dc_952_14

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

A MAGYAR TÖRZSSZÖVETSÉG POLITIKAI ÉLETRAJZA
(A magyarság a 9-10. században)

Akadémiai doktori disszertáció

Szeged
2014

Tartalom

Bevezető ... 7
I. A magyar nép (ethnosz) és törzsszövetség kialakulásának kérdései ... 12
I. 1. Nép (ethnosz) és törzsszövetség ... 12
I. 2. A magyar etnogenezis keltezésének problémái (népnév, eredettudat) ... 14
I. 3. A magyarokra és elődeikre vonatkoztatott 9. század előtti írásos források ... 24
I. 4. A magyarság feltételezett korábbi lakhelyei: Magna Hungaria vagy kaukázusi „őshaza” .. 44
I. 5. A magyarok megjelenése a Dontól nyugatra a 830-as években ... 55
II. A magyar törzsszövetség 9. századi politikai története ... 65
II. 1. Levedi és törzsszövetsége ... 65
II. 1. 1. Konsztantinosz híradása Levediről ... 65
II. 1. 1. 1. A konsztantinoszi szöveghely ... 65
II. 1. 1. 2. A DAI 38. fejezetének szerkezete, forrásértéke ... 66
II.1. 2. Levedi népének konsztantinoszi elnevezései ... 68
II. 1. 3. Levedi neve ... 72
II. 1. 3. 1. Eleud (Előd) = Levedi? ... 72
II. 1. 3. 2. Levedi tulajdonnevének etimológiája ... 74
II. 1. 4. Levedi tisztsége ... 76
II. 1. 4. 1. A konsztantinoszi tisztségnevek értelmezése ... 76
II. 1. 4. 2. Levedi tisztsége a történeti kutatásban ... 79
II. 1. 5. A Levedi-történet kronológiai elemzése ... 82
II. 1. 5. 1. Egy vagy két Levedi-epizód? ... 82
II. 1. 5. 2. A konsztantinoszi híradás időviszonyai ... 90
II. 1. 5. 3. Egyéb, magyarokra vonatkozó 9. századi források kronológiai tanúsága ... 101
II. 1. 6. Levedia, szállásterületi kérdések ... 105
II. 1. 7. Levedi és törzsszövetsége külpolitikája ... 116
II. 1. 7. 1. Levedi és törzsszövetségének kazár kapcsolatai ... 116
II. 1. 7. 1. 1. Védekező kazárok – támadó magyarok? ... 116
II. 1. 7. 1. 2. Szövetség a kazárokkal vagy vazallitás? ... 122
II. 1. 8. Levedi személyisége és méltósága ... 142
II. 2. Álmos és Árpád törzsszövetsége ... 146
II. 2. 1. A konsztantinoszi és egyéb híradások ... 146
II. 2. 2. Álmos és Árpád népének nem konsztantinoszi elnevezései ... 154
II. 2. 3. Álmos és Árpád nevének etimológiája ... 159
II. 2. 3. 1. Álmos ősei nevének etimológiája ... 159
II. 2. 3. 2. Álmos nevének etimológiája ... 159
II. 2. 3. 3. Árpád nevének etimológiája ... 160
II. 2. 3. 4. Árpád leszármazottai nevének etimológiája ... 161
II. 2. 4. Álmos és Árpád tisztsége ... 167

II. 2. 4. 1. A források tisztségnevei és értelmezésük ... 167
II. 2. 4. 2. Álmos és Árpád tisztsége a történeti kutatásban – az első fejedelem vita ... 176
II. 2. 5. Álmos és Árpád tevékenységének ideje – a források kronológiai problémái ... 188
II. 2. 6. Etelköz – szállásterületi kérdések ... 199
II. 2. 7. A régészeti kutatás és a szállásterületek ... 229
II. 2. 7. 1. Magyar jellegű régészeti leletek Levediában és Etelközben ... 229
II. 7. 1. 2. A szaltovói kultúra és a magyarok ... 235
II. 2. 8. Álmos és Árpád, a törzsszövetség külpolitikája ... 239
II. 2. 8. 1. A kazár kapcsolatok – függetlenedés vagy a vazallitás kontinuitása? ... 239
II. 2. 8. 2. A nyugati kapcsolatok ... 250
II. 2. 9. Álmos és Árpád tisztsége, személyisége ... 256
II. 3. A kavarok (kabarok) a magyar törzsszövetségben ... 260
II. 3. 1. Források a kavarokról ... 261
II. 3. 1. 1. A hiteles, korabeli források ... 261
II. 3. 1. 2. A kavarokhoz és feltételezett utódaikhoz kapcsolt egyéb források ... 262
II. 3. 2. A kavarok/kabarok neve, etimológiája ... 269
II. 3. 3. A kavar történet kezdetei: a kazáriai polgárháború ... 272
II. 3. 3. 1. A kavar felkelés okai ... 272
II. 3. 3. 2. A kazáriai polgárháború és a kavar csatlakozás kronológiája ... 277
II. 3. 4. A kavarok szervezete a magyar törzsszövetségben ... 280
II. 3. 4. 1. A kavarok szervezete ... 280
II. 3. 4. 2. A kavar törzsek azonosítási problémái ... 283
II. 3. 5. A kavar fejedelem (arkhón) ... 285
II. 3. 6. A kavarok szerepe és helye a magyar törzsszövetségben ... 288
II. 3. 6. 1. A kavarok részvétele a hadjáratokban ... 288
II. 3. 6. 2. A kavarok helye a törzsszövetség katonai–politikai hierarchiájában ... 293
II. 3. 7. A kavarok kulturális–nyelvi szerepe ... 295
II. 4. A magyar honfoglalás és megtelepedés ... 298
II. 4. 1. A honfoglalás lehetséges okai ... 298
II. 4. 2. A honfoglalás keleti háttere, a besenyő–magyar háború ... 308
II. 4. 3. A honfoglalás nyugati háttere ... 321
II. 4. 4. A honfoglalás időrendje, szakaszai ... 340
II. 4. 5. A Kárpát-medence megszállásának eseménymenete ... 343
II. 4. 6. A magyar törzsszövetség megtelepedése, Kárpát-medencei szállásterületei ... 345
II. 4. 6. 1. A magyar törzsszövetség szállásterülete ... 345
II. 4. 6. 2. A törzsi szállásterületek ... 353
III. A magyar törzsszövetség a Kárpát-medencében ... 363
III. 1. A magyar törzsszövetség zenitje: a kalandozó hadjáratok kora (901–970) ... 363
III. 1. 1. A magyar törzsszövetség életmódja és gazdasága ... 363

III. 1. 2. A honfoglalás kori magyar társadalom ... 389
III. 1. 3. A honfoglalás kori magyarság szervezete, etnikai összetétele ... 396
III. 1. 3. 1. Nemzetségek, törzsek, törzsszövetség, nomád állam/ steppei állam ... 396
III. 1. 3. 2. A magyar törzsszövetség etnikai összetétele ... 414
III. 1. 3. 3. A fehér és fekete magyarok ... 416
III. 1. 4. A magyar törzsszövetség politikai vezetése, fejedelmei ... 427
III. 1. 4. 1. Törzsfői tanács, fejedelmi tisztségek ... 427
III. 1. 4. 2. A fejedelmi dinasztia és a fejedelmek (901–970) ... 440
III. 1. 4. 3. Gyulák, karhák és más törzsfők a 10. században. ... 453
III. 1. 5. A magyar törzsszövetség külkapcsolatai és hadjáratai (901–970) ... 457
III. 1. 5. 1. A magyar hadjáratok, kalandozások általános jellemzői ... 457
III. 1. 5. 2. A 10. századi magyar hadjáratok eseménymenete ... 461
III. 1. 5. 2. 1. Az új szállásterület biztosítására indított hadjáratok (901–907) ... 461
III. 1. 5. 2. 2. A sikeres magyar hadjáratok időszaka (908–933) ... 464
III. 1. 5. 2. 3. A váltakozó sikerű magyar hadjáratok (933–955) ... 470
III. 1. 5. 2. 4. A kalandozó hadjáratok visszaszorulása (955–970) ... 475
III. 1. 5. 3. A magyar hadjáratok okai, keretei ... 476
III. 1. 5. 4. A magyar hadjáratok európai, világtörténeti jelentősége ... 485
III. 2. A törzsszövetség hanyatlása, a keresztény állam megalapítása (972–1000/1008) ... 487
III. 2. 1. Géza fejedelem uralkodása (972–997) ... 487
III. 2. 1. 1. Géza hatalomra kerülése ... 487
III. 2. 1. 2. Géza fejedelem külpolitikája, orientációváltása ... 490
III. 2. 1. 3. Géza fejedelem belpolitikája ... 493
III. 2. 2. Vajk (István) utódlása, államszervező harcai, a törzsszövetség bukása ... 498
III. 2. 2. 1. Vajk (István) hatalomra kerülése, harca Koppánnyal ... 498
III. 2. 2. 2. István koronázása – átmenet: királyság és törzsszövetség ... 504
III. 2. 2. 3. István államszervező harcai és a törzsszövetség végnapjai ... 506
Összegzés ... 514
Bibliográfia ... 527
Térképek, ábrák jegyzéke ... 564

BEVEZETŐ

A disszertációban arra vállalkoztam, hogy monografikusan összegezzem a magyar törzsszövetség politikai életrajzát az írott forrásokban való felbukkanásától (830-as évek vége) „bukásáig", a keresztény állam megjelenéséig, István államszervező harcainak lezárulásáig (kb. 1003/1008). A kötet címében rímel Szekfű Gyula művére, aki ezer év történetét tekintette át az államiság szempontjából. Szekfű könyve első fejezetét a magyarok nomád államának, Árpád államalapításának szentelte.[1] A magyar államiság szempontjából vizsgálta a 9–10. századot munkájában Kristó Gyula, aki folyamatában mutatta be a magyarság politikai szerveződését a törzsszövetségtől a „nomádállamon" át az európai típusú keresztény államig.[2] Szabados György monográfiájában Álmos 9. század közepi nomádállamától a Szent István európai típusú államáig terjedő időszakot tekintette át.[3] A magyarság politikai szervezetére a törzsszövetség fogalmát alkalmaztam, de a nomád, a steppei állam, és a fejedelemség megjelölést is használhatjuk.

Jelen könyvem nem csak a magyar törzsszövetség politikai szervezetét, annak változásait kívánja bemutatni ebben a két évszázados intervallumban, hanem egy tágabb értelemben vett életrajzot, politikai történetet kíván adni. Jelentőségéhez képest kevesebb monográfia született a magyar őstörténet vagy újabb szóhasználattal élve, a magyarság korai története 9–10. századi szakaszáról.[4] Elsősorban a magyar történeti szintézisekben olvashatunk összefoglalást a magyar őstörténetről, illetve az államalapításig tartó időszakról. A kivételek sorában említhető Szabó Károly összegzése, amelyben nagyobb hangsúly jutott a 10., mint a 9. századnak.[5] Az első jelentős monográfia Pauler Gyula munkája, amely 830-tól tárgyalja a magyarság történetét Szent István uralkodásáig, pozitivista módszerrel, és nagy jegyzetapparátussal.[6] A másik kiváló szintézis jóval később látott napvilágot, Kristó Gyula jóvoltából, aki Pauler nyomdokain haladva 830-tól a 11. század elejéig részletesen elemzi a magyarság történetét, elsősorban az írott források (főként Konsztantinosz) alapján.[7] A 9–10. századi időszak összefoglalásaként említendő Kristó Gyula és Makk Ferenc közös munkája,[8] valamint Bóna István régészeti és történeti szempontokat egyaránt érvényesítő műve.[9] Bartha Antal marxista szemléletű műve a gazdaságra és társadalomra koncentrálva foglalja össze a magyar törzsek és Kelet-Európa korabeli történetét.[10] Kosztolnyik Zoltán a 9–10. századon túlmenően a 11. század első felének történetét is feldolgozta, a hangsúly a 11. század első felére, a „szentistváni" államra esett munkájában.[11] Zimonyi István akadémiai doktori értekezése a korai magyar történet főbb

[1] Szekfű 1917. 22–29.
[2] Kristó 1995a.
[3] Szabados 2011.
[4] A korai magyar történet fogalmára a megtévesztő őstörténet helyett, vö. Róna-Tas 2014. 12.
[5] Szabó K. 1869.
[6] Pauler 1900.
[7] Kristó 1980.
[8] Kristó–Makk 2001.
[9] Bóna 2000.
[10] Bartha 1968.
[11] Kosztolnyik 2002.

kérdéseit, a honfoglalás előtti időszakot elemezte orientalista megközelítéssel.[12] A monográfiák többsége a honfoglalásig terjedő kort, illetve a 9. századot dolgozta fel. Ezek sorából kiemelendő C. A. Macartney munkája, amely a külföldi történetírásban a magyar őstörténetről szóló, legismertebb műnek tekinthető.[13] Bartha Antal a magyar nép őstörténetét vázolta a kezdetektől a honfoglalásig tartó időszakban a szakirodalomra építő monográfiájában.[14] Kristó Gyula angolul megjelent, 9. századi könyve a honfoglalásig tartó korai magyar történelem kiváló szintézise.[15] Kristó Gyula népszerűsítő összefoglalást is adott a honfoglalás koráról.[16] Ugyancsak idesorolható Róna-Tas András őstörténeti monográfiája,[17] amely később angol nyelven is napvilágot látott.[18] Fodor István három összefoglaló őstörténeti munkát is írt, amelyek a honfoglalásig tárgyalták a magyar nép korai történetét.[19] Jómagam a 9. századi és a 10. századi magyar történetről is készítettem egy-egy összefoglaló munkát.[20] A fenti monográfiák mellett nagy számban születtek régészeti és nyelvészeti szakmunkák, kisebb-nagyobb tanulmányok. A fenti áttekintésen túlmenően nincs lehetőségem arra, hogy részletes historiográfiai összegzést adjak a magyar őstörténet kutatástörténetéről, korszakairól és kutatóiról. Ezt már megtettem két, angol nyelven megjelent tanulmányban.[21] Jó áttekintést adott a magyar őstörténet kutatásáról orientalisztikai szempontok alapján Zimonyi István és Róna-Tas András.[22] A régészeti szakirodalmat illetően Langó Péter, Révész László és Kovács László kutatástörténeti összegzéseire utalhatok.[23] Az antropológiai irodalommal kapcsolatban Farkas Gyula,[24] nyelvészeti/finnugrisztikai vonatkozásban Szíj Enikő összefoglalását említhetem.[25]

A magyar őstörténet, vagy korai magyar történet kutatását megnehezíti, hogy kevés korabeli írott forrással rendelkezünk.[26] E bevezető keretein belül csak arra van mód, hogy felvázoljam a 9–10. századi magyar történettel kapcsolatos fontosabb forráscsoportokat, és megemlítsem a fontosabb szerzőket. A latin nyelvű nyugati annalesek, évkönyvek (pl. Szt. Bertin Évkönyv, Salzburgi Évkönyv, Fuldai Évkönyv stb.) és krónikák (pl. Regino) leginkább a magyarok hadjáratait örökítették meg.[27] Ezek kronológiai szempontból nyújtanak segítséget a honfoglalás előtti törzsszövetség életrajzának rekonstrukciójában. A nyugati évkönyvek,

[12] Zimonyi 2012d.
[13] Macartney 1930.
[14] Bartha 1988.
[15] Kristó 1996g.
[16] Kristó 1996a.
[17] Róna-Tas 1996a.
[18] Róna-Tas 1999.
[19] Fodor 1975.; angol kiadására vö. Fodor 1975a.; Fodor 1992.; Fodor 2009.
[20] Tóth 1998.; második, javított kiadására vö. Tóth 2011; Tóth 2010.
[21] Angol nyelvű historiográfiára vö. Tóth 2005. 45–86.; külföldi szerzők magyar őstörténeti munkásságára vö. Tóth 2010a. 27–36.
[22] Zimonyi 2005a. 87–102.; Róna-Tas 2005. 393–399.
[23] Langó 2005. 175–340.; Révész 2005. 341–350.; Kovács 2005. 351–368.
[24] Farkas 2005. 9–32.; vö. még Gyenis 2005. 33–38.; Fóthi 2005. 39–43.
[25] Szíj 2005. 115–156.; vö. még Honti 2005. 157–170.; Rédei 2005. 171–173.
[26] A 9. századi írott források bemutatására vö. Domanovszky 1907. 3–16.; SZŐM I: 2. 126–159.; Tóth 2005. 45–52.; Tóth 1998. 9–14.; Tóth 2011. 9–13.; a 9–10. századi források bemutatására vö. Tóth 2010. 7–26.; a 9. és 10. századi magyar vonatkozású forrásgyűjtemények: MHK, MEH, HKÍF, ÁKÍF
[27] Összefoglalóan a nyugati forrásokra szövegkiadásaikkal együtt, SZÖM I:2 169–184.; kiadásaikra vö. pl. MGH SS, SRG AB, SRG AF, SRG Regino stb.

krónikák és egyéb források (pl. Widukind, Liudprand, Thietmar stb.) főként a 10. századi magyarság történetének, hadjáratainak kútfői.[28] A középgörög nyelvű bizánci források a magyar törzsszövetség külpolitikájával kapcsolatban adnak információkat (György barát krónikájának folytatója), miközben hadakozása módjáról is tudósítanak (Bölcs Leó: Taktika).[29] A legfontosabb forrás VII. (Bíborbanszületett) Konsztantinosz 10. század közepén (948–952 között) összeállított, latinul De Administrando Imperio címen (A birodalom kormányzása) ismert munka (a továbbiakban: DAI). Ennek magyar fejezetei (38–40) nélkülözhetetlen információkat nyújtanak a magyar törzsszövetség szervezetéről, vezetőiről, külpolitikájáról (kazár, besenyő, bizánci–bolgár vonatkozásban). Ezt a forrást tekintettem a 9. századi magyar törzsszövetség politikai története szempontjából mérvadónak. Moravcsik Gyula jóvoltából kiváló bilinguis kritikai kiadás, kommentárkötet is rendelkezésünkre áll, több nyelvre is lefordították ezt az alapvető munkát.[30] Kutatásomat nagymértékben segítette, hogy mikrofilmen sikerült megszereznem a DAI legkorábbi másolatát, a vélhetően 11. század végi, Michaíl Roizaítisz másolta ún. párizsi kódexet (Codex Parisinus Graecus 2009).[31] Az újabb kutatásban a 12. századra tették ezt a másolatot.[32] Mivel az értekezés, főleg a 9. századi rész, erre a primér forrásra épül, akkor is érdemes volt a kéziratot összevetni a kritikai forráskiadásokkal, ha ez nem is mindig változtatott a szöveg értelmezésén. Ahol szükséges volt, saját, szószerinti fordításomat is közöltem a vonatkozó szövegrészt illetően. Fontosnak tekintem a muszlim források tudósításait (Dzsajháni-hagyomány: Ibn Ruszta, Gardézi stb.; Al-Balhi-hagyomány: Isztakhri és Ibn Haukál) is. A földrajzi irodalomhoz sorolható muszlim szerzők, földrajzi írók statikusabb képet adnak a magyarságról, és kevésbé rajzolják meg a magyarság politikai történetének folyamatát. E források ugyanakkor hasznosak a 9. századi magyarság szállásterülete, politikai szervezete, gazdasága, a környező népekkel való viszonya vizsgálatában. A muszlim történetírók (Maszúdi, Tabari, Ibn Hajján) főként a történeti események (honfoglalás, 934. és 942. évi kalandozások) vonatkozásában bírnak forrásértékkel.[33] A szláv nyelvű források

---

[28] Ezekre vö. MGH SS.; magyar vonatkozású adataikat kiadta Gombos 1938. I–III.; vö. még pl. SRG Widukind; Widukind 2009.; SRG Liudprand, Liudprand 2005. stb.

[29] A 9–10. századi magyarságra vonatkozó bizánci forrásokra vö. Moravcsik Gyula válogatása, az ÁMTBF.

[30] A mű kiadásaira vö. DAI 1950.; DAI 1967.; DAI 1991.; DAI 1995.; DAI 2003.

[31] A mikrofilmre vett DAI kölcsönzése kapcsán köszönetet mondok a Bibliotheque Nationale de France-nak (departement de la Reproduction), a kölcsönzésben segédkező SZTE Klebelsberg Könyvtárnak és az Országos Széchenyi Könyvtárnak. A DAI párizsi kódexének jelzete: Codex Parisinus Graecus 2009. saec. XI. (Bibliotheque Nationale de France–departement de la Reproduction), fol. 3r–211v. Jelen munkában így fogom rövidíteni: Cod. Parisinus Gr. 2009. A kódex összesen három görög nyelvű kéziratot tartalmaz, ebből az első kettő Pythagoras levele és táblázata négy lapon (Pythagorae epistola ad Laidem; ejusdem tabulae pro futurorum divinatione), amelyeket később kötöttek hozzá a bizánci császár fia számára készített értekezéséhez. Ezután következik a harmadik oldalon (folium) a „Constantini imperatoris ad Romanum filium Porphyrogenitum Imperatorem. Est liber de administrando imperio, quem edidit Meursius, Ms 1240." A 11. század végi másoló, Michaíl Roizaítisz [Μιχαήλ ὀνοματι τοῦ Ροΐζαΐτου] neve vörös tintával a kódex 211v oldalán található, amelyből kiderül, hogy Ioannisz Dúkasz cézár részére másolta, akiről bizánci híradások 1059–1081 közötti időben tudósítanak, vö. erre Moravcsik Gyula bevezetése, DAI 1950. 16–17.

[32] A DAI újabb kutatási tendenciáira vö. Farkas 2013.

[33] A muszlim forrásokra szövegkiadásokkal együtt SZÖM I:2. 211–240.; rövid összegezésükre Tóth 2005. 49–50.; a Dzsajháni-hagyomány magyar nyelvű kiadására és elemzésére Zimonyi 2005.; német nyelvű kiadására vö. Göckenjan–Zimonyi 2001.; vö. még Zimonyi 1996a. 49–59.; a perzsa forrásokra vö: Nyitrai 1996. 61–76.; a muszlim földrajzi irodalomra vö. még Kmoskó 1997.; Kmoskó 2000.; Ibn Ruszta francia kiadására Wiet 1955.; a Hudud al-Alām kiadására vö. Minorsky 1937.; Marvazi kiadására Minorsky 1942.; Ibn Haukál kiadására vö.

(Konstantin-Cyrill és Metód legendák, orosz őskrónika/Nesztor krónika/PVL, Szt. Naum legenda) is egy-egy részkérdés vizsgálatához hozzájárulnak.[34] Hasonlóképpen a héber kútfők (pl. Joszippon) is hasznosíthatóak a 9–10. századi magyar történet kutatásában.[35] A 13–14. századi latin nyelvű magyar krónikákat (14. századi krónikakompozíció, Kézai Simon krónikája, Váradi és Zágrábi krónikák) is fel kell használnunk, jóllehet kései voltukból adódóan kevés információt adnak.[36] Hasonló a helyzet Anonymus (P. mester) gesztájával is, aki részletesen beszámol a magyarok honfoglalás kori történetéről, de munkája legalább annyira irodalmi alkotás, mint hagyományokat is felhasználó történeti forrás.[37]

A magyar törzsszövetség politikai életrajzáról szóló monográfia értekezésem elsősorban az írott forrásokra és a történeti szakirodalomra épül. Emellett főleg a nyelvészeti és a régészeti szakirodalmat igyekeztem hasznosítani. A munka három fő részre tagolódik. Az első részben az ethnosz jellemzőit, és az ethnogenezis kezdeteit vizsgálom. Tárgyalom a magyar népnévvel és az etnikai tudatot (*'mi-tudat'*) tükröző eredetmondával (csodaszarvas-monda) kapcsolatos feltevéseket. Sorba veszem a magyarok elődeire a saját és idegen népnevek (ungri, türk, szavárd-szabír) alapján vonatkoztatott, 9. század előtti írott forrásokat. Kitérek a magyarok elődeinek feltételezett korábbi lakhelyeivel – az északi Magna Hungaria és a déli, „kaukázusi" őshaza – kapcsolatos álláspontokra. Ezt a részt a magyarok írott forrásokban való megjelenésével, a magyar törzsszövetség „megszületésével" zárom a 830-as évek végén. A második nagy fejezetben elemzem a „fiatal" magyar törzsszövetség élettörténetének 9. századi szakaszát. A második rész négy nagy egységre tagolódik. Az első három fejezetben a konsztantinoszi DAI 38–40. caputjának felépítését követem. Ezért külön-külön vizsgálom Levedi és törzsszövetsége, Álmos és Árpád törzsszövetsége, és a kazár kavarok (kabarok) történetét. Nézetem szerint, függetlenül a konsztantinoszi elbeszélés értelmezésétől – időbeli egymásutániság vagy időben párhuzamos elbeszélések – létjogosultsága van a három történet külön-külön való vizsgálatának. Ezekben a fejezetekben elemzem a népneveket, a vezetők nevének etimológiáját, tisztségüket, tevékenységüket, személyiségüket, a kronológiai kereteket, a szállásterületeket (Levedia, Etelköz), és a törzsszövetség külpolitikáját. Felvállalom a párhuzamos szerkesztésmódot, és az ebből adódó ismétlődéseket is. Célom az, hogy kimutassam a konsztantinoszi tudósítás szerkezetét, és megvilágítsam a 9. századi magyar törzsszövetség politikai szervezetét, külpolitikáját. A politikai életrajz műfajának megfelelően a 9. század politikai vezetőinek (Levedi, Álmos, Árpád és Kuszán) személyére nagy hangsúlyt fektetek. A három fejezet egyike a magyarokhoz csatlakozó kazár kavarokról szól, akiknek történetét Konsztantinosz császár

---

Kramers–Wiet 1964.; Ibn Hajján (Hayyān) kiadására vö. Chalmeta–Corriente–Subh 1979.; a magyar vonatkozású rész fordítására és értelmezésére összefoglalóan legújabban Elter 2009.

[34] SZÖM I:2. 206–210.; a szláv kútfők magyar fordítása HKÍF 170–178.; az óorosz évkönyvekre és értékelésükre vö. Font 1996. 119–129.

[35] A vonatkozó héber kútfők kiadására Kohn 1881.; Golb–Pritsak 1982.; Spitzer–Komoróczy 2003.

[36] A magyar krónikák kritikai kiadására vö. SRH.; krónikáink értékelésére vö. Györffy 1948.; Györffy 1996b. 181–191.; Györffy 1993.

[37] Anonymus kiadásaira vö. SRH I. 33–117.; Silagi–Veszprémy 1991.; angol fordítására vö. Gesta Hungarorum 1999.; Anonymus kutatástörténetére vö. Csapody 1978.; Thoroczkay 1994. 93–149.; Thoroczkay 1995. 117–174.; Thoroczkay 2009. 109–115, 215–231.

külön caputban tárgyalta. A kavarokra nem idegen népként kell tekintenünk, hanem a magyar törzsszövetséghez kapcsolódó, annak életrajzához szervesen illeszkedő népként. A fenti három, szoros egységet alkotó alfejezetet a honfoglalást és a Kárpát-medencei megtelepedést tárgyaló fejezet követi. A harmadik részben a magyar törzsszövetség 10. századi és 11. század eleji történetét tárgyalom. Ebben a fejezetben bemutatom a 10. századi magyarság két korszakát: a zeniten levő törzsszövetséget, mint nagyhatalmat, és a belső válsággal küzdő, majd keresztény állammá átformálódó törzsi szervezetet. Ez a nagy fejezet felépítésében eltér a 9. századi résztől. Az egyes fejezetekben vizsgálom a magyarság gazdaságát és társadalmát. Külön fejezetben elemzem a magyarság politikai szervezetének jellegét, etnikai összetételét, kitérve olyan kérdésre is, mint a fehér és fekete magyarok problematikája. Egy másik fejezetben a magyar törzsszövetség politikai vezetésével foglalkozom, a fejedelmi tisztségekkel, és azok betöltőivel. Tárgyalom a világtörténeti jelentőségű kalandozó hadjáratokat, egyaránt kitérve a sikeres és a kudarccal végződő hadjáratokra. A törzsszövetség megszűnését, és a keresztény állam létrejöttét bemutató fejezetben Géza és István (Vajk) uralkodását, bel- és külpolitikájukat, István államszervezői harcát elemzem. Munkámat az eredmények összegzésével zárom.

I. A MAGYAR NÉP (ETHNOSZ) ÉS TÖRZSSZÖVETSÉG KIALAKULÁSÁNAK KÉRDÉSEI

I. 1. NÉP (ETHNOSZ) ÉS TÖRZSSZÖVETSÉG

A politikai szervezet kialakulásának feltétele, hogy létrejöjjön olyan tartósan fennálló emberi közösség, amely nyelvi, kulturális és egyéb szempontból megkülönbözteti magát más közösségektől. Ezt a tartósan fennálló közösséget nevezzük népnek, más szóval ethnosznak, etnikumnak, vagy etnikai csoportnak. Az ethnoszt többféleképpen is meghatározták, alapjában véve történetileg változó, különböző kritériumokkal rendelkező nagy társadalmi csoportnak tekinthetjük.[38] Hóman Bálint az emberi csoportokat vizsgálva, a fajta, a nép, és a nemzet csoportokat különítette el. Szerinte „a fajta és a nép őseredeti alakulások, a nemzet későbbi fejlemény, minden nép történetének későbbi időszakában jelentkezik. A fajta természeti, a nép és nemzet történeti, amaz társadalmi, ez pedig politikai alakulat. Az ember természeti lényként egy fajtához, társadalmi lényként egy néphez, politikai lényként pedig egy nemzethez tartozik.” A népet Hóman régóta fennálló, történeti, illetve társadalmi csoportnak tekintette. Meghatározása szerint „a nép egy helyütt és azonos életformák között együtt élő, azonos nyelvű embercsoportok világszemléleti közössége.”[39] A néprajzos Jurij V. Bromlej szerint „a szó szűkebb értelemben használt ethnosz a legáltalánosabb értelemben úgy határozható meg, mint olyan történelmileg kialakult emberi közösség, amely viszonylag állandó közös kulturális (a nyelvet is ideértve) és pszichikai jegyekkel rendelkezik, ezen kívül tudatában van más, hasonló közösségektől való különbözőségének.”[40] A Hóman által említett „világszemléleti közösség”, és a Bromlej-féle „közös kulturális és pszichikai jegyek”, mint az ethnoszra jellemző vonások mutatnak némi hasonlóságot. Fodor István a népközösség (ethnosz, etnikum) jellemző jegyei között említette a hagyományokat, a különböző szertartásokat (pl. temetkezési szokások), viselkedési formákat, összetartozási, népi öntudatot (közös nyelv, saját népnév/etnonim), közös származástudatot, és népen belüli házasodást (endogámia).[41] Róna-Tas András meghatározása szerint „ethnosznak azt a történelmileg kialakult népcsoportot nevezzük, amelynek közös a szemiotikai rendszere, amelynek tagjai tudatosan megkülönböztetik magukat más ethnoszoktól, népektől, s amely saját tartós önelnevezéssel rendelkezik, ugyanakkor alakításában fontos szerepet játszik a közös leszármazás tudata, a közös terület, a közös politikai szervezet, a közös vallás, valamint egyéb tényezők is.”[42] Róna-Tas megkülönböztette az ethnosz alkotó elemeit, amelyeknek feltétlenül meg kellett lenniük, az alakító elemektől. Az alkotó elemek között szerepelt a közös szemiotikai rendszer, a mi-tudat és a tartós önelnevezés. Róna Tas szerint az alakító elemek is fontos szerepet játszanak az ethnosz fennmaradásában vagy megszűnésében,

[38] A különböző tudományágak kutatási lehetőségeire és problémáira kiváló összefoglalás Bálint 2006. 277–347.
[39] Hóman 2001. 57.
[40] Bromlej 1976. 25.; vö. még Fodor 1975. 129.
[41] Fodor 1975. 129–131.
[42] Róna-Tas 1996a. 19, 24.; vö. még Róna 2014. 13.

de hiányuk ellenére is lehet közös ethnoszról beszélni. Az alakító elemek sorában négyet említett: a közös leszármazás tudata, a közös terület, a közös politikai szervezet és a közös vallás.[43] Róna-Tas vizsgálatának eredményeit a magyar ethnosz vizsgálatában is hasznosítani tudjuk.[44] Szabados György a szakirodalom alapján az ethnoszt úgy határozta meg, mint „saját jelrendszert (nyelv, viselet, szokások) és önelnevezést alkalmazó hagyományközösséget", amelynek „önálló eredetmítosza van és tagjait az összetartozás érzése hatja át."[45] Veres Péter az etnikai csoport, közösség fogalmát használta, amelynek fontos eleme a nyelv, a népnév (etnikai név) és az etnikus tudat.[46] Veres elkülönítette egymástól az ethnogenezis és az etnikus történet fogalmát. Szerinte az ethnogenezis egy etnikai csoport, azaz azonosságtudattal bíró nyelvi és kulturális közösség kialakulása, megjelenése.[47] Az etnikai csoport életében, etnikus történetében változások történhetnek kultúrájában, gazdasági és társadalmi szerkezetében, mégis lényegileg változatlan marad, mint önszerveződő rendszer.[48]

A fenti meghatározásokból megállapítható, hogy az ethnosz létrejöttéhez hosszú ideig együtt élő csoportokat kell feltételezni, amelyek állandó kapcsolatban állnak egymással. Az ethnosz létrejöttének egyik feltétele lehet a közös terület, a haza, ahol ezek a csoportok tartózkodnak. A tartós érintkezés feltételezi, hogy hosszabb idő alatt kialakulnak a közös kulturális jegyek (szertartások, szokások, hagyományok), és a kapcsolatokat biztosító, közös nyelv.[49] Ha ezek a csoportok elválnak egymástól, a közös kultúra és nyelv „széttöredezik", az ethnosz különváló csoportjai önállósodnak.[50] Az ethnosz fogalom lényeges eleme az identitás-tudat, amelynek jegyében az egymással érintkező csoportokban kialakult az ethnoszociális „mi-tudat", amely megkülönböztette őket más közösségektől, az idegenektől.[51] A népi összetartozás-tudat fontos eleme maga a nyelv, amelyet csak az adott közösség tagjai beszéltek, míg mások azt nem értették. Az adott etnikai közösség tagjai más közösségek beszédét érthetetlennek vélték. Az azonos nyelv azonban nem jelent azonos ethnoszt, még ha túlnyomó többségében azért érvényesül a nyelv és az ethnosz azonossága. A nyelvnek van eredete, monogenetikus, míg a nép több szálból alakul ki, tehát poligenetikus.[52] Az idegen közösségektől való elkülönülés abban nyilvánult meg, hogy az ethnosz saját népnevet használt tulajdon közössége tagjaira. Ez a népnév különbözött a mások által adott, az ethnosz megnevezésére szolgáló népnevektől, és pozitív tartalmat fejezett ki. Az ethnosz által más etnikumok megjelölésére használt népnév lehetett pejoratív tartalmú is. Tükrözhette például azt, hogy az általuk használt nyelv érthetetlen. Így például a barbár megnevezés dadogót, míg a szlávok által a germánokra használt német

[43] Róna-Tas 1996a. 18–26.
[44] Az etnogenezis kérdéseire általában vö. Róna-Tas 1998.
[45] Szabados 2013. 3-4.
[46] Veres 1996. 39.
[47] Veres 1996. 40.
[48] Veres 1996. 40–41.
[49] Fodor 1975. 129–130.; Róna-Tas 1996a. 21–22.
[50] Róna-Tas 1996a. 21–22.
[51] Kristó 1996a. 12.; Róna-Tas 1996a. 20-21, 22.; Veres 1996. 39.; Veres 2009. 42.
[52] Róna-Tas 1996a. 20.; Róna-Tas 2014. 13.

népnév némát jelent.[53] Az ethnosz fontos jellemzőjeként említhetjük a közös leszármazás tudatát, amely a vérségi társadalmakban fontos összekötő kapocs volt. Ennek részét alkotta az egyes családok, nemzetségek esetében a közös őstől való leszármazás tudata, amelyet aztán átvittek a tágabb közösségre is. Az ethnosz tartós fennállásának egyik biztosítékát a szigorúan betartott házasodási szokások jelenthették. Az ethnoszt alkotó nemzetségeknél az exogámia érvényesült. A nemzetségen belül tilos volt házasodni, mivel a nemzetség tagjai között vérségi kapcsolatot feltételeztek. A nemzetségek között már lehetett házasodni, viszont a népen belül kellett házastársat választani, tehát többé-kevésbé szigorúan alkalmazott endogámia érvényesült.[54]

Az ethnosz kialakulása előfeltétele annak, hogy a kisebb vérségi csoportok (családok, nemzetségek) magasabb politikai egységekbe, törzsekbe és törzsszövetségekbe, egyes földrajzi területeken steppei államba, birodalomba szerveződjenek, vagy felülről ezekbe szervezzék őket. Míg az etnikum elsődlegesen szociális–társadalmi csoport, addig a törzs, törzsszövetség, steppei állam már politikai-szervezési keret, amely a gazdasági-társadalmi fejlődés bizonyos szintjét feltételezi. A törzsszövetség átveheti az ethnosz bizonyos jellemzőit. A törzsszövetség működéséhez is szükséges egy többé-kevésbé tartósan birtokolt közös terület, ahol a törzsszövetséget alkotó törzsek és nemzetségek együtt laknak. Különbségek is mutatkoznak az ethnosz és a törzsszövetség között. Szemben a nyelvileg, kulturálisan egységes ethnosszal, a törzsszövetség nem feltétlenül egyetlen ethnoszra épül, több etnikai vagy nyelvi csoport is alkothatja. A népi közösség, az etnikum időben jóval tartósabb keretet jelent, mint a rá épülő politikai szervezet, a törzsszövetség, amely beolvadhat más törzsszövetségekbe, birodalmakba vagy alkotóelemeire hullhat szét. Az etnikum fennállását biztosíthatja, ha a politikai keretek, a törzsszövetség, nomád állam tartósan fennmarad. Róna-Tas András hangsúlyozta, hogy a politikai szervezet „a közös mi-tudat alakításában lehet meghatározó”, és ennek kapcsán a „földrajzi tér szervezésében” van szerepe.[55] A korai középkorban az ethnosz vizsgálata korántsem egyszerű, számos probléma adódik a nép, az etnikum meghatározásánál.[56]

I. 2. A MAGYAR ETNOGENEZIS KELTEZÉSÉNEK PROBLÉMÁI (NÉPNÉV, EREDETTUDAT)

A fenti áttekintésből is kitűnhet, hogy egy nép kialakulása, etnogenezise hosszú történelmi folyamat eredménye, míg a törzsszövetség létrejötte általában rövidebb időt vesz igénybe. Kérdés, hogy mikortól számolhatunk a magyarság, mint nép megjelenésével, mikorra tehető az ethnogenezis kezdete, az „ethnogenetikai nulla pont.”[57] Ennek meghatározása önmagában sem egyszerű probléma. Korábban az a felfogás dominált, amely lineárisan értelmezte az ethnosz kialakulását. Ez a felfogás a magyar nyelv finnugor nyelvcsaládba tartozása alapján úgy vélte,

[53] Kristó 1996a. 12–13.
[54] Az endogámia fontosságát hangsúlyozta Veres 1996. 39.; vö. még Fodor 1975. 131.; Fodor 1992. 62–63.
[55] Róna-Tas 1996a. 22.; az ethnogenezis kérdéseire vö. még Róna-Tas 1998.
[56] Összefoglalóan erre Bálint 2006. 277–347.
[57] Az ethnogenetikai nulla pont” fogalmára Bálint 2006. 295.; a fogalmat alkalmazta legutóbb Szabados 2013. 7.

hogy „a magyar ethnogenezis egyetlen szálból áll, mely a finnugor, sőt uráli őshazából a mába vezet, és minden más, az ezen „ősnép”-et ért hatás, kapcsolat, esetleges etnikai keveredés a ’jövevényszavak’ kategóriájába sorolással megoldható.”[58] Veres Péter úgy vélekedett, hogy a magyar etnikai közösség nyelvének, endogám házassági rendszerének és etnikai tudatának köszönhetően megőrizte etnikai egységét. Ezért elutasította azt, hogy a magyar nép ethnogenezise része lett volna a bolgár-török és kazár csoportokkal való kapcsolat.[59] Fodor István szerint „több idegen eredetű népcsoport csatlakozott a magyarsághoz hosszú vándorútja során, számos néprész pedig kiszakadt belőle.”[60] A „lineáris” szemléletet bírálta Bálint Csanád. Szerinte a magyar ethnogenezist ez a felfogás időbeli folyamatnak tekintette, és a különböző őshaza-elméletekben ezért vándoroltatták a magyarokat hatalmas régiókon keresztül (Nyugat-Szibéria, Észak-Kaukázus), hogy a teoretikus ősnép az adott korszakba sorolt jövevényszavakat (bolgár-török, alán) a feltételezett átadótól átvehesse, és elegendő idő is jusson erre.[61] Bálint hangsúlyozta, hogy „a kora középkori steppei eredetű népek ethnogenezise azonban nem képzelhető el egyetlen és egyenes vonal formájában, ami valahol egy elképzelt ethnogenetikai nulla pontban”, egy teoretikus ősnépnél kezdődik. E nép hipotetikus voltát a nyelvtörténetben az egyes szavak előtt álló csillagok jelzik, majd pedig a nép „kialakulása az általunk kijelölt időpontig” tart.”[62] A magyarságra alkalmazott népnevek (hun, avar, szavárd, ungri/onogur, türk stb.) alapján felmerült az őstörténeti kutatásban, hogy azokra az etnikai komponensekre vonatkozhattak, amelyek a magyarság kialakulásában részt vettek.[63] A többszálú genezis lehetőségét Szabados György is hangsúlyozta, aki szerint ez megmagyarázná a különböző kútfők adatait.[64] Róna-Tas András hangsúlyozta, hogy szemben a monogenetikus nyelvvel, a nép sok szálból sodródik össze, poligenetikus.[65] Kérdés, hogy a történeti források alapján mennyire ragadható meg a magyarság kialakulásának folyamata, a különböző népneveket mikortól vonatkoztathatjuk rájuk, és mikortól tekinthetjük e neveket viselő népcsoportokat úgy, mint a magyarság lehetséges etnikai komponenseit. Bonyolult a magyarság politikai szervezetének kifejlődése, amely kapcsolódhat a magyar nép kialakulásához. A történeti források mellett fontosak a régi magyar nyelvből levonható nyelvtörténeti következtetések, és a magyarok elődeihez kapcsolható régészeti leletek.

A magyarok esetében nyelvészeti axióma, hogy a nagyobb finnugor közösséghez tartozó ugor egység – benne az obi-ugorok (chantik/vogulok és manysik/osztjákok), illetve a magyarok elődei – Kr. e. 1000 és 500 között bomlott fel. Ez kapcsolódhatott időjárás-változáshoz (felmelegedés), és az ebből fakadó életmódváltozáshoz. Az obi-ugorok elődei északabbra húzódtak, a magyarok elődei pedig délebbre.[66] Az ugorság déli ágánál, a Dél-Urál vidékén lakó

[58] E ’lineáris’ szemlélet bírálatára Bálint 2006. 294.
[59] Veres 1996. 39–41.
[60] Fodor 1992. 66.; vö. még Fodor 1975. 134.
[61] Bálint 2006. 279–280, 294–295.
[62] Bálint 2006. 295.
[63] László 1978. 10.
[64] Szabados 2013. 7.
[65] Róna-Tas 2014. 13.
[66] Fodor 1975. 116–128.; Fodor 1992. 45–46.

csoportoknál, a magyarok elődeinél a nomád vándorló-legeltető életmód jelent meg.[67] Fodor István úgy vélekedett, hogy attól az időtől fogva beszélhetünk magyar népről, ethnoszról, amikor Kr. e. 500 körül az „ősmagyar csoportok dél felé vándoroltak, s közeli szomszédságba kerültek az iráni nyelvű szauromatákkal." Ekkor már szerinte volt „önmaguk által alkotta népnevük és népi csoporttudatuk."[68] Ebben az érvelésben a népnév döntő szerepet játszik, ebből vezethető le a népi csoporttudat is. Fodor István más megfogalmazása szerint az ugor közösség felbomlásától, nagyjából a Kr. e. 1000 körüli évszázadoktól „létezett a magát 'magyarnak' nevező 'mi'-tudattal és saját eredethagyománnyal rendelkező ősmagyar nép", etnikum."[69] Ez a meghatározás a Kr. e. 1000–500 közötti időszakra vonatkozóan három kritériumot említ a magyar nép létrejötte bizonyítékaként: a saját, magyar népnevet, a kikövetkeztethető „mi-tudatot" (identitástudat), és a saját eredethagyományt, a csodaszarvas-mondát.

Az etnikai kritériumok közül a magyar nép létrejöttének vonatkozásában az első helyen a *saját népnév, a magyar (mogyer/magyer)* szerepel. Ennek etimológiája, keletkezésének ideje és helye vitatott. A 'mogyerként' vagy *'magyerként'* rekonstruált népnevet a nyelvészeti kutatás kételeműnek tartotta. Jelentésére és eredetére vonatkozóan több magyarázat született.[70] A sokáig domináns nézet szerint a 'magy' előtag a vogulok 'manysi' nevében és az osztjákok (chantik) 'mos' frátriája (kisebb, házassági csoport) nevében őrződött meg. Az 'er' utótag finnugor vagy török eredetű, és *'férfi'* jelentéssel bírt.[71] Egy másik nyelvészeti feltevés az előtagot iráni eredetűnek vélte (óiráni 'manus'– ember), az utótagot pedig finnugornak (eri–férfi, ember).[72] Veres Péter szerint a *'magy'* előtag az ugor kori *'mond'* (beszél) jelentésű szóból is levezethető, tehát a népnév 'beszélő ember'-t jelenthetett. Nézete szerint ez még az ugor csoportok szétválása előtt kialakult.[73] Több kutató is úgy vélekedett, hogy az első elemet a vogul manysi, a második elemet a bolgár/török 'férfi, ember' jelentésű.-eri szóból lehet eredeztetni. Így a név jelentése 'manysi/ugor ember/férfi' lehet. A feltevés szerint ez az etnocentrikus név akkor alakulhatott ki, amikor ugor nyelvrokonaiktól elszakadva a magyarok elődei török csoportok közé kerültek.[74] Róna-Tas András szerint nincs példa az önelnevezések között arra, hogy „olyan jelzős szerkezetből, mint manszi ember, angol ember stb., ahol tehát az első tag etnonímia, a második tag egy ember jelentésű szó, újra etnonim legyen." Úgy vélekedett, hogy a 'manszi ember' típusú elnevezés a magyarokat „a többi ugorságtól nem választhatta el, más meg nem értette meg."[75] Felfogása szerint a magyar népnév olyan összetétel, amelyben az egyik népnév az ember jelentésű 'mancs' (vogul *'manys',* indoeurópai 'manu'), a másik a finnugor, szintén embert jelölő, 'er' népre utaló szó. Róna-Tas úgy vélte, hogy a magyar népnév két nép társulását

[67] Fodor 1975. 127.; Fodor 1992. 46.
[68] Fodor 1975. 133–134.
[69] Fodor 1992. 60.
[70] Összefoglalóan vö. Kristó 1996a.13–18.; Kristó 1996g. 37–38.
[71] TESz II. 817.; vö. még Fodor 1975. 132.; Kristó 1980. 57.; Róna-Tas 1991. 18.; Róna-Tas 1995. 240–243.; Kristó 1996a. 13.; Kristó–Makk 2001. 16.
[72] Az elméletre utal Fodor 1975. 132–133.; a magy- (mans-mens) iráni gyökerére vö. Györffy 1996c. 965.
[73] Veres 1996. 39.; Veres 2009. 37–52.
[74] Németh 1930. 219.; Deér 1939. 45.; Szűcs 1992. 121–122.;. utal rá pl. Fodor 1975. 133.;
[75] Róna-Tas 1991. 19.; Róna-Tas 1996a. 235.

jelenti, ezért a „név mellérendelő összetétel, vagyis a mancsa és er népek társulását jelzi," vagy „jelzős összetétel és a népnév azt jelenti, hogy „a manszi, tehát az ugor er népről van szó."[76] Róna-Tas szerint a magyar nép még azelőtt formálódott ki, mielőtt még szorosabb kapcsolatba került volna a törökséggel.[77] Kristó Gyula hangsúlyozta, hogy nem bizonyítható egy er nevű ugor nép létezése. A voguloktól és osztjákoktól való elválás után felesleges lett volna az elhatárolódás tőlük önelnevezésükben. Kristó úgy vélekedett, hogy „a magyar népnév ugor magy- és török eri- szavakból" tevődött össze. Kristó szerint az összetett népnév jóval később jött létre, amikor a magyarság találkozott török nyelvű népekkel, és a magyarsággal összeolvadó, török nyelvű nép adta az új nevet. „Az új névvel együtt új nép jelent meg, a török komponenssel bővült finnugor nyelvű magyarság."[78] A fentiekből is kitűnhet, hogy a népnévvel és az önálló etnosz kialakulása idejével kapcsolatban nézeteltérések vannak az őstörténeti kutatásban. A magyar etnogenezis kezdeteit és a saját népnév megjelenését legkorábban a Kr. e. 1000–500 közé, illetve 500 körülre tették az Ural vidékén a finnugor nyelvészet, illetve régészet képviselői. A következő lehetőség a Kr. u. 5. század közepe, amikor a török népek megjelentek a Volgától nyugatra, a Kaukázushoz közeli régióban. Amennyiben a magyarságra alkalmazott idegen neveket (ungri, türk, szavárd, baskir) a török népekhez kapcsoljuk, és a magyar népnévben török komponenst keresünk, akkor a Kr. u. 5. századtól kezdve számolhatunk a magyar ethnosz kialakulásával, ahogy azt főként az altajisztikai–nyelvészeti kutatás képviselői tették. A harmadik, szerintem legvalószínűbb lehetőség a 9. századi népalakulás, amikor a magyarság megjelenik a Dontól nyugatra levő területen. Az önálló politikai szervezethez (törzsszövetség) kapcsolódhat a török és finnugor etnikai komponensek egyesülésével kialakult új nép.

A magyarok saját népnevének írott forrásokban való felbukkanása késeinek mondható. Először a magyar népnév a 920–930 körül lejegyzett Dzsajháni-hagyományban tűnik fel, Dzsajháni kortársa, Ibn Ruszta művében, és a szöveghagyományt átvevő későbbi szerzőknél. Elfogadott értelmezés szerint a Dzsajháni-hagyomány a honfoglalás előtti, 870–880 körüli időszakot tükrözi, így a saját népnév már a honfoglalás előtt meglehetett. A Dzsajháni-hagyományt követő szerzőknél a népnév többféle, vélhetőleg a másolók számlájára írható, torzult alakban szerepelt (Ibn Ruszta: Al-Muǧf.rīya; Gardīzī: M.ǧġ.riyān; Al Bakrī: m.ḥf.rīya; Ḥudūd al-Ālam: maǧġari stb.).[79] Ezt a történeti kutatásban m.dzs.gh.r,[80] maǧġarīya,[81] illetőleg maǧġir,[82] azaz madzsghar (modzsghar)[83] alakban rekonstruálták. Ligeti Lajos szerint a

[76] Róna-Tas 1991. 20–21.; Róna-Tas 1996a. 235.
[77] Róna-Tas 1991. 21.
[78] Kristó 1996a. 16–18.
[79] A névalakokra vö. Ibn Ruszta, in: HKÍF 32. (Czeglédy Károly); Zimonyi 2005. 35.; Gardézi, In: HKÍF 35. (Zimonyi István); Zimonyi 2005. 37.; Al-Bakri, in: Zimonyi 2005. 41.; Ḥudūd al-Ālam, In: Zimonyi 2005. 43.; az egyes szerzőknél előforduló névváltozatokra vö. Zimonyi 2005. 50.; a vélhető torzulásokkal magyarázta az eltérő névalakokat Róna-Tas 1996a. 227.
[80] Vö. Czeglédy Károly fordítása, MEH 86.
[81] Vö. HKÍF 32. o. 34. jegyzet; Czeglédy 1985a. 61–63.; m.ǧ.γ..rīya változatban vö. Czeglédy 1956a. 273.; Czeglédy 1985a. 61.
[82] Az általában használt alakot említi Zimonyi 2005. 50.
[83] Róna-Tas 1996a. 227.

magyarság elnevezése eredetileg maǧǧir volt, ebből alakult ki a 9–10. századra a maǧer alak.[84] Róna-Tas András feltevése szerint „a magyaroknak az arab forrásokban található madzsghar elnevezése a kazároktól származik." Nézete szerint ez egy madzser alakra vezethető vissza, ami a magyarság önelnevezése lehetett, és „a manys és az er népek szövetkezésének" idejére, illetőleg „a kazárok és magyarok érintkezésének kezdetéig" vezethető vissza.[85] Zimonyi István úgy vélte, hogy a magyar népnév arab változata egy népetimológiás magyarázatra megy vissza, a „leásott föld" történetére. Szerinte ez a népnév egy leírást tükrözhet egy mélyebben fekvő völgyről a Kaukázusban, amelyet aztán a Fekete-tenger mentére, illetve a Volgától keletre levő területre helyeztek át az arab földrajzi írók.[86] Ez a feltevés vitatható, és nem ad támpontot a magyar népnév keletkezésének idejére. A magyar népnév jelentésével kapcsolatos hipotézisek nem adnak egyértelműen igazolható megoldást sem a népnév jelentésére, sem pedig keletkezésének idejére, helyére vonatkozóan. A muszlim forrásokban megjelenő 'madzsghar, madzsger, madzsghir' alak kései, 10. század eleji adat. Ez a 870–880 körüli időszakra vonatkoztatható, és a terminus ante quem-et adja meg, ami előtt a népnév és vele együtt a magyarság kialakult. *A Dzsajháni-hagyomány alapján a magyar népnév és a hozzá kapcsolható magyar ethnosz létrejött már a honfoglalás előtt*. A fenti megállapítást alátámasztja a Konsztantinosznál szereplő történet a magyarokról. A DAI 38. fejezetének címe „a türkök népének eredetéről, és hogy honnan származnak."[87] A bizánci császár ebben a fejezetben az általa türköknek (Tourkoi) nevezett magyar nép (ethnous) eredetéről (genealogía), etnogeneziséről szól. Konsztantinosz a caput elején kétszer is használja az ethnosz fogalmat.[88] A bizánci császár története szerint a „türkök népe (ethnos) régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet."[89] Pontos időbeli és térbeli meghatározást a bizánci császár sem adott a magyar nép megtelepedésével kapcsolatban. A relatív időhatározó (régen) és a Kazáriához való közelség (szomszédosság) csak hozzávetőlegesen adta meg a magyarság megjelenésének idő- és térbeli koordinátáit. A konsztantinoszi történetből kiderül, hogy a Kárpát-medencei honfoglalás előtt került sor a magyar ethnosz Kazáriához közeli letelepedésére. A DAI 39. fejezetéből kimutathatóan a magyarok (türkök) népével együtt telepedett le a Kazáriától elszakadt kavarok (kabarok) népe (ethnos) is.[90] Mind a magyarok, mind pedig a kavarok népe használta saját nyelvét (glossan, dialekton) a konsztantinoszi leírás szerint.[91] *Egyértelműnek vélem a Dzsajháni-hagyomány és Konsztantinosz híradásai alapján, hogy a saját népnévvel, saját nyelvvel rendelkező magyar ethnosz a honfoglalás előtt, már a 9. században, bizonyosan létezett*.

---

[84] Ligeti 1986. 111, 400.; a feltevés bírálatára vö. Zimonyi 2005. 53.
[85] Róna-Tas 1996a. 229, 237, 241–242.
[86] Vö. Zimonyi 2005. 52–57.; íráshibából származtatta az „leásott föld" fogalmát, illetve csak egyes arab írók képzeletében létezett ez a hely, vö. Czeglédy 1956a. 62.; vö. még Czeglédy 1985a. 274. o. 3. jegyzet.
[87] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 11–12.; DAI 38,1-2; vö. DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 42.
[88] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 12-13.; DAI 38,1-2, 3; vö. DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 42.
[89] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 13–15.; DAI 38,3-4.; vö. DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 42.
[90] A kavarok népére (ethnos) vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 13.; DAI 39,1; vö. DAI 2003. 174–175.; ÁMTBF 46.
[91] Cod. Parisinus Gr. 2009. 112v. vers. 7–11.; DAI 39,7–10.; DAI 2003. 174–175., ÁMTBF 46.

További kérdés lehet, hogy időben meddig lehet ezt az etnogenezist visszavezetni. A népnév önmagában nem adhat választ erre a kérdésre.

A saját népnév mellett a magyar ethnosz kialakulásának másik indikátora a *saját eredetmonda*. Az uralkodó dinasztia Turul-mondája mellett a néphez kapcsolható a kései magyar forrásokban, krónikákban megjelenő ún. *csodaszarvas-monda*. A Kézainál és a 14. századi krónikakompozícióban megjelenő közismert monda szerint Ménrót és Enech fiai, Hunor és Magor (Mogor) egy szarvasünőt űztek, aki előlük a maeotisi ingoványba menekült. A testvérpár itt, a Maeotis vidékén telepedett meg, majd elrabolták Belár (Belar) fiainak feleségeit és gyermekeit, továbbá Dulo alán király két lányát, akiknek egyikét Hunor, a másikat Magor (Magyar) vette feleségül.[92] Az alábbiakban a csodaszarvas-monda magyar ethnogenezist érintő néhány értelmezését mutatom be.[93] Az egyik, szélsőséges álláspontot Deér József képviselte, aki tagadta azt, hogy a magyar nép eredetmondájaként lenne értelmezhető. Deér felfogása szerint eredethagyománya (turul-monda) és történeti tudata csak az uralkodó nemzetségnek volt, amely a dinasztiát és az alattvalókat „mágikus közösségbe" olvasztotta össze.[94] Szűcs Jenő bírálta Deér Józsefnek ezt a szellemtörténeti felfogást tükröző konstrukcióját, amely magyar néppel csak Árpád fejedelemségétől, a 9. század végétől számolt.[95]

A csodaszarvas-mondát Németh Gyula Hunor és Magyar mondájaként értelmezte. Úgy vélekedett, hogy „a Hunor és Magyar testvérpárnak a mondában való együtt szereplése a hunok és magyarok kapcsolatának emléke."[96] Németh felfogásában a csodaszarvas monda, amelyet Hunor és Magyar mondájaként szerepeltet, a magyarság hun, bolgár-török és alán kapcsolatainak kezdetét jelenti a Kr. u. 5. században a kaukázusi őshazában. Németh Gyula állásfoglalását követte Halasi Kun Tibor. Feltevése szerint „Kézai krónikájának tudósítása, amely szerint Belár fiainak feleségeit a Hunor és Magyar testvérpár elrabolta és nőül vette, csak mint a hun-bolgárok és (onogur-) magyarok ősi kapcsolatának emléke magyarázható."[97] Németh Gyula és Halasi Kun Tibor kaukázusi őshaza elméletében fontos szerep jutott a Kr. u. 5. századi viszonyokra, és etnikai–uralmi (hun–bolgár, alán) viszonyokra vonatkoztatott csodaszarvas-mondának.

Györffy György Kézai szövegét vette alapul. Az eredetmondában a következő motívumokat különítette el: ősök, szarvasüldözés, nőrablás, és Álmos születése.[98] Györffy a Hunor és Magor testvérőspárral kapcsolatban rámutatott arra, hogy a hun történet írója „nem Hunortól származtatja a hunokat és Magortól a magyarokat," hanem „Hunortól a hun-magyarokat és Magortól senkit."[99] A különböző monda-változatok alapján feltételezett egy

---

[92] Kézai csodaszarvas történetére vö. SRH I. 144–145.; fordítására MEH 183–184. (Györffy György); a krónikakompozíció történetére vö. SRH I. 250–251. – Belár helyett Bereka, Dula helyett Dule nevek szerepeltek.
[93] A csodaszarvas mondára a régebbi szakirodalomban vö. Berze Nagy 1927. 65–80, 145–164.; újabb, tömör összefoglalására szakirodalommal együtt, KMTL 153. (Kordé Zoltán)
[94] Deér 1934. 106.; Deér 1938. 50–51.
[95] Szűcs 1992. 113–114.
[96] Németh 1930. 217–219.
[97] Halasi Kun 1943. 76–78.
[98] Györffy 1948. 11–12.; vö. még Györffy 1993. 11–12.
[99] Györffy 1948. 28.; Györffy 1993. 28.

olyan totemisztikus eredetmondát, amelyben „az ősanya üldözött szarvasünő, az ősapa üldöző ragadozóállat," és „ezek nászából nép származik le."[100] Györffy korábbi munkájában a magyar eredetmondát úgy értelmezte, mint amelynek nevei (Belar, Dulo, Magor, Hunor) a magyarok Maeotis–Kubán vidéki, 6–9. századi kapcsolatait tükrözik. A Hunor nevet az onogurokra, a Belár és a Dula neveket pedig a bolgár és alán szomszédokra vonatkoztatta. Györffy munkája későbbi kiadásában jóval kritikusabban nyilatkozott a magyar eredetmondát illetően. Szerinte „krónikáink a magyar nép eredetét illetően nem tartalmaznak több biztosat annál a ténynél, hogy keletről jöttünk. Minden leírt mozzanat, legyen az esemény, évszám, tulajdonnév vagy hozzá fűzött monda, ugyanúgy nem ad biztos útmutatást a népvándorlás előtti őshazáról és a magyarság kialakulásáról, mint ahogy a régészeti és embertani leletek nem adnak biztos választ e kérdésre." Szerinte „a krónikában fenntartott eredettörténet elemei több korra, népre és forrásra vezethetőek vissza.[101]

Szűcs Jenő eredetmondaként értelmezte a csodaszarvas-történetet, és több időbeli réteget különített el benne. Három szerkezeti elemre bontotta a monda archaikusnak tekintett részét: „a mondai hősök nevei (ősanya, testvérpár), a csalogató mitikus szarvasünő és testvérpár – ősök szerves kapcsolata, valamint a feleségszerzés (nőrablás) története."[102] A monda legarchaikusabb részének a totemisztikus eredetmítoszt tekintette, amely szerint a magyar név ősi formáját viselő csoport egy (szarvas?) ünőtől (Enech) eredeztette önmagát.[103] Hangoztatta azt, hogy a szarvasüldözés és a két testvér motívuma ugyan elterjedt volt,.de alapvetően „a finnugor és török népek folklórjához köthető, legközelebbi rokonságot a vogul és osztják mondaváltozattal tartja."[104] Szűcs szerint a monda testvérpárjából Magor (Mogor) „nyilvánvalóan ennek az etnikai névnek a perszonifikációja," a „Hunor névben viszont nem a hun, hanem valószínűleg az onogur" név lappang.[105] Szűcs utalt Moravcsik Gyula nézetére, miszerint a 640-es évek után a bizánci forrásokban szereplő onogurok már magyaroknak tekinthetők.[106] Szűcs feltételezte, hogy Hunor és Magor egyszersmind népek névadói (heros eponymusok) voltak, és a 463-tól felbukkanó onogurok történetéhez köthetők a magyarok is. Aligha kell bizonygatnom, hogy az egymásra épülő hipotézishalmaz nem jelenthet egyértelmű tanúbizonyságot a magyarság elődeinek ethnoszként való megjelenésére a Kr. u. 5. században. Szűcs a történeti monda harmadik szerkezeti elemét Belár és Dulo királyok neveiben kereste. Úgy vélte, hogy „Belár nevében az 5–7. századi Pontus vidéki bolgár-törökség," Dula alán király motívumában pedig a „Kaukázus-vidéki, iráni etnikumú alán néppel való kapcsolat emléke őrződött meg." A többnejűség motívumában a kazár kagán többnejűségének emlékét látta, mivel a kaganátus volt az a politikai keret, amely „a 7. század után a monda valamennyi történeti elemét – az onogurok

[100] Györffy 1948. 38.; Györffy 1993. 38.
[101] Györffy 1993. 202–203.
[102] Szűcs 1992. 118.
[103] Szűcs 1992. 118–119.; vö. még Györffy 1948. 12–13.
[104] Szűcs 1992. 119.
[105] Uo.
[106] Moravcsik 1930a. 4–18, 89–109.; Moravcsik 1930b. 53–90.; Moravcsik 1983. II. 226–228.

dc_952_14

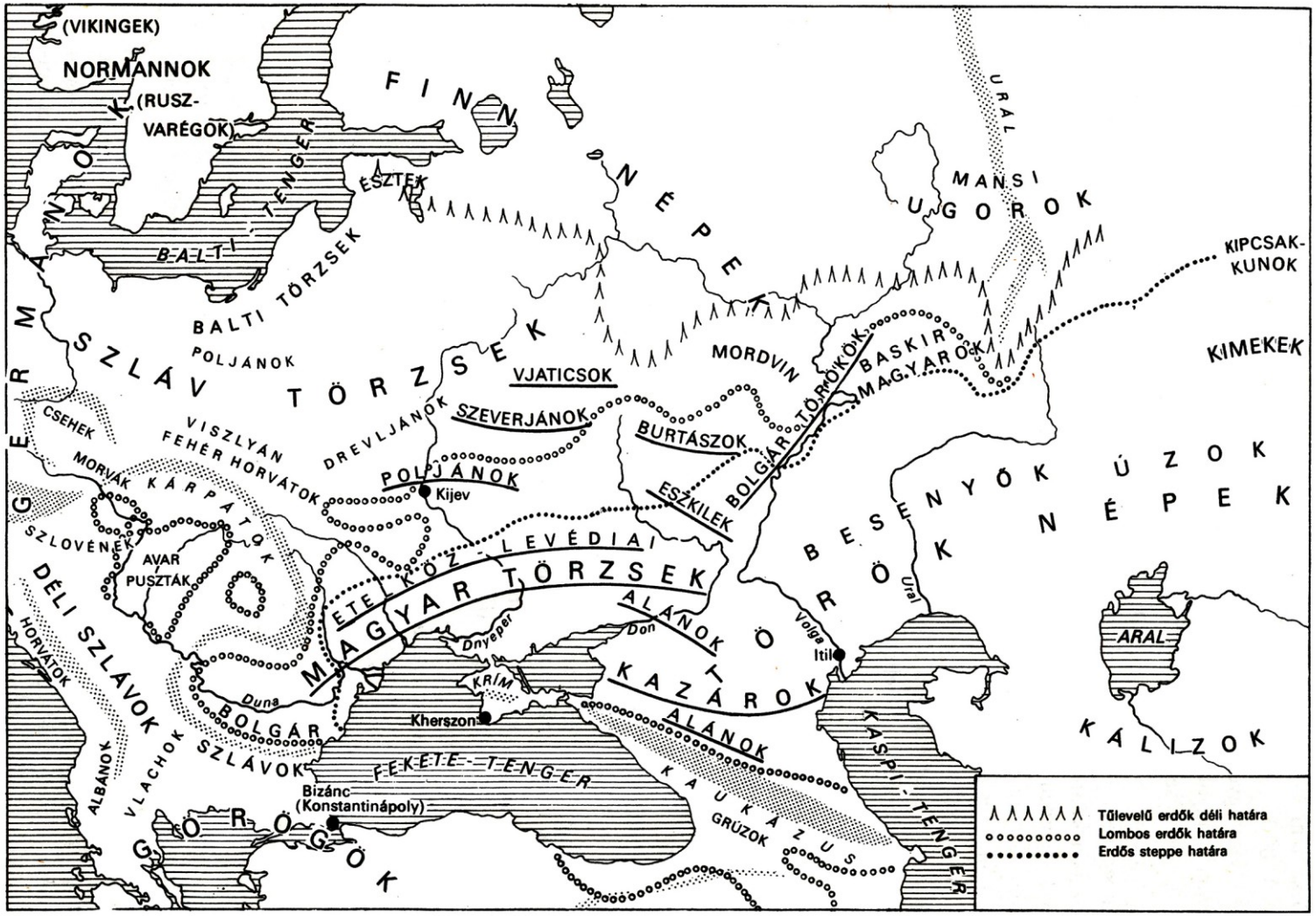

1. ábra: Kelet-Európa népei. In: Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. 18. o. 1. ábra

és bolgárok maradványait, alán néprészeket és a magyarság őseit – egységbe foglalta."[107] A csodaszarvas-monda kronológiai kereteit Szűcs úgy határozta meg, hogy a terminus ante quem a 9. századnál későbbre nem tehető, a terminus post quem pedig az 5–6. század.[108] Szűcs végső megállapításából kitűnik, hogy a monda általa feltételezett keletkezési ideje igen tág keretek között mozog. A totemisztikus szarvas-motívumot egészen az ugor korig vetítette vissza, a Kr. e. 5. század előtti időre. A Hunor–Magor testvérpár, valamint Belar és Dulo alán király neveit a török népek megjelenésének korára értelmezte, a Kr. u. 5–6. századtól a 9. századi terjedő időszakra tette. Véleményem szerint a csodaszarvas-mondából a magyar nép vonatkozásában csak feltételes kronológiai keretekre következtethetünk, amely visszanyúlhat ugyan a Kr. u. 5. századig, de keletkezési idejére leginkább valószínűsíthető a 9. század. A helyszín egyértelműbb, a Fekete-tengertől északra levő steppei terület, illetve az Azovi-tenger környéke.

Kristó Gyula a magyarság eredetmondájaként és nem tudós írói alkotásként értékelte a Kézai Simon által megörökített, a 13. század végén írásba foglalt csodaszarvas-mondát.[109] Kristó szerint a magyarság apai ágon két testvértől ered, Hunortól és Magortól, azaz „abból az együttlétből, amely a Baskíriából délre vándorolt, jobbára finnugor eredetű magyaroknak és a kazár birodalomból kivált, török nyelvű onogur töredékeknek a Dontól nyugatra osztályrészül jutott. „Anyai ágon az onogurok a bolgároktól és alánoktól származnak, akik a Meótisz vidékén, a szaltovo–majaki kultúra hordozóiként az egységesülő magyarság szomszédságát jelentették."[110] Kristó a 830 utáni, néhány évtizedig érvényes etnikai helyzetre értelmezte a mondát, amikor megkezdődött a magyarság két nagy ágának egybeolvadása. Kristó Gyula a magyar nép etnogenezisére vonatkoztatta a csodaszarvas-mondát, azzal a különbséggel, hogy bár utalt a monda baskíriai, és ugor-kori alaprétegére, a monda többi részét jóval későbbre keltezte, és összefüggésbe hozta a szaltovo–majaki kultúra feltételezett bolgár és alán elemeivel. Az általa megjelölt térség a Dontól nyugatra eső terület (Levedia), a gyanúba vett időszak a 830-tól számítható évtizedek. Ezt tekintette a mondaképződés végső szakaszának, amikor a magyarság etnogenezise a különböző irányból érkező (Baskíria és Kazária), és különböző etnikumú (baskíriai finnugor és török; kazáriai onogur-török) törzsekből létrejött.[111] Kristó jóval későbbre tette a csodaszarvas-mondából kikövetkeztetett magyar etnogenezis folyamatának végső stádiumát, mint Szűcs Jenő. Míg Szűcsnél a 463-as népvándorlási hullámot említő bizánci forrás (Priszkosz rhétor), addig Kristónál a 830-as évek bizánci kútfője (Georgius Monachus Continuatus) jelenti a kiindulási alapot a népnevekkel együtt (főleg az onogur-ungri népnév).

Harmatta János a 9. századra vezette vissza a csodaszarvas-monda keletkezését. Feltevése szerint a szaltovo–majaki kultúra „népessége, a Donyec vidékén élő bolgárok és alánok, 815 táján fellázadtak a kazárok ellen és 820 és 830 között kabar néven a magyarokhoz csatlakoztak." Álláspontja szerint e két ethnikum csatlakozása őrződött meg a magyar gesztairodalomban Belar

[107] Szűcs 1992. 120.
[108] Szűcs 1992. 121.
[109] Kristó 1970. 13–16.; Kristó 1980. 74.
[110] Kristó 1980. 77.
[111] Kristó 1980. 75–78.

és Dula alán király mondájában, akinek leányait Hunor és Mogor feleségül vette."[112] Harmatta értelmezésében tehát a magyarokhoz csatlakozó kavarok (kabarok) két általa feltételezett alkotóeleme, a bolgárok és az alánok emléke tükröződik Belar és Dula királyok nevében. Mivel e két etnikum a Donyec vidékére lokalizálható a szaltovo–majaki régészeti kultúra alapján, a velük azonosított kavarokat erre a területre helyezte. Harmatta a kavar csatlakozáshoz kapcsolta a bolgár-török és alán jövevényszavak többségét, holott szerinte korábban, 570 után ogur, bolgár-török töredéktörzsek egyesültek az ősmagyarokkal, és velük együtt alkották a Hétmagyart (Hetümoger).[113] Kristó Gyula felfogásától annyiban tér el Harmatta hipotézise, hogy nem a Hétmagyaron belüli népesség emlékeként értelmezte Belár és Dula mondáját, hanem a kavarokkal hozta őket kapcsolatba. A két utóbbi feltevésben az a közös, hogy mindkettő a 820–830-as évek tájától számítja a monda keletkezését, amit reálisnak tekinthetünk.

Bálint Csanád a magyar eredethagyomány kapcsán azt jegyezte meg, hogy „az egyik [ti. a csodaszarvas monda – T. S. L.] magának a népnek a származásával kapcsolatos, a másik [ti. a turul-monda – T. S. L.] az Árpád-korban uralkodó királyi család eredetmítosza volt – más-más történet, más-más állathoz kapcsolódnak."[114] A csodaszarvas monda kapcsán utalt az ókori görög irodalmi előzményekre, és arra, hogy a hunokkal és a testvérnépnek tartott utrigurokkal–kutrigurokkal kapcsolatban is feljegyeztek hasonló történetet. Bálint szerint „a magyarok csodaszarvas mondája tehát nem eredeti és nem kizárólagosan magyar," szemben a totemisztikus, és egyedi Turul-mondával.[115] Bálint arra következtetett, hogy „a csodaszarvas- és turul-mondában a magyarság más-más csoportjainak a hagyománya őrződött meg. A két monda teljesen nyilvánvalóan más-másféle népekre és forrásokra, s valószínűleg többféle korra visszavezethető elemekből tevődött össze."[116] A magyarok esetében az etnogenetikai folyamatnak azzal a végső szakaszával találkozunk a krónikás hagyományban, amikor az ethnoszt alkotó, különböző eredetű etnikai csoportok közös hagyományokat ápolnak.[117] Bálint szerint a magyar eredethagyomány többféle helyszínhez (Kubán-vidék, Felső-Volga), időszakhoz, és több etnikai komponenshez köthető. Szabados György hangsúlyozta, hogy „a nép eredetét mitikus nyelven kifejező csodaszarvas monda" pontosan nem keltezhető.[118]

A fentiekben a saját népnév és a saját eredetmonda (csodaszarvas vagy Hunor–Magor monda) alapján vizsgáltam a magyarság etnogenezisét. A szakirodalom áttekintéséből kiderül, hogy mind a saját népnév, mind pedig saját eredetmonda keltezése nehézségekbe ütközik. A magyarság kialakulása történetileg hosszú időt vehetett igénybe, és különböző etnikai komponenseket olvaszthatott magába. *Nézetem szerint a 10. század első harmadából származó Dzsajháni-hagyományban a honfoglalás előtti évtizedekre vonatkoztatható magyar népnév, és a konsztantinoszi történetben Kazáriához közel letelepedő türk (magyar) ethnosz alapján a 9.*

[112] Harmatta 1990. 252.
[113] Harmatta 1990. 252–253.
[114] Bálint 2006. 336–337.
[115] Bálint 2006. 336.
[116] Bálint 2006. 336.
[117] Bálint 2006. 337. – Az etnogenetikai folyamat leírására összefoglalóan vö. Wenskus 1961.
[118] Szabados 2013. 7.

században számolhatunk a magyar néppel, amelynek saját politikai szervezete volt. A saját eredetmondának tekintett csodaszarvas-monda „vándormonda," a benne szereplő nevek (Belár, Dulo, Hunor, Magor) alapján a monda keltezése hosszabb időszakra vonatkozhat, beleértve elsősorban a 9. századot. A magyar ethnoszt akkor tudjuk 'megfogni', amikor már elkülönülő politikai szervezettel, törzsszövetséggel rendelkezik. Mindez nem zárja ki azt, hogy a magyar ethnoszt alkotó etnikai komponensek nem létezhettek volna korábban is (nemzetségi-törzsi szervezetben). A történeti források alapján csak a „jéghegy" csúcsát láthatjuk. A mélyben rejtőző népről csak bizonytalan feltevéseink lehetnek.

I. 3. A MAGYAROKRA ÉS ELŐDEIKRE VONATKOZTATOTT 9. SZÁZAD ELŐTTI ÍRÁSOS FORRÁSOK

A magyar ethnosz megjelenésének vizsgálatakor mindenképpen építeni kell azokra a történeti forrásokra, amelyeket a magyarokkal, illetve elődeikkel kapcsolatba lehet hozni vagy területi alapon (őshazáik feltehető helye) vagy pedig a velük kapcsolatban alkalmazott saját (vagy azzal azonosnak vélt), vagy később rájuk használt idegen népnevek (hun, türk, szabír/szavárd, onogur/ungri stb.) alapján.[119] A magyarok ugoroktól való elválását a Kr. e. 5. századra, illetve Kr. e. 1000–500 közé datálta a nyelvészeti–régészeti kutatás. A nyelvészeti vagy régészeti feltevések kimondva-kimondatlanul is írott történeti forrásra, a Kr. e. 5. században élt Hérodotosz (484 k.–425) görög történetíró híradására épülnek. Hérodotosz megemlékezett azokról a népekről, amelyekkel a görögök ellenfelei, a perzsák érintkezésbe kerültek. Híradásait Fekete-tengeri utazása során, Olbiában görög–szkíta kereskedőktől szerezhette. Első helyen a szkítákról, illetve ezek keleti szomszédjairól tett említést, akik a Don folyón túl, az Urál vidékén lakhattak.[120] Hérodotosz szerint „ha a Tanaisz folyón átkel az ember, már nem szkíta földön jár, hanem az első területsáv a szauromatáké [szarmaták – T. S. L.], akik a Maiétisz-tó [Azovi-tenger–T. S. L.] végétől kezdve tizenöt napi járóföldet laknak észak felé… Ezeken túl a második területsávot a budinok lakják, egész földjüket mindenfelé sűrű erdő borítja. A budinoktól túl észak felé először hétnapi járóföld pusztaság van, a pusztaság után pedig – ha az ember jobban kelet felé fordul – a thüsszagéták laknak, nagyszámú és különálló nép; vadászatból élnek. Közvetlen szomszédságukban, ugyanazon a vidéken laknak azok, akiket jürkáknak neveznek; ezek is vadászatból élnek… Ezeken túl – ha az ember kelet felé fordul – más szkíták laknak, akik a királyi szkítáktól szakadtak el, és így jutottak erre a földre."[121] A budinokról Hérodotosz azt állítja, hogy nagyszámú nép, kékszemű és vörösesszőke hajú, továbbá őslakók és nomádok. A budinok között élnek a kereskedővárosokból érkezett görögök (gelónok), akik földművelők.[122]

---

[119] A magyarokra vonatkoztatott források rövid számbavételére vö. Kristó 1996a. 23–24.
[120] MEH 49. (Györffy György bevezetője)
[121] Hérodotosz híradására vö. MEH 49–50. (Harmatta János)
[122] Hérodotosz, vö. MEH 51. (Harmatta János)

dc_952_14

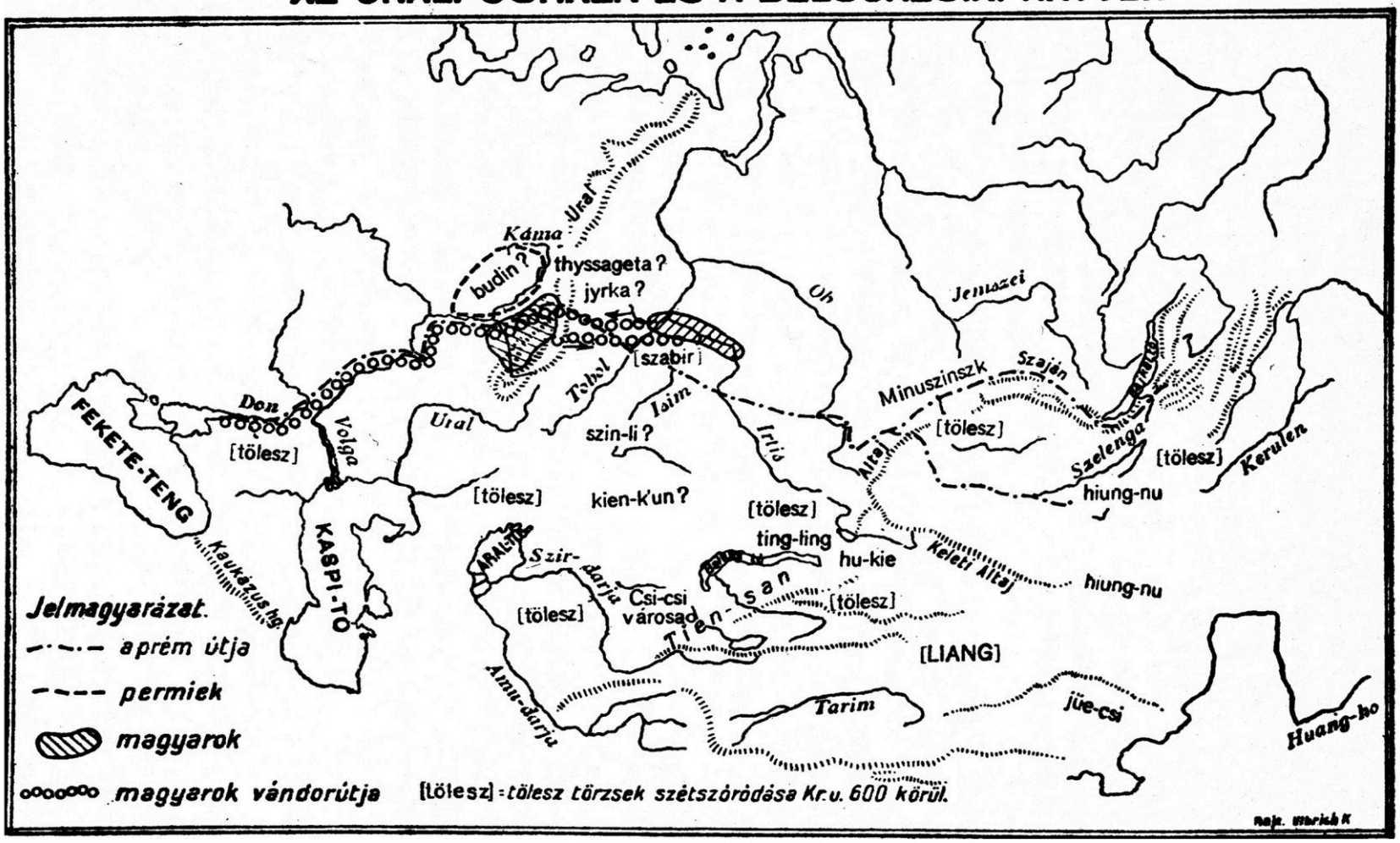

2. ábra: Az uráli őshaza. In: Ligeti Lajos (szerk.) A magyarság őstörténete. Bp. 1943. 49. o.

A Hérodotosz híradásában szereplő népek azonosítása kapcsán a történeti kutatás több népet is gyanúba vett, akiket finnugoroknak vélt, illetve az ugorokkal próbált azonosítani. A budinokat a permi népek (komik/zürjének és udmurtok/votjákok) őseinek tartották.[123] A thüsszagétákat a hantikra/vogulokra is szokták vonatkoztatni.[124] Ligeti szerint a thüsszagéták nem lehettek vogulok, legfeljebb obi-ugorok, mert a vogul–osztják szétválás csak a Kr. u. 10–11. században következett be.[125] A thüsszagétákat Ligeti finnugor, vagy később eltűnt paleoszibériai népnek, Harmatta obi-ugoroknak vagy szamojédoknak, Vékony pedig ős obi-ugoroknak tekintette.[126] A másik népet, a jürkákat az ugorokkal, sőt a magyarokkal is azonosították a történeti kutatásban.[127] Leginkább a jürka névről vélték úgy korábban, hogy „az obi-ugorok hazájának Jugra nevével azonos, s a lóval és kutyával vadászó jürkák mögött ugorok rejlenek."[128] Harmatta János a jurkákban az ugorok egyik részét, a protomagyarokat vagy ősmagyarokat kereste, akiket éppen az obi-ugorok nevezhettek ezzel a névvel (jorkan/jorgan).[129] Ligeti Lajos és Vásáry István is elvetette a hérodotoszi jurkák azonosítását az obi-ugorok orosz Jugria elnevezésével.[130] Ligeti szerint egy paleoszibériai vagy iráni nép, Vékony szerint a szomojédok rokonai (jurákok) jöhetnek szóba.[131] Egészében véve nem bizonyítható egyik nép azonossága sem az ugorokkal, vagy obi-ugorokkal, sem pedig az obi-ugoroktól elvált magyarokkal. A hipotézis mellett leginkább az szólhat, hogy az Azovi-tengertől északra és keletre, a Volga vidékén éltek ezek a népek, amely nagyobb térségben a finnugor/ugor őshazát és népeket, közöttük a magyarok elődeivel, sejtette a történeti kutatás. Ekkor iráni (szkíta, szarmata) népek uralták a steppei térséget, és tőlük északra is iráni, illetve finnugor, vagy paleoszibériai népességet feltételezhetünk. Kristó Gyula szerint nem lehetetlen, hogy a jürkák mögött az etimológia nehézségei ellenére kereshetjük ugyan az ugorokat, illetőleg a magyarok elődeit, de ez a feltevés bizonytalan.[132] Vásáry István úgy foglalt állást ebben a kérdésben, hogy az első, finnugor népekre vonatkozó híradást láthatjuk Hérodotosz idézett passzusában.[133] A kategorikus elutasítás éppoly vitatható, mint a feltétlen elfogadás. Legfeljebb a magyarság egyik komponensét kereshetjük ebben a hérodotoszi tudósításban.

A Kr. e. 5. század után több évszázadig nem találkozunk olyan adattal, amelyet a magyarokra tudott volna vonatkoztatni a történeti kutatás. Az időszámítás kezdete körüli időben két adatot is felvetettek a történeti kutatásban. Harmatta János az antik szerző, Ptolemaiosz Szkítia leírásában fedezett fel egy olyan népnevet, amelyet az ősmagyarokra vonatkoztatott. A ptolemaioszi leírás szerint a Rha (Volga?) folyó keleti forrásainak (Káma?) vidékén lakott egy Massaioi (Μασσαϊοι) nevű nép. Harmatta a szóalakot analógiás következtetéssel [Passaloi –

[123] Ligeti 1943. 52.; Harmatta 1990. 249.; Kristó–Makk 2001. 18.
[124] Ligeti 1943. 52.; Kristó–Makk 2001. 18.
[125] Ligeti 1943. 52.
[126] Ligeti 1943. 53.; Harmatta 1990. 250.; Vékony 2002. 163.
[127] Kristó 1980. 12.; Kristó–Makk 2001. 18.
[128] Györffy, In: MEH 6.; Kristó 1996a. 23.
[129] Harmatta 1998. 130, 133.; Harmatta 1990. 250.
[130] Ligeti 1943. 53.; Vásáry 1993. 147.
[131] Ligeti 1943. 53.; Vékony 2002. 163..
[132] Vö. Kristó–Makk 2001. 18.
[133] Vásáry 1993. 147.

Pancala népnevek–T. S. L.], egy feltételezett 'mance' alakban rekonstruálta, amelyet 'ember' jelentésben az obi-ugorok használtak. Úgy vélekedett, hogy mivel Ptolemaiosznál a többi népnév is jelentős etnikumokat jelölt, így „e népnév nem a feltehetőleg szerény nagyságrendű ősvogul populációra, hanem egy jelentősebb ethnikumra, az ősmagyarokra vonatkozik, s azok eredeti mance nevének legkorábbi előfordulása."[134] Harmatta tehát az ősmagyarok felbukkanása jeleként értékelte a ptolemaioszi adatot, jóllehet utalt arra, hogy ekkor még az ősmagyarok nem rendelkeztek törzsi szervezettel, így a 'magyer' népnév, illetőleg a 'Hétmagyar' (Hetümoger) későbbi kor terméke. Harmatta kombinációja hipotetikus jellegű. A másik adatot a híres római költő, Ovidius szolgáltatta, aki az időszámítás kezdete körüli időben, a Fekete-tenger-vidékén említett egy népet, „Meterea(que) turba" néven. Ebből a 'turba' szó köznevet jelöl, és sokaságot jelent, a Meterea jelző vonatkozhat egy népre. Ezt az ovidiusi szöveghelyet értelmezte a megyerekre/magyarokra Tuomo Pekkanen. Feltételezte, hogy a magyarok idegen megnevezései közül az ungri, illetőleg a Konsztantinosznál szereplő savartoi asfaloi népnév asfaloi eleme a magyarokkal együtt élő iráni néptől került át a magyarokhoz.[135] A feltevés-láncolatot Szádeczky-Kardoss Samu bírálta, aki szerint külön-külön ugyan nem lehet kizárni a vonatkozó feltevéseket, de együttesen kevés a hipotézis valószínűsége.[136] Az ovidiusi adat alapján nem bizonyítható, hogy a magyarokat alkotó komponens, a Megyer törzs már ekkor a Fekete-tenger vidékén lakott volna.

A következő, a magyarok elődeivel kapcsolatban feltételesen gyanúba vehető esemény a Kr. u. 5. század közepére, 463 körülre tehető. Ekkor az Attila hun király udvarában is megfordult bizánci Priszkosz rhétor egy népmozgásról számolt be, amely ogur/török népeket sodort a bizánci udvar látóterébe, a Kaukázustól északra eső steppei területre. Priszkosz munkája Bíborbanszületett Konsztantinosz követségekről készült, 10. századi munkájában (De legationibus) maradt fenn.[137] Priszkosznál a következőket olvashatjuk: „Ebben az időben a keleti rómaiakhoz [ti. bizánciakhoz–T. S. L.] követséget küldtek a szaragurok, az ugorok [urogok–T. S. L.] és az onogurok, amely népek elvándoroltak saját lakóhelyükről, minthogy harcba bocsátkoztak velük a szabirok, akiket az avarok űztek el, akiket viszont az Óceán partvidékén lakó népek késztettek arra, hogy más vidékre költözzenek."[138] A racionálisnak mondható leírást követi egy kevésbé racionális magyarázat a népvándorlás megindokolására, amely csak a 10. század végén készült Szuda-lexikon (Suida-lexikon) avarokról szóló cikkében maradt fenn: „Ez utóbbiak földjüket az Óceán kiáradása folytán keletkező köd miatt hagyták el azért, mert griffek tömege tűnt fel. Az a hír járta ugyanis, hogy ez mindaddig nem szűnik meg, míg csak fel nem falják az emberi nemet."[139] A népvándorlás természeti csapással (áradás), és mitologikus–totemisztikus (griffek) okkal való indoklása legfeljebb átvitt jelentésben értelmezhető. A történet úgy folytatódik a Szuda-lexikon betoldásában, hogy az elűzöttek „a szomszédban lakókra törtek

[134] Harmatta 1990. 252..
[135] Pekkanen 1973. 1–64.
[136] Szádeczky-Kardoss 1975. 148–150.; vö. még Kristó 1980. 15.
[137] Moravcsik 1930c. 4–5.; MEH 53. (Moravcsik Gyula)
[138] Priszkosz tudósítására Moravcsik 1930c. 4–6.; Németh 1930. 98; a fordításra MEH 53. (Moravcsik Gyula)
[139] A Szuda-lexikon fenti betoldását említi, MEH 53. (Moravcsik Gyula); vö. még Moravcsik 1930c. 4–6.

rá. Minthogy pedig a támadók erősebbek voltak, azok, akiket a támadás ért, más vidékre költöztek."[140] Priszkosz rhétor szerint „így a szaragurok is elűzetvén, földkeresés közben eljutottak az akatzir-hunokhoz, és miután sok csatában megütköztek velük, legyőzték e népet, és elérkeztek a rómaiakhoz azzal a szándékkal, hogy barátságukat elnyerjék. A császár [ti. I. Leó (457–474) – T. S. L.] és környezete kegyesen fogadta és ajándékokkal halmozta el őket."[141]

A fenti forrást a történeti kutatás általában népvándorlásként értelmezte, amelyet kapcsolatba hozott a magyarok elődeivel. Vékony Gábor kritikusan úgy fogalmazott, hogy „a népelmozdulások mögött nem kell történeti eseményeket keresnünk," de elfogadta azt, hogy a szaragurok, ogurok és onogurok Attila hun birodalmának bukása után kelet-európai területekre költöztek.[142] A kutatók többsége a forrás alapján valódi háborúskodásokra és népvándorlásra következtetett. Pauler Gyula a népmozgást a Kaszpi-tengertől indította, ahonnan az avarokat elűzték a tengeri köd és a griffek elől menekülő népek. Az avarok a Volga menti szabírokat támadták meg, akik viszont a Kaukázus északnyugati aljában laktak.[143] Hasonlóképpen rekonstruálta a népmozgást Fehér Géza is.[144] Németh Gyula a Priszkosznál leírtakat összevetette kínai forrásokkal, amelyek 458-ban arról adtak hírt, hogy a kínaiak megverték a zsuan-zsuanokat (avarokat?), azok pedig megtámadták a Turfán-vidékén uralkodó Gan-ceu királyt.[145] Németh úgy vélte, hogy a Kelet-Turkesztán vidékén lakó szabírok az Irtis folyó vidékére, Nyugat-Szibériába mehettek. Innen, az Irtis vidékről űzhették ki a szabírok a „saragurokat, urogokat [ogurokat–T. S. L.] és onogurokat, azaz bolgárokat."[146] Németh feltevése szerint a magyarság az Urál vidékén került érintkezésbe a bolgár-törökökkel, akik jelentős hatást gyakoroltak rájuk szervezeti tekintetben. Úgy vélekedett, hogy „a magyarság az onogur-bolgárokkal, mindenesetre a Priszkosz tudósításában szereplő bolgár népcsoporttal együtt, a négyszázhatvanas évek elején költözött nyugat-szibériai őshazájából a Kaukázus vidékére."[147] Németh hipotézise szerint a magyarok a Priszkosz-tudósítás idejétől, 465-től 800-ig az „Azovi-tengertől keletre eső területen, a Kubán alsó folyása és a Kercsi-szoros vidékén laktak."[148] Németh álláspontja nemcsak a magyarság bolgár-török jövevényszavaira épült, hanem a magyarokra használt török népnevekre (ungri, szabartoi-szabír, türk) is. Szerinte „a magyarság csaknem mindazoknak a népeknek a neveit viseli, amelyek az V. század óta a Kubán-vidéken uralkodtak." Véleménye szerint „a magyarok négy neve, az Uggroi, a sabartoi, a türk és a magyar négy politikai korszak emléke: az Ouggroi azé a korszaké, midőn a magyarság az onogurok törzsszövetségébe tartozott, a sabartoi a szabír törzsszövetségbe való tartozás emlékét őrzi, a türk név a türkök birodalmához volt kapcsolás folytán jutott a magyarokhoz, a magyar név pedig abban a korszakban jutott

[140] MEH 53–54. (Moravcsik Gyula)
[141] Priszkosz rhétor görög szövegére az Excerpta de Legationibus alapján, Moravcsik 1930c. 5.; magyar fordítására vö. MEH 54. (Moravcsik Gyula)
[142] Vékony 2002. 173.
[143] Pauler 1900. 2.
[144] Fehér 1921. 46–47, 70.
[145] Németh 1930. 109–110.
[146] Németh 1930. 110–111.
[147] Németh 1930. 121–126.
[148] Németh 1930. 151.

jelentőségre, midőn a Magyar törzs régebbi és újabb függelékeivel együtt maga állt egy politikailag független törzs-szövetség élére s maga adott nevet egy törzs-szövetségnek."[149] Németh nagyvonalú hipotézisével kapcsolatban maga is tett néhány megjegyzést. Elismerte azt, hogy a magyarság e nevek közül egyikhez vagy másikhoz „egyszerűen szomszédság vagy más hasonló körülmény folytán jutott." Úgy vélte azonban, hogy az lehetetlen, hogy mindegyik népnevet „így kellene magyaráznunk." Úgy vélekedett, hogy pusztán a népnév alapján téves volna a magyarokat azonosítani onogur, szavárd és türk nevük miatt „az onogurokkal, szabírokkal vagy türkökkel, bár az azonosság – különösen az onogurokkal – nincsen kizárva – az meg éppen több mint valószínű, hogy onogur, szabír és türk néven a történelemben a magyarok oly esetben is szerepelnek, midőn ezt bizonyítani nem tudjuk."[150] Németh fenti érvelése több szempontból is vitatható. Nyitva hagyja a kérdést, hogy vajon az onogurokkal azonosíthatjuk-e a magyarokat, azok egyik idegen népneve alapján, fennállt-e a legalábbis részleges azonosság vagy csak az onogurok uralma alatt éltek a magyarok. Újabban Vásáry István okkal hangsúlyozta a „szép és nagyvonalú őstörténeti konstrukció" kapcsán azt, hogy „az onogur népnév megléte még nem elég bizonyíték, hogy e népnév mögött magyarokat keressünk."[151]

Németh Gyula elmélete nagyhatásúnak bizonyult saját korában, teljes egészében átvette azt Halasi Kun Tibor, aki már a magyarság feltételezett kaukázusi korának (463–800/830) rekonstrukciójára is vállalkozott. Halasi Kun úgy vélekedett, hogy az őstörténeti kutatásnak az a feladata, hogy összegyűjtse a török népeknek (onogur, szabír, türk–kazár) a „Kaukázusban lejátszódó életére vonatkozó tudósításokat, továbbá, hogy ezeknek a tudósításoknak az értékét filológiai és történeti szempontból megállapítsa, és kihámozza azokat az eseteket, amikor onogur, szabír (szavir), türk néven nem az illető török népek, hanem maga a magyarság szerepel."[152] Halasi Kun elfogadta Németh feltételezését, hogy a magyarság a Priszkosz által említett népmozgalom hatására hagyta el nyugat-szibériai őshazáját, az onogurok kötelékében a Kaukázus vidékére költözött, és az onogurok fennhatósága alatt beletartozott a hun birodalom felbomlása után szerveződött hun–bolgár birodalomba. Értelmezése szerint a Kuvrat-féle onogur-bolgár birodalom szétszakadásáig, a kazár uralom kezdetéig a „magyarság az onogur törzsszövetségen belül élt," és „az onogur név főleg törököt jelentett." Utána viszont „az onogur elnevezés alatt egyre jobban csak a magyarságot kell értenünk."[153] Deér József a turkológusokhoz hasonló álláspontot képviselt a kérdésben. Szerinte a magyarság a 460-as években egy bolgár-török nép (onogurok) társaságában a Kaukázus felett elterülő steppére költözött." Deér két érvet hozott fel amellett, hogy a magyarok a 460-as években felbukkanó onogurokhoz csatlakoztak. Az egyik érv „mindenekelőtt a magyarság és az onogurok új hazájának, a Kubán és a Don közének területi azonossága." A másik érv „az a sokatmondó

[149] Németh 1930. 176–177.
[150] Németh 1930. 177.
[151] Vásáry 1993. 148.
[152] Halasi Kun 1943. 73.
[153] Halasi Kun 1943. 86–87.

körülmény, hogy a magyarságnak az idegen népek ajkán élő s az összes európai nyelvekben közös eredetre visszamenő neve (ungarus) ószláv közvetítéssel az onogur népnévből ered."[154] Deér mindkét érve feltevés. Nem kielégítően bizonyított, hogy a magyarok a Kubán és a Don vidéken laktak volna, az sem biztos, hogy az onogurok szállásai pontosan ezen a területen lettek volna. Végezetül az is csak bizonyítandó tétel, hogy a magyarok az onogurokkal egyidőben, a 460-as évektől tartózkodtak volna ezen a vidéken. A magyarok ungri neve, és ennek az onogurból való levezetése vonatkozhat ugyan valamilyen kapcsolatra, de korántsem egyértelmű, hogy ez csakis a 460-as évektől számítandó onogur–magyar együttélésre utalhatna a Kubán-vidéken. Deér úgy vélekedett, hogy az 5. század utolsó évtizedeiben a magyarságnak „a nála nemcsak sokoldalúbb, de valószínűleg népesebb és így hatalmasabb onogur törzsszövetséghez kellett csatlakoznia." A bolgár-törökök „rendbeszedték" a magyarságot, „mely törzsszövetségük egyik egységeként helyezkedett el kötelékükben." Deér a közös politikai szervezet emlékét látta a magyar népnévben (mogyeri) is.[155] Hangsúlyoznom kell azt, hogy az ungri–onogur népnevek feltehető kapcsolatán kívül semmi sem támasztja alá Deér hipotézisét az onogurok és magyarok 463-tól való érintkezéséről, majd a magyarok részvételéről az onogur törzsszövetségben.

Az 1945 utáni történeti kutatásban sokáig a magyar őstörténet fontos korai híradásaként értelmezték Priszkosz-tudósítását a 460-as évek népvándorlásáról. Györffy György a magyar őstörténet kútfői közé vette be a bizánci tudósítást. Szerinte „a magyaroknak a füves pusztára való leköltözését 463 tájára tehetjük."[156] Györffy két lehetőséget vetett fel. Az egyik, hogy „a magyarok a leköltözött onogurok tíz törzsében rejlenek," mivel az onogur népnévből ered a magyarok egyik idegen elnevezése, az ungar/ungri. A másik lehetőséget a 'fehér ogur' jelentésű saragurokkal való azonosításban látta. Az orosz őskrónika alapján arra utalt, hogy a 7. század első felében „a Duna mellé költöző bolgárok után fehér ugorok (fehér magyarok) nyomultak helyükbe, s így felmerül az a lehetőség, hogy a fehér ugor jelentésű szaragurokkal azonosítsuk a magyarokat."[157] Györffy nyomdokaiban járt a magyarság etnogenezisét és etnikai tudatát vizsgáló Szűcs Jenő. Szűcs bonyolult megfogalmazása szerint „a 6–8. század némileg a *black box*, a kibernetika 'fekete doboza' a magyar történelemben." Szerinte többé-kevésbé rekonstruálható a 'kimenet', az output, a „9. század mélyéből kiemelkedő, s szociális, politikai és etnikai struktúrájában az ezredforduló nagy metamorfózisára végső fokon megérett magyarság." Hasonlóképpen „többé-kevésbé sejthető az input [ti. a bemenet– T. S. L.] állapota, ahogy 463 táján e nép magvát képező törzscsoport megjelent a Fekete-tenger északi partvidékén; ám e két végpont közti rejtélyes folyamatok részleteit a 6–8. század 'fekete doboza' rejti."[158] Szűcs tehát lényegében úgy tesz, mintha a kezdet (a 'bemenet', az input'), a magyarok megjelenése biztos lenne a 460-as években, akárcsak a valóban ismert másik végpont, az ezredforduló körüli magyarság, és csak a kettő közötti népalakulás, etnikai folyamatok három–

[154] Deér 1939. 43.
[155] Deér 1939. 45.
[156] MEH 6–7. (Györffy György bevezetője)
[157] MEH 7. (Györffy György bevezetője)
[158] Szűcs 1992. 212.

négyszáz éve lenne talány. Szűcs megfogalmazásában „az input rögzítése, szükségszerű hipotetikus elemeivel együtt is, annyiban szilárd támpontja a magyar őstörténetnek, hogy a magyarság részvétele abban az i. sz. 350 táján meginduló belső-ázsiai népmozgásban, mely egy évszázad múlva az ogur népek nyugati csoportját a Volgán át Európába sodorta, bizonyosra vehető, noha a 463 körül Bizáncba követeket küldő saragur, ogur és onogur népkötelék és a magyarság kapcsolata részleteiben ismeretlen (csupán annyi bizonyos, hogy valamilyen kapcsolat, sejthetően leginkább az utóbbival létezett).”[159] Szűcs tehát a 460-as évektől indítja azt a folyamatot, amelynek során az „előmagyarságból” a Kaukázustól északra levő füves steppe-régióban „egy karakterében új nép keletkezett”, amely „finnugoros” és „törökös” sajátságok ötvözetét jelentette.[160] Valójában nemcsak a 6–8. századra alkalmazható a „fekete doboz” fogalom, és éppen a kezdet, az ’input’ a leginkább bizonytalan. Vajon a magyarok elődei tényleg levándoroltak az ogur népekkel együtt délre, a Kaukázustól északra levő térségbe? Megállapítható-e a magyarok jelenléte e török népek megjelenésének tényéből Kr. u. 463 táján, pusztán azért, mert bizonyíthatóan a magyarokra is használták az onogur névből származtatható ungri elnevezést? Milyen kapcsolat lehetett a biztosan megjelenő onogur nép és az egyelőre a forrásokban még biztosan nem kimutatható ugor-magyarok, a magyarok elődei között? Valójában éppen ezekre a kérdésekre nem kapunk biztos válaszokat. Szűcs nagyvonalú rekonstrukciójában visszakövetkeztet a Kárpát-medencei magyarság honfoglalás kori embertani–régészeti és nyelvi, műveltségi állapotából egy feltételezett kiindulópontra, amelytől kezdve a magyarság etnikai, nyelvi, politikai átalakulása megindulhatott.

Harmatta János feltevése szerint a „saragurok Dagesztánban, az onogurok a Kubán folyó vidékén, az ogurokból alakult két törzsszövetség közül az utigurok a Dontól keletre, a kutrigurok pedig a Dontól nyugatra telepedtek le, míg a laza törzsi kötelékben élő többi ogurok a Volga vidékén maradtak.” Harmatta úgy vélekedett, hogy „az ősmagyarok csak az utóbbiakkal kerülhettek kapcsolatba s csak e laza törzsi szervezetben élő török ethnikumról tehető fel, hogy adott történelmi helyzetben csatlakozott az ősmagyarokhoz.”[161] Harmatta jócskán eltért a hagyományos értelmezéstől, amely az onogurokra és a Kubán vidékre gondolt az ősmagyarok török népekkel való érintkezése kapcsán. Ez összefüggésben állt azzal is, hogy Harmatta az ogurokat lokalizálta a Volga-vidékre, és őket vélte laza törzsi szervezetben élő népnek, akik nem vetették alá a magyarok elődeit, hanem éppen hogy csatlakoztak hozzájuk. Időben is későbbre, 570 utánra tette az ogur–magyar érintkezést, amikor 570 körül a nyugati türkök megverték a Volga vidéken lakó ogur törzseket. Ekkor a volgai ogur törzsek elmenekült csoportjai csatlakoztak az ősmagyarokhoz, és velük együtt szerveződtek hét törzzsé. Harmatta szerint 570 után a finnugor nyelvű ősmagyarság és a török nyelvű ogur csoportok egyesüléséből jött létre a Hétmagyar (Hetumoger) törzsszövetség a türk birodalom perifériáján, a Volga-vidéken. Elfogadva Németh Gyula régi törzsnév-magyarázatait, öt törzset bolgár-töröknek, ogur

[159] Szűcs 1992. 213.
[160] Szűcs 1992. 213.; – hivatkozik a karakterében új nép kialakulását illetően Némethre, vö. Németh 1930. 277.
[161] Harmatta 1990. 253.

töredéknek, kettőt pedig (Nyék, Megyer) magyarnak tekintett.[162] Harmatta feltevése szerint a hetes török–magyar törzsszövetség 630 táján beletartozhatott a Kuvrat-féle onogur-bolgár törzsszövetségbe.[163] Utóbbi feltevésének alapja az, hogy Theophanész bizánci történetíró megemlített 679 táján egy 'hepta geneai', azaz 'hét törzs' nevű népet az Al-Dunánál, az idevonuló onogur-bolgár csoport szövetségeseként. Harmatta a visszakövetkeztetés módszerét – a hét magyar törzset a hét törzsre vonatkoztatta – alkalmazta, ami módszertanilag vitatható.

Vásáry István a „priszkoszi" népvándorlás hagyományos értelmezését megkérdőjelezte. Rámutatott arra, hogy az ogur népek „valahol a Kazak-steppe déli részén tanyázhattak, innen lökték tovább őket a szavírok."[164] Vitatta azt is, hogy a magyarok átkeltek volna az Urálon, és Nyugat-Szibériában kerültek volna kapcsolatba az ogur törökséggel. Nézete szerint „a nyugat-szibériai őshazát és az ogur vándorlásban való magyar részvétel tézisét" törölhetjük őstörténeti hipotéziseink sorából.[165] Vásáry hangsúlyozta azt, hogy bár a magyarokat a keleti szlávok, Bizánc, és később Európa az ungri (ószláv ongr) néven ismerte meg, és a magyarságnak kapcsolatban kellett lennie az onogurokkal, de ennek idejére és jellegére vonatkozóan nincs útbaigazítónk. Álláspontja szerint a magyarok az uráli hazából nem az 5. század közepe táján, de nem is a 9. század első felében vándoroltak el. Úgy vélekedett, hogy „az V. század után *valamikor*" [kiemelés tőlem–T. S. L.] a magyarság „a Káma–Bjelaja vidékéről délnyugati irányban lehúzódott a steppe vidékére, a Volga és a Don közé. Ez az a terület, ahova még felért az onogur–bolgár hatás, és ahol az alán hatás is megmagyarázható."[166] Vásáry bírálta a déli, kaukázusi őshaza elméletéhez kapcsolódó domináns nézetet, amely igyekezett hamar (463 körül) „lehozni" a magyarokat északi hazájukból. Vásáry a kronológiai bizonytalanság ellenére az 5. században után már számolt a magyarok délnyugatra való vándorlásával. Hipotéziséből csak a Németh Gyula által feltételezett ún. hun–bolgár, az 5. század második felét felölelő korszakot hagyta ki. Szerinte a magyarság „először szavír, majd onogur, végül pedig türk–kazár politikai keretek között élt, a 6. század óta valószínűleg a kazár terület perifériáján, a Don vidéken." Feltételezte, hogy a délre szakadt finnugor nyelvű magyarság nemcsak a török birodalmak fennhatósága alatt állt, hanem népnevei tanúsága szerint ténylegesen is magába olvasztott szavír, onogur és türk (kazár) elemeket, és „mint forró kohóban," keveredett a török népekkel.[167] Vásáry érdeme, hogy szakított azzal a nem kellően megalapozott vélekedéssel, amely a 460-as évek tényleges ogur vándorlása és a magyarok feltételezett délre költözése között közvetlen összefüggést keresett. A magyarságra alkalmazott ungri népnév, és a hatalmas mennyiségű bolgár-török jövevényszókincs és az alán jövevényszavak alapján az 5. század után délre vándorlást tételezett fel. Nem zárta ki ugyanakkor azt a lehetőséget sem, hogy az onogur népnév „csak a Kárpát-medencében szállt volna a magyarokra az itt talált későavarok onogur

[162] Harmatta 1990. 252–253.
[163] Harmatta 1990. 253.
[164] Vásáry 1993. 148.
[165] Vásáry 1993. 149.
[166] Vásáry 1993. 148–149.
[167] Vásáry 1993. 152.

nevéről."[168] Jómagam erősen kérdésesnek tartom, hogy már a 460-as évek népvándorlásához kapcsolódtak volna a magyarok, elsősorban az onogurok révén. Az onogurokkal való kapcsolat jóval később is megvalósulhatott, és nemcsak a Dontól keletre, hanem az attól nyugatra levő térségben (vagy akár a Kárpát-medencében) is. Az ogur-török népek 463 körüli vándorlása azért fontos a magyar őstörténet szempontjából, mert olyan török nyelvű népeket hozott a tágabb steppei környezetbe, akik később jelentős hatást gyakorolhattak a magyarságra.

A magyarokkal kapcsolatba hozott, időben következő források a 6. századból származnak. A 9. századi bizánci történetíró, Theophanész átvette a 6. századi Malalasz világkrónikájából azt a részletet is, amely az 527–528. évre vonatkozóan a Krím-félsziget közelében lakó, hunnak nevezett nép két vezetője, Gordasz (Gordas) és Muagerisz (Mugeris) viszályáról számolt be. A történet szerint „a hunok Boszporosz közelében lakó királya, név szerint Gordasz" megtért, maga a császár fogadta keresztfiává. A kereszténnyé lett Gordasz visszatért földjére, és az ezüstből készült bálványokat beolvasztatta. „A hunok feldühödvén, összejátszottak testvérével, elmentek, és megölték őt, helyébe testvérét, Muajeriszt tették meg királyuknak." A hunok lemészárolták a Krím-félsziget déli részén levő Boszporosz városának bizánci helyőrségét. Ezért a császár sereget küldött a hunok ellen, akik elmenekültek.[169] A forrással Moravcsik Gyula foglalkozott a legalaposabban. A helyes névalakot 'Mouageris' (Mouagris) alakban állapította meg, olvasata *'Moagyerisz'* vagy inkább *'Müegyerisz*.'[170] Nézete szerint az előbbi névalak „a görögös végződés elhagyása után megegyezik Anonymus Moger-jével." Utalt arra is, hogy a Müegyerisz olvasat viszont a „Megyer törzsnévvel azonos." Álláspontja szerint a „mogyer (magyer – magyar) népnévi alakot időrendben jóval megelőzi a megyer törzsnév."[171] Moravcsik választ keresett arra a kérdésre is, hogy kiket jelölhetett a bizánci forrás a hun népnévvel. A korszakból ismert, és a tágabb térségben lakó népek közül a kutrigurok, az utrigurok és az onogurok merülhetnek fel olyan népekként, akiket a hunokkal azonosíthatunk. Moravcsik Gyula úgy vélekedett a forrás alapján, hogy Gordasz népe a Maiotistól nyugatra lakhatott, így más bizánci híradások alapján leginkább „a kutrigurok azok, akikre a bosporosi eseményekkel kapcsolatban gondolhatunk."[172] Végeredményben azt szűrte le az 527/528-ra vonatkozó bizánci híradásból, hogy Muagerisz „a kutrigur nép királya volt." Moravcsik feltételezése szerint a Muageris (Muagyerisz/Müegyerisz) név „a névadó ős, illetőleg a Megyer törzs nevével megegyezik, ez az egyezés a kutrigurok és az ősmagyarság közti esetleges kapcsolatokra irányítja figyelmünket."[173] Moravcsik ugyan utalt bizonyos lehetséges magyar (anonymusi Magor király, illetve konsztantinoszi Megyer törzsnév) párhuzamokra a Muagerisz név kapcsán, de nem keresett magyar csoportot Gordasz és Muagerisz hun népében, akiket a kutrigurokkal azonosított. Moravcsikot követően nagyobb hangsúlyt kapott Muagerisz személye és

[168] Vásáry 1993. 150.
[169] Theophanész (Theofánisz) krónikája vonatkozó passzusának magyar fordítására vö. MEH 55–56. (Moravcsik Gyula); alapvető fontosságú elemzés, Moravcsik 1927. 258–271.
[170] Moravcsik 1927. 260–265.
[171] Moravcsik 1927. 265.
[172] Moravcsik 1927. 270.
[173] Moravcsik 1927. 271.

magyarokkal való kapcsolata, és Gordasz is előtérbe került. Németh Gyula a két hun király nevével kapcsolatban úgy vélekedett, hogy Muagerisz/Muajerisz neve „Mogyerinek” hangzott, és azonos a magyar népnévvel. Németh értelmezésében két okkal magyarázta azt, hogy Muagerisz/Mogyeri királyban „nem lehet a magyarság névadó ősét látnunk.” Az egyik az, hogy a magyar népnév a „magyar–vogul–osztják ősi közösség korába megy vissza.” A másik az, hogy a régi törökségben „nem keletkezett népnév személynévből.” Németh úgy vélekedett, hogy „gyakran lesz a népnévből személynév s különösen gyakran használják a népneveket személynévül a fejedelmi család tagjai.” Ebből arra következtetett, hogy a „Mogyeri a magyar nép fejedelme, esetleg egy olyan törzs-szövetség fejedelme, melybe a Magyar törzs is beletartozott.”[174] A másik vezérnevet, a Gordaszt szintén „magyar névként” értelmezte, és Ogurda olvasattal számolt.[175] Úgy vélte, hogy az ogur népnévből képzett Ogurda név a Mogyeri párja. Összegzése szerint „e két magyar nevű király, Ogurda és Mogyeri bizonyára a magyarságon vagy a magyarsággal kapcsolatos, a magyarság vezetése alatt álló törzs-szövetségen uralkodott. Ogurda és Mogyeri népének ’hun’ neve e népnek egyik, valósággal élő neve.”[176] Németh értelmezésének problémája, hogy hipotézisek kombinációján alapul. Önmagában is kérdéses a két személynév népnévből való eredeztetése, és még inkább a vezetésük alatt a magyarságot is magába foglaló törzsszövetség feltételezése. A történet szerint eredetileg nem Muagerisz, hanem Gordasz volt a „hunok” királya. A bizánci forrásból az sem derül ki, hogy milyen népet takar a hun elnevezés, egy törzs vagy törzsszövetség feje volt-e Gordasz. Halasi Kun Tibor értelmezésében követte Németh Gyula feltevését. Elfogadta azt, hogy mind a ’Mogyeri’ (Mugerisz), mind pedig az ’Ogurda’ (Gordasz) személynevek népnévi eredetűek. Következtetése szerint Ogurda és Mogyeri „az onogurok kötelékében élő s a hun–bolgár uralom folytán magát hun néven is nevező magyarságon, vagy esetleg a magyarsággal kapcsolatban levő törzsszövetségen uralkodott.”[177] Deér József szerint a magyarság felvette mindazon népek nevét, amelyek a „délorosz steppén más népek között rajta is uralkodtak.” Így „nem sokkal a bolgár-török onogurok megjelenése után, a VI. század harmadik évtizedében olyan ’húnok’ bukkannak fel a Kubán vidékén, akiknek Ogurda és Mogyeri nevű királyai kétségkívül magyar nevet viselnek. A magyarság tehát ebben az időben ahhoz a nomádbirodalomhoz tartozott, melyet Attila halála és a dunavidéki hun birodalom összeomlása után a nagy király fia, Irnik, a Pontus vidékén és attól keletre alapított, s amelyet az egykorú írók hol húnnak, hol bolgárnak neveznek.”[178] Deér feltevése önellentmondást tartalmaz, hiszen szerinte a magyarok felvették a rajtuk uralkodó népek nevét, így nevezhették őket például hunoknak, ugyanakkor királyaiknak magyar jellegű neve volt. Pais Dezső elfogadta Muagerisz azonosítását a Megyer törzsnévvel, de elutasította a Gordasz név eredeztetését az Ogurda népnévből. A Gordas (Garda) nevet a ’kerítés, körülkerített hely’ jelentésű Garten szóból

[174] Németh 1930. 167.
[175] Németh 1930. 167–170. – A szókezdő o lekopott, a név végén magyar -da kicsinyítő képzővel számolt.
[176] Németh 1930. 171.
[177] Halasi Kun 1943. 77.
[178] Deér 1939. 46.; vö. még Mogyeri király és a magyar törzs kapcsolatára Deér 1938. 45.

levezetve, úgy vélekedett, hogy a nevet a Krím-félszigeten élő gótok adhatták. Merész következtetése szerint a két testvér nevében a 'sövény' értelemmel bíró Nyék és a Megyer törzsek nevei tükröződnek. Ezért úgy vélte, hogy két törzsből álló magyar etnikai alakulatot találunk a 6. század korai évtizedeiben a Maeotis vidékén.[179] A későbbi kutatásban visszaszorult Muagerisz és a magyar népnév azonosításának feltevése.[180] Egészében véve, a Muagerisz–Magyar/Megyer azonosítás nem egyértelmű, a Gordasszal kapcsolatos feltevések alaptalanok. Bizonyíthatatlan, hogy a két hun vezető által vezetett „hun" nép vagy törzs magyar etnikumú lett volna, a személynevekből következtetéseket nem lehet levonni. Nem tudjuk meghatározni, hogy a hun megnevezés Theophanésznél vagy Malalasznál toposz-e vagy sem, és milyen népesség rejlik mögötte. Leginkább a Moravcsik Gyula által feltételezett kutrigur nevet viselő bolgár-török csoportról tételezhető fel, hogy később kapcsolatba kerülhettek a magyarokkal. Ezért a bizánci krónikások idézett történetét nem tekinthetjük a magyarokra, vagy a magyarok egyik etnikai komponensére vonatkozó forrásnak.

A következő feltevés az 587-es évhez kapcsolta a magyarok, illetve a magyar népnév felbukkanását. Theophülaktosz Szimokattész bizánci történetíró egy kortárs forrás (Malalasz) alapján számolt be a bizánci–perzsa háborúról. Eszerint egy Matzarón nevű erődöt javítottak ki a bizánci sereg katonái, majd egy perzsa erőd alá vonultak, ahol egy szabír (sapeir) férfi tüntette ki magát.[181] Szádeczky-Kardoss Samu azt feltételezte, hogy a Kaukázustól északra lakó szabírok egy részét a bizánciak áttelepítették bizánci területre, és helyőrségi szolgálatra használták fel őket. Úgy vélekedett, hogy Matzarón helyőrségéhez tartozhatott a magát kitüntető szabír férfi, „tehát „Matzarón helyőrségét egészben vagy részben alighanem szabírok alkották."[182] Szádeczky-Kardoss idekapcsolta azt a konsztantinoszi információt, amely szerint a magyarok régi neve szavartoi aszfaloi volt, illetve egy töredék éppen Perzsia közelében telepedett le.[183] Felvetette azt a kérdést, hogy vajon a „Matzaron földrajzi névben nem a magyar népnév egy ősi formája rejtőzik-e." Hozzátette azt, hogy az -on végződés a bizánci határvidéki települések nevében általánosan alkalmazott helynév-végződés volt. Szádeczky-Kardoss következtetése szerint „Matzarón lakói a Kaukázus vidékéről Perzsia tájára telepített sapeir-ok voltak," akik „a valóságban nem törökös nyelvű szabírok, hanem azok történeti sorsában egykor osztozó finnugor nyelvű savard(i)-savart(i) (Sabartoi) nép fiai voltak." Ezért a forrásban a magyar népnév egyik legkorábbi jelentkezését látta.[184] Szádeczky-Kardoss szellemes hipotézise egy kis-ázsiai bizánci erőd magyar népnévre (Matzarón) emlékeztető nevét kombinálja egyetlen személy etnikumának (sapeir-szabír) megnevezésével, és ehhez kapcsolja a magyarok idegenek által

---

[179] Pais 1953. 289–292.; elméletének elutasítására vö. Ligeti 1986. 158–159.; Kristó 1996g. 9.
[180] Összefoglalóan erre vö. Kristó 1996a. 24.; Harmatta 1990. 252.
[181] Theophülaktosz Szimokattész szövege vonatkozó részének magyar fordítására vö. Olajos Terézia, vö. Theophülaktosz Szimokattész 2012. 121–123. „katonái Matzarónt (ez is őrállomás volt), miután az idő megrokkantotta", helyreállították; „akadt azonban egy szapeir férfiú"; a vonatkozó szöveg angol fordítására vö. Whitby–Whitby 1997. 69–71.„restored Matzaron (this was also a fort) which had been antiquated in the course of time; this was not far distant from Beiuades." „A certain man Sapeir."
[182] Szádeczky-Kardoss 1977. 280.; Olajos Terézia, vö. Theophülaktosz Szimokattész 2012. 121. o. 352. jegyzet
[183] Szádeczky-Kardoss 1977. 280.; Theophülaktosz Szimokattész 2012. 121. o. 352. jegyzet, 122. o. 354. jegyzet
[184] Szádeczky-Kardoss 1977. 281.

használt egyik megnevezését (szavartoi aszfaloi). A Matzarón adatot – a szapeir/szabír nélkül – a történeti kutatás már régóta ismervén, korábban is felmerült a magyar népnévvel való kapcsolata.[185] Moravcsik Gyula ellenérvként azt említette, hogy egyrészt már az ókorban létezett egy Mazara nevű helység, másrészt egy későbbi bizánci püspökségi jegyzékben κάςτρον Μαςςάρων (Matzarón vár) alakban fordul elő, „így a magyar nemzet nevével való összefüggése nagyon kérdéses."[186] Kristó Gyula szkepszisét hangsúlyozta a hipotézis kapcsán, utalva az ókori Matzara helynévre is. Nézete szerint „a magyar népnévtől függetlenül is jöhettek létre olyan személy- és helynevek, amelyek véletlenszerűen mutatnak hangalaki rokonságot a magyar (megyer) népnévvel."[187] Jómagam a kaukázusi őshazával való összekapcsolása miatt kérdőjeleztem meg a forrás magyarokra vonatkoztatását.[188] Kevés a valószínűsége, hogy a Matzarón nevű erődöt, és a vitéz szabír férfit közvetlen kapcsolatba hozzuk a magyarság elődeivel.

A vitatott 6. századi (527. évi Muagerisz és 587. évi Matzarón) adatok után kb. másfél évszázadig nincs olyan szöveghelyünk, amelyet a magyarokkal hozhatnánk kapcsolatba. A következő időszak, amikor a magyarok megjelenését feltételezték, a 670-es évekre tehető. Ekkor bomlott fel Kuvrat (Kubrat) onogur–bolgár birodalma a kazárok támadásai következtében. Az onogur-bolgár birodalom törzsterületét a régebbi kutatás a Don és a Kubán közti területre tette.[189] Egy újabb feltevés szerint a 650 után elhalálozó Kuvrat fejedelem sírja a Dnyeper bal partja mellett, a Mala Perescsepino (Poltava közelében – a mai Ukrajna területén) nevű helyen található. Így a Kuvrat-féle Nagy Bulgária a Dnyeper vidékére, vagy a Dnyeszter és a Donyec közti területre is helyezhető.[190] Theophanész és Niképhorosz Patriarcha bizánci történetírók egy mondai történet keretében beszámoltak a Kuvrat halála utáni eseményekről. Eszerint Kuvrat (Krobatos) intette öt fiát, hogy ne váljanak el egymástól, de ők apjuk halála után osztozkodásba kezdtek, és elváltak egymástól az uralmuk alatt levő néppel. „A Batbaian nevű első fiú betartva atyja rendelkezéseit máig megmaradt az ősi földön. A második ennek testvére, akinek neve Kotragos, átkelve a Tanais folyón az első testvérrel szemben lakott. A negyedik és az ötödik átkelt az Istros vagy másképpen Danubis folyón; az előbbi az Avarországhoz tartozó Pannóniában az abarisok [avarok – T. S. L.] chaganosának [kagánjának – T. S. L.] alattvalója lett és ott maradt a maga hadával, az utóbbi pedig a Rhabenna [ti. Ravenna – T. S. L.] vidéki Pentapolisba jutva a keresztények császárságának hatalma alá került."[191] A harmadik fiú, Asparuch átkelt „a Danaprison és Danastrison [Dnyeperen és Dnyeszteren – T. S. L.]," majd a Danubioson [Dunán – T. S. L.] és itt telepedett le, a bizánci fennhatóság alatti területen, a

[185] Darkó 1910. 55.
[186] Moravcsik 1927. 259.; Matzarón és az ókori Mazara azonosságát tagadta Szádeczky-Kardoss 1977. 277. o. 2. jegyzet
[187] Kristó 1996a. 34.; Kristó 1996g. 9–10.
[188] Tóth 1998. 19.; Tóth 2011. 18.
[189] Moravcsik 1930c. 20.
[190] Róna-Tas 1996a. 181.
[191] Theophanész szövegének magyar fordítására vö. Szádeczky-Kardoss 1970. 146.; László 1977. 225.; tartalmi idézésére vö. Moravcsik 1930c. 19–20.

későbbi dunai Bulgáriában.[192] Moravcsik Gyula az öt Kuvrat-fiú történetét mondai történetnek tekintette, és csak a kazár uralom alatt maradó első fiú, Baján (Batbaján), illetve a dunai bolgár államot megalapító harmadik fiú, Aszparuch (Isperich) történetét tartotta hitelesnek.[193] A későbbi kutatás nagyobb hitelt adott a legendás bizánci történetnek, és öt onogur csoporttal számolt, amely közül három nyugatra vándorolt; a Balkánra, a Kárpát-medencei avar birodalomba és az Adriai-tenger partvidékére.[194]

A kutatás jelentős vonulata a 670-es onogur-bolgár vándorlását fontos történeti eseménynek ítélte meg, és kapcsolatba hozta a magyarság korai történetével. Egyes kutatók közvetett hatással számoltak. Róna-Tas András feltételezte, hogy a 600 körül a Kubán vidékéről elvonuló, és Kuvrat vezetésével a Dnyeszter és Donyec közötti Nagy Bulgáriát megalapító bulgárok helyébe a magyarok költöztek az Urál déli részéről. Itt, a Kubán folyó vidékén, a Kaukázus előterében tartózkodtak a magyarok kb. 670-ig.[195] Kuvrat onogur–bolgár birodalma halála után szétesett. Róna-Tas feltételezte, hogy a kazárok oldalán harcoló magyarok 670 után a nyugatra vándorló bolgárok helyére, a Dnyeper vidékére költöztek.[196] Róna-Tas lehetségesnek tartotta, hogy „a bolgárok jelentős része a kazár birodalom keretei között maradt," és a „bulgár–magyar együttélés a kazár fennhatóság alatt szoros lehetett.[197] Úgy értelmezte Theophanész és Niképhorosz híradását, hogy a legidősebb fiú, Batbaján maradt a Don és Dnyeper közti területen (Nagy Bulgáriában), Kotragosz viszont a Don túlsó, keleti partjára költözött át.[198] A fenti rekonstrukció ellentmondásos, mivel Róna-Tas szerint 670 után a magyarok a Kubán vidékéről a nyugatra vándorló bolgár csoportok helyébe, a Dnyeper és Duna közti területre költöztek. Eszerint a magyarok ellentétes irányú vándorlást hajtottak (volna) végre Kotragosz bolgár csoportjával, és keresztül kellett (volna) haladniuk Batbaján helyén maradó népe Don és Dnyeper közti területén. Könnyű belátni, hogy a magyarok nem illenek bele a bolgár–onogur vándorlás történetébe, illetve a Róna-Tas-féle hipotézis ellentmondásos rekonstrukciót eredményez, ahol a népek egymás útját keresztezik. Forrás sem igazolja a magyarok részvételét ebben a bolgár vándorlásban.

A történeti kutatás a magyarokra alkalmazott ungri népnév, és a bolgár-török jövevényszavak alapján feltételezte, hogy a magyarok az onogurokhoz kapcsolódtak, és beletartoztak Kuvrat onogur-bolgár birodalmába. A Kuvrat-féle birodalom felbomlása után a magyarokat több onogur-bolgár csoporttal is kapcsolatba hozták. Leggyakrabban Kuvrat legidősebb fiára, Bajánra (Batbaján) gondoltak, aki helyén maradva kazár fennhatóság alá került. Zichy István szerint a magyarok szempontjából az onogur birodalom felbomlása nem jelentett nagy változást, hiszen helyükön maradtak, a Kubán-vidéken. Későbbi munkájában párhuzamot keresett Baján onogurjainak kazár uralom alá kerülése, és a konsztantinoszi hagyomány kazár–

[192] Szádeczky-Kardoss 1977. 147.; László 1977. 225.
[193] Moravcsik 1930c. 20–22.
[194] Róna-Tas 1996a. 181–182.
[195] Róna-Tas 1996a. 248.
[196] Róna-Tas 1996a. 248, 257.
[197] Róna-Tas 1996a. 248.
[198] Róna-Tas 1996a. 182.

magyar kapcsolata között.[199] Hóman Bálint feltevése szerint a magyarok elődei, az 'előmagyarok' már a Kr. u. 1–4. század között a Tobol-vidéken ogur–török fennhatóság alá kerültek.[200] Az ogur fennhatóságot követte az onogurok uralma. Hóman úgy vélekedett, hogy 680 körül, a kazár hódítással „megszűnt az onogur törzsszövetség önálló léte is." Hóman az onogurokkal szoros etnikai kapcsolatban levő ősmagyarokat tételezett fel, akik 680 és kb. 850 között a Kaukázus vidékén kazár uralom alatt éltek. Feltételezte, hogy a 8. század végéig a magyarok ősei, az onogur–magyarok, „névtelenül szerepelnek a kazárok Kaukázus-vidéki hadjárataiban."[201] Hóman hipotézise értelmében onogur–magyar szimbiózist tételezhetünk fel, Baján onogur csoportjának és az előmagyaroknak az összeolvadását, amely tükröződik Hóman 'onogur-magyar' terminusában.

Moravcsik Gyula szerint Baján „népében onogurokat, vagy legalább is az onogur népszövetséghez tartozó népet kell keresnünk."[202] Úgy vélte, hogy a magyarság „maga is beletartozott az onogurok törzsszövetségébe, vagyis Kovrat onogur-bolgár birodalmába."[203] A kazár uralom alatt maradó Baján népével kapcsolatban Moravcsik úgy foglalt állást, hogy „az onogur törzsek között ott kellett lenni a velük jött és két század óta velük együtt élő finnugor törzseknek is."[204] Moravcsik szerint az onogurság bizánci forrásokban említett megoszlása úgy ment végbe, hogy „a harciasabb török törzsek, minthogy a kazárokkal nem vehették fel a küzdelmet, elvonultak nyugat felé, míg a békésebb finnugor törzsek meghódoltak, illetőleg bekapcsolódtak a kazárok szövetségébe."[205] Szerinte a magyarokat az onogurok hozták le finnugor rokonaik közül, legalább két évszázadon keresztül éltek együtt. A 7. század vége felé elváltak az onogurok és a magyarok. A magyarok a kazárok szövetségéhez csatlakoztak, akiknek – Theophanész feljegyzése szerint az onogurok – évi adót fizettek.[206] Moravcsik elfogadta azt a korabeli felfogást, miszerint az onogur Bajánban „a magyarság első, névszerint ismert fejét kell látnunk," illetőleg „Árpád fejedelmi családja, a későbbi magyar fejedelmi család, az onogur-bolgár fejedelmi családtól származott le."[207] Moravcsik elmélete melletti érvként említette a magyarság bolgár–török eredetű törzsneveit, az Árpád-család bolgár–török jellegű névadását, és a gyula méltóságnév feltételezett összefüggését a bolgár fejedelmi család Dulo nevével. Moravcsik arra következtetett, hogy „a magyarság etnikai kialakulása a VII. század végén nagyjában már befejeződött, a kazár uralom alatt a magyar nép lényegesebb, kívülről jött hatásoknak nem volt kitéve."[208] Moravcsik tehát a kazár uralom alatt maradó Baján népében már egyértelműen magyarokat látott. Feltevése több ponton is vitatható. Nyelvészeti érvek alapján nem bizonyítható, hogy az onogurok szétválása etnikai alapon történt volna, és a nyugatra

[199] Zichy 1923. 130, 139.; Zichy 1939. 13–15. „Baján onogurjainak kazár fennhatósága alá jutásáról, úgy látszik, még X. századi nemzeti hagyományunk is tudott valamit."
[200] Hóman–Szekfű 1928. 26.
[201] Hóman–Szekfű 1928. 65–66.
[202] Moravcsik 1930c. 28.
[203] Moravcsik 1930c. 29–30.
[204] Moravcsik 1930c. 31.
[205] Moravcsik 1930c. 32.
[206] Moravcsik 1930a. 32–33.
[207] Moravcsik 1930a. 33–34.; vö. erre a véleményre még Hóman–Szekfű 1928. 65–67, 70, 103.
[208] Moravcsik 1930c. 33–34, 36. – vö. a török eredetű magyar törzsnevekre Németh 1930. 221–277.

vonuló onogur csoportok tisztán bolgár-török nyelvű népességet tartalmaztak volna, a helyén maradó onogur csoport pedig alapvetően finnugor nyelvű népességből állt volna, onogur vezetőréteggel.[209] Feltételezés, hogy az elvándorló onogurok harciasabbak lettek volna a behódoló onoguroknál, akikben Moravcsik finnugor nyelvű magyarságot gyanított. Halasi Kun Tibor a 460-as évek ogur-török népvándorlásától kezdve a 670-es évekig feltételezte azt, hogy „a magyarság az onogur törzsszövetségen belül élt, és hogy az onogur név főleg törököket jelentett."[210] A Kuvrat birodalmának felbomlásáról szóló bizánci forrásokat úgy értelmezte, hogy „az onogurok egy része a dunai Onogur-Bulgáriába vonult, más részük Baján vezetésével a magyarokkal együtt Kaukáziában maradt."[211] Halasi Kun egy harmadik onogur néprész elvándorlásáról is megemlékezett. Úgy vélte Khorenei Mózes híradása alapján, hogy az északra vándorló ún. volgai bolgárok vihettek magukkal egy magyar néprészt, a baskír-magyarokat.[212] Feltevése szerint „az onogur elnevezés alatt egyre jobban csak a magyarságot kell látnunk." Bajánban ő is az Árpád-ház egyik legrégibb ősét kereste.[213] Halasi Kun feltevése annyiban tért el Moravcsikétól, hogy hangsúlyozta azt, hogy onogurok is maradtak a Kubán vidéki, kaukázusi hazában. Nézetem szerint nem tekinthető bizonyítottnak, hogy Baján fejedelem helyén maradó onogur/bolgár csoportja magyar lett volna, vagy már 670 környékén magyarokkal élt volna együtt a Kubán vagy a Dnyeper vidékén. Vitatható, hogy Baján fejedelmet fűzte-e bármiféle rokonság Álmos és Árpád fejedelmi nemzetségéhez. A magyar krónikás hagyományban, az eredetmondában előforduló Dulo név, illetve a gyula tisztségnév nem elégséges bizonyíték erre.

Nemcsak Kuvrat legidősebb fiához, Batbaján helyben maradó és kazár uralom alá kerülő onogur csoportjához kapcsolták a magyarokat. Felmerült a harmadik fiúval, Aszparuch fejedelemhez kapcsolódóan is a magyar törzsszövetség megjelenése a 670-es évek végén. Harmatta az arab–perzsa források (Dzsajháni-hagyomány) alapján elvetette azokat a „megalapozatlan elméleteket, amelyek szerint azok [ti. a magyarok] a honfoglalás előtt évszázadokig éltek volna kazár vagy onogur vagy szabír uralom alatt, és szállásterületük is ennek megfelelően hol a Kubán-vidékén, hol a Kaukázusban vagy azon túl, hol a Dnyepernél lett volna."[214] Harmatta a 670-es évekből eredeztette a Hétmagyarral kapcsolatba hozható első híradást. Theophanész és Niképhorosz történetírók Kuvrat birodalma felbomlásának leírásakor megemlékeztek arról, hogy harmadik fia, Aszparuch a Dunához vonult, és 679-ben elfoglalta a Dunától délre eső bizánci területet [a mai Bulgáriát]. Aszparuch ekkor kapcsolatba került egy 'hét törzs' nevű néppel is. A bővebb verziót fenntartó Theophanész szerint „uralmuk alá vetve a körül lakó szláv törzsek közül a Hepta geneai („Hét törzs") nevűt, a severeket Beregaba

[209] Moravcsik megjegyezte tanulmánya végén, hogy vajon analógia révén nem kellene-e feltenni, hogy az elszakadt dunai bolgárok népe „a finnugor magyarsággal való huzamosabb együttélés következtében finnugor elemekkel keveredett. " Erről viszont megjegyezte, hogy „e feltevések további fejtegetése azonban már túllépné kitűzött feladatainkat. (Moravcsik 1930c. 36–37.). Valójában a dunai bolgárságra gyakorolt finnugor nyelvi hatás bizonyítását sem Moravcsik, sem más nem végezte, mert nem is végezhette el.
[210] Halasi Kun 1943. 86.
[211] Uo.
[212] Halasi Kun 1943. 84–85.
[213] Halasi Kun 1943. 87.
[214] Harmatta 1998. 139.

szorosának elejétől a kelet felé eső részekre, a dél és nyugat felé eső (részekre) pedig Abariáig a többit, a Hepta geneai-t telepítették, akik (velük) szerződéses viszonyban álltak."[215] A szöveg szerint a 'Hepta geneai' egyszerre a bolgároknak alávetett és ugyanakkor velük szerződéses viszonyban álló népként szerepelt. Harmatta valószínűtlennek tekintette, hogy a hét törzs egyszerre védte volna dél és északnyugat felől is a bolgár területet.[216] Harmatta értelmezése szerint „a (bolgárok) hatalmuk alá hajtva a körülöttük levő szláv népeket és szerződéses viszonyban állva a Hepta geneai („Hét törzs") nevű néppel, a severeket Beregaba szorosának elejétől a kelet felé, Mesembriáig terjedő részekre, nyugat felé Abariáig (= az avarok országa) pedig a többit, a Hepta geneai-t telepítették, akik (velük) szerződéses viszonyban állottak."[217] Harmatta úgy vélte, hogy a hét törzsnek nevezett nép, amely a Dunától és a bolgároktól északra helyezkedett el, „nyilvánvalóan azonos a Konstantinos Porphyrogennetos által is használt Hepta geneai („Hét törzs") kifejezéssel illetett magyarokkal." Szerinte a bizánci tudósítás „meghatározza a magyaroknak az onogur/onogundur bolgárokhoz való viszonyát, másrészt pedig bizonyítja a magyaroknak, mint etnikai identitásnak a jelenlétét a VII. század végétől kezdve a pontusi steppén egészen a Dunáig."[218] Máshol Harmatta úgy fogalmazott, hogy a hét törzs bizonyosan nem a szlávokra vonatkozott, „a szláv népnévadás az ilyen típusú nép- vagy törzsneveket nem ismeri."[219] Szerinte „kézenfekvő a Theophanes által említett 'Hét törzs' (Hepta geneai) nevű népben, amely szerződéses viszonyban állt a bolgárokkal és az Al-Duna és az avarok között helyezkedtek el szállásai, a hetumoger, „Hétmagyar" törzsszövetséget látnunk, amelynek nevét a bizánciak valamilyen közvetítő nyelv segítségével görögre fordított alakban jegyeztek fel."[220] Hozzátette, hogy „a Theophanestől lerövidített történeti tudósítás tehát arról tanúskodik, hogy a 680 körüli évekre már létrejött és megszilárdult a törökös jellegű ősmagyar katonai törzsi szervezet, amely ekkor még csak hét törzsből állt." A Hétmagyar törzsszövetség szerződéses viszonyban volt az onogur-bolgárokkal, és szövetségesi kötelezettségét teljesítette az onogur-bolgárok ellenségeivel szemben, beleértve az avarokat is. A Hétmagyar törzsszövetség a bolgároktól északra élt, a Duna és a Dnyeper között. Harmatta feltételezte azt is, hogy 680 után a 'Hepta geneai' egyes csoportjai letelepedhettek a Kárpát-medencében is.[221] Kristó Gyula szerint a Theophanész és Niképhorosz szövegében előforduló hét törzs esetében nem bizonyított a törzsszámok egyezése ellenére sem, hogy azonosak a konsztantinoszi hét magyar törzzsel, és már az Al-Duna vidékén éltek volna 680 körül.[222] Kristó Theophanész

---

[215] Harmatta János fenti fordítására vö. Harmatta 1990. 253–254.; Szádeczky-Kardoss Samu fordítása (vö. Szádeczky-Kardoss 1970. 146) szerint a Dunán való átkelés után, „uralmuk alá vetették tehát a mellettük levő sklavinos [szláv – T. S. L.] népek közül az úgynevezett hét törzset. A seberiseket [seber–sever – T. S. L.] az előttük fekvő Beregaba hegyszorostól a keletre fekvő részekig telepítették le, dél és nyugat felé egészen Avarországig a többi hét törzset, amelyet szerződés kötelezett adófizetésre."; idézi még László 1977. 225–226.
[216] Harmatta 1990. 262–263.
[217] Vö. a görög szövegre Theophanes 1838. 359.; magyar fordítására Harmatta 1998. 143.; vö. még Harmatta 1990. 253–256.
[218] Harmatta 1998. 143.
[219] Harmatta 1990. 255.
[220] Harmatta 1990. 255–256.
[221] Harmatta 1990. 256.
[222] Kristó 1996a. 24.

szövegével kapcsolatban hangsúlyozta azt, hogy értelmezési probléma terheli, amely az alapforrás rossz kivonatolásából eredhet. Niképhorosz rövidebb kivonatában csak a szlávokat említette a vonatkozó események kapcsán. Kristó úgy vélekedett, hogy Niképhorosz „megerősíti azt az értelmezést, hogy a Theophanes által említett népek vagy törzsek bizonyára szlávok voltak.” Theophanész alapján a ’Hepta geneai’ fogalmába bele kellene érteni a severeket is, a ‘Hétmagyar’ (Hetumoger) törzsszövetségben pedig nem volt ilyen nevű törzs. Kristó hangsúlyozta azt, hogy Theophanész szövegében ’hét törzs’, nem pedig ‘Hétmagyar’ szerepel, így etnikai értelme csak akkor van a szövegnek, ha a szlávokra vonatkoztatjuk..Kristó utalt arra is, hogy a ’Hepta geneai’ egyes csoportjainak Kárpát-medencébe való betelepedésének feltevése kapcsolódik a László Gyula-féle ’kettős honfoglalás’ nem bizonyított teóriájához.[223] Nézetem szerint Aszparuch onogur-bolgár népétől nyilvánvalóan különbözött a ’hét törzs’ népe. Kérdéses, hogy különböztek-e a szláv törzsektől is, akik közül Theophanész csak a severeket említette név szerint. A kései, 9. századi bizánci források alapján nem állapítható meg a ’Hepta geneai’ etnikai hovatartozása. Az sem bizonyítható, hogy a ’Hepta geneai’ egyes csoportjai bekerültek volna a Kárpát-medencei avar kaganátusba. Theophanész szerint csak Avaria szomszédságába telepítették le őket. A bizánci szöveg nem szolgál biztos forrásul annak feltételezésére, hogy Hétmagyar törzsszövetséggel számoljunk már 680 táján az Al-Duna vidékén, illetőleg az Al-Dunától a Dnyeperig húzódó térségben. Harmatta elvetette azt lehetőséget, hogy szláv törzsekről van szó, amelyek között a severeket és a ’Hét törzs’ nevű alakulatot különböztették meg. Mindkettőt alávetette Aszparuch onogur-bolgár csoportja, és a határvidékek védelmére helyezte őket. Nem lehet kizárni azt, hogy Theophanész tévesen tekintette a szláv népek (ethnón) közé tartozónak a ’Hepta geneai’-t. Ebben az esetben azt kellene feltételeznünk, hogy a Kuvrat halála után felbomló onogur-bolgár állam egy töredéke, Kuvrat harmadik fia vezetésével, onogur-bolgár vezető csoporttal, és az alávetett Hétmagyar törzsszövetséggel vándorolt volna a Duna-vidékre. Theophanész szövege nem támasztja alá azt, hogy a ’Hepta geneai’ is bevándorló csoport lenne, etnikumukat pedig szlávnak mondja. Így Theophanész ’Hét törzs’ (Hepta geneai) adatát nem vonatkoztathatjuk a magyarokra, és a magyar törzsszövetség megjelenését sem tehetjük 670 tájára.

Kuvrat negyedik fia kapcsán is felmerült, hogy magyar csoportot vitt magával Pannóniába, ahol az avarok kagánjának uralma alá került. Theophanész már idézett híradása szerint a negyedik fiú átkelt a Duna folyón, és „az Avarországhoz tartozó Pannóniában az abarisok [avarok – T. S. L.] chaganosának [kagánjának – T. S. L.] alattvalója lett, és ott maradt a maga hadával.”[224] Kuvrat negyedik fiát a más forrásokban feltűnő Kuberrel azonosították. László Gyula feltevése szerint 670–680 táján új nép jelent meg a Kárpát-medencében, a griffes–indás leletekkel jellemezhető, kései avarok. László úgy vélekedett, hogy az onogurok magukkal hozták a volgai finnugor magyarságot, a magyarok elődeit. Azt hangoztatta, hogy a vezető réteg kaukázusi, a középső réteg közép-ázsiai és volgai keveréknépesség, míg a többség, a köznép a

[223] Kristó 1996g. 13.
[224] Szádeczky-Kardoss 1970. 146.; vö. még László 1977. 225.

magyarok elődei.[225] László Gyula „kettős honfoglalás” elmélete alapvető forrásként használta Kuvrat negyedik fiának pannóniai bevándorlását, az onogurok jelenlétét az avar kaganátusban. László nem tudta bizonyítani azt, hogy az onogur népnév mögött valóban a magyarok elődei rejtőznek, illetőleg hogy magyarok is bekerülhettek a Kárpát-medencébe a 670–680 körüli bolgár vándorlás során.[226]

Kuvrat három fiát (Baján, Aszparuch, Kuber), és onogur-bolgár népét a történeti kutatás kapcsolatba hozta a Kubán-vidékén, vagy a Dnyeper–Don vidéken, vagy a Kárpát-medencében a magyarok elődeivel. Egyértelműen nem merült fel ilyen lehetőség az ötödik fiúval, a Ravenna környékére vonuló onogur csoportot illetően. A második fiú, Kotragosz esetében a történeti kutatás általában nem feltételezte, hogy onogur–bolgár népével a magyarság kapcsolatba került volna. Theophanész leírása szerint „Kotragos, átkelve a Tanais folyón az első testvérrel szemben lakott.”[227] Kotragoszt mitikus személynek, a kutrigurok eponímosának tartották. Népének lakhelyét Nagy Bulgária lokalizálásától, és Baján népének szállásaitól függően, a Dontól nyugatra vagy attól keletre, a Kubán vidékére helyezték. Sajátságos, hogy éppen Kotragosz onogur-bolgár csoportja esetében nem számoltak azzal, hogy a magyarság elődei velük keveredtek volna, jóllehet e csoport lakhelye érintkezhetett a magyarság szállásaival. A Kuvrat harmadik fia és a ’Hét törzs’ mellett kardoskodó Harmatta vetette fel azt, hogy a Donyec vidékén élő bolgárok és alánok, a szaltovo–majaki kultúra népe lázadt fel 815 körül a kazárok ellen, és 820–830 táján kabar néven a magyarokhoz költözött.[228] Ha a helyén maradó Baján népét a Dontól keletre tesszük, Kotragosz népét pedig attól nyugatra, akkor Kotragosz onogur-bolgárjait azonosíthatjuk a kazárok ellen fellázadó és a magyarokhoz csatlakozó kavarokkal.

Nézetem szerint a 670-es évek szétvándorló onogur–bolgár csoportjai egyike sem volt magyar, és nem is élt kötelékében magyar népesség. A magyarok később, a 9. században is leköltözhettek a Dontól nyugatra, ahol a 670-es évek után onogur-bolgár és alán népesség élt, és ezekkel együtt alkothattak törzsszövetséget. *Kotragosz egykori csoportja is szóba jöhet a Hétmagyaron belül, vagy a kavarok népét alkotó törzsekként, de nem a 7. század végén, hanem a 9. század első harmadától, második felétől, amikor a magyarok zöme bizonyíthatóan megjelent a Dontól nyugatra levő térségben. Ebben az értelemben a Dontól nyugatra lakó onogur-bolgár és alán népesség is részt vehetett a magyarság etnogenezise utolsó szakaszában.*

Legutóbb Zimonyi István vetett fel a szavárd/szavartoi aszfaloi népnévvel kapcsolatban olyan muszlim forrásokat, amelyeket szerinte 737–750 között a magyarok elődeire lehet vonatkoztatni. A muszlim források fontos híradást őriztek meg az arab kalifátus 737. évi kazáriai hadjáratáról. Al-Balādūrī tudósítása szerint „Marwān pedig maga a kazárok földjén levő Ṣaqāliba ellen vezetett hadjáratot, húszezer családot hurcolt közülük fogságba és őket Hāhītba

[225] László 1977. 226.
[226] Harmatta szerint a harmadik fiú, Aszparuch népével jött ’Hepta geneai’ egyes csoportjai kerülhettek be a Kárpát-medencébe, vö. Harmatta 1990. 256.
[227] Szádeczky-Kardoss 1970. 146.; László 1977. 225.
[228] Harmatta 1990. 258.

[Kahétia – T. S. L.] telepítette le."[229] Al-Kūfī részletesebb leírásából kitűnik, hogy a muszlim seregek előbb a kazár fővárost érték el, majd az arab fővezér „a Ṣaqāliba-ra és a velük szomszédos pogány népekre támadt. Húszezer családot ejtett fogságba." Majd Marwān legyőzte a kazár sereget, a kazár kagán pedig felvette az iszlám vallást. Ezután tért vissza az arab fővezér, és letelepítette a foglyokat.[230] Zimonyi úgy értelmezte a muszlim tudósításokat, hogy az arab fővezér 737. évi sikeres kazár hadjárata során a kazár törzsterületen túl, a Volga–Don régióban, az erdővidéken győzte le a finnugor nyelvű, magyar népcsoporttal azonosítható Ṣaqāliba népet.[231] Úgy rekonstruálta a történetet, hogy a magyarok egyik része „nyugatra vonult, egy kisebb csoportot Marwān magával vitt a Kaukázusba."[232] Máshol úgy fogalmazott, hogy „a finnugor nyelvű népesség egyik része nyugatra tért ki, egy másik pedig keleti irányba menekült, míg egy kisebb csoportot Marwān vitt magával. A nyugatra húzódó csoportokat esetleg azonosíthatjuk a honfoglaló magyarság nyelvét meghatározó elemmel."[233] Zimonyi azt feltételezte, hogy „a DAI-ban a kangar–savartoi háború Marwān 737-es hadjáratának az emlékét őrizte volna meg."[234] Zimonyi hipotézise több vonatkozásban vitatható. Korántsem egyértelmű, hogy a kazár uralom alatt levő Ṣaqāliba elnevezés milyen etnikumot jelölhetett; a szlávok, a burtaszok, illetve a bolgár-törökök egyaránt szóba jöhetnek. A későbbi Dzsajháni-hagyományban leginkább szlávokat jelölt ez a terminus. Nézetem szerint legalább ennyire problematikus a történet értelmezése. A muszlim forrásokból csak az derül ki, hogy az arab hadvezér fogságba hurcolta, és letelepítette a Ṣaqāliba, pogány családokat. Nincs szó arról, hogy a támadás elől kitért volna bármilyen irányba a megtámadott Ṣaqāliba nép. Még kevésbé tételezhető fel a muszlim források alapján az, hogy az áttelepített kisebb csoport mellett a nép egyik része nyugati, a másik keleti irányba menekült volna. Ez az interpretáció azon alapszik, hogy Zimonyi István azonosította Konsztantinosz kangar–szavárd háborúját a muszlim forrásokban leírt 737. évi kazáriai hadjárattal. Konsztantinosz szerint a kazároktól vereséget szenvedő kangarok megtámadták a magyarokat (szavartoi aszfaloi), akik kettészakadtak. A magyarok egyik része nyugatra, Etelközbe, a másik keletre, Perzsia vidékére vonult.[235] A két történet lényegesen eltér egymástól, hiszen a kangarok vereséget szenvedtek a kazároktól, míg a muszlim sereg győzelmet aratott a kazár kagán felett. A kangar-besenyők sem azonosíthatóak Marwān csapataival. A fentiek alapján nem igazolható az a feltevés, hogy a muszlim források 737-re vonatkozó Ṣaqāliba adata magyarokra utalna, és ekkor történt volna a finnugor nyelvű magyarság két vagy több csoportra való szakadása. Fodor István alternatív lehetőségként vetette fel Marwān Kazária elleni 737. évi hadjáratát, amely megbolygatta a Volga-vidéki és a Kaukázustól északra lakó népeket (alánokat, bolgárokat), és népmozgáshoz vezetett. A Kaukázus északi lejtőin lakó alánok északabbra, a Don-Donyec vidékére menekültek, a bolgárok

[229] A muszlim szöveg fordítására és értelmezésére vö. Zimonyi 2012d. 159.
[230] A muszlim szöveg fordítására és értelmezésére vö. Zimonyi 2012d. 160.
[231] Zimonyi 2012d. 165, 255.
[232] Zimonyi 2012d. 165.
[233] Zimonyi 2012d. 255.
[234] Zimonyi 2012d. 165.
[235] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109v–110r.; DAI 38,19–31.; DAI 2003. 170–173.

pedig északra a Volga vidékére, a Káma folyó közelébe vonultak. A magyarok esetében feltételezte, hogy konfliktusba kerültek a déli jövevényekkel. A másik lehetőség szerinte az, hogy az Urál folyó vidékén lakó kangar besenyők támadtak a magyarokra, akik kettészakadtak, és a délebbre lakó népészek vándoroltak a Don-vidékre.[236] Fodor feltevésének alapja a 737. évi muszlim hadjárat, továbbá a 750 körüli szavárd adatok. Ezek azonban nem bizonyítják elégségesen azt, hogy az alánok, bolgárok és magyarok (szavárdok?) egyaránt elmozdultak volna szállásaikról. Sajátságos, hogy Fodor István a Don-vidékre költözteti az alánokat az arab támadás feltevése, illetve a magyarokat a kangar hipotézis esetében. Fodor elméletében a 737. évi arab, illetve a 750 körülre tett kangar támadás nem kapcsolódik egymáshoz, voltaképpen alternatívát kínált az általa 750-re keltezett Don-vidéki (levediai) leköltözés magyarázatául. Úgy vélem, hogy sem Zimonyi, sem pedig Fodor hipotézise nem bizonyítja a magyarság 750 körüli kettészakadását, és Don vidékre költözését.

I. 4. A MAGYARSÁG FELTÉTELEZETT KORÁBBI LAKHELYEI: MAGNA HUNGARIA VAGY KAUKÁZUSI „ŐSHAZA”

A magyarok elődeivel kapcsolatban felmerült „korai”, a 9. század előtti időszakra vonatkozó írott források nem, vagy legfeljebb feltételesen értelmezhetőek a magyarságra. Két lehetőség merül fel. Az egyik szerint a magyarok elődei, az ugor-magyarok az amúgy is gyér számban fennmaradt írott források hatóköréből véve kiestek, mivel a Volga–Káma folyók környékén laktak északabbra, és csak a 9. században vándoroltak le északi őshazájukból. A kései levándorlás modellje, és az ehhez kapcsolódó északi, Magna Hungaria hipotézis a finnugor nyelvrokonságon alapult, és az ugor-magyar etnikum feltevése mellett a történeti forrásokra, valamint a Volga-Káma menti régészeti párhuzamokra épített.[237] A másik alapvető modell a ’korai’ levándorlás teóriája, és az ehhez kapcsolódó déli „őshaza” hipotézise. Az utóbbi felfogás főként nyelvészeti (török népnevek, kölcsönszavak) alapon tételezte fel a magyarság jelenlétét a Kr. u. 5. századtól a török nyelvű népek szomszédságában, vagy azok fennhatósága alatt. A török népek nyelvi–kulturális–politikai hatását magyarázták a török népek szomszédságával, uralmukkal, illetőleg török etnikai csoportok (nemzetségek, törzsek) beolvadásával, ugor-magyar törzsekkel való keveredésével. Az ugor-magyarság egyfajta „török etnogenezisét” 200–300 évre tették. Ennek egyik helyszínéül felmerült a Volga-vidék (a volgai bolgárokkal való érintkezés kapcsán), de inkább egy kaukázusi vagy Kubán-vidéki „őshaza,” és a Fekete-tengertől északra, a Dontól nyugatra húzódó steppei terület is.[238] Az őshaza fogalom a korábbi kutatásban azt a helyet jelölte, ahol egy nép kialakult. Mivel a nomád nép több szálból tevődött össze, ezért helyesebb őshaza vagy őshazák helyett állomásokról, pontosabban

[236] Fodor 2009. 46.
[237] Az északi, baskíriai őshaza mellett szóló érvek felsorolására vö. Pauler 1900. 9–13, 244–248.; Czeglédy 1943c. 155–173.
[238] A kaukázusi őshaza elméletének áttekintésére és kritikájára vö. Czeglédy 1976. 82–89.; Czeglédy 1985a. 156–163.; Kristó 1980. 50–52.; Tóth 1998. 18–20.; Tóth 2011. 17–18.; Hanga 2013.

dc_952_14

3. ábra: Kaukázusi és baskíriai őshaza. In: Ligeti Lajos (szerk.). A magyarság őstörténete. Bp. 1943. 115. o. (A magyarok a Kaukázusban és Dél-Oroszországban. c. ábra, Olbrich K.)

szállásterületekről beszélni.[239] Jelen munkában a magyarság elődeinek korábbi, 9. század előtti, feltételezett tartózkodási helyével, szállásterületével kapcsolatban használom az őshaza terminust.

Az északi őshazát illetően, Magna Hungaria a szakirodalomban általánosan használt megnevezés. A 12–13. századi forrásokban Ungaria maior vagy Ungaria magna szerepel a magyarok Kárpát-medencei hazáját megelőző szállásterülete neveként. A „nagy" (magna), illetve a „nagyobb" (maior) jelzők nem az egykori magyar szállásterület nagyságára utaltak, hanem a Kárpát-medencei új, „kisebb" (minor) hazához képest régebbi, egykori voltára.[240] Emellett, a történeti szakirodalomban, anakronisztikus elnevezéssel Baskíria vagy baskíriai őshaza néven is említik a korábbi szállásterületet, mivel a 13. századi, Julianust követő utazók (Plano Carpini, Rubruk) Baskíriát azonosnak vélték Ungaria Maiorral.[241] A Magna Hungaria hipotézis szerint a magyarok északi (Volga–Káma-vidék) őshazájukból vándoroltak későbbi szállásterületeikre.[242]

A hipotézis mellett felhozott írott források közül a legkorábbi a 870–880 körülre utaló Dzsajháni-hagyomány, amely szerint a „besenyők országa és a bolgárok közé tartozó ʾsk.l-ek között van a magyarok határai közül az első (szélső) határ."[243] Ezt követi az Al-Balhi hagyomány 889 vagy 895 utánra vonatkozó híradása. Eszerint a baskírok (Basgirt) egyik fajtája a guzzok végein, a bolgárok mögött lakik, azok alattvalói, erdeik védelmében élnek, és számuk mintegy 2 ezer ember.[244] Harmadik, fontos forrásként a Julianus barát és társai útjáról (1236) szóló Riccardus-jelentést említhetjük, amely szerint Julianus a Volgával azonosítható Etil folyó mellett (iuxta magnum flumen Ethyl), a volgai Bolgária közelében találta meg a keleten élő pogány magyarokat, akikkel szót is tudott váltani.[245] Idesorolhatók a Julianust követő Plano Carpini (1247), Rubruk (1255), és mások tudósításai, akik Ungaria maiort Baskíriával azonosították.[246] A baskír területen fellelt, és a magyar törzsek nevével megegyező hangalakú helyneveket annak bizonyítékának tekintették, hogy ez a szállásterület volt a magyarok őshazája. Előbb két törzsnevet (Gyarmat, Jenő) vettek gyanúba, később baskíriai helynevek alapján több törzsről is úgy vélték, hogy már Magna Hungariában megszerveződtek.[247] A turkológiai kutatás vitatta a magyar törzsnevek kapcsolatát a baskír helynevekkel.[248] A kutatók régészeti leletanyagra is hivatkoztak az elmélet kapcsán. Eszerint a Kárpát-medencei honfoglalás kori

---

[239] Róna-Tas 2014. 13.

[240] Ungaria antiqua szerepel Viterboi Gottfriednél, míg Beauvais-i Vincentiusnál már Ungaria maior, és hasonlóképpen Riccardusnál is, ezek felsorolására vö. Czeglédy 1943c. 155–157.; Györffy 1993. 54.

[241] Az Ungaria maiort, Baskíriát említő forrásokra Czeglédy 1943c. 155–173.; Györffy 1993. 78–80.; Magna Hungaria és Baskíria alternatív használatára Kristó 1980. 55.; Tóth 1998. 15.; Tóth 2011. 15.

[242] Erdélyi 1961. 307–319.; Erdélyi 1994. 26.; Czeglédy 1985a. 3–32.; Bartha 1988. 113–161.

[243] HKÍF 32.; Kmoskó 1997. 207.; vö. még Czeglédy 1943c. 166, 168–169.

[244] MHK 240.; MEH 95.; HKÍF 50.; vö. Czeglédy 1943c. 166–167, 169.

[245] Györffy 1986. 68.; vö. még Czeglédy 1943c. 157–160.

[246] Györffy 1986. 127, 259–260.; további forrásokra Czeglédy 1943c. 162–163.; Györffy 1993. 78–80.

[247] Két törzsre Pauler 1900. 126. o. 20. jegyzet; Czeglédy 1943c. 165, 172.; jóval több törzs feltevésére Németh 1966. 35–50.; Németh 1990. I. 214–229.; Németh 1991. 174–176, 183–184.

[248] Az azonosítás elvetésére l. Mándoky Kongur 1976. 41–44.; Róna-Tas 1996a. 330–332.

emlékek legközelebbi párhuzamait baskíriai területen, illetve a szomszédos volgai bolgárok körében találhatjuk meg (pl. Bolsije Tigani, Tetusi, Tankejevka, Bolsije Tarhani).[249]

A fentiek alapján a Magna Hungaria-hipotézis feltételezte, hogy a magyarok Levediát megelőző őshazája a Volga-vidéken volt.[250] Teljességgel bizonytalan, hogy mely nagyobb népmozgások alkalmával kerülhettek „Julianus magyarjai" e területre. A beköltözés időpontját illetően felmerült a Kr. e. 4. század, a Kr. u. 4. század, illetve Kr. u. 6. század is.[251] A „déli őshaza" elméletét vallók szerint csak a magyarok egy kisebb része költözött fel ide a volgai bolgárok társaságában a Kr. u. 7. vagy a 8. században.[252] A Magna Hungariából való magyar elvándorlás legkorábbi időpontjaként a 700-as évek merültek fel, gondoltak 750 tájára vagy 800 körülre is, illetőleg a 830-as éveket jelölték meg.[253] A magyarok északi őshazában való tartózkodását hosszabb, 100 évnél mindenképpen nagyobb időszakra tették. Magna Hungaria területi meghatározását illetően a Volga-balparti, baskíriai lokalizálása tekinthető többé-kevésbé elfogadottnak.[254] A magyarok északi őshazájához kapcsolták a magyarság politikai szervezetének kiformálódását; a néhány törzset vagy hét törzset magába foglaló törzsszövetség létrejöttét.[255]

A másik hipotézis egy déli őshazát feltételez, amelyet jobbára kaukázusi őshazaként említettek, bár helyesebb lenne a szakirodalomban szintén használt kubáni vagy don–kubáni őshaza megnevezés.[256] A hipotézis szerint a magyarok a Kaukázustól északra levő, Don és Kubán folyók által határolt területen laktak, és innen költöztek tovább Levediába vagy Etelközbe.[257] Az elmélet alapjait Joseph Marquart vetette meg, aki a Dzsajháni-hagyomány (Gardízi és Al-Bakri) földrajzi leírásaiban szereplő hegyet a Kaukázussal azonosította, az Itil és D.ba folyókat pedig a Donnal és a Kubánnal. Marquart a konsztantinoszi híradás alapján a Lebedia megjelölést használta. Szerinte a magyarok 840 és 860 között tartózkodtak ezen a déli területen.[258] Marquart tekintélye miatt a kubáni haza elmélete hamar elterjedt.[259] A déli őshaza elméletének nyelvészeti megalapozását Gombocz Zoltán végezte el. Gombocz szerint ócsuvasos török jövevényszavainkat a bolgár-törököktől kölcsönöztük, nem a köztörök nyelvű kazároktól. Gombocz első elmélete szerint az északra költöző volgai bolgároktól vették át a magyarok 600–800 között a csuvasos jellegű jövevényszavakat. Ezután, 800 körül költöztek a magyarok a

---

[249] Vö. összefoglalóan további irodalommal Fodor 1977. 94–105, 109–114.; Kristó 1996. 50–54.; szkeptikusabb véleményre Bálint 1996. 943–944.
[250] Pauler 1900. 13, 132. o. 30. jegyzet; Fodor 1975. 158–171.; Fodor 1992. 94–95.; Kristó 1980. 55–58.; Czeglédy 1985a. 119.
[251] Fodor 1975. 164–165.
[252] Vö. Halasi Kun 1943. 85.; Czeglédy 1943c. 172.; újabban Róna-Tas 1996c. 923.; Bálint 1996. 943.
[253] 700-ra Fodor 1992. 102.; 750-re Fodor 1980. 15–16.; Fodor 2009. 46.; 800-ra Czeglédy 1985a. 119.; 830-ra Kristó 1980. 55.; Németh 1991. 222, 224–225.
[254] Összefoglalóan Czeglédy 1943a. 277–306.; Czeglédy 1985a. 3–32.
[255] Molnár 1953. 87.; Fodor 1975. 71.; Dienes 1978. 8.
[256] A kaukázusi őshaza elméletének kritikai áttekintésére Czeglédy 1985a. 156–163.; Kristó 1980. 50–52. Tóth 1998. 18-20.; Tóth 2011. 17–18.; Hanga 2013.
[257] Marquart 1903. 30–33.; Németh 1930. 151.; Halasi Kun 1943. 71–72.; Róna-Tas 1996a. 248.; Róna-Tas 1996c. 920–921.
[258] Marquart 1903. 30–33.
[259] Márki 1907. 64.; Lüttich 1910. 16–17.

pontusi hazába, a Don és Kubán közötti Levediába.[260] Gombocz első elméletét Czeglédy Károly később azért bírálta, mivel szerinte a volgai bolgárok nem 600, hanem szerinte legfeljebb 750 körül vándoroltak északi hazájukba, így kevés idő jutott volna a magyarokkal való nyelvi érintkezésekre.[261] Gombocz második elmélete értelmében török jövevényszavainkat délen vettük át, a Kubán-vidéken. Feltevése szerint a 463-as ogur vándorlás magával sodorta az Urál-vidéken lakó magyarokat, akik az onogurokkal együtt éltek 600-ig a kubáni hazában, Levediában. Az onogur–bolgár birodalom felbomlása után az onogurok egy része a Volgához vándorolt. Velük együtt ment a magyarok egy része, a volgai Magna Hungáriába.[262] Gombocz második elméletét is joggal vitatta Czeglédy, hiszen a Kuvrat-féle onogur–bolgár birodalom nem 600 körül, hanem 650 körül vagy később bomlott fel, és az onogurok egy része maradt a Kubán-vidéken.[263] A főként nyelvészeti alapokon nyugvó déli őshaza hipotézise sokáig népszerű volt. Zichy István jelentős mértékben hozzájárult az elmélethez azzal, hogy rámutatott a bolgár-török jövevényszavak átvételének életföldrajzi alapjaira. Eszerint egyes szavakat (pl. kőris, szőlő, som) csak délen vehettek át a magyarok. Hangsúlyozta az alán jövevényszavak fontosságát is. Zichy is a Levedia elnevezést használta a Don és a Maeotis közti hazára, de hangsúlyosan utalt a Kaukázus vidékére. Szerinte a magyarok 300 évig éltek déli hazájukban kazár fennhatóság alatt.[264] Hóman is átvette a déli őshaza elméletét, amelyet hasonlóképpen Levediának nevezett, és a Kubán és a Dnyeper folyó közti területre helyezett.[265] A kaukázusi őshaza hipotézis legjelentősebb képviselője Németh Gyula volt. Nézete szerint az ugorok egy része, a magyarok elődei a Volga-Káma menti őshazából vonult az Urál folyó vidékére, a nyugat-szibériai őshazába, ahol bolgár-török nép szomszédságában éltek.[266] Innen költöztek Kr. u. 463 körül az onogurok-bolgárokkal együtt a Kaukázus vidékére, ahol „körülbelül 465-től 800-ig az Azovi-tengertől keletre eső területen, a Kubán alsó folyása és a Kercsi-szoros vidékén” laktak.[267] Németh Gyula könyvében egész fejezetet szentelt a magyarok kaukázusi őshazájának, ahol szerinte több mint háromszáz évet töltöttek a magyarok az egymást követő török törzsszövetségek (hun-bolgár, szabír, türk, kazár) uralma alatt.[268] Németh nyelvészeti alapozású tézisét történeti forrásokkal is próbálta alátámasztani. A muszlim Dzsajháni-hagyományból Gardízi és Al-Bakri tudósítását vonatkoztatta a Kaukázus vidékére (Kaukázus, Kubán folyó, abkházok és alánok szomszédsága).[269] Theophanész idézett tudósítását Gordasz és Muagerisz ’hun’ királyokról, valamint a csodaszarvas mondában szereplő népneveket a magyarok Kubán vidéki tartózkodása bizonyítékának tekintette.[270] Németh nyelvészeti érvei között szerepeltek

[260] Gombocz 1912.
[261] Gombocz első elméletének bírálatára vö. Czeglédy 1976. 82–85.; Czeglédy 1985a. 156–158.
[262] Gombocz 1921. 15–21.; Gombocz 1960. 21–30.
[263] Gombocz második elméletének bírálatára Czeglédy 1976. 86–87.; Czeglédy 1985a. 160–161.
[264] Zichy 1923. 124–128, 133.
[265] Hóman 1923. 19.; Hóman 1928. 64–65.
[266] Németh 1930. 121–124.
[267] Németh 1930. 151.
[268] Németh 1930. 151–220. – A fejezet „A magyarság és a kaukázusvidéki török törzsszövetségek” címet viseli.
[269] Németh 1930. 154–164.
[270] Németh 1930. 166–174.

bolgár-török és az alán-oszét jövevényszavak.[271] Fontos bizonyítékként említette a magyarokra alkalmazott idegen, török népneveket.[272] Ezért tárgyalta a hun-bolgár, az onogur, a szabír, a türk és a kazár birodalmak történetét, mivel úgy vélte, hogy a magyarok ezekben a török birodalmakban éltek, de megőrizték identitásukat.[273] Németh után Halasi Kun Tibor fejtette ki legteljesebben a kaukázusi őshazával kapcsolatos feltevést.[274] A 463–800/830 közötti időszakot a magyarság kaukázusi korának nevezte.[275] Németh módszerét követte, amikor ismertette a török népekre vonatkozó adatokat, és próbálta kiszűrni belőle azokat az adatokat, amelyeket a magyarokra is lehet értelmezni. Ennek megfelelően a Gordasz–Muagerisz történetet, és a Hunor–Magor mondát ezen adatok közé sorolta. Sajátos módon éppen az írott forrásokkal biztosan igazolható kazár adatokat kérdőjelezte meg. Ezek közé vette Konsztantinosz tudósítását arról, hogy a magyarok három évig éltek és harcoltak együtt a kazárokkal. Idesorolta al-Bakri interpolációját a magyarok lakhelyéről. Úgy vélte, hogy a kaukázusi koron belül „a magyarság kazár korának vázlatos történetét sem tudjuk összeállítani."[276] Deér József szerint a magyarok az 5. század végétől 830-ig laktak a Kubán-vidéken, és az idézett történeti és nyelvi érveket említette.[277] A déli őshaza hipotézise népszerűségét jelzi a két világháború közti időszakban, hogy Bendefy László földrajztudós két könyve is megjelent a Kaukázus vidékén maradt magyarság feltételezett, későbbi történetéről. Bendefy Kuma vidéki magyarokról, Kummagyariáról írt műveiben, amelyek ma már tudománytörténeti kuriózumoknak számítanak.[278] A kaukázusi őshaza feltevését egyes kutatók már ekkor vitatták. Czeglédy Károly 1943-ban megkérdőjelezte a muszlim források idekapcsolását. Czeglédy a Gardézinél szereplő D.ba adatot nem a Kubán, hanem a Duna folyóra értelmezte. Hasonlóképpen a Gardézinél és al-Bakrinál említett hegyet a Kárpátokkal, és nem a Kaukázussal azonosította.[279] A déli őshaza hipotézise 1945 után kezdett visszaszorulni. Ebben része volt a marxista történetírás őstörténeti, főleg a nyelvészeti kutatások iránti erőteljes averziójának is. Ebben az időszakban előtérbe került az északi, baskíriai őshaza elmélete.[280] Ez is hozzájárult ahhoz, hogy Németh Gyula fokozatosan feladta a kaukázusi őshazára vonatkozó feltevését. Ehelyett feltételezte, hogy a magyar törzsek Baskíriában alakultak ki. Későbbi hipotézise szerint a magyarokat Volga vidéki hazájukban érte bolgár-török hatás az 5. század és 800 között. Ezután költöztek le délre, a Dontól keletre levő Dentümogyerbe.[281] Legutolsó művében pedig teljesen feladta a déli kaukázusi őshaza gondolatát. Ekkor úgy vélekedett, hogy a magyarság 830-850 között északról,

[271] Németh 1930. 171–172.
[272] Németh 1930. 176–177.
[273] Németh 1930. 178–216.
[274] Halasi Kun 1943. 71–99.
[275] Halasi Kun 1943. 71.
[276] Halasi Kun 1943. 87, 98.
[277] Deér 1939. 45–50.
[278] Bendefy 1941.; Bendefy 1942.
[279] Czeglédy 1943b. 111–112.
[280] Molnár 1953. 67–69. – A marxista ideológiát képviselő Molnár Erik elvetette a „burzsoá nyelvészkedésre alapított" őstörténetírást, szerinte a Kubán-vidéki tartózkodásnak nincs régészeti, etnográfiai stb. alapja.
[281] Németh 1966. 49–50.; Németh 1990. 228–229.

Baskíriából költözött a Don és Al-Duna közti Levediába.[282] Korántsem mindenki szakított a déli őshaza elmélettel, jóllehet Kristó Gyula úgy vélte 1980-ban, hogy a kaukázusi őshaza pozícióinak lassú feladása „napjainkra lényegében befejeződött."[283] Róna-Tas András idézett álláspontja szerint a magyarság 600–670 között lakott a Kaukázus előterében kazár uralom alatt, utána költözött a nyugatra vándorló bolgárok helyébe, a Dnyeper és Al-Duna közti területre.[284] Ligeti Lajos is fenntartotta azt a véleményét, hogy a magyarok a kazár birodalomban töltöttek el legalább kétszáz évet, és 830 körül váltak ki abból.[285] Vásáry István a hagyományos kaukázusi őshaza elméletét bírálva is úgy vélekedett a népnevek és török jövevényszavak alapján, hogy a magyarság az 5. század után szavír, onogur és kazár politikai keretek között élt a Volga és a Don között, a steppe-vidéken.[286] Sándor Klára feltevése szerint az északi, Volga-vidéki Magna Hungaria mellett egy déli, Kubán vidéki Magna Hungária is létezett, ahol a magyarok 600–700 között éltek, majd a Dontól nyugatra levő Etelközbe vándoroltak.[287] Zimonyi István azt hangoztatta, hogy elvileg mind az északi, volgai őshazából való kései (9. századi), mind pedig a korábbi, 5. századi, Kaukázus előterébe való vándorlás szóba jöhet.[288] Nyelvtörténeti okokból (korai török jövevényszavak) a magyarok huzamosabb ideig tartó déli tartózkodását fogadta el.[289] Zimonyi nem foglalt egyértelműen állást abban a kérdésben, hogy mikor vándorolhattak le a magyarok a Volga-Káma vidékről a Kaukázus előterébe. Arra utalt, hogy a 4. századi hun vándorlással kezdődően „az ősmagyar csoportok érintkezésbe kerültek a steppei nomádokkal."[290] Zimonyi legújabban a magyarokra alkalmazott konsztantinoszi 'szávartoi aszfaloi', valamint a muszlim és örmény források 'szavárd' (siyāwurdīya/sāwurdīya; sevordik) népnevei alapján úgy vélte, hogy 737 táján a Kazáriára támadó Marwān magyarokkal azonosítható szavárdokat telepített le a Kaukázusban.[291] Veres Péter néprajzi és egyéb érveket felvonultatva szintén a kaukázusi őshaza mellett foglalt állást.[292] Szerinte az „Észak-Kaukázus előtere sehogy sem zárható ki azoknak a területeknek a sorából, ahol a lovasnomád magyarok Ural-vidéki őshazájukból a Kárpát-medence felé irányuló sztyeppei vándorlásuk során több-kevesebb ideig tartózkodhattak."[293] Felhívta a figyelmet arra, hogy a honfoglalás előtti évszázadokban a magyaroknak nemcsak a bolgár-törökökkel és alánokkal, hanem „az észak-kaukázusi nyelvcsaládba tartozó" cserkeszekkel (adigékkel) és más népekkel is etnokulturális érintkezései lehettek.[294] A kaukázusi tartózkodás mellett felhozott nyelvészeti érveket. Ilyen a 'szil' finnugor fanév szereplése a magyarok, a cserkeszek és az alánok (oszétok) nyelvében,

[282] Németh 1991. 218, 225.
[283] Kristó 1980. 51.
[284] Róna-Tas 1996a. 248, 257.
[285] Ligeti 1986. 531.
[286] Vásáry 1993. 148–152.
[287] Sándor 2011. 220, 226.
[288] Zimonyi 2012a. 34–35, 95, 138–139.
[289] Zimonyi 2012a. 34.; Zimonyi 2012d. 100, 252–253.
[290] Zimonyi 2012a. 75.
[291] Zimonyi 2012d. 161, 255.
[292] Veres 1995. 93–96.; részletesebb kifejtésére vö. Veres 2009. 78–120.
[293] Veres 1995. 95.
[294] Uo.

vagy a magyar som szó megfelelőjének előfordulása az oszétoknál, illetve a dagesztáni avarok ’makk’ szavának átvétele. Emellett hangsúlyozott antropológiai (ujjak bőrlécmintázata) hasonlóságot a magyarok és a cserkeszek között. Utalt a cserkeszek (adigék) egyik csoportja, a kabardok fejlett lótenyésztő kultúrájára, a cserkeszek és a magyarok hasonló lovas harcmodorára.[295]

A kubáni vagy kaukázusi őshaza hipotézise írott forrásokra is támaszkodik. Ezek között első helyen említhetjük a Dzsajháni-hagyomány egyes adatait. A Gardézinél szereplő D.ba folyónevet sokáig a Kubánnal azonosították. Czeglédy Károly rámutatott arra, hogy a D.ba folyónév a Dunára vonatkoztatható.[296] Hasonlóképpen a Gardézi, és al-Bakri által említett hegyet a Kaukázussal vélték azonosnak. Ezt is Czeglédy Károly cáfolta, aki Gardézi tudósítása alapján a Kárpátokra vonatkoztatta a leírást.[297] Konsztantinosz tudósítására is hivatkoztak, amely szerint a magyarok három esztendeig együtt laktak a kazárokkal. Ezt 200-300 évre értelmezték, és úgy vélték, hogy a magyarság vazallus korszakának emléke lehet, amikor a magyarság az egymást követő nomád birodalmakban (türkök, szabírok, onogur-bolgárok, kazárok) élt délen.[298] A DAI legkorábbi ismert kézirata, a párizsi kódex három évet ír, amelyet csak másik hiteles forrás adata, vagy alapos filológiai érvelés alapján lehetne felcserélni nagyobb számmal.[299] A magyarok korai leköltözése mellett további, már említett forrásokat is felsoroltak (Muagerisz fejedelem, Matzarón erőd, csodaszarvas-monda nevei). Nézetem szerint az írott források nem bizonyítják kielégítően a magyarok déli őshazáját.

A kaukázusi őshaza mellett leginkább nyelvészeti érveket hoztak fel. Ezek sorában első helyen említették a magyarokra alkalmazott idegen népneveket (ungri, szavárd, türk), amelyeket értelmezésük szerint a Kr. u. 5. századtól létrejövő török nyelvű birodalmakkal való érintkezés során ruházhattak rájuk. A régi magyar nyelv nagyszámú bolgár-török, csuvasos jellegű, vagy nyugati ótörök jövevényszavait is a déli őshazában való tartózkodás bizonyítékának tekintették.[300] Ezek pontos száma vitatott, általában 200-300 körülire tették, a legújabb összegzés pedig 384 nyugati török, bolgár-török jövevényszóval számolt.[301] Hangsúlyozták a jövevényszavak életföldrajzi tanúbizonyságát. Eszerint a kőris, a szőlő vagy a som szavakat a 48. szélességi foktól délre vehették át a magyarok. A nomadizmusra utaló kölcsönszavak (béklyó, gyeplő, gyapjú) az 50–52. szélességi foktól délre kerülhettek a magyar nyelvbe. Az iráni jövevényszavak egy részét (verem, kard, vért, asszony) a kaukázusi alánokkal hozták

---

[295] Veres 1995. 94–95.; Veres 2009. 88–95.
[296] Erre az érvre először Marquart 1903. 30–32.; cáfolatára és a Dunára Czeglédy 1943b. 112.
[297] A cáfolatra vö. Czeglédy 1943b. 112.
[298] Németh 1930. 151, 176–177.; Zichy 1939. 73–74.; Deér 1945. 9.; Bartha 1968. 82–83.
[299] A betűvel kiírt számra (treis) vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r, vers. 14.
[300] Németh 1930. 176–177, 181–182.; Halasi Kun 1943. 71–72, 98.
[301] Gombocz Zoltán 1908-as munkájában 330 török jövevényszót tárgyalt (223-at tekintett biztosnak), 1912-es munkájában csak 231 török jövevényszőt említett; Bárczi Géza 228 korai és középső rétegbe sorolt török jövevényszót sorolt fel, vö. Bárczi 1941.; a TESz-ben (Kakuk Zsuzsa) 233 török jövevényszó (ebből 42 csuvasos) fordul elő; Ligeti Lajos 1986-os monográfiájában 286 török közszó és 62 név, cím szerepel; Róna-Tas András és Berta Árpád kétkötetes monográfiájában (Róna-Tas–Berta 2011.) 419 címszó és 73 másodlagos címszó található. Ebből 384 nyugati ótörök (csuvasos, bolgár-török) jövevényszó. Összefoglalóan vö. Róna-Tas–Berta 2011. 1167–1176.; vö. újabban Zimonyi 2012d. 78–101.

kapcsolatba.[302] Újabban az merült fel a növénynevek alapján, hogy a kőris és tölgy szavaink átvételének helye csak a Don-Kubán vidéke lehetett.[303] Hangsúlyozták, hogy „faneveink és más növényneveink, halneveink, szőlő- és borkultúránk arra utal, hogy a honfoglaló magyarság kialakulásában a Kaukázus előtere fontos szerepet játszott."[304] Korábban a kaukázusi őshazában való tartózkodás kezdetét 463 körülre, az elköltözés időpontját 800 vagy 830 tájára, időtartamát pedig több mint három évszázadra tették.[305] Az újabb felfogás szerint 600 körül költöztek ide, és már 670 vagy 700 körül távozván legfeljebb egy évszázadig időzhettek itt.[306]

Az északi és déli őshazákra vonatkozó hipotézisek ismertetése után állást kell foglalnunk abban a fontos kérdésben, hogy hol élt a magyarság a 9. századot megelőzően, és miért költözött új hazába. A nyelvészet nem igazíthat el ebben egyértelműen, pontos kronológiát ugyanis nem adhat, sőt az átvétel helyét sem határozhatja meg minden esetben. Egyfelől kétségtelen a magyar nyelv finnugor eredete, ez északi őshaza mellett látszik tanúskodni. Másfelől a magyar nyelv számos, honfoglalás előtti eredetűnek minősített bolgár-török, csuvasos jellegű török, vagy nyugati ótörök jövevényszót tartalmaz, amelyeket a magyarok délen vehettek át. Felmerülhet, hogy a magyarok a jövevényszavak egy részét kölcsönözhették a felvándorló volgai bolgároktól, Magna Hungariában.[307] Régebben 670–700 tájára tették a bolgárok egy részének felvándorlását a Volga–vidékre, míg újabban északi megjelenésüket a 8. század közepére keltezték, sőt feltették, hogy csak a 9. század végi besenyő vándorlás után foglalták el későbbi lakhelyeiket.[308] Mivel újabban a Magna Hungáriából való elköltözést 700 tájára, vagy még későbbre helyezték,[309] jelentős mértékben csökkenni látszik a volgai bolgároktól való nyelvi kölcsönzés esélye. Felvetették, hogy a magyarok a Don vidékén lakó bolgárokkal és alánokkal érintkezve – régészeti elnevezéssel: szaltovói vagy szaltovo–majáki kultúrától – vettek át szavakat.[310] Egy másik nézet szerint a törzsszövetségben jelen levő, kazáriai onogur csoportoktól is kölcsönözhettek szavakat.[311] Végezetül, lehetséges átvételi forrásként említették a Kazáriából kiszakadt, magyarokhoz csatlakozó kavarokat is.[312] Az idézett négy, egymástól eltérő variáció közül csak egy tételezte fel a török jövevényszavak északon történő átvételét, a másik három szerint az átvétel délen történt. Két feltevés Kazáriából kiszakadó és csatlakozó csoportokhoz (onogur-magyarok, kazár-kavarok) köti a török és alán jövevényszavak átvételét, egy pedig a Kaganátus doni határterületein élő bolgárokhoz és alánokhoz kapcsolja.[313] Az átvétel színhelye mindhárom esetben a Don-vidék. Nézetem szerint nyelvi okok nem teszik szükségessé egy déli

---

[302] Róna-Tas 1996c. 920–921.; Róna-Tas 2004. 260–273.; Róna-Tas 2005. 205–213.
[303] Róna-Tas 2004. 437–438.; vö. még Veres 1995. 94.
[304] Zimonyi 2012d. 95.
[305] Hóman–Szekfű 1928. I. 45.; Zichy 1939. 73.; Halasi Kun 1943. 71–72, 98.
[306] Róna-Tas 1996a. 248, 257, 301.; Róna-Tas 1996c. 921–923.
[307] Gombocz 1912. 194, 205.; Fodor 1977. 108.; elvetésére Bartha 1988. 201.
[308] Összefoglalóan Zimonyi 1990.
[309] Fodor 1977.108.; Fodor 1992. 102.
[310] A doni bolgárok szerepére Fodor 1977. 105–109.; egyik tényezőként Czeglédy 1985a. 162–163.; Kristó 1980. 70.
[311] Erre l. Kristó 1980. 58–59, 69–70.
[312] A kavarok szerepére Tóth 1984. 112–113.; Bartha 1983. 62–63.; egyik tényezőként Czeglédy 1985a. 163.
[313] Mindegyik tényezőre Czeglédy 1985a. 162–163.; Kristó 1980. 70.; a török nyelvi kölcsönzésre és szavakra Ligeti 1986. 475–489, 525–534.; legújabban Róna-Tas–Berta 2011.; Zimonyi 2012d. 78–101.

őshaza beiktatását. A magyarok átvehették a jövevényszavakat a Dontól nyugatra lakó bolgár és alán népességtől (Kotragosz egykori népétől), illetőleg a hozzájuk csatlakozott kazár népcsoporttól, a kavaroktól, sőt Kárpát-medencei honfoglalásuk után az itt lakó avaroktól, onoguroktól is.

Magna Hungaria esetében sem könnyű állást foglalni. A kései, 12–13. századi szemlélet olyan régebbi őshazának tekintette, ahonnan a magyarok Kárpát-medencei új hazájukba költöztek. A Julianus által fellelt keleti magyarok is hasonlóképpen érzékelhették ezt, hiszen tudták, hogy „ezek a magyarok [ti. a keresztény, Kárpát–medencében lakó magyarok – T. S. L.] tőlük származnak”.[314] Eszerint a magyarság egésze ebben az őshazában lakott, amely akkor vált Magna Hungariává (Régi Magyarországgá), amikor a magyarok azt elhagyták. Sajátságosnak tekinthető, hogy a magyar krónikák, Anonymus, és a 12. századi nyugati szerzők is úgy tüntetik fel a régi hazát, mintha az néptelenné vált volna a magyarok kiköltözésével. A Riccardus-jelentésből tudjuk, hogy az útnak induló, négytagú Domonkos-rendi misszionárius csoportok (Ottóék, majd Julianusék) úgy indultak el a pogány magyarok keresésére, hogy „tudták a régiek írásaiból, hogy keleten vannak, de hogy hol vannak, nem is sejtették.”[315] Hasonlóképpen a Julianus barát által fellelt keleti magyaroknak sem volt tudomása arról, hogy hol vannak a tőlük származó magyarok, akikről a „régiek hagyományaiból” tudtak. Úgy tűnik, hogy a 13. századra megszakadtak azok a kapcsolatok, amelyek Konsztantinosz szerint még elevenek voltak a 10. század közepén a keleten maradt „diaszpórával”. A domonkos-rendi szerzetesek gyaníthatták, hogy maradtak magyarok a régi hazában, efelől azonban korántsem lehettek biztosak, mert akkor kevesebb tévelygés után lelt volna rájuk Julianus. A 12–13. századi külföldi és magyar krónikás irodalom kevés fogódzót nyújtott a misszionáriusoknak az őshazát illetően: az Etil, illetve a Don folyó megnevezésével, és a Maeotis vidékének leírásával a Kaukázus előterét adta meg.[316] A kései források egyetlen őshazából vezetik ki a magyarokat.

Magna Hungaria létezését nemcsak a Riccardus-jelentés tanúsítja, hanem jóval korábbi források is. Ilyen a 870–880 körüli időre vonatkoztatható Dzsajháni-hagyomány, amelynek egyik képviselője, Ibn Ruszta szerint a besenyők országa és a bolgárok között van a magyarok egyik határa. A passzus értelmezésének két fő irányzata alakult ki. Az egyik szerint a muszlim források két, egymástól időben vagy térben független magyar szállásterületet írtak le, és ezek egyike Magna Hungaria, amely a volgai bolgárok közé tartozó eszkil törzs, valamint a Volga és Urál folyók között lakó besenyők közti területen volt. Ezen álláspont értelmében a magyarok Etelközben lakó zöme 870–880 tájára már elszakadt a régi szállásterületen maradtaktól,[317] vagy a kaukázusi őshaza elméletét vallók szerint ez a szétválás a 7. században következett be a volgai bolgárok társaságában délről felköltöző magyaroktól.[318] Legújabban Zimonyi István a 9. század végére tette a magyarság egy töredékének északra húzódását. Megkülönböztette a Volga-Káma

[314] Györffy 1986. 68.
[315] Györffy 1986. 61.
[316] Julianus útjára l. Bendefy 1936.; Kristó 1980. 107–108.; Györffy 1986. 25–30.; Erdélyi 1994. 36–39.
[317] Az „első határ” első országként való értelmezésére l. Pauler 1900. 243.o. 24. jegyzet; Németh 1930. 301–303.; e nézet cáfolatára l. Czeglédy 1985a. 19–26.
[318] Az északra vándorlásra a bolgárokkal együtt Czeglédy 1943c. 172.; újabban Róna-Tas 1996c. 923.

vidéken maradt ősmagyar nyelvű csoportokat, és a 9. század végén a Volga vidékére költöző magyar diaszpórát, feltevését azonban nem tudta kielégítően bizonyítani.[319] Egy másik nézet szerint Ibn Ruszta olyan nagy magyar szállásterületet írt le, amelynek északnyugati határai korridorszerűen nyúltak el a Volgáig. Ez a felfogás feltételezi, hogy a magyarok többsége a 830-as években elhagyta a régi szállásterületet, amely nem maradt lakatlan, magyarok és hozzájuk később költöző, török nyelvű baskírok népesítették be.[320]

Nézetem szerint Ibn Ruszta alapján arra lehet következtetni, hogy magyarok laktak a volgai bolgárok szomszédságában, és a besenyők közelében. Egyetlen kérdés merülhet fel, vajon időben és térben összefüggő magyar szállásterülettel számolhatunk-e, vagy sem. A forrás inkább az előbbit sejteti. Ez azt jelentheti, *hogy 870–880 táján a Volga-vidékén élő, és a Fekete-tengertől északra lakó magyarok nem váltak el teljesen egymástól*. Egyszerűbbnek tűnik az Isztakhri és Ibn Haukál közvetítette al-Balhi hagyomány. Ez a tudósítás két fajtára bontja a magyarokat, és az egyikről azt állítja, hogy az ogúzok végein lakik, és a volgai bolgárok alattvalója. A muszlim híradás a 890-es évek népvándorlása után születhetett, amikor a besenyők helyére az őket elűző úzok (ogúzok) kerültek.[321] Az al-Balhi hagyomány pontos megfelelője a Dzsajháni-hagyomány tudósításának. Különbség, hogy nem a magyarok első határáról, hanem a magyarok egyik csoportjának lakhelyéről írnak. Az elnevezésben is van eltérés, a Dzsajháni-hagyományban madzsghar néven szerepel a nép, míg itt baskír (baszdzsirt) megjelöléssel fordul elő mindkét csoport. Feltételezem, hogy ezek a tudósítások Magna Hungaria kialakulását világítják meg. A muszlim forrásokból a következő folyamat rajzolódik ki: 870–880 táján még egyetlen szállásterületen élt a magyarság, amelynek északkeleti (volgai) határain lakott egy csoport. A 890-es években a besenyők támadásának következtében a magyarság teljesen szétszakadt, a szállásterület északkeleti részein lakók maradtak helyükön, a többség beköltözött a Kárpát-medencébe. Ezzel *„megalakult" az északi töredékmagyarságot tömörítő Magna Hungaria, Régi Magyarország.*[322] Ennek népessége egytizede lehetett az etelközi magyarságnak, hiszen 870–880 táján 20 ezer harcossal vonult ki a kündü, míg a volgai magyarságot, vélhetően a katonaságát 2 ezer főre tette az al-Balhi-hagyomány. Így azzal számolhatunk, hogy csak néhány törzstöredék maradt az etelközi szállásterülethez tartozó északkeleti, volgai részen.[323] Ez a magyar népesség, a Riccardus-jelentés tanúbizonysága szerint 1236-ban ugyanott élt, ahol 870–880 táján Ibn Ruszta, a 10. század első negyedében pedig Isztahri és Ibn Haukal leírta őket, a volgai bolgárok tőszomszédságában. Úgy vélem, hogy a *muszlim tudósítások a Julianus által jóval később fellelt Magna Hungariát a „születés" pillanatában* mutatják be. A magyarság zöme a 9. század folyamán vándorolt le északi hazájából, anélkül, hogy feladta volna korábbi szállásait. Így a korábbi, volgai szállásterület a *délnyugat felé jelentősen kiterjedt szállásterület*

[319] Zimonyi 2012d. 251.
[320] Kristó 1980. 55.; Tóth 1998. 24–25.; Tóth 2011. 22.
[321] 889 utánra tette ezt Czeglédy Károly, MEH 95.; 895 utánra HKÍF 50. o. 118. jegyzet (Zimonyi István)
[322] Tóth 1998. 26.; Tóth 2011. 23.
[323] E feltevésre Tóth 1995a. 479.; Tóth 2011. 23.

északkeleti nyúlványává vált, majd a 9. század végétől a helyén maradó, vagy oda vándorló keleti magyarság lakhelyévé lett.[324]

Véleményem szerint az északkeletről, a Volga-vidékről való folyamatos levándorlásnál kevésbé valószínű az a feltevés, hogy a magyarok korábban lekerültek volna a Kaukázus északi előterébe, és innen húzódtak volna nyugat felé. A Kuvrat-féle Nagy Bulgária 650 körüli felbomlása, és egyes onogur-bolgár csoportok 670–680 körüli elvándorlása (dunai Bulgária, Kárpát-medencei Avar Kaganátus stb.) átmenetileg egyfajta politikai vákuumot teremtett a Dontól nyugatra levő térségben. Az onogur-bolgár birodalom felbomlása után a 890-es évekig nem tudunk olyan népvándorlásról, amelynek hullámai a Kárpát-medencéig hatoltak volna.[325] Újabban felvetették, hogy a Kazáriába mélyen behatoló, említett 737. évi arab támadás északi irányú, vagy a 755 körüli karluk elmozdulás fokozatosan nyugati népmozgást eredményezhetett.[326] Regino és Anonymus alapján relatív túlnépesedésre is gondolhatnánk, ez azonban kölcsönzött toposz náluk.[327] Elképzelhető, hogy a volgai bolgárok megjelenésével, és a besenyők Volga és Urál folyók közti, a 8. század közepe és a 9. század 30-as évei közti időre tehető megtelepedésével összeszűkült a magyar szállásterület, és ezért kellett délnyugat felé húzódnia a magyarságnak.[328] Az ujgur birodalom 840-re lezáruló felbomlása, az erőviszonyok átrendeződése kiválthatott olyan népmozgásokat, amelyek a besenyőket, és a magyarokat érinthették.[329] Magna Hungariát régi őshazának, az etelközi szállásterület lazán kapcsolódó részének is tekinthetjük, a honfoglalás után pedig a keleten maradt néprész hazájának.

I. 5. A MAGYAROK MEGJELENÉSE A DONTÓL NYUGATRA A 830-AS ÉVEKBEN

A magyarok a Fekete-tengertől északra húzódó steppén való felbukkanásukkal olyan zónába kerültek, ahol felhívhatták magukra a figyelmet, jobban bekerülhettek a fejlett civilizációk látókörébe. Régészeti kultúrákkal bizonytalanul azonosítható őstörténeti ethnoszból, népből – „protomagyarok”, „előmagyarok”, „ugor–magyarok” vagy „ősmagyarok” [330] – ekkor váltak saját népnévvel (madzsghar/mogyer/magyar) rendelkező, illetve mások által adott népnevek sokaságával (baskír, szavárd/szavarti aszfali, türk, ungri/ugri, szkíta, hun, avar stb.) felruházott, saját szállásterülettel és külkapcsolatokkal bíró, más népektől elkülönülő politikai szervezettel rendelkező, történeti néppé.[331]

Fel kell vetnünk azt a kérdést, hogy vajon tényleg egy többé-kevésbé meghatározható időszakban jelentek-e meg a magyarok a Fekete-tengertől északra levő steppén, vagy pedig nem

[324] Tóth 2011. 23–24.
[325] A népmozgás hiányára Engel 1990. 95–96, 105–106.
[326] L. erre Róna-Tas 1996b. 17.
[327] A forrásokra SRG Regino 131–132.; HKÍF 197.; SRH I. 37.; HKÍF 283.; vö. még Kristó 1996g. 87–88.
[328] A besenyők megjelenésére Senga 1992. 503–516.; a bolgárok mellett a baskírok feltűnését említette Kristó 1996g. 85, 87–88.
[329] Erre Tóth 1993. 12.; Tóth 2011. 24.
[330] Előmagyar, Hóman–Szekfű 1928. I. 16–17.; protomagyar Boba 1967. 76.; ugor-magyar, Bartha 1987. 29.; Bartha 1988. 7.; ősmagyar, Fodor 1975. 123, 127–128, 133–134.
[331] A magyarokkal kapcsolatba hozható népnevekre összefoglalóan Róna-Tas 1996a. 209–242.

tudjuk biztosan megállapítani odaköltözésük idejét. Az előbbi esetben a magyarok migráció eredményeképpen kerültek erre a területre, és felbukkanásukat az idézendő írott források segítségével kikövetkeztethetjük. Az utóbbi esetben azt kell feltételeznünk, hogy bár a magyarok korábban lesodródtak a térségbe, mégis rejtve maradtak az írott forrásokban, mert az őket hatalmi szférájukban tartó nomád birodalmak neve eltakarta őket. Régóta próbálkoznak a kutatók, hogy a Dontól keletre, vagy pedig attól nyugatra levő térségben a magyarokkal kapcsolatba hozható korai híradásokra bukkanjanak.[332] A 9. századinál korábbi, fentebb elemzett forráshelyek esetében több ok miatt is megkérdőjelezhető, hogy a magyarokra vonatkoznának. Akár azt feltételezzük, hogy a magyarok korábban a Don-vidéktől keletebbre vagy északabbra laktak, akár azt, hogy nomád birodalmak vazallus népei voltak, csekély az írott forrásokban való megjelenésük esélye. Az első esetben az írásbeliség által még „belátható" térségen kívül voltak, míg a második esetben önállóság híján nem regisztrálhatták őket. Akkor gondolhatunk magyarokra, ha több, nagy valószínűséggel hozzájuk kapcsolható adat tanúsítja létezésüket egy adott térségen belül.[333] A 9. században relatíve „ugrásszerűen" megnőnek az idevonható források. Ezek közül a legkorábbi, 9. századi adat a 811-es évhez kapcsolódik. Ekkor Krum bolgár kán harcolt a bizánciak ellen, és ugor segédcsapatok voltak seregében.[334] Király Péter feltételezte, hogy magyarokra vonatkoztathatjuk a híradást.[335] Ellenérvként több kutató is felhozta, hogy a szláv kéziratok görög előképében eredetileg nem ugorok, hanem avarok szerepelhettek, hiszen 813-ban Krum kánt avarok és szlávok segítették.[336] Ezért véleményem szerint valószínűleg nem kapcsolhatjuk a magyarok megjelenéséhez a 811. évi adatot.[337]

Két évtized múlva, a 830-as években több olyan adat áll rendelkezésünkre, amelyeket feltételesen a magyarokra vonatkoztathatunk. Négy forrásunk közül az első, leghitelesebbnek tűnő tudósítás (Georgius Monachus Continuatus) a Don és Al-Duna közti, és a Fekete-tengertől északra levő térség délnyugati részén, az Al-Dunánál folyó bizánci–bolgár konfrontációhoz fűződik. A második híradás (Annales Bertiniani) a steppei térség középső szakaszán (Dnyeper-vidék) végbement változásokhoz, és a bizánci–rusz (normann) viszonyhoz köthető. Két forrás (Konsztantinosz és Ibn Ruszta) a Fekete-tengertől északra levő steppe keleti részét, a Krím-félszigetet, a Don-vidéket és a kazár–bizánci kapcsolatokat érinti.

Georgius Monachus Continuatus tudósítása szerint Theophilosz bizánci császár (829–842) uralkodásának idején, a makedón hadifoglyok fellázadtak a bolgárok ellen, és vissza akartak menni Makedóniába. Krum bolgár kán a 811–813 közti bizánci hadjáratai során ejtette foglyul a makedónokat, és az Al-Dunán túlra, bolgár határterületen telepítette le őket. A lázadó makedónokkal szemben a bolgárok egy pogány néphez fordultak, amelyet a forrás felváltva ungri, türk és hun névvel illet. A makedónok legyőzték a javaikat követelő ellenséget, és az

[332] Ezekre az elszórt adatokra, magyarokra vonatkoztatásukra a szakirodalomban, és elvetésükre összefoglalóan Kristó 1996a. 23–29.; Kristó 1996g. 7–13.
[333] A fenti elméletre Tóth 1993. 5.
[334] A 811-es eseményt tartalmazó Mitrofan-prológra HKÍF 157–158.
[335] Király 1976. 257–268., 408–422.; Király 1977. 37–49.
[336] Király hipotézisének elvetésére Szádeczky-Kardoss 1975. 150–151.; Kristó 1980. 17–18.
[337] Tóth 1998. 30.; Tóth 2011. 26.

dc_952_14

4. ábra: A magyarok megjelenése a 830-as években

értük küldött hajókon visszajutottak a bizánci birodalom területére. A leírás alapján az esemény színhelye az Al-Dunához közel eső terület lehetett, hiszen a makedónok vártak a bizánci szállítóhajókra, a bolgárok pedig azért fordultak az ungrokhoz, mert nem tudtak átkelni a folyón. Mivel az esemény időpontját a bizánci krónikás nem adta meg, ezért a történeti kutatás a forrásban szereplő nevek alapján próbált erre következtetni. A bizánci forrás megemlíti, hogy Vazul [a későbbi II. Baszileiosz császár] I. Mihály császár uralkodásának idején (811–813) született, és akkor jött meg a makedón hadifoglyokkal együtt, amikor 25 éves volt.[338] Ennek megfelelően a kutatók jobbára 836-ra, 837-re vagy 838-ra tették a magyarok felbukkanását az Al-Dunánál, illetőleg a makedónok elleni sikertelen akciójukat.[339] Korábban az eseményt 839-re is keltezték, illetve felmerült korábbi, 831–832-es időpont is.[340] Általában elfogadták azt, hogy a bizánci forrásban előforduló nevek egyaránt a magyarokra vonatkoznak. Egy másik feltevés szerint a Kárpát-medencei, az egykori Avar Kaganátusban élő, vagy azt már elhagyó onogurok léptek fel bolgár szövetségesként a makedónok ellen.[341] A bizánci forrásból egyértelműen kitűnik, hogy a bolgárok egy néphez fordultak segítségért, és a bizánci krónikás különböző népneveket aggatott rájuk. A furcsának tűnő „háromnevűségben" a történeti kutatás túlnyomó részével összhangban nem három különböző népet, hanem egyazon etnikumot, a magyart tételezem fel.[342] Magyarázhatjuk ezt egyrészt a bizánci krónikás stilizáló szándékával, másrészt egy új nép felbukkanásával kapcsolatos zavarral is. A 838-ra tehető al-dunai kalandozás résztvevőinek magyar voltát az bizonyítja, hogy a bizánci krónikás három olyan népnevet adott nekik, amelyeket a későbbi források is használtak a magyarokkal kapcsolatban. Az ungri népnevet a szláv és nyugati, a türk népnevet a bizánci, a hun népnevet pedig a nyugati források említették. A türk népnevet tartom bizonyító erejűnek, hiszen ezt a térségben ekkor szerepet játszó népek közül csak a kazárok viselték. VI. (Bölcs) Leó és fia, VII. Konsztantinosz magyarokra használt türk népneve igazolhatja Georgius Monachus Continuatus tudósításának magyar vonatkozását.[343]

Következő forrásunk közvetve utalhat magyarokra. Az Annales Bertiniani a 839-es évnél egy érdekes bejegyzést tartalmaz. Eszerint Theophilosz bizánci császár követeket küldött az Ingulheimben (Ingelheimben) tartózkodó Jámbor Lajos frank császár udvarába. Nagy Károly fia és utóda 839. május 18-án fogadta a baszileusz követeit. A bizánci uralkodó a

---

[338] A forrásra ÁMTBF 53–58.; HKÍF 142–145.; értelmezésére Tóth 1998. 30–32, 145–146.; Tóth 2011. 26, 27–29, 121–122.

[339] 836–838-ra Moravcsik 1957. 282–285.; Kristó 1980. 38–39.; Czeglédy 1985a. 54, 119.; 836-ra Vajay 1968. 11, 87.; Benkő 1984. 418.; 836–837-re Artamonov 1962. 343.; 837-re Moravcsik 1930a. 107–108.; Gyóni 1938. 164.; Dienes 1978. 73.; Györffy 1983b. 366.; Antonopoulos 1996. 50–51, 104.; 838-ra Tóth 1993. 11.; Tóth 1998. 33.; Tóth 2011. 29.

[340] 839-re Pauler 1900. 14–15.; Zichy 1939. 6, 33.; Halasi Kun 1943. 99.; Dunlop 1954. 199, 201.; Boba 1967. 37.; 839–840-re Kuun 1892. I. 131.; Marquart 1903. 30.; 831–832-re Király 1974. 6, 9.

[341] E feltevésre László 1978. 184.; Boba 1984. 23–41.

[342] Az al-dunai akciót a magyarokra vonatkoztatta például Marquart 1903. 20.; Moravcsik 1957. 282–285.; Artamonov 1962. 343.; Vajay 1968. 11, 17.; Kristó 1980. 38–39.; Czeglédy 1985a. 119.; Tóth 1998. 30–32.; Tóth 2011. 26–29, 121–122.; Kovács 2011. 62.; nem fogadta el magyarokra utaló forrásként Vékony 2002. 180.; Hölbling 2010. 235–240.

[343] A magyarokra használt népnevekre Róna-Tas 1996a. 209-242.; Makkay 1993. 20–28.; Kristó 1996. 57–70.; a bizánci népnevekre Takács Z. 2004b. 320.; Tóth 2013a. 679–690.; Tóth 2014. 351–364.

Konstantinápolyban előtte megjelenő rusz (Rhos) követeket is, akik uralkodójukat (chacanus–kagán) képviselték, elküldte saját követségével együtt a frank császárhoz. Theophilosz arra kérte Jámbor Lajost, hogy „mivel az út, amelyen át a rusz követek hozzá jöttek, a barbár és vad népek miatt veszélyes, adjon segítséget, hogy kerülő úton visszajuthassanak hazájukba."[344] Az Annales Bertiniani nem nevezi meg a barbár és vad népet, így nem vehetjük biztosra, hogy valóban a magyarokra utalt. E nyugati forrás számára olyannyira ismeretlenek voltak a Kárpátoktól keletre levő térségben lakó népek, hogy csak akkor fordított rájuk nagyobb figyelmet, amikor jóval később, 862-ben betörtek a frank birodalom keleti részébe. A Szt. Bertin Évkönyv 862. évi bejegyzésében korábban nem ismert ellenségeknek nevezte őket, de már megadta nevüket, Ungri formában.[345] Kézenfekvő, hogy a *839-es tudósítás barbár és vad népeit azonosítsuk a 862-es híradás korábban nem ismert ellenségeivel, a szlávok által ugri-nak (ungri) hívott magyarokkal*.[346] A rusz követség a Fekete-tengertől északra eső steppei zóna érintésével, a Dnyeperen keresztül hajózhatott le, és úgy ért Konstantinápolyba.[347] Mivel 839 késő tavaszán a rusz követek már keleti frank területen voltak, 838 őszén érkezhettek Theophiloszhoz.[348] Nézetem szerint az Annales Bertiniani barbárjai azonosíthatóak a Georgius Monachus Continuatusnál ungri–türk–hun nevekkel jelölt magyarokkal. A történeti kutatásban kételyek is felmerültek ezzel kapcsolatban. Bollók János két népet vett gyanúba, akik miatt a rusz követek nem tudtak visszajutni hazájukba, a kazárokat és a magyarokat. Mindkét nép esetében feltételezte azonban azt, hogy inkább békés, kereskedelmi viszonyról lehetett szó a kazárok és a ruszok, illetve a magyarok és a ruszok között a 9. század első felében.[349] Bollók a bizánci követség célját abban látta, hogy Theophilosz császár a frankokat és a vikingeket (ruszokat) is be akarta vonni a muszlimok elleni háborúba.[350] Úgy vélte, hogy Theophilosz császár levele „klasszikus toposzt tartalmazott a vad és kegyetlen népekről."[351] Bollók hangsúlyozta, hogy eszmefuttatása „maga is csak hipotézis, mint ahogy hipotézis a 'barbaras et nimiae feritatis gentes' mögött a magyarokat látni."[352] Bollók feltevése is több ponton is vitatható. A frank uralkodó gyanakvással tekintett a rusz követekre, kémeknek vélte és visszatartotta őket. Így a frankok és ruszok egyszerre való megnyerése illúzió volt Theophilosz részéről, már ha egyáltalán volt ilyen terve. Az sem érthető, hogy miért nem jöhettek vissza a rusz követek Ingulheimből Konstantinápolyba, ha nem lett volna olyan ellenség a steppén, amely akadályozhatta visszatérésüket északi hazájukba a korábbi útvonalon. Theophilosz császárnak és

---

[344] SRG AB 19–20.; HKÍF 183–184. (Tóth Sándor László fordítása)
[345] A 862. évi bejegyzésre vö. SRG AB 60.; HKÍF 184 (Tóth Sándor László); a forrás értelmezésére összefoglalóan vö. Shepard 1995. 48–59.; Antonopoulos 1996. 51–52.; Bollók 2004. 349–380.; Balogh 2004. 112–123.
[346] Az azonosításra vö. például Vasiliev 1946. 11.; Artamonov 1962. 259.; Toynbee 1973. 431, 444–445.; Györffy 1984b. 388.; Czeglédy 1985a. 54.; Tóth 1993. 7.; Tóth 1998. 33.; Kristó 1996g. 86.; Polgár 2001. 116. Tóth 2011. 29.; a forrás feltételes elfogadásra vö. Balogh 2004. 120–121.; a magyarokkal való azonosítás elutasítására vö. Mátyás 1898.; Ungváry 1997. 441–445.; Ungváry 2012a. 12–13, 23–29.; Hölbling 2010. 243–247.
[347] A magyarokat 839-ben a Dnyepernél említi Artamonov 1962. 344.; Györffy 1984b. 388.
[348] Hat-hét hónapos utat tételezett fel, 838. november-decemberi konstantinápolyi indulással, 839. májusi megérkezéssel (a lehetséges útvonalak rekonstruálásával) Bollók 2004. 375–376.
[349] Bollók 2004. 369–373.
[350] Bollók 2004. 378–379.
[351] Bollók 2004. 379.
[352] Bollók 2004. 379.

a rusz követeknek lehetett tudomása egy ilyen ’vad és barbár” népről. Balogh László hangsúlyozta azt, hogy „a bizánci kormányzat egy időben értesült a rusz követek visszaútját akadályozó vad és barbár népekről, illetve a kazár kormányzat Sarkel felépítésére vonatkozó kéréséről.”[353] Hozzátette, hogy ezt követte a „Krím-félszigeten lévő bizánci területek katonai körzetté, themává szervezése.”[354] Ezért szerinte jó nyomon járhatnak azok a kutatók, akik „e tények mögött a kazárokkal és a bizánciakkal is ellenséges népek katonai akcióit keresték.”[355] Balogh utalt arra, hogy csak Georgius Monachus Continuatus nevezte meg az ellenséges népet. Az Annales Bertiniani barbár népe azonosítható a magyarokkal, ha a bizánci forrásban szereplő népnevek valóban a magyarokat jelölik. Úgy vélem, hogy *a magyarok al-dunai kalandozására, makedónok elleni harcára is 838-ban kerülhetett sor, időben tehát egybeeshetett a rusz követek konstantinápolyi legációjával.* Ezért ítélhette veszélyesnek Theophilosz a rusz követek visszaküldését a magyarok által ellenőrzött steppén keresztül.[356]

A Fekete–tengertől északra eső steppe keleti régiójához kapcsolódóan két forrás vonatkoztatható magyarokra. Theophanész Continuatus, illetve őt követve Konsztantinosz a DAI 42. fejezetében megemlíti, hogy Kazária kagánja és bégje követeket küldött Theophilosz császárhoz, és kérték, hogy építtesse meg számukra Sarkel erődjét. Theophilosz Petronászt bízta meg ezzel, aki visszatérése után azt javasolta, hogy a császár katonai kormányzót nevezzen ki a Krím-félszigeti bizánci városba, Kherszónba. Fontos kérdés, hogy miért vált szükségessé a Don mellett levő kazár erőd felépítése, amelyben Konsztantinosz szerint, évente váltott 300 főnyi kazár őrség állomásozott.[357] Elfogadható az a feltevés, hogy a kibontakozó távolsági kereskedelem segítésére és védelmére szolgált a Don torkolatához közel felépített kazár erősség.[358] Nézetem szerint a történeti kutatással összhangban indokolt arra gondolni, hogy a kazárok ellenségeikkel szemben védekeztek ilyen módon. Potenciális ellenfélként a besenyők, a ruszok és a magyarok merültek fel a különböző hipotézisekben. Bár későbbi bizánci forrás a besenyők támadásaival szembeni erősségnek tünteti fel Sarkelt, a besenyők a 830-as években a Volgától keletre laktak.[359] Egy másik álláspont szerint a Don menti erőd a folyókon lehajózó ruszok ellen épült.[360] Az első igazolható rusz támadás azonban 860-ban történt a térségben, amikor megrohanták Konstantinápolyt. A ruszok csak a 880-as években kezdték elhódítani a kazároknak adózó keleti szláv törzseket.[361] A 830-as években a ruszok dél felé való előnyomulása még nem kezdődött meg, sőt a Bizáncba tartó rusz követség steppén való áthaladása is nehézségekbe ütközött. Ezért úgy vélem, hogy a magyarok veszélyeztethették a

[353] Balogh 2004. 120.
[354] Balogh 2004. 120–121.
[355] Balogh 2004. 121.
[356] Az Annales Bertiniani 839. évi bejegyzésének fenti értelmezésére vö. Tóth 1998. 32–33.; Tóth 2011. 29–30.
[357] Theophanész tudósítására vö. Bekker 1838. 122.; Konsztantinosz híradására, Cod. Parisinus Gr. 209. fol. 118r–120r.; DAI 42,22-55.; DAI 2003. 182–185.; ÁMTBF 43.
[358] Vö. Zimonyi István, KMTL 541–542.; Polgár 2001. 113–122.; Hölbling 2010. 241–242.
[359] A besenyők elleni várnak tünteti fel Sarkelt Kedrénosz, vö. Bekker 1839. 129–130.; a besenyők Volga és Urál közti szállásaira vö. DAI 37,2-3; DAI 1950. 166–167.
[360] A rusz-elméletre Czeglédy 1943b. 105.; Toynbee 1973. 444–445.; Novoszelcev 1990. 208.; megkérdőjelezésére Golden 1980. I. 77.
[361] A ruszok/varégok terjeszkedésére Boba 1967.; Tóth 1996e. 585–586.

kereskedelmi forgalmat, nehezítették a követségek áthaladását, és ők intézhettek támadásokat a környező népek ellen.[362] Sarkel valószínűleg a 838-ban az Al-Dunánál is harcoló magyarok ellen épülhetett.

Negyedik forrásunk, Ibn Ruszta szerint a „kazárok régebben körülsáncolták magukat a magyarok és más népek támadásaival szemben."[363] Általában összekapcsolták Konsztantinosz Sarkel felépítéséről beszámoló tudósítását a körülsáncolást említő muszlim híradással.[364] Ibn Ruszta árkokat említett. A régészek Sarkelnél befejezetlen sáncrendszert, és árokrendszer maradványait tárták fel.[365] A történeti kutatásban ellenérveket is felhoztak, azonban nem alapvető ellentmondás húzódik meg a két forrás között; közös elemnek Kazária defenzív magatartását tekinthetjük. Nem változtat ezen az sem, ha Ibn Ruszta megjegyzését más forrásból származó interpolációnak tekintjük.[366] A datálatlan információ abból az időszakból származhat, amikor Sarkel erődje bizánci közreműködéssel felépült. Sarkel kulcsfontosságú része volt egy zömében Don, Donyec folyókra támaszkodó határvédelmi rendszernek. A régészeti kutatás kimutatta, hogy Sarkel felépítése előtt a korábbi erődök egy részét támadás érte. A Don nyugati oldalán levő Cimljanszka nevű víztároló közelében feltárt, feldúlt erődben talált dirhem-lelet alapján a 9. század második évtizedére keltezték e támadást.[367] Ennél későbbi időpont sem zárható ki, mivel a datáláshoz felhasznált, időben utolsó dirhem, Al-Amin kalifa pénze és uralkodási ideje (809–813) csak az időbeli alsó határt, a terminus post quem-et adhatja meg. A magyarok megnevezése Ibn Rusztánál azt jelezheti, hogy Kazária nyugati határainak védelmi rendszere elsősorban a magyarok távoltartását célozta.[368]

Sarkel felépítésének időpontjával kapcsolatban különböző feltevések láttak napvilágot. Általánosságban 830-ra helyezték ezt, pontosabb keltezéssel 833–834-re, vagy 837-re tették, illetve újabban 838-ra, illetve 839-40-re is datálták.[369] A keltezést illetően a Theophanész szövegében említett személyek és események alapján vonhatunk le következtetést. A bizánci szerző a vár felépítését tárgyaló rész előtt Ioannész Morocharzaniosz Grammatikoszt említi konstantinápolyi pátriarkaként. A pátriárka, Krumbacher szerint 834. április 21-től 843. február 12-ig,[370] a Grumel-féle kronológia szerint 837. január 21-től 843. március 4-ig töltötte be a magas egyházi tisztséget.[371] Az utóbbi keltezés alapján tételezem fel, hogy a kazár legáció

---

[362] A magyar-teóriára vö. például Pauler 1900. 14, 130.; Marquart 1903. 28.; Macartney 1930. 74–75. Györffy 1959. 79.; Kristó 1980. 20–21. Kristó 1996g. 16–17.; Tóth 1998. 35–36.; Tóth 2011. 31–32.
[363] HKÍF 34.; Wiet 1955. 160.; Kmoskó 1997. 209.; Zimonyi 2005. 35.
[364] Marquart 1903. 28.; Macartney 1930. 74–75.; Györffy 1959. 79.; Kristó 1980. 20–21.; Tóth 1993. 9.
[365] Újabban Ormos 2005. 772–774.
[366] A két forrás összekapcsolása ellen, vö. Toynbee 1973. 445. o. 1. jegyzet; muszlim toposzra Zimonyi 1996a. 57.; Zimonyi 2005. 252.; Róna-Tas 1996a. 228–229.; interpolációra vö. Kmoskó 1997. 209. o. 834. jegyzet; HKÍF 34. o. 50. jegyzet (Zimonyi István)
[367] A kazár erődrendszerre és feldúlásának feltételezett időpontjára Bartha 1968. 62.; Bartha 1988. 302–303.
[368] Tóth 1998. 36.; Tóth 2011. 32.
[369] 830-ra Bartha 1968. 99.; Kristó 1980. 24, 43.; 833-ra Marquart 1903. 27–28.; Németh 1930. 153.; Halasi Kun 1943. 99.; Dunlop 1954. 186.; Artamonov 1962. 298, 462.; Czeglédy 1985a. 119.; 833–835-re Macartney 1930. 74.; 834–837-re Novoszelcev 1990. 206.; 837-re Pauler 1900. 14, 136. o. 34. jegyzet; 838-ra Golden 1980. I. 67, 77.; Golden 1990. 267.; Ligeti 1986. 475.; Fodor 1988. 81.; Kristó 1996g. 16–17.; 838–839-re Wozniak 1975. 56–62. Ludwig 1982. 221, 258.
[370] Krumbacher 1897. 1149.
[371] Grumel 1958. 436.; Tóth 1993. 9–10.; Váczy 1994. 16.; Tóth 1998. 36–37.; Tóth 2011. 32.

dc_952_14

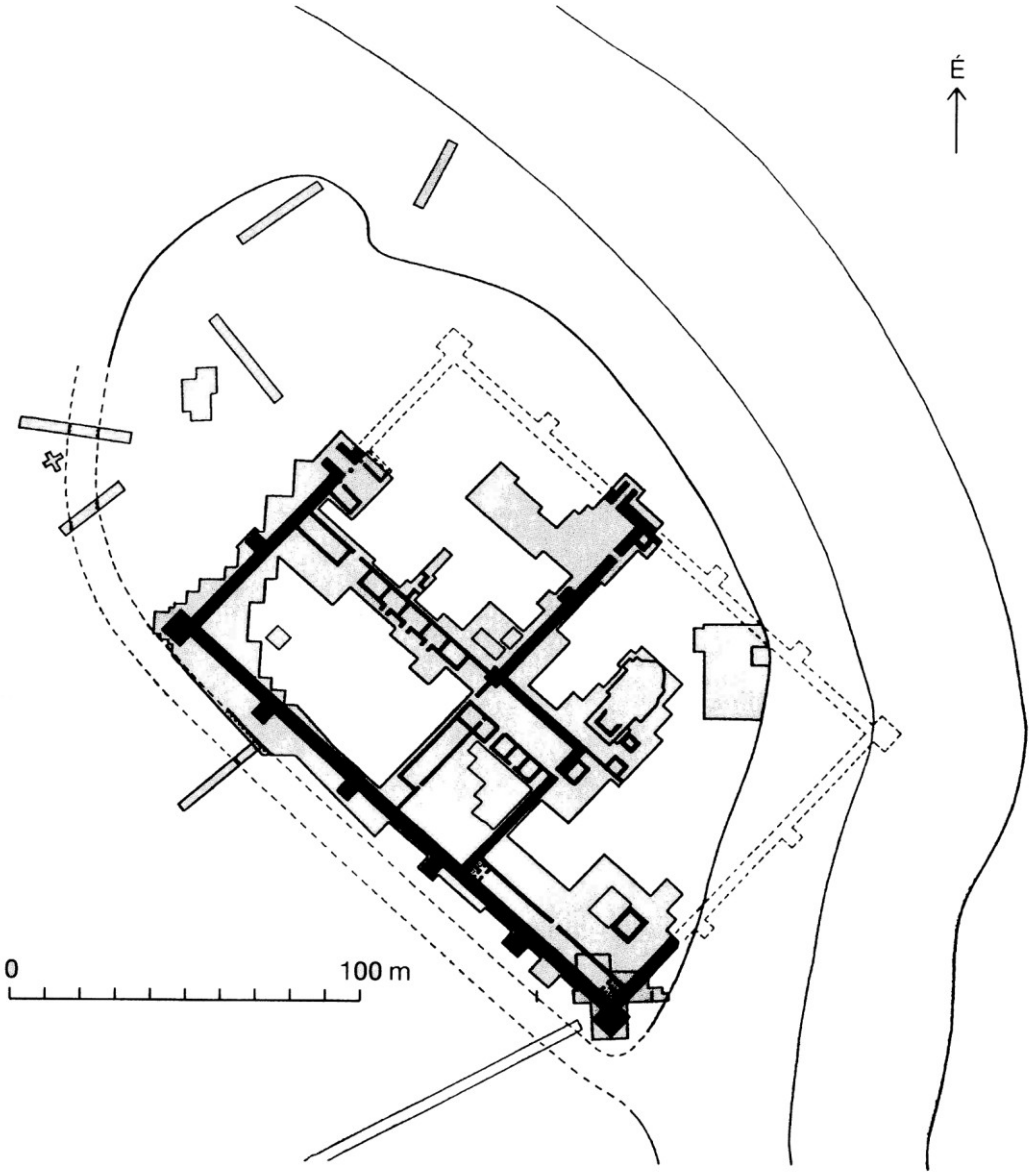

5. ábra: Sarkel alaprajza. In: Fodor István: Magyarország története 1, Őstörténet és honfoglalás. Bp. 2009. 57.

legkorábban 837 vagy 838 folyamán jöhetett Konstantinápolyba. A sarkeli epizód a 837-re tehető armoriai hadjárat után szerepel Theophanész szövegében.[372] Ezért lehetségesnek tartom, hogy a vár felépítését kérő kazár követség is abban az évben, 838-ban jelent meg Bizáncban, amikor a magyarok felbukkantak az Al-Dunánál, illetőleg elzárták a Konstantinápolyba még eljutó rusz követség visszafelé vezető útját. Sarkel felépítésének a legkorábbi lehetséges dátuma 838. Bizonyos az, hogy még Theophilosz császár 842-ben bekövetkezett halála előtt felépült az erőd. A baszileusz ugyanis megbízta a visszaérkező Petronászt a *kherszóni thema* megszervezésével, ő lett az első kormányzó. Utóbbi létesítését 840/841-re tehetjük.[373] A felbukkanó új ellenség nemcsak Kazáriát veszélyeztethette, hanem a krími bizánci területeket is. Így indokolt volt a bizánci katonai–közigazgatási szervezet kiépítése, a kherszóni thema létesítése a Krím-félszigeten, amely Sarkel felépítésével egyenrangú jelentőségű indikátora a magyarok megjelenésének a Don és Al-Duna közti térségben.[374]

A Fekete-tengertől északra levő térségben 838 táján megjelenő magyarok támadásai több hatalom érdekeit is sértették. Egyrészt a Kazár Kaganátust érintette ez, mivel a Dontól a Dnyeperig húzódó térség kazár fennhatóság alatt állhatott. Ezért kerülhetett sor 838 folyamán a konstantinápolyi kazár követségre, majd ezt követően Sarkel felépítésére és a nyugati kazár erődrendszer megszilárdítására. Bizánc Krím-félszigeti érdekeltsége miatt támogatta a kazárokat, és megerősítette kherszóni birtokait. Az a körülmény is a kazárok mellé állította Theophilosz császárt, hogy a magyarok a bolgárok kérésére megtámadták az Al-Dunánál letelepített egykori bizánci alattvalókat, akiket feltehetően a magyarok felbukkanása késztetett sürgős távozásra. A bolgárokat segítő magyarokkal szemben az arabok elleni háborúban lekötött Theophilosz szövetségeseket keresett. Ezzel állhatnak összefüggésben a Konstantinápolyba érkező rusz és kazár követségek. A 838 táján feltűnő magyarok beleütköztek két nagyhatalom ellenállásába. *Bizánc és Kazária egyaránt fellépett a status quót felborító új nép ellen, védelmi lépéseket (Sarkel, Kherszón) tettek*.[375]

A letelepedésre vonatkozóan elemeznünk kell a Konsztantinosznál megőrzött 10. századi magyar hagyományt is. A DAI 38. fejezetében azt olvashatjuk erről, hogy „a türkök népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet azon a helyen, amelyet első vajdájuk nevéről Levediának neveznek."[376] A passzusból sem a letelepedés helyét, sem pedig idejét nem lehet megállapítani. A „régen" relatív érvényességű időhatározó, hiszen mindössze annyit jelent, hogy Konsztantinosz császár saját korához képest jóval korábbi eseményről van szó. Hasonlóképpen relatív értelmű helyhatározó a „közel",[377] de ez legalább megadja azt, hogy a magyarok

[372] Tóth 1993. 9–10.
[373] Obolensky 1971. 176.; Obolensky 1999. 218–219.; Toynbee 1973. 270.; Wozniak 1975. 56–62.; Novoszelcev 1990. 202, 207.; Tóth 1993. 10.; Tóth 1998. 37.; Tóth 2011. 32–33.; a kherszóni thema létesítését 840/841-re tette Zuckerman 1997. 213–214.; Golden 2007. 144.; 942-re Róna-Tas 2007. 275.
[374] Obolensky 1999. 219. – Szerinte „Kherszón thema létrehozása közvetlenül kapcsolódott Sarkel megépítéséhez, mindkettő a magyarok vagy a vikingek elleni védekezést szolgálta."
[375] A külpolitikai összefüggésekre Tóth 1993. 10–11.; Toynbee 1973. 444–445.; Novoszelcev 1990. 208.; Obolensky 1999. 218–219.; Tóth 2011. 33.
[376] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 13–15.; DAI 38,3-4.; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 42.
[377] A „régen" és a „közel" relatív értelmére Benkő 1984. 401–402.

szállásterülete valamilyen irányban határos, szomszédos volt a Kazár Kaganátussal. A szöveg a bevándorlást valószínűsíti, hiszen Levedi nemcsak rangsorban, hanem időben is első magyar vezető Konsztantinosznál,[378] a bizánci császár magyar informátorai számára ő az első ismert személy. Ezért lehetségesnek vélem e forrás alapján is, hogy a magyarok a 830-as évek végén vagy esetleg valamivel később vándorolhattak Volga-vidéki korábbi hazájukból (Magna Hungaria) a Don-vidékére.[379]

A kései magyar hagyomány sem nyúlik vissza a 9. századnál korábbi időszakra. Anonymus Álmos apjaként Ügyeket említi, nászát 819-re keltezi. A 14. századi krónikakompozíció megteszi Ügyek fiának Elődöt, aki Anonymusnál a második vezér.[380] Ügyek és főleg Előd puszta „létezése", és az Árpád-nemzetséggel való kapcsolata bizonytalan.[381] Konsztantinosz alapján két generációt (Álmos és Árpád) tételezhetünk fel a Kárpát-medencei honfoglalást megelőzően. *A magyarok 838 körüli „levediai" honfoglalásuk után fél évszázadot alig meghaladó ideig tartózkodhattak a Dontól nyugatra levő térségben*.

[378] Levedi időbeli elsőségére vö. Kristó 1980. 34. 39, 65.; Tóth 1998. 39.; Takács Z. 2004b. 327.Tóth 2011. 34.
[379] Pauler 1900. 13, 132. o. 30. jegyzet; Boba 1967. 99.; Kristó 1980. 38–39, 43, 55, 65.; Németh 1991. 218–226.; Tóth 1998. 39.; Tóth 2011. 34.
[380] Ügyekre és Előre Anonymusnál és a krónikákban SRH I. 38, 41, 284, 287.; HKÍF 284, 287, 357, 359.
[381] Tóth 1996d. 32.

II. A MAGYAR TÖRZSSZÖVETSÉG 9. SZÁZADI POLITIKAI TÖRTÉNETE

A magyarság politikai életének kezdeteit, honfoglalás előtti eseményeit kronológiailag nehéz pontosan meghatározni, és konkrét személyekhez kötni. Ebben a fejezetben erre teszek kísérletet. Elemzésem az írott források értelmezésére épül. Czeglédy Károly találó megállapítása szerint „e régi szövegek, mint sziklák a tengerben, többnyire túlélik a legnagyobb viharokat is."[382] Politikatörténeti elemzésről lévén szó, Konsztantinosz impozáns munkája, a DAI magyar fejezetei, a 38–40. fejezete jelentik az alapot a vizsgálathoz, elsősorban a 38. caput.[383] Ez a forrásunk ellentmondásai ellenére is használható információkat ad, és „mozaikos," de viszonylag teljes összképet nyújt a magyarság honfoglalás előtti politikai történetéről. Vékony Gábor megállapítását érdemes még idéznem: „a honfoglalás előtti időszak jelentős részéről csak Konstantinos Porphyrogennetos művéből ismerünk adatokat (az arab forrásokból meg csak egy adott időpont állapotának leírását), természetes, hogy minden történeti feltevésnek a Bíborbanszületett munkájára kell épülnie, a közlések hiperkritikus megváltoztatása nélkül."[384] Ez nem jelentheti e kútfő kritika nélküli elfogadását. Forráskritikai vizsgálatra van szükség, más forrásokkal való összevetésére. A konsztantinoszi szöveg belső felépítését követve külön-külön vizsgálom Levedi és törzsszövetsége, Álmos és Árpád törzsszövetsége, továbbá a csatlakozó kavarok históriáját, – azzal a bizonyítandó előfeltevéssel, hogy nagyjából azonos időben és térben lejátszódó történetekről, eseményekről van szó –, és a honfoglalás elemzésével zárom a magyar törzsszövetség első, honfoglalásig számítható korszakának vizsgálatát.

II. 1. LEVEDI ÉS TÖRZSSZÖVETSÉGE

II. 1. 1. Konsztantinosz híradása Levediről

II. 1. 1. 1. A konsztantinoszi szöveghely

A DAI 38. fejezetének címe: „A türkök népének eredetéről, és hogy honnan származnak."[385] A caput nagyobbik fele szól Levediről és az általa vezetett türk (magyar) törzsszövetségről. Ez tartalmazza a magyarok Levediában való megtelepedését, kazárokkal való együttharcolását, Levedi kazár házasságát, a kangar-besenyő támadást, és a magyarok kettészakadását. Ezután beszámol a Levedi vezette magyarok etelközi letelepedéséről, Levedi

[382] Czeglédy 1985a. 128.
[383] Ebben a vonatkozásban Kristó Gyula módszerét követem, aki a DAI 38. fejezetének mondatonként elemzését adta (Kristó 1980). Ugyanakkor jelen munkában a DAI 38. fejezetének más értelmezését adom. A konsztantinoszi munkát legutóbb Zimonyi István vette górcső alá, vö. Zimonyi 2012d. 101–183.; a DAI magyar fejezetének forrásértékét hangsúlyozta előadásában az új, kritikai szövegkiadás szükségessége mellett fellépő Farkas Zoltán, vö. Farkas 2013.
[384] Vékony 1986. 41–42.
[385] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 11–12.; DAI 38, 1-2; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 42.

kazáriai látogatásáról, a kazár kagán Levedinek tett ajánlatáról, és Levedi „lemondásáról”, amelyet követően Etelközben fejedelemválasztásra kerül sor.[386]

II. 1. 1. 2. A DAI 38. fejezetének szerkezete, forrásértéke

A 38. fejezetet a hagyományos felfogás többé-kevésbé egységesnek értékelte. Bury, Moravcsik és mások két részre osztották a caputot; egy hosszabb részre (38/3–65) és egy jóval rövidebbre (38/66–71), amely a „mostani” besenyő és a régi magyar szállásterület folyóit sorolja fel.[387] A felosztás alapja az volt, hogy új információt bevezető rész előtt mindig szerepel a „tudnivaló, hogy” (isteon oti) bekezdés.[388] A problémát az jelenti, hogy vajon a nagyobb részt egységesnek tekinthetjük-e, – amelynek zöme Levedi és népe történetét tárgyalja, – vagy ez is részekre bontható. Moravcsik Gyula szerint a nagyobb rész is összetett, „egy vagy több magyar forrásból származik”, a „magyar informátorok által adott, a császári udvarban lejegyzett feljegyzésekből kompilálták össze.”[389] A potenciális magyar informátorok közé elsősorban a 40. fejezetében említett Bulcsút és Árpád dédunokáját, Termacsut vették, akik 948 táján jártak követségben Bizáncban.[390] Lehetséges hírforrásnak tekinthető a 949/953 között Bizáncba ellátogató, gyula tisztséget viselő magyar vezető.[391] Feltételezték, hogy a honfoglalás előtt, 894/895 táján magyarokhoz küldött bizánci követ, Nikétász Szklérosz is szerezhetett információkat a magyarokról.[392] Még inkább gyanúba vették informátorként a magyarokhoz a honfoglalás utáni időszakban küldött Gábriel klerikoszt, akinek sikertelen missziójáról a DAI 8. caputja számol be.[393] A történeti kutatásban a szöveg szerkesztésmódjával kapcsolatban többnyire „a lineáris értelmezés” dominált, eszerint a 38. fejezet a legrégebbi múlttól halad a jelen felé.[394] Ezzel szemben a kutatók jóval kisebb része azt tartotta valószínűnek, hogy a bizánci császár két híradást ötvözött egybe, duplumokról beszélhetünk. Macartney szerint az első, személytelenebb híradás (38,3-23) szláv informátorra mehet vissza, míg a második, hosszabb és jóval személyesebb tudósítás (38,23-65) magyar eredetű lehet.[395] Grégoire hasonlóképpen „duplumnak” vélte az első, hosszabb részt, szerinte ugyanazokról az eseményekről kétszer számolt be a bizánci császár.[396] Jómagam is azt feltételeztem, hogy két vagy több forrást használt fel a bizánci császár. A 38. fejezetet „párhuzamos szerkesztésűnek”

---

[386] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers.13–fol. 111.r. vers.4.; DAI 38,3-47.; DAI 2003. 170-173.
[387] Bury 1906. 538–539.; Jenkins 1962. 145.
[388] Bury 1906. 538–539.; Moravcsik 1983. 363.; vö. még Kristó 2005. 5–6.
[389] Jenkins 1962. 146.
[390] Jenkins 1962. 146.; Harmatta 1984. 425.; Tóth 2010. 10.
[391] Vö. Olajos Terézia bevezetése, DAI 2003. XIII.; Tóth 2010. 10.
[392] Jenkins 1962. 146.; Harmatta 1984. 425.; Tóth 1998. 10–11; Tóth 2010. 11.
[393] Gábriel követségére vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 12r. vers. 12. – fol. 12v. vers. 14.; DAI 8,23-33.; DAI 2003. 56–57.; ÁMTBF 36. – Megjegyzendő, hogy a szöveg margójára a másoló, Michael Roizaitisz külön felírta, hogy „Πε(ρί) τοῦ κληρικοῦ Γαβριήλ”, azaz „Gábriel klerikoszról” szól, vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 12r. vers. 12-13.; utal erre Moravcsik Gyula, DAI 2003. 20. ; értelmezésére vö. Bury 1906. 563, 565.
[394] A nézetek áttekintésére Jenkins 1962. 145–146.
[395] Macartney 1930. 98–99.
[396] Grégoire 1937. 632–633.

tartottam, ahol két letelepedés történet (Levedia, Etelköz) után két „Levedi-epizód" vagy két „kazár történet" következett, s egy-egy besenyő támadás zárta le ezeket.[397] Legújabban Ungváry Jenő vélekedett úgy, hogy a 38. fejezetben, illetve Levedi történetében „két eredetileg önálló szöveg mosódott egybe," és ezekben két különböző Levedi vajda szerepelt. Az első rész (38,1-19) a magyarok első uralkodójáról, Levediről szólt, aki után más vajdák is uralkodtak. A második részben (38,19-46) egy másik Levedi szerepel, aki Álmos és Árpád kortársa volt.[398] Ezt a feltételezést Makk Ferenc cáfolta hitelt érdemlő történeti és filológiai érvekkel.[399] Kapitánffy István azt feltételezte a 38. fejezet kapcsán, hogy nemcsak magyar informátoroktól (Bulcsúék) szerzett híradásokról van szó benne, hanem „9. századi, nagyjából kortárs bizánci feljegyzések (követjelentések) eredményeit dolgozták be a munkába."[400] Ez a feltevés, amennyiben helytálló, nagymértékben növelhetné a 38. fejezet történeti hitelét. Kristó Gyula megkérdőjelezte Kapitánffy hipotézisét. A 38. fejezetet alapvetően „10. századi magyar informátorok által közvetített híranyag gyűjtőmedencéjének" tekintette, nem zárva ki egy-egy információ (például a Chidmasz és Chingilus folyók) bizánci eredetét sem.[401] Újabban Howard-Johnston vetette fel egy Bölcs Leó-kori ún. északi dosszié létét, amelyhez szerinte a 38–40. fejezet is tartozik. Szerinte ezt a 9. század végi, 10. századi tudósítást csak néhány korabeli, 10. század közepi információval egészítette ki Konsztantinosz a 40. fejezet második felében.[402] Nézetem szerint a 38. fejezet a 10. század közepi magyar szájhagyományt is tükrözheti,[403] de ugyanennyire feltételezhető a 9. század végére, 894 tájára (Nikétász Szklérosz), és főleg a 10. század első évtizedére (Gábriel klerikosz) tehető bizánci követségek, Bölcs Leó korabeli magyar híranyaga.[404] Mindenképpen a vezető Árpád-dinasztia, illetve a hét magyar törzs vezető rétegének szóbeli hagyományára vezethető vissza a 38. fejezet nagyobbik része, beleértve a Levedihez kapcsolt részt is. Nem értek egyet azokkal a feltevésekkel, amelyek szerint a bizánci császárt tudatosan félretájékoztatták magyar informátorai: az Árpád-dinasztia érdekében Kurszán elhallgatásával (Termacsu jóvoltából),[405] illetve Álmos (a „kabar" Bulcsú félrevezető információi miatt),[406] vagy az Álmos-leszármazottak kárára az Árpád-ági utódok miatt (Termacsu tájékoztatásából).[407] Mindezen tendenciózusságot feltételező hipotézisek aligha állják meg helyüket. A szöveg ellentmondásai inkább a különböző eredetű (magyar, bizánci) és különböző időszakból származó forrásokból származó információk, „mozaikok" összeszerkesztéséből származhatnak.[408] Nagyon valószínűnek tartom, hogy a *38. fejezet*

---

[397] Tóth 1998. 12, 132.; Tóth 2011. 11, 110.
[398] Ungváry 1998a. 188-191.; vö. még Ungváry 2012a. 15–20.
[399] Makk 1999. 189–196.
[400] Kapitánffy 1997. 41.; Kapitánffy hipotézisét legutóbb Farkas Zoltán is elfogadta, és egy 9. század végi, bizánci követjelentést tekintett a 38. fejezet forrásának, vö. Farkas 2013.
[401] Kristó 2005. 7.
[402] Howard-Johston 2007. 184–185.
[403] Tóth 2010. 12.
[404] Gábriel követségét Bölcs Leó korára tette, és a 38. fejezet híradásait hozzá kapcsolta Bury 1906. 563, 565.
[405] Vö. Györffy 1959. 158–159.
[406] Vö. a kabar Bulcsú Álmos fejedelmet tudatosan elhallgató törekvésére vö. Dümmerth 1977. 75–79..
[407] Vö. Kristó 1993a. 28–31.
[408] A DAI kompilatív jellegére és stiláris sokféleségére Ševčenko 2006. 248.; Szabados 2011. 95.

nagyobbik része – függetlenül az új információt bevezető szokásos „tudnivaló, hogy” frázistól – *nemcsak két, némileg különböző magyar hagyományt ötvözött egymásba, hanem más forrásokból származó bizánci értesülések is beékelődhettek a szövegbe*. Ezek szétválogatása gondos szövegrekonstrukciót, szövegelemzést, filológiai és történeti forráskritikát igényel, amely elsősorban bizantinológus szakemberek feladata.[409] A kérdésre több fejezetben is visszatérek még, és a legrégebbi kézirat alapján magam is teszek megállapításokat a vonatkozó passzusok vélhető eredetét illetően.

II.1. 2. Levedi népének konsztantinoszi elnevezései

A konsztantinoszi szöveggel kapcsolatos első kérdés az lehet, hogy vajon Levedi „türk népe” (Tourkon ethnos)[410] valóban azonosítható-e a magyarokkal. Konsztantinosz ugyanis a DAI-ban mindenütt turk/türk (Tourkoi) megnevezéssel élt a saját korában a Kárpát-medencében élő, a 38–40. fejezetben részletesen bemutatott néppel kapcsolatban.[411] Egyedül a 38. fejezetben használta a türk mellett a rejtélyes ’szávartü ászfalü’ vagy sabartoi asphaloi’ (Σάβαρτοι ἄσφαλοι) nevet, mint a magyarok régebbi elnevezését.[412] Konsztantinosz a türk névhasználattal korántsem állt egyedül a bizánci forrásokban, sőt a magyarokra leggyakrabban alkalmazott név a turk/türk volt az általam vizsgált, 9–10. században.[413] Időben először, 902-ben Arethasz hívta a magyarokat türköknek.[414] Bölcs Leó császár 904 körül írt Taktika című művében türköknek nevezte a kortárs, általa a szkíták közé sorolt népet, amely szövetségese volt a bolgárok ellen háborúban (894–896 között), és bizonyosan a magyarokkal azonosítható. Érdekessé teszi Bölcs Leó névhasználatát, hogy hadtudományi munkájában, más korábbi források mellett, alapvetően Maurikiosz császár 600 körül készült Stratégikon művére épített, amelyben a türk népnév az akkori türk birodalomra vonatkozott.[415] Konsztantinosz császár kortársa, Georgius Monachus Continuatus (György barát krónikájának folytatója) is a türk megnevezést használta a magyarokkal kapcsolatban, emellett a 836–838-ra keltezhető al-dunai kalandozás kapcsán az ungri és hun neveket is említette.[416] Nikolaosz Müsztikosz 924/925 táján nyugati türkökként is megemlékezett a magyarokról, ami utalhatott a Kárpát-medencébe költözött magyarság földrajzi helyzetére.[417] A Lucas élete (Vitae Lucae) biográfiában a magyarok türk néven szerepeltek.[418] Egy pápákról szóló 10. századi bizánci töredék ’Ungri’ néven említette a magyarokat.[419]

---

[409] A DAI szövegkritikájának (pl. különböző jelek, interpunkciók szerepe) fontosságára legutóbb Farkas 2013.
[410] A „türkök népe” (Tourkon ethnos) kifejezésre vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 12–13.; DAI 38,1; 38,3; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 42.
[411] A konsztantinoszi névhasználatra vö. Tóth 2013a. 683.; Tóth 2014. 355.
[412] A ’szávartü ászfalü’, illetve görögös formában ’sabartoi asphaloi’ régebbi népnévre vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. 7. vers., fol. 110r. 5. vers.; DAI 38,9-10; 38,28; DAI 170–171.; ÁMTBF 42–43.; vö. még Tóth 2013a. 683.
[413] Kristó 1980. 32.; Németh 1991. 161.; Róna-Tas 1996a. 212–213.; Tóth 2013a. 689.; Tóth 2014. 360.
[414] Arethas, vö. ÁMTBF 13.; vö. Szűcs 1992. 295.; Tóth 2013a. 689.; Tóth 2014. 360.
[415] Bölcs Leó, Taktika, vö. ÁMTBF 14–15, 17.; Tóth 2013a. 679–680.; Tóth 2014. 351.
[416] György barát folytatója, vö. ÁMTBF 55–57.; Moravcsik 1983. I. 271.; Tóth 2013a. 681–682.; Tóth 2014.353-354.
[417] Nikolaosz Müsztikosz (Nikolaos Mystikos), vö. ÁMTBF 25.; Szűcs 1992. 296.; Tóth 2013a. 689.; Tóth 2014. 360.
[418] Vitae Lucae, vö. ÁMTBF 29.; vö. még Tóth 2013a. 689.; Tóth 2014. 360.
[419] ÁMTBF 27.; vö. még Tóth 2013a. 689.; Tóth 2014. 360.

Gregoriosz szerzetes 'A Baszileiosz élete' (Vita Basilii) című munkában hasonlóan Ugri/Ungri alakban tüntette fel a népnevet.[420] Leo Diaconus 10. századi bizánci történetíró szkítákként és hunokként utalt rájuk.[421] A muszlim források közül a Dzsajháni-hagyományban az szerepelt, hogy a magyarok a „turkok egyik fajtája."[422] Hasonlóképpen Ibn Hayyán mór krónikás is turkoknak nevezte a 942-ben kalandozó hét vezér (emir) népét.[423] Más muszlim, arab forrásokban (al-Bakri, Maszúdi stb.) is a magyarok turk néven fordulnak elő.[424] Rajtuk kívül még a Konstantinápolyban 949-ben megfordult langobárd származású Liudprand tudott, a nyugati források közül egyedül, a magyarok turk elnevezéséről.[425] Számos magyarázat született arra, hogy miért nevezhették a fenti források turkoknak vagy türköknek a magyarokat. Az elnevezés vonatkozhatott arra, hogy a magyarok a türköket követő kazárokkal álltak szoros kapcsolatban, és kazár uralom alá kerültek.[426] Jelölhette a türk név a türk jellegű, nomád politikai szervezetet is. Azt is feltételezték, hogy a honfoglaló magyarok, vagy inkább vezető rétegük valóban török lehetett (pl. a „kettős honfoglalás" elmélete).[427] Biztos magyarázatot nem tudunk adni arról, hogy a források miért nevezték a magyarokat türköknek. Nyilvánvaló, hogy ez nem saját nevük volt, hanem mások, elsősorban a bizánciak által adott, toposz-jellegű népnév, amely antikizáló megnevezéssel élve, a Bizánc által jóval korábban megismert, 6–7. századi türkök nevét ruházta a magyarokra.

Konsztantinosz a DAI 38. fejezetében a türk népnév mellett emlékezett meg a magyarok „régi (nép)nevéről" (arkhaian eponümian),[428] amely a 'sabartoi asphaloi' (asfaloi) volt. E népnév kétszer is előfordul a 38. fejezetben. Konsztantinosz először a fejezet elején, Levedi történetének kezdetén említette, hogy „abban az időben nem türköknek mondták őket, hanem valamilyen okból szávartü ászfalünak nevezték."[429] Másodszor egy kangar-besenyő támadás eredményezte kettészakadás után a keletre, Perzsia vidékére került néprész kapcsán utalt rájuk, akiket a „türkök régi nevén mostanáig szávartü ászfalünak" hívnak.[430] A bizánci császár szerint e keleti népréssszel, a nyugatra költözött türkök/magyarok tartják a kapcsolatot: „mostanáig küldenek ügynököket, és meglátogatják őket, és gyakran hoznak választ tőlük ezeknek."[431] A rejtélyes elnevezést sokan vizsgálták, és különböző hipotézisek születtek a népnév jelentésével kapcsolatban. Jelzős szerkezetű népnévnek tekintették.[432] Ebből az előtag a szabír/szavír/szavárd

---

[420] Vita Basilii, ÁMTBF 28–29.; vö. Tóth 2013a. 689.; Tóth 2014. 360.
[421] Leo Diaconus (Leon Diakonos) munkájára vö. ÁMTBF 72.; vö. még Tóth 2013a. 689.; Tóth 2014. 360.
[422] MHK 167.; MEH 86.; Kmoskó 1997. 207.; Zimonyi 2005. 35. (Ibn Ruszta), 37. (Gardézi); vö. még Kristó 1980. 32.
[423] HKÍF 61–63.; Elter 2009. 61–64, 86–89.; Takács Z. 2004. 319.
[424] Németh 1991. 160–161.; Takács Z. 2004. 319.
[425] MEH 225.; vö. MEH 300. o. 518. jegyzet (Györffy György); Takács Z. 2004. 318–319.
[426] Németh 1930. 201.; Németh 1991. 161.; Vásáry 1993. 152.; Zimonyi 2012d. 121–122.
[427] László 1978.; Sinor 1984. 1–12.
[428] A kifejezésre, a „türkök régi neve" (tón Turkón arkhaian epónümian), vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110r. 4. vers.; DAI 38,28; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.
[429] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. 5–8. vers.; DAI 38,9–10.; „szávartü ászfalü", vö. DAI 2003. 170–171.; MEH 118.; „sabartoi asphaloi", vö. ÁMTBF 43.; HKÍF 122.
[430] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110r. 2–5. vers.; DAI 38,26–28; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 44.
[431] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111v. 14. vers.–112r. 2. vers.; DAI 38,61–65.; DAI 2003. 172–175.; ÁMTBF 45.
[432] Gyóni 1943. 113.; Moravcsik 1983. II. 261–262.; ÁMTBF 43. o. 19. jegyzet;.KMTL 590. (Szádeczky-Kardoss Samu)

népnév, az utótag pedig egy görög jelző. Már a 19. század végén megszületett a máig ható, „rendíthetetlen szavárd” etimológia, amelyet azonban már saját korában is megkérdőjeleztek.[433] Pecz Vilmos és Gyomlay Gyula úgy foglaltak állást, hogy az ’asfaloi’ többes számban álló jelző, és az ’asfalés’ melléknév középgörög (népies) alakja, amelynek jelentése „rendíthetetlen (szilárd, biztos)”.[434] Fiók Károly hiába hangoztatta ellenvéleményét az etimológia kapcsán,[435] Darkó Jenő és Gyóni Mátyás is elfogadta az asfaloi-asfalés azonosítást, egyedül Moravcsik Gyula jelezte kételyeit.[436] A későbbi történeti kutatás is sokáig elfogadta a fenti bizantinológus etimológiát.[437] A népnév kapcsán újabb magyarázatok is felmerültek. Ungváry Jenő Fiók kételyeit felelevenítve elvetette azt, hogy „az asfaloi alak az asfalés-ből származnék,” és mivel „alakja kirí a DAI nyelvezetéből, biztosan rontott szó.” Ungváry utalt arra, hogy először hibásan egybe írt (sabartoiasphaloi), másodszor pedig helyesen, külön írt formában szerepelt a ’sabartoi asphaloi.’[438] Másolási hibát feltételezve, az ’asphaloi’ helyett ’autokephaloi’, azaz ’független, önálló’ jelzőt tételezett fel. Így a népnevet ’sabartoi autokephaloi’, tehát „független, önálló szavárdok’ jelentéssel értelmezte.[439] Ezt a jelzőt a DAI szövegében három helyen is kimutatta, tehát a feltételezett alak megfelel a DAI szóhasználatának, és független népet jelöl.[440] Ungváry radikális nézete szerint a türkök seregének kettészakadása után, a keleten lakó turkok Álmos vajda vezetésével önállókká váltak.[441] Ami a konsztantinoszi nyelvezethez való ragaszkodást illeti, Ungváry értelmezése helytállóbbnak tűnik, mint a hagyományos feltevés. Az ’autokephaloi’ szó ugyanis három helyen megtalálható a szövegben, szemben az ’asphaloi’ szóval, amely csak a 38. fejezetben fordul elő a népnévben. A hagyományos magyarázat ugyanakkor a legkorábbi hiteles kézirati másolatra, a párizsi kódex passzusában levő, kétszer is feltüntetett ’asphaloi’ alakra támaszkodik. A szöveg logikáját illetően Ungváry elmélete megkérdőjelezhető, amikor a népnév feltételezett jelzőjéből próbálta rekonstruálni a keleten maradt magyarok, illetve Álmos történetét. Valójában a népnév Levedi és Álmos népére is vonatkozik, nemcsak a keleten maradt néprészre. Az újabb szakirodalomban más feltevések is születtek. Benkő Loránd a „földi szurok, aszfalt” jelentéskört emelte ki. Ehhez kapcsolta a magyar Szovár, ’földi szurok’ jelentésű helyneveket. Szerinte ebből alakulhatott ki a szavárd–savartoi asphaloi görög-magyar képzettársítás.[442] Utalni lehet arra, hogy a szevorti nevű nép örmény és bizánci forrásokban is felbukkan a Kaukázus vidékén, a Kur (Kura) folyó táján. Konsztantinosz császár a De Cerimoniis címen ismert munkájában megadta nevük jelentését is „fekete fiúk” (maura paidia), ami az örmény sevordik megfelelője lehet.[443] Benkő elvetette azt a

[433] A kutatástörténeti áttekintésre Ungváry 1999. 5-6.; Ungváry 2012a. 54–55.
[434] Pecz 1896a. 385–389; Pecz 1896b. 800–806.; Pecz 1898. 209–221.; Gyomlay 1898. 305–324.
[435] Fiók 1896. 607–616.; Fiók 1897. 611–617.; 699–706.; Fiók 1899. 9–20.
[436] Darkó 1910. 63.; Gyóni 1943. 113.; Moravcsik 1983. II. 261–262. „grich. asfaloi (= asfaleis?)”
[437] Kristó 1980. 44.; Németh 1991. 305.; Róna-Tas 1996a. 22.
[438] Ungváry 1999. 8.; Ungváry 2012a. 55–56.
[439] Ungváry 1999. 9–11.; Ungváry 2012a. 56–59.
[440] Vö. DAI 29,58-66; 29,84-88; 44,24-29; vö. Ungváry 1999. 11.; Ungváry 2012a. 59–60.
[441] Ungváry 1999. 11.; Ungváry 2012a. 60.
[442] Benkő 2009. 115–120.
[443] A konsztantinoszi népnév-magyarázatra Reiske 1829. I. 687.; az örmény adatokra Németh 1991. 303.; Róna-Tas 1996a. 325.

lehetőséget, hogy az örmény forrásokban szereplő sevordik és a savartoi asphaloi között történeti kapcsolat lehetne.[444] Nagy Kornél örmény etimológiát ajánlott az 'asphaloi' jelzőre: az 'aspeateal' örmény szó 'lovast' jelent.[445] A történeti kutatásban a szavárd népnevet többnyire a török nyelvű, 5–6. századi szabírokkal hozták kapcsolatba. Névetimológiai alapon felmerült a szabírok és a kazárok azonossága is.[446] Több kutató is elvetette a szabírok és szavárd népnevek összetartozását.[447] A savartoi népnévnek is születtek újabb etimológiái.[448] Harmatta János szerint a savartoi a horezmi 's'w' (fekete) és az 'wrdk' (sereg) szavak összetétele, tehát 'fekete sereg' lenne a népnév jelentése. Harmatta szerint a kazároknál levő khorezmi zsoldosok adták volna ezt a nevet a magyaroknak.[449] Berta Árpád egy török 'sav-arti', 'jobbszárny' mögötti szóból magyarázta a szó etimológiáját, ami beleillett törzsneves etimológiai rendszerébe.[450] Ezt a régebbiként feltüntetett nevet a magyarok szoros kazár kapcsolatai bizonyítékának tekintették.[451] A török népnevek kapcsán Németh Gyula vetette fel azt a már idézett tételét, hogy ezeknek politikatörténeti jelentősége van. Szerinte az ungri, a szabartoi, a türk és a magyar népnév négy politikai korszak emléke, amikor a magyarok az onogur, a szabír és a türk birodalmakba tartoztak, illetőleg önállósultak.[452] A tudománytörténeti jelentőségű elméletet azonban joggal kérdőjelezte meg Kristó Gyula, aki arra utalt, hogy a magyarokat baskíroknak is nevezték, ami viszont Északkelet-Európához köti őket.[453] Róna-Tas András sem osztotta Németh elméletét a magyarok idegen népnevei, és a török nyelvű nomád birodalmakba való betagozódása közti kapcsolatot illetően. Szerinte az onogur, baskír, ungri és türk a honfoglalás előtti magyar nép nevei voltak, amelyeket szomszédai; „a kazárok (madzsgar, esetleg madzser), a volgai bolgárok (baskír), a Bizánci Birodalom (türk) és a szlávok (ungri)" adtak.[454] Róna-Tas véleménye szerint a 8–9. századnál régebbre nem jutunk ezekkel a népnevekkel, mivel „nem a magyarság egymást követő nevei ezek, hanem a magyarság idegen elnevezései, a honfoglaló magyarság IX. századi nevei."[455]

Nézetem szerint a Konsztantinosz által említett turk/türk, vagy sabartoi asphaloi (szávartoi ászfaloi) népnevekből nem vonhatunk le kronológiai vagy etnikai jellegű következtetéseket. Ezek nem lehettek Levedi népének, a magyaroknak önelnevezései, más népek által adott idegen népnevek voltak. Ezért bizonyos, hogy nem magyar informátorokra mennek vissza ezek a népnevek, hanem máshonnan szerzett bizánci értesülésekről lehet szó. A türk népnévből nem következik az, hogy a magyarokat az 552-ben birodalmat alkotó türkökkel közvetlen kapcsolatba hozzuk, birodalmukba tartozó népnek, vagy etnikailag, nyelvileg türknek tekintsük

[444] Benkő 2009. 77–78.
[445] Nagy K. 2005. 233–241.
[446] Kristó 1980. 45–46.; Németh 1991. 149–156.
[447] Róna-Tas 1999a. 222.; Ligeti 1986. 346–347.; Benkő 2009. 103–105.
[448] Ezekre összefoglalóan legújabban Zimonyi 2012d. 121–122.
[449] Harmatta 1997. 128–129.
[450] Berta 1992. 7–11.
[451] Összegzően erre a nézetre, vö. Kristó 1980. 45–46.
[452] Németh 1930. 176–177.
[453] Kristó 1980. 48, 49–50.
[454] Róna-Tas 1996a. 1996. 239–241.
[455] Róna-Tas 1996a. 240.

őket. A nyugati türkök utódaival, a 630-tól saját birodalmat létrehozó kazárokkal való direkt kapcsolat sem következik a népnévből. Hasonló a helyzet a sabartoi asphaloi népnévvel is. Sem az 5–6. századi szabírokkal, vagy a szabírokkal feltételesen azonosított kazárokkal, sőt a szír, örmény, muszlim forrásokban különböző névalakokban felbukkanó, 8–9. századi szevorti/szevordi néppel való azonosság, vagy közvetlen kapcsolat sem igazolható a népnév alapján. Nézetem szerint az idegenek által adott népelnevezések nem segíthetnek sokat a magyar törzsszövetség politikai történetének rekonstruálásában. Ezek a népnevek csak azt mutathatják meg, hogy mikor és melyik nevet használták a magyarok szomszédai a magukat magyaroknak nevező politikai alakulatra. Mindez gondos forráskritikát igényel, a különböző források összevetését, hogy mikor jelölheti egy idegen népnév már a magyar törzsszövetséget, és mikor még azt a népet, amelynek a nevét később valamilyen okból ráruházták. Enélkül azonban a kaleidoszkópszerűen változó steppei világban menthetetlenül eltévedünk, hiszen rengeteg népnévvel találkozunk, látszólag és valóságosan is állandó változás van. Korántsem biztos, hogy a magyarok idegen népneve mögött tényleges kapcsolatokat, vagy etnikai csoportokat kell keresnünk, bár ezt a lehetőséget sem lehet kizárni.

II. 1. 3. Levedi neve

A következőkben a Konsztantinosznál sabartoi asphaloi, illetve turkoi (türk) néven említett magyarok első ismert politikai vezetőjéről szóló információkat elemzem.[456] Levedi (Lebediasz) az első ismert magyar politikai vezető. Konsztantinosz a DAI 38. fejezetében emlékezett meg Levediről, a ránk maradt források közül egyedül nála szerepel Levedi [λευεδίας] neve.[457] A bizánci császár a magyar vezetők közül róla adta a legrészletesebb információkat, így aligha kérdőjelezhetjük meg létezését, és nem tekinthetjük mitikus alaknak, ’fantomfigurának.’[458]

II. 1. 3. 1. Eleud (Előd) = Levedi?

A régebbi történeti kutatásban felmerült, hogy az Anonymusnál második vezérként és Szabolcs apjaként (a Csák nemzetség őseként), a krónikákban pedig Álmos apjaként, Árpád nagyapjaként szereplő Előd (Eleud) nem más, mint Levedi.[459] Az elmélet alapjait Szabó Károly vetette meg a 19. század közepén. Szerinte a bizánci császár tévesen írt Levedet Eleved helyett, mert nem tudhatta, hogy „az Eleved névben az első e betű nem kihagyható előlehelet [ti. hehezet – T. S. L.].” Hozzátette, hogy „Eleved (palóc kiejtéssel Eleüd) megfelel Előднek.”[460] Szerinte Konstantin és Anonymus szövegének összevetése is az azonosságot bizonyítja. „Az első [ti. Konsztantinosz – T. S. L.] ugyanis Levedet vagy Előдöt első vajdának czímezi, a második [ti.

[456] Levedire összefoglalóan vö. Tóth 1998. 112–116.; Tóth 2011. 91–94.
[457] Ez az írásváltozat a leggyakoribb, vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 16, 18.; Jenkins 1962. 147.; Moravcsik 1983. II. 177–178.; Erdélyi 2012. 161–162.
[458] Levedit mítikus alaknak tekintette Bartha 1988. 351.; a nézet cáfolatára Makk 1999. 189.; legújabban területnévből Konsztantinosz által alkotott névnek, és ’fantomfigurának’ tekintette Hölbling 2010. 141–142.
[459] Anonymus második vezére Eleud, vö. SRH I. 41.; a krónikában Eleud Ügyek fia és Álmos apja, vö. SRH I. 284., 287.; az Előd-kérdés legutolsó összefoglalására vö. Kristó 2000c.
[460] Szabó K. 1873. 131.; vö. még Szabó K. 1869. 31–32. o. 2. jegyzet

Anonymus – T. S. L.] ez adattal gyönyörűen öszhangzólag Elődöt a hét fejedelmi személy közt a szerinte fejedelemmé emelt Álmos után mindjárt az első helyen említi."[461] Kristó Gyula az Előd-kérdésről írt összegzésében rámutatott arra, hogy a második érv azért nem állja meg a helyét, mert „Konstantin Levedit rangban első vajdának nevezte, a hét vezér Anonymus által adott névsorában pedig Előd a felsorolásban (és nem rangban) a második helyen áll."[462] Szabó Károly tekintélyét jelzi, hogy elfogadták a Levedi–Eleud (Előd) azonosítást.[463] A kivételek között említhetjük Marczali Henriket, aki szerint Eleud elődöt jelent, és „Lebediast nem vehetjük Eleuddal egynek."[464] Hóman Bálint ugyanakkor teljes mértékben azonosította Levedi fővezért Előddel (Eleved–Eleud–Előd)."[465] Fehér Géza szerint a krónikás hagyományban Álmosra vitték át Levedi tetteit, de megőrizték nevét Eleüdi (Eleud–Előd) formában. Anonymus Álmos mögött másodikként említette 'Eleüdit', amiből azt a következtetést vonta le, hogy Árpád előtt Levedi (Leüedi) a legjelentősebb törzsfő volt.[466] Kristó Gyula rámutatott Fehér Géza érvelésének hibáira: „Levedi a bizánci császárnál olvasható egyetlen tette sem szerepel Álmosra ruházva a magyar krónikában (nem említik kazár házasságát, nem volt gyermektelen stb.)."[467] A Levedi–Előd azonosságot valló történész koncepciót a nyelvészek már az 1910-es évektől etimológiai alapon bírálták. Nézetük szerint a személynév jelentése 'ős, proavus' vagy 'elsőszülött, primogenitus.'[468] A nyelvészeti bírálatok dacára sokáig tartotta magát az Előd-elmélet a történeti hipotézisekben. Györffy György kezdetben úgy vélekedett, hogy „bár a két név azonossága hangtanilag nem bizonyítható; a névhasonlóság, a két személy történeti szerepének egybevágása és a közös forrás, a 10–11. századi hagyomány mégis arra kényszerít, hogy azonosnak vegyük.[469] Györffy később átmenetileg feladta a vitatott azonosítás gondolatát, elsősorban nyelvészeti érvek miatt.[470] Legutolsó állásfoglalásában Györffy visszatért a Levedi–Eleud azonosításhoz, és egy eredeti 'Elwedi' (el-bedi) alakot tételezett fel, amely „csupán a szláv átvétel (s hangátvetés) révén vett fel Levedi alakot."[471] Kristó Gyula hangsúlyozta a nyelvészeti, hangtörténeti szabályokat, és leszögezte, hogy „Előd Levedivel semmiféle kapcsolatba nem hozható."[472] Fehértói Katalin állásfoglalása szerint „az Eleud és Lebediasz személynevek nyelvészeti összevetésének nincs értelme."[473].Eleudot tehát nem azonosíthatjuk Levedivel.[474] Hozzátehetjük, hogy a kései latin nyelvű magyar krónikás irodalomban a név említésén túlmenően semmiféle lényegi információt nem kapunk Eleud/Előd személyéről, így esetleges

[461] Szabó K. 1873. 131.
[462] Kristó 2000c. 3.
[463] Pauler 1900. 21, 206.; Fehér 1921. 91–92.; Hóman–Szekfű 1928. 70.
[464] Marczali 1895. 50. o. 1. jegyzet
[465] Hóman 1908a. 17. o. 1. jegyzet; Hóman–Szekfű 1928. 70–72.; Hóman 1938. 53.
[466] Fehér 1921. 91–94.
[467] Kristó 2000c. 4.
[468] Pais 1911. 167.; Pais 1921. 161.; Jakubovich 1932. 198.; Gombocz–Melich 1914–1930. 1532.; Melich 1925–1929. 11.; a nyelvészeti szakirodalmi áttekintére összefoglalóan vö. Krisó 2000c. 5..
[469] Györffy 1959. 159.
[470] Györffy 1970. 210. – személyneves példákat is hozott fel erre. Míg az új koncepciót elfogadta, a példákat szaporította, illetve bírálta Kristó 2000c. 6–7.
[471] Györffy 1997b. 247–254), főleg 254.; ennek kritikájára vö. Kristó 2000c. 7–8.
[472] Kristó 2000c. 9, 22.
[473] Fehértói 1997a. 428, 439.; Fehértói 1999.
[474] A feltevés elvetésére Németh 1991. 222.; Györffy 1993. 45.; Fehértói 1997b. 238.

azonosságuk esetén sem tudjuk kiegészíteni a konsztantinoszi Levedi-képet. A 38. fejezetben szereplő Levedi hús-vér alak volt, és meghatározó szerepet játszott a korai magyar törzsszövetség históriájában. Konsztantinosz hangsúlyozta, hogy tulajdonneve (κλήσεωσ όνομα) volt Levedi, míg tisztsége (àξίας) a „vajda" (βοέβοδος).[475]

II. 1. 3. 2. Levedi tulajdonnevének etimológiája

Levedi nevének [λευεδίας] értelmezése érdekes nyelvészeti probléma.[476] A szakirodalomban a szószerinti görög olvasathoz ragaszkodva a Lebedias/Lebediasz, a Levedias/Levediasz, Lebedi/Lebed névalakot is használták, de a régóta elfogadott „közmegegyezés" a Levedi vagy Levédi olvasattal számol.[477] A legelterjedtebb magyarázat szerint a fenti név az ősmagyar/finnugor létige (lësz) származéka, a folyamatos melléknévi igenévhez járult a -di képző.[478] Későbbi, Árpád-kori párhuzamként az 1138. évi dömösi oklevélben szereplő „Lewedi" szolganévre szoktak hivatkozni. Az etimológia kiindulópontját a turkológus Gombocz Zoltán Leventéhez kapcsolódó magyarázata szolgáltatta. Szerinte a Levedi, Liüntika, valamint az Árpád-kori Levente, Leue, Lewedi személyneveket a magyar 'lenni' igéből lehet levezetni.[479] Gomboczot követve vélte Jakubovich úgy, hogy a „Levedi név ugyanannak a magyar igének, a le: lesz-nek a származéka, amelynek a régi magyar Levente is."[480] Pais Dezső a Levedi, Liünti és Levente neveket egyaránt „a lëv- igeszónak -di (-ti) képzős" származékának tekintette."[481] Bárczi Géza szerint a „Liüntikában a liü-, a Lebediasz-ban a „lëve- tőváltozat rejlik."[482] Jakubovich és Pais etimológiája sokáig elfogadott értelmezés volt.[483] Pais később annyiban módosított saját feltevésén, hogy „nem azonosíthatjuk a Lëvedi név Lëve- részét a mai levő igenévvel."[484] Jelentkeztek más névmagyarázatok is. Így felmerült a szláv etimológia, és a Lebed nevet a szláv Lebedj „hattyú" jelentéssel magyarázták, és a mitikus állatős tiszteletére vezették vissza.[485] Omeljan Pritsak felvetette a türk népnévnek megfelelően a Levedi név türk etimológiáját, 'bátor úr' jelentésben, és egy alp edi > elbedi > elwedi > lewedi levezetésben.[486] Györffy György hasonlóképpen török etimológiát vázolt fel. Eszerint „az eredeti névalak Elwedi lehetett, melyben az eredetibb bolgár-török barszil (bercel) bedi 'nagy' szó, illetve méltóságnév rejlik; ennek déli (eszkil) bolgár-török wedi (Bedi) alakjában, az

---

[475] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. 17–18. vers.; DAI 38,5-7; vö. DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 42–43.
[476] Összefoglalóan vö. Gyóni 1943. 78–82.; Moravcsik 1983. II. 177–178.
[477] A görögös Lebedias névalakra vö. Pauler 1900. 20-21.; Marczali 1895. 4, 50.; Jakubovich 1918. 225–230.; A Lebédias alakra vö. Illés 1907. 48, 54.; Harmatta 1984. 429–430.; a görög név olvasata alapján Lebediasz alakra pl. Pais 1921. 158–160.; Fehértói 1997c. 438–439.; Fehértói 1999.; a Levedias névalakra vö. Macartney 1930. 97.; a Levedi vagy Levédi alakra vö. Jakubovich 1918. 229–230.; Németh 1930.; Gyóni 1943. 78..
[478] KMTL 406. (Kristó Gyula); Erdélyi 2012. 161–162.
[479] Gombocz 1916. 305–310.; elemzésére és kritikájára vö. Fehértói 1997a. 431–433.; vö. Fehértói 1999. 320.
[480] Jakubovich 1918. 229–230.; Németh 1930. 281.; Gyóni 1943. 78.; Jakubovich értelmezését Fehértói hiperkritikusan értékelte: „meglehetősen alacsony színvonalú" magyarázat, vö. Fehértói 1997a. 434.
[481] Pais 1921. 158–160.; Pais 1966. 6–7.; vö. még Gyóni 1943. 78.; kritikájára Fehértói 1997a. 434–435.
[482] Bárczi 1954. 377–378.; vö. Fehértói 1997a. 436.
[483] Gyóni 1943. 78.; Németh 1930. 281.; Gyóni 1943. 78.; Németh 1991. 222.; Fehértói 1997b. 238.
[484] Pais 1956. 140.; a levő igenévvel való azonosítás tagadására vö. még Fehértói 1997a. 436.
[485] Vernadsky–Ferdinandy 1957. 17–21.; Király 1984. 431-432.
[486] Pritsak 1965. 384.; bírálatára vö. Ligeti 1986. 352.; Kristó 1996b. 8.; Kristó 2000g. 112.

eredetibb Elbediben a jelentés: a török el (-il) 'törzscsoport, ország' nagyja, vezére, mely csupán a szláv átvétel révén vett fel Levedi alakot."[487] A szláv, a türk etimológia mellett új finnugor-magyar értelmezés is felmerült. Balázs János a Levedi nevet a 'lőni' ige tövéből eredeztette, amely szintén „finnugor eredetű szavunk, amelynek eredeti kétszótagú töve lewe- lehetett." Megemlítette, hogy a lő ige „lövő" jelentésű származékai „az Árpádok korában személynévként, mind pedig helynévként előfordultak."[488] Benkő Loránd a létigével kapcsolatos, hagyományos magyarázatot elfogadta. Hozzátette, hogy „a -d névképző előtti alapszó nem a lësz feltett, de nem igazolható nomenverbum töve, a lësz régi folyamatos melléknévi igeneve."[489] Szerinte az első vajda neve nem lehetett Levédi, csak Levedi, vagy még inkább Leved.[490]

Levedi nevéből népére vonatkozó etnikai következtéseket vontak le. Kristó Gyula szerint „Levedi nevének finnugor jellege jól reprezentálja, hogy a vezetése alatt létrejött törzsszövetségnek alkotóeleme volt a finnugor nyelvű magyarság is."[491] A turkológus Németh Gyula szerint „Levédi egy Magna Ungaria-beli magyar nyelvű fejedelmi vagy arisztokrata család sarja volt", és „ilyen beszélő név ugyanis csakis olyan környezetben keletkezhetett, ahol az anyanyelv magyar."[492] A kérdéskört legutóbb áttekintő Fehértói Katalin joggal hangoztatta fenntartásait a Liuntika–Levente–Levedi nevek etimológiai összekapcsolását illetően. Hangsúlyozta, hogy „senki nem bizonyította be azt, hogy az Árpád-kori Lewedi és Leue személynevek a létigéből származnak."[493] Véleménye szerint eldönthetetlen, hogy a későbbi, Árpád-kori, párhuzamként felhozható „Leue, Lewe alakú nevek a szláv eredetű lewe, a német eredetű leue, vagy a magyar lövő nevekkel azonosak."[494] Kristó Gyula vitatta Fehértói Katalin Árpád-korra vonatkozó etimológiai magyarázatainak érvényességét a 9. századi Levedi esetében. Hangsúlyozta azt, hogy Levedi esetében a „német eredet teljes egyértelműséggel, a szláv etimon csaknem ugyanekkora bizonyossággal kizárható. Marad tehát a magyar eredet. Hogy ez melyik magyar szót rejti, azt természetesen nyelvészeknek kell eldönteniük."[495] Fehértói Katalin hangsúlyozta, hogy javasolt szláv, német és magyar etimológiái az Árpád-kori Levente, Leue, Lewedi személynevekre vonatkoztak. Fehértói szerint „a Konsztantinosznál Lebediasz alakban leírt névnek nincs köze a XII. században, Hidegkúton élt Lewedi szolga nevéhez." Szerinte számos tisztázatlan kérdés van a konsztantinoszi történetben, s ezek közé tartozik „Lebediasz–Levedi vajda nevének eredete" is.[496]. A nyelvészeti–történeti vita arra utal, hogy Levedi nevének hagyományos-régi finnugoros-magyar („levő") etimológiája erősen vitatott, új 'finnugoros' magyarázata („lövő") kevésbé terjedt el, más névmagyarázatok.(szláv: „hattyú", török: „bátor úr", „ország nagyja") pedig elszigetelt, és kevésbé elfogadott

[487] Györffy 1997b. 254.
[488] Balázs 1980b. 245–250.; az elmélet ismertetésére vö. Fehértói 1997a. 437.; Fehértói 1997b. 238–239.
[489] Benkő 1984. 390–391.; vö. még Benkő 1985. 8–9.; Fehértói 1997a. 437.
[490] Benkő 1984. 390.; vö. még Benkő 1985. 8.
[491] Kristó 1980. 35–36.; hasonlóan Kristó 1996g. 212.
[492] Németh 1991. 222-223.
[493] Fehértói 1997a. 437.
[494] Fehértói 1997a. 441.
[495] Kristó 1998b. 187–188.
[496] Fehértói 1997a. 438–439.; Fehértói 1999. 322.

kísérleteknek tekinthetők. Az első ismert magyar törzsszövetségi vezető esetében a turkológia sem tudott eddig igazán elfogadható etimológiát kidolgozni. A szláv etimológia lehetőségét történeti alapon szokták megkérdőjelezni, jóllehet a honfoglalás előtt is voltak kapcsolatai a magyar törzseknek a keleti szláv népekkel. Egyelőre csak feltételesen állíthatjuk azt a történeti szempontból valószínű, de nyelvészeti szempontból kellően nem bizonyított tételt, hogy a konsztantinoszi türk/szavartoi nép élén álló Leved/Levedi a Hétmagyar törzsszövetség vezetőjeként (finn)ugor/magyar, és nem török vagy szláv eredetű nevet viselhetett. Az is egyértelmű, hogy neve alapján nem tudunk sokkal közelebb kerülni Levedihez sem etnikuma, sem pedig nyelve vonatkozásában. Az eddigi etimológiai kísérletek nem hoztak kétséget kizáró eredményt abban a vonatkozásban, hogy Levedi neve mit jelenthetett, s milyen etnikai, nyelvi hátteret tükröz.

II. 1. 4. Levedi tisztsége

II. 1. 4. 1. A konsztantinoszi tisztségnevek értelmezése

Levedi tisztsége (αξίας) kapcsán Konsztantinosz a ’vajda’/’voévodos’ (βοέβοδος) vagy az ’első vajda’/’protos voévodos’ (πρῶτος βοέβοδος) titulust jelölte meg.[497] Az előbbi titulus kétszer, az utóbbi négyszer fordul elő a szövegben.[498] Egy helyütt a görög ’arkhégos’ (ἀρχηγος) „vezér, fej, fejedelem” jelentésű tisztség is szerepel.[499] A görög ’voévodos’ szó szláv eredetű, egy korabeli szláv vojevoda alaknak felel meg, Árpád-kori és mai megfelelője a vajda, seregvezért jelent.[500] Talán szláv közvetítéssel, esetleg szláv tolmács útján került a konsztantinoszi szövegbe.[501] Konsztantinosz császár, vagy informátora talán így akarta megkülönböztetni a régebbi magyar törzsfőket a saját korabeli fejedelmektől, akikre a DAI 40. fejezete már a görög ’arkhón’ szót használta. A hagyományos felfogás a ’vojevodos’, vajda titulust törzsfői, a ’prótos vojevodos’, első vajda méltóságot pedig rangban első törzsfőként értelmezte.[502] Az első vajda megjelölés kétértelmű: jelentheti azt, hogy első az időrend szerint, vagy pedig első a rangban.[503] Hasonlóképpen problematikus az a kifejezés, hogy Levedit, „miként az utána való többit is (οἱ λοιποί μετ᾽ αυτόν), vajdának hívták.”[504] Ungváry Jenő a ’prótos’ sorszámnév olyan előfordulásait vizsgálta a DAI-ban, ahol tisztség jelzőjeként szerepel. Leszámítva a 38. fejezet négy, Levedihez kapcsolódó kifejezését, öt olyan szöveghelyet talált,

---

[497] Levedi vajda tisztségére vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 17.; fol. 109r. vers. 2.; DAI 38,5; 38,7; „első vajdai” tisztségére vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 16-17., fol. 109r. vers. 12., vers. 18.; fol. 109v. fol. 110r. vers.14–15.; vö. még DAI 38,5-6; 38,12; 38,16; 38,33; vö. DAI 2003. 170–173. – A bizánci uralkodó máshol is igyekszik szétválasztani a személy nevét és tisztségét.
[498] Kristó 1996f. 14.
[499] A ’voévodos’, vajda” és az ’arkhégos’ „fejedelem, fővezér” kifejezések együttes használatára vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110r. 7–8. vers.; DAI 38,29-30; DAI 2003. 172–173.; ÁMTBF 44.
[500] Gyóni 1943. 33.
[501] Györffy 1972. 316.
[502] Vö. pl. Illés 1907. 48.
[503] Jenkins 1962. 147.; Róna-Tas 1996a. 324.; Ungváry 1998a. 188–189.; Ungváry 2012a. 16.
[504] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 2.; DAI 38,6-7.; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.

ahol „időben első” tisztséget jelöl a ’prótos’ szó.[505] Két további passzusban nem időbeli sorrendet jelölt a ’prótos’, és ezek közül az egyik „rangban első’ jelentéssel bír.[506] Ez a DAI 40. fejezetének méltóságnévsora, ahol az élen álló Árpád-nembeli fejedelemre vonatkozik az ’első fejük’ (kephalé próté) kifejezés.[507] Makk Ferenc hangsúlyozta, hogy a ’kephalé próté’ szerkezetben a próté jelző rangbeli elsőségre utal. Következtetése szerint „a Levedi mellett álló ’protos voevodos’ kifejezésben is lehet a protos jelzőnek rangban első értelme.”[508] Ungváry elemezte a ’meta’ szót is, amely „időben utána”, és -val/-vel jelentéssel fordul elő. Úgy vélte, hogy „rangban utána” értelemben nem lehet kimutatni a DAI szövegében. Ungváry szerint a ’prótos voévodos’ kifejezés az időben legelső vajdát, Levedit jelölte, akit időben még legalább két vajda követett. Ungváry elutasította azt a felfogást, hogy a magyaroknak egyidőben több vajdájuk is lett volna.[509]

Makk Ferenc úgy vélekedett, hogy a ’meta autón’ kifejezés a Levedivel együtt levő vajdákra utal, nem időbeli jelentése van. Ezért nézete szerint „a magyaroknál egyszerre, egyazon időben több vajda is működött.”[510] Kristó Gyula is azt hangsúlyozta, hogy „akik a hierarchikus sorrendben Levedit követték, azok szintén vajdák voltak.”[511] Utóbbi felfogás arra a konsztantinoszi passzusra épül, hogy „valamiféle vajdák voltak közöttük, akik közül az első vajda volt az előbb említett Levedi.”[512] Ungváry értelmezése a „valamiféle vajdák” (βοέβοδοί τινες) kapcsán az, hogy a kifejezés megfelel az „utána való többi” (οί λοιποί μετ᾽ αυτόν) frázisnak.[513] A ’tines’ szó „semmiképpen sem lehet minőségjelző, mint Moravcsik fordításában”,[514] hanem „csupán a határozatlan névelő többes száma,”[515] vagy „esetleg határozatlan mennyiséget kifejező jelző.”[516] Nézetem szerint a ’tines’ szó kifejezhetett ’valami, valamiféle’ értelmű jelzőt, amivel a bizánci császár a tisztségre vonatkozó bizonytalanságot érzékeltette.[517] Ungváry úgy vélte, hogy az ominózus mondatban – „A türkök hét törzsből állottak, de sem saját, sem idegen fejedelem felettük soha nem volt, hanem valamiféle vajdák

---

[505] Ungváry 1998a. 188.; Ungváry 2012a. 15–16. –vö. DAI 13,33; 13,77; 16,9; 28,46; és 50,161.
[506] Ungváry 1998a. 189.; Ungváry 2012a. 16. – vö. DAI 25,57 és a DAI 40,48.
[507] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 15. ; DAI 40,48; vö. DAI 2003. 178–179.
[508] Makk 1999. 191–192.
[509] Ungváry 1998a. 189.; Ungváry 2012a. 16.
[510] Makk 1999. 193.
[511] Kristó 1996f. 14.
[512] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 11–13.; DAI 38,12–13.; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.
[513] Ungváry 1998a. 189–190. – Makk fordítási javaslata szerint „a vele együtt levő többit”, vö. Makk 1999. 193.
[514] Ungváry (Uo. 190.) megemlíti azt is, hogy Jenkins angol fordításában többes szám szerepel, „there were among them ’voivodes, vö. DAI 1967. 171.; a DAI orosz fordításában ugyanakkor Moravcsik fordításának megfelelően szerepel a bizonytalanságot érzékeltető ’valamiféle’ jelentésű orosz jelző (nekij), „были же у них некие воеводы”, vö. DAI 1991. 159.; a német fordításban is szerepel a néhány jelentésű szó (einige): „es gab bei ihnen einige Woivoden”, vö. DAI 1995. 189.
[515] Ungváry 1998a. 190.; Ungváry 2012a. 17. – párhuzamként a DAI 39,7-et említi, ahol ’Kábaroi tines’ (Κάβαροι τινες) szerepelnek. Megjegyzendő, hogy Moravcsik Gyula itt is minőségjelzős szerkezettel fordította a kifejezést, ’holmi kabarok’; vö. DAI 174–175.; ahogy Ungváry utalt rá. Jenkins fordításában itt is egyszerű többes szám szerepel jelző nélkül, „were called ’Kabaroi’ vö. DAI 1967. 175.; az orosz fordításban is csak többes számot használtak, „стали называтъся каварами”, vö. DAI 1991. 163.; a német fordításban is csak többes számot találunk: „wurden (von den Türken) Kabaren genannt.”, vö. DAI 1995. 293.
[516] Ungváry 1998a. 190.; Ungváry 2012a. 17.
[517] Más kifejezésekben is a ’tis’ és származékai fejeznek ki bizonytalanságot, pl. DAI 38,10 – „ek tinos aitias” – „valamilyen okból”; DAI 38,19 „ek tinos tukhes” – „a sors úgy akarta” (valami véletlen/sors miatt)

voltak közöttük, akik közül az első vajda volt az előbb említett Levedi”[518] – „az egyes számú ἄρχων párhuzama a szintén egyes számban álló πρῶτος βοέβοδος, ami szintén arra utal, hogy a törzsek számától függetlenül a türköknél Levedi idején csak egy főnök volt, a vajda.”[519] Szerintem a konsztantinoszi szöveg azt fejezi ki, hogy régebben a magyaroknak nem volt fejedelmük, „csak” vajdáik, akik közül a rangban első Levedit emelte ki a bizánci uralkodó.

Konsztantinosz tudósítása szerint a kangar besenyőktől elszenvedett vereség után a nyugati néprész „vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel” ment nyugatra, Etelközbe.[520] A szláv eredetű titulus, a ’voevodos’ (vajda) mellett szerepel a görög ’arkhegos’ (ἄρχηγος) titulus is. A régebbi kutatás fővezér értelemben vette ezt, és rangban első méltóságnak tekintette, de hangsúlyozta, hogy ez a státus csak háború idejére szólt.[521] Ungváry a görög titulust úgy fogta fel, mint ami megvilágítja a ’vajda’ jelentését, hiszen szerinte a két titulus „egymás szinonimái.[522] A görög ’arkhegos’ cím a DAI-ban kizárólag az arabokról szóló részben fordul elő sokszor, és jelentése mindig ’uralkodó.’[523] Makk Ferenc is felhívta a figyelmet arra, hogy a DAI arab fejezeteiben rendszeresen az „arab (szaracén) vezetők – többek között a kalifák – méltóságának jelölésére fejedelem, uralkodó jelentésben használta Konsztantinosz az ’archégos’ szót.”[524] Ungváry arra következtetett a két rokon értelműnek vett titulusból (’voevodos’ és ’arkhegos’), hogy Levedi a „kettészakadás előtt a türkök egyeduralkodója volt.”[525] Makk Ferenc nem kapcsolta össze a ’vajda’ és az ’archégos’ titulusokat, de úgy vélekedett, hogy a „Levedi neve mellett szereplő archégos szónak talán fejedelem, uralkodó értelmet tulajdoníthatunk. Ebben az esetben mégiscsak Levedi volt az első fejedelem.”[526] Kristó Gyula szinonimákként fogta fel az idézett passzus szláv (vojevoda) és görög (arkhégos) titulusait. Az utóbbit Moravcsik fordításának megfelelően „vezérnek” értelmezte, ami szerinte „hendiadüoianként – az első vajda szinonímája lehet” *vezérlő vajda* [kiemelés tőlem – T. S. L.] értelemben. Kristó végkövetkeztetése szerint „Levedi az első törzsfőnek számított, akik alatta álltak, szintén törzsfők voltak.”[527]

Kitűnik a konsztantinoszi tudósításból, hogy Levedi a *szavartoi aszfaloi/türk/magyar ethnosz, a hét törzs élén állt*. A bizánci császár ugyanakkor hangsúlyozta, hogy „sem saját, sem idegen fejedelem felettük soha nem volt, hanem valamiféle vajdák voltak közöttük.”[528] A magyar törzsek más vezetőit „utána való többi,”[529] vagy „vele együtt levő többi” vajdaként, vagy ”valamiféle vajdákként” (βοέβοδοι τινες)[530] nevezte. Konsztantinosz szerint a magyar nép (έϑνος)

[518] Codex Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 8–13.; DAI 38,10–13.; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.
[519] Ungváry 1998a. 190.; Ungváry 2012a. 17.
[520] Codex Parisinus Gr. 2009. fol. 110r. vers. 5–9.; DAI 38,29-30.; DAI 2003. 170–173.; ÁMTBF 44.
[521] Illés 1907. 48, 49, 52, 54.
[522] Ungváry 1998a. 190.; Ungváry 2012a. 17–18.
[523] Vö. DAI 16,9; 17,3; 18,1; 19,1; 20,1,12; 21,3,36,39,42,49,52,84,114,115,120; 22,33,58,63. – a vonatkozó alapos kigyűjtésre Ungváry 1998a. 190.; Ungváry 2012a. 17. o. 1. jegyzet –.vö. Makk 1996b. 31–32.
[524] Makk 1996b. 32.
[525] Ungváry 1998a. 190.; Ungváry 2012a. 17.
[526] Makk 1996b. 32.
[527] Kristó 1996f. 14.
[528] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 9–12; DAI 38,11-12; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.
[529] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 2..; DAI 38,7; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.
[530] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 11-12.; DAI 38,11-12.; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.

hét kisebb egységre tagolódott Levedi korában: „a türkök hét törzsből állottak.”[531] *A legrégebbi, párizsi kézirat feltehető másolója, Michail Roizaitisz a margóra külön is feljegyezte: „hogy a türkök hét részre oszlanak.”*[532] Ezeket az egységeket Konsztantinosz nemzetségeknek (γενεαί) nevezte, de a kutatás törzsekként értelmezte. A DAI 40. fejezete törzsnév-listáján megtalálhatjuk a hét magyar nemzetséget/törzset: Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi (mai névalakot követve).[533] Levedi „első vajda” nevén kívül még egy vajda, Álmos (Almoutzész) neve szerepel a DAI 38. fejezete második felében. Álmost Levedi említi meg a kazár kagánnal való párbeszédében: „van rajtam kívül egy másik vajda, akit Álmosnak neveznek.”[534] A „rajtam kívül egy másik vajda” (έτερος απο εμοῦ βοέβοδος) kifejezés is bizonyítja, hogy Levedin kívül „egyazon időben nem egy, hanem két személy is vajdai funkciót viselt.”[535] Ungváry értelmezésében ez a kifejezés „távolságot fejez ki, mégpedig nyilván földrajzilag is, és származásra nézve.”[536] Ungváry azt a következtetést vonja le, hogy „Álmos a kazár fennhatóság alatt, keleten lakó türkök vajdája volt, míg Levedi a nyugatiaké.”[537] Makk Ferenc szerint „a kifejezés sokkal egyszerűbb és hétköznapibb különlétre utal.”[538] Más kutatók időben távolították el Álmos és Árpád személyét Leveditől, akit jóval korábbi időszakba helyeztek.[539] Nézetem szerint Álmos nem más helyen (keleti magyarok élén), vagy későbbi időben (Levedit jóval követően) élő vezető volt, hanem az etelközi magyar hierarchiában második helyen álló (έτερος βοέβοδος), Levedit rangban követő másik vagy második vajda. *Levedit és Álmost a konsztantinoszi híradás értelmében okkal tekinthetjük a magyar törzsek időben és rangsorban is első, ismert vezetőinek. Nézetem szerint nincs igazi ellentmondás a kronológiai – Levedi, az időben első ismert vezető – és a hierarchikus értelmezés – Levedi, a törzsszövetség első törzsfője és fővezére között.*

II. 1. 4. 2. Levedi tisztsége a történeti kutatásban

Milyen rangot viselhetett Levedi, mit jelölhetett a rejtélyes „első vajda” (prótos voévodos), vagy a kevésbé figyelembe vett ’fővezér, fejedelem’ jelentésű ’arkhégos’? A történeti kutatás több lehetséges választ adott erre a kérdésre. A magyar történeti kutatásban, kezdetben, sokkal kisebb hangsúlyt kapott Levedi, mint a honfoglaló dinasztia képviselője, Árpád, vagy apja, Álmos. Ezért a konsztantinoszi történet alapján címét változatlan formában közölték, és többnyire ’vajdának’ vagy ’első vajdának’ titulálták. Szabó Károly szerint a nemzetségfőnökök

---

[531] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 8–9.; DAI 38/10-11; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.
[532] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 8-10 sor közötti margón, „Οτι οί Τούρ(κοι) εἰς ζ' διαιροῦνται”, erre utalt, mint a másoló, Roizaitisz általi betoldásra Moravcsik Gyula, vö. DAI 2003. 21.
[533] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. vers.2-7.; DAI 40,4-6.; DAI 2003. 174–175.; ÁMTBF 46–47.; vö. még értelmezésére Moravcsik 1936. 288–292.
[534] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110v. vers. 14-15.; DAI 38,43; DAI 2003. 172–173.; ÁMTBF 44.
[535] Makk 1999. 193.; ettől eltérő értelmezésre vö. Ungváry 1998a. 191.; Ungváry 2012a. 19–20.
[536] Ungváry 1998a. 191.; Ungváry 2012a. 19.
[537] Ungváry 1998a. 191.; Ungváry 2012a. 20.
[538] Makk 1999. 194. o. 20. jegyzet; magyar fordítására „van rajtam kívül egy másik vajda,” DAI 2003. 173.; angol fordítására DAI 1967. (Jenkins) 173.; orosz fordítására DAI 1991. 161. „Есть, впрочем, иной, помимо меня, воевода”, német fordítására DAI 1995. 191. „es außer mir einen anderen Woivoden”.
[539] Deér 1945. 7–9.; Dümmerth 1971. 411.; Szabados 2011. 100–101.

közül „Konstantin császár név szerint csak Előd vajdát emeli ki, mint legelőkelőbbet.”[540] Szabó Károly felfogását többen is követve Elődět (Lebediaszt) első vajdának tekintették.[541] Marczali Henrik felvetette a muszlim források alapján, hogy Levedi (Lebed) első vajda volt a régi fővezér, a kende.[542] Illés József szerint Levedi a rangsorban az első törzsfő volt, a régi fővezér.[543] Marczali koncepcióját Hóman Bálint fejlesztette tovább, aki Elődět/Levedet az utolsó választott, háborúban irányító fővezérnek (kende/kündü) tekintette.[544] Hóman egykori tanítványa, Deér József is a kazár hatalom exponenseként említette a névleges hatalommal bíró Levedi kündüt.[545] Ferdinandy Mihály úgy vélekedett, hogy a magyarok első vajdája, „Lebediás volt a vajda, azaz a magyarok első fejedelme, ómagyar szóval a ’kende’ vagy ’kündü.’”[546] A két világháború közti történeti kutatásban voltak, akik Levedi rangját nem a muszlim források kende/kündü tisztségében keresték. Zichy István ellentmondásosan értelmezte Levedi rangját. Utalt első vajda címére, de közvetve elfogadta kende titulusát is.[547] Mások első vajdának vagy fejedelemnek tekintették Levedit.[548] Fehér Géza úgy vélekedett, hogy a muszlim források két fejedelme közül a Dsula–gyula az „uralkodó, a népnél maradó, látható vezető, a bíró,” azonosítható Eleüdivel, azaz Levedivel. Szerinte a Kende nem a kazár kagánhoz hasonló keleti bábkirály, hanem fővezér, aki 20 ezer lovassal vonul háborúba, és a hadi vállalkozások vezetője.[549] Míg az utóbbi tisztség funkcióját illetően Fehér álláspontja rokon Hómanéval, Levedivel kapcsolatban új álláspontot fogalmazott meg, amikor gyulának nevezte.

A második világháború utáni időszakban újszerű nézetek jelentkeztek Levedi tisztsége kapcsán. Elsőként Deér József szakított a konsztantinoszi szöveg hagyományos kronológiai értelmezésével, és kijelentette, hogy „nem beszélhetünk tehát Levedi kündüről és Álmos gyuláról.” Szerinte Lebedias volt régen „az első vajda”, majd jóval később Álmos az első fejedelem, és őt követve fia, Árpád, akik a kündü méltóságnevet viselhették.[550] Györffy György Levedi tisztségét illetően nagyhatású hipotézist fogalmazott meg. Györffy előbb öt pontban megfogalmazott Levedi és Kurszán kündü-elmélete több új elemet is tartalmazott. Az egyik, hogy Konsztantinosznál Árpád-házi tendenciózus beállításról van szó. A másik új elem, hogy Levedi és utána fia, Kurszán kündü volt a főfejedelem. A legfontosabb újdonság, hogy a konsztantinoszi tendenciózus beállítás főáldozata nem is annyira Levedi kündü, hanem fia, Kurszán kündü, akit Konsztantinosz meg sem említett.[551] Györffy későbbi tanulmányában már

---

[540] Szabó K. 1869. 31. és 31. o. 2. jegyzet
[541] Pauler 1900. 19, 20–20.; Borovszky 1894. 17.
[542] Marczali 1895. 28, 44, 50..
[543] Illés 1907. 48, 49, 52, 54.
[544] Hóman 1908a. 18. Hóman 1923. 20, 30. – „kendét (IBN RUSTAH, GARDÉZI: kende; KONST. prótos Boebodos; Anonymus Kundu szn.; Krónika: Cund szn,) választottak.”; Hóman–Szekfű 1928. 66, 71–72.; Hóman 1938. 53.
[545] Deér 1938. 49.
[546] Ferdinandy 1941. 23.
[547] Zichy 1923. 147.; Zichy 1939. 14.
[548] Első vajdának nevezte Macartney 1930. 96–97.; fejedelemnek Németh 1930. 281.
[549] Fehér 1921. 120. „Der Dsula-gyula war der daheim wirklich ’herrschende’, da beim Volke zürückgebliebe, angesehente Anführer, der Richter – als solchen stelle ich mir auch den Eleüdi vor.”
[550] Deér 1945. 5–6, 13–16, 18–19.
[551] Györffy 1959. 158–159.

hét pontban sorolta Levédi és Kurszán kündü voltának bizonyítékait. Ezek között szerepelt Levedi nemes származása, és előkelő kazár házassága is.[552] Györffy kései munkájában hangsúlyozta azt, hogy kündüként sem Levedi, sem Kurszán nem vett részt a hadvezetésben, szerinte elsősorban diplomáciai szerepük volt.[553] Györffy mindvégig fenntartott kündü-elméletét joggal bírálta Czeglédy Károly, elsősorban a Levedi–Kurszán leszármazás kapcsán. Czeglédy szerint a kazár vazallus Levedi „viselhette ugyan elődeinek künde méltóságnevét", de mivel nem „nem fogadta el a kagán felhívását a vazallus fejedelemségre," nem tekintette főfejedelemnek Árpád megválasztása után.[554] Németh Gyula kései munkájában hangsúlyozta Levedi uralkodói szerepkörét, nehezen meghatározható címétől függetlenül: „Levédi lehetett a fővajda, lehetett a kende, lehetett a gyula, egy bizonyos: ő uralkodott."[555] Kristó Gyula Györffytől eltérő hipotézist dolgozott ki műveiben. Szerinte Levedi kezdetben csak első vajda, törzsfő volt, de később kazár közreműködéssel szakrális uralkodó, künde lett.[556] Kristó álláspontja a későbbiekben módosult, és Levedit már nem tekintette fejedelemnek vagy kündünek, hanem csak első vagy vezérlő vajdának. Szerinte az első uralkodó a kazár vazallus künde, Álmos volt.[557] Makk Ferenc eltérő álláspontja szerint Levedi fővajda voltaképpen fejedelem volt, bár a künde címet a későbbiekben kapta a kagántól, mint a magyar katonai segédnép vezetője.[558] Uhrman Iván és Szabados György egyaránt a hét törzsfő egyikének, első vajdának tartotta Levedit. [559] Levedit a „hierarchiában élen álló törzsfőnek", első vajdának véltem jómagam is. A kündü tisztség vagy szakrális fejedelmi méltóság helyett katonai és politikai aktivitása miatt feltételesen a gyula tisztséget említettem.[560]

Alapvetően két fő nézetet különböztethetünk meg. Az egyik, ragaszkodva a bizánci császár szövegéhez, Levedit első vajdának, vezérlő vajdának vagy fővajdának nevezte, aki „első az egyenlők között," de még nem tekinthető fejedelemnek. A másik álláspont egyeztetni próbálta Levedi tisztségét a muszlim források két méltóságnevével, a kündü és a gyula tisztségekkel. A muszlim kútfőkben első helyen szereplő kündü tisztséget azonosították a konsztantinoszi 'első vajda' megjelöléssel. Korábban hadvezérnek, fővezérnek, később szakrális főfejedelemnek tartották a kündü tisztséget viselő Levedit. *Jómagam, Levedi 'első vajda' tisztségét 'első törzsfő' értelemben használom, és valószínűnek vélem, hogy nem a kündü, hanem a gyula tisztséget töltötte be.*

---

[552] Györffy 1977b. 104, 110–111.
[553] Györffy 1993. 221–223.
[554] Czeglédy 1975. 54, 57–58.; Czeglédy 1985a. 124, 127–128.
[555] Németh 1991. 226.
[556] Kristó 1980. 81–85.; Kristó 1996g. 136–137.
[557] Kristó 1996a. 43, 61–62, 64–66.; Kristó 1996f. 14–15.
[558] Makk 1998b. 31.
[559] Uhrman 1987–1988. 211.; Szabados 2011. 95, 101.
[560] Tóth 1998. 114–115, 213–214.; Tóth 1998b. 12–13.; Tóth 2010. 170–171. Tóth 2011. 93–94, 177.

II. 1. 5. A Levedi-történet kronológiai elemzése

II. 1. 5. 1. Egy vagy két Levedi-epizód?

A magyar törzsszövetség első ismert vezetőjének élettörténete szorosan kapcsolódik népe történetéhez, közvetve megvilágítja ezt, ezért is fontos életpályájának feltérképezése, amely a DAI 38. fejezete segítségével lehetséges. A 38. caput nagyobb része Levedi története, és ez egyetlen vagy két Levedi-epizódra bontható tartalmi és formai okok miatt.

Az „első Levedi-történet”[561] első fontos eseménye a türkök/magyarok népe „régen”, Kazáriához közel való letelepedése. Konsztantinosz szerint „első vajdájuk nevéről Levediának” nevezik.[562] Ezután szerepel az akkori politikai szervezet (hét törzs) és Levedi vezető szerepének említése. Az első Levedi-történet második fontos eleme Levedi és népe kazár kapcsolata: „a türkök együtt laktak a kazárokkal három esztendeig, s minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal.”[563] A katonai szövetség „jutalma” a Levedinek adott nemes kazár feleség volt. Levedi befolyását növelő esemény a kazárokkal való katonai szövetség és a házasságban megtestesülő politikai szövetség volt. Az első Levedi-történet harmadik lényeges történése a magyarok és besenyők (kangarok) közti háború, amely a magyarok seregének vereségével és kettészakadásával ért véget. A konsztantinoszi történet szerint „az egyik rész kelet felé Perzsia vidékén telepedett le,” „a másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az Etelküzü nevezetű helyekre, amelyen mostanában a besenyők népe lakik.”[564]

A „második Levedi-történet”[565] rövidebb, mint az első, illetőleg része egy hosszabb történetnek. Az első fontos esemény, – itt átfedés lehet az első Levedi-történet végével –, hogy Levedi népe nyugaton, az „Etelküzü nevezetű helyeken” telepszik le. A következő fontos esemény, hogy a kazár kagán magához hívatja Levedit. A kagán fejedelmi (arkhón) méltóságot ajánl fel Levedinek, amit az áthárít a második vajdára, Álmosra, vagy annak fiára, Árpádra. A kagán embereit elküldi Levedivel együtt a magyarokhoz. Ezzel Levedi története véget ér, hiszen a magyarok Levedi jelöltjei közül Árpádot választják meg. A fejedelemválasztás után a besenyők rátámadnak a magyarokra, elűzik őket Árpáddal együtt, és a magyarok Nagy Morávia földjén telepednek le. E történet végén is szerepelnek a keleten lakó szavárdok. A 38. fejezet végén egy betoldás ismerteti a besenyő (korábbi magyar) szállásterület öt folyóját.

A 38. fejezet, és benne a Levedi-történetek kronológiai értelmezését illetően két fő álláspont van, amelyek tovább bonthatóak. Az egyik a hagyományos, lineáris időfelfogás, a másik a történetet időben párhuzamos, részben egybeeső epizódokként értelmező nézet. A konsztantinoszi történet lineáris, folytonosságot feltételező értelmezésében a 38. fejezet a múlttól, a legrégebbi időktől halad a konsztantinoszi „jelen” irányába. Tehát Levedi népe

[561] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers.13–fol. 110r. vers. 9.; DAI 38,3-31.; DAI 2003. 170–173.; ÁMTBF 42–44.
[562] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 13–16.; DAI 38, 3-5.; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 42.
[563] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 13–16.; DAI 38,13–14.; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.
[564] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109v. vers. 7–fol. 110r. vers. 9.; DAI 38,19–31.; DAI 2003. 170–173.; ÁMTBF 43–44.
[565] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110r. vers. 5–fol. 111r. vers. 4.; DAI 38,28–47.; DAI 2003. 170–173.; ÁMTBF 44.

Kazáriához közeli megtelepedésével kezdődik, folytatódik a kazárokkal való kapcsolattal, Levedi kazár házasságával, és az első kangar/besenyő háborúval. Ezt követi az etelközi megtelepedés, a fejedelemválasztás, majd a második besenyő támadás, a morvák földjén való megtelepedés (honfoglalás). A lineáris értelmezésen belül két fő feltevés van. Az egyik hipotézis időben tesz cezúrát a 38. fejezetben, és az első Levedi epizódot fogadja el hitelesnek. Kronológiai szempontból szétválasztja a két epizódot, időbeli tömörítést említ, illetve a Levedi-történetek mitikus, mondai jellegét hangsúlyozza. A másik hipotézis szószerint értelmezi az időbeli kontinuitást a két Levedi történet kapcsán, és reális, egységes tudósításként kezeli a 38. fejezetet, illetve Levedi történetét.[566]

A két időbeli réteg, a mitikus felfogás egyik jelentős képviselője Deér József. Deér két élesen elváló időbeli réteget különített el. Az egyiket Levedihez és a szavartoi aszfaloi néphez (8. század közepe), a másikat (9. század második fele) pedig Álmoshoz és Árpádhoz kötötte. Deér anakronizmust feltételezett a konsztantinoszi történetben. Úgy vélte, hogy az időbeli összevonásért nem Konsztantinosz, „hanem informátora felelős," aki „nem időrendjére ügyelő tudákos krónikás, hanem a népi és dinasztikus hagyománynak a szó igazi értelmében vett 'naív' elbeszélője volt."[567] Deér szerint a caput „kerek történeti elbeszélést ad, mely a régi időktől folytatólagosan halad az újabbak felé, s amelyben minden adat egyetlen közös forrásra, ti. a magyar hagyományra megy vissza."[568] Levedi tevékenységének korábbra helyezése a konsztantinoszi szavartoi aszfaloi népnéven alapul, illetve Baladhuri arab történetírónál a sevordi nép említésére 750-760 táján.[569] Györffy György bírálta Deér felvetését. Szerinte „Konsztantinosz kerek elbeszélésének ilyetén szétválasztása nem több mint ötlet, amelynek egyetlen valós magva az, hogy magyar hagyományról van szó." Hozzátette, hogy a történeti kutatásban nem volt példa Deér előtt és után, hogy a „Levedi–Álmos–Árpád elbeszélést időben ennyire széttépjék."[570] Deér értelmezése a konsztantinoszi szöveget valóban szétszedte egy mítikus magyar hagyomány ürügyén.

Dümmerth Dezső egyszerűbben értelmezte a konsztantinoszi történetet. Hipotézise szerint 948 táján Bulcsú tájékoztatta a bizánci császárt a régmúlt eseményeiről. Bulcsú úgy tüntette fel, mintha a kangarok elől menekülő Levedi vajda a 9. században élő Álmos és Árpád kortársa lett volna, akinek nagylelkűen átengedte az uralmat. Dümmerth szerint Bulcsú, a kabarok főnöke saját népe segédnépi státusát próbálta meg szépíteni, és a kabarokat hódoltató Álmos szerepét kisebbíteni.[571] Dümmerth a kangar támadás feltételezett időpontja alapján Levedit a hetedik századba helyezte. Dümmerth feltevése több ponton vitatható. Nem bizonyítható, hogy kizárólag Bulcsútól származnak a Levedire vonatkozó információk, és az sem, hogy a kavarok főnöke lett volna. Utóbbi esetben inkább a 39. (kavar) fejezet informátoraként tarthatnánk számon. A

[566] Legutóbb Zimonyi két felfogást különböztetett meg; a reális (20-70 éves intervallum), illetve a mitikus (150-230 év) értelmezést, vö. Zimonyi 2012d. 136–137, 254.
[567] Deér 1945. 13.
[568] Deér 1945. 12.
[569] Deér 1945. 17.; nézete összecseng Zimonyi István feltevésével, aki az arab kalifátus, Marwan 737-es kazár hadjáratához kapcsolta a szavárd/sevordik megjelenését; vö. Zimonyi 2012d. 165. o. 562. jegyzet
[570] Györffy 1977c. 106.
[571] Dümmerth 1977. 75–77.

Levediről szóló tudósítás nem származhatott egy másik ethnosz főnökétől, hanem csakis a hét magyar törzs egyik fejedelmétől; Árpád leszármazottjától (Termacsu), a gyulától vagy éppen Bulcsú karhától.

Szűcs Jenő a DAI 38. fejezetét, Levedi történetét a 7–8. századra vonatkoztatta. Szűcs szerint „a császár magyar informátora 950 táján nem egyszerűen csak kronologikus összevont naiv-mondai népi történeti tradíciót beszélt el Bizáncban, hanem meghatározott dinasztikus érdekek szerint összevont és elmondott hagyományt," mert az elbeszélő, Árpád unokája [sic – T. S. L.] Tormás (Termacsu) volt.[572] Szűcs hangsúlyozta, hogy bár „Levedi, Álmos és Árpád kortársként szerepel," a Levedi „személyéhez kapcsolt elemek pedig a közelmúlt eseményeinek tűnnek," valójában „régmúlt időben élt személyről és eseményekről van szó."[573] Szűcs szerint „a régi kangar támadás, azaz a 8. század közepe körüli, esetleg korábbi fejleményekről" van szó. Ekkor a kazár kagán jóvoltából Levedi volt a fejedelem, felesége is nemes kazár nő volt. Szűcs úgy vélte, hogy a 10. századi dinasztikus hagyomány két–három évszázados történeti folyamatot vont össze. Ennek során a „hiteles elemek egy célzatosságáról önnön naivitása révén árulkodó, már-már népmesei elbeszélésbe olvadtak bele a 10. században, és ebben a formában ékelődtek be Konstantinos 38. fejezetében a régi kangar és az újabb besenyő támadás említése közé."[574] Szűcs absztrakt modelljében Deér értelmezését fogadta el a 38. fejezet két időbeli rétegéről, és ezt kombinálta Györffy György elméletével az Árpád-házi dinasztikus hagyományról, amely állítólag ki akarta volna iktatni Levedit. Szűcs elmélete Deér hipotézisétől annyiban tért el, hogy Levedit a 8. század közepe táján fejedelemnek, és nem vajdának tekintette. Elfogadta a kangarok támadását is, tehát az első Levedi-epizódot saját korában hitelesnek, a második Levedi-epizódot pedig dinasztikus célzatú történetnek értékelte. Szűcs eltért Györffy elméletétől is, hiszen Levedi alakját a múltba vetítve, kronológiai okokból nem fogadta el a második Levedi-epizódot.[575] Szűcs modelljében a mítikus tömörítés és a dinasztikus tendencia a két kulcsfogalom, amelynek alapján a magyarság korábbi, 7–8. századi korszakát elkülönítette a 9. századi magyarság időszakától. Érvelése nem meggyőző, hiszen a két Levedi-epizód ugyanarról a személyről szól, és a második epizód Álmos és Árpád korához kapcsolja Levedi személyét.

Legutóbb Szabados György időben távolította el Levedit és szövetségi „elő-államát"– „amely a 630-as évektől a 830-as évekig bármikor elképzelhető," – az Álmos-féle monarchikus nomádállamtól. Szerinte „Levedi és Álmos között legkevesebb egy nemzedéknyi idő, de meglehet, hogy 200 év telt el."[576] Fő érve az, hogy Konsztantinosz a magyar nomádállam „fejlődésének két fokozatát kétszeresen képtelen történettel (Álmos mellőzése, Levedi hatalom áthárítása) kapcsolja össze." Szabados érvelése vitatható. A két Levedi-epizódban tükröződő, látszólagosan eltérő hatalmi viszonyok miatt nem szükséges az időbeli eltávolítás, illetve a

[572] Szűcs 1992. 187. – Szűcs itt Györffy egy tollhibáját veszi át, amikor Termacsut Árpád unokájának nevezi.
[573] Szűcs 1992. 188.
[574] Szűcs 1992. 189.
[575] Szűcs 1992. 189. – Szerinte a népi emlékezet megőrizte Kusidot/Kurszánt, mint a kündü fiát (Szűcs megfogalmazása szerint leszármazottát!)
[576] Szabados 2011. 95, 101, 112–113.

második Levedi-történet megkérdőjelezése. Abban igaza lehet, hogy „ezt a fejezetet több, egymástól független forrás táplálta.”[577]

Ungváry Jenő úgy vélte, hogy két időbeli réteget különböztethetünk meg a DAI 38. fejezetében. Szövegromlást tételezett fel és azt, hogy „eredetileg két, eredetileg önálló szöveg mosódott egybe.” Szerinte az első tudósítás (38,1-19) főszereplője Levedi első vajda, fejedelem volt, aki után más vajdák is uralkodtak. A második híradásban (38,19-46) szereplő Levedinek „mindössze személyneve és vajdai rangja egyezett meg az első híradásban szereplő Levediével, valójában azonban két különböző történelmi alakról szólott ez a két forrásrészlet.”[578] Ungváry elméletében tehát nemcsak két, egymástól távoli idősík van, hanem két Levedi nevű vajda is, akiket nemzedékek választanak el egymástól. Ungváry nem pontosította az idősíkokat, és arról sem nyilatkozott, hogy vajon a két feltételezett Levedi rokonságban állt-e egymással. Ungváry szerint Levedi a nyugatra távozó, Álmos pedig a keleten lakó, kazár fennhatóság alatt maradt türkök vajdája volt.[579] Makk Ferenc bírálatában hangsúlyozta, hogy a DAI 38. fejezete „egy logikusan összefüggő, teljesen kerek, folyamatos elbeszélés, amelyben semmiféle kettősség nincs.”[580] Makk azt is megemlítette, hogy „mindkét” Levedi mellett szerepel az első vajda titulus,” és „két abszolút első (ti. időben első) Levedi nevű vajdája azért mégsem lehetett a magyaroknak.”[581] Ungváry kései válaszában a „két Levedi” létezése mellett csak Konsztantinosz anakronizmusainak példáit tudta felsorakoztatni, hivatkozva Bury és Deér forráskritikájára.[582] Véleményem szerint Ungváry Jenő filológiai alapokon nyugvó hipotézise nem tudta igazolni azt, hogy két Levedi is tevékenykedett volna a magyar törzsszövetség története során. Ungváry hipotézise ugyanakkor rávilágított arra, hogy a 38. fejezet korántsem egységes szöveg, és bizonyos „kettősség,” vagy „átfedések” feltételezhetőek. Ungváry érdeme, hogy a szöveg értelmezésének problémáira felhívta a figyelmet, és megerősítette azt a konsztantinoszi állítást, hogy a bizánciak által ismert legrégebbi magyar hagyományban Levedi volt az első ismert vezető.

Legutóbb Zimonyi István a DAI 38. fejezetét kerek történetként értelmezte, „földrajzilag és idősíkokban is világosan elkülöníthető elemekkel.”[583] Elemzését táblázatba is foglalva, négy földrajzi helyet (szállásterületet) különített el, és öt idősíkot különböztetett meg. Az első idősík az ismeretlen helyről Kazáriához közeli helyre való költözés. A második idősík a Levediában való tartózkodás. A harmadik idősík a kangar–szavartoi háború következtében bekövetkező kettészakadás: az egyik rész Perzsia felé, a másik Etelközbe költözik. A negyedik az új dinasztia hatalomra kerülése. Az ötödik a besenyő támadás, és a Kárpát-medencébe beköltözés.[584] Zimonyi úgy vélekedett, hogy „a történeti elbeszélés pontosan megkomponált narratíva,

[577] Szabados 2011. 112. – szerinte a DAI 29. (dalmát) fejezete volt a 38. fejezet előképe és mintája.
[578] Ungváry 1998a. 190.
[579] Ungváry 1998a. 191.
[580] Makk 1999. 194.
[581] Makk 1999. 194.
[582] Ungváry 2012b. 32–34.
[583] Zimonyi 2012d. 134.
[584] Zimonyi 2012d. 134–135.

amelyben az idősíkokat megfelelő időhatározókkal vezetik be."[585] Zimonyi szerint a konsztantinoszi elbeszélés eseményei közül egyedül a honfoglalást lehetséges dátumhoz kötni, és van egy hároméves együttélés a kazárokkal, „a többi esemény datálása teljesen esetleges és bizonytalan."[586] Zimonyi hangsúlyozta, hogy a konsztantinoszi történetet az elbeszélés jellege szerint kétféleképpen lehet értelmezni. Eszerint „ha realista történetként kezelem a 38. fejezetben leírtakat, akkor maximum két emberöltővel számolhatunk, és ennek értelmében lehet egy rövidebb és hosszabb variánst elképzelni, míg ha mitikus elbeszélésként elemezzük, akkor 150–230 éves időszak is szóba jöhet."[587] Zimonyi hipotézise az öt idősík vonatkozásában a lineáris értelmezést követi. A realista–mitikus értelmezési pár felállításával relativizálja a konsztantinoszi történet hitelességét. Zimonyi az ún. harmadik idősík, a kangar-szavárd háború 737–750 közé keltezésével a mítikus értelmezést erősíti, tehát a konsztantinoszi történet 150–230 éves időszakként való felfogását.

A mítikus, illetve a két Levedi-epizódot egymástól eltávolító állásponttal szemben egy másik alapvető hipotézis a két Levedi-epizódot kontinuus és reális történetként értelmezi, és egyiket sem megkérdőjelezve vázolja fel Levedi és népe történetét. Ez a *realista felfogás* alapvetően *egy Levedi-történettel számol*. Kristó Gyula értelmezésében épített a konsztantinoszi történet feltételezett belső logikájára, és időmeghatározásaira is. A 'régen' (to palaion) kapcsán megállapította, hogy „nem ad biztos kronológiai fogódzót." Kristó utalt azonban arra, hogy a magyarok „lakóhelyüket megszerezték, elfoglalták", és ez „első vajdájuk, Levedi időszakában történt."[588] Más források (György barát folytatója, Ibn Ruszta, DAI 42. fejezete Sarkel építéséről) alapján, a 830-as évekre tette a magyarok Baskíriából való leköltözését a Don-vidékre. Három együtt élő, egymást váltó generációt (Levedi, Álmos és Árpád) említett; Levedi születését 800 körülre tette, és esetében 65–70 év körüli élettartamot tételezett fel.[589] A magyarok kazárokkal való hároméves együttlakását nem értelmezte szó szerint, de csak két évtizedre tette (840–850-es évek) Volga-menti új hazájukban, ahova Levedit népével együtt költöztették a kazárok, és Levedi jutalmul kazár feleséget, kündü méltóságot kapott.[590] Majd a 850-es évek első vagy második felében, a kangar-besenyőktől elszenvedett vereség után, népe egy részével Etelközbe vonult. A kazár kagán hívására Kazáriába látogatott a 850-es években, visszautasította a felkínált fejedelmi méltóságot, és maga helyett Álmost vagy annak fiát, Árpádot ajánlotta. Szerinte Levedit Álmos váltotta az uralomban a 850-es években.[591] Kristó reális, és nem mitikus történetként, egységes, kb. 20–25 évet felölelő (830–850-es évek) történetként értelmezte a két Levedi-epizódot. Kristó elméletéhez közelálló felfogást képviselt Makk Ferenc is. Szerinte is Levedi volt a 810-es vagy a 820-as években Baskíriából leköltöző magyarok fejedelme, a kagántól feleséget és kündü címet kapott. Makk szerint a magyarok

[585] Zimonyi 2012d. 135.
[586] Zimonyi 2012d. 136.
[587] Zimonyi 2012d. 136, 254.
[588] Kristó 1980. 33–34.; Kristó 1996a. 37, 43.
[589] Kristó 1980. 20-21, 38–39, 41.; Kristó 1996g. 113–115.
[590] Kristó 1980. 89–91, 116.; Kristó 1996a. 46–48.; Kristó 1996g. 131–148.
[591] Kristó 1980. 126–128, 141.; Kristó 1996a. 49–54, 58, 66.; Kristó 1996g. 159–167.

vereséget szenvedtek a kangar-besenyőktől a 850-es években, és a Levedi vezette nagyobbik néprész költözött Etelközbe. Levedi nem fogadta el a kagán ajánlatát, és a 850-es években Álmos lépett a helyébe.[592] Benkő Loránd is egységes Levedi-történetként interpretálta a két Levedi-epizódot, hitelesnek és reálisnak vélte a konsztantinoszi történetet. Levedi születését a 9. század 10-es éveire vagy nem sokkal későbbre tette. Elfogadta a hatalomátadás történetét, tehát a második Levedi-epizódot is, amely „nemigen történhetett később a hatvanas évek végénél, hetvenes évek elejénél."[593] Vékony szintén kronológiailag folyamatos történetként fogta fel a konsztantinoszi elbeszélést. Szerinte a 840-es években, nagyon rövid ideig (3 évig) laktak a magyarok Levediában, és onnan költöztek besenyő támadás hatására még a 840-es években, legkésőbb 850-ben Etelközbe.[594] Németh Gyula szerint Levedi a 830-as években, vagy 840 körül került népével Baskíriából Levediába, a Don vidékére. A kazárok birodalmának vazallus népe lett a magyarság. A magyarokat 889-ben kangar-besenyő támadás űzte el. Ekkor hívatta a kagán Levedit, aki bölcsen lemondott kb. 50–60 évi uralkodás után (sic!) a hatalomról, „félreállt" a fiatal Árpád javára.[595] A felsorolt elméletek közös vonása, hogy kontinuus Levedi-történetet rekonstruálnak a két Levedi-epizódból, amelyek együttesen 20–30 évet (830–850 vagy 840–870), illetve 50–60 évet (830/840–889) ölelnek fel.

A két Levedi-történetet folyamatosnak, egy történetnek értékelte a történeti kutatás azon vonulata is. amely a honfoglalást megelőző időre tette a Konsztantinosznál említett eseményeket, amelyeket a 870-es, vagy a 880-as évekre kelteztek. Már Pauler Gyula a 880-as évekre helyezte Levedi működését, akit népével együtt 889-ben űztek el a besenyők Levediából, ezt követte kazáriai útja, majd Árpád megválasztása fejedelemmé Etelközben.[596] A későbbi kutatásban elterjedt az a felfogás, hogy jóllehet a magyarok már 200–300 éve kazár uralom alatt éltek, Levedi a 880-as években élt, akit Árpád követett fejedelemként a besenyők 889. évi támadása után. Czeglédy Károly nézete szerint a magyarok 800 körül kerültek a Donon túli térségbe. Levedi a kazárok szövetségeseként 886 és 889 között együtt harcolt velük, de a kangaroktól elszenvedett vereség után Etelközbe menekült népével. A kagán ajánlatát visszautasította, mert félt a vereség miatti szakrális feláldozástól, és Álmos fia Árpádot választották meg a magyarok Etelközben.[597] Györffy György hosszú kazár fennhatóságot tételezett fel, de a Levedi epizódokat a 870-893 közti időszakra keltezte. Feltételezte, hogy 870 és 893 között Levedi kündüként, Álmos pedig gyulaként vezette a törzsszövetséget. Györffy ugyanakkor a második Levedi-epizód hitelességét elutasította, és Tormás megtévesztő beállításának tulajdonította. Szerinte Levedi nem mondott le nemzetsége tagjainak mellőzésével, hanem az első besenyő vereség után feláldozták. Feltette, hogy Levedit tulajdon fia, Kurszán követte a hatalomban, a „Kündü" (ti. Levedi) fia.[598] Harmatta János alapos kronológiai elemezés

[592] Makk 1998b. 31–32.
[593] Benkő 1984. 394–395.; vö. még Benkő 1985. 13.
[594] Vékony 1986. 52.
[595] Németh 1991. 218–228.
[596] Pauler 1900. 19–20.
[597] Czeglédy 1985a. 120–121.
[598] Györffy 1959. 142, 159.

után egységes Levedi-történetet tételezett fel. Szerinte Levedi 880 körül lett első vajda, 886–888/889 között volt a kazárok szövetségese, majd 889/890-ben került népével Etelközbe, ahol a honfoglalásig már Álmos fia, Árpád volt a fejedelem.[599]

A DAI 38. fejezetének más értelmezése szerint a caput nem egy folyamatos, egységes Levedi történetet mutat be, hanem *két, többé-kevésbé parallel vagy komplementer, egymást kiegészítő, részben egybeeső Levedi-epizódról* beszélhetünk. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a 38. fejezet két, egymástól független, párhuzamos történetet tartalmaz, azaz két forrásból származik. A 38. fejezet kettősségére többen is utaltak. C. A. Macartney ennek kapcsán hangsúlyozta, hogy a DAI „különböző forrásokból származó feljegyzések sorozata, amelyek gyakran duplázódnak, gyakran ellentmondanak egymásnak, és a legdurvább szerkesztési módon vannak összetákolva."[600] Macartney rámutatott a caput logikai ellentmondásaira Levedi élettörténetében is. A két Levedi-epizód között látszólag nincs semmi összefüggés. A második Levedi-epizód nem utal Levedi kazár házasságára, a kazárokkal való korábbi kapcsolataira. Érthetetlen, hogy Levedi miért csak a feleséget fogadta el, és a felkínált tisztséget miért utasította el. Macartney úgy vélte, hogy kronológiai, földrajzi (Levedia és Etelköz) és logikai nehézségek vannak a 38. fejezetben, amelyet csak akkor lehet feloldani, ha feltételezzük, hogy „két jelentés volt, és nem egy."[601] Szerinte az első ('Story A'), személytelenebb híradás (DAI 38,3-23) szláv informátorra mehet vissza. Ez tartalmazza Levediában való letelepedésüket, kazár kapcsolataikat és Levedi kazár házasságát, és a kangaroktól elszenvedett vereséggel zárul. Macartney a második ('Story B'), hosszabb, és személyesebb tudósításról (38,23-65) feltételezte, hogy nemzeti hagyományt képviselt, és magyar forrásból eredhetett. Ez a kangaroktól elszenvedett vereséggel, a magyarok kettészakadásával, és nyugati részük Etelközben való letelepedésével kezdődik, Levedi kazáriai útjával és a fejedelemválasztással folytatódik, végül a besenyők támadásával zárul.[602] Hasonlóképpen két jelentést tételezett fel Henri Grégoire, amikor „duplumokat" említett ugyanazokkal az eseményekkel és szereplőkkel. Szerinte az első jelentés (DAI 38,3-19) a Levediában való letelepedéssel kezdődik, a kazár kapcsolatokkal folytatódik, és Levedi meddő kazár házasságával zárul. A második jelentés a kangaroktól elszenvedett vereséggel, a magyarok kettészakadásával és az Etelközben való letelepedéssel kezdődik, a kagán ajánlatával, és a fejedelemválasztással folytatódik, majd a besenyők támadásával és a honfoglalással (Nagy Morávia meghódításával) zárul. Grégoire szerint a „kazár király és Levedi története duplumot alkot."[603] Úgy vélte, hogy a DAI 37. fejezete tanúbizonysága szerint nincs két besenyő–magyar háború, és nincs két elvesztett szállásterület (Lebedia, Atelkuzu). Megfogalmazása szerint „a két vereség és a két költözés egy mítosz, egy kevéssé hihető interpretációja a 38. fejezetnek."[604] Összehasonlította a két Levedi-történetet, amelyben az egyik verzió Levedi kazár házasságának meddő voltát, a másik pedig Levedi önkéntes lemondását hangsúlyozza. Grégoire szerint a 40.

[599] Harmatta 1984. 429–430.; Harmatta 1985. 47–48.
[600] Macartney 1930. 98.
[601] Macartney 1930. 96–98.
[602] Macartney 1930. 98–99. – A két történet különálló elemzésére vö. uo. 100–112.
[603] Grégoire 1937. 632–633.
[604] Grégoire 1937. 633–635.

fejezet, a „harmadik jelentés” adja a megoldást a „Levedi-rejtélyre.” Grégoire úgy vélte, hogy a magyarok arkhónját, „Liuntikát lehetetlen nem azonosítani Lebediassal (magyarul: Levente),” aki a bulgáriai vereség miatt mondott le.[605] Jómagam feltételeztem, hogy két vagy több forrást használt fel a bizánci császár, és párhuzamos szerkesztésről tettem említést, illetve két kazár történetről, illetve Levedi történetről emlékeztem meg. Az első kazár epizódnak a 38,3-19-et, másodiknak pedig 38,31-46-ot tekintettem, ami eltér a fentebb vázolt két Levedi-epizódtól.[606]

Valószínűnek tartom, hogy a 38. fejezet – a végén szereplő, a folyók felsorolását tartalmazó, más (bizánci vagy besenyő) forrásból eredő részt leszámítva – legalább két, magyar hírforrásra visszamenő tudósításból származik. Ezt annak ellenére is fenntartom, hogy a két részt nem választja el egymástól a ’tudnivaló, hogy’ kitétel, amely a DAI-ban általában az új információ, forrás bevezetése esetében szokott szerepelni. A 37. (besenyő) fejezet esetében hat ilyen szakasz van, amely ezzel a kifejezéssel indul.[607] A magyar vonatkozású, 38–40. fejezetek esetében a „tudnivaló, hogy” kifejezés használata érdekes arányokat mutat. A 38. fejezet ezzel kezdődik, és a fejezet végén, az „etelközi” folyók felsorolásánál találhatjuk a másikat. A 39. (kavar) fejezet elején találjuk a harmadikat, de a 40. fejezet elején nem szerepel, sőt a 40. fejezet nagyobb részében sem találkozunk ilyen kifejezéssel. A 40. fejezet második felében, a 40,51-68 részben viszont szinte információnként találunk egyet-egyet, összesen hatot.[608] Az utóbbiak többsége, bizonnyal Termacsutól, Árpád dédunokájától ered, hiszen zömében az Árpád-családra vonatkozik. Az információk kisebb része a 948-ban Termacsuval együtt Konstantinápolyban megforduló Bulcsútól származhat (apjára, Kálira és karha tisztségére vonatkozóan). Mindez arra utalhat, hogy nem tettek feltétlenül ilyen kifejezést minden egyes új forrás, vagy információ elé. A Levedi-történet mindkét epizódja egy-egy letelepedés-történettel kezdődik. Az elsőben a türkök népe (szavartoi aszfaloi) Levedi vezetésével szerzett magának lakóhelyet. Ez azt jelenti, hogy Harmatta János „lakott” interpretációja ellenére újonnan való beköltözésről van szó, ahogy azt Moravcsik Gyula fordította, és Olajos Terézia ezt az értelmezést megerősítette.[609] Ez a beköltözés Levedi időszakában történt, amelyhez kapcsolható a hét törzs megtelepedése. A második fontos esemény a magyarok kazáriai szövetsége, a 3 éves együttharcolás, és Levedi meddő kazár házassága. Harmadik elemként a kangar-besenyők támadása és a magyarok földjén való letelepedése zárja az első Levedi-epizódot. A bizánci császár szólt arról, hogy a türkök egyik csoportja keleten telepedett le, „Perzsia vidékén” és „máig” viseli a régi, szavartoi aszfaloi nevet. A második Levedi-epizód újfent egy letelepedés-történettel kezdődik. Ezúttal az okot is ismerjük, amely egy kangar-besenyő támadás, feltehetően ugyanaz, amely az első történetet is zárta. Ezúttal is Levedi a főszereplő, aki népével letelepedik Etelközben. A második fontos esemény az, hogy a kazár kagán magához hívatja Levedit és fejedelmi címet ajánl fel neki. A második fontos elem tehát a második Levedi-történetben is a kazár szövetség. A különbség a két

[605] Grégoire 1937. 635–636.
[606] Tóth 1998. 12.; Tóth 2011. 11, 110.
[607] Grégoire 1937. 631–632.
[608] Tóth 2001a. 133.
[609] A vonatkozó konsztantinoszi szöveghely értelmezésével kapcsolatos vitára vö. Harmatta 1984. 428.; Vékony 1986. 44–45.; Olajos 2012. 192–194.

epizód között az, hogy az első történet házassági kapcsolatával ellentétben, Levedi nem fogadta el a fejedelmi címet, hanem áthárította azt Álmos vajdára vagy annak fiára, Árpádra. A kazár követek részt vettek a visszatérő Levedivel együtt az etelközi fejedelemválasztáson. Ezzel a második Levedi-epizód befejeződik, de magát a történetet egy besenyő támadás zárja le, akárcsak az első Levedi-epizódot. A második epizód végén is megemlítette a bizánci császár a „kelet felé", Perzsia vidékén élő, odaszakadt népészt, a szavartoi aszfaloi-t, akikkel a nyugati magyarok „ügynökök" útján tartják a kapcsolatot „a mai napig." Konsztantinosz császár másik munkájában, a De Cerimoniis-ban írt a sevorti népről, akik nevének jelentése „fekete fiúk" (maura paidia).[610] A 38. fejezet párhuzamos szerkesztésűnek, két forrásból eredőnek tűnik, hiszen mindkét történet tartalmaz egy-egy letelepedés-történetet, kiemeli a kazár kapcsolatot, és besenyő támadással zárul. Mindkét rész végén szerepelnek a keleten lakó szavárdok. Nagyon valószínűnek tartom, hogy lényegében ugyanarról a korszakról szólnak, csak eltérő forrásból származnak a két Levedi-epizód információi. Ezért más-más nézőpontból látjuk majdnem ugyanazt, ebből fakadnak a különbségek a két párhuzamos történetben, illetve „Levedi-epizódban." Ilyen eltérések mutatkoznak a szállásterület nevében (Levedia és Etelköz) és az odaköltözés okában (az első Levedi-epizód nem szól erről, a második a besenyő-támadást említi), a kazár kapcsolat jellemzőiben (együttharcolás és feleség, illetve fejedelmi cím felajánlása Levedinek), időtartamában (3 év, illetőleg „rövid idő"), és a magyar szereplők vonatkozásában (Levedi, illetve Levedi, Álmos és Árpád) is. *Így időben is nagyjából egybeeső időszakokat feltételezhetünk a két történet esetében, amelyek feltevésem szerint kb. 830/850-től tartottak 895-ig.* Mindezek alapján a 38. fejezet mindkét történetét, a két Levedi-epizódot hitelesnek tekinthetjük, amelyben az eltérő források, informátorok (vagy közvetítők) miatt az események más-más hangsúlyt kaptak. Az első történet magyar híradása bizánci közvetítőn – Nikétasz Szklérosz vagy inkább Gábriel-klerikosz – keresztül került a 38. fejezetbe, illetve 948/952 közötti magyar hírforrásból (gyula vagy Bulcsú karkhasz) származtatható. A második, „csonka" Levedi epizód valószínű informátora – mivel Levedin kívül Álmos és Árpád is szerepel a történetben a fejedelemválasztás és a besenyő támadás kapcsán – a Bizáncban Bulcsúval együtt megforduló Termacsu, Árpád dédunokája lehetett. A két Levedi-epizód nemcsak párhuzamos, hanem információiban egymást kiegészítő történetet jelent, szükségszerű ellentmondásokkal, amelyek teljes feloldása nem lehetséges.

II. 1. 5. 2. A konsztantinoszi híradás időviszonyai

A fentiekben a 38. fejezet szerkezetét – egy vagy két Levedi-epizód – vizsgáltam. Feltevésem szerint Konsztantinosz két különböző forrásból származó, nagyjából ugyanazon időszakra vonatkozó történetet egyesített. A továbbiakban a caput időviszonyait elemzem.

[610] Reiske 1829. 687.

A DAI 38. fejezetében összesen hat, múltra vonatkozó időmeghatározás szerepel.[611] Ezek a következők: „régen”, „abban az időben”, „három esztendeig”, kevés idő múltával”, „néhány év múlva”, „abban az időben”. Harmatta János négy időhatározót vett számba: „régen” a magyarok Kazáriához közel laktak (Lebedia szálláshelyen), „három évig” voltak a kazárok szövetségesei, a besenyők első támadását követően, „kevés idő múlva” a kagán magához hívatta Lebediast, Árpádot fejedelemmé választották, majd „néhány év múlva” a besenyők második támadása érte a magyarokat, és a honfoglalásra került sor.[612] Kristó öt időmeghatározást említett: „a) *régen*: a Kazáriához közeli Levedia megszerzése; b) *abban az időben*: nevük savartoi asphaloi volt; c) *három esztendeig*: együtt lakás a kazárokkal; d) *kevés idő múltával*: a kagáni ajánlat Levedi fejedelemmé tételére; e) *néhány év múlva*: a besenyők támadása a magyarok ellen (895-ben).”[613] Szűcs Jenő felsorolta a konsztantinoszi elbeszélés „axiomatikus pontjait”. Szerinte „ezek nem annyira magából az elbeszélésből, mint inkább annak értelmezéséből és meghatározott összefüggésekbe állításából adódtak.”[614] Zimonyi István öt időhatározót említett, és öt idősíkot különített el.[615]

A 38. caput első időmeghatározása, a „*régen*,” az első mondathoz kapcsolódik: „a türkök népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet, azon a helyen, melyet első vajdájuk nevéről Levediának neveznek.”[616] Az időhatározót – ’to palaion’ (τὸ παλαιὸν) – korábbi időre való utalásként értelmezve fordíthatjuk ’régente’, ’régen’, ’régi időkben’ stb. kifejezésekkel.[617] Ez a relatív időmeghatározás nem ad biztos kronológiai fogódzót, csak arról tanúskodik, hogy Konsztantinosz császár korához képest jóval korábban került sor a magyarok Kazáriához közeli letelepedésére.[618] Harmatta János tett kísérletet a ’to palaion’ pontosabb értelmezésére a DAI szövege alapján. Egyik példája, hogy „Velence régen [to palaion] puszta, lakatlan és mocsaras hely volt.”[619] A szöveghely az Attila itáliai hadjárata (Kr. u. 452) előtti hadjáratra vonatkozik, tehát az időhatározó fél évezreddel korábbi időszakra utal.[620] Ez a párhuzam amellett szólhatna, hogy a magyarok Kazáriához közeli, levediai megtelepedésére több száz évvel korábban került volna sor. Harmatta másik vonatkozó szöveghelyében a császári gálya intézményesítésével kapcsolatban szerepel a ’régen’ (to palaion) időhatározó.[621] Ez I. Basileios császár korára utal, aki 867–886 között uralkodott. Így a kifejezés időbeli érvényessége nem fél évezred, hanem

[611] A konsztantinoszi időviszonyok elemzésére vö. Harmatta 1984. 429–431.; Harmatta 1985. 47-49.; Kristó 1980. 33–34, 89–91, 128.; 2005. 5–6.
[612] Harmatta 1984. 427–428.; Harmatta 1985. 47–48.
[613] Kristó 2005. 5–6.
[614] Szűcs 1992. 173.
[615] Zimonyi 2012. 136.
[616] A vonatkozó passzusra vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 13–17.; DAI 38, 3-5.; fordítására DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF. 42.
[617] Marczali Henrik ’régente’ fordítására vö. MHK 119.; Moravcsik Gyula ’ régen’ fordítására vö. DAI 2003. 171.; a ’régi időkben’ fordításra vö. Uhrman 1987–1988. 207.; a ’régi időben’ angol megfelelőjére, ’in old times’ vö. Macartney 1930. 229.; vagy Jenkins, ’of old’, DAI 1967. 171., ’korábban’ értelmű német fordítására, ’früher’ vö. Belke–Soustal, DAI 1995. 187.; az orosz fordításban ’régi’ szóval fordították, és egyeztették a szálláshely szóval; ’древнее поселение’, azaz ’régi ’szálláshelyet’ bírtak, vö. Litavrin–Novolszelcev, DAI 1991. 159.
[618] Kristó 1980. 33.; Tóth 1998. 39.; Tóth 2011. 34..
[619] DAI 28,3-4.; DAI 2003. 246–247.
[620] Harmatta 1984. 429.; vö. még Harmatta 1985. 47.
[621] DAI 51,13; DAI 2003. 246–247.

mindössze 70–80 esztendő.[622] Harmatta úgy vélekedett, hogy mivel Levedi a magyarok első vajdája volt, ezért a „DAI keletkezésétől visszafelé számítva legfeljebb 70–80 évet jelenthet” a ’to palaion’ kifejezés. A ’régen’ időhatározó tehát a 870–880 körüli időszakra vonatkozhat, így a 950 körül összeállított DAI-ban „ismertetett magyar történeti korszak aligha tekint másfél-két évtizednél korábbra vissza a honfoglalás előtti időszakon.”[623] Nézetem szerint Harmatta értelmezése vitatható, a két példából csak az derül ki, hogy a ’to palaion’ különböző időtartamokat jelölhetett. A magam részéről párhuzamként a DAI 37. (besenyő) fejezete első mondatának ’apo arkhés’ (ἀπ᾽ ἀρχῆς) időhatározóját említeném, ami ’eredetileg, kezdetben’ jelentéssel bír.[624] A 37. (besenyő) fejezet első passzusa ugyanúgy a besenyők korábbi szállásterületére vonatkozik, akárcsak a 38. (magyar) fejezet első mondata a régi magyar szállásterületre. A 37. fejezet tudósítása szerint „a besenyők szállása eredetileg az Etil [Volga] folyónál, valamint a Jejik [Urál] folyónál volt.”[625] Az úzok és kazárok besenyők elleni támadása jelenti azt az időt, amely előtt a besenyők a régebbi szállásterületen éltek. Ez Konsztantinosz ellentmondó adatai szerint 50 vagy 55 évvel az elbeszélés jelen ideje előtt történt.[626] A jelen idő a DAI végső összeszerkesztésének (948–952) az ideje volt. Így az ’apo arkhés’, az 50–55 évvel korábbra utaló kifejezés a 893–902 közti intervallumot megelőző időszakra vonatkoztatható.[627] Véleményem szerint a magyar (38.) fejezet ’régen’ (to palaion) kifejezése rokonítható a besenyő (37.) fejezetben szereplő ’eredetileg, kezdetben’ kitétellel, tehát a besenyő támadás kiváltotta magyar honfoglalás előtti időszakra vonatkozik. A magyarok Kazáriához közel való megtelepedésének ideje tehát nem határozható meg pontosan a ’régen’ időhatározó alapján. A konsztantinoszi történet reális történetként való értelmezése esetén Levedi vajda az első ismert törzsfő, és egyben az első generáció fő képviselője, míg Álmos vajda fia, Árpád a második generáció fejedelemmé választott tagja. *Mivel két vezetői generációról tudunk a 9. század végi honfoglalás előtti időszakban, ha 20-25 évvel számolunk egy-egy vezető működését illetően, a ’to palaion’, a ’régen’ kifejezés érvényessége hozzávetőlegesen 850/870-ig nyúlhat vissza.*

A 38. fejezet második időhatározója a Kazáriához közeli, levediai megtelepedés után szerepel, amely szerint „abban az időben nem türköknek mondták őket, hanem valamilyen okból sabartoi asphaloi-nak nevezték.”[628].Az „*abban az időben*” (τώ τότε χρόνω)[629] kifejezés hasonlóan relatív értékű, mint a ’régen’ időhatározó. A levediai tartózkodás, Levedi első vajda működésének idejére vonatkozik, amelyet csak feltételesen tudjuk behatárolni, például a

[622] Harmatta 1984. 429.; vö. még Harmatta 1985. 47–48.
[623] Harmatta 1984. 429.; vö. még Harmatta 1985. 47–48.
[624] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 105r. vers. 10–11.; DAI 37,2; DAI 2003. 166–167.; ÁMTBF 40.; magyar fordítására, ’kezdetben’ vö. Marczali Henrik, MHK 115.; ’eredetileg’ vö. Moravcsik Gyula, DAI 1950. 167.; DAI 2003. 167; ’kezdetben’, ’in the beginning’ fordítására vö. Macartney 1930. 229.; ’eredetileg’, ’originally’ fordítására vö. Jenkins, DAI 1967. 167. ’eredetileg’, ’ursprünglich’, vö. Belke–Sonstal értelmezése, DAI 1995. 185.
[625] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 105r. vers. 10–13.; DAI 37,2-3; DAI 2003. 166–167.; ÁMTBF 40.
[626] Konsztantinosz ún. betűszámokkal írta le ezeket az időtartamokat. A párizsi kéziratban, Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 105r. vers.16. és fol. 105v. vers.15. –ν′ (pentékonta) és νε′ (pentékonta pente) szerepel a szövegben; a kiadásban Moravcsik kiírta betűvel a számot mindkét helyen, vö. DAI 2003. 166. A lábjegyzetekben ugyanakkor utalt arra, hogy itt (37,5 és 37,14) betűszámok voltak, vö. DAI 1950. 166–167.; DAI 2003. 166–167.
[627] Tóth 1998. 179–180.; Tóth 2011. 149–150.
[628] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 5-8.; DAI 38, 9-10.; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.
[629] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 6.; DAI 38,9; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.

dc_952_14

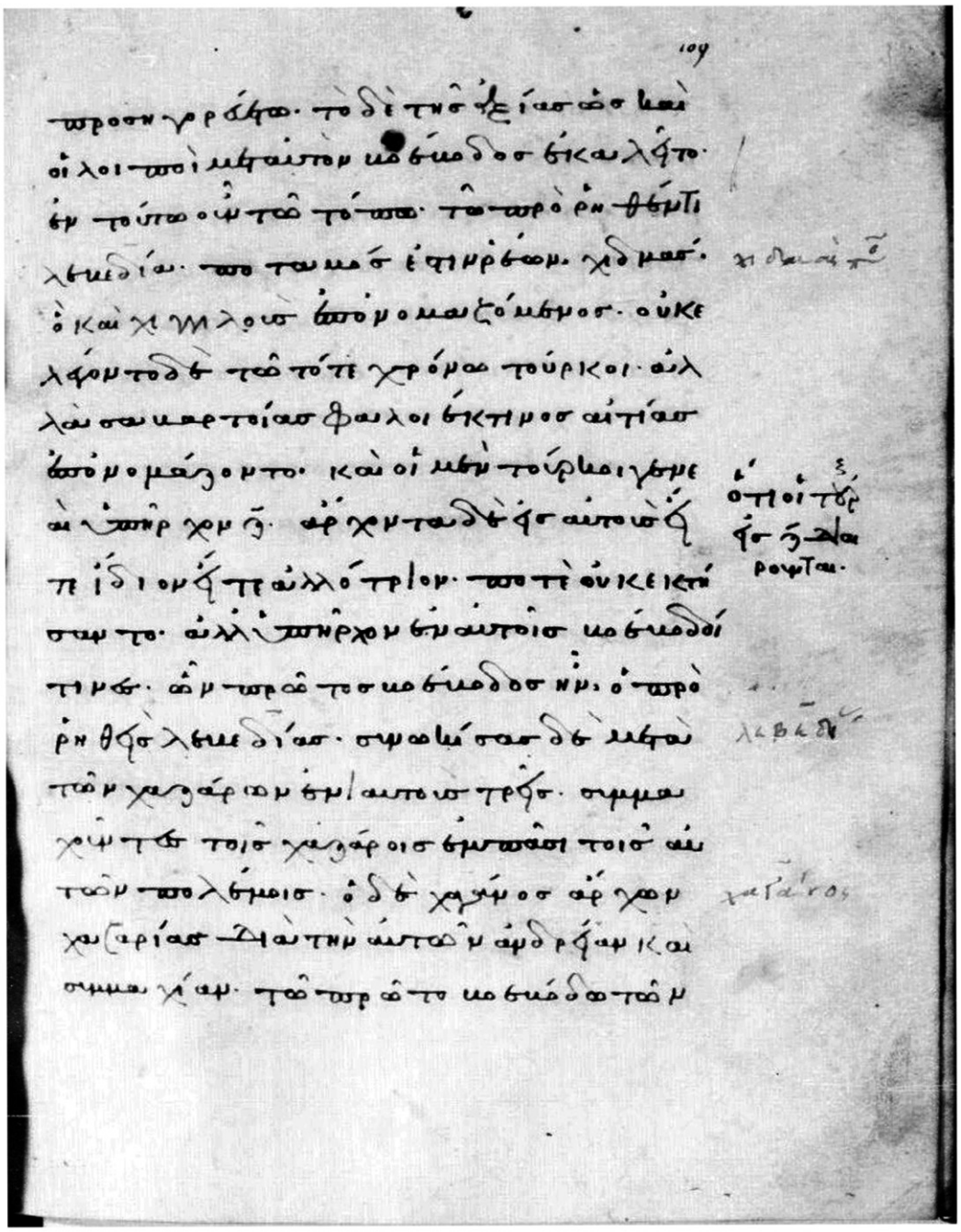

6. ábra: A DAI 38. fejezete a kazárokkal való 3 éves együttélésről, és Levedia Chidmasz és Chingilusz folyóiról (Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r)

kazárokkal való kapcsolat időtartama vagy az említett, feltételezett 70–80 éves történeti emlékhatár alapján.[630] Levedi vajda tevékenységét feltételesen a 850–870/880 közötti időszakra helyezném.[631]

A 38. fejezet harmadik, és egyetlen konkrét időtartamot jelölő kifejezése a következő passzusban szerepel: a magyarok „együttlaktak a kazárokkal három esztendeig [ενιαυτούς τρείς], s minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal.[632] A történeti kutatásban ez a *'három esztendős'* időmeghatározás váltotta ki a legnagyobb vitát. Egyesek elfogadták, mások viszont elvetették a 3 éves időtartamot.[633] Utóbbiak elsősorban logikai okokból kérdőjelezték meg a rövid időtartamot, azt hangoztatva, hogy a hároméves együttlakás nem egyeztethető össze azzal, hogy a magyarok a kazárok minden háborújában részt vettek. Feltételezték, hogy a szöveg romlott, az eredeti kézirat 11. századi másolója hibázott.[634] Ezért a szám javítására, nagyobb időtartammal (20, 30, 33, 200, 203, 300 év, stb.) való felcserélésére tettek javaslatot.[635] Az ominózus kifejezés a kételyek ellenére „három évig" illetve „három esztendeig" fordításban szerepel a magyar kiadásokban és a külföldi fordításokban is.[636] A 3 éves időtartamot megkérdőjelező kutatók egy része kisebb emendációval, 10 és 20 év közti, illetve 20 éves kazár–magyar kapcsolatot tételezett fel.[637] Több kutató 30 vagy 33 évre javította a három esztendőre vonatkozó konsztantinoszi passzust.[638] Felmerült a hibásnak vélt három év helyett a kb. 50 évig tartó kazár uralom és szövetség.[639].A legtöbb kutató 200 vagy 300 évre javította a konsztantinoszi három évet. A 200 év mellett foglaltak többen is állást.[640] Meghatározó szerepe volt ebben Moravcsik Gyula alapos filológiai érvelésének. Szerinte a „javítás szükségessége mindenesetre fennáll, de ez csak paleográfiai alapon történhetik. Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy *a ránk maradt kéziratokban a szám világosan ki van írva* [kiemelés tőlem – T. S. L.]. De azt is tudjuk, hogy Konstantinos – mint általában a bizánciak – sok más helyen görög betűszámot használ. Azt is meg lehet állapítani, hogy Konstantinos régibb kéziratának

---

[630] A 70 éves történeti emlékezethatárra Györffy 1984. 383.
[631] Tóth 1998. 112–116.; Tóth 2011. 91–94.
[632] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 13–16.; DAI 38,13-14; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.
[633] Összefoglalóan a történeti kutatásban a 3 éves időtartam értelmezéseire Jenkins 1962. 148.; ÁMTBF 43. o. 20. jegyzet; Kristó 1980. 89–91.; Czeglédy 1985a. 120–121.; Litavrin–Novoszelcev, DAI 1991. 392.; Bálint 2006. 279.
[634] „Az évmeghatározás nehezen helyes. Ha csak három évig voltak együtt a kozárokkal, hogyan segíthették őket minden háborújukban?" vö. Marczali Henrik, MHK 120. o. 2. jegyzet; vö. még Zichy 1923. 125.; Zichy 1939. 13–14.
[635] A korábbi szakirodalom javítási javaslataira utalt Moravcsik Gyula szövegkiadása lábjegyzetében. Áttekintése szerint σγ΄, (203 év) conjecturát javasolt Thunmann, Schlözer, Büdinger és mások; τ΄ (300 év) Dankovszky, Marczali, Zichy és Grégoire és mások; σ΄ javítást (200 év) Moravcsik; λ΄ vagy λγ΄ (30 vagy 33 év) conjectúrát Westberg, vö. DAI 1950. 171; DAI 1967. 171.; DAI 2003. 171.
[636] „Három évig," Marczali Henrik, MHK 120.; „három esztendeig," vö. Moravcsik Gyula, DAI 2003. 171.; „for three years," vö. Jenkins, DAI 1967. 171.; „в течение трех лет," vö. Litavrin–Novoszelcev, DAI 1991. 159.; 'drei Jahre lang', vö. Belke–Sonstal, DAI 1995. 189.
[637] Tíz és húsz év közti intervallumra Kristó 1980. 91.; húsz évre tette Marquart 1903. 33..
[638] A 3-at jelölő γ helyett a 30 évet jelölő ΄λ΄ rövidítést tételezett fel Fehér 1921. 175. o. 275. jegyzet; a 30 éves időtartamra 850-ig vö. Antonopoulos 1996. 96–99, 185.; Petrik 2008. 35–36.; 30 vagy 33 évre tette – 859–889 között – Pauler 1900. 142–143. o. 51. jegyzet; 33 évet feltételezett – 822–826 és 862 között – Bury1912. 491.
[639] Németh 1991. 2226. o. 33. jegyzet – Szerinte „a bizánci császári udvarban járt magyarok 'bemondásaiba' – egy számba! – könnyen csúszhatott be hiba s még könnyebben a feljegyzésbe. Ezt nem lehet filológiai eszközökkel jóvá tenni."
[640] Jenkins 1962.148.; Moravcsik Gyula, ÁMTBF 43. o. 20. jegyzet

betűszámait az újabb kéziratok fokozatosan átírják szavakkal. Teljes joggal feltehetjük tehát, hogy Konstantinos művének kérdéses helyén eredetileg betűszám állott. Ha azt vizsgáljuk, hogy a 3 jele: a γ͵ milyen más betűszámmal téveszthető össze abban a korban, melyben a Konstantinos-kéziratokat másolták, tehát a 10–11. században (a De administrando legrégibb kézirata a 11. század végéről való), akkor arra az eredményre jutunk, hogy az csak a 200 jele: a σ͵ lehetett, melynek unciális alakja ez időben rendkívül közel áll a γ-hoz (C : Γ)."[641] Moravcsiknál két hipotézis épül egymásra: betűszám állt az eredetiben, s a másoló tévesen olvasta el az unciális alakot, és írta át betűkre. Tény, hogy a legrégebbi párizsi kéziratban gyakran használt betűszámot a másoló. A 37. (besenyő) fejezetben az 50 és az 55 évvel korábbi események kapcsán is betűszámokat alkalmazott a másoló (ν͵ és νε͵). A DAI fejezeteiben nagyobb számok esetében gyakrabban találkozunk betűszámmal, a kisebbeket pedig inkább kiírta a másoló, de ez sem automatikusan érvényesül. Nem állapíthatunk meg szabályt arra nézve, hogy mikor van betűvel leírt szám, és mikor pedig betűszám. Moravcsik érvelésének súlyát csökkentheti, hogy előzetes feltevése az volt, hogy az onogurok elvonulása után, a 7. század végén került a magyarság kazár uralom alá, ahol is 200 évig (680-889 között) élt.[642] Úgy vélem, hogy a három betűszámként való értelmezése, és annak a 200-at jelölő betűszámmal való összekeverése a legrégebbi párizsi kódex alapján nem igazolható.[643] Moravcsik tekintélye azonban a későbbi kutatásra is erősen hatott. Több kutató is rá hivatkozva 200 évig tartó kazár–magyar együttlakásról, illetve a kazár birodalomban eltöltött 200 éves időszakról tett említést.[644] Mások még hosszabb, 300 éves kazár uralommal számoltak a hármas szám javítása kapcsán. Felvetették, hogy a 300-at jelölő τ´ betűszám (τριακοσίους) romlott háromra (τρείς).[645] Ezt a hosszú kazár fennhatóságot fogadták el többen is.[646] Az emendációk közül a 'treis' szóra alakilag hasonlító τ͵, azaz 300-ra utaló javítás, vagy a 200-at jelölő σ´ formailag még a legelfogadhatóbb. Több kutató is úgy vélekedett, hogy a hároméves időtartamra vonatkozó híradás bármilyen javítása önkényes.[647] Elfogadták a rövid, három esztendeig tartó kazár–magyar kapcsolatról szóló híradást. Eltérés abban mutatkozott, hogy a három évet az együttélésre vagy az együttharcolásra vonatkoztatták. Ennek megfelelően széles skálán helyezték el a szorosabb kazár–magyar együttműködést: a 820-as években, a 840-es években, 886–889 vagy 889-892 között, illetőleg a kazár uralom egy rövid időszakára értelmezték az együttharcolást.[648]

---

[641] Moravcsik 1930c. 35.
[642] Moravcsik 1930c. 35.
[643] Hasonlóan vélekedett Bálint Csanád is, vö. Bálint 2006. 279.
[644] Zichy 1939. 14.; Moór 1943. 63.; Györffy 1959. 78.; Szűcs 1992. 183.; Vásáry 1993. 153.
[645] Grégoire 1937. 636. o. 1. jegyzet; Grégoire 1938. 267. o. 1. jegyzet
[646] G. Vernadsky szerint „a „τ´-t (háromszázat) kell a τρείς (három) helyére állítani," vö. Vernadsky–Ferdinandy1957. 9–10.; nem kell szó szerint venni a 300 évet, csak jelzésül, hogy a magyarok kazár vazallusok voltak a Kaganátus megalakulásától kezdve, vö. Howard-Johnston 2007. 186.; 200–300 évre Várady 1989. 26.
[647] Ludwig szerint „minden javítás kérdéses," vö. Ludwig 1982. 92.; Bálint 2006. 279.; „az egyetlen lehetőség pillanatnyilag az, hogy a császár szövegében levő 'hármat' érintetlenül hagyjuk," vö. Czeglédy 1985a. 121.
[648] 822-826 közé helyezte a 3 éves kapcsolatot Artamonov 1962. 343–344.; a hároméves együttélést, együttharcolást a 840-es évekre, a levediai tartózkodás idejére tette Vékony 1986. 52.; a 888/889-re keltezett, ún. első besenyő támadás előtt, Harmatta 1985. 48–49.; Czeglédy Károly szerint „Levedi és a kazárok hároméves együttélése 886 és 889 között volt," vö. Czeglédy 1985a. 120.; 889 és 892 közötti időszakra tette Etelközben Kuun 1892. I. 136, 151.;

Hogyan foglalhatunk állást a 38. caput egyetlen konkrét, ugyanakkor vitatott időmeghatározása kérdésében? Nézetem szerint a 3 éves időtartamhoz kell ragaszkodnunk, elsősorban azért, mert a rendelkezésünkre álló legkorábbi, párizsi kódexben betűvel kiírva a három (τρεῖς) olvasható.[649] A 39. fejezetben a kavarok (kabarok) három nemzetsége/törzse kifejezésben ugyancsak kiírt betűvel szerepel a három (τρεῖς), teljesen azonos írásképpel.[650] A DAI magyar fejezeteiben (38-40) máshol többnyire betűszámot találunk. A 38. caputban a 'három évig' kitétel előtt a türkök/magyarok hét (ἑπτά) törzse kifejezésnél a számnév betűszámmal (ζ') szerepel mind a szövegben, mint pedig a sorszéli másolói jegyzetben.[651] Érdekes, hogy a 38. fejezet végén az etelközi öt folyó (Varukh–Dnyeper, Kubu–Bug, Trullos–Dnyeszter, Brutos–Prut, Seretos–Szeret) felsorolásánál csak az első (πρῶτος) sorszámnevet írta ki betűvel a másoló, a másik négy sorszámnév már betűszám.[652] Ehhez hasonlóan a 40. fejezetben a törzsnevek felsorolásánál is csak az első sorszámnév (Πρώτη) szerepel betűvel, a másik hat esetében betűszámot találunk.[653] Mindez arra vall, hogy a 11. századi végi másoló, Michael Roizaítis tudatosan írt hármat betűvel mind a 38. fejezet időbeli kifejezésénél, mind pedig a 39. fejezet kavar törzseivel kapcsolatban. A szövegkiadásokban a párizsi kéziratnak megfelelően ez szerepel, és másolói hibát ugyan lehet feltételezni, de önkényes ezt egy másik számra cserélni. Véleményem szerint mind filológiai, mind pedig logikai alapon feltételezhetjük, hogy rövid idejű, 'három éves' katonai szövetség jutalmául kapott Levedi előkelő kazár feleséget jutalmul.

További kérdés, hogy van-e módunk pontosabban behatárolni ezt a háromévesre becsült együttélést és együttharcolást. A 9. századból ismerünk olyan adatokat, amelyeket ezzel a rövid idejű szövetséggel kapcsolhatunk össze. A Konstantin–Cyrill legenda szerint 860 táján a kazárok egy várost ostromoltak a Krím-félszigeten, tehát háborúban álltak a bizánciakkal. Ekkor bizánci követség ment Kazáriába, és a kazárok felfüggesztették az ostromot. A bizánci követség ugrikba, feltehetően magyarokba ütközött a Krím-félsziget elhagyása után, akik körülvették a követséget, de továbbengedték őket Kazária felé.[654] Ebből a történeti kutatás arra következtetett, hogy a magyarokkal azonosítható ugrik a kazárok szövetségesei voltak 860–861 táján.[655]

---

egy hosszú, 150 éves (710–863 között) kazáriai uralmon belül egy három évig tartó közös harc emlékének tekintette Karácsonyi 1924. 49, 57.; a kazárokkal a magyaroknak háromévenként megújított szövetsége volt 884-ig, vö. Márki 1914. 107.; a kazár–magyar szövetség egy időszakára vonatkoztatta Macartney 1930. 101.

[649] A szöveget megtekintve, kétség sem fér hozzá, hogy semmiféle javítás nincs itt a szövegben, a másoló kiírva használta a 'három év' kifejezést (ἐνιαυτοὺς τρεῖς), vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 14. – A hármast jelölő betűszám kézirati írásképe alapján a τ(ρεῖς) szóra emlékeztet, annak rövidítésének tűnik a kézirat alapján, vö. egy másik szöveghely, DAI 38,69. „τρίτος", DAI 2003. 174.; a kéziratban a hármat jelentő betűszám, γ' áll, vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 9.

[650] „ἐν ταῖς τρεῖς γενεαῖς", vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 17. – a szövegkiadásban Moravcsik Gyula a számot szövegegyeztetés miatt 'τρισί γενεαῖς'-ra javította, vö. DAI 1950. 175.; és DAI 2003. 175.

[651] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 8-9.; – Moravcsik Gyula a szövegkiadás lábjegyzetében feltüntette azt, hogy a párizsi kéziratban a hepta betűszámmal (ζ) fordul elő, viszont a kiadás görög szövegében kiírta betűvel (ἑπτά) a számot; vö. DAI 38,11; DAI 2003. 170–171.

[652] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 6–12.; DAI,38,68-71; DAI 2003. 174.

[653] A törzsek sorszámneveire Cod. Parisinus Gr. 2009. 113r. vers. 2-7.; vö. DAI 40,3-6; DAI 2003. 174–175.

[654] HKÍF 160. (Ferincz István)

[655] Kazár-magyar szövetségre következtetett Artamonov 1962. 345.; Vajay 1968. 12–13.; Kristó 1980. 92.; Czeglédy 1985a. 119.; Tóth 1998. 162.; Tóth 2011. 135.

Idekapcsolhatjuk azt is, hogy a Dontól nyugatra levő keleti szláv törzsek a kazárok részére adóztak, amelyről az orosz őskrónika tett említést a 852-es és 859-es éveknél.[656] Feltételezhetjük, hogy a magyarok együttműködtek a kazárokkal abban, hogy adózásra kényszerítsék a szláv törzseket. Saját maguk is hasznot húztak ezekből a közös portyákból.[657] A hároméves kazár–magyar együttműködés egyik lehetséges időszaka a 850-es évek vége, illetve a 860-as évek eleje. A másik, feltehető időszak a 870–880-as évek, amikor a Dzsajháni-hagyomány feljegyzései szerint a kazárok a besenyők ellen vezettek évenkénti hadjáratokat.[658] Ekkor is feltételezhetünk kazár–magyar katonai szövetséget, amely a besenyők elleni harcokat foglalhatta magában a Volga mellett.[659] A 870/880 tájára vonatkoztatott Dzsajháni-hagyomány (Ibn Ruszta, Gardízi) szerint a magyarok rendszeres hadjáratokat vezettek a közeli szláv törzsek ellen, foglyokat ejtettek és élelmiszeradóra kényszerítették őket.[660] Ekkor is számolhatunk kazár–magyar szövetséggel, bár nem biztos, hogy a magyarok nem a kazárok „hatósugarából" kieső távolabbi keleti szláv (tivercek, ulicsok stb.) törzseket támadták, a kazároktól függetlenül.[661] Tehát vannak olyan időszakok, amikor adatok kombinációjából feltételezhetjük a rövid idejű, 3 éves együtt harcolást: *a 850-es évek vége–860-as évek eleje (859-861), vagy a 870-es–880-as évek*.

A következő, negyedik időhatározó a kangar besenyőktől elszenvedett vereség után szerepel. A konsztantinoszi leírás szerint a magyarok serege kettészakadt, a nyugati rész Levedi vezetésével Etelközben telepedett le. A letelepedés után „*kevés idő múltával*" (ολίγου δε χρόνου")[662] Levedit a kagán Kazáriába hívta, és fejedelmi címet ajánlott fel számára. Levedi elhárította magától a méltóságot, illetve Álmos vajdát, vagy annak fiát ajánlotta. Így Etelközben került sor a fejedelemválasztásra, Árpád pajzsra emeléssel való beiktatására. A rövid időre vonatkozó kifejezés az etelközi fejedelemválasztás időbeli meghatározására szolgált. Itt több probléma is felmerül. Egyrészt az Etelközbe való betelepedés idejét is csak bizonytalan történeti kombinációk révén lehet meghatározni. Másrészt a „kevés idő" is relatív időmeghatározás, szemben a 3 éves időtartammal vagy a besenyő fejezet 50 vagy 55 évvel korábbra utaló időmeghatározásával. Kristó Gyula az események gyors egymásutánját feltételezte a 850-es évekre vonatkozóan.[663] Hasonlóképpen rövid időt feltételezett Harmatta János, későbbi periódusra vonatkoztatva, 888/889-et követően. Szerinte „az első besenyő támadás és Árpád megválasztása között" mindössze „egy-két év lehetett, mert a tudósítás szerint a kazár kagán a

[656] Hodinka 1916. 38–39, 48–49.; Boba 1967. 57–58, 66.
[657] Tóth 1998. 134, 161–162.; Makk 1998a. 31–32.; Tóth 2011. 111.
[658] MEH 90. (Czeglédy Károly); Kmoskó 1997. 204. (Ibn Ruszta); Zimonyi 2005.) 35 (Ibn Ruszta) 39. (Gardízi)..
[659] Tóth 1998. 134, 163.; Tóth 2011. 111–112. 136.; a 850-es évekre tette Kristó 1980. 85–100; Kristó 1996g. 138, 143–145.; 886–889 közé tette Czeglédy 1985a. 120.
[660] MEH 89.; HKIF 33. (Ibn Ruszta), 38. (Gardézi); Kmoskó 2007. 208–209. (Ibn Ruszta) Zimonyi 2005. 35. (Ibn Ruszta) 37. (Gardizi)
[661] Tóth 1998. 134, 161–162.; Tóth 2011. 111, 134–135.
[662] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110r. vers. 11.; DAI 38,31-32; DAI 2003. 172–173. „Kevés idő múltával" fordításra vö. Moravcsik Gyula, DAI 2003. 173.; „rövid idő múlva," vö. Marczali Henrik, MHK 121.; „kevés idő telvén el", vö. Uhrman 1987–1988. 209.; „egy kevéssel később" (a short while afterwards), vö. Jenkins, DAI 1967. 173.; „rövid idő után" (nach kurzer Zeit), vö. Belke–Soustal, vö. DAI 1995. 190.
[663] Kristó 1980. 128.

besenyők támadást követően már 'kevés idő múlva' küldött Lebedias-ért."[664] A kevés idő múltával időhatározó pontosabb meghatározása annak függvénye, hogy a kangar-besenyő háborút mikorra tesszük, illetőleg számolunk-e egyáltalán vele. A történeti kutatásban több időpontot is feltételeztek az ún. első besenyő–magyar vagy kangar-szavárd háború idejeként (750, 850/854, 889, 893 stb.).[665] A felmerült időpontok majd mindegyike történeti kombináció eredménye, ezért mindenképpen bizonytalan az esemény keltezése. Egyedül a 889-es évszám kapcsolódik történeti forráshoz. Regino apát 906-ban befejezett krónikájában ennél az évnél emlékezett meg a magyarokról részletesen. Megemlítette a magyarok besenyők általi kiűzését Don (Thanais) menti hazájukból, és kóborlásukat a pannónok és avarok pusztáin, tehát a honfoglalást.[666] Regino csak egyetlen besenyő háborúról tudott. Feltehetően tévesen keltezte a besenyők támadását, és a magyarok kiűzését a 889-es évre.[667] Úgy vélem, hogy nem a feltételezett ún. első besenyő háborúval kell összekapcsolni a „kevés idő múlva" kifejezést, hanem az etelközi letelepedéssel. Ez – hasonlóképpen a Kazáriához közeli Levediához való megtelepedéshez – régen történt, tehát 830/850 körüli időre tehetjük. A letelepedés után bizonytalan idő elteltével hívatta magához a kagán Levedit.

Az ötödik időmeghatározás az etelközi fejedelemválasztás után szerepel. Eszerint „*néhány év múlva*" (Μετά δέ τινας χρόνους) a besenyők rátörtek a türkökre, és fejedelmükkel, Árpáddal együtt elűzték őket."[668] Az esemény, a Kárpát-medencei honfoglalást kiváltó etelközi besenyő támadás időpontját nagyjából ismerjük, 894–896-ra tehetjük. Vitatható az, hogy milyen időtartamot jelölhetett a fenti kifejezés, tehát mennyi idővel korábban kerülhetett sor az etelközi fejedelemválasztásra. A szakirodalomban általában elfogadták a rövid, néhány éves intervallumot sejtető fordítást.[669] Harmatta János úgy vélte, hogy a magyarok bulgáriai hadjáratát is tartalmazó DAI 51. fejezete alapján a kifejezés „hozzávetőleges időértéke meg is határozható." A bulgáriai harcokban magát kitüntető Podaront Bölcs Leó császár többször is előléptette, és a második előléptetést követően, „néhány év után" katonai kormányzó lett.[670] Harmatta szerint Podaron három előléptetése Bölcs Leó uralkodása alatt, a 896. évi bolgár–magyar háború és 908 között történt, így a „meta de tinas khronous" időértéke számára „nem marad több 5–6 évnél." Értelmezése szerint Árpád 890-re tehető fejedelemmé választása és a második besenyő támadás (895/896) között legfeljebb 5–6 év telhetett el.[671] Györffy György hangsúlyozta, hogy „noha a tolmács útján közölt, és görögre fordított szavaknak nem tulajdoníthatunk perdöntő jelentőséget, a 'tis' névmás 'egy, egynémely, kevés' jelentése amellett

---

[664] Harmatta 1984. 429–430.; Harmatta 1985. 48–49. – Regino 889. évi tudósítását „rehabilitálta" Harmatta, amely szerinte az első besenyő támadás időpontját őrizte meg.
[665] Vö. összefoglalóan Commentary 144–145.; Tóth 1988. 544–547.; Tóth 1998. 175–176.; Tóth 2011. 146–147.
[666] SRG Regino 131–132.; vö. magyar fordítására HKÍF 197, 198. (Kordé Zoltán)
[667] Regino évszámát megkérdőjelezte Györffy 1971. 282–283.
[668] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r.–vers. 18.–fol. 111v. vers. 1.; DAI 38,54; a „néhány év múlva" fordításra Marczali Henrik, HMK 122.; ugyanígy Moravcsik Gyula, DAI 2003. 173.; angolul is hasonlóképpen adta vissza Jenkins, vö. DAI 1967. 173. „some years later"; németül Belke–Sonstal is, vö. DAI 1995. 191. „nach einigen Jahren."
[669] Györffy 1977b. 108–109.; Harmatta 1984. 430.; Harmatta 1985. 48.
[670] DAI 51,131; DAI 2003. 252–253.
[671] Harmatta 1984. 430.; Harmatta 1985. 48.

szól, hogy a két támadást [ti. besenyő támadást – T. S. L.] kevés idő választotta el egymástól."[672] Róna-Tas András hangsúlyozta, hogy az etelközi választás és a besenyő támadás, a honfoglalás közti időszakra vonatkozó „néhány év" kifejezés „legfeljebb 4–5, de legalább 2–3 évet jelent, vagyis nagyjából a 889–890 körüli éveket."[673] Mások vitatták az időhatározói kifejezés hagyományos értelmezését, és bizonytalan időtartamra utaló, „valamennyi idő után" fordítást adtak.[674] Felmerült a „bizonyos idő múlva" értelmezés lehetősége is.[675] Legrészletesebben Kristó Gyula érvelt a hagyományos, rövid időt feltételező, Györffy-féle értelmezéssel szemben. Szerinte „a középkori-szerzők időtartam-meghatározásait általában nem szabad szigorúan, netán szó szerint vennünk." Hozzátette, hogy „ha a hároméves együttélés kapcsán kétely fogalmazódhat meg, itt még inkább jogos az ellenvetés, hogy mindössze kétéves [ti. 893-895 között – T. S. L.] időkülönbséggé zsugorítsunk össze egy eleve bizonytalan időmeghatározást.[676] Álláspontja szerint a „görög τις szócska határozatlan névmás, így a Metὰ δέ τινας χρόνους kifejezés teljes joggal értelmezhető bizonytalan időhatározónak, és fordítható 'egy bizonyos idő után' kifejezéssel."[677] Kristó Gyula fordítási javaslatát „a DAI nyelvhasználatával összeegyeztethetetlennek" nevezte Olajos Terézia.[678] Szerinte a „μετὰ τινας χρόνους" vagy hasonló változata gyakran szerepel a DAI-ban, és a többes számú alak minden esetben 'év', 'esztendő' jelentésű.[679] Legfőbb példája a DAI 30,85 szöveghelye, ahol konkrét számnév után szerepel a „khronos' szó többes számú alakban (khronous): „miután 7 évig harcoltak."[680] Olajos feltételezte, hogy a 'τις' szót is magukban hordozó passzusok esetében is 'év' és nem 'idő' jelentéssel bír a többes számú alakban (khronous) levő szó.[681] Olajos hozzátette, hogy az 'egy idő után' kifejezésére Konsztantinosznál a 'khronos' szó egyes számban áll.[682] Véleménye szerint helyes Moravcsik Gyula és Jenkins „néhány év múlva" fordítása."[683] Vitathatatlan, hogy a számnevek után többes számban álló 'khronos' szónak 'év' jelentése van, erre a DAI egyéb passzusait is lehetne még említeni.[684] Az Olajos Terézia által felsorolt példák közül – az ominózus 38,55-öt egyelőre kivéve a sorból – egy vitatható. Konsztantinosz a DAI 32,33 passzusában a szerb fejedelmek felsorolásakor megemlíti, hogy „bizonyos idő múlva (Meta khronous tinas) tőlük származott Vojiszláv."[685] Itt a kifejezés fordítható úgy, ahogy Moravcsik

---

[672] Györffy 1977b. 108–109.
[673] Róna-Tas 1996a. 260.
[674] Macartney 1930. 231. „after some time"; Grégoire 1937. 632. „Quelques temps apres"; Litavrin–Novoszelcev, DAI 1991. 161. „Через некоторое время."
[675] Vékony 1986. 46.; Kristó 1980. 127.
[676] Kristó 1980. 127.
[677] Kristó 1980. 127–128.
[678] Olajos 1995. 47; Olajos 2012. 195.
[679] Olajos 1995. 47.; Olajos 2012. 194. – az általa felsorolt példák DAI 32,33; 38,55; 51,131; 53,162; 53,179; 53,47.
[680] DAI 30, 85. vö. DAI 2003. 145.; Olajos 2012. 194.
[681] Így például a DAI 30,67 „epi tinas oun khronous" – „miután néhány évig," vö. DAI 2003. 143. és DAI 30,78-79. „mekhri de khronón tinón" – „néhány évig" – vö. DAI 2003. 143.; vö. Olajos 2012. 194.
[682] Olajos 2012. 194. – vö. pl. DAI 29,88.
[683] Olajos 2012. 194–195.
[684] Vö. pl. DAI 32,72 „meta de kronous treis" – „három év múlva" – vö. DAI 2003. 157.; DAI 32,74. „meta de kronous duo" –„két év múlva" – vö. DAI 2003. 157.
[685] DAI 32,33, vö. DAI 2003. 154–155.

Gyula tette, „bizonyos idő múlva," jóllehet Jenkins itt is „a néhány év után" fordítást adta.[686] Ez azt jelentheti, hogy bár az Olajos Terézia által felhozott filológiai érvek a hagyományos „néhány év múlva' fordítás mellett látszanak tanúskodni, konkrét ellenpélda (32,33) lévén nem lehet azt kizárni, hogy a DAI 38,55 esetében az általánosabb, „valamennyi idő/év" értelmezés helytálló lehet, ahogy azt Kristó Gyula felvetette. Nézetem szerint a hangsúly nem azon van, hogy az időtartamot az általánosabb 'idő', vagy a körülhatároltabb 'év' szóval fordítsuk, hanem a mennyiségjelzőként szereplő 'tis' értelmezésén. Ezt 'a kevés' vagy 'néhány' szóval, illetve a bizonytalanságot érzékeltető 'valamennyi' vagy 'bizonyos' szóval egyaránt lehet fordítani. Úgy vélem, hogy akkor járunk el helyesen, ha *az időtartam relativitását érzékeltetjük, és a „valamennyi év múlva/után" vagy 'bizonyos idő múlva/után" értelmezést adjuk***.** Nem bizonyítható Györffy vagy Harmatta feltevése, hogy mindössze két vagy öt–hat év időtartamként értékeljük ezt a bizonytalan időhatározót. Igaz, az sem igazolható, hogy kitágítsuk ezt kb. 40 évnyi időtartamra (850-es évek és 895 között), ahogy azt Kristó Gyula tette. *Nézetem szerint hozzávetőlegesen sem becsülhető meg, hogy az etelközi fejedelemválasztáshoz képest mikor került sor a besenyők támadására, amely Etelköz elhagyásához, és a honfoglaláshoz vezetett.* Még azt is megkockáztatom, hogy a 'kevés idő (év) múlva' és a 'valamennyi év (idő) múlva' időhatározói kifejezések között lényegi különbség nincs, mindkettő relatíve érzékelteti az időbeli távolságot a bizánci császár által feljegyzett, a történeti emlékezetben megőrzött, régi események között.

A 38. caputban végén szereplő hatodik, múltra vonatkozó kifejezés az „*abban az időben*" (ἐν ᾧ τῷ τότε καιρῷ), amely jelentésében megegyezik a második időhatározóval. Eszerint „a besenyők helyét, amelyen abban az időben a türkök laktak, az ott levő folyók neve szerint hívják."[687].A passzus a magyarok egykori és a besenyők „mostani" szállásterületét írta le öt folyó segítségével. Az „abban az időben" időhatározó ugyanazzal a jelentéssel bír, mint a második időhatározó, és ugyanazt az időszakot jelöli, a „régen" történt megtelepedéstől kezdve. A más forrásból eredő részt egyaránt vonatkoztathatjuk Levediára, vagy Etelközre, amelyek egyaránt a magyarok honfoglalás előtti szállásterületét jelölik.[688]

A DAI 38. fejezete időmeghatározásainak elemzése alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a caput időszerkezetét felvázolhatjuk, de biztos kronológiai következtetéseket, konkrét időmegállapításokat aligha tehetünk. Nem *a 'relatív' időmeghatározások ('régen', 'abban az időben', 'kevés idő múlva', 'valamennyi idő múlva'), sőt nem is annyira az egyetlen konkrét időtartam ('három év') alapján építhetünk fel kronológiát, hanem az események (kazár szövetség, besenyő támadás, honfoglalás) és a történeti szereplők (Levedi, Álmos, Árpád) alapján adhatunk hipotetikus időrendet. Ezt összekapcsolhatjuk más források adataival, és így helyezhetjük biztosabb, bár még mindig feltételes alapokra a konsztantinoszi történet kronológiáját. Utóbbiak alapján a konsztantinoszi történetet a 9. század második felére helyezhetjük.*

---

[686] DAI 2003. 155.; Jenkins fordítására „after some years, vö. DAI 1967. 155.
[687] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 2-6.; DAI.38, 66-67; DAI 2003. 174–175.
[688] Tóth 1998. 54–55.; Tóth 2011. 44–45.

II. 1. 5. 3. Egyéb, magyarokra vonatkozó 9. századi források kronológiai tanúsága

A 38. fejezet, a Levedi-epizódok alapján meghatározott 830/850–895 közti időszakát tekintettük fentebb a konsztantinoszi történet tágabb kronológiai kereteként. A feltevést más, ettől független forrásokkal is igazolhatjuk. A 830-as évekre vonatkozó adatokat a magyarok a Dontól nyugatra való felbukkanása kapcsán már vázoltam, ezért itt csak röviden utalok rájuk. A források (Georgius Monachus Continuatus, Annales Bertiniani, Konsztantinosz/Theophanész Continuatus, Ibn Ruszta) alapján valószínűsíthető, hogy 838 táján, a Dontól nyugatra, a Dnyeper és az Al-Duna közti térségben egy új nép jelentkezett, akiket a magyarokkal azonosíthatunk. A 830-as évek vége jelenti Levedi népe letelepedésének legkorábbi lehetséges dátumát. Kérdés, hogy már ekkor is Levedi állt-e az első Levedi-epizód szerint Levediában, a második Levedi-epizód szerint Etelközben megtelepedő magyarok élén.

A 830-as évek vége után a következő időszak, amikor több keltezhető forrás utal magyarokkal azonosítható népre, *a 860-as évek*. A Konstantin–Cyrill legenda szerint a bizánci követség a Krím-félsziget érintésével 860–861-ben Kazáriába ment. Elérték, hogy a kazárok az éppen ostromolt Krím-félszigeti bizánci város alól elvonuljanak. Továbbhaladva, az őket körülvevő ungrik is sértetlenül elengedték őket.[689] A népnév alapján az ungrik a magyarokkal azonosíthatóak, és a bizánci követség a magyar szállásterület közelében haladhatott. Kazár szövetségre következtethetünk ebből a hagiografikus történetből.[690] A következő évben, 862-ben ungrik szerepelnek a Szt. Bertin Évkönyvben (Annales Bertiniani), Hinkmar említi őket egy dán betörés után: „Eszerint a népek számára korábban nem ismert ellenségek, akiket magyaroknak [Ungri] hívnak, feldúlják annak [ti. Német Lajos keleti frank uralkodó – T. S. L.] az országát."[691] A történeti kutatásban általában elfogadták, hogy az ungrik itt is magyarokat jelölnek.[692] Egy magyar kalandozó hadjáratot tételezhetünk fel, amelynek színhelye Ostmark, a mai Ausztria területe lehetett. Feltételezték, hogy Német Lajos császár és fia, Karlmann viszályába avatkoztak be a magyarok az utóbbi oldalán.[693] Bóna István szerint Rastislav morva fejedelem hívására jelentek meg a magyarok, és támadták meg a „Német Lajos ellen lázadó Karlmanntól védtelenül hagyott, katonai vezetőitől megfosztott keleti frank tartományt."[694] Az évkönyv nem szól arról, hogy az eddig ismeretlen ellenség kivel szövetkezett, csak a népnevet adja meg, és azt, hogy Német Lajos keleti frank uralkodó területét, királyságát (regnum) érte a támadás. A hiányos információk és a homályos megfogalmazás kétséget is ébresztett a történeti kutatásban. Korábban Mátyás Flórián vélekedett úgy, hogy a dánokra és ungrokra vonatkozó rész a Szt. Bertin Évkönyvben betoldás. Mátyás szerint más kútfőben nem szerepelt ez az információ, a dánok pedig nem támadták ebben az időszakban a német területeket. Utalt arra is,

---

[689] A forrás fordítására F. Kováts, Pannóniai legendák 32–34.; HKÍF 653–654. (Ferincz István)
[690] Kazár szövetségre következtetett Artamonov 1962. 345., Vajay 1968. 12–13.; Kristó 1980. 92.; Czeglédy 1985a. 119.; Tóth 2011. 111,
[691] Vö. SRG AB 60.; „Sed et hostes antea illis populis inexperti, qui Ungri vocantur, regnum eiusdem populantur." vö. még HMK 301.; magyar fordítására HKÍF 184. (Tóth Sándor László)
[692] Marczali, HMK 288.; Marquart 1903. 33.; Bóna 2000. 13.
[693] A kalandozás elemzésére Vajay 1968. 14.; Kristó 1980. 93.; Darkó 1996. 180.; Tóth 2011. 122.
[694] Bóna 2000. 13.; vö. még Róna-Tas 1996a. 259.

hogy a magyarok (Ungri) 889-ig ismeretlenek voltak nyugaton. Értelmezésében az ungriknak nevezett ellenség az északi népek számára volt ismeretlen. Ezért úgy vélte, hogy az ungrik támadása nem lehet hiteles adat, a forrás nem vonatkoztatható a magyarokra.[695] Makk Ferenc kifejtette, hogy Mátyás ellenérvei nem állják meg helyüket. Megemlítette, hogy az ungrikkal ugyanazon időben együtt szereplő dánok támadására van adat 858-ból, a magyarokra vonatkozóan pedig van hitelt érdemlő, 881. évi, nyugati forrásunk.[696] Legutóbb Ungváry Jenő fejtett ki Mátyás Flóriánéhoz hasonló nézetet. Ungváry elemzésében arra a következtetésre jutott, hogy az „akiket Ungri-nak neveznek" (qui Ungri vocantur) mellékmondat egyaránt utalhat az „ellenségekre" (hostes) vagy „azon népekre" (illis populis) is. Érvelése szerint a mellékmondat nem az ismeretlen ellenségre vonatkozik, akiket Hinkmar nem tudott megnevezni, hanem a megtámadott népekre, és „az Ungri népnévvel azt a földrajzi területet kívánta megnevezni, ahol az ismeretlen ellenség dúlta az országot."[697] Értelmezése szerint a helyes fordítás: „A dánok az ő országa nagy részét öldökléssel és tűzzel pusztítva zsákmányolják. De olyan ellenség is pusztítja országát, amelyik ezelőtt azon népek számára, akiket ungroknak neveznek, ismeretlen volt."[698] Ungváry szerint nem a távoli Etelközből indított magyar kalandozásról van szó. Úgy vélekedett, hogy a forrás azt világítja meg, hogy Német Lajos országában hol éltek a megtámadott Ungri népek. Ennek kapcsán Ungváry utalt Olajos Terézia 860-as adatára, a „Ungariorum marcha" helynévre a mai Burgenland területén.[699] Ungváry feltevését Makk Ferenc bírálta.[700] Tartalmi ellenérvként említette, hogy az évkönyv szerzője, Hinkmar általánosságban szólt mind a dánok, mind az ismeretlen ellenség esetében arról, hogy a német birodalom mely területeit, népeit támadták. Makk szerint Hinkmar rövidítéses mondatszerkesztést használt, és „a második mondatban szereplő illis populis a birodalomra, ill. a birodalom népeire utal."[701] Makk szerint Hinkmar következetesen és helyesen használta a vonatkozói mellékmondatokat. Ezért a 'qui' (akik) relatív névmás az 'inexperti' (ismeretlen), és a 'hostes' (ellenségek) szóra vonatkozik, „nem pedig az inexperti előtt levő (tehát a qui-től távolabb álló) populis szóval van kapcsolatban."[702] Makk nem látta bizonyítottnak, hogy az ungri népnév a keleti frank birodalom „pannóniai tartományának Ungri nevű lakosságára vonatkoznék."[703] Szerinte az ungri népnév a keleti frank birodalomban addig ismeretlen ellenséget, a magyarokat jelölte. Ungváry válaszcikkében erőltetettnek nevezte Makk Ferenc tartalmi ellenérvét, ti. hogy Hinkmar ne lett volna tisztában azzal, hogy a dánok a birodalom észak–északnyugati területeit támadták rendszeresen. Hozzátette, hogy nem tudjuk

[695] Mátyás 1898. – Ő a következő fordítást adta: „A dánok öldökléssel és gyújtogatással rabolják (Német Lajos) országa nagy részét. De még azon népek által elébb nem tapasztalt ellenségek is, kik ungrinak neveztetnek, pusztítják országát." – Uo. 383.
[696] Makk 1998a. 48. – a 881. évi adatot Mátyás Flórián nem ismerhette, mert csak 1921-ben került elő.
[697] Ungváry 2012a. 12–13.
[698] Ungváry 1997. 445–446.
[699] Ungváry 2012a. 13.; a 'Uangariorum marcha' adatra Olajos 1969. 87–90.; legújabban Olajos 2012. 123–127.
[700] Makk 1998a. 48–53.
[701] Makk 1998a. 50.
[702] Makk 1998a. 52.
[703] Makk 1998a. 53.

meg a forrásból, hogy az ismeretlen ellenség hol támadott.[704] Ungváry megkérdőjelezte azt is, hogy a populus szó jelölhette-e többes számban a birodalom több népét, szerinte konkrét népességről volt szó.[705] Ungváry vitatta Makk Ferenc vonatkozói mellékmondatokkal kapcsolatos állítását is, szerinte a relatívumok középkori használata bonyolultabb, félreértelmezésekhez vezethet.[706] Ungváry következtetése változatlan maradt, szerinte 862-ben nem egy keletről indított, Kárpát-medencei vagy ausztriai magyar kalandozásra került sor, hanem a forrás egy keleti frank fennhatóság alatt élő Ungri népről adott hírt.[707] Ungváry érdeme, hogy felhívta a figyelmet a forrás értelmezésének problémáira, tovább arra, hogy az Ungri népnéven nem érthetünk 862-ben sem automatikusan etelközi magyarokat.[708] Véleményem szerint Ungváry fordítása azért problematikus, mert értelmezése alapján a Német Lajos királyságát támadó ellenségről nem tudunk meg semmit, és az Ungri kiléte is homályban marad. Úgy vélem, hogy Hinkmar a keleti frank területen nem ismert Ungri nevű ellenség támadását rögzítette. Más dolog, hogy ezt összekapcsoljuk-e a Kárpátoktól még keletre élő magyarokkal, vagy pedig az egykori avar birodalomban élő onogurokkal hozzuk őket kapcsolatba. Nézetem szerint Hinkmar érsek Levedi Hétmagyar törzsszövetségének kalandozó hadjáratát örökítette meg. Ezért 861-ben és 862-ben is a magyarok tevékenységét tételezhetjük fel a Krím-félsziget közelében, illetve a keleti frank peremterületen..

A 860-as évek eleje után a következő időszak, amikor a magyarok Ungri néven felbukkannak a forrásokban, a *880-as évek eleje*. A 881-es évnél a Salzburgi Évkönyv említi „hogy a nap elsötétült a harmadik és hatodik óra között. Az első háború a magyarokkal (cum Ungris) volt Wenia-nál. A második háború a kabarokkal (cum Cowaris) Culmite-nél."[709] A forrás előbb említette az égi csodaként értelmezett napfogyatkozást, és utána az ungrikkal és a kavarokkal való háborút. Mivel a napfogyatkozást 881. augusztus 22-re tették, ezért augusztusban vagy szeptemberben kerülhetett sor e csatározásokra.[710] A helyszín a keleti frank birodalom Ostmark tartománya lehetett; Wenia a mai Wiennel (Bécs) azonosítható, míg Culmite esetében feltételesen Kollmitz vagy Kulmberg merült fel.[711] Valószínűleg az ungrik és a kavarok a keleti frankok ellen harcoltak, mégpedig Szvatopluk morva fejedelem szövetségében.[712] Az ungrik magyarokkal való azonosítása mellett szól a kavarok említése, ami közös hadjáratukra utal a keleti frank birodalomban. A Salzburgi Évkönyvek 881-es adata közvetve valószínűsíti a Szt. Bertin Évkönyvben 20 évvel korábban szereplő ungrik azonosságát a magyarokkal.[713] A

---

[704] Ungváry 2012a. 22–23.
[705] Ungváry 2012a. 23–25.
[706] Ungváry 2012a. 26–27.
[707] Ungváry 2012a. 29.
[708] Hölbling Tamás Ungváryt követve az Annales Bertiniani 862. évi bejegyzését nem tekintette hiteles forrásnak a magyarokkal kapcsolatban, interpolációt vagy értelmező beszúrást tételezve fel, vö. Hölbling 2010. 243–247.
[709] MGH SS XXX/2. 742.; HKÍF 209. (Tóth Sándor László)
[710] Vajay 1968. 15. o. 23. jegyzet; Tóth 1996f. 8.
[711] A forrásban levő helynevekre és azonosítási problémáikra vö. Vajay 1968. 16.; Kristó 1980. 149.; HKÍF 209. o. 657. jegyzet
[712] Vajay 1968. 16., Kristó 1980. 149.; Darkó 1996. 181.; Tóth 2011. 122.
[713] Hölbling Tamás megkérdőjelezte a Salzburgi Évkönyv hitelességét. Érvei szerint későn (1921-ben) találták meg a forrást, csak egyetlen kézirata van, semmilyen más forrás nem írt erről az eseményről, maga az évkönyv egészen 907-ig nem szól az ungrikról, nehezen hihető, hogy ilyen távolságra hadakoztak volna a magyarok. Hölbling

másik, időben közeli adat, amely kapcsolódhat a 881-es magyar hadjárathoz, a Metód-legenda egy részlete. Ezek szerint Metód, morva érsek találkozott egy ugor királlyal, aki „elérkezvén a Duna mentére, látni akarta" őt. Bár óvták Metódot a találkozótól, ő elment, és az 'ugor király' szívélyesen elbeszélgetett a 'szlávok apostolával', sőt meg is ajándékozta, és arra kérte őt, hogy emlékezzen meg róla imáiban.[714] A hagiografikus történet némi gyanút ébreszthet, – akárcsak bátyja, Konstantin–Cyrill esetében a 861. évi, ugrokkal való találkozás leírásában – hogy vajon létrejött-e egy ilyen találkozó, és nemcsak a később szentté avatott Metód hitelét akarta-e növelni a legenda-író a pogány „ugor" király barátságos viselkedésével. Feltételezhetjük, hogy e találkozónak lehettek reális mozzanatai. Kérdéses, hogy az 'ugor' népnév a magyarokra vonatkoztatható-e, és jelölhette-e a király megjelölés a magyar törzsek egyik vezetőjét. A Salzburgi Évkönyv 881-es adata alapján az 'ugor király' a magyarok egyik fejedelme lehetett. A találkozó pontos időpontja és helyszíne kérdéses marad. Korábban feltételezték, hogy Metód konstantinápolyi útja kapcsán, 882-ben vagy 884-ben került erre sor az Al-Duna vidékén.[715] Bóna István értelmezése szerint az ungrik királya „minden valószínűség szerint az akkori Dél-Délkelet-Morvaországban találkozott a Dunánál Method érsekkel."[716] Valószínűnek tartom azt, hogy az ugor (magyar) vezér jött el a Duna vidékére, így a 881-es magyar hadjáratot vehetjük gyanúba a Metód-legenda kapcsán. A morvák érseke tárgyalhatott a magyar vezérrel, és így jöhetett létre egy morva–magyar szövetkezés 881-ben, amelynek következményeképpen támadtak a magyarok és kavarok Ostmark tartományban.[717] A 880-as évek magyar aktivitását jelzik a keleti szláv népek elleni magyar hadjáratok is, amelyeket a Dzsajháni-hagyomány képviselői (Ibn Ruszta és Gardizi) említettek.[718]

A 890-es évek első felében a magyarokra vonatkoztatható adatok mennyisége némi gyarapodást mutat. A Fuldai Évkönyv 892-ben jegyezte föl, hogy Arnulf keleti frank király Szvatopluk morva fejedelem ellen 892 júliusában indított hadjáratához csatlakoztak az ungrik, és pusztították a területet, azaz Morvaországot.[719] Az Arnulffal szövetkező ungrik a magyarokkal azonosíthatóak, és kalandozó hadjáratban vettek részt.[720] Két évvel később, 894-ben újból szerepelnek ungrik a Fuldai Évkönyvben. Ezúttal az olvashatjuk, hogy „a magyaroknak (Ungri) nevezett avarok (Avari) ebben az időben a Dunán túl kóborolva sok szörnyűséget követtek el. Ugyanis a férfiakat és idős nőket mind egy szálig legyilkolva, a fiatal nőket kéjvágyuk

---

megoldási kísérlete az, hogy az ungrik a pannóniai avarok, a kabarok pedig a tiszántúli székelyek lehettek (vö. Hölbling 2010. 247–251.). Hölbling hiperkrititikája erőltetett. A kora középkorban lehetetlen elvárni, hogy egy eseményről több forrás, vagy kézirat is rendelkezésre álljon. Esetleges, hogy egy lappangó forrást mikor találnak meg. Az sem ellenérv, hogy a Salzburgi Évkönyv 881 után csak 907-ben emlékezett meg újra az ungrikról. A távolsági tényezővel való érvelés sem helytálló, mert akkor a magyarok a 10. században nem érték volna el az Ibér-félszigetet vagy más távoli területeket. Hölbling prekoncepciója tetten érhető, kizárni az etelközi magyarok megjelenését, és Kárpát-medencei avar és székely (kabar) csoportokkal számolni.

[714] HKÍF 161. (Ferincz István fordítása)

[715] 884-re és az Al-Duna vidékére vö. H. Tóth 1997a. 113–117.

[716] Bóna 2000. 13.

[717] Tóth 2011. 123.

[718] Wiet 1955. 160.; HKÍF 33. (Ibn Ruszta) 38. (Gardézi); Kmoskó 1997. 208–209.

[719] SRG AF 121–122.; MEH 210.; HKÍF 188–189.

[720] A 892-es magyar hadjáratra Vajay 1968. 22.; Kristó 1980. 151–152.; Tóth 1996f. 10–11.; Cave 1995. 113.; Darkó 1996. 182.; Tóth 2011. 124.

kielégítésére barmokként magukkal hurcolva egész Pannónia lakosságát teljesen kiirtva elpusztították."[721] A Fuldai Évkönyv által avaroknak és ungroknak egyaránt nevezett (Avari, qui dicuntur Ungri) nép nem az egykori avar birodalom lakói, hanem egyértelműen magyarok voltak.[722] Ezúttal a keleti frank uralom alatt álló Pannóniát (Dunántúlt) pusztították, vélhetően morva szövetségben. Utóbbival hozható kapcsolatba a krónikakompozíció fehér ló-mondája.[723] A 894. évi pannóniai kalandozás, és a 894–896 közti időre bizánci szövetségben folyó bulgáriai hadjárat már a magyarok Kárpát-medencei beköltözéséhez, honfoglalásához kapcsolódik.

A konsztantinoszi DAI 38. fejezetének időbeli elemzése véleményem szerint arra világít rá, hogy a mozaikszerű caput két fő forrásra mehet vissza, és két történetet, vagy két Levedi-epizódot tartalmaz, amelyek párhuzamos, komplementer elbeszélést alkotnak. Ezek fő vonalaiban azonos elemeket (megtelepedés, kazár kapcsolat, besenyőktől vereség és elűzetés) foglalnak magukba, de kisebb eltérések is vannak köztük. A 38. fejezet részletesen elemzett időmeghatározásai bizonytalan időtartamot ('régen, 'abban az időben', kevés idő múlva', 'bizonyos idő múlva/néhány év múlva'), vagy rövid időtartamot ('három év') jelölnek, kronológiai meghatározásuk bonyolult. Ezért a 38. fejezet szereplői (Levedi, Álmos, Árpád), továbbá más, magyarokra vonatkoztatható híradások alapján határozhatjuk meg a konsztantinoszi történet időkereteit. Eszerint két vezetői generáció történetéről beszélhetünk (Levedi és Álmos nemzedéke, illetőleg Árpád és Kuszán nemzedéke), és a magyar törzsszövetség „belátható története" a 830-as évek végétől/850-es évektől a 894–896-os évekig (a Kárpát-medencei honfoglalásig) terjedő időszakra tehető. Ez támasztják alá más (bizánci, nyugati/latin és szláv) források is, amelyek a 830-as évek végén, a 860-as évek elején, a 880-as évek elején, és a 890-es évek első felében számolnak be egy türk, hun, ungri/ugri és avar népneveken szereplő „új nép" hadjáratairól.

II. 1. 6. Levedia, szállásterületi kérdések

A magyarok régi szállásterületének ez a neve kizárólag a DAI 38. fejezetében szerepelt.[724] Ezért először a konsztantinoszi információkat kell felsorolnunk, hiszen a történeti kutatás is erre alapozva kísérelte meg a szállásterület lokalizációját. Ugyanakkor indokolt lenne – a két Levedi-epizód fenti kronológiai tanúságai és összefüggései alapján – együtt tárgyalni Levedia szállásterületét a másik, szintén csak Konsztantinosznál szereplő Etelközzel, mert „nem lehet egymástól elszakítva elemezni őket."[725] Jelen munkában mégis külön tárgyalom őket, mivel a DAI 38. caputjának szerkezeti felépítését követve külön fejezetben elemzem Levedi, illetve Álmos és Árpád törzsszövetségét.

---

[721] SRG AF 125–126.; HKÍF 190. (Géczi Lajos fordítása); MEH 211. (Horváth János fordítása)
[722] A 894. évi pannóniai magyar hadjáratra vö. Györffy 1977a. 128–129.; Kristó 1980. 170.; Bowlus 1995. 240–241.; Tóth 2011. 124–126.
[723] Györffy 1977a. 128–129.; Szegfű 1989. 31–46.; Kristó 1980. 154–155.
[724] Összefoglalóan a kérdésre Jenkins 1962. 147.; Erdélyi 2012. 162–164.
[725] Erre vö. Tóth 2001a. 127.

A Levediával kapcsolatos, konsztantinoszi információkat forrásérték szempontjából három csoportba sorolom. Primérnek tekintem azokat az adatokat, amelyek bizonyosan Levediára vonatkoznak. Primér információnak számít, hogy „a türkök népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet."[726] Idesorolható az is, hogy a szállásterület Levedi vajdáról kapta nevét: „amelyet első vajdájuk nevéről Levediának neveznek."[727] A következő fontos információ az, hogy „Levediában folyik a Chidmasz folyó, amelyet Chingilúsznak is neveznek."[728] Összesen négy elsődleges, Levediával kapcsolatos információt említhetünk: régen itt telepedtek le a magyarok, Kazáriához közel volt, Levediről nevezték el, és területén volt a Chidmasz–Chingilúsz folyó.[729] A második csoportba, a szekunder adatok közé olyan információkat sorolhatunk, amelyeket feltételesen köthetünk Levediához (illetve Etelközhöz), leginkább a 38. fejezetben való helyük alapján. Levediához kapcsolható a magyarok régi szavárd (szavartoi aszfaloi) elnevezése, a kazárokkal való három évig tartó együttlakása és együtt harcolása, és a kangar-besenyő támadás, amely kétfelé szakította a magyarokat.[730] A harmadik csoportba vehetjük azokat a konsztantinoszi passzusokat, amelyek egy harmadik néven említik az egykori magyar szállásterületet, ez pedig a „besenyők földje" vagy „a besenyők helye."[731] A 38. fejezet utolsó bekezdésében pontosan meg is határozza ezt a területet: „A besenyők helyét, amelyen abban az időben a türkök laktak, az ott levő folyók neve szerint hívják. A folyók a következők: első folyó az úgynevezett Varuch [Dnyeper – T. S. L.], második folyó az úgynevezett Bug, harmadik folyó az úgynevezett Trullosz [Dnyeszter – T. S. L.], negyedik folyó az úgynevezett Prut, ötödik folyó az úgynevezett Szeret."[732] A történeti kutatás Levedia kapcsán az Etelközre vonatkozó konsztantinoszi információkat is számításba vette, illetőleg más forrásokat (muszlim tudósítások, nyugati források stb.) is idekapcsolt.

Levedia (Lebedia) elnevezését illetően a történeti kutatásban hangsúlyozták, hogy a név formája kétségtelenül görög; a magyar Levediből -ia végződéssel görögösített országnév, hasonló más tartomány- és országnevekhez (pl. Turkia, Patzinakia). [733] A név eredetileg Leved/Levedi volt, tehát a terület neve megegyezett a vezető nevével.[734] Az elnevezést illetően felmerült, hogy a régi török népeknél és a magyaroknál a fejedelmek nevét is használták országnévként, de erre alig akad példa.[735] Kétely is felmerült Levedi névadó szerepével kapcsolatban. Levedi nevét származtatták a szállásterület nevéből, illetőleg Levedit mitikus

[726] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers.13-15.; DAI 38,3-4; DAI 2003. 170–171.
[727] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 15-16.; DAI 38,5; DAI 2003. 170–171.
[728] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 4-5.; DAI 38,8-9; DAI 2003. 170–171.
[729] Tóth 2001a. 127.
[730] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 7.; fol. 109r. vers. 13-14, 109v. vers. 8–fol. 110r. vers.9.; DAI 38,9-10; 38,13–14, 38,19-30; vö. Tóth 2001a. 128.
[731] A besenyők helye, vagy földje kifejezésre vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 2.; fol. 112v. vers. 16-18.; DAI 38,66.; 39, 6; DAI 2003. 174–175.; vö. összefoglalóan Tóth 2001a. 128.
[732] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 2-12.; DAI 38,66-71.; DAI 2003. 174–175.
[733] Gyóni 1943. 81–82.; Jenkins 1962. 147.; Györffy 1984b. 386.; Györffy 1985. 4–5.; Benkő 1984. 390, 393, Benkő 1986. 11.
[734] Gyóni 1943. 81.; Györffy 1984b. 386.; vö. még Györffy 1985. 5.
[735] Pauler 1900. 142. o. 46. jegyzet; Melich 1925–1929. 6–7.; Németh 1930. 67–68..; Gyóni 1943. 81.; Moravcsik 1983. I. 177.

személynek tekintve Levediát tőle elszakítva értelmezték („létező hely”).[736] Rámutattak arra, hogy a steppei népeknél ritka az ilyen típusú névadás, és a későbbi, Árpád-kori Magyarországon sem terjedt el az a gyakorlat, hogy nagyobb területeket, vagy akár országrészt nevezzenek el egy-egy vezető személyről.[737]

Levedia területi vonatkozását illetően a korábbi történeti kutatás jobbára elfogadta, hogy Konsztantinosznál Levedia törzsszövetségi szállásterületet jelölt.[738] Konsztantinosz a ’topos’, hely megjelölést használta Levediával kapcsolatban, és „nagy területrészre – országra, tartományra” értette a bizánci császár.[739] Levediát a császár beillesztette a tartománynevek sorába, és az elnevezés kontextusai is „nagyobb területrészt sejtetnek, hiszen először, mint a türkök lakóhelyét emlegeti, másodszor pedig arról szól, hogy e helyet folyó szeli át.[740] A történeti kutatásban Czeglédy Károly szakított ezzel a hagyományos értelmezéssel, aki Levediát egy szűkebb területnek tekintette, Etelközön belül Levedi vezér szálláshelyének.[741] Levedia nemzetségi-törzsi szállásterületként, Levedi szállásaként való értelmezése tért hódított a történeti kutatásban. Többen is úgy vélték, hogy a konsztantinoszi Levedia nem vonatkozhatott az egész törzsszövetség területére.[742] *Valószínűnek tartom, hogy az egy folyóval és egy törzsfő/fejedelem (Levedi) nevével jelölt terület eredetileg csak a hét törzs egyikének, az akkori vezértörzsnek, illetve vezetői nemzetségnek a szűkebb szállásterületére vonatkozhatott. Konsztantinosz ugyanakkor a hét törzs területét jelölte ezzel a görögösített, Leved(i) személynevéből -ia országnévképzővel ellátott ’helynévvel’*. Ennek megfelelően adott például olyan információkat, amelyek nem pusztán egy vezetői nemzetség, törzs szálláshelyére vonatkozhatnak, hanem egy törzsszövetség területére. Ilyen információ az, hogy Kazáriához ’közel’ volt a szállásterület. A nomád szállásterület megjelölésére alkalmas módszer a szomszédok megemlítése, jelen esetben a kazároké. A szállásterület-leírás másik módja annak megemlítése, hogy kik laktak a területen korábban vagy később.[743] Levedia esetében a bizánci császár nem utal a terület korábbi lakóira, viszont a 38. fejezet első részében, az első Levedi-epizódban megemlíti, hogy a támadó kangarok legyőzték a türköket (magyarokat) és letelepedtek földjükön.[744] Ez a történet Levediára vonatkoztatható, és a besenyők tekinthetők a magyar törzsszövetség szállásterülete új lakóinak. Legfeljebb az lehet kérdéses, hogy melyik ismert besenyő törzsszövetségi területről lehet szó, a Volga és az Urál közti régi, vagy inkább a Don és az Al-Duna közti új besenyő szállásterületről.[745]

---

[736] Levediát a szláv ’livadhia’ (mocsaras hely) szóból értelmezte Macartney 1930. 90–93.; Toynbee 1973. 453.; „létező, létező hely” magyarázatra vö. Bartha 1987. 54.
[737] Györffy 1984b. 386.; vö. még Györffy 1985. 4.
[738] Pauler 1900. 20, 23.; Hóman–Szekfű 1928. I. 64–69.; Németh 1930. 152–154.; Deér 1945. 14.; Fodor 1975. 170, 194.; Dümmerth 1977. 77.; Kristó 1980. 41–44.; Fodor 1992. 59, 102.; Makk 1997. 178–179.; Makk 1998a. 31.
[739] Benkő 1984. 392–393.; Benkő 1985. 11.
[740] Benkő 1984. 393.; Benkő 1985. 11.; hasonlóképpen Ligeti 1985a. 5.; Kristó 1998a. 152–154.
[741] Czeglédy 1985a. 123.
[742] Györffy 1984b.; Györffy 1985. 5.; Benkő 1984. 393–394.; Benkő 1985. 11–12.; harmatta 1984. 428–429.; Ligeti 1985a. 8.; Ligeti 1986b. 64.; Kristó 1998a. 152–154.; Tóth 2001a. 135..
[743] Tóth 1996g. 63.
[744] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109v. vers. 8-14.; DAI 38,19-23; vö. DAI 2003. 170-171.
[745] Tóth 2011. 40.

A következő kérdés az, hogy *mikor éltek a magyarok Levediában*. Az időrendi kérdést csak röviden tárgyalom, mivel a Levedi-epizódokat részletesen elemeztem. Egyes kutatók a 7-8. századtól számoltak a levediai hazával.[746] Ezzel rokonítható feltevés szerint 700-től vagy 750-től a 830-as vagy 840/850-es évekig laktak a magyarok Levediában.[747] A régebbi történeti kutatásban elterjedt álláspont értelmében 830-ban költöztek le a Volga-menti Baskíriából Levediába a magyarok, és egészen 889-ig laktak itt, amikor Regino szerint kiűzték őket a besenyők. Eszerint a 9. század túlnyomó részét éppen Levediában töltötték a magyarok, és Etelközben jóval rövidebb ideig tartózkodtak.[748] Az újabb történeti kutatásban a törzsszövetségi szállásterületként értelmezett Levedia időbeli kereteit jobbára rövidebbre szabták; 810–850, 840-850, 830–850/860, illetve a 880-890 közti intervallumra. Lényegében tehát Levedi működése feltételezett időszakára tették a levediai őshazát.[749] Nézetem szerint a Levedi életpályájához szorosan kötődő Levedia elnevezés a 9. század második felére tehető. *Levedi 850-870/880 között lehetett a magyar törzsszövetség vezetője, ekkor nevezhették nemzetségi/törzsi szállásterületét Levedinek, illetve a görögösített Levedia nevet vonatkoztatta Konsztantinosz császár a magyar törzsszövetség területére*.[750]

Levedia lokalizációja erősen vitatott kérdés a magyar őstörténeti kutatásban.[751] Ez függ attól is, hogy törzsszövetségi, vagy nemzetségi/törzsi szállásterületként számolunk vele. Levedia lokalizációját a konsztantinoszi primér információk segítségével határozhatjuk meg: a Kazáriához való közelség és a Chidmasz–Chingilusz folyók alapján. Emellett a történeti kutatás használta a szekundér információkat is, elsősorban a kettészakadásról szóló híradást, amelynek következtében Etelközt tekintette nyugatabbi, és Levediát keletebbre fekvő területnek.[752] Levedia kapcsán kevésbé hivatkoztak a „besenyők földje" kapcsán említett öt folyó vidékére vonatkozó konsztantinoszi leírásra.[753] Ugyancsak ritkábban vették figyelembe a muszlim források híradásait, és a nyugati kútfők információit is.

A történeti kutatásban aránylag ritkán fordul elő az a hipotézis, amely *a Don folyótól keletre* helyezte a régebbinek gondolt levediai hazát.[754] Ezen belül az egyik nézet a Dontól délkeletre, a Kubán vidékére lokalizálta Levediát. Ezzel összefüggésben a Molocsnaja és két mellékfolyója, a Činhul és Takmak vidékére tették Levediát.[755] Ehhez kapcsolódó nézet a Don–

---

[746] A 7. századra tette Levediát és Levedit Dümmerth 1977. 77.; 700-tól számította legalább egy évszázadig Marczali 1895. 17, 20, 22.; 750-ig laktak Levediában a magyarok, vö. Deér 1945. 14.
[747] A 700-től 850-ig tartó levediai hazára vö. Fodor 1992. 59, 102.; 750-től 840/850-ig Fodor 1975. 170, 194.
[748] Kuun 1892. I. 135–136.; Pauler 1900. 13, 20, 23.; Németh 1930. 152–154.; 830/840-től 889-ig számította Németh 1991. 219, 222, 225.; a kazároktól a 9. század közepén önállósuló magyarok 889-ig éltek Levediában, vö. Hóman 1923. 19–21–22.; Hóman–Szekfű 1928. I. 19, 21–22..
[749] A 810-es évektől 850-ig számította Makk 1997. 178–179.; 830–850-es évek között, vö. Kristó 1980. 33-34, 103–104, 116.; 840-850 között, vö. Vékony 1986. 52.; a 830-as évektől 860-as évek végéig, vö. Benkő 1984. 413, 419.; Benkő 1985. 49.; a 880–890 közti időszakra vö. Harmatta 1984. 430.; Harmatta 1985. 49..
[750] Tóth 2001a. 130–131.; Tóth 2011. 45.
[751] Jenkins 1962. 147.; Bartha 1968. 116–118. o. 139a jegyzet; Bartha 1987. 47–54.; Tóth 1998. 49–52.; Tóth 2001a. 131.; Tóth 2011. 37–38.; Erdélyi 2012. 162–164.
[752] A figyelembe vett szempontokra a kutatásban, vö. Tóth 1998. 44.; Tóth 201a. 128–129.; Tóth 2011. 37.
[753] Erre vö. Tóth 2001a. 130.
[754] Összefoglalóan vö. Tóth 2011. 37.
[755] Kuun 1892. I. 118.; Marczali 1895. 17.; Marquart 1903. 32.; Macartney 1930. 91.; Zichy 1923. 148.; Zichy 1926. 13.; Czeglédy 1943b. 102–103, 117.; Deér 1945. 14..

Kubán–Dnyeper közötti Levediával számolt. A konsztantinoszi híradás Khingil folyóját a Molocsnaja vagy a Donyec folyókkal azonosította.[756] A másik hipotézis a Dontól északkeletre, a Volga és az Urál folyók közti vidékre, lényegében tehát Magna Hungaria vagy Baskíria területére helyezte a korábbinak tartott levediai őshazát. Levedia folyóját az Embával, illetőleg a Kis és Nagy Úz folyókkal azonosították. Érvként felmerült a terület régészeti anyagának (Szterlitamak, Lugovszkoje stb.) hasonlósága, feltehető rokonsága a honfoglaló magyarokéval.[757] A fenti hipotézisek arra épülnek, hogy Levediának keletre kellett elhelyezkednie Etelköztől, ha a konsztantinoszi leírást a magyarok kettészakadásáról, és az egyik néprész nyugatra vonulásáról szó szerint értelmezzük. Az északkeleti Levedia-elmélet azzal is számol, hogy a besenyők korábbi hazájukat a magyaroktól foglalták el. Azt a konsztantinoszi információt is felhasználták, hogy Levedia közel volt Kazáriához. A konsztantinoszi folyók azonosítása a fenti hipotézisekben alárendelt szerepet játszik, bár ezen a területen is találtak olyan folyót, amelynek neve összevethető volt a Khingilussal.

A Levedia-elméletek következő csoportjába azokat az elméleteket sorolhatjuk, amelyek a *Don vidékére*, vagy a Don vidéktől nyugatra és keletre egyaránt kiterjedő szállásterületet feltételeztek.[758] A Don folyót hangsúlyozták e szállásterület kapcsán, illetve a DAI 42. fejezetében szereplő Συγγούλ folyónévet azonosították a levediai Chingilussal.[759] A Don-vidéki Levedia hipotézise annyiban eleget tesz a konsztantinoszi szövegnek, hogy valóban közel van Kazáriához.

A Levediát törzsszövetségi szállásterületként értelmező felfogások közül a legismertebb, klasszikus hipotézis szerint *a Don és a Dnyeper közti területet* azonosíthatjuk a régibbnek vélt őshazával.[760] Két érvelést érdemes idézni az elmélet kapcsán. Fehér Géza szerint Etelközt „Konstantinos nagyon pontosan a Dnyeper–Szeret területre lokalizálja, amelyből következően Eleüdi-t [ti. Levediát-T. S. L.] a Don és Dnyeper közé kell tennünk.” Fehér a 38. fejezet Khingul és a 42. fejezet Singul folyónevét ugyanazon folyó variánsainak tekintette, Levedia folyóneveit pedig a Donnal vagy mellékfolyójával, a Donyeccal azonosította.[761] Németh Gyula nevéhez fűződik a Levedia-hipotézis „klasszikus” meghatározása. Németh elmélete szerint a besenyők 950 közötti, Donig húzódó területéből kell kiindulni, „amely természetesen nem azonos Levediával. Le kell számítani belőle Etelközt, a magyarság későbbi hazáját, illetőleg a Dnyepertől nyugatra eső területet.” Ebből következik, hogy Levedia „a Pontus és Maeotis északi partján, a Don és a Dnyeper között” volt.”[762] Németh Gyula feltevését „matematikai modellnek”

[756] Hóman-Szekfű 1928. I. 64–65, 67.
[757] Vékony 1986. 42–43., 50–51.; Vékony 2002. 182–183.; Várady 1989. 26, 50–51, 54.
[758] A Dontól nyugatra tette Macartney 1930. 90–93, 96.; Bartha 1987. 54.; a Don mindkét partjára Moór 1943. 61–62.; Molnár 1953. 91–92.; a vonatkozó szakirodalomra vö. Tóth 1998. 44.; Tóth 2011. 37–38.
[759] Macartney 1930. 91.
[760] Pauler 1900. 13–17.; Fehér 1921. 94.; Németh 1930. 152–154.; Hóman 1938. 15.; Ziohy 1939. 101.; Dunlop 1954. 196–201, 203–204.; Bartha 1968. 83, 96, 100–101, 118. Makk 1998a. 31.; a vonatkozó szakirodalomra vö. Tóth 1998. 45.; Tóth 2011. 38.
[761] Fehér 1921. 94, 95–97.
[762] Németh 1930. 152–154.

neveztem el,[763] mivel nem tett mást, mint a besenyők 950 körüli szállásterületéből kivonta az öt folyó vidékére tett Etelközt (Dnyeper–Szeret vidék), és így jutott „egyenlete” vélt megoldásához, Levediához. E feltevés gyengéje, hogy összetevői közül a konsztantinoszi leírások alapján csak a besenyők 950 körüli szállásterületét, a Don és a Duna közti területet tudjuk többé-kevésbé biztosan meghatározni. Etelköz esetében csak feltevés, hogy a 38. fejezet végén említett öt folyó vidékével azonosítható. Így az „egyenlet” megoldása erősen kétséges.”[764] A klasszikus Levedia-hipotézis azért vitatható, mivel nem a primér adatokból (Kazáriához való közelség, Khidmasz/Khingilúsz folyók) próbálta meghatározni Levediát, hanem Etelközhöz viszonyítva, a szekunder adatokból feltételezve Etelköz nyugatibb fekvését és azonosságát a 38. fejezet végén szereplő besenyők földjével, az öt folyó vidékével. Így Levediának csak a Dnyeper és Don közötti terület „juthat.” Valójában ez a következtetési lánc téves, amikor a rejtélyes Levedia lokalizációját egy másik ugyanilyen rejtélyes, és csak látszólag egyértelmű szállásterület (Etelköz) lokalizációjából próbálja levezetni. A végeredmény vitatható, jóllehet sokáig ez a Don–Dnyeper közti Levedia-elmélet számított egyfajta ’kanonizált’ hipotézisnek.

A klasszikus szállásterületi modellhez hasonló, de attól némileg eltérő hipotézis Levedia nyugati határait az Alsó-Bug folyóig, illetve a Dnyeszterig terjesztette ki, míg keleti határait a Don folyóig számította.[765] Az elmélet megalapozója, George Vernadsky a Khingilúsz folyót az Alsó-Bug mellékfolyójával, a mai Ingullal, vagy az Inguleccal, a Dnyeper egyik mellékfolyójával azonosította. A folyónév mellett a Lebedi/Lybed és Ugra/Ugrin helynevekre, és a szaltovói kultúra lelőhelyeire (Worobjewo és Gaevka) épített.[766] Ez az elmélet annyiban jelent elmozdulást a hagyományos Levedia hipotézishez képest, hogy a Dnyepertől nyugatabbra tolta ki a szállásterület határait. Az is előrelépés, hogy a konsztantinoszi folyónevek azonosítására épített, és Etelköz kevés szerepet játszott Levedia lokalizációjában. Némileg furcsállható ugyanakkor, hogy a Khidmasz/Khingilusz folyókat nem a szállásterületen keresztülfolyó kisebb folyóknak, hanem nyugati határfolyóknak tekintették. Ez ellentmond a konsztantinoszi szövegnek, amely szerint „ezen a helyen, az imént említett Levediában folyik a Khidmasz folyó, melyet Chingilúsznak is neveznek.”[767] Ez arra enged következtetni, hogy nem határfolyókról lehet szó, hanem olyan folyókról, amelyek mellett lakott Levedi népe.

A Levediát törzsszövetségi szállásterületként értelmező elméletek közül két feltevés helyezte legnyugatabbra Levediát, amelyekről érdemes külön is megemlékeznünk. Az egyik egyedi elképzelést Artamonov képviselte. Szerinte Levedia az öt folyó vidékét foglalta magában, akárcsak Etelköz, tehát a Dnyepertől a Szeret folyóig, illetve az Al-Dunáig húzódott.[768] Artamonov feltevése a DAI 38. fejezete végén szereplő passzusra épült, amely a besenyők helyét, a magyarok korábbi szállásait öt folyóval jellemezte. Hipotézisének újdonsága. hogy az addig kizárólag Etelközként értelmezett Dnyeper–Szeret közti területet Levediával is

[763] Tóth 1998. 45.; Tóth 2011. 38.
[764] Bartha 1968. 83, 101.
[765] Vernadsky–Ferdinandy 1957. 14, 17.; Kristó 1980. 43.
[766] Vernadsky–Ferdinandy 1957. 14–17. – A következő munkákra épített: Zacharow-Arendt 1935.; Fettich 1937.
[767] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 3-6; DAI 38,7-9; DAI 2003. 170–171.
[768] Artamonov 1962. 336.

azonosította, tehát nem különítette el egymástól a két szállásterületet. Artamonov elméletével rokonítható Németh Gyula későbbi hipotézise. Németh szerint a magyarok 830/850 és 889 között „a Don alsó folyása és a Duna alsó folyása közti” területen, Levédiában laktak. Németh Gyula új Levedia-elmélete ugyanúgy eredeti, mint előző, a Don–Dnyeper közti őshazát feltételező „matematikai” modellje. A Dontól az Al-Dunáig húzódó Levedia-modell egyik újdonsága, hogy kivételesen, Levedia nagyobb szállásterület, mint Etelköz, amely Levedia nyugati és 889-895/6 között lakott fele.[769] Németh elméletének másik újdonsága, hogy nem Konsztantinosz, hanem más (Dzsajháni-hagyomány, Anonymus stb.) források segítségével körvonalazta Levedia keleti (Don) és nyugati (Al-Duna) határait.[770] Németh hipotézisének fogyatékossága, hogy nem tért ki a konsztantinoszi információk (Kazária közelsége, Khidmasz/Khingilusz folyók lokalizációja) elemzésére.

Az újabb hipotézisek többnyire radikálisan szakítottak azzal a hagyományos nézettel, hogy Levediát törzsszövetségi szállásterületként értelmezzék. E feltevések közös vonása, hogy a primér konsztantinoszi információból, Levedia folyója lokalizációjából indultak ki, és általában nemzetségi/törzsi szállásterületnek tekintették. A kisebb Levediát többnyire a nagyobb, Etelköznek nevezett törzsszövetségi területen belül helyezték el, általában centrális helyen.[771] Az úttörő lépést Czeglédy Károly tette meg. Czeglédy úgy vélekedett, hogy a Levédiát átszelő Chidmas és Chingilus folyók a „ma Kodüma, illetőleg Ingul néven ismert folyókat jelölik. Ezek közül a Kodüma nyugati mellékfolyója a Déli-Bugnak, az Ingul pedig ugyanennek a folyónak a torkolati deltájába ömlik.” Czeglédy felfogása szerint Levedi eredeti szállásterülete Etelköz központi részén volt, amely törzsszövetségi szállásterület „a Don és az Al-Duna közti nagy folyók” közé helyezhető.[772] Györffy György Levedi uralmi területének, illetve törzse lakhelyének tekintette Levediát. A Chingilust a DAI 42. fejezetében szereplő, a Duna és Don között felsorolt Synggoul-lal vetette össze. Ezt azonosította az Ingulec folyóval, amely „a mai Kherszon városnál, illetve a Fekete-tengernél ömlik a Dnyeperbe,” ami „ideális téli szálláshely.”[773] Györffy a Dnyeper mellékfolyójának vidékét tartotta Levedi nemzetsége, törzse téli szálláshelyének, a Don és az Al-Duna közti etelközi törzsszövetségi szállásterületen belül. Benkő Loránd úgy vélekedett, hogy Leved (Levedia) Leved vezér téli szálláshelyét jelölhette, de „közvetve az egész magyarság szállásterületének lokalizációjához is komoly fogódzót nyújt.”[774] Benkő elsősorban a folyónevek alapján kísérelte meg az általa Levednek nevezett szállásterület lokalizációját.[775] A Chingilusszal azonosítható öt Ingul/Inhul folyó közül egy a Dnyepertől keletre esik (Csinhul), egy a Dnyeper mellékfolyója (Ingulec), kettő a Bug mellékfolyója (nagy Ingul, Ingul), egy pedig a Bugtól nyugatra esik (Tyilihul).[776] Álláspontja szerint Konsztantinosz Khingilusz folyóneve az Inhul-vidék egészére vonatkozik, leginkább a középső, „nagy

[769] Németh 1991. 225, 232.
[770] Németh 1991. 218–219, 225, 232..
[771] Összefoglalóan utal ezekre az elméletekre Tóth 1998. 45.; Tóth 2001a. 128–129.; Tóth 2011. 38.
[772] Czeglédy 1975. 53.; Czeglédy 1985a. 123.
[773] Györffy 1984b. 387.; vö. még Györffy 1985. 5.
[774] Benkő 1984. 393–394.; vö. még Benkő 1985. 12.
[775] Benkő 1984. 396–403.; vö. még Benkő 1985. 14–22.
[776] Benkő 1984. 396–398.; vö. még Benkő 1985. 14–16.

Inhul/Ingul" jöhet szóba.[777] Benkő a Khidmasz folyónevet az ukrán Kodymával vélte azonosnak, amely jobbfelől ömlik a Bugba.[778] Benkő konklúziója szerint Leved területe „a Bug középső–alsó folyásának vidéke." Ebből következtetett a magyarság jóval nagyobb lakóterületére, amely „a Bugnak és vízrendszerének térsége, nyugat felé alkalmasint a Dnyeszterig, kelet felé pedig legtovább a Dnyeper alsó folyásáig."[779] A Kazáriához való közelségre való utalást bizonytalannak vélte, értelmezése szerint a Krím-félsziget ugyanúgy megfelelhet a „közel" fogalmának, mint a Don folyó.[780] Benkő elemzéséből egy szűkebb, Bug vidéki centrális vezéri szálláshely, és egy nagyobb, Dnyeszter és Dnyeper közti törzsszövetségi szállásterület rajzolódik ki. Harmatta János szerint Lebedia (Levedia) csak Lebedias (Levedi) „törzsfő szállásterületét jelölte, s csupán a bizánci feljegyzés készítője értelmezte azt az összes magyar törzs lakóhelyének." A Bug és Dnyeszter folyók közti Kodyma és az Ingul/Ingulec alán nyelvi hátterét hangsúlyozta. Szerinte a Xingul/Syngul név több folyó neve volt a térségben, és ezért 'folyó, folyóvíz' jelentése lehetett.[781] Harmatta szerint a vezéri szálláshelynek tekinthető Lebedia, a Kodyma folyó vidéke – a Bug és a Dnyeszter között – a Dnyeper és a Szeret közti Atelkuzu (Etelköz) területén belül volt.[782] Harmatta elmélete rokonítható Benkő Loránd hipotézisével, nagyjából azonos helyre tették a vezéri szálláshelyet, de míg Benkőnél az Ingul, addig Harmattánál a Kodyma lokalizációja volt előtérben.[783] Ligeti Lajos Levedi téli szálláshelyének tekintette a Khidmasz/Khingilusz vidékét, amelynek pontosabb meghatározására nem vállalkozott.[784] A Dontól az Al-Dunáig húzódó területet Turkiának nevezte, és vándorlási területnek tekintette, ezen belül emlékezett meg Levedi szálláshelyéről.[785] Kristó Gyula régebbi hipotézisével szakítva Levedi vajda szállásaként számolt Levediával, amelyet a bizánci császár nagyított fel az egész magyar nép hazájává.[786] Levedia folyóit a Bug mellékfolyóival azonosította. Nézete szerint a császár által „Levediának mondott terület (valójában Levedi vajda szállásterülete) tehát a Bug folyó vidékén, azaz keletről a Dnyeper, nyugatról pedig a Dnyeszter között feküdt, a Fekete- illetve az Azovi-tenger északnyugati partvidékétől nem túl nagy távolságban, a meotiszi régióban."[787] Kristó öt Kodyma folyót sorolt fel; ebből kettő a Don, a harmadik a Dnyeper, a negyedik és ötödik a Déli-Bug vízgyűjtőjében fekszik. Nézete szerint a „Khidmas és a Khingilus Konsztantin számára azért minősülhetett egyazon folyó két nevének, mert egyetlen folyó vízgyűjtő területére esett."[788] Kristó a Déli-Bugba ömlő Nagy Ingul folyót azonosította a konsztantinoszi Khingilussal. Úgy vélte, hogy a Déli-Bugba ömlő két Kodyma folyó közül a Déli-Bug nyugati mellékfolyóját valószínűsíti nevének régisége, és a

[777] Benkő 1984. 399.; vö. még Benkő 1985. 17.
[778] Benkő 1984. 400.; vö. még Benkő 1985. 18.
[779] Benkő 1984. 401; vö. még Benkő 1985. 19.
[780] Benkő 1984. 401–403.; vö. még Benkő 1985. 19-21.
[781] Harmatta 1984. 420, 423–424; vö. még Harmatta 1985.38, 41–42.
[782] Harmatta 1984. 427, 428–429.; vö. még Harmatta 1985. 45, 47.
[783] Benkő 1984. 396–399.; Benkő 1985. 14–17.; Harmatta 1984. 428–429.; Harmatta 1985. 45, 47.
[784] Ligeti 1985a. 8.; vö. még Ligeti 1985b. 64.
[785] Ligeti 1985a. 13.; vö. még Ligeti 1985b.74–75.
[786] Kristó 1996a. 37.; Kristó 1996g. 111.
[787] Kristó 1996a. 38.
[788] Kristó 1998a. 153.

dc_952_14

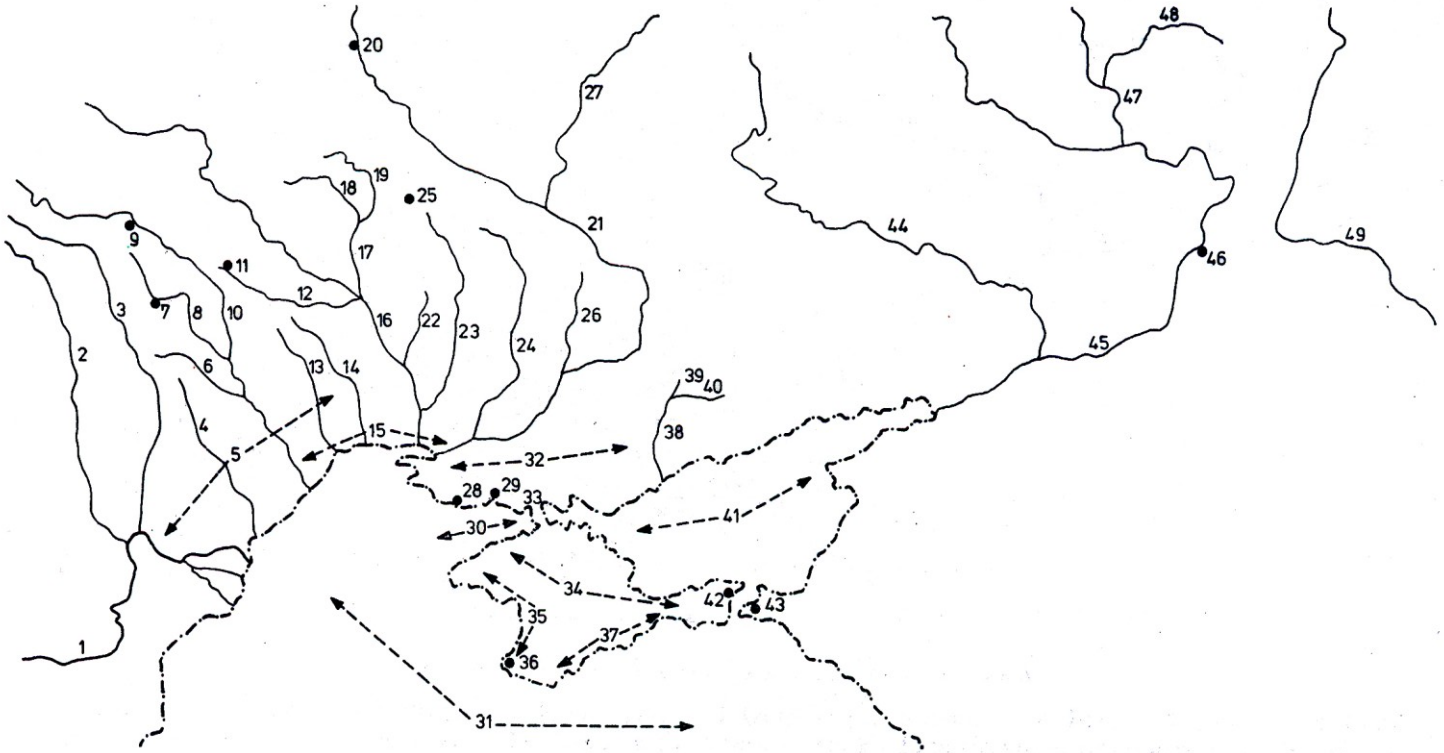

A térkép számozásának feloldása

1. Duna. — 2. Szeret. — 3. Prut. — 4. Kohilnyik. — 5. Onglosz ~ Budzsak. — 6. Bik. — 7. Belci. — 8. Reut. — 9. Ungri. — 10. Dnyeszter ~ Trullosz. — 11. Kodima (helység). — 12. Kodima (folyó) ~ Chidmasz. — 13. Kujalnyik. — 14. Tyilihul. — 15. Aranypart. — 16. Bug ~ Bogu. — 17. Szinjucha. — 18. Hnilij Tyikics. — 19. Hornij Tyikics. — 20. Kijev. — 21. Dnyeper ~ Varuch. — 22. Hnilij Inhul. — 23. Inhul ~ Chingilusz ~ Szüngul. — 24. Inhuljec. — 25. Lebegyin. — 26. Buzuluk ~ Bazavluk. — 27. Pszjol. — 28. Adara. — 29. Karha ~ Karkinit ~ Karkina. — 30. Karniniti-öböl ~ Nekropüla. — 31. Fekete-tenger. — 32. Nogaj-steppe. — 33. Perekopi átjáró. — 34. Krím. — 35. Cherszón-vidék. — 36. Cherszón. — 37. Klíma-vidék. — 38. Molocsnaja. — 39. Csinhul. — 40. Tokmak. — 41. Azovi-tenger. — 42. Kercs ~ Boszporosz. — 43. Tamatarcha. — 44. Donyec. — 45. Don. — 46. Sarkel. — 47. Chopjor. — 48. Buzuluk. — 49. Volga.

7. ábra: Levedia szállásterülete. In: Benkő Loránd: A magyarság honfoglalás előtti történetéhez Levëd és Etëlköz kapcsán. in: Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből. MNyTK 172 (1985) 15.

forrásvidékénél levő Kodyma településnév.[789] Kristó szerint „Levedia földrajzi fekvését tehát a Déli-Bugba ömlő Kodyma és a jóval délebbre szintén ide futó Ingul határozza meg, továbbá a Déli-Bug azon szakasza, amely a Kodyma- és az Ingul-torkolat között található.”[790] Levedia szerinte „nyugat–keleti irányban legalább 200 km hosszan nyúlt el”, és „ha észak–déli irányba is hasonló kiterjedéssel számolunk, vagyis 200–250 km-es szakasszal, Levedia területe 40–60 ezer km^2-t foglalhatott magában.”[791] Kristó feltételezte, hogy a Konstantinos által megnevezett folyók, jelen esetben a Déli-Bug mellékfolyói, a Khidmas és a Khingilus mentén volt a „vezértörzs szállásterülete, illetve a törzsszövetségi központ, amellyel Bizánc kapcsolatot tarthatott.”[792] Szerinte ilyen kis terület nem lehetett „a hét törzsből álló magyar törzsszövetség egészének lakhelye, hanem csak egy törzsrészé (a vezértörzs egyik ágáé), s a teljes szállásterület” ennek „sokszorosára rúgott, minimálisan 800 ezer km^2-t tett ki.” Ennél is nagyobbra tette Kristó a szálláshelyekkel nem azonosítható fennhatósági területet.[793] Kristó Gyula újabb modellje három területet foglalt magában, a legszélesebb értelemben vett fennhatósági területet, a törzsszövetségi szállásterületet, és a vezértörzs, illetve annak egyik ága (nemzetsége) szállásterületét, a voltaképpeni Levediát. Valószínűnek tartom, hogy csak két részre bonthatjuk a levediai magyar törzsek szállásterületét, a törzsi/nemzetségi (köztük a Khidmasz/Khingilusz vidéke) területekre, és az ezekből felépülő törzsszövetségi szállásterületre.[794] Róna-Tas András szerint „az egyes magyar törzsek a Dnyeper és a Duna közötti folyók között nomadizáltak, ahogy ezt majd utánuk a besenyők is tették ugyanezen a területen.” Levedia nem volt önálló, korábbi szállásterülete a magyarságnak, hanem Levedi fejedelem törzsi szállásterülete a Don és Dnyeper közti Etelköz határain belül. Róna-Tas ezt a korábbi vezértörzsi, hatalmi központot Etelköz keleti felébe helyezte pontosabb lokalizáció nélkül.[795]

A Levediára vonatkozó hipotézisek vázlatos áttekintése után a következőket mondhatjuk Levedia lokalizációja kapcsán. A „primér” adatok (Kazáriához való közelség, Khidmasz/Khingilusz folyók) alapján is nehéz meghatározni Levedi törzse, illetve törzsszövetsége szállásterületét. Az egy vezetőről, első törzsfőről/vajdáról/fejedelemről elnevezett terület szűkebb nemzetségi/törzsfői szállásterület lehetett, ezt látszik igazolni a Levedián keresztülmenő „egyetlen” folyó, amely a Khidmasz (Kodyma) és a Khingilusz (Ingul/Inhul/Ingulec) által bezárt területre vonatkozhatott.[796] Konsztantinosz ugyanakkor Levedi szálláshelyét kiterjesztő értelemben az egész nép, a hét magyar törzs szállásterületének tekintette. Így Levedia lokalizációja közvetve az egész magyar törzsszövetség szállásterületét is meghatározza. A „közel” meghatározás ugyanolyan relatív helyhatározó, amilyen relativ időhatározó a „régen”. Azt jelzi, hogy Levedi és a magyar törzsszövetség szállásterülete relatíve

[789] Kristó 1998a. 153–154.
[790] Kristó 1998a. 154.; vö. még Kristó–Makk
[791] Kristó–Makk 2001. 34.
[792] Kristó–Makk 2001. 50.
[793] Kristó–Makk 2001. 34.
[794] Vö. Tóth 2002b.
[795] Róna-Tas 1996a. 257, 301.; Róna-Tas 2007. 42, 44.
[796] Tóth 1998. 50–51.; Tóth 2011. 42–43.

közel volt Kazáriához, a kazár birodalom vonzáskörzetébe tartozott. Erre utalhat később a kazárokkal való „együttélés” és együttharcolás is. Levedi szállásterülete szomszédos lehetett Kazáriával. Ez nem határozza meg, hogy milyen földrajzi irányban volt határos Levedia Kazáriával, legfeljebb valószínűsíteni lehet, hogy a magyarság vagy Levedi törzse/nemzetsége keleti/délkeleti irányban volt szomszédos Kazáriával. A Khidmasz/Khingilus folyók esetében egyértelmű, hogy ezek nem határfolyók voltak, hanem Levedi nemzetsége/törzse szálláshelyét meghatározó folyók. Leginkább a Dnyeper, illetve a Déli-Bug vidéke az a terület, ahol mindkét folyónév későbbi megfelelője (Kodyma és Ingul/Inhul) fellelhető. Így a Dnyeper–Szeret közti öt folyó vidékén belüli szűkebb terület jelölhető meg Levediaként. Hozzá kell azonban azt is tennünk, hogy a későbbi korokban ilyen nevű folyónevek a Don és az Al-Duna közti térségben viszonylag nagy számmal találhatóak, és ez kétségeket ébreszthet Levedia biztos lokalizációját illetően.[797] Valószínű, hogy éppen ebben a nagyobb térségben lehetett egy ilyen nevű folyó Konsztantinosz korában is, amit igazolni látszik, hogy a DAI 42. fejezetében szerepel egy Xingul nevű folyó, amelyet azonosítani lehet a 38. fejezet Khingilus folyójával. Ennek valószínűségét növeli, hogy a 42. fejezetben más folyónevekkel is találkozunk, amelyek más alakban szerepelnek a 38. fejezet végén lévő „besenyő”, illetve magyar folyónevek között; ilyen a Bug, a Prut és a Szeret. Olyan folyónevek is megtalálhatók szláv alakban a 42. fejezetben (Dnyeper és Dnyeszter), amelyek a 38. fejezet végén, vélhetően török névalakban fordulnak elő (Varukh és Trullosz). Biztos megoldást azért nem lehet adni, mert a 42. fejezet alapján nem lehet pontosan lokalizálni a Xingul helyét a térségben. Mindenképpen használhatjuk azonban Levedia lokalizációjánál azt a nem primér, „harmadlagosnak” vett információt, hogy az első Levedi-epizód tanúsága szerint a kangar besenyők foglalták el Levediát, és letelepedtek ott. Az információ alapján elvileg szóba jöhetne a besenyők korábbi, Volga és Urál közti szállásterülete, illetőleg újabb hazájuk, amelyet a magyaroktól foglaltak el. Eszerint *a „besenyők földje” vagy a „besenyők helye” kifejezés nemcsak Etelközre vonatkoztatható, ahogyan azt a szakirodalom jobbára értelmezte, hanem Levediára is*. A 38. fejezet végén külön értesülésként, „tudnivaló, hogy” bevezetéssel az szerepel, hogy „a besenyők földjét, amelyen abban az időben a türkök laktak, az ott levő folyók szerint hívják.” Ezután következik az öt folyó felsorolása: a Varukh/Dnyeper, a Bug, a Trullosz/Dnyeszter, a Prut és a Szeret. Mindebből az következik, hogy a későbbi besenyő szállásterület azonosítható a korábbi magyar szállásterülettel, tehát Levediával is. Ez a besenyő szállásterület a 37. és 42. fejezet tanúbizonysága szerint a Dnyepertől nyugatra és keletre levő területet foglalta magában a Donig (Sarkel kazár erődjéig), illetve az Al-Dunáig (Disztra bolgár erődjéig). *Levedia részint e hatalmas szállásterületen belül a Khidmas/Khingilus folyók vidékén, a Déli Bug vagy a Dnyeszter régiójában levő nemzetségi/törzsi/vezértörzsi szálláshely, részint pedig kiterjesztő értelemben a hét magyar törzs Don és Al-Duna közti szállásterülete, illetve uralmi területe*.

[797] Vékony 1986. 42.; Tóth 2001a. 131.

II. 1. 7. Levedi és törzsszövetsége külpolitikája

A következőkben a Levedi „vajdára", „fejedelemre" (arkhégos) és törzsszövetségére vonatkozó konsztantinoszi információkat összevetem más források adataival, és ebből rekonstruálom a magyarok külkapcsolatait. Levedi első vajdaságát, fejedelemségét a fentiek alapján a 830/850–895 közötti időszakon belül helyezhetjük el.

II. 1. 7. 1. Levedi és törzsszövetségének kazár kapcsolatai

A Levedi-féle törzsszövetség – a konsztantinoszi történet szerint – a legszorosabb kapcsolatokat a Kazár Kaganátussal ápolta. A kazár–magyar viszonyról írott forrásaink közül csak kettő emlékezett meg, Ibn Ruszta és Konsztantinosz. Az utóbbi, a DAI 38. fejezetének két Levedi vagy kazár epizódjában részletesebben, a 39. fejezet kavar (kabar) történetében vázlatosabban. Feltételesen idevehetjük a 42. fejezet Sarkel felépítéséről szóló történetét is. A 42. caput közvetett forrás, tehát nem említ magyarokkal azonosítható népet. A történeti kutatás következtetett e forrás Ibn Rusztával és más forrásokkal való kombinációjából a magyarok jelenlétére a térségben. Az írott kútfők mellett elsősorban nyelvészeti alapon – a magyar nyelvben meglévő nagyszámú korai török jövevényszó – feltételeztek jelentős kazár befolyást. A régészet oldaláról az ún. szaltovo–majackaja (majaki/majackoje) kultúra hatásának hangsúlyozásával érveltek a kazár–magyar kapcsolatok huzamosabb ideig való fennállása mellett, illetve újabban ellene.[798] Az alábbiakban az írott források alapján elemzem és értékelem Levedi és törzsszövetsége kazár kapcsolatait.

II. 1. 7. 1. 1. Védekező kazárok – támadó magyarok?

Az írott kútfők közül elsőként a Dzsajháni-hagyomány egyik fő reprezentánsaként számon tartott Ibn Ruszta mondatát kell értelmeznünk, amellyel kiterjedt szakirodalom foglalkozott. Eszerint „azt mondják, hogy a kazárok korábban körülsáncolták magukat a magyarok és más szomszédos népek támadásaival szemben."[799] A történeti kutatásban ez a passzus azért bírt különleges jelentőséggel, mert ez az egyetlen kútfő, amely ellenséges kazár–magyar viszonyról szól. Konsztantinosznál a DAI 38. fejezetében teljesen más jellegű, szoros katonai és politikai együttműködésről tanúskodó híradások szerepelnek. Az Ibn Rusztánál szereplő passzus döntő érvként szolgált ahhoz a hipotézishez, amely szerint a magyarok a honfoglalás előtt már függetlenek voltak a kazároktól.[800] Nézetem szerint az Ibn Ruszta-féle passzus nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a kazár–magyar ellenséges viszony előtt vagy után a magyarok a kazárok szövetségesei vagy segédnépei legyenek. A Dzsajháni-hagyomány magyar fejezetében

[798] A szaltovói kultúrkör hatásának összefoglaló vizsgálatára, a hosszú ideig tartó kazár-magyar kapcsolatok régészeti bizonyítékának megkérdőjelezésével vö. Türk 2009. 87–128.; Türk 2010. 261–306.; Türk 2011.

[799] MEH 88. (Czeglédy Károly); HKÍF 34. (Czeglédy Károly fordítása); Kmoskó 1997. 209.; régebbi, hasonló fordítás szerint „Mondják, hogy a kazarok a megelőző időben félelemből a magyarok s más velük határos népek lerohanásaitól magukat körülsáncolták, vö. MHK 169.; újabb fordítása szerint „azt mondják, hogy a kazárok régebben árokkal vették körül magukat a magyarok és más szomszédos népek ellen." vö. Zimonyi 2005. 35.; francia fordítására Wiet 1955. 160.

[800] Zimonyi 2005. 251.

egyébként sem Ibn Rusztánál, sem pedig más szerzőnél sincs a legcsekélyebb utalás a kazár–magyar viszonyra vagy szomszédságra. Így érthető, hogy az ominózus passzus valósággal „kulcsmondattá” vált a kazár–magyar viszony vonatkozásában, amelyről a muszlim szerzők hallgatnak. Önmagában az „argumentum e silentio” érv kevés volna a magyarság kazároktól való függetlenülésének vagy függésének alátámasztására, de az Ibn Ruszta-féle passzussal párosítva felértékelődik a kazár–magyar viszonyról való hallgatás. Külön kérdés lehetne, hogy vajon e mondat nélkül is felmerülhetett volna-e a kazároktól való függetlenség lehetősége. Ibn Ruszta híradásának értelmezése tehát alapvető fontosságú annak megítélésében, hogy a Dzsajháni-hagyományt képviselő muszlim szerzők mit tudhattak a honfoglalás előtti kazár–magyar kapcsolatokról. Amennyiben ezt a forrást hitelesnek fogadjuk el, teljesen más kép rajzolódik ki a kazár–magyar kapcsolatokról, mintha megkérdőjeleznénk forrásértékét. Utóbbi esetben ugyanis a muszlim források nem szolgáltatnának semmiféle adalékkal arról a kapcsolatrendszerről, amely Konsztantinosz szerint meghatározó jelentőségű volt.

A történeti kutatásban dominánsnak mondható az a vélekedés, amely hitelt adott Ibn Ruszta fenti híradásának, és kazár–magyar ellenséges viszonyt tételezett fel, és összekapcsolta ezt Konsztantinosz híradásával Sarkel felépítéséről. Pauler Gyula úgy értelmezte a muszlim híradást, hogy a magyarok Baskíriából való leköltözésekor „a kazárok visszavonultak a Donon és árokkal, sánccal védték magukat”; és közel a Don torkolatához „görög építészek segítségével várat (talán 837-ben) építettek, Szarkelt.”[801] A külföldi kutatók közül Marquart szentelt nagyobb figyelmet Ibn Ruszta passzusának. Megállapította, hogy Ibn Ruszta „feljegyzésében csak árkokról esett szó, míg Konsztantinosz a Donnál levő Sarkel kővárról szólt.”[802] Úgy vélekedett, hogy ennek ellenére „mindkét tudósítás ugyanarra az eseményre vonatkozik, és kölcsönösen feltételezik egymást.”[803] Álláspontja szerint Sarkel egy védelmi rendszer legfontosabb része volt. Kiemelte, hogy „ezek az erődítmények elsősorban a magyarok betöréseivel szemben készültek.”[804] Marquart tekintélye vezetett oda, hogy általában elfogadták Ibn Ruszta és Konsztantinosz híradásának kronológiai és tartalmi kapcsolódását. Fehér Géza hangsúlyozta, hogy a bizánci és arab források egybevetéséből kitűnik, hogy a Theophilosz császár korában felépített vár védekezésre szolgált a szomszédos magyarokkal szemben, akik veszélyt jelentettek a kazárok számára.[805] Németh Gyula is összekapcsolta Sarkel felépítését Ibn Ruszta híradásával. Szerinte „egy várnak nomád népek elleni harcokban is lehet fontos szerepe, tehát volt értelme, hogy a kazárok a magyarok ellen várral védekeztek.”[806] Először Macartney fogalmazta meg kételyét Marquart téziseivel kapcsolatban.[807] Macartney elvetette azt a hipotézist, hogy az Ibn Ruszta által említett ároknak, amellyel a kazárok körülvették területüket, köze lett volna Sarkel felépítéséhez, amelyet a magyarok elleni védekezéshez kapcsolt. Nézete szerint Ibn Ruszta árkát

[801] Pauler 1900. 14, 136. o. 34. jegyzet
[802] Marquart 1903. 27–28.
[803] Marquart 1903. 28.
[804] Marquart 1903. 28.
[805] Fehér 1921. 88–89.
[806] Németh 1930. 153. o. 3. jegyzet; uo. 155.
[807] Macartney 1930. 208. – Ibn Ruszta passzusát közölte angol fordításban: „and it is said that al-Khazat in former days was surrounded by a ditch as defence against the Magyars and other nations adjacent to their country.”

a Krím-félszigetet a steppétől elválasztó, már az antikvitásból ismert, híres perekopi nagy árokkal lehet azonosítani. Macartney utalt arra, hogy a muszlim források közül csak Ibn Rusztánál szerepel, és neki tulajdonítható betoldás lehet. Úgy vélte, hogy az információ a Krím-félszigeti kikötők görög kereskedőitől származhat, akikkel a magyarok kereskedtek, legvalószínűbben egy szláv rabszolgától.[808] Macartney tehát alternatívát kínált Marquart tézisével szemben, és a Krím-félszigethez, a perekopi árokhoz kapcsolta Ibn Ruszta passzusát. Toynbee két lehetőséget vetett fel az 'árok' kapcsán; a Macartney által említett perekopi-árkot, vagy a Don és a Volga folyó között ásott, feltételezett árkot. Toynbee szerint nem a kazárok magyar szövetségesei, hanem a folyókon lehajózó ruszok (Rhos) ellen épült a kazár erőd.[809] A történeti kutatásban nem a kétely dominált Ibn Ruszta híradását illetően, és általában összekapcsolták Sarkel építésének bizánci forrásokban megőrzött történetével. Györffy György szerint az, hogy „a kazárok valaha sáncokkal vették körül magukat a magyarok és más népek támadásai ellen," az éppen „e várépítéssel hozható kapcsolatba."[810] Czeglédy Károly a kazárok körülsáncolását összekötötte azokkal a védelmi munkákkal, „amelyek szerint a kazárok bizánci segítséggel építették Sarkel erődjét a Don mellett, a 833. esztendő táján." Czeglédy szerint a 800 körül északkeletről érkező magyarok „még 833 táján is önálló, a kazár birodalom biztonságát veszélyeztető népként éltek a Don és az Al-Duna között."[811] Golden összekapcsolta Ibn Ruszta passzusát Sarkel felépítésével, hivatkozva régészekre, akik a várnál árkokat (Xandaq) találtak.[812] Álláspontja szerint a magyar törzsszövetség vándorlása siettette Sarkel felépítését.[813] Kristó Gyula szerint „a körülsáncolás folyamatába illeszkedhetett Sarkel erődjének felépítése, ami a magyarok és más népek elleni lépésnek számított."[814] Kristó másik munkájában is összekötötte a Dzsajháni-hagyomány és Konsztantinosz tudósításait, de figyelembe vette az ekkor már erőteljesebben jelentkező ellenvéleményeket is. Arra a megállapításra jutott, hogy „ettől függetlenül még építhették a kazárok a 830-as években Sarkelt a magyarok ellen," de ebben az esetben „esetleg ettől külön kellene választani a Dzsajháni-interpoláció adatát, ami egyébként egy másik (újabb?) kazár–magyar ellenségeskedésre utalhat."[815] Makk Ferenc értelmezése szerint „katonai konfliktusra került sor a kazárok és magyarok között, ennek nyomán építették a kazárok a Don balpartján Sarkelt."[816] Révész László is elfogadta Ibn Ruszta adatának összekapcsolását Sarkel felépítésével.[817] Ormos István szerint Sarkel várának körülárkolása-körülsáncolása a magyarokkal szemben történhetett. Utalt az Artamonov által megtalált, a Don alsó folyása mentén található, cimljanszki víztároló melletti lelőhelyre.[818] Szabados György úgy értékelte a forrásokat, hogy „a muszlim és a bizánci értesülés jól kiegészíti egymást: Sarkel

[808] Macartney 1930. 68. o. 1. jegyzet
[809] Toynbee 1973. 445. o. 1. jegyzet
[810] Györffy 1959. 79.
[811] Czeglédy 1975. 49.; Czeglédy 1985a. 119.
[812] Golden 1980. 69. o. 213. jegyzet - S. A. Pletnjova művére hivatkozik, vö. Pletnjowa 1978.
[813] Golden 1980. 69, 76.
[814] Kristó 1980. 21.; Kristó 1996g. 16–17.
[815] Kristó 1996a. 33–34.; vö. még Kristó–Makk 2001. 30.
[816] Makk 1998a. 31.
[817] Révész 1999. 27.
[818] Ormos 2010a. 6–8.

felépítését ekképpen kézenfekvő továbbra is a magyaroktól tartó kazárok védekezési kényszerének jeleként értékelni."[819]

A történeti kutatásban újabban markánsan jelen van egy olyan álláspont, amely megkérdőjelezi az Ibn Ruszta-féle forráshely hitelességét, történeti forrásértékét. Már Ibn Ruszta első kiadója, Hvolson is észrevette, hogy az ominózus mondat „a magyaroknak a bizánciakkal folytatott kereskedelmét leíró részbe került bele."[820] Vékony Gábor is megemlítette, hogy az információt a magyarok Krím környéki kereskedelmének leírásába illesztették be.[821] Zimonyi István utalt arra, hogy Ibn Ruszta szövegében „a magyarok Kercsbe történő utazásáról van szó, utána pedig arról, hogy Kercsben hogyan üzletelnek a bizánciakkal."[822] Ibn Ruszta idézett passzusának elhelyezkedése és a Dzsajháni-hagyományban egyedül való előfordulása alapján többen is utólagos betoldásra, interpolációra gyanakodtak. Kmoskó Mihály szerint e szöveghely „Gardízinál és al-Bakrinál hiányzik, a mondat az összefüggést megszakítja és ezért gyanús eredetű betoldás, amely talán máshonnan tévedt ide." Utalt arra, hogy a mondatot az „azt mondják" kifejezés vezeti be, amelyet akkor használtak az arab szerzők, ha a korábbiaktól eltérő szerzőtől idéznek.[823] Zimonyi István korábban három fő érvet sorolt fel a passzus utólagos betoldása mellett: csak Ibn Rusztánál fordul elő a Dzsajháni-hagyományban, a Krím-félszigeti kereskedelemről szóló részbe ékelődik be, és a mondat arab 'qala' (mond) igéje is más forrásból való idézésre utalhat.[824] Zimonyi későbbi munkájában további, filológiai érvvel egészítette ki a fentieket, ti. hogy Ibn Ruszta egyetlen kéziratát négyen írhatták, s „ezek közül az utolsóhoz köthető ez a tudósítás." A negyedik kéz által leírt passzust 940 utánra tette.[825] Bonyolítja a kérdést, hogy a ma ismert, egyetlen Ibn Ruszta-kézirat keletkezését egyesek későbbre, a 14., sőt a 17–18. századra tették.[826] Zimonyi István egy közismertnek mondható mohamedán toposznak vélte a „körülárkolták" kifejezést. Szerinte a szövegben levő 'handaga' ige általában 'várost, várat körülárkolni, illetve katonai tábort körülárkolni' jelentésben mutatható ki.[827] Utalt arra, hogy Mohamed próféta 627-ben a túlerőben levő ellenségeivel szemben Medina védelmére árkot ásatott. Zimonyi feltételezése szerint a „muszlim szerzőknek a handaga szó kapcsán a Mohamed próféta életrajzából ismert árok-háború juthatott eszükbe."[828] Az utóbbi ellenérvvel kapcsolatban meg kell jegyeznem, hogy felmerülhet a kérdés, kik lehettek azok a rejtélyes muszlim-szerzők, akik rögtön Mohamed próféta árokháborújára asszociáltak volna a kazárok védekezése kapcsán. Egyedül csak Ibn Ruszta e passzusának forrása, és maga Ibn Ruszta jöhet szóba a kifejezéssel kapcsolatban. Zimonyi az interpoláció és a mohamedán toposz felvetésével két dolgot tett kétségessé: a tartósan ellenséges kazár–magyar viszonyt, illetve a 830-as években

[819] Szabados 2011. 104.
[820] Hvolson 1869. 121.; vö. Polgár 2001. 112.
[821] Vékony 1986. 50.
[822] Zimonyi 1996a. 57.
[823] Kmoskó 1997. 209. o. 834. jegyzet
[824] Zimonyi 1996a. 57.
[825] Zimonyi 2005. 252.
[826] Golden 1980. 115.
[827] Zimonyi 1996a. 57.
[828] Zimonyi 2005. 252.

a Sarkel várának felépítéséhez kapcsolódó védekezést a magyarokkal szemben. Szerinte „az tehát, hogy a kazárok valamiféle árokrendszerrel különítsék el magukat a steppén, fel sem merülhet.”[829] Zimonyi feloldhatatlan nehézségeket tételezett fel Ibn Ruszta passzusának értelmezését illetően. Álláspontja szerint Ibn Ruszta közlése a 9. századra, főleg a 830-as évekre nem vonatkozhatott, a keleten maradt 10. századi magyar töredékekkel szemben pedig aligha védekeztek volna a kazárok ilyen módon.[830] Zimonyi koncepcióját bírálva, Ormos István hangsúlyozta, hogy nem bizonyította kielégítően a „körülárkolás” toposz-jellegét, továbbá nem vette figyelembe, hogy a régészek feltárták a Sarkelt övező árokrendszer maradványait, és a befejezetlen sáncrendszert is.[831] Róna-Tas András Zimonyihoz hasonlóan utalt arra, hogy „a körülsáncolták magukat” helyett az eredetiben „körülárkolták magukat” szerepel, amit ő is Mohamed próféta híres árokháborújához kötött. Nézete szerint a „földművesek és nomádok közötti háborúnak ez mintegy szimbólumává vált.”[832] Ezért Róna-Tas úgy vélte, hogy „ebből a forráshelyből nem lehet közvetlenül Sarkel várának építésére következtetni.” Róna-Tas ugyanakkor elfogadta, hogy Ibn Ruszta passzusának van történeti forrásértéke, és arra utal, hogy „a madzsgharok és a kazárok határosak voltak, és hogy ebben az időben a madzsgharok már nem voltak a kazárok alattvalói, hanem olyan önálló népcsoport volt, amely fenyegethette a Kazár Birodalmat is.”[833] Harmatta János úgy értelmezte a szöveghelyet, hogy „a kazárok Don-vidéki limesének kiépítését az arab földrajzírók közül csak Ibn Rusta említi, a Jayhānīt forrásként használó többi írónál ez hiányzik.” Harmatta nem későbbi interpolációt feltételezett, hanem úgy vélekedett, hogy Ibn Ruszta Ibn Hurdadbih: Utak és országok című munkájának első változatát (846) használta. Következtetése szerint Ibn Ruszta kazár árkokra vonatkozó kijelentése a 9. század közepénél korábbra vonatkozhat és a „magyarok elleni kazár limes építése bizonyára még a VIII. században történt.” Harmatta értelmezésében elvetette az évszázadokig tartó kazár uralom elméletét.[834] Polgár Szabolcs szerint Ibn Ruszta „régebben kifejezése és az egész idézett mondat kronológiai helyzete nem ad sem támpontot, sem pedig kizáró okot annak eldöntéséhez, hogy a Sarkel építéséről szóló beszámolót és a kazárok árkairól szóló híradást összekapcsoljuk.” Polgár nem zárta ki a szembenállást a kazárok és a magyarok között, de szerinte az Ibn Ruszta híradását nem kell Sarkel építésével összefüggésbe hozni.[835] Polgár úgy vélte, hogy „leginkább a várakat övező árkok jöhetnek szóba,” és utalt arra, hogy a várépítést az arabban más szóval fejezik ki (bana igével).[836] Polgár rámutatott a külpolitikai összefüggésekre is; a magyarok ekkor a kazárok szövetségesei voltak, továbbá a magyarok érdeklődése más források (Annales Bertiniani, Georgius Monachus Continuatus) szerint a „tőlük nyugatra elterülő vidékek felé fordult.”[837] Hipotézise szerint az Ibn Ruszta passzusával

[829] Zimonyi 1996a. 57.
[830] Zimonyi 2005. 253.
[831] Ormos 2005. 772–774.; Ormos 2010a. 6-8.
[832] Róna-Tas 1996a. 228–229.
[833] Róna-Tas 1996a. 228–229.
[834] Harmatta 1998. 138–139.
[835] Polgár 2001. 113.
[836] Polgár 2001. 113–115.
[837] Polgár 2001. 116.

kapcsolatba hozott Sarkel vára a nemzetközi kereskedelem ellenőrzése céljából épült, és csak a 9. század végétől lett a kazár birodalom határerődje a besenyők és a ruszok ellen.[838] Jónak tartom azt a kérdésfeltevését is, hogy a „ki ellen épült Sarkel?" kérdést inkább úgy kellene feltenni, hogy „miért épült Sarkel?"[839] Howard–Johnston úgy vélte, hogy „az utalás az árokra Ibn Rusztánál, amellyel a múltban a kazárok magukat védelmezték a magyarokkal és más ellenségekkel szemben, talán egy zavaros reminiszcentiája a Don határmenti erődítéseknek."[840] Szerinte a Don-menti erődrendszer, Sarkellel együtt a ruszok elleni védekezés eszköze volt, és a határvédelemben a kazárok által idetelepített magyarok is szerepet játszottak a 830-as évektől.[841]

Összegezésként, Ibn Ruszta passzusával kapcsolatban a következőket állapíthatjuk meg. Egyedül Ibn Rusztánál található olyan szövegrész, amely ellenséges viszonyra utal a kazárok és magyarok között. A Dzsajháni-hagyományban egyedüli szerzőként őrizte meg ezt a passzust, amely nem tartozott a Dzsajháni-hagyomány alapszövegéhez, Ibn Ruszta más forrásból (Ibn Hurdadbih?) nyerhette értesülését. Ibn Ruszta utólag toldotta be a Dzsajhánitól vett szövegbe ezt az értesülést, erre utal az „azt mondják" kitétel. Interpolációra utalhat a kérdéses passzus szövegbeli elhelyezkedése is. Kevésbé hihetőnek vélem azt a feltevést, hogy Mohamedhez kötődő hadiszt kereshetünk a „körülárkolás" kifejezésben. Nézetem szerint az interpoláció gyanúja miatt nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy Ibn Rusztának nem a Dzsajháni-hagyományhoz kapcsolódó híre, amely a kazárok védekezéséről szól a magyarok és más ellenségeik ellen, történetileg hiteles híradás. A magyarok kiemelése a Kazáriát egykor támadó ellenségek között olyan fontos tudósítás, amelyet mérlegelnünk kell. Kronológiai és értelmezési szempontból merülhetnek fel problémák. A „régebben" kifejezés, akárcsak Konsztantinosznál, nem köthető meghatározott időszakhoz. Megoldást jelenthetne, ha találnánk olyan eseményeket, amelyek kazár–magyar konfrontációhoz kapcsolódnak. Az egyik gyanúba fogható időszak a 830-as évek vége, amikor feltételezhetjük a magyarok felbukkanását alkalmi bolgár szövetségesként az Al-Dunánál (Georgius Monachus Continuatus), a Dnyeper térségében a Bizáncba küldött rusz követséget veszélyeztetve (Annales Bertiniani), illetőleg a Donnál (Theophanesz Continuatus, Konsztantinosz), éppen Sarkel felépítése, illetve a kherszóni thema létesítése kapcsán.[842] Nézetem szerint az említett források alapján feltehető, hogy a magyarok megjelenése kazár érdekeket sértett, és ez a konfrontáció vezetett Sarkel erődjének felépítéséhez, amellyel Kazária létfontosságú kereskedelmi útvonalait is védte, biztosította. Ibn Ruszta „körülárkolásra" vonatkozó passzusa utalhatott erre az időszakra, a régebben kitétel pedig a 870–880-as évekre utaló Dzsajháni-hagyománynál korábbi periódust feltételez. A másik gyanúba fogható eseményről a DAI 39. fejezete tájékoztat. Ez a kazáriai belháború, amelynek során a kavarok kiszakadtak a Kaganátusból és a magyarokkal együtt telepedtek le. Ekkor is

[838] Polgár 2001. 118–122.
[839] Polgár 2001. 122.
[840] Howard-Johnston 2007. 187.; Ibn Ruszta francia fordítására utalt, vö. Wiet 1955. 160.
[841] Howard-Johnston 2007. 187.
[842] Tóth 1998. 30–38.; Tóth 2011. 26–34.

ellenséges viszonyba kerülhettek a kazárok és a magyarok.[843] Ibn Ruszta passzusában a magyarok mellett szereplő „más ellenségek” a Kazáriából kiszakadt kavarok is lehettek. Ez az időszak a 862–881 közti intervallum. *Ibn Ruszta tudósítását tehát történetileg hiteles és értékes híradásnak tekinthetjük, lehetett kazár–magyar ellentét a 830-as évek végén, vagy a 860–870-es években is.* Mindez nem zárja ki azt, hogy a magyar–kazár kapcsolatokat általában nem az ellenségeskedés, hanem a szövetség, együttműködés határozta meg. Ibn Ruszta kazár védekezésről szóló passzusa mind időben, mind térben nehezen behatárolható, és semmiképpen sem általánosítható a kazár–magyar kapcsolatok szempontjából. Egy adott időszakhoz kötődik, így statikus információt, „pillanatképet” ad. *A Dzsajháni-hagyomány egyébként nem szól a kazár–magyar viszonyról, amely tényből sem függetlenedésre, sem függetlenségre nem lehet következtetni.*

II. 1. 7. 1. 2. Szövetség a kazárokkal vagy vazallitás?

A kazár–magyar kapcsolatokról a legrészletesebb tudósítást Konsztantinosz hagyományozta ránk a DAI 38. fejezetében. Ezt lineáris vagy párhuzamos történetekként értelmezem. E felfogás alapján nem egy, hanem két Levedi, illetve kazár epizódról beszélhetünk.[844] Mindkét epizód meghatározó eleme Levedi és a kazárok szoros kapcsolata. A kazárok ugyan több helyen is feltűnnek a DAI-ban, de Konsztantinosz nem tért ki külön fejezetben a történetükre úgy, mint az északi népek közül a besenyőkre vagy a magyarokra, vagy a kisebb népek közül a morvák, horvátok, szerbek stb. történetére. Howard-Johnston értelmezése szerint „az ún. északi dossziét” (37–42. fejezet) még Bölcs Leó császár idejében készítették, és a magyarok esetében is csak néhány későbbi, 10. század közepi betoldás történt Konsztantinosz idejében, a 40. fejezetben.[845] A 38. fejezetben annyira markáns kazár jelenlét érvényesül, hogy Marczali Henrik „kozár tendenciát” feltételezhetett, és úgy vélte, hogy „a császár értesüléseinek egy része kozár forrásra vezethető vissza.”[846] A kazár forrás és tendencia ugyanakkor Deér József szerint „igen kevéssé valószínű feltevés.”[847] A hipotézis valóságalapja az, hogy a DAI 38. fejezetének két kazár epizódja – szemben a Dzsajháni-hagyománnyal – meghatározó jelentőségűnek tünteti fel a magyarság politikai életében a Kaganátus szerepét. Az első kazár epizód a következő fontos elemeket foglalja magában: a magyarok Kazáriához közeli megtelepedését, 3 évre tett együttlakásukat és együttharcolásukat a kazárokkal, a kagán által Levedinek adott kazár feleség történetét.[848] A továbbiakban ezt az első epizódot elemzem részletesen.[849] A magyarok letelepedése kapcsán viszonylagos lokalizációt jelent a Kazáriához

[843] Györffy 1959. 79.
[844] Tóth 2000. 641.
[845] Howard-Johnston 2007. 178–183, 184–185.
[846] Marczali nézetére vö. MHK 98.
[847] Marczali e nézetének bírálatára vö. Deér 1945. 10.
[848] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 13 – fol. 109v. vers. 7.; DAI 38,3-19, DAI 2003. 170–171.; Tóth 2000. 641–642.
[849] Tóth 1998. 132–136.; Tóth 2000. 642–645.; Tóth 2011. 110–112.

való „közelség."[850] A Kaganátus törzsterületét ugyan körvonalazhatjuk keleten a Volga, nyugaton a Don folyóval, délen pedig a Kaukázussal, de ennél pontosabban meghatározni aligha lehetséges. A multietnikus kazár birodalom törzsterületén kívül számolhatunk még a fennhatóságuk alá tartozó népekkel, így északon a Volga középső területén a burtaszokkal, még északabbra pedig a volgai bolgárokkal.[851] Konsztantinosz alapján a „Kazáriához közel" kifejezést úgy lehet értelmezni, hogy a Kaganátussal valamilyen irányban határos volt a magyar törzsszövetség. A görög kifejezés, a 'közel' (πλησίον) ezt jelenti a honfoglalás utáni, 10. századi magyar szállásterület vonatkozásában is.[852] A kazároknak azért lehetett befolyása a magyarokra a 9. században, mert birodalmuk szomszédságában voltak. E szomszédságból szoros kapcsolatok következtek, tartalmuk a két fél mindenkori erőviszonyaitól függő, és nem feltétlenül állandó, konstans tényező lehetett. Hozzátehetjük, hogy jóllehet két nomád állam, a magyar törzsszövetség és a Kazár Kaganátus szomszédságáról beszélhetünk, ténylegesen egy-egy törzs esetében tételezhetünk fel tényleges szomszédságot. Analógiaként említhetjük, hogy a 10. századi besenyő törzsek esetében is a keleti törzsek voltak határosak Úziával, Kazáriával, Alániával. Nyilván közülük csak egy volt közel a Kaganátus Dontól keletre levő törzsterületéhez.[853] Mindez valószínűsíti azt, hogy a „Hétmagyar" törzsszövetségen belül is egy törzs, talán Levedi törzse és szállásterülete volt legközelebb Kazáriához.[854] Amennyiben tehát Levedi valóban egy „keleti orientációjú" törzs vezetője volt, karrierjét és felemelkedését kazár kapcsolatainak köszönhette.

A magyar törzsszövetség Kazáriához közeli letelepedéséhez kapcsolható, kezdeti ellenséges kazár–magyar viszonyt a közeledés, a pozitív kapcsolatok válthatták fel. Erre utal a többször idézett konsztantinoszi passzus, miszerint a türkök (magyarok) „együtt laktak a kazárokkal három esztendeig, s minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal."[855] A történeti kutatásban a kazár befolyás időtartamát illetően két fő álláspontot lehet körvonalazni.[856] Az egyik, többnyire turkológusok által vallott felfogás hosszú, 100–300 éves kazár–magyar együttéléssel számol. Ennek kezdetét több eseménytől is számították. Így a türk birodalom létrejöttétől, 569-től,[857] a Kazár Kaganátus megalapításától, 630/650 tájától,[858] az onogurok kazár uralom alá kerülésétől, 670-től,[859] illetve a magyarok északról való leköltözésének 700-ra vagy 750-re is tett idejétől.[860] A hosszú időtartamú kazáriai függést feltételező kutatók szerint a

---

[850] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 13.; DAI 39,3, vö. DAI 2003. 170–171.
[851] Tóth 1996e. 572–575.; Tóth 2011. 105.
[852] Analógiaként említhető, hogy a DAI 40. fejezete szerint a magyarok honfoglalás utáni szállásterülete, 'Turkia' határos/szomszédos volt a keleten a bolgárokkal, északon a besenyőkkel, nyugaton a frankokkal, délen a horvátokkal. vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 1-8.; DAI 40,41-44; DAI 2003. 170–171. – a 'Πλησιάζουσι' (közel vannak) kifejezést használta Konsztantinosz.
[853] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 106v. vers. 14. – fol. 107r. vers.6.; DAI 37,34-38.; DAI 2003. 168–169.
[854] Tóth 1998. 53.; Tóth 2011. 44.
[855] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 13-16.; DAI 38,13-14, vö. DAI 2003. 170–171.
[856] Összefoglalóan a kazár-magyar kapcsolat időtartamát illető nézetekre, vö. Tóth 1998. 130–131.; Tóth 2000. 637–639.; Tóth 2011. 108–109.
[857] Bartha 1968. 82–83.
[858] Németh 1930. 151, 176–177, 181–182, 215–216.; Halasi Kun 1943. 98.
[859] Hóman-Szekfű 1928. 1928. 45., 65–66.; Moravcsik 1930c. 10–108.; Vásáry 1993. 153.; Róna-Tas 1996a. 257.
[860] 700-tól vö. Fodor 1992. 102.; 750-től vö. Fodor 1975. 171, 173–174, 186, 192–195.

magyarok 800 táján vagy 800/830 között függetlenedtek a kazár uralomtól, és utána már csak alkalmi kazár–magyar szövetségkötésre kerülhetett sor.[861] E felfogás egyik altípusa szerint egészen a honfoglalásig a magyarok kazár uralom alatt álltak.[862] A hosszú kazár uralom teóriájának főbb érvei: a 3 éves kazár–magyar együttélés jóval nagyobb időszakként (100–300 év) való értelmezése, a magyarokkal kapcsolatos török népnevek (türk, szavartoi aszfaloi/szavárd, ungri/onogur), a magyar nyelvben meglevő nagyszámú török jövevényszó, valamint a kazárokkal kapcsolatba hozott szaltovói régészeti kultúra feltett kapcsolatai a honfoglaló magyarság régészeti hagyatékával. A másik fő álláspontot képviselő, a 9. századra korlátozódó kazár–magyar kapcsolatokat feltételező kutatók 800/830 körüli magyar levándorlással, majd konfrontációval, és évtizedekben, vagy években mérhető kazár fennhatósággal vagy szövetséggel számoltak, illetve a magyarok függetlenedésével a 870-es–880-as években. Az idesorolható kutatók egy része úgy vélekedett, hogy Sarkel megépítésére támaszkodva, a kazárok ellentámadásba mentek át, és átmenetileg fennhatóságuk alá vonták a magyarokat. Czeglédy Károly úgy vélte, hogy a 800 táján a Dontól nyugatra költöző magyarok először 850 táján kerültek kazár fennhatóság alá. Álláspontja szerint a kazárok a „doni erődre támaszkodva, már a Dontól nyugatra hódítottak: ekkor tették adófizetőikké a szláv törzsek egy részét.” Czeglédy érvelésének része volt az orosz őskrónika 852-re vonatkozó információja, amely szerint bizonyos szláv törzsek adóztak a kazároknak. Czeglédy felfogása szerint ez az első, magyarok feletti kazár uralom, a Donon túli térségben, kb. 850–861 közötti időszakra tehető.[863] Kristó Gyula Sarkel felépítéséhez kapcsolta a magyarok kazár uralom alá kerülését, és azt 840 tájára tette. Úgy vélte, hogy „bár ennek módjáról semmit sem tudunk, a kor viszonyai ismeretében csakis erőszakos akció eredményeképpen előállt helyzetre gondolhatunk arra, hogy a kazárok fegyverrel arathattak győzelmet a Hétmagyar törzsszövetség felett, és kényszeríthették azt uralmuk elismerésére.”[864] Németh Gyula szerint „az Alsó-Don és az Al-Duna közti területen, Levédiában kazár szuverenitás volt, de a kazárok nem látták szükségesnek, hogy a 840 táján ideérkezett magyarok ellen nagyobb fegyveres akciót indítsanak.”[865] Németh sajátos érvelése szerint a kazárok ugyan „erősek voltak, de nem szerettek háborúzni. Sajátságos politikát folytattak: nem igázták le a szomszéd idegen népeket, csak adó vagy katonai segítség kellett nekik.” Németh úgy vélekedett, hogy mivel a kazár kagánnak „erős kormánya, szervezett hadserege, fizetett katonasága volt,” és meg is erősítette birodalma határát a Donnál (Sarkel), így „a magyaroknak le kellett mondani a kazár birodalom elleni kisebb vagy nagyobb háborús akciókról.”[866] Ezért úgy ítélte meg, hogy mind Levedi, mind a kagán „békés együttélésre” törekedett. Valójában mindhárom nézet olyan következtetésekre épül, amelyeket a források nem támasztanak alá. Ibn Ruszta tudósítása és Theophanész, illetve Konsztantinosz Sarkel építéséről

[861] A 800 körüli önállósodásra Róna-Tas 1896. 258–259.; 800–830 közötti függetlenedésre Halasi Kun 1943. 98–99.; 810–830 közötti elszakadásra Bartha 1987. 39.; 830 körülre Györffy 1959. 79.; Bartha 1968. 98–99.; Dienes 1978. 9.
[862] Vásáry 1993. 153.; Zimonyi 1996b. 956–957.; Zimonyi 2005. 255–257, 259.
[863] Czeglédy 1975. 49.; Czeglédy 1985a. 119.
[864] Kristó–Makk 2001. 45.
[865] Németh 1991. 225.
[866] Németh 1991. 225.

szóló híradásai egyaránt arra utalnak, hogy a kazárok kezdetben védekezésre kényszerültek, erőfölényre és kazár győzelemre egyetlen forrás sem utal. Kristó Gyula „a kor gyakorlatából" tételezett fel kazár győzelmet, de éppen egy védekező gesztust, Sarkel felépítését említette. Németh Gyula kazár erőfölényt és a magyarok önkéntes behódolását feltételezett, illetve „békés együttélést" a két nép között, ami végképp ellentmond a „kor gyakorlatának." Czeglédy Károly is Sarkel felépítéséből indult ki, és a keleti szlávok adóztatásából következtetett arra, hogy a magyarokra is kiterjeszthették a kazárok fennhatóságukat. Le kell szögeznem azt, hogy *sem Konsztantinosz, sem pedig egyetlen más forrás sem szól arról, hogy a kazárok legyőzték volna a magyarokat. Ez a feltevés csak a magyarokhoz csatlakozott kazár néprészre, a kavarokra vonatkoztatható, akik a kazáriai belháborúban alulmaradva hagyták el a Kaganátust, és a magyarokkal együtt telepedtek le*.

A már idézett konsztantinoszi kulcsmondat a kazárokkal való együttlakást (synoikía), és az együttharcolást (symmakhía) emelte ki. Nézetem szerint ezek összetartozó fogalmak, és felfogás kérdése, melyiket emeljük ki, és hogyan értelmezzük.[867] A történeti kutatásban inkább az „együtt laktak" (Συνῴκησαν) kifejezést hangsúlyozták, és akár hosszú, 200–300 éves kazár uralmat tételeztek fel, akár pedig rövidebb, 20–30 éves, vagy még rövidebb időszakot, mindenképpen ebből vezették le a kazárokkal való katonai együttműködést is. Az együttlakás színhelyéül Kazáriát vagy a kazár fennhatóság alá került magyar területet jelölték meg. Czeglédy Károly két kazár fennhatósági időszakot is feltételezett; az elsőt 840/850–861 között, a Don és az Al-Duna vidékén, a másodikat a 886–889 közötti „konsztantinoszi" 3 éves időszakban, Kazáriában.[868] Czeglédy az utóbbi időszakra vonatkoztatta a konsztantinoszi történetet. Szerinte Levedi 886 előtt Levediában a kazárok szövetségese volt, majd utána 3 évig a kazáriai katonai segédnép vezetője. A kazárok és magyarok katonai szövetségének éle a Volgán túl lakó besenyők ellen irányult, akiknek földjére a muszlim híradások szerint a kazárok évente megújuló portyát vezettek.[869] Kristó Gyula 840 után a 850-es évekig fennálló kazár uralmat tételezett fel. Szerinte a kazárok Levedi népét katonai segédnépként Levediából a Volga-vidékre telepítették át, és itt határvédő szolgálatot láttak el a besenyőkkel szemben.[870] E hipotézisek közös vonása, hogy kazáriai szálláshelyet és besenyők elleni határvidéki őrszolgálatot tételeznek fel, csak az időpontban és időtartamban van eltérés. A kazáriai együttélés hipotézisében a források feltevésszerű összekapcsolásáról van szó. Konsztantinosz a DAI 37. és 38. fejezetében megemlíti, hogy besenyő–kazár, illetve kangar (besenyő)–kazár háborúskodás folyt, kazár győzelemmel, és a besenyők magyarok elleni háborúiról is megemlékezik. Konsztantinosz azonban nem kapcsolja össze ezeket a harcokat. A Dzsajháni-hagyományban is szerepelnek a kazárok besenyők elleni rendszeres portyái az isad vezetésével. Ezek a hadjáratok zsákmányszerző akciók voltak, korántsem olyan védekező harcok, amelyekben a magyarokra, mint határvédő katonai segédnépre szükség lett volna. A magyarok áttelepítését sem kell

[867] Tóth 2000. 642.
[868] Czeglédy 1975. 49, 54.; Czeglédy 1985a. 119–124.
[869] Czeglédy 1975. 54.; Czeglédy 1985a. 124.
[870] Kristó 1980. 94–96, 116.; Kristó 1996a. 134–135.; Kristó–Makk 2001. 46.

feltételezni, szövetségesként is részt vehettek a kazárok portyáiban a besenyők ellen is, jóllehet ez nem bizonyítható. Németh Gyula kifejtette, hogy a 840-es években „a magyarok minden különösebb kényszerítés nélkül beálltak a kazár kagán szolgálatába," és „Levedi belépett a Kazár Birodalom szövetségébe."[871] Németh értelmezésében az együttélés időkereteit a 840–889 közötti 50 év határozza meg, amely kazár uralmat jelent. Németh nem tételezte fel a magyarok átköltözését vagy áttelepítését a kazár törzsterületre vagy határvidékre. Szerinte a Hétmagyar törzsszövetség a helyén maradt, a Don és az Al-Duna közti területen, a Kaganátus nyugati szomszédaiként. Németh nem tért ki arra, hogy milyen háborúkban és kik ellen kellett a magyaroknak harcolniuk. Hasonlóképpen Makk Ferenc sem gondolt a magyarok áttelepítésére Kazáriába. Nézete szerint a „kazárok hódoltatták, bekebelezték Levediát, amely a Kazár Birodalom része lett."[872] Így a kazárok levediai uralmából következett a kazár–magyar együttlakás, és katonai együttműködés.

Álláspontom szerint a magyarok Kazáriához 'közel' való letelepedéséből következett a vazallitás vagy szövetség jeleként egyaránt értelmezhető együttharcolás. Jómagam tehát az „együttlakás" (συνοικία) és az „együttharcolás" (συμμαχία) fogalmaiból az utóbbit emelném ki meghatározóként.[873] Az együttharcolás helyszíne meghatározhatta az együttélés helyszínét is: ha a kazárok a magyar törzsszövetség területéhez közeli ellenfél ellen harcoltak, akkor az együttlakás helye lehetett a magyar törzsszövetség területe. Ha a kazárok ellenfele közelebb volt Kazáriához, akkor az együttlakás helyszíne Kazária lehetett.[874] Jóllehet a történeti kutatás a Kazáriától való függőség bizonyítékaként kezelte a hároméves együttlakásról és együttharcolásról szóló passzust, nyitva hagynám azt a kérdést, hogy vajon a magyarok katonai segédnépként vagy pedig szövetségesként vettek részt a „kazárok minden háborújában." Utóbbi kifejezés és a hároméves időtartam között feloldhatatlan ellentmondást láttak, jóllehet az utóbbi jelölhetett egy olyan rövidebb időszakot is, amikor a magyarok bekapcsolódtak valamelyik kazár háborúskodásba. Nézetem szerint az a körülmény is rövidebb időszakra utalhat, hogy Levedi e szövetség jutalmául nyert nemes kazár feleséget a kagántól.[875] Hosszú időn keresztül, alávetett katonai segédnépként való együttharcolás esetén, értelmetlen lett volna a magyarok első számú vezetőjével megkötött dinasztikus házasság. Róna-Tas András fel is vetette azt, hogy miért az időben elsőnek tűnő Levedi kapott kazár feleséget.[876] A lehetséges válasz abban rejlik, hogy a konsztantinoszi szöveg szerint egy tényleges katonai szövetség előzte meg a házassági kapcsolatot.

A konsztantinoszi időviszonyok elemzésekor, a hároméves együttélés és együttharcolás kapcsán bemutattam a lehetséges ellenfeleket és időszakokat (850-es évek vége, 870-880 tája). *Valószínűsítettem, hogy a 850-es évek végén, 860-as évek elején a keleti magyar törzsek és a kazárok között katonai és politikai együttműködés bontakozott ki. Ezek során kb. három évig*

[871] Németh 1991. 225–226.
[872] Makk 1998a. 31.
[873] Tóth 1984. 98.
[874] Tóth 2000. 642.; Tóth 2011. 111.
[875] Tóth 1984. 93.
[876] Róna-Tas 1996a. 324.

együtt laktak a kazárok és magyarok a Dnyeper és Don közti magyar szállásterületen, illetőleg közös hadjáratokat vezettek a magyaroktól északra lakó keleti szláv törzsek, és a magyaroktól délre levő Krím-félsziget városai ellen. Ebből a mozzanatból önmagában nem dönthető el, hogy a magyarok szövetségesként vagy pedig kazár vazallusként harcoltak együtt a kazárokkal.[877]

Az első Levedi- vagy kazár epizód második fontos mozzanata az együttharcolásból is következik, Levedi kazár házassága. Konsztantinosz szerint Kazária kagánja „vitézségükért és szövetségükért nemes kazár nőt adott feleségül a türkök első vajdájának, akit Levedinek neveztek, vitézségének nagy híre és nemzetsége fénye miatt, hogy tőle gyermeket szüljön, de a sors úgy akarta, hogy az a Levedi nem nemzett azzal a kazár nővel gyermeket."[878] A görög szövegben a szövetség „együttharcolást" (szümmakhia) jelent, ami arra a kifejezésre utal vissza, hogy „együtt harcoltak (szümmakhountesz) a kazárokkal minden háborújukban."[879] Ehhez kapcsolódik az idézett passzusban a magyarok vitézsége (andreia) is. A magyarok katonai együttműködése szorosabb politikai kapcsolatot is jelenthetett. Értelmezhető ez egyenrangú felek szövetségeként is, ahogy ez a passzus angol fordításából következne.[880] A másik értelmezés szerint az „együttharcolás" nem szövetséget jelentett, hanem a magyarok katonai segédnépként való alárendelődését a kazároknak.[881] Zimonyi István orkhoni türk analógiát talált erre. Szerinte az együttharcolni jelentésű görög igének (συμμαχεω) megfelel a török „ešig küčüg bermiš" kifejezés, amely 'szolgálatot adni', 'szolgálni' jelentéssel bír.[882] Az idézett Köl Tegin-feliratban az szerepel, hogy a türkök ötven éven át szolgálták hadjárataikkal a kínai császárt.[883] Jóllehet a türk analógia csábítónak tűnik, korántsem biztos, hogy a magyarok esetében is ugyanilyen viszonyról van szó. Alkalmi katonai szövetségnél többről lehet szó, mivel ez aligha járt volna házassági kapcsolattal. A magyarok egyetlen más szövetségesükkel sem kerültek ilyen jellegű, dinasztikus–házassági kapcsolatba. A katonai szövetség kapcsolódhatott Levedi személyéhez, Konsztantinosz utal vitézségére. Levedi talán nemcsak mint a törzsszövetség akkori vezetője, hanem mint a magyar csapatok hadvezére kaphatta a nemes kazár nőt feleségül. Levedi kazár házasságát a történeti kutatás nem kérdőjelezte meg. Vita bontakozott ki arról, hogy vajon a kagán által feleségül adott „nemes kazár nő" (Kazaran eugené)[884] a kagán családjából származott-e, vagy „csak" a kazár arisztokráciából. A házasság ugyanis ebben a korban is egyaránt szolgálhatott a vazallusi és a szövetségesi kapcsolatok kifejezéséül. Az elsőre példát szolgáltatnak az orkhoni türk feliratok. Eszerint Elteris türk kagán a saját húgát adta feleségül a legyőzött áz nép fejének, Barsz bégnek, akit kagáni címmel is felruházott.[885] Ibn Fadlán híradása szerint a kazár kagánnak 25 felesége volt a szomszéd, alávetett népek

[877] Szabados 2011. 97.
[878] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol.109r. vers. 16 – fol. 109v. vers. 7.; DAI 38,14–19; DAI 2003. 170–171.
[879] Zimonyi 2012b. 40.
[880] Vö. Jenkins fordítása: „fought in alliance", "for their alliance", DAI 1967. 171.
[881] Zimonyi 1997. 462.; Zimonyi 2012b. 40.
[882] Zimonyi 1997. 463.; Zimonyi 2012b. 40–41.
[883] Zimonyi 1997. 463.; Zimonyi 2012b. 41.
[884] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109v. vers. 2–3.; DAI 38,17; DAI 2003. 170–171.
[885] MEH 63.; Berta 2004. 195.

lányaiból.[886] A szövetségesi viszonyra példának a bizánci–kazár házassági kapcsolatokat lehet említeni. II. Justinianos (685–695, 705–711), átmenetileg trónját vesztve, a kazárokhoz menekült, és a kazár kagán húgát (Theodóra) kapta feleségül. V. Konsztantinosz bizánci császár (741–742, 743–745) a kazár kagán lányát (Csicsek/Eiréné) vette el feleségül. Az ő fiuk volt III. (Kazár) Leó császár (775–780), aki szintén a kagáni családból nyert feleséget magának.[887] Egyes kutatók szerint a kazár diplomácia különbséget tett volna a bizánci császár és a magyarok első vajdája között, hiszen a bizánci uralkodók a kagáni családból kaptak feleséget, míg Levedi „csak" a kazár arisztokráciából.[888] A felsorolt példák alapján valójában nem lehet egyértelmű következtetéseket levonni. Barsz bég alávetett státusa ellenére a kagán húgát kapta feleségül, és ráadásul a kagán ugyanolyan címmel ruházta fel, mint amilyet ő is viselt. Levedi elnyerhette a kagán lányának vagy húgának a kezét. A bizánci szövegből kitűnik, hogy a nemes származású (eugenész) Levedi hozzá hasonlóan előkelő származású (Kazaran eugené) feleséget kapott a kagántól. Több kutató elfogadta azt, hogy Levedi a kagán családjából is kaphatott feleséget, nemcsak a kazár arisztokráciából.[889] Vizsgálnunk kell a két fél céljait a házasság kapcsán. Az egyik értelmezés szerint kazár részről az előkelő feleség a vazallitás fenntartásának eszköze volt.[890] Konsztantinosz szerint a kagán azért adta feleségül Levedinek a nemes kazár hölgyet – nézetem szerint lányát vagy lánytestvérét –, hogy „gyermeket szüljön". Úgy értelmezhetjük ezt, hogy a kagán szerette volna, ha Levedi kazár befolyás alatt levő dinasztiát alapít.[891] Ez az anyai ágon kazár eredetű dinasztia a konsztantinoszi történet szerint nem jött létre: „Levedi nem nemzett azzal a kazár nővel gyermeket."[892] A házasság terméketlennek bizonyult, a kagán kísérlete kudarcot vallott.[893] A második Levedi- vagy kazár epizód is közvetve a házasság terméketlen voltára utal. Levedi ugyanis aligha mondott volna le a kagán által neki felajánlott méltóságról, ha lett volna a kazár feleségtől utóda.

Ha az első kazár vagy Levedi történet összekapcsolódó mozzanatait együttesen szemügyre vesszük, a következőket állapíthatjuk meg. Az együttlakás és együttharcolás motívuma, illetve az ennek fejében Levedinek adott kazár feleség, illetve a kagán célja kazárbarát magyar fejedelmi dinasztia létrehozására, egyaránt utalhat szövetséges, illetve hűbéresi–vazallusi viszonyra. Az első kazár epizódból inkább a kazár kagán hűbérúri törekvése olvasható ki a magyar törzsek alávetésére, katonai szövetségük biztosítására.[894] Zimonyi István úgy fogalmazott, hogy „az együtt harcolás, az előkelő kazár feleség adása nem hagy kétséget az iránt, hogy itt a Türk Birodalom történetéből elég jól adatolható analógia alapján egy alávetett törzsszövetség képe bontakozik ki, amely katonai segédnépi funkcióit hatékonyan

[886] MEH 95.; vö. még Sándor 2011. 199.
[887] Dunlop 1954. 171–179.; Toynbee 1973. 435.; Novoszelcev 1990. 122.; Golden 1990. 265.; Tóth 2000. 644.; Sándor 2011. 191.
[888] Ligeti 1985a. 9.; Ligeti 1986. 359.; Németh 1991. 226.; Zimonyi 2005. 106.; Szabados 2011.96.
[889] Györffy 1977b. 108.; Györffy 1993. 223.; Tóth 1998. 135.; Tóth 2000. 644.; Kristó–Makk 2001. 45.; Tóth 2011. 112.; Sándor 2011. 237.
[890] Kristó–Makk 2001. 45.
[891] Macartney 1930. 96, 101.
[892] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109v. vers. 7-8.; DAI 38,19-20; DAI 2003. 170–171.
[893] Tóth 2000. 644.; Tóth 2011. 112.
[894] Tóth 2000, 645.; Tóth 2011. 112.

teljesítette."[895] Nézetem szerint a magyar törzsek erejét jelzi, hogy a kagán politikai–diplomáciai eszközöket alkalmazott. A katonai együttműködés nemcsak a nyugati irányba terjeszkedő, befolyásukat biztosítani akaró kazárok érdeke volt, hanem a közös akciók révén a zsákmányból részesedő magyar törzseké is. Az első kazár epizód megerősíti azt a korábban levont következtetést – Ibn Ruszta „körülsáncolásra" és Konsztantinosz Sarkel építésére vonatkozó híradásai alapján – hogy *a kazárok nem rendelkeztek akkora katonai erővel, hogy a térségben megjelenő magyarokat legyőzzék és erővel vessék alá. Ehelyett katonai–politikai szövetségre léptek a magyarokkal, és ezt megerősítendő kazár kezdeményezésnek tekinthetjük a magyarok ekkori fejedelmének, Levedinek adott kazár feleséget.* A dinasztikus házasság mindkét fél számára előnyösnek tűnt: a kagán ezzel akarta biztosítani Levedi és törzsszövetsége katonai szövetségét; Levedi pedig tekintélyét növelte a kazár kagánnal való személyes kapcsolattal. A történet szerint a házasság terméketlennek bizonyult, amely szimbolikusan kifejezi Kazária és a kagán fennhatósági törekvéseinek, és Levedi személyes ambícióinak kudarcát.[896] Kideríthetetlen, hogy a meddő házasságnak volt-e része Levedi – a második kazár epizódban szereplő – lemondásában. Megoldhatatlan kérdés, hogy Levedi vagy a kazár feleség meddősége állt-e a terméketlen dinasztikus házasság hátterében.[897] Uhrman Iván úgy foglalt állást, hogy Levedinek „sem kazár feleségétől, sem mástól nem született" gyermeke, és ezért alkalmatlan volt a szakrális királyi tisztségre.[898] A görög szövegből nem derül ki, hogy miért volt terméketlen Levedi kazár házassága. Természetesen csakis fiúutód hiányáról lehet szó, mert a dinasztia-alapítás szempontjából a nomád magyar törzsszövetségben ez számított.

A második Levedi- vagy kazár epizód nehezebben bontható részekre, mint az első.[899] Ennek kezdetén is egy letelepedés-történetet találunk, amely szerint a kangar-besenyők támadása miatt telepedett le a magyarok nyugati része Levedi vezetésével Etelközben.[900] Konsztantinosz nem említi Kazária közelségét, de továbbra is fennáll a kazárokkal való szomszédság. A második kazár történet Levedi kazáriai látogatását, a kagánnal való tárgyalását, a kagán részéről a fejedelmi méltóság felajánlását, és Levedi elhárító gesztusát tartalmazza.[901] Ezt folytatja az Etelközben lezajló fejedelemválasztás, amelyen jelen vannak a Levedit visszakísérő kazár követek is.

A konsztantinoszi történet szerint a kagán „üzenetet küldött a türköknek, hogy küldjék el hozzá első vajdájukat, Levedit."[902] Feltehetően egy kazár követ vagy követség jöhetett a magyarokhoz azzal az üzenettel, hogy Levedi, a Hétmagyar törzsszövetség feje menjen el a kagánhoz. Tehát követváltás történt, és a kagán magához hívatta Levedit. A találkozás színhelye

---

[895] Zimonyi 2005. 256.
[896] Tóth 1998. 136.; Tóth 2000. 645.; Tóth 2011. 112.
[897] Távoli történeti analógiaként említhetem Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem házasságát Habsburg Mária Krisztierna hercegnővel (1595–1599), amely nagy jelentőségű volt a török vazallitástól elszakadó fiatal erdélyí fejedelem számára, és hasonlóan terméketlen volt, válással végződött. Ebben az utóbbi esetben viszont ismert az ok, Báthori Zsigmond természetes vagy más okból bekövetkezett impotenciája.
[898] Uhrman 1987/88. 211–212. – Uhrman feltételezi Levedi esetében is az impotenciát.
[899] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110r. vers. 5.–fol. 111r. vers. 1.; DAI 38,29-46; DAI 2003. 172–173.
[900] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110r. vers. 5-11.; DAI 38,29-31.; DAI 2003. 172–173.
[901] A második kazár történet elemzésére vö. Tóth 1998. 136-141.; Tóth 2000. 645–648.; Tóth 2011. 112–117.
[902] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110r. vers. 12–15; DAI 38,32-34; DAI 2003. 172–173.

Kazária székhelye, Itil lehetett, a kagán palotája. Maga a meghívás, és a híres *„kagáni ajánlat”*[903] megtisztelő volt, de az a körülmény, hogy Levedinek kellett elmennie Itilbe, jelezte a kagán előkelőbb voltát, illetve azt, hogy nem egyenrangú tárgyalófelekről beszélhetünk. Nomád felfogás szerint mindig az alárendelt fél megy a magasabb rangúhoz, sohasem fordítva. A kazár kagán esetében szakrális méltósága sem engedte volna, hogy elhagyja Itilt. Távoli párhuzamként utalhatunk arra, hogy a 10. század közepén két magyar fejedelem, a gyula (Zsombor?) és Bulcsú karha is felkereste Konstantinápolyban az akkori világ egyik legelőkelőbbnek számító urát, VII. Konsztantinosz bizánci császárt.[904] A magyar törzsszövetség vezetői tehát máskor is jártak követségben birodalmak vezetőinél. A kagán és Levedi tárgyalását párbeszédszerűen adja vissza a konsztantinoszi történet. Ez arra utal, hogy a magyar vezető rétegben jól ismert, legendaszerű történetről van szó, amely ugyan a magyar fejedelmi hatalom legitimálására szolgál, de a kazár–magyar kapcsolatokat is megvilágítja. Vitatható, hogy szó szerint így zajlott-e le a beszélgetés a kagán és Levedi között, sőt a kutatók egy része időrendi vagy más okokból megkérdőjelezte ezt a történetet. Nézetem szerint a korabeli magyar hagyomány hitelességének elvitatása helytelen, Levedi járhatott Kazáriában, és tárgyalhatott a kagánnal. Ennek bizonyos fokig ellentmond, hogy a szakrális uralkodó helyett helyettese, az isad vagy bég intézte az ügyeket. Ibn Fadlán szerint a bégnek vetették alá magukat a szomszédos fejedelmek.[905] A történeti kutatásban felmerült, hogy a bég tárgyalt Levedivel.[906] A Levedi kazáriai útját elfogadó kutatók többsége osztja azt a véleményt, hogy a kagán beszélt Levedivel.[907] Ebben az esetben azt kell feltételeznünk, hogy Levedi előkelőbbnek számított, fontosabb szövetséges volt, mint a többi szomszédos vazallus.

A *kazár–magyar „csúcstalálkozó”* Levedi kérdésével indult, aki megtudakolta a kagántól, hogy miért hívatta magához. A kagán válaszában azt mondta neki: „azért hívattunk, hogy mivel nemes származású, értelmes és vitéz vagy és a türkök közt az első, nemzeted fejedelmévé emeljünk, és engedelmeskedj a mi szavunknak és parancsunknak.”[908] A konsztantinoszi szövegből kirajzolódik, hogy a kagán Levedi kiváló vezetői tulajdonságaival indokolja döntését, egyben utal arra, hogy Levedi első számú vezetőként kapja a rangemelést jelentő fejedelmi méltóságot (arkhón). Az első Levedi- vagy kazár epizódra visszautalva, ott Levedi vitézsége és nemes származása annak indoklásául szolgál, hogy a kagán miért adott nemes kazár nőt feleségül Levedinek. A „kagáni ajánlat” célja az volt, hogy Levedi a fejedelmi méltóság adományozása fejében engedelmeskedjen a kagán „szavának és parancsának.”[909] Értelmezésem szerint a kazár uralkodó tőle függő, neki engedelmeskedő fejedelmet akart kinevezni Levedi

[903] A „kagáni ajánlat” fogalmát tudtommal jómagam alkalmaztam először a konsztantinoszi történet e részére, bevallottan másik kutatási korszakom, a török kor kiváló kutatója, Perjés Géza „szulejmáni ajánlat” elmélete mintájára, vö. Tóth 1998. 137. o. 28. jegyzet; a fogalmat más kutatók is átvették tőlen, vö. pl. Kristó 1995a. 118–119.; Kristó 1996a. 62–63.; Szabados 2011. 98, 112.
[904] Moravcsik 1953. 645.
[905] MEH 96–97.
[906] Bury 1912. 424.; a kagán vagy a bég tárgyalt Levedivel, vö. Pauler 1900. 24.
[907] Macartney 1930. 96–97.; 102–103.; Kristó 1980. 131–132.; Czeglédy 1985a. 121.
[908] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110v. vers. 1-7.; DAI 38,36–39; DAI 2003. 172–173.
[909] Uhrman értelmezése szerint: „a te néped fejedelmévé tegyünk téged, és hogy a mi beszédünk és parancsunk szerint cselekedj.”, vö. Uhrman 1987-1988. 209.

személyében a Hétmagyar törzsszövetség élére. Az is valószínűsíthető, hogy Levedin keresztül az egész magyar törzsszövetséget is Kazária vazallusává akarta tenni.[910]

A történeti kutatás eltérő nézeteket képviselt a második kazár történettel, Levedi kazáriai látogatásával és a kagán ajánlatával kapcsolatban. Az egyik álláspont szerint nem tekinthető hitelesnek ez a történet kronológiai és tartalmi okok miatt. Eszerint jóval korábbi kazár–magyar kapcsolat emléke őrződött meg Levedi alakjában, és a kazár–magyar együttharcolásban.[911] A másik álláspont elfogadta Levedi kazáriai követségét, csak a kagáni ajánlat tartalmát és motivációját illetően hangoztatta kételyeit. Végezetül említhetjük azt a felfogást, amely hitelesnek tekintette ezt a kazár epizódot, a korabeli magyar hagyományból eredeztetve a történetet. A régebbi történeti kutatásban többen is hangoztatták azt, hogy a besenyők első háborújuk után beékelődtek a kazárok és magyarok közé, így a korábbi szövetséges vagy vazallus viszony megszakadt, és ezt akarta helyreállítani a kagán Levedi fejedelemmé tételével. Pauler Gyula álláspontja szerint 889 táján a besenyők megtámadták a magyarokat, elűzték őket a Don-vidékéről (Levediából), és beékelték magukat a kazárok és a magyarok közé. A kazárok „fenn akarták tartani a kapcsolatot a magyarokkal" és „érdekükben állott, hogy a magyarság erős maradjon." Erre legalkalmasabb eszköznek azt tartották, hogy legyen örökös fejedelme a magyaroknak, erre szemelték ki „Elődöt" (Levedit), akit hajón [kiemelés tőlem – T. S. L.] küldtek el a magyarok Kazáriába.[912] Pauler feltevése a besenyők beékelődéséről, és Levedi hajón való utazásáról a konsztantinoszi passzus egy szövegromlásán alapul, amely a 'khelandia' (χελάνδια) szót tartalmazta, ezért a régebbi fordítás is hajót említett.[913] A későbbi történeti kutatás átvette ezt a tévesen leírt szót, amely hozzájárult a kagáni ajánlat téves értelmezéséhez. Moravcsik Gyula egy későbbi szövegfordításában korrigálta ezt a hibát, és a 'khelandia' szót 'Lebedia'-ra javította.[914] A kagáni ajánlatot elfogadó szerzők közül Karácsonyi János úgy vélte, hogy az általa 863-ra tett besenyő támadás után a kagán „a Krím-félszigetről hajót küldött a Dnieszter torkolatához és magához hívatta a volt kündüt, Levedit." A kagán célja szerinte az volt, hogy „ha már nem lehetnek a magyarok az ő alattvalói," legalább szövetségesei legyenek, ezért teljhatalmú fejedelemséget ajánlott Levedinek, akinek korábban feleséget adott.[915] Zichy István úgy értelmezte a történetet, hogy a besenyők a magyarokat a kazárok szomszédságából kiszorították, ezért a két nép viszonyát új alapra kellett helyezni. A kazárok érdeke volt, hogy a lazább politikai szervezetet olyan örökletes fejedelemség váltsa fel, amely a kagán uralmát,

---

[910] Tóth 1998. 137.; Tóth 2000. 645-646.; Tóth 2011. 114.
[911] Szabados 2011. 98–100.
[912] Pauler 1900. 13, 24.
[913] MHK 121.
[914] A 'khelandia' ('hajójukat' jelentéssel) szóra a szövegben vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110r. vers. 14.; a szövegromlást javította Levedi nevére (Lebedia), és a lapalji jegyzetben utalt a javításra Moravcsik Gyula, DAI 1950. 172–173.; DAI 2003. 172–173.; Moravcsik részletesen is vizsgálta a kérdést, utalt tartalmi problémára, grammatikai hibára, betű elírására (az l és a kh hasonlóságára), vö. Moravcsik 1936. 286–288.; A szöveghez készített kommentárokban Moravcsik, illetve Jenkins úgy említette a 'Lebedia'-ra való javítást, „mint nyilvánvaló korrektúrát az értelmetlen khelandia helyett," vö. Jenkins 1962. 148.; – megjegyzendő, hogy a párizsi kódexben éppen a téves 'khelandia' alatti sorban, majdnem teljesen alatta szerepel a név helyesen (lebedia). A szókezdő kh és l hasonlósága, és a -dia végződés egyezése valószínűvé teszi azt, hogy a másoló valóban elírta Levedi nevét.
[915] Karácsonyi 1924. 60.

szuverenitását elismeri.[916] Hóman Bálint kételyét hangoztatta a konsztantinoszi történet kapcsán. Szerinte Etelközben már „a kazár szövetség a nagy távolság – különösen a besenyők közbeékelődése miatt teljesen problematikus értékűvé vált.”[917] Úgy vélte, hogy „bizánci császár elbeszélésében két – időben egymástól távolálló – esemény folyik össze: Előd kende kinevezése és az etelközi fejedelemválasztás.” Szerinte „Előd öt a kazár kagán még a régi hazában nevezte ki az ekkor még fennhatósága alá tartozó magyarok fővezérévé, de a szomszédságából messzi nyugatra költözött magyarok fejedelemválasztásába már nem szólhatott bele.”[918] Németh Gyula szerint a 889-es besenyő támadást követően a kagán magához hívatta Levedit Itilbe, és azt javasolta neki, hogy „az etelközi hazában is újítsák fel a régi hűbéri viszonyt.”[919] Czeglédy Károly szerint a kagán „a besenyőknek a magyar terület egy részére való költözése után magához hívatja tárgyalásra Levedit, és igyekszik rávenni, hogy rendezze a megvert magyarok sorait, mégpedig úgy, hogy az egyszerű, vezető törzsfőségét cserélje fel a kazár vazallusi fejedelemség szerepével.”[920] Czeglédy szintén feltételezte a besenyők beékelődését, és azt, hogy a kagán erősíteni kívánta Levedi pozícióját a felkínált méltósággal. Györffy György az általa 893-ra tett első besenyő támadás utánra helyezte a szerinte 870 óta kündü tisztséget betöltő, Levedi kazáriai útját. Úgy értékelte Levedi kazáriai látogatását, hogy „a kazár kagán magához hívatta, hogy vegye át a főhatalmat, nyilván azért, hogy kazár–magyar összefogással űzzék vissza a besenyőket.”[921] Györffy annyiban igazodott a konsztantinoszi történethez, hogy a kagán kezdeményezte a látogatást, és felajánlotta a főhatalmat Levedinek. Nem világos azonban az, hogy milyen méltóságot is ajánlhatott fel a kagán a kündü méltóságot viselő Levedinek. A konsztantinoszi történettel is ellentmondásba került, amikor a kagán céljául a besenyők elleni kazár–magyar összefogás megteremtését jelölte meg. A bizánci császár szerint a kazárok legyőzték a kangar-besenyőket, míg a magyarok vereséget szenvedtek a besenyőktől. Így nem érthető, hogy miért a kagán erőltette a szövetség megújítását, ami inkább a magyarok szempontjából lehetett volna lényeges. A magyarázat abban rejlik, hogy Györffy átvette a korábbi szakirodalom tételét arról, hogy a besenyők támadásukkal éket vertek a kazárok és a magyarok közé.”[922] Györffy későbbi munkájában változtatást hajtott végre Levedi kazáriai látogatása értékelésekor. A módosítások két fontos eleme, hogy nem szólt arról, miszerint a kagán hívta volna meg Levedit, és nem említette meg, hogy a kagán főhatalmat ajánlott volna fel neki. Újabb értelmezése szerint „Levedi első felesége kazár hercegnő volt, s tisztéhez tartozott, hogy személyesen menjen Kazárországba szövetséget kötni, ill. segítséget kérni a besenyők ellen.”[923] Györffy újabb értelmezése is ellentmond a konsztantinoszi történetnek, hiszen Levedi előkelő házasságát nem a kazárokkal való együttharcolásból, hanem nemes származásából és feltételezett fejedelmi tisztségéből eredezteti. Nem fogadván el a konsztantinoszi tudósítás

[916] Zichy 1923. 125–126.; Zichy 1926. 2.; Zichy 1939. 14–15.
[917] Hóman 1923. 29–30.
[918] Hóman–Szekfű 1928. 71.
[919] Németh 1991. 227.
[920] Czeglédy 1975. 51.; Czeglédy 1985a. 121.
[921] Györffy 1977b. 108.
[922] Györffy 1977b. 108.
[923] Györffy 1993. 223.

tartalmát, a fejedelmi méltóság Levedinek való felkínálását, a besenyők elleni segítségkérést tekintette Levedi kazáriai látogatása céljának. Uhrman Iván a kagán ajánlatát a magyarok távolodásával magyarázta, és a fejedelmi cím felajánlását egy laza vazallitásban, illetve szövetségesi viszonyban látta.[924] Benkő Loránd úgy vélte, hogy „a magyarság nyugatabbra, Etelközbe húzódása és így a kazár függőségtől való elszakadás nagyobb lehetősége a szilárd vezéri hatalom kérdését különösen aktuálissá tette." Szerinte a vezéri örökösödés ügyébe a kagán hatalmi alapon próbált beleszólni.[925] Kristó Gyula hipotézise szerint a kazárok szerették volna megtartani a Levedi vezette nyugati néprészt birodalmuk keretein belül. További okként említette Kazária meggyengülését és a magyar törzsszövetség megerősödését a kavarok csatlakozásával. Végül utalt arra, hogy a kagánt az a cél is vezethette, hogy a magyarok „nyugat felé terjesszék tovább a kazár uralmat."[926] A kagáni ajánlat tehát rangemelést helyezett kilátásba egyetlen feltétellel; Levedinek továbbra is engedelmeskednie kellett volna a kagánnak, azaz kazár „bábfejedelemség" jött volna létre.[927]

A kagáni ajánlat hátterében a történeti kutatás tehát különböző okokat sejtett. A konsztantinoszi történet lineáris értelmezéséből következően számoltak egy első besenyő háborúval, a magyarok nyugatabbra vándorlásával, és a kazár uralom hatósugarából való kikerüléssel. Jóllehet, egy romlott szöveghelyet, ami Levedi első vajda hajón való utazására utalt volna, a filológiai kutatás javította (khelandia–Lebedia módosítás), de továbbra is a besenyők beékelődését és a magyarok távolodását feltételezték. Többen is feltételezték, hogy a kagán fenn akarta tartani a korábbi fennhatóságot a magyarok felett, ezért akart kinevezni egy neki engedelmeskedő fejedelmet Levedi személyében. Eltérő vélemények fogalmazódtak meg abban a tekintetben, hogy vajon egy lazább magyar politikai szervezetet próbáltak volna egy erősebb, centrális jellegű politikai szervezetté alakítani a kazárok, vagy pedig az volt a törekvésük, hogy a közvetlen kazár uralmat szövetségesi viszonyra váltsák. Nézetem szerint a második kazár történet párhuzamos, parallel történet az elsővel, ez magyarázhatja az egyébként nehezen értelmezhető konsztantinoszi tudósítást. Ezúttal is Levedi első vajda és fővezér volt az, akivel a kazárok felvették a kapcsolatot. Ha nem az első történet időbeli és logikai folytatásaként értelmezzük ezt a második történetet, érdekes következtetésekre juthatunk. Az első probléma a magyarok eltávolodásának, és a besenyők beékelődésének kérdése. Úgy vélem, hogy Etelköz és Levedia között nem volt lényegi különbség, mindkettő a Don és az Al-Duna közti szállásterületen belül helyezhető el. A 38. fejezet *párhuzamos szerkesztésmódja rovására írandó a besenyők két támadásának feltételezése, így beékelődésük nem több bizonyítatlan hipotézisnél. Levedi hajón való feltételezett utazása is a távolságot, és a beékelődést támasztotta volna alá, de itt szövegromlás alapján következtetett tévesen a korábbi kutatás*. Levedi kazáriai tárgyalása kapcsán is több érdekesség mutatható ki, valószínűleg szintén az említett szerkesztésbeli párhuzamosság miatt. A kagán magához hívatta Levedit, de egyáltalán nem történik utalás rá,

[924] Uhrman 1987/88. 211.
[925] Benkő 1985. 13.
[926] Kristó 1995a. 118–119.; Kristó 1996a. 62–63.; Kristó–Makk 2001. 58–59.
[927] Kristó 1995a. 119.; Kristó 1996a. 60–63.; Kristó–Makk 2001. 59.

hogy korábban szövetségesként vagy vazallusként feleséget kapott a kagántól. Ezúttal a kagán a fejedelmi méltóságot ajánlja fel Levedinek, hivatkozva az első vajda kiváló tulajdonságaira (nemes, vitéz, értelmes). Egyetlen kikötése van, hogy Levedinek engedelmeskedni kell az ő szavának és parancsainak. Ebből azt a következtetést szűröm le, hogy a második kazár történet teljesen független az elsőtől, és ugyanazt a kazár–magyar viszonyt tükrözi. *Míg az első kazár történetben utólagos jutalomként kapott Levedi a „hároméves" együttharcolásért nemes kazár feleséget a kagántól, most pedig vagy utólag ugyanezért az együttműködésért vagy pedig az „engedelmeskedés," a katonai szövetség fejében előre megkapná a magas méltóságot.* Szembeötlő, hogy a dinasztikus házasság és a méltóság adományozása nem kapcsolódik egybe a DAI 38. fejezetében, hanem két „különálló" kazár epizódban, látszólag időben egymást követi.[928] Az orkhoni türk feliratokban a legyőzött áz nép uralkodója, Barsz bég nemcsak a türk kagán húgát nyerte el feleségül, hanem ugyanakkor kagáni címmel is felruházták.[929] A kazár feleség és a fejedelmi méltóság összekapcsolása tehát természetes lenne. Felmerült a kutatásban, hogy Levedi kazár feleséget és fejedelmi méltóságot is kapott a kagántól.[930] A konsztantinoszi történet azonban szétválasztja ezeket, vagy legalábbis a két kazár epizód külön-külön tünteti fel őket. Ráadásul Levedi ugyan elfogadta a kazár feleséget, de Konsztantinosz szerint visszautasította a magas kazár méltóságot. A legyőzött Barsz bégnek nem volt ilyen „választási lehetősége", el kellett fogadnia a türk kagán húgát, és a vazallusi méltóságként adott kagáni címet is.[931] Közös az orkhoni türk feliratok és Konsztantinosz szövegében, hogy a türk és a kazár kagán egyaránt elismerte az áz, illetve a magyar törzsszövetség élén álló vezetőt (bég, illetve első vajda), előkelő feleséget adott hozzá, és fejedelmi címmel ruházta fel. Ezáltal nemcsak a vazallus nép belső szervezetét hagyták változatlanul, hanem régi vezetését sem változtatták meg, csak ezután a vezetők (Barsz bég, Levedi) legitimitása a türk, illetve a kazár kagántól származott.[932]

A következő fontos mozzanat, Levedi válasza a kagáni ajánlatra. Ez az első fennmaradt magyar szöveg, „a magyar nyelv görögre fordított legrégibb emléke."[933] A meglepőnek mondható válasz szerint Levedi roppant diplomatikusan –„nagyra veszem irántam való hajlandóságodat és jóindulatodat, és illő köszönetemet nyilvánítom neked" –, de személyére vonatkoztatva, elutasította a kagán ajánlatát. Levedi tömören úgy indokolta elutasító válaszát, hogy „nincs elég erőm (adünatosz) ehhez a tisztséghez (arkhén), nem fogadhatok szót neked."[934] Levedi csak a saját nevében utasította el a kagán ajánlatát, és maga helyett két jelöltet is javasolt, Álmos vajdát és annak fiát, Árpádot.

A történeti kutatás meglehetősen megosztottnak mutatkozott Levedi „lemondása" kérdésében. Egyesek Árpád-házi dinasztikus történetként értelmezték, és hitelességét

[928] Tóth 1998. 139.; Tóth 2000. 648.; Tóth 2011. 116.
[929] MEH 63.; Berta 2004. 195.
[930] Marczali 1895. 50.; Makk 1998a. 31.
[931] Szűcs 1992. 210.
[932] Kristó 1995a. 115–123.; Szűcs 1992. 210.; Tóth 1998. 139.; Tóth 2000. 648.; Tóth 2011. 116.
[933] Vö. Moravcsik Gyula, ÁMTBF 44. o. 25. jegyzet
[934] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110v. vers. 8-13.; DAI 38,40-43.; DAI 2003. 172–173.; ÁMTBF 44.

megkérdőjelezték. Györffy György megdöbbentően naív mesének minősítette a történetet, és hangsúlyozta, hogy nomád fejedelem önként, saját alkalmatlanságát bevallva nem mond le, és főként nem teszi ezt saját nemzetsége rovására. Nézete szerint Levedi haláláig (893) főfejedelem, kündü volt, és őt fia, Kurszán követte e méltóságban.[935] Legfeljebb azt feltételezte, hogy Levedit később kazár szokás szerint feláldozták.[936] Róna-Tas András szerint a hatalomváltást magyarázó, azt legitimáló történetről van szó.[937] Mások történeti realitásként fogadták el Levedi lemondását a felkínált címről, és próbálták megindokolni, miért vallotta magát a fejedelmi tisztségre 'erőtlennek', vagy „alkalmatlannak'. Hóman Bálint politikai magyarázatot adott, a törzsszövetség belső erőviszonyaival, hatalmának meggyengülésével magyarázta a kazárbarát Levedi lemondását."[938] Czeglédy Károly a besenyőktől elszenvedett vereséggel magyarázta, hogy a szakrális feláldoztatástól félő Levedi nem merte vállalni a felkínált hatalmat.[939] Henri Grégoire szerint nem a besenyőktől, hanem a bolgároktól elszenvedett kudarc miatt mondatták le a Liuntikával azonosítható Levedit.[940] Uhrman Iván utalt Levedi kazár házasságának gyermektelenségére, és ezzel magyarázta azt, hogy Levedi alkalmatlannak érezte magát a dinasztialapítással járó fejedelmi méltóságra.[941] Kristó Gyula véleménye szerint „Levedi érvei, amelyekkel elhárította magától a kazár kagán ajánlatát, jobbára csak ürügyként szolgálhattak, de nem a valódi okot jelentették." Az 'adünatos' kifejezést úgy értelmezte, hogy „Levedi fogytán levő erejére hivatkozott, " mivel már túljutott 55. életévén,[942] és utalt gyermektelenségére is.[943] Kristó a törzsszövetségen belüli ellentétekre vezette vissza Levedi elutasító válaszát. Szerinte a kazár vazallitást kipróbáló Levedi még egyszer nem akarta vállalni ezt a szerepkört, ezért hárította át másokra (Álmos és Árpád), akikről úgy vélte, hogy azok hajlandóak a kagán szolgálatára állni.[944] A lemondás kapcsán Levedi életkorának kérdése is felmerült a hipotézisekben. Németh Gyula Levedit lemondása idején jóval idősebbnek gondolta, 80 év körülinek, és a politikai bölcsesség jelét vélte felfedezni abban, hogy Levedi 50 éves uralkodás után félreállt, és átengedte a hatalmat a jóval fiatalabb Árpádnak.[945] Németh megjegyezte, hogy „történészeink egy része egy nomád fejedelem részéről képtelenségnek tartja ezt a választ," de szerinte „Levedi esetében ez volt az egyetlen okos válasz: nagyon öreg volt már, nem volt gyermeke, s maga helyett – szokott politikai bölcsességével – két kiváló embert ajánlott."[946] Benkő Loránd is hangsúlyozta az életkorok szerepét Levedi döntésében, és úgy vélte, hogy Levedi „életének delén már jóval túljuthatott," hiszen ekkorára kiderült, hogy kazár

[935] Györffy 1959. 158–159.
[936] Györffy 1977b. 108–109.
[937] Róna-Tas 1996a. 270, 322–326.
[938] Hóman–Szekfű 1928. 70–72.
[939] Czeglédy 1975. 51.; Czeglédy 1985a. 121.
[940] Grégoire 1937. 636.
[941] Uhrman 1987/88. 211–212.
[942] Kristó 1980. 129.
[943] Kristó 1980. 129–130.
[944] Kristó 1980. 131–132.; Kristó 1996a. 64.
[945] Németh 1991. 227–228.
[946] Németh 1991. 228.

házasságából nem születhet gyermek. Szerinte ezért is láthatta Árpádot alkalmasabbnak maga Levedi, és a kagán is.[947]

Álláspontom szerint Levedi rejtélyes lemondásának okát nem ismerhetjük, csak feltételezéseink lehetnek. Nem kizárt, hogy az Árpád-nemzetség legitimációs történetéről van szó, de ez sem egyértelmű. A konsztantinoszi történetből ugyanis kiderül, hogy Álmos és Árpád előtt Levedi volt az első számú vezető, törzsfő, ezért is ő kapta a nemes kazár nőt feleségül, illetve neki kínálta fel a fejedelmi méltóságot a kagán. Levedi rejtélyesnek tűnő indoklása – „minthogy nincs elég erőm ehhez a tisztséghez, nem fogadhatok szót neked,"[948] – sok mindent takarhat.[949] A kulcsszó az 'adünatos' (ἀδυνάτως), amely a 'gyengének, tehetetlennek lenni' jelentésű *'ἀδυνατέω'* igéből származik, és 'gyenge, beteg, tehetetlen, nem alkalmas' stb. jelentésssel bír.[950] A vonatkozó passzust többféleképpen értelmezték, fordították.[951] A vonatkozó passzus szó szerinti fordítása szerintem a következő: „*mivel nem vagyok képes (alkalmas) egy ilyen fejedelemségre, nem vagyok képes engedelmeskedni*." Úgy vélem, hogy Levedi nem fizikailag vagy öregség miatt volt erőtlen, nem erre vonatkozhat az 'adünatos' szó. Levedi kazáriai útja nem egy öreg vezetőt sejtet, aki életkora miatt bölcsen visszavonul, és átadja helyét a fiatalabb vezetői generációnak. Levedit a történeti kutatás vagy más korban élt személynek tartotta, vagy pedig Álmosnál is öregebb, legfeljebb Álmossal egy generációba tartozó vezetőnek tekintette.[952] Ha a kazár történeteket párhuzamos történetekként értelmezzük, akkor Levedi egyaránt kortársa volt Álmosnak és Árpádnak is, tehát nem kell Álmosnál vagy akár Árpádnál öregebb vezetőnek tartani. Levedi alkalmatlansága két dolgot jelenthet, az egyik gyermektelensége (nem alapíthatott dinasztiát),[953] a másik pedig a törzsszövetségen belüli erőviszonyok változása, amelyek miatt Álmos és Árpád nemzetsége, törzse kerülhetett előtérbe. Felmerülhet az is, hogy Levedi nem akarta vállalni a kazár kagánnak való engedelmességet, a kazár vazallus fejedelmi címet, hanem megelégedett saját pozíciójával. Ez szokatlan lépésnek számíthat ugyan, de nem lehetetlen. A történet folytatódott azzal, hogy a kagán elfogadta Levedi válaszát, saját embereivel (követeivel) visszaküldte őt a magyarokhoz Etelközbe. Így nem Levedi kazáriai kinevezésére került sor, hanem fejedelemválasztásra Etelközben.[954] Ennek kimenetelére, a beiktatási ceremóniára (pajzsraemelés), a következő fejezetben visszatérek.

Hogyan értékelhetjük a kagáni ajánlatot, a második kazár történetet? A történet hitelességének elfogadása esetén a kazár kagán fennhatóságáról, vagy fennhatósági törekvéseiről beszélhetünk. A kagán az általa kiszemelt Levedin, mint hűbéres fejedelmen keresztül vazallusi

---

[947] Benkő 1985. 13.
[948] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110v. vers. 11-13.; DAI 38,41-42; vö. DAI 2003. 171–172.; ÁMTBF 44.
[949] Tóth 2011. 94.
[950] Benkő 1985. 13.
[951] Marczali Henrik értelmezésében „az ily uralomra képes nem vagyok," vö. MHK 121.; Uhrman Iván fordításában: „Mivel viszont alkalmatlan vagyok ilyen uralomra, nem vagyok képes engedelmeskedni", vö. Uhrman 1987/1988. 209. „Since I am not strong enough for this rule." (nem vagyok elég erős erre az uralomra)," vö. Jenkins, DAI 1967. 173.; hasonlóan értelmezte Belke és Sonstal is, „da ich aber für ein solches Amt zu schwach bin, kann ich nicht gehorchen." (Azonban én ilyen hivatalra túl gyenge vagyok, nem tudok engedelmeskedni), vö. DAI 1995. 191.
[952] Tóth 2011. 93.
[953] Tóth 1998b. 15.
[954] Tóth 2011. 114.

függésbe akarta vonni a magyar törzsszövetséget. Ezt Levedi, saját személyére vonatkoztatva, udvariasan elutasította, de azt nem zárta ki, hogy a rangsorban utána következő vajda (Álmos) vagy annak fia (Árpád) elfogadja a vazallus fejedelemséget, és a kagán szavának engedelmeskedni fog.[955] A második kazár történetből egyaránt lehet következtetni a magyar törzsszövetség kazár vazallitására, és bizonyos fokú önállóságára is. A kagán magához hívatta Levedit, és vazallus fejedelmi címet ajánlott fel neki, majd Levedi udvarias elhárító gesztusa után, az általa javasolt magyar vezetők (Álmos vagy Árpád) valamelyikének. A kagán akaratát képviselték azok a követek, akik később aktívan részt vettek a fejedelemválasztásban. A kagáni akaratot és kinevezési szándékot többen is hangsúlyozták.[956] A kagáni ajánlatból az is kikövetkeztethető, hogy Levedi kinevezésének szándéka Kazária egyetlen intervenciója volt a magyar törzsszövetség politikai vezetésébe, de ekkor is alkalmazkodott a magyar törzsszövetség belső hierarchiájához.[957] Így nem érthetünk egyet azzal a felfogással, amely jóval hosszabb vazallusi időszakot feltételezett, és úgy vélekedett, hogy a magyar törzsszövetség mindenkori fejét a kagán nevezte ki, vagy erősítette meg hivatalában. Kialakult szokásról nem beszélhetünk.[958] A magyarság bizonyos fokú önállósága abban tükröződik, hogy a kagán ajánlatát Levedinek módjában állt visszautasítani, és személyi javaslatát a kagán elfogadta.[959] A magyar törzsszövetség vezetői is elfogadták Levedi döntését, és az általa megnevezett két jelölt közül választottak. A kagán által felajánlott fejedelmi méltóság esetében nem kazáriai kinevezésre, hanem etelközi választásra került sor. Ha szoros alárendeltségi viszony állt volna fenn a kazárok és magyarok között, akkor a kagán ragaszkodott volna kazár helytartó (tudun) kinevezéséhez, vagy a kiszemelt Levedi személyéhez. A kagán rugalmas magatartást tanúsított, amely a nomád birodalmakra jellemző volt, és a magyarokra bízta a megfelelő személy kiválasztását.[960]

Összevetve a két kazár történetet, egészében véve egy laza vazallusi viszonyt tételezhetünk fel Kazária és a magyar törzsszövetség, illetőleg a kazár kagán és a magyar törzsszövetségi vezetők, elsősorban Levedi között. A kagán politikai eszközökkel igyekezett megnyerni magának a törzsszövetség első számú vezetőjét; dinasztia-alapítási céllal előkelő feleséget (talán saját családjából) adott neki, illetve kazár fejedelmi méltóságot ajánlott fel számára. Mindezek fejében katonai együttműködést várt el a magyarok vezetőjétől. A magyarok értékes szövetségesnek számítottak jelentős katonai erejük miatt, amelyet később növeltek az éppen Kazáriától elszakadt kavar törzsek is. A magyarok laza függését igazolja, hogy a kazárokkal való együttharcolás mellett a 9. században kimutathatóak olyan vállalkozások, portyák, amelyeket a magyar törzsek nem kazár szövetségben, messze nyugaton folytattak (836–838, 862, 881, 892, 894).[961]

---

[955] Tóth 2011. 115.
[956] Tóth 2011. 115.; Zimonyi 2005. 256.
[957] Tóth 2011. 114.
[958] A kagán kinevezési jogára vö. Györffy 1959. 79, 142, 159.; Borosy 1984. 15.
[959] Tóth 1996e. 583.
[960] Tóth 1998. 139.; Tóth 2000. 647.; Tóth 2011. 115.
[961] Kristó 1980. 143–150; Tóth 1996e. 583; Tóth 1998. 141.

A laza vazallitás vagy szövetségesi viszony további érveként említhetjük a kazár és a magyar haderő arányát a 9. század második felében. A Dzsajháni-hagyományt képviselő Ibn Ruszta szerint a kazár fejedelem, az isad „10 ezer lovassal vonul ki, akiknek egy része katonaköteles és zsoldot kap, a másik részét pedig a gazdagok állítják ki.”[962] A későbbi, Al-Balhi-hagyományhoz tartozó, Isztakhri szerint a kazár „királynak tizenkétezer főből álló hadserege van.”[963] Ugyanezt állítja Ibn Haukál is, aki azt írta, hogy Kazáriának „tizenkétezer főből álló, állandó, fizetett hadserege van.”[964] Maszúdi híradása szerint a Kazáriába beköltöző, muszlim vallású khorezmi zsoldosok közül „a királlyal jelenleg mintegy hétezer nyilas harcol vértben, sisakban és páncélingben, vannak közöttük dárdások is.”[965] Maszúdi megemlítette, hogy egy ruszok elleni háborúban (912 körül) a kazárok muszlimokból álló serege 15 ezer fő volt.[966] A muszlim források alapján Hóman azt állította, hogy a „kagán főserege tíz–tizenötezer mohamedán zsoldosból” állt.[967] Zimonyi István úgy vélekedett, hogy a kazár uralkodónak rendelkezésére állhatott „egy 10, majd később 12 ezer főre becsült, íjjal, nyillal, páncélzattal és lándzsával felszerelt nehézlovas sereg.” Ebből 4 ezerre, majd a későbbi időszakban 7 ezerre becsülte a testőrséget, a többit feltehetően „a kazár előkelők kíséretének tagjai tették ki.”[968] Szerinte ez a kazár hadsereg központi alakulatait tette ki, ugyanis a kazárok uralma alá tartozó népek hadi kontingenseit is bele kell számítani a teljes kazár haderőbe. Ezért számolt a burtaszok 10 ezres, a volgai bulgárok minimum 10 ezres, a kaukázusi alánok 30 ezres hadával, továbbá a sarir-ok jelentős erőivel is. Idevette a magyarok 20 ezres kontingensét is. Végkövetkeztetése az, hogy „hatalmas hadsereggel kell számolni,”[969] illetőleg „jelentős számú haderővel lehet számolni, ami elérhette a forrásokban is szereplő 40 ezres létszámot.”[970] Róna-Tas András is magas létszámot, 50 ezer kazár harcost feltételezett.[971] Torma Béla úgy értelmezte a muszlim források adatait, hogy 7000 fős, folyamatosan fegyvert viselő zsoldossal („békelétszám”), és „10–12 ezer fős mozgósítással feltöltött” állománnyal számolhatunk.[972] Szerinte „ezt a haderőt egészíthette ki a burtászok és a szerirek 10–10 ezres serege a kagán parancsára.”[973] Torma nem látott különbséget saját és Zimonyi István kalkulációi között. Valójában nemcsak a szóhasználatban van jelentős különbség, hanem a kazár sereg nagyságának

[962] MEH 90. (Czeglédy Károly); vö. még Kmoskó 1997. 205. „Kinyargalása tízezer lovas élén történik, részben olyanokból, akik után a gazdagokra vet ki adót.”; vö. még Ludwig 1982. 290.; Zimonyi 2004. 103.; Zimonyi 2005. 84.; Torma 2008b. 66.
[963] Isztakhri híradására ’A birodalom útvonalainak könyve’ c. művében, vö. Kmoskó 2000. 28.; vö. még Ludwig 1982. 290.; Zimonyi 2004. 103.; Zimonyi 2005. 84.
[964] Ibn Haukál híradására vö. Kmoskó 2000. 75.; vö. még Zimonyi 2004. 103.; Zimonyi 2005. 84.; Torma 2008b. 66.
[965] Maszúdi „Aranybányák és drágakőbányák” c. művének fordítására vö. Kmoskó 2000. 171.; vö. még Zimonyi 2004. 105.; Zimonyi 2005. 84.; Torma 2008b. 67.
[966] Maszúdi e híradására vö. Kmoskó 2000. 176.; vö. még Zimonyi 2004. 105.; Zimonyi 2005. 84.; Torma 2008b. 67.
[967] Hóman–Szekfű 1928. 1935. 65.
[968] Zimonyi 2004. 104.; vö. még Zimonyi 2005. 85.
[969] Zimonyi 2004. 104–105.
[970] Zimonyi 2005. 85. – Zimonyi e munkájában valóban csak a segédnépek katonai ereje meghaladja az 50 ezret (a burtaszok 10 ezer, a magyarok 20 ezer, a volgai bolgárok minimum 10 ezer és az alánok és a sarírok meg nem nevezett létszámú katonasága), ehhez jön még a kazár központi erő 10–12 ezer fővel.
[971] Róna-Tas 1996a. 277. – Számítását egy 567 körülre vonatkozó perzsa forrásra alapozza.
[972] Torma 2008b. 68.
[973] Torma 2008. 68.

megítélésében is. Zimonyinál 10–12 ezres központi seregről (azon belül 4–7 ezres zsoldos testőrségről), és azt jelentősen felülmúló (70 ezret is meghaladó), a katonai segédnépek által kiállított, kiegészítő alakulatokról van szó. Torma egy kisebb, 7 ezres békelétszámot, egy ennél nagyobb, 10–12 ezres mozgósított sereget, valamint egy 20 ezres segélyhadat feltételezett. A különbség abban rejlik, hogy Zimonyi nagyobb létszámmal (50 ezer, illetve 70 ezer) számította a katonai segédnépek hadát, mint Torma. Szabados György rámutatott arra, hogy egyrészt számítási hibák vannak a kazárok hadierejét 40 ezer főre taksáló elméletben (valójában 50 ezer fölötti létszám jön ki), másrészt Zimonyi a magyarok 20 ezres hadierejét, a kavar elszakadás dacára a kazár létszámhoz vette. Szabados úgy vélte, hogy csak a „központi" létszámot, a 10 ezres adatot kell figyelembe vennünk a kazárok esetében, amelyet a muszlim források említenek.[974] A katonai segédnépek haderejének ideszámítása bizonytalan, nemcsak létszám tekintetében, hanem koronként változik, hogy melyik népet mennyire tudta katonai segédnépi szolgálatra kötelezni a kagán. Hasonlóképpen 10–12 ezres, muszlim zsoldosokból álló hadsereggel számolt Ludwig a 9. század vége és a 10. század közepe közti időszakban.[975] Nézetem szerint 870–880 táján a támadó háborúra mozgósítható kazár haderő 10 ezer harcosa hitelesnek tekinthető. Ekkorra már elszakadhattak a kavarok, így ebben a létszámban már nem lehetnek benne.

A magyar törzsszövetség katonai erejét szintén a 9. század második felére vonatkozóan kell meghatároznunk. A Dzsajháni-hagyomány 870–880 táján, a magyarok katonai erejére vonatkozóan is szolgáltatott adatot, amelyet a történeti kutatás jobbára elfogadott, bár időnként kételyét hangoztatta a toposzszerű információ kapcsán. Ibn Ruszta híradása szerint kündü (K.d.h) nevű főnökük „20 ezer lovassal vonul ki."[976] Ugyanezt írja Gardézi is: „20 ezer lovassal [vonul ki] a kündü nevű nagyobb királyuk.[977] Ez a 20 ezres létszám szerepel még a Dzsajháni-hagyományt fenntartó, többi szerzőnél is; al-Marwazi tudósításában,[978] Aufinál,[979] és a Hudūd al-Alām című munkában is.[980] A hadtörténeti kutatás erre az adatra építhetett, ami nem tűnik irreálisnak.[981] A 14. századi krónikakompozícióban és Kézai Simon krónikájában a hét vezér alatt, a 108 nemzetségben 210 ezer, illetve 216 ezer harcos szerepelt. Ez kétségtelenül erősen túlzó adat.[982] Kezdetben a hadtörténeti kutatásban a magasabb létszámok domináltak. Rónai Horváth Jenő a honfoglalás előtt 40 ezer főre tette a magyar harcosok számát, mert úgy vélte, hogy az Ibn Ruszta által említett, 20 ezer fős kivonuló erőn kívül ugyanennyi maradt hátra az etelközi szállásterület védelmére.[983] Marczali Henrik is elfogadta Ibn Ruszta 20 ezres adatát, „bár nem absolut értékben, de összehasonlítás alapjáúl." Szerinte „feltéve, hogy a magyar

[974] Szabados 2011. 107–108, 110.
[975] Ludwig 1982. 291.
[976] MEH 86.; HKÍF 32. (Czeglédy Károly); Kmoskó 1997. 207.; Zimonyi 2005. 35.
[977] HKÍF 35. o. (Zimonyi István); Zimonyi 2005. 37.
[978] Zimonyi 2005. 45.
[979] Uo.
[980] Zimonyi 2005. 43.
[981] A korábbi hadtörténeti kutatás összegzésére vö. Borosy 1992. 15–30.
[982] Kézai és a krónikakompozíció adataira vö. SRH I. 253, 256, 287.
[983] Rónai Horváth 1895. I. 9.

fejedelem 20,000-nyi haddal ment a csatába, a fegyverfogható férfiak számát körülbelől 40–50,000-nyire" becsülhetjük.[984] Breit (Bánlaky) József 50–60 ezer főre taksálta a honfoglalás előtti magyar lovasság létszámát, mivel túlságosan is magasnak tartotta a krónikák létszámadatait, azonban alacsonynak tekintette Ibn Ruszta 20 ezer főről megemlékező híradását.[985] A későbbiekben előtérbe kerültek a muszlim forrásokra építő, reálisabb feltevések a magyar haderő létszámát illetően. Hóman Bálint szerint a kazár uralom alól felszabadult magyarok a 9. század végén húszezer harcost küldtek hadba.[986] Ez megfelelt két tízezred, két tümen (tömény) haderőnek.[987] Györffy György szerint 870 táján, a magyarok vezére, a gyula 20 000 lovassal vonult hadba, így a hét magyar és a három kabar törzs összesen 50 nemzetsége, egyenként, átlagban 400 lovast tudott kiállítani.[988] Borosy András szerint a 20 ezres létszám a magyar törzsszövetség hivatásos, rendszeresen hadakozó harcosait jelentheti, a teljes mozgósítás által kiállítható haderőt inkább 30 ezerre becsülhetjük.[989] Máshol azt említette, hogy „az arab történetírók a magyar törzsszövetség fegyveres erejét 20 000 lovasra becsülték, de ha erre szükség volt, a köznépi harcos elemek lényegesen megnövelhették ezt a létszámot."[990] Nagy Kálmán úgy értelmezte a muszlim források 20 ezer lovasról szóló tudósítását, hogy ez „a katonai főparancsnok, a gyula-fejedelem közvetlen rendelkezésére álló, azonnal mozgatható és alkalmazható katonai erőit határozza meg, amelybe a közvetlen katonai kíséret és a testőrség is beletartozik." Ezt a „készenléti haderőt," háborús időben kiegészíthették 40–48 ezer főre is.[991] Szabados György is központi magyar hadsereglétszámként értelmezte a 20 ezer főt. Hangsúlyozta, hogy a muszlim források szerint nem a gyula, hanem a kündü vezette ezt a lovassereget. Utalt arra, hogy ez éppen kétszerese volt a központi kazár hadseregnek. Felvetette azt, hogy talán „egy tágabb fejedelmi kíséret" írásos nyomát láthatjuk a 20 ezer főre vonatkozó muszlim tudósításokban.[992] Felmerült az a lehetőség is, hogy a magyarok hadipotenciálja kisebb lehetett a toposzszerű 2 tümennél, 20 ezer főnél. Zimonyi István szerint a tümen későbbi, 13. századi analógiái alapján lehetett kisebb létszámú is: ismerünk nagy (legalább 7 ezres), közepes (legalább 5 ezres) és kis (legalább 3 ezres) tüment.[993] Így felvetette azt a lehetőséget is, hogy a két tümen haderő a magyarok esetében nem feltétlenül jelentett 20 ezer lovast. Szabados György joggal hangsúlyozta, hogy ugyan gyanúsan kerek sereglétszámok vannak a muszlim forrásokban, de ebben az esetben nemcsak a magyar, hanem a kazár sereg létszámát is lejjebb lehetne szállítani, ha a tümen (tömény) nem 10 ezer harcost jelentett volna.[994] Fodor István valószínűnek tartotta, hogy függetlenül a tümen (tömény) létszámától, „a magyar haderő

[984] Marczali 1895. 58–59, 66–67.
[985] Bánlaky 1929. I. 14.
[986] Hóman–Szekfű 1928. 65.
[987] Zimonyi 2005. 89. o.
[988] Györffy 1977c. 17, 450.
[989] Borosy 1992. 29.
[990] Borosy 1984. 16.
[991] Nagy K. 1998. 30–31.
[992] Szabados 2011. 110–112.
[993] Zimonyi 2005. 90-91.; erre utalt Fodor 2009. 64.
[994] Szabados 2011. 107–108.

háborús helyzetben valóban 20 000 fő körül lehetett."[995] Nézetem szerint a muszlim források 20 ezres létszáma, ami megfelelhet a korabeli, 9. századi 2 tümennek (tízezred), elfogadhatóan adja meg a honfoglalás előtti, 870-880 körüli magyar haderőt.[996]

A Dzsajháni-hagyomány 870/880 körülre tett létszámadatai alapján Kazária 1 tümen, a magyarság pedig 2 tümen katonasággal rendelkezett. Több kérdés felmerül. Az egyik, hogy védelmi háború esetében a muszlim adatok létszáma növelhető-e, azaz ez jelentette-e a teljes haderőt, vagy sem.[997] Nézetem szerint mind a kazárok, mind a magyarok esetében portyázás esetén maradhatott a szállásterület védelmére egy bizonyos létszámú katonaság. Konsztantinosz a DAI 40. fejezetében utalt is a besenyők támadásakor a „földjük őrzésére hátrahagyott" magyarokra, akiket a besenyők kiűztek.[998] Nem eldönthető, hogy ez az ismeretlen létszámú 'határőrző katonaság' levonandó-e a toposzjellegű, 20 ezer fős, a hadjáratra a kündüvel kivonuló létszámból, vagy pedig éppen hozzáadandó-e. A másik fontos kérdés, hogy a magyar haderő 20 ezres létszámába bele kell-e értenünk a kavarokat, és a kazárok esetében pedig már a kavar elszakadás utáni állapot tükröződik-e. Megállapítható mindenesetre, hogy a kazárok a Dzsajháni-hagyomány szerint fele akkora haderővel rendelkeztek, mint a magyarok. A kazár birodalom hadereje, még a segédnépekkel együtt sem nagyon múlhatta felül a magyar törzsszövetség haderejét, ha éppen mozgósítani tudta az alárendelt népeket.[999] Tehát a kazár fennhatósági igényeknek nem volt meg a haderő fedezete.[1000] Összességében úgy vélem, hogy a feltételezhető hadilétszámok arra engednek következtetni, hogy a kazárok nem katonai nyomást gyakoroltak a magyarokra, hanem a kezdeti ellenséges viszony és kazár védekezés („körülsáncolás", Sarkel építése) után, majd a kavarok elpártolása következtében is, politikai–diplomáciai eszközökkel próbálták alárendelni a magyarokat, és szolgálatukba állítani őket. Ezt a szövetségesi viszonyt a kazárok egyrészt birodalmuk határainak védelme, másrészt nyugati expanziójuk érdekében használták fel.[1001] A változó jellegű kazár–magyar viszonyt, amelyben magyar részről Levedinek volt kulcsszerepe, mint a magyar törzsek vezetőjének, a „szövetség és a vazallitás határmezsgyéjén" mozgó kapcsolatként értékelhetjük.[1002] A kagán vazallusának tekintette Levedit, akinek kazár feleséget adott, magához rendelte, magas méltósággal akarta felruházni, és ennek fejében engedelmességet, a kazár hadjáratokban való aktív részvételt várt el. Magyar részről szövetségesi viszonynak értelmezték ezt a kapcsolatot, amely Levedi számára megtisztelő volt, dinasztikus kapcsolatba került a nagyhatalomnak számító Kazária fejével, a kagánnal, hatalmát legitimálta a házassági kapcsolat. A katonai együttműködés nem korlátozta a magyar törzsek mozgásterét, ezt bizonyítják a nyugati önálló kalandozások vagy a kavarok befogadása, amit katonai fölény híján nem is követhetett retorzió Kazária részéről.[1003]

---

[995] Fodor 2009. 64.
[996] Tóth 1996e. 580, 583.; Tóth 2010. 51, 218.
[997] Révész 1999. 207.
[998] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113v. vers. 12-13.; DAI 40,18–19, vö. DAI 2003. 176–177.
[999] Tóth 2000. 652.
[1000] Szabados 2011. 111.
[1001] Tóth 1998. 142.; Tóth 2000. 653.; Tóth 2011. 117.
[1002] Tóth 1996e. 583.; Tóth 1998. 142.; Tóth 2011. 118.
[1003] Tóth 2011. 118–119.

Nézetem szerint a magyarokat a 9. század közepétől a honfoglalásig, azaz kb. fél évszázadig Janus-arcú viszony fűzhette a Kaganátushoz. A kagán ezt vazallitásnak, míg a magyar törzsek fejei (Levedi, Álmos és Árpád) megtisztelő szövetségként értékeltek.[1004] *A magyar törzsszövetség tehát nem függetlenedett a Kazár Kaganátustól, mert szorosan nem is integrálódott be a kazár birodalomba, csak vezetőin keresztül lazán kapcsolódott ahhoz. Ezek a vezetők kazár feleséggel (Levedi), illetve kazár fejedelmi címmel (Árpád) rendelkeztek, és időszakosan közreműködtek a kazárok egyes háborúiban, de ugyanakkor tőlük független portyázásokat is folytattak nyugaton, ami nem a magyarok függetlenedésének, hanem önállóságuknak világos jele*.

II. 1. 8. Levedi személyisége és méltósága

A 38. fejezet első Levedi-epizódja értelmében, Levedi a hét türk/magyar törzs (anonymusi Hetümoger) élén állt.[1005] A DAI 40. fejezetében a bizánci császár fel is sorolja ezeket a törzseket, mai kiejtésük szerint: Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi.[1006] Levedi 'idejében', vagy 'lemondása' után, az etelközi fejedelemválasztást követően, a magyar törzsszövetséghez csatlakozott 862–881 között a kazároktól elszakadt három kavar törzs. Ezek a törzsnévlistán az első helyen szerepeltek.[1007]

Levedi méltóságát illetően Konsztantinosz az 'első vajda' (prótos Boébodos), illetőleg a 'vezér, fejedelem' (arkhégos) kifejezéseket használta. A történeti kutatásban két fő megoldási kísérlet mutatható ki; az 'első törzsfő', a 'primus inter pares' vezető, illetőleg a Dzsajháni-hagyományban (Ibn Ruszta, Gardézi) említett kündü. Kevesen feltételezték, hogy Levedi a Dzsajháni-hagyományban szintén szereplő gyula tisztséget töltötte volna be.[1008] A kérdés eldöntéséhez össze kell vetnünk a Levediről szóló konsztantinoszi tudósítást a honfoglalás előtti időszakra vonatkoztatott Dzsajháni-hagyománnyal, illetőleg a 950 körüli állapotokra utaló konsztantinoszi tudósítással (40. fejezet). A 38. fejezet első Levedi-epizódja szerint Levedi a vajdák (törzsfők) közül az első, „vitézségének híre és nemzetségének fénye,"[1009] és a magyarok kazárokkal való együttharcolása miatt, nemes kazár feleséget kapott a kagántól. A második Levedi epizód szerint a kagán úgy minősíti a Kazáriába érkező Levedit, mint aki nemes származású (ευγενής), vitéz (ἠνδρειμένος) és bölcs (φρόνιμος).[1010] Vitézsége alapján feltételezhető hadvezéri irányító szerepe, kazáriai követségéből következően pedig a külpolitikai kapcsolatokban is fontos része volt.[1011] Két 'negatívum' fűződik hozzá, nem született fiúutóda kazár házasságából, és nem fogadta el a fejedelmi méltóságot.

[1004] Tóth 1996e. 583.
[1005] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 8-9.; DAI 38,10,; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.
[1006] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. 2-7.; DAI 40,4-6.; DAI 2003. 174–175.; ÁMTBF 46–47.
[1007] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. vers. 2-4.; DAI 40,3-4.; DAI 2003. 174–175.; ÁMTBF 46.
[1008] A nézetek áttekintésére vö. Tóth 1998. 113.; Tóth 2011. 92.
[1009] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109v. vers. 3–5.; DAI 38,17-18; vö. DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.
[1010] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110v. vers. 2–6.; vö. Tóth 1998a. 13.; Zimonyi 1997. 467.; Zimonyi 2012b. 41.
[1011] Tóth 1998. 115.; Tóth 2011. 93–94.

Hogyan kapcsolhatjuk össze a konsztantinoszi tudósítást a Dzsajháni-hagyománnyal, és egyáltalán lehet-e a két különböző eredetű és szempontú híradást összekapcsolni? A Dzsajháni hagyományból Ibn Ruszta és Gardézi két magyar uralkodóról emlékezett meg, a kündüről és a gyuláról. A kündü 20 ezer lovassal vonult ki, a gyulának pedig engedelmeskedtek a magyarok háborúban, védelemben és más ügyekben.[1012] A Dzsajháni hagyomány többi szerzője csak egyetlen főnökről, a kündüről tudósított (az egyetlen kivétel a Hudūd al-Alām című munka, amely a gyulával vélhetően azonosítható romlott alakot közölt, h.l.t. alakban).[1013] A muszlim források tehát első helyen említettek egy kündü, künde vagy kende nevű, másodikként pedig egy gyula nevű méltóságot. A magyar krónikás hagyományban és Anonymusnál is találkozunk ezekkel a címekkel azonosítható személynevekkel Cundu és Gyla alakban.[1014] Feltételezhető, hogy hosszabb ideig használatos méltóságnévből váltak idővel személynevekké.[1015] A muszlim forrásokban első helyen szereplő kündü méltóság funkciója a teljes magyar haderővel való kivonulás. A történeti kutatásban két fő értelmezés van a kündü tisztséggel kapcsolatban. Az egyik feltevés fővezérnek tekintette a kündüt, aki nemcsak kivonult a hadsereggel, hanem hadjáratra is vezette őket.[1016] A későbbi felfogás szerint a kündü volt a főfejedelem, szakrális uralkodó, akinek teendője legfeljebb a diplomácia, külpolitika intézése lehetett.[1017] A második helyen álló gyula szerepköre szélesebb volt, hiszen kiterjedt a háborúra (támadó hadjáratok, portyák), a védelemre (szállásterület védelme) és más ügyekre is. A muszlim források kifejezetten a gyulát tekintették annak a fejedelemnek, akinek a magyarok engedelmeskednek. Konsztantinosz, 950-re vonatkozóan, felsorolja az első három fejedelmet; az Árpád-nemzetségből származó fejedelmet, a gyulát (gylasz) és a karhát (karkhaszt). Az utóbbi két fejedelemnek egyértelműen „bírói tisztséget" tulajdonít.[1018] A muszlim forrás második helyen álló G.l.h-ja azonosnak tekinthető Konsztantinosz második helyen felsorolt gylas/jila méltóságával, amelyet mai kiejtéssel gyulának nevezhetünk.[1019] A történeti kutatásban a gyula méltóság funkcióinak értelmezése kapcsán szintén két álláspont terjedt el. Az egyik szerint a gyula a magyar törzsek önállósodását képviselő nagyhatalmú főbíró volt.[1020] A másik felfogás szerint a magyaroknál is kialakult kettős fejedelemség rendszerében, a szakrális kündüvel szemben, a gyula volt a tényleges uralkodó, elsősorban hadvezér.[1021] Kérdés, hogy a Konsztantinosz által első vajdának és vezérnek egyaránt titulált Levedi viselhette-e bármelyik tisztséget. A muszlim források két méltósága egyaránt hadi funkciókat látott el, ami megfelel annak, hogy a magyar törzsszövetségben a legfontosabb közös ügyek a hadügyek voltak. Levedi

---

[1012] Ibn Ruszta híradására, vö. HKÍF 32–33. (Czeglédy Károly fordítása) hasonlóan, kisebb eltérésekkel vö. Kmoskó 1997. 207–208.; Zimonyi 2005. 35.; Gardézi híradására vö. HKÍF 35. (Zimonyi István); Zimonyi 2005. 37.
[1013] HKÍF 39. (al-Bakri);, 42. (Hudud-al-Alam); 44. (Marvazi); 47 (Sukrallah).; Zimonyi 2005. 41. (al-Bakri); 43. (Hudūd al-Alām); 45. (al-Marwazi és Aufi); 47. (Sukrallah stb.); vö. Tóth 2010. 162.
[1014] SRH I. 41, 166, 290, 291.
[1015] Tóth 2010. 163.
[1016] Fehér 1921. 120.; Hóman 1923. 20.
[1017] Györffy 1959. 80–83.; Kristó 1980. 217–220.; Kristó 1997a. 75–79.; Czeglédy 1985a. 214–215.
[1018] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 15-18.; DAI 40,47–50.; vö. DAI 2003. 178–179.
[1019] Tóth 2010. 163.
[1020] Fehér 1921. 120.; Hóman 1923. 20.
[1021] Györffy 1959. 80–83., Kristó 1980. 217–220.; Kristó 1997a. 75–79.; Czeglédy 1985a. 214–215.

lehetett a csapatokkal hadjáratra kivonuló kündü, ha fővezérként értelmezzük a muszlim híradások vonatkozó passzusát. Az első helyen említették a kündüt, ami megfeleltethető lenne Levedi első vajdai/törzsfői pozíciójával. Valószínűbbnek tartom azonban azt, hogy Levedi az a törzsfő lehetett, akinek minden magyar engedelmeskedett, aki kézben tartotta a hadügyeket, gondoskodhatott a szállásterület védelméről, és más közös ügyekben (például bíráskodás) is döntő szava volt. *Levedi a gyula tisztséget viselhette, amelynek birtokosa a Dzsajháni-hagyomány szerint a magyar törzseket irányította*.[1022] Ez megfelel *Levedi katonai vezető szerepének, és kazáriai követségének is, amely a külkapcsolatok kézben tartását, a kagánnal való személyes érintkezést bizonyítja*.

Levedi személyiségét is megismerhetjük a konsztantinoszi tudósításból. Mindkét Levedi epizódból kitűnik Levedi nemes származása. Ebből Györffy György azt a következtetést vonta le, hogy a „nemes származás a kündü epithetonja."[1023] Györffy türk, illetve germán analógiákat használt fel annak bizonyítására, hogy a főfejedelem esetében az előkelő, égi származás volt a döntő szempont.[1024] Kristó Gyula a „nemzetsége fényére" tett utalást Levedi szakrális uralkodói, kündü volta melletti érvnek tekintette.[1025] Zimonyi István kiemelte Levedi előkelő származását, de ebből nem vont le következtetést.[1026] Szerinte a 'nemzetsége fénye' kifejezésben a nemzetség (genos) szó Levedi családjára, nemzetségére vonatkozhat, és „ilyen értelemben azonos az ευγενής 'nemes' jelentésű szóval, vagy pedig az egész magyar népre vonatkozik."[1027] Zimonyi az utóbbi értelmezésre türk analógiát hozott fel, amikor a „türk nép neve és híre" szerepel a türk feliratokon.[1028] Levedi másik két jelzője, a 'vitéz', illetőleg az „értelmes." Györffy szerint Levedi előkelő származása mellett „tényleges uralkodásra való alkalmasságát is hangsúlyozták az értelmes és vitéz jelzőkkel."[1029] Zimonyi Levedi személyes erényeként említette bölcsességét és vitézségét.[1030] Deér József szerint a nemes és vitéz jelzők a vérségi-dinasztikus szempontot hangsúlyozó, nomád uralomfelfogást tükrözik.[1031] Czeglédy Károly úgy vélte, hogy a toposzszerű jellemzésben a nomád szemlélet tükröződik, amely szerint „a nemes ember egyben vitéz is."[1032] Szűcs Jenő utalt arra, hogy a nomád idoneitas-szemlélet szerint a főfejedelem alkalmasságát „az égi kiválasztottság, a származás mítosza és a kagán egyéni rátermettsége (bölcsesség, hősiesség) együttesen indokolja."[1033] Zimonyi szerint a türk kagánok jellemzésének része volt bölcsességük (bilgä), vitézségük (alp, ärdäm) hangoztatása.[1034] Úgy vélem, hogy Levedi tulajdonságai toposzszerű erénykatalógust alkotnak, de egyéni tulajdonságoknak is

---

[1022] Vö. Tóth 1998. 114–116, 214.; Tóth 2010. 171.
[1023] Györffy 1977b. 104.
[1024] Györffy 1959. 80–83.; Györffy 1977b. 111.
[1025] Kristó 1980. 123.
[1026] Zimonyi 1997. 467.
[1027] Zimonyi 1997. 466.; Zimonyi 2012b. 43.
[1028] Zimonyi 1997. 466–467.; Zimonyi 2012b. 43.
[1029] Györffy 1977b. 111.; vö. még Uhrman 1987/88. 212.
[1030] Zimonyi 1997. 467.; Zimonyi 2012b. 43.
[1031] Deér 1945. 15–16.
[1032] Czeglédy 1985a. 273.
[1033] Szűcs 1992. 188.
[1034] Zimonyi 1997. 464–465.; Zimonyi 2012b. 41–42.

tekinthetjük őket, melyek nélkül Levedi nem lehetett volna a magyar törzsek fejedelme, vélhetőleg gyula méltóságot viselve.[1035] Levedi esetében a toposzszerű tulajdonságok valóságot tükrözhettek: „kiemelkedő nemzetségből származhatott, vitézségét bizonyíthatta portyázó akciók irányításával, s értelmességét azzal, hogy a megtisztelő kagáni ajánlatot is el tudta utasítani."[1036] Németh Gyula joggal állíthatta, hogy Levedinek „rendkívüli uralkodói képességei voltak."[1037] A Levedit legrészletesebben méltató Németh Gyula bölcsességét emelte ki, amelynek köszönhette félszáz éves uralkodását, és amelyből fakadóan le tudott mondani a hatalomról.[1038] *Levedi a korai magyar történelem nemcsak első ismert, de egyik legkiemelkedőbb személyisége volt, akinek történeti szerepe a honfoglaló Árpád mellé állítható. A 9. század második felében, körülbelül a 850-es évektől 870/880 tájáig – kb. 20–30 éven át – irányíthatta a magyar törzseket gyulaként; a külpolitika legfőbb irányítójaként pedig főleg a keleti, kazár kapcsolatok terén játszott fontos szerepet***.** A történeti emlékezet ezért még a 10. század közepén is őrizte emlékét, csak a későbbi Árpád-kori krónikás irodalomból tűnt el, vélhetőleg nyomtalanul, ha csak Előd alakja – a nyelvészeti nehézségek ellenére is – nem az ő nevét őrzi.

[1035] Tóth 1998a. 15.
[1036] Tóth 1998. 115.; Tóth 2011. 93.
[1037] Németh 1991. 223.
[1038] Németh 1991. 223, 228.

II. 2. ÁLMOS ÉS ÁRPÁD TÖRZSSZÖVETSÉGE

Az alábbiakban az Álmossal és Árpáddal, illetve az általuk vezetett törzsszövetséggel kapcsolatos híradásokat, történeti feltevéseket tekintem át. Ahogy a Levedivel kapcsolatos fejezetben több helyen is utaltam rá, sok helyen párhuzamosságok mutathatóak ki, mivel nagyjából ugyanazon időszak magyar törzsszövetségére vonatkoznak az adatok, csak más nézőpontból. Ennek igazolására azonban meg kell vizsgálnunk a forrásokat, ugyanazon kérdéseket kell feltennünk.

II. 2. 1. A konsztantinoszi és egyéb híradások

A DAI 38. fejezetének nagyobb része két Levedi epizódra tagolódik. A második Levedi-epizód Levedi és népe etelközi megtelepedésével kezdődik, majd „rövid idő" múlva a kazár kagán magához hívatja Levedit, és kinyilvánítja szándékát, hogy népe fejedelmévé teszi annak fejében, hogy engedelmeskedni fog neki. Ezt Levedi udvariasan elutasítja, ugyanakkor maga helyett ajánl két jelöltet, akik elfogadhatják a kagán ajánlatát. Itt kerül a konsztantinoszi történetbe először Álmos és Árpád neve. A két Levedi-epizóddal szemben a 38. fejezet csak egy Árpád-epizódot tartalmaz. Ez a második Levedi-epizód végéhez illeszkedik, és azt folytatja. A 38. fejezet Árpád-epizódja tartalmazza a kagáni ajánlatban Levedi javaslatát megválasztásukra, az etelközi fejedelemválasztást és Árpád fejedelemmé tételét, majd a besenyők támadását és a magyarok elűzését Árpáddal együtt, valamint a magyarok honfoglalását a morvák rovására. A vonatkozó rész végén szereplő utalások a besenyőkkel való későbbi, békés viszonyra, és a keleti népréssszel (szavartoi aszfaloi) való kapcsolatra, két mozaikszerű betoldás a történetbe.[1039] A fejezet végén, új információra utaló „tudnivaló hogy" bevezetéssel szerepel egy betét, amely leírja a magyarok honfoglalás előtti, öt folyóval jellemzett, korábbi szálláshelyét, ahol Konsztantinosz korában a besenyők laktak.[1040] Az Árpád-epizódnak nevezett részhez ez az információ lazán kapcsolódik.

A DAI 40. fejezetében is találunk még Árpádra vonatkozó rövid passzusokat, de ezek nem alkotnak olyan összefüggő Árpád-epizódot, mint a 38. fejezetben. A törzsnévlista és a Bölcs Leó bizánci császárral szövetségben folytatott, bulgáriai hadjárat leírása után említi Konsztantinosz, hogy „abban az időben Liüntika, Árpád fia volt a fejedelmük."[1041] A 40. fejezetnek ez a része logikailag a kavarokról szóló 39. fejezethez tartozik. A 40. fejezet a kavar történetet a törzsnévlistán elfoglalt első helyükkel egészíti ki, és utal kazároktól való elszakadásukra. Utána megismétli közös letelepedésüket a „besenyők földjén", majd a bolgár háború leírását követően a besenyők támadásával, a magyarok kiűzetésével, és új szállásterületen való letelepülésükkel

[1039] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110v. vers. 13–fol. 112r. vers. 2.; DAI 38, 42-65.; vö. MHK 121–122.; MEH 119.; ÁMTBF 44–45.; DAI 2003. 172–173.
[1040] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 2-12; DAI 38,65-71; vö. MHK 123.; MEH 119–120.; ÁMTBF 45.; DAI 2003. 174–175.
[1041] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. vers. 1-2.; DAI 40,12-13.; vö. MHK 125.; MEH 120.; ÁMTBF 47.; DAI 2003. 176–177.

zárja ezt a részt.[1042] *Tehát a „tudnivaló, hogy" kezdéssel indított kavar történet (39. fejezet) átnyúlik, ismétlődik a 40. fejezetben. A kavar történet a 38. fejezet két magyar történetének „forgatókönyvéhez" hasonló elemeket tartalmaz: letelepedés, együttharcolás és egy besenyő háborúval fejeződik be, amely új hazában való letelepedést eredményez.* A harmadik történetben megjelenik Árpád fia, Liuntika, és szó esik a bizánci szövetségben folytatott, 894–896 közé tehető bulgáriai kalandozásról is.

A harmadik, Árpáddal kapcsolatos konsztantinoszi szöveghely a 40. fejezet Árpád-házi genealógiája. Eszerint „tudnivaló, hogy Árpád, Turkia nagy fejedelme [megas Tourkias arkhón] négy fiat nemzett: elsőnek Tarkacsut, másodiknak Jeleget, harmadiknak Jutocsát, negyediknek Zoltánt."[1043] A családfa Árpád fiaira és unokáira is kiterjedő felsorolást tartalmaz. A passzus Árpád legidősebb fia, Tarkacsu ágából származó dédunokájától, Termacsutól eredhet, akinek apjáról, Teveliről megemlíti Konsztantinosz, hogy „meghalt, és az ő fia barátunk [philosz], aki a minap jött fel Bulcsúval, Turkia harmadik fejedelmével és karchájával."[1044] Ez a harmadik, Árpáddal kapcsolatos szöveghely, a 38. fejezet részletes tudósításával és a 40. fejezet másik tudósításával is ellentétes információkat közöl. A 38. fejezettel ellentétben Árpád nem fejedelem (arkhón), hanem 'nagy fejedelem' (megas arkhón) címet visel. A 40. fejezet említett passzusában fejedelemként (arkhón) fellépő Liuntika nem szerepel Árpád négy fia között. Mindezek jelzik azt, hogy Álmos és Árpád konsztantinoszi történetében vannak ellentmondások. Ezek arra vezethetők vissza, hogy a három különböző szöveghely eltérő forrásokból származhat. Ha röviden összegezni akarjuk a konsztantinoszi híradást, a következőket mondhatjuk. Levedi mellett Álmos volt a magyar törzsszövetség másik, a hierarchiában második számú vezetője. Az ő fia volt Árpád, akit Levedi apjával együtt fejedelem-jelöltként említett. A konsztantinoszi történet szerint kiváló tulajdonságai miatt Árpádot választották meg fejedelemmé (arkhón). A bizánci császár több ízben is hangsúlyozta, hogy Árpád nemzetségéből származik „Turkia," azaz 'Magyarország', a magyar törzsszövetség mindenkori fejedelme. Ilyen értelemben lehetett a Bölcs Leó császár korában Árpád „rejtélyes" fia, Liuntika fejedelem (arkhón), és 948 táján unokája, Falicsi a „mostani fejedelem" (ton nüni arkhónta).[1045] Árpádnak négy fia volt, akiknek nevét szintén felsorolta a bizánci császár (Tarkacsu, Jelekh, Jutocsa, Zolta). Konsztantinosz szerint Árpádot űzték el a besenyők a korábbi, etelközi szállásterületről, és ezért hozzá kapcsolható az új, Kárpát-medencei szállásterület megszerzése a morvák rovására.

A következő fontos forrásunk Konsztantinosz kortársa, Georgius Monachus Continatus (György barát folytatója), akinek krónika-folytatását 960 körülre tehetjük. Nyilvánvaló, hogy a szerző egy korábbi forrásra támaszkodhatott az események leírásakor; ez pedig VI. (Bölcs) Leó

[1042] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 13–114r. vers.11.; DAI 40,3-21.; vö. MHK 125–126.; MEH 120–121.; ÁMTBF 46–48.; DAI 2003. 174–177.

[1043] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 4-7.; DAI 40,53–55; vö. MHK 128.; MEH 121.; ÁMTBF 49.; DAI 2003. 177–178.

[1044] Cod. Parisinus Gr. fol. 115v. vers. 17.–fol. 116r. vers. 2.; DAI 40/63–65.; vö. MHK 128.; MEH 122.; ÁMTBF 49.; DAI 2003. 177–178.

[1045] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers 11–12.; DAI 40,58.; vö. MHK 128.; ÁMTBF 49.; DAI 2003. 178–179.; vö. még Tóth 2011. 83.; helytelenül, Taksonyra értelmezte Hölbling 2010. 128–129.

császár (886–912) kora esetén „egy megbízható konstantinápolyi városi évkönyv” lehetett.[1046] Georgius Monachus Continuatus híradása szerint Bölcs Leó császár háborúba keveredett Simeon bolgár uralkodóval, és miután serege vereséget szenvedett, szövetséges után nézett, akit a bolgárok ellen fordíthat. Nikétász Szkléroszt küldte el követként, aki találkozott a magyarok (türkök) „fejeivel, Árpáddal és Kusanessal, és miután megállapodtak egymással a támadást illetőleg, és kezeseket is kapott, visszajött a császárhoz.”[1047] Ezek után a magyarokat átszállították a Dunán, akik dúlták Bulgáriát, és legyőzték Simeont. A tudósítás lényeges eleme, hogy a türköknek nevezett magyarok egyik feje/fejedelme *(*kephalé) Árpád, akivel személyesen találkozik a bizánci követ.[1048] A bulgáriai hadjárat idején, amelyet Georgius Monachus Continuatus és más források (Fuldai Évkönyv 895 és 896-os bejegyzései) alapján 894–896 közé helyezhetünk, Árpád tevékeny vezetőként szerepel. Mellette felbukkan egy Kusán/Kuszán (Anonymusnál Kurszán) nevű másik vezető is. Nikétász a bizánci császár nevében e két fejedelemnek adta át az ajándékokat, a kor diplomáciai gyakorlatának megfelelően kezeseket (túszokat) is kapott, és velük állapodott meg Bulgária megtámadásában. Georgius Monachus Continuatus híradása igazolja azt a konsztantinoszi tudósítást, amely a magyarok bulgáriai háborúban való részvételéről számol be. Mindkét híradás utalt Árpádra, csak míg György barát folytatójánál Árpád a magyarok egyik fejedelmeként a háborúra szerződő fél, addig Konsztantinosznál Árpád fia, Liuntika a fejedelem (arkhón) a bolgár háború időszakában.

A két, 10. század közepén lejegyzett bizánci forrás, részint korábbi magyar hagyományra megy vissza, részint pedig kortárs bizánci értesüléseket tartalmaz, ezért joggal tekinthetjük kellő forráskritika mellett vizsgálódásaink alapjának. E kútfők szerint Álmos és Árpád személyéhez kapcsolhatjuk a fejedelemválasztást, a bulgáriai hadjáratot, a besenyők támadását, és a morvák rovására történt honfoglalást.

A további források jóval későbbi keletkezésűek, és zömmel magyarországi latin nyelvű kútfők. Krónikáink közül a legfontosabb a 14. századi krónikakompozíció, amelynek legismertebb képviselője a Képes Krónika (1358 körül). Ez Álmosról és Árpádról a tévesen 677-re tett honfoglalással kapcsolatban emlékezik meg. A hét választott kapitány (capitaneus) közül a krónika elsőként Árpádot említi, mint „aki a „gazdagabb és hatalmasabb Ügyek fia Előd fia Álmos fia Árpád volt.”[1049] A genealógiai felsorolás mellett, a krónika két fontos epizódot jegyzett fel. Az egyik Álmos csodás mítosza, az ún. turul monda. Eszerint „Ügyek fia Előd Önodbilia (Eunodbilia) leányától Szkítiában fiat nemzett, akit azon esemény miatt neveztek el Álmosnak, mert anyjának álmában egy sólyomféle alakban érkező madár kinyilatkoztatta, miközben már terhes volt, hogy méhéből sebes zuhatag tör elő, és az nem saját földjén sokasodik el. Ez azért történt, mivel ágyékából dicső királyok származnak majd. Minthogy pedig az éjjeli látomást a mi nyelvünkön álomnak mondják, és megszületését álom jelezte előre, ezért

[1046] Vö. HKÍF 141. (Olajos Terézia)
[1047] MHK 106.; MEH 106.; HKÍF 147.; ÁMTBF 59–60.
[1048] Kristó 1993a. 31.
[1049] SRH I. 287.; fordítására vö. MEH 130.; HKÍF 359.(Kristó Gyula)

kapta az Álmos nevet."[1050] A másik, Álmoshoz fűződő epizód szerint Árpád „apját, Álmost Erdély országban megölték, mindenesetre nem mehetett be Pannóniába."[1051] Sokkal részletesebben szól Árpádról a krónikakompozíció. Eszerint Árpád követet küld Pannóniába Kusid személyében Szvatopluk fejedelemhez. Miután a követ kedvező jelentést ad a föld gazdagságáról, fehér lovat küldenek Szvatopluknak a földért cserébe. Árpád a vezérekkel együtt behatol Pannóniába, és a Duna mellett legyőzi Szvatoplukot.[1052] A Képes Krónika tudósítása szerint „ez az Árpád kapitány különleges méltóságot viselt Szkítiában, és az ő törvényes és elfogadott szkíta nemzetségének az volt a szokása, hogy egyedül kellett a hadba vonulók élén állnia, a visszavonulóknak pedig a végén, állítólag ezért előzte meg a többi kapitányt Pannóniában." A krónika szerint „miután Árpád más magyarokkal együtt legyőzte és megölte Szvatoplukot, tábort vert Noé hegynél Fehérvár mellett."[1053] A krónika sajátosan ellentmondó híradást örökített ránk, hiszen Álmost nem tartotta a hét honfoglaló kapitány egyikének sem, de neve jelentése kapcsán megemlékezett csodás előjellel kísért születéséről, és Erdélyben történt megöléséről. Árpádot a krónika egyértelműen a hét kapitány (törzsfő) között az elsőnek tekintette, nevéhez kapcsolta Kusid kiküldetését, Szvatopluk legyőzését, és Fehérvárnál való megtelepedését. Kézai Simon 1282–1285 között készült krónikájában a krónikakompozícióhoz hasonlóan, de tömörebb tudósításban számolt be Álmosról és Árpádról. Álmosról csak azt a hírt tartotta fenn, hogy Árpád apja volt, a csodás származás (Turul nembeli) nála a nemzetségre vonatkozik.[1054] Árpáddal kapcsolatban a következőket jegyezte meg: „a kapitányok közül a Turul nembeli Ügyek fia Előd fia Álmos fia Árpád javaira nézve gazdagabb és hadinépére nézve hatalmasabb volt. Árpád hadinépével együtt a többinél korábban kelt át a ruténok havasain, és az Ung folyónál elsőként ütött tábort azért, mert nemzetsége Szkítia többi törzsével szemben olyan előjoggal járó méltóságot viselt, hogy felvonuláskor megelőzi a sereget, visszavonuláskor pedig követi. És miután a Dunán átkelve Pannóniába mentek, Árpád azon a helyen verte le sátrait, ahol most Fehérvár van. Ez a hely volt Árpád vezér első szállása."[1055] Kézai Szvatopluk legyőzéséről előbb szól, mint Árpádról, tehát nem kapcsolja közvetlenül össze a Szvatopluk elleni harcokat Árpád tevékenységével. A krónikák közül megemlítendő még két 14. századi krónika, a korábbi Zágrábi Krónika (1354 körüli) és az ezt átvevő Váradi Krónika (1374 körül). A Zágrábi és Váradi Krónika a 888-ra tett magyar honfoglalás (Pannónia megszállása) kapcsán emlékezik meg arról, hogy a magyarok közt „igen sok vezér volt, de végül is közülük a többiek egyet választottak fővezérré, talán nemessége és erénye emiatt, akit Álmosnak hívtak vagy neveztek. A vezérségben őt Árpád nevű fia követte."[1056] A Zágrábi és Váradi Krónika egy olyan verziót

---

[1050] SRH I. 284.; fordítására vö. HKÍF 357–358. (Kristó Gyula)
[1051] SRH I. 287. „Huius autem pater Almus in patria Erdelw occisus est, non enim potuit in Pannoniam introire." fordítására vö. HKÍF 359. (Kristó Gyula)
[1052] SRH I. 287–290; fordítására vö. MEH 130, 132. (Györffy György); HKÍF 359–362. (Kristó Gyula)
[1053] SRH I. 290.; fordítására vö. HKÍF 362. (Kristó Gyula)
[1054] SRH I. 165.; fordítására vö. HKÍF 353. Kristó Gyula)
[1055] SRH I. 165–166.; fordítására vö. MEH 189. (Györffy György); HKÍF 353. (Kristó Gyula)
[1056] SRH I. 206.; „In qua gente quamplures fuere duces, sed finaliter unus ex ipsis fuit principalis forsan ab aliis propter suam nobilitatem et virtutem electus nominatus est vel nominabatur Almos. Huic in [ducatu successit eius filius qui nomina]batur Arpad."; fordítására vö. HKÍF 366–367. (Kristó Gyula)

ismert, amely a 14. századi krónikakompozíció és Kézai Árpád elsőségét hangsúlyozó történetével szemben, Álmost tartotta az időben első fővezérnek, akit Árpád követett. Kristó Gyula feltételezése szerint a Zágrábi–Váradi krónika „korai magyar történeti tudatot, régi históriai ismeretet rögzíthetett akkor is, amikor Álmost tekintette a magyarok első vezérének."[1057]

A krónikás magyar hagyomány megosztottnak tűnik abban a fontos kérdésben, hogy kit tekinthetünk a magyarok kapitányának vagy fővezérének a hét vezér (törzsfő) közül, Álmost vagy fiát, Árpádot.[1058] Egyes verziók (Zágrábi és Váradi Krónika) Álmos, mások (Kézai Simon) pedig Árpád mellett foglaltak állást.[1059] A 14. századi krónikakompozíció ismerhette mindkét variánst, ezért kerülhettek be olyan mozzanatok (turul-monda, erdélyi megölése), amelyek Álmos mellett szóltak, ugyanakkor Árpádhoz kapcsolta a fontos eseményeket (Szvatopluk legyőzése, honfoglalás, megtelepedés).[1060] A 11. század második felére tehető ősgesztára visszanyúló magyar krónikás hagyomány ellentmondásos képet tartalmazott arról, hogy a Szkítiának nevezett hazában és a honfoglalás idején ki volt a magyarok első vezére. Hangsúlyozni kell azt, hogy a honfoglalás volt az első olyan fontos korai esemény, amelyről a krónikás hagyomány tudósított. Két dolgot tételezhetünk fel. Az egyik, hogy valamelyik verziót – az Álmos vagy Árpád fővezérségét hangoztató híradást – korábbinak tekintjük, és az ősgesztából vezetjük le, amelyen később, a krónikafolytatások során változtattak. A másik, hogy az ősgeszta eleve kettősséget tartalmazott, mindkét hagyományt közölte, anélkül hogy állást foglalt volna abban a kérdésben, hogy ki volt a magyarok első fejedelme.

A krónikás hagyománytól függetlenül kell tárgyalnunk Anonymus rejtélyes gesztájának (Gesta Hungarorum) részletes híradását Álmos és Árpád személyéről. Ez a kései alkotás – a jelenleg leginkább elfogadott feltevés szerint III. Béla egykori jegyzőjének műve a 13. század első évtizedében készült[1061] – nagyon különböző képet rajzolt meg nemcsak a honfoglalás előtti magyar őstörténetről és magáról a honfoglalásról, hanem annak szereplőiről is eleven, élményszerű beszámolót adott. Az is kétségtelen, hogy Anonymus nemcsak a külföldi és magyar krónikák gyér adataira, a nemzetségek szóbeli hagyományaira támaszkodott, hanem felhasználta az általa lenézett énekmondók, igricek „fecsegő énekeit" vagy a parasztok „csalfa történeteit"[1062] is, és saját alkotó fantáziájával, kora humanista módon ki is egészítette a csonka képet. Az általa alkotott geszta legalább annyira irodalmi, mint amennyire történeti mű, a kettő határmezsgyéjén álló, egyéni alkotás.[1063] P. mester művének előszavában (prologus) világosan utalt is arra, hogy legkedvesebb barátjának, N-nek, „az irodalom tudományában jártas férfiúnak" ajánlotta művét,

---

[1057] Kristó 1993a. 18–19.
[1058] A két, egymással vetélkedő változat meglétére – Álmos vagy Árpád az első vezér/fejedelem – utal a magyar krónikákban Tóth 2011. 97.
[1059] Zágrábi és Váradi Krónika, vö. SRH I. 206.; HKÍF 366–367.(Kristó Gyula); Kézai Simon krónikája vö. SRH I. 165.; MEH 189. (Györffy György)
[1060] SRH I. 284, 287–290.; HKÍF 357–358, 359–362. (Kristó Gyula)
[1061] Györffy 1996a. 193–213.; Kosztolnyik 1996. 305–306.
[1062] Vö. SRH I. 33–34.; MEH 135. (Pais Dezső); HKÍF 279. (Veszprémy László)
[1063] Tóth 2011. 9.

a görögök háborúinak és a Trója-történetnek mintájára.[1064] Ezért sokan megkérdőjelezték Anonymus művének hitelességét, de nem lehet teljes mértékben elvetni Anonymus információit Álmos és Árpád vonatkozásában sem.[1065]

Álmosról a következő fontosabb információkat közölte Anonymus gesztája 3–13. caputjaiban. Apja, Ügyek (Magóg leszármazottja) volt Szkítia legjelesebb vezére, aki feleségül vette Önedbilia fejedelem Emese nevű leányát (819), és tőle született Álmos.[1066] A Képes Krónikában is szereplő monda változatát is közli Anonymus. Eszerint „az Álmos nevet azonban isteni közbelépés eredményeként nyerte, mivel várandós anyjának álmában égi látomás jelent meg turulmadár képében. Az reászállván mintegy teherbe ejtette, és tudomására hozta, hogy méhéből forrás fakad, s hogy ágyékából dicsőséges királyok származnak majd, akik azonban nem saját földjükön fognak sokasodni. Mert az álmot magyar nyelven így hívják, s születését álom jövendölte meg, őt magát is Álmosnak nevezték el. Vagy azért hívták Álmosnak, azaz szentnek, mivel utódaitól szent királyok és hercegek születtek majdan."[1067] Álmost fizikai, szellemi, és lelki tulajdonságaival is jellemezte Anonymus, róla adta a legteljesebb leírást. Eszerint „Álmos fejedelem szép arcú, de sötét bőrű volt, fekete, nagy szemekkel, magas termetű és vékony, nagy kezű és hosszú ujjú."[1068] Feltételeztem azt, hogy Anonymus a személyesen is jól ismert III. Béla alakját mintázhatta meg Álmos alakjában, amikor magas, karcsú, barna férfiként ábrázolta.[1069] Kristó Gyula – Silagy és Veszprémy szövegkiadása alapján – azt hangsúlyozta, hogy „Álmos külsejének leírása minden alapot nélkülöz, Dares Phrygius nyomán készítette Anonymus."[1070] Álmos lelki tulajdonságaival kapcsolatban toposzszerű erénykatalógust találunk: „kegyes, jóindulatú, bőkezű, bölcs és jó vitéz volt, s szívesen adakozott mindazoknak, akik akkoriban Szkítia földjén vitézkedtek, és amikor elérte az érett kort, „Szkítia összes vezérénél hatalmasabb és bölcsebb lett, és az államügyeket az ő tanácsával és segítségével intézték."[1071] Anonymus megemlékezett Álmos házasságáról is: „amikor Álmos fejedelem érett ifjúvá serdült, nőül vette egy kiváló, ugyanazon földről való vezér leányát, akitől Árpád fia született."[1072] A szövegből nem derül ki, hogy a Hétmagyaron (Hetümoger) belüli házassági kapcsolatról van-e szó, vagy pedig egy másik népből származott Álmos felesége, akinek nevét nem említette P. mester. Az egyik legfontosabb történet a fejedelemválasztás. A saját föld (Dentümoger) túlnépesedett, ezért úgy döntött a hét fejedelmi személy, hogy olyan új területet foglalnak el, ahol letelepedhetnek. Választásuk Pannónia földjére esett, „amelyről az a hír járta, hogy az annak az Attila királynak a földje, akitől Álmos fejedelem, Árpád apja származott."[1073] A közös vállalkozásra egy „fejedelmet és parancsolót" választottak „Ügyek fia

---

[1064] Anonymus, SRH I. 33.; fordítása, MEH 134. (Pais Dezső); HKÍF 278. (Veszprémy László)
[1065] Anonymus védelmében vö. Kristó 1993a. 19.
[1066] Anonymus, 3. caput, SRH I. 38.; MEH 137. (Pais Dezső), fordítása HKÍF 284. (Veszprémy László)
[1067] Anonymus, 3. caput, SRH I. 38.; vö. MEH 137–138. (Pais Dezső); HKÍF 284. (Veszprémy László)
[1068] Anonymus, 4. caput, SRH I. 38.; vö. fordítására MEH 139. (Pais Dezső), HKÍF 285. (Veszprémy László)
[1069] Tóth 2011. 98.
[1070] Silagi–Veszprémy 1991. 143.; HKÍF 285. o. 943. jegyzet (Kristó Gyula)
[1071] Anonymus, 4. caput, SRH I. 39.; fordítása MEH 138. (Pais Dezső); HKÍF 285. (Veszprémy László)
[1072] Anonymus, 4. caput, SRH I. 39.; fordítása MEH 138. (Pais Dezső); HKÍF 285. (Veszprémy László)
[1073] Anonymus, 5. caput, SRH I. 39–40.; fordítása MEH 138–139. (Pais Dezső); HKÍF 285–286. (Veszprémy László)

Álmos és a nemzetségében majdan leszármazók személyében." A választás indoklása az volt, hogy Ügyek fia Álmos és a tőle leszármazók ugyanis „előkelőbb születésűeknek és harcra termettebbeknek bizonyultak." Eszerint az előkelő születés és a vitézség volt a fejedelem két legfontosabb attributuma. A választók szűk körét a hét vezér alkotta. A választási ceremóniát a vérszerződés jelentette, először esküt tettek a következő szavakkal: „a mai naptól fogva téged választunk meg fejedelmünkké és parancsolónkká. Ahová a sors elvezet téged, oda mi is követünk."[1074] Anonymus az öt pontból álló esküt is felsorolta, amely szabályszerű szerződés az örökletes fejedelem és nemzetsége, illetőleg az őt megválasztó fejedelmi személyek között.[1075] Ezt az esküt erősítették meg a vérszerződéssel: „pogány módra vérüket egy edénybe folyatták."[1076] A vérszerződéssel a szerződő felek voltaképpen vérrokonná váltak. Az Álmossal és népével kapcsolatos események között Anonymus részletesen leírta 884-re tett kivonulásukat Szkítiából, átkelésüket az Etil folyón; sikeres csatájukat az oroszokkal és a szövetséges kunokkal szemben; a kijevi orosz fejedelem meghódolását és adófizetését; a hét kun vezér behódolását, csatlakozását a Pannóniába vonuló magyarokhoz; Lodoméria és Halics fejedelmének adófizetését; végezetül pedig átkelésüket a havasokon, és megérkezésüket az Ung vidékére. Álmoshoz kapcsolódnak Anonymusnál az első pannóniai sikerek, Munkács várának elfoglalása, majd Ung vára alatt a vár ispánjának, Laborcnak az elfogása.[1077] Ung várához kötődik Álmos életének utolsó eseménye. Eszerint áldozatot mutattak be az isteneknek, és négy napig lakomázva ünnepeltek. „A negyedik napon Álmos, kikérvén övéi mindegyikének tanácsát, és megszerezvén esküjüket, fiát, Árpádot még életében megtette fejedelmüknek és vezérüknek (ducem et preceptorem)."[1078] A következőkben Álmos teljességgel eltűnik Anonymus történetéből, helyét Árpád veszi át. Anonymus sokkal részletesebben tudósított Álmos személyéről és tetteiről, mint bármelyik más forrásunk. Feltehető, hogy „fölösen akad benne kitalált elem, koholt história." Kristó Gyula szerint Anonymus „Álmos fejedelemségét két forrásból meríthette, részint a néphagyományból (akár egy, az írásba foglalt turul-mondánál részletesebb, eredetibb, archaikusabb mondából), részint korábbi írott forrásból (ahonnan a Zágrábi és Váradi Krónika is töltekezett)."[1079] Feltűnő, hogy a krónikás hagyománnyal csak az Álmos születéséhez kapcsolt Turul-mondát illetően érintkezik, illetőleg első fejedelemségét illetően a krónikák egy csoportjával (Zágrábi és Váradi Krónikák). Fel kell vetnünk azt a kérdést, hogy vajon Anonymusnak fűződhetett-e valami érdeke ahhoz, hogy Álmosból fejedelmet kreáljon.[1080] Erre azért nem lehet pontos választ adni, mert Anonymus kiléte és kora is vitatott. A jelenlegi közvélekedés, hogy III. Béla jegyzője volt, és műve az 1200-es évek első évtizedében keletkezhetett, nem több valószínű feltételezésnél. Ungváry Jenő Anonymus latinsága kapcsán, rámutatott arra, hogy a Gesta szavainak jelentős része 14–15. századi

[1074] Anonymus, 5. caput, SRH I. 40.; fordítása MEH 139. (Pais Dezső); HKÍF 286. (Veszprémy László)
[1075] Anonymus, 6. caput, SRH I. 40–41.; fordítása MEH 139–140. (Pais Dezső); HKÍF 286–287. (Veszprémy László)
[1076] Anonymus, 5. caput, SRH I. 40.; fordítása MEH 139. (Pais Dezső); HKÍF 286. (Veszprémy László); a vérszerződésre vö. Boba 1991. 99–113.
[1077] Anonymus, 7–13. caput, SRH I. 4–52.; MEH 140–146. (Pais Dezső); HKÍF 288–297. (Veszprémy László)
[1078] Anonymus, 13. caput, SRH I. 52.; MEH 146. (Pais Dezső); HKÍF 297. (Veszprémy László)
[1079] Kristó 1993a. 19–20.
[1080] A kérdésre tagadó választ adott Kristó 1993a. 20.

párhuzamokat mutat.[1081] Ez a filológiai megállapítás érinti az anonymusi geszta hitelességét, a mű forrásértékét is.

Anonymus Árpádról részletesebb tudósítást hagyományozott ránk gesztája 14–52. fejezetében, tehát 39 caputban, mint apjáról, Álmosról.[1082] Joggal hangsúlyozta Kristó Gyula, hogy „a névtelen jegyző művének vitathatatlanul Árpád a főszereplője, függetlenül attól, hogy volt-e előtte fejedelmi rangú elődd, vagy vele kezdődött a magyar fejedelmek sora.”[1083] Árpád anyjának nevét, származását nem tudjuk, és Árpád születési évét sem említette a névtelen jegyző. Anonymus szerint Ung váránál adta át a hatalmat Álmos Árpádnak. Árpád nevéhez fűződik a honfoglalás, amelynek kezdetét Anonymus 903-ra teszi.[1084] A honfoglalás lezárulását a Ménmarót felett aratott győzelem jelenti, amely után Ménmarót leányát Árpád fiának, Zoltának adja, és ráhagyja egész országát. Árpád fejedelemmé teszi Zoltát, és 907-ben hal meg.[1085] A honfoglalás harcait Árpád vezérei vívják meg, akiket ezért a fejedelem jutalmaz meg az általuk elfoglalt földdel. Árpád nagyon kevés harcban vesz részt személyesen, a legjelentősebb a Duna-Tisza közt uralkodó bolgár Salán (Salanus) vezér elleni ütközet.[1086] Salánhoz kapcsolódik Anonymusnál a fehérló-monda. Eszerint Árpád a Sajó folyóig terjedő földet kéri Salántól, és két korsó Duna-vizet, és egy nyaláb füvet Alpár homokjából. Cserébe, ajándékként, 12 fehér lovat, 12 tevét, 12 kun fiút küld Salánnak, továbbá a feleségének 12 hermelin és nyestprémet, 12 arannyal díszített köntöst, és 12 orosz lányt. Később, ugyanezekre az ajándékokra hivatkozva szólítja fel Árpád Salánt, hogy távozzon földjéről, mert ennek ára fejében kapta meg őket.[1087] A krónikakompozíció fehérló-monda változatáról van szó, csak a történetileg igazolható Szvatopluk neve helyett Salán szerepel, és Anonymus az ajándékokat jócskán megtoldotta. A cserébe kért víz és fű motívuma megegyezik – csak a föld maradt ki Anonymusnál, pontosabban ő konkrét földterületet említett (a Sajó folyóig*)* – hasonlóképpen az is, hogy ezt annak zálogául tekintették a magyarok, hogy Szvatopluk, illetve Salán átadta nekik saját földjét. Anonymusnál Árpád a déli területen – vélhetően Titel közelében – egész seregével Salán vezér ellen vív csatát, amelyben nagy győzelmet arat.[1088] Anonymus Árpád nevéhez kapcsolta a 34 napig tartó, ún. szeri (pusztaszeri) gyűlést, amelyen a fejedelem és előkelői „rendelkeztek az ország szokásjogáról és egyes jogesetekről: miként szolgáljanak a fejedelemnek és előkelőiknek, vagy miként hozzanak ítéletet az elkövetett bűncselekmények ügyében.”[1089] A szeri gyűlés a bíráskodáshoz kapcsolható. Anonymus 903–907 közötti időre, mindössze 4–5 évre szűkíti le Árpád tevékenységét, amelynek java részét az új haza elfoglalása teszi ki, amelyet Árpád irányít, de csak egy csatát vezet személyesen. Árpád bőkezű birtokadományozóként szerepel Anonymus gesztájában, joggal hasonlította a történeti kutatás e

[1081] Ungváry 2012a. 73–109.
[1082] SRH I. 53–106.; MEH 147–177. (Pais Dezső); HKÍF 298–339. (Veszprémy László)
[1083] Kristó 1993a. 20.
[1084] Anonymus, 14. caput, SRH I. 53.; MEH 147. (Pais Dezső); HKÍF 298. (Veszprémy László)
[1085] Anonymus, 52. caput, SRH I. 105–106.; MEH 176–177. (Pais Dezső); HKÍF 338–339. (Veszprémy László)
[1086] Anonymus, 11. caput, SRH I. 48.; MEH 144–145. (Pais Dezső); HKÍF 294. (Veszprémy László)
[1087] Anonymus, 14, 38. caput, SRH I. 54, 81.; MEH 163–164. (Pais Dezső); HKÍF 299, 321. (Veszprémy László)
[1088] Anonymus, 39. caput, SRH I. 81–83.; MEH 164–165. (Pais Dezső); HKÍF 321–322. (Veszprémy László)
[1089] Anonymus, 40. caput, SRH I. 83.; MEH 165. (Pais Dezső); HKÍF 323. (Veszprémy László)

tekintetben II. András királyhoz. Jóllehet P. mester bővebben írt Árpádról, mint Álmosról, és a honfoglalás áll gesztája középpontjában, nem adott több információt róla, mint apjáról. Szegényesebb is Árpád-portréja, nem kapunk róla olyan személyleírást, mint Álmosról. A krónikákkal összevetve Anonymus jóval bővebben tudósított Árpádról, de történeti forrásértéke csekély. Ami közös a krónikák és Anonymus leírásában, az a legendás fehér-ló monda, és Árpád vezető szerepe a honfoglalás idején. A krónikakompozíció annyival hitelesebb, hogy Szvatopluk személyében létező uralkodó ellen harcoltatja Árpádot, míg Anonymus Salán vezére és a többi ellenálló vezér (Ménmarót, Glád, Zobor) mondai vagy költött személyeknek tekinthetőek.

Az utolsó, Álmost önállóan említő forrásunk a 13. századi Albericus (Albericus Trium Fontium), aki a franciaországi Troisfontaines ciszterci kolostor szerzetese volt. Albericus 1241-ig haladó, Chronica című munkájában hasznosíthatott magyar krónikát is.[1090] Albericus a 893-as évnél azt említette meg, hogy „ekkoriban a magyarok népe – Álmos [Alinus – T. S. L.] nevű első fejedelme idejében – Szkítiából kivonulva megszerezte lakóhelyéül Pannóniát."[1091] A tömör tudósítás Freisingi Ottótól való,[1092] kivéve az „Álmos nevű első fejedelmük idejében"[1093] való megjegyzést. Itt az 'Alino duce' kifejezést okkal lehet vonatkoztatni Álmosra, mivel Albericus elírhatta az általa használt forrás 'Almo' (Almus) nevét 'Alino'-ra. Albericus krónikája más információkat is közölt erről az eseményről, megemlítette a magyarok besenyők általi kiűzetését (a Pezenatis pulsa) és azt, hogy ők pedig az avarokat kivetve (Avaribus eiectis) foglalták el Pannóniát.[1094] Albericus megerősíti azt a feltevést, hogy a 13. században létezett egy olyan magyar krónikavariáció, amely a honfoglalás idején Álmost tekintette első vezérnek.

A 10. századi bizánci, és a 13–14. századi magyar és nyugati források ellentmondó tudósításai alapján kell megrajzolnunk a 9. századi magyar törzsszövetség vezető dinasztiája két tagja, Álmos és Árpád, valamint törzsszövetségük történetét. Ehhez kapcsolhatjuk a magyarokról szóló muszlim forrásokat (Dzsajháni-hagyomány), illetőleg az Álmos és Árpád nevét nem említő, de magyarokra vonatkoztatható információkat adó szláv (Konstantin–Cyrill legenda, Metód-legenda) és nyugati forrásokat, évkönyveket és krónikákat (St. Bertin Évkönyv, Salzburgi Évkönyv, Fuldai Évkönyv stb.).

II. 2. 2. Álmos és Árpád népének nem konsztantinoszi elnevezései

A DAI 38. fejezetének második fele, az „Árpád-epizód", a két Levedi-epizódhoz hasonlóképpen, a turkok/türkök elnevezést használja Árpád népére, amelyet a besenyők elűznek.[1095] A 38. fejezet vége felé, a bizánci császár újfent utal a keleten, Perzsia vidékén

---

[1090] HKÍF 263. (Kordé Zoltán)
[1091] Gombos 1937–1938. I. 23.; HKÍF 263–264. (Kordé Zoltán); vö. Tóth 1996. 33.
[1092] Vö. Kristó Gyula megjegyzése, HKÍF 264. o. 827. jegyzet
[1093] Gombos 1937–1938. I. 23. „Hiis diebus gens Hungarorum sub primo duce Alino."
[1094] Gombos 1937–1938. I. 23. „A. 893. Nota de Hungariis: Hiis diebus gens Hungarorum sub primo duce suo nomine Alino ex Schithica egressa ac a Pezenatis pulsa Avaribus eiectis Pannoniam inhabitare cepit."
[1095] A turkok népnévre ebben a részben, vö. 38,47; 38,48; 38,53; 38,55-56; 38,57; 38,59; 38,60; 38,64; 38,67; Vö. DAI 2003. 172–175.

megtelepedett néprészre,[1096] de ezúttal nem használja a szavárd (szavartoi aszfaloi) nevet, amely az első Levedi-epizódban kétszer is megtalálható. Ebben a részben szembeállítja a keleten, Perzsia vidékén lakó türköket a nyugati vidéken lakó türkökkel, és azt állítja, hogy a két néprész között „máig" kapcsolatok vannak, a nyugaton lakó türkök/magyarok küldenek „ügynököket" a keleten lakókhoz.[1097] Ebből arra következtethetünk, hogy két külső, mások által adott népnévvel számolhatunk a 38. fejezet második felében, az 'Árpád-epizódban' is. Ezek egyike a türk, a másik pedig a szavartoi aszfaloi. Ez megerősíti azt a már említett feltevést, hogy a 38. fejezetet két fő forrásra tagolhatjuk, amelyek párhuzamos történeteket alkotnak, és ugyanazon népnevek (Tourkoi/Sabartoi asfaloi) szerepelnek. A DAI 39. (kavar) fejezetében, és az ahhoz részben kapcsolódó 40. fejezetben, a hét törzs kizárólag türk néven szerepel.[1098] Az Árpádot nagy fejedelemként (megas arkhón) említő genealógiai részben a turk szóból képzett Turkia fogalmát használja Konsztantinosz.[1099] A két, magyarokra alkalmazott külső népnév, a türk és a szavárd/szavartoi aszfaloi magyarázatait az előző fejezetben tárgyaltam. E népneveket kazáriai kapcsolataik révén kaphatták a magyarok.

A másik fontos bizánci forrás, Georgius Monachus Continuatus is a türk megnevezést használta a bizánci császár követével, Nikétásszal szövetkező magyar vezetők, Árpád és Kuszán népével kapcsolatban, amely Bulgáriát dúlta, és Simeontól vereséget szenvedett.[1100]

A kései, 13–14. századi latin nyelvű magyar és külföldi források is túlnyomórészt idegen népnévvel illetik Álmos és Árpád népét. A 14. századi krónikakompozíció elsősorban a Hungari vagy Ungari (Vngari) megnevezést használja rájuk.[1101] Egyszer, éppen honfoglalásuk kapcsán, a latinos Ungari (Vngari) alak mellett, a krónika megemlíti Magori (Mogori) vagy Huni nevüket is. Eszerint „a 888. évben a közönségesen magyarnak vagy hunnak, latinul pedig ungárusnak nevezettek" ismételten behatoltak Pannóniába.[1102] A Hungari/Ungari névalak egy 'ungri' formából származik, amely szláv eredetű, és az onogur/onugur népnévre mehet vissza. Az onogur népnév a tízet jelentő 'on' és az ogur népnév összetételéből származik. Az onogur népnév eredetileg egy török népet jelölt a pontuszi steppén, az 5. század közepétől (463 körüli népvándorlás) a 7. század közepéig, Kuvrat onogur-bolgár birodalmának felbomlásáig.[1103] Utána az egyes onogur néprészekre használhatták ezt a népnevet, illetve legalább a 9. századtól, a magyarokra vonatkoztatták. Nyelvészeti érvelés szerint a szlávoktól vették át a görög ouggroi, a latin ungri (ongre) alakot a magyarok megjelölésére.[1104] A turkológiai kutatás feltételezte, hogy a népnév mögött szoros politikai kapcsolat húzódott meg, 700–800 között a Don és a Kubán

---

[1096] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111v. vers. 12-14.; vö. DAI 38,61–62; DAI 2003. 172–173.
[1097] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111v. vers. 12– fol. 112r. vers. 2.; DAI 38,61-65; DAI 2003. 172–175.
[1098] DAI 39,6; 39,8; 39,10; 40,2, 40,6-740/17; 40,19; 40,23; 40,25, 40,33-34 stb.; vö. DAI 174–177.
[1099] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 4-5.; DAI 40,53.; 'megas Turkias arkhón", vö. még pl. „arkhón Turkias'; Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 118r. vers. 18.; DAI 38,50; DAI 2003. 172–173., 178–179.
[1100] MHK 106.; MEH 106.; HKÍF 147.; ÁMTBF 59–60.; a türk elnevezésre Georgius Monachus Continuatusnál vö. Tóth 2013a. 682.
[1101] Vö. pl. SRH I. 284, 286, 288, 289, 294. stb.
[1102] SRH I. 286.; HKÍF 358. (Kristó Gyula)
[1103] Róna-Tas 1996a. 217–221.
[1104] Németh 1930. 181.; Róna-Tas 1996a. 220.

folyók között a magyarok az onogurok fennhatósága alatt élhettek.[1105] A krónika által használt hun népnév a hun–magyar rokonság középkori fikciójával kapcsolható össze. A krónika utalt arra, hogy a magyarok honfoglalása a hunok (Attila) honfoglalása után a második bejövetel (ingressus) volt, vagy visszatérés (reditus) Pannóniába.[1106] Az önelnevezésnek tűnő Magori/Mogori (Magyari?) népnév a krónikában a Magor személynévre megy vissza, a mítikus Hunor és Magor testvérpár egyikére.[1107]

Kézai Simon krónikájában hunoknak (Huni) vagy hungárusoknak (Hungari) nevezi a magyarokat, akiket a hunokkal azonosítva visszatérésükről (reditus) emlékezik meg a 872-es évben.[1108] Kézai névhasználata nem különbözik a krónikakompozícióétól, az általa használt megnevezések ugyanúgy a hun, illetőleg a hungri/ungri, tehát onogur népnevekre vezethetőek vissza. A 14. századi Zágrábi és Váradi Krónikák a szkítiai nemzetségből (de gente Schithica) származóknak és hungárusoknak (Hungarorum) nevezik Álmos és Árpád magyarjait.[1109] A krónikás magyar hagyomány a hun, Hungri/ungri népneveket alkalmazta, illetve szkítiai származásukat említette, amellyel keleti eredetükre utalt, esetleg a Hunor–Magor monda kapcsán Magor nevéből eredeztetve a Magori/Mogori nevet is használta, amely nagyjából egybeesik valódi önelnevezésükkel.

Kései, hazai latin nyelvű kútfőink közül Anonymus a leggazdagabb az Álmos és Árpád népére, a magyarokra vonatkoztatott népnevekben. P. mester a nép eredete kapcsán Szkítiára utalt, így a szkíta népnévre.[1110] Szerinte a Szkítia földjéről útnak indult népet „az idegenek Hungárusoknak (Hungarii), saját nyelvükön pedig magyaroknak” (Mogerii) nevezték.[1111] Kitért Jáfet Magóg nevű fiára, akinek „népét Magóg királyról nevezték magyarnak (Moger).”[1112] Kristó Gyula szerint Anonymus választása azért esett Japhet hét fia közül Magógra, „mert hangalakja közel állt az akkor mogor (magor) alakban írt magyar népnévhez.”[1113] Utalhatunk arra, hogy a krónikakompozícióban is szerepel a Magori/Mogori népnév, amely Anonymusnál kétszer is előfordul (Moger, Mogerii). A két szöveghagyomány egyaránt a mítikus Magógtól való leszármazással magyarázza a magyar népnevet; csak alakváltozatai eltérőek. Anonymus annyival gazdagítja a ’magyar’ népnév etimológiáit, hogy két összetételben is használja a megnevezést. Az egyik a rejtélyes ’dentü-mogyer’ (dentumoger) megjelölés. Leírása szerint a „magyarok bátor és hadivállalkozásokban félelmetes népe, mint fent említettük, a szkítáktól ered, amelyet a saját nyelvükön dentumogernek hívnak.”[1114] Anonymusnál a szkíták másik neve

---

[1105] Németh 1930. 181–182.
[1106] SRH I. 283. „de secundo ingressu”
[1107] SRH I. 249, 284, 286.
[1108] SRH I. 104.
[1109] SRH I. 206.; HKÍF 366–367. (Kristó Gyula)
[1110] Anonymus, 1. caput SRH I. 34–37.; HKÍF 280–283. (Veszprémy László)
[1111] Anonymus, Prologus, SRH I. 33. „populus de terra Schithica egressus per ydioma alienigarum Hungarii et in sua lingua propria Mogerii vocantur.”; „magyeri” fordítására Pais Dezső, MEH 134.; magyaroknak fordítja Veszprémy László, vö. HKÍF 278.
[1112] Anonymus, 1. caput, SRH I. 35. „gens illa a Magog rege vocata Moger”; HKÍF 280–281. (Veszprémy László)
[1113] Kristó 1986b.; vö. még uő., HKÍF 281. o. 923. jegyzet
[1114] Anonymus, 5 caput, SRH I. 39. „Gens itaque Hungarorum fortissima et bellorum laboribus potentissima, ut superius diximus, de engte [recte: gente – T. S. L.] Schithica, que per ydioma suum proprium Dentumoger dicitur, duxit originem.” MEH 138. (Pais Dezső); HKÍF 285. (Vezprémy László)

a ’dentumoger’, és azért alkalmazza a magyarokra, mert a szkítáktól eredezteti őket. Nemcsak a szkíták és a velük azonosított magyarok másik népneveként szerepel a ’dentumoger’ megjelölés, hanem országnévként is. Anonymus szerint „Szkítia ugyanis, amelyet Dentumogernek hívnak, hatalmas föld tőlünk keletre, s határai északtól egészen a Fekete-tengerig terjednek,” és megemlíti a Don (Thanais) folyót is.[1115] A rejtélyes kifejezés tehát egyszerre jelölte a szkíta és magyar népet, valamint a szkíta és magyar földet. A szóösszetétel első tagját többféleképpen értelmezte a történeti kutatás; utalhatott a Don folyóra, lehetett valamilyen jelző stb. A második tag, a moger ugyanúgy a ’magyar’ önelnevezésre utal, mint a Magóg király nevéből származtatott elnevezés. Anonymus egy népnévben őrizte meg a magyarság önelnevezését, ez pedig a Hétmagyar (Hetumoger/Hetümogyer). Eszerint célja, hogy leírja, „miként indult ki Szkítiából a hét fejedelmi személy, akiket hétmagyarnak (Hetumoger) nevezünk.”[1116] Anonymusnál sajátos módon – szemben a személynévből (Magóg) levezetett mogyer/moger és a szkíták/Szkítia megnevezéseként használt dentümogyer nevekkel – éppen a Hétmagyar/hetümogyer nem népnévként vagy önelnevezésként fordul elő, hanem a magyar nép hét vezére közös megjelöléseként.[1117] Valójában ebben az elnevezésben, amely számnév (hét) és népnév összetétele, Anonymus bizonnyal megőrizte a honfoglaló magyar nép eredeti önelnevezését.[1118] P. mester műve nagyobb részében, az idegenek által használt Hungárus (Hungari, Hungarii) megjelölést alkalmazta.[1119] Szemben a krónikás hagyománnyal, amely nem magyarázza meg ezt az idegenek által adott népnevet, Anonymus ad egy fiktív magyarázatot, eszerint az első meghódított várról, Hungvárról nevezték el őket.[1120]

Albericus, az általa átvett Hungari népnevet említette a „gens Hungarorum” kitételben.[1121] A nyugati évkönyvekben, krónikákban – Albericus kivételével ugyan magyar vezetőt nem említenek – leggyakrabban az ungri népnév szerepel.[1122] A Fuldai Évkönyv is általában ezt az Ungri megnevezést használja, de emellett avaroknak is nevezi őket.[1123]

Szláv forrásokban, így a Konstantin–Cyrill legenda 860–861-re utaló részében, illetve a Metód-legenda a 881-es (vagy 882/884) évre vonatkoztatható híradásában ’ugri’, illetve ’ugor király’ névvel nevezi meg a magyarokat, illetve egyik vezetőjüket.[1124] Az orosz őskrónikában a magyarok szintén ugri, illetve ugri bjelii (fehér ugrok) és ugri csjornii (fekete ugrok) néven

---

[1115] Anonymus, 1. caput, SRH 34. „Schithia igitur maxima terra est, que Dentumoger dicitur, versus orientem finis cuius ab aquilone parte extenditur usque ad Nigrum Pontum.”; magyar fordítására vö. MEH 135. (Pais Dezső); HKÍF 280. (Veszprémy László)

[1116] Anonymus, Prologus, SRH I. 33. „qualiter septem principales persone, que Hetumoger vocantur, de terra Schithica descenderunt.”; „hétmagyarnak” fordítja Pais Dezső, vö. MEH 134.; és Veszprémy László is, vö. HKÍF 278.

[1117] Vö. Györffy György, MEH 285. o. 267. jegyzet

[1118] Kordé Zoltán, KMTL 262.; HKÍF 278. o. 911. jegyzet

[1119] Anonymus, Prologus „per ydioma alienigenarum Hungarii”, vö. Hungárusok, Pais Dezső, vö. MEH 134.; Veszprémy László, Hungárusok, vö. HKÍF 278.

[1120] Anonymus, 2. caput, SRH I. 37. „Hungari dicti sunt a castro Hungu”; MEH 137.; HKÍF 283. (Veszprémy László)

[1121] Gombos 1937–1938. I. 23.

[1122] Annales Bertiniani 862. évi bejegyzése, SRG AB 19–20; vö. fordítására HKÍF 183–84. (Tóth Sándor László)

[1123] „Avari, qui dicuntur Ungari”, vö. SRG AF; vö. fordítására MEH 211. (Horváth János); HKÍF 190. (Géczi Lajos)

[1124] A Konstantin-Cyrill-legendára vö. Pannóniai legendák 32–34.; HKÍF 160.; a Metód-legendára HKÍF 161. (Ferincz István); elemzésére vö. Király 1974. 10–11.; H. Tóth 1981. 170–178.

találhatók meg.[1125] A Szent Naum-legenda is ugri megnevezéssel említi a magyarokat a morva föld elfoglalása kapcsán.[1126] Mindebből kitűnik, hogy a honfoglalás kori magyarokat a szláv források szinte kizárólagosan ugor/ugri néven ismerték. Ez az ugor/ugri népnév kapcsolatban állt a nyugati forrásokban domináló ungri megnevezéssel, és nyilván szláv közvetítéssel terjedhetett el. Emellett a nyugati források a Kárpát-medence egykori népességére, azok korábbi hasonló életmódjára is utalva nevezték őket avaroknak (Fuldai Évkönyv), illetve a Bizáncban megforduló Liudprand tudott a bizánciak által a magyarokra használt turk népnévről.

A muszlim források kettősséget mutatnak a magyarok megnevezésével kapcsolatban. A Dzsajháni-hagyomány ugyan a turkok egyik fajtájának tartja őket, azonban egyedi névként a madzsghari (modzsgheri) etnonimet is használja rájuk, amit általában a magyarok önelnevezésének tekintenek. Róna-Tas András a muszlim forrásban szereplő népnevet ebben a formában idegen, a kazároktól származó etnonimnek tartja.[1127] Zimonyi István, sajátos értelmezéssel, a ’földbe ásott ország’ etimológiájából vezeti le az arab népelnevezést, amit a kutatás legalábbis vitatott.[1128] A másik alapvető, muszlim forrásokban szereplő népelnevezés a baskír (baszdzsirt), amelyet az al-Balhi-hagyomány (Isztakhri, Ibn Haukál) a Volga mentén maradt magyar kisebbségre és a tőlük elváló, majd a Kárpát-medencében lakó többségre egyaránt használt. A nyelvészeti/történeti kutatás egy része elfogadta a baskír elnevezést a magyarokra vonatkozó idegen népnévként, másik része vitatta, hogy mennyiben használható ez a muszlim forrásokban szereplő megnevezés a magyarokra. Maszúdinál egy Bizánc-elleni, 934. évre tehető magyar–besenyő kalandozás során, négy ’turk’ népnév között fordul elő ez a megnevezés.

A fentiekben áttekintettem az Álmost és Árpádot említő forrásokban, illetve egyéb, a Levedi-fejezetben nem tárgyalt kútfőkben a magyarokkal kapcsolatba hozható népneveket. Megállapítható, hogy Levedi, illetve Álmos és Árpád népére ugyanazokat a megnevezéseket használták. Konsztantinosz a türk és a szavartoi aszfaloi, más bizánci források leginkább a türk, valamint az ungri, a szkíta, a hun stb. elnevezéseket is. A szláv tudósítások ugornak/ugrinak, a nyugati források zöme ungrinak nevezte a honfoglalás kori magyarokat, használva a Kárpát-medence egykori lakosaira utaló avar, hun és más népneveket is. A muszlim (arab, perzsa) források szintén türknek tekintették a magyarokat, de a madzsghari/modzsgheri, illetőleg a baskír (baszdzsirt) megnevezésekkel is éltek. A magyar önelnevezést idegen forrásokban csak a muszlim Dzsajháni-hagyományban lelhetjük fel, illetőleg a kései magyar krónikás-hagyományban (Anonymus: moger, hetumoger, dentumoger; krónikák Mogori nevei) találhatjuk meg, de még ez utóbbiban is az idegen népelnevezés (ungri) latinos formájú alakja (Hungari) dominál.

[1125] HKÍF 174–175. (Ferincz István)
[1126] HKÍF 168–169. (Ferincz István), vö. még Kristó–H. Tóth 1977. 3–20.
[1127] Róna-Tas 1996a. 227–229, 240.
[1128] Zimonyi 2005. 50–57.; elvetette ezt az értelmezést Ormos 2005. 733–781.; Ormos 2009. 1129–1158.; Ormos 2010a.; Ormos 2010b. 699–700.

II. 2. 3. Álmos és Árpád nevének etimológiája

Az alábbiakban a nyelvészet oldaláról közelítem meg a törzsszövetség másik vezető dinasztiájának neveit, ahogy azt Levedi esetében is tettem.

II. 2. 3. 1. Álmos ősei nevének etimológiája

Anonymus Ügyek (Ügek) vezért említi Álmos apjaként, és 819-re teszi nászát Emesével.[1129] A krónikakompozícióban Ügyekből Álmos nagyapja lesz, apjának pedig Előd (Eleud) lép elő, aki Anonymusnál a hét vezér közül a második.[1130] Joggal merülhet fel kétely Anonymus és a krónikás hagyomány esetében, Ügyek és Előd kapcsán, puszta létezésüket illetően is.[1131] Ügek nevét értelmezték a török 'üge', 'szent' szóból. Előd esetében felmerült Levedivel való azonosításának lehetősége is. Ennek elvetése esetén, ahogy azt Kristó Gyula alapos tanulmányában kimutatta, 'ős, előd' jelentésű beszélő neve arra utalhat, hogy a kései magyar hagyomány nem tudta már megnevezni Álmos felmenőit.[1132] Többen is 'elsőszülött vagy 'ős' jelentést tulajdonítottak az Eleud/Előd névnek.[1133] Amennyiben tehát nem azonosítjuk Levedivel Eleudot (Előd), akkor Álmos elődjének vagy ősének tekinthetjük, de a puszta névmagyarázaton túl nem tudunk meg róla semmi lényegeset. Hasonló a helyzet Ügyekkel. Legfeljebb azt vethetjük fel, hogy Ügek Álmos elődje, őse volt, így a két név ugyanazt a személyt is takarhatja; igaz, hogy ebben az esetben sem kerülünk közelebb az egykori történeti valósághoz. Álmos anyja, Emese neve az uráli eredetű 'nőstény, anya' jelentésű szóra (eme) mehet vissza.[1134]

II. 2. 3. 2. Álmos nevének etimológiája

Álmos (Almutzés) nevével kapcsolatban Anonymus adta az első két névmagyarázatot. Eszerint Álmos anyja, Emese álmában jelent meg az égi látomás, a Turulmadár, és őt teherbe ejtette, illetve égi jóslatot kapott. Anonymus magyarázata tehát, hogy „mint az álmot magyar nyelven így hívják. S születését álom jövendölte meg, őt magát is Álmosnak nevezték el."[1135] Krónikáinkba csak az álom szó került be magyarázatként. Anonymus alapján, az almu-álom szóból származtatta Álmos nevét többek között Pais Dezső is.[1136] P. mester a néphagyomány mitologikus magyarázatát mintegy „felülírva", az Almus alakban írt nevet a latinból is magyarázta, és „szentként" értelmezte, mivel „utódaiból szent királyok és hercegek születtek majdan."[1137] A pogány és latinul egyáltalán nem tudó magyarok nem nevezhették el ilyen névvel

---

[1129] SRH I. 38, 41.; HKÍF 357, 359. (Veszprémy László)
[1130] SRH I. 284, 287.; HKÍF 284, 287. (Kristó Gyula)
[1131] Kristó–Makk 1996a. 7–8.; Tóth 1996d. 32.; Tóth 2011. 34.
[1132] Kristó 2000c.
[1133] Pais 1911. 167.; Pais 1921. 161.; Jakubovich 1932. 198.; Gombocz–Melich 1914–1930. 1532.
[1134] KMTL 187. (Kordé Zoltán)
[1135] Anonymus, 3. caput, SRH I. 38.; fordítására vö. MEH 137–138. (Pais Dezső); HKÍF 284. (Veszprémy László)
[1136] Pais Dezső, vö. SRH I. 38. o. 8. jegyzet
[1137] Anonymus, 3. caput, SRH I. 38.; fordítására vö. MEH 137–138. (Pais Dezső); HKÍF 284. (Veszprémy László)

vezérüket, és P. mester érvelése sem állhatja meg helyét, ti. hogy előre lehetett volna látni a pogány Álmos kései utódainak (Szent István, Szent Imre, Szent László) szentségét. Legfeljebb azt vethették volna fel egyes kutatók, hogy Álmos szakrális (szent) fejedelem volt, és erre utalhatott volna Anonymus 'szent' névmagyarázata. Valójában semmi nyoma nincs annak, hogy P. mester tudomással bírt volna Álmos hatalmának szakrális jellegéről, bár kétségtelenül első fejedelemként említette. A kora humanista szellemiségű gesztaíró több etimológiát is felkínált, még ha az első változatot lehetne is a néphagyománnyal indokolni, és nyelvészetileg sem vethető el.

A történeti kutatás kételyét hangoztatta Anonymus etimológiáit illetően; és a magyar/finnugor 'álom' szó helyett török névmagyarázatot kínált. Felmerült az a lehetőség, hogy a magyar Álmos neve, a 921–922-ben Ibn Fadlánnál szereplő volgai bolgár Almis fejedelem nevéhez hasonlóan, az 'almis' török szóból eredeztethető; és a török 'almak' 'venni' szó és a -mis múlt idejű melléknévi igenév kombinációja. A 'vett, vétel' jelentésű 'almis' török óvónév az ártó szellemek ellen.[1138] Németh Gyula és Pais Dezső egyaránt lehetségesnek tartották a magyar ('álom') etimológiát, és a török névmagyarázatot ('vett').[1139] Berta Árpád Álmos nevét az 'elrévült, megigézett' jelentésű török 'ali' tőből eredeztette, amelyből a 'táltos' szó feltételezhető tali-gyöke is származhat. Ez megfelelni látszik Álmos feltételezett szakrális uralkodó, papkirály szerepének.[1140] Szabados úgy értékelte az etimológiai kísérleteket, hogy ezek a szent fejedelemhez kapcsolódnak, „a törökös és a magyar megfejtési kísérletek szemmel láthatólag egyaránt szakrális magasságokba emelik Álmost."[1141] Magam korántsem látom ilyen egyértelműnek az etimológiai feltevésekből leszűrhető történeti következtetéseket. Álmos esetében, akárcsak Levedinél, nem tudunk biztos névmagyarázatot adni. Az etimológia kétségtelenül függ Álmos szerepének megítélésétől. Első fejedelemnek, szakrális uralkodónak tekintjük-e, a Turul-mondát szó szerint vonatkoztatjuk-e személyére, vagy sem. Álmos nevével kapcsolatban egyaránt gondolhatunk török óvónévre, szent uralkodóra (papkirályra), illetőleg magyar jellegű elnevezésre (álom) is. Bizonyos az, hogy Álmos a magyar törzsszövetség egyik legrégebbi, ismert vezetője volt.

II. 2. 3. 3. Árpád nevének etimológiája

Álmos fia, Árpád esetében, paradox módon, egyszerre tűnik jóval egyszerűbbnek, ugyanakkor nehezebbnek is nevének etimológiája. Egyszerűsíti a helyzetet, hogy Anonymus semmiféle névmagyarázattal nem áll elő. Árpád neve, görögös alakban az 'Arpadés' nem kínál semmiféle más kiejtési lehetőséget, mint az Árpád, esetleg az Arpadi.[1142] A legelterjedtebb nyelvészeti feltevés szerint a honfoglaló fejedelem neve az árpát jelentő török jövevényszóból

[1138] Gombocz 1915. 26–27.; Czeglédy 1985a. 109–112.; Ligeti 1986. 456–457.
[1139] Németh 1991. 276.
[1140] Berta 2001. 113–114.; Agyagási Klára elvetette Berta Árpád Álmos nevével kapcsolatban említett etimológiáját, Zimonyi István akadémiai doktori értekezéséhez írott opponensi véleményében.
[1141] Szabados 2011. 81.
[1142] Utóbbira, az Arpadira vö. Vékony 1986. 208–210.

származik, amelyhez a finnugorosnak vélt -d kicsinyítő képzőt illesztették. Így a név jelentése: 'árpácska'.[1143] Ez a turkológus etimológia a szóhoz kapcsolt, finnugoros jellegűnek nevezett -d képző segítségével fenntartotta a „magyar" jellegű névmagyarázat lehetőségét, miközben török jövevényszót említett az árpa kapcsán. Érdekes hogy a nomád, vagy más interpretáció szerint félnomád magyarok esetében egy szántóföldi termény, az árpa kapcsolódik egy fejedelem nevéhez. Ilyen jellegű névadás a későbbiekben is előfordul a magyaroknál (pl. Buzád stb.).[1144] Nem mindenki vélte hihetőnek, hogy a dinasztia-alapító fejedelem, ilyen egyszerű, mondhatni banálisan hétköznapi nevet viselt volna. Meg kell jegyezni, hogy Álmos és Árpád fejedelmi rangjától és szerepétől független lehetett az a név, amelyet születésükkor kaphattak, vagy később, férfikort elérve felvehettek. Ez lehetett óvónév, vagy valamilyen más, közismert elnevezés. Talán az sem véletlen, hogy a török népeknél, és a magyaroknál, később is találkozunk kétnevűséggel (Béla–Benyn/Adalbert; Géza – Magnus stb.). Nem valószínű tehát, hogy a név mögött feltétlenül a méltóságot, funkciót tükröző, mai értelemben vett 'tudatos' névválasztást kell mindig keresnünk. Ezért Árpád/Arpadi neve utalhatott az árpára is; és a névhasználat egyéb, mögöttes hátterét nem lehet felderíteni.

II. 2. 3. 4. Árpád leszármazottai nevének etimológiája

Konsztantinosz császár műve, és egyik informátora, Árpád dédunokája, Termacsu jóvoltából, abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy Árpád fiai, unokái, és egy dédunokája nevét ismerjük. A fejedelmi család 10. század közepi, a konsztantinoszi genealógiai listán levő, nevei magyarázatait vázolom fel, és röviden kitérek a fejedelmi család 10. század második feléből származó neveire.

Árpád négy fiának nevét a DAI 40. fejezetének genealógiai listája rögzítette. Eszerint az első fiú Tarkacsu, a második Jelekh, a harmadik Jutocsa, a negyedik Zolta.[1145] A 40. fejezetben, más helyütt, a bolgár háború leírásakor Liuntika is Árpád fiaként és arkhónként (fejedelemként) szerepel.[1146] Egyes feltevések „ötödik" fiúként,[1147] vagy Árpád legidősebb, más házasságából származó fiaként számoltak a Leventeként olvasott Liuntikával.[1148] Liuntika, nagy valószínűséggel, nem tekinthető azonosnak Levedivel sem.[1149] E híradásból csak az tűnik ki, hogy Árpádnak volt egy Liuntika néven is ismert fia. Az egyik lehetőség, hogy a bolgár háború idején (894–896) tevékenykedett. A másik lehetőség, hogy tágabb értelemben, Bölcs Leó idejében (886–912) működött, mint Árpád fejedelem fejedelemutóda. A Liuntika-rejtély csak úgy oldható meg, ha azonos valamelyik Árpád-leszármazottal.

[1143] Kuun 1892. 211.; Gombocz 1914. 282.; Németh 1991. 276–277.
[1144] Kuun 1892. 211.; Gombocz 1914. 282.
[1145] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 4-7.; DAI 40,53-55, vö. DAI 2003. 178–179.
[1146] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113v. vers. 1-2.; DAI 40,12-13, vö. DAI 2003. 176–177.
[1147] Árpád öt fiára és azon belül Liuntika-Leventére mint legidősebbre, vö. Marczali 1895. 45, 145.; Hóman–Szekfű 1928. 89. 144.; Hóman 1938. 56.; Györffy 1959. 83.; Györffy 1977c. 27-28, 34, 41, 57, 62.; Bartha 1968. 101.; Kristó 1980. 39, 181.
[1148] A Levente olvasatra vö. Moravcsik 1926. 82–84.; Árpád legidősebb fiaként vö. Macartney 1930. 110.
[1149] Liuntika azonosítására Levedivel vö. Grégoire 1937. 636.; újabban Tóth 1994a. 175–176.

A genealógiai listán az első fiú Tarkacsu (Tarkatzus), akit Tarhosként is említ a történeti–nyelvészeti kutatás.[1150] Németh Gyula feltevése szerint Tarkacs(u) neve a török tarqan méltóságnévből származik.[1151] Pais Dezső is a törökből eredeztette a nevet, de a ’keletkezik, származik’ jelentésű igéből.[1152] Úgy vélte, hogy mivel Liuntika–Levente is hasonló jelentésű nevet viselt, ezért nyelvészetileg bizonyítható azonosságuk.[1153] Németh Gyula és Gyóni Mátyás azonosnak vélte Tarkacsut Liuntika/Liündik személyével, jóllehet nevük etimológiáját különbözőképpen magyarázták.[1154] Németh az előbbit a tarqan méltóságnévből, az utóbbit a létigéből származó, ’atyafi, ivadék’ szóból magyarázta.[1155] Nyelvészeti szempontból biztos etimológiával nem rendelkezünk Tarkacsu esetében.

Árpád második fia Jelekh (Ielekh) volt.[1156] Jelekh nevét feltételesen azonosíthatjuk az Anonymusnál szereplő Hülekkel (Hulec), akit Álmos nagybátyjának nevez Anonymus. Németh Gyula Üllő formában rekonstruálta a nevet.[1157] Ligeti Lajos szerint a köztörök ’ilig’ szó ’uralkodó, király’ jelentéssel bírt, és ennek kazár megfelelője volt a yilig. Utalt arra, hogy „Árpád egyik fia ezt a nevet viselte, e név kazár változatát közölte” a császárral Bulcsú.[1158] Hasonlóképpen a török ’ellig’, azaz ’államszervezettel bíró, uralkodó, király’ jelentésű szóból származtatta e nevet, kazár közvetítéssel, Zimonyi István.[1159] Valószínű, hogy uralkodói címből eredő névről lehet szó.

Árpád harmadik fia Jutocsa volt (Iutotzas). Nevének jelentése vitatott.[1160] Németh Gyula a Jutacs–Jutocsi formában rekonstruált névalakot a köztörök jutuju szóból magyarázta, amely szerinte ’inyenc, nyelni szerető’ jelentéssel bírt.[1161] Györffy György az etimológiát elfogadva ’édesszájú’ jelentéssel utalt nevére.[1162] Ligeti Lajos megkérdőjelezte az y kezdetű török jövevényszó lehetőségét, Németh etimológiáját hibásnak tartotta. Szerinte legfeljebb kabar eredetű névvel számolhatunk.[1163] Nem beszélhetünk elfogadott etimológiáról Jutocsa esetében.

Árpád legkisebb, negyedik fia a Konsztantinosznál Zaltas, Anonymusnál Zulta alakban szereplő Zolta (Zoltán).[1164] Melich János és Németh Gyula nézete szerint az arab/török ’szultán’ méltóságnévből származtatható.[1165] Ez az etimológia elfogadottnak számít.

A geneológiai listán Konsztantinosz Árpád unokáit is felsorolja. Ezek szerint „Árpád első fia, Tarkacsu nemzette fiát, Tevelit, a második fiú, Jeleg nemzette fiát, Ezeleget, a harmadik fiú, Jutocsa nemzette fiát, Falicsit, a mostani fejedelmet, a negyedik fiú, Zoltán nemzette fiát,

---

[1150] Összefoglalóan Tarkacsu/Tarhos alakjára vö. KMTL 661. (Tóth Sándor László)
[1151] Németh 1930. 285–286.; Németh 1991. 227.
[1152] Pais 1960. 94–95.
[1153] Pais 1960. 84-85, 90.
[1154] Németh 1930. 285–286.; Németh 1991. 222, 277.; Gyóni 1943. 78, 82-83.; vö. még Moravcsik 1983. 178.
[1155] Németh 1930. 285–286.; Németh 1991. 222, 277.
[1156] Jelekhre összefoglalóan vö. KMTL 302–303.
[1157] Németh 1930. 286.; Németh 1991. 277.
[1158] Ligeti 1986. 486.
[1159] KMTL 302–303. (Tóth Sándor László–Zimonyi István)
[1160] KMTL 310. (Tóth Sándor László)
[1161] Németh 1930. 287–288.; Németh 1991. 278–279.
[1162] Györffy 1977c. 57.
[1163] Ligeti 1986. 97–98, 102, 540.
[1164] KMTL 741. (Tóth Sándor László)
[1165] Melich 1925–1929. 42.; Németh 1930. 290.; Németh 1991. 279–280.

Taksonyt."[1166] A későbbiekben megemlíti, hogy „unokái, Fali, Tasi és Taksony életben vannak."[1167] Nyilvánvaló, hogy Fali (Phalés) azonos a korábban Falicsiként (Phalítzi) említett személlyel, Jutocsa fiával, a Konsztantinosz korabeli magyar fejedelemmel. Taksony (Taksis) azonosítható Zolta/Zoltán említett fiával. Egyedül Tas/Tasi lóg ki a sorból. Valamelyik említett Árpád-unokával, Tevelivel vagy Ezeleggel azonos, vagy valamelyik Árpád-fi, leginkább Jutocsa másik fia lehetett, aki az előbbi listáról valamilyen okból kimaradt.

Elsőként Tarkacsu fiával, Tevelivel (Tebelés/Tevelis)[1168] kell foglalkoznunk. E név etimológiája kétséges.[1169] A legkézenfekvőbbnek tűnő török jövevényszó, a teve, amelyből korábban származtatni próbálták, aligha jöhet szóba. Felmerült a magyar 'tesz', valamint a 'szúr' jelentésű 'tövik' igéből való eredeztetése.[1170] Utóbbi etimológiaként jobban illik egy harcoshoz, de nem beszélhetünk biztos névmagyarázatról.

Árpád második fia, Jelekh fiát Ezeleg/Ezelekh (Edzelekh) alakban említi Konsztantinosz.[1171] Németh Gyula szerint az Ezeleg formában olvasandó név magyar és nem török, az eredeti alakja Ézelő lehetett, jelentése 'kóstolgató, nyalánk, ínyenc.'[1172] Németh hangsúlyozta, hogy hasonló jelentésű nevet viselt Ezeleg/Ézelő, mint nagybátyja, Jutocsa.[1173] Az etimológiát Jutocsa esetében Ligeti vitatta, de az Ezelekh 'Ézelő' értelmezését nem érintette.[1174]

Árpád harmadik fia, Jutocsa idősebb fia két névvel is szerepel a genealógiai listán, előbb Falicsi (Phalitzi), majd Fali (Phalés) alakokban.[1175] A név olvasata bizonytalan, egy korábbi nézet szerint Fajsz a helyes olvasat,[1176] amelyet szintén megkérdőjeleztek.[1177] Újabban Kristó Gyula Felicsi/Feli olvasatot ajánlott a meggyökeresedett Fajsz, illetve a forrást követő Falicsi alak helyett.[1178] Pais Dezső a magyar 'fal' igével hozta kapcsolatba, és Ézelő, valamint Jutocsa nevéhez hasonló, 'faló' névmagyarázatot adott.[1179] Kérdés, hogy ez az etimológia, az olvasattól is függően, megállja-e a helyét. Kristó Gyula a Felicsi/Feli olvasat alapján magyar 'fél', 'fele' névmagyarázatra következtetett.[1180] Úgy tűnik, hogy biztos olvasat vagy névmagyarázat Falicsi fejedelem esetében sincs.

A következő Árpád-leszármazott, unoka, Tas (Tasés).[1181] Ez a név Anonymusnál is előfordul 'Tosu' alakban, honfoglaló vezér, akinek fiaként Lélt, a 940–950-es évek kalandozó

[1166] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 7-13.; DAI 40,56-59; vö. DAI 2003. 178–179.
[1167] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 13-16.; DAI 40,60-62; vö. DAI 2003. 178–179.
[1168] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 9, 17.; DAI 40,57, 63; vö. DAI 2003. 178–179.
[1169] KMTL 673. (Tóth Sándor László)
[1170] Vö. KMTL 673. (Tóth Sándor László)
[1171] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 10.; DAI 40,57.; vö. DAI 2003. 178–179.; az Ezeleg fordítást adta Moravcsik Gyula, Ezelekh formában olvasta Ligeti 1986. 481.
[1172] Németh 1930. 287.; Németh 1991. 278.
[1173] Németh 1930. 287–289.; Németh 1991. 278–279.
[1174] Ligeti 1986. 97–98, 481.
[1175] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 11, 15.; DAI 40, 58, 61.; DAI 2003. 178–179.; Phalitzi címszó, vö. KMTL 207. (Kordé Zoltán)
[1176] Pauler 1900.; Györffy 1977c.
[1177] Pais 1931. 242–243.; Kristó–Makk 1988. 21–22.
[1178] Kristó 1995b. 36–44.; Kristó 2002a. 139–150.
[1179] Pais 1931. 242–243.
[1180] Kristó 1995b. 36–44.; Kristó 2002a. 139–150.
[1181] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 15.; DAI 40, 61.; DAI 2003. 178-179., KMTL 663. (Kordé Zoltán); összefoglalóan l. még Tóth 1992. 469–474.

vezérét említi.[1182] Tas neve a szűkebb konsztantinoszi genealógiai listán, ahol csak egy-egy Árpád leszármazott szerepel, nem található meg. A bizánci császár megemlíti a még élő Árpád unokák között, másodikként (Falicsi, Tas, Taksony). Két lehetőség van. Az egyik, hogy azonosítsuk valamelyik Árpád unokával, a másik, hogy Árpád valamelyik fiának ifjabb fiaként számoljunk vele. Az első verziót fogadta el Györffy György, amikor Jelekh fiával, Ezeleggel azonosította. A Tas nevet tolmácsolási hibának tekintette, szerinte így lett a 'tas' görög szóból tulajdonnév, holott eredetileg csak Ezelegre utaló mutatószó volt.[1183] A második ághoz kötötte Tast László Gyula, és Üllő (Jelekh) fiának tekintette.[1184] Herényi István is a második ághoz kapcsolta Tast, de ő eggyel későbbi generációra gondolván, Ezeleg fiának tekintette.[1185] Utóbbi azért zárható ki, mivel Konsztantinosz Tast is saját korában még élő Árpád-unokának nevezi Falicsival és Taksonnyal együtt. Tehát Árpád unokái között kell keresnünk Tast. Uhrman Iván a rejtélyes Liuntikát tartotta Tas apjának, hiszen mindkettő hiányzik a genealógiai listáról.[1186] A harmadik ág is hangsúlyosan szerepelt a feltevésekben, Falicsi öccsének tételezték fel.[1187] Jómagam is Falicsi öccseként szerepeltettem Tast több írásomban.[1188] Mindebből kitűnik, hogy Árpád négy fia közül leginkább a második és harmadik fiú ágáról származtatták Tast. A genealógiai listán szereplő négy unoka (Teveli, Ezeleg, Falicsi, Taksony) közül az Ezeleggel való azonosítás tűnhet logikusnak, mivel Tarkacsu fiáról, Teveliről Konsztantinosz azt mondja, hogy meghalt, Jutocsa fiáról, Falicsiről és Zolta fiáról, Taksonyról pedig azt, hogy ők viszont élnek.[1189] A két unoka között szerepelteti Tast. Mivel Ezelegről nem tett semmilyen újabb kijelentést, így kézenfekvő lenne Tast vele azonosítani.[1190] Ezt nem zárja ki az sem, hogy Taksonyt Falicsi és Tas unokatestvérének (hexadelphos autón) mondja Konsztantinosz.[1191] Ugyanakkor más érv nem támogatja Ezeleg és Tas azonosságát, az eddig felvetett etimológiák nem teszik ezt valószínűvé. Ráadásul nem túlságosan valószínű, hogy Árpád mindegyik fiának csak egy-egy fia született volna. Az a körülmény, hogy Tas pontosan Falicsi és Taksony között szerepel a még élő unokák sorában, s Taksony egyaránt unokatestvére volt Falicsinek és Tasnak, közvetett érv lehet arra, hogy Jutocsa kisebbik fia, és Falicsi fejedelem öccse lehetett Tas. Szólnunk kell a Tas név etimológiájáról is. Gombocz Zoltán és Németh Gyula is úgy foglalt állást, hogy a 'tas' török szó jelentése 'kő' és gyakran előfordul a törökben személynévként.[1192]

[1182] SRH I. 41, 61, 63–64, 70–71, 85.; MEH 140, 152–154, 157–158, 166.
[1183] Györffy 1970. 198.
[1184] László 1944. 217.
[1185] Herényi 1982. 74.
[1186] Uhrman 1987–1988. 221.
[1187] Bartoniek 1926. 804.; Hóman–Szekfű 1928. 144.; Pais 1960. 97.
[1188] Tóth 1986. 7.; Tóth 1992. 469-474.
[1189] Cod. Parisinus Gr. 115v. vers. 13-16.; DAI 40,60-64., vö. DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 49.
[1190] Tóth 1992. 471.
[1191] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 14-16.; DAI 40,61-62, vö. DAI 1967. 178–179; „all the sons of Arpad are dead, but his grandson Phalis and Tasis and their cousin Taxis are living." Sajátságos, hogy a DAI 1950-es magyar kiadásából, és következésképpen reprintjéből (DAI 2003) – talán nyomdai hibából – kimaradt az „unokatestvérük" kitétel. Ugyanakkor szerepel ez mindenféle megjegyzés nélkül a korábbi magyar fordítás hiányosságát, vagy inkább nyomdai stb. hibáját illetően, ÁMTBF 49.; hasonlóképpen, HKÍF 132.
[1192] Gombocz 1915. 21.; Németh 1930. 291.; Németh 1991. 280.

Ennek tükörfordításának szokták tekinteni a magyar Keve nevet.[1193] Ligeti Lajos köztörök, kazár–kabar eredetűnek tartotta.[1194] Pais Dezső az anonymusi 'Tosu' névből kiindulva a török 'jóllakott' etimológiát tételezte fel, és kapcsolatba hozta más Árpád-leszármazottak (Ezeleg, Jutocsa) hasonlónak vélt neveivel. [1195] Ligeti elvetette ezt a szómagyarázatot, és a köztörök 'kő' jelentés mellett tört lándzsát.[1196] Nézetem szerint Tas nevét a törökből lehet magyarázni, és a hagyományos, 'kő' etimológiája megalapozottnak látszik.

Árpád legfiatalabb unokája Zolta fia, Taksony. Nevét Konsztantinosz 'Taxis', a krónikák 'Tocsun' alakban tartotta fenn.[1197] Taksony fejedelemségének emlékét csak a magyar krónikás hagyomány és Anonymus őrizte meg.[1198] A név etimológiája török. Pais Dezső a táplálkozással kapcsolatos török jövevényszavak közé vette, és 'jóllakott' jelentést tulajdonított neki. A Pais-féle etimológiát elfogadta Györffy György is.[1199] Rásonyi Nagy László 'toksun' alakot rekonstruálva 'tele, jóllakott. vastag, erős, vad' jelentésű török szót feltételezett.[1200]

Árpád dédunokái közül kettőt ismerünk biztosan, Termacsut és Gézát. Konsztantinosz említi, 948 körülre vonatkozóan, hogy Teveli fia „barátunk, Termacsu [Termatzus], aki a minap jött fel Bulcsúval."[1201] Termacsuról nincs több adatunk. Nevét a törökből magyarázták.[1202] A Termacsu nevet a Tormás helynevekkel már Németh Gyula egyeztette, török eredetű névnek, és magyar becézőképzővel ellátott alaknak tartotta.[1203] A Termacsu–Tormás alakváltozással számolt Ligeti Lajos is.[1204] Új etimológiát adott Róna-Tas András, aki a 'Termecsü' olvasatot javasolta, és a palota jelentésű 'terem' szóból eredeztette, amely görög eredetű, de elterjedt a törökök és a szlávok között is. Álláspontja szerint „a termecsü cím, a 'palotagróf' címe, és ezért csak közvetve függ össze a 730-ben feljegyzett kazár termecs–tarmacs címmel."[1205] Ez arra utal, hogy a Termacsu név etimológiája vitatott, jóllehet valószínű a török etimológia.

Taksony fejedelem fia, Géza (Gyeücsa) már nem szerepel Konsztantinosznál, 948-ban még kiskorú lehetett. Nevét a források több alakban is megőrizték (Devieux, Geyza, Geicha, Geycha).[1206] Régi felismerés, hogy a Géza név téves olvasat eredménye, és a Gyeücsa, Gyeüsa névváltozatok régi magyar alakjai a Gyejcsa, Gyejsa, Décse lehettek.[1207] Németh Gyula bolgár-török eredetű személynévnek tekintette, amely török méltóságnévből, 'yeg idi', azaz 'fő

[1193] Ligeti 1986. 94, 533.
[1194] Ligeti 1986. 94, 102, 533, 540.
[1195] Pais 1960. 94–98.
[1196] Ligeti 1986. 94.
[1197] Taksonyra vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. 13, 16.; DAI 40, 59, 61.; DAI 203. 178–179.; összefoglalóan vö. KMTL 659. (Kordé Zoltán)
[1198] SRH I. 106, 206, 285.; SRH II. 328.; HKÍF 340, 346, 347.
[1199] Györffy 1977c. 57.
[1200] Rásonyi 1927. 278–279, 282.
[1201] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 17-18; DAI 40,63-65, vö. DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 49.; HKÍF 132.
[1202] KMTL 672. (Kordé Zoltán)
[1203] Németh 1930. 291–292.; Németh, 1991. 280–281.
[1204] Ligeti 1986. 82, 251, 529.
[1205] Róna-Tas 1996a. 102.
[1206] Devieux, vö. Thietmar, ÁKÍF 112. o. 333. jegyzet; Geyza, vö. Pozsonyi Krónika, SRH I. 12., Geicha, vö. Kézai Simon, SRH I. 172.; Geycha, vö. Zágrábi Krónika és XIV. századi krónikakompozíció, SRH I. 207., 311.; vö. Tóth 2010. 225.
[1207] KMTL 235. (Kristó Gyula); Ligeti 1986. 21.

uralkodó' eredt.[1208] Czeglédy Károly szerint a név török eredetű méltóságnévre megy vissza, a keleti türk yabgu (nyugati türk dzsebu) címre.[1209] Utóbbi magyarázatot elfogadta Györffy György is, aki szerint a nyugati türk dzsebu változatából a magyarban Gyevü>Gyeü>Győ és Gyeü, illetve kicsinyitőképzővel Gyeücsa származott.[1210] Ligeti Lajos Czeglédy értelmezésével értett egyet. Szerinte a szó iráni eredetű változatán alapuló, kazár közvetítésű, 'jewü, jewi' alakból lehet kiindulni és ahhoz járult a -csa magyar kicsinyítő képző.[1211] Ligeti hozzátette, hogy olyan címből származó névvel számolhatunk, amely alkalmas volt arra, hogy jövendő fejedelmi személy viselje."[1212] Egyértelmű tehát, hogy Géza török (kazár?), méltóságnévből lett nevet viselt.

Utolsó, biztosan az Árpád-nemzetséghez kapcsolódó, és még a korszakhoz tartozó személy Géza fia, Vajk (keresztény nevén: István).[1213] Ez a név 'Waic" alakban a kortárs Thietmarnál szerepel.[1214] Szent István korábbi, Vajk nevét pogány névnek tekintették. Felmerült az a lehetőség, hogy Adalbert Vojtech nevét keressük a Vajk névben, de ez kevéssé valószínű.[1215] Jóval valószínűbb a török etimológia. Németh Gyula szerint a -k becéző-képző, az alapszó pedig a 'Vaj', amely a török 'baj' méltóságnévből eredhet. Ennek jelentése szerinte 'gazdag, hős, vezér', és tipikusan török személynév.[1216] Németh a Thietmarnál előforduló Vajk alakot a b>v változással magyarázza, ezért változott szerinte az eredeti Bajk alak a magyarban Vajk formára.[1217] Györffy György a névben egyaránt látta a magyar 'vaj', régi jelentése szerint 'zsír' szót, mint a régi török 'baj' 'gazda, gazdag' jelentésű tiszteleti nevet.[1218] Apjához hasonlóan, Vajk/István is török eredetű méltóságnevet viselt.[1219]

Összegezve azt állapíthatjuk meg, hogy a Turul-nemzetség vagy az Álmos–Árpád nemzetség ismert tagjainak többsége török eredetű nevet viselt. Ugyanakkor vannak olyan eredetű nevek, amelyeknél nem egyértelmű a török etimológia. Így a vezető nemzetség esetében nem állapítható meg ugyan az etnikum, de olyan nyelvi környezetre utal, amelyben jelentős török–kazár hatással számolhatunk. Mindez igazolható a magyar törzsszövetség, és benne a vezértörzs és nemzetség történetileg is bizonyítható kazár politikai kapcsolataival a honfoglalás előtt. Ezek sorában említhetjük a kazárokkal való együttharcolást, Árpád kagántól származó fejedelmi tisztségét. A másik fontos körülmény, hogy egy kazár népcsoport, a kavarok az új Kárpát-medencei hazában is együtt éltek a magyarokkal, részét alkották a tágabb értelemben vett magyar törzsszövetségnek. Konsztantinosz császár azt állította, hogy a kazárok megtanították a magyarokat a kazárok nyelvére. Mindez azt jelentheti, hogy a magyar törzsszövetség, legalábbis

[1208] Németh 1930. 292–293.; Németh 1991.
[1209] Czeglédy 1956b. 325–333.; Czeglédy 1985a. 64–72.
[1210] Györffy 1977c. 59.
[1211] Ligeti 1979. 131–135.; Ligeti 1986. 485–486.
[1212] Ligeti 1986. 486.
[1213] KMTL 290. (Kristó Gyula)
[1214] ÁKÍF 110. (Thoroczkay Gábor)
[1215] Györffy 1977c. 58.
[1216] Németh 1930. 293–294.; Németh 1991. 281–282.
[1217] Németh 1930. 294.; Németh 1991. 282.
[1218] Györffy 1977c. 58.
[1219] Tóth 2010. 240.

vezető rétege, kétnyelvű lehetett. Mindez magyarázza, hogy az Álmos–Árpád nemzetségben gyakori lehetett a török eredetű személynevek használata, miközben magyar eredetű személynevekkel vagy legalább kicsinyítő-, vagy becéző-képzőkkel is számolhatunk.

II. 2. 4. Álmos és Árpád tisztsége

II. 2. 4. 1. A források tisztségnevei és értelmezésük

Az alábbiakban az Álmossal és Árpáddal kapcsolatban említett tisztségeket és ezek lehetséges értelmezéseit tekintem át a forrásokban.

Először a konsztantinoszi DAI 38. fejezetét kell idéznünk. Eszerint Levedi, a kagáni ajánlatot udvariasan visszautasítva, a felajánlott fejedelmi (arkhón) méltóságra a másik vajdát (heteros Boebodos), Álmost ajánlotta, illetőleg fiát, Árpádot.[1220] A kagán embereit elküldte Levedivel együtt a magyarokhoz. A magyarok „jobbnak tartották, hogy Árpád legyen a fejedelem, mintsem atyja, Álmos, minthogy tekintélyesebb volt, s egyaránt nagyra becsülték bölcsességéért, megfontoltságáért és vitézségéért, és így a kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelvén, fejedelemmé [arkhón] tették."[1221] A történet folytatásában is Árpád fejedelemségét hangsúlyozza Konsztantinosz: „Ez előtt az Árpád előtt a türköknek más fejedelmük [arkhón] sohasem volt, s ettől fogva mindmáig ennek a nemzetségéből lesz Turkia fejedelme [arkhón Tourkias]. Néhány év múlva a besenyők rátörtek a türkökre és fejedelmükkel, Árpáddal [meta tou arkhóntos autón Arpadé] együtt elűzték őket."[1222] A 38. fejezetben Konsztantinosz következetesen az arkhón címet használja a kazár kagán által Levedinek felkínált méltósággal kapcsolatban. A DAI-ban a bizánci császár gyakran használta ezt a terminust különböző vezetőkre. Az *'arkhón'* titulus utalhat egy nép vagy ország politikai vezetőjére, uralkodójára, fejedelmére, vezető tisztségviselőjére, illetőleg katonai vezetőre, a hadsereg vezérére, parancsnokára. A szövegösszefüggés döntheti el, hogy milyen jelentése van az adott helyen az arkhón címnek.[1223] Az idézett caput fenti passzusaiban az 'uralkodó, fejedelem' értelmezés a helytálló. A 38. fejezetben Konsztantinosz magyar forrása alapján nem Álmoshoz, hanem Álmos fia, Árpádhoz kapcsolja ezt a kazár eredetű méltóságot. Az idézett történetben négyszer szerepel Árpád fejedelemsége. Megjegyzendő, hogy a 38. fejezetben a kagán kétszer is úgy szerepel, mint „Kazária arkhónja" [arkhón Khatzarias].[1224] Ez teljesen megfelel Árpád említett titulusának, „Turkia arkhónja" [arkhón Turkias].[1225] Mindez a két fejedelmi méltóság hasonló tartalmára enged következtetni, a kagán ugyanúgy a kazár birodalom legfőbb méltósága volt, mint ahogy Árpád is a magyar törzsszövetség, a magyar fejedelemség

---

[1220] Cod. Parisinus Gr. 2009. 110v. vers. 13-18.; DAI 38,42-45.; vö. DAI 2003. 172-173.; ÁMTBF 44.
[1221] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 6-14.; DAI 38,48-53, vö. DAI 2003. 172–173.; ÁMTBF 45.
[1222] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 14-fol. 111v. vers. 4.; DAI 38,53-57, DAI 2003, 172-173.; ÁMTBF 45.
[1223] Az arkhón szó 'ruler, commander, captain jelentésére vö. Liddel–Scott 1883. 229.; „ruler, lord, prince' jelentésére vö. Sophocles 1990. 259.; az arkhón méltóság értelmezésére vö. Király 1974. 410–411.; Tóth 1990. 229.; Makk 1998a. 70.
[1224] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 16-17.; fol. 110. vers. 12-13. DAI 38,15 és 38,32, vö. DAI 2003. 170-171, 172–173.; ÁMTBF 43, 44.
[1225] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 18.; DAI 38,55, vö. DAI 2003. 172-173.; ÁMTBF 45.

legfőbb ura volt. Egyetlen eltérés mutatkozik a két titulus között – nem számítva azt a nem lényegtelen különbséget, hogy Árpád méltósága éppen a kazár kagántól származott – ti. hogy Kazária legfőbb vezetőjének méltóságneve, a kagán szerepel a 38. fejezetben, míg Árpád és utódai tisztségneve sem ebben a caputban, sem pedig a 40. fejezetben nem fordul elő. Ez nem zárja ki, de nem is támasztja alá azt, hogy Árpádnak ugyanolyan fejedelmi méltóságot adományozott volna a kazár uralkodó, mint amilyet ő is viselt. Analógiaként ide lehet kapcsolni az orkhoni türk feliratokon szereplő történetet, miszerint a türkök által legyőzött áz nép vezetőjének, Barsz bégnek a türk kagán kagáni címet adott.[1226] Eszerint vazallitás esetén is felruházhatták kagáni címmel az alávetett nép vezetőjét, tehát ezt nem tekinthetjük kizáró tényezőnek. A magyarok esetében kazár fennhatósági törekvésekről ugyan beszélhetünk, de aligha feltételezhetünk a türk–áz kapcsolatokhoz hasonló, alávetett viszonyt. Így még inkább reális annak feltevése, hogy a kazár uralkodó adományozhatott kagáni címet a magyarok megválasztott fejedelmének, Árpádnak. Mindenféleképpen kazár méltóságnévvel kell számolnunk, és ennek a legmagasabb kazár tisztség, a kagáni cím maximálisan eleget tesz. Más dolog, hogy Konsztantinosz, illetőleg magyar informátora, valamilyen okból nem emlékezett meg erről a címről. Így más kazár (török) méltóságnevek is szóba kerülhetnek, különösképpen, ha források támasztják alá meglétüket a magyar hagyományban.

A DAI 40. fejezetében újra előkerül Árpád uralkodói méltósága. A genealógiai listán újra szerepel Árpád, mint dinasztiaalapító, a következő titulussal: „Árpád, Turkia nagy fejedelme" [Arpadés, ó megas Tourkias arkhón].[1227] Összevetve a 38. fejezettel, ott 'Turkia arkhónja/fejedelme" Árpád, itt pedig 'Turkia megas arkhónja/nagy fejedelme' szerepel. Valószínűleg ugyanarról a kazár eredetű méltóságról van szó mindkét passzusban, amelyre a konsztantinoszi történet szerint megválasztották Árpádot, illetve kazár szokás szerint pajzsra emeléssel be is iktatták.[1228] A 'megas arkhón' kifejezés jelentése 'nagy fejedelem,' általában így is fordították.[1229] Kissé bonyolítja a kérdést, hogy a 'megas' szónak, miként magyar megfelelőjének ('nagy') több jelentése is van. Jelöl nagyságot, területi kiterjedést.[1230] Ugyancsak jelentheti a 'megas' két személy közül az időben korábbi, idősebb személyt.[1231] Városok, országok esetében a 'megas' jelző utalhat régebbi, korábbi voltukra.[1232] A 'megas arkhón' tituluskénti csak háromszor szerepel a konsztantinoszi DAI-ban. A 37. fejezetben a bizánci császár megemlíti, hogy „Besenyőországnak nyolc tartománya és ugyanannyi nagy fejedelme

---

[1226] MEH 63.
[1227] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 4-5., DAI 40,53; vö. DAI 178–179.; ÁMTBF 49.
[1228] A kazár módon, pajzsra emeléssel való beiktatásra vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 12-14.; DAI 38,51-53, vö. DAI 2003. 172–173.; ÁMTBF 45.
[1229] Magyar fordítására vö. DAI 1950. 179.; DAI 2003. 179.; Jenkinsnél 'great prince', vö. DAI 1967. 179.; egybeírt, állandósult szókapcsolattal 'nagyfejedelem' fordítás szerepel ÁMTBF 49.
[1230] Vö. Tóth 1990. 229.
[1231] Pl. DAI 26,15 'megalén Bertan' = 'idősebb Bertát'; vagy DAI 46,17: 'David, o megas' = a nagy, idősebb Dávid; vö. Tóth 1990. 229.; vö. még Makk 1998a. 69.
[1232] Vö. pl. DAI 27,65: 'arkhaion kai mega Kápua' = régi és nagy Kápua'; DAI 31,83: 'megalé Khróbatia' = nagy/régi/ősi Horvátország; DAI 13,5; 38,58; 40,33: 'megalé Morabia' = 'nagy/régi/ősi Morávia; vö. Tóth 1990. 229.

[megalous arkhóntas] van.[1233] Itt a besenyő törzsek élén álló törzsfőkről, vagy törzsi fejedelmekről van szó. A 'megas/megalé' jelző azzal állhat kapcsolatban, hogy a tartományok/törzsek kisebb részekre (nemzetségekre) oszlottak, és voltak kisebb fejedelmeik (nemzetségfőik) is.[1234] A besenyőknél tehát a nemzetségfőkkel összevetésben kapták a törzsfők a 'nagy fejedelem' minősítést. A másik példa a 'megas arkhón' titulusra a morvákról szóló 41. fejezet. Eszerint Szvatopluk, Moravia fejedelme [Morabias arkhón], három fiára hagyta az országot, s meghagyta, hogy „az első nagy fejedelem [arkhónta megan] legyen, a másik kettő pedig az első fiúnak legyen alárendelve."[1235] A 'Moravia fejedelme' ugyanolyan kifejezés, mint Árpád esetében a 'Turkia fejedelme', vagy a kagán méltósága mellett a 'Kazária fejedelme'. Szvatopluk első fiának 'megas arkhón' címe azt jelenti, hogy főhatalmat kapott, a másik kettő pedig részfejedelem lett.[1236] A 'megas arkhón' megjelölés tehát a morvák esetében nem jelent az arkhón tisztségtől különböző méltóságot, hanem a Szvatopluk első és másik két fia közti rangkülönbséget érzékelteti. Szvatopluk első fia ugyanazt a fejedelmi címet viselte, és ugyanolyan hatalommal rendelkezett, mint apja. Fontos kérdés, hogy a DAI harmadik példája, Árpád 'megas arkhón' titulusa a 40. fejezetben a besenyő vagy a morva típusú jelentéstartalmat hordozza-e magában, vagy esetleg mást jelent.[1237] Ez a kérdésfeltevés azt is magában rejti, hogy vajon Árpádot fejedelemnek vagy nagyfejedelemnek nevezzük, továbbá, hogy kereshetünk-e ezen titulus mögött egy konkrét kazár tisztséget, vagy sem. A történeti kutatás, ahogy azt a későbbiekben be is mutatom, a 'megas arkhón' kifejezést nagyfejedelemként értelmezte. Jómagam felvetettem azt a lehetséges értelmezést, hogy mivel Árpáddal kapcsolatban a bizánci császár többször is hangsúlyozta, hogy előtte nem volt más fejedelem, és ő volt az első megválasztott fejedelem, a „megas" szó „régi, egykori" jelentését kombinálhatjuk az 'arkhón' szóval. Így feltételeztem, hogy Árpád 'megas arkhón' megjelölése a genealógiai lista élén azt jelentette, hogy Turkia „régi, egykori időben legelső" fejedelme, nem pedig nagyfejedelme volt.[1238] Ezt, nézetem szerint, az is alátámasztani látszik, hogy Árpád unokáját, Falicsit Konsztantinosz „mostani fejedelemnek" (ton nüni arkhónta) nevezte.[1239] Értelmezésemben összekapcsoltam Árpád 'megas arkhón', azaz 'régi, időben első fejedelem' címét Falicsi 'mostani fejedelem' megjelölésével.[1240] Hipotézisemet Makk Ferenc bírálta, aki nemcsak a 'megas arkhón' fenti három előfordulását vizsgálta a DAI-ban, hanem a munkában szereplő összes, 'megas' jelzővel összekapcsolt méltóságjelölő szó jelentését. Öt ilyen címet (Basileus, rex, boilas, etaireiarkhés, arkhón) talált, ahol a 'megas' (nagy) jelző 12 alkalommal kapcsolódott

---

[1233] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 105v. vers. 18.; DAI 37,15–16.; vö. DAI 2003. 166–167.
[1234] A kisebb fejedelmekre [elattonas arkhóntes] vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 106v. vers. 14.; DAI 37,32-33, DAI 2003. 166–167.; a nagyfejedelmek törzsfőkkel, a kisebb fejedelmek nemzetségfőkkel való azonosítására vö. Tóth 1990. 229–230.; Makk 1998a. 75–76.
[1235] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 116r. vers. 15-16.; DAI 41,6-7.; vö. DAI 2003. 180–181.; ÁMTBF 49–50.
[1236] Tóth 1990. 230.; Makk 1998a. 76.
[1237] Tóth 1990. 230.
[1238] Árpád megas arkhón címének fenti, „régi, egykori, időben első értelmezésére vö. Tóth 1990. 230.; vö. még Tóth 1998. 101.; Tóth 2001b. 23.; Tóth 2010. 164.; Tóth 2011. 83.; az elmélet kritikai ismertetésére vö. Makk 1998a. 69.
[1239] Jutocsa 'mostani fejedelem' megnevezésére vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol.115v. vers. 11-12.; DAI 40,58, vö. DAI 2003. 178–179.
[1240] Tóth 1990. 230.; Tóth 2001b. 23.

hozzájuk. Elemzése szerint nem régi, hanem a tisztség viselőjének hatalmát kifejező szószerkezetről van szó mindegyik esetben.[1241] Konklúziója az, hogy az Árpád mellett szereplő 'megas arkhón' nem 'régi fejedelem', hanem 'nagyfejedelem' jelentéssel bír. Utalt arra, hogy Árpád „rangban, méltóságban és hatalomban felülmúlt más magyar fejedelmeket – mindenekelőtt a gyulát, karhát és a törzsek arkhónjait, azaz fejedelmeit," és az Árpád és Géza közötti valamennyi magyar uralkodó ezt a tisztséget viselte.[1242] Makk Ferenc értelmezése helytálló lehet, ha abból indulunk ki, hogy az Árpádot 'megas arkhón'-nak nevező genealógiai lista előtt Konsztantinosz egy törzsfői/vezéri hierarchikus listát is ad. A tisztségviselők – Árpád nemzetségbeli fejedelem, gyula, karha – után megemlíti, hogy „van fejedelme [arkhón] minden törzsnek is."[1243] Így, fenntartva korábbi értelmezésem elvi lehetőségét, úgy vélekedtem, hogy „ha tituluskénti használta a megas arkhón megjelölést Konsztantinosz, azért tehette, hogy megkülönböztesse a hierarchiában élen álló Árpád rangját a törzsfők arkhón címétől."[1244] Jelen felfogásom szerint *Árpád 'megas arkhón' címzése nem véletlenül csak a genealógiai listán szerepelt így, és máshol pedig csak az 'arkhón' méltóság, vagy pedig a 'Turkia arkhónja' megjelölés. A kifejezés a genealógiai listán azt jelentette, hogy Árpád Turkia 'régi fejedelme' volt, és a mostani fejedelem pedig unokája, Falicsi. Ez a megjelölés ugyanakkor nemcsak időbeli elsőséget jelölt, hanem visszautalt a törzsfői listára is, ahol a törzsek rangban első fejedelme az Árpádtól származó fejedelem*.[1245] Úgy vélem, hogy *Árpád rangja a fejedelem, illetőleg egy konkrét cím lehetett, a 'nagy fejedelem' kifejezés pedig inkább egy viszonyszó, nem pedig Árpádhoz vagy utódaihoz kapcsolható, konkrét korabeli méltóság*.

A DAI 40. fejezetében közvetve is szerepel Árpád fejedelemsége, amikor a hierarchikus törzsfői listán azt olvashatjuk, hogy „első fejük [kephalén prótén] az Árpád nemzetségéből sorban következő fejedelem [arkhón]."[1246] Ez a passzus rímel a 38. fejezet, már idézett szöveghelyére, amely Árpád megválasztása után említi, hogy „ettől fogva mindmáig ennek [ti. Árpádnak – T. S. L.] a nemzetségéből lesz Turkia fejedelme."[1247] Makk Ferenc értelmezése szerint a „kephalé próté kifejezés pontosan utal arra, hogy az Árpád nembeli fejedelem a fő fejedelem," tehát a „kephalé próté kifejezés tulajdonképpen a megas arkhon ('nagyfejedelem') méltóságjelölő értelmében szerepel ezen a helyen."[1248] Ungváry Jenő szerint a kephalé a DAI-ban jelenthetett fejet (testrészt), vezért, parancsnokot, fővárost, felső részt. Véleménye szerint a vezetőre vonatkozóan „kizárólag a '(sereg)vezér, parancsnok' jelentés adatolható."[1249] A hagyományos, Moravcsik-féle fordítás helyett a következő értelmezést ajánlotta:

[1241] Makk 1998a. 70–78.; Makk 2012. 33–50. – Megjegyzendő, hogy Makk szerint a 'megas basileus' kifejezés a 13. századtól felvehetett időbeli ('első', 'korábbi') jelentést, vö. Makk 1998a. 72.
[1242] Makk 1998a. 70, 77, 80.; Makk 1999. 192.; Makk 2012. 50.; hasonlóan újabban Tóth 2010. 164.
[1243] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 1.; DAI 40,50.; vö. DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 49.
[1244] Tóth 1998. 101.; Tóth 2001b. 23.; Tóth 2010. 164.; Tóth 2011. 83.
[1245] Utóbbi értelmezést fogadtam el jómagam is, vö. Tóth 2010. 164.
[1246] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 14-17.; DAI 40,47-48.; vö. DAI 2003. 178–179; ÁMTBF 48.
[1247] Cod. Parisinus Gr. fol. 111r. vers. 16-18.; DAI 38,54-55.; vö. DAI 2003. 172–173.; ÁMTBF 45.
[1248] Makk 1998a. 79.
[1249] Ungváry 1998a. 150.; Ungváry 2012b. 49.

„Főparancsnokuk az Árpád nemzetségből származó archón."[1250] Ungváry feltevése szerint a hadsereg parancsnoki struktúráját adta meg Konsztantinosz, a „fővezér az Árpád nemzetségéből származó archón volt", aki egyébként (a gyulával és karchával együtt) állami funkciókat is ellátott, „uralkodott".[1251] Jómagam Makk Ferenc álláspontjával értek egyet abban, hogy a 'kephalé próté' kifejezés 'első fejet', rangban első fejedelmet jelent.[1252] A vonatkozó passzust pedig szó szerint így értelmezhetjük: „Bírják első fejükként/fejedelmükként [ti. a nyolc törzs] a fejedelmet [arkhón] Árpád nemzetségéből."[1253] Az Árpád nemzetségből származó fejedelem/arkhón voltaképpen ugyanolyan körülírás, mint más vonatkozásban a 'megas arkhón'. Mindez, véleményem szerint, világosan arra utalhat, hogy a hierarchia élén álló Árpád és utódai címe a 'fejedelem' [arkhón] volt, ő volt az első törzsfő, és utána következett a gyula, a karha (karchas) és a többi törzsfő, törzsi fejedelem. Értelmezésem szerint Árpád és utódai egyszerre voltak a magyar törzsszövetség fejei és egyben saját törzsük fejedelmei is. Nem értek tehát egyet az Ungváry által is megfogalmazott nézettel, hogy a fejedelmek (Árpád nemzetségbeli arkhón, gyula, karkhas) a törzsek fölött álltak, és mellettük voltak még a törzsek fejedelmei is.[1254]

Konsztantinosz után a következő, 960 körüli forrás, amelyben Árpád tisztségviselőként szerepel, Georgius Monachus Continuatus, akit feltételesen azonosíthatunk Symeon Magistros Logothetéssel. A krónika folytatója (837–943 között) korábbi forrásokat használt fel, így például egy Bölcs Leó korabeli, konstantinápolyi városi évkönyvet.[1255] A 894–896-ra tehető, bizánci–bolgár háború kapcsán a szerző megemlíti, hogy Bölcs Leó császár elküldte követét, Nikétász Szklérosz patrikioszt hadihajókkal a türkökhöz (magyarokhoz), hogy ajándékokkal vegye rá őket Simeon bolgár uralkodó megtámadására. Nikétász elment, „találkozott azok [ti. a magyarok – T. S. L.] fejeivel [kephalais], Árpáddal [Arpadé] és Kusanessal [Kusané], megállapodott velük a támadást illetően."[1256] Georgius Monachus Continuatus a 'kephalé' szót használta a magyarok vezetőinek megjelölésére, akikkel Bölcs Leó megbízottja tárgyalt és megegyezett. Ezt a kifejezést Moravcsik Gyula 'fej' értelmezéssel adta vissza. A történeti kutatás fejedelemként vagy főnökként is értelmezte.[1257] Makk Ferenc értelmezésében a 'kephalé' szó 'fej', illetve 'fejedelem' jelentéssel bír.[1258] Ungváry Jenő filológiai szempontból vizsgálta a 'kephalé' szó fogalmát két bizánci szerzőnél, Georgius Monachus Continuatusnál és Konsztantinosznál. Szerinte György barát folytatója elsősorban testrész, 'fej' értelmében, másodlagosan 'sereg, hajóhad vezére, katonai parancsnoka' jelentésben használta a szót.[1259] Ezért Ungváry katonai parancsnoknak, katonai vezetőnek fordítja az Árpádra és Kuszánra alkalmazott 'kephalé'

[1250] Ungváry 1998a. 151.; Ungváry 2012b. 50.
[1251] Ungváry 1998a. 151.; Ungváry 2012b. 50.
[1252] Tóth 2001b. 27.
[1253] Tóth 2010. 169.; lkicsit másképpen, vö. Tóth 2001b. 28.
[1254] Ungváry 1998b. 151.; Ungváry 2012a. 50.
[1255] Vö. HKÍF 141–142. (Olajos Terézia)
[1256] ÁMTBF 59.; HKÍF 147.
[1257] Bekker, I. kiadásában a 'caput', azaz 'fej' fordítást adta, vö. Ungváry 1998b. 148., Ungváry 2012a. 47.
[1258] Makk 1998a. 79.
[1259] Ungváry 1998b. 148–149.; Ungváry 2012a. 48.

titulust.[1260] Ungváry kizárta azt az elterjedt magyarázatot, hogy akár Árpád, akár pedig Ku(r)szán e forrás alapján szakrális fejedelem lehetett volna. Érvelését kiegészíti azzal, hogy Nikétász katonai akcióról, Bulgária lerohanásáról tárgyalt a magyar vezetőkkel.[1261] Ungváry filológiai alapú feltevése több szempontból vitatható. A forrás ugyan elmondja, hogy a követ két magyar vezetővel tárgyalt Bulgária megtámadásáról, de ebből Árpád vagy Kuszán tisztsége tartalmára nem lehet következtetni. A forrásból arra sem kapunk választ, hogy e két vezér, fejedelem vezette-e a bulgáriai hadjáratot, de biztosan ők kapták az ajándékokat, ők tárgyaltak és döntöttek a hadjáratról. Szabados György szerint ebből a tudósításból nem derül ki, hogy „ők ketten [ti. Árpád és Kuszán – T. S. L.] hányadikként és milyen minőségben voltak a magyarok 'fejei'."[1262] Szabados tehát – Ungvárytól függetlenül, őt nem is idézve – elhárította a 'kephalé' szó értelmezésének lehetőségét. Annyiban helytálló a megállapítása, hogy pusztán a 'kephalé' titulusból nem állapítható meg, hogy Árpád és Kuszán pontosan milyen méltóságot töltött be. Georgius Monachus Continuatus adata megerősíti Konsztantinosz híradását, hogy Árpád a besenyő támadást megelőzően, a bolgár háború idején, a magyarok egyik vezetője volt. Újdonságot is hoz a bizánci krónikás, hiszen vezetőtársként említi Árpád mellett Kuszánt, aki Konsztantinosznál egyáltalán nem szerepel, a nyugati évkönyvekben vezetőként fordul elő, különböző nevekkel (Chussal, Chussol, Cussala).[1263] Anonymusnál is találkozunk Kurszánnal (Curzan), akinek apja „Cundu" (Kündü), a hét vezér egyike.[1264] A krónikák szintén említenek egy vele azonosítható Kusid (Cusid) nevű személyt, a hét vezér egyikének, Cundnak a fiaként.[1265]

Árpád a 10. század közepi bizánci szerzőknél szerepelt a 'fejedelem' jelentésű 'arkhón' (Konsztantinosz), a 'nagy fejedelem' jelentéssel bíró, 'megas arkhón' (Konsztantinosz), illetve a katonai vagy politikai vezetőt jelölő, 'fej' vagy 'vezér, parancsnok' jelentésű 'kephalé' (Georgius Monachus Continuatus, Konsztantinosz) minősítéssel. A bizánci források a fejedelemválasztás kapcsán, a bulgáriai kalandozás, és a besenyő támadás idején, katonai és politikai vezetőnek, fejedelemnek és vezérnek tüntetik fel Álmos fiát, Árpádot. Apja, Álmos, csak az egyik forrásban, éppen Konsztantinosznál fordul elő 'másik vajda' címmel, ami a hierarchiában második törzsfői, és esetleg második számú törzsszövetségi vezetői tisztségre utalhat.

Időben a következő, Álmos és Árpád tisztségét említő forráscsoportot a kései magyar krónikás hagyomány jelenti. A 14. századi krónikakompozícióban Álmos csak Árpád apjaként szerepel, akit megöltek Erdélyben, s „nem mehetett be Pannóniába."[1266] A krónikakompozícióban Álmost semmiféle tisztséggel nem jelölik. Ugyanakkor a 26. fejezet genealógiai listáján hangsúlyos szerepet kapott Álmos, ahogy arra elsőként Szabados György

[1260] Ungváry 1998b. 149.; Ungváry 2012a. 48.
[1261] Ungváry 1998b. 149.; Ungváry 2012a. 48.
[1262] Szabados 2011. 87.
[1263] Chussal nevére Annales Alemannici, MGH SS I. 54.; III. 140.; Chussol nevére MGH SS I. 77.; összefoglalóan vö. Kristó 1993a. 54–56.
[1264] SRH I. 41, 95.; HKÍF 287, 332.; vö. még Kristó 1993a. 58–59.
[1265] SRH I. 166, 288, 291.; HKÍF 354, 360, 364.
[1266] SRH I. 287.; HKÍF 359. (Kristó Gyula)

hívta fel a figyelmet.[1267] A krónika Álmos őseit visszavezeti egy hosszú, fiktív listán, egészen Noéig, majd pedig Álmostól Taksonyig közli a leszármazók névsorát (Álmos–Árpád–Zolta–Taksony).[1268] Álmos fia, Árpád rangjával együtt szerepel a krónikakompozícióban, amely az „első kapitány" (primus capitaneus*)* címet adja meg.[1269] Ez a cím a hét vezér vagy törzsfő közül az első törzsfő, fejedelem rangját jelentheti. Kézai Simon az 1280-as években készült krónikájában szintén a kapitányok közül az elsőnek nevezi Árpádot, aki „javaira nézve gazdagabb és hadinépére nézve hatalmasabb volt."[1270] Míg Álmosról az említett krónikakompozíció és Kézai jóformán alig emlékeztek meg (a Turul-mondát, és a genealógiát kivéve), és szinte csak Árpád apjának tüntették fel, annál nagyobb szerepet tulajdonítottak Álmosnak a 14. században írott Zágrábi és Váradi Krónikák.[1271] Eszerint a népnél [ti. a magyaroknál – T. S. L.] igen sok vezér [duces] volt, de végül is közülük a többiek egyet választottak fővezérré [principalis] talán nemessége és erénye miatt, akit Álmosnak hívtak vagy neveztek."[1272] A Zágrábi és Váradi Krónikák Árpádról csak azt említették meg, hogy a „vezérségben [in ducatu] őt [ti. Álmost – T. S. L.] Árpád nevű fia követte."[1273]A Zágrábi és Váradi Krónikák érdekessége, hogy Konsztantinoszon és Anonymuson kívül egyedül itt szerepel még a fejedelem- vagy vezérválasztás. A Zágrábi és Váradi Krónikákban Álmosnak két címe is volt. Az egyik a 'dux' szó, amelynek jelentése 'vezér', esetleg 'fejedelem'. Ez katonai vezetőt jelent, a hét vezér egyikét, hiszen a krónikák a többi vezetőt is ugyanilyen címmel (dux) illetik. A 'dux' titulus ugyanolyan jelentéssel bír, mint a krónikakompozíció és Kézai 'capitaneus' rangja. A Zágrábi és Váradi Krónikák Álmosra vonatkozó másik kifejezése, a 'principalis', amelyet Kristó Gyula 'fővezér' fordítással adott vissza.[1274] A 'principalis' rokona a 'princeps' szónak, amely élen állót, fejedelmet jelent.

A magyar krónikás hagyományban két alapvető verzió különíthető el. Az egyik verzió (krónikakompozíció, Kézai) Álmos tisztségéről semmit nem közölt, Árpádot pedig első kapitánynak (primus capitaneus), tehát első törzsfőnek, vezérnek vagy fejedelemnek tekintette. A másik magyar verziót a Zágrábi–Váradi Krónikák szolgáltatták, ahol viszont Álmos került előtérbe, őt választották meg az egyenrangú vezérek (duces) vagy fejedelmek 'fővezérré' (principalis) vagy vezérré/fejedelemmé (dux), és ebben a tisztségben (in ducatu) követte őt fia, Árpád. Megjegyzendő, hogy a vezér vagy fejedelem által birtokolt hatalom mellett, az általa uralt területet is ducatusnak nevezte a krónika.

Még egy forrás sorolható a magyar krónikás hagyományhoz, Anonymus Gesta Hungarorum című műve. Anonymus gesztájában több címmel is illette Álmost, akit szerinte a hét fejedelmi személy (principales persone) „vezérré és parancsolóvá (ducem et preceptorem) választott.[1275] P.

[1267] Szabados 2011. 87.
[1268] SRH I. 284–285.
[1269] SRH I. 287.; HKÍF 359. (Kristó Gyula)
[1270] SRH I. 165.; HKÍF 353. (Kristó Gyula)
[1271] Kristó 1993a. 18–19.
[1272] SRH I. 206.; HKÍF 366–367. (Kristó Gyula)
[1273] SRH I. 205.; HKÍF 367. (Kristó Gyula)
[1274] SRH I. 206.; HKÍF 367. (Kristó Gyula)
[1275] Anonymus, 5. caput, SRH I. 40.; HKÍF 286. (Veszprémy László); vö. még MEH 139. (Pais Dezső)

mester egyaránt nevezte őt első fejedelemnek/vezérnek (primus dux),[1276] illetve csak fejedelemnek vagy vezérnek (dux).[1277] Megjegyzendő, hogy Álmos apját, Ügyeket is duxnak címezte Anonymus, amelyet egyaránt lehet fejedelemnek vagy vezérnek fordítani.[1278] Ügyek apósa, a szkítiai Önedbilia (Eunedubelianus) is dux rangot visel a Gesta Hungarorumban.[1279] P. mester Álmost, egy passzusban, a hét fejedelmi személy 'urának és parancsolójának' (dominus et consiliarius) is nevezte.[1280] Álmos fia, Árpád is több, hasonló címmel szerepel a gesztában. Anonymus szerint Árpádot Álmos még életében „megtette fejedelmüknek és vezérüknek" (ducem ac preceptorem).[1281] Egy másik szöveghelyen, a 'Hungvária fejedelme' vagy 'Hungvária vezére' (dux Hunguariae) titulussal szerepel Árpád,[1282] ami voltaképpen a 'Magyarország fejedelme' cím torzult változata (a Hung vár etimológia miatt). Ez egybecseng Konsztantinosz 'Turkia fejedelme' megjelölésével. Anonymus a 'dux' szót használja 'fejedelem' vagy 'vezér' értelemben, mind Álmos, mind pedig Árpád esetében, amely titulus nála a hét tőrzsfő/fejedelmi személy (principales persone) közül a rangban első fejedelmet, vezért jelenti. P. mester első, megválasztott fejedelemnek Álmost tekintette, míg Árpádot maga Álmos nevezte ki utódául a többi vezér egyetértésével.

A magyar krónikás hagyomány tehát a szóba jöhető korabeli latin titulusok közül a katonai vezetőt jelölő 'capitaneus' (kapitány), és a szintén vezért, de fejedelmet is jelölő 'dux' fogalmakat használta Álmosra, illetve Árpádra vonatkoztatva. Az egyik, 13–14. századi hagyomány (Kézai, 14. századi krónikakompozíció) csak Árpádot említette az első számú vezérként (capitaneus), míg a másik 13–14. századi hagyomány (Anonymus, Zágrábi–Váradi Krónikák) Álmost tartotta az első (primus), megválasztott fejedelemnek (dux). A két verzió vagy tradíció egymással – tudatosan vagy egymásról nem is tudva – versengve, különböző megnevezésekkel (capitaneus, dux) illette a magyarok első vezérét, fejedelmét. Ráadásul, az első fejedelem személyében (Árpád, Álmos) is különbözött e két tradíció, sőt abban is, hogyan került a hét fejedelmi személy élére az első fejedelem vagy vezér (választással vagy anélkül).

A kései magyar krónikás hagyomány Álmost favorizáló verziójához kapcsolódik egy külföldi krónikás, ciszterci szerzetes szerző, a 13. századi Albericus Trium Fontium.[1283]

[1276] Anonymus, Prologus, SRH I. 33.; „első fejedelem", vö. HKÍF 278. (Veszprémy László); „első vezér", vö. MEH 134. (Pais Dezső)

[1277] Anonymus, Prologus és 2. caput, SRH I. 33, 37.; „fejedelem", vö. HKÍF 278, 281. (Veszprémy László); „vezér", vö, MEH 137. (Pais Dezső)

[1278] Anonymus, 3. és 4. caput, SRH I. 38, 39.; HKÍF 284, 285. (Veszprémy László) – a magyar fordításban Ügyek vezérként szerepel, míg fia, Álmos fejedelemként, és ugyanaz a dux titulus szerepel nevük mellett.; más, következetesebb fordításban mind Ügyek, mind pedig Álmos 'vezér' címmel szerepelnek, vö. MEH 137–138, (Pais Dezső)

[1279] Anonymus, SRH I. 39.; HKÍF 284. (Veszprémy László) – Eunedubelianus szkítiai fejedelemként szerepel a fordításban, míg Ügyek csak vezérként, ugyanazzal a dux titulussal.; más fordításban vezérként szerepel (név nélkül!) az 'igen nemes vezér' és Ügyek egyaránt, vö. MEH 138. (Pais Dezső)

[1280] Anonymus, 7. caput, SRH I. 41.; HKÍF 288. (Veszprémy László); MEH 140. (Pais Dezső)

[1281] Anonymus, 13. caput, SRH I. 52.; „fejedelmüknek és vezérüknek", vö. HKÍF 297. (Veszprémy László); „vezérré és parancsolóvá", vö. MEH 146. (Pais Dezső), utóbbi fordítás következetesebb, mert Álmos esetében ugyanazt a fordítást adja.

[1282] Anonymus, 13. caput, SRH I. 52.; „Hungvária fejedelme" HKÍF 297. (Veszprémy László); 'Hungvária vezére', vö. MEH 146, (Pais Dezső)

[1283] Vö. Kristó 1993a. 21.

Albericus szerint a magyarok népe „Álmos [Alino] nevű első fejedelmük [sub primo duce] idejében vonult ki Szkítiából, és foglalta el Pannóniát.[1284] Albericus eltévesztette a magyarok vezetőjének nevét, illetőleg eltorzította, de felismerhető, hogy a ragozott név téves olvasatáról lehet szó (Almo – Alino).[1285] Az Álmos címéül megadott 'primus dux', tehát 'első fejedelem' vagy 'első vezér' kifejezés szinte visszhangozza Anonymus titulusát, illetőleg a Zágrábi–Váradi Krónikák hasonló értelmű híradását.[1286] Albericus, Anonymushoz és a Zágrábi–Váradi Krónikákhoz hasonlóan, egy Álmos első fejedelemségéről tudósító krónikaverziót használhatott.[1287]

Összegezve a korábbi (10. századi) bizánci, és a kései (13–14. századi) magyar és külföldi krónika- és gesztairodalom vonatkozó tudósításait, két, egymással versengő hagyomány lelhető fel bennük. Az egyikben Álmos és utódaként Árpád, a másikban Árpád (és csak apaként szerepel Álmos) tűnik fel első fejedelemként, vagy első vezérként. A régebbi magyar hagyomány, illetve Konsztantinosz szerint Álmos csak a magyar törzsszövetségi hierarchia második számú törzsfője, fejedelme volt Levedi mögött. Ezzel szemben Árpád már a honfoglalás előtt elnyerte a magyarok/Magyarország (Turkia) fejedelmi címét (arkhón), amelyet a bizánci közvetítésű magyar hagyomány 'nagy fejedelem' (megas arkhón) formában is használt, amely időbeli és rangbeli elsőségre egyaránt utalhatott. Árpád már a bolgár háború (894–895) idején fejedelem lehetett, ezt erősíti meg Georgius Monachus Continuatus tudósítása, aki a türkök (magyarok) egyik fejeként (kephalé) említette őt. Konsztantinosz híradása szerint Árpád fejedelmet űzte el népével együtt a besenyő támadás. Ezt támaszthatja alá a kései (13–14. századi) magyar krónikás hagyománynak az a változata (Kézai, 14. századi krónikakompozíció), amely Árpádot tekinti első kapitánynak (primus capitaneus) és a honfoglalás irányítójának. A honfoglalás lebonyolítását Árpádnak tulajdonította a másik, Álmos-féle tradíciót képviselő Anonymus is. A magyar hagyomány egy másik, kései verziója (13–14. század) Álmost „előléptette" fejedelemmé (dux, primus dux), aki megkezdte a honfoglalást (Anonymus), illetőleg végre is hajtotta azt (Zágrábi és Váradi krónikák, Albericus). Utóbbi tradíció is Árpádot tudta Álmos fiának és fejedelmi utódának (dux). Álmos a honfoglalás megkezdése után adta át fiának a hatalmat Ungvárnál.[1288] A 14. századi krónikakompozíció Erdélyben öleti meg Álmost, mivel Pannónia elfoglalását azonosítja a honfoglalással.[1289] Az Álmos-párti tradíció más forrásai Álmosnak tulajdonítják Pannonia elfoglalását (Zágrábi és Váradi Krónikák, Albericus). Álmos szerepének érzékelhető növekedése a kései krónikás hagyományban szerintem kapcsolatban állhat azzal, hogy 1131-től a Kálmán által megvakított Álmos herceg (dux) utódai kerültek a magyar trónra Álmos fia, Vak Bélával.[1290] Ezzel magyarázható az, hogy Álmos alakja már a 12.

[1284] Gombos 1937–1938. I. 23.; HKÍF 263–264. (Kordé Zoltán)
[1285] Kristó 1993a. 21.
[1286] Vö. összefoglalóan Albericusra, Latzkovits 1934. főleg 79-80.; vö, Kristó 1993a. 21.
[1287] Hóman 1925a. 23.; Kristó 1993a. 21–22.; Szabados 2011. 74.
[1288] Anonymus, 13. caput, SRH I. HKÍF 297. (Veszprémy László), 146. (Pais Dezső)
[1289] Álmos megölésére Erdélyben vö. SRH I. 287.; HKÍF 359. (Kristó Gyula)
[1290] Vö. SRH I. 40. o. 3. jegyzet (Pais Dezső megjegyzése): Jakubovich Emil alapján tételezte fel (Klebelsberg Emlékkönyv, 212.), hogy Anonymus azért tette meg első vezérré Álmost, hogy „Álmos herceg személyét, II. Béla király atyjáét" kiemelje.

századtól előtérbe kerülhetett Álmos fia, Árpád rovására. Ezért tekinthettek rá úgy, mint az első megválasztott fejedelemre.

Az Álmos vagy Árpád által viselt fejedelmi/vezéri tisztség konkrét megnevezése még több problémát vet fel. A bizánci források görög (arkhón, megas arkhón, kephalé) megnevezései egy általános fejedelem/nagyfejedelem, vezér, uralkodó megnevezést engednek meg. A kései magyar hagyomány latin titulusai (primus capitaneus, primus dux, dux) szintén egy általános vezér/fejedelem fogalmat adnak. A honfoglalás előtti korra (870–880 körülre) utaló muszlim forrásokban, a Dzsajháni-hagyományban (Ibn Ruszta, Gardézi) szerepel két olyan méltóság, amely Álmosra és Árpádra (is) vonatkoztatható. Az egyik a kündü/künde/kende titulus (K.nd.h), a másik a konsztantinoszi törzsfőlistán is másodikként előforduló gyula (G.l.h = gülas) tisztségnév. A muszlim források tudósítása szerint a kündü 20 ezer lovassal vonul ki, de csak névleges hatalma van. A gyulának minden magyar engedelmeskedik a háború dolgában, a védelemben, és más ügyekben.[1291] Konsztantinosznál a 10. század közepére vonatkozóan, az Árpád-nemzetségbeli fejedelem (arkhón), a gyula (gylas) és a karha (karkhas) szerepel, bírói tisztséget viselnek.[1292] Ha a két, különböző szemléletű, különböző korra vonatkozó tudósítást összevetjük, a mindkét forrásban másodikként előforduló gyula tisztség kiesik, mert feltehetően csak a Konsztantinosznál első helyen szereplő arkhón méltóság kapcsolható össze az Árpád-nemzetséggel. Így a kündü tisztség maradhatna, de nehezen eldönthető kérdés, hogy funkciója fővezéri – tényleges hadba vonulással és hadvezetéssel –, vagy szakrális jellegű volt. Utóbbi esetben a kündü tisztség Álmoshoz lenne kapcsolható (csodás születés – turul-monda, megölése a krónikakompozíció szerint), ha ez a tisztség szakrális jellegű lenne. Ennek ellentmond, hogy kazár megfelelője, a csak Ibn Fadlánnál említett kündür kagán, a kazár hierarchia harmadik uralkodója volt, a szakralitást pedig a kagán képviselte. A kündü tisztség a magyaroknál együtt járt fővezéri, hadvezéri teendőkkel, és a muszlim források szerint a gyula bírt nagyobb hatalommal. Ezért nem bizonyítható az sem, hogy az Álmos vagy inkább Árpád által viselt fejedelmi méltóság a kündü lett volna, ahogy azt korábban jómagam is véltem.

II. 2. 4. 2. Álmos és Árpád tisztsége a történeti kutatásban – az első fejedelem vita

A történeti kutatást régóta foglalkoztatja az a kérdés, hogy kit tekinthetünk első fejedelemnek, Álmost vagy Árpádot, és milyen tisztséget viselhettek.[1293] A vita kezdetei a 18. századi történetírásig nyúlnak vissza, amikor előbb 1740-ben, Kéri Borgia Ferenc jóvoltából, Konsztantinosz császár műve, a DAI ismertté vált, illetőleg 1746-ban Bél Mátyás kiadta Schwandtner forrásgyűjteményében Anonymus Gesta Hungarorumát.[1294] A jezsuita történetírókkal kezdődött meg az Álmos vagy Árpád elsőségével kapcsolatos polémia. Pray György Anonymussal szemben Konsztantinosz tudósítását fogadta el mérvadónak, így Árpádot

[1291] A Dzsajháni-hagyomány tudósítására vö. HKÍF 32–33. (Ibn Ruszta), 35. (Gardézi)
[1292] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r, vers. 14-18.; DAI 40,46-50, vö. DAI 2003. 178–179.
[1293] Az Álmos és Árpád vita historiográfiai áttekintésére a legutóbb – Álmos szempontú megközelítéssel –Szabados 2011. 62–90.
[1294] A két forráskiadásra utal Szabados 2011. 64.

fejedelemnek tartotta, Álmost viszont nem. Az anonymusi vérszerződésben is Árpádra cserélte fel Álmos nevét.[1295] Katona István nem vitatkozva Pray Györggyel, Anonymus gesztáját fogadta el az első fejedelem kilétét illetően, és Álmost tekintette az első, míg Árpádot a második fejedelemnek, latinul duxnak.[1296] Emellett egyeztetni próbálta Anonymust és Konsztantinoszt; szerinte Álmost 884-ben megválasztották a magyarok, majd 889-ben Árpádot kazár szokás (pajzsra emelés) szerint iktatták be.[1297]

A jezsuita történetírók után, a 19. század második felében merült fel újra Álmos és Árpád szerepének, illetőleg az első fejedelem kilétének a kérdése. A korabeli történettudomány kiváló képviselője, Szabó Károly fejtette ki legalaposabban az Árpád első fejedelemsége mellett szóló érvelését. Eszerint „Konstantin császáron kívül, ki Árpád választását még Etelközben világosan Álmos mellőzésével mondja történtnek, igazolják Georgiosz Monachosz és León Grammatikosz Kr. u. 945-ig terjedő évkönyveik, melyekben Árpád még Etelközben a magyarok fejéül említtetik; igazolják ezt hazai évkönyveink, Kézai, Thuróczy, a bécsi képes, pozsonyi és budai évkönyvek, melyek a magyarok első kapitányának Árpádot írják."[1298] Szabó egy másik munkájában azt hangsúlyozta, hogy „jegyzőnkön (ti. Anonymus – T. S. L.) kívül a világon semmi más forrás nincs, mely Álmos fővezérségéről szólna, hanem ellenkezőleg a *legkülönfélébb s egymástól teljesen független források a magyarok első vezérének Árpádot és nem Álmost hirdetik* [kiemelés tőlem – T. S. L.]."[1299] Szabó érvelése szerint „a magyarok inkább választák vezérökké a kora legszebb virágában álló Árpádot, kit különben is éles esze, mély belátása s hősi vitézsége e díszes állásra mintegy kijelölni látszott, mint hanyatló korú atyját, a majdnem 70 éves agg Álmost."[1300] Szabó 'vezér' vagy fővezér' tisztséget tulajdonított Árpádnak és utódainak, bár a választott fejedelem címet is említette.[1301] Szabó Károly Árpád melletti – újabban Szabados György által egyszerre méltatott és bírált[1302] – érvelése azon nyugszik, hogy elfogadta Anonymus tudósítását Álmos 819 körüli születéséről, illetve Regino 889-es bejegyzését a magyarok besenyők általi kiűzetéséről, és ekkorra tette az etelközi fejedelemválasztást. Szabó elméletétől kortársai közül csak Fraknói Vilmos tudta függetleníteni magát. Fraknói hangoztatta azt, hogy „Álmos és nem Árpád volt a magyar nemzetnek első vezére." Úgy vélte, hogy a vérszerződést Álmossal még Ázsiában kötötték, és „Etelközben még a bolgár háború előtt Álmos életében vette át Árpád a vezérséget, és kazar módra megválasztva, nemcsak vezére, hanem fejedelme" is lett a magyaroknak.[1303] Fraknói tehát Álmost csak vezérnek, míg Árpádot vezérnek és fejedelemnek minősítve próbálta egyeztetni Konsztantinosz és Anonymus tudósításait. Szabó Károly joggal minősítette „szerencsétlennek" Fraknói

---

[1295] Pray 1761. 310.; Pray 1801. XXXIII- XXVIII.
[1296] Katona 1778. 34. 'Almus, Dux I ; 107. Árpád, Dux II.'
[1297] Katona 1778. 38–40.
[1298] Szabó K. 1878.141–142.; vö. még Szabó K. 1869. 37. o. 1. jegyzet
[1299] Szabó K. 1860. 120.
[1300] Szabó K. 1869. 36.
[1301] Szabó K. 1869. 36-37, 'vezér'; 43. 'fővezér', 37. o. 1. jegyzet 'választott fejedelem'
[1302] Szabados 2011. 67. – Szerinte Szabó itt „nem számol azzal, hogy nem tudni, mikor ment végbe az etelközi fejedelemválasztás, hány éves lehetett akkor Álmos."
[1303] Fraknói 1861. 49.

kísérletét, mivel szerinte „a történetírónak nem lehet föladata az egymással ellenkező írók adatait minden áron, minden lehető képzelt módon egyeztetni akarni, hanem kötelessége a valódi történelmi igazságot bírálati úton nyomozni, földerítni, s meggyőződését az általa tarthatatlanoknak ismert állítások félrevetésével, nyíltan hirdetni."[1304] Szabó Károly érvelése meggyőzőbb volt, így az ő elméletét fogadta el a történeti kutatás a következő évtizedekben.[1305] A korábban Álmost első fejedelemnek valló Horváth Mihály is Árpádot tekintette első fejedelemnek, és a vérszerződést is hozzá kapcsolta.[1306]

A 19. század végén, a honfoglalás ezredik évét méltón megünneplő milleniumi ünnepségek (1896) idején Árpádot tartották a magyarok első fejedelmének, és apja, Álmos teljesen háttérbe szorult.[1307] Marczali Henrik csak törzsfőnek és Árpád apjának tekintette Álmost, míg fiát, Árpádot a magyarok első fejedelmének, vagy nagyfejedelmének, dinasztiaalapítónak és honfoglalónak.[1308] A turkológus Vámbéry Ármin szerint Árpád volt „a magyarok legfőbb hadvezére" és a honfoglalást hozzá kapcsolta. Az Anonymus által Álmossal kapcsolatban említett vérszerződést a névtelen jegyző „koholmányának" vélte.[1309] Borovszky Samu már Levediában is Árpádot nevezte a magyarok fejedelmének.[1310] Pauler Gyula hasonlóképpen fogalmazott, amikor 890 tájára tette az általa 45–50 évesnek vélt Árpád kazár szokás szerinti fejedelemmé (nagyvajdává) választását. Álmost csak törzsfőnek és vajdának tekintette.[1311] A milleniumi korszakhoz sorolható az 1907-ben napvilágot látott Árpád és az Árpádok című, pompás kiállítású és magas színvonalú kötet. Ezt a 'díszművet' Árpád 907-re tett halála 900-ik évfordulóján jelentették meg, és a kötet tanulmányaiban Árpád fejedelem volt középpontban, atyját, Álmost alig említették.[1312] A kötet szerkesztője, Csánki Dezső, már a bevezetőben hangsúlyozta, hogy „állam és nemzet nagy eszméinek kezdetei az ő [ti. Árpád vezér] nevéhez kapcsolódnak; az immár ezeréves haza földjének megszerzése pedig az Ő esze és harca áldozatos munkája."[1313] A forrásokat példamutató elemzéssel ismertető Domanovszky Sándor Konsztantinosz DAI-járól megállapította, hogy „nemcsak a közölt adatok, hanem forrásai miatt is a honfoglalás korának legelső és legértékesebb kútfőjének tekinthetjük."[1314] A jogtörténész Illés József tanulmányában Árpád mellett foglalt állást, titulusát illetően nagyvezérnek, illetőleg nagyfejedelemnek nevezte.[1315] Árpád megválasztása fordulatot jelentett. „A nagyfejedelem, több mint az első vajda: békében is az ő hatalma" érvényesül, és a „nagy fejedelem már közös feje az összes törzseknek."[1316] Márki Sándor Árpád fejedelemnek tulajdonította a honfoglaláshoz

---

[1304] Szabó K. 1869. 37–38. o. 1. jegyzet
[1305] Szabados 2011. 68.
[1306] Horváth 1871. 27–28.
[1307] Röviden utalt a millenáris történetírás 'Árpád-párti' képviselőire áttekintésében Szabados 2011. 68.
[1308] Marczali 1895. 49, 50–53.
[1309] Vámbéry 1895. 174–175, 222.
[1310] Borovszky 1894. 22.
[1311] Pauler 1900. 24.
[1312] Csánki 1907.
[1313] Csánki 1907. VIII. (Bevezetés)
[1314] Domanovszky 1907. 3-16.; Csánki 1907. 15.
[1315] Illés 1907. 45–59. ; Árpád nagyvezér és nagy fejedelem címére vö. uo. 56–57.
[1316] Illés 1907. 57.

kapcsolódó nagyszabású hadműveleteket.[1317] Márki későbbi munkájában is Árpádot tartotta első fejedelemnek, sőt az anonymusi vérszerződést is hozzá kapcsolta.[1318] Rónai Horváth Jenő szerint Árpád „nagy vitézi hírnevét nyilván még fejedelemmé választása előtt érdemelte ki, utána pedig uralkodói képességeinek, bölcs gondolkodásának, bölcs tanácsának kellett előtérbe lépni."[1319] Rónai Horváth szerint Árpád irányította a honfoglalást, azonban „személyesen csatát nem vezetett, és nevéhez egyetlen nagyobb ütközet" emléke sem fűződik.[1320]

A millenium idejére kiformálódó, hagyományos felfogás – Álmos törzsfői, és Árpád fejedelmi szerepköréről – sokáig szinte maradéktalanul érvényesült. Először a mitológiával, a néprajzzal foglalkozó kutatók vetettek fel olyan szempontokat (turul-monda, Álmos megölése), amelyek Álmos mellett szóltak.[1321] Ezt az újszerű gondolatmenetet folytatta az 1910-es években Róheim Géza, aki a mondai–mítikus elemeket kombinálni próbálta a történeti tudósításokkal. Róheim szerint a magyaroknál kazár mintára, szakrális kettős királysági rendszer volt, a szakrális uralkodó mellett volt egy ténylegesen kormányzó király is. Ennek igazolására említette a muszlim források kende és gyula tisztségét, és György barát krónikájának folytatásában Árpád és Kuszán együttes szereplését. Úgy vélte, hogy az Álmos név nem tulajdonnév volt, hanem méltóságnév, a kende egyik címe. Feltételezte, hogy kazár szokás szerint ölték meg 'álmost', a kendét. A forrásokban mutatkozó ingadozást Álmos és Árpád fejedelemsége között úgy magyarázta, hogy „Álmos volt a magyarok kendéje, azaz isteni királya, fia Árpád pedig a dsila, a hadak intézője, magyar shogun."[1322] Utóbbi azt jelentené, hogy egy családon belül öröklődött volna a kündü és a gyula tisztség is. Róheim feltevése sokáig visszhangtalan maradt.[1323] Konsztantinosz tudósítása alapján egyértelmű, hogy csak az első számú fejedelem származott Árpád nemzetségéből, a gyula és a karha vonatkozásában ezt semmi sem támasztja alá.

A két világháború közötti korszakban meghatározó elméletet fejtett ki Hóman Bálint, a szellemtörténeti irányzat egyik vezető képviselője. Hóman úgy vélte, hogy a korábbi időleges fővezérség (kende) intézményével szakítva, a magyarok Etelközben „örökös fővezérré, fejedelemmé" választották a Magyar törzs fejének, Álmosnak a fiát, Árpádot.[1324] Hóman egy másik tanulmányában számba vette az Álmos fejedelemsége mellett szóló forrásokat (Anonymus, Zágrábi–Váradi Krónikák, Albericus), miközben utalt arra, hogy „a Kézai után írók vele együtt Árpádot tartják a magyarok első fejedelmének." Felismerte tehát a magyar krónikás hagyomány kettősségét, sőt szerinte a turul-monda a Szent László kori feltételezett Gesta Ungarorum-ban már benne lehetett.[1325] Összevetve a konsztantinoszi tudósítást a magyar hagyománnyal (Anonymus), úgy vélte, hogy „a fejedelemválasztás helye, időpontja s az első

[1317] Márki 1907. 65–66.
[1318] Márki 1914. 104–112.
[1319] Rónai Horváth 1907. 88.
[1320] Rónai Horváth 1907. 83, 88.
[1321] Ezekre a kutatásokra – Desericzky József piarista történetíró már 1760-ban, Ipolyi Arnold 1854-ben, Sebestyén Gyula 1905-ben – amelyek utaltak a Turul-mondára, Álmos megölésére, vö. részletesebben Szabados 2011. 69–73.
[1322] Róheim 1917. 59–68.; vö. még Róheim 1984. 137.
[1323] Az elmélet méltatására vö. Uhrman 1987/1988. 215–216.
[1324] Hóman 1923. 22. – részletezi is a címeket (KONST. 30: megas arkhón, másutt csak arkhón; Anonymus: dux; Krónika Árpád utódairól: dux: Pozsonyi évk.: princeps).
[1325] Hóman 1925b. 85, 95–97, 103–106.

fejedelem személye tekintetében" a bizánci császárnak kell hitelt adni, mert jó forrásra támaszkodott, „Árpádházi Tormás elbeszélésére." Feltételezte, hogy „az örökös fejedelem felavatása" a képletes vérrokonságot kifejező vérszerződéssel történt, majd „e szertartás után következett kazár szokás szerint a Konsztantinosznál említett pajzsraemelés, vagyis a fejedelemmé való ünnepélyes kikiáltás."[1326] Hóman tehát Konsztantinosz tudósítását fogadta el Árpád fejedelemmé választásáról Etelközben pajzsra emeléssel, de Anonymus tudósításának egyes elemeit (önálló fejedelemválasztás, vérszerződés) is beépítette elméletébe. Így tehát egyeztetni igyekezett a teljesen eltérő korokból ránk maradt, különböző hitelű forrásokat, amely módszert Szabó Károly jóval korábban joggal ítélt el. Hóman későbbi munkájában is úgy vélte, hogy Levedi (Leved) kende mellett Álmos gyula fontos szerepet játszott, de Etelközbe költözésükkor „Álmos fia Árpádot kiáltották ki örökös fejedelmüknek." Álmos születése kapcsán utalt a Turul-mondára, és arra, hogy az „égi karizma birtokában" volt, mint hun ősei és a többi nomád fejedelmek, mégsem tekintette őt örökös fejedelemnek, csak gyulának. Árpáddal kapcsolatban a vérszerződés megkötését említette, amellyel „az egész magyar népközösség természetes és törvényes urának ismerték el Árpádot és ivadékát."[1327] Hóman e munkájában került legközelebb ahhoz, hogy az anonymusi magyar hagyomány alapján (turul-monda, vérszerződés) Álmost első fejedelemnek ismerje el, de a konsztantinoszi tudósítást tartván hitelesebbnek, ezt a lépést nem tudta megtenni. Hómanhoz hasonlóan, Zichy István úgy vélte, hogy Levedi első vajda „lemondása" után a magyarok Árpádot választották meg fejedelemnek.[1328] Zichy álláspontja az volt, hogy a kündü és a fejedelem tisztség egymástól független, egymást időben követő, és más-más személy (Levedi, Árpád) által betöltött méltóságok. Karácsonyi János szerint Etelközben kazár kezdeményezésre, Levedi kündü lemondása után, 863 táján Álmos fiát, Árpádot választották fejedelemmé, pajzsra emeléssel.[1329] Ferdinandy Mihály Levedit tekintette első fejedelemnek, kündünek, Álmost pedig gyulának, amelyről feltételezte, hogy főbírói és fősámáni tisztséget is jelentett. A turul-monda és Álmos feláldozása alapján feltette, hogy az utolsó papkirályt választották meg fejedelemnek, de az idős Álmos átengedte helyét fiának, Árpádnak, akit pajzsra emeléssel tettek fejedelemmé.[1330] Deér József kezdetben egykori tanára, Hóman Bálint nyomdokain haladva úgy vélte, hogy Levedi kündü lemondása után Álmos gyula fiát, Árpádot kiáltották ki fejedelemnek. Deér utalt a hun-hagyományra, és megemlítette az uralkodóház eredetmondáját, a turul-mondát is. Szerinte „az istenség ezzel jelölte ki Álmost népe feletti uralomra."[1331] A fentiekből adódó következtetést azonban ekkor még nem vonta le, és a konsztantinoszi történetet követve Árpád fejedelemségét hangoztatta. Deér a DAI 38. fejezete kronológiai vizsgálata során szakított korábbi nézetével. Kijelentette, hogy nem beszélhetünk Levedi kündüről és Álmos gyuláról, ahogy azt korábban ő is tette. Levedi első vajdával a 8. században számolt, Álmos fejedelemségét pedig a 9. század

[1326] Hóman – Szekfű 1928. 71–72.
[1327] Hóman 1938. 54.
[1328] Zichy 1923. 125, 147.; Zichy 1939. 14, 22.
[1329] Karácsonyi 1924. 60–61.
[1330] Ferdinandy 1941. 23–37, 43–45, 50–53.
[1331] Deér 1938. 48–52.; Deér 1943. 131–132.

közepétől számította.[1332] Deér három alappillérre helyezte az Álmos első fejedelemségéről szóló feltevését: az Álmos születéséhez kapcsolódó Turul-mondára – amelyhez „a fejedelemség karizmatikus indokolása" kapcsolódott – Anonymus híradására, és a Zágrábi–Váradi Krónikák tudósítására Álmos első fejedelmi voltáról, megválasztásáról.[1333] Deér megkérdőjelezte Konsztantinoszt, szerinte rajta kívül „egyetlen bizánci, vagy más külföldi forrás sem emlékezik meg hasonló értelemben a fejedelemség keletkezéséről, ő maga pedig jó félszázaddal a honfoglalás után élt és ezekről a dolgokról mindössze annyit tudott, amennyit magyar informátora neki elmondott, erre vonatkozó adatának nem tulajdoníthatunk perdöntő értéket csak azért, mert éppen ő juttatta azt korunkra."[1334]

Az 1945 utáni, 1990-ig számítható időszakban az Álmos és Árpád fejedelemségével kapcsolatos vita újabb stádiumba került. Az új hipotézis kidolgozása Györffy György nevéhez fűződött. Györffy az Álmos- vagy turul-mondát vette górcső alá, és megállapította, hogy Anonymus „feltehetően szóhagyomány" alapján jegyezte fel, „és saját keresztényi és deáki szemléletének megfelelően átalakította," amikor azt állította, hogy már áldott állapotban volt Emesü (Emese), amikor a héja megjelent álmában. Hangsúlyozta azt, hogy az Anonymusnál szereplő Álmos-monda nem származhat az I. András korinak vélt ún. ősgesztából.[1335] Györffy a turul-monda egyfajta megkérdőjelezésével, Álmos szerepét is vitatta. Horváth János úgy vélte, hogy a krónika (14. századi krónikakompozíció) két forrást használhatott, Anonymus kiegészítését, és a legrégebbi írott forrást, ezért zavarosabb a krónikában a turul-monda, avagy Emese álma, mint Anonymusnál.[1336] Györffy a későbbiekben új elméletet dolgozott ki. amely szerint a kündü címet Levedi viselte 870 és 893 között, nem mondott le róla, hanem fia, Kurszán követte őt kündüként 893–904 között. Álmos volt a gyula 870–893 között, és lemondatása után Árpádot választották erre a tisztségre.[1337] Györffy szerint az eredeti magyar hagyomány még Levedi fejedelemsége emlékét őrizte, és ez „1100 táján már átcsúszott Álmosra, Kündü pedig a hét vezér egyikévé degradálódott."[1338] A hagyományban bekövetkezett módosulást a 12. század végi királyi udvar történetírója, Anonymus fejlesztette tovább, aki Álmost vélte a magyarok első fejedelmének, és a megválasztásához kapcsolta a vérszerződés történetet is. Györffy feltevése szerint „az égiektől eredeztetett kende dinasztia lehanyatlásával az Árpádok a 10. században a turul-mítosz propagálásával igyekeztek a dinasztia emberfeletti származásának tudatát elterjeszteni." Györffy hangsúlyozta, hogy a 13. századi krónikások, akik az ősgesztából átvették a fehérló-mondát, főhősével a Szvatoplukot legyőző Árpáddal, „némelyest visszabillentették a mérleget Árpád javára", – *amit ha nem tettek volna, ma talán Álmos-házról s nem Árpád házról beszélnénk*" [kiemelés tőlem – T. S. L.].[1339] Györffy kitért Álmos halálának értelmezésére is. A

[1332] Deér 1945. 5–8.
[1333] Deér 1945. 13–14.; Deér három érvére utaltam, Tóth 1996d. 35.; vö. még Szabados 2011. 75–76.
[1334] Deér 1945. 14.
[1335] Györffy 1948. 43-44.; Györffy 1993. 41.
[1336] Horváth 1954. 16–17.
[1337] Györffy 1959. 78, 142, 159.; Györffy 1977b. 104, 108, 109, 110–111.; Györffy 1984a. 592–593.; Györffy 1993. 220–223.
[1338] Györffy 1977b. 104–105.
[1339] Györffy 1977b. 105.

krónikakompozíció szerint „Erdélyben megölték, nem mehetett be Pannóniába.”[1340] Györrffy úgy vélte, hogy az „aggastyán Álmos immár egyik tisztet [ti. a kende vagy a gyula tisztséget – T. S. L.] sem töltötte be, mert helyébe, a hadúri tisztségre fia, Árpád lépett, megölése nyilván a besenyőktől elszenvedett vereség következménye volt.”[1341] Györffy feltevése szerint az eredeti berendezkedés 904-ben módosult Kurszán halálával, amikor Árpád egyesítette a két tisztséget, nagyfejedelem lett, és ezt a címet viselte 907 körül bekövetkezett haláláig, a gyula tisztséget pedig átruházta az Anonymus által hetedik vezérként említett Tétényre.[1342] Györffy későbbi munkájában, Árpád 904 után használt rangjával kapcsolatban megemlítette a konsztantinoszi ’nagyfejedelem’ címzést. Úgy vélte, hogy Árpád „feltehetően nem igényelte a kündü címet és méltóságot, de török szóhasználat szerint kijárt volna neki a hazai törökség részéről az Arpa khan (vagy khagan) címzés.”[1343] Györffy elméletének újdonsága abban rejlett, hogy a konsztantinoszi történetet megkérdőjelezve, egy másik dinasztiát, a kündü-dinasztiát tartotta rangban elsőnek a honfoglalás bezárulásáig, Álmost és Árpádot pedig a magyar hagyomány ellenében rangban másodiknak vélte egészen 904-ig, amikor Árpád kihasználta fejedelemtársa halálát és magához ragadta a főhatalmat, de más címet használt. Az elmélet gyengéje, hogy a források egyfajta sajátos kombinációjára épül, így például Levedi első vajda és Álmos második vajda rangját automatikusan megfelelteti a muszlim források kündü és gyula sorrendjének. További bizonyítatlan elem, hogy a Georgius Monachus Continuatusnál szereplő Árpád és Kuszán vezérek a muszlim források két fejedelmével egyeznek meg. Ráadásul a sorrend Georgius Monachus Continuatusnál más (Árpád és Kuszán), mint a DAI 38. fejezetében, Levedi és Álmos esetében. Györffy két érvet hozott fel magyarázatként. Az egyik érve az volt, hogy „ha Árpád volt a hatalmat kezében tartó vezérlő fejedelem, és Kurszán a kisebb hatalmú főfejedelem, a politikai fontosság Árpád személyét emelte előtérbe.”[1344] Nem világos, hogy ha a gyula volt a fontosabb méltóság, akkor a muszlim források miért a kündüt említették először, és Konsztantinosz miért a kündünek vélt Levedit tekintette első vajdának, miért nem Álmost. Györffy második érve sem meggyőzőbb, miszerint „a bizánci követnek először Árpáddal kellett beszélnie, csak őutána a kendével.”[1345] A bizánci forrásban csak az szerepel, hogy Nikétász találkozott a türkök fejeivel, Árpáddal és Kuszánnal, és nincs arra utalás, hogy egyszerre találkozott-e velük, vagy pedig külön-külön, és miért ebben a sorrendben említi nevüket a forrás.[1346] Semmiféle adatunk nincs arra, hogy Kuszán Levedi fia, vagy rokona lett volna. Anonymus „Cundu pater Curzan” származtatása kétséges információ ahhoz, hogy ebből ilyen következtetést vonjunk le.[1347] Úgy vélem, hogy Györffy György nagyszabású elmélete Levedi és Kurszán kündü, illetve Álmos és Árpád gyula tisztségéről, a források olyan kombinációján

[1340] SRH I. 287.
[1341] Györffy 1977a. 131.; Györffy 1984a. 596.; ennek a nézetnek a bírálatára vö. Uhrman 1987–1988. 213.
[1342] Györffy 1959. 142–143.
[1343] Györffy 1993. 223.
[1344] Györffy 1977b. 110.; hasonlóan vö. Györffy 1977a. 128.
[1345] Györffy 1977b. 110.
[1346] A forrásra vö. ÁMTBF 59.; HKÍF 147.
[1347] Anonymus információjára vö. SRH I. 41.; HKÍF 287.; Anonymus genealógiai leszármaztatásának bizonytalanságaira vö. Tóth 1998. 126.; Tóth 2011. 102.

alapul, amely nem más, mint bizonyíthatatlan feltevésekre épülő hipotézis. Mindez azonban nem csökkenti Györffy elméletének tudománytörténeti jelentőségét. Hatását mutatja, hogy sokan elfogadták feltevését, és mind Álmost, mind pedig Árpádot gyulának tekintették.[1348]

Később többen is bírálták Györffy koncepcióját, elsősorban a Kurszán-elméletet.[1349] Kimutatható a régi, Konsztantinoszra építő álláspont jelenléte is, miszerint Levedi kündü lemondása után Árpádot választották meg fejedelemnek a magyarok.[1350] Ezzel egyidőben, újra jelentkezett, az „Álmos-párti" megközelítés is. Dümmerth Dezső, követve Deér József elméletét, Levedit a jóval korábbi múltba helyezte, és a a magyar hagyomány alapján Álmost tekintette a magyarok első fejedelmének. Dümmerth négy pillérre helyezte Deér három, Álmos mellett szóló érvét. Szerinte Álmos szakrális fejedelemségének bizonyítéka a születéséről szóló turul-monda, a krónikakompozícióban említett feláldozása vagy halála, Anonymus híradása a vérszerződéssel történt megválasztásáról, valamint a Váradi–Zágrábi Krónikák tudósítása fejedelemmé választásáról.[1351] Uhrman Iván ugyan nem tekintette Levedit kündünek, Álmos javára történt lemondását viszont reális lehetőségnek nevezte. Uhrman megkérdőjelezte a konsztantinoszi elbeszélésnek azt a részét, amelynek értelmében Álmos és Árpád közül az utóbbit választották volna fejedelemnek. Szerinte a patriarchális–törzsi társadalomban elképzelhetetlen az a helyzet, hogy apja életében a fiú kapjon meg egy magasabb tisztséget. Értelmezése szerint, a legfőbb bizonyíték Álmos szakrális királysága, kündü volta mellett halála, „rituális feláldozása", és utalt a sokat emlegetett Mózes–Álmos párhuzamra.[1352] Uhrman elfogadta Róheim feltevését arról, hogy a fejedelmi dinasztia egyszerre birtokolta az általa szakrálisnak tekintett kündü, és a hadvezéri gyula tisztséget. Ennek megfelelően, szerinte Álmos fejedelem/kündü életében előbb valamelyik testvére/unokatestvére, majd Árpád volt a gyula. A besenyő vereség és Álmos szakrális feláldozása után, Árpád lépett apja helyébe kündünek, és Kurszán – Álmos másik fia, Árpád öccse – lett a gyula.[1353] Uhrman elméletének gyenge pontja, hogy ő is Anonymus „Cundu pater Curzan" kifejezésére épített, csak nála a feltételezett kündü nem Levedi, hanem Álmos.[1354] Az elmélet másik vitatható pontja az, hogy egy dinasztiából származtatja a fejedelmi tisztségeket.

Györffy Györgyhöz hasonlóan nagyszabású elméletet fejtett ki Kristó Gyula. Korábbi szintézisében Levedit kündünek tekintette, akinek lemondása után a 850-es években a magyarok Álmost választották meg szakrális fejedelemnek, kündünek, és őt 895-ben követte fia, Árpád e méltóságban.[1355] Kristó Álmos fejedelemsége melletti első érvként említette az Álmos

---

[1348] Vö. pl. Dienes 1978. 24.; Göckenjan 1972. 29–32.; Fodor 1975. 232.
[1349] Vö. pl. Dümmerth 1971. 415–421.; Czeglédy 1975. 56–57.; Kristó 1980. 224-225., Czeglédy 1985a. 125.
[1350] Levedi lemondására és Árpád megválasztására vö. Czeglédy 1967. 84, 85.; Czeglédy 1975. 51, 54, 57.; Czeglédy 1985a. 95 96, 121, 124, 127.; Benkő 1985. 22.; Harmatta 1984. 430.; Harmatta 1985, 48,; Németh 1991. 227, 232.; Álmos fosztotta meg a hatalomtól Levedit, és adta át fiának, Árpádnak, vö. Róna-Tas 1996a. 260.
[1351] Dümmerth 1971. 405–409.
[1352] Uhrman 1987–1988. 213.
[1353] Uhrman 1987–1988. 216–218.
[1354] A felfogás bírálatára vö. Makk 1997. 161–188.; Tóth 1998. 126–127.; Tóth 2011. 102.
[1355] Kristó 1980. 135–143.

születéséhez kapcsolódó, „nagy régiségre visszamenő”, totemisztikus turul-mondát.[1356] Második érve a krónikakompozíció adata, amely szerint Erdélyben megölték Álmost. Szerinte ez „csakis rituális gyilkosság lehetett,” amely bizonyos esetekben a szakrális fejedelemnek jutott osztályrészül.”[1357] Két okkal magyarázta Álmos feltételezett, rituális feláldozását. Az egyik ok a besenyőktől elszenvedett súlyos vereség, az etelközi haza elvesztése. A másik ok, hogy akárcsak a kazár szakrális uralkodónak, neki is negyven évben maximálták uralkodása idejét, és mivel ezt betöltötte, feláldozták.[1358] Kristó harmadik érve az orosz évkönyvekben (PVL) a 882. évnél szereplő, kijevi „Olmin dvor” (Álmos udvara), amely a magyar (Ugorskoe) helyen állt. Szerinte ez arra utal, hogy 882-ben Álmos a magyar törzsszövetség élén állt.[1359] Negyedik érvként említette a „genealógiai vonatkozásokban eléggé archaikus Zágrábi és Váradi Krónika” utalását Álmos megválasztásáról.[1360] Ötödik érve az, hogy a krónikakompozíció szerint „csak Erdélyig vezette Álmos a magyarokat”, míg Anonymus szerint Ung várában adta át a hatalmat Álmos fiának, Árpádnak.[1361] Hatodik érve az Árpádok névadási gyakorlata, amelyben kétszer is visszatér Álmos neve (I. Géza ifjabb fia, Kálmán testvére; II. Béla negyedik fia).[1362] Kristó szerint Termacsu és Bulcsú szándékosan hallgatta el Álmos fejedelemségét rituális feláldozása miatt, ami „kényes és kerülendő kérdéssé vált.”[1363] Deér három, és Dümmerth négy érvéhez képest, Kristó Gyula hat érvet vonultatott fel. Új elemként szerepelt nála az orosz őskrónika ’Olmin dvor (Álmos udvara?) adata, a krónika és Anonymus információja Álmos szerepéről a honfoglalás elejéig, és a névtani érv (Álmos név későbbi előfordulása).

Kristó az Álmos első fejedelemsége mellett szóló feltevését a legteljesebben „A honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán” című művében fejtette ki. A cím ellenére Árpád „trónfosztását” jelenti a munka, amennyiben Álmos első fejedelemségét bizonyítja, illetve Kurszán „trónfosztását,” hiszen a Györffy-féle kündü elméletet cáfolja. Kristó itt is hat pontban (turul-monda, a Zágrábi–Váradi Krónikák, Anonymus, Albericus, az Álmos név utóélete, és Álmos megölése) összegezte az Álmos mellett szóló adatokat.[1364] Első érvként itt is az Álmos születéséhez kapcsolódó Turul-mondát említette (Anonymus, krónikakompozíció), azzal a megjegyzéssel, hogy ha nem fejedelem lett volna, „hanem egyik törzsfője az Árpádok törzsének, aligha hozzá, hanem más nemzetségtaghoz kapcsolódott volna a monda.”[1365] Kristó Gyula második érve a Zágrábi és a Váradi Krónika tudósítása Álmos fővezérré választásáról. E krónika más, hitelesnek tűnő híradásai (pl. helyesen Vazul fiainak tünteti fel András, Bélát, és Leventét) alapján vélte úgy Kristó, hogy „egy korai magyar történeti tudatot, régi történeti ismeretet

[1356] Kristó 1980. 135–136, 139.
[1357] Kristó 1980. 139, 192–193.
[1358] Kristó 1980. 193–194.
[1359] Kristó 1980. 140.
[1360] Kristó 1980. 140.
[1361] Kristó 1980. 140–141.
[1362] Kristó 1980. 141.
[1363] Kristó 1980. 141–142.
[1364] Kristó 1993a. 16–23, 25.
[1365] Kristó 1993a. 16–18. – A turul-monda kapcsán Deér, Róheim, Dümmerth és Szűcs megállapításaira utalt.

rögzíthetett akkor is, amikor Álmost tekintette a magyarok első vezérének."[1366] A harmadik adatsor Anonymusnál található, aki részletesen beszámol Álmosról, vérszerződéssel való megválasztásáról, továbbá más hozzá kapcsolt eseményekről. Kristó szerint Anonymus Álmos fejedelemségét két forrásból meríthette, részint a néphagyományból, részint korábbi írott forrásból. Mivel pedig „feltett szóbeli és írásbeli forrásai elenyésztek", ezért Anonymusnak „Álmos fejedelemsége dolgában önálló forrásértéke van."[1367] A negyedik adat Albericus szerzetes 13. századi krónikája, amely szerint a magyarok Alino nevű vezérük alatt foglalták el Pannóniát. Kristó szerint a tévesen Alinóként írt Álmos név alapja „olyan régi magyar szöveg lehetett, amely Álmos fejedelemségéről szólt, és amelynek ezen információja megőrződött a Zágrábi és a Váradi Krónika, valamint Anonymus vonatkozó hírében."[1368] Az ötödik adat a személynévadás gyakorlata az uralkodó dinasztiában. Eszerint két Álmos nevű személy is volt az uralkodó családban Álmos vezéren kívül: I. Géza fia, Álmos herceg (1070 körül születhetett) és II. (Vak) Béla fia (1130 körül születhetett).[1369] Az utolsó, hatodik érv Álmos fejedelemsége mellett „erdélyi megölése," amelyet Kristó úgy értelmezett, hogy „Álmost, mint szakrális királyt, főfejedelmet, azaz kündét érte a rituális gyilkosság, illetve feláldozás."[1370] Kristó Gyula két munkájában egyaránt 6–6 adatot, érvet sorakoztatott fel Álnos fejedelemsége mellett. Kétségkívül több az azonos érv (turul-monda, Álmos erdélyi megölése, Zágrábi és Váradi Krónika, névtani érv), mint a részben egyező (Anonymus és a krónikakompozíció a honfoglalás elejéig vezette Álmost, illetve Anonymus adatsora Álmosról), vagy a különböző (Olmin dvor az orosz őskrónikában, illetve Albericus adata). Álmos fejedelemsége mellett a két legnyomósabb érv a csodás születéshez kapcsolható turul-monda és erdélyi megölése.[1371]

Kristó Gyula Árpád első fejedelemsége ellenében is hozott fel érveket. Felfogása szerint Árpád fejedelemségéről „egyetlen korai forrás szól, Konstantinos szövege, amely az eseményekhez viszonylag közeli időben keletkezett." Hozzátette, hogy a császár „informátorai véleményét tolmácsolta", tehát nem „első – hanem másodkézből származik."[1372] Feltételezése szerint „azért kellett Termacsunak letagadnia Álmos fejedelemségét, hogy ily módon hárítsa el és tegye Bizáncban illegitimmé – a múltra és a jelenre vonatkozóan egyaránt – mindazon rokonok hatalmi ambícióit, akik nem közvetlenül Árpádtól, hanem Álmos más fiaitól származtak le."[1373] Utóbbi érvelést azért vélem vitathatónak, mert a bizánci császárnak nem volt lehetősége „a magyar törzsszövetség esetleges hatalmi harcaiba való beavatkozásra, s az Árpád-nemzetség legitimálására."[1374] Nem bizonyítható, hogy Árpádon kívül Álmosnak más felnőtt kort megélt leszármazottai, Árpád utódainak ellenfelei lettek volna. Kristó Gyula, Györffyhez hasonlóan, Árpád dédunokája, Termacsu tudatos, megtévesztő "meséjének" tartja a

[1366] Kristó 1993a. 18–19.
[1367] Kristó 1993a. 29-31.
[1368] Kristó 1993a. 21–22.
[1369] Kristó 1993a. 22–23.
[1370] Kristó 1993a. 23, 43–46.
[1371] Tóth 1996d. 36.
[1372] Kristó 1993a. 25.
[1373] Kristó 1993a. 30.
[1374] Vö. Tóth 1996d. 39–40.

konsztantinoszi „fejedelemválasztás” történetét, azzal a különbséggel, hogy a kárvallott nem Levedi vagy a „kifelejtett” Kurszán, hanem Árpád apja, Álmos, aki „csak” vajdaként szerepel. Jómagam, legfeljebb Bulcsu és Termacsu tévedését vagy a bizánci császár félreértését tételezném fel. Kristó Gyula szerint Konsztantinosz 38. fejezete mellé „még két kései magyar forrást tehetünk, Kézai Simont, valamint a XIV. századi krónikakompozíciót.” Úgy vélte azonban, hogy az utóbbiakat „érdemben nem vehetjük számításba”, részint „azért mert késeiek,” részint pedig azért „mert mindkét forrás a honfoglalás korának hétvezér-listájában említi Árpádot, amikor már valóban Árpád volt a fejedelem (hiszen Álmos nem is élt).”[1375] Megjegyezném, hogy az Álmos első fejedelemségével kapcsolatban felsorolt *forrásadatok mindegyike kései*, azaz 13–14. századi, ráadásul a krónikakompozíció egy adatát Kristó is felhasználta Álmos melletti érvként. Kristó Gyula elfelejtkezni látszik egy Árpád mellett szóló forrásról, amelyet csak később említ, ti. György barát folytatója krónikájáról, ahol Árpád (Kuszánnal együtt) a magyarok egyik fejeként szerepel.[1376] Kristó Gyula a négy, Árpád első fejedelemsége mellett szóló adatot leszűkítette egyre, és úgy vélte, hogy „az egyik oldalon [ti. Árpád fejedelemsége melletti érvek – T. S. L.] mégiscsak egyetlen forrás, a bizánci császár munkája áll.” Nézete szerint ezzel az egyetlen adattal szemben „a másik oldalon öt (vagy hat) adat hozható fel Álmos fejedelemsége mellett.”[1377] Kristó szerint „Konsztantinosz egyedi és egyveretű tudósításával szemben tehát a magyar hagyomány többszörös, többoldalú, egymástól lényegében független hírcsokra áll szemben.”[1378]

Újabban Szabados György tört lándzsát Álmos fejedelemsége mellett, és nyolc érvet sorolt fel. 1) Anonymus vérszerződés-mondája, 2) a Zágrábi és Váradi Krónika adata, 3) Albericus 13. századi bejegyzése, 4) a krónikakompozícióban és Anonymusnál is szereplő turul-monda, 5) a krónikakompozíció genealógikus szemlélete „Álmossal a gyújtópontban,” 6) a krónikakompozíció utalása arra, hogy a magyarokat Álmos vezette Erdélyig, és Anonymus tudósítása arról, hogy „Álmos Hung várában adta át a hatalmat Árpádnak”, 7) a krónikakompozíció bejegyzése Álmos erdélyi megöléséről (szakrális feláldozás), 8) Álmos nevének uralkodóházon belüli kétszeri megismétlődése a 11–12. században.[1379] Szabados Kristó Gyula két könyvének 6–6 pontját ötvözte egybe, és a hét ponthoz egyet toldott hozzá, a krónikakompozíció genealógiáját, középpontban Álmossal. Szabados kevesebb figyelmet szentelt az Árpád első fejedelemsége mellett szóló érvek cáfolatára. Összesen hat adatot, érvet sorolt fel: 1) A DAI állítása (ti. Árpád fejedelemmé választásáról – T. S. L.) 2) A DAI-beli „megas arkhon” cím újraértelmezése (vö. idézett hipotézisem–T. S. L.); 3) György barát folytatója megemlékezik a magyarok „fejeiről” (Árpád és Kusanész); 4) Kézai Simon Árpád első kapitányi kilétéről; 5) A 14. századi krónikaszerkesztmény bejegyzése ugyanerről; 6) Árpád

[1375] Kristó 1993a. 25.
[1376] Kristó 1993a. 31.
[1377] Kristó 1993a. 25.
[1378] Kristó 1993a. 25, 27.
[1379] Szabados 2011. 89–90.

nevének az uralkodóházon belüli egyszeri megismétlődése a Zágrábi és Váradi krónikában.[1380] Az Árpád mellett tanúskodó források kritikája vonatkozásában Kristó Gyula és Makk Ferenc felfogását visszhangozta.[1381] Szabados következtetése hasonló Álmos első fejedelemsége kérdésében Kristó konklúziójához: „az érveknek kizárólag a minősége és nem a mennyisége számíthat." Mivel szerinte „az Árpád első fejedelemségét valló egyetlen forrásadat [ti. Konsztantinosz] nem állta ki az elemi logika és a történeti kritika próbáját, a többi szempont pedig vagy tarthatatlan, vagy a legjobb esetben is csupán Árpád uralkodói mivoltát bizonyítja." Ugyanakkor „Álmos egyeduralkodói elsősége mellett viszont a különböző természetű bizonyítékok és megfontolások változatos és szilárd rendszere szól."[1382]

Roppant érdekes, hogyan változott meg Álmos és Árpád első fejedelemségét illetően az ugyanazon forrásokon nyugvó érvek mennyisége és aránya másfél évszázad alatt Szabó Károly, valamint Kristó Gyula és Szabados György feltevésében; és hogyan billent át Árpád javáról Álmos javára. Talán még érdekesebb, hogy az időben jóval korábbi bizánci források tanúbizonyságát félretéve hogyan vált újra a kései krónikás magyar hagyomány e mérlegelés alapjává. Magam is úgy vélem, hogy nem a források mennyisége, hanem a minősége, hitelessége a döntő szempont. Ebben viszont a kronológiai szempontokat is figyelembe kell venni: *a legrégebbi, Konsztantinosznál megőrzött dinasztikus magyar hagyomány (950 körül) Árpádot tartotta első, megválasztott fejedelemnek, nem pedig a vajdaként említett Álmost. A szintén 10. század közepe táján (960 körül) lejegyzett, másik bizánci forrás, Georgius Monachus Continuatus, korábbi kútfőből merítve, Árpádot tekintette a besenyő támadást és a honfoglalást megelőzően, a bolgár háború idején a magyarok egyik fejének.* Ehhez képest másodlagosak a kései magyar krónikás hagyománynak azon verziói (14. századi krónikakompozíció és Kézai), amelyek Árpád első kapitányságáról tudósítanak. Ezt a négy érvet sorakoztattam fel Árpád fejedelemsége mellett.[1383] Nem számítottam ötödik érvnek Árpád 'megas arkhón' titulusát, akkor sem, ha ezt Árpád unokájához, Falicsihez képest 'régi', időben első fejedelemként értelmeztem.[1384] Hasonlóképpen nem tartom Árpád esetében első fejedelemsége mellett szóló hatodik érvnek nevének a dinasztiában való második előfordulását a 12. században.[1385] Igaz, Álmos esetében sem tekintettem nyomós érvnek első fejedelemsége mellett, hogy neve kétszer is szerepelt a dinasztia névanyagában. E két előfordulásból az első, a 11. század második felében szereplő Álmos herceg, Kálmán öccse lehet a mérvadó. Az Álmos mellett felsorakoztatott források esetében hangsúlyoztam, hogy ezek kései adatok, „XIII–XIV. századiak (még ha esetenként a 11. század második felére visszavezethető krónikás hagyományt is tükrözhet)."[1386] A két legfontosabb érvnek a turul-mondát, illetve az Álmos erdélyi megöléséről szóló krónikás

[1380] Szabados 2011. 90.
[1381] Szabados 2011. 85–87.
[1382] Szabados 2011. 90.
[1383] Tóth 1996d. 38–41.; Tóth 1998. 122–123.; Tóth 2010. 172–173.Tóth 2011. 99–100.
[1384] A hipotézisre vö. Tóth 1990. 228–231.; a későbbiekben vö. Tóth 1998. 101, 122–123; Tóth 2011. 83, 99–100.
[1385] II. Géza harmadik fia volt Árpád, vö. Zágrábi-Váradi Kórnika, SRH I. 210.
[1386] Tóth 1996d. 37.

megjegyzést tartottam.[1387] Az előbbi kapcsán úgy véltem, hogy „mivel Álmos volt a nemzetség első ismert tagja, csak hozzá kapcsolódhatott e totemisztikus monda."[1388] Álmos megölésének hagyománya összefüggésbe hozható a szakrális fejedelem feláldozásával, ha a besenyőktől elszenvedett etelközi vereség idején Álmos volt a főfejedelem.[1389] Ennek ellentmond a konsztantinoszi forráshely, hogy a besenyők Árpád fejedelmet űzték el népével együtt.[1390] Az a feltevés is bizonyíthatatlan, hogy Álmos a 9. század közepétől, több mint négy évtizedig töltötte volna be a szakrális fejedelmi tisztet, és a kazároknál említett szokást követve feláldozták volna, mert túllépte ezt a maximális, négy évtizedes uralkodási időt.[1391] Ugyanakkor a bibliai párhuzama miatt – Mózes sem mehetett be az új hazába – is vitatható e forráshely hitelessége.[1392] Mindezen megfontolások alapján, valószínűbbnek tartom azt a magyar történetírásban kezdetben domináns feltevést, – amely később a Györffy-féle Levedi és Kurszán kündü elmélet, illetve Álmos szakrális királyságának teóriája révén – háttérbe szorult, hogy Levedi és Álmos vezető törzsfők voltak, de az első fejedelem tisztséget Árpád nyerte el, és nemzetségében öröklődött tovább ez a főfejedelmi méltóság. Ezt a tisztséget ugyan feltételesen azonosíthatnánk a muszlim források kündü tisztségével, de valószínű, hogy a kündü méltóság tradíciója nem az Árpád-nemzetséghez kapcsolódik, ahogy azt Anonymus és a krónikakompozíció hétvezér-listája is mutatja. Biztos megoldást nem adhatunk az Árpád által viselt tisztséget illetően, ez lehetett a kündü vagy kündür kagán – a 10. századi kazár hierarchia harmadik méltósága Ibn Fadlán szerint – vagy maga a kagáni tisztség is. Nem lehetetlen, hogy a főfejedelem méltósága nem járt egy török tisztségnévvel, hanem a fejedelem méltóságnevet, vagy ennek akkori megfelelőjét használták.

II. 2. 5. Álmos és Árpád tevékenységének ideje – a források kronológiai problémái

A következőkben kronológiai szempontból tekintem át az Álmosra és Árpádra – és az általuk vezetett törzsszövetségre – vonatkoztatható adatokat és feltevéseket. Ahogy azt a 38. fejezet elemzése kapcsán említettem, a második Levedi-történetből nő ki az Álmos- vagy inkább Árpád-történet vagy epizód. A konsztantinoszi időmeghatározások alapján nehéz akár relatíve is megbízható kronológiát adni. A második Levedi-történet kezdetét az Etelközbe való költözés jelenti, majd „kevés idő múlva" Levedi Kazáriába való meghívása, és a kagáni ajánlat következik. A Levedivel visszatérő kazár követek tárgyalnak a magyarokkal, akik Konsztantinosz szerint Árpádot választják meg fejedelemnek. A fejedelemválasztást követően, „néhány év múlva/bizonyos idő múlva" támadnak a besenyők, akik Árpáddal együtt elűzik a

[1387] Tóth 1996d. 36.; Tóth 1998. 119.; Tóth 2011. 97.
[1388] Tóth 1996d. 36. – a gyula tisztséget említette a turul-monda ellenére már Ferdinandy 1941. 23.; vö. még Tóth 1998. 119–120.; Tóth 2011. 97.
[1389] Tóth 1996d. 37. – Szabados elveti a besenyőktől elszenvedett és a honfoglalást kiváltó besenyő vereséget, így viszont nem világos, hogy miért kellett megölni, feláldozni Álmost, vö. Szabados 2011. 143–159.
[1390] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111v. vers. 1-4.; DAI 38,55-57; vö. DAI 2003. 172–173.
[1391] Vö. e feltevésre pl. Kristó 1993a. 44.
[1392] Vékony 1987. 383.; Tóth 1996d.

magyarokat, akik viszont Nagy Moravia lakóit űzik el, s telepednek le ott.[1393] A 38. fejezetet kétféleképpen lehet értelmezni. A hagyományos, „lineáris” értelmezés szerint a legkorábbi kezdetektől halad a jelen felé a 38. fejezet elbeszélése, tehát Álmos és Árpád epizódja a honfoglaláshoz közelebbi eseményt jelent, mint Levedi története. A másik felfogás szerint a 38. fejezetet két párhuzamos, időben nagyjából egybeeső történetként lehet értelmezni. A pontos kronológiai meghatározást egyik értelmezés sem biztosíthatja. Ennek oka az, hogy az egész 38. fejezetben egyetlenegy pontos időtartam szerepel, a kazárokkal való 3 éves együttlakás és együttharcolás, de ennek értelmezése is vitatott, jómagam jelen munkában a 859–862 közötti intervallumra vonatkoztattam. Az Árpád-epizód időmeghatározásai is relatív értelműek; „a kevés idő múlva”, illetőleg a „néhány év/bizonyos idő múlva” kifejezések. Egyetlen kronológiai fogódzónk van, az eseménysorozat végpontja, a besenyők támadása, és a magyarok „moráviai”, Kárpát-medencei honfoglalása. Ezt az eseménysorozatot más források segítségével, közvetve tudjuk meghatározni. Regino kétséges 889-es évszámát korainak tekinthetjük. A DAI alapján 893–902 közé tehetjük a besenyők 50 vagy 55 évvel korábban bekövetkezett támadását. A Fuldai Évkönyvek bulgáriai magyar háborújával kapcsolatos feljegyzései alapján 894–896 közé keltezhetjük a magyar honfoglalás kezdetét.[1394] A 9. század végi, 894–896 közötti magyar honfoglalásból visszaszámítva „néhány évet” vagy „bizonyos időt” juthatunk vissza az etelközi fejedelemválasztás feltételezett időpontjához. Ahogy arra a Levedi-fejezetben utaltam, ezt a „néhány évet” értelmezték 2–3 éves (893–895/6),[1395] 5–6 éves időtartamként (890–895/6),[1396] de „bizonyos idő múlva” fordítással 40–50 éves időszakként is (850-es évek).[1397] Mindkét „szélsőséges” értelmezés vitatható, sem túl rövid, sem pedig túl hosszú időszakként nem értelmezhetjük az etelközi fejedelemválasztást a besenyő támadástól, és a magyar honfoglalástól elválasztó időtartamot. Ha a két szélsőség közötti átlagot vesszük, feltételesen 870–880,[1398] vagy 880–890 tájára tehetjük Árpád fejedelemmé választását.[1399] Ugyanakkor az etelközi fejedelemválasztás esetében, a besenyő támadás és magyar honfoglalás más forrásokból kikövetkeztethető időpontja mégis egyfajta terminus ante quem-ként szolgál, amelytől vissza kell számítani valamennyi időt, legalább egy-két évtizedet. Az etelközi fejedelemválasztás előtti események – Levedi kazáriai útja vagy előtte az etelközi megtelepedés – vonatkozásában még nagyobb a kronológiai bizonytalanság. Az etelközi megtelepedés időpontja, illetve az etelközi kronológiai keretek – leszámítva a 894–896 körüli végpontot – még bizonytalanabbak. A konsztantinoszi történet elfogadása esetén kevéssé valószínű a 670–700 körüli,[1400] vagy a 800 körüli megtelepedés Etelközben.[1401] Ebből az időszakból ugyanis nincsenek írott forrásaink, amelyeket bizonyosan a magyarokra vonatkoztathatnánk. Nagyobb a valószínűsége annak, hogy

[1393] Vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110r. vers. 11–fol. 112r. vers. 2.; DAI 38,30-60.; vö. DAI 2003. 172–173.
[1394] Tóth 1988. 549.; Kristó 1980. 171–173.; Tóth 1995b. 5.; Tóth 1998. 179–180.; Tóth 2011. 149–150.
[1395] Györffy 1977b. 108–109.; egyik alternatívaként Róna-Tas 1996a. 260.
[1396] Harmatta 1984. 429.; vö. még Harmatta 1985. 48.; egyik alternatívaként Róna-Tas 1996a. 260.
[1397] Kristó 1980. 126–128.
[1398] Tóth 1998. 123, 214.; Tóth 2011. 100,177.
[1399] Tóth 1998a. 147.
[1400] Róna-Tas 1996a. 257.
[1401] Czeglédy 1985a. 119–120.

a 830-as években, 838 táján költözött a magyarok zöme a Dontól nyugatra levő térségbe, Etelközbe. Ekkor több forrás tanúsítja egy, a magyarokkal azonosítható népesség aktivitását a Fekete-tengertől északra, a Don és az Al-Duna közötti területen.[1402] Levedi, Álmos és Árpád kortársakként való feltételezése esetén az Etelközbe költözés időpontjaként felvetették a 840–850-es éveket,[1403] a 850-es éveket,[1404] a 860-as évek elejét,[1405] illetőleg a 860-as évek végét.[1406] A hagyományos, Regino alapján feltételezett 889-es évszám nem jöhet szóba az Etelközbe költözés kapcsán.[1407] Regino apát utólag illesztette be ehhez az évhez a magyarokra vonatkozó információi zömét. Ráadásul egyetlen besenyő háború kapcsán említi meg a magyarok (Ungri) kiűzését a Don vidékéről, ami *előtt* történt a fejedelemválasztás, így semmiképpen sem tekinthetjük a 889-es évet az etelközi fejedelemválasztás időpontjának, vagy terminus post quem-jének, legfeljebb terminus ante quem-jének, amely *előtt* kerülhetett sor erre. Valójában ilyen értelmezésre sem használható az évszám, hiszen a besenyők Etelköz elleni támadásával 893/894 előtt aligha számolhatunk. Így semmiképpen sem igazíthatjuk az etelközi fejedelemválasztás idejét egy pontosan nem ismert, etelközi megtelepedéshez. Ráadásul, e két, ismeretlen időpontban bekövetkezett eseményt egy relatív időhatározó köti össze, a „kevés idő múltával" kifejezés. Ezért Árpád fejedelemmé választásának időpontját, a 38. fejezetben megadott konsztantinoszi információk és relatív időbeli meghatározások alapján, nem áll módunkban megadni. Csak annyit tudunk erről a fontos eseményről, hogy az ismeretlen időpontban történt etelközi megtelepedés után bizonytalan idő elteltével, Levedi kazáriai látogatását közvetlenül követően, de valamennyi idővel a honfoglalást előidéző besenyő támadás előtt került rá sor. Az események feltételezhető sorrendjét – etelközi megtelepedés, Levedi kazáriai útja, a fejedelemválasztás a kazár követek jelenlétében – Konsztantinosz magyar informátora megadta, de ezek időtartamára vonatkozóan nem rendelkezett pontos értesüléssel.

Álmos is szerepel ebben a második Levedi-történetben, illetőleg az Árpád-epizódban, éppen a fejedelemválasztás kapcsán, mint Levedi egyik jelöltje, akinek fia, Árpád, a történet értelmében, maga is felnőtt lehet. A konsztantinoszi történet hitelességének elfogadása esetén, a fejedelemválasztás feltehető időpontjában – 870–890 között – Álmost legalább 40–60 éves korúnak tételezhetjük föl. A fejedelemválasztás hipotetikusan korábbra, a 850-es évekre helyezésével, Álmost fiatalabbnak, 30–35 éves korúnak vélhetnénk, de Árpád ebben az esetben még gyermek lehetett, így fejedelem-jelöltként nem jöhetett volna szóba.[1408] Álmos életkorával kapcsolatban a DAI 38. fejezetének figyelembe vehető adata az, hogy Levedi mellett a „másik" vajda volt.[1409] Ez arra utalhat, hogy Álmost Levedi kortársának kell tekintenünk. A konsztantinoszi történet szerint Álmosnak a fejedelemválasztás idején már felnőtt korú fia is volt, aki fejedelem-jelöltként szóba jöhetett Levedi javaslatában, sőt a történet szerint éppen

[1402] Tóth 1993. 5–13.
[1403] Fodor 1975. 94–95.
[1404] Kristó 1980. 116.; Kristó 1996a. 54, 61.
[1405] Bury 1912. 423–425.
[1406] Benkő 1984. 396, 404.; Ligeti 1985a. 17.
[1407] SRG Regino, 131–132.; HKÍF 195–197 (Kordé Zoltán)
[1408] Kristó 1980. 139, 141.
[1409] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110v. vers 14-15.; DAI 38,40-43; DAI 2003. 172–173.

Árpádot választották meg. Utóbbit – ti. hogy Árpád apja, Álmos „riválisa” lehetett volna a fejedelemválasztáskor, életkori okok és a korabeli nomád társadalmak patriarchális szokásjoga alapján többen is megkérdőjelezték.[1410] A bizánci császár elbeszélésében Levedit, Álmost és Árpádot kortársaknak tekintette, tehát a 10. század közepi magyar, az Árpád-nemzetséghez köthető dinasztikus hagyományban egymáshoz kapcsolták e három vezető személyt. Felmerül a kérdés, hogy Álmos és Árpád életkorban hogyan viszonyulhattak Levedihez. Kristó Gyula felfogása szerint három egymást követő generációt képviselhettek. Úgy vélekedett, hogy Levedi „nagyjából egyidős lehetett a IX. századdal,” tehát 800 körül születhetett és a 830–850-es évek között vezethette a törzsszövetséget. Szerinte „Álmos a 820-as évek elején, Árpád a 840-es évek közepén születhetett.”[1411] Benkő Loránd 810–815 körülre tette Levedi születését, aki a 830-as évek végétől a 860-as évek végéig terjedő időszakban irányította a magyar törzseket, és őt követte Árpád a 860-as évek végétől, 870-es évek elejétől.[1412] Makk Ferenc a 820–830-as évektől a 850-es évekig Levedi kündüvel számolt, majd azt követően, a 850-es évektől 895-ig Álmos szakrális fejedelemségével, és csak utána Álmos fia, Árpád uralmával.[1413] Györffy György jóval későbbre tette Levedi és Álmos működését, akiket fejedelemtársaknak tekintett; 870–893 között számolt vezető szerepükkel, és őket követte 893–904/907 között Levedi fia, Kurszán, és Álmos fia Árpád.[1414] Györffy kronológiája a konsztantinoszi információk mellett a muszlim forrásokból leszűrhető adatokra épít. A Dzsajháni-hagyomány (Ibn Ruszta és Gardézi) tudósítását a 870 körüli évekre keltezték, amelyben szerepel a magyarok két vezetője, a kündü és a gyula. Ezt a két tisztségviselőt azonosította Györffy a bizánci császár két vajdájával, Levedivel és Álmossal. Ennek megfelelően tette Levedi kündü és Álmos gyula hivatalviselésének kezdeteit 870-re. Méltóságuk betöltésének végét 893-ra keltezte, mert más muszlim források (Tabari, Maszúdi) szerint ebben az évben indított támadást a türkök (karlukok?) ellen Iszmail ibn Ahmed szamarkandi emír. Ez a muszlim hadjárat egy népvándorlási hullám kezdetét jelenthette, amely Györffy szerint kapcsolódott a 38. fejezet ún. első besenyő támadásához, Levedi időszakában. Györffy úgy vélte, hogy a vesztes háború következményeképpen mindkét magyar vajdát felelősségre vonták; Álmos gyulát lemondatták, Levedit pedig kazár módon feláldozták. Helyükre került az új generáció két képviselője, Kurszán kündü és Árpád gyula. Korántsem bizonyos azonban, hogy Konsztantinosz (Levedi és Álmos) és a Dzsajháni-tudósítás információi (kündü és gyula tisztségek) kronológiai és tartalmi szempontból megfeleltethetőek egymásnak.

A következő, kronológiailag hasznosítható konsztantinoszi információ a DAI 40. fejezetében található. Ebben a kavarok magyarokkal való letelepedése és a bizánci szövetségben lefolytatott bulgáriai kalandozása után említi meg a bizánci császár, hogy „abban az időben, Liüntika, Árpád fia volt a fejedelmük.”[1415] Ezután szerepel a besenyők bolgár szövetségben való támadása a magyarok ellen, és a magyarok honfoglalása, új hazájukban való letelepedése. Ez a

[1410] Kristó 1980. 141–142.; Uhrman 1987–1988.
[1411] Kristó 1980. 39.
[1412] Benkő 1984. 394–396.; Benkő 1985. 1985. 12–14.
[1413] Makk 1998a. 215, 217.
[1414] Györffy 1959. 59, 142.; Györffy 1977b. 104, 108, 109, 110–111.; Györffy 1993. 220–223.
[1415] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113v. vers. 1-2.; DAI 40,11-13; DAI 2003. 176–177.; HKÍF 128.

tudósítás kronológiai következtetéseket is megenged. Az első, hogy a besenyők támadása előtt lezajlott bulgáriai kalandozás időszakában Árpád egyik fia, Liüntika/Liuntika is tisztséget viselt. Árpád-leszármazottai között ugyanakkor Liuntika neve, ebben a formában nem található. A másik probléma, hogy vajon Liuntika 'arkhón' minősítése a bulgáriai háború seregvezérét vagy fejedelmi tisztséget jelöl-e. Az is vitatott, hogy „az abban az időben" általános kifejezés vajon a bulgáriai háború idejére (894–896), vagy egy tágabb, de Bölcs Leó uralkodását (886–912) magába foglaló időszakra vonatkozik-e. Az első probléma megoldása csak feltételesen lehetséges. Liuntika lehetett egy olyan Árpád leszármazott, aki lemaradt a genealógiai listáról, vagy azonosítható Árpád valamelyik fiával (Tarkacsu, Jutocsa). Liuntika arkhóni minősítése utalhatott seregvezéri ténykedésére a bulgáriai háborúban, vagy arra is, hogy Árpádot ő követte utódként a fejedelmi székben, még Bölcs Leó uralkodása alatt. A forrásban megjelölt időszak tehát lehetett a bulgáriai kalandozás, és esetleg a honfoglalást követő időszak is. A passzus Álmos honfoglalásig tartó első fejedelemsége ellen szóló közvetett kronológiai érv lehet. Kevés a valószínűsége annak, hogy három egymást követő generáció aktívan, felnőttként tevékenykedjen a honfoglalás közvetlen időszakában; Álmos, mint szakrális fejedelem (kündü) a háttérben, őt képviselő és helyettesítő fia, Árpád diplomáciai téren (a bizánci követtel tárgyalva), és Liuntika, mint a hadjárat vezetője.[1416] Teljesen nem vethetjük el ezt sem, hiszen a korai középkorban, és a steppei nomádoknál sem volt kizárt a magas életkor, amit Álmos esetében tételez fel a történeti kutatás a kései krónikás adatok alapján.[1417] Ha Liuntika arkhóni címét a bulgáriai háborúra vonatkoztatjuk, és legalább 20–25 évesnek tételezzük fel, 895-ből visszaszámolva, születését 870–875 tájára tehetjük, Árpádét pedig 850–855 tájára.[1418] Ha viszont Liuntikát ennél öregebbnek, 30 év körülinek tartjuk, akkor születését 865 körülre helyezhetjük, Árpádét pedig 840 körülre.[1419] Az első lehetőséget valószínűbbnek vélem, így Árpád életét a 9. század második felére, és a 10. század elejére helyezném, fejedelemmé választását, ebből az adatból következően 880–890 körüli időre tenném.

Az utolsó, kronológiai szempontból hasznosítható híradás a DAI 40. fejezete genealógiai listája, Árpád férfi leszármazottainak felsorolása. Eszerint Árpádnak négy fia volt (Tarkacsu, Jelekh, Jutocsa, Zolta). Mindegyik egy-egy fiát, tehát Árpád egy-egy unokáját (Teveli, Ezeleg, Falicsi, Taksony) is megemlíti a bizánci császár.[1420] Az információk feltehető forrása Termacsu, Árpád legidősebb ágbeli (Tarkacsu unokája, Teveli fia) dédunokája, aki jól tájékozott lehetett a fejedelmi családot illetően. A híradás időpontjáról is kapunk tájékoztatást Konsztantinosztól, amikor közli, hogy Termacsu „a minap (ἀρτίως) jött fel Bulcsúval".[1421] A 'minap' kitétel friss információra utal, és 948-ra vonatkozhat, amikor Termacsu és Bulcsú megjelentek követként

[1416] Ezt tételezte fel Kristó Gyula, amikor Álmost 895 táján 70 év körülinek vélte, Árpádot 50 körülinek, Liuntikát pedig 30 évesnek, vö. Kristó 1980. 39, 41.
[1417] Kristó 1980. 40–41.
[1418] Macartney is egyik lehetőségként 855 körülre tette Árpád születését, vö. Macartney 1930. 109.; egyértelműen 850-855-re tette Györffy, 1977b. 105.
[1419] Vö. Macartney 1930. 109.; a 860-as évek végére helyezte Levente, a 840-es évek közepére Árpád születését Kristó 1980. 39.; Erdélyi 830-ra tette Árpád, és 855-re Liunti (Levente) születését, vö. Erdélyi 1933. 35.
[1420] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 4-13.; DAI 40,53–59, DAI 2003. 178–179.
[1421] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers.16–116r. vers. 2.; DAI 40,63-64.; DAI 2003. 178–179.

Bizáncban, és a bizánci uralkodóval megújították az 5 éves fegyverszünetet.[1422] A genealógiai lista végén szerepel, hogy Árpád fiai mind meghaltak már, s egy mondattal később, Termacsu apjáról, Teveliről ezt külön is megemlíti a bizánci uralkodó. Ehhez azt is hozzáteszi, hogy unokái, „Fali, Tasi és Taksony életben vannak (ζῶσιν).”[1423] A passzusból kiderül az a kronológiailag is fontos tény, hogy 948-ra Árpád négy fia közül már egy sem volt életben, és csak a két fiatalabb ágbeli unokák éltek: Jutocsa fiai, Falicsi fejedelem és Tas, valamint Zolta fia Taksony.[1424] Taksonyt illetően fontos adat szerepel Liudprandnál, eszerint 947-ben kalandozó hadjáratot vezetett Itáliában.[1425]

A fenti Árpád-házi genealógiai listára következtetések épültek. Néhány példát idézek a szakirodalomból Árpád és leszármazottai életkorára vonatkozóan. Macartney szerint Árpád négy fia – egy feltételezett, második, 880 körüli kazár házasságból – 880–890 körül született, és 940–950 körül halt meg. Macartney halálozási becslése magas életkorokat eredményezne Árpád fiai esetében, ami kevéssé valószínű. Macartney úgy vélekedett, hogy Árpád unokái 905–915 között születhettek, ami reálisabb becslésnek tűnik. A legöregebb dédunoka, azaz Termacsu esetében 930 körüli születést tételezett fel, azaz 18 év körüli kort a 948-as bizánci követség idején. Macartney ebből arra következtetett, hogy Árpád 855 körül születhetett, de a 895-ben bulgáriai hadjáratot vezető Liuntikát korábbi házasságból eredeztetve, Árpád születését visszavitte 840 körülre, míg Álmos születésének időpontjával kapcsolatban nem foglalt állást.[1426] Erdélyi László Levedit és Álmost egykorúnak gondolva, 800 körülre tette születésüket, és 860-ig, 60 éves korukig számolt velük. Szerinte Árpád 830-ban született, 860-ban választották meg örökös fejedelemnek, és 907-ig uralkodott.[1427] Erdélyi feltevése magas életkorokkal számolt nem is annyira Levedi vagy Álmos, hanem leginkább Árpád esetében. Árpád fiainak születését, öt éves intervallumokat beiktatva az öt fiú (Liunti, Tarkacs, Jelech, Jutócsa, Zalta) közé, 855–875 közé tette. Ez a becslés Árpád fiainak születését 15–25 évvel korábbra helyezi, mint Macartney hipotézise. Az unokák közül Erdélyi csak a harmadik és negyedik ág két fejedelmének születési és uralkodási idejét adta meg. Jutocsa fia, Falicsi (Falics) fejedelem születését 895-re keltezte, uralkodását pedig 937 és 952 közé tette. Zolta (Zalta) fia, Taksony (Taksin) fejedelem esetében 900 körüli születést feltételezett, és 952–972 közti uralkodást.[1428] A két említett Árpád-unoka, Falicsi és Taksony esetében születésüket 10–15 évvel korábbra becsülte, mint Macartney. Kristó Gyula felhasználta a genealógiai listát Álmos és Árpád életkora kapcsán, de más módszert alkalmazott. Hipotézise ismertetése előtt elismerte azt, hogy „Álmos és Árpád életkorát csak bizonytalan kombinációk eredményeképpen tudjuk meghatározni.”[1429] Feltevésében nem a genealógiai listából következtetett visszafelé, hanem Álmos feltehető életkorából indult ki. Szerinte Álmos megérte a 895. évet, de túlságosan későre nem helyezhetjük születési évét, mert

[1422] Moravcsik 1953. 47, 53.
[1423] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 13-17., DAI 40,60-63.; vö. DAI 2003. 178–179.
[1424] Vö. Kristó 1980. 39.
[1425] Liudprand a magyarok királyaként említi Taksonyt, vö. Gombos 1937–1938. II. 1474.; MEH 233.
[1426] Macartney 1930. 109–110.
[1427] Erdélyi 1933. 35. – Eszerint Árpád 77 évet élt, és 30 éves korától uralkodott.
[1428] Erdélyi 1933. 35. – Falicsi 42 éves korától 57 éves koráig, Taksony 52 éves korától 72 éves koráig uralkodott.
[1429] Kristó 1980. 39.

„unokája, Árpádnak fia, Levente (Liüntika) Konsztantinosz szerint a IX. század vége felé már fejedelem volt."[1430] Ezért – kimondatlanul is Anonymust követve (Ügyek 819. évi házassága Emesével) – Álmos születését a 820-as évek elejére, Árpádét a 840-es évek közepére, Leventéét pedig a 860-as évek végére tette. Ennek megfelelően, szerinte a honfoglalás idején Álmos 70 feletti, Árpád 50 körüli, Levente pedig 30 körüli lehetett.[1431] Benkő Loránd Álmos születését „legkésőbb 825–830," Árpádét pedig „legkésőbb 845–850" tájára helyezte.[1432] Kristó 50 évesnek vette Árpádot a honfoglalás idején, amit szerinte az is megerősít, hogy „950 körül Árpád négy fia közül már egyik sem volt életben, unokái sorából Teveli és Ezeleg sem élt, dédunokája, Termacsu pedig felnőtt férfiként szerepel."[1433] Árpád 50 éves korából kiindulva, fiait 895 táján 20–30 év körülinek vette, és ebből következtetve születésüket egy tízéves intervallumban, 865–875 között feltételezte.[1434] Feltevésében Árpád fiainak születését, Macartneyhoz képest – Levente kivételével – 15 évvel későbbre helyezte. Természetesnek vette, hogy Árpád fiai nem élhettek már 950 táján, hiszen akkor szerinte már 75–85 évesek lettek volna. Kristó becslése Árpád fiait illetően majdnem egybeesik Erdélyiével, azzal a különbséggel, hogy az utóbbi alsó határa tíz évvel korábbi (865), de a felső határ (875) teljesen megegyezik. Kristó Gyula Árpád unokáinak születési dátumát – 25 éves intervallumban – 885–910 közé tette. Indoklása szerint „a legidősebb unokáknak 950 táján már 65 éveseknek, a legfiatalabbaknak pedig 40 éveseknek kellett lenniük," ezért Árpád „öt unokája közül 950 táján már csak három élt, kettő nem."[1435] Macartney feltevéséhez képest, Kristó minimum 5, maximum 20 évvel későbbre helyezte Árpád unokáinak születését, és potenciális korukat is magasabbra becsülte. Erdélyihez képest Kristó becslése jóval szélesebb. Kristó szerint „Árpád dédunokái a 905–945 közötti időben születhettek," ezáltal már 40 éves intervallumot nyitva ebben a generációban. Úgy vélte, hogy „a dédunokák sorában tehát felnőtt korú férfiak" lehettek, mint például az Árpád legidősebb fiától származó Termacsu, de voltak a 10. század közepén még gyermekkorban lévők is, mint például Taksony fia, Géza.[1436] Géza születését Vajay Szabolcs legkésőbb 940–945 tájára tette.[1437] Termacsu esetében Kristó Gyula becslése a 905-től számítható intervallumba esik bele. Ez jóval magasabb életkort feltételez Termacsu esetében, mint Macartneynál, aki 930 körülre tette a legidősebb dédunoka születését. Így Kristónál már 30–40 éves, míg az angol kutatónál legfeljebb 18 éves Termacsu.

A konsztantinoszi genealógiai lista a legfontosabb forrásunk a fejedelmi nemzetség egyes generációinak és tagjainak időben való elhelyezésére. Tisztában kell azonban lenni azzal, hogy a genealógiai lista is csak relatív érvényességű, mert nem lehet ebből sem megállapítani, hogy az egyes személyek mikor születtek, meddig éltek, és mikor haltak meg. Saját rekonstrukciómhoz azt a módszert választom, hogy az Árpád-házi dédunoka, Termacsu ismert adataiból

[1430] Kristó 1980. 39.; vö. még Kristó 1996g. 113.
[1431] Kristó 1980. 39.; vö. még Kristó 1996g. 113, 114.
[1432] Benkő 1984. 394.; Benkő 1985. 1985. 12.
[1433] Kristó 1980. 39.; vö. még Macartney 1930. 109.; Kristó 1996g. 114.
[1434] Kristó 1980. 39–40.; vö. még Kristó 1996g. 114.
[1435] Kristó 1980. 40.; vö. még Kristó 1996g. 114.
[1436] Kristó 1980. 40.; vö. még Kristó 1996g. 114.
[1437] Vajay 1967. 64.

következtetek visszafelé az egyes generációkra és személyekre. Termacsu 948 táján járt Bizáncban, amikor legalább 18–20 éves volt, esetleg valamivel idősebb.[1438] Születését nagyjából 925–930 közé tehetjük. A dédunokák generációját (Termacsu, Géza stb.) 925–945 közé datálhatjuk. Az egyes generációk között kb. 20–25 évet számolva, Termacsu apja, Teveli születésével 900–910 között számolhatunk. Az unokák nemzedékének (Teveli, Ezeleg, Falicsi, Tas, Taksony) születését hozzávetőlegesen, 900–925 közé tehetjük. Közülük Falicsi 948-ban fejedelem volt, aki 30-as, 40-es éveiben járhatott a 940-es évek végén. Egy távoli, steppei analógiát érdemes felidézni; az orkhoni türk feliratok szerint Kül (Köl) tegin, a kagán öccse, aki aktív szerepet játszott a türk hadjáratokban, 47 éves korában halt meg.[1439] Falicsi fejedelem unokaöccsének, Taksonynak a születését Anonymus 931-re tette.[1440] Ennek az adatnak az elfogadása esetén, az unokák születésének időpontjának felső határát ki kellene tolnunk 930/931-ig. Ez ugyan nem lehetetlen, de tekintettel arra, hogy Taksony 947-ben Itáliában vezetett hadjáratot, legalább 20 év körülinek, vagy idősebbnek kell tartanunk, tehát inkább a 920-as éveket tételezhetjük fel születésének időpontjául.[1441] Termacsu nagyapja, Tarkacsu születési idejét a 875–880 közötti időszakra datálhatjuk. Árpád fiainak (Tarkacsu, Jelekh, Jutocsa, Zolta) születését 875/880–900 közé tehetjük. Közülük Liuntika (Jutocsa) 894/895-ben már hadat vezethetett Bulgáriába, vagy Árpádot követően ő lehetett a fejedelem a 910-es évektől. Ebből következően, Árpád 850–855/860 között születhetett, és 880–890 között választhatták fejedelemmé.[1442] Árpád halálát Anonymus 907-re tette, de az adat kétes hitelességű.[1443] Végezetül, Álmos születését nagyjából a 820-as–830-as évekre tehetjük, ami közel áll Anonymus 819-es adatához (Ügyek és Emese nászának dátuma).[1444] Mindezekből közvetve megrajzolható a magyar törzsszövetség 9. századi története is, amelyet a 850–870/880 közötti időszakban Levedi és Álmos vezethettek, a 870/880-as évektől pedig Álmos fia, Árpád, valamint Kuszán.

A konsztantinoszi információk alapján hozzávetőlegesen fel lehet vázolni az Álmos-Árpád uralkodói nemzetség kronológiáját. Elsősorban a genealógiai lista nyújt segítséget, de a 38. fejezetben is vannak olyan események (fejedelemválasztás, besenyő támadás és honfoglalás), illetőleg a 40. fejezetben is (bulgáriai háború), amelyekhez viszonyítva meg lehet határozni Álmos és Árpád életútja, illetve törzsszövetségük kronológiai kereteit.

Más korabeli, vagy későbbi forrásokat is meg kell vizsgálni Álmos és Árpád élete, illetve törzsszövetségük kronológiája szempontjából. Georgius Monachus Continuatus krónikájában arról emlékezett meg, hogy Nikétász Szklérosz bizánci követ a Duna folyó közelében találkozott

---

[1438] Termacsu 948 körüli felnőtt voltára vö. Benkő 1984. 394.; Benkő 1985. 1985. 12.
[1439] MEH 68.
[1440] SRH I. 111.; HKÍF 343.
[1441] Taksony 947. évi itáliai szereplésére vö. Liudprand, vö. Gombos 1937–1938. II. 1474.; MEH 233.; vö. még Kristó–Makk 1988. 23.; Tóth 2010. 174, 178.
[1442] Árpád születését 845-850-re tette Benkő, a Leveditől való hatalomátvételt pedig 860-as évek végére, a 870-es évek elejére, vö. Benkő 1984. 395.; Benkő 1985. 1985. 13.
[1443] A 907-es évre vö. SRH I. 106.; HKÍF 339. – Kristó Gyula felvetette, hogy Anonymus belső kronológiája alapján – a honfoglalás nála 903–907 között történik, tehát négy év alatt – valószínűbb a 899/900 körüli halálozás, vö. Kristó 1980. 354–355.
[1444] SRH I. 38.; HKÍF 284.; 825-830-ra tette Benkő 1984. 394.; Benkő 1985. 1985. 12.

a magyarok fejedelmeivel, Árpáddal és Kuszánnal, és megállapodott velük Bulgária megtámadásáról.[1445] Ebből az adatból kitűnik, hogy a bulgáriai kalandozás idején (894–896) Árpád lehetett a magyarok egyik fejedelme. Ez megerősíteni látszik Konsztantinosz híradását Árpád fejedelemmé választásáról, jóllehet csak a terminus ante quem-et adja meg. A bulgáriai hadjárat előtti időpontra keltezhető Árpád kazár szertartással való beiktatása.

Közvetve hasznosíthatjuk a Dzsajháni-hagyományt, amelynek mértékadó képviselői, Ibn Ruszta és Gardizi két magyar fejedelemről emlékeztek meg, a kündüről és a gyuláról.[1446] Míg a kündü méltóságot Levedire, a gyula tisztséget Álmosra értelmezték 870/880 táján.[1447] A kündü méltóságot Álmosra vonatkoztatták a 850-es évektől,[1448] illetőleg a 870-880-as évektől Árpádra.[1449] Anonymus alapján (Cundu pater Curzan)[1450] Kurszán/Kuszán is gyanúba került, mint a kündü méltóság lehetséges viselője, többnyire 893/894 tájától, amikor Georgius Monachus Continuatus említi a bizánci követtel tárgyaló egyik magyar fejedelemként.[1451] A Dzsajháni-hagyomány bevonása kronológiai vonatkozásban csak relatív eredményt hozhat, hiszen még a tudósítás keltezése is vitatott, ráadásul neveket sem kapcsol e tisztségekhez. Kronológiai szempontból csak az szűrhető le Álmos és Árpád vonatkozásában, hogy a honfoglalás előtt, 870–895 között voltak olyan tisztségek a magyaroknál (kündü és gyula), amelyek valamelyikét viselhették, de korántsem biztos, hogy Álmos vagy Árpád nem más fejedelmi tisztséget töltött be, ugyanakkor ebben az időszakban Levedi vagy Kuszán is szóba jöhet e méltóságok viselőjeként.

A korai források után a kései, főként magyarországi forrásokban is találunk olyan kronológiai adatokat Álmossal vagy Árpáddal kapcsolatban, amelyeket kellő forráskritikával, hasznosíthatunk. A legtöbb adatot legvitatottabb magyarországi szerzőnk, Anonymus szolgáltatja gesztájában. Anonymus Ügyek vezér és Emese nászát Dentümogyerben 819-re tette, amely házasságból született Álmos.[1452] Nem tudjuk, honnan vette ezt az értesülését P. mester. Adatai egyik forrásául Reginót szokták megjelölni. Györffy György Regino egy párhuzamos helyét említi meg, ahol a 818-as évnél a prümi apát hasonló értesítést közölt; Bernardusnak, Itália királya fiának gyermeke születik.[1453] Lehetséges, hogy Anonymus egy év különbséggel idekapcsolta az Ügyek és Emese házasságáról szóló, illetve Álmos születésével kapcsolatos történetet. Megjegyzendő, hogy középkori latin nyelvű krónikáink sem tudják Árpád-házi uralkodóink születési idejét, ez alól egyedül Szent István kivétel (969).[1454] Egészen az Anjou-

---

[1445] ÁMTBF 59.; HKÍF 147.
[1446] Kmoskó 1997. 207–208. (Ibn Ruszta); Zimonyi 2005. 35. (Ibn Ruszta), 37. (Gardézi)
[1447] Vö. pl. Hóman–Szekfű 1928. 66, 70–71., Györffy 1977b. 108–109.
[1448] Deér 1945. 13-16.; Dümmerth 1971. 404–430.; Kristó 1980. 130-144.; Kristó 1993a. 16-23.; Uhrman 1987–1988. 212-214.
[1449] A 870-es évektől Árpád kündü méltóságára vö. Tóth 1996h. 174.; a 880-as évektől vö. Tóth 1998. 123.; Tóth 2011. 100.
[1450] SRH I. 41.; HKÍF 287, 332.
[1451] A bizánci adatra vö. ÁMTBF 59.; HKÍF 147.; Kurszán kündü voltára 893-tól vö. Györffy 1959. 78, 142, 159.; Györffy 1977b. 104–105, 108, 110.; Györffy 1993. 220-223.
[1452] SRH I. 38.; HKÍF 284.
[1453] SRG Regino 73.; Györffy 1993. 41.
[1454] SRH I. 312.; ÁKÍF 368.

korig csak a koronázást, illetve a halálozást említik, ezt sem mindig pontosan.[1455] Anonymus évszáma – Álmos születése kapcsán fiktívnek tekintendő. A következő fontos évszám Anonymusnál 884, amikor a vérszerződést és Álmos fejedelemmé választását követően, az új haza (Pannónia) elfoglalására indulnak a magyarok, és elhagyják Dentümogyert/Szkítiát.[1456] Anonymus az évszámnál maga is „a krónikások évkönyveire" (in annalibus chronicis) hivatkozott e passzusban, ami Regino 889-es bejegyzésének romlott változata.[1457] Maga Regino ehhez az évszámhoz tette a magyarokra vonatkozó legtöbb információját; a besenyők támadását, a magyarok kiűzetését és megjelenését az „avarok és pannónok pusztaságain", azaz a honfoglalást.[1458] Anonymus tovább rontott Regino vitatható évszámán. Ha a két anonymusi évszámot, Álmos 819 körüli születését és a 884 körüli fejedelemválasztást összevetjük, arra a valószínűtlen következtetésre kellene jutnunk, hogy Álmos 65 év körüli volt megválasztása, illetőleg a korábbi haza elhagyása idején. Anonymus mindkét esetben fiktív, vagy más forrásból (pl. Regino) vett évszámokat illesztett be a mondai hagyományból merített, vagy költött történetébe. P. mester nem foglalkozott azzal, hogy mennyire logikusan illeszkednek ezek az évszámok egymáshoz. Anonymus a Kárpát-medencéig való eljutást is hosszú, eseménydús, fiktív eseményekkel megtöltött folyamatnak ábrázolta. E harcok időtartamáról ugyanakkor nem tett említést. Álmos életét Anonymus a Kárpát-medence határán belül, Ung váránál zárta le, ahol Álmos lakomát rendezett, és átadta a hatalmat fiának, Árpádnak. A következő évszám 903, amikor Árpád folytatja a Kárpát-medence elfoglalását. Ez lényegében a különböző, Anonymus által kreált, idegen, ellenálló vezérek (Salán, Glad, Zobor, Gelou, Ménmarót stb.) elleni harcokat jelenti.[1459] A harcok a Ménmarót elleni küzdelem végéig tartanak, amikor Ménmarót behódol és lányát Árpád fia, Zoltához adja feleségül. Ezután Árpád meghal, amelynek időpontját Anonymus 907-re tette.[1460] Anonymusnál tehát Álmos tevékenysége, a honfoglalás előkészítése a 884-től 903-ig tartó időszakot foglalja magában. A két évtizedes időtartam vonatkozhatna Álmos uralkodásának időkereteire is. A 903-as évszám azt az értelmezést is megengedhetné, hogy Álmos halála 903-ra tehető, amikor utóda, Árpád folytatja az új haza, Pannónia meghódítását. Utóbbi kb. négyéves folyamat volt, 903–907 között. Anonymusnál a honfoglalásnak három dátuma is szerepel: 884, 903 és 907. Kristó Gyula feltételezte, hogy a 819 táján született Álmos a más forrásokból kikövetkeztethető, 895-ös besenyő támadásig, a honfoglalás kezdetéig, több mint 70 évig élt, és szakrális uralkodóként halt meg.[1461] Ebből következően, Árpád 895-ben vette át a hatalmat, és mindössze négy évig uralkodott volna, 895–

[1455] Tóth 2002a. 11–13.
[1456] SRH I. 41.; HKÍF 288.
[1457] SRH I. p. 38. n. 3. „An. annum 884. falso pro 889, tradere videtur, cum inter XXX et IIII numerum V omiserit. Regino enim, cuius indicia An. per Vetera Gesta Ungarorum accepit, egressum e Scythica anno 889. factum esse memorat" (Jakubovich Emil).; vö. még Silagi–Veszprémy 1991. 147.; HKÍF 288. o. 948. jegyzet
[1458] SRG Regino 131–132.; HKÍF 195.
[1459] A 903-as évszámra, vö. SRH I. 53.; HKÍF 298.; Anonymus leírásának értékelésére vö. Tóth 1996c. 889–891.; Kristó 1996a. 123–127.; Tóth 1998. 195, 199–200.
[1460] SRH I. 106.; HKÍF 339. (Veszprémy László)
[1461] Kristó 1980. 133–144.; Kristó 1993a. 16–23.

899 között, ahogy Anonymusnál 903 és 907 között.[1462] Valójában az anonymusi évszámokból (819, 884, 903, 907) kronológiai-történeti következtetéseket nem lehet levonni, nem alkalmasak Álmos vagy Árpád életútjának felvázolására sem. Úgy vélem, hogy Álmos születését Anonymus túlságosan is korai időpontra tette, amivel ellentétben állt, hogy egészen 884-ig (889-ig?) számolt vele, míg Árpádot csak 903-tól vette be történetébe, amelynek java részét éppen az Árpád által irányított honfoglalás mondai, fiktív elbeszélése töltötte ki. Ebből is következik, hogy 907-ben, Árpád halálakor Zolta még kiskorú, ami nomád társadalmakban kizárná öröklését.[1463]

Krónikáink sem alkalmasak a kronológiai viszonyok tisztázására. A 14. századi krónikakompozícióban a honfoglalás dátumaként teljesen tévesen 677,[1464] kisebb tévesztéssel pedig 888 is szerepel.[1465] A honfoglalás idején a krónika Árpádot említi első kapitányként, de szól apja, Álmos Erdélyben való megöléséről is.[1466] A krónikakompozíció keveset tudott a honfoglalás előtti történetről, és arról, hogy ki volt a honfoglalás előtt a magyarok fejedelme. A krónikában a honfoglalás Árpád vezetésével ment végbe, Álmos viszont még ezelőtt meghalt. Kézai tömörebb krónikájában csak Árpád szerepel a magyarok első vezetőjeként a hét kapitány között.[1467] Kézai a honfoglalást, tévesen, a 872. évre tette.[1468] A Zágrábi és Váradi Krónikákban, a 888-as évszám szerepel a honfoglalás dátumául, és Álmos a magyarok első fővezéreként, akit Árpád követ.[1469] Végül Albericus világkrónikáját említhetjük, aki 893-as évszámot említ, amikor Alino, azaz Álmos fejedelem vezetésével kivonulnak a magyarok Szkítiából, és elfoglalják Pannóniát.[1470] A kései krónikás hagyomány a honfoglalás előtti időszakról jóformán semmit sem tudott, a honfoglalás évszámát illetően is különböző, téves adatokkal rendelkezett, és Álmost vagy Árpádot tekintette a honfoglalás előtt fejedelemnek. E krónikás hagyomány kronológiai problémái miatt kevéssé használható Álmos és Árpád életútjának megrajzolására. Anonymussal ellentétben jóval kevesebb évszámot tartalmaz, csak a honfoglalás, a bejövetel időpontját kísérli megadni.

A bizánci és muszlim (Konsztantinosz, Georgius Monachus Continuatus, Dzsajháni-hagyomány) forrásokból relatíve megrajzolható a honfoglalás előtti magyar vezetők kronológiai életútja. Eszerint Álmos nagyjából Levedivel lehetett egykorú, születését a 820–830-as évekre tehetjük, míg második vajdai tisztségét a 850/860–870/880 körüli időszakban tölthette be. Álmos fia, Árpád 850–860 között születhetett, és a 880–890-es évek táján választhatták fejedelemmé, amely tisztséget a 10. század első évtizedének végéig tölthetett be. A konsztantinoszi genealógiai lista alapján négy fia 880–900 között születhetett, és a 920–930-as évekig élhetett, illetőleg tölthetett be vezető pozíciót. Unokái generációja a 900–925 közötti

[1462] Kristó 1980. 354–355.
[1463] Zolta kiskorúként való öröklésére SRH I. 106–107.; HKÍF 340. (Veszprémy László)
[1464] SRH I. 284, 285.; HKÍF 358. (Kristó Gyula)
[1465] SRH I. 286.; HKÍF 358. (Kristó Gyula)
[1466] SRH I. 287.; HKÍF 359. (Kristó Gyula)
[1467] SRH I. 165.; HKÍF 353. (Kristó Gyula)
[1468] SRH I. 164.; HKÍF 352. (Kristó Gyula)
[1469] SRH I. 206.; HKÍF 367.(Kristó Gyula)
[1470] Gombos 1937–1938. I. 23–24.; HKÍF 263–264. (Kordé Zoltán)

intervallumban születhetett, és a 940–960-es években tölthetett be tisztségeket (Falicsi 948 táján volt fejedelem, Taksony pedig őt követően a 950–960-as években). Árpád dédunokái közül a legidősebb ági Termacsut, illetve a legfiatalabb ági Taksony fia Gézát ismerjük. Ez a generáció a 925/930–940-es években születhetett, és a legifjabb ág révén, 970 táján jutott hatalomra (Géza). A kései krónikás hagyomány kevés segítséget tud adni Álmos és Árpád, illetőleg utódaik életpályának megrajzolásához, életútjuk kronológiájához. Anonymus talán külföldi krónikákból (Regino) vette fiktív évszámait, és ezekhez illesztette Álmos, Árpád, Zolta és Taksony életének főbb eseményeit (születés, halál). Ezek az évszámok azonban egyáltalán nem tekinthetők hiteleseknek. A magyar krónikák csak a honfoglalás dátumát adták meg, azt is pontatlanul, és Álmos vagy Árpád személyét kapcsolták a fontos történeti eseményhez.

II. 2. 6. Etelköz – szállásterületi kérdések

Míg Levediát elsősorban Levedivel kapcsolatban említi a történeti kutatás a magyar törzsszövetség szállásterületeként, vagy a vezértörzs, nemzetség szállásaként, addig Etelközt Álmoshoz és Árpádhoz szokták kötni az új, a honfoglalást és a Kárpát-medencei hazát közvetlenül megelőző törzsszövetségi területként. Ebben az alfejezetben az etelközi szállásterületet vizsgálom a források és a szakirodalom alapján, az elnevezés, a lokalizáció és az időrend szempontjából, illetőleg összevetem Levediával.

Etelközt csak Konsztantinosz említi két fejezetben és két szöveghelyen. A 38. fejezetben azt olvashatjuk, hogy a besenyőktől elszenvedett vereség és kettészakadás után „a nyugati rész vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra vonult lakni, az Etelküzü (Ἀτελκούζου)[1471] nevezetű helyekre, amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik.”[1472] Ebből kitűnik, hogy Levedivel együtt került a nyugati magyar néprész a nyugaton levő Etelközbe, és az, hogy Konsztantinosz korában (10. század közepe) a besenyők laktak ott.[1473] A másik feljegyzés Etelközről a DAI 40. fejezetében található. Eszerint a magyarok serege távollétében a besenyők a szállásterületen maradottakra támadtak, és megölték vagy kiűzték őket. Konsztantinosz szerint „azt a helyet, amelyen a türkök korábban voltak, az ott keresztülmenő folyó nevéről Etelnek és Küzünek (Ἐτὲλ καί Κουζοῦ)[1474] nevezik, s mostanában a besenyők lakják.”[1475] A második tudósítás egyértelművé teszi, hogy a Kárpát-medencei – korábban Morávia, majd Turkia néven említett – magyar hazát megelőző szállásterületről van szó. Ebben a híradásban is a besenyők a későbbi lakók, akik kiűzték a magyarokat innen. A 38. fejezetben levő feljegyzéshez képest az egyetlen újdonság az a megjegyzés, amelyből kiderül, hogy a *keresztülmenő folyóról* (kiemelés tőlem – T. S. L.) kapta nevét ez a szállásterület.[1476] Ebben a passzusban két, kötőszóval egybekapcsolt tulajdonnév szerepel. Ez azért különös, mert egyetlen folyót említ a bizánci

[1471] Erre a névalakra vö. Jenkins 1962. 148.
[1472] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110r. vers. 5-11.; DAI 38,29-31.; vö. DAI 2003. 170–173.; ÁMTBF 44.
[1473] Az Etelközről szóló elsődleges, un. primér forrásba sorolva az információt, vö. Tóth 2001a. 127.
[1474] Erre a névalakra vö. Jenkins 1962. 152.
[1475] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 114r. vers. 3-8.; DAI 40,23-25; vö. DAI 2003. 176–177; ÁMTBF 47–48.
[1476] Tóth 2001a. 127–128.

császár, nem pedig kettőt. Kisebb eltérés, hogy előbb Atel, majd pedig Etel formában szerepel a terület megnevezése. A név második fele mindkét esetben „Kouzou” formában szerepel. E szállásterület nevének korabeli olvasata Etelküzü, mai hangzásban Etelköz lehet.[1477] Másodlagos információként lehet értelmezni Etelköz esetében a forrásban szereplő eseményeket; a nyugatra vonulást, a fejedelemválasztást, és azt a besenyő támadást, amely Morávia földjének elfoglalásához, a Kárpát-medencei honfoglaláshoz vezetett.[1478] A harmadik csoportba lehet sorolni Etelköz kapcsán a „besenyők földje” vagy a „besenyők helye” megnevezést.[1479] Ez a konsztantinoszi terminus világosan tükrözi azt, hogy a magyarok kiűzése, illetve elköltözése révén a besenyők telepedtek le a szállásterületen.[1480] A 38. fejezet végén a nevezetes folyónévlista révén pontosan értesülünk a szállásterületről. Eszerint „a besenyők helyét, amelyen abban az időben a türkök laktak, az ott levő folyók neve szerint *hívják* (kiemelés tőlem – T. S. L.). A folyók a következők: az első folyó az úgynevezett Varuch [Dnyeper – T. S. L.], második folyó az úgynevezett Bug [Koubou – T. S. L.], harmadik folyó az úgynevezett Trullosz [Dnyeszter – T. S. L.], negyedik folyó az úgynevezett Prút [Broutos – T. S. L.], ötödik folyó az úgynevezett Szeret [Seretos – T. S. L.].”[1481] Jóllehet a történeti kutatás primér forrásként használta, és Etelköz lokalizációját erre alapozta, a folyónevek török alakjából kitűnik, hogy ezek Konsztantinosz-korabeli elnevezések, tehát elsődlegesen a besenyő szállásterület folyóinak leírásáról van szó.

A következőkben az Etelközzel kapcsolatos szakirodalmi feltevéseket tekintem át.[1482] Egészében véve Etelközt sokkal inkább elfogadta a történeti kutatás egykori, törzsszövetségi szállásterület-megnevezésként, mint Levediát. A 19. század utolsó harmadában és a 20. század első felében az az álláspont dominált, amely szerint Levediától nyugatra volt Etelköz. Többnyire azonosították Etelköz területét a 38. végén szereplő öt folyóval, ezen belül az Etelt valamelyik nagyobb folyóval, elsősorban a Dnyeszterrel, a Dnyeperrel, később pedig a Donnal azonosították, és ’folyóközként’ értelmezték az ’Etelköz’ nevet. Kronológiai szempontból többnyire a 889-es Regino-féle évszámtól a honfoglalásig, illetőleg a magyarok 830-as évekbeli megjelenésétől számoltak az etelközi szállásterülettel. Szabó Károly értelmezése szerint Atelköz-Etelköz a folyók közét jelenti, és a Dnyeper, Bug, Dnyeszter, Prut és Szeret vidékére helyezhető.[1483] Marczali Henrik is az öt folyó vidékét tekintette Etelköznek, ahol a magyarok már 839 körül megtelepedtek. Értelmezése szerint ’folyóközt’ jelentett a név, amely illett a

---

[1477] Összefoglalóan vö. Gyóni 1943. 21–23.; Moravcsik 1983. II. 77.; Jenkins 1962. 148, 151.
[1478] Tóth 2001a. 128.
[1479] Vö. „a besenyők helye” (tón Patzinakitón topos) kifejezésre Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 2-3.; DAI 38,66; DAI 2003. 174–175.; ÁMTBF 45; „a besenyők földje” (tón Patzinakitón gén) kitételre vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112v. vers. 5.; DAI 39,6.; DAI 2003. 174–175.; ÁMTBF 46.; továbbá Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. vers. 9-10.; DAI 40,7; DAI 2003. 174–175.; ÁMTBF 47.; összefoglalóan Tóth 2001a. 128.
[1480] Tóth 2001a. 128.; Tóth 2011. 35.
[1481] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112 r. vers. 2–12.; DAI 38,66–71.; DAI 2003. 174-175.; a folyónevekre további szakirodalommal vö. Jenkins 1962. 149.
[1482] Gyóni 1943. 21–23.; Jenkins 1962. 148.; Levediára és Etelközre összefoglalóan vö. Bartha 1968. 116–118.; Tóth 1998. 41–60.; Tóth 2001a. 127–136.; Tóth 2011. 35–52.
[1483] Szabó K. 1869. 33–35, 35. o. 1. jegyzet: Anonymus 884-es adatához számította a 3 éves együttélést a kazárokkal, ezért 887-től számította az öt folyó vidékén, Etelközben való megtelepedést.

Szeret és Bug közti vidékre.[1484] Pauler Gyula szerint a magyarok a 830 óta lakott Dnyeper és Don közti Levediából költöztek 889-ben Etelközbe. Pauler szerint az Alsó-Dnyepertől a Szeretig (Al-Dunáig) terjedt Atelköz/Etelköz, amelyet Vízköznek, Vízmelléknek értelmezett. A Dubniczai/Dubnici Krónikában szereplő Ethel folyót azonosította a konsztantinoszi Etellel, illetőleg a Dnyeszter folyóval. [1485] Marquart is a Dnyeper és Szeret közi területet tekintette Etelköznek, amelyet öt folyó öntözött, és „folyóközként" (mesopotamia) értelmezte. Szerinte a magyarok a 860-as években a besenyők nyomására költöztek Etelközbe a Don–Kubán közti Lebediából.[1486] Márki Sándor a Dnyeper és Szeret/Al-Duna közti területet nevezte Etelköznek, ahol a magyarok tizenegy évet töltöttek. Az Etel nevet Pauler nyomán a Dnyeszter folyó másik nevének vélte.[1487] Fehér Géza rendkívül alapos tanulmányt szentelt Etelköz vizsgálatának.[1488] Szerinte „Atelkuzu a Baru(ch), azaz a Dnyepertől a Szeretig terjedő terület."[1489] Az Atel/Etel folyónevet Paulerrrel ellentétben nem a Dnyeszterrel, hanem a Dnyeperrel azonosította, így az Atelkuzu fogalom jelentése szerinte 'Dnyeperköz'.[1490] A konsztantinoszi leírásokban fellelhető ellentmondást, hogy a bizánci császár az egyik helyen öt folyóval, a másik helyen egy folyóval írta le a magyar szállásterületet, úgy oldotta fel, hogy a magyarok „a Dnyeperen átkelve, először csak e folyó partján telepedtek meg s legfeljebb a Bugig terjeszkedtek s ekkor nevezték el földjüket Atelkuzunak, mely nevet aztán a Dnyeper és Szeret közti vidékre is megtartották."[1491] Fehér elsőként vetette fel a történeti kutatásban, hogy az Etelköz elnevezést előbb egy kisebb területre (Dnyeper és Bug között) értelmezték, és később terjesztették ki az öt folyó, a Dnyeper–Szeret vidékére. Karácsonyi János álláspontja szerint a magyarok 863–896 között laktak „Atilközben," amely az Al-Duna és a Dnyeszter között volt, és az Atilnak nevezett Dnyeszter/Dnieszter folyóról nyerte nevét.[1492] Németh Gyula is azonosította Etelközt „a Dnyepertől nyugatra eső" területtel.[1493] Hóman Bálint szerint a Dnyeper és Al-Duna között elterülő, 889-től lakott terület volt 'folyóköz'. Hóman az öt folyó vidékére helyezte Etelközt, de a köznévként értelmezett 'etel' (folyó) szóval számolva, az általános 'folyóköz' értelmezés mellett foglalt állást, és az öt folyó egyikét sem tekintette Atelnek–Etelnek.[1494] Zichy István is úgy vélte, hogy a Kubán és a Don folyók közti Levediából költöztek a Dnyeper és a Duna közti, vízben jóval gazdagabb Etelközbe.[1495] A hagyományos modelltől eltért Deér József, aki a „Dnyeper és Dnyeszter közötti" folyamvidéket, az ún. Etelközt említette, ahova a magyarok a 9. század utolsó évtizedeiben húzódtak a besenyők támadása elől.[1496] Deér fenti koncepciója nem

---

[1484] Marczali 1895. 25–26.
[1485] Pauler 1880. 15–16.; Pauler 1900. 23.
[1486] Marquart 1903. 32–33. – „Zwischenstromland" (folyóköz)
[1487] Márki 1907. 65.; Márki 1914. 106–107, 110.
[1488] Fehér 1913. 577–590, 670–685.
[1489] Fehér 1913. 590.
[1490] Fehér 1913. 684–685.; vö. még Fehér 1921. 114.
[1491] Fehér 1913. 685.
[1492] Karácsonyi 1924. 55–56, 59.
[1493] Németh 1930. 153.; az 1970-es évek első felében lezárt, átdolgozott kéziratában, amelyet Berta Árpád Németh halála után kiadott, a Dnyeper és a Szeret közötti területre tette Etelközt, vö. Németh 1991. 227, 232.
[1494] Hóman–Szekfű 1928. 69.; vö. még Hóman 1938. 16.
[1495] Zichy 1923. 147–148.; vö. még Zichy 1939. 101.
[1496] Deér 1938. 48.

mondott ellen az Etelközt a konsztantinoszi öt folyón belül elhelyező álláspontnak, – hiszen mindkettő, a Dnyeper és a Dnyeszter is e folyók között szerepel – azonban megfelel az Etelt egy folyó egy másik folyó közével bezárt területeként értelmező feltevésnek is. Deér a későbbiekben eltért hagyományos nézettől, és úgy vélekedett, hogy a Kubán–Maeotis vidéki Lebediából a magyarokat „a VIII. század közepén egy számunkra egyelőre meg nem határozható népmozgalom mozdította ki és kényszerítette arra, hogy a Dontól keletre, Atelküzüben, a magyar hagyomány Dentümogyerjében telepedjék le."[1497] Deér álláspontjának változásában vélhetően szerepet játszott Macartney és Czeglédy Károly hipotézise, amely az Atel/Etel folyót a Don folyóhoz kapcsolta. Macartney szerint a konsztantinoszi öt folyó területe nem azonosítható Etelközzel, és a Dnyeper (Varukh) sem az Etellel. Álláspontja szerint a magyarok a Regino alapján 889-re tett besenyő támadás után néhány évet ezen a Dnyeper–Al-Duna közti területen (öt folyó vidéke) tartózkodtak. Az Etel nevet tulajdonnévnek tekintette, és a Donnal azonosította. Az Etelköz kifejezés jelentése szerinte „Etel-vidék," tehát Don-vidék. Macartney Etelközt azonosította Levediával, és mindkettőt a Don vidékére tette, ahol szerinte a 830-as évektől 889-ig laktak szerinte a magyarok.[1498] Czeglédy Károly bírálta a hagyományos Etelköz-elméletet. Hangsúlyozta azt, hogy Konsztantinosz szerint egy folyó után nevezték a területet Etelköznek, továbbá azt, hogy „az etel szó régi 'folyó' jelentésének semmi bizonyítéka nincs."[1499] Hasonlóképpen cáfolta azt a közhellyé váló álláspontot is, hogy az öt folyó vidékét azonosíthatjuk Etelközzel. Czeglédy hipotézise szerint a magyarok előbb a Dontól keletre levő Levediában éltek, majd „a Don és a Donyec vagy a Don és az Azovi-tenger között" levő Etelközben, és innen vándoroltak 889 táján az öt folyó vidékére, ahonnan beköltöztek az újabb besenyő támadás után a Kárpát-medencébe.[1500]

A 20. század második felében bizonyos móosulással a hagyományos Etelköz-felfogás tovább élt. Eszerint a konsztantinoszi öt folyó vidéke, a Dnyeper–Szeret közti terület Etelköz.[1501] Változás csak Etelköz időbeli határaiban jelentkezett; számították ezt 700-tól, a 850-es évektől, illetőleg 889-től.[1502] A hagyományos modell legárnyaltabb formáját Harmatta János dolgozta ki. Rámutatott arra, hogy a 38. fejezet két passzusa (ideszámította a 38,66-71 öt folyóról szóló híradását), és a 40. fejezet vonatkozó szöveghelye eltér egymástól. Konsztantinosz előbb öt folyóval, utóbb csak egyetlen folyóval határozza meg a kétféleképpen írt Etelközt (Atelkuzu és Etel kai Kuzu).[1503] Harmatta értelmezése szerint az ellentmondás abból adódhat, hogy Konsztantinosz több tudósítást használt fel a DAI-ban. Harmatta az utóbbi, 40. fejezetben szereplő verziót (40,19-27) önmagában is ellentmondásosnak nevezte, utólagos betoldást tételezett fel, és ennek alapján hitelességét is vitatta. Ezért úgy vélekedett, hogy „Atelkuzu földrajzi helyének meghatározásánál csak a DAI eredeti szövegét (38,28-31, 38,66-71) vehetjük

[1497] Deér 1945. 14.
[1498] Macartney 1930. 94–98.
[1499] Czeglédy 1943b. 103.
[1500] Czeglédy 1943b. 102–105.
[1501] Molnár 1953. 107.; Bartha 1968. 100–101.
[1502] 700-tól Róna-Tas 1996a. 257.; 850-es évektől Kristó 1980. 116–117.; Kristó 1996a. 56.; Kristó 1996g. 156–157.; Makk 1996a. 7.; Makk 1998a. 215.; 889-től Harmatta 1984. 429–430.; Harmatta 1985. 45.; Kosztolnyik 2002. 83.
[1503] Harmatta 1984. 424.; Harmatta 1985. 42–43. a kétféle alakra vö. Jenkins 1962. 148, 151.

alapul."[1504] Szerinte „a besenyők szállásterülete, azaz Atelkuzu, tehát a Szeret és Dnyeper közti területet, s a Szeret jobb partján, valamint a Dnyeper bal partján elterülő vidéket foglalta magában."[1505] Harmatta álláspontja értelmében nem számolhatunk két folyó közével, hanem csak az „öt folyó területével." Lehetségesnek tartotta, hogy eredetileg „Atelkuzu is egy kisebb területnek, két folyó közének volt a neve, ahol a fejedelmi szállás volt, s földrajzi jelentését később terjesztették ki az egész magyar területre."[1506] Harmatta tehát számolt azzal a lehetőséggel, hogy jelentésbővülés történt Etelköz fogalma esetében, és 'Vízköz' jelentéssel bírva, egy szűkebb, nemzetségi szállásterület nevét vitték át az egész törzsszövetségi területre, a konsztantinoszi öt folyó vidékére, ahol 889-től 895-ig laktak a magyarok. A Dnyeper–Szeret közti ún. 'közepes Etelköz' elméleten belül is több nézet látott napvilágot az elmúlt, kb. félévszázados időszakban. Kristó Gyula és nyomában Makk Ferenc Levediától nyugatra levő, a 850-es évektől lakott törzsszövetségi szállásterületként értelmezte Etelközt.[1507] Róna-Tas András szerint 670/700-tól 895-ig lakott törzsszövetségi szállásterület volt a Dnyepertől az Al-Dunáig számítható Etelköz, amelynek keleti felén volt Levedia.[1508] Egy harmadik feltevés-típus, Artamonov hipotézise szerint Etelköz és Levedia egyaránt az öt folyó vidékét jelentette, a Dnyeper-Szeret közti területet.[1509] Németh Gyula egy nagy, Don és Al-Duna közti Levedia nyugati részeként értelmezte Etelközt, ahova 889-ben húzódtak a magyarok. [1510]

Az újabb értelmezések egyrészt keleten kiterjesztették egészen a Don-vidékig az Etelköz fogalmat, illetve leszűkítették azt, és egy kisebb területre, egy folyó vidékére vonatkoztatták ezt. Úgy is fogalmazhatnánk ezt, hogy az ún. 'közepes Etelköz' (Dnyeper–Al-Duna között) addigi dominanciáját megtörte az ún. 'nagy Etelköz' (Don és Al-Duna között), illetve a 'kis Etelköz' (egy folyó vidéke) elmélete.[1511] Átmenetet jelent a 'közepes' és 'nagy Etelköz' elméletek között az a felfogás, amelyet Arnold Toynbee képviselt. Eszerint a magyarok a 830-as évektől Etelközben (itilközö), azaz folyóközben éltek a Don és Al-Duna közti területen, amely magában foglalta Levediát is. Az elnevezés szűkebb értelmezése ugyanakkor a 889-896 között birtokolt nyugati részét, az öt folyó vidékét jelentette.[1512] Bartha Antal hasonló feltevést fogalmazott meg, amikor úgy vélte, hogy az Al-Dunától a Don alsó folyásáig terjedő területnek az egésze, azon belül bármelyik kisebb része, egyaránt Etelköznek számított.[1513]

A következő modell a „nagy Etelköz" elmélet volt, amely fokozatosan kezdett tért nyerni az öt folyó vidékére kiterjedő, „közepes Etelköz" elmélet rovására.[1514] Eszerint a magyarok szállásterülete a Don és az Al-Duna közti hatalmas területen volt. Ez az álláspont két forrásadaton alapult. Az egyik, hogy a Konsztantinosz által a 37. és a 42. fejezetben leírt, 950

[1504] Harmatta 1984. 425–426.; Harmatta 1985. 43–44.
[1505] Harmatta 1984. 426.; Harmatta 1985. 45.
[1506] Harmatta 1984. 426–427.; Harmatta 1985. 45.
[1507] Kristó 1980. 116–117.; Kristó 1996a. 56.; Kristó 1996g. 156–157.; Makk 1996a. 7.; Makk 1998a. 31–32, 215.
[1508] Róna-Tas 1996a. 257.; Róna-Tas 2006a. 33, 42.
[1509] Artamonov 1962. 340–341.
[1510] Németh 1991. 218, 225, 227, 232.
[1511] Ezekre a fogalmakra vö. Tóth 1998. 46–47.; Tóth 2011. 39.
[1512] Toynbee 1973. 468.
[1513] Bartha 1988. 361–362.
[1514] A „nagy Etelköz" elnevezésre vö. Tóth 1998. 46.; Tóth 2011. 39.

körüli besenyő szállásterület két határfolyója a Don és a Duna (Al-Duna) volt. Konsztantinosz a 42. fejezetben azt említette meg, hogy „a Duna folyó alsó folyásától kezdve Drisztrával átellenben terül el Besenyőország s szállásuk kiterjed egészen Sarkelig, a kazárok erődjéig."[1515] Az elmélet másik alapja, hogy Gardézi két folyót nevezett meg a magyarok esetében, az Atilt (Itil) és a D.bat/Dubat (Duna).[1516] Több kutató, a fenti források alapján vallotta azt, hogy a magyar törzsek szállásterülete e hatalmas régión belül keresendő.[1517] Ebben az értelmezésben Czeglédy Károly úttörő szerepét hangsúlyozhatjuk. Czeglédy a Dzsajháni-hagyomány alapján, a magyarok két határfolyójának a Donnal azonosított Atilt (Etel) és a Dunát tekintette.[1518] Úgy vélekedett, hogy a magyarok „800 táján érkeztek északkeletről a Don és az Al-Duna közötti területre."[1519] Azt hangoztatta, hogy „a császár ismételt utalásaiból ítélve Etelköz a Don és az Al-Duna közötti nagy folyók vidékén volt," Levediát pedig ezen belül, ennek központi részén fekvő törzsi szállásterületnek tekintette.[1520] A 'nagy Etelköz' elmélet másik nagyhatású képviselője Györffy György. Györffy a Dzsajháni-hagyomány és Konsztantinosz alapján kifejtette, hogy Etelközt a besenyők 950 körüli szállásterületével tekinthetjük azonosnak, és a Don és Al-Duna közti, hatalmas területre lokalizálhatjuk.[1521]Györffy egy tanulmányában alapos elemzést adott Levediáról és Etelközről.[1522] A vonatkozó konsztantinoszi passzusok kapcsán kifejtette, hogy a 38. fejezetben adott információ a 40. fejezetben torzult; Atelkuzuból Etel és Kuzu lett, és „az egy névvel nevezett 'helyek'-ből egy két névvel nevezett folyó környékén elterülő 'hely'.[1523] Az Etelköz elnevezést egy folyónév és a magyar 'köz' összetételének tekintette, ezen belül három típust vázolt fel. Az első egy konkrét folyónév és a köz összetétele (pl. Vágköz), amikor a „területet közrefogó két folyó közül az első helyen említett nagyobbik neve marad el." A második, amikor „két azonos nevű, de jelzővel megkülönböztetett folyó" közéről (pl. Körösköz, Temesköz) beszélünk. A harmadik esetében egy vizet általánosan jelölő közszó és a köz összetétele szerepel (pl. Tóköz, Vízköz).[1524] Györffy hangsúlyozta azt, hogy az Etil több folyónak is neve volt, sőt török nyelvjárásokban 'folyam' jelentést is felvett. Úgy vélekedett azonban, hogy a „IX–X. században az Etil csak a Volgát és a Dont jelentette, melyet a középkorig egy folyónak is tartottak." Györffy szerint a 870 körüli állapotokat rögzítő mohamedán források Atil és Duba (Duna) adata alapján „kétségtelennek tűnik, hogy 870 körül a Don és a Duna folyók közötti nagy területet értették Etelközön." Felvetette azt, hogy „az Etelköz

[1515] A „Dnyeper folyón túl" négy besenyő törzs lakott, vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 106v. vers. 14– fol. 107r. vers. 6.; DAI 37,34-39.; vö. DAI 2003. 168–169.; a „Dnyeper folyón innen" is 4 besenyő törzset sorolt fel Konsztantinosz, vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 107r. vers. 6–17.; DAI 37,39-45.; vö. DAI 2003. 168–169.; a Don és a Duna közötti besenyő szállásokra vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 118r. vers. 8-13.; DAI 42,20-22.; vö. DAI 2003. 182–183.; a besenyő törzsek elhelyezkedésére, lokalizációjára a DAI alapján vö. Czebe 1925. 209–219.; Györffy 1971. 186–287.; Pálóczi Horváth 1988. 14.; Tóth 2011. 47–50.
[1516] HKÍF 36–37. (Zimonyi István); Zimonyi 2005. 37.
[1517] Fodor 1975. 202.; Györffy 1971. 181–287.; Györffy 1984b. 388.; Czeglédy 1985a. 123.; Tóth 1988. 554–555.; Váczy 1994. 14–16.; Tóth 1998. 54–55.; Tóth 2001a. 134–135.; Tóth 2011. 44–46.
[1518] Czeglédy 1975. 46.; Czeglédy 1985a. 116.
[1519] Czeglédy 1975. 49.; Czeglédy 1985a. 119.
[1520] Czeglédy 1975. 53.; Czeglédy 1985a. 123.
[1521] Györffy 1971. 281–287.
[1522] Györffy 1984b. 385–389.; Györffy 1985. 3–7.
[1523] Györffy 1984b. 386.; Györffy 1985. 4.
[1524] Györffy 1984b. 387–388.; Györffy 1985. 5–6.

név korábban szűkebb vagy éppenséggel más folyóközi terület megjelölésére szolgált." Lehetőségként említette a Dnyeper és a Don, vagy még korábban a Volga és a Don közét.[1525] Györffy elmélete annyiban rugalmasabb volt Czeglédy hipotézisénél, hogy számolt egy korábbi, szűkebb értelmezéssel.

Czeglédy és Györffy elméletét a Don és Al-Duna közti Etelközről többen is átvették. Fodor István hangsúlyozta, hogy a magyarok 840–850-es években ugyan nyugatabbra húzódtak, de keleti határuk még sokáig a Don maradt. Etelköz (Folyóköz) kapcsán utalt Konsztantinosz öt folyójára, és arra, hogy az arab leírások szerint „a magyarok lakóhelye a Don és az Al-Duna között húzódott." Fodor úgy vélte, hogy a két tudósítás nem mond ellent egymásnak, „a magyar szállásterületek határai ugyanis ekkor még nem állandósultak." Fodor szerint „a kazár kaganátus és a Kárpátok közti" területet érthetjük Etelköz alatt.[1526] Dienes István szerint a magyarok törzsszövetségének zöme a 830-as évektől „a dunai bolgároktól a kazárok határvidékéig, azaz az Al-Dunától a Donig nyúló, folyók szabdalta síkságon foglalt helyet, amelyet a források Etelköznek »folyóköz« neveznek."[1527] Szűcs Jenő szerint a magyar nép 870 körül a Dzsajháni-hagyományban (Gardézi) szereplő „két nagy folyó közt", az Atil és a Duba között élt. Ez a két folyó, „kétségtelen bizonyossággal a Don és a Duna (Al-Duna). E tágas terület azonos a magyar hagyomány Etelküzü területi fogalmával, mely 950 körül a besenyők szállásterülete volt. "[1528] Váczy Péter úgy vélte, hogy Etelköz nevének kétféle változata arra vezethető vissza, hogy a 38. fejezetben szereplő Atelkuzu adat még VI. (Bölcs) Leó korából való, míg a 40. fejezetben található, helytelen, „Etel és Kuzu" adatot, a 10. század közepén, Konsztantinosz korában jegyezhette le a másoló.[1529] Váczy szerint az Etelkuzu/Etelköz név megfelel a későbbi, magyarországi helynévadási gyakorlatnak is. Az Etelköz típusú névadás esetében „adva van egy nagyobb víz, melynek területét egy kisebb víz határolja. A névadó minden esetben a kisebb vízfolyás" (pl. Rábaköz, Bodrogköz).[1530] Váczy egyértelműen megfogalmazta, hogy Konsztantinosz alapján, egy konkrét folyót feltételezhetünk az Atel–Etel esetében, amelyet a Donnal azonosított, mely „valóban egy nálánál is nagyobb vízbe, a tengerbe ömlik." Váczy hangsúlyozta, hogy Konsztantinosz azonosnak vélte a saját korabeli, besenyő szállásterületet a magyarok korábbi hazájával. Váczy szerint a konsztantinoszi öt folyó közül sem a Dnyepert, sem pedig a Szeretet nem tekinthetjük határfolyónak, a magyarok „a Duna és a Don közti ún. Etelközben" éltek, ahol a magyarok elűzése után a besenyők rendezkedtek be.[1531] Bóna István a mohamedán források leírása alapján úgy vélekedett, hogy „a Fekete-tenger északi partvidéke a Don torkolatától az Al-Dunáig ebben az időben [830-as évektől – T. S. L.] egyértelműen a magyarok országa lesz."[1532] A magyarok etelközi határaival kapcsolatban azt írta, hogy azok „minden bizonnyal hasonlóak voltak ahhoz, ahogy nyomukban a besenyő törzsek helyezkedtek

[1525] Györffy 1984b. 388.; Györffy 1985. 6.
[1526] Fodor 1975. 194–195, 202.
[1527] Dienes 1978. 9.
[1528] Szűcs 1992. 178.
[1529] Váczy 1994. 12–13.
[1530] Váczy 1994. 13.
[1531] Váczy 1994. 13–15.
[1532] Bóna 2000. 11.

el a Dnyeper, Déli-Bug, Dnyeszter, Prut és Szeret völgyében," ahogy arra a DAI 38. fejezetének vége is utalt.[1533] Bóna rekonstrukciójában a „nagy Etelköz" és a „közepes Etelköz" elmélete keveredik. Váczyhoz hasonló álláspontot képviselt Zimonyi István is, de feltevése inkább a „nagy Etelköz" csoportba sorolható. Zimonyi leszögezte, hogy az Etelköz „szóösszetétel, amelyet a Volga folyó török neve, Atil és a magyar -köz szó alkot." A szóösszetétel első tagját, az Atilt, szerinte a kazárból kölcsönözte a magyar nyelv, amelyben Etellé változott a 10. század közepére.[1534] Zimonyi utalt az elnevezés két lehetséges típusára, a közszóból származó „Vízköz, Folyóköz", illetve a tulajdonnevet tartalmazó területnévre (pl. Csallóköz, Vágköz). A konkrét folyó kapcsán, a Volgát, illetve a Dont említette lehetőségként. Közszó esetén szerinte valamelyik Fekete-tengerbe ömlő folyóra alkalmazták a magyarok az „atil-etel" nevet.[1535] Zimonyi úgy vélte, hogy Konsztantinosz információi alapján „van egy szűkebb értelmezés, amely a Szeret és a Dnyeper közé teszi a magyar szállásterületet, és egy tágabb, amely az Al-Duna és Don által határolt vidék mellett foglal állást."[1536] Zimonyi hangsúlyozta a besenyő és a kun analógia lehetőségét, és azt, hogy a besenyő szállásterület leírásai között is van ellentmondás.[1537]

A „nagy Etelköz" modellhez sorolhatjuk bizonyos fenntartással Vékony Gábor radikális hipotézisét is. Az általa megrajzolt szűkebb Atelkuzu/Etelköz a Dontól keletre, a Volgánál van, illetőleg e centrális Etelközt egy nagyobb törzsszövetségi szállásterületbe illeszti be, amelyet a Volga és a Dnyeper közötti területre lokalizált.[1538] Így tehát a nagyobb szállásterület a Dontól keletre és nyugatra is húzódik. E szállásterületi modell besorolható a „nagy Etelköz" elméletek közé, ugyanakkor a szűkebb Etelköz meghatározása átvezet a következő, „kis Etelköz" elmélethez. Vékony az Etelközt említő konsztantinoszi passzusok (DAI 38,30; 40,34) közül a név meghatározásánál mindkettőt alapul vette, így használta e megnevezést Atelkuzu, illetve Atel és Kuzu formában. Vékony szerint jóval későbbiek azok az Atel adatok, amelyek nem a Volgára vonatkoznak. A kortárs közlések közül a DAI 37. fejezetében, a régebbi besenyő szállásterület egyik határfolyója, az Atel kétségkívül a Volga.[1539] Nem ennyire egyértelmű a 870–880-ra vonatkozó Dzsajháni-hagyomány, amely szerint a magyarok két határfolyója a Rum-tengerbe ömlik, s az 1050 körül író Gardézi szerint, az egyik neve 'At.l'/ 'Atil', míg a másik a 'Duba'.[1540] Mivel a Volga nem ugyanabba a tengerbe torkollott, mint a vele sokszor azonosított, egyes szakaszokon meglehetősen közeli Don, így Gardézi tudósítása esetében Vékony feltevése vitatható. Vékony azzal hárította el a hipotézisének ellentmondó muszlim híradást, hogy a Rum-tengerbe ömlő Atil a Dzsajháni-másolatok tévedése, „így a folyó nem más, mint a Volga, amelyet a mohamedán geográfia egyébként is gyakran összekevert a

[1533] Bóna 2000. 16.
[1534] Zimonyi 2005. 209.
[1535] Zimonyi 2005. 209–210.
[1536] Zimonyi 2005. 152.
[1537] Zimonyi 2005. 209.
[1538] Vékony 1986. 41–53.
[1539] Az Atel (ἀτηλ) Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 105r. vers. 11.; DAI 37,2. vö. DAI 2003. 166–167. – Moravcsik fordítása „Etil" néven nevezi az Atelt.
[1540] HKÍF 36–37. (Zimonyi István); Zimonyi 2005. 37.

Donnal."[1541] Vékony „korrekcióját" azért tartom problematikusnak, mert a korabeli forrást próbálja igazítani elméletéhez. Vékony újszerűen értelmezte a magyar -köz szóként magyarázott -kuzut is. Az utóbbi esetében az a nyelvészeti–történeti álláspont fogalmazódott meg, hogy két folyó közötti területet jelentett, s az összetételben mindig a kisebb folyó neve szerepelt, a nagyobbik neve nem. Vékony megkérdőjelezte a -kuzu magyar közszóként való szereplését, és a Kuzut önálló tulajdonnévként kezelte. Úgy vélekedett, hogy „Atelkuzu olyan területnév, amelyet az Atel folyó után neveztek el, s a Kuzu nemigen lehet más, mint a folyó másik neve."[1542] Vékony olyan területnévnek tekintette Atelkuzut, amely ugyanannak a folyónak, a Volgának mindkét nevét tartalmazta..Elvileg nem kizárt, hogy egy folyónak több neve is legyen, ahogy az a DAI-ban is több esetben kimutatható (Varukh–Dnyeper, Trullosz–Dnyeszter stb.). Vékony feltevése ellen szól, hogy az Etelközt említő másik passzus (DAI 38,30) egybeírt névváltozatot (Atelkuzu) tartalmaz, így vitatható, hogy a -kuzu tulajdonnév lenne, nem pedig a terület-elnevezés része. Konsztantinosz a területen keresztülmenő folyóról tudósít, nem pedig olyan határfolyóról, amilyen Vékony hipotézise esetében az Atel/Volga. Vékony szerint az ún. kazár levelezésben szerepel egy 'bwz'n' folyónév, amely Kazária nyugati és északi határán lehetett, és az Atel/Volga folyóval lehet azonosítani.[1543] Tekintettel arra, hogy a héber névalakot javítani kell, ezt sem lehet egyértelmű bizonyítéknak tekinteni arra, hogy a Kuzu tulajdonnévként, és az Atel másik neveként szerepelt az Atelkuzu összetételben. Vékony e többszörös feltevést bizonyítottnak vélve a konsztantinoszi tudósítást Atelkuzuról a „Volga-vidéki szállásokra" értelmezte.[1544] Vékony a Dzsajháni-hagyományt is bevonta radikális hipotézisébe. Gardézi másik folyónevét, a Dubat a Dnyeper folyó nevének tekintette.[1545] Eszerint a Dnyeper folyó e korban három nevet is viselt volna, ami kevéssé valószínű. Vékony álláspontja szerint „870–880 körül tehát a magyarok a Volga és a Dnyeper között laknak, Atelkuzu területén, amely név azt is jelenti, hogy szállásaik központja inkább a Volga közelében volt."[1546] Úgy vélekedett, hogy a magyarok az Emba vidéki Levediában 3 évig laktak a 840-es években, onnan költöztek 850 táján, az első besenyő támadás hatására nyugatabbra, a Volga és a Dnyeper közti területre, Atelkuzuba, ahol az újabb besenyő támadásig éltek.[1547] Vékony elfogadta azt az értelmezést, hogy Levediától nyugatra kell keresni Etelközt, de a későbbi besenyő szállásterület és Atelkuzu azonosítása lehetőségét is tagadta.[1548] Ez azért problematikus álláspont, mert Konsztantinosz mindkét Etelközről szóló passzusában megemlékezett arról, hogy „mostanában a besenyők" laknak ott.[1549] Más passzusaiban is azonosította a magyarok korábbi hazáját a besenyők saját

---

[1541] Vékony 1986. 47.
[1542] Vékony 1986. 47.; vö. hasonló felvetésre Marquart 1903. 33. o. 3. jegyzet
[1543] A 'bwz'n' folyónévre vö. Kokovcov 1932. 33/1-2; az Atellel/Volgával való azonosság feltevésére vö. uo. 112. o. 50-51. jegyzet; Vékony 1986. 48.
[1544] Vékony 1986. 49.
[1545] Vékony 1986. 49–50.
[1546] Vékony 1986. 50.
[1547] Vékony 1986. 52.
[1548] Vékony 1986. 46. „ahogy a X. századi magyar települési területből nem lehet Morávia kiterjedésére következtetni, úgy a besenyők X. századi szállásterületéből sem a IX. századi magyarokéra."
[1549] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110r. vers. 10-11.; DAI 38,31.; vö. DAI 2003. 172–173. „amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik."; Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 114r. vers. 8.; DAI 40,24-25.; vö. DAI 2003.

korabeli (950 körüli) szállásaival, és használta „a besenyők helye” vagy „a besenyők földje” kifejezést is a magyarok korábbi, honfoglalás előtti szállásterületére.[1550] Véleményem szerint Vékony tévedett, amikor figyelmen kívül hagyta Konsztantinosz utalását arról, hogy Etelköz (Atelkuzu) területét a besenyők foglalták el, és saját korában is ott laktak.

A „nagy Etelköz” rovására tért hódító hipotézis a „kis Etelköz” elmélet.[1551] Ez a feltevés arra épül, hogy a DAI 40. fejezetében az ’Etel’ a szállásterületen keresztülmenő folyóként szerepel, amelyről a magyarok korábbi szállásterületét elnevezték.[1552] Bár korábban is felmerült ez a szűkebb Etelköz-értelmezés, újabban többen hangoztatták azt, hogy kisebb szállásterületet jelöltek ezzel a megnevezéssel.[1553] Az egy folyó vidékén levő Etelköz elméletét vallotta már a 19. század végén, Kuun Géza is. Ő a Bug folyót azonosította Itillel/Atellel és Atelkuzut a Dnyepertől a Bugig terjedő vidékkel. Atelkuzut magyarul folyamköznek tekintette, és az ’atel’ szót folyó jelentésűnek vette. Álláspontjában számolt a konsztantinoszi öt folyó vidékével, szerinte a magyarok 889 és 892 között tartózkodtak a Dnyeperig húzódó régióban.[1554] Kuun nézete átmenetet jelent a „közepes Etelköz” és a „kis Etelköz” elmélet között. A későbbi kutatásból Diaconut említhetjük, aki a konsztantinoszi öt folyó értelmezésében tért el a hagyományos állásponttól. Elvetette a Varukh és a Dnyeper, a Kubu és a Bug azonosítását. Nézete szerint Atelkuzu a Dnyeszter és Szeret folyók közti régió déli részére helyezhető.[1555] Az Etelközt szűkebb, kisebb területként értelmező kutatók közül az egyik legalaposabb elemzést Benkő Loránd adta.[1556] Utalt arra, hogy a szállásterület nevét Konsztantinosz két alakban közölte, amely „az egykori magyar nyelvben Etëlküzünek hangzott, amely a mai magyar Etëlköz (Etelköz) formának felel meg.”[1557] Benkő a DAI 40. fejezetben szereplő, „romlott” forma (Etel kai Kouzou) jelentőségét abban látta, hogy „a császár ennek lejegyzése során utal a helynév folyónévvel való kapcsolatára.”[1558] Két lehetőséget említett az Etel kapcsán. Az egyik, hogy egy „víz, folyóvíz” jelentésű török ’etel, itil’ stb. köznév vált különböző folyók nevévé. A másik, hogy „valamely nagy folyó eredeti tulajdonneve megy át más folyók megnevezésére.”[1559] Benkő feltételezte, hogy a Levediából való elűzetés vagy kivonulás után, a magyarok – a 860-as évek végétől – „több évtizedig, legkevesebb jó negyedszázadig” az Etelköz helynévvel jelölt területen tartózkodtak.[1560] Benkő a -köz utótagú magyar tájneveknek csak két változatát különítette el. Az egyik olyan területnév, amelyeknek utótagja ’víz, folyó’ jelentéssel bír (Vízköz, Tóköz). Ebben

176–177. „s mostanában a besenyők lakják.”

[1550] „A besenyők helye”, vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 2-3.; DAI 38,66.; vö. DAI 2003. 174–175.; „a besenyők földje”, vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112v. vers. 5.; DAI 39,6.; DAI 2003. 174–175.; Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. vers. 9-10.; DAI 40,7; DAI 2003. 174–175.

[1551] Összefoglalóan erre a típusra vö. Tóth 1998. 47.; Tóth 2011. 39.

[1552] Etel, kai kuzu (ἔτελ. καί κουζού) vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 114r. vers. 6-7.; DAI 40,23-25.; DAI 2003. 176–177.

[1553] Kuun 1892. I. 184.; Diaconu 1970. 35–36., Ligeti 1985a. 12.; Benkő 1984. 405–412.

[1554] Kuun 1892. I. 191.

[1555] Diaconu 1970. 12. o. 10. jegyzet, 35–36.; e nézet bírálatára vö. Toynbee 1973. 468. o. 2. jegyzet

[1556] Benkő 1984. 389–419.; Benkő 1985.

[1557] Benkő 1984. 391.; Benkő 1985. 9.; vö. a névalakra Gyóni 1943. 21–23.

[1558] Benkő 1984. 391.; Benkő 1985. 9.

[1559] Benkő 1984. 391–391.; Benkő 1985. 9–10.

[1560] Benkő 1984. 392, 404–405.; Benkő 1985. 10, 22–23.

az esetben, az Etelköz jelentése ’két víz köze, két folyó köze’ vagy ’vizek köze, folyók köze’. A másik csoportba azokat az elnevezéseket sorolta, amelyek „előtagja vizet megnevező tulajdonnév” (pl. Vágköz, Rábaköz, Szamosköz). Ennél a változatnál két jellemzőt is említett: egy nagyobb és egy kisebb folyó által bezárt vidéket jelöl, és a név előtagja mindig a kisebb víz tulajdonneve.[1561] Benkő Etelköznek ebbe a csoportba sorolását favorizálta, és utalt e típus jóval nagyobb elterjedésére a magyar helynévanyagban. Érvként említette továbbá, hogy Konsztantinosz császár is azt állította, hogy Etelközt folyójának nevéről nevezték el.[1562] A lehetséges Etël folyók közül Benkő kizárta a legnagyobbakat (Volga, Don és Dnyeper). A leginkább gyanúba vett Don folyóval kapcsolatban azt hangsúlyozta, hogy nem ömlik bele egy másik folyóba, sőt az Azovi-tengerrel sem zár be közt.[1563] Benkő elfogadta a konsztantinoszi Etël, és a Gardézi-féle Itil (.t.l) azonosságának lehetőségét. Kétségét hangsúlyozta abban a vonatkozásban, hogy a Dzsajháni-hagyomány, illetve Gardézi Itilje a Donra, vagy akár a Volgára vonatkozott volna. Teljességgel kizártnak tartotta ugyanis azt a lehetőséget, hogy a magyarok a Duna és a Don/Volga közti óriási területet Etelköznek nevezhették volna.[1564] Benkő érvelése szerint a Dzsajháni-hagyomány két folyót említ, amelyek egy tengerbe ömlenek, s az egyik folyó nagyobb a másiknál. Nézete szerint a nagyobbik folyó csakis a Duna, a kisebbik pedig az Itil (.t.l.) lehet.[1565] Itt meg kell jegyeznem, hogy Gardézi szövegében éppen az Itilt folyót – „amelyik a magyaroktól jobbra van, a saqlab-ok felé, majd onnan a hazar-ok vidékei felé folyik” – nevezi nagyobbnak.[1566] Benkő érzékelte azt, hogy a muszlim forrásszöveg ellentmond feltevésének, miszerint az Itil folyó kisebb lenne a Dunánál, ráadásul túl messze is van a két folyó egymástól. Ezért a forrás ellentmondásaira hivatkozott, a „jobb és bal” fogalmainak problémáira. Végső soron azonban elméletének sarokpontját hangsúlyozta, a „névtipológiát súlyos módszertani hiba nélkül nem lehet megkerülni.”[1567] Úgy vélem, hogy Benkő Loránd saját elméletének csapdájába esett, amikor a muszlim forrás Itil adatát is próbálta bevonni a konsztantinoszi Etelközről szóló feltevése bizonyításába. Ugyanis egyáltalán nem szükséges, hogy a két szállásterület-leírás logikája megegyezzen egymással. Benkő Loránd a névadó konsztantinoszi Etel folyót Leved/Levedia területétől nyugatra, azaz a konsztantinoszi öt folyó vidékén belül kereste, ezért zárta ki a már említett nagy folyókat (Volga, Don és Dnyeper) a lehetséges névadók sorából. Benkő úgy vélekedett, hogy a terület valamelyik folyójában sejthetjük a konsztantinoszi Atel-Etelt, amelynek más neve is lehetett. A Küküllei János krónikájára építő, 15. századi Dubnici Krónikában szereplő Ethel folyót a Dnyeszterrel azonosította, amelynek Trullosz neve az öt folyó felsorolásakor szerepel a DAI 38. fejezetében.[1568] Ebből következően Benkő Loránd Etelközt a Dnyepertől, sőt a Bugtól is

[1561] Benkő 1984. 405–406.; Benkő 1985. 23–24.
[1562] Benkő 1984. 406–407.; Benkő 1985. 24–25.
[1563] Benkő 1984. 406–407.; Benkő 1985. 25–26.. – Moór Elemér hipotézisét cáfolta, amely szerint egy Tenger-Etel-küzü elnevezésből rövidült volna Etelküzüvé.
[1564] Benkő 1984. 407–408.; Benkő 1985.. 26–27.
[1565] Benkő 1984. 408–409., Benkő 1985. 26–27.
[1566] HKÍF 36–37. (Zimonyi István)
[1567] Benkő 1984. 409.; Benkő 1985. 27.
[1568] Benkő 1984. 409–410.; Benkő 1985. 27–29.

nyugatra lokalizálta, és úgy vélte, hogy „az Etelköz nevet a Dnyeszter – Fekete-tenger – Al-Duna – Prut közti terület” viselhette. Utalt arra is, hogy ez a vidék más nyelvekben is a ’szög, zug, köz’ jelentésű közszóból lett tulajdonnevet viseli (Onglos, Budziak).[1569] Ehhez még hozzátette, hogy az Etelköz név a Dnyeszter és a Bug közét is jelölhette, tehát a Dnyesztertől keletre levő területet sem kell kizárni. Felfogása szerint a besenyők 10. századi szállásterületéből nem lehet visszakövetkeztetni Etelköz területére, területi azonosság nem állt fenn, jóllehet Etelköz és Levedia területére együttesen illik a nyugati besenyő törzsek szállásterülete.[1570]

Turkológiai oldalról Ligeti Lajos tanulmánya egészíti ki Benkő Loránd magyar nyelvészeti alapon nyugvó elemzését.[1571] Ligeti hangsúlyozta, hogy Etelküzü/Etelköz összetett területnév, és második eleme a „honfoglalás előtti magyar nyelv becses finnugor eredetű szórványa.” Az összetétel „első tagja török eredetű eleme a IX. századi magyar nyelvnek; az átvett alak ätil-nek hangozhatott.” Ligeti átadó nyelvként a kazárt – a Volga és a kazár főváros neve egyaránt Atil/Itil volt – említette.[1572] Ligeti elsődlegesen a Volga Atil vagy Itil alakját emelte ki, de elfogadta, hogy a honfoglalás időszakában a Dont is nevezhették Atilnek vagy Itilnek, mert a középkorban a Volgát és a Dont „egynek tartották, két torkolattal.”[1573] Ligeti utalt azokra a feltevésekre, amelyek az Etil nevet más folyókra (Dnyeper, Dnyeszter) próbálták ráruházni, de ezek a kísérletek szerinte nem jártak megnyugtató eredménnyel.[1574] Ligeti szerint pontosan nem állapítható meg, hogy „az Etelköz egyszerűen Vízköz-t jelentett-e, vagy az Etel-t valamelyik kisebb folyó tulajdonneveként használták-e.” Úgy vélekedett, hogy az utóbbi feltevésnek kisebb a valószínűsége.[1575] Ligeti úgy foglalt állást, hogy az Atil/Etel általános ’folyó, víz’ jelentéssel bírhatott, az Atelkuzu/Etelköz területnevet pedig ’Vízköz’, avagy ’Folyóköz’ értelemben használhatták, nem pedig egy konkrét folyó nevét, illetve vidékét jelölhette. Ligeti álláspontja abból is következett, hogy az Atil/Etil konkrét folyónévként nála a Volgát, esetleg a Dont jelentette, ami nem tekinthető egy Etelköz típusú név esetében a kisebb folyót jelölő tulajdonnévnek. Ligeti megállapította, hogy a Dzsajháni-hagyomány leírásában szereplő két folyó közül a D.ba a Duna, míg az Itil a Don (esetleg a Dnyeper) lehet. Ezért Ligeti értelmezésében a Gardézi-féle tudósítást nem vonatkoztathatjuk Levediára, hanem csakis Etelközre.[1576] Ligeti nem vállalkozott arra, hogy Etelköz pontos lokalizációját megadja, jóllehet abban állást foglalt, hogy az Atil/Etel nevet tulajdonnévként a Volgához/Donhoz lehet kapcsolni, viszont az ebből eredő, ’víz, folyó’ jelentésű török ’itil’ közszót nem vonatkoztatta egy folyóra sem a térségben. Összegzése szerint „a Dontól a Dunáig terjedő vándorlási területet” Turkiának lehetne nevezni a 10. századi magyar szállásterület analógiájára. Hangsúlyozta azt, hogy „az egész terület sohasem volt a magyarok birtokában,” akik egyre nyugatabbra

[1569] Benkő 1984. 411. Benkő 1985. 29.
[1570] Benkő 1984. 411–412.; Benkő 1985. 29.
[1571] Ligeti 1985a. 1–19.; Ligeti 1985b. 57–76.
[1572] Ligeti 1985a. 10.; Ligeti 1985b. 66–67.
[1573] Ligeti 1985a. 13.; Ligeti 1985b. 70.
[1574] Ligeti 1985a. 14.; Ligeti 1985b. 71.
[1575] Ligeti 1985a. 14.; Ligeti 1985b. 70.
[1576] Ligeti 1985a. 15–16.; Ligeti 1985b. 71–73.

szorultak.[1577] Ligeti tehát egy hatalmas „vándorlási területen” (Don és Al-Duna) belüli, egy-egy folyóhoz köthető kisebb szállásterületként számolt mind Levediával, mind pedig Etelközzel, de nem vállalkozott a közelebbi lokalizációra.

Az egy folyóhoz köthető Etelköz-elméletek közül legvégül Kristó Gyula elméletét kell említenünk. Korábban Kristó Gyula a „közepes Etelköz” elmélete mellett tört lándzsát, később azonban változtatott ezen a nézetén, és egy folyó vidékére helyezte Etelközt.[1578] Kristó az Etelközt említő két konsztantinoszi passzus lényegi azonosságát hangsúlyozta. A 40. fejezet „romlott” alakot tartalmazó, Etelről és Küzürről szóló híradását tekintette mérvadónak. Szerinte „a görög textus arról szól, hogy e helyet az ott keresztülmenő folyó elnevezése alapján hívták Etelnek meg Küzünek.” Kristó feltevése szerint Konsztantinosz „egyszerre akarta azt kifejezésre juttatni, hogy a területen átfolyó víz neve Etel, illetve hogy a terület neve ezen Etel meg Küzü.”[1579] Álláspontja szerint az Etel tulajdonnév volt, nem pedig ’folyó’ jelentésű közszó.[1580] Kristó kizárta mind a Ligeti által valószínűbbnek vélt, ’Vízköz/Folyóköz’ jelentést, mind a Harmatta és mások által feltett, öt folyó közét is.[1581] Új hipotézisében a névadónak minősített Etel folyót próbálta meghatározni. Kristó kiindulópontja az volt, hogy Etel és Etelköz a „Déli-Bugba ömlő Kodymától”, illetve Levediától nyugatra lehetett.[1582] Etel meghatározásánál így kiesett a lehetséges névadó folyók közül a Volga, illetve a magyar forrásokban Ethylként vagy Etulként szereplő Don. Kristó Gyula alapul vette a konsztantinoszi öt folyót, és közülük azt a hármat vette gyanúba, amelyek a Kodyma forrásvidékétől, tehát a Bugtól nyugatra voltak. Ezek a Dnyeszter (Trullosz), a Prut és a Szeret folyók. Kristó úgy vélekedett, hogy e három folyó közül az egyiket hívhatták – más néven – Etelnek.[1583] A 14. századi Névtelen Minorita gesztájában az 1352-es eseménynél szerepel egy Ethel folyó. Kristó ezt az Ethelt a Prut folyóval azonosította, mivel szerinte a Dnyesztert a gesztaíró Olt néven említette, a Szeret folyón való átkelést pedig későbbre tette.[1584] Így az Etel „talán a Dnyesztertől nyugatra és bizonyosan a Szerettől keletre volt, s így csakis a Pruttal azonosítható.”[1585] Feltevése szerint a Prut folyónak „akár a Dunával, akár a Dnyeszterrel bezárt közét hívhatták Etelköznek.”[1586] Kristó elmélete Benkő hasonló feltevésével rokonítható, azzal a különbséggel, hogy a Névtelen Minorita Ethel folyójában nem a Dnyesztert, hanem a Prutot vélte felfedezni. Mindkét hipotézis alapvető problémája, hogy vajon azonosítható-e egy kései forrás folyóneve egy több évszázaddal korábbi folyónévvel. További megfontolást igényel, hogy vajon miért csak az öt konsztantinoszi folyó valamelyike jött szóba, mint lehetséges Etel folyó. Kristó és Benkő elméletében vitatható az is, hogy Etelköz folyóját és Etelközt Levedia folyójától (Kodüma, Ingul) és Levediától nyugatra

[1577] Ligeti 1985a. 18.; Ligeti 1985b. 74–75.
[1578] Kristó 1998a. 151–157.; Kristó–Makk 2001. 49.
[1579] Kristó 1998a. 154.
[1580] Kristó–Makk 2001. 49.
[1581] Kristó 1998a. 154–155.; Kristó–Makk 2001. 49.
[1582] Kristó 1998a. 155.; Kristó–Makk 2001. 49.
[1583] Kristó 1998a. 156.
[1584] Kristó 1998a. 156.; Kristó–Makk 2001. 49.
[1585] Kristó–Makk 2001. 49.
[1586] Kristó 1998a. 157.; hasonlóan Kristó–Makk 2001. 49.

keresték. Ezáltal mindketten egy feltevést építettek egy másik feltevésre. Kristó Gyula a későbbiekben továbbfejlesztette Etelköz-elméletét. Etelközt a Duna–Prut, avagy a Dnyeszter–Prut közére lokalizált vezértörzs szállásterületének vagy törzsszövetségi központnak tekintette. Eköré egy nagyobb törzsszövetségi szállásterületet rajzolt meg, amelyhez egy még nagyobb fennhatósági terület járult. Így egymásra épült a Prut-vidéki Etelköz, az öt folyó vidékén belüli, Dnyeper–Duna közötti törzsszövetségi, és keleten a Donig húzódó fennhatósági terület.[1587] Úgy vélem, hogy elégséges egy szűkebb, vezértörzsi/ nemzetségi szállásterület, illetve egy jóval nagyobb törzsszövetségi terület elkülönítése.

Egészében véve az Etelközt egy folyóval, illetve egy másik folyóval bezárt közeként, kisebb régióként értelmező felfogás egyre inkább tért hódít az újabb magyar történeti kutatásban. E hipotézisek is eltérnek egymástól mind a szűkebb értelemben vett Etelköz lokalizációját, mind pedig a névadás jellegét illetően. További különbség, hogy e kisebb Etelköz mellett nagyobb területet feltételeznek-e törzsszövetségi vagy fennhatósági-uralmi területként, vagy sem.

Nézetem szerint Konsztantinosz vonatkozó passzusaira kell támaszkodnunk, még ha ellentmondásokat is tartalmaznak ezek, mivel vélhetőleg különböző forrásokból származnak.[1588] Az első vonatkozó passzusban Etelküzü/'Atelkuzu' (ἀτελκούζου),[1589] a másodikban pedig 'Etel és Küzü'/Etel kai Kuzu (ἐτελ καί κουζού) alak szerepel.[1590] A két variánssal, az egybeírt Atelkuzuval és a különírt Etel kai Kuzuval kapcsolatban hangsúlyozta Gyóni Mátyás, hogy „nincs semmiféle végződéssel görögösítve." Véleménye szerint „mindkét szót meghagyta" a bizánci császár „azzal a végződéssel, ahogyan a magyar névalakot ejtették volt."[1591] Több különbség is mutatkozik a két variáns között. Az egyik, a szókezdő magánhangzó eltérése, amelynek következtében az első esetben 'Atel', a második esetben 'Etel' formában szerepel a szó. Ez a szót honfoglalás előtti török jövevényszónak (Atel/Atil) tekintették, amelynek magyar hangalakja Ëtel vagy Etel. Egy vagy több folyó török nevének tartották az 5–10. század közötti időszakban.[1592] A másik különbség, hogy az első passzusban egybeírt tulajdonnév szerepel, míg a második előforduláskor két különírt szó, amelyet kötőszó kapcsol össze. A kutatás az utóbbit általában rontott, hibás alaknak tekintette.[1593] Egy másik álláspont szerint azonban éppen ez a hibásnak vélt, különírt névalak utalt arra, hogy folyónévvel kapcsolatos terület-elnevezésről van szó, míg az első passzusból ez nem derül ki.[1594] Valójában a két variáns értelmezése szorosan függ, nemcsak az elnevezés meghatározónak tűnő előtagjától vagy első nevétől (Atel–Etel), hanem utótagjától vagy második nevétől (Kuzu/Küzü) is. A kuzu/Kuzu az első variánsnál

[1587] Kristó–Makk 2001. 50, 67.
[1588] Vö. Harmatta 1985. 42–43.
[1589] Cod. Parisinus Gr. 2009. 110r. vers. 9.; DAI 38,30. vö. DAI 2003. 172–173.; Moravcsik 1983. II. 77.; Jenkins 1962. 148.
[1590] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 114r. vers. 7.; DAI 40,24. vö. DAI 2003. 176–177.; Moravcsik 1983. II. 77.; Jenkins 1962. 151.; vö. még Vékony 1986. 45.
[1591] Gyóni 1943. 23.
[1592] Gyóni 1943. 22.; Moravcsik 1983. II. 78–79.
[1593] Vö. pl. Jenkins 1962. 151.; Benkő 1985. 9.; betoldásnak vélve vetette el Harmatta 1985. 43–44.
[1594] Benkő 1985. 9.; Vékony 1986. 47.; Kristó 1998a. 154.

közszóként értelmezhető, míg a másodiknál önálló tulajdonnévnek is tekinthető. Utóbbi esetben két folyóra utal a bizánci császár, de csak egy folyót említ két névvel (Etel, Kuzu).[1595] Az utóbbi név kiejtése görögül Kuzu, ami megfelelhet egy korabeli magyar Küzünek, ami később, a 13. századtól -küz (mai -köz) hangalakot öltött, magyar etimon esetén.[1596] Az Atelkuzu változatnál a bizánci császár a többes számú „helyek" ('topous') kifejezést használja a szállásterülettel kapcsolatban. Az „Atelkuzu nevezetű helyekre" megfogalmazás egy meghatározott területet, illetve terület-elnevezést sejtet. A második passzusban egyes számban szerepel a „hely" (topos) kitétel. Mindebből azonban nem lehet eltérő szállásterületekre következtetni a két variáns esetében, ugyanarról a szállásterületről van szó.[1597] A második, „romlott" szöveghely szó szerinti fordítása segítséget adhat a szállásterület értelmezéséhez, amikor azt egy keresztülmenő folyó nevére vezeti vissza. Szó szerinti fordításban: „az a hely pedig, ahol korábban a turkok voltak, neveztetik az ott keresztülmenő folyó neve szerint Etelnek és Kuzunak."[1598] Érdemes arra is felhívni a figyelmet, hogy itt jelen idejű elnevezésként szerepel a folyó(k) neve, ami egyben területnév is, szemben a 38. fejezet szöveghelyével, ahol múlt időre utaló igeneves szerkezetet találunk: „Atelkuzunak nevezett helyeken" telepedett le a magyarság.[1599] Mindez felveti azt a kérdést is, hogy kikhez kapcsolódik az 'Atelkuzu' vagy 'Etel kai Kuzu' terület-elnevezés, a terület korábbi lakóihoz, a magyarokhoz, vagy a magyarokat a területről elűző korabeli lakókhoz, a besenyőkhöz. Ez a voltaképpen alig felmerülő kérdés szorosan kapcsolódik az Etelköz név kronológiájához, vajon a magyar hagyományban megőrződött, a honfoglalás előtt a magyar szállásterületre (vagy egy részére) alkalmazott névről van szó, vagy a besenyők által használt, folyó- és területnevet vetítette vissza Konsztantinosz a magyarok honfoglalás előtti történetére. A történeti–nyelvészeti kutatás, mondhatni elsöprő többséggel, amellett foglalt állást, hogy honfoglalás előtti magyar szállásterület-névről van szó Etelköz esetében, amelyet Etelküzü/Etelköz alakban őrzött meg a 10. századi magyar történeti hagyomány. Ha ez az elfogadott és kanonizált értelmezés helytálló, az a paradox helyzet áll elő, hogy az összetett név első tagja, az Atel–Etel egy török eredetű jövevényszó, és csak a második tagja magyar, a küzü/köz szó.[1600] Ezen az értelmezésen belül két lehetőséget lehet felvetni. Az egyik szerint egy Atel/Etel tulajdonnevet viselő folyó (Volga, Don, Dnyeper stb.) egy másik folyóval bezárt szögét nevezték Atelkuzunak, Etelküzünek a magyarok.[1601] A másik lehetőség az, hogy az 'atel, itil' már e korban is általános 'folyó, víz' jelentéssel rendelkezett, és e folyó egy másikkal bezárt

---

[1595] A szöveg javításának javaslatára, folyó helyett folyók, vö. Marquart 1903. 33. o. 3. jegyzet
[1596] Gyóni 1943. 22.; Moravcsik 1983. II. 77. ; Jenkins 1962. 148, 151.
[1597] Kristó 1998a. 154.
[1598] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 114r. vers. 3-8.; DAI 40,24-25.; hasonló fordításra MHK 126. „Az a tartomány, melyet előbb bírtak a turkok, az azt átszelő folyam neve szerint Etelnek és Kuzunak neveztetik." DAI 2003. 176–177. Moravcsik Gyula mívesebb fordításában: „Azt a helyet pedig, amelyen a türkök korábban voltak, az ott keresztülmenő folyó nevéről Etelnek és Küzünek nevezik."
[1599] Az igeneves szerkezet:„eponomadzomenous" (nevezett), vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110r. vers. 8-9.; DAI 38,30.; hasonló fordítást ad MHK 121. „az Atelkuzunak nevezett tartományba"; Moravcsik fordítása ettől eltérő, nem érzékeltet múltat, „az Etelküzü nevezetű helyekre"; vö. DAI 2003. 172–173.
[1600] Gyóni 1943. 22.; Jenkins 1962. 148.; Moravcsik 1983. II. 77.
[1601] Általában vö. Gyóni 1943. 22.; Jenkins 1962. 148.; Moravcsik 1983. II. 77.; Benkő 1985. 23–25.

vidékét nevezték „folyóköznek, vízköznek” (mesopotamia).[1602] Fontos megjegyezni, hogy mindkét elnevezés esetében a kisebbik folyó konkrét vagy általános ’Atel/atel’ neve szerepel az elnevezésben, ahogy azt magyarországi analógiák (pl. Rábaköz, Szamosköz, Temesköz, Tóköz stb.) mutatják.[1603] Előre kell bocsátani, hogy ez a meggyökeresedett elnevezés a valószínűbbnek tűnő, hiszen a magyarok történetéről szóló fejezetekben szerepel mindkét Etelközről szó passzus, és későbbi magyar analógiák, földrajzi nevek szólnak e hagyományos magyarázat mellett. Magyar elnevezés esetén elsősorban a konkrét tulajdonnévként szereplő Atel, Etel folyó egy másik folyóval bezárt szögére, vidékére gondolhatunk. Ahogy arra a történeti áttekintésben részletesen utaltam; az Atel folyóval kapcsolatban a Volga, a Don, a Dnyeper, a Dnyeszter és a Prut folyók merültek fel a különböző hipotézisekben.[1604] A magam részéről, tulajdonnév esetén, feltételesen, a Don folyót tartom a legvalószínűbbnek az Atel megjelölésére, és a Don-vidéki Etelköz feltevését.[1605] A Don–Etel azonosítás mellett szól a Dzsajháni hagyományból Gardézi adata, aki a Rum-tengerbe ömlő nagyobbik folyót – „amelyik a magyaroktól jobbra van, a saqlab-ok [szlávok], majd onnan a hazar-ok [kazárok] vidékei felé folyik” – Atilnak nevezi.[1606] A következő érv a kortárs Regino adata, aki a Dont (Thanais) említi Szkítia folyójaként, ahonnan a magyarokat kiűzték a besenyők.[1607] Anonymus a Szkítiának vagy Dentümogyernak nevezett lakóhely kapcsán említette, hogy „az északi tájtól egészen a Fekete-tengerig terjed. Mögötte pedig ott van a Don (Thanais) nevű folyam nagy mocsaraival.”[1608] Máshol megemlítette, hogy a honfoglalásra induló magyaroknak át kellett úsztatniuk az Etil (Etyl) folyót.[1609] Kézai Simon krónikája szerint „a Don Szkítiában ered, s ezt a magyarok Etülnek nevezik.”[1610] Mindenképpen hangsúlyoznom kell, hogy az Atel–Don azonosítás lehetséges ugyan, de ez kisebb, törzsi jellegű szállásterület lehetett, amelyet Konsztantinosz egy folyóval jellemzett, és ezt kiterjesztő értelmezéssel vélhette törzsszövetségi területnek, a magyarok egykori hazájának.[1611] Ezt a korábbi nézetemet annyiban fenntartom, hogy a Don folyót tekinthetjük ugyan Atelnek–Etelnek, de a Don-vidék azonosítása a szűkebb értelemben vett, törzsi jellegűnek feltételezhető etelközi szállásterülettel több kérdést is felvet. Az egyik ilyen probléma, hogy a bizánci császár leírása szerint a területen keresztülmenő folyót nem tekinthetjük olyan határfolyónak, amilyen Gardézi leírásában az Atil/Itil, vagy a magyarok helyére költöző besenyők esetében a Don. A másik probléma, hogy a -kuzu/küzü utótagú összetételben az Atelnek kisebb folyónak kellene lennie, mint a Donnak. Ennek a feltételnek

[1602] Uo.; vö. még erre az elvi lehetőségre Benkő 1985. 9–10, 23.
[1603] Vö. a példákra pl. Györffy 1985. 5–6.; Benkő 1985. 23–25.
[1604] A Volgára vö. Toynbee 1973. 456.; Vékony 1986. 47–48.; a Donra Macartney 1930. 94–96.; Györffy 1971. 284.; Györffy 1985. 6.; a Dnyeperre Fehér 1913. 678, 685.; a Dnyeszterre Pauler 1880. 14.; Benkő 1984. 410–411.; Benkő 1985. 28–30.; a Bugra Kuun 1892. I. 184.; a Prutra Kristó 1998a. 156–157.
[1605] Vö. az Atel-Don azonosítására, illetve a Don-vidéki Etelköz felvetésére Tóth 1998. 52–53.; Tóth 1998. 134–135., Tóth 2011. 43–44.
[1606] HKÍF 36–37. (Zimonyi István)
[1607] SRG Regino 131–132.; MEH 205. (Horváth János) HKÍF 195. (Kordé Zoltán)
[1608] SRH I. 34.; MEH 135. (Pais Dezső); HKÍF 280. (Veszprémy László)
[1609] SRH I. 41.; MEH 140. (Pais Dezső).; HKÍF 288. (Veszprémy László)
[1610] SRH I. 146.; MEH 184.
[1611] Tóth 1998. 55.; Tóth 2001a. 135.; Tóth 2011. 45.

csak akkor tenne eleget ez a hipotetikus Atelkuzu (Don-köz), ha az összetételből elhagyott, nagyobb folyó az Atel–Volga lenne. Elvileg lehetséges ugyan, hogy a magyar szállásterületek északkeleti határai elnyúltak a Volgáig[1612] – ahol északon a korábbi őshaza, Magna Hungaria/Ungaria Maior volt a „nagy Etil folyó" mellett (iuxta magnum flumen Ethyl),[1613] – de ez valóban olyan óriási szállásterületet jelentett volna (Volga és Al-Duna között), amelyet aligha feltételezhetünk.[1614] Így erősen hipotetikus egy „eredeti" Don–Volga közötti Atelkuzu elnevezés, amelyet később átvittek volna a későbbi, nyugatabbi területekre.[1615] A Volgán és a Donon kívül nem tudunk olyan Atel–Atil folyónévről, amelyet a 9–10. században biztosan viselt volna más folyó is. Konsztantinosz a DAI 38. fejezetének végén felsorolt öt folyója (Varukh–Dnyeper, Kubu–Bug, Trullosz–Dnyeszter, Prut, Szeret) egyike sem azonosítható egyértelműen Atellel/Etellel.[1616] A bizánci császár műve 42. fejezetében sok folyót sorol fel a Don és a Duna közti térségben, de egyike sem viselte abban az időben az Atel–Etel nevet.[1617] Konsztantinosznál a besenyők régebbi hazájának egyik folyójaként fordul elő az Atel elnevezés, ahogy arra már utaltam.[1618] Ethel folyóval csak a 14. században találkozunk, a 14. századi Küküllei János, illetve a Névtelen Minorita krónikájára támaszkodó, 15. század végi Dubnici krónikában, Nagy Lajos 1352-es litvánok, majd krími tatárok ellen viselt hadjárata kapcsán. Eszerint Lajos király serege visszatérőben, Belzet is érintve, az Ethel folyóhoz (ad fluvium Ethel) érkezett, majd később a Szeret folyón is átkelt.[1619] Ezt a folyót összekapcsolták már a Dnyeperrel, a Dnyeszterrel és a Pruttal is.[1620] A leírásból azonban nem lehet az Ethel folyót biztosan meghatározni, a Szeret folyótól keletre bármelyik nagyobb vagy kisebb folyó gyanúba vehető. A másik probléma az, hogy vajon ezt a 14. század közepi forrásból eredeztethető Ethel folyót azonosíthatjuk-e a 10. század közepén leírt konsztantinoszi Atel–Etel folyóval, vagy sem. A négy évszázados időbeli különbség óvatosságra int. A Dubnici krónika Ethel adata ugyanakkor kétségkívül megfelel egy fontos feltételnek, amelyről eddig még nem esett szó. Ez az a körülmény, hogy a krónika Ethel folyója az egykori, 10. század közepi besenyő szállásterületen belülre lokalizálható, sőt a tudósítás alapján a DAI 38. fejezetének végén felsorolt öt folyó vidékén belül helyezhető el.

Etelközzel kapcsolatban az egyik fontos lokalizációs tényező a besenyők Konsztantinosz korabeli, 10. század közepén elfoglalt szállásterülete. A bizánci császár Etelközt említő mindkét

---

[1612] Vö. e felvetésre Kristó 1980. 55.; Tóth 1998. 24–26; Tóth 2011. 22–23.
[1613] Györffy 1986. 127, 259–260.
[1614] Benkő Loránd szerint a Duna és a Don vagy Volga közti szállásterület, mint Etelköz „egyenesen elképzelhetetlen „nemcsak időrendi, hanem földrajzi és névtipológiai okokból", vö. Benkő 1984. 408.; Benkő 1985. 26.
[1615] A hipotézisre vö. Györffy 1984b. 388.; Györffy 1985. 6.
[1616] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 2–12.; DAI 38,66-71.; ÁMTBF 45.; DAI 2003. 174–175. vö. még MHK 123. o. 1. jegyzet
[1617] DAI 42. caput, DAI 2003. 182–189.
[1618] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 105r. vers. 10–13.; DAI 37,2.; vö. DAI 2003. 166–167. „A besenyők szállása eredetileg az Etil folyónál, valamint a Jejik folyónál volt."
[1619] A Névtelen Minorita krónikájának közlésére vö. Florianus 1884. 164–166.; az adat elemzésére vö. Pauler 1880. 15–16.; Fehér 1913. 684–685.; Benkő 1985. 28.; Kristó 1998a.156.
[1620] A Dnyeperre vö. Fehér 1913. 684–685.; a Dnyeszterre vö. Pauler 1880. 15.; Benkő 1985. 28.; a Prutra vö. Kristó 1998a. 156.

passzusában hangsúlyozta, hogy a saját korában ott besenyők laknak.[1621] Azt lehet ugyan vitatni, hogy vajon Konsztantinosz értesülései az egykori magyar szállásterületekről (Levedia, Etelköz) mennyire megbízhatóak, és mennyire azonosíthatóak az egykori magyar szállások a későbbi besenyő szállásokkal, de azt nem lehet megkérdőjelezni, hogy a bizánci császárnak pontos információi lehettek saját korának besenyő szállásterületéről.[1622] Konsztantinosz két helyen is megemlékezett Besenyőország (Patzinakia) területéről. A DAI 37. fejezetében a régebbi besenyő hazát az Atel (Volga) és a Jejik (Káma) folyók által határozta meg. A magyaroktól elfoglalt, újabb szállásterülettel kapcsolatban is részletes tudósítást adott. Szerinte négy besenyő törzs (Jazikapan, Jula, Karabaj, Javdierdim) a „Dnyeper folyón innen fekszik a nyugatibb és északibb részek felé," négy törzs (Küercsicsur, Szurukülbej, Borutolmacs, Bulacsaban) pedig a Dnyeper folyón túl fekszik a keletibb és északibb részek felé."[1623] Ez a besenyő szállásterület-leírás a Dnyeper folyót teszi meg központi folyónak, és vízválasztónak a keleti és nyugati besenyő törzsek között. A másik fontos konsztantinoszi leírás Besenyőország területére és határaira a 42. fejezetben található. Eszerint „a Duna alsó folyásától kezdve Drisztrával [a dunai bolgárok erődje az Al-Duna mellett – T. S. L.] átellenben terül el Besenyőország [Patzinakia], s szállásuk kiterjed egészen Sarkelig, a kazárok erődjéig."[1624] Sarkel, bizánci közreműködéssel a Thanais, a Don folyó mellett, annak keleti partján épült.[1625] A DAI 42. fejezetének fenti leírása megadta azt a két határfolyót, a Dont és a Dunát, amelyek között a besenyő törzsek nomadizáltak és szállásokkal rendelkeztek. Konsztantinosz a DAI más, besenyő vonatkozású fejezeteiben is utalt a besenyők szállásterületeire. Megemlítette, hogy „Bulgária táján is lakik besenyő nép a Dnyeszter, Dnyeper és a többi ott levő folyók vidékén."[1626] Ez a leírás emlékeztet a 37. fejezet nyugati törzseinek közelebbről is meghatározott lakhelyeire. Egy másik caputban a bizánci császár arról emlékezett meg, hogy a besenyő nép „szomszédos Cherszón vidékével [ti. a bizánci fennhatóságú Krím-félszigeten levő kherszóni themával].[1627] Hasonló híradás szerepelt egy másik fejezetben, ahol azt olvashatjuk, hogy a besenyőknek „egy másik népe [vélhetően egy másik törzse – T. S. L.] is szomszédos Cherszónnal."[1628] Ezek az utóbbi híradások is megerősítik a 37. fejezet tudósítását az egyes besenyő törzsek szállásaira, illetőleg szállásaik szomszédos népektől becsült távolságára vonatkozóan. Idevonható a 38. caput végén szereplő tudósítás is. Eszerint „a besenyők helyét, *amelyen abban az időben a türkök laktak* [kiemelés tőlem – T. S. L.], az ott levő folyók neve szerint hívják."[1629] Ezután keletről nyugat felé haladva felsorolja az öt folyót: Varukh (Dnyeper), Kubu (Bug), Trullosz (Dnyeszter), Prut (Brútosz), Szeret

[1621] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110r. vers. 9-11.; DAI 38/30-31; DAI 2003. 172–173. „amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik."; Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 114r. vers. 7-8.; DAI 40,24–25.; vö. DAI 2003. 176–177. „mostanában a besenyők lakják."
[1622] A konsztantinoszi információk ellentmondásaira is utalt Vékony 1986. 45.
[1623] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 106v. vers. 14 – fol. 107r. vers. 9.; DAI 37,34-40.; DAI 2003. 166–69.; ÁMTBF 40-41.
[1624] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 118r. vers. DAI 42,20–24.; vö. DAI 2003. 182–183.
[1625] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 118v. vers. DAI 42,34.; vö. DAI 2003. 184–185.
[1626] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 11r. vers. DAI 8,5-7; vö. DAI 2003. 54–55.
[1627] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 6v. vers. DAI 1,25-26.; vö. DAI 2003. 48–49.
[1628] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 9v. vers. DAI 6,2-3; vö. DAI 2003. 52–53.
[1629] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 2-6.; DAI 38,66-67.; vö. DAI 2003. 174–175.

dc_952_14

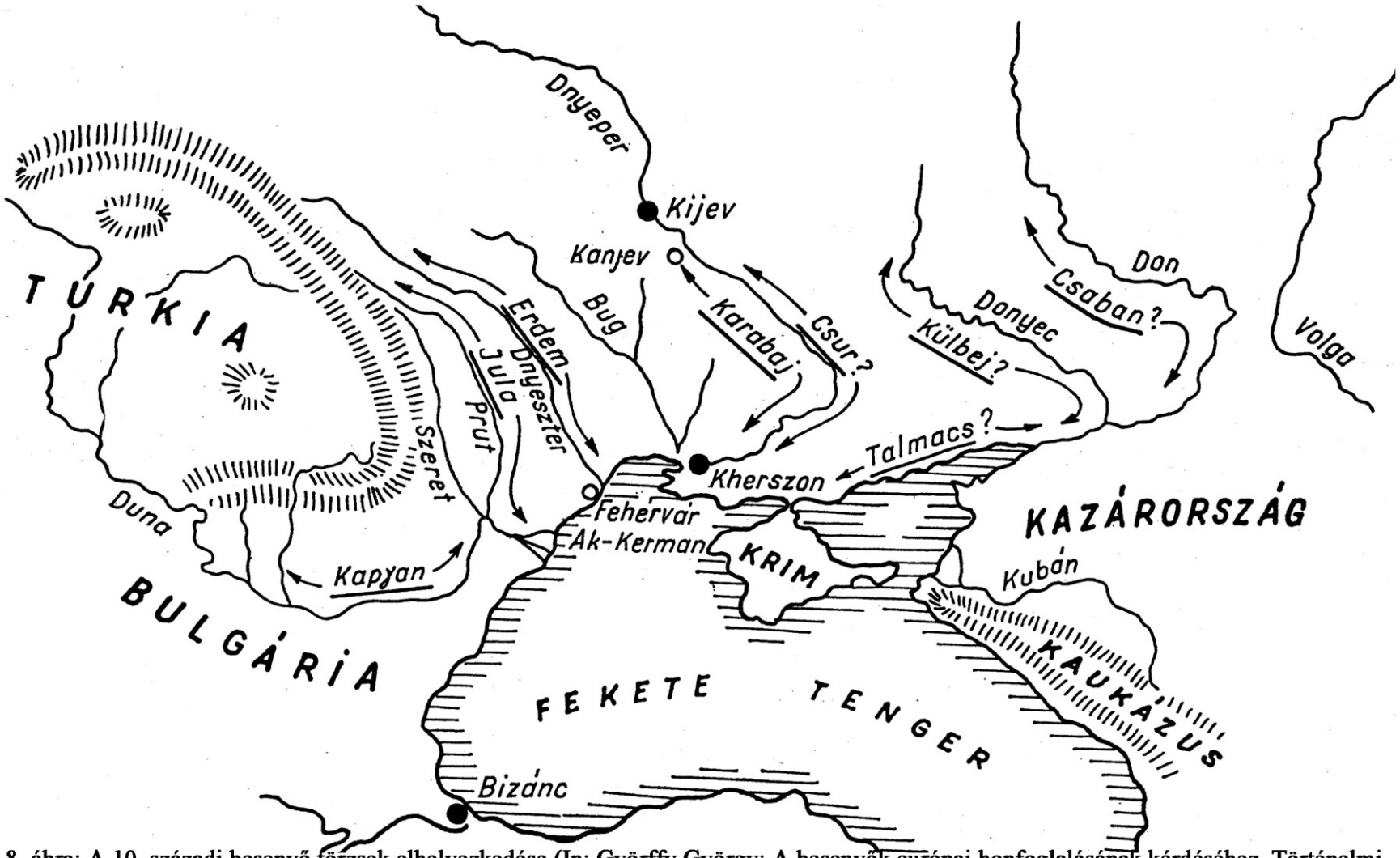

8. ábra: A 10. századi besenyő törzsek elhelyezkedése (In: Györffy György: A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez. Történelmi Szemle 14 (1971) 3-4. sz. 287. o. 1. ábra)

(Seretosz).[1630] Jóllehet a történeti kutatásban ezt a leírást Etelközre vonatkoztatták, és a magyar szállásterület öt folyóját látták a felsorolt folyókban, a hangsúly a konsztantinoszi leírásban a besenyők „jelenlegi, mostani" (950 körüli) lakhelyén van.[1631] Utalnom kell arra, hogy az öt folyó elnevezése valószínűleg Konsztantinosz korabeli állapotokat tükröz, és jelen időre vonatkozik. Ennek megfelelően, a Dnyeperrel azonosítható Varukh,[1632] és a déli Buggal azonos Kubu (Koubou)[1633] besenyő elnevezések lehettek. Hasonlóképpen török, talán besenyő alakban szerepel a felsorolásban a Dnyeszternek megfelelő Trullosz (Trulla).[1634] A DAI 42. fejezetében már Dnyeper, Dnyeszter és Bug (Bogu) alakban találhatjuk meg a fenti folyóneveket.[1635] A Prut és a Szeret esetében Konsztantinosz nem közöl más alakot.[1636] Összességében valószínűsíthető, hogy a DAI 38. fejezete végén szereplő folyónevek zömét besenyő forrásból eredeztessük. Ebből következően, Konsztantinosz a magyar fejezet végén, a saját korabeli besenyő szállásterületen átmenő, nagyobb folyókat sorolta fel, mégpedig a Bizánchoz közelebbi nyugati besenyő törzsek területén leírt öt legnagyobb folyót. A korábbi, 9. századi magyar szállásterület is itt volt, hiszen Konsztantinosz kifejezetten hangsúlyozta a besenyő és a magyar szállásterület azonosságát. A 38. fejezet végén meghatározott, elsődlegesen besenyő szállásterület-leírás egyáltalán nem áll ellentétben a 37. és a 42. fejezetekben megadott Besenyőországról való tudósítással. A 37. fejezetben a szállásterületet „felező" Dnyeper folyó áll a középpontban, a második esetben pedig a szállásterületet határoló nyugati (Al-Duna) és keleti (Don) határfolyó. Mindebből, nézetem szerint, arra lehet következtetni, hogy Konsztantinosz a besenyők korabeli szállásait ismerte elég jól, – főleg a Bizánchoz közelebbi nyugati törzsekét – és ebből vonta le azt a következtetést, hogy korábban a magyarok laktak itt, hiszen őket a besenyők űzték el erről a területről. Elsődlegesen tehát Atelkuzu a besenyők korabeli szállásterületére vonatkozik, és csak másodlagosan a 9. századi magyar szállásterületre, Etelközre. Nem tartom indokoltnak azt a felfogást, amely szerint a besenyők korabeli szállásterületét nem azonosíthatjuk a magyarok korábbi hazájával.[1637] Az Atelkuzu elnevezést illetően úgy vélem, hogy amennyiben tulajdonnevet jelölt az Atel név, leginkább a Volga, vagy a Don folyóra gondolhatunk, amely utóbbi a keleti határfolyó volt. Korabeli forrásból nem ismerünk biztosan Atel–Etel nevű folyót, és kétséges, hogy 14–15. századi folyónévből vissza lehet-e következtetni 9. századi folyónévre. Vékony feltevése, miszerint az Atel/Etel és a Kuzu nevek egyaránt a Volgát jelölnék, mint a 10.

[1630] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 6-12.; DAI 38,67-71; vö. DAI 2003. 174–175.; ÁMTBF 45.; a folyók azonosítására vö. már MHK 123. o. 1. jegyzet

[1631] Vékony 1986. 45. – Vékony kritikus megjegyzése szerint „Konstantinos csak a besenyő területeket ismeri (némileg)," s rámutatott a bizánci tudósítás ellentmondásaira a besenyő szállásterülettel kapcsolatban.

[1632] Marquart 1903. 33, 190,; Macartney 1930. 54.; Jenkins 1962. 149.; HKÍF 126. o. 342. jegyzet

[1633] Marquart 1903. 33. 190.; Fehér 1913. 590.; Jenkins 1962. 149.; HKÍF 126. o. 343. jegyzet.; Harmatta 1984. 426., Harmatta 1985. 45. – Konsztantinosz később, a DAI 42. fejezetében Bogu alakban említette a Bugot.

[1634] Marquart 1903. 33, 190.; Macartney 1930. 54.; Jenkins 1962. 149.; HKÍF 126. o. 344. jegyzet; Harmatta 1984. 426., Harmatta 1985. 45.

[1635] Dnyeper (Danapris/Danapreós) alakra vö. DAI 42, 58,60,66,68,70; Dnyeszter (Danastris/Danastreós) alakra vö. DAI 42,57,66; vö. DAI 2003. 184–187.; a Bug (Bogu) alakra vö. DAI 42,59; vö. Jenkins 1962. 155.

[1636] Marquart 1903. 33.; Jenkins 1962. 149.

[1637] Vékony 1986. 46. –Vékony érvelése szerint ugyanúgy nem lehet a magyarok 9. századi lakhelyeire következtetni a besenyők X. szállásterületéből, ahogy a magyarok X. századi települési területéből az egykori Moráviára.

század közepi besenyő szállásterület központi területét, erősen vitatható.[1638] Nem lehetetlen, hogy a Kuzu mégsem magyar közszó, hanem az egykori magyar, későbbi besenyő szállásterületen keresztülmenő Atel/Etel folyó másik neve. Emellett szólhatna a második konsztantinoszi passzus, amely szerint a területet „az ott keresztülmenő folyó nevéről Etelnek és Küzünek nevezik."[1639] Itt ugyanis egy folyóról szól a bizánci császár, és két néven említi. Ha nem szövegromlásról van szó, amikor is a helyes Etelkuzu alakot választották volna szét két részre, akkor vagy a folyó szót kellene többes számba tenni, vagy pedig az Etel folyó egy másik nevét feltételezhetjük.[1640] A Kuzu folyónévre viszont nincs egyértelmű adatunk, az öt folyó közül a Kubu (*Koubou*) folyónevet vehetnénk gyanúba, de akkor is egy rontott formát tételezhetnénk fel, ami azért kevéssé valószínű, mert Konsztantinosz az Atelkuzu/Etel kai Kuzu variánsoknál mindkét esetben csak ebben a formában használta.[1641] Ezért konkrét folyónévre nem tudjuk visszavezetni az Atelkuzu terület-elnevezést.

Feltételezhető az is, hogy az Atelkuzu/Etelküzü összetétel első tagja egy 'folyót, vizet' jelentő köznév, a második pedig a magyar -köz szó, így egy általánosabb 'itilköz' vagy 'folyóköz' jelentésről lehet szó, egy szűkebb területre vonatkoztatva.[1642] Ekkor is két folyó által bezárt területet jelölhetett az Atelkuzu név, de ebben az esetben az 'atel, etel' név nem határolja be annyira a szállásterületet, mint konkrét folyónév esetében. Hangsúlyoznunk kell, hogy ebben az esetben is egy meghatározott folyó vidékére helyezhetjük az egykori magyar szállásterületet, de ezt nem kell azonosítanunk az öt konsztantinoszi folyó egyikével sem, sőt a Don vidékére sem kell tenni ezt az egy folyóval jellemezhető törzsi szálláshelyet, amely egy nagyobb, törzsszövetségi szállásterület centrális helyén lehetett. Álláspontom a kérdésben annyit változott, hogy nem feltétlenül a Don vidékére helyezném a konsztantinoszi Atelkuzut, hanem inkább annak az öt folyóval jellemezhető területére, a Dnyeper vagy a Bug folyó vidékére.

Két további szempontot vetnék fel. Az egyik Levedia és Etelköz viszonyát érinti. A konsztantinoszi tudósítás értelmében, Levedia a magyarok Kazáriához közeli szállásterülete volt, ahol Levedi vezetésével telepedtek le a magyarok. Levediát egy folyóval jellemezte a bizánci császár, a Chidmasz folyóval, „melyet Chingilusznak is neveznek."[1643] Szembetűnő, hogy a 38. fejezet második történetében szintén Levedi vezetésével telepednek le a magyarok Etelközben, amelyet a 40. fejezet tanúbizonysága szerint szintén egy folyóról neveztek el. Mindez arról tanúskodhat, hogy Levedia, csakúgy, mint Etelköz, egy-egy törzs, vélhetőleg a vezértörzs szállásterülete volt, amely egy folyó mentére lokalizálható. Míg Levedia esetében egyértelmű, hogy e folyó neve görögösített formában Chidmasz/Chingilusz volt, addig Etelköznél nem egyértelmű, hogy az Atel/Etel konkrét folyónév, vagy pedig általános 'folyó'

[1638] Vékony 1986. 47–48.
[1639] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 114r. vers. 5-7.; DAI 40,23-25.; vö. DAI 2003. 176–177.; ÁMTBF 47–48. o. 37. jegyzet
[1640] Jenkins 1962. 148, 151.; ÁMTBF 47–48. o. 37. jegyzet
[1641] Az Etel kai Kuzu alak esetében feltételezett a régi szakirodalomban egy hasonló feltevést Roesler 1874. 154–155. – Ő azonban a Kubu alakot is egy Uzu alakra (Dnyeperrel azonosítva) próbálja javítani, így többszörösen valószínűtlen a feltevés. A feltevés ismertetésére és kritikájára vö. Fehér 1913. 673–674.
[1642] Jenkins 1962. 148, 151.; Kristó 1996g. 156.; erre a feltevésre hajlott Ligeti 1985a. 14.; vö. még Ligeti 1985b. 70.
[1643] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 3-4; DAI 38,8-9.; vö. DAI 2003. 170–171.

elnevezést takar-e. Ha ez utóbbi típusról van szó, akkor régebbi felvetésem helytálló lehet, miszerint „Levediát a Khidmas és Khingilus által bezárt 'itilköz'-ben" kereshetjük.[1644] Ha pedig arra gondolunk, hogy a 38. fejezet tudósítása nem lineárisan értelmezhető, hanem két párhuzamos történetként, ahogy azt fentebb bizonyítani igyekeztem, Atelkuzu azonosítható Levedi törzsi, vezéri szállásterületével. Ebben az esetben *Levedia és Atelkuzu/Etelköz egyaránt a Chidmasz és Chingilusz, azaz a Kodüma és Ingul folyók vidékére, azaz a Bug–Dnyeper környékére lokalizálható*. Emellett szólhat, hogy mindkettőnél Levedi szerepel, aki népével azon a területen telepedett le.

A másik fontos kérdés, amit tárgyalnunk kell, hogy a történeti kutatás szinte axiómának fogadta el, hogy Levediától nyugatra kellett lennie Etelköznek. Konsztantinosz tudósítása szerint volt egy besenyő háború, amelynek során a magyarok hadserege vereséget szenvedett, és két részre szakadt. Az egyik néprész kelet felé telepedett le, Perzsia vidékén. A másik néprész Levedi vezetésével nyugaton, Etelközben telepedett le.[1645] Ez a tudósítás, látszólag, igazolja az említett feltevést. Konsztantinosz a 38. fejezet második részében újfent megemlít egy besenyő támadást, amelynek következtében a magyarok Moráviába (a Kárpát-medencébe) költöznek. Ezután ismét megemlékezik arról, hogy a „türköknek amaz előbb említett népéhez, amely kelet felé Perzsia vidékén telepedett le, ezek a nyugati vidéken lakó, előbb említett türkök mostanáig küldenek ügynököket, és meglátogatják őket és gyakran hoznak választ tőlük ezeknek."[1646] Harmatta János úgy értelmezte a konsztantinoszi tudósítást, hogy a besenyők támadása „ugyan két részre szakította a magyarságot, azonban mind keleti, mind nyugati részük helyén maradt, s a nyugati rész területének neve volt Atelkuzu." Atelkuzun belül volt „Lebedia azonosított helye – a Kodüma folyó vidéke."[1647] Harmatta felfogását bírálták többen is, hiszen a bizánci császár két néprészről tett említést, tehát feltételezhető, hogy a besenyő támadás következtében tényleges népmozgásra került sor.[1648] Nézetem szerint azonban ebből nem következtethetünk Levedia és Etelköz egymáshoz viszonyított helyzetére. A bizánci császár leírásában kétszer szerepel a magyarok letelepedése, a besenyő háború, és a két magyar néprész.[1649] Úgy vélem tehát, hogy Etelköz (vagy a Kárpát-medence) nem Levediától volt nyugatra, hanem a keleten maradt, vagy odahúzódó, „Perzsia" vidékén élő szavárd-magyaroktól.[1650] Nézetem szerint ez a kérdéskör a 38. fejezet szerkesztésmódjából adódik, két történet kapcsolódott össze, ebből származtak az értelmezési problémák. Valójában egy magyar szállásterületen való letelepedésről van szó, amelyet Konsztantinosz Levediának, illetőleg Atelkuzunak/Etelköznek nevezett.

Fel kell vázolnunk azt a tágabb törzsszövetségi szállásterületet is, ahol a hét magyar és a három kavar (kabar) törzs élt a 894–895 táján bekövetkezett besenyő támadás és a Kárpát-medencébe való beköltözés előtt. Konsztantinosz mind Levediát, mind pedig Etelközt a magyar

[1644] Tóth 1981. 17.
[1645] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109v. vers. 14 – fol. 110r. vers. 9.; DAI 38,24-31; vö. DAI 2003. 170–173.; ÁMTBF 44. ; értelmezésére vö. Jenkins 1962. 148.
[1646] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111v. vers. 11. – fol. 112r. vers. 7.; DAI 38,61–65.; vö. DAI 172–175.; ÁMTBF 45.
[1647] Harmatta 1984. 427–429.; Harmatta 1985. 46–47. ; Harmatta 1996. 109–111.
[1648] Vékony 1986. 44–45.; Olajos 1995. 44–52.; Makk 1997. 175–178.
[1649] Vö. Tóth 2001a. 133.
[1650] Vö. erre a kérdésre Tóth 1998. 54–55.; Tóth 2001a. 131–132.; Tóth 2011. 44–45.

nép (ethnosz) szállásterületének vélte, és azonosította a besenyők saját korabeli „helyével", földjével.[1651] Ennek megfelelően, a történeti kutatásban jobbára egymást időben és térben követő törzsszövetségi területnek tekintették Levediát és Etelközt, illetőleg Levediát az etelközi haza részeként értelmezték. Valójában a honfoglalás előtti magyar szállásterületnek vélhetően nem volt közös neve. *Konsztantinosz az általa jobban ismert, 10. századi Kárpát-medencei magyar hazát Turkiának, „Turk-országnak," tehát Magyarországnak nevezte*.[1652] Hasonló jellegű elnevezés ez, mint a besenyők országának 'Patzinakia" elnevezése, a népnévből (Patzinakitai) görögösített országnév.[1653] Ez megfelel a besenyők „földje" vagy „helye" kitételnek, és 'Besenyőország'-nak lehet értelmezni.[1654] A nagyobb szállásterületen belül, mind a magyaroknál, mind pedig a besenyőknél a folyók szerinti területmegnevezés lehetett a jellemző. Konsztantinosz császár több passzusban is megjegyezte, hogy a helyet a folyók neve szerint hívják.[1655]

Hol volt a honfoglalás előtti magyar törzsszövetségi terület, 'Turkia' – a tágabb értelemben vett Levedia/Etelköz –, a magyar és kavar törzsek szállásai? A fentiek alapján egyértelműnek tűnik számomra, hogy 'Turkia' ott lehetett, ahova 'Patzinakiát', a besenyők földjét, a 10. század közepi információk alapján Konsztantinosz császár helyezte. A DAI 42. fejezetének tanúbizonysága szerint a besenyők új szállásterületének két határfolyója az Al-Duna és a Don volt.[1656] Ennek megfelelően Gardézi a magyarok két folyójául a Rum-tengerbe ömlő Atilt és Dubát említette.[1657] E két folyónevet a Donnal és a Dunával azonosíthatjuk.[1658] Alátámaszthatja ezt a DAI 38. fejezetének végén szereplő öt folyó (Dnyeper, Bug, Dnyeszter, Prut, Szeret) vidékének leírása is. Ez a leírás elsősorban a besenyő szállásterületen átfolyó nagyobb folyókra vonatkozik, és a nyugati besenyő törzsek folyómenti szállásaira. Másodsorban ez a terület korábban a magyarok szállásterülete volt. További érvként szolgálhat a Don és az Al-Duna közötti 'nagy Etelköz' vagy inkább 'nagy Turkia' igazolására, ha számba vesszük a besenyők 10. századi és a magyarok 9. századi szomszédait. Konsztantinosz szerint a besenyők népe (egyik törzse) Bulgáriához volt közel, félnapi útra.[1659] Ennek megfelel két, magyarokra vonatkozó adat is. Gardézi szerint a magyarok, amikor az egyik folyó – feltehetően a Duba/Duna – partján vannak, látják ezeket a nándorokat (n.nd.r), a dunai bolgárokat.[1660] Ezzel hozható összefüggésbe Georgius Monachus Continuatus híradása is, amely szerint Bölcs Leó bizánci

---

[1651] Tóth 1998. 54.; Tóth 2001a. 128, 132, 134.; Tóth 2011. 44.
[1652] A Turkia elnevezésre, amelyet Moravcsik Gyula nem fordított le, hanem meghagyta ebben az alakban, vö. DAI 31,3; 32,3; 37,42, 47; 38,55; 40,28, 36, 53, 65; 42,3 vö. Moravcsik 1983. I. 269.
[1653] DAI 7, 2,4,7; 8,4; 37, 15,45; 42,3,21,62; vö. Moravcsik 1983. I. 212.
[1654] Moravcsik következetesen Besenyőországnak fordította vö. DAI 2003. 55, 167, 169, 183, 185.
[1655] Vö. pl. a magyarok régebbi, és a besenyők mostani lakhelyével kapcsolatban az öt folyó, Cod. Parisinus Gr. 2009. folo. 112r. vers. 6–12.; DAI 38,66-71; DAI 2003. 174–175.; a 10. századi Turkia öt folyója, vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 114v. vers. 15 – fol. 115r. vers. 1.; DAI 40,36-40; DAI 2003. 176–177.
[1656] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 118r. vers. 8-13.; DAI 42,20-22, 34; vö. DAI 2003. 182–185.
[1657] A Rum-tengerbe ömlő 2 folyóra vö. Ibn Ruszta, HKÍF 33. (Czeglédy Károly); Zimonyi 2005. 35.; az Atil és Duba folyókra vö. Gardézi, HKÍF 36–37. (Zimonyi István); Zimonyi 2005. 37.; a két folyó, a Duna és az Atil nevét az alapszöveghez számította Zimonyi 2005. 274.
[1658] Tóth 1998. 55.; Tóth 2001a. 134.; Tóth 2011. 46.
[1659] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 107v. vers. 10-11.; DAI 37,40-41.; DAI 2003. 168–169.; HKÍF 120.
[1660] HKÍF 37. (Zimonyi István); Zimonyi 2005. 37.; vö. még Tóth 1995a. 476.

császár Nikétász követét „hadihajókkal a Duna folyóhoz küldte.” Az Al-Duna mellett találkozott a bizánci követ a magyarok fejedelmeivel, Árpáddal és Kuszánnal.[1661] Mindezek alapján, a 9. századi magyar törzsszövetség délnyugati határai közel lehettek Bulgáriához, egy vagy két magyar törzs a Dunához közel, illetve a Dunába torkolló Prut és Szeret folyók vidékén élhetett.[1662] A 10. században a besenyők nyugati szomszédai voltak az általuk elűzött, a Kárpát-medencei „Turkiában” élő magyarok. A két nép szállásainak távolságát Konsztantinosz négy napi távolságra becsülte.[1663] Ennek megfeleltethető Gardézi tudósítása, aki megemlékezett a hegység (a Kárpátok) mögött élő morvákról (M.rwāt), akik a 9. századi magyarok nyugati szomszédai lehettek.[1664] Így analógiás alapon feltehető, hogy legalább egy magyar törzs közel élhetett a Kárpátokhoz, és a morvák távolabbi szomszédja is lehetett.[1665] Konsztantinosz említette a 10. századi Besenyőország közelségét Oroszországhoz (Rószia), tehát a ruszokhoz (oroszokhoz), egy napi távolságra tette határaik távolságát.[1666] A magyarok esetében Gardézi utalt arra, hogy a magyarok „meg-megrohanják a saqlābok-at (szlávokat) és a rūs-okat (oroszokat),” és onnan rabszolgákat hoznak.[1667] Feltételezhető, hogy már a 9. századi magyarok is határosak lehettek a dél felé húzódó ruszokkal, akik Kijevet is fennhatóságuk alá vonták.[1668] Konsztantinosz császár egy besenyő törzs esetében megemlékezett arról, hogy az Oroszország földjének adóköteles területeihez, az ultinokhoz, dervleninekhez, lenzeninekhez és a többi szlávokhoz volt közel.”[1669] Ehhez hasonló tudósítást adott, a 9. századi magyarság vonatkozásában, a Dzsajháni hagyományban Ibn Ruszta és Gardézi is. Ibn Ruszta szerint „állandóan legyőzik azokat a szlávokat, akik közel laknak hozzájuk,” és „súlyos élelmiszer-adókat vetnek ki rájuk.”[1670] Gardézi ezzel megegyezően arról számolt be, hogy a magyarok „állandóan legyőzik a saqlāb-okat”, és „súlyos élelmiszeradókat vetnek ki rájuk.”[1671] Gardézi a saqlabok/szlávok mellett a ruszokat is említette a magyarok által rendszeresen támadott népek sorában.[1672] Utóbbi passzusok alapján, joggal feltételezhető, hogy a 9. századi magyarok egyaránt szomszédai voltak a keleti szláv törzseknek és a ruszoknak, éppúgy, ahogy az őket felváltó, 10. századi besenyő törzsek.[1673] A nyugati besenyő törzsek és a magyarok szállásainak egybeesése igen valószínűnek tűnik. A Bizánctól távolabb eső, a Dnyeperen túli besenyő törzsek esetében Konsztantinosz szintén említette szomszédaikat, és a tőlük elválasztó távolságot. A bizánci császár legrészletesebben a bizánci birodalomhoz tartozó Krím-félszigettel, Kherszónnal

[1661] ÁMTBF 59.; HKÍF 147.; vö. még Tóth 1995a. 477.
[1662] Tóth 1998. 55.; Tóth 1995a. 476–477.; Tóth 2011. 45.
[1663] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 107v. vers. 4-5.; DAI 37,47-48.; DAI 2003. 168–169.; vö. Tóth 1995a. 475.
[1664] HKÍF 37. (Zimonyi István); Zimonyi 2005. 37. – Megjegyzendő, hogy Gardíti a morvákkal azonosítható Mr.wāt nép és a dunai bolgárokkal azonosítható n.ndr-ok távolságát 10 napi járóföldre tette.
[1665] Tóth 1995a. 476, 477.; Tóth 1998. 56.; Tóth 2011. 45.
[1666] Cod. Parisinus Gr. 209. fol. 107r. vers. 13-15., 107v. vers. 4. ; DAI 37, 42 és 37,47.; DAI 2003. 168–169.; HKÍF 120.
[1667] HKÍF 38. (Zimonyi István); Zimonyi 2005. 39.
[1668] Tóth 1995a. 476.; Tóth 1998. 56.; Tóth 2011. 45–46.
[1669] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 107v. vers. 43-45.; DAI 37,43-45; DAI 2003. 168–169.
[1670] HKÍF 33. (Czeglédy Károly); Zimonyi 2005. 35.
[1671] HKÍF 38. (Zimonyi István); Zimonyi 2005. 39. – Utóbbi helyen „élelmiszer-ellátmány” fordítás szerepel.
[1672] HKÍF 38. (Zimonyi István); Zimonyi 2005. 39.
[1673] Tóth 1995a. 476–477.; Tóth 1998. 56.; Tóth 2011. 46.

(a kherszóni thema) való szomszédságot hangsúlyozta. Megemlékezett arról, hogy a besenyők népe „szomszédos Cherszón vidékével."[1674] Egy másik caputban azt is megemlítette, hogy a besenyőknek egy másik népe is szomszédos Kherszón vidékével.[1675] Besenyőország és Kherszón távolságát Konsztantinosz „nagyon közelinek" nevezte, ami azt jelentheti, hogy fél napi távolságon belülinek értékelhette.[1676] A fentiek arra utalhatnak, hogy két besenyő törzs is közel lehetett a Krím-félszigethez, a bizánci Kherszónhoz. A 9. századi magyarok, hasonlóképpen, közel lakhattak a bizánci themához. Közvetve ezt bizonyítja, hogy talán éppen a magyarok megjelenése miatt szervezték themává Kherszónt a 830-as évek vége felé vagy 840 táján. A Konstantin-Cyrill legendában szerepel, hogy a 861 táján Kazáriába tartó bizánci követség, s velük Konstantin–Cyrill, a Krím-félszigetet elhagyva, magyarokba (Ungri) ütközött, akik a közelben lehettek.[1677] A Dzsajháni-hagyomány megemlékezett arról, hogy a magyarok foglyaikat a bizánci K.r.-h-ba, a Krím-félszigeti bizánci kikötőbe vitték, és ott adták el.[1678] Ezek az adatok arról tanúskodhatnak, hogy a besenyőkhöz hasonlóan, a magyarok legalább egy vagy két törzse is közel lakhatott a Krím-félszigethez. Ezért találkozhatott velük Konstantin-Cyrill, és ezért is kereskedhettek a magyarok az északon ejtett szláv és talán rusz foglyokkal a közeli Krím-félszigeti bizánci kikötőben.[1679] Bonyolultabb a besenyő analógia alkalmazása a Dnyepertől keletebbre és északabbra levő térségben. Konsztantinosz császár megnevezte Besenyőország, illetőleg a négy keleti besenyő törzs szomszédait is: ezek Úzia, Kazária, Alánia, és a már említett bizánci Kherszón vidéke.[1680] Konsztantinosz megadta ezeknek a szomszédoknak Besenyőországtól, illetőleg az érintett besenyő törzsek szállásterületétől való távolságát is. Szerinte Úzia és Kazária 5–5, Alánia pedig 6 napi útra volt a besenyők földjétől.[1681] A fentiek alapján a besenyők 10. századi szállásterületének keleti–északkeleti szomszédai az úzok voltak, akik az Atel/Volga és Jejik/Urál folyók közti szállásterületen – a besenyők korábbi hazájában – éltek, egy besenyő töredéket is beolvasztva.[1682] A 9. századi magyarok szállásterületei, hasonlóképpen, határosak lehettek az akkor még az úzok helyén lakó, Volga és Urál közt lakó besenyők országával. Ezt látszik igazolni a Dzsajháni-hagyomány, közelebbről Ibn Ruszta tudósítása, amely szerint „a besenyők országa és a bolgárok közé tartozó ʿsk.l-ek országa között van a magyarok határai között az első [szélső] határ."[1683] A 9. századi besenyő–magyar szomszédságot igazolja közvetve Regino is, aki krónikájában a magyarokkal (Ungri) határos népeknek nevezte a besenyőket.[1684] Konsztantinosz magyar–besenyő háború(k)ról szóló híradásai a két nép szomszédságára utalhatnak a honfoglalást megelőző

[1674] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 6v. vers. 10-16.; DAI 1,25-28.; vö. DAI 2003. 48–49.
[1675] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 9v. vers. 4-6.; DAI 6,2-3; vö. DAI 2003. 52–53.
[1676] A fél napira és a nagyon közelire Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 107v. vers. 6-8.; DAI 37,49.; DAI 2003. 168–169.
[1677] MEH 127.; HKÍF 160.
[1678] Ibn Ruszta, HKÍF 34. (Czeglédy Károly); Zimonyi 2005. 35.
[1679] Tóth 1995a. 477.; Tóth 1998. 56.; Tóth 2011. 46.
[1680] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 107r. vers. 4-6.; DAI 37,37-39.; DAI 2003. 168–169.
[1681] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 107v. vers. 1-4.; DAI 37,45–46.; vö. DAI 2003. 168–169.
[1682] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 106r. vers. 4., fol. 107v. vers. 1., fol. 107v. vers. 9. – fol. 108r. vers. 6.; DAI 37,2-3, 38, 45, 50-55.; vö. DAI 2003. 166–169.
[1683] Ibn Ruszta híradására vö. HKÍF 32. (Zimonyi István); Zimonyi 2005. 35.
[1684] SRG Regino 132.; HKÍF 197. (Kordé Zoltán)

időszakban. Mindezek alapján a 9. századi magyarság egy vagy két törzsének szállásterülete ugyanúgy határos lehetett a besenyők korábbi volgai szállásterületével, mint ahogy a besenyők földje szomszédos volt a 10. században az úzok szállásaival.[1685] Konsztantinosz szerint a 10. századi besenyők délkelet felé szomszédosak voltak a kazárokkal is. A Volga és Don folyók, valamint a Kaukázus közötti Kazária hasonló távolságra, öt napra volt a keleti besenyő törzsektől, mint az úzok Volga és Urál közti szállásai.[1686] A magyarok kazárokkal való szomszédságát több adat is bizonyítja. Ezek sorában említhetjük Konsztantinosz híradását arról, hogy a „türkök népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet."[1687] Ez a „közelség" arra utalt, hogy a magyarság, vagy legalább egyik törzse, határos volt a kazár birodalommal.[1688] Közvetve a szomszédságot tételezheti fel a kazárokkal való együttélés és együttharcolás, valamint Levedi kazáriai útja is. Ibn Ruszta többször említett passzusa értelmében a kazárok körülsáncolták (árkolták) magukat „a magyarok és az országukkal szomszédos más népek ellen."[1689] A passzus mindenképpen arra utal, hogy régebben a magyarok is szomszédjai voltak a kazároknak. A 9. századi magyarok ugyanúgy Kazária szomszédai voltak, mint a 10. században a besenyők.[1690] Konsztantinosz a 10. századi Besenyőország szomszédai között Alániáról is megemlékezett, hat napi távolságra becsülve a besenyő és alán szállások távolságát.[1691] A magyarok esetében csak jóval későbbi forrás (Kézai) utal Dulo királyra, akinek lányait Hunor és Magor elrabolták.[1692] Konsztantinosz a 10. századi Besenyőország esetében még egy országot említett, Mordiát, amely szerinte 10 napi távolságra volt a besenyők földjétől.[1693] A muszlim al-Balhi-hagyományban, Isztahrinál, a besenyők a burtaszoktól voltak tíz állomásnyira.[1694] Ez megfelel a Konsztantinosznál szereplő Besenyőország–Mordia (mordvinok földje) távolságnak.[1695] A magyarok esetében nem tudjuk, hogy szállásterületüket mekkora távolság választotta el a Konsztantinosznál mordvin néven szereplő burtaszoktól, akik viszont a muszlim forrásokban, a Dzsajháni-hagyományban szerepeltek. Ibn Ruszta szerint a kazár fennhatóság alatt álló burtaszok földje a kazárok (hazar) és a bolgárok (bulkár) között fekszik, „köztük s a kazárok között tizenöt napi távolság van."[1696] Ha tekintetbe vesszük, hogy Konsztantinosz szerint a besenyők földje 10 napnyi távolságra volt Mordiától (burtaszok), és 5 napra Kazáriától, a két távolság összege éppen 15 napot tesz ki. A magyarok esetében nem tudjuk, hogy szállásterületüket mekkora távolság választotta el a Konsztantinosznál Mordia névvel illetett

[1685] Tóth 1995a. 477.; Tóth 1998. 57.; Tóth 2011. 46.
[1686] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 107r. vers. 4.; fol. 107v. vers. 1-2.; DAI 37,37-38, 45-46.; vö. DAI 2003. 168–169.
[1687] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 13-15.; DAI 38,3-4.; vö. DAI 2003. 170–71.
[1688] Tóth 1995a. 478.; Tóth 1998. 53, 56–57.; Tóth 2011. 43–44, 46.
[1689] HKÍF 34. (Ceglédy Károly); Zimonyi 2005. 35. „Azt mondják, hogy a kazárok régebben árokkal vették körül magukat a magyarok és más, az országukkal szomszédos népek ellen."
[1690] Tóth 1995a. 478.; Tóth 1998. 53, 56–57.; Tóth 2011. 43–44, 46.
[1691] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 107r. vers. 5., fol. 107v. vers. 2.; DAI 37,37-38, 46.; vö. DAI 2003. 168–169.
[1692] Vö. Kézai, SRH I. 145.; MEH 184.; a krónikakompozícióban SRH I. 252.
[1693] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 107v. vers. 3.; DAI 37,46-47; vö. DAI 2003. 168–169.
[1694] Isztahri tudósítására vö. Kmoskó 2000. 32.; vö. még Zimonyi 2005. 147.
[1695] Zimonyi 2005. 147.
[1696] Kmoskó 1997. 205.

dc_952_14

9. ábra: A magyar törzsek elhelyezkedése Etelközben (az előző ábra felhasználásával tervezte Tóth Sándor László, készítette T. Horváth Ágnes)

mordvinoktól, akiket valószínűleg azonosítani lehet a volgai bulgárok és a kazárok között élő, Kazáriától északra lakó burtaszokkal.

Számomra a fenti adatok alapján is úgy tűnik, hogy a 10. századi Besenyőország (Patzinakia) szomszédainak túlnyomó többsége – a kazár vazallus mordvinoktól/burtaszoktól és a korábban kazár alattvaló alánoktól eltekintve –, vagy ugyanaz volt, mint a 9. századi magyarok esetében (dunai bolgárok, keleti szláv törzsek, ruszok/oroszok, a bizánci Kherszón vidéke/Krím-félsziget, Kazária), vagy ugyanazon a területen élt (Nagy Moravia–Turkia; régi Besenyőország–Úzia). Ebből arra lehet következtetni, hogy a magyar törzsszövetség 9. századi etelközi/levediai szállásai ugyanott lehettek, mint a besenyő törzseké a 10. században. Ez megerősíti a Konsztantinosz és a muszlim források (Dzsajháni-hagyomány) alapján leszűrt megállapítást, hogy mind a 9. századi magyarok, mind a 10. századi besenyők, a Don és az Al-Duna közötti területen, a folyók mellett (pl. Dnyeper-Szeret vidék öt folyója) laktak, és nomadizáló életmódot folytattak.

Ebben az alfejezetben tárgyalom az egyes magyar törzsek honfoglalás előtti szállásainak problémáját. Nyilvánvaló, hogy az egyes törzsek nem egy monolit tömbben laktak, hanem szálláshelyeik, azon belül nemzetségeik területei, egymástól kisebb-nagyobb távolságra voltak. Tisztában vagyok azzal, hogy egy ilyen törzsi szállásterületi rekonstrukció még inkább hipotetikus jellegű, mint a törzsszövetség hazájára vonatkozó feltevés. Az sem vitatható, hogy a törzsek szálláshelyeinek lokalizálása függ a törzsszövetségi szállásterületre vonatkozó feltevéstől. Utóbbit nevezhették „Hétmagyarnak" (Hetümoger), vagy Magyarnak/Magyarországnak, illetőleg görögösített változatban a bizánciak Turkiának (Turkország). Természetesen egy törzsekre lebontott szállásterületi rekonstrukció különbözik a „kis", a „közepes" és a „nagy" Etelköz-hipotézis esetében is. A fentiekben bizonyítani igyekeztem a Don és az Al-Duna közötti „nagy Etelköz", vagy „nagy Turkia" feltevést, a következőkben erre fogom építeni az egyes törzsek szállásaira vonatkozó hipotézist. Több munkámban, különböző részletességgel és némileg eltérően, már vázoltam az egyes törzsek feltehető szálláshelyeit, és megneveztem az egyes törzseket.[1697] Zimonyi István – utalva kezdeményezésemre, s ennek vitatható voltára – 10. századi besenyő és 13. századi kun analógiára építve maga is kifejtette feltevését a honfoglalás előtti magyar törzsi szállásterületekre vonatkozóan.[1698] A kiindulópont az lehet, hogy négy besenyő törzs a Dnyepertől nyugatra (Javdierdim, Jula, Karabaj és Jazikapan), négy pedig a Dnyepertől keletre (Küercsicsur, Szurukülbej, Borutolmacs, Bulacsaban) lakott.[1699] A nyugati besenyő törzsek esetében részletesen tudjuk, hogy melyik besenyő törzsnek melyik nép volt a szomszédja, és milyen távolságra lakott tőle. Ennek alapján lokalizálni lehet a besenyő törzseket, ahogy azt

[1697] Részletesen Tóth 1995a. 476–482.; Tóth 1998. 58–60.; Tóth 2011. 47–52.
[1698] Zimonyi 2005. 210–215.
[1699] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 106. vers. 14 – fol. 107v. vers. 8.; DAI 37,34–49.; vö. DAI 2003. 168–169.; feltevésem szerint a páratlan számú besenyő, illetve magyar törzsek a Dnyepertől nyugatra, a párosak pedig attól keletre helyezkedtek el, vö. Tóth 1998. 480.; legújabban Tóth 2011. 47.

Györffy György úttörő jellegű tanulmányában meg is tette.[1700] A keleti besenyő törzsek esetében nehezebb a helyzetünk, de Göckenjan szerint valószínű, hogy Konsztantinosz a keleti besenyő törzsek felsorolása sorrendjében adta meg a hozzájuk közel eső népeket.[1701] A besenyő analógia, a 10. századi besenyő törzsek szállásainak lokalizálása segíthet abban, hogy megfogalmazzuk elképzelésünket arról, hogy a magyar törzsek hol helyezkedhettek el a 9. században.

A nyugati törzsekkel kezdve, először a Bulgáriától fél napra lakó, a hierarchiában a hetedik besenyő, Jazikapan törzset említeném, amelyik az Al-Duna és mellékfolyói mentén lakhatott.[1702] Ennek analógiájára feltételezhető, hogy volt olyan magyar törzs, amelyik az Al-Duna és mellékfolyói közelében lakott, s innen láthatta a nándorokat/dunai bolgárokat.[1703] Zimonyi István besenyő és kun analógia alapján feltételezte, hogy „az Al-Duna, a Prut és a Szeret mentén a magyar törzsszövetség legnyugatibb szállásterületei lehettek," tehát egy törzs itt lakhatott.[1704] Amennyiben a besenyő törzsnévlista megfelel a DAI 40. fejezetében szereplő magyar törzsnévlistának (Kabar, Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Kenő, Kér, Keszi), illetve a két nép törzseinek megtelepedése hasonló volt, akkor nézetem szerint, ez a hetedik magyar törzs, a Kér lehetett.[1705] Egy következő, nyugati besenyő törzs, a Jula négy napi távolságra volt a Kárpát-medencében lakó magyarok szállásaitól, Turkiától (Temes–Maros–Körös–Tisza vidéke). Ez a besenyő törzs a Szeret és Prut folyók, esetleg a Dnyeszter vidékén lakhatott.[1706] Lehetett tehát olyan, a Prut–Szeret és a Dnyeszter vidékén lakó, nyugati magyar törzs, amely a Kárpát-medence morva uralom alatt álló részeitől, illetőleg Moráviától volt ilyen távolságra.[1707] Zimonyi István szerint „a Dnyeszter és a Bug alsó folyása közötti területen egy másik törzs élhetett."[1708] Mivel a kangar Jula törzs a harmadik volt a besenyő hierarchiában, ennek megfeleltethető a harmadik helyen szereplő Megyer.[1709] Egy következő besenyő törzs, a Javdierdim, különböző szláv törzsekhez (ultinok, drevleninek, lenzeninek) volt közel, vélhetőleg a Dnyeszter és a Bug vidékén.[1710] Ennek megfelelően egy magyar törzs a szláv törzsekhez lakhatott közel, a Dnyeszter és a Bug között, ellenük portyázhatott rendszeresen.[1711] Zimonyi István lokalizációs hipotézise szerint „az Ingulec, Ingul és Bazavluk folyók mentén lehetett egy újabb törzsi terület."[1712] Mivel a kangar Javdierdim a besenyő törzsnévlista élén állt, feltételesen a magyar törzsnévlista elején álló Kavart (a kavar törzseket) helyezhetjük erre a területre.[1713] A negyedik nyugati besenyő törzs, a Karabaj, Oroszországhoz, feltehetően Kijevhez lakhatott

---

[1700] Györffy 1971. 281–288.
[1701] Göckenjan 1972. 92.; vö. még Tóth 1995a. 476.
[1702] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 107r. vers. 9-11.; DAI 37,40-41.; DAI 2003. 168–169.; vö. Györffy 1971. 286.; Tóth 2011. 48.
[1703] Tóth 1995a. 476.; Tóth 1998. 59.; Tóth 2011. 48.
[1704] Zimonyi 2005. 215.
[1705] Tóth 1995a. 482.; Tóth 2011. 51.
[1706] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 107r. vers. 11-12.; DAI 37,41-42.; DAI 2003. 168–169.; vö. Györffy 1971. 286. – 1068-ban Gyula besenyő vezér innen törhetett be Magyarországra, vö. Tóth 2011. 48.
[1707] Vö. Tóth 2011. 48–49.
[1708] Zimonyi 2005. 215.
[1709] Vö. Tóth 2011. 51.
[1710] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108r. vers. 13-15.; DAI 37,43–45.; DAI 2003. 168–169.; vö. Györffy 1971. 286.
[1711] Tóth 2011. 49. – korábban a Déli-Bug vidékére tettem, vö. Tóth 1995a. 476, 482.
[1712] Zimonyi 2005. 215.
[1713] Tóth 2011. 51. – vö. még Tóth 1995a. 482.

közel, egy napi útra.[1714] Ehhez hasonlóan, egy magyar törzs Kijevhez közel, a Dnyeper vidékén lakhatott.[1715] Zimonyi vélekedése szerint „a Dnyeper jobb partján, Kijev alatt, szintén rekonstruálható egy törzsi központ."[1716] Az ötödik helyen szereplő, Karabaj törzsnek megfelelően, az ötödik magyar törzs, a Tarján lakhatott a Dnyeper vidékén.[1717] Zimonyi rekonstrukciója szerint a Dnyepertől keletre a „Pszjol és Szamara folyók által határolt terület is szóba jöhet törzsi szállásként."[1718] A keleti besenyő törzsek közül talán a második, a Küercsicsur lakhatott közel Úziához.[1719] Ennek megfelelően, egy magyar törzs, a második helyen levő Nyék szállása lehetett a Dnyeper keleti partján.[1720] A negyedik besenyő törzs, Szurukülbej a Donyec mentén telepedhetett le, miként ennek analógiájára a negyedik helyen említett Kürtgyarmat törzs.[1721] A Kürtgyarmat törzs esetében, a baskíroknál előforduló Jurmati törzsnév bizonyíthatja a magyar törzs keleti elhelyezkedését.[1722] A hatodik besenyő törzs, a Borutalmacs, a Krím félszigethez közel élhetett, akárcsak a hatodik magyar törzs, a Jenő.[1723] Zimonyi a Dnyeper torkolata és a Molocsnaja közötti területre is lokalizált egy törzset, ahonnan be lehetett jutnia Krím-félszigetre.[1724] Végül, a nyolcadik besenyő törzs, a Bulacsaban szállásai a Don közelében lehettek, akárcsak az utolsó magyar törzsé, a Keszié.[1725] Zimonyi kérdésesnek tartotta, hogy a magyar törzsek szállásterületei kiterjedtek-e a „donyeci, Azov-tenger-melléki, illetve a krími kun csoportok" későbbi lakóhelyeire.[1726]

Összegezve a fentieket, megállapítható, hogy a magyarok és besenyők törzsei ugyanazon folyók menti területeken lakhattak a 9–10. század folyamán. A besenyő analógia alapján feltételezhető, hogy a honfoglalás előtti „Turkiában," vagy tágabb értelemben vett Etelközben/ Levediában négy magyar törzs élt a Dnyepertől nyugatra, négy pedig attól keletre a Don folyó felé. Feltevésem szerint az Al-Duna és mellékfolyói mentén, egy magyar törzs (Kér), a Prut–Szeret–Dnyeszter vidékén egy másik magyar törzs (Megyer), a Déli-Bug mentén egy harmadik törzs (a Kavar törzs, a kavarok népe), a Dnyeper nyugati partján pedig egy negyedik nyugati törzs (Tarján) telepedtek le. A keleti törzsek esetében feltehetünk egy Dnyeper keleti partján nomadizáló magyar törzset (Nyék), a Donyec vidékén egy újabb törzset (Kürtgyarmat), a Krím-félszigethez közel is lakhatott egy törzs (Jenő), illetve a Donhoz közelebbi területre is lokalizálhatunk egy törzset (Keszi).[1727] Hangsúlyoznom kell a törzsi szállásterületek

[1714] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 107r. vers. 12-13.; DAI 37,41-42.; DAI 2003. 168–169.;
[1715] Tóth 2011. 49.
[1716] Zimonyi 2005. 215.
[1717] Tóth 2011. 151.
[1718] Zimonyi 2005. 215.
[1719] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 107v. vers. 4-6.; DAI 37,38; DAI 2003. 168–169.; a besenyő Küercsicsur szállásaira vö. Györffy 1971. 286.
[1720] Vö. Tóth 1995a. 482.; Tóth 2011. 51.
[1721] A Külbej besenyő törzs szállásterületére vö. Györffy 1971. 286.; a Kürtgyarmatot korábban a Don vidékére helyeztem, vö. Tóth 1995a. 482.; jelen, Donyec-vidéki álláspontra vö. még Tóth 2011. 49, 51.
[1722] Vö. Németh 1991. 201–202.; vö. még Tóth 1995a. 479.
[1723] A Szurukülbej besenyő törzs szállásterületére vö. Györffy 1971. 286.; a Jenő törzset korábban a Don-Donyec vidék déli részére helyeztem, vö. Tóth 1995a. 482.; a Krím-félszigethez közeli lokalizációra vö. Tóth 2011. 49, 51.
[1724] Zimonyi 2005. 215.
[1725] Tóth 2011. 49, 51.
[1726] Zimonyi 2005. 215.
[1727] Vö. legújabban Tóth 2011. 50-51.

lokalizációjának, és nevének nagyfokú bizonytalanságát. Ami bizonyos, hogy folyók mellett helyezkedhettek el. Ezek közül Levedia folyója, a Chidmas/Chingilus, Etelköz folyója, az Atel/Etel, illetve a törzsszövetségi szállásterület öt nagyobb folyója (Varukh/Dnyeper, Kubu/Bug, Trullosz/Dnyeszter, Prut, Szeret) ismert.

II. 2. 7. A régészeti kutatás és a szállásterületek

II. 2. 7. 1. Magyar jellegű régészeti leletek Levediában és Etelközben

A magyarok 9. századra vonatkoztatható régészeti nyomainak felkutatása a Don és az Al-Duna közti térségben legalább annyira nehéz feladat, mint a korabeli írott forrásokban való kimutatásuk.[1728] Vannak olyan leletek, amelyeket a régészeti kutatás kapcsolatba hozott a magyarokkal, de kronológiai és etnikai nehézségek ezek esetében is felmerültek. A kutatók próbálkoztak azzal is, hogy elkülönítsék a levediai és etelközi szállásterületek magyar leleteit, de ezek a kísérletek hipotetikus jellegűek. Olyannyira ritkák az idevonható magyar sírleletek, temetők, hogy Bálint Csanád okkal tette fel azt a kérdést, hogy „mi lehet az oka annak, hogy nem sorakoznak a 9. századi magyarok temetői a kelet-európai steppe régészeti térképén."[1729]

A régészet két alapvető módszert alkalmaz a magyar őstörténettel kapcsolatban, és ez érvényes a 9. századi magyar leletanyagra is. Az egyiket a 10–11. századi honfoglaláskori temetők feltárásakor használják, amikor a leletanyag, vagy egyes tárgyak vonatkozásában keleti párhuzamokat keresnek. Ez időben visszafelé való nyomozást jelent. A másik módszer, amikor a legrégebbi ősidőktől haladunk a honfoglaláskor irányába. Ezt nagy őstörténeti áttekintés során szokta a régészeti kutatás alkalmazni.[1730] László Gyula meghirdette a „kétféle irányban való nyomozás" módszerét, amelynek azonban nem dolgozta ki módszertanát, sőt jelezte ennek megvalósíthatatlanságát, illetve a 9. századi ősmagyar hagyaték meghatározásának nehézségeit hangsúlyozta.[1731] Külön-külön is problémát jelent az egyes módszerek alkalmazása. Az időben „visszafelé haladó nyomozás" feloldhatatlannak tűnő ellentmondására Fettich Nándor mutatott rá először az 1930-as években. Szerinte „az ősmagyarságot archeológiai alapon sokkal korábbi időben, mint a IX. század közepe előtti évtizedek, a többi néptől elkülöníteni nem lehet. Külön magyar népről archeológiai alapon ezidőszerint csak a IX. század 30-as, 40-es éveitől kezdve beszélhetünk."[1732] Fettich fenti megállapítása összecseng azzal a ténnyel, hogy az írott forrásokban is ettől az időszaktól, a 9. század 30-as éveitől kezdve találkozunk a magyarságra vonatkoztatható adatokkal. A régészeti leletanyag keltezési problémái is tükröződnek Fettich megjegyzésében, hiszen az írott források segítségével határozza meg a régészet azokat a kronológiai és földrajzi kereteket, amelyeken belül a honfoglaló leletekkel hasonlóságot mutató leletanyagot keresi, és magyarként határozza meg. Bálint Csanád hangsúlyozta azt, hogy az

[1728] A régészeti leletek, az anyagi kultúra, etnikai értelmezésének nehézségeire Bálint 2006. 315–334.
[1729] Bálint 1994. 43.
[1730] Bálint 1994. 39.
[1731] László 1961. 8–13.
[1732] Fettich 1933. 255.; idézi Bálint 2006. 317.

adott lelet vagy leletegyüttes magyarként való meghatározásának „conditio sine qua non-ja” annak a kifogástalan módon való tisztázása, hogy 895 előttről vagy utánról származik-e a szóban forgó tárgy, temető, azaz 9. századra keltezhetjük-e.[1733] Önmagában kevésnek tartotta a honfoglaló leletekkel való hasonlóságot és „a lelőhely földrajzi–politikai helyzetét,” amelyek alapján sem „külön–külön, sem együttvéve” nem lehet dönteni a lelet vagy sír ősmagyar etnikuma kérdésében.[1734] E szkeptikus álláspontt szemben Fodor István jóval reménytelibbnek ítélte meg a régészeti kutatás lehetőségeit. Úgy vélekedett, hogy „a honfoglalók emlékanyagának visszafelé nyomozása az utóbbi évtizedekben rendkívül jelentős eredményeket hozott, amelyek szinte teljesen egybeesnek az írott kútfők vallomásával.” Szerinte hazai régészeti anyagunk ma már nagy bizonyossággal követhető visszafelé a déloroszországi területeken át egészen a Középső-Volga-vidéki Magna Hungáriáig.”[1735] Bálint Csanád problematikusnak ítélte meg az időben előrehaladó, „lineáris” nyomozást is: „a régidőktől a honfoglalás felé tartó irányú kutatás módszertani bizonytalansága még egyértelműbb.” Ebben az esetben ugyanis a „tárgy/kultúra = etnikum” koncepció elfogadása az egyetlen alap.[1736] A régészeti kutatás tehát megosztott a Don és Al-Duna közti térség ősmagyar leletanyagának kérdésében. Az egyik álláspont szigorú kronológiai, földrajzi és tipológiai kritériumokat szab, míg a másik a tárgyak tipológiai hasonlósága alapján elfogadja ezeket az ősmagyarság jelenléte bizonyítékának korábbi szállásterületein. Bálint Csanád, elsősorban időrendi különbségek miatt, mindössze két ősmagyar lelettel számolt a térségben, és ezt megdöbbentően kevésnek nevezte.[1737] Fodor István jóval többre becsülte a leletek számát. Szerinte, „ha nem is nagy számban, de az egykori Levedia és Etelköz területén kerültek elő olyan sírleletek, amelyek igen közeliek a honfoglalókéhoz.”[1738]

A következőkben számba veszem azokat a leleteket, amelyeket a régészeti és történeti kutatás feltételesen a magyarokhoz kapcsolt a 9. században a Don és Al-Duna közti térségben. Felsorolásomban keletről nyugatra haladok, mivel Levediát a történeti irodalom egy része keletebbre, a Don vidékére vagy a Don és Dnyeper közé helyezte, Etelközt pedig általában ettől nyugatabbra. Elsőként, a középső Don-vidékén, Voronyezstől délre feltárt ún. vorobjevói sírleletet említhetjük, amely lovastemetkezés volt. Fettich Nándor ezt az egyetlen, már 1897-ben ismert sírleletet kapcsolta Levediához.[1739] A sírban talált fémvereteknek szaltovói párhuzamai vannak. Erdélyi István véleménye szerint egyedül a lovastemetkezés utalhat magyar eredetre.[1740] Molnár Erik az egyetlen levediai magyar sírként utalt a leletre.[1741] A Donyec folyó vidékén, az Oskol-folyó menti Volonokovó falu temetőrészletét feltételesen a magyarokhoz csatlakozó kazár

[1733] Bálint 1994. 39.
[1734] Bálint 1994. 39–40.
[1735] Fodor 1990. 281.
[1736] Bálint 2006. 317.
[1737] Bálint 1994. 43.
[1738] Fodor 1990. 281.
[1739] Fettich 1937. 50.
[1740] Erdélyi 1977. 73.
[1741] Molnár 1953. 92.

kabarok hagyatékaként említette Bóna István.[1742] A következő lelet már jóval nyugatabbra, a Dnyeper partján, Volosenszkoje falu közelében került elő egy sírból. A csontból készült, tegezfedéldíszként azonosított lelettel kapcsolatban Erdélyi István úgy vélekedett, hogy „a palmetták peremének, külső sávjának sraffozása tarsolylemezeink egy részén is megfigyelhető.[1743] Egyetlen ismétlődő motívum, illetve a díszítő technika azonban nem biztos, hogy elegendő az etnikum meghatározásához.

A következő leleteket a magyar történeti kutatás alapvetően Etelközhöz kötötte, hiszen a Dnyepertől nyugatra kerültek elő.[1744] Fodor István megállapítása szerint „ezek többsége is véletlenül felszínre hozott sírlelet, néhány síros kis temető," illetőleg „szórványként napvilágra került tárgy."[1745] A Dnyepertől nyugatra az Ingul és Ingulec folyók forrásvidékétől északra, az Adzsamka patak mellett, Szubbotici (Subboticy) falunál az 1980-as években egy három sírból álló, összetartozónak tűnő leletegyüttest tártak fel.[1746] Mindössze három sír került elő, egy férfi, egy nő és egy gyermek sírja, amelyben egy kiscsalád temetkezése sejthető. Mindhárom sír gazdag mellékletekkel volt ellátva. A női sírban ékszereket és lószerszámdíszeket találtak. A férfi- és gyermeksírban, a csontvázak mellett, a lábhoz tett lókoponyák és lócsontok nomád lovastemetkezésről tanúskodnak. A férfisírban arany fülbevalók, ezüstgyűrű, ezüstcsat, díszes harci öv, zabla, kengyel, nyílhegyek, valamint agyagkorsó, és lószerszámmellékletek voltak. A gyermeksírban ezüstgyűrűt, bronz karperecet, fülbevalókat, továbbá zablát és lószerszámvereteket találtak.[1747] Bokij és Pletnyova az általuk feltárt kiscsaládi sírokat nomád harcos és családja temetkezési helyeként jellemezték, és a 10. századra keltezték. A keltezés ellenére is úgy vélekedtek, hogy a besenyők által már elfoglalt magyar szállásterületen visszamaradt magyarokhoz kapcsolható a kiscsaládos előkelő temetkezés.[1748] Fodor István úgy foglalt állást, hogy az Ingul folyó mellett feltárt temetőt (Szubbotici) feltárói joggal tartották „a besenyőkhöz csapódott kis magyar közösség nyugvóhelyének."[1749] Legújabban Szabados György is a 10. századra helyezte az Ingul menti családi temetőt, és annak bizonyítékaként vette, hogy a magyarok egyes csoportjai még 895 után is Etelközben tartózkodtak, tehát a besenyők nem űzhették ki őket onnan.[1750] A magyar kutatásban hangot kapott az a vélekedés, hogy honfoglalás előtti, tehát 9. századi magyar temetkezésről lehet szó. Kristó Gyula a magyarok levediai tartózkodásának bizonyítékaként értékelte a leletet. Kristó a kiscsaládi temető 9. századi voltát hangoztatta, továbbá a levediai tartózkodás régészeti bizonyítékaként értékelte, amelyet az Ingul-vidékre helyezett.[1751] Ez a hipotézis annyiban vitatható, hogy Kristó idézett feltételezése

---

[1742] Bóna 2000. 20.
[1743] Erdélyi 1977. 73.
[1744] Vö. Kristó–Makk 2001. 50.
[1745] Fodor 2009. 60.
[1746] Bokij–Pletnyova 1989. 86–98.
[1747] Bokij–Pletnyova 1989. 86–98.; a lelet rövid ismertetésére vö. még Kristó–Makk 2001. 34–35.
[1748] Bokij–Pletnyova 1989. 86–98.
[1749] Fodor 1994. 55. – megjegyzendő, hogy Fodor kezdetben e sírlelettel és egy távoli asztrakhányi (Volga-torkolat melletti) lelettel kapcsolatban azt hangsúlyozta, hogy „igen közeliek a honfoglalókéhoz" (ti. a leletanyaghoz – T. S. L.), vö. Fodor 1990. 281.
[1750] Szabados 2011. 151.
[1751] Kristó–Makk 2001. 34–35.

értelmében, a magyarok 830–850 között tartózkodtak Levediában, a leletet viszont ásatói a 10. századra helyezték. A két keltezés között kb. 50–80 év különbség van, ami rámutat a régészeti leletek datálásának nagyfokú bizonytalanságára is. Bóna István az etelközi leletcsoport tagjaként tartotta számon „a gazdag mellékletű, díszes fegyveröveket viselő harcos és ifjú ember göngyölt bőrös" lovastemetkezését.[1752] Bóna megfogalmazásából az tűnik ki, hogy sem a kiscsaládi temető meghatározással, sem a 10. századi keltezéssel nem értett egyet.[1753] Bálint Csanád úgy vélekedett, hogy mindössze az „Ingul menti kis temetőt és talán Kriloszt" lehet az ősmagyarokhoz kötni.[1754] Az Ingul-menti, Subbotici háromsíros leletanyag értékelései jelzik a régészeti leletek keltezésének nehézségeit. Probléma, hogy Levediához vagy Etelközhöz kapcsolható-e a leletanyag, azzal az indoklással, hogy 895 előtti magyar szállásterületen került elő, és vannak későbbi párhuzamai, hasonlósága a Kárpát-medencei magyar leletanyaggal. A kutatást befolyásolta Konsztantinosz híradása arról, hogy a korábbi magyar szállásterületen besenyők telepedtek le. A leletanyag jellege valószínűsíti, hogy magyar kiscsalád temetkezéséről lehet szó. Az utóbbi évek fejleménye, hogy a térség leletanyaga megháromszorozódott, és Szubbotici-lelethorizontként szerepel.[1755]

A térben következő leletek a Dnyeszter–Prut–Szeret völgyében kerültek elő, amelyeket tágabban a 9–10. századra keltezhetünk.[1756] Ezek között első helyen a Dnyeszter középső folyásától nyugatra levő Frumuşica (Frumuşiţa) említendő meg. A sírban nyugat–északnyugati tájolással, íjjal eltemetett férfi mellett íjvégcsontokat, tegezlemezeket, nyílcsúcsokat, vascsiholót, kovát és vaskést találtak.[1757] Ugyancsak a Dnyeszter folyóhoz kapcsolható három további, magyarnak vélt temetkezés is. Az első a Dnyeszter felső folyása mentén, a jobb parton található krylos-i (krüloszi/kriloszi) lelet. A galíciai (egykori Halics) lelőhely a Vereckei-szoros felé vezető úton, a Dubrava erdőben található.[1758] A két, egymástól elég távol levő halomsír feltárásának eredményeit 1937-ben tette közzé J. Pasternak lengyel régész.[1759] A két halomsírban, kurgánban, két férfi sírját találta meg. Mindkét sír kitömött lóbőrös, azaz részleges lovastemetkezés, ami a magyarokra is jellemző volt. A sírokban levő fémtárgyak is hasonlóságot mutatnak a honfoglalás kori leletanyaggal, főleg a körte alakú kengyelek.[1760] A krylosi leletet a kutatók többsége magyarnak értékelte. Kristó Gyula megfogalmazása szerint néhány évtizedig az egyetlen Kárpát-medencén kívüli leletnek értékelték.[1761] Bóna István is a korábban ismert, egyetlen magyar lelőhelyként említette a krylosi „gazdag férfi-harcos temetkezéseket."[1762] Vele egybehangzóan, Fodor István is régóta ismert magyar temetkezésként említette a galíciai,

[1752] Bóna 2000. 19–20.
[1753] Bóna 2000. 19–20, 97.
[1754] Bálint 1994. 43.
[1755] Vö. Türk 2010. 284.
[1756] Fodor 2009. 60.
[1757] Fodor 1994. 55.; Bóna 2000. 19.; Kristó–Makk 2001. 50.
[1758] Erdélyi 1977. 76.
[1759] Pasternak 1937.
[1760] Erdélyi 1977. 76.; Bóna 2000. 20.; Kristó–Makk 2001. 50.
[1761] Kristó–Makk 2001. 50. – Itt utalnunk kell azonban Fettich Nándor vorobjevói leletére, tehát már az 1930-as években volt konkurenciája a krylosi leletnek.
[1762] Bóna 2000. 20.

dc_952_14

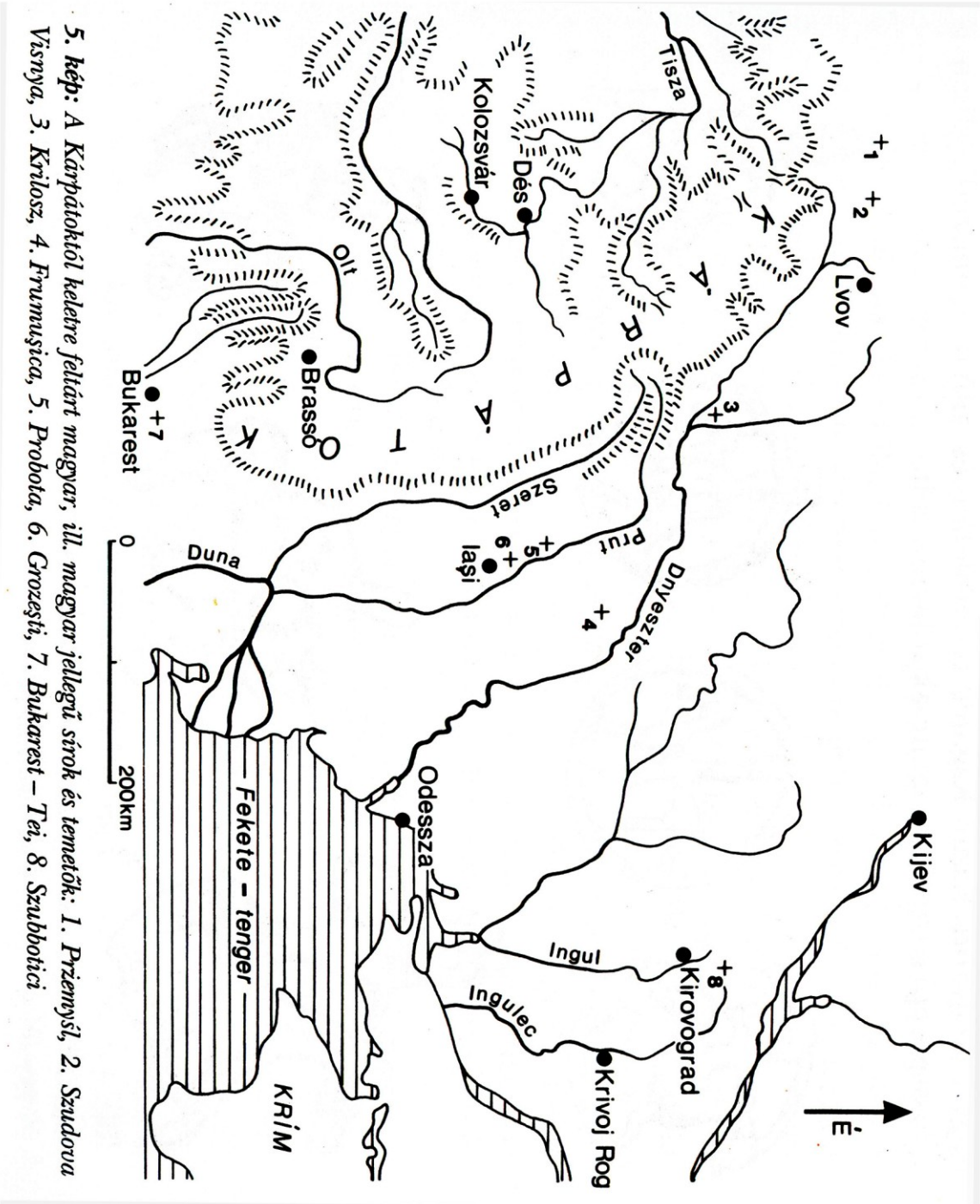

5. kép: A Kárpátoktól keletre feltárt magyar, ill. magyar jellegű sírok és temetők: 1. Przemysl, 2. Szudova Visnya, 3. Krilosz, 4. Frumuşica, 5. Probota, 6. Grozeşti, 7. Bukarest – Tei, 8. Szubbotici

10. ábra: Magyar jellegű régészeti leletek Levediában és Etelközben. In: Fodor István: Leletek Magna Hungáriától Etelközig. In: Honfoglalás és régészet. Szerk. Kovács László. Bp. 1994. 55. o. ábra

kriloszi temetőt.[1763] Feltételesen Bálint Csanád is az ősmagyarokhoz kötötte Kriloszt, az Ingulmenti (Subbotici) kis temető mellett.[1764] Erdélyi István nem zárta ki, hogy besenyő, és nem magyar leletről van szó. Utalt arra, hogy a halomsírok nem jellemzőek a magyarságra, jóllehet maguk a leletek hasonlóságot mutatnak a Kárpát-medencei magyar leletanyaggal.[1765] Krylostól északnyugati irányba haladva, Dnyeszter melléki, magyarként értékelt gazdag női sír lelőhelye Szudova Visnya. Ez a lelőhely Lvovtól nyugatra található, a mai Ukrajnában.[1766] Ettől nem messze, a Dnyeszter forrásvidékén, a Kárpátok közelében találtak egy jelentősebb, magyarként értelmezett 16 síros temetőt. A Przemyśl-i temetőt a lengyel kutatók magyar temetőként értelmezték, amelyet a magyar kutatók is elfogadtak.[1767] Problémát jelent ugyanekkor az utóbbi három lelet, a krylosi, a szudova visnyai és a przemyśli temetők keltezése, mert datálhatóak a 9. század végére és a 10. század elejére is. Ennek kapcsán felvetették, hogy ezek magyar határvédő közösségek temetői lehettek, „akik az Északkeleti Kárpátokon kívül húzódó gyepűsávot vigyázták."[1768] Valószínűbbnek vélem, hogy ezek a leletek is inkább a 9. század végi etelközi és levediai magyarsághoz kapcsolhatóak. Ettől nyugatra, a Prut folyó nyugati partja közelében, a történeti Moldva (mai Moldávia) területén (Iasitól északra) két további etelközi magyar leletet említhetünk. Probotánál nyugati tájolású lovassír került elő, lábhoz tett lóbőrös temetkezéssel. A mellékletek között nyílcsúcsok, vaskés és vascsat is szerepelt.[1769] A probotai lelettől délnyugatra, a Prut közelében, Grozeşti mellett szintén nyugati tájolású, lócsontokkal eltemetett férfisírt tártak fel. A mellékletekben a honfoglaló magyarok leleteivel rokonságot mutat a körte alakú kengyel, a kéttagú zabla, a vaskés és a levél alakú nyílcsúcsok.[1770] Magyar leletként lehet még említeni Bukarestben, a Tei tó mellett feltárt lovassírt.[1771] A mellékletben szablya, balta, csikózabla és körte alakú kengyel található.[1772] Míg Fodor István 8 sírleletet vett számba a Kárpátoktól keletre,[1773] Bóna István jóval több, kb. 16 leletcsoportot (Probota, Grozeşti, Moviliţa, Kazanka, Limanskoe, Holmskoe, Frikacej, Plavno, Sabalat/Sadovoe, Selişte, Bukarest–Tei, Pelagejevka, Frumuşica, Holboca, Subboticy, Krylos) említett. Bóna utalt arra is, hogy Moldáviában, néhány éve, három magyar köznépi temetőt tártak fel: 96 sírt Braneştiben, 75 sírt Hansca–Căpreriában és 8 sírt Cârnaţeniben. Utalt ezekkel kapcsolatban arra, hogy mind a sírok tájolása, mind a részleges lótemetkezés, valamint a tárgyi emlékanyag (pl. körte alakú kengyel stb.) rokonságot mutatnak a Kárpát-medencei leletanyaggal.[1774] Bóna értelmezése

---

[1763] Fodor 1994. 55.
[1764] Bálint 1994. 43.
[1765] Erdélyi 1977. 76.
[1766] Fodor 1994. 55.; Kristó–Makk 2001. 50.
[1767] Fodor 1994. 55.; Kristó–Makk 2001. 51.; Bóna 2000. 20. – utóbbi bordásnyakú fazekakat említett, amely a magyarságra is jellemző volt.
[1768] Fodor 1994. 55.; Kristó–Makk 2001. 51.
[1769] Bóna 2000. 19.; Kristó–Makk 2001. 50.
[1770] Kristó–Makk 2001. 50–51.; vö. még Fodor 1994. 55. o. 5. kép; Bóna 2000. 19.
[1771] Fodor 1994. 55.; Bóna 2000. 19.
[1772] Kristó–Makk 2001. 51.
[1773] Fodor 1994. 55.
[1774] Bóna 2000. 20.

jelentősen megnövelné az etelközi magyar leletek számát, amennyiben ezt általánosan elfogadnák.

A felsorolt és röviden bemutatott sírokon, leletanyagon kívül egyes tárgyakat is a magyarokhoz kapcsoltak. Ezeket magyar ötvösök készíthették, illetve a magyaroktól kerülhetett a kereskedelem útján rendeltetési helyére. Ilyen magyar eredetű az ún. kijevi kard, amelyet 1900 tavaszán találtak meg a kijevi Aranykapu melletti gazdag lovas sírban. A kard markolatát borító ezüstlemez palmettás díszítése hasonlóságot mutat a honfoglaláskori magyar díszítőművészettel.[1775] Idesorolhatóak a kijevi és csernyigovi magyar stílusú övdíszek, veretes tarsolyok, kengyelek, tegezek stb.[1776] Ezen tárgyak keltezése is vitatott, hiszen egy részük készülhetett még a 9. században, de a 10. század első évtizedeiben is.[1777]

A fenti leletek kronológiája erősen vitatott, és magyarokhoz való kapcsolása sem teljesen egyértelmű, hiszen nehéz az egyes leleteket konkrét etnikumhoz kapcsolni. Mindenképpen alacsony a Kárpát-medencétől keletre található magyar temetők, temetőrészletek és sírok száma. Legutóbb ezt Bálint Csanád azzal magyarázta, hogy a Kárpát-medencébe beköltő magyarság anyagi kultúrája átalakult, jóval gazdagabb a leletanyag az új hazában. Azt is hangsúlyozta, hogy a tárgyaknál megfigyelhető tipológiai hasonlóság nem etnikai jellegzetességet takar, hanem „kor- és kulturális jelenség."[1778] A magyarokhoz feltételesen kapcsolható sírleletek, tárgyi emlékanyag legalább annyi kronológiai, etnikai bizonytalanságot rejt magában, mint a korszak írott forrásainak értelmezése. Nézetem szerint a felsorolt sírleletek egy része bizonnyal a honfoglalás előtti, levediai és etelközi magyarság leletanyagának tekintendő. Valószínű, hogy idővel gyarapodni fog ezek száma, akkor is, ha az írott források alapján a magyarok folyókhoz igazodó szálláshelyeinek pontos felderítése szinte lehetetlen. A terület nagysága mellett nézetem szerint az is probléma, hogy a magyarok a 830-as évek és 895 között alig több mint fél évszázadot töltöttek a Kárpátoktól keletre levő, a Don és az Al-Duna közé helyezhető hazájukban, Levediában/Etelközben. Ráadásul a szállásterületen őket követő besenyők, majd kunok hasonló steppei kultúrával rendelkeztek, így a feltárt leletanyag etnikai besorolása korántsem egyszerű. A fentiek alapján, bár vonzó lenne a régészeti anyaggal pontosítani Levedia és Etelköz lokalizációját, igazolni a magyarok jelenlétét a térségben, egyelőre mégsem támaszkodhatunk kellő mértékben a rokontudomány adataira. A kronológiai problémák (kormeghatározás), valamint a tipológia etnikumot elégségesen meg nem határozó volta miatt, a korai magyar történelem biztosabbnak tűnő forrásbázisa még egy darabig, minden bizonytalansága ellenére is, az írott forrásanyag kell, hogy maradjon.

II. 7. 1. 2. A szaltovói kultúra és a magyarok

A magyar őstörténeti-régészeti kutatásban nagy hangsúlyt kapott a Don–Donyec vidékén levő ún. szaltovói régészeti kultúra, amelyet szaltovo-majácki, vagy szaltovó-majáki kultúra

[1775] Vö. Fodor 1994. 54.; Fodor 2009. 60.
[1776] Bóna 2000. 22.
[1777] Uo.
[1778] Bálint 1994. 45.

néven említettek.[1779] Helyesebb a szaltovo-majackoje megnevezés,[1780] de a legpontosabb a szaltovo-majackaja (Saltovo-Maâckaâ) megjelölés.[1781] Szűkebb értelemben az egykori harkovi kormányzóság és Voronyezs kerülethez kapcsolódó, és a korabeli alán lakossághoz köthető, tágabb értelemben a Kazár Kaganátus területén található régészeti lelőhelyek összességét jelöli.[1782] A magyar őstörténet szempontjából fontos kérdés, hogy ez a régészeti műveltség mennyire hatott a levediai magyarságra, milyen régészeti párhuzamok mutathatóak ki, és a kazár befolyás szerepét hogyan ítéljük meg.[1783] A régészeti kultúra egyik névadó lelőhelyét, a Voronyezs közelében levő Majackoje gorogyiscsét 1890-ben tárták fel. Ez egy kisebb folyó doni torkolatánál levő, 50 méter magas mészkő-fennsíkon levő 1 hektár kiterjedésű kővár, illetve a hozzá kapcsolódó kamrasíros temető.[1784] A másik névadó lelőhely a Harkovtól északkeletre, a Severskij Donyec közelében levő Vehrnyij Szaltiv (Vehrnyeje Szaltovo) földvára és váralji települése mellett levő nagy kamrasíros temető.[1785] A két lelőhely leleteit már a 20. század elején összekapcsolták egyrészt az észak-kaukázusi alánokkal, majd a kazárokkal. Kezdetben csak a Don-Donyec vidéki erdős sztyeppet sorolták a szaltovói kultúrába, később azonban kiterjesztették ezt jóval nagyobb területre. Artamonov szerint szarmata-alán őslakosságra települt rá a bolgár-török népesség.[1786] A szaltovói lelőhelyek számának ugrásszerű gyarapodásával párhuzamosan nyilvánvalóvá vált, hogy nem tekinthető egységesnek a szaltovói kultúra. Két csoportot különítettek el. Az egyik a szaltovói, amelyikre a kamrasíros temetkezések, a félig földbemélyített házak és a „hosszúfejű" (dolichkran) europid embertípus jellemző. A másik csoportra a gödör- vagy aknasíros temetkezés, jurta alakú lakóházak, és „rövidfejű" (brachykran) embertípus jellemző. Az elsőt az alánokkal, a másodikat az onogur bolgárokkal hozták kapcsolatba.[1787] A későbbiekben Pletnjowa felfogása érvényesült, aki szerint az etnikailag kevert Kazár Kaganátus „állami kultúrája" volt a szaltovói műveltség, amelyben a vezető szerep a nomád kazároké volt. Pletnjowa a leletanyagban mutatkozó eltérések miatt öt (hét) területi variánst különített el.[1788] Pletnjowa 1999. évi monográfiájában már 800 (valójában már 1200 körüli) lelőhelyről tehetett említést. Kísérletet tett a szaltovói kultúra jellemzőinek felsorolására is. Ez 19 régészeti jegyet tartalmaz (félig földbe mélyített házak kemencével, kővárak, halotthamvasztás, rövidfejű koponyák stb.). Pletnjowa utolsó összegzésében a kazár kultúra szaltovói fázisáról emlékezett meg, ami bizonyos módosulást jelez álláspontjában.[1789] Az

[1779] Szaltovói kultúra, vö. pl. Fodor 1975. 174.; Fodor 1975a. 214.; szaltovo-majácki kultúra, vö. Bartha 1968. 25–26.; szaltovói vagy szaltovó-majáki műveltség, vö. Bálint 1989. 9.; Fodor 2009. 49.
[1780] Pletnjowa 1978. 75.; Erdélyi 1986. 38.
[1781] Türk 2010. 264–266.; Türk 2011. 11–14.
[1782] Türk 2011. 9.
[1783] A szaltovo-majackaja régészeti kultúrkör kutatására és magyar őstörténeti vonatkozásaira vö. Türk 2010. 261–301.; monografikus feldolgozására vö. Türk 2011.
[1784] Türk 2010. 264.
[1785] Bartha 1968. 24.; Türk 2010. 264.; Fodor 2009. 51.
[1786] Artamonov 1962. 309–310, 313–314.
[1787] Fodor 1975. 177–179.; Erdélyi 1986. 40–41.; további orosz szakirodalommal Türk 2010. 268.
[1788] Ez az öt (hét variáns): dagesztáni, krími, Azov-melléki, Alsó-Don menti és sztyeppei (bolgár), Felső-Don-menti sztyeppei (alán); illetve dunai bolgár és bolgai bolgár. Pletnjowa 1967-es művének típusait idézi Türk 2010. 209.; Türk 2011. 45.
[1789] Vö.Türk 2010. 272–273.; Türk 2011. 49–54.

újabb orosz régészeti kutatásban Afanaszjev munkássága emelendő ki, aki az erdős sztyeppei, alán variánst vizsgálta. Nézete szerint a szaltovo-majackaja kultúrához csak a két névadó lelőhely, és körzetük tartozik. A kultúrkör meghatározó elemei a kamrasíros temetkezések, hamvasztásos sírok, a vasolvasztó kemencék, a szaltovói jellegű gorogyiscsék (várak) sűrű elhelyezkedése.[1790] Ez a felfogás megkérdőjelezte a Pletnjowa-féle etnikai és históríkus szemléletet, a szaltovói régészeti műveltséget kazár birodalmi kultúraként értelmező koncepciót, és visszatért az eredeti állásponthoz. Türk Attila a szaltovói kultúrkör esetében egymással rokon régészeti kultúrákat, lelethorizontokat, lelettípusokat feltételezett, és külön-külön elemezte a lehetséges variánsokat.

A szaltovói kultúrának a magyar régészeti kutatás szinte a kezdetektől fogva nagy jelentőséget tulajdonított a magyarsággal kapcsolatban. Fettich Nándor a szaltovói temetőt magyarnak vélte, nézete másokra is hatással volt.[1791] Ezt a későbbi kutatás elvetette.[1792] Pletnjowa értelmezése ugyanakkor teret nyert a hazai régészeti-történeti kutatásban. Eszerint a magyarságra Kazária anyagi műveltsége, a szaltovo-majáki kultúra jelentős hatással volt, formálta a magyarság életmódját, kultúráját. Ez megnyilvánult abban, hogy a fejlett szaltovói ekés földművelés, kézműipar és kereskedelem „a magyarok gazdasági fejlődését" is megszabta.[1793] E hatás régészeti bizonyítékát az Árpád-kori telep- és kerámiakutatásban megmutatkozó szaltovói párhuzamok jelentették.[1794] Idesorolták a kézzel formált cserépüstöket, amelyek eredetét szaltovói területre vezették vissza.[1795] A csekély számú régészeti párhuzamon kívül nyelvészeti és történeti érveket hoztak fel a szaltovói kultúra magyarságra tett hatása mellett. A nyelvészeti érveket a magyar nyelv nagyszámú bolgár-török és alán jövevényszavai jelentették, amelyek a „szaltovói gazdaság hű tükörképét tárják elénk."[1796] A jövevényszavak megerősítik, hogy „a nagyon fejlett földműveléssel és letelepült, valamint félnomád állattartással foglalkozó szaltovóiak óriási gazdasági hatást gyakoroltak a velük hosszú ideig közeli szomszédságban élő magyarság gazdálkodására."[1797] A szaltovói kultúra jelentőségét a régészet történeti érvvel is igyekezett igazolni. Eszerint a magyarok „legalábbis hosszú ideig – a Don-Donyec vidéki sztyepp és ligetes sztyepp területén," a szaltovói központ vonzáskörzetében élhettek, a bolgár-törökök és alánok szomszédságában.[1798] A magyar régészeti kutatás tehát korábban elfogadta az a tézist, hogy a Kazária anyagi kultúrája egybesett a szaltovói kultúrával, továbbá nyelvészeti és történeti „érvek" alapján feltételezte, hogy a magyarság hosszú ideig, legalább 100–150 évig a Don-Donyec vidékén élve Kazária politikai fennhatósága alatt állt. Kevesen kérdőjelezték meg a szaltovói régészeti műveltség azonosítását a Kaganátus anyagi

[1790] Vö. Türk 2010. 270.; Türk 2011. 47–48.
[1791] Fettich 1933. 268.; Zacharov–Arendt 1935. 69.
[1792] Erdélyi 1986. 42.; Bóna 2000. 20.
[1793] Fodor 1975. 179.
[1794] Türk 2010. 278.
[1795] Fodor 1975. 180.
[1796] Fodor 1975. 186.; Fodor 1975a. 224–226.
[1797] Fodor 1975. 182.; Fodor 1975a. 223.; vö. még Fodor 2009. 53–54.
[1798] Fodor 2009. 53.

kultúrájával.[1799] Legújabban Türk Attila hangsúlyozott néhány problémát a szaltovói kultúrkör kazáriai eredetével kapcsolatban. Kiemelte, hogy a kazárok már a 7. század közepén megjelentek az írott forrásokban, míg a szaltovói kultúra a 8. század közepétől mutatható ki. A két névadó lelőhelyen, egykori településen nem számolhatunk kazár, hanem csak alán és bolgár megtelepedéssel. Türk joggal kérdőjelezte meg a szaltovo-majackaja kultúra Pletnjowa által említett, általános jellegzetességeit is.[1800]

Mivel nem mutatható ki egységes szaltovói kultúra, és nem egyértelműek jegyei sem, ezért vitatható, hogy mely tárgytípusokat, konkrét leleteket tekinthetünk szaltovói eredetűnek a honfoglalás kori magyar leletanyagban. Legutóbb Türk Attila vette számba a legfontosabb, idevonható leleteket. Ezek között szerepel a verebi karikacsüngős veret, amelyhez hasonló szaltovói övveretek ugyan vannak, de közelebbi párhuzamot képviselnek a volgai bolgár, Bolsije Tigani övveretek.[1801] A másik, gyakran említett szaltovói párhuzam a Szentes melletti jámborhalmi temetőből származó, ún. sugaras díszű bronztükör.[1802] E szórványlelet nem honfoglaláskori, hanem késő szarmata-kori lelet. Keleti párhuzamai nem a szaltovói területekről, hanem a Kaukázus északi térségéből, s korábbi időszakból származó amulettek.[1803] A szaltovói eredetű leletek közé sorolnak még a honfoglalás kori leletanyagból két fülkanalat, különösképpen az állatalakos egrit. Türk Attila megállapítása szerint a megfelelő szaltovói tárgytípusra geometrikus díszítés jellemző. A két fülkanál párhuzamai a Közép-Volga vidéken keresendők.[1804] Az ékszerek között a hólyagos fejű gyűrűket, illetve gömbsorcsüngős fülbevalókat tekintették szaltovói eredetűnek. Itt is mutatkoznak különbségek, hiszen a szaltovói ékszereket bronzból öntötték, míg a honfoglalás kori leletek arany és ezüst ötvözetből készültek, s lemezes szerkezetűek.[1805] Közelebbi szaltovói párhuzamokat talált a régészeti kutatás az íjtartó tegezek végeinek csontborítása esetében.[1806] A legtöbb formai és díszítésbeli hasonlóság a honfoglalás kori sírkerámiák és a szaltovói, bekarcolt vonalakkal díszített fazekak között mutatható ki. Eltérés is mutatkozik, hiszen a Kárpát-medencei kerámiák kisebbek és kevésbé díszítettek.[1807] A szaltovói ún. fényezett kerámia sem jellemző a Kárpát-medencei, honfoglalás kori régészeti anyagban. A kivételek között lehet említeni egy karosi korsót.[1808] Ez lehetne szaltovói eredetű, de közelebb áll a volgai bolgár (tankejevkai) sírkerámiákhoz.[1809] A telepkerámiában a legnagyobb fokú hasonlóság a nagyméretű tárlóedények, a belső füles cserépbográcsok esetében figyelhető meg. A honfoglalás kori leletekben ez azonban nagyon

[1799] Bálint 1989. 56–59.
[1800] Türk 2010. 279.; Türk 2011. 140.
[1801] Türk 2010. 279.; Türk 2011. 140.
[1802] Erdélyi 1986. 41.
[1803] Türk 2010. 280.; Türk 2011. 146.
[1804] Türk 2010. 280.; Türk 2011. 148.
[1805] Türk 2010. 280.; Türk 2011. 148–149.
[1806] Fodor 2009. 54.; vö. még más példákra Türk 2010. 280.; Türk 2011. 149–150.
[1807] Türk 2010. 280.; Türk 2011. 150.
[1808] Révész 1996. 186.
[1809] Türk 2010. 281. o. 185. jegyzet

ritka, és a szaltovói, kézzel formált bográcsok párhuzamot leginkább az avar kori leletekkel mutatnak.[1810]

Egészében véve a szaltovo-majackaja kultúrkör nem hozható közvetlen kapcsolatba a honfoglalás kori, Kárpát-medencei magyar leletanyaggal. Türk Attila szerint régészeti szempontból nem bizonyítható, hogy a magyarok hosszabb időt, 100–150 évet töltöttek volna el a szaltovói kultúra területén, vagy annak szomszédságában, és intenzív gazdasági, kulturális hatás érte volna őket a Kazár Kaganátusba tartozó bolgár, alán népesség részéről. A Kárpát-medence 10. századi leletei nem a Don-Donyec vidéki szaltovo-majackaja kultúrkörrel, hanem sokkal inkább a 9. század közepére–második felére keltezhető, Dnyeper középső folyása menti, illetve Dnyeper–Dnyeszter közti ún. Subotca (Subbotici) lelethorizonttal mutatnak rokonságot. Utóbbi leletanyagára jellemzőek a részleges lovastemetkezések, a halotti maszkok és szemfedő lemezek, az aranyozott ezüst övveretek és csészék.[1811] A magyarokhoz kapcsolható Subotca/Subbotici leletegyüttesben kevesebb szaltovói párhuzamot találunk, mint a Volga-Urál vidék 8–9. századi régészeti hagyatékában. Türk Attila szerint a honfoglalás kori régészeti leletanyag egyfelől a 9. század második felére keltezhető, Dnyeper vidéki Subbotici (Subotca) lelethorizonttal, másfelől pedig a 8–9. századi baskíriai, Volga–Urál–Káma vidéki leletanyaggal mutat rokonságot.[1812]

A régészeti párhuzamok, hasonlóságok kimutatása és magyarázata korántsem egyszerű probléma, amelyet nyilvánvalóan a régészeknek kell elvégezniük. Jómagam, nem lévén régész, azt hangsúlyoznám, hogy az újabb régészeti kutatások és hipotézisek összhangba látszanak kerülni az írott forrásokból leszűrhető képpel, amelynek értelmében a magyarok meglehetősen „későn”, csak a 830-as évek végétől vándorolhattak le Volga menti (Magna Hungaria) szállásaikról a Dontól nyugatra levő térségbe (Levediába és Etelközbe). Ezzel a jóval rövidebb, alig fél évszázados időszakkal magyarázható az, hogy a Don–Donyec vidéki szaltovo-majackaja kultúrkör, illetve tágabb értelemben véve Kazária jóval kisebb hatást gyakorolhatott a magyarságra, mint ahogy azt a régészeti-történeti kutatásban korábban feltételezték.[1813]

II. 2. 8. Álmos és Árpád, a törzsszövetség külpolitikája

II. 2. 8. 1. A kazár kapcsolatok – függetlenedés vagy a vazallitás kontinuitása?

Az előző fejezetben, Levedi és a magyar törzsszövetség külpolitikájának vizsgálatakor a rendelkezésre álló források alapján megállapítottam azt, hogy a magyarok életében a kazár kapcsolat meghatározó volt. Levedi első vajda, vélhetően a gyula méltóság viselője, akinek tevékenységét kb. a 850–870/880 közötti időszakra tettem, leginkább a kazár kapcsolatokat ápolta, és ennek köszönhette tekintélyét, vezető szerepét. A kazár–magyar viszony fontos eleme volt a kazárokkal való magyar együttharcolás, katonai szövetség. Ezt Konsztantinosz császár

[1810] Türk 2010. 282.; Türk 2011. 151.
[1811] Türk 2010. 284. o. 206. jegyzet; Türk 2011. 197–198.
[1812] Türk 2010. 285.; Türk 2011. 199–200.
[1813] Türk 2011. 183–196. – Türk a történeti hátteret alapvetően 1998-as munkám (Tóth 1998) alapján rajzolja meg.

mindössze három évre tette.[1814] Sok kutató vitatta ezt, s jóval hosszabb időtartamot, 200–300 évet is feltételezett a kazár együttműködés tekintetében. Logikai vagy filológiai alapon nincs azonban alapunk megkérdőjelezni a párizsi kéziratban betűvel kiírt időtartamot. Két időszak jöhet gyanúba a „három éves" közös harc kapcsán; elsősorban a 850-es évek vége és az 860-as évek eleje, esetleg a 870–880-as évek. Az előző periódusban a Dontól nyugatra lakó ún. keleti szláv törzsek magyar segédlettel történő adóztatása, illetőleg a Krím-félszigeti bizánci birtokok elleni 860–861 tájára keltezett kazár akció tételezhető fel a két nép közös vállalkozásaként.[1815] Levedi és a magyarok vitézségét a kazár kagán az első Levedi-történet szerint a neki adott előkelő kazár feleséggel honorálta.[1816] Levedi kazár kapcsolatait másképpen világítja meg a már elemzett második Levedi- vagy kazár történet. Ebben a második történetben már nem feleséget, hanem fejedelmi méltóságot kínált Levedinek a kagán. Nincs szó Levedi korábbi kazár kapcsolatairól, együttharcolásáról a kazárokkal, csak kiváló tulajdonságai szolgálnak érvül a kagán számára, továbbá a magyar vezetői hierarchiában elfoglalt első helye.[1817] Egyetlen fontos feltétele volt a kazár uralkodónak, Levedinek fejedelemként engedelmeskednie kell a kagánnak.[1818] Több kérdés is felmerülhet ennek kapcsán. Ezek egyike, hogy megelőzte-e ezt az ajánlatot a magyarokkal való katonai szövetség. A DAI 38. fejezete első Levedi-epizódjában a 3 éves együttharcolás jutalma volt az előkelő kazár feleség. Szembeötlő, hogy a második Levedi-epizódban nincs szó előzetes katonai együttműködésről, a kagán a kinevezés fejében követel engedelmességet. Nem kizárt ugyanakkor, hogy az Etelközbe költözést követő „kevés idő" elvileg elégséges lehetett egy rövidebb idejű szövetségre. Ha a két Levedi-epizód valóban párhuzamos történetekként értelmezhető, feltételezhetjük, hogy Levedit már ismerték, és a „kevés idő múlva" a 3 éves együttharcolás időtartamát is jelentheti. A katonai szövetség fejében adott „jutalom" különbözik a két kazár történetben; Levedi az első történet szerint feleséget kapott, a második szerint pedig fejedelmi címet ajánlottak fel neki. Mindkét történetben kudarcot vallott a kagán próbálkozása. Az első szerint Levedi kazár házassága létrejött, de fiúgyermek nem született a frigyből. A második történetben Levedi nem fogadta el a felkínált méltóságot, más személyt ajánlott maga helyett.[1819] A két kazár történet érdekessége, hogy nem kapcsolódik benne össze az előkelő kazár feleség és a fejedelmi méltósággal való felruházás. Lehetséges, bár időben távoli analógia az orchoni türk feliratokban Barsz bég és az áz nép története. Eszerint a türk kagán saját húgát adta Barsz bégnek feleségül és hozzá kagáni címet is kapott.[1820] A konsztantinoszi elbeszélésben két történetre bomlik a kagán kísérlete a vazallus magyar fejedelemség létrehozására: egyszer előkelő kazár feleséget kap Levedi, máskor pedig fejedelmi méltóságot ajánl fel neki a kagán. A végeredmény is különbözik az orchoni türk felirat elbeszélésétől. A türk hagyomány szerint Barsz bég nem viszonozta a megtisztelő házassági

[1814] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 13-16.; DAI 38,13-14.; DAI 2003. 170–171.
[1815] 840–860 közé tette Bury 1912. 423–425.; Macartney 1930. 111–112.; 850-860 tájára Artamonov 1962. 345.; 850 körülre Czeglédy 1985a. 119–120, 122.; Tóth 1998. 133–134.; Tóth 2011. 111.
[1816] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 16 – fol. 109v. vers. 7.; DAI 38,14-19; vö, DAI 2003. 170–171.
[1817] Tóth 1998. 136–137.; Tóth 2001a. 113–114.
[1818] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110v. vers. 6-7.; DAI 38,38-39.; vö. DAI 2003. 172–173.; ÁMTBF 44.
[1819] Tóth 1998. 139–140.
[1820] Az orchoni türk feliratokra és Barsz bégre vö. MEH 63.; vö. Szűcs 1992. 210.

11. ábra: A Kazár Birodalom. (Készült Zimonyi István: A kazárok szerepe Kelet-Európában. Magyar Tudomány 1996/8. 955. o. térképe felhasználásával)

dc_952_14

kapcsolatot, és a magas méltóságot sem hálálta meg vazallusi hűséggel, hanem fellázadt a türk kagán ellen. A türkök leverték lázadását, Barsz béget megölték, népét pedig szétszórták.[1821] A konsztantinoszi történetben sem nevezhető a kagáni ajánlat a kazár vezetés szempontjából sikertörténetnek, hiszen Levedi kazár házassága meddőnek bizonyult, a fejedelemséget pedig nem vállalta.

A kazár kapcsolat másik etapját, Álmos, illetőleg Árpád kazárokhoz fűződő viszonya jelenti. Álmos esetében feltételezhetjük, hogy Levedi kortársa lévén, a közös magyar–kazár harcokban – a 850-es évek végén, a 860-as évek elején – Álmos is részt vehetett. Anonymus szerint Ügyek vezér felesége, Emese Eunedubelianus vezér lánya volt.[1822] Álmos és Árpád esetében nem tudjuk feleségük származását, vagy nevét. Álmosról Anonymus azt közölte, hogy „feleségül vette egy kiváló, ugyanazon földről való vezér leányát."[1823] Lehetséges, hogy Álmosnak kazár felesége volt, de valószínűbb, hogy a törzsszövetségen belül házasodott.

Álmos és Árpád történetében a kazár kapcsolat legfontosabb mozzanata a *fejedelemválasztás* epizódja.[1824] A legitimációs jellegű konsztantinoszi történetben szerepel a kagáni kezdeményezés, és Levedi javaslatának jóváhagyása. Eszerint „megtetszett annak a kagánnak ez a válasz," és embereit elküldte a magyarokhoz, hogy azok döntését figyelembe véve töltsék be az általa adományozott fejedelmi méltóságot.[1825] Levedi „követségét" tehát a kagán saját követségével viszonozta. Ezek a kazár előkelők az etelközi fejedelemválasztáson a kagán akaratát képviselték. Elsősorban a kazároknak volt fontos, hogy a magyaroknál megválasszanak egy velük szövetségben álló, a kagánnak engedelmeskedő vezetőt.[1826] Fontos hangsúlyozni, hogy a kazár követek „megbeszélték ezt a türkökkel,"[1827] valószínűleg a törzsfőkkel, köztük az Etelközbe visszatérő Levedivel, akitől az eredeti javaslat származott.[1828] A törzsfők Levedi két jelöltje közül, a konsztantinoszi történet szerint Árpádot választották meg. A fejedelem beiktatása „a kazárok szokása és törvénye szerint," pajzsra emeléssel történt.[1829] Felvetettem, hogy a beiktatásnál is közreműködhettek a kazár követek. Ez azért is lenne logikus, mert Konsztantinosz hangsúlyozza a kazár szokás és törvény érvényesülését. A fejedelmi méltóságot a kagán adta, őt képviselték követei a magyar törzsfőkkel való etelközi tárgyaláson, és kazár ceremóniaként szerepel a történetben a pajzsra emelés.[1830] Mindezek elégségesen alátámaszthatják azt a feltételezést, hogy a kagán megbízottai végre is hajthatták a kazár beiktatási szertartást.[1831] A konsztantinoszi szöveg passzusát alapos vizsgálat alá kell vetni.[1832] A

[1821] Vö. MEH 63.
[1822] HKÍF 284. (Veszprémy László)
[1823] HKÍF 285. (Veszprémy László)
[1824] Összefoglalóan az etelközi fejedelemválasztásra Tóth 1998a. 141–147.
[1825] A fejedelemválasztásra vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 1-14.; DAI 38,46-55.; vö. DAI 2003. 172–173.; vö. még Tóth 1998. 138.
[1826] A legújabban a kazár szempontra, velük szövetséges vezető megválasztására vö. Négyesi 2013. 591–592.
[1827] Vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 4-5.; DAI 38,47-48; vö. DAI 2003. 172–173.
[1828] Törzsfőkre értelmezte már Hóman, vö. Hóman-Szekfű 1928. 72.; Deér 1943. 132.; Tóth 1998a. 144.
[1829] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 12-13.; DAI 38,52-53.; vö. DAI 2003. 172–173.
[1830] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 12-14.; DAI 38,52-53.; vö. DAI 2003. 172-173.
[1831] A lehetőségre vö. Tóth 1998a. 145.
[1832] Vö. erre Tóth 1998a. 145.

bonyolult, összetett mondatban több alany is szerepel. Az összetett mondat első tagmondatában a kazár kagán (Khagan ekeinos) az alany, aki elküldte embereit vele [ti. Levedivel] a türkökhöz (magyarokhoz).[1833] A következő, második tagmondat alanyaiként a kagán követei szerepelnek, „ezek" (oi) megjelöléssel, akik beszéltek a türkökkel, a magyar vezetőkkel.[1834] A harmadik tagmondat alanyai a törzsfők, akiket Konsztantinosz „ezek a türkök" (oi Tourkoi*)* megnevezéssel illet. Ebben a hosszú, körmondatos tagmondatban fejti ki a bizánci császár, hogy „inkább akarták, hogy Árpád legyen megválasztva fejedelemnek, mint Álmos, az ő apja."[1835] Ehhez, a harmadik mellékmondathoz sorolható az érvelés is, amely Árpád jeles tulajdonságaival magyarázza a magyar vezérek döntését.[1836] A negyedik, utolsó mellékmondat tartalmazza a leglényegesebb információt, szó szerinti fordításban: „és őt fejedelemnek (arkhón) a kazárok szokása és törvénye szerint tették, emelvén őt pajzsra."[1837] Grammatikai okok miatt valószínű, hogy a negyedik mellékmondat alanya/alanyai a türkök – a magyar törzsfők –, akik nemcsak véleményt formáltak a fejedelmi tisztség betöltőjéről, a fiatalabb és alkalmasnak tartott Árpádról, hanem a kazárnak nevezett ceremóniát, a pajzsra emelést is végrehajtották.[1838] Elvileg szóba jöhetnének a többes számú állítmány ('tették') alanyaként a második mellékmondat alanyai is, az „ezek" kifejezéssel említett kazár követek.[1839] A többszörösen összetett mondatban azonban a harmadik mellékmondat alanyai –„ezek a türkök" (a magyar vezérek) – közelebb állnak a negyedik mellékmondat állítmányához, mint a második tagmondat alanyai (a kazár követek). Összességében úgy vélem, hogy a bonyolult mondat, és magyar fordítása egyaránt kétértelmű; a kazár ceremónia végrehajtóiként a kagán embereire és a magyar vezérekre is gondolhatunk. Bár a történeti közfelfogás Árpád pajzsra emelésénél kizárólag a magyar törzsfőknek tulajdonított szerepet,[1840] nem zárható ki a kazár követek aktív közreműködése sem. Ennek mértékét a szöveg alapján nem tudjuk meghatározni. A kagán akaratának végrehajtása bizonyosan magában foglalta a magyar vezérekkel való tárgyalást, s magán a ceremónián való passzív (konzultációs és ellenőrző szerep), vagy aktív (pajzsra emelés) részvételt is. Utóbbi azért kérdéses, mert a második kazár történetből két dolog derül ki. Az egyik, hogy a fejedelemnek kiszemelt Levedinek módja volt visszautasítani a fejedelemmé való kinevezést, „emelést".[1841] Levedi beleegyezése esetén még Kazáriában – a Volga torkolatánál levő Itilben, a kagáni székhelyen – végrehajtották volna Levedi fejedelemmé tételének kazár ceremóniáját, és valóban csak a kagán emberei emelték volna pajzsra Levedit. Levedi udvarias, elhárító gesztusa

---

[1833] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 2-4.; DAI 38,46-47.; vö. DAI 2003. 172–173.
[1834] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 4-5.; DAI 38,47.; vö. DAI 2003. 172-173. „beszélvén erről a türkökkel."
[1835] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 6-8.; DAI 38,48-50; vö. DAI 2003. 172–173.
[1836] Cod. Parisinus Gr. 2009. vers. 8-11.; DAI 38,50-51.; vö. DAI 2003. 172–173.
[1837] Cod. Parisinus Gr. 2009. vers. 11-14.; DAI 38,51-53.; vö. DAI 2003. 172–173. Moravcsik mívesebb fordításában: „és így a kazárok szokása és törvénye szerint paizsra emelvén, fejedelemmé tették."; Marczali Henrik fordítása szerint „meg is tették fejedelmöknek, a kozárok szokása és törvénye szerint pajzsukra emelve őt, vö. MHK 122.
[1838] Tóth 1998a. 145. 22. jegyzet; Moravcsik Gyula a középgörögre jellemző un. nominativus absolutus példájaként említi ezt a passzust, vö. Moravcsik 195. 336.; DAI 2003. 336.
[1839] Tóth 1998a. 145.
[1840] A fordításokban egyértelműen a magyarokra vonatkoztatható a pajzsra emelés, vö. Moravcsik Gyula, DAI 1950. 173.; DAI 2003. 173.; Litavrin–Novoszelcev, DAI 1991. 161.; Belke–Sonstal, DAI 1995. 191.
[1841] Vö. Tóth 1998. 138–139.; Tóth 2011. 115–116.

egyszerre volt személyes és hivatalos. Levedi „alkalmatlannak, erőtlennek” érezte magát erre a fejedelmi tisztségre. Ennek lehetséges okait a Levedi-fejezetben igyekeztem számba venni.[1842] Ezek között szerepelt a gyermektelenség, a törzsközi erőviszonyok, életkor, a kazár vazallitás újbóli vállalásának elutasítása, katonai kudarc stb.[1843] Másfelől egyfajta törzsszövetségi hivatalos elhárító gesztust is feltételezhetünk Levedi részéről a kagán által megkövetelt feltételekkel kapcsolatban. Kazária kagánja azt követelte Leveditől a méltóság fejében, hogy „engedelmeskedj a mi szavunknak és parancsunknak.”[1844] Véleményem szerint Levedi gesztusában az is benne rejlett, hogy a törzsszövetség vezetőire, a többi törzsfőre hárította át a „kagáni ajánlat” elfogadását. Ugyanakkor maga helyett két jelöltet is megnevezett, Álmos második vajdát és annak fiát, Árpádot. Levedi megígérte, hogy fejedelemmé választandó jelöltjei a kagán rendelkezésére állnak, a kazár uralkodó „szava alatt” lesznek.[1845]

Az etelközi fejedelemválasztásban kettősség érvényesült. Egyrészt kazár kezdeményezésre, a kagán parancsára jött létre ez a fejedelemség. Ezzel a kazár tisztséggel kívánta felruházni a kazár uralkodó Levedit, illetve Levedi „lemondása” következtében a magyarok erre a tisztségre választották meg Árpádot. A kagán személyét és akaratát képviselték követei a választáskor – ami a magyar törzsfők nyílt állásfoglalását jelentette a két jelölt esetében – és az ezt követő ceremónián, a pajzsra emelésnél.[1846] Mindez a kagán által jelentett legitimáció fontosságáról tanúskodik.[1847] Négyesi Lajos úgy vélte, hogy nem a vazallitás, hanem a katonai szövetség megújítását jelentette ez a kazár kezdeményezés, Árpád megválasztása.[1848] Négyesi felvetésével nem érthetünk egyet, az egész konsztantinoszi történet kazár fennhatósági törekvéseket mutat. Ugyanakkor Levedi elhárító gesztusa, a választás helye (Etelköz és nem Kazária), a magyar törzsfők szerepe, – akik nem az öregebb Álmost, hanem a fiatalabb és alkalmasabbnak tűnő Árpádot választották a személyes alkalmasság (idoneitas) szerepét érvényesítve – a magyar törzsszövetség bizonyos fokú önállóságát tükrözik.[1849] Szoros kazár alávetésről nem beszélhetünk, legfeljebb laza vazallusi viszonyról, amely a vezetők (Levedi, Árpád) révén érvényesülhetett.

A fejedelemválasztás kapcsán részletesen is vizsgálnunk kell a beiktatási ceremóniát. Míg Konsztantinosz a kazár módon való pajzsra emelést említette, addig Anonymus a vérszerződésről emlékezett meg Álmos megválasztása kapcsán.[1850] Négyesi Lajos legutóbb csak a vérszerződést tekintette fejedelemválasztási szertartásnak, amelynek során a fejedelmi

---

[1842] Tóth 1998. 113–114.; Tóth 2011. 94.
[1843] Levedi gyermektelenségére, mint a szakrális fejedelemséggel is összefüggő okra vö. Uhrman 1987–1988. 211-212.; a törzsközi erőviszonyok eltolódásával magyarázta Hóman, vö. Hóman-Szekfű 1928. 70–71.; életkorra vö. Benkő 1984. 395.; Németh 1991. 227–228.; a vazallitás elhárításával, vö. Kristó 1980. 131–132.; katonai kudarcra (besenyőktől elszenvedett vereség), vö. Négyesi 2013. 591.
[1844] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110v. vers. 6-7.; DAI 38,38-39.; DAI 2003. 172–173.; Uhrman 1987–1988. 211–212.
[1845] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110v. vers. 13 – fol. 111r. vers. 1.; DAI 38,42-46.; vö. DAI 2003. 172–173.
[1846] Tóth 1998. 138.; Tóth 1998a. 145.; Tóth 2011. 114–115.
[1847] A vazallitást, az alávetett státust, a kinevezést hangsúlyozta Zimonyi 2005. 256-257.
[1848] Négyesi 2013. 591–592.
[1849] Tóth 1998. 138–139.; Tóth 1998a. 144–145.; Tóth 2000. 647.; Tóth 2011. 115.
[1850] A vérszerződésre Anonymusnál vö. SRH I. 39–40.; HKÍF 186–287.

tisztségre Álmost választották meg. Nézete szerint a pajzsra emelés nem a magyarok szokása volt, hanem a kazároké, egy olyan szertartás, „ami a magyar szokásrendben nem volt értelmezhető.”[1851] Négyesi felvetésével szemben hangsúlyozni kell, hogy a vérszerződés csak Anonymusnál szerepel, és nem fejedelmi beiktatási szertartás, hanem a törzsfők jelképes szövetségkötése, szimbolikus vérségi rokonság létesítése. Már Vámbéry Ármin megkérdőjelezte a vérszerződéssel kapcsolatos anonymusi híradás hitelességét. Szerinte a nomádoknál bármely szerződés vérszerződés volt, és ugyanazon népnél ilyet nem lehetett kötni, csak két különböző néprész között. Tehát szerinte „ilyenféle szerződést, azaz szóbeli megállapodást csupán a magyarok és kabarok vagy magyarok és pannóniai avarok maradványai közt lehetne feltételezni.”[1852] Illés József kijelentette, hogy szövetkezések, békekötések stb. alkalmával találkozhatunk ilyen szokással, de „olyan vérszerződés azonban, aminőről Anonymus beszél – tehát, amely fejedelem szabad választására vagy alkotmányos feltételek megállapítására vonatkoznék” – nem ismeretes.[1853] Terplán Zoltán azt feltételezte, hogy a kabarok és a magyarok között történhetett ilyen vérszerződés (862–881 között), amelyre nem sokkal a fejedelemválasztás (Álmos megválasztása 854–862 között) után kerülhetett sor.[1854] Ezzel a nézettel annyiban egyetérthetünk, hogy a vérszerződés nem egy beiktatási ceremónia, hanem a magyar vezérek (törzsfők) szerződése Álmossal. Helytálló megállapítás, hogy vérszerződést egyazon nép vérrokonnak tekintett vezetői aligha köthettek egymással. Mindebből nem következik, hogy ezt a fiktív szerződést – ami inkább Anonymus saját korára jellemző szerződési „feltételeket” tartalmaz – a kavarok és magyarok közti megállapodásnak tekintsük. Egy dolog biztos, nem a vérszerződés volt a fejedelmi méltóságba beiktatás szertartása.

A pajzsra emelést Konsztantinosz a kazárok szokásának nevezte. Kazária esetében ez az egyetlen forrás, amely éppen a magyar Árpád fejedelemmé választásával kapcsolatban említette ezt a beiktatási ceremóniát. Nemcsak a kazároknál lehetett szokásban egy ilyen szertartás, hanem mind keleten, a török népeknél, mind pedig nyugaton (a római birodalomban) megtaláljuk a pajzsra emelést, illetve ennek megfelelőjét.[1855] A keleti párhuzamok között említhetjük, hogy Kínában 531-532-ben egy topa származású császárt úgy iktattak be, hogy hét ember emelte fekete nemeztakaróra. [1856] Ugyancsak kínai forrás szerint a 6. századi türköknél nemeztakaróra emelték a megválasztott kagánt és kilencszer megforgatták a nap irányát követve.[1857] Később, 822-ben az ujgur kagán főfeleségét a katunt iktatták be úgy, hogy hordszéken vitte kilencszer körbe kilenc ujgur vezető.[1858] A 14. századi mongol-kori

[1851] Négyesi 2013. 591–592.
[1852] Vámbéry 1895. 176–177. o. 2. jegyzet
[1853] Illés 1907. 49.
[1854] Terplán 1996. 975–977.
[1855] Általában az 5-6. századi beiktatási ceremóniákra vö. Boak 1919. 37–37.; a pajzsra emelés ikonográfiai vonatkozásaira vö. Walter 1975. 140–176.; török szertartásként értelmezésére vö. Ludwig 1982. 132.; keleti, steppei szokásként Balogh 2002. 40–46.; germán és bizánci szokásként vö. Jenkins 1962. 149., bizánci szokásként vö. Erdélyi 1986. 78.; bizánci és iráni szokásként vö. Bartha 1988. 349.; germán szokásként vö. Györffy 1977c. 114.
[1856] Balogh 2002. 40–41.
[1857] Thúry 1891. 584–585.; Ludwig 1982. 132.; Vásáry 1993. 131.; Balogh 2002. 41.; Teitler 2002. 503.; Négyesi 2013. 586–587.
[1858] Balogh 2002. 42–43.; Ivanics 1994. 26.

Aranyhordában, és utódállamaiban is megvolt ez a szertartás.[1859] Balogh László úgy foglalt állást, hogy ősi, keleti, kazár szertartást alkalmaztak a magyar fejedelemválasztásnál, nem beszélhetünk arról, hogy a bizánciaktól vették át ezt a beiktatási ceremóniát, csak hasonlóság volt közöttük.[1860] Négyesi Lajos feltételesen fogadta el a szertartás keleti eredeztetését. Szerinte a kazároknál a pajzsra emelés és körülhordozás mellett más elemei is voltak a fejedelemválasztásnak (fojtogatással módosult tudatállapot elérése stb.).[1861] Nyugaton ugyanígy találkozunk a pajzsra emeléssel, mint uralkodói beiktatási formával. Tacitus Kr. u. 69-ben, a germán törzseknél emlékezett meg egy ilyen szertartásról. A canninefas törzs így választotta meg fejének Brinnot.[1862] A frankoknál, az 5. században a Meroving család is alkalmazta ezt a beiktatási formát, a megválasztott fejedelmet kis, kerek pajzsra emelték.[1863] Náluk először Klodvig esetében, 507 után tudunk ilyen beiktatásról.[1864] A későbbiekben Witichist (Vitiger) 536-ban, I. Siegbertet 575-ben, Gundobaldot pedig 584-ben választották meg ezzel a ceremóniával.[1865] Ezt a germánnak tűnő formát – talán a germán segédcsapatok miatt is – a rómaiak is átvették a kései császárkorban. Ammianus Marcellinus történetíró leírása szerint 360-ban Iulianust (360–363) Lutetiában (ma: Párizs) a germán segédcsapatok császárrá kiáltották ki, s „egy gyalogos katonai pajzsra helyezve a magasba emelték."[1866] 364-ben I. Valentinianus császárt hasonlóan pajzsra emelve választották meg.[1867] A nyugatrómai területen az „utolsó" nyugatrómai császárt, Romulus Augustulust letevő Odoakert ezzel a szertartással tették fejedelemmé.[1868] A Római Birodalom örökösének tartott, Keletrómai (bizánci) Birodalomban is átvették ezt a beiktatási ceremóniát. Először 457-ben, I. Leó (457–475) esetében tudunk pajzsra emelésről császári beiktatásánál.[1869] A következő ilyen ceremóniára 491-ben került sor, Anastasius császár (492–518) esetében.[1870] A szertartás harmadik bizánci előfordulása I. Justinus császár (518–527) trónra lépésekor, 518-ban történt.[1871] I. Justinus későbbi utóda, II. Justinus (565–574) 565. évi beiktatásakor „négy izmos fiú pajzsra emelte őt."[1872] Ebben a sorban utolsóként Niképhorosz Phókasz említhető, akit 602-ben hadserege császárrá kiáltott ki, és pajzsra is emelte őt. Esetében a történeti kutatás már némileg eltérő császárválasztási ceremóniát tételezett fel.[1873] A 7. századtól Bizáncban háttérbe szorult ez a beiktatási forma, ezért a történeti

---

[1859] Balogh 2002. 46.
[1860] Balogh 2002. 37–46.
[1861] Négyesi 2013. 587, 590–591.
[1862] Tacitus, Historiae, IV. 15. vö. Tacitus 1980. 313.; vö. még Várady 1989. 28. o. 10. jegyzet; Tóth 2000. 649.
[1863] Vö. Gibbon 1995. II. 329–330.
[1864] Tours-i Gergely 2010. 228.; vö. még Négyesi 2013. 585.
[1865] Tours-i Gergely 2010. 315, 446.; Négyesi 2013. 585.
[1866] Ammianus Marcellinus 1993. (cap. XX. 4., c. 17.) 218.; vö. még Ennslin 1942. 268.; CMH 1975. I. 73.; Tóth 2000. 650.; Teitler 2002. 505.; Négyesi 2013. 584–585.
[1867] Teitler 2002. 507.; Négyesi 2013. 585.
[1868] Teitler 2002. 507.; Négyesi 2013. 585.
[1869] Vö. a szertartásra, De Cerimoniis I. 94., vö. Reiske 1829. I. 431.; vö. még Ennslin 1942. 272.; Tóth 2000. 650.
[1870] Vö. De Cerimoniis I. 92. c., vö. Reiske 1829. I. 423.; vö. még Bury 1958. 431.; Ennslin 1942. 272.; Tóth 2000. 650.; Teitler 2002. 507.; Négyesi 2013. 585.
[1871] Vö. Ennslin 1942. 273., 285., 287.; Tóth 2000. 650.; Teitler 2002. 507.; Négyesi 2013. 585.
[1872] Corippus alapján Gibbon 1995. II. 846.; vö. Tóth 2000. 650.; Teitler 2002. 507.; Négyesi 2013. 585.
[1873] Phókasz pajzsra emelésére vö. Ennslin 1942. 297.; Ostrogorsky 1955. 252–253.; vö. még Tóth 2000. 650.; Teitler 2002. 507.; Négyesi 2013. 585.

kutatás a korai bizánci időszakhoz kapcsolta. Elfeledésére közvetett bizonyíték, hogy Árpád pajzsra emelésekor Konsztantinosz már kazár szokásként emlékezett meg róla, holott másik munkájában, a De Cerimoniis-ban maga is említette ez a beiktatási formát, két 5. századi római (bizánci) császár megválasztásánál is.[1874] A pajzsra emelés beiktatási ceremóniája hosszú időre eltűnt a forrásokból, és vélhetően a császáravatási szertartásokból is. Ostrogorsky feltevése szerint több mint hatszáz év (602–1254) elteltével éledt újjá, a kései bizánci korban, a 13. században. Ekkor, 1254-ben, II. Theodor Laszkariszt iktatták be ezzel a ceremóniával.[1875] Teitler szerint viszont Leó Tarnicust 1047-ben pajzsra emelték, tehát a szertartás háttérbe szorulásának és újjáéledésének intervalluma rövidebb lehetett.[1876] Négyesi utalt arra, hogy 1040-ben a bizánci uralom ellen felkelő bolgár Delján Pétert (Szent István lánytestvérének férjét) e szertartással választották meg.

A fentiek után fel kell tennünk a kérdést, hogy keleti (türk–kazár) eredetűnek tekinthetjük-e Árpád pajzsra emelésének ceremóniáját, vagy olyan germán–római–bizánci szokásnak, amelyet átvettek a türkök, illetve a kazárok is. A kérdésre nem könnyű válaszolni, hiszen a két szertartásrend között vannak bizonyos különbségek: a türköknél keményített nemezen forgatták meg a megválasztott kagánt, Árpádot pedig pajzsra emelték megválasztásakor.[1877] Ha átvételről van szó, akkor egy hosszú folyamatot tételezhetünk fel. Először a Római Birodalom vette át ezt a germán beiktatási formát, aztán a helyébe lépő Keletrómai (Bizánci) Birodalom alkalmazta ezt, tőlük némileg átalakítva átvették a türkök, akik aztán a helyükbe lépő kazároknak adhatták tovább. Lehetséges, hogy csak távoli analógiáról van szó, és keleti, türk eredetű a kazár beiktatási forma, amelyet Árpád pajzsra (nemeztakaróra?) emelése kapcsán őrzött meg a történeti emlékezet.[1878] Négyesi Lajos legutóbb felvázolta azt a lehetőséget, hogy a pajzsra emelés nyugatról terjedt kelet felé, a Balkánra, majd feltehetően Kazáriába is eljutott. Hangsúlyozta azonban azt, hogy a kazár fejedelmi beiktatás összetettebb volt, és a pajzsra emelés a katonai vezető megválasztását, a harcos réteg általi legitimációját jelentette.[1879] *Egyetemes történeti jelentősége van a konsztantinoszi történetben megőrzött magyar hagyománynak Árpád beiktatásával kapcsolatban, hiszen olyan beiktatási szertartás emlékét őrizte meg, amely egyaránt jelen volt nyugaton, a Római Birodalomban, és keleten, a türk és kazár birodalmakban*.

A legrégebbi magyar hagyományra támaszkodó konsztantinoszi történet (38. fejezet), és a korabeli, 950 körüli állapotot tükröző híradás (40. fejezet) alapján egyértelműnek tűnik, hogy a törzsszövetség vezető dinasztiája Árpádot tekintette alapítónak. A 40. fejezet genealógiai listája Árpád leszármazóit sorolja fel, ami azt fejezi ki, hogy a fejedelmi méltóság viselőjének Árpádtól kellett leszármaznia. Árpád fejedelemként való szereplését egy 960-as évekből származó, másik

[1874] Ostrogorsky 1955. 254.; Tóth 2000. 650.; Négyesi tévesen állítja azt, hogy „Konstantin császár a bizánci udvar szertartásairól írott művében nem szerepelteti a pajzsra emelést" (Négyesi 2013. 587.), hiszen két esetben is (I. Leó és I. Anastasius) megemlékezett az ilyen módon történt beiktatásról (Reiske I. 423, 431.).
[1875] Ostrogorsky 1955. 254.; Tóth 2000. 650–651.; Teitler 2002. 505.; Négyesi 2013. 585.
[1876] Teitler 2002. 509–510.
[1877] Tóth 2000. 651.; vö. még a különbségekre Négyesi 2013. 586–587, 592.
[1878] Tóth 2000. 651.; a keleti analógiát hangsúlyozta Balogh 2002. 37–46., vö. még Zimonyi 2005. 256.
[1879] Négyesi 2013. 586–588, 591–592.

bizánci forrás is igazolja, György barát krónikájának folytatója. Ez a krónika korabeli bizánci forrásra visszanyúlva a 894/895 tájára tehető bizánci–bolgár háború idején Árpádot tüntette fel a magyarok egyik fejének.[1880] Álmos fia, Árpád tölthette be a kazár kagán által felajánlott méltóságot a 880-as évektől a 900-as évekig. Árpád kazár jóváhagyással, kazár beiktatási ceremóniával lépett Levedi helyébe, mint a magyar törzsszövetség fejedelme. A kazár kagán feltétele a neki való engedelmeskedés volt. Ez magában foglalhatta a kazár politikához való alkalmazkodást, hadjárataikban való részvételt.[1881] Négyesi Lajos feltételezte, hogy ez a kazár ceremónia nem a fejedelmi (nagyfejedelmi) tisztségre való megválasztást jelentette, hanem csak egy magyar katonai vezető megválasztását, a kazárokkal szövetséges magyar segédcsapatok élére.[1882] A nyugati (germán, frank, római-bizánci) példákban az uralkodóválasztáshoz köthető ez a pajzsra emelési ceremónia, de a hadsereg, a katonai elit fokozódó szerepével van összefüggésben, tehát katonai vezetői beiktatási szertartásnak kell tekintenünk.[1883] Négyesinek abban igaza van, hogy a ceremónia kapcsolódik a nyugati császárválasztások (imperator) esetében az uralkodó katonai vezetői funkciójához, a keleti nomádoknál pedig a kagán legfőbb hadúri feladatához. Négyesi felfogásában az Árpád-dinasztia legitimációs története a kazárok által szorgalmazott beiktatási ceremóniává válik, amelynek tétje egy „bukott hadvezér" (Levedi) helyébe egy új, sikeresebb hadvezér (Árpád) megválasztatása a magyar szövetséges kontingens élére.[1884] Ebben a koncepcióban több zavaró elem van. Az egyik a magyar vezetők feltételezett érdektelensége, amellyel elfogadják a kazár kagán intervencióját abban a kérdésben, hogy ki álljon a magyar csapatok élén. A másik, hogy miképpen beszélhetünk a magyarok független szövetségesi státusáról, ha a kagán és követei erőltetik rá a magyarokra a katonai vezető megválasztását, és saját ceremóniájukat. Egyszerűbb azt feltételezni, hogy igazi fejedelemválasztásra került sor Etelközben. A kazár tisztségre kazár ceremóniával megválasztott Árpád fejedelemnek lehetett katonai funkciója, de ez nem korlátozódott csak a szövetséges magyar kontingens vezetésére, hanem az egész magyar törzsszövetség legfőbb hadura lett. A kagán célja az volt, hogy a fejedelmi tisztségbe való beiktatással fennhatóságot szerezzen a magyarok felett, és biztosítsa katonai szövetségüket. Mivel a korábbi katonai vezetői (gyula) tisztséget betöltő Levedi nem tudta elvállalni ezt az új tisztséget, a kagán emberei és a magyar törzsfők megegyezése után került sor a pajzsra emelésre. Új tisztségről és új személyről lévén szó, szükség volt erre a beiktatási ceremóniára. Akárcsak később, Szent István koronázása esetében, idegen szertartással választottak a magyarok uralkodót maguknak. Mindez nem zárja ki, hogy ez az idegen szertartás bevett magyar fejedelmi ceremóniává ne válhatott volna. Árpád fejedelemmé választása nemcsak Árpád életének kiemelkedő momentuma, hanem a fiatal magyar törzsszövetség életében is fordulópont volt. A kazár nagyhatalom feje, a kagán – miközben saját érdekeit követte – hozzájárult a magyar törzsszövetség politikai szervezete

[1880] ÁMTBF 59.
[1881] Zimonyi 2005. 256.
[1882] Négyesi 2013. 591–592.
[1883] Négyesi 2013. 591–592.
[1884] Négyesi 2013. 592.

fejlődéséhez. *Árpád pajzsra emelésével a magyar (hétmagyar) törzsszövetség saját fejedelemmel rendelkező politikai alakulattá, Magyar Fejedelemséggé is vált. Árpád etelközi pajzsra emelése politikai jelentőségében összemérhető Szent István megkoronázásával.*

A szertartás utóéletével kapcsolatban fontos kérdés, hogy Árpád utódai közül másokat is így iktattak-e be, azaz magyar szokássá vált-e a kazár módon való pajzsra emelés.[1885] Meglepő módon a 18. század elején bukkan elő olyan adalék, amely bizonyíték lehet arra, hogy Konsztantinosz híradása a magyar hagyományt tükrözte, és a pajzsra emelés gyakorlata tovább élhetett, s ezt a történeti emlékezet megőrizhette. II. Rákóczi Ferenc francia emigrációban írt, francia nyelvű Emlékirataiban megemlékezett arról, hogy 1705 szeptemberében a szécsényi országgyűlésen vezérlő fejedelemmé (dux) választották. Ennek kapcsán „mivel követni akarták a nemzetnek azt a régi szokását, hogy *vezérüket pajzsra emelik* [kiemelés tőlem–T.S. L.], engem is a legfőbb urak karjukra emeltek."[1886] Rákóczi híradását pontosítják korabeli források, amelyek szerint Rákóczit a főurak székével együtt háromszor emelték fel.[1887] Mivel sem Anonymus, sem krónikáink nem említik a Konsztantinosznál szereplő pajzsra emelés szertartását, olyan szóbeli tradíciót tételezhetünk fel, amely megőrizte a fejedelmi beiktatási szertartás emlékét..

A legfontosabb kérdés, amelyet Árpád keleti kazár kapcsolatainak megítélésénél fel kell tennünk, hogy vajon a kazár viszonyban a kontinuitást, a szövetséges/vazallus viszony folytatódását vagy függetlenülést kell-e feltételeznünk Árpád megválasztása után. Más szóval, teljesítette-e Árpád a kagán elvárását, és vazallusként engedelmeskedett-e „szavának és parancsainak," és szövetségesként részt vett-e a kazárok minden háborújában. E kérdésre csak feltevést lehet megfogalmazni, nincs erre utaló forrásunk. Az egyik hipotézis, a Dzsajháni-hagyományra támaszkodva úgy vélekedett, hogy a 870–880 tájára vonatkoztatható tudósításban nincs szó a kazároktól való függésről. Ezért azt feltételezték, hogy 870–880 tájára Álmos függetlenedett Kazáriától.[1888] A Dzsajháni-hagyományban, egyetlen kivételtől eltekintve, – Ibn Ruszta vitatott híradása a kazárok védekezéséről a magyarokkal szemben – a magyar–kazár kapcsolatokról nem esik szó. Ezért a Dzsajháni-hagyomány magyar tudósításából nem lehet következtetni a magyar törzsszövetség kazár kapcsolataira. Konsztantinosz szintén nem emlékezett meg arról, hogy vajon Árpád – Levedi előzetes ígéretének megfelelően – hajlandó volt-e vállalni a kagánnak való engedelmeskedést, vagy pedig elszakadt a kazár befolyástól. A magyarok Etelközbe költözését, és Árpád megválasztását 889-re tevő kutatók Árpád kazár kapcsolatait kevésbé tartották fontosnak, helyette nyugati irányú külkapcsolatait emelték ki.[1889] Úgy vélem, hogy a kazár kapcsolatok a honfoglalásig megmaradhattak, amikor a magyarok már nem a kagáni ajánlat által még elért Etelközben éltek, hanem már a Kárpát-medencei új hazában laktak. Így Zimonyi István felvetése a 9. század végéig tartó kazár–magyar kapcsolatokról

[1885] Géza nagyfejedelem esetében feltételezte a pajzsra emelést Makk 1992. 19.; források hiányában bizonytalannak véltem a szertartás folytatását Árpád után, Tóth 2000. 651–652.
[1886] Hopp 1979. 310.
[1887] Csécsy János naplója szerint „gróf Bercsényi Miklós és gróf Eszterházy tábornokok három ízben emelék fel székét," vö. Köpeczi–R. Várkonyi 1973. II. 152.; négy főúr emelte fel háromszor a fejedelmet, Köpeczi–R. Várkonyi 1976. 213.
[1888] Kristó 1980. 144.
[1889] Hóman–Szekfű 1928. 72, 87-89.

reálisnak tűnik.[1890] Zimonyi szerint a fejedelemválasztás annyiban változtatott a kazár–magyar kapcsolatok jellegén, hogy miután a magyar törzsszövetség vezetője megszerezte a kazár birodalmi hierarchia harmadik címét (kündü), „a magyar törzsszövetség mozgástere megnövekedett, és döntően befolyásolni tudta a kazár udvar politikáját."[1891] Utóbbi állítás nem bizonyítható. A kagán politikai eszközökkel (előkelő feleség, méltóság adományozása) próbálta befolyása alá vonni a magyar törzsszövetséget, és ebben bizonyos eredményt el is ért. A magyarok Levedi időszakában, zsákmány reményében, szívesen harcoltak együtt a kazárokkal, és ez folytatódhatott Árpád fejedelemsége időszakában is. A magyarok kazár szövetségben harcolhattak keleten a besenyők ellen a 870–895 közti időszakban, amikor a kazárok rendszeres hadjáratokat vezettek a besenyők ellen. A kazár kapcsolatok nem épültek le Árpád időszakában sem, tehát inkább a kontinuitást hangsúlyozhatjuk a keleti kapcsolatok vonatkozásában.

II. 2. 8. 2. A nyugati kapcsolatok

Álmos fia, Árpád fejedelemsége idején egyre nagyobb szerepet kapott a nyugati irányú tájékozódás, a nyugati szövetségesek keresése. Ez nem jelentette sem a Kárpát-medencei betelepedés tudatos előkészítését, sem pedig a veszélyes besenyőktől, és a Kazária fennhatósága alól való távolodásra irányuló törekvést. Inkább azzal állhatott kapcsolatban, hogy Álmos és Árpád törzse a Dnyepertől nyugatra lakó törzs lehetett, ezért kerülhetett előtérbe a nyugati orientációjú politika, és a nyugati hadjáratok. A nyugati törzsek szomszédai a Bizánci Birodalom (Krím-félsziget), a dunai bolgárok, a morvák és távolabbra a keleti frankok voltak. Nyugati kapcsolatokon a bizánci, a bolgár, a morva és keleti frank diplomáciai, politikai és katonai kapcsolatokat értjük. A magyarok már Álmos, Levedi fejedelemtársa időszakában (850–870/880), még inkább Álmos fia, Árpád fejedelemsége alatt (870/880–900), kihasználva a bizánci–bolgár és keleti frank–morva viszályokat, szövetségeket kötöttek és hadjáratokat vezettek.

A 9. század második feléből ismert első nyugati magyar hadjáratról a Szt. Bertin Évkönyv (Annales Bertiniani) 862. évi bejegyzése számol be. Eszerint „e népek számára korábban nem ismert ellenségek, akiket magyaroknak (Ungri) neveznek, feldúlják annak [ti. Német Lajos keleti frank uralkodó – T. S. L.] országát."[1892] A Levedi-fejezetben a magyarokra vonatkozó nyugati források elemzésénél bemutattam a forrás értékelésével kapcsolatos vitát. Valószínűnek tartom, hogy az etelközi magyarokra vonatkozik az Ungri népnév, s nem a Kárpát-medencében lakó avarokra vagy onogurokra értették. Feltételezhető, hogy Etelközből indítottak hadjáratot a magyarok a keleti frank birodalomba, Ostmark (Ausztria) területére.[1893] Egy hipotézis szerint Német Lajos és fia, Karlman belviszályába avatkoztak be a 862-es hadjárat során. A háború során a magyarok dúlták az ellenséges területet. Az Etelköz nyugati részén lakó törzs vagy törzsek vettek részt ebben a 862-es portyázásban, amelyet Álmos is vezethetett.

[1890] Zimonyi 1996b. 957.; Zimonyi 2005. 259.; hasonlóan Vásáry 1993. 153.; Tóth 1996e.583.
[1891] Zimonyi 2005. 259.
[1892] SRG AB 60.; HKÍF 184 (Tóth Sándor László)
[1893] Vö. pl. Vajay 1968. 14.; Kristó 1980. 93.; Tóth 2011. 122.

A szomszédos keleti szláv törzsek elleni kalandozó hadjáratok során, a magyarok élelmiszeradót szedtek tőlük és foglyokat ejtettek.[1894] Ezeket a Dzsajháni-hagyományban említett akciókat a nyugati magyar törzsek bonyolították le. Valószínűsíthető, hogy Álmos törzse is bekapcsolódhatott a fogolyszerző vállalkozásokba. A szláv foglyokat a Krím-félszigeti bizánci kikötőben értékesítették.

A 881. évi, a keleti frank birodalom Ostmark tartományába indított magyar (ungri) és kavar (cowari) hadjáratról a Salzburgi Évkönyv tudósított.[1895] Ekkor, augusztus legvégén vagy szeptemberben Ostmark területén csatára került sor a magyarokkal, illetve a kavarokkal.[1896] A keleti frank hűbérúri igényekkel szemben fellépő Szvatopluk morva fejedelem szövetségében a magyarok ekkor a keleti frankok ellen küzdöttek.[1897] Szvatopluk fejedelem megbízásából Metód, a morvák érseke közvetíthette a szövetségkötést a morva uralkodó és a magyarok, illetve a magyarok „királya" között. A Metód-legenda szerint a morvák püspöke találkozott egy ugor (magyar) királlyal, aki látni akarta őt, amikor elérkezett a Duna mentére.[1898] Metód találkozását a magyar királlyal/vezérrel, 882-re vagy 884-re és az Al-Duna-vidékére tette a történeti kutatás, illetve 881-re és a középső Duna-szakaszra (Felvidékre). Az utóbbit vélem valószínűbbnek, a magyarok 'királya' a Dunához érkezett a 881. évi hadjárat során. A napfogyatkozás idejéből (augusztus 28) visszakövetkeztetve, 881 nyarán (június–augusztus) kerülhetett sor Metód és a magyar fejedelem találkozására.[1899] A 881. évi hadjárat esetében nagyobb katonai vállalkozást tételezhetünk fel, több nyugati magyar törzs és a kavarok vettek benne részt. Kérdés, hogy ki lehetett az a magyar 'király', akivel Metód találkozott a Duna mellett, és tárgyalt a morva–magyar szövetséget illetően. Harmatta János szerint Levedi volt ez az 'ugor király', de más hipotézist is felvethetünk. Ez attól is függ, hogy Levedi „lemondása" után mikor váltotta fel Levedit Árpád a törzsszövetségi hierarchia élén. Ha a fejedelemválasztás 880 után következett be, akkor lehetett ez a magyar fejedelem Levedi. Levedi kazár szövetsége miatt azonban ez az akció inkább a nyugati magyar törzsekhez kapcsolható. Ezért kortársa, Álmos állhatott a nyugati törzsek egyike élén, és vele, vagy fiával, Árpáddal találkozhatott Metód.

A következő magyar hadjáratra 892-ben került sor. Ekkor Arnulf keleti frank király, az engedetlen morva fejedelem, Szvatopluk ellen indított támadást Moráviába. A Fuldai Évkönyv szerint Arnulf július hónapban benyomult Moráviába és „ott négy hétig tartózkodva akkora sokasággal az ugyanott a hadjáratra csatlakozó magyarokkal (Ungri) együtt azt az egész területet tűzzel pusztította."[1900] Aventinus 16. századi, de jóval korábbi forrásokra visszamenő tudósítása szerint „a magyarok királyának, Kuszálnak a követei felajánlották, minden haderejüket

---

[1894] Vö. Ibn Ruszta, HKÍF 33–34. (Czeglédy Károly); Gardézi, vö. HKÍF 38. (Zimonyi); vö. még Zimonyi 2005. 35, 37.

[1895] „Primum bellum cum Ungris ad Weniam. Secundum bellum cum Cowaris ad Culmite." vö. (Continuatio Annalium Iuvavensium Maximorum) MGH SS XXX/2. 742., HKÍF 209. (Tóth Sándor László)

[1896] Vö. pl. Vajay 1968. 16.; Kristó 1980. 149., Tóth 1998. 136–138.

[1897] A „cum Ungris" és a cum Cowaris" szerkezet mindig valaki elleni, s nem valakivel szövetségben folyó harcot jelentett, vö. Vajay 968. 16.; Kristó 1980. 149.

[1898] HKÍF 161. (Ferincz István)

[1899] A Metód-legenda elemzésére vö. Király 1974. 10-11.; H. Tóth 1981. 170–178.; Tóth 1998. 147.

[1900] SRG AF 121–122.; MEH 210. (Horváth János); HKÍF 189. (Géczi Lajos)

Szvatopluk ellen, ha megkapják azt a területet, amelyet fegyverrel megszereznek, mintegy hadi zsoldként." Arnulf júliusban Morvaországra tört, Kuszál magyarjai pedig pusztították mindkét Dáciát Tiszán innen és túl.[1901] A hadjárat 892 júliusában folyt Szvatopluk morva fejedelem ellen, amelybe Arnulf király és hűbérese, Brazlav (Brazlavo) serege mellett, a magyarok (Ungri) is bekapcsolódtak. A Fuldai Évkönyv hadszíntérként Moráviát, Aventinus pedig a Tiszától keletre levő térséget említette. A Dunától északra levő morva területek ellen irányult a keleti frank–magyar hadjárat, jóllehet a magyar csapatoknak át kellett haladniuk a Kárpát-medence keleti területein is. A két forrás a magyarokat tüntette fel kezdeményezőnek, akik ajándékok és zsákmány fejében csatlakoztak Arnulf király seregéhez.[1902] Aventinus híradása alapján Kuszál (Kuszán) tűnik a magyar hadjárat vezetőjének, aki egy nyugati törzs (magyar vagy kavar) vezetője lehetett. Ha Álmos és Árpád törzse is bekapcsolódott a morvaországi portyázásba, inkább számolhatunk Árpád vagy valamelyik fia részvételével, mint Álmoséval. György barát folytatója ugyanis Kuszán – akit Aventinus Kuszáljával azonosíthatunk – mellett Árpádot nevezte meg 894/895 táján a magyarok egyik fejének, akivel Bölcs Leó bizánci császár követe tárgyalt Bulgária megtámadásáról.[1903] Ezért Kuszál vagy Kuszán vezértársa Árpád lehetett a 892. évi morva hadjárat idején is, ha más törzs is csatlakozott a hadjárathoz. Lehetséges, hogy csak Kuszán törzse (vagy népe) vett részt a 892. évi morva kalandozásban. Egyes feltevések éppen a Kuszán vezette kavarok akciójaként számoltak a 892. évi morvaországi hadjárattal.[1904]

A következő hadjáratot 894-ben Pannóniába, a mai Dunántúl térségébe vezették a magyarok. A Fuldai Évkönyv már idézett, 894. évi bejegyzése szerint „a magyaroknak nevezett avarok ebben az időben a Dunán túl kóborolva sok szörnyűséget követtek el. Ugyanis a férfiakat és idős nőket mind egy szálig legyilkolva a fiatal nőket kéjvágyuk kielégítésére barmokként magukkal hurcolva egész Pannónia lakosságát teljesen kiirtva elpusztították."[1905] A magyarok ezúttal a keleti frank határtartományt, Pannóniát dúlták fel. Szövetségesük a morva Szvatopluk fejedelem lehetett, akinek halálát ennél az évnél, a magyar támadás előtt említette a Fuldai Évkönyv.[1906] A morvákkal való szövetségre következtethetünk a krónikás hagyományból, az ún. fehér ló mondából. Eszerint az ajándékba küldött fehér ló és felszerelése fejében, Árpád a sajátjának tekintette és magának követelte a már megszállt területet.[1907] A történeti kutatás szövetségkötési rítus emlékét látta ebben a mondában.[1908] A pannóniai magyar hadjáratot 894 nyarára tehetjük, hiszen ősszel már békét kötöttek a szemben álló felek, a morvák és a keleti frankok. Ebben az átmeneti békében része lehetett Szvatopluk morva uralkodó korábban említett

[1901] Gombos 1938. I. 143.; HKÍF 268–269. (Dér Terézia–Galántai Erzsébet)
[1902] Vö. Vajay 1968. 22.; Kristó 1980. 151–152.; Cave 1995. 113.; Kristó 1996g. 175–177.; Tóth 1996f. 10–11.; Tóth 1998. 149.; Tóth 2011. 124.
[1903] ÁMTBF 59.; HKÍF 147.
[1904] Kristó 1980. 167–169.; Kristó 1996g. 179, 181.
[1905] SRG AF 125–126.; MEH 211. (Horváth János); HKÍF 190. (Géczi Lajos)
[1906] A 894. évi pannóniai hadjáratra vö. Györffy 1977a. 128–129.; Györffy 1984a. 590.; Fodor 1975. 233. Cave 1995. 118–120.
[1907] A fehér ló mondára vö. SRH I. 54, 57.; 284, 287.; elemzésére Szegfű 1989. 31–46.
[1908] Györffy 1977a. 128–129.; Kristó 1980. 154–155.

dc_952_14

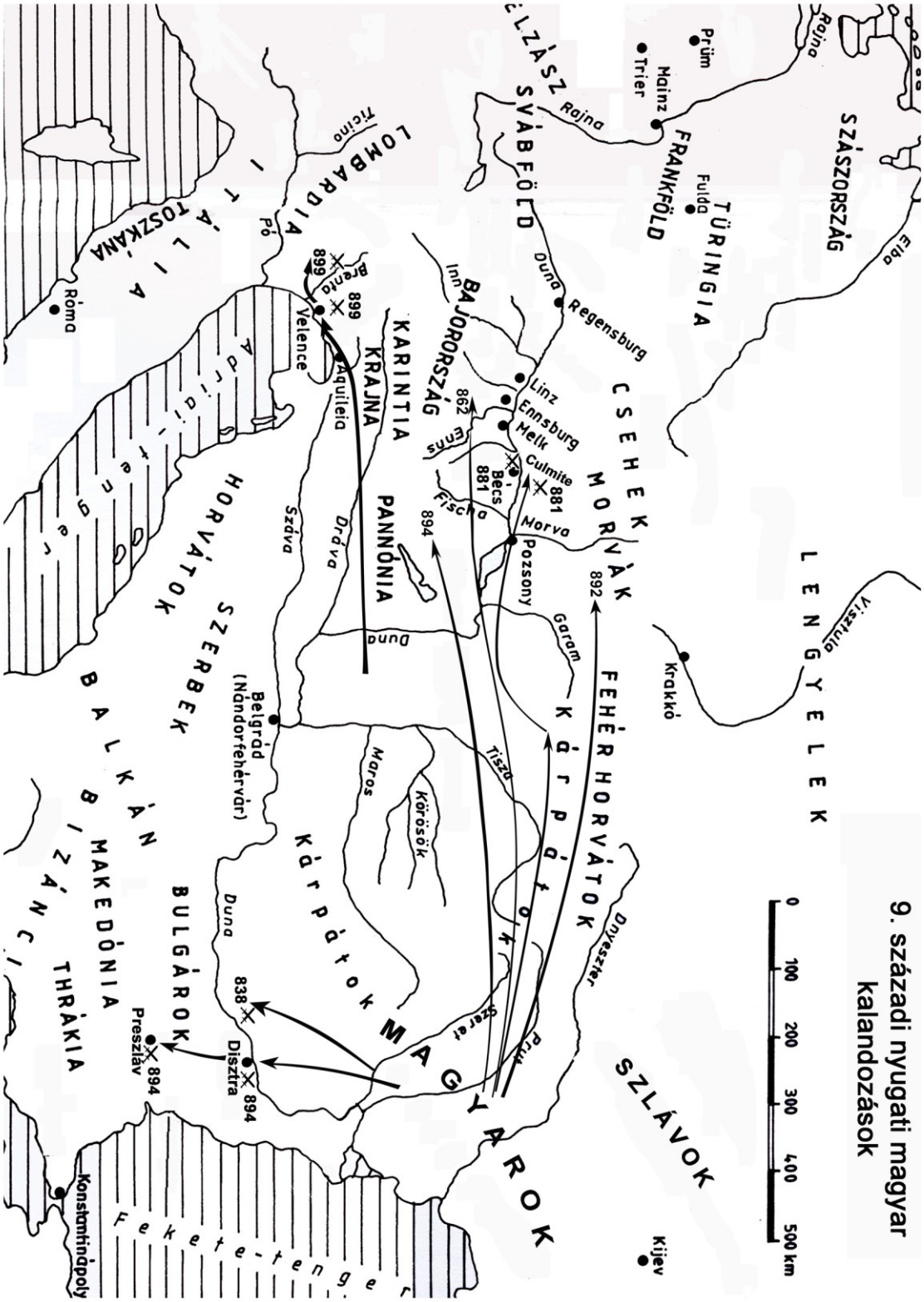

12. ábra: 9. századi nyugati magyar kalandozások. (Készítette: T. Horváth Ágnes)

halálának, és Pannónia magyar feldúlásának is.[1909] Kérdés, hogy az Ungri, illetőleg Avari név kizárólag a magyarokat, vagy pedig a kavarokat is jelölhette-e. A 894. évi pannóniai hadjárat Árpádhoz kapcsolható. A magyar krónikás hagyomány szerint ugyanis Árpád küldte követét, Kusidot (Kuszánt/Kuszált) a morva fejedelemhez, és az ő csapatai győzték le Szvatopluk seregét. Valószínűsíthető, hogy Kuszán/Kusál is részt vett a 894. évi pannóniai hadjáratban.

A honfoglalás előtti akciók sorába sorolható az a bulgáriai magyar hadjárat is, amelyet 894–896 közé datálhatunk. Bölcs Leó bizánci császár az arabok elleni, kisázsiai háború miatt kényszerült arra, hogy Simeon bolgár fejedelem elleni konfliktusában a magyarokat bérelje fel. György barát folytatója híradása szerint Leó császár elküldte Nikétász Szkléroszt, aki két magyar fejedelemmel, Árpáddal és Kuszánnal egyezett meg. Mindebből arra következtettek, hogy nagyobb törzsszövetségi haderő vagy a Liuntika vezette kavarok kalandoztak Bulgáriában.[1910] Azt is felvetették, hogy egy kavar és egy magyar sereg harcolt Simeon ellen.[1911] Jómagam azt feltételeztem, hogy valószínűleg a forrásban említett két vezető, Árpád és Kuszán törzsi csapataival számolhatunk a bulgáriai hadjáratban.[1912] Mindezek az eltérő feltevések összeegyeztethetőek. Árpád a nyugati magyar törzseket, legalább saját fejedelmi törzsét (Megyer?), Kuszán pedig a kavarokat képviselte. Konsztantinosz híradása szerint Árpád fia, Liuntika volt ekkor az arkhónjuk, ami vezért is jelentett.[1913] Utóbbi forráshely értelmezése vitatott, ti. hogy kiknek volt az arkhónja Liuntika, és pontosan milyen méltóságban. Felmerült, hogy Liuntika az Árpádot követő fejedelem, vagy a kavarok hercege/fejedelme, illetve a bulgáriai kalandozást végrehajtó sereg vezére lehetett.[1914] Mivel Árpád tárgyalt a bizánci követtel, ezért lehetett az egyik sereg vezére Árpád fia, Liuntika. A másik sereget vezethette Kuszán, miután Aventinus híradása szerint 892-ben Szvatopluk ellen irányította a morvaországi hadjáratot. Úgy vélem, hogy személyesen nem Árpád vezette a bulgáriai hadműveleteket, hanem rábízta azt egyik fiára (Liuntika–Jutocsa), és a tárgyalások után a szállásterületen maradt. Ezért érhette a besenyő támadás a szállásterületen Árpádot. Konsztantinosz szerint a „besenyők rátörtek a türkökre és fejedelmükkel, Árpáddal együtt elűzték őket."[1915] A bulgáriai háborút 894 vagy 895 késő tavaszára, kora nyarára tehetjük. A 890-es évek első felének nyugati hadjáratai – 892-es morva, 894-es pannóniai, 894/895-ös bulgáriai – esetében Árpád, illetőleg Kuszán/Kuszál vezette a nyugati magyar és a kavar törzseket.

A honfoglalást követően, a magyarok Arnulf király felkérésére Itáliába, Berengár itáliai király ellen vezettek hadjáratot. Velencénél a doge júniusban hajóhadával visszaverte őket, de 899. szeptember 24-én, az 5 ezer főre becsült magyar sereg hadicsellel a Brenta folyónál legyőzte Berengár háromszor nagyobbra becsült seregét.[1916] Kuszán és Árpád törzsei vehettek

---

[1909] A frank–morva békére vö. SRG AF 126.; HKÍF 190. (Géczi Lajos); Tóth 1996f. 13.; Tóth 1998. 151.
[1910] Törzsszövetségi haderőre vö. Hóman-Szekfű 1928. 89.; Kristó 1980. 181–182.; Makk 1985. 3–9.; kavarokra vö. Marquart 1903. 52, 522.; Zlatarski 1927. 297. o. 2. jegyzet; Györffy 1977a. 128.
[1911] Várady 1989. 134–135.
[1912] Tóth 1998. 152.
[1913] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. vers. 1-2.; DAI 40,12–13.; vö. DAI 2003. 176–177.
[1914] Seregvezérre vö. Makk 1985. 8. o. 19. jegyzet; Tóth 1998. 128–129.
[1915] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111v. vers. 1-4.; DAI 38,55-57; vö. DAI 2003. 17172–173.
[1916] Az itáliai hadjáratra vö. Gombos 1927. 456–485.; Kristó 1980. 207–212.; Tóth 1998. 155–158.; Tóth 2011. 131–

részt ebben a kalandozásban is. Az itáliai kalandozást a 900. évi bajor hadjárat követte, amely Pannónia megszállásához kapcsolódott. A magyarok követséget küldtek a 899 decemberében elhunyt Arnulf utódához, kiskorú fiához, Gyermek Lajoshoz. Ezúttal nem került sor szövetségkötésre, sőt a magyarok megrohanták és pusztították Bajorországot. Egyik seregüket a Duna északi partján Liutpold gróf legyőzte.[1917] Aventinus a Fischa felső folyása mentére tette a magyarok elleni győztes csatát, és szerinte Kuszált ekkor ölték meg.[1918] Kuszán/Kuszál halála csak 904-ben következett be, amikor a bajorok egy lakomára csalva végeztek vele és társaival.[1919] Ezért Kuszán/Kuszál vezethette a bajorok elleni akciót, illetve ő foglalta el Pannóniát.[1920] Kuszán szerepet játszhatott a honfoglalást követően a 901–904 közötti kalandozásokban is, egészen 904-ig.[1921] Árpád szerepét nem ismerjük ezekben a hadjáratokban, hiszen nevét a 894/895-ös bulgáriai hadjárat és a besenyők etelközi inváziója után, Kuszán/Kuszál nevével ellentétben, kortárs forrás nem említette. Anonymus 907-re tette Árpád halálát, a honfoglalás végleges lezárulása utáni időre, így túlélhette fejedelemtársát Kuszánt, ha elfogadjuk Anonymus kétes hitelű évszámát.

Összegezve Álmos és Árpád nyugati kapcsolatait, megállapíthatjuk, hogy a kezdetben ritkának tűnő (862. évi és 881. évi hadjáratok) hadjáratok még Álmos és Levedi időszakához kapcsolhatók, illetve a nyugati magyar törzsek és a kavarok akcióinak tekinthetők. Ezek a keleti frank birodalom határtartományaiba való betöréseket jelentették. A magyarok alkalmi szövetségesként kihasználták a széthulló frank birodalom belső viszályait. A 890-es évek első felében megszaporodtak a nyugati magyar hadjáratok, amelyek szintén a nyugati magyar törzsek és a kavarok vállalkozásai lehettek. Ekkor Árpád és Kuszán, a nyugati magyar és a kavar törzsek két vezetője már az új vezetői generációt képviselte. A nyugati orientációt jelezte a balkáni konfliktusba (bizánci–bolgár) való beavatkozás bizánci oldalon (894/895), a Közép-Európában domináló keleti frankok és morva hűbéreseik viszályába való bekapcsolódás előbb keleti frank (892), majd morva (894) oldalon. A nyugati orientáció Árpád fejedelemsége idejében, legalábbis a 890-es évek első felében egyre jelentősebbé vált. A magyar vezetők, elsősorban Árpád és Kuszán tisztában lehettek a balkáni és kelet-európai belső viszályokkal, hiszen mindegyik konfliktusba felkérésre avatkoztak be. A térség politikai viszonyainak megismerése, a Kárpát-medence megosztott birtoklásáról szerzett ismeretek rendkívül hasznosnak bizonyultak Árpád, Kuszán és vezértársaik számára. A közép-európai és balkáni térségben a magyarok egyre fontosabb szerepet játszottak, sőt honfoglalásuk időszakában, még Pannónia megszállása előtt, keleti frank felkérésre Itáliában is megjelentek. Levedi egyoldalúnak tűnő kazár orientációja – amely vélhetően abból fakadt, hogy keleti magyar törzs feje lehetett – mellett a nyugati törzsek egyikének feje, Álmos már a nyugati orientációt képviselhette. *Árpád időszakában a kazár*

133.

[1917] Fuldai Évkönyvek tudósítása, vö. SRG AF 134–135.; HKÍF 192–193. (Géczi Lajos), Aventinus, vö. HKÍF 272–276.; a kalandozásra összefoglalóan Kristó 1980. 213–216.; Bowlus 1995. 247.; Tóth 2011. 133–134.

[1918] Aventinus tudósítására vö. HKÍF 272–276.

[1919] Vö. Annales Alemannici, MGH SS I. 54, 77.; HKÍF 202.

[1920] Vö. Kristó 1980. 215–216.

[1921] Ezekre a kalandozásokra vö. Kristó 1980. 231–234.; Tóth 2010b. 189–191.

kapcsolatok fenntartása mellett – amelynek fejedelmi méltóságát köszönhette – egyre jelentősebbé váltak a nyugati szövetségkötések, a nyugati kapcsolatok. A külpolitikai kapcsolatrendszer változásai előrevetítették a magyarok Kárpát-medencei beköltözése után, a 10. századi, nyugati hadjáratokat.

II. 2. 9. Álmos és Árpád tisztsége, személyisége

A korábbiakban már részletesen tárgyaltam az Álmos és Árpád tisztségére vonatkozó forrásokat és történeti hipotéziseket. A források egy része (Anonymus, Zágrábi–Váradi Krónikák, Albericus) első vezérnek, fejedelemnek (dux, primus dux) titulálta Álmost.[1922] Hozzákapcsolták a fejedelmi nemzetség eredetmítoszát, a Turul-mondát.[1923] A 14. századi krónikakompozíció szerint Álmost, Árpád apját „Erdélyországban megölték, mindenesetre nem mehetett be Pannóniába."[1924] Több kutató is feltételezte a források alapján, hogy Álmos lehetett az első fejedelem, akit a vérszerződés (vagy pajzsra emelés) szertartásával megválasztottak, és a 850-es évektől 889-ig vagy 895-ig uralkodott.[1925] Álmos méltóságát fejedelemként vagy kündüként adták meg azok, akik első fejedelemnek vélték.[1926] Az Álmos első fejedelemségével kapcsolatos feltevés gyenge pontja az, hogy a kései magyar krónikás hagyományon alapul, amely legfeljebb a 11. század második feléig–végéig vezethető vissza (ősgeszta), s tartalmazhatta a Turul-mondát és Álmos megölésének történetét. A 10. század közepén lejegyzett, Konsztantinosznál megőrzött magyar dinasztikus hagyomány Álmost a Levedit követő „másik vajda" (heteros Boebodos) címmel illette.[1927] Ez a titulus második törzsfői vagy fejedelmi méltóságként értelmezhető. Ha összevetjük a bizánci tudósítást a Dzsajháni-hagyomány (Ibn Ruszta, Gardézi) magyarokról szóló híradásával, vitatható, hogy melyik méltóságnak (kündü, gyula) felelhet meg a másik vajda titulus. A kündü (k.nd.h) méltóságot ugyanis értelmezhetjük a 20 ezer fővel kivonuló fővezérként, vagy ezt a kivonulást csak jelképesen gyakorló, névleges/szakrális uralkodóként, aki nem ment el ténylegesen a háborúba a sereggel.[1928] A muszlim forrásokban másodikként említett, de nagyobb hatalmúnak feltüntetett gyula (G.l.h.) „háborúban, védelemben és más ügyekben" intézkedő vezető, „akinek minden magyar engedelmeskedik."[1929] Korántsem egyértelmű – akárcsak Levedi esetében –, hogy Álmos lehetett-e a kündü vagy a gyula, noha a történeti kutatásban mindkét lehetőség felmerült. Valószínűnek vélem, hogy a kazáriai eredetű kündü méltóság, hadvezéri titulusként, a kavarok hadban élen járó fejedelmét jelölhette, aki az egész magyar–kavar haderővel kivonulhatott. A

[1922] Vö. összefoglalóan Tóth 1998. 119.
[1923] A Turul-mondára vö. SRH I. 38, 84.; elemzésére vö. pl. Kristó 1980. 134–138.; Kristó 1993a. 16–18.
[1924] SRH I. 287.; HKÍF 359. (Kristó Gyula)
[1925] Álmost tekintette első fejedelemnek pl. három fő érv alapján Deér 1945. 13–16.; négy érv alapján Dümmerth 1971. 404–430.; hat érv alapján Kristó 1993a. 16–23.; hét érv alapján Szabados 2011. 89–90.
[1926] Álmos kündü címére vö. Kristó 1980. 133–144.; Uhrman 1987–1988. 212–214.; Kristó 1993a. 16–23.
[1927] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111v. vers. 14.; DAI 38,43. ; DAI 2003. 172–173.; ÁMTBF 44.
[1928] A kündűről szóló Dzsajháni-hagyomány (Ibn Ruszta, Gardézi) tudósítására vö. HKÍF 32, 35.; Ibn Rusztára vö. még Kmoskó 1997. 2007.; Zimonyi 2005. 35.; vö. a kündü tényleges fővezéri vagy szakrális uralkodói értelmezésére további szakirodalommal vö. Tóth 1998. 104–106.; Tóth 2011. 85–87.
[1929] A gyula hatáskörére a Dzsajháni-hagyományban vö. Ibn Ruszta, HKÍF 32–33. (Czeglédy Károly), Zimonyi 2005. 35.; Gardézi, vö. HKÍF 35. (Zimonyi István); Zimonyi 2005. 37.

gyula méltóság viselője, akinek minden magyar engedelmeskedett, 870–880 táján még Levedi lehetett. Álmos esetében nemességét, vitézségét és bölcsességét említette Anonymus.[1930] Álmos életútja kapcsán feltételezték fejedelemmé választását – a 850-es évek első vagy második felében –, hosszú ideig tartó fejedelemsége alatt a kazároktól való függetlenedést, a csatlakozó kavarok beolvasztását, a környező szláv törzsek hódoltatását, s végül a besenyőktől elszenvedett vereség miatt feláldozását (895 táján).[1931] Bár a kései magyar hagyomány (turul-monda, erdélyi megölésének legendája) alapján felmerülhetne Álmos szakrális fejedelemségének lehetősége, sem a Konsztantinosznál megőrzött dinasztikus hagyomány (másik vajda), sem pedig a korabeli muszlim források két tisztségviselőjének funkciói nem támasztják alá kielégítően ezt a feltételezést. Nézetem szerint Álmos Levedi mellett részt vehetett a 850–880 közötti nyugati hadjáratokban, a kazárok háborúiban és a szlávok adóztatásában. Nem bizonyítható fejedelemsége, és az sem, hogy a honfoglalást előidéző besenyő támadást megérte volna. Kétségtelenül a 9. század második fele magyar törzsszövetségének kiemelkedő személyisége volt, ezért kerülhetett szóba fejedelemsége, illetve ezért az ő fiát választották meg fejedelemmé.

Árpád tisztsége esetében többször utaltam arra, hogy Konsztantinosz híradása szerint őt választották meg fejedelemmé (arkhón) pajzsra emeléssel.[1932] A bizánci császár hangsúlyozta, hogy Árpád előtt nem volt más fejedelmük (arkhón) a magyaroknak, és az ő nemzetségéből (genea) lesz mindig a fejedelem.[1933] A DAI 40. fejezete törzsfői és a genealógiai listájából, kitűnik, hogy a törzsszövetségi hierarchia élén az Árpád nemzetségéből származó fejedelem (arkhón) áll, és Konsztantinosz korában (950 körül) Árpád unokája, Falicsi volt a „mostani fejedelem."[1934] A bizánci uralkodó Liuntikát és Falicsit fejedelemként (arkhón) említette. Az 'arkhón' titulus 'fejedelem, vezér' jelentéssel bír, és élen járó katonai, politikai vezetőt jelent. A csak Árpáddal kapcsolatban szereplő 'megas arkhón' kifejezés 'nagy fejedelem' formában lefordítható, értelmezése mégis bonyolultabb. A leginkább elfogadott értelmezés szerint Árpád 'megas arkhón' méltósága visszautal arra a korábbi mondatra, amely szerint „minden törzsnek van fejedelme (arkhón)."[1935] Így a 'nagy fejedelem' a törzsi fejedelmek (genea arkhón) közül az elsőt, a törzsfői hierarchiában élen állót jelentheti.[1936] Feltételeztem, hogy a 'megas' jelző nemcsak a rangban való nagyságra, elsőségre vonatkozhatott, hanem időbeliségre is. Eszerint 'régi, egykori' jelentéssel is bírhatott a 'megas' szó, így utalhatott arra is, hogy Árpád 'régi, egykori, időben első' fejedelme volt a magyaroknak.[1937] Tekintettel arra, hogy a 950 körüli magyar fejedelmet, Falicsit 'mostani fejedelemnek' (ton nüni arkhónta) nevezte Konsztantinosz, Árpád 'régi, egykori fejedelem' (megas arkhón) megjelölése is elfogadhatónak tűnik. A két értelmezés közül valószínűbb a rangban első fejedelem jelentés. Az Árpád, mint Turkia 'megas

---

[1930] HKÍF 285. (Veszprémy László)
[1931] Vö. erre a rekonstrukcióra Dümmerth 1971. 413–415.; Kristó 1980. 142–145.
[1932] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 11-14.; DAI 38,51-53; vö. DAI 2003. 172–173.; ÁMTBF 45.
[1933] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 14-18.; DAI 38,53-55.; DAI 2003. 172–173.; ÁMTBF 45.
[1934] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 15-16.; fol. 115v. vers. 11-12.; DAI 40,48-49, 58.; DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 48, 49.
[1935] Cod. Parisinus Gr. 2009. vers. 115. vers. 1.; DAI 40,50; vö. DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 49.
[1936] Vö. Makk 1998c. 17–28.; Makk 1998a. 67–80.; vö. még Tóth 1998. 101.; Szegfű 2008. 111.; Tóth 2010. 164.
[1937] Erre az értelmezésre vö. Tóth 1990. 230.; Tóth 1998. 101.; Tóth 2010. 163–164.

arkhón'-ja kifejezés közelebb van a törzsfők arkhóni titulusát tartalmazó mondathoz, mint Falicsi mostani fejedelemként való említéséhez. A másik érv az, hogy ez lenne az egyetlen konsztantinoszi példa a 'régi fejedelem' jelentésre. Konsztantinosznál a besenyők nyolc törzse (thema, genea) élén álló vezetőkre utal a 'nagy fejedelmek' kifejezés.[1938] A morváknál Szvatopluk fiai közül a legidősebbet illette meg a 'nagy fejedelem' méltóság, ami a főhatalmat jelenthette, míg két testvére részfejedelemséget kaphatott.[1939] E példák azt valószínűsítik, hogy rangban, és nem időben első fejedelmi titulust jelölt Árpád 'megas arkhón' címe, jóllehet nem zárják ki az utóbbi értelmezés lehetőségét sem. Az 'Árpád, Turkia nagy fejedelme' (megas Tourkias arkhón) titulus ugyanazt a méltóságot jelölte, mint a 'Turkia fejedelme' (arkhón Tourkias) kifejezés.[1940] Konsztantinosz nem adta meg a magyar törzsszövetség élén álló vezető magyar titulusát Levedi, Álmos, vagy Árpád esetében, ugyanúgy, ahogy például Szvatopluk morva fejedelemnél (arkhón) sem, csak szláv (Boebodos) vagy görög (arkhégos, arkhón) tisztségneveket közölt.

Másik bizánci forrásunk, Georgius Monachus Continuatus Árpádot Kuszánnal együtt a magyarok fejeinek (kephalé) nevezte a 894/895-re tehető bulgáriai hadjárat időszakában, amikor a bizánci követ, Nikétász Szklérosz személyesen tárgyalt a magyar vezetőkkel.[1941] Az utóbbi bizánci forrás megerősíti azt a feltevést, hogy a bulgáriai kalandozás idején, a besenyő támadás előtt, Árpád vezető szerepet töltött be a magyar törzsszövetségben. Árpád a források segítségével „látható," méltóságot viselő személy volt 894/895 táján, szemben a korabeli forrásokban a fejedelemválasztás után „láthatatlan" Álmossal. A 'kephalé', azaz 'fej' jelentésű titulus Árpád és Kuszán esetében is vezért, katonai vezetőt jelölő kifejezés, amely bírhatott törzsszövetségi vezető, fejedelem, vagy törzsi fejedelem jelentéssel is. A 14. századi krónikakompozícióban is Árpád volt a honfoglalás idején a magyarok első kapitánya, azaz első törzsfője.[1942] Árpád esetében is fel kell vetni azt a kérdést, hogy mi lehet az a tisztség, méltóság, amelyet a görög és latin nyelvű források titulusai (arkhón, megas arkhón, capitaneus) jelölnek, és fejedelemként, vezérként értelmezünk. A Dzsajháni-hagyomány alapján a 20 ezer fővel kivonuló fővezér, vagy szakrális méltóság, a kündü, illetve a „háborúban, védelemben és más ügyekben" parancsoló gyula tisztségek jöhetnek szóba.[1943] Felmerült az a feltevés, hogy Árpád a muszlim források által első helyen említett, kazár eredetűnek mondható kündü (künde, kende) tisztséget viselte.[1944] Egy másik álláspont fejedelemnek, nagyfejedelemnek tekintette Árpádot.[1945] Felvetették azt is, hogy a nagyfejedelem a kündü cím folytatása lehet, de a szakrális

[1938] A besenyő nagy fejedelmekre vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 105v. vers. 18.; DAI 37,16.; DAI 2003. 166–167.; vö. Makk 1998a. 75.
[1939] A morva nagy fejedelemre vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 116r. vers. 15-16.; DAI 41,6.; DAI 2003. 180–181.; ÁMTBF 50.; vö. Makk 1998a. 76.
[1940] Az előbbire vö. DAI 40,53; DAI 2003. 178–179.; az utóbbira vö. DAI 38,55.; DAI 2003. 172–173.
[1941] ÁMTBF 59.; HKÍF 147.
[1942] Kézaira vö. SRH I. 165.; HKÍF 353.; a krónikakompozícióra vö. SRH I. 287.; HKÍF 359.
[1943] HKÍF 32-33, 35.; Kmoskó 1997. 107–208.; Zimonyi 2005. 35, 37.; vö. még összefoglalóan Tóth 1998. 100–101.
[1944] Vö. pl. Tóth 1998. 123.; Tóth 1996d. 40.; Zimonyi 2005. 106., Tóth 2010. 170.; Tóth 2011. 101.
[1945] Vö. Pauler 1900. 19, 25.; Zichy 1939. 16.

jelleg később csökkent.[1946] Egy hipotézis szerint Árpád 893-tól a gyula tisztséget viselte, de Kurszán 904. évi halála után magához ragadta a hatalmat, és a kündü és gyula tisztségek funkcióit egyesítő nagyfejedelmi méltóságra tett szert, amelyet 907-es halálig töltött volna be.[1947] Árpádot tekinthették a muszlim források kündünek, ha fővezéri értelemben tekintjük a méltóságot. Árpád aligha volt szakrális fejedelem, hiszen a bizánci követtel való tárgyalása aktív, cselekvő fejedelemnek mutatja. Árpád méltósága vonatkozásában biztosat nem állíthatunk, de egyértelmű, hogy a magyar törzsszövetség főfejedelme volt, akit törökül kagánnak is nevezhettek, vagy kündür kagánnak. Korábbi álláspontommal ellentétben a kündü méltóságot mégsem kapcsolnám Árpádhoz, azt a kavarok fejedelme rangjának vélem.

Árpád tevékenységét, szerepét az alábbiakban összegezhetjük. A legelső fontos esemény életében fejedelemmé választása volt, kazár módon pajzsra emeléssel, az előkelő kazár követek jelenlétében, és a magyar törzsfők akaratából és közreműködésével. Árpád életének ezt a kiemelkedő mozzanatát megelőzhette a hadjáratokban való tevékeny részvétele, amivel rátermettségét, vitézségét bizonyíthatta, ahogy az konsztantinoszi jellemzéséből is kitűnik. Fejedelemként vélhetően fenntartotta a kazár kapcsolatokat, amelyeknek méltóságát, legitimitását köszönhette. Ez jelenthette a kazár hadjáratokban való részvételt is. Árpád ugyanakkor a nyugati kapcsolatokat erősítette, hiszen esetleg a 881-es nyugati (Ostmark/Ausztria) kalandozás idejében is, de a 892. évi morávia, a 894. évi pannóniai hadjáratok időszakában már bizonyosan Árpád volt a fejedelem. Árpád kötött vezértársa, Kuszán jelenlétében szövetséget a VI. (Bölcs) Leó bizánci császárt képviselő Nikétász patrikiosszal az Al-Duna közelében. A szövetség következménye a kezdetben sikereket hozó, de vereséggel végződő bulgáriai kalandozás volt. Árpád személyesen nem vett részt ebben a bolgár hadjáratban, így a vereség serege vezetőjeként egyik fiát (Liuntika–Jutocsa) érinthette. Konsztantinosz szerint Árpád fejedelmet a bolgár szövetségben indított besenyő hadjárat űzte el a szállásterületről. A besenyőktől elszenvedett súlyos vereség nemcsak Árpád fejedelemsége időszakában történt, hanem neki is menekülni kellett népével együtt. A besenyő támadás következtében el kellett hagyni Etelközt, a Don és a Duna közti szállásterületet. Ezt a súlyos csapást valamelyest kiegyenlítette, hogy a Kárpát-medencében Árpád vezetésével a magyar és kavar törzsek új szállásterületet, hazát találtak.

Árpád legteljesebb jellemzését a konsztantinoszi történetből tudjuk, amelyet dédunokájától, Termacsutól eredeztethetünk. Eszerint a magyarok Árpádot „egyaránt nagyra becsülték bölcsességéért, megfontoltságáért és vitézségéért, és rátermett volt erre a tisztségre."[1948] Jóllehet, paradox módon, Árpádot apjával, Álmossal versenyezteti a császár, mivel Levedi ezt a két jelöltet ajánlotta a kagán figyelmébe, a jellemzésből kitűnnek Árpád személyes tulajdonságai. A leírásban nem szerepel a 'nemes' jelző, mint Levedi esetében, ebből azonban nem lehet arra következtetni, hogy Árpád vagy Álmos ne lett volna előkelő származású, hiszen akkor Álmos nem lehetett volna második vajda (törzsfő), illetőleg Levedi nem jelölte volna őket a

[1946] Vö. Kristó 1980. 227.; Kristó 1996g. 172–173.
[1947] Györffy 1959. 142–143.
[1948] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 8-11.; DAI 38,50-51.; DAI 2003. 172–173.; ÁMTBF 45.

fejedelemségre.[1949] A 'nemes' jelző hiányából nem lehet arra sem következtetni, ahogy azt a történeti kutatásban többen is tették, hogy a nemes származású Levedi a kündü, a vitéz Álmos és Árpád pedig a gyula tisztséget töltötte volna be.[1950] Bármelyik tisztség betöltésénél alapfeltétel volt a nemes származás, sőt a vitézség és bölcsesség is. E tulajdonságok Levedi vagy Árpád jellemzésénél toposzjellegűek is. Zimonyi István joggal hangsúlyozta, hogy a türk kagánok jellemzésének is része volt bölcsességük (bilgä), vitézségük (alp, ärdäm) hangoztatása.[1951] Szűcs Jenő szerint a nomád alkalmasság, idoneitas-szemlélet szerint a főfejedelem alkalmasságát az „égi kiválasztottság, a származás mítosza és a kagán egyéni rátermettsége (bölcsesség, hősiesség) együttesen indokolja."[1952] Árpád a nomád fejedelemtől elvárható, a fejedelemségre alkalmassá tevő, egyéni tulajdonságokkal rendelkezett. Árpádot azért találták a magyarok törzsfői, vezérei – köztük Levedi is – alkalmasnak (ikanos), mert vitézsége mellett tekintélyes, bölcs és megfontolt volt.[1953] Árpád portréja még Levediénél is teljesebbnek tűnik; egy vitéz, kiváló szellemi és vezetői képességekkel rendelkező személyiség képe bontakozik ki előttünk.[1954] Ez is magyarázhatja a szokatlan döntést, amelyet a magyar törzsfők hoztak, amikor nem az öregebb Álmost, hanem az ereje teljében levő, fiatalabb Árpádot választották meg, egyhangúan, fejedelemnek. Míg Árpád fő érdemének a kései utókor az új haza megszerzését tekintette, és a 'honfoglaló', vagy 'honalapító' jelzővel látta el, addig kortársai és fiai, unokái nemzedéke nagyságát a pajzsra emelésben kifejeződő fejedelmi méltóság megszerzésében, a fejedelmi dinasztia megalapításában láthatta.[1955] Árpád tekintélyének, képességeinek elismerése egyértelműen kirajzolódik a Konsztantinosznál megőrzött dinasztikus hagyományból. Kétségtelenül szerepe volt abban, hogy az „etelközi vészt," és a szállásterületváltást a magyarság politikai és etnikai értelemben egyaránt túlélte. A vereség ellenére a magyarság nem gyengült meg, erről tanúskodnak a Kárpát-medencébe való beköltözés után folytatott hadjáratok.

II. 3. A KAVAROK (KABAROK) A MAGYAR TÖRZSSZÖVETSÉGBEN

A honfoglaló magyar törzsek, az ún. Hétmagyar mellett a történeti kutatás jóval kevesebbet foglalkozott a honfoglalás előtt csatlakozó kavarok/kabarok népével. Jóllehet kevesebbet tudunk róluk, mégis több vonatkozásban érdemes figyelmet fordítani rájuk. A fontos történeti szerepet betöltő Kazár Birodalomból érkeztek, és Kazária gazdasága, politikai szervezete, kultúrája, és nyelvei megértéséhez járulhat hozzá a kavarok jobb megismerése. A magyarokhoz csatlakozván, közvetítették ezt a kazár örökséget (török jövevényszavainkban megőrződve). A magyar törzsszövetséghez kapcsolódva fontos szerepet játszottak annak honfoglalás előtti, majd honfoglalás utáni életében, hadjárataiban.[1956]

[1949] Tóth 1996d. 14.; Tóth 1998. 123.
[1950] Györffy feltevésére vö. Györffy 1959. 80–83.; Györffy 1977b. 111.; Györffy 1993. 221.; Szűcs 1992. 188.
[1951] Zimonyi 1997. 464–465.
[1952] Szűcs 1992. 188.
[1953] Tóth 1996d. 13-15.; Tóth 1998. 123–124.; Tóth 2011. 100.
[1954] Tóth 1998. 123–124.; Tóth 2011. 100.
[1955] Tóth 1998. 124.; Tóth 2011. 100–101.
[1956] Összefoglalóan vö. Tóth 1984. 92–113.; Tóth 1998. 61–78.; Tóth 2011. 53–65.; legújabban Tóth 2013. 315–352.

II. 3. 1. Források a kavarokról

II. 3. 1. 1. A hiteles, korabeli források

Mindössze két hiteles, korabeli forrásunk őrizte meg a kavarok nevét, és adott információkat történetükről. Az időben korábbi, kortárs forrás a Salzburgi Évkönyvek folytatása (Continuatio Annalium Iuvavensium Maximorum), amely 1921 óta ismert a történeti kutatásban.[1957] Ez a fontos forrás a 881-es évnél beszámolt egy napfogyatkozásról, majd két háborúról vagy inkább csatáról a keleti frank birodalomhoz tartozó Ostmark területén. A feljegyzés szerint „az első csatát a magyarokkal [cum Ungris] vívták Wenia-nál, a második csatát a kabarokkal [cum Cowaris] Culmite-nél."[1958] A hadjárat során a két nép külön fronton harcolt a keleti frankok ellen Szvatopluk morva fejedelem szövetségében.[1959]

A második forrás, a konsztantinoszi DAI 39. fejezete, amely részletesen tárgyalja a kavarok történetét. Az elmaradhatatlan, és külön forrást jelentő, „tudnivaló, hogy" bevezetőt követően a 39. fejezet a következő információkat adja: „Tudnivaló, hogy az úgynevezett kabarok a kazárok nemzetségéből valók. És úgy történt, hogy valami pártütés támadt közöttük a kormányzat ellen, és belháború ütvén ki, felülkerekedett az előbbi kormányzatuk, és közülük egyeseket lemészároltak, mások pedig elmenekültek, és letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással és holmi kabaroknak nevezték el őket. Ennek következtében a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is. Mivel pedig a háborúkban legerősebbeknek és legbátrabbaknak mutatkoztak a nyolc törzs közül és háborúban elöl jártak, az első törzsek rangjára emelték őket. Egy fejedelem van náluk, azaz a kabarok három törzsében, aki máig is megvan."[1960] Ezt a híradást a bizánci császár megismételte sűrített formában a 40. fejezetben, amely a kabarok és türkök törzseiről címet kapta. Ebben megemlítette, hogy „első a kabaroknak a kazároktól elszakadt előbb említett törzse." Majd a törzsnévlista után azt olvashatjuk, hogy „így egymással összeolvadván, a kabarok a türkökkel a besenyők földjére telepedtek."[1961] Ezt követi a Bölcs Leó bizánci császárral szövetségben vezetett bolgár háború, majd a bolgár–besenyő szövetség támadása a magyarok ellen, amikor azok serege hadjáraton volt. Az összefüggőnek tűnő passzus tartalmazza a magyarok kiűzését, majd letelepedését az új hazában, utalást Etelközre (Etel és

---

[1957] Klebel 1921. 123–143.

[1958] "Sol obscuratus est a tercio usque ad sextam horam. Primum bellum cum Ungaris ad Weniam, secundum bellum cum Cowaris ad Culmite." A Salzburgi Évkönyv és folytatása kiadására vö. Continuatio Annalium Iuvavensium Maximorum, red. H. Bresslau, In: MGH SS XXX/2. Hannoverae–Lipsiae, 1934. 742.; Klebel 1921. 37. o.; Schünemann 1922. 221–222.; a magyar fordításra HKÍF 209. (Tóth Sándor László)

[1959] Vajay 1968. 16.; Györffy 1983a. 20.; Györffy 1990a. 84.; Czeglédy 1985a. 55.; Bowlus 1995. 237–238.; Kristó 1996a. 85.; Kristó 1996g. 150.; Tóth 1996f. 8–10.; Vékony 2002. 184.; Makk 2012. 17.; Tóth 2013b. 315–316, 343–344.

[1960] Cod. Parisinus Gr. 2014. fol. 112r. vers. 13 – fol. 112v. vers. 18.; DAI 39,1-14.; vö. DAI 2003. 174–175.; ÁMTBF 46.; angol és görög nyelvű kiadására DAI 1967. 174–175.; HKÍF 126–127.; MEH 120.; a fejezet értelmezésére összefoglalóan vö. Jenkins 1962. 149–150.

[1961] A 40. fejezet vonatkozó híradására, Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. vers. 2-4, 7-10.; DAI 40, 3-4, 6-7.; DAI 2003. 174–175.; HKÍF 127–128. o.; értelmezésére Jenkins 1962. 150.

Kuzu formában), és az új szállásterület régi bizánci emlékeinek leírását.[1962] *Lényegében a 38. fejezet két „párhuzamos" története (Levedi és Árpád története) után a 39. és 40. fejezet jelentős része egy harmadik történetet ad, a „kavar/kabar történetet."* E két forrás, a Salzburgi Évkönyv 881-es híradása, és a DAI 948–952 közt lejegyzett, de néhány kurrens utalástól (mostanáig, máig) eltekintve a honfoglalás előtti időre vonatkozó részletesebb tudósítása jelenti a kazár–kavar népcsoportra vonatkozó, primér forrásbázist.

II. 3. 1. 2. A kavarokhoz és feltételezett utódaikhoz kapcsolt egyéb források

A fenti két hiteles, korabeli forráson kívül, a történeti kutatás más kútfőket is igyekezett feltárni a kavarok eredetére, történetére vonatkozóan.[1963] Egy nép hasonlónak tűnő névvel (Kabeiroi–Καβείροι) szerepel Szláv Tamás II. Mihály bizánci császár elleni, 821–824 között folyó felkelésével kapcsolatban bizánci forrásokban (Theophanes Continuatus, Joseph Genesios stb.).[1964] A 'Kabeiroi' etnonim Szláv Tamás szövetségesei azon listáján szerepel, amelyben a legtöbb népnév (hunok, alánok, abkházok, zikhek stb.) a Kaukázus regiójában lakó népekhez kapcsolható. A forrás alapján felmerült, hogy a Kabeiroi népet a konsztantinoszi kabarokkal azonosíthatjuk.[1965] A későbbi kutatás azonban jobbára elvetette, vagy legalábbis megkérdőjelezte ezt a lehetőséget, és feltételesen a szabírokra vonatkoztatta a népnevet. Vitatható, hogy bármelyik kaukázusi népnek köze volt-e ehhez a bizánci felkeléshez.[1966] Az idézett bizánci források tanúbizonysága nem egyértelmű, sem a felsorolt, többnyire kaukázusi népek bizánci felkeléshez fűződő viszonyát, sem pedig a 'Kabeiroi' népnevet, népcsoportot illetően.

Omeljan Pritsak több keleti kútfőben is megtalálni vélte a konsztantinoszi kavarokat, akiket külön törzsnek tekintett a kazár törzsszövetségen belül. Előbb a 13. századi volgai bolgár feliratokon fellelt arab nyelvű Yubar/Yuwar/Yowar alakot tekintette közép-bolgár alaknak. Ennek török megfelelője a kavar (Qawar), és mindkét formát visszavezette egy rekonstruált *'qiabar'* formára. Pritsak szerint a kavarok ősei a nyugati türk törzsek közé tartoztak.[1967] Ez a kései volgai bolgár forrás, amennyiben ez a név egyáltalán kavart jelent, nem lehet bizonyíték arra, hogy felkelésük előtt elkülönültek volna Kazárián belül.[1968] Pritsak a 10. századi itáliai zsidó szerző Pszeudo-Joszef ben Gorion ha Kohén 935 körül készült könyve, a Joszippon (Széfer Joszippon) népnevei között is a kavarokat vélte felfedezni. A Joszippon szövegében a Tógarma (ami a török népeket jelöli) tíz családja: „Kuzar (KVZR), Picnak (PYCNQ), Alan (ʿLN), Bulgar (BVLGR), Kacbina (KCBYN), Turk (TVRQ), Kuz (KVZ), Zakuk (ZKVK) Ungar

---

[1962] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. vers. 2- fol. 114v. vers. 8.; DAI 40,1-34.; vö. DAI 2003. 174–177.
[1963] Uhrman Iván vette számba a kavarokkal kapcsolatba hozott forrásokat, vö. Uhrman 2003. 270–273.
[1964] Theophanes 1838. 55.; Genesius 1834. 33.; vö. Uhrman 2003. 271. o. 17. jegyzet; Golden 1980. 139. o. 432. jegyzet; a Kabeiroi alakot szerepeltető bizánci forrásokra vö. Moravcsik 1983. 144.; legújabban a Kabeiron, Kabéron alakokra Ciocîltan 2011. 186. o. 35. jegyzet
[1965] Bury 1912. 89.; Togan 1943. 63.
[1966] A kételyre vö. Moravcsik 1983. II. 262–263.; Golden 1980. 139–140.
[1967] Pritsak 1965. 381–383.
[1968] Golden 1980. 136.

(’VNGR) és Tolmac (TVLMC).”[1969] Pritsak a Tógarma 10 családja között említett TWRQOY-t [TURQOI – T. S. L.] a konsztantinoszi türkökre (Tourkoi), a magyarokra értelmezte. Ugyanakkor utalt arra, hogy a Joszippon arab fordításában (leningrádi kézirat) a HBYR szerepel, ami Pritsak értelmezésében a kiabar, a konsztantinoszi kabar megfelelője.[1970] Egy másik 10. századi forrásban, az ún. Kijevi Levélben, a kairói genizában szereplő KYBR nevet szintén a kabarokkal hozta kapcsolatba.[1971] A két forrást kombinálva arra a következtetésre jutott, hogy „a Jószippon művének arab fordításában a kybr azonos a KYBR (Kybar vagy kiabar) szóval a kievi levélben.”[1972] Mindkét forrás olvasata vitatható. A Joszippon magyar kiadásában és fordításában is a Turk név szerepelt, nem indokolt a ’kabar’ olvasat. Az Ungar nevet a magyarokra vonatkoztathatjuk, akiket a Dzsajháni-hagyomány a turkok egyik fajtájának tekintett, Konsztantinosz pedig Turkoi névvel illetett. Így a Joszippon két népneve is inkább a magyarokhoz, semmint a kabarokhoz kapcsolható. A Pritsak-féle ’kabar’ értelmezést erősen vitatta a történeti kutatás.[1973] A kijevi levél, a kairói ganiza KYRR névalakját eltérően olvasták a történeti kutatásban. Vékony Gábor ófelnémetből ’kijevi’, Harmatta János a perzsa ’Kayβar’ szóból ’királyi, uras, szép megjelenésű’, Ciocîltan pedig az arab ’kabir’ szóból ’nagy’ jelentésben értelmezte.[1974] Az olvasatok ellentmondásosak, bár valószínű, hogy az ún. Kijevi Levél vagy kairói geniza, kazár/türk jellegű rovásírással íródott.[1975] Nem tekinthetjük a kavarokra vonatkozó biztos forrásnak sem az arab nyelvű, 13. századi bolgár feliratokat, sem a Joszippont, sem pedig a Kijevi Levelet.

Harmatta János egy szaka és egy kínai forrást kapcsolt a kavarok történetéhez. A „szaka nyelvű, a Stael–Holstein tekercs, amely a keleti türk törzsszövetség két ágának, a Tölisnek és a Tardusnak a törzseit sorolja fel, a kínai pedig a T’ang-shu, amely ugyancsak felsorolja a keleti türk törzseket.” Harmatta olvasata szerint a „szaka alak Karibari, amelynek hangértéke Qorbar, a kínai alak K’i-pi, amelynek „északnyugati T’ang hangalakja Kor-par és Kor-bar.” A hetedik keleti türk Tölis törzs nevét így „qobar vagy Qabar alakban” rekonstruálja. Harmatta a kínai forrás alapján feltételezte, hogy „a K’i-pi qobar/qabar törzs jelentős szerepet játszott a kínaiak oldalán 652-ben az A-shih-na Ho-lu nyugati türk qagan ellen vezetett hadjáratban.”[1976] Szerinte lehetséges, „hogy egyik ága [ti. a K’i-pi = kabar törzs – T. S. L.] ekkor húzódott át Európába, ahol a kazárokhoz csatlakozva a Don mellett telepedett le.”[1977] Nincs azonban magyarázat arra, hogy a kínaiakkal szövetkező, keleti türkök egyik törzse a nyugati türkök elleni háborúskodás

[1969] A Jószippon fenti olvasatára és magyar fordítására, értelmezésére vö. Spitzer–Komoróczy 2003. 65–67. – A fenti nevek közül a Kuzart kazároknak, a Picnakot pecsenegeknek, besenyőknek, az Alant alánoknak, a Bulgart (volgai) bolgároknak, a Turkot törököknek, az Ungart magyaroknak értelmezték.
[1970] Golb–Pritsak 1983. 37.
[1971] Golb–Pritsak 1983. 35–37.
[1972] Golb–Pritsak 1983. 37.
[1973] Pritsak megkérdőjelezésére vö. Ligeti 1985a. 17.; Vékony 1992. 935–936.
[1974] Vékony 1992. 935–936.; Harmatta 1997. 136–137.; Ciocîltan 2011. 187.
[1975] Kazár/türk jellegű rovásírást állapított meg mindkét kairói genizaszövegben Golden 1980. 24. o. 40. jegyzet; idézi e véleményt még Uhrman 2003. 271. o. 22. jegyzet.
[1976] A nyugati türkök történetére vonatkozó adatra vö. Chavannes 1903. 61.; a munkát és a fenti adatot idézi, a kabarokra értelmezve a Ki-pi nevű keleti türk Tölis törzs nevét Harmatta 1998. 142.
[1977] Harmatta 1998. 142.

során miért vált volna ketté, és csatlakozott volna a kazárokhoz. A bizonytalan olvasat nem erősíti meg a kavarok keleti türk eredetét és 652 körüli csatlakozásukat a már létező Kazár Kaganátushoz.

Több kutató is felvetette a kavarok khorezmi eredetét. Eszerint a kavarok az arabok által 712-ben meghódított Khorezm (Khwárezm) birodalomból, majd vazallus tartományból kerültek Kazáriába, és onnan a magyarokhoz.[1978] Gyóni Mátyás a Magyar Királyságban élő, 12. századi bizánci forrásban felbukkanó kálizok eredetét visszafelé kutatva jutott el a tanulmánya címében is szereplő „következtetési" láncig: kalizok – kazárok – kavarok – magyarok.[1979] Kinnamosz 12. századi bizánci történetíró Epitómé című történeti munkájában megemlékezett az általa hunnak, dalmatának és paionoknak is nevezett magyarok közt lakó kálizokról. Az egyik, 1150-re vonatkozó passzus szerint a bizánciak ellen harcoló magyar seregben ott voltak „nemcsak az ország lakói, hanem részben hun lovasok, részben a köztük élő, de más hiten levő kalizok (Χαλισίων). Mert míg a hunok a keresztények hitét vallják, ezek most is a – mégpedig nem is tiszta! – mózesi törvényeket használják. Azt mondták tehát, hogy ezek meg még a besenyők harcolnak a dalmatákkal [ti. a magyarokkal – T. S. L.] együtt."[1980] Kinnamosz másik passzusában az 1165 körüli bizánci–magyar háborúskodás kapcsán ezt olvashatjuk: „ő a sirmioni [a Dráva és az Al-Duna közti Szerémség – T. S. L.] hunok közül – akiket náluk kalizoknak (Χαλισίους) szokás hívni, s akik mint mondtam, más vallásúak, a perzsákkal azonos hitet vallanak – sokat telepített."[1981] Gyóni más adatokat is kapcsolatba hozott a kálizokkal; így Zacharias rhétor 569 körül említett kwlsz népét a Kaukázus vidékén, a 733–746 körüli püspöki jegyzékben (Notitia Episcopatum) található Khválisz nevet, a Nesztor-krónika hvalisz népnevét és a Kaszpi-tenger Káliz-tenger elnevezését. Feltevése szerint a kaliz nép a zsidó vallás karaita ágát képviselte, és a kazár–arab háborúban kitüntette magát. Gyóni szerint a 8. század vége felé a kaliz Bulan a hadvezéri, bég címet is megszerezte. Gyóni úgy vélte, hogy amikor Bulan unokáinak egyike, Obadiah vallási reformot hajtott végre, és a talmudista irányzatot tette kötelezővé 863 táján, a „katonai vezetőszerepüktől és szabad vallásgyakorlásuktól megfosztott kalizok fegyverrel próbálták régi helyzetüket visszaállítani, de vereséget szenvedtek, elköltöztek Etelközbe, a magyarokhoz."[1982] Gyóni kazár eredetű nevet tulajdonított Bulcsúnak, és apjának (Kalész), akinek nevében a kaliz népnevet fedezte fel, de később feltevését visszavonta.[1983] Gyóni szerint a „kavar nem népnév, sem a karaim. Az előbbi a Konsztantinosznál leírt kazár belháború idején keletkezett alkalmi fedőnév, az utóbbi vallási elnevezés."[1984] Gyóni a kavarokat

[1978] A khorezmi-káliz elméletek összefoglalására vö. Uhrman 2003. 272.
[1979] Gyóni 1938. 90–96, 159–168.
[1980] A görög szöveget idézi Gyóni 1938. 86.; Ioannes Kinnamos (Kinnamosz) vonatkozó szöveghelyének bilingvis kiadására és fordítására vö. Moravcsik Gyula, ÁMTBF 202.
[1981] ÁMTBF 234.
[1982] Gyóni 1938. 163–164.
[1983] Gyóni 1938. 90–91,164.; utóbbit következtetését, a „kaliz harka" értelmezést visszavonta, és helyesen Káli hangalakú személynévként értelmezte, vö. Gyóni 1943. 64–65.
[1984] Gyóni 1938. 165.

kálizoknak tekintette, akik részint karaita zsidó vallásúak, részint (szerémségi részük) mohamedán vallásúak lehettek.[1985]

Gyónihoz hasonló következtetésekre jutott Tolsztov orosz régész is. Muszlim és héber forrásokra építő rekonstrukciója szerint Khorezmet 712-ben hódította meg Kutejba khoraszáni helytartó, aki száműzte a zsidó vallású írástudókat. A khorezmi száműzöttek Bulan vezetésével Kazáriába menekültek, és 712 és 730 között vezető szerepre tettek szert. Bulan a „kazár bégek dinasztiájának megalapítója" lett, háttérbe szorítva a kagánt, és a szinkretikus judaizmus lett Kazária államvallása.[1986] Tolsztov szerint Bulan unokája, Obadiah a 8. század 60-as, 70-es éveiben nagyszabású politikai és vallási reformot vezetett be, a bevándorló talmudista papságra és a kazár arisztokráciára támaszkodva. Ezért a khorezmiek/kavarok felkeltek, és vereségük után nyugatra, a magyarokhoz való meneküléséről.[1987] Értelmezése szerint a „kavar, a chvar, chovar név nyugati kazár kiejtése nem más, mint a chorezmiek saját neve, alán kiejtés szerint chval, choval, chal. Ez utóbbi kiejtés szerint chalisz formában, a kavarok utódait a XI. században [sic! – T. S. L.] Magyarországon külön népként jegyzik fel (Kinnamosz)." Tolsztov úgy értelmezte Kinnamosz híradását, hogy a chorezmiek utódainak vallása „félig zoroaszteri, félig zsidó szinkretikus jellegű volt."[1988] Tolsztov elméletét átvette Herbert Schönebaum.[1989] Schönebaum elfogadta azt a feltevést, hogy Khorezm 712-es arab meghódítása után, a judaista khorezmiek Bulan vezetésével Kazáriába menekültek, átvették a katonai vezetést, és államvallássá tették a szinkretikus judaizmust.[1990] A 760-as és 770-es években Bulan unokája, Obadiah, politikai és vallási reformokat hajtott végre a helyi pogány arisztokráciára és a külföldi zsidó papságra támaszkodva. Ez váltotta ki a kavarokkal azonosítható khorezmi emigránsok felkelését, és magyarokhoz való csatlakozását, amit Schönebaum 780 körülre tett.[1991] Úgy vélte, hogy a kavarok magukat nevezték úgy, mint „chwar, chowar, akik Ch(w)oresmből származnak." Szerinte az iráni eredetű khorezmi/kabar keveréknép volt, amely irániakból és ural-altajiakból tevődött össze.[1992]

Tolsztov és Schönebaum elméletével kapcsolatban kritikus vélemények fogalmazódtak meg.[1993] Az idézett feltevések építettek József kagán vitatott forrásértékű levelére, részben ebből ered e konstrukciók gyengesége is. Nem bizonyított, hogy Bulan és Obadiah káliz vagy khorezmi származású lett volna, és a kavarok felkelésének vallási oka lett volna. Gyóni jóval későbbre keltezte a kavar felkelést, mint Tolsztov vagy Schönebaum. A külföldi történetírásban kevésbé ismert Gyóni-féle elmélet árnyaltabb a khorezmi–káliz azonosítás kérdésben is.

Más kutatók is számoltak a khorezmi–kavar, illetőleg káliz–kavar azonosítás lehetőségével. Macartney a harcias kavarokat turkoknak tekintette, és nem zárkózott el attól a lehetőségtől,

---

[1985] Gyóni 1938. 88., 168.; a három törzs közül „legalább az egyik kaliz volt," vö. Gyóni 1943. 62.
[1986] Tolsztov 1950. 229.
[1987] Tolsztov 1950. 232–233.
[1988] Tolsztov 1950. 233.
[1989] Schönebaum 1957. 142–146.
[1990] Schönebaum 1957. 143.
[1991] Schönebaum 1957. 143–144.
[1992] Schönebaum 1957. 144.
[1993] Rövid összegzésükre vö. Uhrman 2003. 272.

hogy Khwarizmból származó zsoldosok voltak, akik fellázadtak a kagán ellen.[1994] Boba Imre muszlim vallásúnak, khorezmi eredetűnek és iráni származásúnak vélte a kavarokat, abból a logikából kiindulva, hogy a kazár haderő részben muszlim zsoldosokból állt, akik nem harcolhattak a muszlim arabok ellen, ezért az északnyugati határokat bízták rájuk.[1995] A magyar történeti kutatásban általában úgy vélekedtek, hogy a kavarok több népcsoport együttesét jelentették, amelyek egyikét a kálizok képviselték. Györffy György vette számba legteljesebben az ún. csatlakozott népeket.[1996] Szerinte a khorezmiek a 8. században tűntek fel kazár birodalomban, a kazár uralkodó testőrei voltak, de kereskedelemmel és iparral is foglalkoztak.[1997] Úgy vélekedett, hogy a „khorezmiek a kazár uralom ellen fellázadt s a magyarokhoz csatlakozott kabarok egy részének leszármazottai," akiket Magyarországon káliz néven ismertek; „részben a királyi jövedelmek kezelői és pénzverők, részben határőr szolgálatot teljesítenek."[1998] Györffy tehát elfogadta a khorezmi–káliz azonosítást, a kavarok egyik csoportjának tekintette őket. Az iráni nyelvű kálizok esetében nem számolt zsidó vallásukkal, Kinnamosz, Abu-Hamid és Maszúdi híradásai alapján mohamedánoknak tekintette őket.[1999] Györffy az Oszlár, Varsány helynevekből alán néprészre következtetett.[2000] Összegzése szerint a kabarság jelentékeny részét a harcos segédnépek alkották, amelyek között „legismertebbek az iráni nyelvű mohamedán khorezmiek, magyarul kálizok."[2001] Kristó Gyula alapos összefoglalást adott a kavarok közé sorolt népelemekről.[2002] Szerinte a „kavarság összetevőire használt elnevezések nem azonos alapokon állnak, egyesek valóságos népekre utalnak, más nevek pedig vallási hovatartozásra."[2003] Úgy vélte, hogy a mohamedán vallású izmaeliták egyik csoportját a volgai bolgárokban, a másikat a „kálizokban kereshetjük, akik iráni nyelvet beszéltek."[2004] A Kinnamosz-féle passzusokat Gyónival ellentétben úgy értelmezte, hogy „bár nem lehet kizárni, hogy a kálizok között zsidó valláson levők is lehettek, többségük mégis mohamedán volt."[2005] A káliz elnevezést Hvárezm nevéből származtatta.[2006] Kristó is megemlítette az arab Abu-Hamid al-Garnati utazót, aki 1150–1153-ban járt Magyarországon. Abu Hamid szerint „ezerszámra élnek a magrebi származásúak, és szintén megszámlálhatatlanul sokan vannak a hvárezmiek. A hvárezmi származásúak a királyt szolgálják, keresztényeknek tettetik magukat, s titokban tartják, hogy muszlimok. A magrebi származásúak ezzel szemben csak háborúban szolgálják a keresztényeket, és nyíltan vallják az iszlámot."[2007] Kristó szerint a „hvárezmiek vitán felül állóan kálizok," míg a magrebiek esetén valószínűtlennek tartja az észak-afrikai, vagy az alán

[1994] Macartney 1930. 132–134.
[1995] Boba 1967. 116–117.
[1996] Györffy 1959. 44–76.; Györffy 1990b. 43–79.
[1997] Györffy 1959. 51.
[1998] Györffy 1959. 51.; hasonlóan később is, Györffy 1990b. 86, 88.
[1999] Györffy 1959. 51–54.
[2000] Györffy 1959. 54–59.; hasonlóan Györffy 1990b. 88–89.
[2001] Györffy 1959. 51.
[2002] Kristó 2003a. 37–67.
[2003] Kristó 2003a. 41.
[2004] Kristó 2003a. 45.
[2005] Kristó 2003a. 45–47.
[2006] Kristó 2003a. 45.
[2007] Abu Hamid tudósítására vö. Bolsakov–Mongajt 1985. 56–57.; Kristó 2003a. 47.

eredeztetést, és törököknek, úzoknak vélte őket.[2008] Czeglédy Károly úgy fogalmazott, hogy a besenyőkkel, és később a kunokkal érkeztek a kálizok, akiket határőrvidéki szolgálatra alkalmaztak. Emellett korábban, a „kavar kapcsolat révén szerény számban ortodox és karaita zsidók, valamint mohamedánok (kálizok) is juthattak a honfoglaló magyarok közé."[2009] Czeglédy a 11–12. századra tette a kálizok betelepedését Magyarországra, és csak kisebb mértékben számolt azzal, hogy a kavarok révén kerültek be. Uhrman Iván elfogadta azt, hogy „a kabarság magja Belső-Ázsiából származott", de ez „nem zárja ki jelentős alán, bolgár s főként khorezmi csoportok jelenlétét soraikban."[2010]

Jómagam szkeptikusabb álláspontot vallok a kérdésben, nem látván bizonyítottnak a khorezmi–kazár–kavar–káliz láncolatot sem nyelvi, sem történeti vonatkozásban.[2011] A khorezmiekre való krónikás utalásokon kívül a kálizok 12. századi jelenléte, további katonai segédnépi szerepköre az alapja ezeknek a feltevéseknek.[2012] A kálizok „mohamedán vallása nem bátorítja a kavarokkal való azonosságot, hiszen e vallás csak a 10. században terjedt el a volgai bolgárok és a magyarok helyére került besenyők körében, amikor a kavarok a magyarokkal együtt már a Kárpát-medencében laktak.[2013] A khorezmi–káliz–kavar elnevezések eltérnek egymástól, tehát nem lehet egymásból levezetni őket, ahogy azt a szakirodalomban többen is tették.[2014] A 12. századi magyarországi kálizok jóval kisebb része lehetett a kavarok leszármazotta, akik 950 után eltűntek a forrásokból. Vallásukat illetően bonyolultabbnak érzem a kérdést, mint ahogy azt az újabb szakirodalom vázolta, kizárólag mohamedánokként számolva a kálizokkal. A kálizok között lehettek mohamedánok, hiszen a 10. század előtt a Kazár Kaganátusban már jelen voltak muszlimok, de számolhatunk zsidó vallásúakkal is, sőt pogányokkal is.[2015] Továbbra is fenntartom azt az álláspontomat, hogy nemcsak a honfoglaló magyarokkal együtt, és a kavarok részeként, hanem a későbbiekben, a 10–11. században is bekerülhettek kálizok a Kárpát-medencébe, akár a Kazár Kaganátus 965. évi bukása után, akár a 11. század folyamán, a besenyőkkel együtt, akiket Kinnamosz is említett 1150 táján, éppen a kálizokkal együtt.

Grégoire radikális ötlete szerint a kavarok azonosíthatók a besenyők első három, kangar nevű törzseivel az egyező törzsszám, és a besenyőknél meglevő Jula törzs és a magyar gyula tisztség alapján stb.[2016] Ez a feltevés sem történetileg, sem pedig filológiailag nem valószínű, mindössze a két népcsoport élenjáró, vezető szerepének hasonlóságára épül.[2017] A források alapján felmerült még az Anonymusnál szereplő hét kun vezér, akik a történet szerint a kijevi fejedelem segítségére siettek, majd vereségük után csatlakoztak Álmos vezérhez, és vele együtt

---

[2008] Kristó 2003a. 47–49.
[2009] Czeglédy 1985b. 100, 102.
[2010] Uhrman 2003. 273.
[2011] Tóth 1984. 108.; Tóth 1998. 73.; Tóth 2011. 61–62.
[2012] Tóth 1998. 73.; Tóth 2011. 61.
[2013] Tóth 2011. 61–62.
[2014] A Khwarezm>Khvalinz> Khvaliz levezetés kritikájára vö. Ciocîltan 2011. 180.
[2015] Czeglédy 1985b. 101.
[2016] Grégoire 1937. 637–640.
[2017] Bírálatára vö. Uhrman 2003. 272. o. 36. jegyzet

jöttek be a honfoglaláskor.[2018] A kunok említése Anonymus anakronizmusa, történeti forrásértéket aligha tulajdoníthatunk neki.[2019] Anonymus másik híradása ugyanígy reminiszcentia, amikor megemlékezik arról, hogy Ménmarót fejedelem területén, a Szamos és Körös között kozárnak mondott népek laktak.[2020] Az utóbbi híradásban esetleg megőrződhetett a magyarok által kozárnak is nevezett, csatlakozó idegen népesség emléke.[2021] Anonymus megemlékezett a Kárpát-medencében lakó székelyek csatlakozásáról Árpádhoz, míg a krónikakompozíció először 1116-ban, majd 1146-ban említi a székelyeket a besenyőkkel együtt, mint elővédként harcolókat.[2022] A székelyek esetében is többen elfogadták, hogy a kavarokkal azonosíthatóak, vagy a kavarok egyik törzse a székely volt.[2023] A székelyek hun, avar, kavar, volgai bolgár és finnugor magyar eredetét egyaránt feltételezték.[2024] Úgy vélem, hogy hiányoznak az egyértelmű bizonyítékok a székelyek esetében is – a katonai szerepkört, az elővéd funkciót szokás említeni –, még a két név sem mutat semmilyen hasonlatosságot.[2025] A 12. század elején összeállított orosz őskrónikában előforduló, a magyar honfoglalás körüli időben említett fekete ugrok, és a 11. század elején Querfurti Brunónál és Chabanne-i Ademarnál előforduló, pogány, sötét bőrszínűként ábrázolt, és István király által legyőzött, megtérített „fekete magyarok” esetében merült fel a kavarokkal való azonosítás lehetősége. A fehér és fekete színszimbolika értelmezése nem egyértelmű, többféle értelmezés lehetséges, amelyre később térek ki.

Legutoljára meg kell említenem, hogy a Kaukázusban létezik egy kislétszámú kabard (kabard–adighe) nevű nép a Kabard- és Balkárföld tartományban. A történeti kutatásban felmerült, hogy a magyarokhoz menekült konsztantinoszi kabarok és a kabardok között kapcsolat lehet. Szádeczky Lajos szerint.a besenyők első támadása miatt a magyarok és a kabarok egy része visszament keletre, és ezek utódai a „mai” kabardok.[2026] Szentkatolnay Bálint Gábor hipotézise nyelvészeti alapon megkülönböztette a magyarokhoz csatlakozó kabard szekul (székely) törzset, a kazárokat, és a Kubán és Terek folyó mentén helyén maradó, függetlenségét megőrző kabard csoportot, az adighe–kabardok elődeit.[2027] A későbbi történeti kutatásban nem foglalkoztak a kabar–kabard kontinuitás kérdésével. Konsztantinosz alapján nem tudunk

---

[2018] Anonymusra SRH I. 46–47.; fordítására HKÍF 289, 292–293.; az anonymusi kunok kavarokkal való azonosítására, illetve a kavarokra való emlékezésre összefoglalóan Németh 1930. 223, 238–240.; Göckenjan 1972. 36–39.; Dümmerth 1977. 77, 97.; Kristó 1980. 108., 115.; Silagi–Veszprémy 1991. 148.; Kristó 2003a. 39, 46.

[2019] Anonymus kunjai és a konsztantinoszi kavarok azonosítása ellen vö. Vernadsky-Ferdinandy 1957. 90–91. o. 205. jegyzet; Tóth 1984. 107.; Tóth 1998. 71.

[2020] Vö. SRH I. 49.; MEH 145.; HKÍF 295.

[2021] Kristó 2003a. 43.

[2022] A Képes Krónika 1116. évi és 1146. évi adataira l. SRH I. 436, 456.; Anonymus (50, 51. caput) székelyeire l. SRH I. 102., 104.; HKÍF 336–337. (Veszprémy László)

[2023] A székely-kavar azonosítást vagy legalábbis részleges azonosítást egyik kavar törzsként, néprészként elfogadta többek között Moór 1944. 34–36.; Györffy 1959. 45–46.; Kristó 1996b. 49–57.; hasonlóan a kavar keretek között helyezte el a volgai bolgár, eszekel eredetűnek vallott székelyeket Kristó 2003a. 54–67.

[2024] A székelyek eredetkérdésére vonatkozó elméletekre összefoglalóan vö. Kordé 1991.; Kristó 1996d.; a székelyeket a honfoglalás előtt, az V. század vége és a 7. század vége előtt, bolgár-törökökkel együtt beköltöző finnugor-magyaroknak tartotta legutóbb Vékony 2002. 167–171, 172–179, 211–215.

[2025] A székely–kavar azonosítás bizonytalanságára, megkérdőjelezésére vö. Tóth 1984. 108.; Tóth 2011. 61.

[2026] Szádeczky 1898. 1–20.

[2027] Szentkatolnai 1901.

helyükön maradó, vagy visszaköltöző kabarokról, így történeti oldalról egyelőre nem bizonyítható a hipotézis.

A kavarok kutatásába bevont források áttekintése azzal a konklúzióval jár, hogy a kavarok történetét a Salzburgi Évkönyv és Konsztantinosz híradásai alapján kell tanulmányoznunk.

II. 3. 2. A kavarok/kabarok neve, etimológiája

A kavarok történetének első vitatott kérdése a *kavar név alakja, eredete és jelentése*. A kavar név Konsztantinosznál a DAI 39. és 40. fejezetében „Κάβαροι és Καβάρων (pl. gen.) alakban", azaz kabar alakban szerepel.[2028] Konsztantinosz császár a következőképpen utal rájuk „úgynevezett kabarok" (λεγόμενοι Κάβαροι) és „holmi kabarok" (Κάβαροί τινες).[2029] Ezek a kifejezések bizonytalanságra utalhatnak. A kavar név szerepel a Salzburgi Évkönyvben a 881-es évnél, 'Cowaris' alakban,[2030] amelyet Kovár vagy Kavar formában értelmezhetünk.[2031] A szakirodalomban okkal merült fel olyan feltevés, amely szerint egyes magyar helynevek, mint például a Hont megyei Kovár vagy a Nyitra megyei Kovárc tanúskodhat az elszakadó kazár népcsoport Kovár vagy Kavar nevéről.[2032] Nehéz eldönteni, hogy vajon a bizánci változat, a kabar – amely tükrözhet egy kavar alakot – vagy pedig a latin névalak, a kovar/kavar tekinthető-e a magyarokhoz csatlakozó kazár etnikai csoport etnonimjének. A történeti kutatásban korábban jóval gyakrabban használták a kabar alakot,[2033] jóllehet a kavar tekinthető inkább az elfogadott névalaknak.[2034] Golden megközelítése szerint a kabar (Qabar) forma tekinthető az etnoním eredeti török alakjának, míg a latin kovar ('Cowaris') a helynevek tanúbizonysága szerint „valószínűleg magyar forrásból ered."[2035] Ciocîltan a bizánci Kabaroi/Kabeiroi alakok mögött egy arab 'kabir' alakot feltételez, amely a törökben Kabar/Kavar alakot ölt, és végül a magyarban a Kovar formát, ahogy helynevek és forrás is tanúsítja.[2036] Nehéz megállapítani, hogy vajon a kabar vagy a kovár/kavar névalakot használhatták a korszakban, és melyiket tekinthetjük „eredetinek," attól is függően, hogy török vagy magyar etimológiát keresünk a név hátterében. Úgy vélem a 950 körüli konsztantinoszi 'Kabaroi' alakok, és feltételesen a kaukázusi kabard népnév alapján, hogy *a kabar változat lehetett az eredeti török névalak vagy egy arab jövevényszó török alakja, míg a kavar/kovár formát a magyarok használhatták a velük együtt élő kazárok megnevezésére***.**

[2028] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 13, 14.; fol. 112v. vers. 6.; fol. 113r. vers. 1, 4, 8.; DAI 3,1,2,7,13.; 40,1,4,7.; vö. DAI 2003. 174–175.; pl. a kabar alakot használta már Kuun 1892. I. 121–127.; vö. még Golden 1980. I. 139.

[2029] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 14.; fol. 112v. vers. 6-7.; DAI 39,2,7.; vö. DAI 2003. 174–175.; vö. még Tóth 1984. 105.; Tóth 2011. 58.

[2030] Klebel 1921. 37.; Schünemann 1922. 221–222.; Golden 1980. 139.

[2031] Gyóni 1943. 61–62.

[2032] Kovár Hont és Nyitra megyékben, Kovárc a Nyitra völgyében, Németh 1930. 235–236.; hasonlóképpen Németh Gyula alapján Golden 1980. 139.; ennek megkérdőjelezésére Kristó 2003a. 40.

[2033] Pl. Kuun 1892. 121–127.; Kristó 1996g. 150–152.; Golden 1980. 139–141.; Várady 1989. 27–58.

[2034] Macartney 1930. 112–124.; Györffy 1990a. 83–84.; Tóth 2010. 136–140.; Tóth 2011. 53–65.; Róna-Tas 1996a. 273.; Róna-Tas 1999. 347.; Róna-Tas–Berta 2011. I. 35.

[2035] Golden 1980. 139–140.

[2036] Ciocîltan 2011. 185–186.

A kavar név olyan (nép)csoportra utalhat, amely Konsztantinosz szerint három nemzetséget (γενεά), illetve törzset foglalt magában, és amelyet a bizánci császár népként (έϑνους) említett.[2037] A kavar megnevezést tekintették a felkelés során keletkezett „fedőnévnek," „gyűjtőnévnek," vagy hivatalos névnek.[2038] A szakirodalom zömmel azonban nem egy mesterséges név, hanem egy valóságos népnév vagy törzsnév mellett foglalt állást, legfeljebb az képezte vita tárgyát, hogy saját névről vagy mások által adott népnévről van-e szó. [2039] A kérdés megoldásában két mérvadó forrásunk névhasználata segíthet. A Salzburgi Évkönyv két nép elleni harcról számolt be a 881-es évnél; a magyarok (Ungri) és a kavarok (Cowari) ellen háborúztak.[2040] Hasonlóképpen a konsztantinoszi DAI 39–40. fejezetében két nép szerepelt összekapcsolódva: a magyarok/türkök (Tourkoi) és a kavarok (Kabaroi). Mindkét forrásban a magyarokat egy-egy olyan etnonim (Ungri, Tourkoi) jelölte, amely nem önelnevezésük volt, hanem más népek által rájuk ruházott népnévnek tekinthetőek. Ezért a kavar név nem saját népneve volt a kazár birodalomtól elszakadt három törzsnek.[2041] Felmerült az a lehetőség, hogy a kavar egyik, vezető nemzetségük/törzsük nevét őrizte.[2042] A török népek, törzsszövetségek körében általános volt, hogy az etnonim tartalmazott egy számot (a törzsek számát) és egy népnevet (pl. Kilenc Oguz–Tokuz-oguz, Három karluk–Üç-Karluk; tíz ogur–On-ogur).[2043] A magyarok nevezhették magukat Hétmagyarnak (anonymusi Hetumoger), és hívhatták a kazár törzseket Háromkavarnak/Háromkabarnak is.[2044] Ez utóbbi hipotézis persze azt előfeltételezi, hogy a magyarok nevezhették így szövetségeseiket, utalva három törzsükre. A magyar törzsek hívhatták a kazár birodalomtól elszakadó népcsoportot „Kozárnak/Kazárnak" is, emlékeztetve korábbi birodalmi, törzsszövetségi kereteikre.[2045] A történeti kutatás tehát szinte kizárólag etnonimként, mások által adott vagy esetleg saját népnévként számolt a kavar névvel. Legújabban Ciocîltan vetette fel azt a megoldást, hogy a bizánci császár félreértéséről van szó, aki azt hitte, hogy a Kábaroi tulajdonnév, amely néhány kazár törzset jelöl, holott ez köznév volt, és az előkelő társadalmi csoportot, a „nagyokat" jelölte.[2046]

Mi lehetett a jelentése az elszakadt kazár csoport kavar/kabar nevének? Ez régi, megoldhatatlan kérdése a magyar őstörténeti–nyelvészeti kutatásnak. A legtöbb kutató a török eredet mellett foglalt állást.[2047] A turkológiai kutatásban hosszú ideig az volt a legelfogadottabb teória – Vámbéry Ármin ötletére építve, és Németh Gyula tekintélyére alapozva –, hogy a kabar

---

[2037] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 13.; fol. 112v. vers. 17-18.; DAI 39,1,13, vö. DAI 2003. 174–175.
[2038] Gyóni 1938. 165.
[2039] Mindkét lehetőséget felvetette, Dunlop 1954. 197.; a magyarok használták e népies, tréfás melléknevet a kazárokra, akik sohasem nevezték így magukat, vö. Várady 1989. 35.
[2040] Bóna 2000. 13.
[2041] Tóth 1984. 106.
[2042] Róna-Tas 1996a. 273.; Róna-Tas 1999. 348.; Tóth 2011. 59.
[2043] Példákkal az összetett, számnév és népnév jellegű törzsnevekre Róna-Tas 1996a. 267.; Róna-Tas 1999. 340–341.
[2044] Kristó 1996a. 57., 67.
[2045] Anonymusnál a „gentes qui dicuntur Cozari" kifejezésre, vö. SRH I. 49.; a Kazar/Kozar név használatára a kavaroknál vö. Németh 1930. 238.; Várady szerint nem nevezték a magyarok kazároknak őket, vö. Várady 1989. 35.
[2046] Ciocîltan 2011. 188.
[2047] Moravcsik 1983. II. 144.; Jenkins 1962. 149.; Kristó 1996a. 55.; e török etimológiák ismertetésére és bírálatára a legutóbb Ciocîltan 2011. 185. o. 34. jegyzet.

név jelentése: „akik lázadnak, lázadók”.[2048] Ezt a ’lázadó’ etimológiát bírálatok is érték.[2049] Németh Gyula később finomította elméletét, és posztumusz munkájában már az szerepel, hogy a török szótő nem a ’qab’, hanem a ’qop’ (jelentése: „felkelni”, „fellázadni”), és a kovar etnoním parancsot rejt magában: „kelj fel, lázadj!”[2050] Nézetem szerint a „lázadó” etimológia mind régebbi, mind újabb változatában megkérdőjelezhető, és nemcsak nyelvészeti megfontolások miatt. Vitatható az a prekoncepció, hogy az etnonimnek tükröznie kell a nép történetét, jelen esetben egy kazár csoport felkelését a kazár kormányzat ellen. A népnév magyarázata ugyanis kazár birodalmi nézőpontot feltételez, a ’lázadó’ törzsek negatív megítélését. A magyar törzsek aligha használhatták a szervezeti kereteikbe befogadott jövevényekre ezt a diszkriminatív népnevet, és a csatlakozó három kazár törzs pedig aligha tűrt volna el egy ilyen megbélyegző „becenevet.”[2051] Kérdés, hogy Konsztantinosz történetének ismerete nélkül bárki feltételezhetett volna egy ilyen „lázadó” etimológiát, amit „nyelvészetileg tévesnek és logikailag nehezen hihetőnek” minősítettek.[2052] Felmerült egy qap-tőn alapuló alternatív török névmagyarázat: „akik támadnak, támadók.”’[2053] Ez az etimológia meggyőzőbb, hiszen a kavarokat éppen Konsztantinosz császár jellemezte úgy, hogy „háborúkban a legbátrabbaknak és legerősebbeknek mutatkoztak a hét törzs közül, és élen jártak”.[2054] Ez a ’támadók’ névmagyarázat megfelel a kavarok magyar törzsszövetségen belül játszott szerepének, és nem lévén pejoratív jelentése, használhatták a kavarok is.[2055] Egy újabb hipotézis a kavar etnonimet beillesztette a török eredetűnek vélt törzsnevek rendszerébe, amelyet hadrendi szempontok határoztak meg, és testrészek nevéhez kapcsolódtak. A kazár jövevények az ’orr’ jelentésű etnonimet kapták ebben, amely kifejezte a harcrendben elfoglalt, élenjáró helyzetüket.[2056] Érdekes magyarázatról van szó, ami azonban bonyolult rendszert alkot, és egyetlen kivétel is az elmélet megkérdőjelezéséhez vezethet. A kavar etnonimet levezették a feltételezett Chwār, Chowār alakot öltő khorezmi (Ch/w/oresm) tulajdonnévből is, amelyet a káliz névvel hoztak kapcsolatba.[2057] A khorezmi–kazár–kavar–káliz láncolat is bizonytalannak tűnik. Egy nézet szerint, „ha egyáltalán összeköthető valamilyen török szóval, akkor ez a kavir- ’összehoz, összegyűjt’ szó,” amely népszervezésre utal.[2058] Újabb hipotézis értelmében a bizánci Kabaroi–Kabeiroi alak egy arab kölcsönszóból, a „nagy” jelentésű ’kabir’ arab kölcsönszóból ered. Ez a szó a „nagyokat,” a kaganátus kiemelkedő, vezető rétegét jelentette.[2059] A korábbi, 19. századi magyar kutatásban a kabart a ’kóbor’ (kóborló) szóból vezették le, és száműzöttet jelöltek

[2048] Vámbéry 1895. 160. o. 32. jegyzet; Németh 1930. 237.
[2049] A ’Qab-tő csak elméletileg létezik,” vö. Golden 1980. 140.; vö. még Németh 1991. 264.
[2050] Németh 1991. 265.
[2051] Tóth 2011. 59.
[2052] Ciocîltan 2011. 185.
[2053] Golden 1980. 141. – ’those who attack, the Attackers’.
[2054] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 12-15.; DAI 39,10-12.; vö. DAI 2003. 174–175.
[2055] Tóth 1984. 106.; Kristó 1996a. 55.; Kristó 1996g. 150.; Tóth 2011. 58.
[2056] Berta 1996. 37.
[2057] Gyóni 1938. 86–96., 159–168. Schönebaum 1957. 142–146.; Jenkins 1962. 149.
[2058] Róna-Tas 1996a. 273.; Róna-Tas 1999. 348.
[2059] Ciocîltan 2011. 186–188.

vele.[2060] E régi magyarázatnak ma már csak tudománytörténeti jelentősége van. A jóval későbbi magyar történeti kutatásban azt feltételezték, hogy a kavar szó a magyar ’keverék’ jelentéssel bír, ami arra utalna, hogy az elszakadó kazár népcsoport különböző etnikai csoportokból állt.[2061] Egyik etimológiai kísérletről sem állítható biztosan, hogy fedi a történeti valóságot. Biztos névmagyarázatról akkor beszélhetnénk, ha valamelyik forrásunk utalna a népnév jelentésére. Nézetem szerint valószínű, hogy nem megbélyegző megnevezés (’lázadók’) lehetett, és nem is hadi funkciójukra (’támadó’ vagy ’orr’) utalt, vagy arra, hogy több csoportból szerveződtek (’keverék’), vagy éppen megszervezésük folyamatára vonatkozott. A kabar eredetileg a Kaganátus előkelő, vezető rétegét jelentette, szemben a köznéppel. Úgy vélem, hogy *a Kaganátusban használatos csoportnév, a ’nagyok’ válhatott a későbbiekben a magyarokhoz csatlakozott kazár csoport egyfajta etnonimjévé, de emellett a kazár és a kaliz neveket is használhatták megjelölésükre. A magyarok az eredeti kabar megnevezést kovár/kavar formában használták.*

II. 3. 3. A kavar történet kezdetei: a kazáriai polgárháború

II. 3. 3. 1. A kavar felkelés okai

A rejtélyes kavar/kabar etnonimnél fontosabb az a kérdés, hogy *mi váltotta ki a kavar népcsoport felkelését,* amely történetük kezdetét jelentette.[2062] Egyetlen forrásunk Konsztantinosz, aki a DAI 39. fejezetének elején közölt egy tömör tudósítást erről. Eszerint „úgy történt, hogy valami pártütés támadt közöttük a kormányzat ellen, és belháború ütvén ki, felülkerekedett az előbbi kormányzatuk, és közülük egyeseket lemészároltak, mások pedig elmenekültek, és elmenvén letelepedtek a türkökkel együtt.”[2063] A problémát az okozza, hogy a DAI ugyan beszámol a kazáriai belháborúról és kimeneteléről, de nem közli okát. Más forrás nem utalt semmiféle felkelésre. Egy kutató kérdőjelezte meg a konsztantinoszi tudósítást. James Howard–Johnston nézete szerint Konsztantinosz magyar vonatkozású híradásaiból az vitatható, hogy a kavarok lázadók lettek volna, nem pedig a kaganátus ügynökei. Szerinte a lázadás történetét akkor találta ki a kazár/kabar eredetű magyar uralkodó dinasztia, amikor a 9. század végén kiszabadult a kazár ellenőrzés alól.[2064] Előtte, a kazár népszervezés eszközeiként, a kavarok a kazár birodalom által kétfelé osztott magyarság nyugati csoportjának élére kerültek.[2065] Ez a feltevés ellentmond az egyetlen rendelkezésünkre álló forrásunknak, ami világosan szól egy kazáriai felkelésről (αποστασία), amit levertek. Így Howard–Johnston szkepszise nem tűnik indokoltnak. Várady László elfogadta a konsztantinoszi híradást, de hagyományos értelmezését megkérdőjelezte. Várady hipotézise szerint Kazária egy részén, a

[2060] Kuun 1892. I. 125. „kóborló enim in lingua Hungarica non solum praedonem, sed etiam vagum et exulem significat.”
[2061] Kristó–Makk–Szegfű 1973. 12.
[2062] A felkelés okaira összefoglalóan vö. Tóth 2013b. 318–323.
[2063] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 16 – fol. 112v. vers. 4.; DAI 39/3-5.; vö. DAI 2003. 174–175.
[2064] Howard-Johnston 2007. 188. –Váradyra hivatkozik a szerző az Árpád-dinasztia kazár/kabar eredete kapcsán.
[2065] Howard-Johnston 2007. 190.

kabar közösségen belül két párt közötti viszály folyt. Az ellenzék magához ragadta a hatalmat, mire az előző vezetés hívei polgárháborút robbantottak ki, de alulmaradtak a véres küzdelemben. A kagán és Kazária többi törzse semleges maradt ebben a 'kabar' belháborúban, amelynek végén a vesztes párt elhagyta Kazáriát, és a magyarokhoz csatlakozott.[2066] Míg Várady Kazárián belül helyi belvillongásnak tekintette a 'kabar felkelést,' addig Golden birodalmi dimenziót és jelentőséget tulajdonított a „kabar polgárháborúnak," sőt több belviszályt is valószínűnek tartott. Szerinte Kazáriában „voltak belső feszültségek, amelyek tükröződtek néhány nemzetség és törzs centrifugális tendenciáiban." Kazária „elbukott, a kabar polgárháború, és talán más feljegyzetlen belső viszály eredményeképpen."[2067] Úgy vélem, hogy a kazáriai felkelés megkérdőjelezése vagy leszűkítése egy kazáriai népcsoporton belüli küzdelemre egyáltalán nem indokolt.

A felkelés okainak vizsgálatakor a kutatók próbálták Kazária történetéből, a kazár berendezkedés sajátosságaiból megfejteni a kavarok megmozdulását. Leggyakrabban az unikumnak számító *vallásválasztáshoz* kapcsolták a kazáriai belháborút.[2068] A kazár vezető réteg a muszlim Arab Birodalom és a keresztény Bizánci Birodalom között, azok politikai befolyásának elkerülése miatt a zsidó vallást választotta.[2069] Feltételezték, hogy a judaizmus felvétele, vagy államvallássá tételére irányuló törekvés válthatta ki a kazáriai polgárháború kitörését.[2070].Árnyaltabb megfogalmazás szerint az első áttért kazár uralkodó Bulan volt, de a hitet harmadik leszármazottja, Obadiah (Abdiás) erősítette meg.[2071] E hipotézisen belül, jobbára elfogadott álláspont szerint nem a szigorúbb karaim/karaita irányzatot (amely csak Mózes öt könyvét, a Tórát fogadta el), hanem az orthodox rabbinista/talmudista irányzatot fogadta el a kagán és Kazária uralkodó rétege.[2072] A kazár áttérést a 11. századi héber források alapján 740–760-ra,[2073] vagy 760–770-re[2074] tették. Az arab Maszúdi alapján felmerült a 800 körüli időpont, mivel szerinte Harun al-Rasid (786–809) kalifa uralkodása alatt történt a kazároknál a zsidó vallás felvétele.[2075] Az áttérés kapcsán többen is a 830-as évekre gondoltak. Újabban ezt a feltevést az iszlám mintára vert kazár, Mózes feliratú dirhemek erősítik meg, amelyeket 837/838-ra kelteztek.[2076] A Konstantin–Cyrill legenda alapján az áttérést legkésőbb 860–861-re datálták. Ekkor a bizánci követség tagjaként Konstantin-Cyrill egy hitvitán vett részt, amely alapján feltehető, hogy ekkor térhettek át a kagán és egyes vezérei a zsidó hitre.[2077] A kavarokat

---

[2066] Várady 1989. 32–34.
[2067] Golden 1990. In Sinor 1990. 269.
[2068] Legutóbb összefoglalóan, további irodalommal Golden 2007. 123–162.
[2069] A kazárok zsidó vallásra való áttérésének okaira vö. Vásáry 1993. 144.
[2070] Artamonov 1962. 324–330.; Dunlop 1954. 116–170, 203; Novoszelcev 1990. 144–154.
[2071] Kokovcov 1932. 80.; Az ún. kazár levelezés német nyelvű fordítására vö. Pletnjowa 1978. 147–162, főleg 159–160.; a forrás értékelésére vö. Golden 1980. 133–134.; Róna-Tas 1999. 232.
[2072] Róna-Tas 1999. 232.
[2073] Artamonov 1962. 324–334.
[2074] Schönebaum 1957. 143–144.
[2075] 740-re tette az áttérés első szakaszát, 800-ra a rabbinikus irányzat felvételét, vö. Dunlop 1954. 170.; Pletnjowa 1978. 128.; Róna-Tas 1999. 232. o.; az áttérés első két szakaszát, 730-ra és 799-809-re tette Pritsak 1978. 278–280.
[2076] Az áttérés harmadik, polgárháborúhoz vezető fázisára, 837-843 között, Pritsak 1978. 278–280.; 835–840 közé tette az áttérést Ludwig 1982. 160–163.; az áttéréssel kapcsolatban, a „Mózes, Isten küldötte" feliratú, 837/838-ra keltezett kazár dirhemekre vö. Golden 2007. 156.
[2077] A 860/61 körüli áttérésre vö. Gyóni 1938. 161–163.; Györffy 1990a. 86.; 850/860-ra tette Novoszelcev 1990. 144–154.; legújabban Zuckerman 1995. 252–253.

pogányoknak is vélték, akik a zsidó vallás felvétele miatt lázadtak fel a zsidó vezetés ellen.[2078] Egy másik nézet a kavarokat a karaita irányzatot követőknek tekintette, akik felkeltek az ortodox, talmudista hitű kormányzat ellen.[2079] Egy hipotézis a kavarokat tartotta zsidó vallásúaknak, akiknek konfliktusai voltak a pogány kazárokkal, illetőleg Obadiah talmudista irányzatú vallási reformjával.[2080] A vallási magyarázatok között szerepelt az is, amely szerint a kavarok muszlimok voltak, vagy „legalábbis muszlim katonai arisztokrácia irányítása alatt álltak." Ez a teória a polgárháborút a judaizmust valló uralkodó réteg és a kazáriai muszlimok, valamint a Kazária és a muszlim Kalifátus közötti 850-es évekbeli viszályhoz kapcsolta.[2081]

Más, nem vallási magyarázatok is születtek a kazáriai polgárháborúra. Az egyik etnikai konfliktust keresett a kavar felkelés hátterében. A kavarokat bolgároknak, vagy khorezmieknek tekintették, akik fellázadtak a kazárok ellen.[2082] Feltételezték, hogy „a kavarok magyarokhoz való csatlakozását a hadsereg és a helyi hatóságok közti versengés eredményezte." E teória szerint a kavarok türk zsoldosok voltak a kagán szolgálatában, akik fellázadtak, és vereségük után elmenekülve, a magyarokhoz csatlakoztak.[2083] Egy hipotézis a kazár kettős királyság intézményével hozta kapcsolatba a kavar elszakadást. Eszerint konfliktus alakult ki a szakrális kagán és a tényleges uralkodó, a bég között. E küzdelemben a kavarok „a kagán párthívei voltak, akinek hatalmát a bég megnyirbálta, és vissza akarta állítani hatalmát, de vesztett."[2084] Végül azt az elméletet kell megemlítenünk, amely a kazár birodalom szerkezetéből indul ki, és belső hatalmi harcot feltételez. Golden nézete szerint „a nomád birodalmak, mint amilyen a kazár, konglomerátumok, és gyakrabban centrifugális erőkből állnak. A császár [ti. Konsztantinosz – T. S. L.] által megrajzolt kép tipikus, egy nomád államból törzsek kiválása. A vesztes fél eltávolodik a törzsszövetségből és egy másikhoz csatlakozik."[2085]

Elsődleges forrásunk, Konsztantinosz császár nem tért ki arra, miért tört ki a felkelés. A források hallgatása a feltételezett vallási viszályt ugyan nem zárja ki, de nem is bizonyítja. [2086] Feltételezték, hogy a zsidó hitre áttérés, a vallási és politikai reformok, a központi hatalom megerősítése együttesen válthattak ki felkelést.[2087] Ibn Ruszta híradása fontos ebben a kérdésben, amely szerint zsidó vallású a kagán, az j.sad és „azok, akik a vezérek és a nagyok közül hajlandók erre", míg „a többiek vallása hasonló a türkökéhez."[2088] Feltehető, hogy Kazária vezető rétegének egy része zsidó vallású volt, de a kazár többség a pogány türk ősvallást

---

[2078] Hóman–Szekfű 1928. 67.; Fodor 1986. 106.
[2079] Vékony 1992. 915–938. és 1034–1046.
[2080] Tolsztov 1950. 226–233.; Schönebaum 1957. 143–144.; bírálatukra vö. Golden 1980. 138.
[2081] Boba 1967. 115–117.
[2082] A kavarokat bolgároknak tekintette Fodor 1980 20.; khorezmiekre ld. Tolsztov 1950. 226–233.; Schönebaum 1957. 143–144.
[2083] Macartney 1930. 133.; vö. még Bálint 1971. 100–102.
[2084] Ezt a teória alapvetően Krymśkyi, A. nevéhez fűződik. Nem publikált elméletét hivatkozással kifejtette Pritsak 1965. 383.; az elmélet kritikájára Golden 1980. 138.
[2085] Golden 1980. 135–136.; hasonlóan Golden 1990. 268.; Golden 1992. 243.; belső hatalmi harcra utalt Kristó 1996a. 54.; a kabarokon belüli viszályra Várady 1989. 32–34, 55.
[2086] Golden feltételezése szerint a vallási viszályt valamelyik forrás említette volna, Golden 1980. 135.
[2087] Róna-Tas 1996a. 273–274.; Róna-Tas 1999. 329, 348.; Róna-Tas–Berta 2011. I. 35.; Fodor 1988. 92.
[2088] Ibn Ruszta híradására vö. MEH 90.; Kmoskó 1997. 204.

követte. Tudunk továbbá muszlim és keresztény kisebbségről is.[2089] Nézetem szerint a vezető réteg áttérése aligha válthatott ki polgárháborút. A felkelés etnikai okai sem bizonyíthatóak, mert Konsztantinosz szerint „a kavarok a kazárok nemzetségéből (genea) származnak”[2090] Kazária steppei birodalomként sok népet, illetve törzset foglalt magában (bolgárok/onogurok, szabírok, alánok, kaukázusi hunok stb.). Így nehéz eldönteni, hogy a kavarokat azért hívták-e kazároknak korábban, mert a Kazár Birodalomhoz tartoztak, vagy pedig ’valódi’ kazárok voltak.[2091] A bizánci híradásból „úgy tűnik, hogy a kabarok nem különböztek a többi kazártól a felkelés előtt.”[2092] Nem tartom valószínűnek azt a feltevést, hogy a kavarok egy meghatározott csoportot alkottak volna a kazár törzsszövetségen belül, amelynek saját neve lett volna.[2093] Az a hipotézis sem igazolható, hogy a kavarok a tényleges uralkodó (bég) ellen léptek fel a szakrális uralkodó, a kagán érdekében. Konsztantinosz császár leírása értelmében a felkelés a „kormányzat” (arkhé) vagy a „korábbi kormányzat” (próté arkhé) ellen irányult. Nézetem szerint az ’arkhé’ vagy ’próté arkhé’ ugyanarra a kormányzatra vonatkozik. Ebből a szempontból a ’korábbi kormányzat’ fordítás félrevezető lehet. Itt a kifejezés nem időbeliséget jelöl, hanem a ’hatalmat’, illetve az ’első hatalmat’ a kazár törzsszövetségen belül. Ezért a kifejezés Kazária első méltóságára, magára a kagánra vonatkoztatható. Tehát a kagán uralmával szemben tört ki a felkelés. A kagán mellett a második méltóság, a tényleges uralkodó, a bég (J.sad) is beleérthető a megfogalmazásba, hiszen ez a két méltóság együttesen jelentette a kazár birodalom vezetését ebben az időszakban.[2094] Utóbbit igazolhatja, hogy 838 táján a kagán és a bég küldött követet Theophilosz császárhoz, hogy megkérjék őt Sarkel felépíttetésére. Nem valószínű Várady László kombinációja, hogy a kavarok vezetésére vonatkozna ez a passzus, és a kavarok első méltóságára vonatkozó belharcról lenne szó.[2095] A konsztantinoszi szöveg más passzusaihoz hasonlóan, bizonytalan a vonatkozási rendszer; ti. hogy ki tekintendő a kavarok szempontjából az ’első hatalomnak’: a Kaganátus feje, vagy saját törzseik fejedelme. A kérdésre az a valószínű válasz, hogy *a magyarokhoz való csatlakozásuk előtt Kazáriában a kagán volt a három kavar törzs számára is az ’első hatalom’, és csak a Kazáriából való emigráció és a magyarokkal való letelepedés után válhatott számukra ’első hatalommá’ a három kavar törzs fejedelme*.

Mi lehetett tehát a kavar felkelés oka? Véleményem szerint a kazáriai polgárháborúnak politikai jellegű oka volt, tipikus és általános felkelésnek tekinthetjük egy nomád birodalmon belül. Úgy gondolom, hogy mind a vallási, mind az etnikai magyarázat vitatható. A kavarok a hatalom megszerzésére törekedhettek, nem pusztán valamiféle sérelmek (vallási, etnikai) által kirobbant polgárháborúra gondolhatunk, amelyben három előkelő (Adelstämme) kazár törzs részvételét valószínűsíthetjük.[2096] A kagán és a bég képviselte hatalom megdöntése lehetett a

---

[2089] Czeglédy 1985b. 101–102.; Tóth 1984. 110.; Tóth 2011. 55.
[2090] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 14-15.; DAI 39,2-3.; vö. DAI 2003. 174–175.; az angol fordítás szerint ”the Kabaroi were of the race (genea) of the Khazars”, vö. DAI 1967. 174–175.
[2091] Kazária soknemzetiségű voltára és népeire ld. Togan 1943. 40–76.; Ludwig 1982. 69–111.
[2092] Golden 1980. 135.; hasonlóképpen Kristó 1980. 150.; Kristó 1996a. 54.
[2093] Pritsak 1983. 381–382.
[2094] Golden 1980. 138.; Tóth 2011. 56.
[2095] Várady 1989. 133–135, 155.
[2096] Pritsak megkülönböztet négy fokozatot a törzsszövetségen belül: első szinten vezértörzset (Führerstamm) és

cél.[2097] A lázadó törzsek a Kaganátus nyugati részein élhettek, legalábbis erre utalhat vereségük utáni menekülésük iránya.[2098] A felkelés polgárháborút vont maga után, és csatát vagy csatákat vívtak. A háborúban a felkelő kazár törzsek alulmaradtak, a kagán és a bég mellett álló törzsek, illetve katonai erő győzedelmeskedett. Konsztantinosz szerint egyes felkelők életüket vesztették a harcban, mások elhagyták a kazár birodalom területét. A távozó kazár törzsek a magyarokhoz költöztek, a Don és a Duna közötti közös szállásterületen telepedtek le. A kavarok távozása, amely három kazár törzset érintett, gyengítette a Kaganátust, és ugyanakkor növelte a magyar törzsszövetség erejét.[2099] Már Hóman Bálint megfogalmazta, hogy a kagán „legjobb harcosait, a kabarokat és magyar szövetségeseit elvesztette."[2100] Véleményem szerint a kavarok elszakadásával, és annak ellensúlyozásával magyarázhatjuk a kagán szokatlannak tűnő gesztusát, a fejedelmi méltóság felajánlását, amellyel alárendelni igyekezett a magyar törzsszövetséget. Deér József álláspontja szerint a fejedelemválasztásban megnyilvánuló kazár barátság a lázadók befogadásával véget ért, ez ugyanis „casus belli-t, vagy legalábbis szakítást" jelentett. [2101]

A történeti kutatásban két álláspont fogalmazódott meg a kazár disszidens csoport nagysága kapcsán. Egyesek alábecsülve ezt, kazár törzstöredékekről emlékeztek meg, amelyeket aztán egy törzzsé szerveztek, vagy szerveződtek.[2102] Ez az álláspont kimondva-kimondatlanul arra épülhet, hogy a kazáriai polgárháborúban meggyengülhettek a vereséget szenvedő kazár törzsek, másrészt egy jelentősebb, hét törzsből álló alakulathoz csatlakoztak. Egy másik álláspont szerint létszámban is jelentős kazár csoport jelenhetett meg a magyar törzsszövetségben.[2103] Ez a felfogás arra alapozódik, hogy három kazár törzs kelt fel, és csatlakozott a magyarokhoz. Ez a törzslétszám elég lett volna egy új törzsszövetség megalakításához (vö. például Üç-Karluk = 'három-Karluk'). Véleményem szerint az utóbbi álláspont állhat közelebb az egykori történeti valósághoz. Jelentéktelen törzstöredékekből álló népről aligha emlékezett volna meg részletesen a bizánci császár, és beolvadásuk a befogadó törzsszövetségbe gyorsabban ment volna végbe, nem őrizhettek volna meg semmit önállóságukból.

Végezetül az erőviszonyokat kell vizsgálnunk a „pártütés" (ἀποστασία) miatt kitörő kazár „belháborúban" (πολέμου ἐμφυλίου).[2104] A Kazár Kaganátus haderejére vonatkozóan

---

nemes törzseket (Adelstämme), második szinten rokon törzseket (Rassenverwandten Stämme), akik szabadon csatlakoznak és megtartják vezetőjüket, harmadik szinten vazallus népeket, akik adót fizetnek (Vasallen Völker) és végül negyedik szinten a szolgatörzseket (Sklavenstämme), vö. Pritsak 1952. 52–53.

[2097] A hatalom megszerzése a cél, vö. Tóth 2013b. 322–323.

[2098] Boba 1967. 117.

[2099] Tóth 2011. 117.; Boba 1967. 115–116.

[2100] Hóman–Szekfű 1928. 72.

[2101] Deér 1945. 16.

[2102] A kagán népének lázongó töredékét említette Hóman–Szekfű 1928. 69.; törzstöredékekre utalt Gyóni 1943. 1943. 61–62.; Dienes 1978. 9.; Szűcs 1992. 287–288.; összefoglalóan erre a kabarok szerepét csökkentő álláspontra vö. Uhrman 2003. 273–278.

[2103] Összefoglalóan erre, a főleg a külföldi szakirodalomban megjelenő álláspontra Uhrman 2003. 278–280.; Ludwig 1982. 209..

[2104] A 'pártütés' és a 'belháború' kifejezésekre vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 17, 18.; DAI 39,3-4.; vö. DAI 2003. 174–175.

különböző.időszakokból származó, ellentmondó adatok állnak rendelkezésünkre.[2105] Mivel a kazáriai polgárháború és a kavarok csatlakozásának felső időhatára a Salzburgi Évkönyv tudósítása alapján 881, ezért a 9. század második felére vonatkozó adatok jöhetnek szóba. Ahogy azt már részletesen bemutattam egy korábbi fejezetben, a Dzsajháni-hagyomány (Ibn Ruszta, Gardízi stb.) szerint 870-880 tájára vonatkozóan 10 ezer fős sereggel rendelkezik a kazár másodfejedelem.[2106] Ebbe nyilvánvalóan nem számítanak bele a Kaganátus fennhatósága alatt álló népek (burtaszok, alánok stb.) csapatai. Az elszakadt három kavar törzs haderejét közvetve tudjuk meghatározni. A magyar törzsszövetség katonaságára vonatkozó Dzsajháni-hagyomány (Ibn Ruszta, Gardízi) nyújt segítséget. A már többször említett tudósítás szerint 20 ezer fővel vonul ki a kündü.[2107] Ebbe a létszámba a kavarok három elszakadt és magyarokhoz csatlakozó törzsének hadereje is beleértendő. Ha a 20 ezres létszámot a magyarok és a kavarok összesen tíz törzsére számítjuk át, egy törzsre kétezer lovast számítunk. Ebben az esetben *a kavarok három törzse hatezer fős kontingenst jelenthetett a kündüvel kilovagló, kivonuló 20 ezres magyar seregen belül.* Györffy György feltételezte besenyő analógia alapján, hogy egy törzsben öt nemzetség lehetett, így a tíz törzsben ötven nemzetség lehetett, s egy-egy nemzetség 400 lovast tudott kiállítani. A kavarok három törzsének 15 nemzetsége szintén 6000 fős haderővel rendelkezett. Természetesen más a helyzet, ha abból indulunk ki, hogy Konsztantinosz nyolc törzset említett, a kavarok törzsét egynek is számítva. Ebben az esetben egy törzsre kb. 2500 főt számíthatunk, így a kabarok kontingensét lényegesen leszállítva csak kb. 2500 főre tehetnénk. Hasonló létszámot eredményez, ha a 8 törzsnek megfelelően negyven nemzetséget tételezünk fel, hiszen ekkor egy nemzetségre 500 lovast számíthatunk. Ekkor a kavarok egy törzse öt nemzetségre tagolódva szintén 2500 lovast tud kiállítani.[2108] *A fenti, hangsúlyozottan becslésszerű adatok alapján, a kazár kormányzat legalább 10 ezer harcossal, a felkelő három kazár törzs pedig legalább 2500, legfeljebb 6000 fővel vehette fel a harcot.* A kormányzat és a lázadók között csatákra került sor, amelyekben a kagán és a bég mellett álló törzsek katonai túlereje győzedelmeskedett.

II. 3. 3. 2. A kazáriai polgárháború és a kavar csatlakozás kronológiája

A következő probléma a kazár polgárháború, illetőleg a kavar csatlakozás időpontja.[2109] A kutatásban legkorábbra, 780 tájára azok tették, akik azonosították a khorezmieket a kavarokkal.[2110] Mivel az azonosítás bizonytalan alapon nyugszik, és a magyarok jelenléte a Fekete-tengertől északra – ahol a csatlakozás megtörténhetett – a 830-es évek előtt nem bizonyítható írott forrásokkal, ez a teória kevésbé fogadható el. Egy másik hipotézis a kazár

[2105] Összefoglalóan a kazár birodalom erejére vonatkozóan forrásadatokkal vö. Ludwig 1982. 211–223, 286–293.; vö. még Zimonyi 2004. 103–105.; Zimonyi 2005. 84–86.; Torma 2008b. 66–68. o.; legújabban Szabados 2011. 107–110.
[2106] Ibn Ruszta adatára vö. MEH 90.; Kmoskó 1997. 205.
[2107] Ibn Ruszta, vö. MEH 86. (Czeglédy Károly); HKÍF 32.; Kmoskó 1997. 207.; Zimonyo 2005. 35.
[2108] Györffy 1977c. 17, 450.; Tóth 2013b. 326.
[2109] A kavar csatlakozás időpontjának szakirodalmi áttekintésére vö. Tóth 2011. 56–58.
[2110] Tolsztov 1950. 233–234.; Schönebaum 1957. 144.

polgárháborút, és a kavarok elszakadását, és csatlakozását 800 körülre tette.[2111] Az elmélet bázisa az arab Maszúdi tudósítása, aki a kagán zsidó vallásra való áttérését éppen Harun al-Rasid (786–809) kalifa uralkodásának időszakára tette. A feltevés nem csak Maszúdi hitelességét érinti a kazár konverzió idejét illetően, hanem az áttérés és a pogány tömegek közti feltételezett ellenreakcióra épít.[2112] Ez az elmélet a magyarok bizonyítható feltűnése előtti időpontra teszi a kazáriai polgárháborút. Általánosságban a kora 9. század merült fel a kavarok elszakadása kapcsán.[2113] A kavarok kiválását keltezték a 9. század második évtizedére, a 810-es évekre is, mivel régészeti keltezés szerint Kazária régebbi erődjeit ekkortájt rombolhatták le. A datálás a lerombolt erődökben fellelt dirhemleletekre épít, a legutolsó pénzlelet Amin kalifához (810–813) kapcsolódik.[2114] Ez a pénzlelet csak a terminus ante quem-et adja meg, ez után kerülhetett sor az erődök pusztulására. Feltételezték, hogy a Donyec vidékén élő bolgárok és alánok 815 táján lázadtak fel a kazárok ellen, és 820–830 között csatlakoztak a magyarokhoz, kabar néven.[2115] A legtöbb kutató a kazáriai polgárháborút a 830-as évekre tette.[2116] Ekkor a kagán és a bég követet küldött Theophilosz császárhoz, hogy építtesse meg számukra Sarkel várát.[2117] A kutatás jelentős része a történethez kapcsolta Ibn Ruszta tömör híradását arról, hogy a kazárok „körülsáncolták magukat a magyarok és más népek támadásaival szemben."[2118] Felmerült Konsztantinosz és Ibn Ruszta tudósításainak kombinációja révén, hogy Sarkel a magyarok támadásai ellen épült.[2119] Így a fellázadó és vereséget szenvedő kavarok csatlakozhattak Kazária akkori ellenségeihez, a magyarokhoz.[2120] Ebben az esetben a kavarok letelepedhettek a talán ekkor felbukkanó magyarokkal együtt az új hazában, Etelközben, a Don és a Duna folyók közti hatalmas térségben. A fentiek alapján a magyarok letelepedését 838 körülre,[2121] vagy a kherszóni thema létesítésével összhangban, 840/841-re[2122] is tehetjük, amikorra Sarkel felépítését is keltezzük. Ha a kavarok és magyarok együttes letelepedéséről szóló, konsztantinoszi kifejezést szó szerint értelmezzük, a 820–830-as évek szóba jöhetnek.[2123] A kavarok megőrizték autonómiájukat a magyar törzsszövetségen belül, így valószínűnek tűnik számomra, hogy a kazáriai polgárháborúra és a kavarok csatlakozására később kerülhetett sor.[2124] Czeglédy Károly és Boba Imre szerint a kavarok elszakadása 850 körül, illetőleg 854–

[2111] Róna-Tas 2007a. 43.; vö. még Róna-Tas 2007b. 274, 275.
[2112] Róna-Tas 1999. 232, 348–349.; Róna-Tas–Berta 2011. I. 35.
[2113] Golden 1990. 268.
[2114] Az arab dirhemekkel való keltezésre vö. Bartha 1968. 99.; Harmatta 1998. 144.
[2115] Harmatta 1990. 258.
[2116] A 820-30-as évekre, 830 körülre tette a kazár polgárháborút, és a kabar elszakadást Artamonov 1962. 327–328., 339–340, 343–344.; Bartha 1968. 99–100.; Fodor 1975. 192.; Dienes 1978. 9.; Fodor 1980. 28., 32. o. 21. jegyzet; Révész 1999. 27, 144.; 837-843 közé Pritsak 1978. 278–280.
[2117] DAI 2003. 182–183.; vö. még pl. Tóth 2011. 32.
[2118] Ibn Ruszta híradására vö. HKÍF 34.; Kmoskó 1997. 209.; Zimonyi 2005. 35.
[2119] Pauler 1900. 14, 132. o. 30. jegyzet; Marquart 1903. 28.; Macartney 1930. 74–75.; Györffy 1959. 79.; Kristó 1980. 20–21.; Róna-Tas 2007a. 275.; e teória megkérdőjelezésére Polgár 2001. 106–126.
[2120] Vajay 1968. 11., 87.
[2121] Sarkel építésének keltezésére további irodalommal, a 838-as vagy esetleg későbbi keltezésre Tóth 2011. 32–33.; Polgár 2001. 108–109.
[2122] 840/841-re vö. Zuckerman 1997. 213–214.; Golden 2007. 144.; 842-öt említett Róna-Tas 2007a. 275.
[2123] A 838 körüli együttes magyar–kavar letelepedésre vö. Tóth 1993. 12.
[2124] Tóth 2011. 57.

855-ben történt. Az elmélet arra alapozódik, hogy egyes források konfliktusról számolnak be a kazár–arab határ közelében, a Kaukázusban. A kazár fennhatóság alatt levő 'sanariyah' nevű nép és Arménia arab kormányzója között összecsapások voltak. Arménia kormányzója kazár családokat telepített át Kazáriából a Kalifátus területére, Arméniába. A 854–855 körüli, sporadikus adatokból azt a következtetést szűrték le, hogy a vallási okokból történt áttelepítés és a határvidéki háborúskodás hátterében egy nemrég lezajlott kazáriai polgárháborút kereshetünk.[2125] Kristó Gyula a kavar felkelést összekapcsolta egy magyar–besenyő háborúval a Volga mellett, amely a magyarok távozását eredményezte Volga-melléki szállásterületükről, és együttes letelepedésüket a kavarokkal együtt a Don folyótól nyugatra, Etelközben.[2126] Makk Ferenc is a 850-es évekre helyezte a kangar-besenyőkkel való harcokat, a magyarok egy részének Etelközbe vonulását, és a kavarok csatlakozását.[2127] Véleményem szerint a 850-es évekből származó, elszórt utalások a kazár–arab határmenti csatározásokra, és egyes muszlim csoportok áttelepítése, nem hozható összefüggésbe a kazár polgárháborúval. Még kevésbé kapcsolható össze a kavarok elszakadása egy 850 körül feltételezett magyar-besenyő háborúval, amely hipotézis a DAI 38. fejezete párhuzamos szerkesztésmódjára vezethető vissza.[2128] Fodor István régészeti érveléssel (óvó-védő amulettek eltűnése kazáriai sírokból a 850-es években) szintén a 850-es évekre, vagy egy-két évtizeddel korábbra tette a kavar csatlakozást.[2129] Feltételesen a 9. század második felében említette a kabar felkelést Golden, ami szerinte Kazária meggyengülésének egyik jele volt.[2130] A kazár polgárháborút és a kavarok csatlakozását 860 utánra is keltezték. Egyik érv emellett, hogy Konstantin-Cyrill legendája egy hitvitáról számol be a kagán udvarában 861 táján, és ezt a zsidó hitre való áttérés jeleként értelmezték, amely áttérés vezethetett 861 után a kavarok elszakadásához.[2131] Véleményem szerint ez az érv nem elégséges a kavarok 860/861 utáni csatlakozásának bizonyítására, hiszen az áttérés keltezésére nincs egyértelmű adat, a kavarok elszakadásának vallási oka pedig nem bizonyított. Magam is úgy vélem ugyanakkor, hogy a kazáriai polgárháború és a kavarok kiszakadása 861/862 után történhetett. A kavarok magyarokhoz való csatlakozásának felső határa (terminus ante quem) bizonyosan 881, amikor Ostmark területén vívtak a magyarok ellen (Wenia-nál, Bécsnél), illetve a kavarok ellen (Culmite-nél) csatát a keleti frankok.[2132] A csatlakozás alsó határát (terminus post quem) ilyen bizonyossággal nem adhatjuk meg, de szerintem valószínűsíthető az említett 861/862. Az első, a már többször említett Konstantin-Cyrill-legenda passzusa, amely szerint a Krím-félsziget közelében a Kazáriába tartó bizánci követséget Ugrik rohanták meg, de sértetlenül tovább engedték őket. Ezzel egybecsengő, hogy 862-ben az Annales Bertiniani arról tudósított, hogy „korábban ismeretlen ellenségek is, akiket magyaroknak [Ungri – T. S. L.]

[2125] Boba 1967. 116–117.; Czeglédy 1985c. 121–122.; vö. még Czeglédy 1985b.102.
[2126] Kristó 1980. 113–114.; Kristó 1996a. 55.
[2127] Makk 1998a. 32.
[2128] Tóth 2011. 58.
[2129] Fodor 1986. 106.; Fodor 1988. 93–94.; Fodor 1992. 102–103.
[2130] Golden 1992. 243.
[2131] Györffy 1959. 50–51., 79.; Györffy 1990a. 86.; Szűcs 1992. 287–288.
[2132] MGH SS XXX/2. 742.; Klebel 1921. 37.; Schünemann 1922. 221–222.; Vajay 1968. 16.; Kristó 1996a. 85.; Kristó 1996g. 150.; Tóth 1996f. 8.; Vékony 2002. 184.

neveznek, ugyanannak [ti. Német Lajos keleti frank király – T. S. L.] országát pusztítják."[2133] Mindkét, egymáshoz időben közeli forrásban csak az Ugri/Ungri nép szerepelt, míg 881-ben már az Ungrik társaságában kavarok is részt vettek a hadjáratban. Ezért ebben a 20 éves időszakban számolhatunk egy kazáriai polgárháborúval, és a kavarok magyarokhoz való csatlakozásával, és bekapcsolódásukkal a magyarok nyugati irányú hadjárataiba.[2134] Fodor István fenntartását hangoztatta, mivel a források a „későbbiekben sem említik külön a magyarok mellett a kabarokat, pedig egészen bizonyos, hogy a kalandozó hadjáratok majd mindegyikében részt vettek kabar csapatok is."[2135] Várady László 875 tájára tette a kazáriai polgárháborút és a kazár–kabarok csatlakozását a magyarokhoz.[2136] Terplán Zoltán úgy vélekedett, hogy 862 és 881 között történhetett a kabarok csatlakozása.[2137] Vékony Gábor szerint a csatlakozás „nem lehetett sokkal korábban 881-nél, a kavaroknak a forrásokban való első feltűnésénél, sőt valószínűleg éppen erre az időre kell tennünk, mert 862 után a honfoglaló magyarok ekkor tűnnek fel először nyugaton."[2138] A kavar csatlakozást követhette a 880-es években a kagán ajánlata, Árpád fejedelemmé választása. Korábban Regino a magyarok besenyők általi elűzéséről szóló 889-es évszáma alapján felmerült, hogy a kavar csatlakozás is ekkortájt, 889–890-ben történt volna.[2139] Ez kevéssé hihető, hiszen 881-ben a kavarok már nyugaton kalandoztak a magyarokkal együtt. *A kazár polgárháború, és kavar csatlakozás pontos kronológiája nem ismert, de a 860-as, 870-es évek tűnnek a legvalószínűbbnek.*

II. 3. 4. A kavarok szervezete a magyar törzsszövetségben

II. 3. 4. 1. A kavarok szervezete

A következő vizsgálandó kérdés *a három kazár törzs szervezete a magyar törzsszövetségben.* A kavarokra a bizánci császár a 39. fejezetben úgy utal, mint 'népre' (ethnous), amikor a fejezet címében úgy fogalmaz, hogy "a kabarok népéről."[2140] Hasonlóképpen népre utal, amikor megjegyzi, hogy három nemzetsége (genea), feltehetően törzse van a kavaroknak.[2141] Mindezen állításainak ellentmond, amikor a 40. fejezet elején, az ún. törzsnévlistán már a „kazároktól elszakadt előbb említett" nemzetségként/törzsként (genea) emlékezik meg a kavarokról, akiket a kavarok és türkök nyolc nemzetsége/törzse közül elsőként említ.[2142] Ezzel egybehangzó az a kijelentése, hogy a kavarokat „az első törzsek rangjára emelték."[2143] Ideillőnek tűnik az is, hogy „egy fejedelem (arkhón) van náluk."[2144]

[2133] SRG AB 60.; HKÍF 184. (Tóth Sándor László)
[2134] Tóth 1984. 102.; Tóth 2011. 58.
[2135] Fodor 1988. 94.; vö. hasonlóan Fodor 1986. 114. o. 46. jegyzet
[2136] Várady 1989. 55.
[2137] Terplán 1996. 975.
[2138] Vékony 2002. 184.
[2139] Hóman 1923. 21–22.; Gyóni 1938. 164.; Németh 1991. 263.; Kosztolnyik 2002. 84.
[2140] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 13.; DAI 39,1.; vö. DAI 2003. 174–175.; HKÍF 126.
[2141] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112v. vers. 17-18.; DAI 39,13.; vö. DAI 2003. 174–175.; HKÍF 127.
[2142] Cod. Parisinus Gr. 2009. 113r. vers. 2-4.; DAI 40,3-4.; vö. DAI 2003. 174–175.; HKÍF 127.
[2143] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112v, vers. 15-16.; DAI 39,12.; vö. DAI 2003. 174–175.; HKÍF 127.
[2144] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112v. vers. 16.; DAI 39,12–13.; vö. DAI 2003. 174–175.; HKÍF 127.

Ellentmondásos kép rajzolódik ki a konsztantinoszi tudósításból. Eszerint a magyarok hét törzséhez (genea) csatlakozó kazár törzseket egyfelől népnek (ethnosz) tekintették, amely három nemzetségből/törzsből állt, másfelől egyetlen fejedelem vezette nemzetségnek/törzsnek (genea) a magyar törzsszövetségen belül.[2145] Ezt a duális szerkezetet különbözőképpen értelmezte a szakirodalom. A legtöbben azt feltételezték, hogy a kavarok katonai segédnépi funkciót láttak el, három törzsből álltak, és egy fejedelem irányította őket.[2146] Az egyik felfogás inkább a kavarok törzsszövetségi jellegét emelte ki. Eszerint a kavarok nem tartoztak Hétmagyar törzsszövetséghez, élükre egy fejedelmet neveztek ki.[2147] Egy másik felfogás inkább törzsként fogta fel a kabarok szervezetét. Általánosan elfogadott álláspont szerint a csatlakozó kavarok egy törzset alkottak, a nyolcadik törzset a magyar törzsszövetségben.[2148] Ez utóbbi értelmezésen belül uralkodó az a hipotézis, amely szerint a három kazár törzset vagy törzstöredéket egy törzzsé egyesítették a magyarok.[2149] Róna-Tas András szerint a három kavar törzset egyesítették, újjászervezték a magyarok, és élükre egy vezetőt kaptak," ez a karha volt. [2150] Az egy törzzsé szervezett kavarok főnöke a harmadik magyar méltóság, a karha volt.[2151] Szabados György értelmezése szerint „három politikai–katonai alcsoportot – törzset – vontak össze mesterségesen." A kialakítás folyamatával kapcsolatban megjegyezte, hogy „a konsztantinoszi szöveg két pillanatfelvétele két menetben mutatja be a kabarok magyar uralom alatti megszervezését. Az elsőben egy vezető alatt még három alegységet érzékelhetni, a másodikban viszont ez a három egységbeli különbség végleg eltűnik és a 'genea' is egynek látszik."[2152] Konsztantinosznál nem mutatható ki két „pillanatfelvétel" a kavarokról, egyetlen híradásban tükröződik a duális szerkezet. Howard-Johnston értelmezése szerint nem a kavarokat szervezték meg a magyarok, hanem a kazár uralkodó által küldött kavarok szervezték át a magyar törzseket.[2153] Konsztantinosz egyáltalán nem szólt a kavarok népszervezési missziójáról, és különösképpen valószínűtlen az, hogy ezt éppen a kagán megbízásából végezték volna, aki ellen felkeltek. Igaz, a szövegből az ellenkezője sem olvasható ki, amit a magyar szakirodalom többségében feltételez, ti. hogy a magyarok szervezték volna meg a kavarokat, és egy törzzsé tették volna őket. A kavar „törzseket," a három konsztantinoszi geneát értelmezték altörzseknek,[2154] illetve nemzetségeknek is.[2155] Utóbbi értelmezések azért nem állják meg helyüket, mert a magyar törzseket is „nemzetségeknek" (genea) nevezi Konsztantinosz a 38–40.

[2145] Tóth 1984. 106.; Tóth 2011. 60–61.; „the Kabaroi were divided in three clans of their own, but in the Hungarian clan organization they formed one single clan, the first.", vö. Jenkins 1962. 144.
[2146] Bartha 1968. 101, 116.; Györffy 1977a. 135.; Göckenjan 1972. 35–36.; Révész 1999. 144.
[2147] Kristó 1996g. 152–153.; Makk 1998a. 36.
[2148] Pauler 1900. 14.; Németh 1930. 223., 234–235.; Zichy 1939. 15–16., 26.; Dienes 1978. 9.; Czeglédy 1985a. 118; Szabados 2011. 197.
[2149] Kristó 1980. 65., 118., 454–457.; Kristó 1996a. 57.; Mesterházy 1980. 51–52.; Erdélyi 1986. 44.; Fodor 1988. 92.; Szűcs 1992. 287–288.; Róna-Tas 1999. 349, 389.; Kosztolnyik 2002. 84.; Róna-Tas–Berta 2011. II. 1175.
[2150] Róna-Tas–Berta 2011. II, 1175.
[2151] Róna-Tas 1999. 349., 389.; Róna-Tas 2011. II. 1175.
[2152] Szabados 2011. 197.
[2153] Erre a nézetre vö. Howard-Johnston 2007. 190.
[2154] Moór 1944. 7, 31.; Róna-Tas 1999. 351.
[2155] Vékony 2002. 185.; Kosztolnyik 2002. 88.; máshol viszont a szakirodalom alapján törzseknek (tribes) tekintette őket, akiket egyesítettek egy törzzsé, uo. 84.; Howard-Johnston 2007. 190.

fejezetben; a ’genea’ tehát nem jelenthetett a kavarok esetében altörzset vagy nemzetséget, ugyanakkor a „Hétmagyar” esetében törzset.[2156] Úgy vélem, hogy a kavarok speciálisnak tűnő, „duális szerkezete” nem kapcsolható össze feltételezett alávetésükkel a magyarok részéről. Ez a felfogás egy kései adaton alapul. Anonymus gesztájában megemlékezik arról, hogy a kijevi fejedelem segítségére siető hét kun vezért legyőzte Álmos fejedelem, és azok csatlakoztak a Hétmagyarhoz, és bejöttek vele az új hazába.[2157] A 13. század eleji geszta semmiképpen sem egyeztethető a kortárs konsztantinoszi tudósítással. Így Németh Gyula áthidaló feltevése, hogy a kavarok három törzse hét nemzetségből állt volna, aligha helytálló.[2158] A kagán valóban legyőzte a lázadó kavarokat, a magyarokkal kapcsolatban viszont nem bizonyítható, hogy felléptek volna a hozzájuk csatlakozó kazár csoporttal szemben. Konsztantinosz baráti viszonyt említ, „összebarátkoztak egymással”, ami kizárja az ellenséges viszonyt a magyarok és kavarok között.[2159] Kristó Gyula megkérdőjelezte ezt a baráti kapcsolatot, szerinte „a magyarok és a kavarok egymáshoz való viszonyát” inkább az alá-fölérendeltség jellemezte.[2160] A kavarok feltételezett alárendelt pozícióját a történeti kutatás annak tulajdonította, hogy csatlakozott népként jelentek meg a befogadó, és már törzsszövetségi rendszerrel bíró magyarok szállásterületén. Nézetem szerint a kazár/kavar törzseket nem tekinthetjük töredéktörzseknek, altörzseknek, vagy nemzetségeknek, amelyeket a magyarok szerveztek volna eggyé, vagy akár a kazár/kavar törzsek szerveződtek volna egyetlen „szupertörzsbe.”[2161] Mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy nem tudunk egyetlen olyan törzsről sem, amely a kavarokhoz hasonlóan három törzsből tevődött volna össze. Németh Gyula monográfiájában is a kavarok jelentik az egyetlen idevágó példát, a két törzsből egyesített/egyesült törzsre sem sok példa van (a magyar Kürtgyarmat az egyik).[2162] Érdekes modellt állított fel a kavarokat magába foglaló magyar törzsszövetséggel kapcsolatban Róna-Tas András, aki a török típusú törzsszövetségek analógiájára épített.[2163] Eszerint a Hétmagyar törzsszövetség „szerkezete nem 7 + 1, hanem 6 + 1 (+1) +1 (3) volt.”[2164] A törzsszövetséget a Megyer törzs vezette (Árpád törzse) és „hat másik törzs, a Nyék, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi alkották a második szervezeti kört. A harmadik körhöz tartozott a kavarok törzse, amely egy fő alatt állt, de három altörzsre oszlott.”[2165] A kavarok helyét illetően Róna-Tas András megjegyezte, hogy „teljesen egyezik a török törzsek szervezeti mintáival, hogy a három törzsnek egy főnöke van. Szerinte „más esetekben is előfordulhatott, hogy két vagy több törzs összevonásakor egy törzsfő állt az

[2156] A ’genea’ terminus ellentmondásos fordítására (hol törzs, hol nemzetség) vö. Szabados 2011. 196–197.
[2157] Anonymus történetére vö. SRH I. 46–47.; a kabarok Álmos általi legyőzésére és alávetésére ld. Dümmerth 1977. 77., 79.; Kristó 1980. 115.; Németh 1991. 265–266.
[2158] Németh 1991. 265–266.
[2159] DAI 2003. 174–175.; vö. Várady 1989. 31–33.; vö. még Uhrman 2003. 281. o. 104. jegyzet
[2160] Kristó 1996a. 57.
[2161] Tóth 2011. 60–61.; Várady felfogása szerint az eredetileg három kazár-kabar törzs egy törzzsé szerveződése után a rangban első törzset alkotta a ténylegesen nyolc törzsből álló, hagyományosan ’hét törzs’ szövetségében, vö. Várady 1989. 55.
[2162] Ezekre a példákra (Qovars, Kürtgyarmat) vö. Németh 1991. 37.; Róna-Tas 1999. 348., 350.
[2163] Róna-Tas 1996a. 267.; Róna-Tas 1999. 341.
[2164] Róna-Tas 1996a. 274.
[2165] Róna-Tas 1996a. 275.; Róna-Tas 1999. 350–351.; a nyolc törzsből álló magyar törzsszövetség bírálatára vö. Makk 1998a. 36.

összevont törzsek élén."[2166] A Kürtgyarmaton és a kavarokon kívül viszont alig tudunk olyan példát felhozni, ahol egy törzs több törzset rejt magában. Egyetlen kivételes esethez lehet hasonlítani a magyar törzsszövetségen belüli kavarok helyzetét. Ez a Tokuz Oguz (kilenc oguz) nevű törzsszövetség. Az oguzok népalakulata kilenc törzset tartalmazott, de a kilencedik önmagában egy kilenc törzsből álló szervezet volt.[2167] Konsztantinosz császár leírása szerint a türköknek/magyaroknak hét törzse volt (Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi), és a kavarok csatlakozásával nyolcra nőtt a törzsek száma.[2168] Véleményem szerint ez a struktúra leginkább az 1(3) + 7-es képlettel írható le.[2169] A kavarok népe törzsként működött a magyar törzsszövetségen belül, amelyet mégsem tekinthetünk magyar–kavar törzsszövetségnek,[2170] hanem továbbra is „Hétmagyar" (Hetümoger) maradt a törzsek számbeli változása dacára. Gyanítható, hogy, az eredeti szervezet megtartása miatt egyesíthették a magyar törzsszövetségen belül a Kürt és a Gyarmat törzseket is. A kavarok első törzsként kapcsolódtak a magyarok hetes szervezetéhez, de három törzsük volt, amelyek megtartották nevüket a kavar szervezeten belül. A kazár törzsek nem egyesültek, és nem is egyesítették őket.

A kavarok helyzete kettősséget mutatott, törzsként tartották őket számon a magyar törzsszövetségen belül, ugyanakkor megőrizték saját szervezetüket, amely törzsszövetségi jellegű volt, és három kazár törzset tartalmazott. Tehát nem két törzsszövetség létezett egymás mellett, hanem egy nyolcas „magyar" törzsszövetségen belül volt egy nagyobb (hetes) magyar törzsszövetség és egy kisebb (hármas) kavar törzsszövetség.[2171]

II. 3. 4. 2. A kavar törzsek azonosítási problémái

A következő probléma a *kavar törzsek neve*. Ismerjük a kavarok közös, törzsszövetségi nevét, ahogy őket a magyarok és más népek nevezték, de semmilyen információnk nincs a három törzs nevéről.[2172] A történeti kutatás két módszert alkalmazott a kavar etnikum és törzsek megismerése érdekében. Az egyik módszer az volt, hogy a Kárpát-medencében élő, a honfoglalás utáni időszakban a forrásokban felbukkanó népekkel kísérelték meg azonosítani a kavarokat, illetve egyes törzseiket. Számos kutató feltételezte, hogy a kavarok részben vagy egészben azonosíthatóak a 11–12. századtól a forrásokban megjelenő székelyekkel. Ez a feltevés azon alapult, hogy a székelyek rendelkeztek autonómiával, különbözőnek tűntek a magyaroktól, és akárcsak a harcias kavarok a 9–10. században, fontos szerepet játszottak a középkori Magyar Királyság katonai rendszerében. Nem lehet kizárni, hogy a székelyek jelentik a kavar kontinuitás „egyik" kulcsát, de bizonyítani sem lehet ezt egyértelműen. A székelyek esetében a kavar verzió mellett a történeti kutatásban számoltak hun, avar, bolgár, sőt magyar eredetükkel is.[2173] A

[2166] Róna-Tas 1996a. 273.; vö. még Róna-Tas 1999. 348.
[2167] Róna-Tas 1996a. 268.; Róna-Tas 1999. 341.
[2168] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. vers. 2-7.; DAI 40,3-6.; vö. DAI 2003. 174–175.
[2169] Tóth 1987. 25; vö. még Tóth 2010. 137.
[2170] Magyar-kavar törzsszövetségre vö. Tóth 1984. 112.
[2171] Tóth 2013b. 335.
[2172] Tóth 2013b. 335–337.
[2173] A székelyek eredetére vonatkozó elméletekre további szakirodalommal újabban összefoglalóan vö. Kordé 1991.;

kálizokat is azonosították a kavarokkal, illetőleg egyik törzsüknek feltételezték. Ez a muszlim hitű népesség a középkori Magyar Királyság déli részein élt, és katonai szerepe volt a 12. században, amikor felbukkannak a forrásokban.[2174] A katonai szerep mellett népnevük hasonlósága szolgálhat érvül a kavar–káliz kontinuitás mellett. A székelyekhez és a besenyőkhöz hasonlóan a honfoglalás után, a 10–11. században is bekerülhettek a muszlim hitű kálizok a Kárpát-medencébe.[2175] Egészében véve nem zárhatjuk ki a kálizok esetében sem azt, hogy a kavar törzsszövetség keretein belül éltek, de a források nem is bizonyítják ezt egyértelműen.[2176] A másik elterjedt kutatási módszer, hogy Kazária vegyes, heterogén török és iráni (alán) népességét ismerve hasonlóan kevertnek tételezték fel a kavarokat. Szűcs Jenő szerint a kabarok „etnikailag olyan vegyes képletet testesítettek meg, mint maga a kazár birodalom népessége. Különféle török törzstöredéken kívül jelentékeny számú iráni etnikum, vallásilag mohamedán (káliz) és alán (oszlár) csoportok alkották a kabarok népét."[2177] Harmatta János a szaltovo–majaki kultúra Donyec-vidéki bolgár és alán népességét látta a kabarokban.[2178] A kutatók a Kazáriában meglevő nép- és törzsneveket kerestek a forrásokban, illetőleg a népnevekre emlékeztető korai helynevekben. A törzsnévként viselkedő és kazáriai nép-, és törzsnevekkel azonosítható helyneveket „vélt kavar törzsneveknek" tekinthetjük. Ezen „kavar törzsnevek" közé sorolhatjuk a már említett Székely és Káliz mellett a bolgár törzsnévvel azonosítható Bercel és Berény, az iráni–alán Oszlár–Eszlár, valamint Varsány neveket. Idesorolták továbbá a Tárkány, Ladány, Ság, Örs helyneveket is.[2179] A kombinációk alapján jóval több, mint három törzsnevet leltek fel a kutatók. Nem lehet sem kazáriai népnevek, sem pedig későbbi magyarországi népnevek (székely, káliz), különösképpen pedig helynevek alapján a bizonyosság igényével fellelni az egykori kavar törzsneveket, illetve törzseket.[2180] Számolnunk kell azzal is, hogy Kazária 965-os bukása, vagy a besenyő törzsszövetség 11. századi felbomlása után is bekerültek kazár és besenyő csoportok, törzstöredékek, és velük együtt kálizok, volgai bolgárok, székelyek a Kárpát-medencébe. Így nem kell feltétlenül a kavarok utódait látni sem a székelyekben, sem a kálizokban, miképpen a besenyőkben sem kereshetjük őket. A helynevek alapján kockázatos kavar népességet és törzset rekonstruálni, főleg ha ilyen nevű törzsről vagy népről a történeti források nem emlékeznek meg. Egyelőre, *primér források híján a kazár–kavar törzsek neve ismeretlennek tekinthető***.**

Kristó 1996d.; a székelyek magyarokkal való azonosítására vö. pl. Moór 1944. 34–36, 72–76.; Györffy 1959. 45–46.; a székelyek részei voltak a kavaroknak vö. Kristó 1996d. 49–59.

[2174] A kálizok kavarokkal való azonosítására vö. Gyóni 1938. 85–96., 159–168.; Schönebaum 1957. 142–146.; részleges azonosításra Kristó 1996b. 36–47.

[2175] Czeglédy 1985b. 99–104.

[2176] Tóth 1984. 108.; Tóth 2011. 61.

[2177] Szűcs 1992. 288.

[2178] Harmatta 1990. 258.

[2179] A vélt kavar/kabar törzsnevek legteljesebb feltérképezésére vö. Györffy 1959. 44–76.; Györffy 1990. 83–93.; Györffy–Török 1982. 986–1059.; Kristó–Makk–Szegfű 1973. 12., 39–42.; Kiss 1996. 968–969.

[2180] Tóth 1984. 108.

II. 3. 5. A kavar fejedelem (arkhón)

A három kazár törzs fejét fejedelemnek (arkhón) nevezte Konsztantinosz császár. Bonyolítja a helyzetet, hogy a bizánci császár arkhón megnevezéssel illette Árpádot, Liuntikát és Falicsit, és a törzsfőket is.[2181] Mivel a kavarokat a nyolcas „magyar" törzsszövetség részeként kezelték, de a kavaroknak is volt egy saját törzsszövetsége, nehéz eldönteni, vajon törzsfőnek vagy fejedelemnek tarthatjuk-e a három kazár törzs felett álló arkhónt. Ez a tisztség Konsztantinosz szerint „máig is megvan."[2182] Várady László megkülönböztette a törzsek felett álló törzsfőket (genea arkhón) és a nép felett álló fejedelmeket (ethnos arkhón).[2183] Nézetem szerint fejedelem uralkodott a kavarok három törzse felett, mint 'ethnos arkhón.'[2184] Róna-Tas András szerint a kavaroknak egy főnöke volt, aki „felett felügyeletet gyakorolt még egy kormányzó, a karha."[2185] Ez a teória a kavarok „duális" szervezete miatt megkettőzi a kavar arkhón méltóságot. Vitatott kérdés az, hogy mi volt a rangja a kavarok élén álló főnöknek, illetőleg az ismert történeti szereplők közül ki lehetett kavar származású. A kavar arkhóni címet a történeti kutatásban azonosították már mindhárom ismert fejedelmi méltósággal:[2186] a muszlim forrásokban szereplő kündü címmel, a konsztantinoszi (nagy)fejedelemmel (megas arkhón),[2187] a gyulával,[2188] illetőleg a karha méltósággal is.[2189] Mindez jelzi a kavarok jelentőségét, ami ellentmondásban áll azzal, hogy a törzsszövetségben játszott szerepüket a magyarországi kutatás alulértékeli. A kavarok uralkodójaként számoltak már az első magyar vezetővel, Levedivel.[2190] A külföldi történeti kutatásban többen is feltételezték azt, hogy Álmos, illetve fia Árpád, és nemzetségük volt kavar származású.[2191] Egy hipotézis Liuntika/Leventét tartotta trónörökös hercegként a kavarok vezetőjének.[2192] Felmerült, hogy Árpád volt a nyolc törzs fejedelme (ethnos arkhón), míg fia, Liuntika a kavar fejedelem.[2193] A kavarok fejének tekintették Kurszánt

---

[2181] Tóth 2003. 27.
[2182] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112v. vers. 16-18.; DAI 39,12–14.; vö. DAI 2003. 174–175.
[2183] Várady 1989. 28.
[2184] Tóth 2011. 62.; ethnos arkhónként értelmezte Vékony 1987. 383–384.
[2185] Róna-Tas 1996a. 274.; Róna-Tas 1999. 348., 349.
[2186] Összefoglalóan e kérdéskörre vö. Tóth 1984. 108.; Tóth 2003. 28–29.; Kristó 1996. 153.
[2187] A fejedelem/nagyfejedelem volt kavar vö. Marquart 1903. 52.; Grousset 1970. 178.; Várady 1989. 34–35.; Howard-Johnston 2007. 188.
[2188] A gyula volt a kavar arkhón, vö. Macartney 1930. 116.; Vékony 1987. 383–384.; Uhrman 2003. 267–366.
[2189] A karchasz/karha volt a kavar fejedelem, vö. Gyóni 1938. 164.; Dümmerth 1977. 75–77, 79, 101, 112.; Ligeti 1986. 485.
[2190] Macartney 1930. 116.; Pritsak 1965. 379, 383–384.; Pritsak 1976. 21–22, 30.
[2191] Árpádot és az Árpád-nemzetséget kavarnak tekintette Marquart 1903. 52.; Bury 1912. 426.; Grousset 1970. 178.; Várady 1989. 34–35.; Howard-Johnston 2007. 188.; magam is felvetettem, hogy a nyolc törzs első feje talán az első törzs, a kavarok fejedelme, de ezt nem tekintettem bizonyíthatónak, vö. Tóth 1984. 108. o. 121. jegyzet
[2192] Árpád fia, Liuntikára mint kabar arkhónra vö. Marquart 1903. 52, 522.; trónörökös hercegként irányította a katonai segédnépeket Liuntika, vö. Györffy 1959. 83.; Györffy 1977c. 144.; Györffy 1990. 83.; vö. még Dienes 1978. 25.; Brook 1999. 176.; Györffy felfogásának bírálatára vö. Makk 1985. 3–9.
[2193] Várady 1989. 34–35.

is gyulaként vagy karhaként.[2194] Kált, és fiát, Bulcsú karhát is tartották kavar arkhónnak.[2195] Feltették, hogy a kavarok saját uralkodói nemzetséggel (Aba-nemzetség) rendelkeztek.[2196]

A következő megjegyzéseket fűzhetjük a kavar arkhónhoz fűződő teóriákhoz. A kündü tisztség, ha főfejedelmi tisztségként értelmezzük, és Levedihez vagy Álmoshoz/Árpádhoz kötjük, nem tekinthető kavar fejedelmi tisztségnek. A 38. fejezet ugyanis a hét magyar (türk) törzs első vajdájaként említi Levedit, másik vajdaként pedig Álmost, akinek fiát, Árpádot választják meg fejedelemnek.[2197] Így Levedi, akárcsak az Álmos- és Árpád nemzetség (beleértve Liuntikát is) a hét magyar törzshöz sorolható, jóllehet a 40. fejezetben már valóban a „nyolc magyar" (türk) törzs első méltóságaként szerepel az Árpád-nemzetségbeli arkhón vagy megas arkhón. Konsztantinosz – a második és harmadik fejedelmi tisztséggel, a gyulával (gylas) és a karhával (karkhas) szemben – nem adja meg a főfejedelmi tisztség nevét. Feltételezhetünk ugyan párhuzamot a Dzsajháni-hagyományban első helyen említett kündü és a Konsztantinosz által a magyarok első fejeként (próté kefalé) említett, Árpád-nemzetségbeli arkhón (megas arkhón) között, de ez vitatható.[2198] Így az Árpád-nemzetségbeli (nagy)fejedelem méltóság nagy valószínűséggel nem kapcsolható a kavarokhoz. A muszlim források szerint a „háborúban, védelemben és más ügyekben" irányító szerepet játszó gyula méltóságot is azonosíthatnánk a kavarok arkhónjával. Érvként említhető, hogy Ibn Ruszta szerint a gyula hadvezéri szerepkört töltött be, és a konsztantinoszi tudósítás szerint a kavarok fontos szerepet játszottak a háborúkban. Ezért feltételezhetnénk, hogy az élenjáró kavarok fejedelme éppen a gyula lehetett. Valószínű azonban, hogy a 942. évi hispániai kalandozásról beszámoló Ibn Hajján hetes vezérnévlistáján élén álló első vezér (T.x.x.la) a gyula/Dsila nevet (méltóságot) viseli. Ha az arab szövegnek az olvasata helyes, akkor a hét vezér ('emir') közül elsőként említett gyula nem lehetett a hetes törzsszövetségbe nem tartozó kavarok fejedelme.[2199] Hasonlóképpen, Bulcsú neve, aki harmadik fejedelem, karha volt, szerepelt Ibn Hajján hetes vezérnévlistáján.[2200] Jóllehet nem tudjuk biztosan összekötni a fejedelmi méltóságokat törzsekkel, valószínű, hogy az Árpád-házi (nagy)fejedelem, a gyula és a karha a hét magyar törzshöz tartozott, míg a „kavar törzsek élén saját fejedelem állt."[2201]

A három kazár törzs élén álló kavar fejedelem viselhette a legmagasabb kazáriai titulust, a kagáni címet. Ez tükröződhet a magyar krónikákban és Anonymusnál egyaránt szereplő Keán (Keanus) névben, ami bizonyosan a kagán méltóságnévből eredeztethető.[2202] A három kavar

---

[2194] Kuszán/Kurszán gyulaként vezette a kabarokat vö. Macartney 1930. 178.; Vékony 1987. 383.; karhaszként Dümmerth 1977. 102.; Róna-Tas 1999. 347.

[2195] Gyóni 1938. 164.; Herényi 1971. 361, 371–372.; Dümmerth 1977. 75–77., 79, 101., 112.; Ligeti 1986. 485.

[2196] Egy független, saját kavar fejedelemre, az Abákra Hóman–Szekfű 1928. 67–68.; Kovács B. 1969. 159–178.; Kristó 1980. 456–457.; Kristó 1996g. 154.; az elmélet megkérdőjelezésére Révész 2008. 390–391.

[2197] Tóth 2003. 29.

[2198] Magam is azonosítottam a kündü tisztséget az Árpád nemzetségbeli arkhónnal, s Árpádot és utódait kündünek tekintettem, Tóth 2010. 165–166., 170, 173.; Tóth 2011. 82–83, 92–94.

[2199] Tóth 2003. 29.; az első név, 'T.x.x.la' azonosítására a gyula méltósággal, vö. Czeglédy 1985d. 132., 136.; legújabban vö. Elter 2009. 71, 87, 91–95.

[2200] Czeglédy 1985d. 132, 135–137.; HKÍF 63–64. (Czeglédy Károly); Elter 2009. 62., 87., 93.; Tóth 2010. 165.

[2201] Tóth 2003. 29.

[2202] A Kean névre (valójában címre) vö. a 14. századi krónikakompozíció (Képes Krónika) SRH I. 281, 315–316.; Anonymus, vö. SRH I. 48., 51., 86.; Tóth 2010. 253.

törzs nevezhette a törzseik felett álló, saját fejedelmet keánnak, azaz kagánnak.[2203] Nézetem szerint az utolsó kavar fejedelem vagy kagán (keán) Ajtony lehetett, akit István király győzött le a 11. század elején.[2204] Idézett feltevésem kiegészíthető azzal, hogy amennyiben nem azonosítjuk a konsztantinoszi hierarchiában első helyen szereplő Árpád-nembeli fejedelmet a Dzsajháni-hagyomány kündüjével,[2205] akkor a kavar fejedelem viselhette a tisztség kazár megfelelőjét, a kündür kagán méltóságnevet. Ibn Fadlán 921–922. évi utazása kapcsán a kazárokról is írt, s a muszlim forrásokban és Konsztantinosznál említett kagán és bég (isad) után két további méltóságot is említett, harmadikként a K.n.d.r. (kündü/kündür) kagánt.[2206] A kavar fejedelem tehát viselhette a kagán, a kündür kagán vagy kündü címet. Mindez nem mond ellent a 870/880-as évekre keltezett Dzsajháni-hagyománynak (Ibn Ruszta, Gardézi) sem, amely szerint főnökük (K.nd.h) 20 ezer lovassal vonul ki.[2207] A kündü kivonulása emlékeztet a kazár második fejedelem, a tényleges uralkodó, az isad feladatkörére, aki „10000 lovassal vonul ki", ugyanakkor a valóságos hatalmat is birtokolja a „kormányzásban és a hadügyek vezetésében."[2208] Ha nem ragaszkodunk a kazár típusú szakrális kettős királyság (szakrális kündü és a hadvezér gyula) modelljéhez, és nem kötjük mindkét tisztségviselőt a Hétmagyar törzsszövetséghez, érdekes következtetések adódhatnak. A 20 ezer lovassal kivonuló kündüt tekinthetjük fővezérnek, míg a gyulát a hadügyeket is irányító, vezető tisztségviselőnek.[2209] Felmerülhet, hogy a két tisztségviselő megfelel a két ethnosznak, a kavarnak és a magyarnak. Vékony Gábor a kündüt vélte a magyarok fejének, és a katonai szerepkört is ellátó gyulát pedig a harcban kitűnő kavarok uralkodójának.[2210] A Vékony-féle modellt megfordítva, azt állíthatjuk, hogy a törzsszövetségi haderő élén kivonuló kündü lehetett a harcban kitűnő kavarok fejedelme, a magyarok viszont saját fejedelmüknek, a gyulának engedelmeskedtek. Ibn Ruszta tudósítása tükrözheti a kavar csatlakozás utáni helyzetet a 870/880-as években, amikor a kavarok élen járhattak kündü címet viselő fejedelmükkel a hadjáratokban.[2211] Ez a fejedelemválasztás előtti helyzetre vonatkozhat, amikor Árpádot még nem választották meg (nagy)fejedelemnek, és Levedi vezette gyulaként a magyar törzsszövetséget. A magyar krónikás hagyományban is megtalálhatjuk a kündü (Cundu) címet a hét vezér egyike személyneveként. Anonymusnál Cundu Kurszán apja (Cundu pater Kurzan), míg a Krónikában Cundu fiai Kusid és Kaplony.[2212] Mindez tükrözheti a történeti valóságot, hiszen Kuszán (Kuszál) 892–904 között fontos szerepet játszott a magyar honfoglalás körüli hadjáratokban.[2213] Georgius Monachus Continuatus

[2203] A feltevésre vö. Tóth 2010. 237, 255.
[2204] Tóth 2010. 237, 253–258.
[2205] A nagyfejedelem ('megas arkhón' és 'senior magnus') címet javasolta Szabados 2011. 188–189.
[2206] Ibn Fadlán híradásának magyar fordítására MEH 96–97.; legújabban Ibn Fadlán, 100–101.
[2207] Vö. HKÍF 32. (Ibn Ruszta), 35. (Gardézi); Kmoskó 1997. 207. (Ibn Ruszta); Zimonyi 2005. 35. (Ibn Ruszta), 37. (Gardézi)
[2208] MEH 90.; a kündü–isad párhuzamra vö. Tóth 2011. 86.
[2209] A kündüt fővezérnek, a gyulát főbírónak tartotta pl. Kuun 1892. I. 213–214.; Hóman 1908b. 878–883.
[2210] Vékony 1987. 283.
[2211] Tóth 2013b. 340–341.
[2212] Anonymus híradására vö. SRH I. 41, 95.; HKÍF 287., 332. (Veszprémy László); a Krónika és Kézai híradására vö. SRH I. 166., 290.; HKÍF 360., 364. (Kristó Gyula)
[2213] Összefoglalóan Kuszánra/Kusálra és szerepére vö. Kristó 1993a. 53–93.

tudósítása szerint a bulgáriai hadjáratra (894/895 táján) Nikétász bizánci követ a magyarok ”fejeit”, Árpádot és Kuszánt kérte fel.[2214] *Árpád ekkor már a Hétmagyar törzsszövetség nagyfejedelme, Kuszán pedig kündüként a kavarok fejedelme lehetett*.[2215] Györffy György híres, sokáig egyeduralkodó, de okkal vitatott „Kündü fia Kurszán” hipotézise (Levedi kündü fia volt Kurszán kündü)[2216] helytálló lehet, ha Kuszánban nem a Hétmagyar, hanem a kavar csatlakozás utáni „nyolcas” törzsszövetség fővezérét, a kavarok fejedelmét látjuk. Feltevésem szerint *a kavar arkhón kündü (kündür kagán) vagy kagán címet viselhetett*. A honfoglalás időszakában, *a 9. század utolsó évtizedében és a 10. század elején, Kuszán (Kuszál) lehetett a hadban elöljáró kavarok fejedelme (kündü).*

II. 3. 6. A kavarok szerepe és helye a magyar törzsszövetségben

II. 3. 6. 1. A kavarok részvétele a hadjáratokban

A kazár–kavar törzsek első jellemző megnyilvánulása felkelésük volt. Másik jellemvonása a kavaroknak „harcias természetük” vagy „vitézségük”.[2217] Ezt Konsztantinosz császár tanúsítja, aki szerint a kavarok „háborúkban legerősebbeknek és legbátrabbaknak mutatkoztak a nyolc törzs közül és háborúban elöl jártak, az első törzsek rangjára emelték őket.”[2218] Ez az egyik leginkább vitatott konsztantinoszi állítás a kavarokat illetően. A kavarok szerepét a magyar kutatók általában alulértékelték, míg külföldi kutatók néha túlbecsülték azt. Macartney szerint „a kavarok nomád nép, igazi török volt, pásztorok és harcosok, a nemzet hajtóereje és hadserege.” Macartney szembeállította a harcias, nomád, a gyula vezette kavarokat a békés, megtelepedett finnugor magyarokkal.[2219] Az angol kutató eltúlozta a kavarok katonai szerepét, amikor minden hadjáratot nekik tulajdonított, mintegy kizárva a magyar törzseket a portyázásokból és a zsákmányból. Ugyanakkor a már Macartney által is ismert forrás, a Salzburgi Évkönyv, a kavarokat (Cowari) a magyarokkal (Ungri) együtt említette 881-ben az Ostmark (mai Ausztria) területén folyó hadjáratban. Ebben az időben is „különböző frontokon harcoltak,” hiszen a magyarok csatároztak Wenia-nál és a kavarok egy Culmite nevű helynél.[2220] Más források kizárólag a magyarokat említették különböző nevekkel (Ungri, Turk stb.) a kalandozó hadjáratokon. Ibn Hajján a 942-es hispániai portyázás alkalmával kizárólag turkokról emlékezett meg, és hét fejedelmüket (emír) sorolta fel.[2221] Ezek a hét magyar törzshöz kapcsolhatóak, és a kalandozó törzsi csapatokat vezethették Hispániában.[2222] Megállapítható, hogy a hadjáratokban a

---

[2214] Georgius Monachus Continuatus híradására vö. ÁMTBF 59.; MEH 106.; HKÍF 147.
[2215] Tóth 2013b. 340–341.
[2216] Vö. Györffy 1959. 127–160. (főként 78, 142, 159.); legutolsó kifejtése a Kündü fia Kurszán, azaz Levedi kündü fia Kurszán kündü elméletnek Györffy 1993. 220–224.
[2217] A kavarok harciasságára Hóman is utalt, vö. Hóman–Szekfű 1928. 69, 72.; Hóman 1938. 41.
[2218] Cod. Parisinus Gr. 209. fol. 112.r. vers. 12-16.; DAI 39,10-12. vö. DAI 2003. 174–175.
[2219] Macartney 1930. 122.
[2220] MGH SS XXX/2. 742.; HKÍF 209.; Vajay 1968. 16.; Székely 1976. 410.; Bowlus 1995. 238.; Kristó 1996g. 150.; Kristó 1996a. 85.; Tóth 1996f. 8–10.; Bóna 2000. 13.; Vékony 2002. 209.; Tóth 2011. 122–123.
[2221] Elter 2009. 61–64, 86–89, 90–99.
[2222] Kalandozó vezéreknek tartotta a hét turk (magyar) emirt Elter 2009. 70.; Szabados 2011. 201.; nem kalandozó, hanem otthoni törzsi vezéreknek tekintette őket Györffy 1993. 225.

magyar törzsek bizonyosan részt vettek, tehát nem tekinthetőek ezek az akciók kizárólag a harcias kavarok vállalkozásainak. A kavarok is jelentős mértékben részesei lehettek a hadjáratoknak, különben nem mutathatták volna meg vitézségüket és bátorságukat. Róna-Tas András szerint „bár a kavarokat a nyugati források csak egyszer (881) említik, biztos, hogy mindegyik hadjáratban fontos szerepet játszottak."[2223] A közös harc kötelessége volt a nyolc törzsnek, ahogy arra Konsztantinosz császár utalt is a DAI 40. fejezetében: „a türköknek ez a nyolc törzse nem hunyászkodik meg a maga fejedelmei előtt, de megegyezésük van rá nézve, hogy a folyóknál, bármely részen üt ki a háború, teljes odaadással és buzgalommal együtt harcolnak."[2224] Valószínű, hogy a törzsek katonai együttműködése nemcsak a magyar határok védelmére vonatkozott, hanem a portyákra is.[2225] A kavarok részvételét a legtöbb 9. századi hadjáratban és háborúban feltételezte a történeti kutatás.[2226] A kavarok részvételére utaltak a keleti szlávok elleni rendszeres hadjáratokban a 9. századi második felében.[2227] A Dzsajháni-hagyomány magyar „fejezetében" arról olvashatunk, hogy „állandóan legyőzik azokat a szlávokat, akik közel laknak hozzájuk. Súlyos élelmiszeradókat vetnek ki rájuk, és úgy kezelik őket, mint foglyaikat."[2228] A keleti szláv törzsek elleni hadjáratok a 860–870-es évekre, a kavarok csatlakozása utáni időre vonatkoztathatóak, így bekapcsolódhattak a kazár–kavar törzsek is a zsákmányszerző akciókba.

Részletesen is foglalkoznunk kell a 881. évi hadjárattal, amely a kavarok hadi szerepének egyedüli, konkrét forrásos igazolása.[2229] A hadjárat időpontját illetően fontos a Salzburgi Évkönyv megjegyzése, hogy „a nap elsötétült a harmadik és hatodik óra között."[2230] Ezt a napfogyatkozást meg lehetett határozni, 881. augusztus 28-ra esett.[2231] A korabeli annalesek logikájára jellemző, hogy előbb szerepelt a napfogyatkozás – amelyet a kor égi csodaként értelmezett – utána pedig először az ungrik (magyarok), majd a kavarok elleni harcok.[2232] Vajay Szabolcs ezt időrendi sorrendként értékelte, így a magyarokkal való első nyugati összecsapást augusztus vége utánra, szeptemberre tette.[2233] Bóna István szeptember elejére, röviddel az augusztus 28-i napfogyatkozás utánra keltezte az eseményt, amelynek során „egy Vngri sereg" nyomult előre Bécsig, és „Cowariból (kabarok) álló előhaduk" pedig összecsapott a Karoling-csapatokkal.[2234] Fodor István megfogalmazása szerint „881-ben a mai Ausztria területén – talán Bécs közelében – ütköztek meg a frankokkal, s még ugyanezen a napon a csatlakozott kabarok is

---

[2223] Róna-Tas 2007a. 275.
[2224] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 8-14.; DAI 40,44-47.; vö. DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 48.; értelmezésére vö. Makk 1998a. 40.; Róna-Tas 1999. 380.; Tóth 2010. 168.
[2225] Makk 1998a. 168.; Tóth 2010. 168.
[2226] A kavarok részvételére a 9. századi hadjáratokban vö. Tóth 1984. 109–111.; Tóth 2013b. 341–346.
[2227] Györffy 1959. 68, 123.; Macartney 1930. 122.; Tóth 1984. 109–110.; Tóth 2011. 64.; Tóth 2013b. 340–341.
[2228] MEH 88.; HKÍF 33. (Ibn Ruszta); 38. (Gardézi); Kmoskó 1997. 208. (Ibn Ruszta); Zimonyi 2005. 35. (Ibn Ruszta) 39. (Gardézi)
[2229] A 881. évi hadjárat elemzésére vö. Tóth 2013b. 343–344.
[2230] „Sol obscuratus est a tercio usque ad sextam horam.", vö. MGH SS XXX/2. 742.; fordítására Tóth 1996f. 8.; Tóth 1998. 146.; Tóth 2011. 122.
[2231] Vö. Vajay 1968. 15. o. 23. jegyzet; Bóna 2000. 13.; augusztus 22-re tettem tévesen, Tóth 1996f. 8.
[2232] Tóth 1998. 146–147.; Tóth 2011. 122.
[2233] Vajay 1968. 15. o. 23. jegyzet, 90.; vö. még Tóth 1996f. 8.; Tóth 1998. 147.; Tóth 2011. 122.
[2234] Bóna 2000. 13.

csatába avatkoztak."[2235] Ha a Salzburgi Évkönyv jól kötötte össze az eseményeket; az augusztus 28-i napfogyatkozás után, még augusztus végén vagy pedig szeptember elején előbb a magyarokkal (Ungri), majd ezt követően nem sokkal, de mindenképpen még szeptemberben, a kavarokkal vívtak csatát. Az évkönyv a csaták helyszínét is megadta, amelyet Vajay Szabolcs mindkét harcoló csapat esetében a Bécsi-erdő vidékére helyezett.[2236] A történeti kutatásban Weniát, a forrásszöveget kiadó Klebel nyomán, többnyire Béccsel (Wien) azonosították.[2237] Újabban Kristó Gyula elfogadta Wenia azonosítását Béccsel, de szerinte „nem teljesen kizárt, hogy egy ma már ismeretlen helyre, esetleg folyóra vonatkozhat."[2238] A Salzburgi Évkönyv 'ad Culmite' helymeghatározása, a kavarok ellen vívott csata esetében, még nehezebb problémát jelent. Váczy Péter úgy vélte, hogy ez „Kulmerberg az Erlauf és a Melk között."[2239] Kristó Gyula szerint „Culmite lehet Kulmberg, Bécstől nyugatra Melk és Pöchlarn vidékén, vagy Kollmitz Ardaggernél."[2240] Bóna István szerint a kavar előhad „Melk és Pöchlarn között a 832-ben Colomezzanak nevezett helyen csapott össze" ellenfelével.[2241] A magyarok és kavarok közös hadjáratának helyszíne tehát Ostmark (a mai Ausztria) volt, valószínűleg Bécs környéke, illetőleg az attól nyugatra levő terület. A Salzburgi Évkönyv leírása alapján feltételezhető, hogy előbb a magyarok Bécs (Wenia–Wien) környékén, majd kavar szövetségeseik Culmite (Colomezza/Kollmitz vagy Kulmberg) környékén vívtak csatát. A Salzburgi Évkönyv nem adta meg sem a magyarok/kavarok ellenfelét, sem pedig szövetségesét, de a kutatók próbáltak következtetni a meglévő adatokból. Vajay Szabolcs arra utalt, hogy a Salzburgi Évkönyvben a „bellum cum aliquo" kifejezés mindig valaki ellen, és nem valakivel szövetségben vívott háborút jelentett. Ezért feltételezte, hogy Arnulf keleti frankjai ellen, Szvatopluk morva fejedelem szövetségében harcoltak.[2242] Bowlus úgy vélte, hogy a magyarok Arnulf és a Wilhelminerek elleni konfliktusban Szvatopluk morva fejedelem könnyűlovas szövetségeseiként küzdöttek.[2243] A történeti kutatás zömmel elfogadta azt, hogy a magyarok és kavarok 881. évi kalandozó hadjáratuk során a keleti frankok ellen harcoltak Szvatopluk morva fejedelem felkérésére. Szvatopluk a keleti frank hűbérúri igényekkel szemben lépett fel, és ezért vette igénybe a térségben megjelent magyarok segítségét.[2244] A morvákkal kötött alkalmi szövetségben része lehetett Metód érseknek is. Metód, legendája szerint, találkozott egy ugor (magyar) királlyal, aki szívélyesen fogadta, és meg is ajándékozta őt.[2245] A hadjárat során a

---

[2235] Fodor 2009. 65.
[2236] Vajay 1968. 15. o. 23. jegyzet
[2237] Klebel 1921. 12. o. 112. jegyzet, 13.; vö. még őt követve Vajay 1968. 15. o. 23. jegyzet; Kristó 1980. 149, 350.; Tóth 1984. 109.; Tóth 1998. 148.; Bóna 2000. 13.; Tóth 2011. 123.
[2238] Kristó 1996a. 85.; hasonlóan Kristó 1980. 149.; Kristó 1996g. 150.; HKÍF 209. o. 637. jegyzet
[2239] Váczy 1971. 74. o. 70. jegyzet
[2240] Kristó 1996a. 85.
[2241] Bóna 2000. 13.
[2242] Vajay 1968. 16.
[2243] Bowlus 1995. 238–239.
[2244] Kristó 1980. 149.; Kristó 1986a. 8.; Kristó 1996a. 85.; Kristó 1996g. 175.; Tóth 1996f. 8–9.; Tóth 1998. 147–148.; Bóna 2000. 13.; Tóth 2011. 122–123.
[2245] A Metód-legenda magyar fordítására vö. MEH 128. (Kniezsa István); HKÍF 161. (Ferincz István); a vonatkozó adatok elemzésére vö. H. Tóth 1981. 170–178.; Metód szerepére a morva-magyar szövetségkötésben, és a 881. évi hadjárat kapcsolatára vö. Vajay 1968. 16. o. 25. jegyzet, 90.; Tóth 1998. 147.; Tóth 2011. 123.

magyar és kavar csapatok szétváltak. Így kerülhetett sor arra, hogy külön-külön csatározzanak velük Weniánál (Bécsnél) és Culmitenél.[2246] A szétválás ellenére, közös hadjáratot tételezhetünk fel, még ha az együttharcolás során meglehetős önállósággal is tevékenykedhettek a kavarok, amit az ellenük vívott csata közvetve bizonyít. Nagy Kálmán értelmezésében, második lépcsőben, vagy utóvédként vettek részt a kabarok a második összecsapásban. Ennek során „az ellenfél harcvonalát lovasrohammal körülszáguldották és nyíl tömegtűzzel árasztották el," majd „rendben visszavonultak."[2247] Györffy György szerint nem tételezhetünk fel „önálló kabar vezetést," mivel a kabarok az Árpád-nembeli trónörökös irányítása alatt működtek.[2248] Szerintem a kavarok saját fejedelmük irányítása alatt harcoltak a 881. évi hadjáratban, és a Culmitenél vívott csatában is. A Salzburgi Évkönyvből nem derül ki a Bécsnél a magyarokkal, a kavarokkal pedig Culmitenél vívott csata kimenetele. Valószínű, hogy egyik fél sem aratott döntő győzelmet a másik felett, tehát nagy sikerről vagy kudarcról nem beszélhetünk.[2249] Óvatosan megkockáztathatjuk, hogy kisebb győzelmet arathattak a magyarok, illetve kavarok, és sikeres kalandozás volt a 881. évi hadjárat.

A 881-es ausztriai hadjárat után, a következő ismert nyugati kalandozásra 892-ben került sor.[2250] Ekkor, a Fuldai Évkönyv szerint, Arnulf keleti frank király engedetlen hűbérese, Szvatopluk morva fejedelem ellen támadt, és júliusban benyomult Moráviába. Ott négy hétig a „hadjáratra hozzá csatlakozó magyarokkal (Ungri) együtt" pusztított.[2251] Kristó Gyula feltevése szerint, a katonai segédnépek, a kavarok támadtak Moráviára Kuszán gyula vezetésével, Arnulf keleti frank király szövetségeseként 892 júliusában, és már ekkor megszállták a Dunától keletre levő területet.[2252] A Fuldai Évkönyv a magyarok (Ungri) részvételét említi a hadjáratban. Ha Kuszán (Kuszál) vezette ezt a portyázást – ahogy azt a humanista történetíró, Aventinus állítja[2253] –, talán kündüként, a kavarok részt vehettek a magyarokkal együtt a 892. évi morávia hadjáratban.[2254] A következő kalandozásra 894-ben került sor, ezúttal a keleti frank kézen levő Pannóniát pusztították a magyarok.[2255] A Fuldai Évkönyv ezúttal ungrinak nevezett avarokról írt a hadjárat kapcsán.[2256] A hadjárat során a magyarok Szvatopluk morva fejedelem szövetségeseként léptek fel, a frank hűbéres Pannóniát dúlták. A morvákkal való szövetségkötés emléke lehet a krónikás hagyományban a fehér-ló monda.[2257] Györffy György a kavaroknak tulajdonította a Pannóniát feldúló hadjáratot. Szerinte a kalandozás végén Szvatopluk haláláról

---

[2246] Györffy 1977a. 143–144.; Tóth 1998. 148.; Tóth 2011. 123.
[2247] Nagy K. 1998. 107.
[2248] Györffy 1977a. 143–144.
[2249] Tóth 1996f. 8.
[2250] A 892. évi kalandozásra Vajay 1968. 22.; Kristó 1980. 151–157.; Tóth 1996f. 10–11.
[2251] SRG AF 121–122.; MEH 210. (Horváth János); HKÍF 188–189. (Géczi Lajos)
[2252] Erre a hipotézisre, Kuszán/Kuszál vezető szerepére a kései, 16. századi Aventinus híradása alapján vö. Kristó 1980.167–169.; vö. még Kristó 1996a. 100–107.
[2253] Aventinus a magyarok királyát Cusala néven említi a 892-re tehető akció kapcsán, vö. Gombos 1938. I. 343.; HKÍF 268–270.
[2254] Tóth 1984. 110.
[2255] A 894. évi kalandozásra Kristó 1980. 157–158.; Tóth 1996f. 11–13.; Tóth 2011. 124–126.
[2256] SRG AF 125–126.; MEH 211. (Horváth János); HKÍF 189–190. (Géczi Lajos)
[2257] A Szvatoplukhoz kapcsolt fehér ló-mondára a krónikás hagyományban vö. SRH I. 287, 289.; MEH 130-132.; HKÍF 360–361. (Kristó Gyula), elemzésére vö. Szegfű 1989. 31–46.

értesültek a kavarok, és letelepedtek a Felső-Tisza-vidéken 894 végén, és itt várták be a 895. év elején az Árpád fejedelemmel érkező honfoglaló sereget.[2258] Györffy hipotézise vitatható, és az sem egyértelmű, hogy milyen etnikumú csapatok vettek részt a hadjáratban. Valószínű, hogy kavarok és magyarok egyaránt dúlhatták 894-ben Pannóniát. A következő hadjárat a 894/895-re tehető bulgáriai hadjárat, amelyet a magyarok Simeon bolgár fejedelem ellen, VI. Leó bizánci császár szövetségeseként vezettek.[2259] Györffy feltevése értelmében, Árpád fia, Levente vezetésével a katonai segédnépek, egy-két kavar törzs vett részt a hadjáratban, pusztította Bulgáriát, majd visszatért Etelközbe.[2260] Györffy rekonstrukciója kapcsolódik már említett nézetéhez, hogy Liuntika/Levente trónörökös hercegként a kavarok élén állt.[2261] Ezt a feltevést cáfolta Makk Ferenc, aki gondos filológiai elemzéssel kimutatta, hogy Levente a türk (magyar) sereg vezére volt. Hozzátette, hogy a „Bölcs Leó hívására Bulgáriára zúduló türk seregben a had zömét alkotó magyarok mellett kabarok is harcoltak."[2262] Uhrman Iván a magyar és kabar csapatok együttes részvételével számolt, és Leventét tekintette e közös sereg parancsnokának.[2263] Ha Árpádot és Kuszánt a két etnikum (magyar, kavar) képviselőinek tekintjük, – és Kuszánt az említettek alapján a kavarok fejedelmének – számolhatunk a kavarok részvételével a bulgáriai hadjáratban. Nézetem szerint a kavarok részvételét az is valószínűsíti, hogy a 39. fejezetet és a 40. fejezet egy részét magában foglaló tudósításban, a kavar csatlakozás rövid említése után szerepel ez a bulgáriai hadjárat. Ezúttal több csatát vívtak a magyarok és a kavarok; két vagy három csatát megnyertek, de az utolsóban alulmaradtak. Jómagam 4– 8 ezer főre tettem a Bulgáriában harcoló magyar és kavar csapatok létszámát.[2264] Végezetül Györffy György vetette fel, hogy a kavarok határőrökként vették fel a küzdelmet az Etelközt megrohanó besenyőkkel szemben 893–896 között.[2265] A „földjük őrzésére hátrahagyott türkökben," akiket Konsztantinosz szerint a besenyők kiűztek,[2266] a türk név alapján a magyar törzsek harcosait kereshetjük, és csak másodlagosan gondolhatunk a kavarokra, akiket Konsztantinosz tágabb értelemben tekintett türköknek, amikor a „türkök nyolc törzsét" említette.

Jóllehet valószínű, hogy a kavarok a magyarokkal együtt harcoltak a 9. század második felében vezetett hadjáratokban, részvételüket csak a 881. évi kalandozás esetében lehet bizonyítani. A honfoglalás előtt a kavarok főként a nyugati irányú magyar hajáratokban vettek részt. Meglepő, hogy a honfoglalás után nincs egyetlen biztos információnk sem a kavarok részvételéről a hadjáratokban. Igaz, azt sem tudhatjuk bizonyosan, hogy ezek a portyázások milyen szervezeti egységekben folytak, valamennyi törzs képviseltette-e magát valamennyi

---

[2258] Györffy 1977a. 128–129.
[2259] Összefoglalóan vö. Tóth 1996f. 13–19.
[2260] Marquart 1903. 52, 522.; Macartney 1930. 114, 122.; Györffy 1977a. 128.; e felfogással szemben Makk 1985. 3–9.
[2261] Györffy 1990a. 83.
[2262] Makk 1985. 8.
[2263] Uhrman 2003. 283.
[2264] Tóth 1996f. 17–18, 21.
[2265] Györffy 1977a. 130.
[2266] Codex Parisinus Gr. 2009. fol. 113. vers. 12-14.; DAI 4,18-19. DAI 2003. 176–177.; ÁMTBF 47.; HKÍF 128–129.

hadjáratban, vagy pedig voltak törzsi vagy csak egy-két törzset érintő vállalkozások is.[2267] Okkal feltételezhető azonban, hogy a kavarok továbbra is együtt harcoltak a 10. századi hadjáratokban a magyarokkal.

II. 3. 6. 2. A kavarok helye a törzsszövetség katonai–politikai hierarchiájában

A kavarok törzsszövetségi hierarchiában betöltött helyével kapcsolatban elemeznünk kell azt a passzust, amely vezető szerepükről szól háborúkban. Konsztantinosz hangsúlyozza, hogy „az első törzsek rangjára emelték őket"; szó szerinti fordításban „első törzsekké választtattak" (προεκρίθησαν).[2268] A bizánci császár két okkal indokolja a kavarok élre kerülését. Az egyik, hogy „háborúkban legerősebbeknek és legbátrabbaknak mutatkoztak a nyolc törzs közül", a másik pedig, hogy „háborúban elöl jártak" (προεζάρχειν).[2269] A „polémos" (πολέμος) szó nemcsak tágabb értelemben háborút, de két sereg közti csatát is jelent. A kavarok kiemelkedő szerepet játszottak a hadi tevékenységben, ennek köszönhették első törzzsé választásukat a „nyolcas" magyar törzsszövetségben. Ezt a passzust egymástól eltérő módon értelmezték. Az egyik interpretáció szószerint vette a konsztantinoszi tudósítást, hogy ti. a kavarok vezető szerepet töltöttek be a magyar törzsszövetségben. A külföldi kutatók jelentős része a kavarokat vezértörzsnek tekintette, akik vezető szerepet játszottak a hadjáratokban.[2270] A másik fő hipotézis, amelyet a magyar kutatók zöme képviselt, a kavarokat alárendelt katonai segédnépnek tekintette, akik az elő- és utóvédet alkották. Ezért első helyük nem a hierarchiában elfoglalt előkelő pozíciójukat jelenti, hanem a katonai szervezetben betöltött elővéd szerepükkel áll kapcsolatban.[2271] Feltételezték, hogy a kavarok azért váltak a magyar törzsszövetség katonai segédnépévé, mert legutoljára csatlakoztak a magyar törzsekhez.[2272] Golden szerint „ez aligha volt megtisztelő hely (bár Konstantin így gondolta, és ezért toldotta be a passzust a kabarok bátorságáról és vitézségéről), különösképpen, ha a steppei taktikát nézzük. Egy lovasroham első vonalának komoly veszteségeket kell elszenvednie."[2273] Kristó Gyula azt jegyezte meg, hogy „a nomád hadszervezet szabályai szerint nem a vezértörzs, hanem a csatlakozott törzsek jártak a sereg élén (és alkották azok utóvédjét), így tehát a kabarokban is – a történelmi körülményekkel teljes összhangban – csatlakozott segédnépet kell látnunk."[2274] Róna-Tas András hangsúlyozta, hogy „az utolsó törzset, ami a törzsszövetséghez csatlakozott, elsőként küldték az ellenség ellen," így szerinte az első törzs kitétel „hadrendre és nem politikai rangra utal."[2275] Nehéz meghatározni a kavarok pontos helyét a törzsszövetségi hierarchiában. Rendszerint azt tételezték fel, hogy a bizánci uralkodó félreértette a kavarokról szóló információkat, illetve nem ismerte a

---

[2267] E problémára összefoglalóan Tóth 1996f. 28–32.; Tóth 2010. 216–218.
[2268] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112v. vers. 15.; DAI 39,12, DAI 2003. 174–175.; ÁMTBF 46.
[2269] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112v. vers. 12-14.; DAI 39,10–12, vö. DAI 2003. 174–175.
[2270] A külföldi kutatók véleményének összegzésére vö. Uhrman 2003. 278–280.
[2271] A magyar kutatók nézeteire vö. Uhrman 2003. 273–278.
[2272] Németh 1930. 19, 38, 134–136, 235.; Németh 1991. 37–38, 262.; Györffy 1959. 46, 83.; Artamonov 1962. 345.; Vajay 1968. 16.; Göckenjan 1972. 35–36.; Fodor 1975. 192–193. o.; Kristó 1980. 115. ; Fodor 1988. 94–95.
[2273] Golden 1980. 137.
[2274] Kristó 1980. 115.; ld. még Kristó 1996g. 153.
[2275] Róna-Tas 1999. 348., 350.; hasonlóan Róna-Tas–Berta 2011. 1175.

török hadszervezetet, vagy tudatosan megtévesztette egy kavar informátor (Bulcsú).[2276] Véleményem szerint a bizánci forrást a szöveg jelentésének megfelelően kell értelmeznünk. Logikai kapcsolat van a kavarok vitézsége és háborúban vagy csatában betöltött vezetői szerepe, és első törzsekké tételük között. Uhrman Iván utalt arra, hogy a 'proexarkhó' ige „kétségkívül jelenthetné egyszerűen, térbelileg azt, hogy 'elöl megy', de azt is, hogy katonai vagy politikai értelemben 'élen jár', 'vezet'."[2277] Álláspontja szerint „a szöveg belső logikája feltétlenül az utóbbit támasztja alá."[2278] Magam is úgy vélem, hogy a passzus egyértelműen utal a kavarok katonai vezető szerepére, és a bizánci császár ezzel hozza összefüggésbe a magyar törzsszövetség első helyét. Ezt az állítást erősíti meg a 40. fejezet törzsnévlistája, ahol a kavarok állnak első helyen.[2279]

A következőképpen foglalhatunk állást a kavarok törzsszövetségi pozíciójával kapcsolatban. A kavarok lehettek alávetett segédnép, mert utoljára csatlakoztak a Hétmagyar törzsszövetséghez, és így elképzelhető, hogy csatában elővédként szolgáltak. Ennek alátámasztására a kutatók csak nomád analógiákat tudtak felhozni, konkrét érveket nem. Az egyetlen ismert, közös kalandozás alkalmából, 881-ben a keleti frankok külön-külön csatároztak a magyarok (Ungri) és a kavarok (Cowari) ellen, így a kavarok elővéd funkciója nem bizonyítható.[2280] A kutatók által gyakran emlegetett utóvéd szerepkör a kavarok esetében nem igazolható.[2281] A konsztantinoszi szöveg alapján legalább ennyire valószínűsíthető, hogy a hadjáratok esetében a kavarok kiemelkedő szerepet játszottak, vezethették ezeket. A kavarok három törzse számottevő katonai erőt képviselt. Míg a katonai segédnép elmélet jórészt nomád analógián nyugszik, a vezető szerepre is hasonló analógiákat lehet felhozni. A vitézség és erő összekapcsolható mind a politikai/katonai vezetőkkel, mind pedig a vezértörzsekkel. Konsztantinosz mind az első vajda tisztséget betöltő Levedi, mind pedig a fejedelemmé választott Árpád esetében kiemelte vitézségüket, illetve előkelőségüket.[2282] A besenyők első három törzse, a kangarok esetében is hangsúlyozta a bizánci császár, hogy ezek a „többieknél vitézebbek és nemesebbek, mert ezt jelenti a kangar elnevezés."[2283] A kangarok esetében vitatott, hogy katonai segédnépek vagy pedig vezértörzsek voltak, ebben a történeti kutatás hasonlóképpen megosztott, mint a kavarok vonatkozásában.[2284] Mindenképpen ellentmondásos Czeglédy Károly nézete, aki a kangarokat jellemzésük (vitéz és nemes) és a besenyő törzsnévlista élén való szereplésük alapján besenyő vezértörzseknek tekinti, míg a kavarok

---

[2276] A bizánci császárt megtévesztette Bulcsú karha, aki a kavarok kiemelkedő szerepét hangsúlyozta, vö. Dümmerth 1986. 28–32.
[2277] Uhrman 2003. 280. – a Liddel-Scott-féle oxfordi nagyszótárra hivatkozik, amely csakis az utóbbi ('élen jár', 'vezet') jelentéséről tud.
[2278] Uhrman 2003. 280–281.
[2279] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. vers. 3-4.; DAI 40,2-6.; vö. DAI 2003. 174–175.
[2280] Kristó 1996g. 150.; Vékony 2002. 209.
[2281] Az utóvéd szerepkör bizonyítatlanságára vö. Uhrman 2003. 281.
[2282] Levedi vitézségére és nemességére, vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109v. vers. 3-5.; DAI 38,17-18; és Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110v. vers. 2-4.; DAI 38,37.; Árpád vitézségére vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 7-10.; DAI 38,51.; vö. DAI 2003. 170–173.; vö. még Tóth 2011. 93.
[2283] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 4-11.; DAI 37,68-71, vö. DAI 2003. 170–171.
[2284] Vezértörzseknek tartotta a kangarokat Czeglédy 1985e. 273–274.

esetében ugyanezt, ti. legbátrabb (legvitézebb) és legerősebb minősítésüket, és első törzsekké választásukat „üres toposznak” tartja, és előörsnek nevezi őket.[2285] A magyar vezetők esetében nem vitatott, hogy katonai szerepük (vitézségük) és a törzsszövetségi hierarchiában betöltött vezető helyük között összefüggés áll fent. Több vezetőről bizonyítható, hogy aktívan részt vettek a hadjáratokban, illetve vezettek katonai akciókat a 9–10. században (pl. Bulcsú karha 942-ben, 954–955-ben stb.). A muszlim források mindkét magyar fejedelem kapcsán katonai funkciókat említettek. Eszerint ”a kündü 20 ezer lovassal vonul ki,” a gyulának pedig minden magyar engedelmeskedik „háborúban, védelemben és más ügyekben.”[2286] A legfontosabb közös ügyeket a magyar törzsszövetségben a hadügyek jelentették.[2287] A fejedelmi tisztségek betöltőinek legfontosabb tulajdonságai közé tartozott a vitézség.[2288] Hasonlóképpen a törzsek vonatkozásában is a bátorság, vitézség és erő fontos lehetett, befolyásolta a törzsszövetségi hierarchiában elfoglalt helyüket. Ezért nem tartom lehetetlennek, hogy a kavarok vezető helyet töltöttek be a törzsszövetségben, katonai és politikai értelemben is, jóllehet a magyar történeti kutatásban régóta megdönthetetlennek látszó axióma a kavarok alárendelt, katonai segédnépi szerepe. Úgy vélem, hogy *a kavarok nem törzstöredékekből egybeszervezett katonai segédnép, hanem a nyolcas magyar törzsszövetség első számú törzsei voltak, katonai és politikai értelemben egyaránt.*[2289] A Hétmagyar törzsszövetség külön irányítás alatt állt, élén az Árpád-nemzetségbeli fejedelemmel, a gyulával és a karhával.

II. 3. 7. A kavarok kulturális–nyelvi szerepe

A kavarok katonai és politikai szerepe mellett hangsúlyozni kell kulturális jelentőségüket is. Kazária komplex kultúráját és szokásait képviselték, és elvitathatatlan szerepük volt a magyar nyelv fejlődésében is. Brook interpretációjában „a kabarok aktív résztvevői voltak a kulturális, katonai és gazdasági életnek Magyarországon.”[2290] A kazáriai polgárháború okainak vizsgálatakor említettem a Kaganátus etnikai és vallási sokszínűségét. Lehetséges, hogy a kavarok ebben a vonatkozásban (is) tükrözték a Kaganátust. A három kavar törzset kazárnak tekinthetjük, de más etnikumokat (bolgár, alán stb.) is feltételezhetünk. A samanizmus mellett a zsidó, a muszlim és a keresztény vallást is ismerhették a kavarok. Nyelvi vonatkozásban Konsztantinosz császár tudósítása szerint a kavarok „a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is.”[2291] Ez a passzus Moravcsik Gyula értelmezésében arról tanúskodhat, hogy a „magyarok, a kabarokkal való kapcsolatuknak köszönhetően, kétnyelvűvé váltak.”[2292] A legtöbb kutató a segédnépként elkönyvelt kavarokat tekintette kétnyelvűnek, és kételyét fejezte ki abban a tekintetben, hogy ez

---

[2285] Czeglédy 1985e. 273.; ennek a bírálatára részletesen Uhrman 2003. 285–286. o. 129. jegyzet
[2286] Ibn Ruszta híradására vö. HKÍF 32–33.; Kmoskó 1997. 207–208.; Zimonyi 2005. 35.
[2287] Tóth 2011. 87.
[2288] Vö. Deér 1945. 15–16.; Czeglédy 1985e. 273.; Tóth 2011. 93., 100.
[2289] Uhrman 2003. 285–287.; Tóth 2013b. 348–349.
[2290] Brook 1999. 208.
[2291] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112v. vers. 7-11.; DAI 39,7-9.; DAI 2003. 174–175.
[2292] Jenkins 1962. 150.

a nyelvi állapot érvényes lett volna a többségben levő magyar törzsekre is. Úgy vélték, hogy a kétnyelvűség a magyar vezető rétegre vonatkozhat, és elsősorban korábbi kazáriai kapcsolataik miatt.[2293] Zichy István azt hangoztatta, hogy alig tehető fel, hogy „a magyarok egy hozzájuk menekült néptöredék nyelvét felvették volna," és „a magyarság már a kabar népelem felvétele előtt kétnyelvű volt."[2294] Róna-Tas András értelmezése szerint „a magyar törzsszövetség kétségtelenül magyarul beszélt, és a kavarok elmagyarosodása gyorsan végbement, ugyanakkor néhány magyar csoport egy ideig kétnyelvű volt, törökül is beszélt."[2295] Valószínű, hogy a kavaroknak lehetett szerepe a magyar törzsek és törzsszövetség kétnyelvűségében, bár ennek mértéke erősen vitatott. Ligeti Lajos szerint „alig lehet kételkedni abban, hogy a kabar–magyar érintkezés folyamán is kerültek nyelvünkbe kazár jövevényszavak." Hozzátette, hogy „a több mint másfél évszázados nyelvi együttélés során is hatott a csuvasos jellegű kazár nyelv a magyarra, de érthető módon egyre csökkenő mértékben." Ligeti felfogásában a kabar–kazár jövevényszavak a kisebbséget jelentik „a hosszantartó török nyelvi ráhatást" tükröző bolgár–kazár jövevényszavak közül, és szerinte, kideríthetetlen, hogy „mi került át a kabaroktól a 10. századi magyar nyelvbe."[2296] A turkológusok kétségüket hangoztatták a kavarok nyelvi hatását illetően, és azt minimálisnak ítélték meg. Legutóbb Róna-Tas András ezt úgy fogalmazta meg, hogy hosszú időtartamú nyelvi hatást gyakoroltak a magyarokra olyan török népek, mint a volgai bolgárok és a kazárok, és a kavarok csak az utolsó és legcsekélyebb mértékű hatást jelentették. Ebben a koncepcióban a kavarok az „utolsó kontaktust jelentették egy olyan néppel, amely a kazár birodalom nyelvét beszélte."[2297] A török jövevényszavakat illetően legújabban az fogalmazódott meg, hogy „a magyarok átvettek török jövevényszavakat az ogurból, amelyet mind a kazárok, mind pedig a bolgárok beszéltek."[2298] Róna-Tas András és Berta Árpád legújabban napvilágot látott nagyszabású kutatása szerint „a magyar nyelv 384 régi nyugati török [csuvasos/bolgár-török – T. S. L.] eredetű szót tartalmaz."[2299] A kavar nyelvi hatást a minimálisra redukáló turkológus–nyelvész álláspont dacára, a történészek jobbára nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a kavaroknak ebben a vonatkozásban.[2300] Kristó Gyula szerint „mivel a magyarok és a kabarok együttélése hosszú ideig tartott, valójában egy vagy két évszázadig a kabarok csatlakozásától elmagyarosodásukig, a kabarok nyilvánvalóan jelentős hatást gyakoroltak a magyar nyelvre."[2301] A nyelvészek közül az iranista Harmatta János úgy vélekedett, hogy a 820–830 táján kabar néven csatlakozó „bolgár és alán törzsektől származhat a magyar nyelv bolgár-török és alán jövevényszavainak zöme."[2302] A történeti és a régészeti források alapján mérlegelnünk kell azt a lehetőséget, hogy a magyarság zöme csak a 830-as évek

[2293] Fodor 1986. 110.; Fodor 1988. 95.; Györffy 1993. 66.
[2294] Zichy 1939. 36.
[2295] Róna-Tas 1999. 389.; hasonlóan Róna-Tas–Berta 2011. II. 1175.
[2296] Ligeti 1986. 533.
[2297] Róna-Tas–Berta, 2011. II. 1175.
[2298] Róna-Tas–Berta 2011. II. 1176.
[2299] Róna-Tas–Berta 2011. II. 1176.
[2300] Bartha 1983. 67–69.; Tóth 1984. 112–113.; Tóth 2011. 65.
[2301] Kristó 1996g. 151.
[2302] Harmatta 1990. 258.

dc_952_14

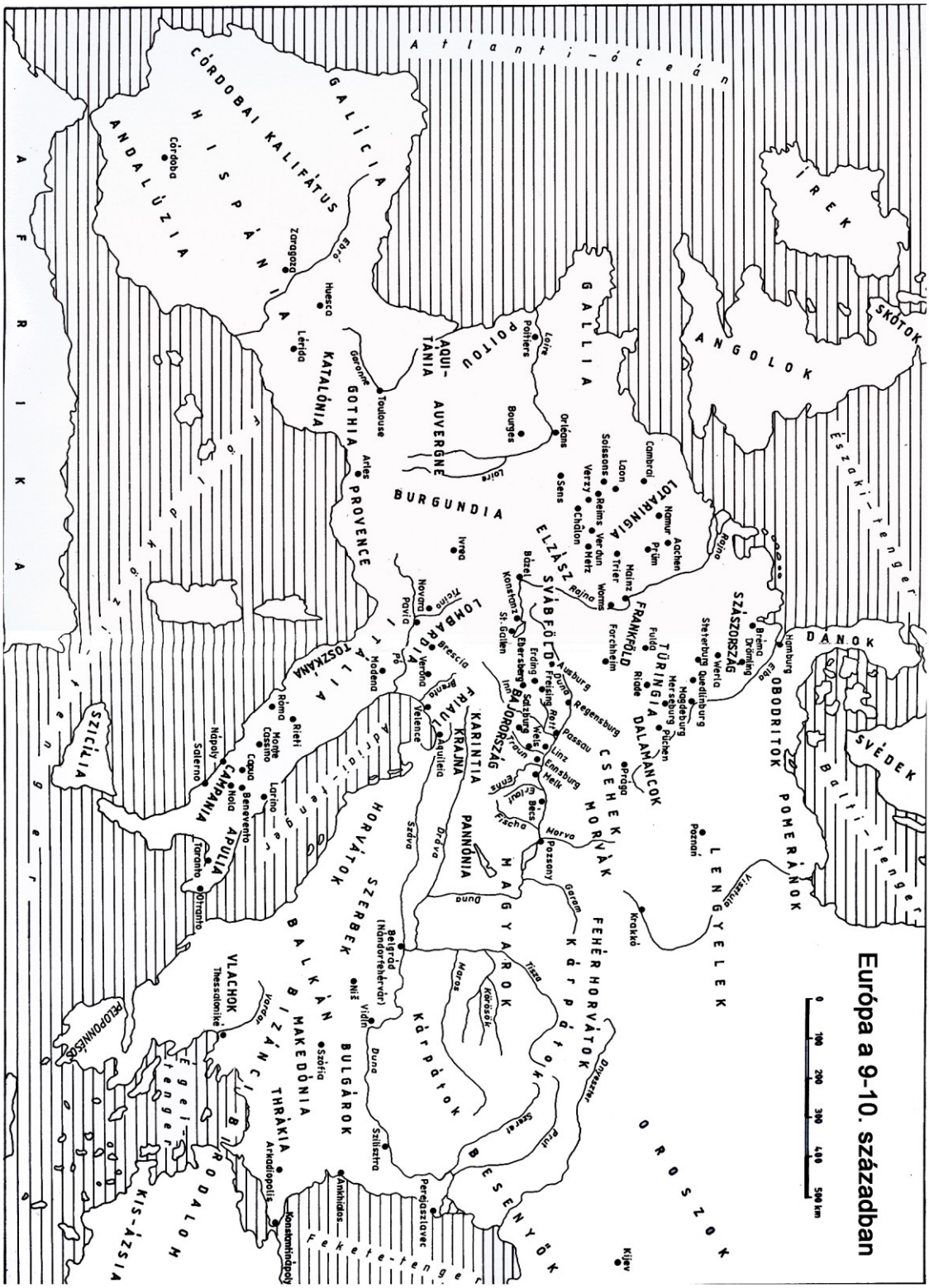

13. ábra: Európa a 9–10. században. (Készítette: T. Horváth Ágnes)

végén vándorolt le Magna Hungáriából a Don-vidékre, és került.Kazária közelségébe. Így jóval rövidebb időt, – néhány évtizedet – töltöttek a Kaganátus közvetlen szomszédságában, mint ahogy azt korábban feltételezték. Ugyanakkor a magyarok kapcsolatának időtartamát a volgai bolgárokkal nem tudjuk pontosan meghatározni, mind ennek kezdetei, mint pedig lezárulása vitatott. Ezért nagyobb jelentőséget tulajdoníthatunk a Kazáriától elszakadó kavaroknak nyelvi, kulturális vonatkozásban is, hiszen nemcsak a honfoglalás előtt laktak és harcoltak együtt a magyar törzsekkel, hanem a Kárpát-medencében is folytatódott közös történetük. A kavarok a 965-ben elbukó Kaganátus utolsó képviselőinek tekinthetők, akik nyelvileg és etnikailag is beolvadtak a magyarságba. Szent István államszervezői harcai következtében a nemzetségek és a törzsek helyébe a vármegyék léptek. Ez bizonnyal felgyorsíthatta a kazár kavarok asszimilációját is.

II. 4. A MAGYAR HONFOGLALÁS ÉS MEGTELEPEDÉS

A magyar történelem meghatározóan fontos eseménye volt a hét magyar és a három kavar törzs 9. század végi, 895–896-ra tett Kárpát-medencei megtelepedése. Az új haza katonai birtokba vételét hangsúlyozó, archaikus 'hon' szót tartalmazó honfoglalás kifejezés vált meggyökeresedett fogalommá a honszerzés vagy a honalapítás terminusokkal szemben; a megtelepedés, vagy beköltözés terminusok kevésbé terjedtek el.[2303] Az alábbiakban a magyar honfoglalás okait és történéseit vázolom fel, és e sorsdöntő történelmi esemény nemzetközi hátterét is bemutatom.

II. 4. 1. A honfoglalás lehetséges okai

Fontos kérdés, hogy mi késztette a magyar és kavar törzseket Etelköz elhagyására, és a hadjáratok során megismert Kárpát-medencébe való beköltözésre. A magyar történetírás régi dilemmája, hogy a magyarok külső kényszerítő erő nélkül, saját kezdeményezésükre szállták-e meg a Kárpát-medencét, vagy pedig ellenséges támadás – a besenyők, vagy a besenyők és a bolgárok – bírta-e rá őket régi hazájuk elhagyására, és az új hazában való megtelepedésre. Ezt a két, egymással szemben álló elméletet nevezhetjük a „tudatos honfoglalás"[2304] és a „kényszerű honfoglalás"[2305] elméletének. A két felfogás közötti átmenetet képviseli az a feltevés, hogy a magyarok ugyan tervbe vették az új haza megszállását, amikor besenyő támadás érte őket, és ez felgyorsította a beköltözés folyamatát.[2306]

[2303] A három fogalom használatára Tóth 1996a. 43.; Király 2006. 84–87.; a honalapításra Karácsonyi 1925.; Bartha 1987.

[2304] Tudatos honfoglalásra Padányi 1989. 368–428.; Nagy 1984. 88.; Bakay 1994. 53–56, 97–100.; az eltervezett honfoglalás mellett érvelt Takács 2003. 20.; legújabban Szabados 2010. 231.; Szabados 2011. 158–159.

[2305] Kényszerű honfoglalásra Kristó 1980. 170–217.; Kristó 1996a. 100–140, 179–184.; Kristó 1996g. 175–203.; Makk 1996a. 7.; Makk 1998a. 34.; Tóth 1998. 169–211.; Tóth 2011. 32–33, 34–35.; Sándor 2011. 294.; Tóth 2011. 141–156.

[2306] A kompromisszumos elméletre vö. Hóman–Szekfű 1928. 69–74, 89–91.; Deér 1943. 123.; Fodor 1975. 231–236.; Györffy 1977a. 123–135.; Róna-Tas 1996a. 260–264.; Róna-Tas 2007a. 45.; Harmatta 1998. 146–151.; Kosztolnyik 2002. 5.

dc_952_14

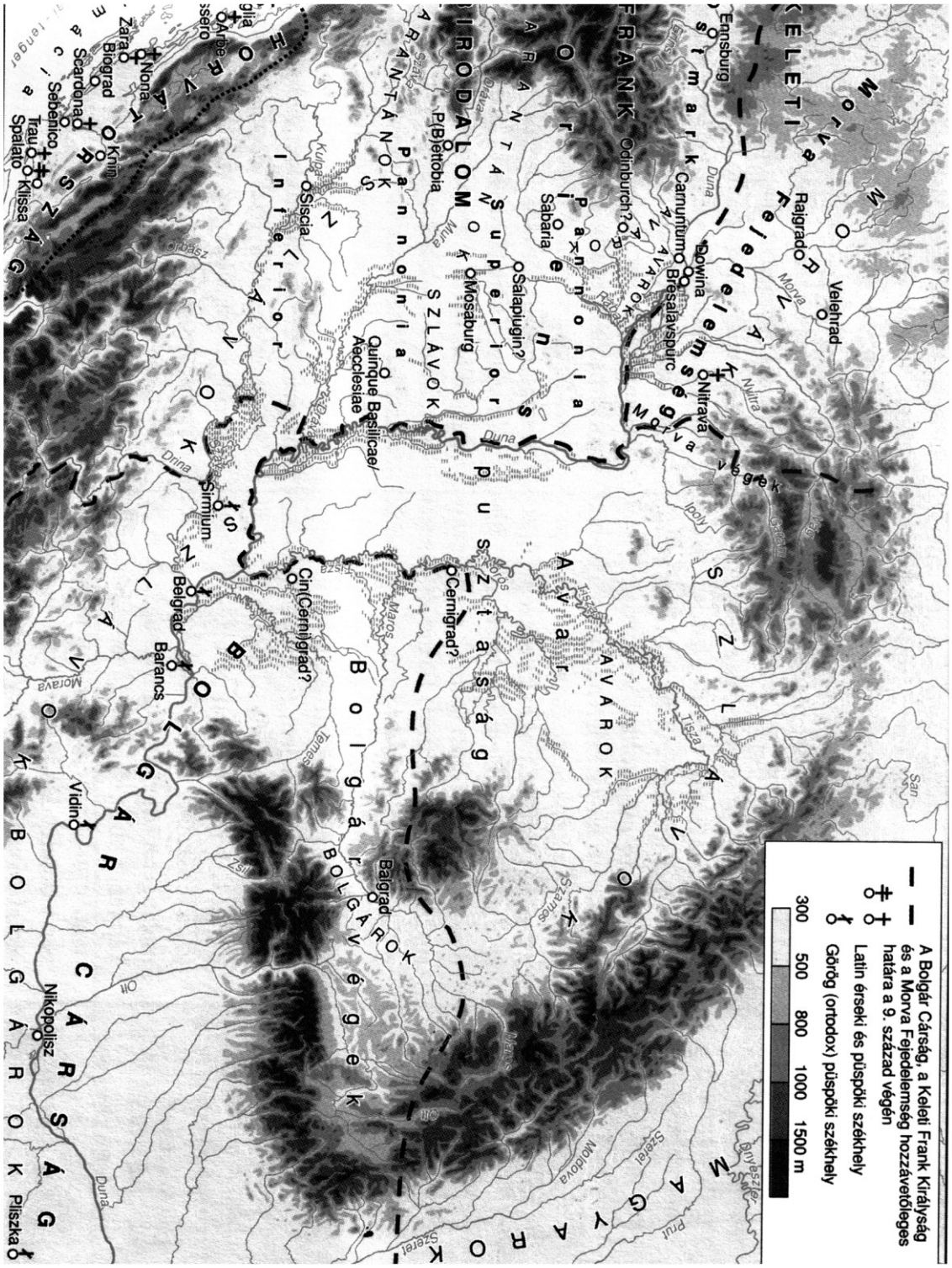

14. ábra: A Kárpát-medence a magyar honfoglalás előtt. In: Fodor István: Magyarország története I. Őstörténet és honfoglalás. Bp. 2009. 65. o.

A honfoglalás okainak feltérképezése után adhatunk választ arra, hogy melyik elmélet közelítheti meg leginkább az egykorú valóságot. Törvényszerűnek tekinthető, hogy a „steppei országúton” lakó magyaroknak előbb vagy utóbb be kellett sodródniuk a Kárpát-medencébe. Ez történt az 5. század elején a hunokkal, valamint a 6. században, 567/568 körül, az avarokkal. A hunok, hódításaik következtében kerültek a Kárpát-medencébe, – megtartván keleti területeiket is – ahonnan további nyugati akcióikat folytathatták. Az avarok a hódító türkök alávetése alól menekülve jöttek be Baján kagán vezetésével, aki szövetkezett a Pannóniát uraló Alboin langobárd királlyal, a Tiszántúlon lakó Kunimund gepida király ellen. A gepidák legyőzése és a langobárdok Itáliába vonulása után az avarok a 8. század végéig, Nagy Károly támadásáig a Kárpát-medence uraivá váltak.[2307] Kérdés, hogy a magyarok Kárpát-medencei nomád elődeik közül, akiknek hun és avar nevét a források rájuk ruházták, a terjeszkedő hunok vagy a türkök elől menekülő, a Kárpát-medencében azonban már hódító avarok „modelljét” követve jöttek-e be a Kárpát-medencébe, azaz tudatos hódítás vagy inkább kényszerű szállásváltás következményeképpen.

A honfoglalást több tényező is kiválthatta. A magyarság geopolitikai helyzetéből következően kelet felől nehezedett rájuk nyomás a kazárok és a besenyők részéről. Kisebb veszélyt jelentett Kazária, amely laza politikai fennhatóságot gyakorolt a magyar törzsszövetség felett. Nagyobb veszélyt jelentettek a magyarok szempontjából a Volga és az Urál folyók között lakó harcias, nomád besenyők. A magyarok csak nyugati irányba térhettek ki egy kelet felől jövő támadás elől, mert nomád életformájuknak az északabbra fekvő erdős területek nem feleltek meg. Etelköztől északra a ruszok a 9. század vége felé a magyarok vetélytársaivá kezdtek válni a térségben.[2308] Délnyugat felé sem mehettek a magyarok, hiszen az Al-Dunától délre, a Bizánci Birodalommal vetélkedő erős bolgár állam állta útjukat. Egyedüli lehetőségként a Kárpát-medencébe való benyomulás maradt.[2309]

Második tényezőként említhetjük, hogy a magyar honfoglalást segítette a Kárpát-medence politikai széttagoltsága. Ezért a „Kárpát-medence, különösen keleti fele” könnyű prédának tűnhetett az „ereje teljében levő magyar törzsszövetségnek.”[2310] Az Avar Kaganátus Nagy Károly 8. század végi hadjáratai és a bolgárok támadásai, és a belviszály következtében felbomlott. Az avar steppei állam bukása után a Kárpát-medence politikai egysége átmenetileg megszünt. A 9. század második felében a keleti frankok, a morvák és a bolgárok osztoztak a területen, amely államaik perifériáját jelentette. A keleti frankok Pannóniát, a Dunántúlt birtokolták. A keleti frank hűbéres morvák a Dunától északra levő területen laktak, de a Dunától keletre levő területet uralmuk alá vethették. A dunai bolgár állam uralma alatt lehetett Erdély (a sóbányákkal), és az Alföld déli része.[2311] A magyar törzsszövetség vezetői ismerhették a térség

[2307] Az avarok honfoglalására vö. pl. Vásáry 1993. 139.; a hun és avar párhuzamokra vö. Kristó 1996g. 179–180.; Tóth 1996a. 43.; Tóth 2010. 43–44.
[2308] A ruszok növekvő szerepére Boba 1967. 57–58, 66.; Tóth 1996e. 586.
[2309] A magyarok szomszédaira, geopolitikai helyzetére vö. Boba 1967. 57–58, 66.; Tóth 2010. 29.
[2310] Sándor 2011. 294.
[2311] A Kárpát-medence uralmi viszonyaira a honfoglalás előtt Kristó 1996g. 87–99; Tóth 1998. 199–200.; itt csak utalok a két Morávia (északi és déli) létezésének lehetőségére, ezen belül a délre lokalizált Nagy Moráviára, vö.

politikai helyzetét, hiszen többször is vezettek errefelé zsákmányszerző hadjáratokat. Ebből a szempontból a 892. évi morávai és a 894. évi pannóniai hadjáratok emelhetőek ki, amelyeket a honfoglalás előkészítése és a tudatos nyugatra törekvés jeleként is értékelték.[2312] Felmerült, hogy a 892. évi hadjárat során a kavarok már megszállták a Kárpát-medence keleti felét, tehát már sor került volna a honfoglalás első szakaszára.[2313] Más nézet szerint a 894. évi hadjárat végén a Felső-Tisza-vidéken telepedtek le a kavarok, és bevárták Árpád honfoglaló hadát.[2314] Egy hipotézis szerint a 894. évi pannóniai hadjárat végén a magyarok először „elfoglalják az Enns és a Rába folyók között fekvő frank Pannóniát, Avariát, s innen terjesztik ki hatalmukat az egész Kárpát-medencére."[2315] Nem bizonyítható azonban, hogy a honfoglalás előkészítését, vagy a terület egy részének elfoglalását, illetve az etelközi uralmi terület kiszélesítését szolgálták volna ezek a hadjáratok. A Kárpát-medence politikai vákuum voltáról szerzett ismeretek ugyanakkor szerepet játszhattak abban, hogy a magyarok kényszerhelyzetben a beköltözés mellett döntöttek.[2316]

A történeti kutatás a honfoglalás lehetséges okai között említette a Kárpát-medence stratégiai előnyeit.[2317] Egy kelet felől jövő támadás esetén a magyarok számára a Kárpátok több védelmet adhattak, mint korábban a folyók Etelközben. A Kárpátok hegyvidéke sem jelentett azonban áthatolhatatlan akadályt, ahogy azt a tatárjárás bizonyította. A stratégiai előnyök felismerése a honfoglalás lehetséges, de korántsem bizonyítható motivációja. A hipotézisekben újabban előtérbe kerültek a Kárpát-medence klimatikus és gazdasági előnyei. [2318] Saját korunk egyik fő problémájának, az állítólagos globális éghajlatváltozás (felmelegedés) hipotézise kivetüléseként, egyre nagyobb szerepet tulajdonít a történeti kutatás az éghajlati változásoknak a honfoglalás okai között. A 8–12. század közötti időszakban újabban klímaváltozást tételeztek fel, amelyet felmelegedési folyamatként jellemezhetünk. Veres Péter felvetette, hogy a 9–10. század fordulójától, erős kiszáradási időszak következett, és az aszály tette szükségessé a magyarok számára a honfoglalás gyors és sikeres végrehajtását.[2319] Veres elemzése szerint a 9. század végén kezdődő, kb. százéves kiszáradási periódus váltotta ki a magyarok vándorlását, és megjelenését a Kárpát-medencében.[2320] Sándor Klára úgy vélte, hogy „ez a szárazabb periódus azonban éppen hogy csak elkezdődött a 9. század végén, s a magyarok helyét boldogan elfoglaló besenyőket sem zavarta nomád életmódjukban."[2321] Györffy György és Zólyomi Bálint kutatásai rámutattak arra, hogy a 750 és 900 közötti másfél évszázadon belül, rendkívüli szárazság volt

---

Boba 1971.; Boba 1996.; Püspöki Nagy 1978. 60–82.; Kristó 1980. 162–163.; 195.; Senga 1983. 307–345.; Erdélyi 1986. 59–60.; Bowlus 1995.; Eggers 1995.; Szabados 2011. 123–129.

[2312] Hóman–Szekfű 1928. 90–91.; Hóman 1923. 33–34, 38.; Harmatta 1998. 146.; Róna-Tas 2007a. 46.

[2313] A 892. évi kavar „elő-honfoglalásra vö. Kristó 1980. 215–217.

[2314] A 894-es Felső-Tisza-vidéki elő-honfoglalásra Györffy 1977a. 129, 135.; Harmatta 1998. 147.; hasonlóan Veszprémy 2014. 46–47.

[2315] Vékony 2002. 205. – utóbbi nézet sem logikailag, sem a forrásokkal nem támasztható alá.

[2316] Tóth 1996a. 44–45.

[2317] Hóman–Szekfű 1928. 89.; Harmatta 1990. 243–261.; Szabados 2011. 158.; Tóth 2011. 171.

[2318] Harmatta 1998. 146.

[2319] Veres 1972. 8–11.

[2320] Az éghajlati és ökológiai okok részletes kifejtésére vö. Veres 2009. 121-142.

[2321] Sándor 2011. 294.

720 és 820 között, majd átmenetileg 880 után enyhén csapadékos évtizedek következtek. Legfeljebb közvetve hathatott a honfoglalásra a hosszabb enyhébb periódus után bekövetkezett, katasztrofálisan fagyos tél 892–893 fordulóján. Ez a hosszú, kemény tél Bajorországban éhínséget okozott, míg Kelet-Európában a nagy folyók befagyásához vezethetett. Ezért kelhettek át a Volgán és a Donon az úzok által elűzött besenyők Etelközbe, és támadhatták meg a magyarokat.[2322] A klimatológiai okfejtés vitatható, ha a rendelkezésre álló korabeli írott forrásokat alaposabban megnézzük. A Fuldai Évkönyvek a 9. század végi keleti frank birodalom éghajlatáról szolgáltatnak adatokat. Ha a 9. század utolsó két évtizedét tekintjük, gyakran az átlagosnál hosszabb, hidegebb és csapadékosabb téllel számolhatunk. A Fuldai Évkönyv 880-ban, 881-ban és 887-ben is kemény, hosszú telet, jégtakarót említett.[2323] Majd 893-ban, a „tél zord volt és a szokottnál hosszabbra nyúlt, úgy hogy márciusban néhány helyen a hó egy láb mélységű volt öt napig.”[2324] A 895. évi bajor éhínség után 896-ban nagy áradások, árvizek voltak.[2325] A steppe-régió keleti területe időjárásáról is vannak adataink, 921-922 teléről. Ibn Fadlán ekkor utazott a volgai bolgárokhoz. Khorezm (Khwárizm) vidékén erős hideget tapasztalt a téli hónapokban, amely csak februárban kezdett enyhülni. A Volga és az Urál folyók között lakó ogúzok földjén 922 februárjában sokat szenvedtek „a csikorgó hidegtől és a szakadatlan hóeséstől, amelyhez képest a khwárizmi hideg nyáridőnek tetszett.”[2326] Ezért feltételezhető, hogy a felmelegedés tendenciája, a szárazság ugyan érvényesülhetett a 8–9. században, de éppen a 9. század utolsó évtizedétől, csapadékos periódus következett, hideg téllel és sok csapadékkal. Kristó Gyula szerint a korábbi haza, Etelköz jóval nagyobb területet kínált a nomadizálásra, mint a csapadékosabb, és kisebb Kárpát-medence, ahol a szárazság elől nem húzódhattak északra. Szerinte Etelköz csapadékösszege 400 mm alatt maradt, míg a Kárpát-medence legszárazabb területei is a 400–500 mm-es csapadékzónába estek.[2327] A honfoglalás klimatológiai okai és a Kárpát-medence éghajlati előnyei tehát vitathatóak.[2328] A Kárpát-medencei új haza földjének feltételezett kiváló minősége is felmerült a honfoglalás motivációs szempontjaként. A Képes Krónikában megőrzött fehérló-monda megemlékezett arról, hogy Árpád Szvatopluk fejedelemhez küldött követe, Kusid vitt a vezéreknek egy palack Duna-vizet, egy tömlő perjefüvet és földet. Anonymus szerint Árpád Salán vezértől kért két korsó Duna-vizet és egy zsáknyit Alpár homokjának füvéből. Mindkét variánsban szerepel, hogy a magyarok vezérei jónak találták kiszemelt új hazájuk földjét, rétjét és vizét.[2329] Kristó Gyula hangsúlyozta a rendelkezésre álló legelőterületek szűkösségét, valamint az általa részben 920-ra értelmezett Dzsajháni-hagyomány alapján vitatta a föld minőségét, és „nedves, vizenyős talajt” tételezett

[2322] Györffy–Zólyomi 1998. 899–918.
[2323] SRG AF 94, 95, 105.
[2324] SRG AF 123.
[2325] SRG AF 125, 127.
[2326] Ibn Fadlán 2007. 22, 26.
[2327] Kristó 1996c. 214–215, 221.; Kristó 1996g. 185–186.
[2328] Tóth 2010. 31.; Tóth 2011. 171.
[2329] A krónikára vö. SRH I. 288.; HKÍF 359–360. (Kristó Gyula); Anonymusra vö. SRH I. 81.; MEH 130. (Györffy György); HKÍF 321. (Veszprémy László); vö. még Tóth 2011. 170.

fel.[2330] Szabados György pozitívabb képet rajzolt meg a Kárpát-medencéről, ezzel is indokolva a tudatos honszerzés koncepcióját. Szerinte „a folyókban és legelőkben bő, ugyanakkor magas hegyek természetes oltalma alatti terület földművelésre és állattartásra egyaránt alkalmasnak bizonyult, vonzerejét politikai széttagoltsága is növelte."[2331] Nézetem szerint az új, Kárpát-medencei haza a steppe-régió legnyugatibb nyúlványaként alkalmasnak tűnhetett a nomád magyarok számára megszokott életmódjuk folytatására, még akkor is, ha kisebb és csapadékosabb területen kellett berendezkedniük, mint Etelközben.

A kutatók egy része a magyarság etelközi geopolitikai helyzetéből, a hadjáratokban megnyilatkozó nyugatra való törekvéséből, a Kárpát-medence politikai megosztottságából, a kiszemelt új haza feltételezett stratégiai, klimatológiai és gazdasági előnyeiből próbálta levezetni a tudatos hódításként értelmezett honfoglalást. Mindezek olyan történeti következtetések, amelyeket a korabeli források nem támasztanak alá. A kései keletkezésű magyar források a közkeletű felfogás szerint tudatos honszerzésre utalnak. Anonymus két körülménnyel magyarázta azt, hogy a magyarok elhagyták az őshazát. Az egyik, hogy „földjük olyannyira megtelt az ott született népek sokaságával, hogy az sem táplálni, sem befogadni nem tudta őket."[2332] A túlnépesedési magyarázat átvett toposz Anonymusnál, és közvetve kényszerűségre utal. Anonymus másik indoka Pannonia birtokba vételére, hogy az „annak az Attila királynak a földje, akitől Álmos fejedelem, Árpád apja származott."[2333] Kézai Simon krónikájában a hun–magyar rokonságot a két népre kiterjesztve, Attila hunjainak bejövetelét első honfoglalásként, a „hunok vagy magyarok" bejövetelét visszatérésként értelmezte.[2334] A Képes Krónika a hunok pannóniai beköltözését a magyarok első, a honfoglalást pedig második bejöveteleként tárgyalja.[2335] A kései magyar krónikás hagyomány a hun–magyar rokonság dinasztikus, illetve a két népre is kiterjesztett fikciójával indokolta a Kárpát-medence megszállását. A régi haza túlnépesedésének toposzát is átvette korábbi külföldi forrásokból.[2336]

A külföldi források a kényszerű honfoglalás mellett látszanak tanúskodni. Regino 908-ban befejezett krónikájában megemlítette, hogy „az emberek tömegében bővelkedő szülőföld nem volt elegendő az ott lakásra."[2337] A prümi apát utalt a 889-es évnél említett elköltözés konkrét okára is: a magyarokat (Ungri) „saját szállásaikból kiűzték a vele szomszédos népek, akiket besenyőknek hívnak, mivel számban és vitézségben felülmúlták őket."[2338] Konsztantinosz a

---

[2330] Kristó 1996c. 215.
[2331] Szabados 2011. 158. – Hozzátette, hogy „természeti kincsekben gazdag földet" egyesített a Magyar Nagyfejedelemség hatalma alatt, uo. 158–159.
[2332] SRH I. 39.; MEH 138–139. (Pais Dezső); HKÍF 285. (Veszprémy László)
[2333] SRH I. 40.; MEH 139. (Pais Dezső); HKÍF 286. (Veszprémy László)
[2334] „Hunni sive Hungari", „reditus", vö. SRH I. 164.; MEH 188. (Györffy György); HKÍF 351. (Kristó Gyula)
[2335] SRH I. 284.; HKÍF 357. (Kristó Gyula)
[2336] Tóth 2010. 32.
[2337] SRG Regino 132.; MHK 321.: „rus exuberante multitudine non sufficeret ad habitandum." Fordítására vö. HKÍF 197. (Kordé Zoltán); vö. még MEH 206. (Horváth János) „a szülőföld nem volt elég az ottlakásra a túláradó sokaságnak." – Regino ezt a túlnépesedési magyarázatot átvette Paulus Diaconustól.
[2338] SRG Regino 132.; MHK 321. „Ex supradictis igitur locis gens memorata a finitimis sibi populis, qui Pecinaci vocantur, a propriis sedibus expulsa est, eo quod numero et virtute prestarent."; fordítására vö. HKÍF 197. (Kordé Zoltán); vö. még MEH 206. (Horváth János): „a mondott vidékekről, saját lakhelyeikről kiűzték a vele szomszédos népek, akiket besenyőknek neveznek, mivel számban és vitézségben is felülmúlták őket."

DAI-ban négy helyen is megemlékezett arról, hogy a magyarokat a besenyők legyőzték, és kiűzték szállásaikról; két helyen azt is megemlítette, hogy az elmenekülő magyarok letelepedtek a morvák földjén.[2339]

Regino és Konsztantinosz híradásaival kapcsolatban kételyek is megfogalmazódtak. Ennek kapcsán Padányi Viktor a magyar történetírás „besenyő-komplexusát" feltételezte.[2340] Főleg a DAI 40. fejezetét érte kritika, amelynek alapján bizánci toposznak minősítették a besenyők támadását.[2341] Harmatta János fogalmazott meg a DAI 40. fejezetét érintő kritikát. Szerinte „ez a kompiláció, amely fél évszázaddal az események után készült, egész sor olyan elemet tartalmaz, amelynek a belső valószínűsége szinte a nullával egyenlő." A bolgárok győzelmét felnagyító, és a besenyők részvételét említő adatot „csak Symeon bolgár uralkodó üzenete tartalmazhatott, amelyben hadi sikereit mérhetetlenül felnagyította." Bizáncban ezt az üzenetet „a bolgárbarát egyházi körök felkapták és felnagyítva tovább terjesztették," és ebben a formában csapódott le ez a történeti esemény Reginónál és a Fuldai Évkönyvekben. Harmatta úgy vélekedett, hogy a hírek forrása a Fuldai Évkönyv által említett Lazarus püspök volt, akit 896-ban küldtek követségbe Arnulf keleti frank uralkodóhoz. Harmatta végkövetkeztetése szerint „a besenyők semmilyen szerepet nem játszottak a magyar honfoglalás eseményeiben."[2342] Harmatta hipotézisének gyengéje, hogy következtetésekre épülő láncot alkot, amelynek alig van biztos pontja. Ilyennek tekinthető, hogy a Fuldai Évkönyv 896. évi információinak forrása az Arnulfnál 896-ban megjelenő bizánci követ, Lazarus püspök volt. Harmatta feltevése nem ad választ arra, hogy a besenyők részvétele miért szerepel Reginónál, és miért nem találhatjuk meg a Fuldai Évkönyvben, ha mindkét forrás ugyanarra a bizánci hírforrásra megy vissza.[2343] Harmatta nem vette figyelembe Konsztantinosz besenyő (37. fejezet), illetve magyar (38. fejezet) forrásból származó passzusait, amelyek megemlékeznek a besenyők támadásáról, és magyarok rovására történt letelepedéséről. Szabados György megfogalmazása szerint „a trieri apáthoz olyan besenyőpárti elfogultságot tükröző bizánci hír jutott el, amely Lázár püspök útjától függetlenül áramlott nyugatra, és amely évtizedekkel később hirtelen felbukkanva a DAI-ból köszön vissza."[2344] Szabados nem ad magyarázatot arra, hogyan juthatott Regino olyan információ birtokába a besenyőkről, amely a Fuldai Évkönyvbe nem került be. Szabados Lázár püspököt nem tekinti a besenyők támadásáról szóló tudósítás forrásának, és nem említi a 894-ben Arnulfnál megforduló másik bizánci követet, Anastasiust. Így Szabados nem képes megmagyarázni, hogyan juthatott el Reginóhoz a besenyők magyarok elleni támadásának álhíre, s hogyan került be ugyanez a „téves információ" évtizedekkel később a DAI 40. fejezetébe. Szabados álhírnek tekinti a besenyők etelközi támadását a magyarok ellen, és a besenyő–bolgár

[2339] E passzusok a következők DAI 37,2-14, 38,19-31, 38,55-60, 40,13-19, vö. DAI 1950. 166–167, 172–173, 176–177.; ÁMTBF 40–41, 45, 47.; értelmezésére összefoglalóan Jenkins 1962. 144–145.
[2340] A „besenyő-komplexumra" Padányi 1989. 372–376, 411–420.
[2341] Darkó 1997. 133–145.
[2342] Harmatta 1998. 148.; ezt az álláspontot fogadta el Szabados 2010. 231.; Szabados 2011. 143–144.
[2343] Az ellentmondásra felfigyelt, de „besenyőpárti" bizánci kört tételezett fel, amely Bölcs Leó császárral és politikájával szemben állt, vö. Szabados 2010. 224.
[2344] Szabados 2011. 144.

szövetséget is fikciónak véli.[2345] Szabados Reginót következetlenséggel vádolja, amikor a besenyő támadás mellett még a magyarok túlnépesedésével is indokolja az új hazába költözést. Feltette a kérdést, hogy amennyiben a magyarok túlnépesedtek, miért nem tudtak ellenállni a besenyőknek, akiknek hatalmas birodalmat kellett volna alkotniuk, ha számban felülmúlták a magyarokat.[2346] Szabados nem számolt azzal a kézenfekvő lehetőséggel, hogy a középkori szerző egyszerre közölt egy toposzt (túlnépesedés), és valamelyik bizánci követség (Anastasius, Lázár) útján közvetve tudomására jutott, konkrét információt (a szomszédos besenyők űzték el a magyarokat). Elmélete belső ellentmondásait Szabados úgy oldja fel, hogy lehettek feljegyzések a bizánci udvarban egy korábbi besenyő–magyar háborúról. „E feljegyzések történeti hírértéke a magyarok szállásváltása idején érthető módon megelevenedett, és ekkor indult *búvópatakszerű útjára* [kiemelés tőlem – T. S. L.] az a közlés, amely időben közel, de térben távol Reginónál, míg térben közel, de időben távol a Bíborbanszületettnél tört felszínre." Végkövetkeztetése szerint „a IX. század végén semmilyen harci cselekmény nem történt besenyők és magyarok között."[2347] Szabados „búvópatak"-elmélete mindössze arra jó, hogy leplezze, nincs magyarázata arra, hogyan írhatott a kortárs Regino a magyarok elleni besenyő támadásról, majd később Konsztantinosz, több forrásból merítve, ugyanerről a magyarokat elűző besenyő hadjáratról. Szabados a távoli múltba utalta át az általa mítikusnak tekintett besenyő akciót. Takács Zoltán Bálint feltevése szerint Konsztantinosz jól tudta, hogy a besenyők a magyarok egykori szállásterületén laktak, és ez a földrajzi azonosság indította arra a feltételezésre, hogy Etelköz régi lakói (magyarok) helyébe az újak (besenyők) csak harc árán költözhettek. A bizánci császár ezt a következtetést a magyarokat korábban ért besenyő katonai támadás tudatában vélhette megalapozottnak.[2348] Takács felfogása rokonítható Szabadoséval, hiszen mindketten a távoli múltba helyezik át a besenyő–magyar háborút. Takács Regino adatát is sajátosan értelmezte. Szerinte Regino csak arra akarta felhívni a figyelmet, hogy a magyarokat a szomszédságukban élő besenyőkkel lehet féken tartani, tehát nem konkrét, a honfoglalást eredményező besenyő támadásról van szó.[2349] Ez az elméleti konstrukció a középkori forrásokra jellemző, „időrendi bizonytalanságokra" épít. A fenti hipotézis elismer ugyan egy meg nem határozott időben, térben és kimenetellel járó magyar–besenyő háborút, de tagadja ennek összekapcsolását a magyar honfoglalással, amelyről a források egymástól függetlenül szólnak. Nem bizonyítható az sem, hogy ugyanazon hírforrásból merített volna korábban Regino, később pedig Konsztantinosz. E hipotézisek a tudatos magyar hódítás elméletét szolgálják, amely a kései magyar források (Anonymus, krónikák) hallgatására épül.[2350]

Egy muszlim forrás, Isztahri (Isztakhri) 930 körüli feljegyzése is arról tanúskodik, hogy a besenyők elköltözése korábbi szállásterületükről realitás. Isztahri szerint a „a turkok egyik törzse országától elszakadva a hazar-ok [ti. kazárok – T. S. L.] s a rum [ti. Bizánc – T. S. L.] között

[2345] Szabados 2011. 143–145.
[2346] Szabados 2011. 144.
[2347] Szabados 2011. 150–151.; vö. még Szabados 2010. 227.
[2348] Takács Z. 2004. 120–121.; vitatta ezt Tóth 2010. 34.
[2349] Takács Z. 2003. 31.
[2350] Tóth 2010. 34.

elterülő vidéken telepedett le. Ezek neve a baganakīya [besenyők – T. S. L.]. E tartózkodási helyük nem régóta a szállásuk, ezt ugyanis megrohanták s ott letelepedtek."[2351] A Ḥudūd al-Alām hasonlóképpen megjegyezte, hogy „ez a csoport régen a turk besenyők közé tartozott. Ide jöttek és ezt az országot erővel elfoglalták." Ez az anonim forrás megkülönböztette a Volgától keletre lakó, török besenyőket, és a kazároktól nyugatra lakó, kazár besenyőket.[2352] Zimonyi István okkal hangsúlyozta, hogy a fenti muszlim források tudnak arról, hogy „a kazároktól nyugatra élő besenyők korábbi keleti hazájukból költöztek el."[2353] Szabados szerint „a beköltözési mód gyorsaságát mutató kifejezésen" – „megrohanták" – túl, semmi sem utal harci cselekményre, avagy más nép elűzésére."[2354] Szabados értelmezése annyiban nem pontos, hogy egy másik forrás, a Ḥudūd al-Alām utal arra, hogy „erővel foglalták el" a területet, jóllehet nem nevezi meg a terület korábbi lakóit, ahogy azt Isztahri sem tette. A fenti muszlim források is alátámasztják azt, hogy a besenyők háborúval foglalták el új hazájukat korábbi lakóiktól, az ott lakó magyaroktól.

A kései magyar hagyományban is találunk olyan adatot, amely utalhat a besenyő támadásra, vagy valamilyen katasztrofális csapásra, a honfoglalást megelőzően. A Képes Krónika megemlékezett arról, hogy a Havasokon átkelő magyarok olyan tartományba értek, „ahol megszámlálhatatlan sast [aquilas innumerabiles – T. S. L.] láttak, és ott a sasok miatt nem maradhattak, mert azok a fákról legyek módjára szálltak alá, és elfogyasztva megsemmisítették nyájaikat és lovaikat. Azt akarta ugyanis Isten, hogy gyorsabban érkezzenek meg Magyarországra."[2355] A sasok támadásának történetét már értelmezték a sasok (aquilae) feltételezett, régi „bese" neve alapján a besenyő támadásra való áttételes utalásként.[2356] Györffy György szerint a régi magyar nyelvben a sasok neve 'bese' volt. Ezért arra következtetett, hogy a besék támadása a besenyőkkel való háborúskodásra vonatkozhatott. Kristó Gyula a legrégebbi magyar hagyományelemnek tekintette ezt az archaikus történetet, amely „őseredeti formájában talán valóban a besenyők támadásával hozta kapcsolatba a magyarok átkelését a Kárpátokon és leereszkedését a Kárpátok medencéjébe."[2357] Veres Péter kiszáradásra utaló természeti katasztrófaként értékelte a krónika történetét.[2358] Bóna István is elfogadta, hogy „a mesés, mégis valósághű magyar hagyomány" a besenyők támadására utalhatott.[2359] Sándor Klára úgy vélekedett, hogy a krónikás hagyomány mondája „természeti csapáshoz hasonló, óriási vészről szól," és ez kapcsolódhatott a besenyőktől elszenvedett vereséghez.[2360] Valószínűleg olyan mítikus történetet feltételezhetünk, amelynek nincs köze a történeti valósághoz.[2361] A régi

[2351] HKÍF 49–50.; Kmoskó 2000. 18.
[2352] HKÍF 41– 43. (Zimonyi István)
[2353] Zimonyi 2012a. 51.; vö. még HKÍF 43. o. 97. jegyzet; Tóth 2011. 143.
[2354] Szabados 2011. 152.
[2355] SRH I. 286.; HKIF 358. (Kristó Gyula); MEH 129–130. (Györffy György)
[2356] Györffy 1973. 10.; Kristó 1980. 185–186, 203.; Kristó 1996g. 188.
[2357] Kristó 1980. 203.
[2358] Veres 1972. 8–11.; Veres 2009. 132–133.
[2359] Bóna 2000. 27.
[2360] Sándor 2011. 295–296.
[2361] Legújabban a mítosz történeti értelmezésének kritikájára vö. Szabados 2010. 229–230.; Szabados 2011. 154–156.

dc_952_14

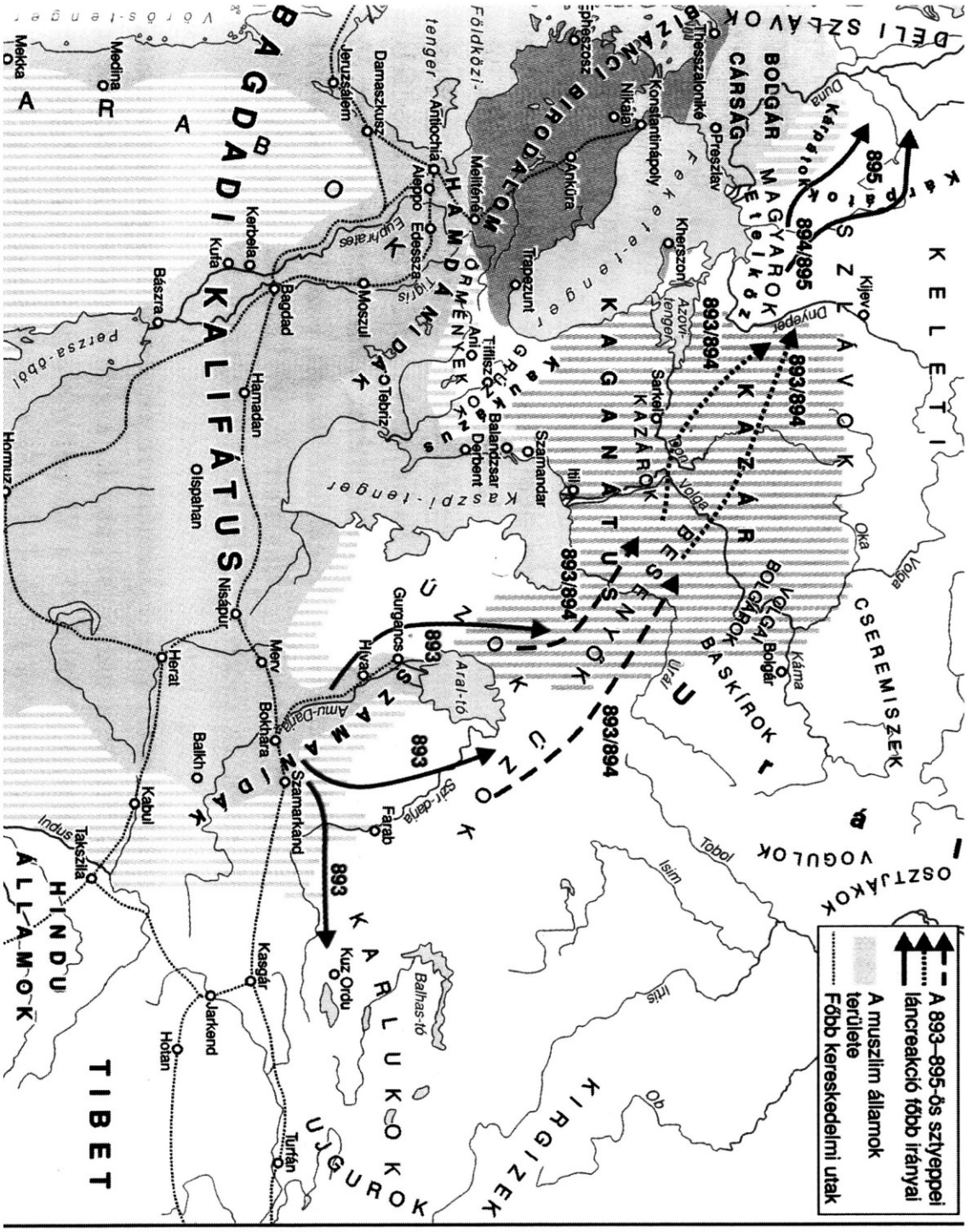

15. ábra: A 9. század végi steppei népvándorlás. In: Fodor István: Magyarország története I. Őstörténet és honfoglalás. Bp. 2009. 71. o.

magyar ’bese’ szó jelentése ugyan ’egy bizonyos fajta ragadozó madár,’ de ez a középkor folyamán ’kánya’ vagy ’varjú’ értelemmel bírt, ami korántsem azonosítható a latin szövegben szereplő ’sas’ (aquila) jelentéstartalommal.[2362] Harmatta János hangsúlyozta, hogy az ókori írók griff-mítoszáról van szó, amelyet a krónika szerzője felhasznált „mint isteni eszközt a magyarok vándorlásának felgyorsítására.”[2363] A „sasok támadása” mítikus történet, amely legfeljebb áttételesen vonatkoztatható egy honfoglalás előtti katasztrófára, sokkal inkább krónikás fikciónak tekinthető.

Összefoglalóan azt mondhatjuk a honfoglalás okainak számbavételekor, hogy a magyarok ugyan ismerhették a Kárpát-medence geopolitikai helyzetét, nomadizálásra többé-kevésbé alkalmas földjét, tervbe is vehették megszállását, de a döntő lökést a besenyők támadása adta meg számukra, amely miatt el kellett hagyniuk Etelközt. A külső, kényszerítő körülmény miatt tudatos honfoglalásról nem beszélhetünk, még akkor sem, ha egyértelmű, hogy a magyar vezetők előzetes információk, a korábbi hadjáratok tapasztalatai alapján döntöttek az új hazába költözésről. Véleményem szerint nem a hun típusú hódítási modell érvényesült, hanem inkább az avar típusú bemenekülés, amely összekapcsolódott a frankok, morvák és bolgárok rovására történt hódítással. Ezért a továbbiakban a kényszerű beköltözés keleti és nyugati hátterét vizsgálom.

II. 4. 2. A honfoglalás keleti háttere, a besenyő–magyar háború

A honfoglalás előzményeit, kiváltó okait illetően, a meghatározó eseménysorozat keleten zajlott le. Feltevés szerint egy népvándorlási hullám indult meg a 890-es években, amely a magyarokat is érinthette.[2364] A folyamat kezdetét egy katonai akció jelenti, amelyet Iszmail ibn Ahmed khoraszáni emír indított 893 tavaszán egy szomszédos, turk nép ellen. Az akcióról több muszlim forrás (Tabari, Maszúdi) is megemlékezett.[2365] Tabari arab történetíró 913-ig írt világkrónikájában leírta, hogy Iszmail emír „a turkok országa ellen intézett portyázó hadjáratot,” és „királyuk fővárosát bevéve, őt magát, feleségét, a ḫātūn-t és körülbelül 10 ezer embert közülük foglyul ejtett.”[2366] Maszúdi szerint Iszmail, testvére halála után, „Horaszán fölött az uralmat átvette, a turkok országába érve azt a városukat foglalta el, amelyet birodalmi székhelyüknek tekintettek, foglyul ejtette a ḫātūn-t, a király feleségét, azonkívül foglyul ejtett 10 ezer törököt és 15 ezret lemészárolt közülük.”[2367] Maszúdi szerint a ḫarluḫīya, azaz a karlukok közé tartozott a legyőzött turk király.[2368] Zimonyi István két további korabeli forrást említett

[2362] A ’bese’ szó jelentésére vö. TESz I. 288.; UMTSz I. 451.; vö. még Szabados 2011. 155.
[2363] Harmatta 2001. 13.; vö. még Szabados 2010. 155.
[2364] Hóman–Szekfű 1928. 90.; Györffy 1971. 283. o. 16. jegyzet; Kristó 1980. 171.; Zimonyi 1990. 169–175.; Tóth 1988. 557–558.; Tóth 1996c. 885.; Tóth 1996a. 47–48.; Tóth 1998. 178–179.; Tóth 2010. 35–36.; Tóth 2011. 148.; Sándor 2011. 286—287, 295.; Zimonyi 2012a. 47–49.
[2365] Tabari híradására HKÍF 60. (Kmoskó Mihály); Maszúdi tudósítására HKÍF 57. (Kmoskó Mihály); vö. Tóth 2010. 35–36.; Tóth 2011. 148.; Zimonyi 2012a. 53–54.
[2366] HKÍF 60. (Kmoskó Mihály); vö. még Zimonyi 2012a. 53.
[2367] HKÍF 57. (Kmoskó Mihály–Czeglédy Károly); Kmoskó 2000. 204.; Zimonyi 2012a. 54.
[2368] Uo.

Iszmail emír hadjáratával kapcsolatban, amelyek hasonlóan számoltak be az eseményekről.[2369] A későbbi perzsa történetíró, Naršahī, márciusra–áprilisra keltezte a támadást, a turk (karluk) fővárost Ṭarāz-nak nevezte, hosszabb ostromot említett, és megemlékezett a turk vezetők iszlámra való áttéréséről is.[2370] Zimonyi István rekonstrukciója szerint Iszmail szamanida emir 893 tavaszán benyomult a turk (török) népek által lakott területre. Az emír győzedelmeskedett, a karluk fejedelem fővárosát, Ṭarāz-t hódoltatta, a kagánt és feleségét, valamint az előkelőket muszlim hitre térítette," és nagy zsákmányra tett szert.[2371] Kérdés, hogy a 893. tavaszi, karlukok elleni arab portyázó hadjárat megindíthatott-e egyfajta láncreakciót, népvándorlást. Erre vonatkozóan Maszúdi egy másik munkájában adott felvilágosítást. Maszúdi megemlítette, hogy „a tudományok fajtáinak s az elmúlt idők eseményeinek könyvében említettük, mi volt az oka annak, hogy a turkok e négy fajtája Keletről elköltözött, miféle háborúk és portyázások voltak közöttük, valamint a Ġuzzīya [ogúzok/úzok – T. S. L.], a Ḫarluḫīya [karlukok – T. S. L.], a Kīmākīya [kimekek – T. S. L.] között a Ǧurǧān-tó [Aral-tó – T. S. L.] mentén."[2372] Maszúdi tudósítása a turkok négy fajtáját korábban „Baǧanāk, Yagnī, Baǧgird és Nūkabarda" néven említette.[2373] Ezek közül az első kettőt a besenyőkkel, a másik kettőt a magyarokkal (baskír, onogur) azonosította a történeti kutatás.[2374] Ezért feltételezhető, hogy Maszúdi a besenyők és a magyarok keletről való elköltözéséről emlékezett meg. Maszúdi másik könyve nem maradt ránk, de a fenti töredékes utalás alapján valószínűnek tűnik, hogy a besenyők és a magyarok között lehettek háborúk, és valóban elköltöztek keletről. Arra is következtetni lehet, hogy az Aral-tó vidékén az ogúzok, karlukok és kimekek között is folytak háborúskodások. Az idézett forrásból azonban nem tűnik ki egyértelműen, hogy a két háborús gócpont kapcsolódott-e egymáshoz.[2375] További kérdés, hogy Iszmail emír portyázása összefüggésbe hozható-e a turk népek belső harcaival, hiszen Maszúdi „nem tételezett fel oksági összefüggést."[2376] Az idézett muszlim forrásokat Hóman Bálint úgy értékelte, hogy Iszmail emír a karlukokat támadta meg, és ez vezetett a későbbi népmozgáshoz.[2377] Györffy György feltevése szerint az arab támadás közvetlenül az úzokat érte, akiket aztán a kimekek is megtámadtak.[2378] Sándor Klára szerint Iszmail 893-ban a karlukok fővárosát foglalta el, de az úzok törzsszövetségét is érintette ez a támadás. Szerinte „elrabolt állataikat, javaikat" az „úzok szomszédaiktól igyekeztek pótolni."[2379] Zimonyi István úgy vélekedett, hogy Iszmail 893-as tavaszi hadjárata a karlukok ellen, fővárosuk elpusztítása azt a hatalmi egyensúlyt változtatta meg, amely az ujgur birodalom bukása (840) után a 9. század második felében kialakult Nyugat-Belső-Ázsiában „a karlukok, kimekek és oguzok között." Zimonyi szerint a „9. század végi karluk vereséget és ennek

[2369] Zimonyi 2012c. 53–54.
[2370] Pritsak 1951. 288–289.; HKÍF 57. o. 145. jegyzet; Zimonyi 2012a. 55.
[2371] Zimonyi 2012a. 57.
[2372] HKÍF 57–58. (Kmoskó Mihály); Kmoskó 2000. 218.; Zimonyi 2012a. 52.
[2373] HKÍF 53, 57–58. (Kmoskó Mihály); Kmoskó 2000. 182–183, 218.; Zimonyi 2012a. 52.
[2374] Vö. HKÍF 53. o. 130. jegyzet; Kmoskó 2000. 182–183. o. 186–187. jegyzet; Zimonyi 2012a. 52.
[2375] Vö. Tóth 1998. 178–179.; Tóth 2011. 148–149.
[2376] Erre vö. Zimonyi 2012a. 53.
[2377] Hóman–Szekfű 1928. 90.
[2378] Györffy 1971. 283.; Györffy 1977a. 125–126.
[2379] Sándor 2011. 286-287.

következményeit a két szomszédos törzsszövetség kihasználta. A kimekek ekkor önálló birodalmat alapítottak, míg az oguzok rátámadtak a nyugati szomszédaikra, a besenyőkre, területüket bekebelezték."[2380] Zimonyi az erőviszonyok megváltozásából vezette le a háborúskodást, amely népmozgást eredményezett. A muszlim forrásokat kiegészítve, Konsztantinosz császár emlékezett meg arról a DAI 37. (besenyő) fejezetében, hogy „ötven évvel ezelőtt az említett úzok a kazárokkal összefogván és hadat indítván a besenyők ellen, felülkerekedtek és kiűzték őket tulajdon földjükről, és azt mind a mai napig az említett úzok foglalják el."[2381] Konsztantinosz megemlítette, hogy a besenyők kisebb része a régi szállásterületen maradt, és behódolva „az említett úzokkal összeköltöztek."[2382] Konsztantinosz hozzátette, hogy „a besenyők pedig elmenekülvén szerte jártak, kutatva hely után, ahol letelepedhetnének, és eljutván a ma birtokukban levő földre, és rábukkanván az ott lakó türkökre, háborúban legyőzték, kiverték és elűzték őket s letelepedtek azon, és urai ennek a földnek, mint mondottuk, mind a mai napig, ötvenöt esztendeje."[2383] Konsztantinosz nem számolt be összefüggő népvándorlási folyamatról a besenyő fejezetben, csak két nép elvándorlásáról. Az úzok az általuk elűzött besenyők földjére költöznek, a besenyők pedig a legyőzött magyarok földjére telepednek le. A muszlim híradások és Konsztantinosz passzusai alapján három nép esetében tételezhetünk fel szállásváltást; ezek az úzok, a besenyők és a magyarok.[2384]

A 9. század végi népvándorlási hullámot, a történeti kutatásban időről-időre megkérdőjelezték, irodalmi toposznak tekintették.[2385] Vajda László szerint az ókori eredetű toposz a milétoszi filozófiára (Hekateiosz) megy vissza, a mechanikára, ahol a golyók egymást lökik tovább. Elsőként Hérodotosz alkalmazta ezt a modellt a szkíta népek (massagéta–szkíta–kimmer) mozgásával kapcsolatban. Őt követte a Kr. u. 5. században Priszkosz rhétor az említett 463. évi népmozgások (Ókeanos-parti nép–avar–szabír–saragur, urog, onogur) leírásával.[2386] Vajda a láncreakciószerű népvándorlás kapcsán hangsúlyozta, hogy a leírásokban a keleti nép mindig erősebb nyugati szomszédjánál.[2387] Takács Zoltán Bálint szerint a steppei népek esetében valószínűtlen egy ilyen láncreakciószerű nyugatra vándorlás, a nomádok próbálták volna megvédeni vagy visszafoglalni szállásaikat.[2388] Szabados György kétségét fejezte ki, hogy három nép (úz, besenyő, magyar) is „tetemes károkat szenved károkat emberben és jószágban, hogy aztán három hadi kudarc hadi sikerekbe forduljon és ki-ki a maga sértetlen nyugati szomszédján vegyen elégtételt a keleti veszedelemért."[2389] Szabados logikai és hadtörténeti

---

[2380] Zimonyi 2012c. 61.
[2381] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol.105r. – fol. 105v. vers. 4.; DAI 37,5-8, vö. DAI 2003. 166–167.; ÁMTBF 40–41.
[2382] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 107v. vers. 9 – fol. 108v. vers. 4.; DAI 37,50-57; DAI 2003. 168–169.
[2383] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 4-15.; DAI 37,8-14.; vö. DAI 2003. 166–167.; ÁMTBF 41.
[2384] Tóth 1996a. 48.
[2385] A népvándorlási hullámok, a dominóelv megkérdőjelezésére Vajda 1995. 107–143.; újabban Takács Z. 2003. 19.; Szabados 2010. 226–227.; Szabados 2011. 146–148. – Iszmail ibn Ahmed emír támadása és a népmozgás közti összefüggést megkérdőjelezte Czeglédy Károly, véleményét idézi Senga 1983. 309. o. 10. jegyzet
[2386] Priszkosz rhétor 463. évi vándorlásra vonatkozó szövegének magyar fordítására MEH 53–54. (Moravcsik Gyula)
[2387] Vajda 1995. 112–127.
[2388] Takács Z. 2003. 19.
[2389] Szabados 2011. 146.

szempontból tartotta valószerűtlennek a népvándorlás-elméletet. A muszlim források és Konsztantinosz információi nem illeszthetőek automatikusan össze. Tény, hogy az úzok (ogúzok) megtámadására nincs biztos forrásunk, és az úzok eredeti szállásait sem foglalták el.[2390] Mindebből azonban nem lehet arra következtetni, hogy a DAI 37. fejezete pusztán egy toposzt tükrözne. Az úzok legyőzhették a besenyőket, és elfoglalhatták területüket. A besenyők zöme a vereség után nyugat felé vonult, de Konsztantinosz utalt helyben maradt, és az úzoknak behódolt besenyő csoportra is. Konsztantinosz az úzok mellett a kazárokat is említette, akik megtámadták a besenyőket. Így nem beszélhetünk egy mechanikus modell alkalmazásáról a DAI 37. fejezetében sem, hiszen csak két nép (úz, besenyő) helyváltoztatásáról tett említést. Konsztantinosz művében sehol sem írt le láncreakciószerű népvándorlást, ezt csak műve különböző passzusai, valamint a muszlim források egyes adatainak összekapcsolásából rekonstruálta a történeti kutatás.[2391] Mindebből nem lehet arra következtetni, hogy Konsztantinosz tudósítása téves, és egy ókori toposzt akart volna érvényesíteni az egykorú valóság rovására. A források alapján egyértelmű, hogy a Volga–Ural vidéktől egészen a Kárpát-medencéig népmozgást feltételezhetünk, amit minősíthetünk kisebb népvándorlásnak. Ennek kiváltó oka lehetett Iszmail ibn Ahmed emir portyázása, amelynek elsődleges kárvallottjai a karlukok lehettek. Jóllehet a karlukok nem vándoroltak el keleti irányba, az oguzok (úzok) terjeszkedésre használhatták fel a karlukok meggyengülését.

A feltehető kisebb népvándorlás első bizonyítható mozzanatát tehát az úzok (ogúzok) megmozdulása jelentette. A DAI 37. fejezetének említett besenyő hírforrása arról számolt be, hogy az úzok a kazárokkal összefogva űzték el a besenyőket tulajdon földjükről.[2392] A DAI 38. fejezete szerint a kazárok a rájuk támadó kangar besenyőket győzték le.[2393] Mindkét híradás szerint a besenyők elvesztették szállásterületüket; az első tudósítás értelmében az úzok játszották ebben a főszerepet, a második értelmében a kazárok.[2394] Többféleképpen értelmezhető ez a két, eltérő forrásból származó tudósítás. Felmerülhet, hogy két különböző időben lejátszódó háborúról van szó.[2395] Valószínűnek tartom, hogy ezek a passzusok ugyanarra az eseményre utalnak, csak különböző (besenyő, kazár) nézőpontból. Lehetséges, hogy a kazárok szokásos évi portyájukat indították Besenyőországba. Ibn Ruszta szerint a kazárok „minden esztendőben portyázó hadjáratot vezetnek a besenyők ellen."[2396] Ez összekapcsolódhatott az úzok keletről indított támadásával.[2397] Alkalmi szövetkezést sem zárhatunk ki, hiszen Konsztantinosz a 37. fejezetben erre utal. Felvethetjük, hogy a besenyőket két irányból érte a támadás, amelyet

---

[2390] Szabados 2011. 148.

[2391] Ilyen értelemben jogos Szabados ironikus fejezetcíme, a „népvándorlási hullámok az íróasztal mellett," vö. Szabados 2011. 143. –Szabados saját elméleti konstrukciója a magyarság diadalmas Kárpát-medencei honfoglalásáról, amit senki se kényszerített ki, és semmilyen ellenállásba nem ütközött (Szabados 2011. 158.), ugyanilyen hipotézis.

[2392] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 105r. vers. 15 – fol. 105v. vers. 4.; DAI 37,5-8.; vö. DAI 2003. 166–167.; ÁMTBF 40–41.; vö. még Sándor 2011. 287.

[2393] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109v. vers. 8-13.; DAI 38,19-22; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.

[2394] Kristó 1980. 99.; Tóth 1998. 185.; Tóth 2011. 154.

[2395] Kristó 1980. 99–100.; Kosztolnyik 2002. 85.

[2396] MEH 90.; Kmoskó 1997. 204.

[2397] Tóth 1988. 557.

Konsztantinosz úz–kazár szövetségként értelmezett a besenyő hagyomány, vagy a bizánci diplomácia logikája alapján.[2398] Zimonyi István úgy értékelte a történteket, hogy az ogúzok (úzok) „rátámadtak nyugati szomszédaikra, a besenyőkre, területüket bekebelezték, s kiterjesztették hatalmukat az egész Kazak-steppe középső részére."[2399] Úgy lehet összegezni az eseményeket, hogy az úzok (ogúzok) kazár szövetségben, vagy attól függetlenül, behatoltak a besenyők földjére, kiűzték onnan a besenyők zömét, akik Kazária megtámadásával próbálkozhattak, de vereséget szenvedtek. Ezután a besenyőknek nem volt más választásuk, mint keleti szomszédaik, a magyarok rovására új hazát szerezniük.[2400]

Magyar–besenyő háborúskodásról Regino és Konsztantinosz összesen öt híradást őrzött meg.[2401] Regino arról emlékezett meg, hogy a magyarokat szomszédaik, a besenyők kiűzték, mivel számban és vitézségben felülmúlták őket.[2402] A prümi apát nem tudott arról, hogy a besenyők miért támadtak a magyarokra, és más eseményt sem kapcsolt a besenyő támadáshoz. A besenyők győzelmét létszámbeli fölényükkel és katonai erényeikkel magyarázta. Takács Zoltán Bálint a tudósítást toposzként értelmezte, Regino bejegyzését pedig javaslatként a magyarok elleni védekezésre a besenyők felhasználásával.[2403] Regino művének lezárásakor (906) a magyarok még csak új, Kárpát-medencei szállásterületeik közelében portyáztak, így egyelőre számottevő veszélyt még nem jelentettek Európa távolabbi térségeire. Regino információjának megkérdőjelezése tehát nem indokolt. Egyértelmű, hogy a besenyők legyőzték a magyarokat, és a magyarok (ungri) ezért hagyták el Don vidéki szállásaikat. A magyar vereség indoklása esetleg toposz lehet: a besenyők nagyobb létszáma és vitézsége. A vereség okát ugyanis sem Regino, sem forrása nem tudhatta pontosan. Regino forrását, feltételesen, Anastasius bizánci követben látom, aki 894-ben Arnulf keleti frank királynál járt Bölcs Leó császár követeként.[2404] A másik lehetőség Lázár püspök, aki 896-ban fordult meg Arnulfnál.[2405] A két bizánci követ bármelyike nemcsak a bizánci–bolgár háborúról adhatott felvilágosítást, amelyben bizánci oldalon a magyarok is részt vettek, hanem a besenyők magyarok elleni támadásáról is. Érdekes, hogy a két követjárásról, és a magyarok bulgáriai hadjáratáról két helyen beszámoló Fuldai Évkönyv nem tett említést a besenyőkről, a távolabb lakó Regino viszont bevette krónikájába a 889-es évnél.

Másik forrásunk, Konsztantinosz több általános utalást tett a besenyők magyarokkal való ellenséges viszonyára.[2406] A DAI 3. fejezetében megállapította, hogy a türkök nemzetsége szintén nagyon retteg és fél az említett besenyőktől, minthogy gyakran [pollakis–T.S. L.]

[2398] Györffy 1971. 283–287.
[2399] Zimonyi 2012c. 61.
[2400] Tóth 2010. 37.
[2401] A kérdéskör, az etelközi magyar–besenyő háború összefoglalására vö. Tóth 1988. 541–574.
[2402] SRG Regino 132.; HKÍF 197. (Kordé Zoltán); MEH 204. (Horváth János); vö. még Tóth 1988. 541, 556.
[2403] E nézetre Takács Z. 2003. 20.
[2404] SRG AF 125. „Missus Leonis imperatoris Grecorum ad regem urbe Radasbona Anastasius cum muneribus venit; quem rex audivit et eodem die absolvit."; magyar fordítására HKÍF 190. (Géczi Lajos); MEH 211. (Horváth János); vö. még Tóth 2010b. 200.
[2405] SRG AF 130.; vö. HKÍF 191. (Géczi Lajos); MEH 212. (Horváth János); vö. még Tóth 2010b. 200.
[2406] Tóth 1988. 543.; Tóth 1998. 172–175.; Tóth 2011. 144–146,

szenvedett tőlük vereséget és már-már a teljes pusztulás szélén volt."[2407] Kérdés, hogy a „gyakran" [pollakis] kifejezés szó szerint értendő-e, azaz többször is vereséget szenvedtek-e a magyarok a besenyőktől, vagy pedig toposzról van-e szó.[2408] A „gyakran" szót a bizánci császár a besenyő támadások kapcsán még egyszer megemlítette. Eszerint a besenyőket fel lehet használni „akár az oroszok, akár a bulgárok, akár a türkök ellen, „minthogy sokszor [pollakis – T. S. L.] mentek már ellenük, most már félelmetesekké váltak szemükben."[2409] A bizánci császár szerint a besenyők „rátörhetnek mind az oroszok, mind pedig a türkök földjére, asszonyaikat és gyermekeiket rabságba ejthetik és földjüket végigzsákmányolhatják."[2410] A besenyők tehát nemcsak a magyarokat támadták gyakran, hanem a ruszokat (oroszokat) és a bolgárokat is. Konsztantinosz külön is utalt a ruszok, illetve a bolgárok elleni gyakori besenyő portyákra.[2411] Valószínű tehát, hogy a besenyők gyakran kerülhettek konfliktusba a magyarokkal, valamint etelközi honfoglalásuk után a bolgárokkal és a ruszokkal is. A magyarok esetében Konsztantinosz Gábriel klerikosz követségét is felhozza annak illusztrálására, hogy félelmetessé váltak szemükben a besenyők, akikkel féken lehet őket tartani. A történet szerint Gábriel klerikosz a bizánci császár nevében azt az ajánlatot tette, hogy „menjetek és űzzétek ki a besenyőket lakóhelyükről és telepedjetek le ti ott (hiszen korábban is ti laktatok ott), hogy közel legyetek császári felségünkhöz, és amikor csak akarom, küldök hozzátok, és hamar megtalállak benneteket." Ekkor „a türkök összes fejei egyhangúan felkiáltottak, hogy »Mi nem kezdünk ki a besenyőkkel, mert nem bírunk velük harcolni, minthogy nagy ország az, nagyszámú nép és gonosz fickók; többé ilyen beszédet ne mondj nekünk, mert nem kedvünkre való az.«"[2412] Azt is megjegyezte a bizánci császár, hogy „a besenyők is meg tudják támadni a türköket és őket alaposan kifosztani, ahogy előbb a besenyőkről szóló fejezetben mondottuk."[2413] A DAI fenti passzusaiból leszűrhető, hogy a magyarok besenyőkkel való ellenséges viszonya mögött többszöri összecsapások emléke húzódhat meg. Más kérdés, hogy egy vagy több olyan nagyobb támadást tételezhetünk-e fel, amelyek szállásterületváltoztatáshoz vezettek.

Négy passzus foglalkozott a besenyők magyarok elleni háborújával.[2414] Az első a 37. fejezet híradása, amely szerint az úzoktól és kazároktól vereséget szenvedő besenyők elhagyván saját szállásterületüket „elmenekülvén, szerte jártak, kutatva hely után, ahol megtelepedhetnének és eljutván a ma birtokukban levő földre, és rábukkanván az ott lakó türkökre, háborúban legyőzték, kiverték és elűzték őket s letelepedtek azon."[2415] A besenyő forrásból eredő híradás értelmében a besenyők háborúban erősebbnek bizonyultak a magyaroknál, akiket kiűztek

[2407] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 8r. vers. 5-10.; DAI 3,2-4.; DAI 2003. 50–51.; ÁMTBF 35.; vö. még Tóth 1998. 173.; Tóth 2011. 144–145.
[2408] Tóth 1998. 172.; Tóth 2011. 144.
[2409] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 12r. vers. 5-10.; DAI 8,20-22.; vö. DAI 2003. 56–57.; ÁMTBF 36.
[2410] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 8v. vers. 11-16.; DAI 4,10-13; DAI 2003. 50–53.; ÁMTBF 35.
[2411] A ruszok elleni gyakori besenyő támadásra vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 6v. vers. 18 – 7r. vers. 3.; DAI 2,2-4; DAI 2003. 48–49.; a bolgárok elleni gyakori besenyő portyákra, vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 9r. vers. 13-20.; DAI 5,10–13.; DAI 2003. 52–53.; vö. Tóth 1998. 173–174.; Tóth 2011. 145.
[2412] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 12r. vers. 12 – fol. 12v. vers. 14.; DAI 8,23-31.; DAI 2003. 56–57.; ÁMTBF 36–37.
[2413] Codex Parisinus Gr. 2009. fol. 20r. vers. 18 – fol. 20v. vers. 4.; DAI 13,9–11; DAI 2003. 64–65.; ÁMTBF 37.
[2414] Tóth 1988. 541–542.; Tóth 1998. 175–188.; Tóth 2011. 146–156.
[2415] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 105v. vers. 4-13.; DAI 37,8-14.; DAI 2003. 166–167.; ÁMTBF 40–41.

szállásterületükről, és letelepedtek ott. A bizánci császár azonosította az egykori magyar szállásterületet a saját korabeli besenyő szállásterülettel, amely a 37. és 42. fejezet tanúbizonysága szerint a Don és az Al-Duna között volt. Ezt a besenyő szállásterületet a 37. és a 42. fejezet leírása szerint Konsztantinosz a Don és az Al-Duna közé helyezte.[2416]

A besenyő háborúról szóló második konsztantinoszi tudósítás a 38. fejezetben található. Eszerint a kangar-besenyők „a kazárok ellen háborút indítván és legyőzetvén kénytelenek voltak saját földjüket elhagyni és türkökére telepedni. Amikor a türkök és az akkor kangarnak nevezett besenyők között háború ütött ki, a türkök hadserege vereséget szenvedett, és két részre szakadt."[2417] A bizánci császár leírása szerint „az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le, s ezeket a türkök régi nevén mostanáig szávartü ászfalünak hívják, a másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az Etelküzü nevezetű helyekre, amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik."[2418] E híradás értelmezése problematikus.[2419] Egy feltevés szerint a 37. fejezet híradásának tömörebb változatáról lehet szó.[2420] Véleményem szerint az idézett passzus más forrásból származik, mint a 37. fejezet tudósítása, ezért „kifelejti" az úzokat, és a besenyő támadás következményeként a magyarok kettészakadását említi.[2421] A történeti kutatás általában egy korábbi magyar–besenyő összecsapásra, az ún. első besenyő háborúra vonatkoztatta, és különböző időpontokra (750, 854, 862, 889, 893) tette.[2422] A híradás feloldhatatlannak tűnő kronológiai és logikai ellentmondásokat rejt magában. A besenyők elveszítik korábbi, Volga és Urál folyó menti hazájukat egy kazárokkal folytatott háborúban, majd elfoglalják a magyarok földjét, amely csak a besenyők későbbi, Don és Al-Duna közötti szállásterülete lehet. A háború következményeként említett magyar kettészakadás során viszont a Levedi vezette nyugati rész Etelközbe megy, amely a besenyők Konsztantinosz-kori hazája, azaz a Don és az Al-Duna közti terület.[2423] Az ellentmondást aligha lehet feloldani úgy, ahogyan azt például Harmatta János tette. Harmatta szerint a két magyar néprészt a besenyő támadás elszakította ugyan egymástól, de egyik néprész sem mozdult el helyéről.[2424] A passzus értelmében mindkét néprész elköltözött, és a besenyők letelepedtek a magyar szállásterületen.[2425] A gordiuszi csomót csak úgy vághatjuk el, ha feltételezzük, hogy a keleti és nyugati magyar néprészre való utalás nem a vonulás irányára vonatkozik, hanem a két néprész egymáshoz viszonyított, 10. századi helyzetére.[2426] Ha a 38. fejezetet nem egy forrásból származó híradásként értelmezzük, hanem két forrásra visszamenő kompilációként, a logikai

---

[2416] Ebből az azonosításból vezeti le tévesen a besenyő-magyar háborúkat Takács Z. 2003. 29.; másképpen.Tóth 1998. 58–59.; Tóth 2011. 47.
[2417] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109v. vers. 8 – fol. 110v. vers. 1.; DAI 38,19-26.; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.
[2418] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110r. vers. 1-11.; DAI 38,26-31.; DAI 2003. 170–173.; ÁMTBF 43–44.
[2419] A 38. fejezet első besenyő háborújára összefoglalóan Tóth 1988. 548–549, 552–553, 556–557.
[2420] Takács Z. 2003. 29.
[2421] Vö. pl. Kristó 1980. 99.
[2422] A magyar-besenyő háborúkra általában Jenkins 1962. 143–144, 149, 151.; Tóth 1988. 543–574.
[2423] Erre a problémára Tóth 1988. 555.
[2424] Harmatta 1984. 427–428.; hasonlóan vélekedett Róna-Tas 1996a. 1996. 325.
[2425] Harmatta értelmezését vitatta filológiai érvekkel Olajos 1995. 44-46.; Makk 1997. 175–178.; Makk 1998a. 27–30.
[2426] Vö. Tóth 1988. 554.

ellentmondás magyarázható lesz. Mindkét részben találunk egy letelepedés-történetet, kazárokkal való kapcsolatot, és lezárásképpen egy besenyő háborút. Értelmezésünket erősítheti, hogy a 38. fejezet második részében egy besenyő háború leírása után, újfent szó esik a kelet felé letelepedő magyar néprészről.[2427] Így lehetségesnek vélem, hogy mindkét passzus a honfoglalást eredményező magyar–besenyő háborúról szól, és a két forrás összeillesztése eredményezett logikai ellentmondást.[2428] Zimonyi István szerint „Konstantinos tudósításában egy korábbi besenyő–magyar háború emléke őrződött meg, azonban a történetileg hiteles eseménysort inkább a magyar honfoglalást közvetlenül megelőző harcokra vonatkoztathatjuk."[2429] Szabados György ellenkező következtetésre jutott a „szabír (szavárd) tematikájú" részekből, és a következetlen szerkesztés miatt „egymásba csúszott" időrétegeket feltételezett. Szabados nem fogadta el a történetírás tradícionális két besenyő háborúját, és elutasította Czeglédy Károly teóriáját a három besenyő háborúról.[2430] Szabados szerint „a Konstantinnál olvasható két háború számát nem növelni, hanem csökkenteni kellene, nem három, s nem kettő, hanem csak egy besenyő támadás történhetett, s még ez sem a 9. század utolsó negyedében, hanem Levedi 'első vajda' méltóságviselésekor, valamikor a 'rendíthetetlen szavárd' ősidőkben."[2431] Szabados a kronológiai és logikai szempontból nehezen értelmezhető passzushoz igazítja a többi konsztantinoszi szöveghelyet, és Regino tudósítását is. Szabados nem látszik tudomással bírni arról, hogy a DAI 37. fejezete egy 50/55 évvel a lejegyzés előtt folyó úz (és kazár)–besenyő háború következményeképpen említi a magyarok elleni besenyő támadást.[2432] Ugyanígy nem vesz tudomást arról, hogy a DAI 38. fejezetének másik passzusa Árpád idejére helyezi a besenyők támadását. Azt sem veszi figyelembe, hogy a DAI 40. fejezete a Simeon és Bölcs Leó közötti háború időszakába helyezi a besenyők támadását. Konkrét eseményekhez, meghatározható időhöz köthető besenyő támadás helyett, Szabados a fenti konsztantinoszi szöveghely alapján feltételezi, hogy „egy korábban lefolytatott magyar–besenyő háború 890-es évekre történt téves kivetítéséről" lehet szó. Feltételezése szerint „e korábbi háborúskodásról *akadhattak* [kiemelés tőlem – T. S. L.] feljegyzések a bizánci udvarban, s e feljegyzések történeti hírértéke a magyarok szállásváltása idején érthető módon megelevenedett."[2433] Szabados korabeli bizánci zsurnalisztákat tételez fel, akik Bölcs Leó vagy Konsztantinosz idejében a bizánci udvarban tevékenykedve, boldogan felfedezték az idevonatkozó régi feljegyzések hírértékét, és azt a magyarok szállásváltása magyarázataként aktualizálták. Valójában Szabados érvelése a távoli, de meg nem határozott múltba és bizonytalan helyre viszi vissza a besenyő–magyar háborút. E logika konzekvens alkalmazása esetén kijelenthetnénk,

[2427] A 38. fejezet 2 forrásra bontására Macartney 1930. 98–99.; Grégoire 1937. 632–633.; Tóth 1998. 11–12, 131–132.; Tóth 2011. 11, 110.
[2428] Tóth 1988. 557–559.; Tóth 2010. 38–39.
[2429] Zimonyi 2012a. 50–51.
[2430] A besenyő–magyar háborúk számára és kronológiájára a történeti kutatásban vö. Tóth 1988. 545–547.; Szabados álláspontjára a korábban vívott besenyő–magyar háború mellett vö. Szabados 2011. 149–150.
[2431] Szabados 2011. 150.
[2432] Szabados megemlíti ezt a forrást a népvándorlási hullám kritikájánál, de kronológiájával nem foglalkozik, mert elutasítja magát a folyamatot, mint egyfajta „történet-szövést," vö. Szabados 2011. 145.
[2433] Szabados 2011. 150.

hogy a kangar–szavárd háborúnak semmi köze a magyar őstörténethez, tehát a besenyők egyetlen egyszer sem támadták meg a magyarokat, illetve nem űzték ki őket szállásterületükről. Szabados egyetlen szöveghely vitatható értelmezésére, és közvetett hadtörténeti feltevésre építő érvelését nem lehet elfogadni, mert kortárs (Regino) és besenyő (DAI 37. fejezet) és magyar (DAI 38. fejezet második híradása, 40. fejezet) hagyományon alapuló, konkrét információkat adó forrásokkal áll szemben.[2434]

A harmadik konsztantinoszi híradást is a 38. fejezet tartalmazza. Eszerint a besenyők „rátörtek a türkökre és fejedelmükkel, Árpáddal együtt elűzték őket. A türkök tehát megfutamodván, földet kerestek, ahol megtelepedhetnének, s jővén ők meg elűzték Nagy Moravia lakóit, s megszállták azok földjét, amelyen a türkök most is mindmáig laknak."[2435] Egy nézet szerint összetett forrásról van szó, amely aligha lehet magyar eredetű, hiszen utal például Nagy Moráviára; a tudósításon a bizánci császár „erősen rajta hagyta keze nyomát."[2436] Nézetem szerint ez a passzus magyar eredetre megy vissza, hiszen tud arról, hogy Árpád volt a magyarok fejedelme a besenyők támadása idején. A híradás a besenyő támadást váratlannak tünteti fel, okát nem említi. A támadás következményeként az elűzött magyarok új hazára leltek az általuk

---

[2434] Szabados érveit négy pontban sorolta fel az általam 'etelközi vészként' említett, besenyőktől elszenvedett vereség mértékével szemben (Szabados 2011. 158. o. 514. jegyzet). Első érvként egy régészeti adalék, a szubbotici, Ingul-menti lelet alapján feltételezte, hogy a magyarok nem adták fel végleg Etelközt beköltözésük után (Szabados 2011. 151, 158. o. 514. jegyzet). Második érve az, hogy a X. századi magyar–besenyő kapcsolat fegyvertársi, sőt egy ízben besenyő részről alárendelt szövetségesi viszonyt mutat. Harmadik érve (kérdése) az, hogy „miért érzik magukat oly biztonságban a magyarok, hogy a beköltözés előtt, alatt és után támadó hadakat vezetnek külföldre?" Negyedik érve (kérdése) az, hogy „honnan volt mindez idő alatt minderre tömegesen mozgósítható és kiképzett lóállományuk?" Az első érvvel kapcsolatban meg lehet jegyezni, hogy a szubbotici régészeti lelet, bár az ásatók feltételezték, hogy egy kis magyar család ellenséges besenyő környezetben élt a 10. század elején – vö. Bokij–Pletnyova 1989. – etnikai, kronológiai, tartalmi értelmezése (9. vagy 10. századi lelet-e, magyarokhoz, határőrökhöz kapcsolandók-e vagy sem) vitatható. Kristó Gyula utalt arra, hogy noha az ásatók „a sírt a 10. századra keltezték, és a térségben visszamaradt magyaroknak tekintették a kiscsaládi temető halottait, komolyan számításba kell venni a leletegyüttes 9. századi eredetét." Szerinte a „három sír a magyarok – 9. századi keltezés esetén, akkori, 10. századi datálás esetén pedig egykori – levediai időzésére vet éles fényt," vö. Kristó–Makk 2001. 35. Semmiesetre sem állítható biztosan, hogy a magyarok nem adták fel egy ideig Etelközt. A második érvre Szabadosnak egyetlen konkrét adata van, Maszúdi 934. évi besenyő–magyar kalandozásról szóló tudósítása. Maszúdi leírásában (vö. HKÍF 52–56.) arról is szó esik, hogy kezdetben ellenségeskedés volt e népek között („a turk népek között háborúságok törtek ki," „éppen harcban állottak egymással", vö. HKÍF 54.), utána kiegyeztek egymással, és egy bizánci város ellen támadtak. Utóbbi során csatára került sor a felmentő bizánci had és a szövetséges besenyő–magyar sereg között. A forrásból nem lehet a besenyők alárendelt helyzetére következtetni a csatában, ahogy azt Szabados tette. Szabados úgy vélte, hogy amikor a besenyő király az egyik nap a csatában a vezetést magára vállalta (HKÍF 55.), ez a gesztus nem fővezéri, hanem alárendelt, katonai segédnép vezetőjére utalhat (Szabados 2011. 153–154.). Nézetem szerint nem feltételezhetünk alá- és fölérendeltségi viszonyokat a besenyő és magyar csapatok, illetve vezetőik viszonyában. A másik megjegyzésem, hogy a fővezéri tisztség nem jelentheti kizárólag a katonai segédnép irányítását. Maszúdi tudósításának fenti értelmezését önkényesnek tartom. Szabados harmadik és negyedik érve egy olyan kérdés, amire csak egy általa megfogalmazott prekoncepció alapján lehet „helyes" választ adni, ti. hogy nem volt semmiféle besenyő támadás, ezért érezhették magukat biztonságban a magyarok és kalandozhattak a honfoglalás táján is. S természetesen állatállományukat (lovaikat) sem veszthették el, így azokat nem is kellett pótolni. Hozzá kell tenni, hogy van néhány éves „hiátus" a 894/895 (bolgár és pannóniai) és a 899. évi itáliai akciók között (erre Szabados is utalt, vö. Szabados 2011. 141), ami valóban kevés a lóállomány pótlására. Itt azonban nem kell elfeledkezni arról, hogy Konsztantinosz szerint a magyar haderő hadjáraton volt, így a magukkal vitt lovakat bizonnyal nem érhette ilyen jellegű kár. Nézetem szerint Szabados érvelése a forrásokkal szemben vajmi keveset ér. Legfeljebb azt lehet vitatni, hogy mekkora veszteséggel számolhatunk a szállásterületen maradt magyarok esetében a besenyő támadás alkalmával, mennyire lehet hinni a középkori források (Fuldai Évkönyv, Konsztantinosz, György barát folytatója) túlzó adatainak a veszteségek, a vereség mértéke tekintetében. Ez megfontolandó körülmény, s a mérlegelést meg is kell tennünk.

[2435] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111v. vers. 1-10.; DAI 38,55-57.; DAI 2003. 172-173.; Moravcsik, ÁMTBF 45.

[2436] Takács Z. 2003. 29–30.

elűzött morvák földjén. A tudósítás szerint a magyar törzsszövetség Etelközben megválasztott fejedelme, Árpád is menekül népével együtt.[2437] Árpád nem vonulhatott be hódító hadvezérként a Kárpát-medencébe, a besenyő támadást megelőzően, ahogy azt Györffy György feltételezte.[2438]

A negyedik konsztantinoszi híradás, a 40. fejezet bizánci vagy bolgár eredetű forrása értelmében, a VI. (Bölcs Leó) bizánci császárral szövetkező magyarok sikeresen harcoltak Simeon bolgár uralkodó ellen.[2439] Veresége után Simeon a „besenyőkhöz küldött, és megegyezett velük, hogy leverik és megsemmisítik a türköket. És amikor a türkök hadjáratra mentek, a besenyők Simeonnal a türkök ellen jöttek, családjaikat teljesen megsemmisítették és a földjük őrzésére hátrahagyott türköket gonoszul kiűzték onnét. Miután pedig a türkök visszatértek, és földjüket ilyen pusztán és feldúlva találták, letelepedtek arra a földre, melyen ma is laknak."[2440] Bár ez a híradás tartalmazza a legtöbb információt, de a legvitatottabb a történeti kutatásban. Lényeges kérdés, hogy létrejött-e szövetség a bolgárok és a besenyők között, vagy sem. A legtöbb kutató elfogadta a besenyő–bolgár összefogást, és feltételezte, hogy a magyarok kétfrontos háborúra kényszerültek.[2441] Mások kételyeiket fejezték ki, hogy e szövetség valóban létrejött-e, vagy csak a bizánci császár tételezte fel ezt a bizánci diplomáciai gyakorlat alapján.[2442] A konsztantinoszi szöveg azt állítja, hogy Simeon felbérelte a besenyőket a magyarok megtámadására. Más forrásunk nincs erre a szövetségre, ami nem zárja ki ennek lehetőségét. Hasonlóképpen vitatott, hogy hova mehettek a magyarok hadjáratra, amikor a szövetségesek részéről támadás érte a magyar szállásterületet. A bulgáriai hadjárat azért esik ki, mivel ezt a bizánci császár korábban már említette, és a szöveg a fősereg távollétét sugallja. Felmerülhet egy Kárpát-medencei kalandozás (894-es pannóniai) vagy a közeli szláv törzsek elleni portya lehetősége is.[2443] A következő kérdés, hogy vajon csak a besenyők támadták-e meg az etelközi szállásterületet, vagy Simeon is. A passzus megengedi azt az értelmezést, hogy a „Simeonnal együtt" kifejezés közös akcióra vonatkozik. Ha ez utóbbi értelmezés helytálló, egyidejű besenyő–bolgár támadást lehet feltételezni, de valószínűleg nem egy fronton. Györffy György szerint a besenyők először a Don–Donyec vidékén lakó segédnépeket űzték el, ami megelőzhette a „bolgárokkal szövetségben indított 895-i besenyő támadást." Majd „a besenyők a nagy folyók miatt szakaszosan nyomulhattak előre," ezért a Dnyepertől keletre lakó kabarok és magyarok nyugatra menekültek, és a Dnyeperen átkeltek. A rendezett elvonulást az hiúsította meg, hogy „az Al-Dunán átkelt Simeon serege, és oldalba kapta a Havasalföldön át menekülőket.[2444] Györffy felfogása értelmében az etelközi szállásterülettől távol volt a besenyő–

[2437] A 38. fejezet második besenyő passzusára vö. Tóth 1988. 550–551, 559, 562.
[2438] Tévesen tételezte fel Györffy, hogy Árpád 894 végén vagy 895 elején bevonult a Kárpát-medencébe a magyar lovasság élén, amikor a hátramaradottakat támadás érte, vö. Györffy 1977a. 129.; Fodor 1975. 232.
[2439] Bizánci eredetűnek és tudós konstrukciónak vélte a leírást újabban Takács Z. 2003. 29–30.; a 40. fejezet besenyő háborújának elemzésére összefoglalóan vö. Tóth 1988. 551–552, 555–556, 559–564.
[2440] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113v. vers. 2 – fol. 114r. vers. 1.; DAI 40,13-22.; DAI 2003. 176–177.; ÁMTBF 47.
[2441] Pauler 1900. 33.; Macartney 1930. 113, 181–182.; Vajay 1968. 26.; Kristó 1980. 183–188.
[2442] Hóman–Szekfű 1928. 116.; Györffy 1977a. 129.; Takács Z. 2003. 30.
[2443] Tóth 1988. 561–563.
[2444] Györffy 1977a. 130.

bolgár támadás idején a 894. évi pannóniai kalandozásban részt vevő, és a Felső-Tisza-vidéken 894 őszén letelepedő magyar (kabar) sereg.[2445] Úgy vélekedett, hogy a még gyula tisztséget viselő Árpád 894 őszén vagy legkésőbb 895 elején bevonult a Kárpát-medencébe, és a bolgár végek támadásaival megkezdte a honfoglalást.[2446] Ez a koncepció két magyar sereg távollétével számol a besenyők és a bolgárok támadása idején. Györffy felfogása két ponton ütközik a konsztantinoszi híradással. A DAI 40. fejezete csak egyetlen magyar sereg távollétéről tudósít, és a 38. fejezet tanúbizonysága szerint Árpád fejedelem Etelközben tartózkodott a besenyő támadás idején.[2447] Kristó Gyula feltételezte, hogy Simeon a magyar fősereg ellen a Dunától északra támadott, míg a besenyők a Dnyepernél a határőrökkel, és Álmos katonaságával harcoltak.[2448] Nem bizonyítható, hogy az a hadjárat, amely miatt a magyarok serege távol volt Etelköztől, a Simeonnal való hadakozást jelenti. Konsztantinosz szerint Árpádot, és nem Álmost űzték el a besenyők népével együtt Etelközből. A konsztantinoszi leírás három magyar csoportot különböztet meg: a hadjáraton távollevő fősereget, a szállásterületet védelmezőket, és a magyarok családjait. A három csoportnak eltérő sors jut osztályrészül. Az első csoportot a bizánci császár kivonja a katasztrófából, hiszen a szállásterület feldúlása után térnek vissza. A második csoport sorsa a menekülés. A legrosszabb sors a magyarok családjainak jut, hiszen a leírás szerint őket megsemmisítették.[2449] Kérdés, hogy vajon reális-e ilyen különbségtétel. A magyarok seregére utal a 38. fejezet első híradása, illetve Árpádra és népére a 38. fejezet második tudósítása. A vereség következménye a szállásterület elhagyása, és az új haza elfoglalása.[2450]

A konsztantinoszi híradásokat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy mivel négy különböző forrásból származnak, különbözőképpen számoltak be az eseményekről. A történeti kutatás a 37. fejezet tudósítását és a 38. fejezet első híradását, újabban csak ez utóbbit, egy korábbi első besenyő támadáshoz, míg a 38. fejezet második tudósítását és a 40. fejezet passzusát a második besenyő támadáshoz kapcsolta.[2451] Az azonosságok és különbségek mérlegelése után is valószínűnek tartom, hogy forrásaink ugyanarról a besenyő–magyar háborúról számolnak be, más-más nézőpontból. Mindegyik híradás szerint a magyarokat a besenyők kiűzték szállásaikról. A besenyők támadását kiváltó okokat illetően két variációt különböztethetünk meg. Az egyik szerint a besenyők elvesztették Volga és Urál folyók közti szállásterületüket az úzokkal és a kazárokkal (37. fejezet), illetve a kazárokkal folytatott (38. fejezet első tudósítása) háború során, ezért új haza szerzése céljából támadtak a magyarokra. A másik szerint a besenyők bolgár szövetségben harcoltak a magyarok ellen (40. fejezet). A magyar–besenyő háború leírásában is mutatkoznak különbségek. Az egyik változat szerint háborúra került sor, amelyben a magyarok vereséget szenvedtek (37. fejezet, 38. fejezet első tudósítása), sőt a magyarok serege ketté is

[2445] Györffy 1977a. 129.
[2446] Györffy 1977a. 129–130.
[2447] Tóth 1988. 562, 564.
[2448] Kristó 1980. 188–189.; Kristó 1996a. 119–121.; Kristó 1996g. 188.
[2449] Tóth 1988. 564.; Tóth 1998. 183.; Tóth 2011. 152–153.
[2450] Tóth 1988. 564.; Tóth 2010. 41–42.
[2451] Összefoglalóan vö. Jenkins 1962. 144, 145, 149.; Toynbee 1973. 466.; Czeglédy 1985a. 275–279.; Tóth 1998. 184.; Tóth 2011. 153.

szakadt (38. fejezet első tudósítása). Utóbbi kapcsán érdemes arra utalni, hogy a besenyők is kettészakadtak az úz támadás után (37. fejezet). A másik változat csak a kiűzést említi, Árpád fejedelmükkel együtt (38. fejezet második tudósítása), illetőleg a szállásterületüket őrzőket űzik ki, családjaikat elpusztítják (40. fejezet). A két változat közül az első a szállásterületért folytatott magyar–besenyő háború, míg a másik besenyő portyázó hadjárat. Az első esetben feltételezhető, hogy a magyarok főserege megkísérelte a besenyők feltartóztatását, de alulmaradt. A második, talán valószínűbb esetben, a besenyőknek csak a szállásterületen hátrahagyott határőrökkel kellett megküzdeniük, mivel a magyar sereg hadjáraton volt. A besenyő kalandozó akció a magyar szállásterület feldúlásával, a magyarok családjainak legyilkolásával, és a határvédő csapatok elűzésével, előkészíthette a besenyők letelepedését.[2452] Erre utal az, hogy a hadjáratból visszatérő magyarok földjüket „pusztán és feldúlva" találták.[2453]

Feltételezhetjük, hogy egy népvándorlási hullám részeként az úzoktól vereséget szenvedő és szállásterületüket elvesztő besenyők előbb Kazáriára támadtak, majd vereségük után bolgár szövetségben, portyázó hadjárattal dúlták fel Etelközt. Egy vagy több csatában győzhették le a magyarokat, akik a nagy folyók (Don, Dnyeper stb.) gázlóinál próbálták meg feltartóztatni a támadókat.[2454] A csatákban tapasztalhatták meg a magyarok, amire Regino utal – amennyiben ez nem toposz – hogy a besenyők túlerőben vannak és vitézebbek náluk.[2455] A besenyő túlerő magyarázható azzal a körülménnyel, hogy a magyarok serege éppen hadjáraton (ταξείδιον) volt.[2456] Így a besenyő támadás váratlannak bizonyult. Konsztantinosz szerint a besenyők háborúban győzték le a magyarokat, sőt a magyarok seregének kettészakadásáról is megemlékezett.[2457] A besenyő támadás idején az etelközi szállásterületen tartózkodott Árpád fejedelem is. Az etelközi vész a magyarok családjait tizedelte meg, és a szállásterület őrzésére maradt erőket. A besenyők legyőzték az otthon maradt csapatokat, feldúlták a magyarok szállásait, zsákmányt szerezhettek, és foglyokat ejthettek.

Két véglet között kell megítélnünk a magyarok etelközi vereségét. Az egyiket a korabeli források képviselték. A korra jellemző túlzásnak tekinthetjük azt a konsztantinoszi állítást, hogy „a magyarok népe már-már a végpusztulás szélén volt,"[2458] illetve, hogy a besenyők „teljesen megsemmisítették" a magyarok családjait, és az őrzőket csak kiűzték.[2459] A másik végletet az a szemlélet képviseli, amely nem számol a besenyő támadással, vagy pedig elbagatellizálja, jelentéktelen összecsapásként értékeli ezt.[2460] A súlyos vereség hatására mondhatták a magyarok vezetői az őket Etelköz visszafoglalására buzdító Gábriel bizánci követnek, hogy „mi nem kezdünk ki a besenyőkkel, mert nem bírunk velük harcolni, minthogy nagy ország az,

[2452] A tudósítások összevetésére Tóth 1988. 565–567.; Tóth 1998. 184–187.; Tóth 2011. 153–154.
[2453] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113v. vers. 8-9.; DAI 40,19-20.; vö. DAI 2003. 176–177.; ÁMTBF 47.; vö. még Tóth 2010b. 198.
[2454] A folyóvédelem jelentőségére Tóth 1988. 566–567.
[2455] Tóth 1988. 566.
[2456] A hadjárat (ταξείδιον) kifejezésre Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113v. vers. 9.; vö. Tóth 2010b. 198.
[2457] Tóth 1988. 565–566.
[2458] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 8v. vers. 5-13.; DAI 3,2-5.; DAI 1993. 50–51.; ÁMTBF 35.
[2459] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113v. vers. 11-12.; DAI 40,17-19., DAI 2003. 176–177.; MMTBF 47.; vö. Tóth 1988. 568.
[2460] Helyi csetepaténak nevezte László 1978. 190–191.

nagyszámú nép és gonosz fickók."[2461] Nem értek egyet azzal a felfogással, amely a Gábrielnek adott magyar választ a magyar vezetők ravaszkodásának tekintette, akik nem óhajtottak a besenyőkkel összeütközésbe kerülni nyugati hadjárataik miatt, és a bizánci ajánlat elutasítására ürügyet kerestek.[2462] Révész László keltezhetetlennek minősítette Gábriel követjárását, és úgy vélekedett, hogy a magyar vezetők által elmondott érvek elhangzottak ugyan, de „a forrásokban följegyzett kijelentések nem minden esetben világítják meg a mögöttük rejlő valós tartalmat."[2463] Szabados hasonló magyarázata sem fedi a valóságot: „a papot alaposan becsapták a magyarok, akik a 'gonosz' besenyők 'nagy számú' népétől való rettegés indokával hárították el a kérést."[2464] Jóllehet Gábriel klerikosz turkiai küldetésének pontos időpontját valóban nem tudjuk megadni, de közel eshetett a besenyő támadás időpontjához, vélhetőleg még Bölcs Leó uralkodása idején (886–912), a 10. század első évtizedében küldhették a magyarokhoz.[2465] Érzelmileg és értelmileg csak így magyarázhatjuk meg az indulatos reakciót, amelyet a bizánci császári ajánlat kiváltott. A magyar törzsfők válaszukban gonosznak minősítették a besenyőket, ami aligha tükröz mást, mint egy időben közeli vesztes háború keserű emlékét. A „nagyszámú nép" megjelölés egybecseng Regino toposzszerű közlésével a besenyők számbeli fölényéről. A magyar vezetők válasza egyszerre volt emocionális és racionális. Nem óhajtottak kétséges kimenetelű háborúba bocsátkozni, pusztán azért, mert a baszileusz pilantnyilag jobb szövetségesnek tekintette őket, mint a bolgárokkal szövetséges besenyőket. Ez reálpolitikai döntés volt, a magyarok saját érdekeiket nézték, és nem a bizánci nagyhatalom politikáját óhajtották követni. Nem érthetünk egyet azzal a szemlélettel, amely tagadja, hogy a besenyők megtámadták volna a magyarokat, és a besenyőktől elszenvedett vereségnek bármiféle szerepe lett volna a honfoglalásban.[2466] Súlyos csapás érhette a magyar és kavar törzseket, ez egyaránt vonatkozhatott a vereséget szenvedő védelmi erőre és a magyar családokra. Az állatállományt is veszteség érhette.[2467] Bár újabban az általam használt „*etelközi vész,*" „*veszedelem*" kifejezést megkérdőjelezték,[2468] nem tartom indokolatlannak ezt a minősítést. A magyarok jelentős vereség nélkül aligha hagyták volna el etelközi hazájukat, legfeljebb befolyásukat terjesztették volna ki a Kárpát-medencére. Nem változtat ezen az sem, hogy a magyarok gyorsan kiheverték ezt a vereséget, és hadjáratokat indítottak az anarchiába süllyedt Európa ellen, és régészeti hagyatékuk sem utal katasztrofális csapásra. Nézetem szerint az *etelközi vereség vezetett a magyarok Kárpát-medencei honfoglalásához*.

[2461] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 12v. vers. 7-14.; DAI 8,29–33.; DAI 2003. 56–57.; (Moravcsik bevezetőjében éppen e caput kéziratának másolata szerepel, a 16. és 17. oldalak között); ÁMTBF 36–37.; a valós besenyő „fóbiára" Tóth 1988. 567–568.; a besenyő pusztítás reakciójának tartja legújabban Sándor 2011. 295.
[2462] Révész 1996. 203.; vö. még Csorba 1997. 62–63.
[2463] Révész 1999. 154.
[2464] Szabados 2011. 153.
[2465] Tóth 1988. 567–568.
[2466] Szabados 2010. 231.; Szabados 2011. 158.
[2467] A besenyőktől elszenvedett súlyos vereségre, és az „etelközi vész" kifejezésre vö. Tóth 1998. Tóth 2010. 43–44.; Tóth 2011. 156.; Sándor Klára a „megsemmisítő vereség" kifejezést használta újabban vö. Sándor 2011. 296.; az Etelköz keleti felében levő nemzetségek anyagi és emberveszteségeire Révész 2014. 32.
[2468] Szabados 2010. 219.; Szabados 2011. 158. o. 514. jegyzet; hasonlóan kétségesnek tekintette a vereség súlyosságát Takács Z. 2003. 31.

II. 4. 3. A honfoglalás nyugati háttere

A honfoglalás másik, valamivel kisebb súlyú nyugati szálát, előzményeit a 890-es évek Kárpát-medencei, illetőleg balkáni eseményei jelentik. A magyarok ekkor kapcsolódtak be a keleti frank–morva, illetőleg a bizánci–bolgár konfliktusba, az európai politikába.[2469]

A Kárpát-medence a Frank Birodalom perifériájához tartozott. A Frank Birodalom Nagy Károly utóda, Jámbor Lajos (814–840) uralkodása vége felé már bomlásnak indult. A birodalmat a 843-as verduni szerződésben három részre osztották: a nyugati részeket (Francia/Frankia) Kopasz Károly (840–877), a császári címet a középső részekkel és Itáliával Lothar (840–855), a Rajnától keletre levő, német részeket (Germania) pedig Német Lajos kapta (843–876).[2470] A birodalom egységét a császári cím puszta létezése nem tudta biztosítani. A feldarabolódás nem állt meg, folytatódtak az osztozások, végül a királyságok is részekre szakadtak. A keleti frank királyság, Germania első uralkodója, Német Lajos már 856-ban osztozásra kényszerült fiával, Karlmannal, akinek a keleti peremterületek (Karinthia és Marca Orientalis, Oriens) jutottak. A keleti rész, Oriens egyre nagyobb szerephez jutott a keleti frank államban, annak birtokosa eséllyel tört Germania királyi címére is. Német Lajost előbb III. (Ifjú) Lajos követte (876–882) a hatalomban, fivére Karlmann, a karinthiai és keleti (Oriens) őrgróf a bajor tartományokat kapta meg királyi címmel. III. Lajos halála után, Német Lajos legkisebb fia, III. (Vastag) Károly (881–887) következett Germania élén, aki 881-ben elnyerte az imperátori címet, császárrá koronázták Rómában. III. Károly császársága a keleti frank birodalom jelentőségének emelkedését mutatja, hiszen korábban a középső és a nyugati frank államok uralkodói viselték az imperatori címet. Károly gyengekezű uralkodó volt, aki nem bírt a belső ellenzékkel. Bukását az okozta, hogy az állandóan betörő normannok támadásait nem tudta visszaverni, megalázó békét kötött velük 886 őszén. [2471] A császár ellenzéke 887 végén Triburba gyűlést hívott össze, és letette Károly császárt, aki a következő év elején meg is halt.[2472] A keleti frank állam, Germania új királyának Karlmann törvénytelen fiát, a jó hadvezér hírében álló Arnulfot választották meg (887–899).[2473] Arnulf apja, Karlmann életében, mint Karinthia és Pannónia hercege tűnt fel. III. Károly császársága alatt háborúba keveredett szomszédaival, Szvatopluk morva fejedelemmel (883) és Aribo őrgróffal, Ostmark és Traugau urával.[2474] Arnulfot császárnak kijáró respektussal kezelték. Francia nyugati részének ura, Odo támogatását kérte. Itália királya, Berengár is tőle kérte elismerését, és Arnulfnak hódolt Burgundia ura, Rudolf is. A pápa Itáliába hívta, és katonai segítség fejében felkínálta neki azt, hogy császárrá koronázza. Arnulf katonai sikereket is fel

---

[2469] Összefoglalóan a nyugati szálra vö. Tóth 2010. 44–58.
[2470] A verduni szerződésre, a frank birodalom három részre osztására vö. SRG AF 34.
[2471] A frank birodalom felbomlási folyamatára, a keleti frank államra, uralkodóira, Hóman–Szekfű 1928. 86. Vajay 1968. 19.; Tóth 1996e.594–595.; Tóth 2010. 44.
[2472] III. (Vastag) Károly császár bukására, letételére és halálára vö. SRG AF 106. 115–116.; SRG Regino 127–128.
[2473] Arnulfra KMTL 59. (Szőke Béla Miklós); Tóth 2010. 45.
[2474] Hóman–Szekfű 1928. 86.

tudott mutatni, 891-ben legyőzte a támadó normannokat a nyugati frank állam, Francia területén levő Dyle (Dyla) folyó mellett, Louvainnél [Leuwen, a mai Belgium – T. S. L.].[2475]

Arnulf igyekezett birodalma más területein is hatalmát érvényesíteni. A 830-as években I. Mojmir alatt kialakuló morva állam tartományként Germania hűbérese volt, de Morávia időnként függetlenedni is próbált Mojmir, majd Rasztiszlav (846–870), illetve az utóbbit felváltó Szvatopluk (Zuentibald, Sventopolk) alatt. I. Szvatopluk (870–894) alatt érte el a morva állam legnagyobb területi kiterjedését. Fennhatósága alá vonta a cseheket, a Dunától északra (későbbi Felvidék) és keletre levő területek egy része is uralma alatt volt.[2476] Morva vagy nagymorva birodalomról nem beszélhetünk, sokkal inkább önállósodni próbáló morva tartományról, hiszen Szvatopluknak is számolnia kellett a keleti frank hűbérúri igényekkel. Többször is hadjáratot vezettek ellene a keleti frankok, több békében (874, 884) is hűséget és adófizetést ígért.[2477] Arnulf király Pannóniában, egy Omuntesperch nevű helyen tárgyalt Szvatoplukkal 890-ben, és átengedte neki a cseh hercegséget.[2478] A következő évben, 891-ben Arnulf követeket küldött a morva fejedelemnek, hogy megújítsa vele a békét.[2479] A morva uralkodó hűséget ígért. A következő évben, 892-ben, Arnulf a normannok elleni győzelme helyszínéről visszajött Germaniába. Oriens tartományba ment, hogy fogadja Szvatopluk hűbéri hódolatát. Ekkor vált számára nyilvánvalóvá, hogy a morva uralkodó felmondta a hűbéri esküt. Arnulf tanácskozott a Dráva és Száva közti terület hűbéres duxával, Brazlavóval (Braszlavval).[2480] Eldöntötték, hogy megtámadják az engedetlen morva hűbérest. Arnulf 892 júliusában három tartomány (Francia, Bajor és Alamán) csapataival megrohanta Moráviát. A Fuldai Évkönyv szerint itt „négy hétig tartózkodva akkora sokasággal az ugyanott a hadjáratra csatlakozó magyarokkal (Ungri) együtt azt az egész területet tűzzel pusztította.”[2481] Felmerült az a hipotézis, hogy a morvákat minden oldalról támadták; egyfelől Arnulf a bajor, frank és sváb csapatokkal, másfelől, Pannóniából kiindulva Brazlavo, akinek seregével egyesült egy magyar lovascsapat.[2482] A Fuldai Évkönyv nem támasztja alá ezt a feltevést, csak Arnulf támadását említi három csapattal, akihez csatlakoztak a magyarok. Arnulf célja a hűtlen vazallus megbüntetése volt, ezért dúlta csapataival Moráviát. Regino tévesen a 890-es évnél említette ezt a hadjáratot. Szerinte a gőgtől eltelt Szvatopluk fellázadt Arnulf ellen, aki „sereggel benyomult a morva területre és mindent, amit a városokon kívül talált, elpusztított.”[2483] Regino nem említette a magyarok részvételét.

[2475] Fuldai Évkönyv, SRG AF 118–121.; Regino, SRG Regino 137–138.; Bowlus 1995. 223.; Tóth 1996e. 595.
[2476] Szvatoplukra KMTL 658. (Szőke Béla Miklós); Tóth 2010. 45.
[2477] SRG AF 82–83, 113.
[2478] Fuldai Évkönyv, vö. SRG AF 118.; Regino, vö. SRG Regino 134.; Bowlus 1995. 220. – Omuntesperch-et a Balaton környékére helyezi.
[2479] SRG AF 119.; Vajay 1968. 21.
[2480] 884-ben Brazlavo már a Dráva és Száva közti terület uraként szerepel, Fuldai Évkönyv, SRG AF 113.– a szöveg alapján egyértelműen a Brazlavo név jöhet szóba, uo. 113, 121, 130, 140–141.; Gombos 1927. 457.; a szakirodalomban Brazlaw, vö. Vajay 1968. 22.; Brazlav, vö. Bóna 2000. 2000. 27.; Braszlav néven szerepel, vö. Györffy 1977a. 132.; vö. még Braszlav (Braslav) címszó, KMTL 128. (Bóna István); Hengistfeldont a mai Ausztrián belül, Stájerországba helyezte, Graz közelébe Bowlus 1995. 225.
[2481] SRG AF 1891. 121.; fordítására HKÍF 188–189. (Géczi Lajos); MEH 211. (Horváth János)
[2482] Vajay 1968. 22.
[2483] SRG Regino 134. „Arnulfus, cum exercitu regnum Marahensium ingressus cuncta, quae extra urbes reperit, solotenus demolitus est.”

Aventinus azt állította, hogy a magyarok királyának, Kuszálnak a követei felajánlották haderejüket Szvatopluk ellen, „ha megkapják azt a földet, amelyet fegyverrel megszereznek, mintegy hadi zsoldként.”[2484] Aventinus szerint a két Dáciát, azaz a Tiszán inneni és túli területet pusztították Kuszál magyarjai. A Fuldai Évkönyv a háború helyszínének Moráviát jelölte meg, a magyar csatlakozás okára viszont nem tért ki. Mindkét forrás a magyarokat tüntette fel a szövetség kezdeményezőinek.[2485] Valószínű, hogy a magyarok zsákmány és ajándékok fejében ajánlották fel szolgálataikat Arnulfnak.[2486] Egy feltevés szerint a Szvatopluk elleni háború nem a Dunától északra, Moráviában folyt, hanem jóval délebbre, a Száva völgyében, a délre lokalizált Moráviában.[2487] Ezt a hipotézist a források nem támasztják alá. Felmerült, hogy a honfoglalás első szakaszának a 892. évi hadjáratot tekinthetjük, amikor a magyarok fennhatóságukat kiterjeszthették a Kárpát-medence keleti felére, és a kavarok be is telepedtek.[2488] Nem bizonyítható, hogy a magyarok kalandozásukat beköltözéssel kapcsolták volna össze, de Morvaországba vezető útjuk során a magyarok feldúlhatták a Dunától keletre levő területet. Ezt a magyar hadjáratot csak portyázó akciónak tekinthetjük, amelynek során a magyarok kihasználták a keleti frank birodalom belviszályát.[2489]

A keleti frank uralkodó diplomáciai–politikai eszközökkel is igyekezett elszigetelni morva ellenfelét. A morva hadjárat után, 892 szeptemberében követeket küldött Borisz (Mihály) bolgár uralkodó utódához, Vladimir fejedelemhez (889–893), hogy megújítsa vele a békét. Arnulf kérte a bolgár fejedelmet, hogy ne adjanak el sót a morváknak. Arnulf követeit a következő év májusában küldte vissza Vladimir.[2490] A keleti frank–bolgár szövetség bekerítéssel fenyegette a morvákat.[2491] Arnulf hadjárata nem érte el a célt, Szvatopluk továbbra sem hódolt be. Ezért 893-ban Arnulf újból megtámadta Moráviát, nagy részét feldúlta, majd visszatért Bajorországba.[2492] Nem tudunk arról, hogy a magyarok részt vettek-e a hadjáratban.[2493]

A magyarok következő nyugati hadjáratára 894-ben került sor.[2494] A Fuldai Évkönyv szerint a „magyaroknak nevezett avarok ebben az időben a Dunán túl kóborolva sok szörnyűséget követtek el. Ugyanis a férfiakat és idős nőket mind egy szálig legyilkolva, a fiatal nőket kéjvágyuk kielégítésére barmokként magukkal hurcolva egész Pannónia lakosságát teljesen kiirtva elpusztították.”[2495] A magyarok portyázó akcióját úgy értékelték, hogy az morva szövetségben történt, és a keleti frank Pannóniát dúlták.[2496] Kristó Gyula szerint ugyan Szvatoplukkal szövetkeztek a magyarok, de a „Dunán túl” kifejezés, Fuldából tekintve a Dunától

---

[2484] Gombos 1937–1938. I. 343.; HKÍF 268–269. (Dér Terézia–Sz. Galántai Erzsébet fordítása)
[2485] Tóth 1996f. 10–11.; Tóth 2010. 46–47.
[2486] Tóth 1998. 149.; Tóth 2010. 47.; Tóth 2011. 124.
[2487] Bowlus 1995. 224–234.
[2488] Kristó 1980. 151–152, 156–157.; nem tekintette ezt későbbi munkáiban a honfoglalás első szakaszának, vö. Kristó, 1996a. 100–103.; Kristó 1996g. 175–177.; csak fennhatóságra vö. Sándor 2011. 292.
[2489] A 892. évi magyar hadjáratra összefoglalóan vö. Tóth 2010. 46–47.
[2490] SRG AF 121–122.; HKÍF 189–190. (Géczi Lajos)
[2491] Németországtól Bulgáriáig húzódó kereskedelmi zárlatot említett Györffy 1977a. 128.
[2492] SRG AF 122.; Vajay 1968. 22.; magyar részvételről nem tudunk a 893-as hadjáratban, Bowlus 1995. 239.
[2493] Bowlus 1995. 239.; Tóth 2010. 47.
[2494] A 894. évi magyar kalandozásra összefoglalóan legutóbb vö. Tóth 2010. 48–49.
[2495] SRG AF 125.; fenti fordítására vö. HKÍF 190. (Géczi Lajos); MEH 211. (Horváth János)
[2496] Györffy 1977a. 128–129.; Fodor 1975. 233.; Róna-Tas 2007a. 45.

keletre levő területre vonatkozhat, ezt dúlhatták a magyarok.[2497] Más álláspont szerint a magyarok frank szövetségesek maradtak. Hóman úgy vélte, hogy Arnulf hívására jelentek meg, s „mivel Arnulf ezúttal nem vezette őket a morvák ellen, Pannóniát megsarcolva tértek vissza Etelközbe."[2498] Bowlus is úgy vélekedett, hogy a 892-es keleti frank–magyar szövetség még érvényben volt 894-ben. Álláspontja szerint Pannónia északi része frank, déli része morva fennhatóság alatt állt, és a magyarok frank szövetségesként pusztítottak mindkét fél területén.[2499] Nézetem szerint a keleti frank hűbéres Pannónia területét támadták a magyarok. A Fuldai Évkönyv a 894-es év végénél egy összefüggő blokkban tárgyalta a régió eseményeit. Az évkönyv szerzője először Szvatopluk halálát említette, utána a magyarok támadását Pannónia ellen, majd megemlékezett arról, hogy ősszel a bajorok és a morvák békét kötöttek, és végül arra utalt, hogy a bizánci császár követe, Anastasius ajándékokkal jött Arnulf királyhoz.[2500] A Fuldai Évkönyv és Aventinus egyáltalán nem említette Szvatopluk és a magyarok szövetségét. A Fuldai Évkönyv Szvatopluk halála kapcsán utalt arra, hogy miután a „vele szomszédos területeket csellel és ravaszsággal bejárta, utoljára is arra buzdította övéit, hogy ne a békét szeressék, hanem maradjanak ellenségei földijeiknek."[2501] Szvatopluk végakarata az volt, hogy a morvák ne hódoljanak be Arnulfnak. Ez párosulhatott a magyarokkal való szövetségkötéssel, amely a krónikás hagyományban a fehér ló mondában őrződött meg.[2502] A szövetségkötés mellett szóló fő érv az, hogy a keleti frank tartományt, Pannóniát pusztították a magyarok 894 nyarán. A keleti frank–morva harc folytatódott, csak 894 őszén kötött békét Arnulf és Szvatopluk utóda, II. Mojmir. A 892-től folyó keleti frank–morva háború lezárult.[2503] Györffy szerint a kavarokból álló magyar kalandozó sereg a Felső-Tisza vidékére vonult, azt megszállta, és ott várta be Árpád hadát.[2504] Nem bizonyítható, hogy a kavarok megtelepedtek volna a Kárpát-medence északkeleti részén. A 894-es pannóniai akciónak ugyanakkor szerepe lehetett a magyar honfoglalásban.

A magyarok keleti frank szövetségesüktől elpártoltak, és a morvákat segítették Pannónia dúlásával. Arnulfot nemcsak a morva kérdés foglalkoztatta, hanem egyre fontosabbá váltak az itáliai problémák. Itália királyságára és a császári címre pályázott Jámbor Lajos császár unokája, Berengár friauli őrgróf. Berengár az Itália királya címet megszerezte, de meg kellett küzdenie hatalomért II. Wido (Guido) spoletói herceggel. Wido a nyugati frank trónra is pályázott, de alulmaradt Odoval szemben. Ezután Itália felé fordult, és a Trebia folyó mellett legyőzte Berengárt. Wido Itália királyává kiálttatta ki, majd 891 februárjában V. István pápával császárrá koronáztatta magát, és májusban társcsászárrá tette fiát, Lambertet. Formosus pápa a trónbitorlónak tekintett Wido ellen hívta Arnulfot. Germania királya fiát küldte 893-ban Itáliába,

[2497] Kristó 1980. 157.; Kristó 1996a. 103.; Kristó 1996g. 177.
[2498] Hóman–Szekfű 1928. 88.
[2499] Bowlus 1995. 240–241.
[2500] SRG AF 125.; HKÍF 190. (Géczi Lajos); MEH 211. (Horváth János)
[2501] Uo.
[2502] A fehér ló mondára vö. 14. századi krónikakompozíció SRH I. 288–289.; MEH 130, 132. (Györffy György); HKÍF 360–361. (Kristó Gyula); Anonymus, SRH I. 54.; MEH 148. (Pais Dezső); HKÍF 299. (Veszprémy László); elemzésére Szegfű 1989. 31–46.; szövetségkötési rítusként való értelmezésére Györffy 1977a. 128–129.; Kristó 1980. 154–155.; Kristó 1996g. 177.; Tóth 2010. 48.; Tóth 2011. 125.; Sándor 2011. 292–293.
[2503] Tóth 1996f. 11–13.; Tóth 2010. 48–49.
[2504] Györffy 1977a. 128–129.; Fodor 1975. 233.; Róna-Tas 2007a. 45.

majd 894-ben maga vonult oda, de megelégedett néhány város behódolásával és visszafordult. Wido hatalmon maradt, de még 894-ben meghalt. Fia, a kiskorú Lambert császári címet viselt, de osztoznia kellett az Észak-Itália feletti hatalomban Berengár királlyal.[2505] Arnulf 894. évi távolléte magyarázza a morva ellenakciót, és a pannóniai magyar kalandozást. Arnulf két ellenfele (itáliai Wido, morva Szvatopluk) is elhunyt ugyan 894-ben,[2506] de mind a morva, mind pedig az itáliai kérdés megoldatlan maradt.[2507] Új problémát jelentettek a magyarok, akiket a szembenálló felek egyaránt felhasználni igyekeztek. Bölcs Leó bizánci császár 894 őszén Arnulfhoz érkező követe, Anastasius küldetése a bizánci–bolgár kapcsolatok megromlásához kapcsolódott. A bizánci császár a keleti frankokhoz való közeledéssel szerette volna felbontani a keleti frank–bolgár szövetséget.[2508]

A keleti frank–morva konfliktus mellett a *Balkánon kialakuló bizánci–bolgár ellentétek* kínáltak a magyarok számára lehetőséget portyázó hadjáratra. A bizánci–bolgár háború, és a bizánci szövetségben folyó bulgáriai magyar kalandozó hadjárat eseményeit a források alapján elég jól ismerjük.[2509] Ennek ellenére az eseménymenet rekonstrukciója nehézségekbe ütközik.[2510] A bizánci–bolgár háborúskodás okát a Fuldai Évkönyvek abban jelölték meg, hogy a „görögök békét kötöttek az avarokkal," ezért indítottak háborút a bizánciakkal szövetséges bolgárok.[2511] Bölcs Leó császár Taktika című művében azt állította, hogy a bolgárok „megszegték a békeszerződést," amikor megtámadták Bizáncot.[2512] Kristó Gyula feltételezte, hogy a bolgárok szerződéses viszonyban lehettek Bizánccal, ezért sérelmezhették a bizánciak magyarokkal való békekötését, ami számukra a kétfrontos háború veszélyét idézte fel.[2513] Mindez csak ürügy lehetett a Vladimir fejedelmet 893-ban felváltó öccse, Simeon (893–927) számára, aki harciasabb politikát folytatott, mint bátyja. Georgius Monachus Continuatus szerint az új bolgár uralkodó nem tűrte a bolgár kereskedőket ért hátrányos megkülönböztetést, elégtételt követelt a császártól, aki azonban nem orvosolta a sérelmeket. Simeon ezt használta fel ürügyül arra, hogy háborút indítson Bölcs Leó császár ellen.[2514] A császár nehéz helyzetben volt,

---

[2505] Tóth 1996e. 595–596.; Bóna 2000. 29. Tóth 2010. 49.

[2506] Szvatopluk halálát Regino is a 894-es évnél említette, vö. SRG Regino 143.; HKÍF 199. (Kordé Zoltán); MEH 208. (Horváth János)

[2507] Fuldai Évkönyv, vö. SRG AF 122-124.; Tóth 1996e. 595–596.; Bowlus 1995. 244–245.; Bóna 2000. 29–30.; Tóth 2010. 49.

[2508] Tóth 2010. 49.

[2509] A háború fő forrásai, Georgius Monachus Continuatus (György barát folytatója), vö. ÁMTBF 59–60, 62–63.; HKÍF 147–148.; MEH 106–107.; Bölcs Leó: Taktika, XVIII/42., vö. HMK 31.; ÁMTBF 17.; HKÍF 103.; MEH 109.; Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. vers. 10–18.; DAI 40,8-13.; vö. DAI 2003. 176–177.; ÁMTBF 47.; Fuldai Évkönyv, SRG AF 126, 129–130.; HKÍF 190–191. (Géczi Lajos); MEH 211–212. (Horváth János); orosz őskrónika (Nesztor-krónika, PVL), HKÍF 175–176. (Ferincz István); MEH 126. (Kniezsa István)

[2510] A bolgár-bizánci, illetve bolgár magyar háború rekonstrukcióira a források alapján pl. Marquart 1903. 521–531.; Zlatarski 1927. 283–313.; Hóman–Szekfű 1928. 89–90.; Macartney 1930. 17–188.; Vajay 1968. 21–22.; Györffy 1977a. 128–130.; Kristó 1980. 173–190.; Bowlus 1995. 241.; Kristó 1996a. 112–122.; Kristó 1996g. 182–188.; Tóth 1994b. 74–76.; Tóth 1996f. 13–19.; Tóth 1996e. 590–592.; Tóth 1998. 151–155.; Harmatta 1998. 147–149.; Obolensky 1999. 136–138.; Bóna 2000. 25–26.; Tóth 2010. 49–53.; Tóth 2011. 126–131.; Sándor 2011. 294–295.

[2511] Fuldai Évkönyv, vö. SRG AF 129. „Pacem ego Greci eodem anno cum Avaris, qui dicuntur Ungari, facientes."; HKÍF 190. (Géczi Lajos); MEH 211. (Horváth János)

[2512] ÁMTBF 17.; HKÍF 103.; MEH 109.

[2513] Kristó 1980. 174.

[2514] HMK 105.; ÁMTBF 58–59.; HKÍF 146.; MEH 106. – György barát folytatója utalt arra, hogy a fővárosban levő bolgár kereskedőket Thessalonikébe küldték – a császár apósa is belekeveredett a görög kereskedőkkel összejátszó

hiszen csapatainak zöme Kis-Ázsiában harcolt az arabok ellen. Bölcs Leó is utalt erre a körülményre, amikor Taktika című művében megjegyezte, hogy „a mi haderőink el voltak foglalva a szaracénokkal [ti. az Abbaszida kalifátus csapataival – T. S. L.].”[2515] A Leó császár kazár testőrségéből és a konstantinápolyi előkelők csapataiból álló, Krenitesz vezette bizánci sereget Simeon legyőzte. A Makedóniában vívott ütközetben „a bizánciak megfutamodnak, miután Krenites, az örmény Kurtikes és az összes többiek elestek.” Simeon az elfogott kazár testőrök orrát levágatta, és így küldte őket vissza Konstantinápolyba.[2516] Ezután a bolgár uralkodó elkezdte a makedón tartomány megszállását. Bölcs Leó szerint „Thrákia vidékeit lerohanták” a bolgárok.[2517] A Fuldai Évkönyv szerint a bolgárok „a konstantinápolyi kapuig terjedő egész területet” pusztították.[2518] Bölcs Leót komoly diplomáciai, katonai előkészületeket tett és magyszabású ellenakció indult. Ennek megszervezése közben a bizánci uralkodó kísérletet tett a Simeonnal való békekötésre is. A bizánci követtel, Konstantinakes quaestorral a bolgár uralkodó nem volt hajlandó tárgyalni, hanem börtönbe vetette.[2519] Bölcs Leó legfontosabb diplomáciai húzása az volt, hogy a bolgárok hátában felbérelte a bolgárokkal az Al-Dunánál szomszédos magyarokat. Az orosz évkönyvek (PVL) röviden csak azt jegyezték fel, hogy „Leó császár felfogadta az ugrokat a bolgárok ellen.”[2520] György barát folytatója részletesebben tudósított erről.[2521] Eszerint Bölcs Leó követe, Nikétász Szklérosz patrikiosz egyezséget kötött Bulgária megtámadásáról a magyarok két vezetőjével, Árpáddal és Kuszánnal. A követ ajándékokat adott a magyarok fejedelmeinek, valamint a kor gyakorlatának megfelelően kölcsönösen kezeseket (túszokat) adtak egymásnak.[2522] A magyar kezeseket Nikétász magával vihette Konstantinápolyba.[2523] A bizánci–magyar megállapodás azt tartalmazhatta, hogy a magyar csapatokat a bizánci flotta átszállítja a Dunán, majd az általuk ejtett bolgár foglyokat átveszik.[2524] Leó császár a tartományok (themák) hadát Niképhorosz Phókasz patrikiosz és domesztikosz vezetésével küldte Simeon ellen. A bizánci had délről támadott Makedónia irányába, és egészen Bulgáriáig nyomult.[2525] Ennek a seregnek az volt a feladata, hogy feltartsa Simeont, amíg Euszthátiosz flottája és a könnyűlovas magyar had észak felől támadásba nem lendül. Az északi hadműveleteket Euszthátiosz patrikiosz és drungariosz irányította, aki a hajóhaddal az Al-Dunáig nyomult.[2526] A hajóhad feladata az volt, hogy átszállítsa a bolgárok hátába a magyar kontingenst. A magyar kalandozó hadjárat első hadműveletét a magyar sereg

---

bizalmasa révén az ügybe – és a vámszedés is hátrányosan érintette a bolgár kereskedőket.; vö. még Macartney 1930. 177.; Györffy 1977a. 128.; Harmatta 1998. 147.

[2515] Bölcs Leó, Taktika XVIII/42., ÁMTBF 17. ; HKÍF 103.; MEH 109.; vö. még HMK 31.

[2516] Krenitesz vesztes csatájára Makedóniában vö. Georgius Monachus Continuatus, HMK 105–106.; ÁMTBF 59.; HKÍF 148.; MEH 106.; vö. még Györffy 1977a. 128.; Kristó 1980. 175.; Tóth 2011. 126.

[2517] Bölcs Leó, Taktika, vö. HMK 31.; ÁMTBF 17.; HKÍF 103.; MEH 109.; vö. még Macartney 1930. 177.; Kristó 1980. 175.

[2518] Fuldai Évkönyv, SRG AF 129.; HKÍF 190. (Géczi Lajos); MEH 211. (Horváth János) vö. Kristó 1980. 175.

[2519] HMK 107.; ÁMTBF 60.; HKÍF 148.; MEH 106–107.

[2520] A PVL információjára vö. HKÍF 175. (Ferincz István); MEH 126. (Kniezsa István)

[2521] ÁMTBF 106.; ÁMTBF 59.; HKÍF 147.; MEH 106.

[2522] Vö. Hóman–Szekfű 1928. 89.; Macartney 1930. 178.; Kristó 1980. 175.; Tóth 2010. 50.; Tóth 2011. 127.

[2523] Macartney 1930. 178.

[2524] Tóth 2010. 50.; Tóth 2011. 127.

[2525] HMK 106–107.; ÁMTBF 59.; HKÍF 147–148.; MEH 106.; vö. még Kristó 1980. 176.; Tóth 2011. 126.

[2526] HMK 106.; ÁMTBF 59.; HKÍF 148.

Al-Dunán való átszállítása jelentette.[2527] Georgius Monachus Continuatus nem emlékezett meg a bizánci hajók szerepéről, hanem azt írta, hogy a „türkök tehát átkeltek.”[2528] Konsztantinosz is a DAI 40. fejezetében átkelést említett: „Ezután Leó, a Krisztusszerető és dicső császár hívására átkeltek a Dunán.”[2529] A legilletékesebb, a magyarokat felbérelő Leó császár egyértelműen fogalmazott: „miután a mi császári felségünk hajóhada segítséget nyújtván, átszállította őket a Dunán, és velük együtt harcolt.”[2530] Bölcs Leó tehát arról is megemlékezett, hogy együtt harcolt a bizánci flotta a magyarokkal. Konsztantinosz a DAI 51. fejezetében részletesen beszámolt a türkök (magyarok) átkeléséről, és a hajóhadnak nagy szerepet tulajdonított. Megfogalmazása szerint Eusztáthiosz „átszállította a türköket, és Symeont, Bulgária fejedelmét leverte.”[2531] Konsztantinosz bővebben is tudósított a bizánci flotta hajósainak hősi küzdelméről a bolgár határvédelemmel szemben. A bolgárok fonott sövényekkel, vesszőfonadékokkal próbálták a magyarok partra szállását megakadályozni, ezeket Eusztáthiosz tengernagy akkori kormányosa, Barkalasz Michael és két másik tengerész szétvágta, és így utat nyitottak a magyaroknak, elnyerve azok osztatlan elismerését.[2532] A bizánci flotta legénysége tehát együtt harcolt a magyar csapatokkal, és legyűrték a bolgár határvédelmet. A magyar könnyűlovasság átszállításáról más forrásaink is megemlékeztek. A Fuldai Évkönyv szerint „a görögök hajóikat ravaszul az avarok elé küldték, és átszállították őket a Dunán a bolgárok országába.”[2533] Az átszállított magyar kontingens nagysága vitatott. A Fuldai Évkönyv szerint az átszállított magyarok a bolgárok népét „erős sereggel támadták meg.”[2534] Az egyik álláspont a kavarokhoz kötötte a bulgáriai kalandozást, Árpád fia, Liuntika (Levente) vezetése alatt egy-két kavar törzs harcosai részvételével számoltak. [2535] Egy másik nézet szerint Levente nagyobb sereget, a Hétmagyar katonaságát vezette a bolgár hadjáratban.[2536] Egy harmadik feltevés két seregre (magyar és kavar),[2537] illetőleg két törzs katonaságára gondolt. [2538] Úgy vélem, hogy a bizánci követtel

---

[2527] Összefoglalóan az átkelésre, átszállításra vö. Hóman–Szekfű 1928. 89.; Kristó 1980. 177.; Kristó 1996a. 113–114.; Tóth 2011. 127.

[2528] HMK 107.; ÁMTBF 60.; HKÍF 148.; MEH 107.

[2529] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. vers. 12.; DAI 40,7-9; DAI 2003. 174–177.; ÁMTBF 47.; megjegyzendő, hogy a görög szövegben nem szerepel a Duna neve, csak az „átkeltek” ige, jóllehet nyilvánvalóan az Istrosnak is nevezett Dunáról lehet szó. Pontosabb ezért a régi fordítás: (MHK 125.) „Azután Leótól, a Krisztust szerető és nagy hírességű császártól felszólítva átkeltek.”

[2530] ÁMTBF 17.; HKÍF 103.; a HMK fordítása itt is némileg eltér (HMK 31.): „Miután császári hajórajunk általszállotta őket az Istroson, támogatása mellett” diadalmaskodtak a magyarok.

[2531] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 178v. vers. 12-17.; DAI 51,108-112.; vö. DAI 2003. 250–251.; ÁMTBF 51.; a HMK fordítása itt is eltér (HMK 135–136): „amidőn átszállította a turkokat és Symeon, Bolgária fejedelme ellen harczolt.”

[2532] Az átszállításra és Barkalasz magyarok által is méltányolt vitézségére vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 178v. vers. 17 – fol. 179v. vers. 2.; DAI 51,112-124.; DAI 2003. 250–253.; ÁMTBF 51.; HKÍF 135–136.; MHK 124.; vö. még MHK 136.; vö. még Kristó 1980. 177–178.; Bóna 2000. 25.; Tóth 2011. 127.

[2533] SRG AF 129.; HKÍF 190. (Géczi Lajos); MEH 211. (Horváth János) „Greci astucia sua naves illorum contra Avaros mittunt ac eos in regnum Bulgarorum ultra Danuvium transponunt.”

[2534] SRG AF 129.; „illi transpositi manu cum valida”; fordítására HKÍF 19–191. (Géczi Lajos); MEH 211. (Horváth János)

[2535] A Liuntika vezette kavarok akciójának tekintette Marquart 1903. 52, 522.; Macartney 1930. 114, 122.; Levente vezetésével 1-2 kavar törzs, mohamedán harcosok részvételével számolt Györffy 1977a. 128; 3-4 ezer fős kabar kontingensre vö. Harmatta 1998. 148–149.

[2536] Hóman–Szekfű 1928. 89.; Kristó 1980. 181–182.; Kristó 1996g. 186.

[2537] Várady 1989. 134–135. – Külön magyar és kavar sereget feltételezett.

[2538] Padányi 1989. 376, 421–427. – Jenő és Nyék törzsek 10 ezer főre becsült katonasága.

megegyező két fejedelem, Árpád és Kuszán törzsei bizonyosan részt vettek a hadjáratban.[2539] Ha Kuszán a kavarok fejedelme volt, akkor a kavarok részvételét feltételezhetjük. Így a bolgáriai kalandozásban résztvevő magyar–kavar haderő létszámát 4–8000 ezer főre becsülhetjük, ami igen jelentősnek tekinthető.[2540] Élükön Árpád egyik fia, Liuntika/Jutocsa, és Kuszán állhatott. A könnyűlovas magyar haderő gyorsan haladt előre, nem ütközött ellenállásba. Konsztantinosz szerint a bolgár fővárosig, Preszlavig száguldottak előre, pusztítottak és zsákmányoltak.[2541] Más források (György barát folytatója, orosz őskrónika) a Duna menti Disztra (Szilisztra) vára közelében említik a kalandozó magyarokat.[2542] A magyar betörés hírére Simeon visszafordult Makedóniából, és a magyarok ellen vonult. A források alapján feltételezhető, hogy összecsapásra is sor került a bolgár uralkodó és a kalandozó magyar csapatok között. A híradások eltérően közlik a csaták számát és helyszínét. Két magyar győzelmet említett a Fuldai Évkönyv, hármat a magyarokat felbérlő Bölcs Leó császár.[2543] Feltételezhető, hogy a magyarok legalább egy vagy két csatában győzelmet arattak Simeon felett. Az egyik csatát Preszláv táján vívhatták, mivel Konsztantinosz szerint a bolgár uralkodó Mundraga várába szorult be az üldöző magyarok elől.[2544] A másik csata lehetséges helyszíne az Al-Duna közelében levő Disztra (Szilisztra), mivel más források szerint Disztra várába menekült a bolgár fejedelem.[2545] Az orosz évkönyvek (PVL) tudósítása szerint az ugrok „az egész bolgár földet elfoglalták. Semion [erről] értesülve, visszatért az ugrok ellen. Az ugrok ellene vonultak, és legyőzték a bolgárokat, hogy Semion [Siemeon – T. S. L.] alig tudott Derestrbe [Distra–T. S. L] elmenekülni."[2546] A PVL híradásában a magyarok előbb pusztítják Bulgáriát, majd legyőzik az ellenük vonuló Simeont, feltehetően az Al-Duna melletti Disztra közelében. Georgius Monachus Continuatus szerint az átkelő türkök „mialatt Symeon Phokas seregével volt elfoglalva, egész Bulgáriát leigázták. Amint ezt Symeon megtudta, a türkök ellen indul. Azok pedig átkelvén a túlsó partra, megütközvén a bolgárokkal, és Symeon megfutamodik úgy, hogy alig tud épségben Distrába eljutni."[2547] Ebben a leírásban csak egy csata tükröződik, amelyet Disztra közelében vívhattak a magyarokkal. Az Al-Duna közeli helyszínt valószínűsíti az a körülmény, hogy György barát folytatója szerint a türkök kérték a császártól, hogy „küldjön ki és váltsa ki a bolgár foglyokat, amit a császár meg is tett, el is küldvén a fővárosbelieket, hogy váltsák ki azokat."[2548] A magyarok a kalandozás során, és a csatában ejtett bolgár hadifoglyaikat adták el a bizánciaknak.

[2539] Tóth 1996c. 899.; Tóth 1998. 152.; Tóth 2011. 127.
[2540] Tóth 1996c. 899.
[2541] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. vers. 10-18.; DAI 40,8–12; DAI 2003. 176–177.; ÁMTBF 47.
[2542] Georgius Monachus Continuatus, ÁMTBF 59–60, 63.; orosz őskrónika (PVL), HKÍF 175–176. (Ferincz István); MEH 126.(Kniezsa István)
[2543] Fuldai Évkönyv, SRG AF 129–130.; HKÍF 190–191. (Géczi Lajos); MEH 212. (Horváth János); Bölcs Leó, Taktika, vö. ÁMTBF 17.; HKÍF 103.; MEH 109.; vö. még Kristó 1980. 178–180.
[2544] A Mundraga várába való menekülésre vö. Konsztantinosz, Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. vers. 14-17.; DAI 40/10-11.; DAI 2003. 176–177.; ÁMTBF 47.
[2545] Disztra (Szilisztra) várába szorul be Simeon, vö. Georgius Monachus Continuatus, ÁMTBF 59–60, 63.; HKÍF 148.; MEH 107.; orosz őskrónika (PVL), HKÍF 175–176. (Ferincz István); MEH 126. (Kniezsa István)
[2546] HKÍF 175–176. (Ferincz István); MEH 126. (Kniezsa István): „A magyarok pedig érkezvén, pusztították az egész bolgár földet. Simeon azonban a magyarok ellen fordult, de a magyarok ellen indultak, és megverték a bolgárokat, Simeon alig menekült meg Szilisztriában."
[2547] ÁMTBF 60.; HKÍF 148.; MEH 107.
[2548] ÁMTBF 60, 63.; az egyik verzió nem kiváltást, hanem megvásárlást említ.; HKÍF 148.; MEH 107.

A „tranzakció” helyszíne a Dunánál lehetett, ahol Euszthátiosz flottája állomásozott, és közreműködött a foglyok kiváltásánál. Az Al-Duna és Disztra mellett szól, hogy György barát folytatója szerint Simeon fejedelem „Eustathios drungarios útján kérést intézett a békekötés ügyében.”[2549] A magyaroktól elszenvedett csatavesztés után a Disztra várába beszorult Simeon a Dunánál levő flotta vezetőjét, Euszthátiosztkereste meg békeajánlatával. Több rekonstrukciós lehetőség kínálkozik. Györffy szerint a partraszállás, átkelés után „Levente serege több ütközetben megverte a bolgárokat, úgy hogy maga Simeon cár is alig tudott Disztra (Szilisztria) várában menedéket találni. A kalandozó sereg Preszláv és Madara körül sok foglyot zsákmányolva indult haza.”[2550] A rekonstrukció szerint Simeon gyorsan megjelenik seregével a Duna közelében, és Disztra közelében szenved el több vereséget. A magyarok Preszlavig–Madaráig dúlják Bulgáriát, majd visszatérnek az Al-Dunához, ahol a bizánci flotta segítségével üzenetet küldenek a császárhoz, és kiváltatják vele foglyaikat. Kristó Gyula eltérő feltevése szerint az átkelő magyarok „a fuldai annalessszel egyezően legalább két csatát nyertek bolgár területen Simeon ellenében, az egyiket a Duna mellékén Szilisztra táján, a másikat pedig bent az országban, Preszláv és Madara vidékén.”[2551] Ehhez hozzátette, hogy ha a Dunán való átkelést is katonai sikernek tekinthetjük, akkor Bölcs Leónak igaza lehet a három győztes csatát illetően.[2552] Kristó rekonstrukciója abban megegyezik Györffyével, hogy a magyarok északról dél felé haladva csatáztak a bolgárokkal, de szerinte nemcsak Disztra közelében, hanem az ország fővárosa, Preszláv mellett is számolhatunk magyar győzelemmel. Más rekonstrukció délről észak felé haladva tételezett fel két összecsapást a magyarok és bolgárok között, előbb Preszlávnál, majd utána Disztránál.[2553] Az is felmerült, hogy Simeon két magyar sereg ellen külön-külön csatázott Preszlávnál és Disztránál.[2554] György barát folytatója szerint Simeon fejedelem békét kért Euszthátiosz tengernagy közvetítésével a császártól.[2555] A békekötési kísérlet idején Simeon még a Duna melletti Disztra várában húzódhatott meg. Bölcs Leó elküldte követét, Chüroszfáktisz Leót a béketárgyalásra. Ugyanekkor visszavonta a Makedóniában eredményesen tevékenykedő Phókasz seregét, és az Al-Dunánál állomásozó Euszthátiosz flottáját.[2556] Bölcs Leó Simeon békeajánlatával befejezettnek vélhette a háborút. A szövetséges magyar sereg is befejezte hadjáratát, miután a bizánci fél megvásárolta tőlük bolgár foglyaikat. Simeon a magyaroktól elszenvedett vereségei ellenére sem akart békét kötni Leó császárral, hanem ellentámadást akart szervezni. Erről tanúskodhat, hogy Mundragában Bölcs Leó második követét, Leót is börtönbe vetette.[2557] A bolgár uralkodó Disztrából Mundragába

---

[2549] ÁMFTBF 60, 63.; az egyik verzió szerint Simeon „békéért könyörgött”; HKÍF 148.; MEH 107.
[2550] Györffy 1977a. 128.
[2551] Kristó 1980. 179–180.; Kristó 1996g. 185.
[2552] Kristó 1980. 180.; három győztes csatára vö. még Harmatta 1998. 147.
[2553] Tóth 1996c. 895–896.; Tóth 1996f. 17.; Tóth 2010. 50.; Tóth 2011. 128.; a Mandraga, majd Dristra várába való menekülést említette Bóna 2000. 26.
[2554] Várady 1989. 134–135.; Tóth 1996c. 896.; Tóth 2011. 128–129.
[2555] HMK 107.; ÁMTBF 60.; MEH 107.; HKÍF 148.
[2556] Vö. Georgius Monachus Continuatus, HMK 108.; ÁMTBF 60, 63–64.; MEH 107.; HKÍF 148–149.
[2557] Leó börtönbe vetéséről is Georgius Monachus Continuatus emlékezik meg, és arról is, hogy Simeon Mundragában találja a követet a magyarokkal szembeni győztes támadása után, vö. ÁMTBF 60–61.; HKÍF 149.; MEH 107.; megjegyzendő, hogy Konsztantinosz szerint a magyarok „Preszlavig hatoltak, és bezárván őt Mundraga

mehetett, mert csak így zárhatta ott börtönbe a bizánci császár követét, akivel nem óhajtott tárgyalni. Előbb a magyarok ellen akart támadni, hogy kiiktassa a császár alkalmi szövetségeseit, és csak utána szándékozott folytatni a Bizánc elleni háborút.[2558] Simeon helyzetét megkönnyítette, hogy a magyarokat támogató bizánci hajóhad visszavonult, csakúgy, mint Phókasz Makedóniában tartózkodó serege. Konsztantinosz szerint Simeon akkor támadta meg a magyarokat, amikor „újból kibékült a rómaiak császárával és bátorságban érezte magát."[2559] Konsztantinosz tévesen említett kibékülést, legfeljebb békekötési kísérletről beszélhetünk. Simeon egyelőre a magyarokra koncentrált. A Simeon nevét nem említő Fuldai Évkönyv szerint a bolgárok második vereségük után öreg királyukhoz, Mihályhoz [Borisz – T. S. L.] fordultak, aki háromnapos böjtöt, bűnbánatot és Istenhez való könyörgést javasolt. Ez megtette hatását, hiszen a harmadik csatában legyőzték a magyarokat.[2560] A Fuldai Évkönyv Isten segítségét látta a magyarok feletti győzelemben, amelyben Simeon apja, a lemondott és kolostorban élő Mihály tanácsa és közvetítése játszott szerepet. György barát folytatója annak tulajdonította Simeon diadalát, hogy a magyarokat a „rómaiak [ti a bizánciak – T. S. L.] nem támogatták segítségükkel, hanem gondatlanul magukra hagyattattak."[2561] A bizánci krónikás Bölcs Leó tévedésére utalt, akit rászedett Simeon békekérésével, és visszavonta a magyarokat támogató flottáját, illetve seregét. Konsztantinosz egy diplomáciai lépésnek tulajdonítja Simeon győzelmét. Szerinte a bolgár uralkodó „a besenyőkhöz küldött és megegyezett velük, hogy leverik és megsemmisítik a türköket."[2562] Eszerint Simeon hasonló lépésre szánta el magát, mint korábban ellenfele, Bölcs Leó, azzal a különbséggel, hogy a besenyőket nem a keresztény bizánciak, hanem a bizánciak pogány magyar szövetségesei ellen bérelte fel.[2563]

A bizánciak nem vettek részt a bizánci–bolgár–magyar háborúskodásnak ebben a harmadik szakaszában. Bölcs Leó vagy az orosz évkönyv nem is említette a magyarok vereségét, csak bulgáriai győzelmeikről számoltak be. A Fuldai Évkönyv, Georgius Monachus Continuatus és Konsztantinosz tanúbizonysága alapján valószínűsíthető, hogy a bolgárok indítottak egy ellentámadást a magyarok ellen. A különbség csak az, hogy Georgius Monachus Continuatus és a Fuldai Évkönyv szerint csak a bolgárok győzték le a magyarokat egy döntő csatában, míg Konsztantinosz döntő szerepet tulajdonít a bolgár szövetséges besenyőknek. A döntő csatában a bolgárok győzelmet arattak a bizánciak által magukra hagyott magyarok felett. Georgius Monachus Continuatus szerint Simeon a hadjárat során „valamennyit lemészárolta."[2564] A Fuldai Évkönyv szerint a kemény és véres csatában a győztes bolgárok is 20 ezer lovast vesztettek.[2565]

---

várába" tértek vissza, vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 223r. vers. 14-17.; DAI 40,9-12.; DAI 2003. 176–177.; ÁMTBF 47.

[2558] Erre összefoglalóan Kristó 1980. 187.

[2559] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113. vers. 2-5.; DAI 40,13–14.; DAI 2003. 176–177.; ÁMTBF 47.

[2560] SRG AF 130.; HKÍF 191. (Géczi Lajos); MEH 212. (Horváth János)

[2561] ÁMTBF 60–61.; HKÍF 149.; MEH 107.

[2562] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113v. vers. 5-8.; DAI 40,14–16.; DAI 2003. 176–177. ÁMTBF 47.

[2563] Kristó 1980. 187.; Tóth 2010. 50–51.

[2564] ÁMTBF 61,64.; HKÍF 149.; MEH 107.; Más fordítás szerint „mind levágta", vö. MHK 108.

[2565] Georgius Monachus Continuatus, ÁMTBF 59–60.; HKÍF 147–148. (Moravcsik Gyula) Fuldai Évkönyvek, SRG AF 130.; HKÍF 191. Géczi Lajos); – A 20 ezres adat toposznak tűnik, éppen a Fuldai Évkönyv szerint az itáliaiak egy ütközetben (ti. a 899. IX. 24-i brentai csata) 20 ezer főt vesztettek, SRG AF 134.

A Dzsajháni-hagyomány többször említett adatát a 20 ezer magyar harcosról nem érdemes összevetni a Fuldai Évkönyvben szereplő, hasonló toposzról tanúskodó, 20 ezres bolgár veszteséggel, amelynél az évkönyv szerzője szerint a pogány avarok (magyarok) még több embert vesztettek. A magyarok és bolgárok veszteségeinek leírása esetében a források túlzásáról van szó, amely jellemző a középkori kútfőkre.[2566] Konsztantinosz leírásában a hangsúly a besenyők támadásán van, akik „Symeonnal a türkök ellen jöttek, családjaikat teljesen megsemmisítették, és a földjük őrzésére hátrahagyott türköket gonoszul kiűzték onnét."[2567] Ez a megfogalmazás Simeonnak kevés szerepet juttat a győzelemben. Tárgyalnunk kell az utolsó csata színhelyét is. Egyes nézetek szerint Simeon ellentámadása még Bulgáriában érte a kalandozó magyar sereget.[2568] Más feltevések szerint a bolgárokkal az etelközi szállásterület délnyugati részén harcoltak a magyarok.[2569] A magyar vereségről beszámoló három híradás nem egyértelmű abból a szempontból, hogy a magyar kalandozó sereg visszatért-e már szállásaira, vagy még Bulgáriában tartózkodott Simeon hadjárata idején. Egyedül Konsztantinosz fogalmazott egyértelműen a DAI 40. fejezetében, a türkök (magyarok) hadjáratuk végén „visszatértek saját földjükre."[2570] A konsztantinoszi verzióban a magyarokat saját szállásterületükön rohanják meg a besenyők „Simeonnal együtt." Georgius Monachus Continuatus tudósításából nem derül ki világosan, hogy hol támadja meg a bolgár uralkodó a magyarokat. Szerinte a bizánci csapatok visszarendelése és Leó követ megérkezése után, Simeon a „türkök ellen pedig hadjáratot indított."[2571] György barát folytatója szövegéből az következtethető ki, hogy a magyaroktól kiváltották a bizánciak a foglyokat, a bizánci flottát visszarendelték, így a magyarok visszatérhettek a Dunától északra levő szállásaikra. A Georgius Monachus Continuatusra épülő kortárs, 10. századi bizánci munkák (Theophanes Continuatus, Pseudo-Symeon) sem egyértelműek ebben a vonatkozásban. Theophanes Continuatus szó szerint megismétli forrását: Simeon „a türkök ellen pedig hadjáratot indított."[2572] Pseudo-Symeon tömör összefoglaló tudósítása még kevésbé segít a helyszín vonatkozásában: Simeon „azután viszont megveri a türköket."[2573] Sajátságos módon, a későbbi, 11–12. századi bizánci történetírók több használható információt adtak Simeon támadásáról, és egy némileg eltérő verziót adtak elő.[2574] Szkülitzész (Skylitzes) a 11. század második felében írt történeti művében úgy fogalmazott, hogy Simeon „erős sereggel hadjáratot indított a türkök ellen, s minthogy a császár a dolog hirtelen és váratlan volta miatt nem tudott segítséget nyújtani nekik, *megfutamította őket, és az*

[2566] Kisebb vereséget tételezett fel Takács Z. 2003. 28.; a bolgár győzelem felnagyítására utalt Harmatta 1998. 148.; a túlzásra utalt Bóna 2000. 26.; Tóth 2010. 51.
[2567] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113v. vers. 9-14.; DAI 40,17–19.; DAI 2003. 176–177.; ÁMTBF 47.; más fordításra vö. HMK 125. „a besenyők Symeonnal együtt a turkokra rontottak, az ő családjaikat teljesen elpusztították, és az országot őrző turkokat csúnyául elkergették onnét."
[2568] Bulgáriai helyszínre Marquart 1903. 524–525.; Hóman–Szekfű 1928. 89., Vajay 1968. 26.; Tóth 1998. 154–155.; Tóth 2011. 129.; Sándor 2011. 295.
[2569] Etelközi helyszínre következtetett Györffy 1977a. 130.; Kristó 1980. 188–189.; Kristó 1996a. 120,; Kristó 1996g. 188.
[2570] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. vers. 17-18.; DAI 40, 11-12.; DAI 2003. 176–177.; ÁMTBF 47.
[2571] ÁMTBF 60, 63; HKÍF 149.; más fordítás szerint: „Aztán a turkok ellen indult", vö. MHK 108.
[2572] ÁMTBF 67.
[2573] ÁMTBF 70.
[2574] Harmatta 1998. 148.

egész földet [χώραν πᾶσαν] *feldúlta*" [kiemelés tőlem – T. S. L.].[2575] Szkülitzész tehát Georgius Monachus Continuatus és Theophanes Continuatus a „valamennyit [ti. magyart – T. S. L.] lemészárolta" túlzó kifejezése helyett a magyarok megfutamításáról és a magyar föld feldúlásáról emlékezett meg. Szkülitzész alapján hasonlóan írt az eseményről a 12. század első felében Zonarasz (Zonaras) is: „ő maga [ti. Simeon – T. S. L.] pedig a türkök ellen vonult, megfutamította őket és földjüket [χώρα] feldúlta."[2576] Ha a 11–12. századi verziót hitelesnek tartjuk, akkor Simeon magyarok elleni hadjáratát büntetőakciónak tekinthetjük, amelynek során a bolgár had egyrészt megfutamította a magyar csapatokat, másrészt ugyanúgy feldúlta a magyarok földjét (Etelközt), ahogy azt a magyarok tették Bulgáriában. Feltételezhetjük a későbbi verzió alapján, hogy Simeon hadjárata a magyarok földjének – a Dunához közeli etelközi magyar szállások – feldúlását, és a szállásaikat védelmező magyarok megfutamítását jelenthette. A harmadik forrás, a Fuldai Évkönyv, két helyen is megemlékezett a magyarok vereségéről. Előbb a 895-ös évnél – talán Anastasius 894 őszi küldetése során szerzett információra építve – arról számolt be, hogy „az avarok megtámadták a bolgárok határait, de azok megelőzvén őket seregük nagy részét megsemmisítették."[2577] Ebben a magyarok győzelmeiről meg sem emlékező tudósításban csak egy, a bolgárok által megnyert csata szerepel, vélhetően a bolgár–magyar határt képező Al-Duna közelében. A Fuldai Évkönyv a 896-os évnél jóval részletesebben is beszámolt ugyanerről a hadjáratról,[2578] – valószínűleg az Arnulfhoz küldött Lazarus püspök jóvoltából – és a két magyar diadal utáni végső kemény küzdelemről, amelyben a bolgárok véres győzelmet arattak.[2579] Ebből a drámai leírásból sem derül ki, hogy a „kemény ütközet" és a „véres diadal" helyszíne vajon Bulgária vagy a magyarok szállásterülete volt-e.

A magyarok bolgároktól elszenvedett vereségét egymástól eltérően rekonstruálta a történeti kutatás. Hóman Bálint úgy vélekedett, hogy a bolgár békeajánlatra Leó császár a magyarok szállítására szolgáló hajókat is hazarendelte. Ekkor „Simeon most már teljes erővel támadt Leventének a győzelem után gondtalanul táborozó seregére s azt véres harcban tönkreverte. A hajóitól megfosztott magyar sereg maradványai nagynehezen átvergődtek a Dunán, de Etelközön már nem találtak otthonukra." Hóman a besenyők támadását nem Simeon diplomáciai sikerének tekintette, hanem egy népmozgással hozta összefüggésbe. Értelmezése szerint Levente serege távollétében „Árpád fejedelem a honmaradt magyarokra támadó besenyők elől kitérve, népével együtt felkerekedett és nyugat felé költözött."[2580] Hóman rekonstrukciójában elfogadta Simeon csatában aratott győzelmét (György barát folytatója, Fuldai Évkönyv), s ezt próbálta

[2575] ÁMTBF 84.
[2576] ÁMTBF 99.
[2577] SRG AF 126. „Avari terminos Bulgarorum invadentes ab ipsis praeventi sunt, et magna pars eorum exercitus interfecta est." Magyar fordítására vö. HKÍF 190. (Géczi Lajos); MEH 211. (Horváth János)
[2578] SRG AF 130. o. 2. jegyzet; „Haec eadem pugna videtur fuisse, de qua supra ad a. 895. ex incertiore nuntio relatum est."; a Fuldai Évkönyv két bejegyzése ugyanarra a háborúra vonatkozott, vö. még Macartney 1930. 185–186.
[2579] SRG AF 130. „Quo peracto durum iniere certamen; pugnantibus vero ambabus acerrime partibus ad ultimum misericordia Dei victoria quamvis cruenta christianis concessa est."; vö. fordítására HKÍF 191. (Géczi Lajos); MEH 212. (Horváth János)
[2580] Hóman–Szekfű 1928. 89–90.

egyeztetni a konsztantinoszi híradásokkal a besenyők támadásáról (DAI 37, 38. és 40. fejezet). Györffy György számolt ugyan az egymással szövetségben levő „bolgárok és besenyők együttes támadásával," de a magyarok Etelközből való kiűzését a besenyőknek tulajdonította. Nézete szerint Árpád Kárpát-medencébe bevonuló főserege távollétében, az otthon maradt kabarok és magyarok elmenekültek. „Az Al-Dunán átkelt Simeon cár serege, és oldalba kapta a Havasalföldön át menekülőket."[2581] Györffy hipotézisében nem jut hely a Fuldai Évkönyvben szereplő nyílt csatának, hanem Konsztantinosz alapján (40. fejezet) rekonstruálja az eseményeket, és mindössze a szállásterületről menekülők megtámadására korlátozza Simeon támadó akcióját. Nézetem szerint Györffy alulértékeli Simeon katonai akcióját, és inkább diplomáciai sikerét hangsúlyozza a besenyőkkel való szövetségkötéssel. Kristó Gyula értelmezése szerint „bár Konsztantinosz szerint a besenyők Simeonnal jöttek a magyarok ellen, ebben a tudósításban inkább a szövetségre utaló együttes akciót sejthetünk, semmint a besenyők és Simeon tényleges közös arcvonalon történő felvonulását a magyarok ellen." Kristó úgy vélte, hogy „a besenyő támadás időpontjában a magyar seregek nagy része az Al-Duna vidékén (talán a mai Havasalföldön) a támadó Simeon bolgárjai ellen harcolt," míg a besenyők a Dnyepernél támadtak. Szerinte a magyar haderő zöme küzdött Simeon ellen, de a csata a „bolgárok számára fényes győzelemmel zárult."[2582] Kristó feltevésében a bolgároknak jelentősebb szerep jut, annak ellenére, hogy az otthon maradottakat és a határőröket a bolgárokkal szövetséges besenyők űzik ki a szállásterületről. Úgy vélem, hogy Kristó Gyula túlértékeli Simeon támadását, és a magyarok kétfrontos harcában a bolgár uralkodónak juttat oroszlánrészt a magyar fősereg legyőzésével. Harmatta János vitatta a besenyők szerepét a bulgáriai háború végső szakaszában. Szerinte a magyarok már eladták bolgár foglyaikat a bizánciaknak, és a bizánci vízi és szárazföldi erők visszavonultak, amikor Simeon támadásba lendült. A bolgár uralkodó „egy gyors katonai akciót szervezett a visszavonuló magyar (kabar) sereg ellen." Harmatta szerint Simeon hadi sikereit mértéktelenül felnagyította, holott „legfeljebb a kabarok utóvédjeit támadhatta és futamíthatta meg, ha azok egyáltalán fel akarták venni vele harcot."[2583] Máshol úgy fogalmazott, hogy Simeon „besenyő segítséggel rajtaütött a kavarok még visszamaradt népén és szállásaikat védő hátvéden, s feldúlta a jórészt már kiürített kavar szállásokat, majd a besenyőkkel együtt sietve visszavonult."[2584] Harmatta szkeptikus álláspontja a kései bizánci forrásokra (Skylitzés, Zonaras, Pseudo-Symeon) épül, miközben Konsztantinosz, Georgius Monachus Continuatus és a Fuldai Évkönyv információinak többségét megkérdőjelezte. Harmatta vitatható hipotézise értelmében a bulgáriai kalandozó kavar sereg, vagy a szállásokat őrző kavar utóvéd szenvedhetett jelentéktelen vereséget Simeontól. Bóna István rekonstrukciója szerint Simeon előbb fegyverszünetet kötött Bizánccal, s ezzel a déli, bizánci fronton lekötött bolgár hadakat sikerült felszabadítania." Majd megnyerte szövetségesül „az ekkor a Don és

[2581] Györffy 1977a. 130.
[2582] Kristó 1980. 188–189.; hasonlóan Kristó 1996a. 120.
[2583] Harmatta 1998. 148–149. – a romániai Tei-tó partján feltárt magyar (kabar) lovas vitéz sírját feltételesen ehhez a Simeon-féle támadáshoz kapcsolta.
[2584] Harmatta 1990. 243–261.; bírálatára vö. Kristó 1996a. 184.

Dnyeper közé beszorult besenyőket."[2585] Ezután „az északra siető bolgár hadak 895 őszén egy mindkét részen nagy vérveszteséggel járó csatában" – bár szokványos túlzásnak nevezi a 20 ezres bolgár veszteséget – „legyőzik s elűzik Liüntika seregét."[2586] Bóna feltételezte, hogy a szövetséges besenyők, ugyancsak 895 őszén, rátörtek az etelközi magyar szállásokra, s a magyarok Álmos nagyfejedelem vezetésével kitértek a támadás elől, majd elmenekültek.[2587] Bóna tehát a Fuldai Évkönyv híradása alapján nagy csatát és bolgár győzelmet tételezett fel Liüntika serege felett, ugyanakkor elfogadta Konsztantinosz híradását is a bolgár–besenyő szövetségről, és a besenyők szerepét sem kérdőjelezte meg a magyarok kiűzésében. Jómagam, Georgius Monachus Continuatus és a Fuldai Évkönyv híradásai alapján úgy foglaltam állást, hogy „a döntő csatára északon, az Al-Duna közelében kerülhetett sor, amelyben mindkét fél keményen küzdött", és komoly veszteségeik lehettek, de a bolgárok arattak győzelmet.[2588]

Fenti nézetemet a bemutatott források részletes elemzése után, némiképpen revideálnom kell. A történteket úgy rekonstruálnám, elsősorban Konsztantinosz és György barát folytatója egyes kései verziói alapján, hogy a magyar és kavar csapatok sikeres bulgáriai kalandozásuk (Disztra vára mellett győzelem stb.) és bolgár foglyaik kiváltása után visszatértek etelközi szállásterületeikre. Simeon megtévesztő békealkudozásokba kezdett Bizánccal, elérte a bizánci csapatok visszavonását, és felbérelhette a besenyőket a magyarok megtámadására. *Simeon akkor támadott a magyarok ellen, amikor azok nagyobb sereggel kalandozó hadjáratra indultak. Simeon a Bulgáriához közeli magyar szállásokat támadta meg. Legyőzte a szállásterület délnyugati felében maradt magyar erőket (határvédőket), de aligha olyan nagy csatában, ahogy azt a Fuldai Évkönyv leírta. Simeon ugyanúgy feldúlta a magyarok szállásait, ahogyan a magyarok korábban Bulgáriát pusztították. Konsztantinosz leírása alapján a besenyők ugyanezt tették a magyar szállásterület keleti felében, a magyarok családjait leölték, a szállásterületet őrzőket kiűzték. A besenyők kelet felől, a bolgárok pedig dél felől támadtak a magyar szállásterületre. A besenyők és a bolgárok támadása között annyi különbséget feltételezhetünk, hogy a könnyűlovas nomád besenyők rohama intenzitásban felülmúlhatta a bolgárokét, valamint a besenyők telepedtek le valamivel később a magyarok elhagyott szállásterületén.* Ezért a besenyőkkel való etelközi háborúnak és Etelköz keleti fele pusztításának nagyobb jelentőséget tulajdoníthatunk, mint Simeon támadásának, Etelköz délnyugati része feldúlásának. Feltevésem szerint a besenyők és bolgárok Etelköz elleni támadására akkor kerülhetett sor, amikor a magyar fősereg, 894 nyarán és kora őszén, Pannóniában kalandozott.[2589] A fősereg távollétében támadhattak kelet felől a besenyők – akiknek új szállásterületre is szükségük volt az úzok támadása miatt – és dél felől Simeon bolgár serege. A kettős támadás miatt a magyarok szállásterületen maradt népessége, Árpád fejedelem vezetésével, délnyugat felé vonulva tért ki, behúzódott a Kárpát-medencébe.

[2585] Bóna 2000. 26. – Utóbbi nézete emlékeztet a besenyők „beékelődéséről" szóló hipotézisre.
[2586] Bóna 2000. 26.
[2587] Bóna 2000. 26–27.
[2588] Tóth 2011. 129–130.
[2589] Erre az újabb értelmezésre vö. Tóth 2010. 53.; Tóth 2010b. 200–201.; Tóth 2012b. 344.

Vitatott a történeti kutatásban a bolgár–magyar háború kronológiája. Felmerült, hogy a bizánci–bolgár háborúra 894-ben került sor, és a magyarok is ebben az évben kalandoztak Bulgáriában, a besenyők és a bolgárok támadása viszont 895-ben érte a magyarokat.[2590] A Fuldai Évkönyv 895-ben tömören, 896-ban részletesebben számolt be a magyar–bolgár harcokról. Az utóbbi bejegyzés a 896-ban Arnulfhoz elküldött bizánci követtől, Lazarus püspöktől származhat.[2591] Erre építve, a magyarok bulgáriai hadjáratát többen 895-re keltezték.[2592] Ha a Fuldai Évkönyvben a 895-ös év közepénél szereplő, feltételesen június–júliusra keltezett bejegyzése a magyar–bolgár háborúról kronológiailag helyes, akkor a magyarok bulgáriai hadjáratára 895 nyarán kerülhetett sor, beleértve Simeontól elszenvedett vereségüket is. A bizánci–bolgár háború kezdeteit 894-re is tehetjük. Ehhez a keltezéshez kapcsolódhat Anastasius bizánci követ 894 őszi missziója Arnulfhoz. A 894-es év végén a Fuldai Évkönyv azt említette, hogy Leó bizánci császár követeként „ajándékokkal a királyhoz jött Regensburg városába," majd Arnulf meghallgatván őt, még aznap elbocsátotta.[2593] A Fuldai Évkönyv az Anastasiustól szerzett értesüléseket a magyar–bolgár háborúról, amely talán 894 ősze előtt zajlott, áttehette a következő, 895-ös év közepére (június–júliusra). Nézetem szerint Nikétász Szklérosz legkorábban 894 tavaszán vehette fel a kapcsolatot a magyar fejedelmekkel, tekintettel arra, hogy a téli időszak miatt a bizánci hajók aligha tudtak volna az Al-Dunán felhajózni. Ezért a magyar kalandozás 894 tavaszán–nyarán zajlott le, a bolgár és besenyő ellenakciót pedig 894 nyarára, kora őszére tehetjük, amikor a magyarok serege Pannóniában volt hadjáraton.[2594]

A balkáni háborúra reagálhatott Arnulf király is, aki a nála 894-ben és 896-ban megforduló bizánci követektől előbb rövidebben, majd részletesebben értesülhetett a 894-ben lezajló eseményekről. Az anarchikus itáliai viszonyok miatt a keleti frank uralkodó 895-ben útra kelt, hadjárata során bevette Rómát. Formosus pápa 896 februárjában császárrá koronázta Arnulfot, aki májusban visszatért hazájába.[2595] A Fuldai Évkönyv 896-os bejegyzéseinél, a bolgár–magyar háború leírása végén megemlítette, hogy „mivel ugyanazokon a területeken az összecsapások egyre gyakoribbá váltak közöttük, a császár Pannónia védelmét a Mocsárvárral együtt vezérére, Braszlavra bízta."[2596] A történeti kutatásban elterjedt álláspont szerint az óvintézkedés azzal állhat kapcsolatban, hogy a magyarok már a Kárpát-medence keleti felében lehettek, sor kerülhetett a honfoglalás első szakaszára.[2597] Arnulf régi hívét, Brazlavót azért helyezhette Pannónia élére, mert itáliai útja alatt biztosítani akarta a határvidéket, okulván a 894-es

---

[2590] Georgius Monachus Continuatus szövegének belső logikája alapján Györffy 1977a. 128, 130.; Bowlus 1995. 241.
[2591] SRG AF 126, 129–130.
[2592] Pauler 1900. 150. o. 61. jegyzet; Macartney 1930. 185–186.; Kristó 1980. 197.; Kristó 1996a. 133–134.; Harmatta 1998. 149.; Bóna 2000. 25.
[2593] SRG AF 125.; „Missus Leonis imperatoris Grecorum ad regem urbe Radasbona Anastasius cum muneribus venit; quem rex audivit et eodem die absolvit"; magyar fordítására vö. HKÍF 190. (Géczi Lajos)
[2594] 894 végén vagy 895 elején volt Nikétasz követsége, Kristó 1996a. 134.; Bóna 2000. 25.; a magyar kalandozás nyáron lehetett, Tóth 1998. 155.; 895-re tette az egész eseménysorozatot Tóth 1996f. 19.; 894-re újabban vö. Tóth 2010. 53.; Tóth 2010b. 200–201.; Tóth 2012b. 344.
[2595] Fuldai Évkönyv, vö. SRG AF 127–129.; Tóth 1996e. 596.; Bowlus 1995. 241–242.
[2596] Fuldai Évkönyv, SRG AF 130.; HKÍF 191. (Géczi Lajos)
[2597] Györffy 1977a. 132.; Kristó 1996a. 135.; Kristó 1996g. 195.

eseményekből, amikor távolléte alatt magyar támadás érte Pannóniát. Óvintézkedése nemcsak a Pannóniát 894-ben már feldúló, a Kárpát-medence keleti felében megtelepedő magyaroknak szólhatott, hanem a morváknak is.[2598]

Mind az itáliai helyzet, mind a frank–morva viszony törékeny egyensúlyban volt, és 898-ban borult fel. Ekkor, 898 novemberében Lambert meghalt, Berengár pedig igyekezett megszerezni a császári címet és az Itália feletti hatalmat.[2599] Ez az Itália feletti fennhatóságra törekvő Arnulf császár érdekeit sértette. Ekkor robbant ki a belviszály is Moráviában, Szvatopluk fiai, II. Mojmir fejedelem és öccse, II. Szvatopluk között.[2600] Így Arnulfnak két fronton kellett fellépnie. A 896 óta súlyos beteg Arnulf császár harmadszor már nem vállalkozott itáliai hadjáratra, hanem a magyarokat bérelte fel Berengár ellen. Arnulf pogány módon megkötött szerződéssel, pénz és ajándék fejében küldte Itáliába a magyarokat.[2601] Liudprand tudósítása alapján felmerült, hogy már 898-ban is portyáztak a magyarok Itáliában.[2602] Valószínű, hogy csak 899-ben indult meg a magyar hadjárat. Június végén Velencét támadták, de Péter doge visszaverte a támadást. Szeptember 24-én, a Brenta folyó mellett, Berengár háromszor nagyobbra becsült seregét győzték le. A magyarok színleg visszavonultak, majd felajánlották minden zsákmányukat Berengárnak, azután a folyón való gyors átkeléssel bekerítették az itáliai sereg táborát, és megsemmisítő vereséget mértek Berengárra. A brentai diadal után a magyar kalandozás folytatódott. Feltevés szerint a portyázó magyar had 899–900 telét is Itáliában töltötte. Így 900 tavaszán vagy nyarán tértek vissza a sikeres itáliai hadjáratból, ami nem rendítette meg Berengár hatalmát.[2603] II. Mojmir és öccse belviszályában Arnulf császár a tőle segítséget kérő II. Szvatoplukot támogatta, és 898-ban sereget küldött Moráviába II. Mojmir ellen.[2604] A bajorok kétszer is dúlták Moráviát 899 folyamán. Bár a belháborúban végül Mojmir kerekedett felül, a bajorok kiszabadították Szvatoplukot, és magukkal vitték.[2605]

A 898–899 közti, morvák elleni hadjáratokba a magyarok nem kapcsolódtak bele. A beteg Arnulf császár 899 decemberében hunyt el, hatéves fia, Gyermek Lajos (893–911) követte.[2606] Az Itáliából érkező kalandozó magyar csapatok „ugyanazon az úton tértek vissza, amelyen jöttek, elpusztítván Pannónia nagy részét.”[2607] Pannónia második magyar pusztítása a 900-as évhez kapcsolható. A bajor–morva háborúskodás folytatódott Gyermek Lajos király és II. Mojmir morva fejedelem között. A bajorok Csehországon keresztül törtek be Moráviába és

---

[2598] Tóth 1998. 205.; Váczy 1994. 19–20.; Bowlus 1995. 242.; Tóth 2010. 53.; Tóth 2011. 159.
[2599] Györffy 1977a. 132.
[2600] Fuldai Évkönyvek, SRG AF 131–132.
[2601] Tóth 1998. 156.; Bóna 2000. 30–31.; Tóth 2011. 131.
[2602] Liudprand, Gombos 1937–1938. II. 1470–1471.; Fasoli 1945. 92–93.
[2603] A 899. évi itáliai kalandozásra Gombos 1927. 429–519. (a brentai csatára 437–448.); Darkó 1934. 57–62.; Fasoli 1945. 92–96.; Kristó 1986a. 15–18.; Tóth 1998. 156–158.; Tóth 2010. 53–54.; a brentai csatára újabban vö. Torma 2008a. 425–442.
[2604] Fuldai Évkönyv, SRG AF 132.; MEH 212. (Horváth János); a morva belviszályra vö. még Boba 1996. 71–74.; Bowlus 1995. 242–243.; Tóth 2010. 54.
[2605] Fuldai Évkönyv, SRG AF 132–133.; MEH 212–213. (Horváth János); Bowlus 1995. 244–245.; Bóna 2000. 31.; Tóth 2010. 54.
[2606] Fuldai Évkönyv, SRG AF 133-134.
[2607] Fuldai Évkönyvek, SRG AF 134. „Ipsi namque eadem via, qua intraverunt, Pannoniam ex maxima parte devastantes regressi sunt”.; fordítására MEH 213. (Horváth János); más fordítás szerint „ugyanazon az úton, amelyen benyomultak, nagy területen pusztítva visszatértek Pannóniába”, HKÍF 192. (Géczi Lajos)

három héten keresztül pusztítottak.[2608] A keleti frank–morva konfliktust a magyarok a saját javukra igyekeztek kihasználni. Előbb követeket küldtek Gyermek Lajoshoz, hogy békét kérjenek. Ez csak megtévesztésre szolgált, mert 900 nyarán vagy őszén hadjáratot indítottak, és az Enns folyón túli, bajor területeket pusztították.[2609] Bowlus feltevése szerint a magyarok 900 késő júliusában és kora augusztusában Pannónia morva fennhatóságú területét dúlták.[2610] Lehetséges, hogy a bajor kalandozás előtt, Morvaország egy részét is pusztították.[2611] Az egyik magyar sereget a Duna mellett 900 novemberében Liutpold (Liutbald) Karantánia és Nordgau őrgrófja győzte le, a magyarok veszteségét 1200 főre tették.[2612] A Fuldai Évkönyv szerint a keleti frank területek elleni kalandozó hadjárat végén a magyarok zsákmányukkal „visszatértek oda, ahonnan jöttek, sajátjukba, Pannóniába."[2613] A történeti kutatás ebből azt a következtetést vonta le, hogy 900 őszére Pannónia magyar kézre került. Györffy György szerint az Itáliából visszatérő csapatok megálltak, és birtokba vették Pannóniát.[2614] Kristó Gyula szerint az Itáliából 900 közepén visszatérő csapatok nagy pusztítást vittek véghez Pannóniában. Ezután a Duna mögül előretörő, Kuszán (Kuszál) vezette csapatok előbb a morvák ellen harcoltak, birtokba vették a Garam és Morva folyók közti területet. Legvégül ugyanez a sereg a Dunán átkelve, Pannóniát foglalta el.[2615] A Fuldai Évkönyv alapján úgy vélem, hogy 900-ban a magyarok hadjárata a morvák érdekeit szolgálhatta, hiszen az Itáliából visszatérő had előbb a keleti frank Pannóniát pusztította, majd ugyanez a sereg támadta meg a bajor területeket is.[2616] A következő fontos adatot a Sváb Évkönyv 902. évi bejegyzése tartalmazza: „háború a magyarokkal Moráviában és a haza alul maradt." Eszerint 902-ben már Morvaország területén harcoltak a keleti frankok és a magyarok, akik osztozhattak az elbukó morva állam területén.[2617] Az eseményt a honfoglalás harmadik epizódjának is tekintették.[2618] Bowlus úgy vélekedett, hogy bajor segítséggel Mojmir állama sikeresen verte vissza 902-ben a magyar támadást.[2619] E felfogás szerint a morva állam csak 904–906-ra bukott volna el, ami aligha valószínű.[2620] A Sváb Évkönyv bejegyzése alapján feltételezhetjük, hogy a magyarok ellen folyt a háború Moravia (Maraha) területén, és ebben a harcban a keleti frankok ('patria') maradtak alul.[2621] Két évvel később, 904-ben, a keleti frankok (bajorok) cselt vetettek, lakomára hívták Kuszált (Kuszánt) és

---

[2608] Fuldai Évkönyv, SRG AF 134.; MEH 213. (Horváth János)
[2609] Fuldai Évkönyv, SRG AF 134.; HKÍF 192. (Géczi Lajos); a 900. évi bajor kalandozásra vö. Kristó 1980. 213–216.; Tóth 2011. 133–134.
[2610] Bowlus 1995. 247.
[2611] Kristó 1986a. 19.
[2612] Fuldai Évkönyvek, SRG AF 134–135.; HKÍF 192. (Géczi Lajos); Kristó 1986a. 20.; Bowlus 1995. 247.
[2613] „Redierunt, unde venerant, ad sua in Pannoniam," vö. SRG AF 1891. 134.; fordítására MEH 213. (Horváth János); „visszatértek oda, ahonnan jöttek, övéikhez Pannóniába." HKÍF 192. (Géczi Lajos)
[2614] Györffy 1977a. 134.
[2615] Kristó 1996a. 138–139.; Kristó 1996g. 200–201.; Róna-Tas 1996a. 266.
[2616] Tóth 2010. 56.
[2617] Gombos 1937–1938. I. 91. „Et bellum in Maraha cum Ungaris et patria victa." HKÍF 202. (Lele József); értelmezésére vö. Györffy 1977a.134–135. o. 57. jegyzet; Kristó 1980. 232.; Senga 1983. 339–340.; a honfoglalás lezárulásának tekintette az eseményt Róna-Tas 2007a. 46.
[2618] Makk 1996a. 8.
[2619] Bowlus 1995. 250.
[2620] 904-906-ra tette Moravia bukását pl. Vajay 1968. 41.; 906-ra Fasoli 1945. 117.; ennek cáfolatára vö. Györffy 1977a.134–135. o. 57. jegyzet
[2621] Tóth 2011. 168.

kíséretével együtt lemészárolták.[2622] A keleti frank–magyar határharcok fontos eseményére 907-ben került sor, amikor Gyermek Lajos névleges vezetésével a bajorok támadást indítottak Pannónia visszaszerzésére, de *907. július 4–5 között vereséget szenvedtek a brezalauspurci/braslavespurchi (pozsonyi) csatában*.[2623] Erről a fontos eseményről három korabeli évkönyv emlékezett meg röviden, és egy részletes tudósítással rendelkezünk a 16. századi humanista történetíró, Aventinus jóvoltából, aki korabeli forrásokat is felhasznált.[2624] A Sváb Évkönyv (Annales Alemannici) a 907-es évnél ezt jegyezte fel: „a bajorok kilátástalan háborúja a magyarokkal, Liutpold herceget megölték, övéinek féktelen kevélységét letörték, és a keresztények alig néhányan menekültek meg, a püspökök és grófok többségét meggyilkolták." Ugyanitt azt is feljegyezték, hogy „a bajorok teljes hadseregét megsemmisítették a magyarok."[2625] A Salzburgi Évkönyv (Annales Iuvavenses maximi) a következő rövid híradást tartalmazza: „Nagyon szerencsétlen harc folyt Brezalauspurchnál július Nonae-je 4. napján [július 4 – T. S. L.]."[2626] Az Admunteni Évkönyv 907-es feljegyzése szerint „megölik Theotmár salzburgi érseket a magyarok, Udóval és Zachariassal, két másik püspökkel együtt."[2627] A korabeli forrásokból egyértelműen kitűnik, hogy a magyarok legyőzték a bajorok seregét egy Brezalauspurch nevű helynél. A csata időpontját – 907. július 4. – csak a Salzburgi Évkönyv említette. A bajorok vezérei közül a Sváb Évkönyv névszerint kiemelte Liutpold herceget, az Admunteni Évkönyv pedig Theotmár érseket, Udó és Zacharias püspököt. A fenti tömör összegzések jelentős magyar győzelemről írnak, a bajor hadsereg megsemmisülését említik, nagy veszteségekről emlékeznek meg. A korabeli nekrológiumok (halottas könyvek) megerősítik a korabeli annalesek híradásait. A Freisingi nekrológium Liutpold (július 5), a Salzburgi nekrológium Theotmár érsek (július 21), a Merseburgi nekrológium Theotmár érsek és három püspök (június 28), a Germaniai nekrológium pedig Udo püspök halálát (július 6) tartalmazta.[2628] A korabeli királyi oklevelek alapján szintén megállapítható a világi és egyházi előkelők vesztesége.[2629] A kései források közül megemlítendő az Aventinus anyaggyűjtéséhez kapcsolható ún. Aventinus-kivonat. Ez a 907-es évnél ezt jegyezte fel: [A bajorok lemészárlása] Braslavespurch-nál."[2630] E híradás más névalakban tartalmazta a csata színhelyét, mint a Salzburgi Évkönyv. Jóval részletesebb, de kétesebb hitelességű tudósítás olvasható Aventinusnál a hadjáratról és a csatáról.[2631] Eszerint Lajos király Ennsburgban tanácskozott előkelőivel június

---

[2622] Sváb Évkönyv (Annales Alemannici), vö. MGH SS I. 54, 77.; HKÍF 202. (Lele József): „A bajorok csellel lakomára hívták a magyarokat, s vezérüket, Chussalt és kíséretét legyilkolták."; Kurszánra Kristó 1993a. 53–93.; Bowlus 1995. 250–251.; 902-re tette Bóna 2000. 33–34.; Szabados 2010. 220.

[2623] A pozsonyi csata rekonstrukciós kísérleteire vö. Darkó 1934. 57–66.; Bowlus 1995. 261–263.; Veszprémy 2007. 1–17.; Veszprémy 2008a. 83–90.; Veszprémy 2008b. 20–42.; Torma 2008b. 11–173.

[2624] A források felsorolására vö. Torma 2008b. 87–90.; a források fordítására, Szenthe–Veszprémy 2008. 211–219.

[2625] A Sváb Évkönyv (Annales Alemannici) információira, vö. MGH SS I. 53–56.; Gombos 1937–1938. I. 91.; HKÍF 202. (Lele József)

[2626] Az Annales Iuvavenses maximi információira vö. MGH SS XXX/2. 742.; Gombos 1937–1938. I. 754.; HKÍF 210. (Tóth Sándor László)

[2627] Reindel 1953. 64.; magyar fordítására vö. Veszprémy László, in: Torma 2008b. 87.

[2628] Torma 2008b. 87.

[2629] Hiestand 1994. 5–10.; vö. Torma 2008b. 88.

[2630] MGH SS XXX/2. 744.; Gombos 1937–1938. II. 915–916.; HKÍF 266. (Tóth Sándor László)

[2631] Erre vö. Gombos 1937–1938. I. fordítására vö. Veszprémy 2007. 1–17.; vö. még Veszprémy 2008b. 20–42.

17-én, mozgósítást rendelt el, és az egybegyűlt csapatokkal három hadoszlopban a magyarok ellen vonult. Liutpold herceg vezette a Duna északi, bal partján vonuló csapatokat, Theotmár salzburgi érsek a déli parton haladt seregével, a Sieghard herceg vezette flotta pedig a Dunán hajózott. Lajos király Aribo prefektussal és Burchard passaui püspökkel Ennsburgban maradt. Theotmár hadoszlopa Pozsonyig nyomult. Aventinus szerint a magyarok előbb (július 4) Theotmár salzburgi érsek seregét támadták meg a Duna jobb partján. Alkalmazták a bekerítés, a színlelt megfutamodás taktikáját. Végül győzelmet arattak Theotmár serege felett. Ezután átkeltek a Dunán és megsemmisítették Liutpold még táborban levő seregét. A következő nap (július 5) Sieghard hajóhadát támadták meg és győzték le. A magyarok üldözték a menekülőket, és nagy zsákmányra tettek szert. Végül, Ennsburgnál megtámadták a Gyermek Lajossal levő tartalékot, és klasszikus cselvetéssel szétverték.[2632] Aventinus tudósításának hitelessége ugyan vitatott, információinak többségét azonban a kortárs források igazolják. Ezért az általa felvázolt brezalauspurchi/pozsonyi csata, főbb vonalaiban, megfelelhet a korabeli valóságnak. A magyarok részenként győzhették le az ellenük felvonuló, nagy létszámú, keleti frank sereget. Július 4-én Theotmár érsek, majd Liutpold herceg seregét verték szét. Július 5-én a flottát semmisítették meg, és talán augusztusban, Ennnsburgnál Gyermek Lajos tartalékát győzték le.[2633] *A magyar hadtörténet kiemelkedő diadalával, a brezalauspurchi/braslavespurchi (pozsonyi) és ennsburgi győzelmekkel, a magyarok megszilárdították Kárpát-medencei uralmukat, tehát a 900 utáni harcok az új szállásterület biztosítását, és kiterjesztését is jelentették.*[2634]

Arnulf király-császár és Szvatopluk morva fejedelem, majd utódaik belső harca megkönnyítette a magyarok helyzetét. Előbb kalandozásaik sikerét, utóbb új szállásterületük elfoglalását segítette elő, hogy előbb az egyik, majd a másik fél felkért szövetségeseként jelenhettek meg. Az itáliai konfliktus is a magyarok malmára hajtotta a vizet, hiszen Arnulf figyelmét lekötötte, és az itáliai kalandozó hadjáratra felbérelt magyarok visszatérésük után szerezték meg Pannóniát. A keresztény Európa uralkodói egymás elleni küzdelmükben szívesen alkalmazták az ütőképes, lovasnomád magyar haderőt. Tisztában voltak azonban azzal, hogy a pogányokkal való szövetkezés erkölcsileg kifogásolható, ezért ellenfeleiknek felrótták ezt, míg önmagukat mentegetni igyekeztek. Ebből a szempontból nem különbözött egymástól Arnulf keleti frank király-császár, Szvatopluk morva fejedelem, a keresztény világ legpatinásabb címét viselő Bölcs Leó bizánci császár és Simeon bolgár fejedelem. Theotmár salzburgi érsek IX. János pápához, 900 tavaszán írt levelében Arnulf védelmében cáfolni igyekezett azt a szláv vádat, hogy „kutyára vagy farkasra és más istentelen és pogány dolgokra esküt tettünk és békét kötöttünk velük, valamint pénzt adtunk nekik, hogy Itáliába menjenek.” Az érsek azt állította, hogy a magyaroknak értéktelen pénzt adtak és egyszerű lenből készült ruhákat. Theotmár az

[2632] Aventinus tudósításának fenti összegzésére vö. Torma 2008b. 89–90.; Torma 2012. 463–464, 474–479.; Veszprémy 2014a. 79.
[2633] A pozsonyi csata részletes elemzésére, hadműveleti modellezésére vö. Torma 2008b. 92–166.
[2634] A braslavespurci/brezalauspurchi csata jelentőségére vö. Tóth 2010. 56–57.

ajándékot azzal magyarázta, hogy a magyarok üldözésétől „nyugtot szerezhessünk.”[2635] Liudprand történetíró Arnulfot hibáztatta azért, hogy lebontván az erődített akadályokat (klusák), a vad magyarokat kiengedte Szvatopluk morva fejedelem leverésére.[2636] A magyarokkal 892-ben és 899-ben szövetkező Arnulfot mentegető Theotmár szerint a morvák sok éven át elkövették azt a bűnt, amit „hamisan ránk fogtak, hogy egyszer elkövettünk.” A morvák „a magyarok nem csekély tömegét maguk mellé vették,” sok embert megöltek, templomokat gyújtottak fel, ezért egész Pannóniában egyetlen templom sem található.[2637] Theotmár a 894. évi pannóniai magyar kalandozást róhatta fel Arnulf morva ellenfeleinek. Bölcs Leó azzal mentette magát, hogy a bolgárok megszegték a békeszerződést, ezért „az isteni gondviselés a rómaiak helyett a türköket vetette harcba a bolgárok ellen,” nehogy a „keresztény rómaiak keresztény bolgárok vérével készakarva beszennyezzék magukat.”[2638] Simeon hasonlóképpen gondolkodhatott, amikor a bizánci–magyar harapófogóból úgy vágta ki magát, hogy a magyarok ellenfeleivel, a pogány besenyőkkel szövetkezett. Az uralkodók dinasztikus politikát folytattak, a magyarokban eszközt láttak, egyikük sem érzékelte a veszélyt. Ez azzal magyarázható, hogy a magyarok a 890-es évek előtt ritkán tűntek fel a térségben.

A magyarok 894. évi pannóniai hadjáratának a kalandozó sereg távolléte miatt, része volt a besenyők és a bolgárok sikerében, és a magyarok Kárpát-medencei honfoglalásában. A Balkánon folyó bizánci–bolgár küzdelem is hozzájárult a magyar honfoglaláshoz. A magyarok bizánci szövetségben sikeres portyázást folytattak Bulgáriában, majd a Simeontól és az általa felbérelt besenyőktől elszenvedett egyidejű etelközi vereségek, szállásterületük pusztulása vezetett a Kárpát-medence keleti felének megszállásához. Néhány évig a magyarokat az új szállásterületen való megtelepedés kötötte le, és csak 899-től indítottak újabb hadjáratot Itáliába, majd 900-ban szállták meg a keleti frank kézen levő Pannóniát. Majd 902-ben morva területeket foglaltak el a keleti frankok legyőzésével, és 907-ben a brezalauspurchi (pozsonyi) győztes csatában visszaverték a keleti frankok nagyszabású ellentámadását.[2639]

II. 4. 4. A honfoglalás időrendje, szakaszai

A honfoglalás a köztudatban egyszeri időponthoz, 895-höz vagy 896-hoz kötődik. Vitatott, hogy a Kárpát-medencét egy évben, vagy több szakaszban szállta-e meg a magyarság. A törzsek letelepedése hosszabb időt vehetett igénybe. Egyes feltevések számoltak azzal, hogy már 892-ben vagy 894-ben megszállták a Kárpát-medence keleti részét, illetve a Felső-Tiszavidéket, azonban az Etelköz kiürítését eredményező besenyő támadás előtt erre aligha kerülhetett sor. A honfoglalás döntő mozzanatát, Erdély és a Kárpát-medence Dunától keletre eső részének tényleges megszállását a legtöbb kutató 895-re, esetleg 896-ra tette. A honfoglalás második

[2635] Gombos 1937–1938. III. 2198-2199.; HKÍF 185–186. (Lele József)
[2636] Liudprand, In: Gombos 1937–1938. II. 1469–1470.; MEH 224. (Horváth János)
[2637] HKÍF 186. (Lele József); MEH 221. (Horváth János)
[2638] ÁMTBF 17.; MEH 109.; HKÍF 103–104.
[2639] Tóth 2010. 58.

dc_952_14

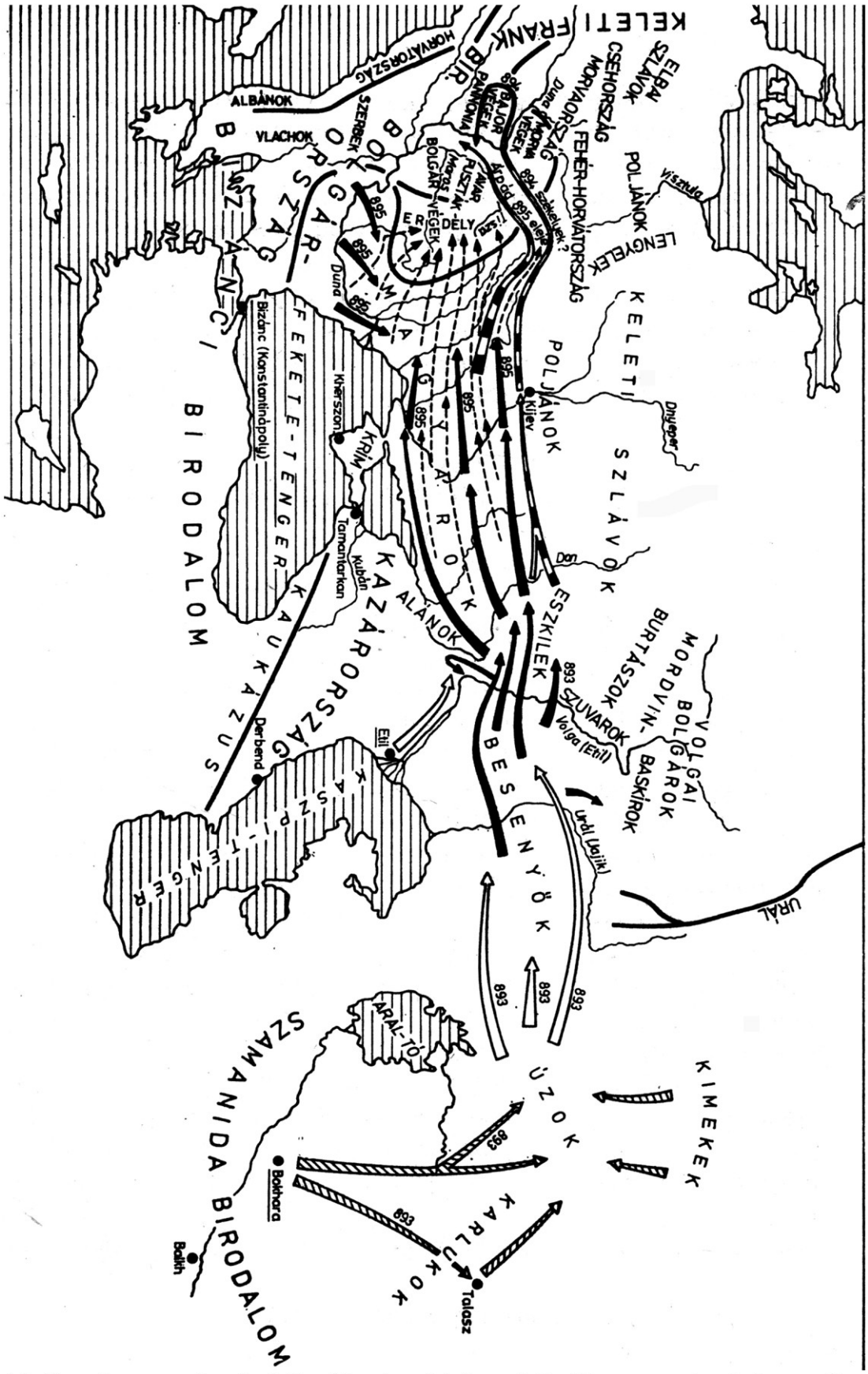

16. ábra: A magyar honfoglalás előzményei és harcai. In: Magyarország története. I/1. Bp. 1984. 583. o. 31. térkép

szakaszaként számoltak a Dunántúl megszállásával 900 nyarán és őszén. Feltételeztek 902. és 907. évi fázisokat is, amikor a Dunától északra levő területek kerültek magyar kézre.[2640]

A honfoglalás keltezését a források szűkös volta, pontatlanságai nehezítik. A kortárs források szinte egyáltalán nem érzékelték a magyarok betelepedését. A 890-es évek sűrűsödni látszó magyar portyázásai, majd a 900-as évek utáni hadjáratai eltakarták a kortársak elől a magyarok beköltözésének pontos idejét.[2641] Anonymus 884-re keltezte Álmos Dentümogyerből való megindulását, és 903–907 közé Árpád honfoglaló harcait.[2642] A Képes Krónika 677-re, Kézai Simon 872-re, a Zágrábi–Váradi Krónikák 888-ra tették a honfoglalást.[2643] Regino a 889-es évnél írt a magyarok szkítiai kiűzetéséről.[2644] A 13. századi Albericus a 893-as évszámmal említette a magyarok beköltözését.[2645] Az Orosz Évkönyvek bizánci keltezése szerint 6406-ban, azaz átszámítva, Kr. u. 898-ban került sor erre az eseményre.[2646] A fenti évszámok egyike sem tekinthető a magyar honfoglalás valós évszámának.[2647]

A történeti kutatás közvetett utalások alapján következtetett a honfoglalás időpontjára. Konsztantinosz császár szerint az úz–kazár támadás a besenyők ellen, illetve a besenyő–magyar háború 50, illetőleg 55 éve történt.[2648] Ha a mű 948–952 közé tett megírásától visszaszámolunk 50 vagy 55 évet, a 893–902 közötti intervallum jöhet szóba a honfoglalás dátumaként.[2649] A bizánci császár szerint a magyarok bulgáriai kalandozása után támadtak a besenyők Simeon szövetségeseként. A hadjáratot a Fuldai Évkönyv 895-ben röviden, 896-ban részletesebben említette. A kutatás 894–896-ra keltezte ezt a bizánci–bolgár, illetve bolgár–magyar háborút, amelybe a besenyők is bekapcsolódtak. Anastasius 894. évi követsége alapján 894 tavaszára, nyarára is keltezhetjük a bolgár–magyar háborút. A konsztantinoszi mű és a Fuldai Évkönyv fenti adatai alapján jutott a történeti kutatás arra a következtetésre, hogy a honfoglalást kiváltó besenyő támadás és a honfoglalás első szakasza 895-ben, esetleg 896-ban volt, de a 894-es év is felmerült lehetőségként.[2650] Ekkor, 894–896 között a Kárpát-medence keleti felét szállhatták meg a magyarok. Ettől későbbi időponttól sem zárkózhatunk el. Konsztantinosz szerint, Szvatopluk halála után fiai ’egy évig’, vagy ’egy ideig’ békében éltek egymással, majd belháború tört ki köztük, jöttek a magyarok és elfoglalták országukat.[2651] Szvatopluk 894-ben halt meg, így a magyarok támadását tehetnénk 895-re is. A Fuldai Évkönyv szerint 898-ban tört ki a morva belháború. Ha a belháborúhoz kötjük a magyar honfoglalást, akkor 898–900 közé is

---

[2640] A honfoglalás időpontjaira vö. Tóth 1996c. 877–889.; Tóth 2010. 58–59.
[2641] Tóth 1996c. 890.
[2642] SRH I. 41, 53.; HKÍF 288, 298. (Veszprémy László)
[2643] A Képes Krónika adatára SRH I. 284.; HKÍF 357. (Kristó Gyula); Kézai, SRH I. 164.; HKÍF 352. (Kristó Gyula); Zágrábi-Váradi Krónika, SRH I. 206.; HKÍF 366. (Kristó Gyula)
[2644] SRG Regino 131–132.; HKÍF 195. (Kordé Zoltán)
[2645] Gombos 1937–1938. I. 23.; HKÍF 263. (Kristó Gyula)
[2646] MEH 125. (Kniezsa István); HKÍF 174–175. (Ferincz István)
[2647] A fenti évszámokra a forrásokban vö. Tóth 2010. 59.; Tóth 2011. 157–158.
[2648] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 105r. vers. 16., fol. 105. vers. 15.; DAI 37, 5,14.; DAI 2003. 166–167.; ÁMTBF 40–41.
[2649] Tóth 1995b. 5.
[2650] Erre összefoglalóan Tóth 1996c. 882–883.; 894-re tette Dénes 1988. 93–96.; legújabban 894 végére vagy 895 elejére, vö. Tóth 2010. 60.
[2651] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 117r. vers. 3-11.; DAI 41, 19-13.;„egy ideig” fordításra MHK 130. (Marczali Henrik)., „egy évig” fordításra DAI 1950. 180–181.; DAI 2003. 180–181.; ÁMTBF 50.

tehetnénk az eseményt.[2652] A honfoglalás fontos eseménye, a Dunántúl megszállása, 900 nyarán vagy őszén, a bajor hadjárat kapcsán történhetett, amelyről a Fuldai Évkönyv tudósított.[2653] Liudprand szerint Arnulf halála után egy évvel a magyarok nagy sereget gyűjtöttek, maguknak követelték a morvák népét és elfoglalták a bajorok határait.[2654] *Pannónia elfoglalását tekinthetjük a honfoglalás lezárulása időpontjának.* A honfoglalást e biztosan keltezhető esemény felől is megközelíthetjük, sőt felvetették, hogy ekkor zajlott a Kárpát-medence megszállása.[2655] Úgy fogalmazhatunk, hogy *900 őszére megszállták a magyarok a Kárpát-medence nagy részét.*[2656] Bár 902-ben, a Dunától északra, morva területeket is foglalhattak a magyarok, majd 907-ben visszaverték a keleti frank támadást, ezek a hadjáratok már az új szállásterület biztosítását, illetve kiterjesztését szolgálták.

Mivel a besenyők etelközi támadására a magyarok 894. évi bolgáriai kalandozását követően és pannóniai kalandozása alatt kerülhetett sor, 894 végén és 895 folyamán települhettek be a Kárpát-medence keleti felébe az Etelközt elhagyó magyar törzsek. Néhány évi szünet, a szállásterületek felosztása és az itáliai hadjárat után, 900 nyarán és őszén, a keleti frank hűbéres Pannóniát foglalták el.[2657] Legfeljebb két szakaszra tagolódhatott a honfoglalás. Szakaszosságról annyiban beszélhetünk, hogy a korabeli források tanúbizonysága szerint mind a besenyők, mind a magyarok úgy hódították meg új szállásterületüket, hogy előbb pusztították azt, kiűzték az ott lakó népet, majd később telepedtek le a „puszta" területen.[2658] *A keleti frank Pannóniát 894-ben és 900 nyarán dúlták fel, 900 őszén szállták meg. A morva fennhatóság alatt levő keleti területeket 892-ben pusztíthatták, 894/895–900 között szállhatták meg.*[2659]

II. 4. 5. A Kárpát-medence megszállásának eseménymenete

A magyar honfoglalás paradoxona, hogy míg az okokat, előzményeket és a nemzetközi hátteret aránylag jól ismerjük, a magyarok beköltözésének eseményeiről keveset tudunk. Anonymus szerint észak felől, a Képes Krónika szerint Erdély felől hatoltak be a magyarok, míg Kézai mindkét lehetőségre utalt.[2660] Jóllehet Etelköz fekvéséből inkább az erdélyi hágók és szorosok (Radnai, Borgói, Ojtozi) igénybevétele következne, valószínű, hogy az északkeleti hágókat (Vereckei, Uzsoki, Tatár) is használták a magyarok.[2661]

A honfoglalás eseményeiről a kései magyar források számolnak be bővebben. A Képes Krónika szerint a magyarok előbb Erdélyt foglalták el, majd benyomulva Pannóniába, a Duna

---

[2652] Fuldai Évkönyv, vö. SRG AF 131–132.; MEH 212–213. (Horváth János); a 898 vagy 900 körüli honfoglalás lehetőségére vö. Millenárium 1883. 205–211.; Váczy 1994. 17–20.; 898–900 közé keltezte Tóth 1998. 193, 210.; alternatív lehetőségként vö. Tóth 1995b. 9.; Tóth 2011. 174, 178.
[2653] Fuldai Évkönyv SRG AF 134.; MEH 213. (Horváth János); HKÍF 192. (Géczi Lajos)
[2654] Liudprand, Gombos 1937–1938. II. 1469–1470.; MEH 224. (Horváth János)
[2655] Gombos 1927. 456.; Váczy 1994. 17–20.
[2656] Tóth 2010. 60.
[2657] Tóth 2010. 60.; Tóth 2011. 174.
[2658] Tóth 1988. 568.; Tóth 1996c. 380.; hasonlóan Kristó 1996a. 139.
[2659] Tóth 2010. 61.
[2660] SRH I. 46, 165, 287.; HKÍF 296. (Veszprémy László) 352, 358. (Kristó Gyula)
[2661] Kristó 1980. 192.; Veszprémy 1990. 1–12.; Tóth 1998. 205.; Tóth 2010. 61.; Tóth 2011. 170.

mellett legyőzték Szvatoplukot, aki maga is a folyóba veszett.[2662] Kézai Szvatopluk vereségének színhelyét a Rákos folyó melletti Bánhidához közeli romvároshoz tette.[2663] A krónikás hagyomány a morva Szvatoplukot tekintette az egyetlen ellenfélnek, akitől csatában vették el országát. A kései tudósítás annyiban helytálló, hogy a magyarok 892-ben Szvatopluk ellen harcoltak, viszont a morva fejedelem 894-ben meghalt, így a vele szövetkező magyarok aligha győzhették le 894-ben, pannóniai hadjáratukat követő honfoglalásuk során. Anonymus leírása alapján 903 és 907 között Árpád irányításával, hadműveletek sokaságával foglalták el az országot a magyarok Ménmaróttól, Zobortól, Gyalutól, Salántól, Gládtól és másoktól. Anonymus ellenálló vezéreit nemzetségi hagyományokból, helynevekből és névmagyarázó ötleteiből alkotta meg, így a valósághoz vajmi kevés közük lehet.[2664]

A külföldi források kevés adalékkal szolgálnak a honfoglalás eseménymenetéhez. Konsztantinosz császár többször említette, hogy a magyarok a morvákat elűzték, földjüket elpusztították, és azon letelepedtek.[2665] Utalt arra, hogy Szvatopluk halála után, fiai belháborúját kihasználva foglalták el a morvák országát a magyarok.[2666] A Szent Naum legenda is a morva föld elpusztításáról és megszállásáról emlékezett meg.[2667] A bizánci szemlélet a Kárpát-medence keleti felére koncentrált, ezért a magyar honfoglalás Bizánc számára a morva területek pusztítását, a magyarok itteni letelepedését, és a Szvatopluk fémjelezte Nagy (Régi) Morávia bukását jelentette. Az orosz őskrónika a volohok (frankok) elűzéséről és a szlovének (morvák) alávetéséről tett említést.[2668] A Fuldai Évkönyv a Kárpát-medence nyugati felére figyelve szólt a magyarok kalandozásairól, amelynek során 894-ben elpusztították, majd 900-ban megszállták Pannóniát. Kérdés, hogy a morvák és a keleti frankok rovására történt magyar honfoglalás mekkora ellenállásba ütközött. Moráviát 892-ben, 900-ban és 902-ben érte magyar támadás. A sablonos leírások szerint a morvák a szomszédos népekhez (bolgárokhoz, horvátokhoz) menekültek, foglyul ejtették, illetve alávetették őket. A morvák esetében nem tudunk arról, hogy komolyabb ellenállást tanúsítottak volna. A keleti frankok 900 novemberében egy magyar seregrészt legyőztek, 902-ben csatáztak Morávia területén a magyarokkal, 904-ben megölték Kuszánt, 907-ben pedig ellentámadást indítottak Pannónia visszaszerzéséért, amely brezalauspurchi vereségükkel zárult. A keleti frank állam tanúsított komolyabb ellenállást, míg a morva állam a bajor–frank és a magyar támadások, továbbá a belviszály miatt kevésbé tudott védekezni, ezért 902-re felmorzsolódott, és elvesztette önállóságát. Morávia területének egy részét a magyarok foglalták el, más része tartományként a keleti frank (német) állam része lett.[2669]

[2662] SRH I. 288–289.; HKÍF 350–351. (Kristó Gyula)
[2663] SRH I. 165.; HKÍF 361–362. (Kristó Gyula)
[2664] Anonymus értékelésére vö. Györffy 1993. 209–214.; Tóth 2010. 61–62.
[2665] DAI 13, 38, 40, 41. fejezetek; ÁMTBF 37, 45, 48, 50.; Tóth 1996c. 892.; Kristó 1996h. 117.
[2666] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 107. 3. vers. 3-11.; DAI 41,19-13.; DAI 2003. 180–181. (41. fejezet); ÁMTBF 50.
[2667] A Szent Naum legenda, HKÍF 168–169. (H. Tóth Imre)
[2668] MEH 125. (Kniezsa István); HKÍF 175. (Ferincz István)
[2669] Összegzően Tóth 1998. 202–204.; Tóth 2010. 62.; Tóth 2011. 169.

II. 4. 6. A magyar törzsszövetség megtelepedése, Kárpát-medencei szállásterületei

II. 4. 6. 1. A magyar törzsszövetség szállásterülete

A magyarok Kárpát-medencei megtelepedésének folyamatát több forrás alapján rekonstruálhatjuk. A rekonstrukció egyik forráscsoportját a kortárs írott források jelentik (Konsztantinosz, Ibn Hajján), amelyek utalnak a magyar szállásterületre.[2670] A megtelepedés további írott forrásait a magyar krónikás hagyomány és Anonymus által említett vezérek szállásai képezik. A 14. századi krónikakompozíció és Kézai Simon, illetve Anonymus vezérlistái, a vezérek szálláshelyei nagyfokú eltéréseket mutatnak, és e kútfők kései volta miatt óvatosan kell kezelnünk ezeket a híradásokat.[2671] A harmadik forrástípust a helynevek jelentik, amelyek közül a történeti kutatás a törzsnevekkel, illetve az ismert vezérnevekkel egyező helyneveket használta fel. A törzsnevek kapcsán azt feltételezték, hogy egy törzs ott lakhatott, ahol az adott törzs neve helynévben nem fordul elő, mivel akkor megkülönböztetést a helynév nem jelentett volna. A vezérek nevével egyező helynevek esetében téli és nyári szálláshelyeket rekonstruáltak. A módszertani nehézséget a helynevek esetében az jelenti, hogy ezek zömmel nem 11–12. századi, hanem későbbi keletkezésűek. Így korántsem csak egy adott törzsre vagy vezérre utalhatnak, hanem más módon is keletkezhettek (névköltözéssel, analógiás úton, törzsnévvel egyező személynévből stb.).[2672] A negyedik forrástípust a régészeti leletek jelentik, amelyek folyton bővülő anyagot szolgáltatnak a 10. századra keltezhető régészeti anyag, elsősorban sírleletek feltárásával. A régészeti leletek esetében az etnikai minősítés és az időrend vitatott. Így nehéz meghatározni, hogy mely területen éltek a beköltöző magyarok és kavarok, és melyet kapcsolhatunk az avar, onogur és szláv etnikumú őslakossághoz. Az sem mellékes, hogy a leletanyagot 10. századinak vesszük-e, vagy a 11. századhoz kötjük. További problémát jelent az egyes magyar törzsek, nemzetségek elkülönítése a régészeti leletanyagon belül.[2673]

A fenti forrástípusok használata alapján a honfoglaló magyarok megtelepedésének két fő modellje mutatható ki történetírásunkban. Az egyik a törzsszövetség megtelepedésével foglalkozik, és csak részben tér ki a törzsek és nemzetségek megtelepedésére. Ez a deduktív modell a törzsszövetség szállásterületét vizsgálja, és adatok hiányában nem vállalja a törzsek szállásainak elkülönítését.[2674] A másik, induktív modell, kevesebb figyelmet fordít a törzsszövetség megtelepedésére, ezzel szemben az egyes törzsek vagy vezérek szálláshelyeit kívánja feltárni. A nehézségek ellenére is legalább vázolnunk kell mind a törzsszövetség, mind pedig az egyes törzsek szálláshelyét.

[2670] Tóth 1996g. 55–64.
[2671] Kristó 1996c. 207–208.; Tóth 1999b. 23.
[2672] A helynevek felhasználásának nehézségeire vö. Kristó 1995a. 255–275.; Kristó 1996c. 208.; Tóth 1999b. 23–24.
[2673] A régészeti források felhasználásának problémáira vö. Kristó 1995a. 167–181.; Kristó 1996c. 208–209.; Tóth 1999b. 24.
[2674] Kristó 1996c. 214–221. Szerinte „valamelyes biztonsággal csak a X. század második felétől lehet a települési viszonyok körvonalait felvillantani”, de ekkor a magyarok már nemcsak a honfoglaláskor elfoglalt területet népesítették be.

Először az egész magyar törzsszövetségre kiterjedő szállásterületet kell vizsgálnunk, és ebből kiindulva lehet az egyes törzsek szálláshelyeit meghatározni. Elsődleges forrásunk Konsztantinosz, aki a 10. század közepén Turkiát,[2675] azaz Magyarország szállásterületét több helyen is említette. A DAI 40. fejezetében szerepel a legrészletesebb tudósítás. Eszerint „ezen a helyen vannak bizonyos régi emlékek: az első, ahol Turkia kezdődik, Traianus császár hídja, azután még három napi útra ettől Belgrád, amelyben nagy szent Konstantin császár tornya is van, és ismét a folyó visszakanyarodásánál van az úgynevezett Sirmion Belgrádtól két napi útra, és azokon túl a kereszteletlen Nagy Moravia, amelyet a türkök megsemmisítettek, s amelyen előbb Szvjatopluk uralkodott. Ezek a Duna folyó menti emlékek és elnevezések, ami pedig ezektől felfelé esik, azt mostanában az ott folyó folyók nevéről nevezik el. A folyók ezek: az első folyó a Temes, második folyó a Tutis, a harmadik folyó a Maros, negyedik folyó a Körös, és ismét egy másik folyó a Tisza. A türkök közelében vannak keleti oldalon a bolgárok, ahol őket az Istros folyó választja el, amelyet Dunának is neveznek, észak felé a besenyők, nyugatabbra a frankok, dél felé pedig a horvátok."[2676] A császár a korabeli lehetőségek mindegyikét kiaknázta, hogy egy Bizánc szemszögéből nézve nomád nép területét leírja.[2677] Elsőként a régi római (bizánci) emlékekhez viszonyítva határozta meg a magyarok szállásainak fekvését. A kutatók egy része Belgrádtól és Szirmiumtól északra számolt a magyar szállásterülettel, illetőleg a korábbinak tartott morva területtel, Nagymoráviával, a Vaskaput már távolesőnek ítélték meg.[2678] Konsztantinosz leírása alapján „a Száva-torkolat és a Vaskapu közötti Duna-szakasztól északra terült el" a korábbi morva, és a későbbi magyar szállásterület.[2679]

Konsztantinosz másik módszere a morva és magyar szállásterület azonosítása. Egy korábbi nép területének azonosítását egy később ott lakó nép területével máshol is alkalmazta a bizánci uralkodó, így például a besenyők földjének minősítette Etelközt. [2680] A bizánci császár úgy vélekedett, hogy a bizánci szemszögből nézve Dunán túli, a Vaskaputól Szirmiumig húzódó szakasztól északra levő területen a morvák laktak Szvatopluk uralkodása idején, majd a magyarok vették azt birtokukba. Konsztantinosz számára ezt jelentette a magyar honfoglalás, és nem volt arról tudomása, hogy a Turkiával azonosított Morávia déli része – az Alföld és Erdély – bolgár fennhatóság alatt állt volna.[2681] Vitatott, hogy a magyar szállásterületből következtetett-e vissza a bizánci császár a morva területre,[2682] vagy az egykori Nagy Morávia szolgált alapul Turkia szállásterületének leírásához.[2683] Nagy Morávia problémája maga is összetett; a régebbi

---

[2675] „A Tourkía országnév a bizánci Tourkoi népnév gyökeréből görög -ía képzővel szabályosan alkotott görög képződmény," vö. Gyóni 1943. 138.
[2676] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 114r. vers. 12 – fol. 115r. vers. 8.; DAI 40,27-44.; DAI 2003. 176–179.; ÁMTBF 48.
[2677] Tóth 1999b. 27–28.
[2678] Szirmiumot hangsúlyozta Boba 1971. 80.; Boba 1996. 80.; Szirmiumot és Belgrádot, Püspöki Nagy 1978. 72.; a Vaskapu idetartozásának elvetésére vö. Senga 1983. 313–314.
[2679] Szegfű 1980. 13–15, 18.
[2680] Várady 1989. 47–48. – Várady szerint bonyolult, eredeti és különleges politikai-földrajzi leírás.
[2681] Tóth 1996g. 58.; Vékony 1997. 1145–1170.
[2682] Macartney 1930. 151; Vékony 1986. 45–46.
[2683] Vö. Szegfű László feltevése, in: Kürti–Szegfű 1983. 240.

kutatás általában úgy vélekedett, hogy „Nagy Morávia” és „Morávia” azonos politikai képződményt jelölnek. Ez a 830-as évektől 902-ig fennálló, frank hűbéres tartomány, a néha önállósodni próbáló morva államalakulat, a Dunától északra volt található. Bóna István szerint Morávia a „mai Morvaországot, Alsó-Ausztria Duna feletti szakaszát, Nyugat-Szlovákiának a Garamig terjedő részét” foglalta magában.[2684] A másik álláspont szerint két – időben és térben is – eltérő morva államalakulat volt. Az időben régebbi Morávia, Nagy Morávia vagy Ómorávia (Megalé Moravia), Szvatopluk állama, a Kárpát-medence délnyugati vagy délkeleti felében jött létre. A másik, időben későbbi Morávia vagy Kis Morávia a Dunától északra helyezkedett el, a későbbi morva őrgrófság területén.[2685] Nézetem szerint „Morávia” és „Nagy Morávia” ugyanazt a területi képződményt jelölte, Szvatopluk államát, amelyet közvetlen utódai (II. Mojmir és II. Szvatopluk) alatt a magyarok elfoglaltak a 10. század elejére. A „nagy” jelzővel nem a területi kiterjedésre – Morávia „birodalom” voltára – utalt a bizánci császár, hanem egykori voltára, hiszen a morva állam már nem létezett Konsztantinosz korában, a 10. század közepén.[2686] Morávia területét részben a magyarok szállták meg, részben pedig a keleti frank állam, Germania tartománya (’Kis Moravia’) lett. Konsztantinosz úgy vélhette, hogy Nagy (Régi) Morávia az említett bizánci emlékektől, a Vaskapu–Szirmium közti Al-Dunától északra húzódott, tehát a Kárpát-medence keleti felét foglalta magában. A DAI 13. caputjának határleírásában is az szerepel, hogy a magyarok négy égtáj felőli szomszédjai közül „délen van Nagy-Morávia.”[2687] Konsztantinosz tehát konzekvensen járt el; a Kárpát-medence általa jobban ismert déli és keleti részét nevezte Turkiának, és a magyar szállásterület déli határpontjait adta meg a három bizánci emlékkel, és ettől „felfelé,” bizonytalan kiterjedésű szállásterületet vázolt. Ugyanakkor, mivel úgy tudta, hogy a magyarok a morváktól foglalták el új hazájukat, Turkiával azonosította Nagy Moráviát. A bizánci császárnak több információja lehetett a korabeli magyar törzsek szállásföldjéről, mint egy akkor már nem létező morva állam területéről.[2688] A morva fennhatóság alatt levő területet sem ismerhetjük meg a leírásból, ezért nem következtethetünk annak déli lokalizációjára sem.

A bizánci császár harmadik módszere pontosítja a Duna-menti bizánci emlékektől északra elnyúló szállásterületet. Felsorolja az itt található folyókat. Szerinte „Turkia egész szállásterülete” (πᾶσα τῆς Τουρκίας κατασκήνωσις) mostanában az ott levő folyókról kapja nevét.[2689] Érdekes, hogy Konsztantinosz mind a honfoglalás előtti Etelköz, mind pedig a honfoglalás utáni Turkia földjén 5–5 folyót említett. A nomád életmódnak megfelelően, a folyók különleges jelentőséggel bírtak, így aligha tekinthetjük véletlennek, hogy ezekkel tudta a bizánci császár behatárolni a magyarok szállásterületét.[2690] Fehér Géza megfogalmazása szerint „csak a

---

[2684] Bóna István nézetére vö. Magyarország története I/1. 369.
[2685] E nézetekre, a déli Nagy Moráviára (Ómoráviára) vö. Boba 1971. 76–85.; Boba 1996. 77–83.; Püspöki Nagy 1978. 60–82.; Kristó 1980. 163, 195.; Szegfű 1980. 13–15, 18.; Senga 1983. 307–345.; Makk 1996a. 8.; Bowlus 1995. 319–331.; Szabados 2011. 123–129.
[2686] Tóth 1999b. 26.; Tóth 1996g. 56.
[2687] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 20r. vers. 11-16.; DAI 13, 5-7.; DAI 2003. 64–65.; ÁMTBF 37.
[2688] Tóth 1999b. 27.
[2689] A kifejezésre vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 114v. vers. 11-12.; DAI 38,26-27.; DAI 2003. 176–177.
[2690] Konstantinos „a határok megjelölése után leírja az ország keleti részét, hol mint Priszkosz Attila országában,

folyókkal lehet a nomádok lakhelyét megjelölni, így jelölték a magyarok is." Fehér utalt arra, hogy „a folyók mellé telepedtek a törzsek, mivel a nép állandóan otthon tartózkodó részének a folyó nyújtotta főtáplálékát. A törzsek egy-egy folyó két partján helyezkedvén el, természetes volt, hogy lakhelyüket a folyókkal nevezték meg."[2691] A Temes, a Tutisz (Bega?),[2692] a Maros, a Körös, és a Tisza szerepel a leírásban.[2693] A Tisza és mellékfolyói találhatóak a tudósításban. A felsorolás alapján a leírás délről halad észak felé, mintha forrása egy utazást írna le, amelynek végpontja valahol a Körösökön túl, a Felső-Tisza-vidék közelében lenne.[2694] Az öt folyó vidékéről Boba Imre azt hangoztatta, hogy Magyarország egész szállásterületének déli részét jelentette.[2695] Fehér Géza szerint a „keleti részek, a tiszai Magyarország" leírását adta Konsztantinosz.[2696] Németh Gyula Maros–aldunai Magyarországként említette a területet.[2697] A konsztantinoszi tudósításból nem feltétlenül következik az, hogy Turkia területén csak ezek a folyók lettek volna. Anonymus, a magyarországi helyismerettel bízvást rendelkező egykori királyi jegyző majdnem ugyanezeket a folyókat sorolta fel, mint a 10. század közepén Konsztantinosz császár. Eszerint Halics vezére Álmos vezérnek Pannónia földjét ajánlotta azzal, hogy az a föld szerfölött jó, és rajta igen nevezetes források ömlenek egybe, melyeknek neve: „Duna, Tisza, Vág, Maros, Körös, Temes és több más."[2698] P. mester hat folyót sorolt fel, és csak a Vág folyót illetően tért el Konsztantinosztól, akinél a Tutisz szerepel. Mindez arról tanúskodhat, hogy a bizánci császár által említett folyók a Kárpát-medence legjelentősebb folyói közé tartoztak. Felsorolásukkal be lehetett határolni nemcsak a Kárpát-medence keleti felét, hanem az új haza egészét is. A bizánci leírásban határfolyóként szereplő Duna után a Tisza a térség legfontosabb folyója, jóllehet a bizánci császár délről északra haladó listáján csak ötödikként található. A Tisza említése alapján joggal feltételezhetjük, hogy nemcsak a Tiszántúl tartozott a magyar szállásterülethez, hanem a Duna–Tisza köze is.[2699] *A folyók alapján a Kárpát-medence Bizánchoz közelebbi, Dunától keletre eső felét tekinthetjük a konsztantinoszi Turkia egész szállásterületének***.**

A bizánci császár harmadik módszere, hogy megadja a magyar szállásterület szomszédait. Szerinte kelet felől (délkelet) a bolgárok szomszédosak a magyarokkal, a Duna választja el őket. Észak felé (északkelet–kelet) a besenyők – elsősorban a legközelebbi kangar Jula törzs – szomszédosak a magyarokkal. Nyugatabbra a frankok, dél (délnyugat) felé a horvátok határosak a magyarokkal.[2700] Így a magyar szállásterület nagyobbnak tűnik, mint a Tisza és mellékfolyói,

---

természetesen nem említhet mást, mint a folyókat." vö. Fehér 1921–1922. 360.
[2691] Fehér 1921–1922. 360–361.
[2692] E kérdéses folyónévre és azonosítására a Bega folyóval vö. Gyóni 1943. 138.
[2693] Vö. Turkia folyóira Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 114v. vers. 15 – fol. 115r. vers. 1.; DAI 40, 35-40.; DAI 2003. 176–179., a Tiszát és mellékfolyóit hangsúlyozta Macartney 1930. 121, 151.
[2694] Tóth 1996g. 59.
[2695] Boba 1971. 77–84.
[2696] Fehér 1921–1922. 361.; hasonlóan Vékony 2002. 186–187.
[2697] Németh 1991. 239.
[2698] SRH I. 49.; „Danubius, Wag, Morisis, Crisius, Temus et ceteri," vö. MEH 144. (Pais Dezső); HKÍF 294. (Veszprémy László), – utóbbi fordításból kimaradt a Vág folyó neve.
[2699] Tóth 1996g. 59.
[2700] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 1-8.; DAI 40, 41-44.; DAI 2003. 178-179.; vö. még Tóth 1996g. 62.

illetőleg a Dunától keletre levő Kárpát-medencei terület. Nyugaton a magyar szállásterület szomszédos volt a keleti frank birodalommal, ami azt sejteti, hogy a frank hűbéres Pannónia is már magyar kézen volt. Ugyanerre utalhat a horvátokkal való szomszédság is.[2701]

Konsztantinosz a DAI 40. fejezetében a rendelkezésére álló információk komplex leírást adott a magyar törzsszövetség teljes szállásterületéről. Felhasználta az ismert Duna-menti római/bizánci emlékeket (Vaskapu, Belgrád, Sirmium); Turkia területét azonosnak vette az egykori Moráviával (Nagy Morávia); a Dunától északra eső régió öt folyóját felsorolta; végezetül megadta Turkia négy szomszédját a négy égtájnak megfelelően. Vitatott, hogy a tudósítás mely időszakból és mely forrásból ered, az egész törzsszövetség, vagy pedig csak néhány törzs szállásaira vonatkozott. Az egyik nézet szerint Gábriel klerikosz volt a híradás forrása, aki a honfoglalás után, a 10. század elején kereste fel a magyar vezetőket, hogy Bölcs Leó császár nevében felkérje őket korábbi hazájuk visszafoglalására a besenyőktől. E felfogás szerint a magyarok még nem szállták meg a dunántúli részt, Pannóniát, tehát a bizánci császár a legkorábbi Kárpát-medencei magyar törzsszövetségi szállásterületről emlékezett meg.[2702] A másik nézet a 10. század közepén Bizáncban megforduló gyulától eredeztette a szállásterületre vonatkozó információkat. Ennek megfelelően Turkiát nem törzsszövetségi, hanem törzsi szállásterületnek vélte, és 950 táján a gyula-törzset helyezte erre a vidékre.[2703] Macartney felfogása szerint kavar forrásból származhatott a szállásterületre vonatkozó híradás, így a gyula vezette kavarok laktak a konsztantinoszi Turkia területén, a Tisza és mellékfolyói mentén.[2704] Kristó Gyula felvetette, hogy Konsztantinosz nem törzsszövetségi és nem is törzsi szállásterületet írt le, hanem „Magyarország területéből ezt ismerte valamelyest, számára – mivel ezt tudta körülírni – ez volt Turkia."[2705] Nézetem szerint több törzs lakhatott itt, elsősorban a keleti magyar törzsek szálláshelyeinek tételeztem fel, legalább két törzs lakhelyeként. Az egyik a bolgárokkal volt szomszédos, a másik a besenyőkkel.[2706] Úgy vélem, hogy Konsztantinosz a Bölcs Leó-kori, 10. század első évtizedéből származó Gábriel-jelentésre visszamenően törzsszövetségi szállásterületet vázolt fel. Mindenképpen több információ állt rendelkezésére a magyar szállásterület déli (bizánci emlékek) és keleti részeivel kapcsolatban, ezért a Duna határfolyó és más folyók segítségével megadta a magyar nép szállásföldjének legfontosabb földrajzi paramétereit. A magyarok szomszédjainak feltüntetésével egyértelművé tette, hogy leírása az egész magyar szállásterületre vonatkozik.[2707]

Konsztantinosz a DAI-ban más helyütt is utalt a magyar szállásterületre. A 13. fejezetben csak égtájak szerint határolta körül Turkiát: „a türkökkel a következő népek határosak: a tőlük nyugatabbra levő vidéken Frankország, északabbra a besenyők, a délre eső vidéken Nagy Moravia, azaz Szvjatopluk országa, melyet ezek a türkök teljesen végigpusztítottak és

[2701] Tóth 1996g. 62–63.; Tóth 1999b. 32.
[2702] Bury 1906. 564.; Györffy 1977b. 112.; Németh 1991. 240–241, 245.; Senga 1983. 313.
[2703] Váczy 1938. 489–491.; Bónis 1956. 42–43.; Makkai 1988. 276–277.; Kristó 1965. 7–8.
[2704] Macartney 1930. 120–121.
[2705] Kristó 1980. 452.; Kristó 1996a. 131.
[2706] Tóth 1996g. 62–63.; Tóth 1999b. 31.; Tóth 2010. 71.
[2707] Tóth 2010. 72.

elfoglaltak. A hegyek felé pedig a horvátok határosak a türkökkel."[2708] A 13. fejezet leírása a 40. fejezethez képest annyi eltérést tartalmaz, hogy a bolgárok helyett a morvákat (Nagy Morávia) teszi be déli szomszédként, a horvátok esetében pedig nem ad meg égtájat. A frankok és besenyők esetében nincs eltérés, ők ugyanezzel az égtáji megjelöléssel szerepeltek a 40. fejezetben is. A 13. fejezet határleírása nehezebben értelmezhető, mint a 40. fejezet fent elemzett híradása. Egy esetben lehetne helytálló ez a határleírás, ha feltételeznénk, hogy a honfoglalás egy olyan pillanatában született, amikor a magyarok már benyomultak a Kárpát-medencébe, de még nem foglalták el Pannóniát, csak a Kárpát-medence keleti felét, így szomszédjai lehettek az Etelközt már megszálló besenyőknek, és a Pannóniát még birtokló keleti frankoknak. Bury szerint ez a határleírás Gábriel jelentésén (898–906) alapult, és a Pannónia megszállása előtti állapotot tükrözte.[2709] Fehér Géza vitatta ezt a feltevést. Nézete szerint ez a korábbi határleírás nem származhatott Gábriel 943–944-re tehető követségéből.[2710] Fehér értelmezésében Turkia szomszédja nyugaton Frankia, északon, a hegyek felé a fehér horvátok földje, keleten pedig Patzinakia (Besenyőország), míg a jól ismert, déli határ leírását mellőzte a 13. fejezetben szereplő leírás szerzője.[2711] Fehér Nagy Morávia déli elhelyezkedésével kapcsolatban úgy vélekedett, hogy „ez nem felel meg a tényeknek." Hipotézise szerint Konsztantinosz egy Szvatopluk köré fonódott horvát–délszláv mondát vett át, amely szerint „Szvatopluk egy hatalmas délszláv birodalom királya."[2712] Fehér utalt arra a lehetőségre is, hogy Konsztantinoszban felmerülhetett az a gondolat, hogy a két (északi és déli) Horvátországhoz és Szerbiához hasonlatosan, két Moráviát tételezzen fel, de végül csak egy nagy, kereszteletlen Moráviáról tett említést.[2713] Nézetem szerint a 40. fejezet 10. századi állapotokat tükröző leírása pontosabb és hitelesebb híradás.[2714]

Konsztantinosz a DAI 30. fejezetében is utal a magyar szállásterületre, ezúttal egy korábbi nép, az avarok kapcsán. Eszerint „az avarok a Duna folyón túl tanyáztak, ahol most a nomád életet élő türkök vannak."[2715] Konsztantinosz e fejezetben a dalmáciaiak, Salóna városa és az avarok közötti konfliktust meséli el. Ebben a történetben is a Duna folyó szerepel határfolyóként, ezúttal az avarok, illetve a bizánci császár jelenére vonatkozóan, a türkök/magyarok szállásterületén. A Bizánchoz közelebb eső keleti területekre is vonatkoztatható a tudósítás, de nem zárható ki Pannónia sem.[2716]

A DAI 27. fejezetében szintén találunk egy magyar szállásterületre vonatkozó leírást. Eszerint „abban az időben a longobárdok Pannóniában laktak, ahol most a türkök lakoznak."[2717]

[2708] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 20r. vers. 7-16.; DAI 13,3-8; DAI 2003. 65.; ÁMTBF 37.
[2709] Bury 1906. 563–566.
[2710] Fehér 1921–1922. 357–359.
[2711] Fehér 1921–1922. 355–356.
[2712] Fehér 1921–1922. 361–370.
[2713] Fehér 1921–1922. 367–368.
[2714] Tóth 1996g. 62.; Tóth 1999b. 32.; Tóth 2010. 72.
[2715] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 82r. vers. 8-12.; DAI 30,21-23; DAI 2003. 141.; ÁMTBF 39.; a magyarok, illetve avarok nomadizmusa kapcsán elemezte a passzust Olajos 1995. 48–50.; Olajos 2012. 195–197.
[2716] A Dunától keletre levő részre értelmeztem, vö. Tóth 1999b. 32.; Tóth 2010. 72–73.
[2717] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 59r. vers.2-5; DAI 27,30-31.; DAI 2003. 114–115.; ÁMTBF 38.

Ez a tudósítás a Dunától nyugatra levő területre, Pannóniára utal.[2718] Eszerint a magyarok a dunántúli részt is megszállták, ezért azonosíthatta Konsztantinosz szállásterületüket az avarok megjelenése miatt 568-ban Itáliába költöző langobárdok területével.

A bizánci császár a DAI 42. fejezetében is ad egy leírást a korabeli magyarok földjéről. Eszerint a „türkök a Duna folyón túl, Moravia földjén laknak, de azon innen is, a Duna és a Száva folyó között."[2719] Konsztantinosz a 13. és 40. caputtal megegyezően, Turkiát a Bizánchoz közelebbi, Dunától keletre levő régióba, Moravia földjére helyezi. A magyarok ugyanakkor a Dunán innen, tehát a Dunától nyugatra is éltek. Konsztantinosz a Száva folyóval megadja a magyar szállásterület déli határait is. A Dunán inneni rész lehetett a Dráva–Száva közti Szerémség, vagy inkább Pannónia (Dunántúl).[2720]

Konsztantinosz a DAI-ban öt helyen is tárgyalta a magyarok szállásterületeit. Tudósításai alapján a Duna folyón túli, azaz a Vaskapu és Szirmium közti Duna-szakasztól északra, és a Dunától keletre levő Kárpát-medencei régióban telepedtek le a magyarok, amelyet a bizánci császár a morvák korábbi államával azonosított, és öt legfontosabb folyójával közelebbről is behatárolt. Kevesebbet tudott a Bizánctól távolabbi, ún. Dunán inneni területről, Pannóniáról, amelyet szintén megszálltak a magyarok. A magyarok szomszédainak leírása alapján valószínűsíthető, hogy a magyarok a Dunától keletre és nyugatra levő, Kárpát-medencei területet egyaránt elfoglalták.

Konsztantinoszon kívül még egy fontos forrással rendelkezünk a 10. század közepi magyar szállásterületről. Ibn Hajján mór történetíró a 942. évi magyar kalandozás kapcsán emlékezik meg erről. Eszerint „az őket jól ismerők elmondása szerint (e turkok) országa messze keleten van. A besenyők tőlük keletre vannak, velük szomszédosak. Róma földje tőlük délre esik, Konstantinápoly városa pedig kicsit ferdén keletre. Északra tőlük Murawa városa van és a szlávok többi országa, nyugatra tőlük a szászok és a frankok vannak, szálláshelyeik a Duna folyó mentén vannak."[2721] A mór történetíró is több módszert használt leírásában. Egyrészt egy folyóval adta meg a nomád magyarok szálláshelyeit, másrészt városokhoz viszonyított (Róma, Konstantinápoly, Murawa), valamint égtáj szerint a szomszédokkal határolta körül a területet.[2722] Ibn Hajján a Dunát emeli ki a magyar szállásterület vonatkozásában, de nem határfolyóként, hanem olyan keresztülmenő folyóként, amely mellett a nomád magyarok szállásai vannak. Idevonható párhuzamként említhetjük a Pszeudo-Joszef ben Gorion ha-Kohén művét, a Joszippont, amely szerint az Ungar nevű nép a „Danuvinak nevezett nagy folyónál – ez a Dunij" táborozik.[2723] Ibn Hajján és Pszeudo-Joszef csak egy folyóval, a Dunával jellemezte a magyarok területét, míg Konsztantinosz a Duna határfolyón kívül további öt folyót tudott felsorolni. A földrajzi tájolás vonatkozásában a mór történetíró kicsit pontosabb Konsztantinosznál, jóllehet

[2718] Vö. Tóth 1999b. 32.
[2719] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 118r. vers. 4-8.; DAI 42,18-20; DAI 2003. 183.; ÁMTBF 50.
[2720] Tóth 196g. 62–63.; Tóth 1999b. 30.
[2721] HKÍF 64–65. (Czeglédy Károly); vö. még Czeglédy 1979. 275–276.; vö. újabban Elter 2009. 62, 87.
[2722] Tóth 1996g. 63.
[2723] Vö. Spitzer–Komoróczy 2003. 67.; a korábbi, ettől eltérő fordításra Kohn 1881. 4, 9. – Kohn szerint Joszippon a besenyőket és a bulgárokat is a Dubni folyó mellett említi, ami megfelel egy besenyő törzs, illetve a dunai bolgárok elhelyezkedésének.

egyes szomszédokat nem említ. A bizánci császárhoz hasonlóan szomszédokként szerepelnek nála a besenyők, csak nem északi, hanem keleti szomszédként. Mindkét forrásunk nyugati szomszédként utal a frankokra, a mór történetíró hozzáteszi a szászokat is. Déli, valójában délnyugati szomszédként Rómát említi Ibn Hajján, amivel Itáliára utalhat, viszont nem emlékezik meg a számára ismeretlen horvátokról. Konstantinápolyt, a bizánci birodalmat, a magyar szállásterülettől ferdén keletre (délkeletre) tünteti fel. Itt a bolgárok hiánya tűnhet fel, akiket a bizánci császár keleti szomszédként említ. Északon Murawa városáról emlékezik meg a mór krónikás, amivel Moráviára utal. Ez Konsztantinosznál azonos Turkia/Magyarország szállásterületével a 40. fejezetben, illetőleg Morávia/Nagymorávia dél felől szomszédos a magyarokkal a 13. fejezet leírása alapján. Ibn Hajján más szláv országokra is utal északi szomszédként. A két tudósítás nem mond egymásnak ellent, néhol kiegészítik egymást. A bizánci udvar több információval rendelkezett Turkiáról, mint a cordovai kalifátus, de a különbségek nem lényegesek. Mindkét forrásból megállapítható, hogy a magyarok szállásterülete a Duna mentén volt. A Kárpát-medence keleti, tiszai részén (öt folyó) és nyugati, pannóniai részén egyaránt laktak. Turkia déli határait nyugaton a Száva, keleten a Duna (Vaskapuig) jelentette.[2724]

A Kárpát-medencei szállásterület megszállásával kapcsolatban a korábbi álláspont az volt, hogy mind a nyugati, mind a keleti felét megszállták a magyarok, sőt a megtelepedés súlypontját a Dunántúlra helyezték.[2725] Eckhart megfogalmazása szerint, a legerősebb törzsek a „dunántúli dombos vidékekre vonultak, mivel ezt megélhetésük és védelmük, de a nyugat felé űzendő portyázások szempontjából is alkalmasabbnak tartották állandó lakhelyül." A „Tiszántúl és Erdély hatalmas részei néptelenek maradtak bizonyára azért, mert mindig tartottak a keleti szomszédok újabb támadásától."[2726] A későbbi kutatás a Dunától keletre levő terület fontosságát hangsúlyozta, ezt tartották Turkiának. Ezen belül elsősorban a Felső-Tisza-vidéket, illetve a Duna–Tisza közét tekintették centrális területnek. Kristó Gyula hangsúlyozta azt, hogy a magyarok csak 950 után szállták meg a Dunántúlt, illetőleg költöztek be Erdélybe. A magyarokat nomádnak minősítő felfogás szerint, a „honfoglalók csakis az alföldi, síkvidéki területeket szállták meg. Ilyen a Kisalföld (a Duna két partján), a Dunántúlon a Mezőföld, a Dunától keletre pedig a Duna–Tisza köze, valamint a Tiszántúl."[2727] Makk Ferenc nézete szerint a „törzsek a Duna–Tisza közén, a Tiszántúlon, a Felső-Tisza-vidékén, a Szerémségben, a Mezőföldön, a Kisalföldön és a Csallóköz táján laktak, ezek a földek alkották a honfoglaló népesség szállásterületét."[2728] Nézetem szerint *Ibn Hajján és Konsztantinosz tudósításai értelmében, 950 körül a magyar törzsek szállásai nemcsak a Dunától keletre, a Tisza és mellékfolyói vidékén voltak, hanem a Száva és a Duna közötti nyugati részen, Pannóniában is.* A magyarok nem 950 után, hanem hamarabb szállták meg a Dunától nyugatra levő területet,

[2724] Tóth 2010. 75.
[2725] Hóman 1923. 44.; Ferdinandy 1941. 63.
[2726] Eckhart 1933. 17, 22.
[2727] Kristó 1996c. 214.
[2728] Makk 2003. 10, 12.; Makk 2004. 119.

amelyet a Fuldai Évkönyv tanúbizonysága szerint már 900-ban sajátjuknak mondhattak. E*lsősorban a sík, alföldi területeken telepedtek meg, amelyek nomád életmódjuknak megfeleltek, és szállásterületeik a folyókhoz igazodtak, mint korábban Etelközben***.** Mind Ibn Hajján, mind Konsztantinosz utalt arra, hogy a magyarok mely égtáj felé mely népekkel voltak szomszédosak. Ez a szomszédság egy-egy törzsre vonatkozott, és ezáltal az egész törzsszövetségre. Akárcsak Etelközben, *voltak nyugati és keleti magyar törzsek az új, Kárpát-medencei Turkiában is. Míg Etelközben a Dnyeper játszotta a vízválasztó szerepét a nyugati és keleti törzsek között, ezt a Kárpát-medencében a Duna vagy a Tisza tölthette be***.**

II. 4. 6. 2. A törzsi szállásterületek

A törzsek elhelyezkedésének rekonstrukciójánál felhasználták a 14. századi krónikakompozíció, és Anonymus, a hét vezér szállásairól szóló információit is. A Képes Krónika szerint Árpád Fehérvárnál, Szabolcs a közeli Csákvár mezejénél, Gyula Erdélyben, Kundu (Cundu) és fiai a Nyír (Nyírség) mellett, Lél vezér Galgóc és Nyitra vidékén, Vérbulcsú a Balaton körül, Örs pedig a Sajó körül rendelkezett szállással.[2729] A leírás értelmében a Dunántúl északi felében Árpád és Szabolcs vezetésével két törzs, déli felében Bulcsúhoz kapcsolva, egy törzs helyezkedett el. Lél vezetésével a Dunától északra, a Felvidéken egy további törzs telepedett le. A Dunától keletre, a Duna–Tisza köze északi felében foglalt helyet Örs vezetésével egy újabb törzs, míg a Tiszántúl északi részén, a Nyírségben, Kundu vezetésével egy másik törzs, és tőle keletre, Erdélyben a gyula-törzs. Szembetűnő a krónika leírásában, hogy a Kárpát-medence déli részei kimaradnak a felsorolásból; a Száva és Dráva közti Szerémség, a Duna–Tisza köze középső és déli része és a Tiszántúl déli része. A másik kései forrás, Anonymus a krónikától eltérő vezérneveket és szálláshelyeket ad meg. A névtelen jegyző alapján Árpádhoz kapcsolták a Csepel-sziget vidékét és Óbuda környékét, ahova 907-ben temették. Anonymus szerint Tétény (Tuhutum) vezér Erdélyt foglalta el magának, Kundu a Duna mellett Óbudától Százhalomig kapott földet Árpádtól. Huba vezér a Dunától északra, Nyitra vidékén és a Zsitva folyó mentén részesült birtokadományban. Ond vezér a Tisza középső részén, a Körtvélytótól Alpárig telepedett le.[2730] A krónikával ellentétben P. mester nem mindegyik vezér esetében sorolta fel annak szállásterületét. Előd és fia, Szabolcs, valamint Tas és fia, Lél esetében említést tett nyírségi hódításukról, de nem emlékezett meg szállásaikról.[2731] Anonymus alapján Árpád, valamint Kundu és fia, Kurszán szállásterületei a Dunántúl nyugati részén voltak, Hubáé a Dunától északra, Ondé a Tisza mellett, Tétényé pedig Erdélyben. A krónikakompozíció és Anonymus alapján egybecsengő információ, hogy a Dunántúl nyugati és északi felében, a Dunától északra (Nyitra vidékén) lehetett legalább egy-egy vezéri (törzsi) szállásterület, miként Erdélyben is. A két híradás nemcsak a nevek vonatkozásában tér el, hanem

[2729] A Képes Krónika vezéreinek szálláshelyeire vö. SRH I. 290–292.; HKÍF 362–365. (Kristó Gyula); Tóth 1996b. 17.
[2730] Vö. Anonymus vezérei szálláshelyeire HKÍF 308–309, 311, 320, 323, 331, 332, 339. (Veszprémy László); Tóth 1996b. 17.
[2731] SRH I. 62–63.; HKÍF 306–307. (Veszprémy László)

abban is, hogy a krónika a Nyírségbe helyezi Kundu (Cundu) szálláshelyét, míg Anonymus a Dunától nyugatra. A kései magyar krónikás hagyomány és Anonymus egymásnak kétes hitelességű vezérnévlistái, és eltérő vezéri szállásterületei, kevés esélyt adtak a kutatóknak arra, hogy a hihetőség igényével rekonstruálhassák a honfoglaló törzsfők és a 10. századi magyar törzsek szálláshelyeit.[2732]

A történeti kutatásban felhasználták a konsztantinoszi törzsneveket (Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi), a kikövetkeztetett kavar „törzsneveket," illetőleg a Kárpát-medencei helynévanyagot, amennyiben az megegyezik a törzsnevekkel, illetőleg a magyar vagy külföldi forrásokban szereplő vezérnevekkel. A magyarok törzsi szállásterületeire vonatkozó feltevéseket több csoportba oszthatjuk. Az első típusba tartoznak azon hipotézisek, amelyek egyaránt rekonstruálják a törzsek és a hozzájuk kapcsolt vezérek szállásait.[2733] Herényi István hipotézise szerint a konsztantinoszi törzsnévlista, és az anonymusi vezérnévlista hadrendi jellegű, ezért bizonyos módosításokkal összekapcsolja őket. Herényi az Árpád-nemzetséghez köti a Nyék, Megyer és Kabar törzseket. A krónikás hagyomány és Anonymus alapján körvonalazza a törzsek szállásterületét. Eszerint a kabarok törzsei, a Varsány a Dél-Dunántúlon (Bulcsú horka törzse), a Székely Bihar megyében és a Káliz az Al-Duna mentén helyezkedtek el. A Tarján (Kurszán törzse) az ország közepén, a Duna mellett, a Nyék (az Árpádok egyik törzse) Fejér megye területén, a Megyer (az Árpádok másik törzse) Szabolcs megye táján lehetett. Herényi a Kürtgyarmat törzset az anonymusi Ond vezérrel összekapcsolva, a Tisza középső részeire, a Jenőt Lél vezér törzseként a Dunától északra (Nyitra és Galgóc vidékére), a Kér törzset az anonymusi Huba birtoklása alapján a Zsitva folyó környékére, a Keszit pedig Tétény (a gyulák) törzseként Erdélybe lokalizálta.[2734] Herényi elmélete kiindulópontja is vitatható, a kései és ellentmondásos vezérnévlistákat nem lehet összekapcsolni a korabeli konsztantinoszi törzsnévlistával.[2735] Dénes József elméletében szintén összekötötte a konsztantinoszi geneákat (nemeket) a vezérnévsorokkal, de nem hadi, hanem rang szerinti felsorolásnak vélte őket. Dénes a konsztantinoszi listát nemzetségi listának tekintette, amelyhez analógiaként a székely nemek és ágak felépítését vette. Álláspontja szerint, a székelységhez hasonlóan, mindegyik magyar nem (genea) hat nemzetségre tagolódott, amelyek egy-egy megyényi területet foglaltak el. Így a 8 nem mindegyike hat nemzetségre tagolódva összesen 48 megyét szállt meg. A 8 nem elhelyezkedését a törzsek/nemek szerinti helynevekhez kötötte. Feltételezte, hogy a három kazár–kabar nemzetség Erdélyben szállt meg. Dénes szerint az Árpád vezette Nyék nagyobbrészt a Dunántúl északi és középső megyéiben (Esztergom, Fejér, Zala, Somogy, Veszprém és Pest), a Kurszán vezette Megyer a Tiszántúl északi részein (Békés, Bihar, Kraszna, Szatmár, Szolnok, Zaránd), a Huba vezette Kürtgyarmat pedig a Nyugat-Dunántúlon szállt meg. Az Ondhoz kapcsolt Tarján a Tiszántúl déli részein (Arad, Csanád, Csongrád, Keve, Krassó, Temes) telepedett le. Dénes a Szabolcs alatt álló Jenőt a Duna–Tisza köze és a Dunántúl déli

[2732] A krónikák és Anonymus vezérei és szállásaik összehasonlító elemzésére. Tóth 2010. 76–77.; Tóth 2011. 172.
[2733] E típusba sorolható elméletekre összefoglalóan Tóth 2010. 77–79.
[2734] Herényi 1982. 62–92.
[2735] Herényi elméletének kritikájára vö. Tóth 1996b. 18.

részébe és a Szerémségbe helyezte (Bács, Baranya, Bodrog, Bolgyán, Valkó, Tolna). A feltételesen Ládhoz kapcsolt Kért az Északi-Középhegység és a Felső-Tisza vidék területére (Borsod, Borsova, Szabolcs, Újvár, Ung, Zemplén), a Tétény vezette Keszit pedig a Dunától északra levő (Bars, Gömör, Hont, Nógrád, Nyitra, Trencsén) régióba lokalizálta.[2736] Dénes vitatható rekonstrukciója a törzsnevek és vezérnevek összekapcsolására épült, a nemzetségek és a későbbi vármegyék azonosítására, és a helynevek előfordulásának vagy hiányának kombinációjára.[2737]

Második típusba sorolhatók azok a feltevések, amelyek a törzsek szállásterületeinek felvázolására törekszenek.[2738] Karácsonyi János hipotézise a törzsnévi eredetű helynevek, pontosabban egyes törzsnevek hiányából egy adott területen belül a következő megtelepedéssel számolt. Az Árpád fejedelmi törzsének vélt Megyert a Dunántúl északi részére helyezte, Fejér, Tolna és Veszprém megyék területére. A kazár kavarokat (kázir kóorok) a Dél-Dunántúlra, a későbbi Somogy és Baranya megyék tájára tette. A modell a Rába-vidékére lokalizálta a Kér törzset, és ennek szomszédságába, a Dunától északra a Tarján törzset. A hipotézis a Dunától keletre négy törzs megtelepedésével számolt. A Kürt-Gyarmat törzs a Duna–Tisza között foglalt helyet, a Temesközben a Nyék, a Maros–Körösök vidékén a Keszi [Kécz–Gécz], a Körösöktől északra pedig a Jenő.[2739] Karácsonyi elméletének gyengesége, hogy a bizonytalan keletkezési idejű helynevekre épített. Belitzky János felvázolt egy törzsi szállásokra építő modellt, azzal az újítással, hogy feltételezte a törzsek szállásterület-változtatásait, migrációját is. Eszerint az egész Kárpát-medencében szétszórtan fellelhető törzsi helynevek a törzsek vándorlásairól tanúskodnak, 895–900, 900–907 és 907 utáni megtelepedési hullámokkal számolhatunk. Belitzky szerint a Kér törzs élén a harka (karkhasz) tisztséget viselő Vérbulcsú (Lád) nemzetség állt, amelynek szállásterülete előbb a Dél-Dunántúlon, majd 907 után a Rábától északra, a Fertő-tó vidékén volt. A Tarján törzs előbb a Mátra-vidékén lakott, majd a Dunától északra levő felvidéki területen, a Rába-vidékig. Árpád fejedelmi törzse, a Megyer az Észak-Dunántúlon telepedett meg a Rábáig. A Keszi törzs a déli megyékben (Pozsega, Bács) lakott előbb, majd a Dél-Dunántúlra vándorolt. A Marostól északra a Nyék törzs telepedett meg, de egyik ága a gyulával (Tétény) a Fertő-vidékre került.[2740] Belitzky érdekes migrációs-modellje kevés visszhangra talált a történeti kutatásban, jóllehet elsőként adott magyarázatot arra, miért ennyire szétszórtan találhatók a helynevek a Kárpát-medencében. A harmadik idevonható feltevés, Moór Elemér hipotézise is a törzsi helynevekből indult ki. Moór egybefüggő szállásterülettel rendelkező kabar törzsekkel számolt, valamint a Kürt és Gyarmat kettéválásából következően, nyolc magyar törzzsel. Szerinte a kabar altörzsek Tárkány, Varsány és Székely nevet viseltek. Úgy vélte, hogy a törzsnévlista lokalizációs jellegű, ezért a törzsnévlista elején szereplő kabarok legnyugatabbra, a magyar szállásterület perifériáján, a Bécsi-medencében foglaltak helyet. Moór

[2736] Dénes 1991. 571–580.
[2737] Dénes elméletének kritikájára vö. Tóth 1996b. 18.
[2738] E típusba sorolható elméletekre vö. Tóth 2010. 79–80.
[2739] Karácsonyi 1925.
[2740] Belitzky 1938.

a Kisalföldre lokalizálta a Jenő (Lél vezér) törzset, a Balaton mellékére a Nyéket, a Dráva torkolathoz pedig a Gyarmattól elvált Kürt törzset. Az Árpád törzsének vélt Megyer a Duna és Tisza középső vidékén helyezkedett el (Fejér, Tolna, Pilis és Pest megyék). A Körösöktől északra, a Felső-Tisza vidéken kapott helyet a Gyarmat, a Körösök vidékén a Kér, az Al-Duna–Maros közti területen pedig a gyula törzseként feltételezett Keszi.[2741] Moór nyelvészeti és történeti érveket vegyítő modelljét szilárd érvekkel nem tudta alátámasztani.

A következő típusba azokat az elméleteket vehetjük, amelyek a törzsi megtelepedést rekonstruálták ugyan, de egy-két kivételtől (vezértörzs, kabarok) eltekintve, nem törzsnevekhez, hanem vezérnevekhez, honfoglalás kori vagy későbbi törzsfőkhöz kapcsolták ezeket.[2742] A törzsek legismertebb letelepedési modelljét Hóman Bálint alkotta meg. Hóman rekonstrukciója szerint a Kárpát-medence megszállása hadrendi alakzatban történt. Az egyes nemzetségek, illetve az egyes törzsek gyűrűszerűen körülvették az ország középső részére, a Duna mellékére (Fejér, Veszprém, Tolna megyék és a Duna–Tisza köze) lokalizált Megyer törzset. A fejedelmi törzstől északnyugatra, a Dunától északra a Lél törzs, délnyugatra a Balaton vidékén Bulcsú (a horkák) törzse, a Dráva vidéken Botond törzse helyezkedett el. Hóman a Dunától keletre levő régióban is négy törzzsel számolt: a Mátra–Felső-Tisza vidéki Kabar törzzsel (Abák), a Tiszántúl északi részeit (Nyírség) és Észak-Erdélyt is birtokló Kundu törzzsel, valamint a Temes–Maros vidéken és Dél-Erdélyben megszálló gyula-törzzsel.[2743] Hóman modelljéhez kapcsolódó nézetet fejtett ki Eckhart Ferenc is. Eckhart szerint „a törzsek magva, a hadnagyok nemzetsége, egy-egy folyó torkolata körül, annak két partján telepedett le, az egész folyóvölgy, a természetes hadiút őrizetére és gyűrűként vették körül ezt a nemzetséget a többiek. A fejedelem törzse a megszállt terület közepét, a Közép-Duna két partját vette birtokába. A többi törzs letelepedésénél a fejedelmi törzs körül katonai szempontok, egy-egy fontos hadiút őrizete volt a döntő."[2744] Kristó Gyula rekonstrukciójában egyáltalán nem épített a helynevekre és a krónikás hagyománynak is csak egyes elemeit használta fel. Kristó hipotézise az Árpádok fejedelmi törzsének szállásait a Duna–Tisza közére, a gyula törzsét Észak-Erdélybe, a karkhasz törzset (Kál és Bulcsú) a Dráva–Száva vidékre, a kabar szállásterületet (Abák) egységesen a Mátra-vidékre tette. Feltételezett törzsi szállásterületet a Maros és Al-Duna között (a későbbi Ajtony-törzs), a Körösök vidékén (későbbi nevén Vata-törzs), a Nyugat-Dunántúlon (Súr és Örs törzse), és a Dunától északra is.[2745] Makk Ferenc szerint a „törzsek a Duna–Tisza közén, a Tiszántúlon, a Felső-Tisza vidékén, a Szerémségben, a Mezőföldön, a Kisalföldön és a Csallóköz táján laktak."[2746] Makk hipotézise nemcsak a törzsszövetségi, hanem egyben a lehetséges törzsi szállásterületeket is körvonalazta. Egy másik munkájában a három vezértörzs szállásterületét rekonstruálta az írott források, a régészeti leletek és egyéb szempontok

[2741] Moór 1944. 17–21, 83.
[2742] Ezekre a hipotézisekre összefoglalóan vö. Tóth 2010. 80–81.
[2743] Hóman 1923. 38–47.; Hóman–Szekfű 1928. 122–128.
[2744] Eckhart 1933. 21–22.
[2745] Kristó 1980. 443–466.
[2746] Makk 2003. 10, 12.; vö. még Makk 2004. 120.

dc_952_14

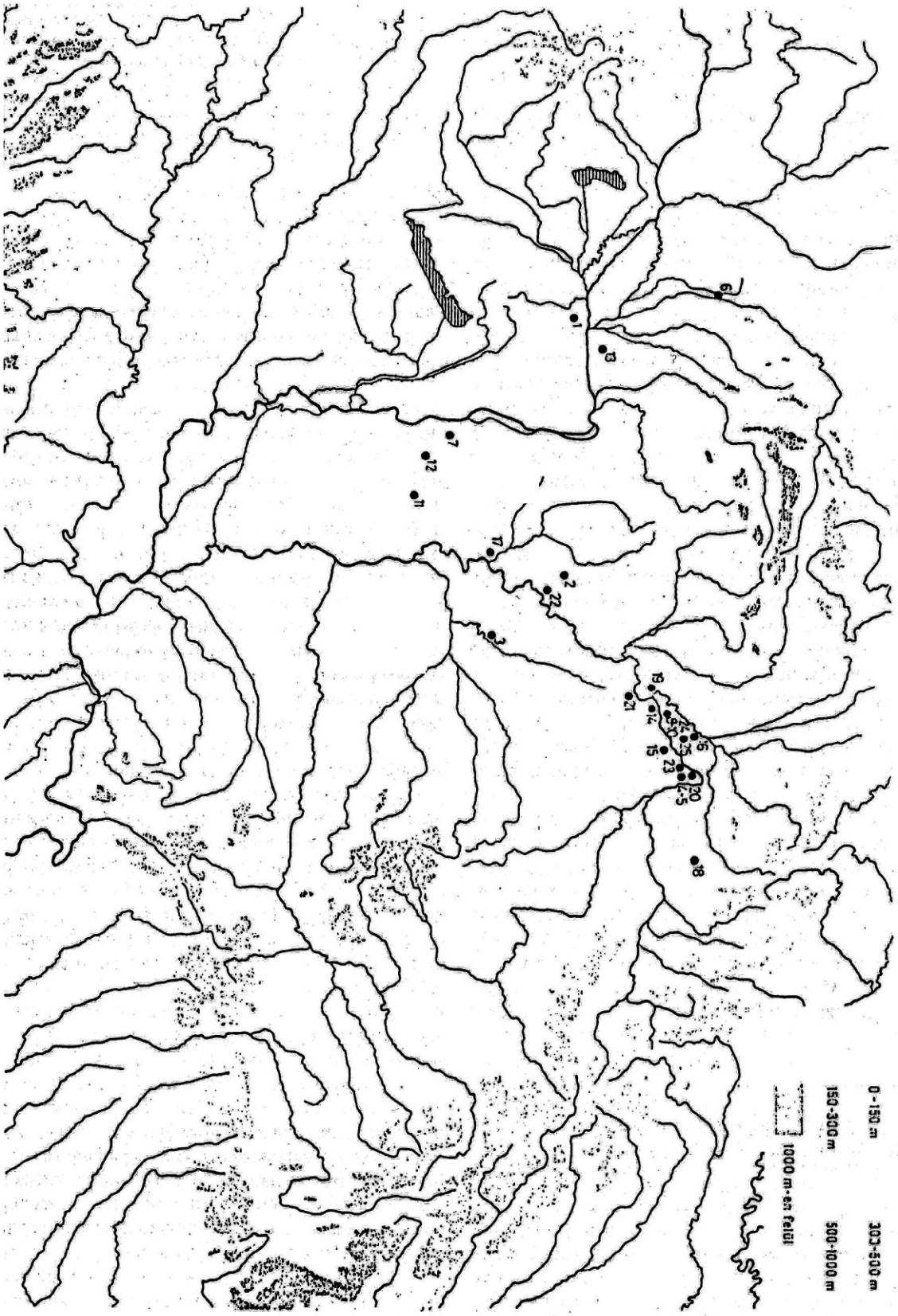

17. ábra: Tarsolylemezek lelőhelyei a Kárpát-medencében. In: Révész László: A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Miskolc, 1996. 151. o.

alapján.[2747] Feltevése szerint a nagyfejedelem, a gyula és a karha (horka) törzsei a konsztantinoszi Turkia keleti részén, a Tiszántúlon, a Tisza folyó mellett telepedtek le.[2748] Makk úgy vélte, hogy a konsztantinoszi Turkia-leírás mellett, a régészeti leletek (veretes és lemezzel díszített tarsolyok, arany és ezüstszerelékes szablyák, veretes készenléti íjtegezek, kincsleletek stb.) gazdagsága is azt bizonyítja, hogy az Árpádok fejedelmi szállásterülete a honfoglalástól a 10. század közepéig a Felső-Tisza-vidéken, a szabolcsi–zempléni területen volt.[2749] Szerinte a 955-ös augsburgi vereség után hatalmi harc tört ki, amelyben Taksony nagyfejedelem kerekedett felül, legyőzte Csabát, és annak Duna–Tisza közti szállásterületére telepedett. A Felső-Tisza vidéke után, kb. két évtizedig, a Duna–Tisza köze volt a fejedelmi törzs második szállásterülete. Hipotézise bizonyítékának tekintette a krónikában Taksony (majd Levente) Duna bal parti temetkezését.[2750] A 970. évi arkadiopolisi vereség után, a bizánci fenyegetés hatására „német védelem” alá helyezkedő Géza fejedelem „áttette szálláshelyét a Dunántúl északkeleti részére,” ahol Esztergomot építette ki fejedelmi központjának. A fejedelmi törzs utolsó szállásföldje a „későbbi Esztergom, Fehérvár, Óbuda határolta” Északkelet-Dunántúl lett.[2751] Makk Ferenc úgy vélekedett, hogy a gyula-törzs a honfoglalás korában a Tiszántúlon, a Tisza és a Körösök közti területen lakott. Gyula a 970-es években költözött át a bizánci veszély miatt a Szamos középső és felső folyása vidékére, Erdély északi részébe.[2752] Makk feltevése szerint a karha (Bulcsú) törzse a honfoglalástól egészen 955-ig a Körös és Maros közti területen lakott.[2753] Később, 955 után a Bulcsú-csoport és Csaba ellen fellépő Taksony fejedelem Bulcsú karha törzsét átköltöztette a Dunántúlra, a Balatontól északra és nyugatra levő területre.[2754] Makk hipotézise az öt folyó vidékére értelmezett konsztantinoszi Turkia mellett épített Belitzky említett migrációs modelljére is. Makk feltételezésének hiányossága, hogy csak a három vezető törzsre terjedt ki vizsgálata, nem vállalkozott valamennyi törzs szálláshelyének meghatározására.[2755]

Bálint Csanád régészeti alapon, a tárgytípusok alapján tett kísérletet (csüngős díszek, tarsolylemezek, korongok stb.) etnikai, politikai–uralmi és kulturális egységek elkülönítésére. Hat ilyen területi egységet állapított meg: Dél-Magyarországot (a Duna és a Körösök, illetve keleten az Erdélyi Középhegység között), az Északi Hegyvidéket (Mátra–Bükk vidéke), a Felső-Tisza-vidéket, a Kisalföld északi részét, a Kisalföld déli részét, és a Dél-Dunántúl felét (Szekszárdtól a Dráváig).[2756] Révész László kutatásaiban a gazdag leletanyag alapján a Felső-Tisza vidékre tette a 10. század első felében a fejedelmi központot.[2757] Révész hangsúlyozta, hogy a régészeti leletek ugyan töredékesek, de következtethetünk ezek alapján más törzsi-nemzetségi központokra is. A Felső-Tisza vidék után a bihari földvár közelében feltételezett egy

[2747] Makk 2004. 119–127.
[2748] Makk 2004. 120–122.
[2749] Makk 2004. 120–121.; a régészeti érvekre vö. még Révész 1996. 201–203.; Révész 2008a. 194.
[2750] Makk 2004. 124–125.
[2751] Makk 2004. 126–127.
[2752] Makk 2004. 122–123, 127.
[2753] Makk 2004. 123–124.
[2754] Makk 2004. 124–125.
[2755] Makk 2004. 119.
[2756] Bálint 1975. 110-138.
[2757] Révész 1996. 202.; vö. még Révész 2008a. 190, 194.

ilyen központot. Utalt Kolozsvár környékére, ahol a katonai kíséret meglétére utaló temetőt tártak fel.[2758] A Maros-Körös-Tisza vidékén is központot feltételezett egy gazdag lelet (aradi szablya) alapján. Hangsúlyozta, hogy „az egyre szaporodó Szolnok környéki leletek (Szolnok-Strázsahalom, Tiszasüly-Éhhalom, Kétpó, Tiszafüred környéki palmettadíszes szablyatöredék) ugyancsak rangos úr szállását jelezhetik."[2759] Révész a Duna-Tisza közét is központnak vélte, megemlítve a benepusztai sírt. A Budapest-Farkasréti sír maradványaiból, gazdag mellékleteiból gazdag úr közeli szállásaira következtetett. Végezetül a Kisalföld temetőire utalt, amelyek széles karéjban övezték a Szigetköz és a Csallóköz ártereit, és itt is felbukkannak vezetői sírok (banai) és a katonai kísérethez tartozó sírok (Szered).[2760] Révész a vezetői elit és a katonai kíséret gazdag sírmellékletei alapján a fejedelmi központ mellett még hét vezetői központot körvonalazott, anélkül, hogy ezeket törzsi/törzsfői vagy nemzetségi/nemzetségfői központnak nevezte volna. Madaras László bírálta a korábbi, törzsi szállásterületeket rekonstruálni próbáló elméleteket. Régészeti alapokon nyugvó hipotézist vetett fel, amelyben az Alföldön három nagyobb egységet, törzset különített el.[2761] Madaras úgy vélekedett, hogy „a régészet saját belső módszereit használva" képes „törzsszövetségi, politikai alakulatok létezésének, vagy hiányának kérdésében állást foglalni."[2762] Madaras három feltételt említett, amelyek alapján nemzetségi központokat rekonstruált a Közép-Tisza-vidéken. Az első a középréteg, illetve a legfelső vezetői elit rangjelző tárgyainak (tarsolylemez, ezüst veretes szablya, ezüst csésze stb.) előfordulása. A második a lovastemetkezés megléte több sírban. A harmadik feltétel az s végű hajkarikák teljes hiánya.[2763] E két pozitív és egy negatív kritérium alapján Madaras legalább négy (Szolnok-Strásahalom, Turkeve, Kétpó, Tiszasüly) nemzetségi központot különített el, amelyekhez feltételesen még kettőt tett hozzá (Tiszafüred, Nagykörü).[2764] A kétpói gazdag lelet (ezüst csésze, aranyveretekkel díszített öv, oroszlános bronzcsat) alapján úgy vélekedett, hogy ez lehetett egyik honfoglaló törzsünk vezetőjének sírhelye. Hipotézise szerint „a Közép-Tisza-vidéken egy törzsi központ körvonalai látszanak kirajzolódni."[2765] Madaras feltevése értelmében „legalább három honfoglaló törzsünk első szállásterületét rekonstruálhatjuk. Egyik a Felső-Tisza-vidék mentén, a második a Közép-Tisza vidékén, míg a harmadik a ma (hibásan!) Délalföldnek nevezett szegedi Tisza-Maros mentén telepedett le."[2766] Madaras arra is kísérletet tett, hogy a kétpói gazdag sírt egy meghatározott törzshöz kösse. Szerinte a gyulák „később Erdélyben megtelepedett törzse volt az első szállásfoglaló a Duna-Tisza közének északi felén és

[2758] Révész 1996. 202.; legújabban is a kolozsvári (Zápolya- és Szántó utcai temetőrészlete 12 és 26 sírja) leleteket emelte ki, mint az egyetlen biztos magyar bázist Észak-Erdélyben. Ez szerinte emlékeztet a Felső-Tisza vidék katonai jellegű temetőire, vö. Révész 2013. 605-607.
[2759] Révész 1996. 202.; Révész máshol arra utalt, hogy négy tarsolylemezből álló csoport a Közép-Tisza-vidékén is felbukkant, vö. Révész 2008. 430.
[2760] Révész 1996. 202.; Révész 2008. 430.
[2761] Madaras 1997. 104-124.
[2762] Madaras 1997. 121.
[2763] Madaras 1997. 115–116.
[2764] Madaras 1997. 116–119.
[2765] Madaras 1997. 120–121.; legújabban részletesebben kifejtve Madaras 2013. 161–184.
[2766] Madaras 1997. 121.

a Közép-Tisza vidék tájain."[2767] Nézetem szerint, elsősorban a gazdag mellékletes sírokra építve, fel lehet vázolni ugyan hipotéziseket a törzsek, nemzetségek – pontosabban a törzsfők és nemzetségfők – szállásairól – de ezek a várhatóan gyarapodó leletanyag fényében gyakran szorulnak majd revízióra.

Külön típusba sorolhatjuk azokat az elméleteket, amelyek nagyobb hangsúlyt helyeznek a vezérek szállásterületeire, mint a törzsek területére.[2768] Pauler Gyula a magyar krónikás hagyomány alapján úgy vélte, hogy Árpád Székesfehérvár közelében szállt meg, és terjeszkedett tovább nyugatra Veszprém vidékéig, a Duna partján a Csepel-szigetig, a bal parton Solt vidékéig. Árpád területétől északra, a Vértes aljában telepedett le Előd, míg Kurszán Óbudánál, Tétény pedig Erdélyben.[2769] Györffy György szerint a törzsek felbomlóban voltak, és a nemzetségek játszottak fontosabb szerepet, ezért inkább a vezéri szállásterületek feltérképezése lehetséges. Hipotézise szerint a Megyer vagy a Tarján törzs kapott centrális helyet a Duna középső szakaszán. A Jenő a Duna–Tisza köze déli részén, a kabarok három törzse Nyitra vidékén, Bihar–Szabolcs vidékén, illetőleg a Temes–Al-Duna között helyezkedett el. Györffy személynevekre visszavezetett helynevek alapján rekonstruált, téli és nyári szállásokat feltételező hipotézise szerint, Árpád és fiai a Csepel-sziget és a Mohácsi-sziget közötti Duna-szakasz két oldalára kiterjedő széles uralmi sávban nomadizáltak. Kurszán kündü Óbudától a Csallóközig húzódó Duna-szakasz közti „sétálóúton" tartotta nyári és téli szállását, majd halála után Tétény vezér kapta ezt a területet. Tétény utódai már a Tisza középső vidékén tűntek fel. Ond vezér szállásai a Bodrogköz és a Tisza jobb partján voltak, míg Huba vezér a Kisalföld déli részén telepedett le. Györffy feltételezte a vezérek nomadizálását a folyók menti téli és nyári szállások között, és azt, hogy a fejedelem áttelepíthette ezeket a vezéreket egyik területről a másikra.[2770] A Györffy-féle rekonstrukció gyenge pontja, hogy a vezérnevekből levezetett, bizonytalan időben keletkezett helynevekből következtetett a törzsi/nemzetségi szállásterületekre.

A magyar törzsek szállásterületeinek meghatározására hiteles, korabeli források alapján, nincs módunk. Sem a törzsnevekkel, sem pedig az ismert vezérnevekkel megegyező, azonos alakú helynevek nem segíthetnek érdemben a törzsek vagy a törzsfők szállásainak meghatározásában, hiszen nem tudjuk e helynevek keletkezési idejét. A krónikák egyes adatai inkább segítségünkre lehetnek, hiszen elárulhatják a lehetséges települési tömböket vagy azokat a helyeket, amelyeket egyes vezérekhez, történeti szereplőkhöz kapcsolt a kései krónikás hagyomány. Analógiás módszert is használhatunk, hiszen ismerjük az etelközi besenyő törzsek megtelepedését, ebből visszakövetkeztethetünk az etelközi magyar törzsek elhelyezkedésére, amiből, erősen hipotetikus jelleggel, körvonalazhatjuk a Kárpát-medencei megszállást is.[2771] A krónikás hagyomány és Anonymus adatai alapján Árpád fejedelmi törzse az Észak-Dunántúlhoz

[2767] Madaras 2013. 171.
[2768] Összefoglalóan ezekre az elméletekre vö. Tóth 2010. 81–82.
[2769] Pauler 1900. 19–20.
[2770] Györffy 1970. 191–242.; Györffy 1977a. 135–138.
[2771] Az analógiás módszer alkalmazására vö. Tóth 1995a. 479–480.; Tóth 1996b. 21.

kapcsolható elsősorban, hiszen a Krónika szerint Fehérvárnál szállt meg.[2772] Anonymus szerint Attila király városához közeli folyócska forrásánál temették el Árpádot, ahol a magyarok egy Fehérnek nevezett templomot emeltek megtérésük után [Óbuda területén Fejéregyháza – T. S. L.].[2773] Unokáját, Taksonyt a Duna bal partján, a Duna–Tisza közén temették el. Vélhetően róla kapta Taksony falu is a nevét. Ide temetkezett pogány módon, őse, Taksony fejedelem közelében Vazul fia, Levente is.[2774] Érdemes arra utalnunk, hogy István Koppány legyőzése után négy helyre küldte el a felnégyelt tetemet: Esztergomba, Győrbe, Veszprémbe és Erdélybe.[2775] Ebből az első három István hatalmi körzetén belül volt, azaz az Árpád-törzs feltehető szállásterületén belül helyezkedtek el ezek a központok.[2776] Árpád korábban is az etelközi szállásterület nyugati részén tartózkodott, hiszen 894/895 táján a szomszédos Bulgária megtámadásáról az Al-Dunánál tárgyalt Kuszánnal együtt a bizánci követtel. Egészében véve a Duna középső szakaszához kapcsolhatjuk Árpád törzsét: a Duna–Tisza köze északi részéhez, és az Észak-Dunántúlhoz.[2777] A krónikás hagyomány alapján a Balaton vidékre tehetjük a karkhasz-törzset, amelyet a 10. században Kál és Bulcsú vezetett. Később, 997-ben ennek a területnek uraként tűnik fel István ellenfele, Koppány is, akit somogyi vezérnek nevez a krónika. Mind a krónika, mind pedig Anonymus Erdélyhez köti a gyula szállásterületét.[2778] Egyértelműen következik ebből a gyula keleti orientációja, és az, hogy keleti törzs élén állhatott. A krónikás hagyomány alapján törzsi szállásterületet tételezhetünk fel a Nyírségben („Cundu" törzse), a Körös és az Al-Duna között (Ajtony törzse), továbbá a Duna–Tisza köze középső, déli részén (Ond törzse), valamint a Dunától északra, a Felvidéken is (Huba vagy Lél törzse).[2779]

Míg a vezérekkel összekapcsolt hagyomány alapján nagyjából vázolhatjuk a megtelepedés főbb tömbjeit, addig a törzsek megszállását illetően azt az analógiát alkalmazhatjuk, hogy a magyarok etelközi megtelepedésük modelljét „másolhatták" új hazájukban is. Ezt az analógiát a Kárpát-medencére rávetítve, és a Dunát vízválasztóként feltételezve, a következő hipotézist állítottam fel. A Dunától nyugatra és északra telepedhetett le négy törzs: a Kér, a Megyer, a Tarján és a Kabar (kavarok népe). A Dunától keletre, a Tisza és mellékfolyói mentén szállt meg négy törzs: a Nyék, a Kürtgyarmat, a Jenő és a Keszi.[2780] *A Duna vagy a Tisza tehát vízválasztóként szerepelhetett; négy–négy törzs helyezkedett el délről–északra számítva***.** Álláspontomat annyiban módosítottam, hogy feltételeztem, hogy a Kárpát-medencében *a kavarok egy tömbben telepedhettek le, a Tiszától keletre (a Nyírségben vagy a Maros és az Al-*

[2772] A krónikakompozíció adatára vö. SRH I. 290. HKÍF 353. (Kristó Gyula); vö. még Kézai, SRH I. 166.; MEH 189. (Györffy György); HKÍF 353. (Kristó Gyula)

[2773] Anonymus közlésére vö. SRH I. 106.; MEH 177. (Pais Dezső); HKÍF 339. (Veszprémy László); az óbudai Fejéregyházként való értelmezésére vö. SRH I: 106. o. 2. jegyzet (Pais Dezső-Jakubovich Emil); MEH 291. o. 361. jegyzet (Györffy György)

[2774] SRH I. 344. „Et quia ipse Leuente catholice non vixit, ideeo circa villam Toxun ultra Danubium est sepultus, ubi iacere dicitur Toxun avus eius, suus more paganismo."; vö. Kristó 1980. 445.

[2775] A krónika közlésére vö. SRH I. 313.; ÁKÍF 370–371.

[2776] A passzus értelmezésére vö. Kristó 1982b. 959–968.; Kristó 1983. 77–92.; Kristó 2000b. 49–62.

[2777] A Kárpát-medence közepére, a Duna két partjára tette Engel 1990. 101.

[2778] A Dunántúl nyugati részére tette a harka, Erdélybe a gyula törzsét Engel 1990. 101.

[2779] Tóth 2010. 83.

[2780] Tóth 1996b. 21.

Duna között) a kündü vagy a Keán vezetésével.[2781] *Keleti törzsnek tekinthetjük a gyula törzsét, amely később Erdélybe költözött be. Nyugati törzs lehetett a népnévadó Megyer törzs, amelyet a Duna–Tisza köze északi részére és a Dunántúl északi részére lokalizálhatunk. Nyugati törzs volt a karha törzs is, amelyet a Dunántúl déli részére helyezhetünk.*

[2781] Tóth 2010. 84.

III. A MAGYAR TÖRZSSZÖVETSÉG A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

III. 1. A MAGYAR TÖRZSSZÖVETSÉG ZENITJE: A KALANDOZÓ HADJÁRATOK KORA (901–970)

III. 1. 1. A magyar törzsszövetség életmódja és gazdasága

A magyar történetírás problémája az, hogy milyen életmóddal, gazdasággal és társadalommal számolhatunk a honfoglalás kori, 9–10. századi magyarság esetében, nomádnak vagy félnomádnak tekinthetjük-e őket, vagy valamilyen más terminussal nevezhetjük meg életmódjukat. Erre a kérdésre koronként más-más válasz született, olykor viták is kibontakoztak a kérdéskör kapcsán, amelyet lehetetlen a biztos megoldás reményében lezárni.[2782] Az életmód, a gazdaság leírására az írott források alapján kísérlem meg a válaszadást, de a történeti kutatás mellett a régészeti, nyelvészeti és néprajzi szakirodalom megállapításait is figyelembe veszem.[2783]

A 9–10. századi magyarság életmódjával, gazdaságával kapcsolatban több korabeli írott forrást használhatunk fel. [2784] Az időben legkorábbi híradást az ún. Dzsajháni-hagyomány jelenti, amely legnagyobb valószínűséggel a honfoglalás előtti magyarságra vonatkozik.[2785] Kmoskó Mihály a tudósítás egyes tartalmi vonatkozásai (fában és vízben gazdag föld) miatt feltételezte, hogy a híradás egyes részei a 10. század első évtizedeire (920-as évek) utalhatnak, amikor a magyarok már az új hazában, a Duna-Tisza vidékén tartózkodtak.[2786] A Dzsajháni-hagyomány legfontosabb képviselője, Ibn Ruszta (920–930 körül) a következőket írta a magyarok (madzsghari) életmódjáról, gazdaságáról: „Sátraik vannak. Együtt vándorolnak a friss és bőséges fűvel."[2787] Váczy Péter megemlítette, hogy Ibn Ruszta tudósítása szerint a magyarok „együtt mennek (vagyis követik) a kalā-val és a ḫiṣb-el." Váczy szerint „a kalā egyaránt jelent zöld vagy száraz takarmányt, a ḫiṣb pedig termékenységet, vegetációt." Úgy vélekedett, hogy a szöveg helyes fordításánál a kalā-nak „a

---

[2782] A legutóbbi nomadizmus-vita a Századok 1997. évi számában bontakozott ki a magyarok nomadizmusát hangoztató történész (Kristó Gyula), és a félnomád, részben letelepült nézetet valló régész (Révész László és Takács Miklós) álláspontok között; Kristó 1997b. 234–275.; Révész 1997. 215–233.; Takács 1997. 168–215.

[2783] Számomra Váczy Péter jó értelemben alkalmazott komplex módszere volt iránymutató az eddigi történeti kutatásban, vö. Bónis könyvéről írt kisebb könyv terjedelmű, tanulmány értékű recenziója, amelynek megállapításait többször fogom idézni, vö. Váczy 1958. 265–345. (főleg 272–316.)

[2784] Az írott források bemutatására – a nomadizmus melletti érvekkel – vö. Kristó 1995a. 97–127, 183–206.; Kristó 1996b. 7–64.; legújabban Tóth 2010. 85–95.

[2785] Zimonyi 2005. 19–20.

[2786] Kmoskó 1997. 202.

[2787] Zimonyi 2005. 35.; Kmoskó Mihály fordítása szerint: „Sátraik vannak; a fűvel s a termékenységgel együtt vonulnak," vö. Kmoskó 1997. 208.; Czeglédy Károly fordítása szerint: „Sátraik vannak, és együtt vonulnak a sarjadó fűvel és a zöld vegetációval." vö. MEH 86. és HKÍF 33.; Czeglédy korábban úgy fordította a szöveget, hogy „sátraik vannak, és oda vonulnak, ahol bőséges takarmányt találnak," vö. Czeglédy 1943b. 106.; l. még Váczy 1958. 298.; Ibn Ruszta francia fordítására Wiet 1955. 160.; angol fordítására vö. Macartney 1930. 206. „They posses leather tents and they travel in search of herbage and abundant pasturage."

zöld takarmány jelentését kell figyelembe venni, mivel a ḫiṣb világosan utal a dús, friss, zöld növényzetre."[2788] Ibn Ruszta utalt a téli szállásra és halászatra is: „Amikor eljönnek a téli napok, mindegyikük a két folyó közül a hozzá közelebb eső folyónál telepszik meg. Ott töltik a telet, halakat fogva a folyóból. Ott a legmegfelelőbb számukra a téli szállás."[2789] Ezután megemlékezik a talajról és a mezőgazdasági tevékenységről: „A magyarok országa fában és vízben gazdag. Talaja nedves. Sok szántóföldjük van."[2790] Ibn Ruszta megemlítette, hogy a magyarok a hozzájuk közel lakó szlávokat (ṣaqāliba) támadják, „súlyos élelmiszer-ellátmány nyújtására kötelezik őket, és rabokként tartják őket."[2791] Utalt arra is, hogy a magyarok a szláv foglyokat a bizánci kikötőben, Kercsben (K.r.h)[2792] adják el, „és a rabszolgákért cserébe rúmi (bizánci) brokátot, gyapjúszőnyeget és más rúm (bizánci) árut vesznek."[2793] Ibn Ruszta tudósításában a sátrakkal vándorló, legelőváltó nomád jellegű állattartás dominál, emellett megemlékezik a folyók melletti téli halászatról és téli szállásról. Erdős, folyókban gazdag területként jellemzi a magyarok szállásföldjét, amelynek talaja nedves (csapadékos klímát sejtet), és említi szántóföldjeiket. A szlávok elleni, rendszeres portyákra is utalt, és a rájuk kivetett élelmiszer-adóra vagy ellátmányra, amely ellentmondásban áll a magyarok szántóföldjeivel.[2794]

A Dzsajháni-hagyomány másik fontos szerzője, a perzsa Gardézi (Gardīzī –1050 körül) kevésbé részletesen számolt be a magyarok életmódjáról, gazdaságáról. A muszlim szerző utalt a nomadizálásra alkalmas területre: „van egy pusztájuk, amely csupa fű és tágas

---

[2788] Váczy 1958. 298. –Czeglédy Károly fordítása alapján értelmezte a szöveget.

[2789] Zimonyi 2005. 35.; Kmoskó fordításában: „Amikor a tél beáll, mindegyikük a két folyó közül a hozzá legközelebb fekvő felé igyekszik, s azt a telet ott tölti, halakat fogdosva benne." Vö. Kmoskó 1997. 208.; Czeglédy Károly fordítása szerint: „Amikor eljönnek a téli napok, mindegyikük ahhoz a folyóhoz húzódik, amelyikhez éppen közelebb van. Itt marad télire és halászik. A téli tartózkodás ott alkalmasabb számukra," vö. MEH 88. és HKÍF 33.; francia fordítására Wiet 1955. 160.; angol fordítására vö. Macartney 1930. 206. „in the winter they go to whichever river is nearest to them and settle there for the winter. They catch fish from it, and their abode for the winter is reserved to them there."

[2790] Zimonyi 2005. 35.; Kmoskó Mihály fordítása szerint: „A maǧǧarīya országa fában és vízben bővelkedik, földjük nedves: sok szántóföldjük van." vö. Kmoskó 1997. 2008.; Czeglédy Károly fordítása szerint: „A magyarok országa bővelkedik fákban és vizekben. Talaja nedves. Sok szántóföldjük van." MEH 88. és HKÍF 33. – francia fordítására l. Wiet 1955. 160.; angol fordítására vö. Macartney 1930. 208. „The country of the Magyars contains many trees and much water and their ground is moist and they have many fields."; a Dzsajháni-hagyományban ugyanakkor Zimonyi azzal számol, hogy a sok mennyiségjelzőt elhagyva, „szántóföldjeik vannak." vö. Zimonyi 2005. 274.

[2791] Zimonyi 2005. 35.; Kmoskó Mihály fordításában: „A velük szomszédos összes saqaliba fölött uralmat gyakorolnak, azokat nehéz terhekre kötelezik, s azok kezei között a foglyok szerepét játsszák.", vö. Kmoskó 1997. 208.; Czeglédy Károly fordítása szerint „súlyos élelmiszer-adókat vetnek ki rájuk, és úgy kezelik őket, mint foglyaikat," vö. MEH 88. és HKÍF 33. – francia fordításában csak adók (tribut) szerepelnek, vö. Wiet 1955. 160.; angol fordítására Macartney 1930. 208. „They exercise dominion over all the Saqlab [Slavs], who are adjacent to them and they put upon them heavy burdens, and they are in their hands in the position of captives."

[2792] A K.r.h. nevű bizánci kikötőt Kercsként is értelmezték, vö. pl. MEH 88. (Czeglédy Károly), de valószínű, hogy Kherszón városát érthetjük ezalatt, Bóna 2000. 12–13.; Polgár 2000. 199.; Zimonyi 2005. 248–249.

[2793] Zimonyi 2005. 35.; Kmoskó Mihály fordításában: „Mikor azután a maǧǧarīya a foglyokkal Karḫ-ba érnek, a rúm(ok) is feléjük vonulnak ki, mire ott vásárt csapnak; a rabszolgákat átadják nekik és római brokátot, pokrócokat s egyéb római holmikat kapnak." Vö. Kmoskó 1997. 209.; Czeglédy Károly fordításában: „és vesznek bizánci brokátot, gyapjúszőnyegeket és más bizánci árukat," vö. MEH 88. és HKÍF 34. – francia fordítására Wiet 1955. 160.; angol fordítására vö. Macartney 1930. 208. „When the Magyars go with the captives to Karākh, the Greeks come to them and they trade there and deliver over to them the slaves and take Grecian brocades and carpets and other Greek goods."

[2794] Az ellentmondásra utalt Kristó 1996b 54.; vitatta, hogy terményadóról lenne szó Váczy 1958. 302–303.

hely."[2795] Gardézi szövegében az egyik szó, a gīyāh jelenthet zöld füvet, de szénát is, viszont a másik kifejezés (jāy-i farrāḫ) „bőven termő hely, gazdag vegetáció" jelentéssel bír.[2796] Gardézi Ibn Rusztához hasonlóképpen írta le a magyarok téli életmódját: „amikor eljön a tél, az, aki a Ǧayḥūn-tól [ti. nagy folyó – T. S. L.] távolabbra van, a Ǧayḥūn közelébe tér vissza, és ott marad télire és halásznak, s azáltal látják el magukat."[2797] Gardézi is úgy jellemezte a magyarok országát, hogy „csupa fa és láp, talaja nedves."[2798] Megemlékezett arról, hogy „állandóan legyőzik a saqlābokat," „súlyos élelmiszer-ellátmány nyújtására kötelezik a saqlābokat, és úgy kezelik őket, mint foglyaikat."[2799] Gardézi megemlítette, hogy „meg-megrohanják a saqlābokat és rūsokat, s onnan rabszolgákat hoznak, Rūmba (Bizáncba) viszik és eladják őket."[2800] Gardézi tudósítása megegyezik Ibn Rusztáéval, csak a szántóföldekről nem szól.

A Dzsajháni-hagyomány többi képviselője tömörebb híradást őrzött meg a magyarok életmódjáról. A 11. századi Al-Bakri szerint a magyar „olyan nép, melynek sátraik és jurtáik vannak, s az esőzéseket s a füves helyeket követik."[2801] Megemlítette azt is, hogy „lovaik, lábasjószágaik és szántóföldjeik vannak."[2802] Al-Bakri tehát szintén utalt a magyarok szántóföldjeire. A Bakrit kivonatoló 14. századi Abul-Fida csak a nomadizálásra vonatkozó részt vette át: „nekik sátraik és jurtáik vannak, s az esőzéseket s a füves helyeket követik."[2803] A 10. század utolsó harmadában keletkezett Ḥudūd al-Alām („A Világ határai") szerint „télen a köztük és a rūsok között lévő folyónak a partján tartózkodnak. Élelmük a hal, s ezzel látják el magukat…. Ennek az országnak sok fája és folyóvize van."[2804] Az anonim szerzőtől származó földrajzi munka a magyarok területének jellemzését, és téli életmódjukat vette át a Dzsajháni-hagyományból, de nem szólt sem nomád életformájukról, sem pedig szántóföldjeikről. A 12. század eleji al-Marwazi szerint a magyar „sátorlakó nép," „együtt vándorolnak a friss és bőséges fűvel." Szerinte „a magyarok országa fás helyekben gazdag,"

[2795] Zimonyi 2005. 37.; ugyanígy HKÍF 35. (Zimonyi István); vö. még Czeglédy-fordítása, „Nagy sík földjük van, melyet fű borít," vö. Czeglédy 1943b. 106.; idézi még Váczy 1958. 298.; angol fordítására vö. Macartney 1930. 206. „They have a plain, which is all dry herbage and a wide territory."

[2796] Czeglédy fordítása alapján Váczy 1958. 298.

[2797] Zimonyi 2005. 37.; ugyanígy HKÍF 36. (Zimonyi István); angol fordítására vö. Macartney 1930. „when winter comes, any person who is far from the Dzaihun comes near it again and in winter remains there, and they catch fish and subsist thereby."

[2798] Zimonyi 2005. 39.; ugyanígy HKÍF 37. (Zimonyi István); angol fordítására vö. Macartney 1930. „The land of of the Magyars is all trees and standing water, and its ground is moist."

[2799] Zimonyi 2005. 39.; vö. még HKÍF 38. (Zimonyi István); az angol fordításra vö. Macartney 1930. 208. „They have completely subjugated the Slavs and they have always order them to provide food for them and consider them as their slaves."

[2800] Zimonyi 2005. 39.; vö. még HKÍF 38. (Zimonyi István); az angol fordításra vö. Macartney 1930. 208. „They go out to raid Saqlāb and Rūs and carry off [the people] and sell them."

[2801] Zimonyi 2005. 41.; ugyanígy HKÍF 39. (Kmoskó Mihály); angol fordítására vö. Macartney 1930. 207. „They are a people who live in tents and they go in search of the place where there is pasturage."

[2802] Zimonyi 2005. 41.; ugyanígy HKÍF 40. (Kmoskó Mihály); angol fordítására vö. Macartney 1930. 207. „They have horses, flocks and cultivated lands."

[2803] Zimonyi 2005. 41.

[2804] Erre a fordításra vö. Zimonyi 2005. 43.; kevés eltéréssel ugyanő, „Télen egy folyó partján tartózkodnak, amely köztük s a rūs-ok között van. Élelmük a hal, s ezzel látják el magukat. …Ennek az országnak sok fája és folyóvize van.", vö. HKÍF 42. (Zimonyi István) a magyarok országának „sok fája és folyóvize van". Télen „egy folyó partján tartózkodnak," és „élelmük a hal, s ezzel látják el magukat." vö. HKÍF 42.

és „szántóföldjeik vannak.”[2805] Marwazi tehát megemlékezett a nomád életmódról, és a szántóföldekről is, csak a téli halászatról nem tett említést. Marwazi utalt arra, hogy a magyarok „a velük szomszédos sagâlibákat és rūsokat legyőzik, foglyokat ejtenek közülük, a foglyokat Rúmba viszik, s ott eladják őket.” Szerinte a magyarok „vagyonosak és szembetűnően gazdagok, amit kereskedelmüknek köszönhetnek.”[2806] A Marwazit kivonatoló 14. századi Aufi csak a nomád életforma leírását vette át: „Sátorlakó nép. Együtt vándorolnak az állataikkal.”[2807] A 15. századi török Sukrullah szintén a nomád életmódot említette: „ők sátrakkal és állatokkal együtt vonulnak.” Megemlékezett arról is, hogy a magyarok a szláv és rusz foglyokat Bizáncba viszik és eladják.[2808] Muḥammad Kātib szerint „ez a nép éjjel és nappal sátorral és az állatokkal együtt vándorol.”[2809] Haǧǧi Ḥalifa szerint a magyar „sátorlakó nép,” és említést tett a szlávok és ruszok elleni sikeres harcaikról, és arról, hogy foglyaikat „Rūmba viszik és eladják.”[2810]

A Dzsajháni-hagyomány az egyik legfontosabb forrás a honfoglalás előtti magyarság életmódját, gazdaságát illetően, jóllehet az eredeti Dzsajháni-mű hiányában az őt átvevő muszlim szerzők alapján kell rekonstruálni az eredeti forrást.[2811] Újabban Szabados György hangoztatta fenntartását a Dzsajháni-szöveghagyomány forrásértékével kapcsolatban. Szerinte a „Dzsajháni-hagyomány pedig nem egy kézzel fogható szöveg-egész, hanem Ibn Ruszta, Gardézi és későbbi szerzők munkáiból kikövetkeztetett ősváltozat.”[2812] Ez a kétely azért nem megalapozott, mert egyrészt Ibn Ruszta műve, illetve magyarokról szóló híradása időben nagyon közel volt Dzsajháni munkájához, másrészt önmagában is hitelt érdemlő kortárs tudósítás. Kétségtelen, hogy Ibn Ruszta híradása nem személyes tapasztalatokon nyugvó, „első kézből” származó információkat tartalmaz. Maga a Dzsajháni-hagyomány is korábbi feljegyzésekre épített. Mindezek ellenére a Dzsajháni-hagyományt részben átvevő, részben pedig más forrásokból is merítő muszlim szerzők tudósításaik forrásértékét aligha vitathatjuk. A Dzsajháni-hagyomány arról tanúskodik, hogy a honfoglalás előtti magyarság zömének alapvető életformája a nomadizmus volt, sátrakban éltek, a fűvel, a vegetációval együtt vonultak.[2813] Váczy Péter hangsúlyozta, hogy az „arab alapszöveg a zöld legelőn való vándor pásztorkodást írta le,” és ezt „megerősíti különben a boltozatos sátorban való lakás emlegetése is.”[2814] A muszlim források szerint a magyarok a téli hónapokban a legközelebbi

---

[2805] Zimonyi 2005. 45.; Zimonyi hasonló fordítása szerint: „sátorlakó nép, és együtt vonulnak a sarjadó fűvel és a zöld vegetációval,” és „a magyarok országa bővelkedik fákban, szántóföldjeik vannak”, vö. HKÍF 44. (Zimonyi István)
[2806] Zimonyi 2005. 45.; hasonlóan HKÍF 45. (Zimonyi István)
[2807] Zimonyi 2005. 45.
[2808] HKÍF 47. (Zimonyi István) – török fordítása szerint: „együtt utaznak ingóságaikkal, sátraikkal, [az uralkodó] kíséretével, az uralkodó udvarával és az állatokkal.”; hasonlóan Zimonyi 2005. 47.
[2809] Zimonyi 2005. 49.
[2810] Zimonyi 2005. 49.
[2811] Újabban az „életmód vonatkozásában a leginkább hitelt érdemlőnek” minősítette a Dzsajháni-hagyományt az írott források hitelességét (másodkézből valók, toposzokat tartalmaznak) szkeptikusan megítélő Takács Miklós, vö. Takács 1997. 181–182.
[2812] Szabados 2011. 172.
[2813] Váczy 1958. 298.; hasonlóan Kristó 1995a. 97.; Kristó 1996b. 52.; Zimonyi 2005. 275.
[2814] Váczy 1958. 298.

folyóhoz húzódtak és halászattal foglalkoztak.[2815] Három forrás (Ibn Ruszta, Al-Bakri és Al-Marwazi) is utalt szántóföldjeikre, ami alapján Zimonyi István joggal vélekedett úgy, hogy a Dzsajháni-hagyomány részét képezte a szántóföldek említése a honfoglalás-kori magyaroknál.[2816] Vitatott a földművelés súlya a korabeli magyar törzsszövetség életében. Az egyik felfogást képviselő Kristó Gyula szerint a földművelés „éppen olyan alárendelt, kiegészítő (döntően az állatok takarmányozását szolgáló) tevékenység volt a nyári időben, mint a halászat a folyók mellett a téli időben."[2817] Dienes István úgy vélekedett, hogy a szántóföldek a folyóparti téli szállások mentén voltak.[2818] Az is vitatott, hogy a magyarok,[2819] vagy pedig szláv foglyaik művelték ezeket.[2820] Kmoskó Mihály felvetette azt a lehetőséget, hogy az idézett leírás a Kárpát-medencei szállásterületre vonatkozik, de ez nem változtat a 9–10. századi magyarság életmódjának megítélésén.[2821] Egyértelműen kizárható viszont a Perényi József által felvetett ötlet, hogy a szlávok szántóföldjeiről lenne szó, amelyet a magyarok adóztattak volna.[2822] Váczy Péter mintaszerű elemzése szerint a honfoglalás előtti magyarság lovasnomád volt, de nem tartozott a száraz steppei nomádok (Vollnomaden) csoportjába, hanem az erdős övezetben lakott, fő foglalkozása a nomád pásztorkodás volt, két mellékfoglalkozása pedig a télen űzött halászat, valamint a földművelés.[2823] Szabó István Ibn Ruszta a „magyarok sok vetéséről" szóló leírására, a magyar nyelv bolgártörök jövevényszavaira, valamint 18–19. századi néprajzi analógiákra (baskír) alapozva foglalt állást a honfoglalás előtti magyarság életmódját illetően. Szerinte a „lebédiai–etelközi magyarok tél kezdetén a már egyszer elfoglalt téli szállásaikra vonultak el, s hogy e szántott-vetett földekkel övezett állandó téli szállásaik már faluszerű települések voltak." Szabó úgy vélte, hogy „a magyarok a teljes nomádság és a letelepedettség valamilyen közbeeső fokán álltak a honfoglalás idejében," amelyet lehet félnomádnak nevezni.[2824] Györffy György korábban nomádnak tekintette a magyarságot. A Dzsajháni-hagyomány alapján utalt arra, hogy „a magyarság helyváltoztató életmódot folytatott és törzsszervezetben élt."[2825] Későbbi munkáiban félnomádnak tekintette a magyarok életmódját, gazdálkodását. A Dzsajháni-hagyomány tudósítását ekkor már úgy értelmezte, hogy „a magyarok állandó téli szállásai a folyók mentén sorakoztak; tavasszal ezek szomszédságában szántottak, és elvetették a gabonát, ezt követően kihajtották állataikat a külső nyári legelőre, aratás idejére pedig visszatértek a víz melletti téli szállás közelébe."[2826] Zimonyi István álláspontja szerint a

[2815] Váczy 1958. 294.; Zimonyi 2005. 275.
[2816] Zimonyi 2005. 274.
[2817] Kristó 1996b. 54.
[2818] Dienes 1978. 30.
[2819] Váczy 1958. 303. – a török jövevényszavak alapján feltételezi ezt, bár elvileg a szláv foglyok egy részének bekapcsolását sem veti el, hasonlóan Deér 1943. 145.
[2820] Kristó 1995a. 193.; Kristó 1996b 54.
[2821] Kmoskó Mihály felvetése, idézi HKÍF 33.; Kristó 1995a. 193–194.
[2822] A felvetésre vö. Perényi 1956. 28. – ennek elutasítására Váczy 1958. 302.
[2823] Váczy 1958. 302.
[2824] Szabó I. 1966. 26–28, 34–35.
[2825] Györffy 1959. 142, 153.
[2826] Györffy 1977c. 17.; ehhez hasonlóan Györffy 1983b. 369.

Dzsajháni-hagyomány egy sokoldalú közösség képét rajzolja meg, ahol nomádok élnek, de földművelést is folytatnak, és a kereskedelemben is részt vesznek. Elképzelése szerint a déli steppeövben lakó magyarok sátorlakó nomádok voltak, ugyanakkor a ligetes steppén és erdővidéken lakó rész magas fokú földművelést folytatott. A magyarság bekapcsolódott a távolsági kereskedelembe is. Az erdővidékre vezetett hadjárataival rabszolgákat szerzett, akiket a Krím-félsziget központjában értékesített.[2827] Róna-Tas András a Dzsajháni-hagyományra is hivatkozva, de inkább nyelvészeti, régészeti források segítségével feltételezte, hogy „egyes nemzetségek nomád legelőváltása és más csoportok földművelő állattartó gazdálkodása között széles átmeneti formák is voltak, s ezek tovább bontakoztak ki a honfoglalás után."[2828] Sándor Klára nomádoknak minősítette a magyarokat, részint Ibn Ruszta leírása, részint pedig nyelvészeti érvek (török jövevényszavak) alapján. Szerinte a magyaroknál a „nomád gazdálkodás és életmód legfontosabb szervezőeleme továbbra is a nagyállattartás – a ló- és szarvasmarhatenyésztés – volt." Emellett a magyarok a többi eurázsiai nomád néphez hasonlóan, földművelést is folytattak, továbbá a „nomád gazdálkodás keveset emlegetett, mégis rendkívül fontos" ágát, a halászatot is gyakorolták.[2829] Nézetem szerint a Dzsajháni-szöveghagyomány egy nomád életformájú népességet jellemez, amelynek fő termelési ága a nomád állattartás volt. A magyarok ismerhették a földművelést és egyes csoportjai – családjai, a portyázásokban részt nem vevő rétegei, szláv foglyai – révén kiegészítő foglalkozásként űzhette ezt. Télen halászattal is foglalkoztak, a hadjáratokon ejtett foglyokkal pedig kereskedtek.[2830]

A 870–880-ra vonatkoztatható Dzsajháni-hagyományt követi a kortárs, Bölcs Leó bizánci császár 10. század elejére tehető, Taktika című művének több passzusa. Noha a bizánci uralkodó átvette Maurikiosz császár 6. századi hadtörténeti művét (Stratégikon), két vonatkozó passzusa is önálló, korabelinek tartható betoldás.[2831] Az egyik betoldása szerint a szkíta népek – akik közé a bolgárokat és a türknek nevezett magyarokat is besorolták a bizánci szerzők – „sok fő alatt állnak, és a közügyekben nemtörődömök; *általában nomád életet élnek* [kiemelés tőlem – T. S. L.]. Csupán a bolgárok és kívülük még a türkök népe fordít gondot az egyöntetű hadrendre. Így a többi skytha népnél nagyobb erővel vívják a közelharcokat, és egy főnek az uralma alatt állnak."[2832] A bizánci császár a másik betoldásban hangsúlyozta is; a bolgárok annyiban különböznek a türköktől (magyaroktól), hogy amikor magukévá tették „a keresztények hitét, „akkor hitetlenségükkel együtt vadságukat és *nomád* [kiemelés tőlem – T. S. L.] voltukat is levetkőzték."[2833] Ezekben a

[2827] Zimonyi 2005. 275–276.
[2828] Róna-Tas 1996a. 285.
[2829] Sándor 2011. 255–256.
[2830] Tóth 2010. 89.
[2831] Kristó Gyula szerint a magyarokat négy szerző öt adata minősítette nomádnak a 895–950 közötti korból, ebből kettő Bölcs Leó Taktikájában szereplő kortárs betoldás, vö. Kristó 1995d. 52–53.; Kristó 1996b. 61–62.
[2832] Bölcs Leó, Taktika XVIII. 43. caput, vö. HKÍF 104.; ÁMTBF 17–18.; vö. Váczy 1958. 297.; Kristó 1995d. 52.; Kristó 1996b. 61.
[2833] Bölcs Leó, Taktika XVIII. 61. vö. HKÍF 107.; ÁMTBF 20.; értelmezésére Váczy 1958. 310–311.; Kristó 1995d. 53.; Kristó 1996b. 62.

passzusokban Bölcs Leó az átvett szövegtől függetlenül utalt a magyarok nomadizmusára, előbb a Bizánctól északra lakó népek (szkíták), utána pedig a bolgárok kapcsán, akik immár nem nomádok, mint a többiek. Más, Maurikiosztól kölcsönzött szövegrészekben is megemlékezett a türkök nomád voltáról: „Ez a nép tehát, mint amely egy fő alatt áll, fellebbvalóitól kemény és súlyos büntetéseket szenved elkövetett vétkeiért, s mint amelyet így nem szeretet, hanem félelem tart féken, a fáradalmakat és nehézségeket derekasan tűri, dacol a hőséggel és faggyal és a szükségesekben való egyéb nélkülözéssel, lévén *nomád nép* (kiemelés tőlem – T. S. L.).”[2834] A bizánci uralkodó megjegyezte, hogy „nemzetségek és törzsek szerint szétszéledve legeltetik lovaikat folyvást, télen–nyáron.”[2835] Utóbbi passzusok átvételek, tehát eredetileg a 6. századi, igazi türkökre, a türk birodalomra vonatkoztak. Mindezek az idézett szövegrészletek – akár önálló betoldások, akár pedig átvételek egy korábbi szövegből – arra engednek következtetni, hogy a kortárs Bölcs Leó császár azonosította az általa türköknek nevezett magyarok életmódját a 6. századi igazi türkökével, és egyaránt nomádnak tartotta őket.[2836] Takács Miklós megkérdőjelezte Bölcs Leó császár tudósításainak hitelességét, és hangsúlyozta a bizánci uralkodó tájékozatlanságát mind az igazi türkök, mind pedig a korabeli „türkök,” a magyarok esetében. Takács nézete szerint bizánci toposz a türkök nomadizmusa.[2837] Szabados György kevésbé negatívan ítélte meg Bölcs Leó hitelességét. Szerinte nem lehet „tartalmi fedezet nélküli toposznak” tartani a 900-as évek elején leírt tudósítást, mert VI. Leó „aktualizálta, bővítette” forrását. Hozzátette azt is, hogy a Taktika „másodkézből és első kézből vett információk egyvelegét tartalmazza.”[2838] Jómagam Váczy Péter nézetével értek egyet, aki kiemelte a bizánci baszileusz kapcsolatait a magyar törzsszövetség vezetőivel.[2839] Bölcs Leónak ugyan nem voltak személyes tapasztalatai a magyarok életmódjáról, de követe, Nikétász Szklérosz járt az etelközi magyar szállásterület al-dunai határánál, és ott tárgyalt a magyarok vezetőivel.[2840] Úgy vélem, hogy Bölcs Leó követeként járt a Kárpát-medencei szállásterületen Gábriel klerikosz is, aki közvetlenül tájékozódhatott a magyarok életmódjáról. Így számomra valószínűnek tűnik, hogy nem nomád toposzról van szó, hanem a bizánci követek révén szerzett tapasztalatról, amelyre építve, Bölcs Leó császár és fia, VII. Konsztantinosz, egy letelepült civilizáció szemszögéből, saját kora türkjeit, a magyarokat nomádnak tekintette, és életmódjukat, harcászatukat is így jellemezte.[2841]

Bölcs Leó kortársa, Regino apát, 907-ben befejezett krónikájában, a 889-es évnél jegyezte le a magyarok életmódjával kapcsolatos információit. Reginónak személyes

---

[2834] Bölcs Leó, Taktika XVIII. 46. vö. HKÍF 105.; ÁMTBF 18.; Szabados államelméleti megközelítés miatt ezt az idézetet választotta a magyarok nomád voltával kapcsolatban, vö. Szabados 2011. 172.
[2835] Bölcs Leó, Taktika XVIII. 53. vö. HKÍF 106.; ÁMTBF 19.; vö. még Kristó 1996b. 53.
[2836] Kristó 1995a. 98.; legújabban Szabados 2011. 167.
[2837] Takács 1997. 181–182.
[2838] Szabados 2011. 172.
[2839] Váczy 1958. 310.
[2840] Tóth 2010. 90–91.; Takács Miklós azt hangsúlyozta, hogy Nikétász „személyes élményei csak a két fejedelem személyére és kíséretére korlátozódhattak,” Takács 1997. 182.
[2841] Váczy 1958. 310–311.; Kristó 1995a. 106–107.; Tóth 2010. 91.

tapasztalatai aligha lehettek a magyarokról a távoli Trierben vagy Prümben, értesüléseit másodkézből szerezte. Újabban Szabados hangsúlyozta, hogy Regino esetében a „nagy térbeli távolság int óvatosságra."[2842] Nézetem szerint kortárs szerzőként figyelembe kell vennünk Regino krónikáját. Regino szerint a magyarok „először is a pannónok és az avarok pusztáin kóboroltak, vadászattal és halászattal szerezvén meg mindennapi táplálékukat."[2843] A magyarok lovasnomád harcmodoráról is tudósított Regino. Eszerint „előrenyomuló vagy visszaforduló lovaikon harcolnak. Minden idejüket lovaikon töltik, azokon szoktak utazni, tartózkodni, gondolkodni és beszélgetni. Gyermekeiket és szolgáikat nagy igyekezettel tanítják lovagolni és nyilazni."[2844] Utóbbi tudósítását Iustinustól vett kölcsönzésnek tekinthetjük.[2845] Szabados úgy értékelte Regino információit, hogy a „nomád élet jellegzetességeit láttatja." Hozzátette, hogy „harcmodoruk megjelenítése mellett a pannonok és avarok pusztáin végzett halászgatásra és vadászgatásra tett utalás tartozik ide."[2846] Ennek kapcsán megjegyezném, hogy a nomád harcmodor kiemelése indokolt, viszont Szabados elfelejtkezni látszik a nomád életmódra utaló „kóboroltak" (pererrantes) kifejezésről.[2847] Regino toposz-jellegű leírásából kitűnik, hogy a magyarok lovasnomád harcmodort alkalmaztak, kóborlásuk említésével utalt nomadizmusukra, kiegészítő foglalkozásként pedig a halászatot és vadászatot említette.[2848] Regino híradása a magyarok nomadizáló életmódjáról, és a halászatról, összecseng a Dzsajháni-hagyomány tudósításával.

Szintén a honfoglalás-kori magyarok életmódjára vonatkozik az az adat, amelyet a 12. század elején befejezett orosz őskrónika őrzött meg a 898-as évnél. Eszerint „vonultak az ugrok (magyarok – T. S. L.) Kijev mellett a hegyen keresztül, amelyet ma Ugorskoe-nak neveznek, és megérkezvén a Dnyeperhez, megállottak sátraikkal, mert úgy vándoroltak, mint a polovecek."[2849] A híradás a sátrakkal vándorló magyarokról emlékezett meg, és ezzel nomád voltukra utalt.[2850] A PVL azonban kései forrás, amit a 11–12. századi polovecekre, fehér kunokra való utalás igazol.[2851] A forrás szerkesztője nem tekinthető kortárs szemtanúnak, de a híradás korábbi bizánci forrásra mehet vissza, ezért közvetve számolhatunk vele.

Az időben következő tudósítás Maszúdi (Al-Maszúdi) 943–947 között írt művében található. Maszúdi négy turk népről is megemlékezett, amelyek „részben nomádok, részben letelepültek," és „királyaik nomád életet folytatnak."[2852] A muszlim szerző szerint a harcias

---

[2842] Szabados 2011. 172.
[2843] SRG Regino 132.; „Et primo quidem Pannoniorum et Avarum solitudines pererrantes, venatu ac piscatione victum cotidianum quaeritant." – magyar fordítására vö. HKÍF 198-199. (Kordé Zoltán)
[2844] SRG Regino 133.; HKÍF 198–199. (Kordé Zoltán); ezt idézte a nomadizáló életmódban kulcsfontosságú ló szerepével kapcsolatban Reginótól Kristó 1995a. 24.
[2845] Vö. SRG Regino 133. – a Iustinustól való átvételre utalt a szöveg kiadója.
[2846] Szabados 2011. 167–168.
[2847] Uo. – Megjegyzendő, hogy Szabados a nomád vándorló életmód helyett a „pusztákon végzett halászgatást" (sic!) és vadászgatást említi, ami mindenképpen furcsa képzavarnak tűnik.
[2848] Kristó 1995a. 24, 99–100.; Szabados 2011. 167.; Tóth 2010. 91.
[2849] MEH 126. (Kniezsa István); HKÍF 174. (Ferincz István)
[2850] Váczy 1958. 297.; Kristó 1995a. 99.; Kristó 1996b. 53.
[2851] Takács 1997. 199.
[2852] HKÍF 52–53.; „ezek részben nomádok (badw), részben földművesek (hadar)", vö. Zimonyi 2005. 227.

turk népek szomszédosak a kazárokkal és alánokkal, egészen Bizáncig és Andalúzia környékéig portyáznak. Maszúdi meg is nevezte e törzseket, népeket: b.ğ.ny (besenyő?), baǧǧird (baskír–magyar?), b.ğ.nāk (besenyő?), és nuk.r.da (onogur–magyar?).[2853] Korántsem egyértelmű a Maszúdi által említett népek azonosítása. Kristó Gyula szerint az „első név talán, a harmadik bizonyosan a besenyőkre vonatkozik." Hozzátette, hogy „a második név rejti a magyarokat, a negyedik esetleg az onogurokat."[2854] Nézetem szerint valószínűsíthető, hogy a besenyők és magyarok két-két csoportjáról írhatott Maszúdi.[2855] Ezt megerősítheti a felsorolás sorrendje. Először az oguzokkal maradt besenyő néprész, aztán a Volgánál levő baskír-magyarok, majd a Don–Duna közé költözött nagyobbik besenyő csoport, végül pedig a Kárpát-medencében élő magyarok. Maszúdi csak e népek királyainál állapítja meg nomád voltukat, míg a négy nép esetében részben nomádnak, részben letelepültnek nyilvánítja őket. Kristó Gyula szerint nem egyértelmű, hogy mely nép minősült Maszúdi értelmezésében nomádnak, és melyik letelepültnek.[2856] Kristó úgy értelmezte Maszúdi forráshelyét, hogy a négy nomád elit népéhez egyaránt tartoztak nomádok, és alávetettként letelepültek."[2857] Úgy vélem, hogy a muszlim szerző mindegyik népre érthette a felemás megjelölést. Információi szerint a besenyők és a magyarok mindkét csoportjánál voltak nomád, és letelepült csoportok. A letelepült csoportok közé sorolhatjuk a besenyők vagy a magyarok által alávetett vagy fogságba hurcolt idegen etnikumokat. Ilyenek lehettek a Kárpát-medencében a magyar uralom alá került népek: a szlávok, túlélő avar töredékek és onogurok.[2858]

Maszúdi után időben következő adatként a 11. századi hispániai mór krónikás, Ibn Hajján 942-es hispániai kalandozásra vonatkozó tudósítását kell említenünk. A történetíró azt írta a magyarokkal azonosítható turkokról, hogy „szálláshelyeik a Duna mentén vannak, ők pedig *nomádok, mint a beduinok* (kiemelés tőlem – T. S. L.). Városaik nincsenek, sem házaik, hanem nemezsátrakban laknak, szétszórt táborhelyeken."[2859] Ibn Hajján „közvetlen forrásból" is meríthetett. Kristó szerint szóbeli információról lehet szó, amely „azoktól származik, akik részt vettek a hispániai kalandozásban, majd fogságba estek, utóbb pedig iszlám hitre tértek, és a kalifa szolgálatába álltak."[2860] Elter István átvette a művet kiadó Chalmeta hipotézisét, hogy Ibn Hajján forrása egy „turk-szakértő" lehetett, aki nem turk (magyar) származású volt.[2861] Elter szerint a spanyolországi arab anyagban Ibn Hajján rendelkezésére állhatott egy helyi munka. Ez rögzítette a magyarokkal kapcsolatban azt, hogy „legalábbis a népnek az a része, amelyik rendszeresen kalandozott – az arabok

---

[2853] HKÍF 53. (Czeglédy Károly–Kmoskó Mihály)
[2854] Kristó 1996b. 62.
[2855] Kristó 1980. 270.
[2856] Kristó 1995a. 100.; Kristó 1996b. 62.
[2857] Kristó 1997b. 256–257.
[2858] Kristó 1996b. 62.; Tóth 2010. 93.
[2859] HKÍF 65. (Czeglédy Károly); újabban Elter 2009. 63, 78, 88.; a Chalmeta–Corriente–Subh 1979. alapján készült fordítás arabokat említett és nem beduinokat, Czeglédy, 1985. 132. „A Duna mellett laknak és nomádok, mint az arabok. Nincsenek városaik és házaik. Sátrakban élnek, szétszórva." vö. még Kristó 1983. 74.
[2860] Erre a feltevésre Kristó 1995a. 100.
[2861] Elter 2009. 77–78.; a nem turk informátorra gondolt korábban Kristó 1983. 61.

összehasonlításában nomádnak számított."[2862] Ibn Hajján híradásának forrásértékét újabban többen is megkérdőjelezték. Takács Miklós azt hangoztatta, hogy Ibn Hajján nem krotárs szerző vagy szemtanú, „ő is csak másodkézből (Az őket jól ismerők elmondásából) származó információkat tudott rögzíteni." Szerinte Ibn Hajján ismeretlen adatközlői „kétségen felül valótlanságot állított(ak), amikor a korabeli magyarságot egyetemlegesen sátorlakó népnek minősítették."[2863] Szabados György kiemelte, hogy a mór történetíró „az egykorú támadásnak nem egykorú szemtanúja, hanem feldolgozója volt," és „a Katalóniáig jutott magyar támadás kapcsán figyelt fel az író a távoli Kárpát-medencére." Utalt arra, hogy Ibn Hajján „összehasonlító elemzéssel szemlélteti a magyarok nomadizmusát." Felvetette azt a hiperkritikus kérdést, hogy vajon Ibn Hajján, vagy inkább forrása hány beduint és hány magyart láthatott.[2864] Elter a kalandozókra szűkítette le a nomád fogalmat, „szerinte a türkös honfoglaló magyarság félnomád–nomád elemei állhattak a kalandozók soraiba."[2865] Nézetem szerint abból a tényből, hogy Ibn Hajján nem kortárs történetíróként számolt be a hispániai magyar kalandozásról, és meg nem nevezett informátorok alapján minősítette a Kárpát-medencei magyarság életmódját nomádnak, nem következtethetünk arra, hogy tudósítása nem bír forrásértékkel. Ibn Hajján a letelepült hispániai mór civilizáció szemszögéből tekintette nomádnak a magyarokat,[2866] amikor a beduin arabokhoz hasonlította őket.[2867] A mór történetíró a magyarok nomadizmusát jellemzi azzal, hogy nemezsátrakban élnek és nem házakban, és nincsenek városaik, hanem szétszórva laknak.[2868] Kristó Gyula párhuzamként említette Jakut muszlim szerző híradását, „amely szerint a tokuzoguzok a turkok közt olyanok, mint a beduinok, sátorpillérrel ellátva utazgatnak és ütnek tábort."[2869] Ibn Hajján nem a kalandozó magyarok nomadizmusáról emlékezett meg, hanem a Kárpát-medencében élő magyarságot minősítette nomádnak. Egy nomád közeg bocsáthatott ki egy nomád módon harcoló sereget, amely 942-ben megjelent az Ibér-félszigeten.

A DAI-ban is találhatunk olyan adatokat, amelyeket a magyarok nomadizmusával hozhatunk kapcsolatba. A 30. fejezet egyik passzusa közvetlenül is gyanúba került. Konsztantinosz császár Dalmácia, Salóna városa és az avarok kapcsán jegyzett fel egy érdekes történetet. Az ominózus mondatot Moravcsik Gyula úgy fordította, hogy „az avarok a Duna folyón túl tanyáztak, ahol most a nomád életet élő türkök [magyarok – T. S. L.] vannak."[2870] Moravcsik a magyarokra vonatkoztatta a „nomád életet élve" jelentésű kifejezést. Szádeczky-Kardoss Samu és Olajos Terézia rámutatott arra, hogy a szövegben

---

[2862] Elter 2009.77–78. 126.
[2863] Takács 1997. 183.
[2864] Szabados 2011. 169.
[2865] Elter 2009. 126.
[2866] A török (köztörök nyelvűnek tekintett), ázsiai eredetű honfoglaló magyarokat, Árpád népét nomádnak minősítette e forrás alapján, Vékony 2002. 187.
[2867] Kristó 1995d. 53.; Kristó 1995a. 100–101.; Kristó 1996b. 62.
[2868] Kristó–Makk 2001. 160.
[2869] Jakut tudósítására vö. HKÍF 20.; a párhuzamra Ibn Hajján szövegével vö. Kristó 1995a. 101.; a muszlim földrajzi irodalom közhelyének tekintette a beduinokhoz való hasonlítást Takács 1997. 183.
[2870] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 82r. vers. 8-12.; DAI 30,21-23; vö. DAI 140–141.; ugyanígy fordította Moravcsik Gyula később is, vö. ÁMTBF 39.

szövegtagoló jel áll a „türkök” (Tourkoi) és a „nomád” (nomáda) szavak között.[2871] Így helyesebb úgy fordítani az idézett passzust, hogy „az avarok a Duna folyón túl tartózkodtak, ahol újabban a türkök [magyarok] vannak, és nomád életet éltek.”[2872] A DAI más fordítói figyelembe vették a mondatot tagoló vesszőt.[2873] Ez utóbbi fordítások azért pontosabbak, mert a hiteles 11. századi kézirathoz ragaszkodva, három részre tagolják a mondatot, és a kéziratban levő vesszőt is kiteszik.[2874] A görög szöveget szószerint így fordítanám: „Mert az avarok a Duna folyónak azon az oldalán bírtak tartózkodási helyet, ahol most vannak a turkok, nomád életet élve.” Míg a központozás elhagyásával a magyarokra értelmezhető a „nomád életet élve” kifejezés, a vessző kitétele esetén inkább az avarok jöhetnek szóba. A szöveg alapján nem egyértelmű, hogy az avarokra vagy a türkökre/magyarokra vonatkoztatható-e a nomád élettel kapcsolatos utolsó tagmondat.[2875] Váczy Péter és Kristó Gyula a magyarokra értelmezte a konsztantinoszi passzust.[2876] Korábbi nézetem szerint mindkét népre, az avarokra és a magyarokra is érvényes lehetett ez a megállapítás, mégis a központozás bizonytalanságai ellenére inkább a magyarokra utalhat, hiszen az értelmezői mellékmondat a türkök (magyarok) után szerepel. Másrészt már Bölcs Leó is nomádnak tekintette a magyarokat, és nomád minősítését elvileg a fia is átvehette.[2877] Olajos Terézia alapos filológiai érveket hozott fel amellett, hogy az avarokra értendő a „nomád életmódot éltek” mellékmondat. Rámutatott arra, hogy Konsztantinosz gyakran úgy határozta meg egy nép korábbi szállásterületét, hogy utalt egy saját korában ott lakó másik népre. Ebben az esetben egy sémát alkalmazott a császár, amely egy helyhatározó kötőszóból (entha), időhatározóból (artiós), népnév-alanyból és igei állítmányból (eisin oi Tourkoi)” állt.[2878] Olajos utalt arra, hogy ezt a konstrukciót („ahol most vannak a türkök”), vessző választja el az utolsó tagmondattól („nomád életet éltek”). Nézete szerint ugyan az első tagmondat alanyai, az avarok (Avareis) valóban távolabb állnak az utolsó tagmondat állítmányától (dzóntes), mint a turkok (Tourkoi), de ennek ellenére összetartoznak.[2879] Hozzátette, hogy Konsztantinosz tudott az avarok nomád voltáról más, általa kivonatolt munkából is.[2880] Olajos érvei meggyőzőek, így a DAI 30. fejezetét nem lehet a magyarok nomád életmódja vonatkozásában bizonyítéknak tekinteni. A 30. fejezet további érveket ad az avarok nomád

---

[2871] Olajos 2012. 196.
[2872] A fordításra vö. Szádeczky-Kardoss 1992. 152.; az értelmezésre Olajos 1995. 47–50.; Olajos 2012. 195–196.
[2873] R. J. H. Jenkins angol fordítására vö. DAI 1967. 141. „For the Avars had their haunts on the far side of the river Danube, where now are the Turks, and led a nomad life.; német fordítására vö. Belke–Soustal, DAI 1995. 159. „Denn die Awaren hielten sich jenseits der Donau auf, wo sich jetzt die Türken befinden, und führten ein Nomadenleben.”; legutóbb felpontként értelmezte az interpunkciót Farkas Zoltán, ezért nem tulajdonított az értelmezésben ennek jelentőséget, vö. Farkas 2013.
[2874] Az Országos Széchenyi Könyvtárban levő fotókópia vonatkozó sorait fénymásolatban közölte Olajos 2012. 199. o. 1. ábra.; vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 82r. vers.8-12.
[2875] A magyarokra értelmezte Kristó 1995a. 102.; a magyarokra és az avarokra is vonatkoztatható, vö. Takács 1997. 200.
[2876] A magyarokra értelmezte Váczy 1958. 310.; Kristó 1983. 52–53.; feltételesen Kristó 1995a. 102.; Kristó 1996b. 62.
[2877] Tóth 2010. 92–93.
[2878] Olajos 2012. 195. – több példát is említ erre a szerkesztésre, pl. DAI 27,31; 30,62-63.; 38,31; 40,4-25.
[2879] Olajos 2012. 196.
[2880] Olajos 2012. 196–197.

életmódja mellett. Konsztantinosz megemlíti a Duna folyón túl lakó avarok kapcsán azok „barmait”, ami állattartásukra utal.[2881] Tudósítása szerint az avarok férfijai és a fiatalság hadjáratra (taxidion) mennek, és csak az avarok feleségei és gyermekei maradnak otthon.[2882] Utóbbi passzus az avarok nomád hadviselésére utal. A DAI 40. fejezete szerint a magyarok a bolgár–besenyő támadás idején hadjáraton (taxeidion) voltak, ami megkönnyítette ellenfeleik dolgát. A legkorábbi hiteles kézirat és a szöveg belső logikája alapján a DAI vitatott helyén csak az avarok nomadizmusa jöhet szóba. Valószínűnek tartom ugyanakkor, hogy a magyarok is nomád módon éltek a Duna folyón túli, egykori avar szállásterületen.

Konsztantinosz közvetve szólt a magyarok nomadizmusáról, amikor korábbi, levediai (Khidmasz–Khingilusz) és etelközi szállásterületeiket (Dnyeper, Dnyeszter, Bug, Prut és Szeret), valamint új, Kárpát-medencei hazájukat, Turkiát (Temes, Tútisz, Maros, Körös, Tisza) folyókkal írta körül. Kristó Gyula kiemelte, hogy csak az avarok, a besenyők és a magyarok esetében említette a bizánci császár a folyókat, mint lokalizációs pontokat, mivel nem rendelkeztek városokkal, mint a letelepedett népek.[2883] Kristó utalt a DAI nomád szemléletének megfelelő párhuzamra a 940-es évekből, Ibn Hajján leírására, a Duna mellett lakó nomád magyarokra, akiknek nincsenek városaik és házaik, hanem sátrakban laknak.[2884] Úgy vélem, hogy Konsztantinosz nomádoknak tartotta magyarokat, csakúgy mint turkiai szállásterületük korábbi lakóit, az avarokat, vagy etelközi szállásaik elfoglalóit, a besenyőket.

Összegezve a rendelkezésünkre álló, zömmel 10–11. századi, de későbbi időszakból is származó írott kútfőket, amelyek a 870-950 közötti időszak magyarságának életmódjáról és gazdaságáról tájékoztatnak, a következőket állapíthatjuk meg. Kétségtelenül vázlatos kép rajzolódik ki, amely adódik az írott források szűkösségéből, a toposzok alkalmazásából, a letelepült kultúrák sajátos, a nomád életformát leértékelő szemléletéből is. Nyilvánvaló, hogy régészeti, nyelvészeti és néprajzi stb. forrásokra is szükségünk van, az írott forrásokból levonható következtetések pontosítására. Az írott források egyfajta előnnyel rendelkeznek az életmód és gazdaság megítélésének kérdésében, valamivel pontosabb időrendet biztosítanak. A sokrétű írott forrásanyag (a Dzsajháni-hagyomány kútfői, Bölcs Leó hadtörténeti munkája, Regino krónikája, az orosz őskrónika, Maszúdi műve, Ibn Hajján históriája és Konsztantinosz munkája) megvilágítja a korabeli magyarság életmódját, gazdálkodásának főbb jellemzőit. Az írott kútfők tanúsága szerint a magyarok a téli és nyári szállásaik között vándorló, a vegetációt követő, sátrakban élő, pásztorkodó nomádok voltak.[2885] Legfőbb gazdasági tevékenységük a nomád állattartás volt. Kiegészítő gazdasági tevékenységként télen halászatot, emellett földművelést folytattak. Életmódjukhoz hozzátartoztak a portyák, amelyeken foglyokat ejtettek és élelmiszeradót szedtek. A foglyokkal kereskedtek, cserébe drága brokátokat, szöveteket szereztek. A nomadizálás (nyári és téli szállások), és a

[2881] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 82r. vers. 12-15.; DAI 30,24; vö. DAI 2003. 140–141.
[2882] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 82r. vers. 18–82v. vers. 1-4.; DAI 30,26–28; vö. DAI 2003. 140–141.
[2883] Kristó 2002b. 3–7.
[2884] Kristó 2002b. 6.
[2885] Engel szerint az írott források a magyarokat nomádnak látják, vö. Engel 2001. 18.

gazdasági élet igazodott a folyókhoz, városaik, de még talán állandó téli szállásaik sem voltak ekkor.[2886]

A Kárpát-medencei régészeti leletek fontos és gyarapodó forrásbázisát jelentik a 10. századi magyarság életmódja, gazdasága és társadalma kutatásának. Nem lévén régész, csak a vonatkozó szakirodalom tükrében tekintem át a kérdéskört. A régészeti forrásanyag egyrészt jelenti a feltárt temetőket, sírokat és a bennük talált, – a kapcsolódó tudományág, az antropológia (embertan) által is tanulmányozott – emberi, illetőleg állati csontokat és a mellékleteket. A régészeti forrásbázis másik fontos területe a telepkutatás, az egykori települések, házak, régészeti emlékeinek kutatása.[2887] A régészeti kutatás jelentős számú, tágabban értelmezett honfoglalás-kori (895–970 közötti), illetőleg kora Árpád-kori, azaz 10–12. századi településsel számolt, nemcsak temetőkkel.[2888] A szállások és települések, illetve az ún. szállási temetők és falusi temetők kutatása természetesen összekapcsolandó.[2889]

A régészettudomány, akárcsak a történeti kutatás, problémákkal küzd a magyar őstörténet vonatkozásában. A legjelentősebb nehézség a leletek időbeli meghatározása, a kronológia kérdése. A datálás többféle módon történhet.[2890] A leghagyományosabb módszer a sír, a lelőhely pénzzel (érmével) való időmeghatározása.[2891] E módszer problémáját az jelenti, hogy kevés sírban találtak pénzt. Kovács László szerint a „X. századi idegen érméket tartalmazó honfoglalás kori temetkezések száma egyharmadával nőtt [ti. 1989-es monográfiájában említett adathoz képest – T. S. L.], 91-ről 126-ra nőtt."[2892] Jelenleg tehát csak 126 pénzérmét is tartalmazó honfoglalás kori magyar sírleletről tud a régészeti szakirodalom, ami megnehezíti a leletek értékelését. A pénzérmék hadizsákmány vagy kereskedelem révén kerültek a magyarok birtokába, kincsként vagy díszként kerültek megőrzésre (átlyukasztott érmeként). Az érme verési dátuma (a külföldi uralkodó uralkodási ideje) csak a terminus post quem-et adja meg, a pénz magyar sírba kerülésének ideje bizonytalan. Az egyik álláspont szerint a pénzveréshez képest egy évtizeden belül is sor kerülhetett erre, a másik feltevés szerint ez 25–30 év, vagy akár három–öt évtized is lehetett.[2893] Kovács László hangsúlyozta, hogy „megválaszolhatatlan a pénzmellékletes sírokban nyugvó személyek két életrajzi vonatkozású kérdése: mikor (hogyan) szerezték meg

---

[2886] Összefoglalóan Tóth 2010. 95–96.

[2887] A településtörténeti kutatásokra és a 10. századi településekre Mesterházy 1980. 10, 12–31.; falvakra Fodor 2009. 87–88.; a településtörténeti kutatás fontosságát hangsúlyozta Takács 1997. 187–191.

[2888] 150 Hajdú-Bihar megyei régészeti lelőhellyel számolt, ebből 114 településsel és 49 temetővel, amelyek között vannak összetartozó párok is, vö. Mesterházy 1980. 10–23.

[2889] Átfogó és alapos vizsgálatra legutóbb Kovács 2013. 511–604.

[2890] Összefoglalóan a régészeti keltezési módszerekre Kristó 1997b. 236–263.; Bálint 1995. 241–262.; Langó 2007. 213–254.

[2891] A honfoglaláskori sírokban talált pénzleletekkel és keltezésükkel legalaposabban Kovács László foglalkozott, Kovács 1989.; Kovács 1994b. 181–194.; Kovács 1996b. 109–127.; legújabban a 10. századi kalandozások pénzleleteire Kovács 2011.; vö. még Kristó 1997b. 236–239.; Langó 2007. 213–217.

[2892] Kovács 2011. 90.

[2893] Összefoglalóan az álláspontokra legújabban Langó 2007. 214.; egy évtizeden belülre tette Mesterházy 1991. 242.; ennél hosszabb időre tette, de két évtizeden belülre (14-25 év) gondolt Révész 1996. 187–188.; 25-30 évre vagy többre becsülte ezt Kovács 1996. 112–121.; 3-5 évtizedre Kristó 1997b. 236–238.

érméjüket vagy érméiket és mikor temették velük a földbe őket."[2894] Nem tudhatjuk a pénzérmék esetében, hogy a kibocsátási időt leszámítva mennyi ideig voltak forgalomban, mikor kerülhettek a magyarok tulajdonába, meddig használhatták magyar tulajdonosai díszként, és végül mikor kerülhettek a sírba az érmék tulajdonosaival együtt.[2895] Mindenképpen bizonytalan tehát az idegen érmés temetkezések földbe kerülésének felső határa. Kovács László az idegen érmés temetkezések legkésőbbi csoportjának földbe kerülésével kapcsolatban azt állapította meg, hogy az „vitathatatlanul belenyúlik a X. század második felébe." A példák között szerepelnek azok a sírok, amelyekben Bíborbanszületett Konsztantinosz és Romanosz társuralkodók (945–959) pénzeit találták meg.[2896] Kovács szerint „az idegen érmés temetkezések földbe kerülésének felső határa a 11. század elejének valamelyik évtizede, amire általánossá válik a magyar pénzek sírba tétele."[2897] A pénzérmék a sírleletek pontos keltezésére tehát nem alkalmasak. Mindezen jogos kritikai megjegyzések ellenére az érmék adnak bizonyos támpontot az időbeli alsó határ vonatkozásában. A hagyományos módszer mellett a régészet „horizontokkal és analógiákkal" is keltez, tehát a pénzzel is keltezett tárgytípusok előállítási, használati és földbe kerülési ideje közötti összefüggést feltételezve próbálja meghatározni a leletek időpontját.[2898] A tárgytípusok között említhetjük a lószerszámokat, a fegyvereket, a ruhadíszeket, az ékszereket és az eszközöket.[2899] Bálint Csanád az avar korra vonatkozó problémafelvetése igaz lehet a magyar honfoglalás kora esetében is. Eszerint a legtöbb tárgytípus és díszítőelem pontos korát nem ismerjük. Nem tudjuk, mikor volt divatban egy-egy adott tárgy sírmellékletként való adása, nem lehet pontosan meghatározni, hogy mennyi idő telhetett el a tárgy elkészítése, használata és sírba kerülése között.[2900] Ennek a keltezési módszernek a problémáját Kristó Gyula abban látta, hogy „végső soron a pénzek keltező szerepére megy vissza."[2901] Az újabban pejoratívan emlegetett ún. „vegyes érvelés" módszerét is alkalmazták, amikor régészeti érvek mellett történeti adatokhoz, elméletekhez kapcsolódva foglaltak álláspontot a leletek kronológiai kereteit illetően.[2902] Bálint Csanád úgy jellemezte ezt a bizonyítási módot, hogy amikor „valaki egy tárgy, leletegyüttes stb. olyan régészeti és/vagy történeti értékelésébe fog, mint például a kor, az etnikum stb. meghatározása, akkor egy másik régészeti adat interpretációjára vagy valamilyen hipotézisre, igen sokszor történeti adatokra, körülményekre, rosszabb esetben: történeti elméletre támaszkodik."[2903] Álláspontja szerint „történeti adatok és régészeti tények vagy megfigyelések összekapcsolása kizárólag akkor kísérelhető meg, ha az utóbbinak a kormeghatározása biztos alapokon nyugszik, különben az

[2894] Kovács 2011. 92.
[2895] Kristó 1997b. 238–239.
[2896] Kovács 2011. 93.
[2897] Kovács 2011. 94.
[2898] Bálint 1995. 242–244.; Kristó 1997b. 239–247.
[2899] A tárgytípusokra és az idesorolható tárgyakra, illetve a vonatkozó magyar régészeti irodalomra táblázatba foglalva összefoglalóan vö. Langó 2007. 214–216.
[2900] Bálint 1995. 242–244.
[2901] Kristó 1997b. 241.
[2902] Kristó 1997b. 247–251.
[2903] Bálint 1995. 245–246.

a helyzet áll fönn, hogy egy bizonytalant egy bizonytalanul odakapcsolható adattal kívánunk értelmezni."[2904] Ugyancsak a keltezésnél használják azt a módszert, amikor kiválasztott tárgytípusokkal, azok időbeli alkalmazását vizsgálva állapítanak meg időpontot. Itt a fő problémát az jelenti, hogy az egyes tárgytípusok kronológiai keretei sem tekinthetőek biztosnak.[2905] A régészet épít a természettudományos módszerekre, ilyen például a kémiai elemzés, valamint a radiokarbon vizsgálat.[2906] A kémiai módszer relatív kronológiát biztosít, megadja, hogy egy temető kb. mennyi ideig lehetett használatban.[2907] Még használhatóbb módszernek tűnik a rádiocarbon vagy C^{14}-es módszer, amely abszolút keltezést adhat.[2908] A mért és ellenőrzött adathoz hozzá kell számítani vagy levonni legalább 50 évet. A radiocarbon vizsgálat tehát egy tágabb, kb. 100 éves kronológiai keretet ad meg, amelyben elhelyezhető a régészeti lelet. Langó Péter megfogalmazása szerint „a kalibrációs görbe sok esetben olyan széles időintervallumot jelent, amely az általunk vizsgált időszakban pontos keltezésre csak nehezen alkalmazható."[2909] Így indokolt Révész László kételye, miszerint a radiocarbon mérési eredmények „nem fogják alapvetően megkönnyíteni a 10–11. századi leletek keltezését."[2910] Idevehető még a statisztikai módszer alkalmazása egy adott temető vagy lelettípus relatív időrendjének megállapítására. Langó Péter úgy vélekedett, hogy a leletek tipológiai besorolásának problémái miatt a statisztikai módszer kevésbé megbízhatónak tűnik, mint a hagyományos keltezés.[2911] Ugyancsak kevéssé alkalmazható a honfoglalás kora leletanyaga kronológiai meghatározására a rétegtani (stratigráfiai) módszer, mivel „a honfoglalás kori temetők általában egyrétegű régészeti jelenségek."[2912] Mindezekből következik, hogy egyetlen módszerrel sem lehetséges a sírok (temetők) vagy a települések pontos keltezése. Ezért Révész László joggal állapíthatta meg kritikusan: „a honfoglalás kori leletek keltezését illetően, valóban komoly feladatok állnak még a régészeti kutatás előtt."[2913] Takács Miklós megjegyzése szerint „a Kárpát-medencei 10–11. századi régészeti leletek belső időrendjének kidolgozatlansága" egyértelmű, a „korszakban használatos tárgyak túlnyomó többségének részletformái csak lassan változtak." Így nehéz datálni például a főzőedényeket „a másfél vagy két évszázadnyi időtartamnál pontosabban."[2914] A másik komoly problémát az etnikum meghatározása jelenti, ahogy azt Révész László elismerte, „a köznépi emlékanyagnak kétségkívül van bizonyos uniformizáló jellege, s ezen belül rendkívül nehéz – jelenleg majdnem lehetetlen – különböző etnikumú csoportokat

[2904] Bálint 1995. 246.; Kristó Gyula idézve e megállapítást több példát hoz fel e vitatott módszer alkalmazására régészeti vonatkozásban, vö. Kristó 1997b. 248–250.
[2905] Kristó 1997b. 251–252.
[2906] Kristó 1997b. 252–253.
[2907] Vö. Kovács 1994a. 212.; idézi Kristó 1997b. 252.
[2908] A radiocarbon módszerre vö. Kristó 1997b. 252–253.; Langó 2007. 222–225.
[2909] Langó 2007. 223.
[2910] Révész 1998. 527.
[2911] Langó 2007. 217–221.
[2912] Langó 2007. 222.
[2913] Révész 1997. 223.
[2914] Takács 1997. 189.

kimutatni."[2915] Jelenleg tehát nemcsak a magyar törzsek leletanyagát nem tudjuk elkülöníteni egymástól, de például a magyarok és a csatlakozott kavarok leleteit sem lehet megkülönböztetni.

Az újabb feltárások révén folyamatosan gyarapodó Kárpát-medencei leletanyag sokszorosát jelenti a korábbi, levediai és etelközi időszak csekély számú sírleletének. Pontos számot aligha lehet megállapítani a honfoglalás korához sorolt lelőhelyek vonatkozásában, de Fodor István becslése szerint még egy százalékot sem érhetik el a feltárt 10. századi sírok.[2916] Révész László több mint 15 éve, közel 2000 lelőhelyet említett, hozzávetőlegesen 20000 sírral.[2917] Fodor István becslése szerint „mára már 30000 körül lehet a 10–11. századi sírok száma, s a lelőhely (temető vagy sírlelet) is alig lehet kevesebb kétezernél."[2918] Bóna István 26 ezer körüli sírral számolt a honfoglalás korában.[2919] A honfoglalás kori leletek fogalmán nemcsak a tágabb értelemben vett honfoglalás időszakát értik, hanem az egész 10. századot, sőt a 11. századot is, tehát másfél-kétszáz évet ölelnek fel a kronológiai keretek. Bóna István szerint a feltárt sírok közül kis létszámú, közel ezer sír (960 sír) gazdag mellékletű, és mintegy 25 ezer sír szegényes mellékletű.[2920] Kérdés, hogy az 1:25 arány tükrözi-e a mobil, lovasnomád és a letelepedettebb életmódot folytató népesség arányát, vagy ezen finomítani kell.[2921] A tágabb értelemben vett honfoglaló, 10–11. századi magyarsághoz kapcsolt tárgytípusok közül jó néhányat említhetünk a teljesség igénye nélkül. Az ékszerek közül a különböző hajkarikák (nyitott, rombusz alakú, körte alakú, pödrött végű, S-végű), fülbevalók (gömbsorcsüngős, spirálcsüngős, kosaras), hajfonatkorongok, gyöngyök, csüngők, nyakláncok, nyakperecek, karperecek (huzalkarperecek, pántkarpecek, állatfejes karperecek stb.), gyűrűk (szalagpántos köves gyűrűk, nyitott huzalgyűrűk, öntött fejes gyűrűk), zárt karikagyűrűk, ruhadíszek (préselt ezüstrozetták stb.).[2922] A méltóságjelvényként is értelmezhető leletek között említenünk kell az övvereteket, a rendkívül szép palmettás tarsolylemezeket, nyíltartó tegezeket, szablyákat.[2923] Fontosak a sírban talált lócsontok, lószerszámok (zablák, kengyel, hevedercsatok).[2924] A legjellegzetesebb honfoglalás kori régészeti leletek közül kiemelhetjük a palmettás díszítésű tarsolylemezeket. Jelenleg már a harminchoz közelít a tarsolylemezek száma, a legtöbb a Felső-Tisza-vidéken került elő. A legismertebbek a bezdédi, bodrogvécsi, galgóci, karosi, kiskunfélegyházi, szolnok-strásahalmi, szolyvai, tarcali, túrkevei tarsolylemezek.[2925] A tarsolylemezek mellett meg kell

---

[2915] Révész 1997. 225.; vö. még uo. 221.
[2916] Az 1 %-os becslésre Fodor 2009. 84.; Hajdú-Bihar megyében 49 feltárt temetőt említett Mesterházy 1980. 23.; Heves megye területén 50 lelőhelyet, ebből 18 szórványlelet, 32 temető, temetőrészlet összesen 583 sírral, vö. Révész 2008. 395.
[2917] Révész 1997. 222.
[2918] Fodor 2009. 83.
[2919] Bóna 1996. 934–935.
[2920] Bóna 1996. 934–935.
[2921] Kristó–Makk 2001. 92–93.; a kb. 1000 „lovas-fegyveres" sírt említi Kovács 2011. 92.
[2922] Révész 2008. 400–426.
[2923] Révész 2008. 429–435.
[2924] Révész 2008. 437–442.
[2925] 2008-ig 26 tarsolylemez volt ismert, ennek zöme a Felső-Tiszavidéken került elő, négy a Közép-Tisza-vidékről, 2 (besenyőtelki, tiszanánai) Heves megye területén, vö. Révész 2008. 430.; ugyancsak 26 tarsolylemezt

emlékeznünk a rakamazi, sárospataki és tiszaböi (hajfonat)korongról; a beregszászi süvegcsúcsról; a rakamazi szemfedőlemezekről; a gégényi, kétpói és zempléni csészékről.[2926] A korábbi kutatás a cserépbográcsokat tartotta a honfoglaló magyarságra jellemző edényformának, de ez nem igazolódott. Wolf Mária szerint az ún. bordás nyakú edények használata jellemző.[2927]

A régészeti kutatás fontos változásokon ment át a honfoglaláskor kutatásában.[2928] A 20. század elején a Hampel József által alkalmazott csoportosítás szerint a gazdag melléklettel (lóval, karddal, övgarnitúrával stb.) ellátott kis sírlétszámú temetőket – az ún. Hampel-A csoportot – a honfoglaló magyarság hagyatékának tartották. A másik, sorba rendezett nagy sírszámú, melléklet nélküli vagy szegényes mellékletű sírokat – az ún. Hampel-B csoportot vagy délvidéki, peremterületen levő lelőhelye alapján Bjelo Brdo-i kultúrát – tekintették az alávetett szlávok temetőinek.[2929] Utóbbi sírokat, temetőket, a Hampel-B csoportot, a 10. század közepétől indították, 950/970 és a 12. század közé keltezték.[2930] Ezzel szemben, a Hampel-A csoportot 895-től keltezték, a leletcsoport lezárulását pedig 970 tájára, vagy a 10. század végére tették.[2931] Az 1960-as évek elején Szőke Béla ezt az etnikai, időrendi megkülönböztetést megkérdőjelezte, és társadalmi–vagyoni alapon csoportosította a leletanyagot. A gazdag mellékletes, kis sírlétszámú temetőket, a Hampel A-t a gazdag vezető és középréteghez, míg a nagy sírlétszámú, szegényes temetőket a magyar köznéphez kapcsolták, és elvetették a Bjelo Brdoi-i kultúra szlávokhoz kötését.[2932] Bálint Csanád és Mesterházy Károly úgy vélekedett, hogy a Hampel A-csoport, azaz a magyarság nomadizáló része inkább a homokos steppei területeken, tehát a Duna–Tisza közén, a Nyírségben és a Mezőföldön lakott. Szerintük a magyar köznép, a Hampel-B csoport lelőhelyeit a Tiszántúl és a Dunántúl fennmaradó, vályogos és löszös talajain találjuk, amely csoport az állattartás mellett földművelő tevékenységet folytatott.[2933] A régészeti kutatás szerint a leletanyag fémanyagának vonatkozásában eltérések mutatkoznak a két csoport között. A gazdag Hampel A-csoport ékszerei nemesfémből készültek és növényi ornamentika (palmetta) jellemző rájuk, míg a szegényesebb Hampel B-csoport ékszerei csak bronzból, és ez a díszítés sem figyelhető meg rajtuk.[2934] Az embertani kutatások rávilágítottak némi különbségekre a két csoport között, bár az antropológia a feltárt sírok embertani anyagának elenyészően csekély részét dolgozta fel. Éry Kinga feltevése szerint a honfoglaló magyarokat a Hampel A-csoportban kereshetjük, ezen belül az egyik főcsoport a Duna–Tisza közén, a Felső-Tisza vidékén és a Vág–Nyitra térségben található (europid–euro-mongolid népesség), a másik

---

említ Révész 2014. 37.
[2926] Fodor 1992. 139–141.; Fodor 2009. 91–103.
[2927] Wolf 2008. 4.
[2928] A honfoglaláskor régészeti kutatástörténetének összefoglalására vö. Langó 2007. 61–165.
[2929] Hampel 1905.; Hampel 1907.; vö. újabban Kristó 1995a. 155, 161.; e felfogás kritikájára Révész 1997. 219.
[2930] Giesler 1981. 151–153.
[2931] A kutatástörténetre vö. Dienes 1978. 46.; Mesterházy 1980. 11, 40.; Bálint 1989. 229.; Kristó 1995a. 158.
[2932] Szőke 1962. 7, 11, 101–102.
[2933] Bálint 1980. 48–49.; Mesterházy 1980. 36–42.
[2934] Mesterházy 1980. 39.

pedig a Dunántúl északi és keleti sávjában, valamint az Alfölddel szomszédos dombvidéken (europid népesség).[2935] Nem biztos, hogy a régészeti hagyaték kettéosztásával megnyugtató magyarázatot lehet találni a leletanyagban mutatkozó eltérésekre. Kristó Gyula szerint háromféle típusú népességgel lehet számolni a honfoglalás kori Magyarországon: „az egyik a továbbélő 9. századi, a másik a honfoglaló magyar, a harmadik pedig az előző kettőből összeolvadó népesség." Valószínű, hogy a magyarok leletanyaga a lovas, a letelepült őslakosság pedig a soros temetkezésben várható.[2936] Felfogása értelmében indokolt a Hampel A és B csoport megkülönböztetése, még ha bővíteni is kell az első csoportot a lószerszámokat tartalmazó, de lovakat nélkülöző sírokkal. Ezzel a korrekcióval az ezres sírszám növekedni fog, az arány módosul, de az alapvető különbséget nem fogja érinteni. Kristó szerint „az A-csoport mozgékony, lovas, nem letelepedett népességet foglal magában fegyverekkel, a zsákmányok következtében többnyire gazdag mellékletekkel, míg a B-csoport anyaga letelepedett, békés népességet mutat, kevés és értéktelenebb mellékletekkel, illetve mellékletek nélkül."[2937] Kristó hipotézise a Hampel B-t a 10. század közepétől indítja, de a kultúra elterjedésével inkább a 11. században számol. Úgy vélte, hogy a Hampel B-csoport vagy bjelo brdo-i kultúra a különböző eredetű, de lassan összeolvadó szolgarendű őslakosság, és a közéjük lesüllyedő magyarok egységesülő régészeti kultúrája.[2938] A legújabb régészeti felfogás elutasította azt a történeti felfogást, amely a magyarokat nomádnak, a szláv őslakosságot pedig alávetett, földműves rétegnek tekintette.[2939] Révész László hangsúlyozta, hogy „a Hampel A és Hampel B csoport – legalábbis a maga vegytiszta formájában – nem létezik." Ehelyett „számtalan átmenet, variáció létezik, éppoly sokszínű, változatos módon, mint amilyen a hajdani élet, a hajdani társadalom volt." Álláspontja szerint közrendű vagy szolgasírok még a leggazdagabb temetőkben is voltak (Karos, Kenézlő, Algyő stb.), ugyanolyan szegényes mellékletekkel, mint a köznépi temetők sírjai. Révész megjegyezte, hogy „a köznépi temetők zömében is van egy vagy több lovas, esetleg fegyveres sír, gazdagon felékszerezett nő."[2940] A 10. századi temetők leletanyagát egyszerre jellemzi a sokszínűség – amelyet magyaráz a különböző csoportok eltérő gazdálkodási módja, társadalmi helyzetének különbözősége és esetenként eltérő származása – de a leletanyag mégis homogén.[2941] Révész értelmezése nemcsak a Hampel-féle etnikai (honfoglaló nomád magyar– megtelepedett, alávetett szláv) kategorizálást kérdőjelezte meg, hanem a későbbi, Szőke-féle társadalmi csoportosítást is, mivel a temetők zöme beilleszthető bármelyik csoportba, míg más jellemzők alapján nem illik oda.[2942] A történeti–régészeti vita eldönthetetlen, hiszen a sírok, temetők pontosabb keltezése nem megoldható. A Hampel A-hoz sorolt kis létszámú gazdag mellékletű sírokat a honfoglaló magyarság hagyatékának

[2935] Éry 1994. 217–224.; a fenti antropológiai értelmezés történeti értékelésére vö. Kristó 1995a. 165–166.
[2936] Kristó 1995a. 225.
[2937] Kristó 1997b. 258.
[2938] Kristó 1980. 381.; vö. még legújabban Kristó 1997b. 259. – hasonló véleményre l. még Kiss 1973. 327–340.
[2939] E régi-új nézet elutasítására vö. Fodor 2009. 85.
[2940] Révész 1997. 221–222.
[2941] Révész 1997. 222.
[2942] Révész 2008. 452.

tekinthetjük az egész 10. század folyamán. Nem ilyen egyértelmű a nagy létszámú, soros Hampel B-csoport keltezése és etnikai besorolása. A helyi őslakosság idesorolandó, de a magyarság egyes csoportjai is idevehetők, legalább a 10. század második felétől, utolsó harmadától, a 11. századba átnyúlóan. Valószínű, hogy a két csoport sokkal jobban keveredett, és nem válik olyan mértékben szét, mint ahogy korábban feltételezték. Kovács László olyan megkülönböztetést tett, hogy a „kis (néhányszor tíz, de többségében száz alatti) sírszámú, rövid használati idejű temetőket szállási temetőknek, a nagyobb (mindenképpen száz feletti) sírszámú, hosszabb használati idejű temetőket falusi temetőknek" nevezte el.[2943] Ezzel lehetővé vált egy újfajta csoportosítás.

A sírok és temetők mellett a 10. századi telepek kérdése is vitatott probléma. Az egyik felfogás szerint a korábbi avar települések részben elpusztultak, részben pedig tovább éltek a 10. század folyamán (késő avar kori kerámia). Mesterházy Károly szerint a honfoglaló magyarok megjelenésével „ugrásszerűen megnőtt a települések száma," még ha ezek kialakulásának pontos időrendjét nehéz is meghatározni.[2944] Mesterházy 10. századi előzményekre utalt a korábbi régészeti kutatás – például a csongrád–felgyői, bashalmi, dobozi falufeltárások – kapcsán, amikor feltételezték, hogy „településeink egész sora a X. századból ered."[2945] Az újabb régészeti kutatásban Takács Miklós hangsúlyozta a telepkutatás fontosságát, kiemelvén néhány fontos telepfeltárást (pl. Visegrád–várkertdűlői, Szarvas–rózsási, Veresegyház–ivacsi, Tatabánya–Dózsakerti).[2946] Két sáncátvágás (bényi, edelényi) is említésre méltó, amelyek korábbi, 10. századra keltezhető településre engednek következtetni. Ezeknél a házak, vermek vagy kemencék betöltésében olyan csüngős veretek, bordás nyakú edények is előkerültek,[2947] amelyek alkalmasak lehetnek a magyar etnikum meghatározására. A két sáncátvágás alapján az is valószínűsíthető, hogy a „10. században már magyar környezetben is álltak települések veremházakkal."[2948] A borsodi földvárat megelőző falu – amelynek pusztulását 970/980-ra keltezte feltárója, Wolf Mária – leletanyaga (bordás nyakú edények, két félkész palmettadíszes zablaoldalpálca stb.) magyar etnikumra enged következtetni.[2949] Wolf Mária szerint az, hogy „ez az élet- és gazdálkodásmód mennyire volt jellemző a korabeli magyarságra, adatok híján eldönthetetlen. Annyi azonban bizonyos, az itteni mezőgazdasági eszköz- és magleletek kizárttá teszik, hogy a honfoglaló magyarság egészét nomádnak tekintsük."[2950] Wolf eltekintett attól, hogy a borsodi falu feltárásából a korabeli magyarság egészének életmódjára vonatkozó általános megállapítást tegyen. Hozzá kell tennem, hogy a borsodi falu leleteinek keltezése (a C^{14} módszer alkalmazása ellenére), és a leletek etnikum(ok)hoz kötése korántsem egyszerű.[2951] A

[2943] Kovács 2013. 544.
[2944] Mesterházy 1980. 12, 23. – Ő 114 település közül 50-et számított X. századinak.
[2945] Dienes 1978. 31.
[2946] Takács 1997. 188.
[2947] Takács 1997. 188.
[2948] Takács 1997. 189.
[2949] Wolf 2008.
[2950] Wolf 2010. 483–492.
[2951] Wolf Mária PhD dolgozatához írott, 2009 januárjában készült opponensi véleményemben azt hangoztattam,

telepkutatás kapcsán Takács Miklós hangsúlyozta, hogy nomád életmódra utaló telepeket nem találtak, ahol „csak kis kerek árkok vannak, bennük a felszíni lakóhelyek bizonytalan nyomaival," amelyek körbeárkolt jurtokra, sátrakra engednének következtetni.[2952] A történeti felfogás későbbre helyezi a honfoglaláskorinak vélt településeket, illetve vitatja a telepek magyar etnikumát. Kristó Gyula szerint a 11. századi oklevelek helynevei zömében szláv eredetűnek tekinthetők. Ezért „a telepek kérdése nem szűkíthető le a magyar etnikum telepeire, hanem más letelepült és ennélfogva állandó, helyhez kötött telepeken élő etnikumok lakhelyeiként kell (elsősorban) gyanúba fognunk őket."[2953] Legutóbb Kovács László megkülönböztette a honfoglaló magyaroknál a rövid ideig használt szállásokat, illetve a falvakat. Megállapítása szerint valamikor a 10. század második fele és a 11. század eleje között változott a temetkezési gyakorlat, a rövid ideig használt és gyakran változó szállási temetők helyébe a falusi temetők léptek, ami tartósabb letelepedésre utalhat.[2954]

A régészeti források más, összetettebb képet mutatnak, mint az írott forrásokból nyerhető információk. Nemcsak gazdag leletanyaggal bíró, lovasnomád életformára utaló, gazdag sírokat, temetőket és tárgyi leletanyagot tártak fel, hanem jóval nagyobb számban szegényesebb sírokat, temetőket, állattartással és földműveléssel kapcsolatos munkaeszközöket, továbbá veremházakat és telepeket (falukat). A korábbi uralkodó nézet a gazdag leletanyagot a nomád magyarok, a szegényeset pedig letelepedett őslakók, elsősorban a szlávok hagyatékának minősítette. Az 1950-es évektől nagyban változott a felfogás, társadalmi és vagyoni különbségtételt véltek felfedezni a leletanyagban: a gazdag sírokat a vezetők és katonai kíséretük hagyatékának vélték, a szegényesebbet pedig a megtelepedettnek vélt, földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozó magyar köznépnek tulajdonították, a szláv és avar/onogur őslakosságot pedig csak a peremvidékeken tételezték fel. Ámbár néhányan továbbra is utaltak a magyarság nomád voltára,[2955] és hangsúlyozták a régészeti adatok keltezési problémáit, etnikumhoz sorolásának nehézségeit, a magyarságot félnomádnak, vagy akár azt is meghaladó szintű, földműveléssel és állattartással foglalkozó, megtelepedett életmódot feltételező felfogás nyert polgárjogot a régészeti és történeti kutatásban.[2956] Újabban Szabados György hangsúlyozta azt, hogy „a 10. századból előkerült, a magyar etnikumhoz köthető régészeti leletek között a letelepült földműves gazdálkodás bizonyítékai sorakoznak."[2957] Álláspontja szerint a magyarok harcmodora a nomád világra vall, de a „népesség a nagyállattartó pásztorkodás mellett a földművelés változatosabb

---

hogy a szerző szerint magyar közösség által létrehozott borsodi település 970-980-ra tett pusztulásának datálása – amely település a szerző szerint a honfoglalás utáni évtizedekben jött létre – kérdéses, „jelenlegi módszereinkkel, úgy vélem, nem keltezhetünk évtizedes pontossággal egy ilyen eseményt." Hozzátettem, hogy „nemcsak a falu pusztulásának pontos dátuma kérdéses, hanem az is, hogy mettől létezett ez a település, mert erre vonatkozóan sem a teljes leletanyag nem ad felvilágosítást, sem pedig a C-14-es módszer nem segíthet, mert az csak a vizsgált leletanyag korát adja meg bizonyos időhatárok között."

[2952] Takács 1997. 190.

[2953] E hipotézisre vö. Kristó 1997b. 260–262.

[2954] Kovács 2013. 544–545.

[2955] E kutatókat (Fügedi Erik, Váczy Péter, Csalog Zsolt) sorolta fel Kristó összegzésében, vö. Kristó 1995a. 16.

[2956] A fenti áttekintésre Tóth 2010. 104–105.

[2957] Szabados 2011. 171.

formáját gyakorolta," ezért „az ilyesfajta társadalomra és gazdaságra a félnomád jelző illik."[2958]

Az írott és régészeti források mellett, a magyar nyelv szókincsével, azon belül jövevényszavaival foglalkozó *nyelvészeti kutatás* is hozzájárulhat az életmód és a gazdaság kutatásához.[2959] A *korai török jövevényszavak* számát a régebbi felfogás 300-ra becsülte, ma már csak a nyugati török, csuvasos vagy bolgár-török jövevényszavak számát 384-re tette Berta Árpád és Róna-Tas András.[2960] Ebből nagyon kevés a lovasnomád életmódhoz köthető szó, biztosan csak a gyeplő és béklyó szavakat sorolták ide, feltételesen még a tengely, kantár szavakat.[2961] Ennek magyarázata az lehet, hogy a lovas nomadizmushoz kapcsolódó szavakat többségében ugor-korinak tartották. Ilyen a ló, a lószerszámnevek (fék, ostor, nyereg, kengyel, íj, nyíl, ideg, tegez).[2962] Az állattartásra vonatkozó szavak között azonban sok török és iráni kölcsönszót találunk. Elsősorban a szarvasmarha- és juhtenyésztéssel összefüggő szavak említhetők meg.[2963] Az állatnevek közül török eredetűek a barom, ökör, bika, tinó, ünő és borjú szavaink.[2964] Iráni jövevényszó tehén szavunk.[2965] Az is a szarvasmarhatartás fontosságát jelezheti, hogy természeti pénzként még első királyaink törvényeiben is a tinó szerepelt.[2966] A juhtenyésztés kapcsán megemlítendő török jövevényszavak: ürü, toklyó, kos, üvecs (kétéves juh), olló (kecskegida), kecske, gyapjú, gyapot.[2967] Az állattartással kapcsolatos török jövevényszavaink sertésekre is utalnak; ilyen a disznó, ártány és serte szavunk.[2968] Az állattartáshoz kapcsolódik tyúk jövevényszavunk is.[2969] Korai török jövevényszó a túró, író és köpű is.[2970] Tej szavunkat iráni eredetűnek vélték.[2971] Az állattartáshoz fűződnek az ól, karám és vályú szavaink.[2972] A honfoglalás előtti magyarság fontos gazdasági ágazata volt a halászat, ehhez is kapcsolódnak török jövevényszavak: tok, sőreg, süllő.[2973] A vadászathoz kötődik török eredetű 'tőr' jövevényszavunk, valamint számos ragadozómadár neve (sólyom, keselyű, ölyv, turul, karvaly, torontál, bese).[2974] Az állattenyésztéshez hasonlóan gazdag a földműveléssel kapcsolatos török jövevényszókincs.[2975] A szántóföldi növények közül említendőek búza, árpa, dara, ocsú

[2958] Szabados 2011. 172–173.
[2959] A legújabban a magyar nyelv török kapcsolataira, a török jövevényszavakra összefoglalóan egy népszerűsítő tudományos könyvben vö. Sándor 2011. 253–256, 264–284.
[2960] Róna-Tas–Berta 2011.
[2961] A gyeplőre és béklyóra vö. Ligeti 1986. 245, 246–247.; a többit későbbi, kun átvételnek tekintette, uo. 244–250.; a béklyó, gyeplő, tengely és kantár szavakra vö. Bartha 1968. 85.
[2962] Ligeti 1986. 237–241.
[2963] Zichy 1923. 94.; Bartha 1968. 84.; Dienes 1978. 32.
[2964] Bartha 1968. 84.; Ligeti 1986. 278–281.; Sándor 2011. 256.
[2965] Bartha 1968. 84.
[2966] Dienes 1978. 32.
[2967] Bartha 1968. 85. Ligeti 1986. 278, 282–284.; Sándor 2011. 256.
[2968] Bartha 1968. 85.; Ligeti 1986. 278, 284–287.; Sándor 2011. 256.
[2969] Bartha 1968. 85.; Ligeti 1986. 278.; Sándor 2011. 256.
[2970] Bartha 1968. 85.; Ligeti 1986. 278.; Sándor 2011. 256.
[2971] Bartha 1968. 85.
[2972] Bartha 1968. 86.; Ligeti 1986. 278.
[2973] Sándor 2011. 256.
[2974] Sándor 2011. 256.
[2975] A földműveléssel kapcsolatos török jövevényszavak áttekintésére vö. Zichy 1923. 97.; Kristó 1995a. 194.

szavaink.[2976] Ugyancsak idetartozik a kender, a borsó és a komló is.[2977] A gyümölcstermesztéssel kapcsolatos török jövevényszavak nagy száma figyelemreméltó: ilyen a gyümölcs, az alma, a körte, a som, a dió, a kökény, a szőlő, a csiger és a bodza, illetőleg a bor.[2978]

A mezőgazdasági eszközök közül a török jövevényszavak közé tartozik az eke,[2979] ami az ótörökben a 'vet' jelentéssel függ össze. Váczy Péter szerint a „szántás műveletének összekapcsolása a vetéssel a legeltető állattartással függött össze."[2980] A honfoglalás előtti ekét „könnyű, faághoz hasonló kezdetleges faekének" vélték.[2981] A felszántott föld neve tarló volt.[2982] A másik török jövevényszó a sarló, amellyel a beért gabonát lehetett learatni.[2983] A boglya és a szérű is idevonható török jövevényszavak.[2984] Egyéb eszközökre vonatkozó szavaink a kölyű (örlőeszköz), a tiló, a csepű és az orsó.[2985] A mezőgazdasági növények feldolgozására utalnak „arat" és „őröl" török jövevényszavaink.[2986] Váczy Péter komplex módszert alkalmazó álláspontja szerint, – amely nomádnak vallotta a magyarokat – „honfoglalás előtti török jövevényszavaink a földművelés egész menetét felölelik", tehát „a földműveléssel szemben nem állt idegenül a magyarság."[2987] Ligeti Lajos szerint a földművelés honfoglalás előtti, bolgár-kazár (csuvasos típusú) jövevényszavainak átvételére a kazárokkal való együttélés során, a 6. század és 7. század határától a 9. század elejéig (830 körül) között kerülhetett sor, míg a kavaroknak jóval kisebb szerepet tulajdonított.[2988] Kristó Gyula vitatta a török jövevényszavak kölcsönzésének időrendjét, átvételük helyét. Lehetségesnek tartotta ugyan, hogy az átadó rétegnek egyes szavak esetében (pl. som, körte) életföldrajzi okokból déli vidékről kellett származnia, de mivel ennek a feltételnek a kazár-kabarok eleget tettek, ezért „nem szabad kizárni azt, hogy a földműveléssel kapcsolatos török jövevényszavakat (vagy azok bizonyos részét) a kabarok adták át a magyaroknak a 10. századi Kárpát-medencében."[2989] Kristó a Mátra-vidéki–hegyaljai szőlőművelést említette, amely a kaukázusival mutat rokonságot, és ezt a kavaroknak tulajdonította.[2990] Takács Miklós vitatta a Mátra-vidéki, palócföldi kavar lokalizációt és a kavarok összekapcsolását a szőlőműveléssel, amelyet nemcsak itt, hanem elsősorban folyami árterekben folytattak.[2991] Vékony Gábor nem a 10. századra tette a török jövevényszavak átvételét, hanem a 6–7.

[2976] Bartha 1968. 86.; Ligeti 1986. 287, 289.
[2977] Bartha 1968. 86.; Ligeti 1986. 287, 289–291.; Sándor 2011. 256.
[2978] Zichy 1923. 97.; Bartha 1968. 86.; Ligeti 1986. 287. 291–294.; Sándor 2011. 256.
[2979] Váczy 1958. 304.; Bartha 1968. 86.; Ligeti 1986. 287.; Sándor 2011. 256.
[2980] Váczy 1958. 304–305.
[2981] Váczy 1958. 305.; könnyebb faekékre vö. még Róna-Tas 1996a. 284.
[2982] Váczy 1958. 305.; Ligeti 1986. 287.
[2983] Bartha 1968. 86.; Ligeti 1986. 287.
[2984] Váczy 1958. 306.
[2985] Bartha 1968. 86.; Ligeti 1986. 287, 291.; Sándor 2011. 256.
[2986] Bartha 1968. 86., Ligeti 1986. 287.; Sándor 2011. 256.
[2987] Váczy 1958. 306.
[2988] Ligeti 1986. 287, 293, 525–531, 531–534.
[2989] Kristó 1995a. 195–196.; 26 szót a kavaroktól vettek át a magyarok a 10. században, Kristó–Makk 2001. 162.
[2990] Kristó 1995a. 196–197.; az észak-keleti tájak szőlőkultúráját a kavarok odatelepedésével kapcsolta össze Dienes 1978. 37.
[2991] Takács 1997. 185–186.

századi avar („korai ősmagyar korra”) korra a Kárpát-medencében, ahol „a földműves–állattartó ősmagyarok (pl. székelyek) és pásztorkodó bolgár-törökök együttélésével kell számolnunk.”[2992]

A szókincs és a török jövevényszavak alapján megállapítható, hogy a magyarok széles körű ismeretekkel rendelkezhettek nemcsak a nomadizmus, hanem az állattartás vonatkozásában is. Emellett földművelési ismereteik is kiterjedtnek tűnnek. E szókincs átvételének helye és ideje, és a kölcsönző/átadó nép nem határozható meg. Erre utalnak a teóriák is, amelyek a 6. század végétől – a török népek megjelenésétől – egészen a 10. század közepéig (a kazár kavarok feltett elmagyarosodásáig) számítják az átvételt. Így erre sor kerülhetett akár a Volga-menti Magna Hungáriában/Baskíriában (volgai bolgároktól), a Don mellékén Levediában/Etelközben (kazároktól) vagy akár a Kárpát-medencében is (az őslakos avaroktól/onoguroktól vagy a magyarokkal együtt beköltöző kavaroktól). Véleményem szerint az itt lakó avarok/onogurok és még inkább a magyarokkal Etelközben és a Kárpát-medencében is együtt élő kavarok jelenthetik a legvalószínűbb nyelvi kölcsönző réteget, amely folyamat időbeli felső határát még a 10. század közepében sem kell megszabni.[2993] Konsztantinosz nemcsak a kavarokról állította azt, hogy kétnyelvűek, hanem a magyarokról is, akiket a kavarok tanítottak meg a kazárok nyelvére.[2994]

Az írott források, a régészet és a nyelvészet (jövevényszavak) áttekintése után állást kell foglalnunk a nomád és félnomád életmód minősítésének kérdésében, valamint a 9–10. századi magyar gazdaság fontosabb területeit illetően. A szakirodalom áttekintéséből kitűnhet, hogy jelentős szemléletváltozás ment végbe a milleniumtól a millecentenáriumig eltelt időszakban.[2995] A 19. században nomádnak tekintették a honfoglaló magyarokat, akik ugyan ismerhették a földművelést, de azt szláv szolgáik végezték.[2996] A két világháború között is e felfogás árnyaltabb formája érvényesült, amely szerint a magyarok állattenyésztő és földművelő nomádok voltak, akik 955 után kezdtek el letelepedni.[2997] Eckhart Ferenc szerint a magyarság már „északi őshazájában nomád lovasnéppé fejlődött,” majd Levediában is folytatta nomád életét, és a honfoglalás idejében „is a magyarok műveltsége, szokásai hasonlók voltak a többi nomád népéihez.”[2998] Ekkor is hangot kapott már a tiszta nomadizmust megkérdőjelező felfogás, és a félnomád terminus bevezetése. Hóman Bálint szerint a magyaroknál a „földműves kultúra már a kaukázus–vidéki őshazában meghonosodott.” Hozzátette, hogy a magyarok „állattenyésztő, halászó és vadászó, de már a földművelés felé hajló, annak gyümölcseit élvező, tehát a teljes megtelepedés útján járó félnomádok voltak.”[2999] Deér József szerint a fő foglalkozás a pásztorkodás volt, mellette a

---

[2992] Vékony 2002. 187–189. – Vékony köztörök nyelvűnek tekinti Árpád honfoglaló népét és a kavarokat.
[2993] Tóth 2010. 108.
[2994] DAI 39,7; DAI 2003. 174–175.; a kavarok e fontos szerepére Tóth 1998. 78.
[2995] A történeti kutatás fő irányainak alapos áttekintésére vö. Kristó 1996b. 7–16.
[2996] Szabó K. 1869. 26–27.; Pauler 1900. 17–18, 95–96.; vö. Kristó 1996b. 7–8.
[2997] Hóman–Szekfű 1928. 104, 105, 163–164.; Domanovszky 1938. 311–312, 325–326–327–328.; Moór 1943. 14–16.; Moór 1944. 11.
[2998] Eckhart 1933. 10, 15, 22.
[2999] Hóman 1923. 26.

halászat is fontos volt, és a magyarság nem állott idegenül a földműveléssel szemben sem. Úgy vélte, hogy „a honfoglaló magyarok már a megtelepedés útján járó félnomádok voltak.”[3000] A félnomád koncepció 1945 után nyert teret; hangsúlyozták a földművelés jelentőségét a honfoglaló magyaroknál és a téli szállásokat már állandó telephelyeknek vélték.[3001] Györffy György szerint a magyarság köznépe földműveléssel és állattartással foglalkozott, míg a főemberek (törzsfők) a folyók mentén nomadizáltak a nyári és téli szállás között.[3002] Györffy úgy vélte, hogy a magyar köznép életmódja nem „tiszta nomád volt, hanem félnomád, amelyben már a földművelésnek nagyobb szerepe volt, noha még mindig az állattartásnak alárendelten.”[3003] Hozzátette, hogy „a félnomád köznép felett katonai kísérettel uralmat gyakorló vezető réteg türk–kazár hagyományok szerint nomád módon élt.”[3004] Újabban Szabados György is a félnomád terminust találta a legmegfelelőbbnek a magyarság társadalmának és gazdaságának leírására.[3005] Több kutató a félnomád fogalmat is meghaladó fejlettségi szintet is feltételezett. Mesterházy Károly szerint a „10. században a magyarság többsége letelepedett, földművelő és állattenyésztő gazdálkodást folytatott.”[3006] Árnyaltabb megfogalmazást képvisel Takács Miklós, aki szerint a magyarság ugyan már nem tartozott a „klasszikus” lovasnomád népek közé a honfoglalás idején sem, mert „nagyállattartó gazdálkodása már Etelközben is kiegészült földműveléssel, amely a többé-kevésbé állandó téli szállások környékén folyhatott. E ligetes steppei nomád alapon fejlődött tovább a magyarság gazdálkodása és életmódja a 10. században.” Takács Miklós ugyanakkor jogosnak tartotta a vitatott félnomád terminus kritikáját, javasolva helyette „a megtelepülőfélben levő nomád” fogalmát.[3007] Róna-Tas András véleménye szerint „egyes nemzetségek legelőváltása és más csoportok földművelő–állattartó gazdálkodása között széles átmeneti formák is voltak, s ezek tovább bontakoztak ki a honfoglalás után.”[3008] Kevesen képviselték a nomád koncepciót az utóbbi fél évszázadban. Váczy Péter nomádnak tekintette a magyarokat, de az írott források mellett a nyelvészeti érveket (török jövevényszavak), néprajzi analógiákat is felhasználva, kiegészítő foglalkozásként említette a földművelést és a halászatot. Hangsúlyozta, hogy a nomadizmus, a nomád állattartás hosszú ideig domináns maradt, korántsem került a 10. század közepétől válságba, a földművelés alárendelt szerepet játszott egészen a 12–13. század fordulójáig.[3009] A magyarokat nomádnak valló, Kristó Gyula nevével fémjelezhető felfogás az írott forrásokra épített, megkérdőjelezvén a régészeti adatok és török kölcsönszavak keltezését, és összegyűjtve a nomád életmódra vonatkozó legfontosabb írott adatbázist. Ebben a nomád életmód

[3000] Deér 1943. 144–145.
[3001] Szabó I. 1966. 26–28, 34–35.; Bartha 1968. 88–89.; Heckenast 1970. 51.
[3002] Györffy 1970. 192.; Györffy 1983b. 365, 369–371, 373.
[3003] Györffy 1983b. 369.
[3004] Györffy 1983b. 373.
[3005] Szabados 2011. 173.
[3006] Mesterházy 1980. 9–10, 23–24, 27, 31.
[3007] Takács 1997. 200–201.
[3008] Róna-Tas 1996a. 285.; hasonló álláspontra a Dzsajháni-hagyomány elemzése alapján; sátorlakó steppei nomád-csoportok és földművelést is folytató ligetes steppei csoportok, vö. Zimonyi 2005. 275.
[3009] Váczy 1958. 302, 326, 329–330.

legfontosabb kellékeivel kapcsolatos, kora középkori (9–13. század) írott kútfők tanúvallomása alapján szerepelnek a lovakkal, a sátorral, a legelőváltással és vándorlással kapcsolatos adatok, továbbá a magyarokat kifejezetten nomádnak minősítő források.[3010] Kristó szerint a magyarok törökös nomád voltát mutatja az írott források tanúbizonysága mellett hitviláguk, zenei anyanyelvük, és törökös, „nomádállami" politikai szervezetük is.[3011]

A magyarság életmódjára 870/895 és 950 között az írott források szinte egyhangú tanúbizonysága szerint a nomadizmus volt jellemző. Ez a vegetációval együtt vonuló, nyári és téli szállások között vándorló, nagyállattartó, pásztorkodó állattartást jelentett. A magyarok legfontosabb állata a közlekedésben, a hadakozásban leginkább használható ló volt. Emellett a török jövevényszavak tanúbizonysága szerint szarvasmarhát, sőt sertést és baromfit is tartottak. A magyarok nomád módon sátrakban éltek, állandó településekkel, falvakkal nem rendelkeztek. Téli szállásaik Etelközben a folyók mellett voltak, és az új, Kárpát-medencei hazában, „Turkiában" is a nemzetségek és a törzsek téli szállásai a folyók mellett keresendők. Télen a halászat jelentette az egyik fontos kiegészítő foglalkozást. A nomadizálás a Kárpát-medencében kisebb területre szorult, mint Etelközben.[3012] A Kárpát-medence klimatológiai, földrajzi viszonyai is eltértek Etelköztől. Az új haza csapadékosabb (500–600 mm) volt a réginél (400 mm), talaja nedvesebb volt, mocsarak és lápok szegélyezték még a nomadizálásra egyébként alkalmas, síkvidéki területeket is.[3013] Jelentős éghajlati különbség sem volt a déli és északi területek között, így a déli, folyótorkolatnál levő, melegebb téli szállás, és az északon levő, hidegebb nyári szállás közötti hagyományos nomadizálás lehetősége csökkent.[3014] Nem volt szükség a költözködésre az új hazában, „így a téli szállás környékén legeltették állataikat."[3015] A magyarok másik fontos kiegészítő foglalkozásáról az írott források közül csak a Dzsajháni-hagyományt őrző egyes muszlim szerzők (Ibn Ruszta, Al-Bakri, Marwazi) emlékeztek meg, szerintük a magyaroknak szántóföldjeik voltak. Jóllehet a Dzsajháni-hagyomány nem tájékoztat arról, hogy kik művelték meg a földeket, a magyarokat semmiképpen sem zárhatjuk ki ezek köréből, hiszen rájuk vonatkozik a muszlim tudósítás. Török jövevényszavaink arról tanúskodhatnak, hogy a magyarok ismerhették és termeszthették a fontosabb szántóföldi növényeket, a legfontosabb mezőgazdasági eszközöket is használhatták. Emellett a gyümölcsök ismerete is kimutatható jövevényszavainkból. A mezőgazdasági termelés nem lehetett magas szintű, különben a magyarok aligha szorultak volna arra, hogy a környező szlávokat élelmiszer-adóra vagy szolgáltatásra kötelezzék. A magyarok hadjáratai részben azt szolgálhatták, hogy a megtámadott népek tartsák el őket, „ételt–italt zsákmányoltak."[3016] Vékony Gábor szerint a kalandozások a steppei nomádok „jellegzetes megnyilvánulásai közé tartoznak, katonai

[3010] Kristó 1996b. 23–63.
[3011] Kristó 1995a. 106–113, 114–122.
[3012] Kristó 1996c. 214–215.
[3013] Kristó 1996c. 215.; Fodor 2009. 86.
[3014] Az állatokat nem a folyóval párhuzamosan, hanem arra merőlegesen mozgatták, vö. Fodor 2009. 87.
[3015] Moór 1944. 9.; Fodor 2014. 7.
[3016] Kovács 1996b. 109.

erejük folyamatos eladási, áruba bocsátási kísérleteivel együtt."[3017] A portyák során ejtett foglyokat a magyarok eladták. Ennek a fogolykereskedelemnek köszönhették azt a gazdagságot, amelyet velük kapcsolatban a muszlim források emlegetnek.[3018] Ibn Ruszta szerint a foglyokért cserébe „brokátot, gyapjúszőnyegeket és más bizánci árukat vettek,"[3019] pontosabban cseréltek, hiszen cserekereskedelem zajlott a magyarok és a bizánciak között a Krím-félszigeti Kherszónban. A Kárpát-medencébe költözött magyarok kereskedelméről a 10. század második felében is értesülünk a forrásokból. Az orosz őskrónika híradása szerint 965/966 táján, a prágai vásárra a magyarok földjéről „mohamedánok, zsidók és türkök [ti. magyarok – T. S. L.] szintén árukkal meg aranypénzekkel jönnek, és rabszolgákat, ónt, meg különféle prémfajtákat visznek magukkal."[3020] Ugyancsak az orosz őskrónika szerint 969-ben pedig Szvjatoszlav kijevi fejedelem dicsérte a Duna torkolatánál levő bolgár Perejaszlavec városát, „mivel oda gyűlik minden jó, görögöktől arany, szövetek, bor, mindenféle gyümölcs, a csehektől is meg a magyaroktól is ezüst meg lovak."[3021] Míg az etelközi magyarok a honfoglalás előtt foglyokat adtak el, és luxuscikkeket (brokátot, szőnyegeket és más bizánci árukat) kaptak értük, addig a honfoglalás után, a 10. század második felében már lovakat, aranyat és ezüstöt adtak, cserébe pedig prémeket, ónt és rabszolgákat kaptak. Ebben a cserekereskedelemben a Kárpát-medencei külföldi zsidó és mohamedán kereskedők mellett a magyarok is részt vettek.[3022] A magyarok (Hungarin) földjén élő zsidókról említést tett József kazár kagánhoz írt levelében a hispániai zsidó előkelő, Haszdáj ibn Saprut.[3023] A magyarok nemcsak a kereskedelem révén szereztek be árukat, hanem maguk is foglalkoztak kézművességgel, amelyről elsősorban a régészeti leletek tanúskodnak.[3024] Okkal tételezhetjük fel a vaskohászatot és a kovácsok jelenlétét a magyar kézművesek között, mivel a fegyverek (szablyák, kengyelpár, zabla, nyílcsúcsok) jelentős mennyiségű vasat igényeltek.[3025] Idesorolhatjuk az íjakat készítő íjasmestert, és a nyergeket készítő nyergesmestert.[3026] Fontos iparágak még a fazekasság, a bőr- és csontművesség, valamint az ötvösség.[3027] Utóbbiak esetében az idegen etnikumokat, a kavarokat is gyanúba vették,[3028] de úgy vélem, hogy a magyarokat sem zárhatjuk ki e foglalkozások művelői közül.[3029] Dienes István szerint a magyaroknak „képzett kovácsai, fegyverművesei, nyergesei, íjasai, ötvösei, szíjgyártói voltak."[3030] Kétségtelennek vélem, hogy a magyarok a 9. században, de a 10. század zömében

---

[3017] Vékony 2002. 207.
[3018] Gardézi, HKÍF 38. (Zimonyi István); Marwazi, HKÍF (Zimonyi István) 45.
[3019] Ibn Ruszta, HKÍF 34. (Czeglédy Károly); Kmoskó 1997. 209.; Zimonyi 2005. 35.
[3020] A forrásra, PVL. vö. Hodinka 1916. 51.; értékelésére vö. Hóman–Szekfű 1928. 167.; László 1944. 364–365.; Györffy 1977a. 155.; Püspöki Nagy 1969. 175.; Kristó 1995a. 204.; Kristó–Makk 2001. 164.
[3021] Uo.
[3022] Deér 1943. 146–147.; Dienes 1978. 39.; Kristó 1995a. 204–205.: Kristó–Makk 2001. 163.
[3023] Kohn 1881. 19.; Spitzer–Komoróczy 2003. 84.
[3024] Révész 2014. 34.
[3025] A vasverőkre, kovácsokra László 1944. 348–354.; Bartha 1968. 106.; Dienes 1978. 36.; Kristó 1995a. 202.
[3026] László 1944. 337–348.
[3027] Kristó 1995a. 203.; Révész 2014. 34.
[3028] Dienes 1978. 35, 37.; Kristó 1995a. 203.
[3029] Saját magyar ötvösségre László 1944. 354–359.
[3030] Dienes 1978. 34–36.

is nomádok, nem pedig félnomádok voltak, amely terminus pontatlan. A nomád életforma és a nomád gazdaság lassú átalakulása a 10. század második felétől, utolsó harmadától kezdődhetett, amelyet az államalapítás, a kereszténység felvétele gyorsíthatott fel. Folyamatról van szó, amely építhetett a nomád magyaroknál meglevő földművelésre, kereskedelemre, kézművességre, tehát nem előzmények nélkül következett be az életforma lassú megváltozása, amely az államalapítás korától gyorsulhatott fel. Ezekben a változásokban része lehetett a portyázások 955 (augsburgi csatavesztés) utáni rohamos leépülésének, amely 970 (arkadiopoliszi vereség) után egyértelművé vált. A zsákmány (élelmiszer, foglyok, nemesfémek) elmaradása a kereskedelemben cserélhető javakban is megmutatkozott. *Míg a 9. században elsősorban foglyokat értékesítettek a magyarok a bizánci Kherszónban, a 10. század 60-as éveiben már rabszolgákat hoztak be, és a lovak jelentették a fő exportcikket a gyérülő kalandozások miatt. Emellett a korábbi zsákmányból származó nemesfémek (arany, ezüst) értékesítését feltételezhetjük.* A kereskedelem, főleg az export áruösszetételének módosulása jelezheti, hogy változott az életforma, letelepültebbé kezdett válni a magyarság, jóllehet az állattartás és a földművelés arányai lassabban, hosszabb idő alatt változtak. A törzsek és nemzetségek téli szállásai kezdtek állandósulni, települések jöttek létre a törzsfők és nemzetségfők téli szállásai körül, amelyekből falvak alakultak ki. Fodor István utalt arra, hogy kevés biztosan 10. századi települést tártak fel eddig. E korai falvak emlékeztetnek a nomád szállásokra, építményeikben is (sátrak, könnyűszerkezetű, nádból épült kunyhók, faházak).[3031] Révész László nézete szerint a 10. századi magyar népesség már többé-kevésbé állandó falvakban élt. Építményeik között voltak félig a földbe vájt házak, boronaházak, deszkaépítmények.[3032] A nomadizmus, a nomád életforma visszaszorulásában a döntő változást az államalapítás, az egyházszervezés és a megyék létesítése hozta.

III. 1. 2. A honfoglalás kori magyar társadalom

Az életforma, a gazdaság megítélése döntő a társadalmi rétegződés kérdésében is. A magyarokat nomádnak minősítő, 1945 előtt uralkodónak mondható felfogás egységesnek tekintette a honfoglaló magyarokat. Hóman Bálint úgy vélekedett, hogy „magyar és magyar közt csupán a vérségi hovatartozás tekintetében volt különbség: a szabad magyarok, vagyis a nemesek társadalma egyébként teljesen egységes volt.” Hóman nézete szerint a nemzetségek között keletkeztek különbségek, „a tisztségviselés megkülönböztető jegyével díszített, katonai érdemek és vagyoni helyzet következtében kiemelkedő nemzetségek a többitől lassan elkülönülő, előkelőbb réteggé alakultak.” Tehát a honfoglaló magyarság egésze szabadnak számított, és csak később a „fejedelem, a hadnagyok [törzsfők – T. S. L.], jó vitézek, szerencsésen gazdálkodók” emelkedtek ki közülük.[3033] Ez a felfogás megkülönböztetett a

[3031] Fodor 2014. 9–10.
[3032] Révész 2014. 33–34.
[3033] Hóman–Szekfű 1928. 99.

magyarokon belül egy vezető réteget és a közszabadokat, míg a szolgákat, kereskedőket és iparosokat idegennek tekintette. Eckhart Ferenc szerint a „nemzetségek tagjai közösen birtokoltak egy-egy nagykiterjedésű földet, a rajta talált szláv alattvalók és a magukkal hozott szolgák nekik dolgoztak." A vezető réteg mellett a kalandozásokban, rablóhadjáratokban „meggazdagodott vitézekkel szemben a régi tekintélyt" nehéz volt fenntartani. Eszerint a törzsön–nemzetségen belül kiemelkedtek a törzsfők, nemzetségfők, és a vitézek, az alávetett szolgaréteg pedig idegen volt (szlávok).[3034] Eckhart úgy foglalt állást, hogy a honfoglalók török eredetű vezetőréteggel rendelkeztek, míg a magyarok tömegei szolgák lehettek, mivel a szolganevek magyar eredetűek.[3035] Deér József szerint „a szabadok társadalma is erősen tagolt volt," és ez a „tagozódás születési, vérségi alapokon nyugodott, de a pásztornépek életberendezésének megfelelően egyúttal vagyoni fokozatot," a gazdagok és a „szegények különbségét is jelentette. „A szabadok szegényebb rétege szívesen állott a gazdagok és előkelők szolgálatába, amiért ellátást, ruhát, fegyvert s a zsákmányból részt kapott."[3036] Már 1945 előtt jelentkezett az a felfogás, amely a magyarokat nemcsak egységes, uralkodói rétegként szemlélte. Kniezsa István szerint a honfoglaló magyarság az őshazából „nagyszámú finn-ugor magyar szolgaréteget hozott magával, amely aztán keveredett a Kárpát-medencében talált meghódított népesség szolgarétegével."[3037] Szabó István azt vallotta, hogy a honfoglalók tagolt társadalmat képviseltek, legfelül a nemzetségfők és a gazdagok, legalul pedig a szolgáló szegény magyarok. Hipotézise három réteggel számolt, középen a harcos réteggel.[3038]

A 20. század második felében egy nomád feudalizmus képletet épített ki a kutatás. Györffy György kezdetben türk típusú „nomádállam-szervezetet" vázolt fel. Eszerint a magyaroknál a szakrális uralkodó és vezére, a gyula vazallusai voltak a törzsek élén álló urak (türk bujrukok), akiktől függtek a bőnek nevezett nemzetségfők és a nép, az „ínség." A két uralkodó hatalmát az idegen katonai kíséret, „a törzsfőkét a különböző törzsekből és népekből összeverődött jobbágyság" biztosította.[3039] Máshol azt hangoztatta, hogy „a legelőket és szállásokat birtokló uralkodó osztály, a 'bőség' katonai kíséretével, a jobbágysággal a függésben levő félszabadokat és a szolgáló 'ínséget' rendszeres terményadózásra és természetbeni szolgáltatatásra kényszeríti.[3040] Később Györffy a személyi függés rendszerével írta le a társadalmi rétegződést: „a X. századi magyar társadalmat a személyi függés tartotta össze." Csúcsán a fejedelem állt, tőle függtek a magyarul úrnak nevezett törzsfők, az uraktól a bőnek hívott nemzetségfők, „mindezek harcos jobbágyi kíséretükkel nyomták el és adóztatták a nagycsaládi közösségben élő köznépet és

[3034] Eckhart 1933. 22, 28.
[3035] Eckhart 1946. 16.
[3036] Deér 1943. 138–139.
[3037] Kniezsa 1938. 454–455.
[3038] Szabó I. 1941. 10, 11, 15.
[3039] Györffy 1959. 107.
[3040] Györffy 1970. 298.

dolgoztatták a fogoly rabszolgákat."[3041] Györffy szerint „a honfoglaló magyarság ugyanúgy főemberekre, harcos középrétegre, dolgozó közrendűekre és rabszolgákra tagolódott, mint a népvándorlás germán barbárai."[3042] Györffy fokozatosan módosított társadalmi képlete a honfoglaló magyarok három rétegével számolt: a bőségnek nevezett törzsi-nemzetségi előkelőkkel, a jobbágyságnak titulált katonai kísérettel és az ínségként említett szolgákkal, „az elszegényedett rokonokkal, nemzetségtagokkal."[3043] Ezt a történeti modellt (urak és bők, jobbágyok, ínek) a régészet egyes képviselői is elfogadták.[3044] A történeti koncepcióval rokonítható régészeti felfogást Szőke Béla képviselte, aki szerint a honfoglaló magyar társadalom három részre osztható fel: „a gazdag vezető rétegre, a középrétegre és a köznépre."[3045] A történeti és a régészeti kutatás kategóriái között voltak megfelelések, csak az elnevezésben mutatkozott különbség; bőség – gazdag vezető réteg, jobbágyság – középréteg, ínség – köznép.[3046] A „háromosztatúnak" nevezhető történeti–régészeti modell értelmében a törzsszövetséget vezető fejedelmek, törzsfők magányos sírokba temetkeztek, gazdag melléklettel (pl. aranyborítású szablya, aranyozott ezüst edény, korongok stb.).[3047] A leghíresebb ilyen magányos, előkelő sír a zempléni (zemplini), amelyben Fettich Nándor a megölt Álmos fejedelem sírját vélte felfedezni.[3048] Más példákat is felhoztak a „rangjelző tárgyaikkal mindig magas méltóságról árulkodó magányos" férfisírokra (Geszteréd, Zemplén, Tarcal).[3049] A Felső-Tisza vidéken feltárt nagyon gazdag férfisírok esetében nem fejedelmi vagy törzsfői/nemzetségfői sírokra, hanem a fejedelmi kíséret vezetőinek sírjaira következtetett Révész László.[3050] Kései történeti adatokra utalhatunk a fejedelmi sírok kapcsán. Anonymus híradása szerint a 907-ben elhalálozott Árpádot magányos sírba temették „egy folyócska forrása felett, ahonnan az kőmederben folyik Attila király városába. A magyarok megtérése után azon a helyen egy Fehérnek nevezett templomot emeltek Szűz Mária tiszteletére."[3051] A Képes Krónika megemlékezett arról, hogy Vazul fia, Leventét „pogány szokás szerint temették el a Dunán túl, Taksony falu közelében," ahol őse, Taksony fejedelem is nyugodott.[3052] A kései krónikás egy korábbi hírre („azt mondják") építette ezt a tudósítást. Taksony fejedelem és Levente a 14. századi krónikakompozícióban, Árpád pedig Anonymusnál; összességében tehát három magányos, fejedelmi jellegű temetkezésről van írott forrásunk. Györffy szerint a középréteg „nem vagyont érő, hanem ezüstveretes ruhát és

---

[3041] Györffy 1977c. 521, 594, 597–600.
[3042] Györffy 1983b. 368.
[3043] Györffy 1977a. 138–139.; hasonlóképpen Engel 1990. 103.
[3044] Dienes 1978. 21. – ugyanakkor utalt arra, hogy négy csoport különíthető el: előkelő származású, nagy vagyonnal bíró vezető családok, szolgálatukban álló középréteg, saját közösségeiben hagyott, tulajdonnal rendelkező középréteg, és az előkelők birtokában levő, uraik háza táján élő szolgák, uo. 18.
[3045] Szőke 1962. 27–28.
[3046] A történeti oldalról való kritikára Kristó 1995a. 210.; a régészeti oldaláról való kritikára Vékony 2002. 194.
[3047] Györffy 1983b. 368.
[3048] A lelet értékelésének vitájára vö. Hozzászólások, ArchÉrt 1966. 278-283.; Megjegyzések, ArchÉrt 1969. 114–125.; Fettich 1969. 109–113.; Fodor 1976. 282–285.
[3049] Dienes 1978. 16.
[3050] Révész 2014. 36–37.
[3051] Az óbudai (fehéregyházi) Árpád sírra vö. Anonymus, 52. caput, SRH I. 106.; HKÍF 339. (Veszprémy László)
[3052] Taksony (és Levente) sírjaira vö. SRH I. 344.; vö. még Tóth 2010. 116.; Révész 2014. 36–37.

lószerszámot hordott, többnyire kis családi temetőbe temetkezett (pl. Karancslapujtő, Bene). Maga a középréteg sem volt egységes, gazdagabb tisztektől egyszerűbb vitézekig terjedt a skála." E középréteg, vitézek mellé néha házi szolgákat is temettek.[3053] Győrffy szerint a köznép temetőit a „nagyszámú. olykor több száz szegény sír jellemzi, melyben ló ritkán fordul elő és a melléklet csak kerámia vagy olcsó ékszer."[3054] A közrendű ínség tehát a faluközösség népes temetőjébe temetkezett, „a meg-megszakadó temetősorokból kiscsaládok együttes temetkezésére lehet következtetni." E réteg sem volt egységes, „voltak módosabbak is köztük, emellett soraikat rabszolgák is tarkították."[3055] Györffy történeti–régészeti kombinált modellje ugyan három alapvető réteggel számolt, de a harcos jobbágyságnak is nevezett középréteget, és főleg a közrendű ínséget, módosabb és szegényebb rétegekre bontotta, illetőleg az alul levő ínség esetében az idegen rabszolgákat is idevette. Révész László a temetkezési szokások alapján elsőként említette a nagyon gazdag, magányos férfisírokat, a nemzetségi-törzsi arisztokrácia 4-8 síros családi temetkezéseit, és a magányosan, néhány szolgával vagy lovas kísérővel eltemetett gazdag nők sírjait. A szabadok hagyatékát a néhány tucat sírból álló, 60–100 soros temetőkben kereste. Ezen belül hangsúlyozta azt, hogy a földműves falvak temetői sokkal kevesebb leletanyagot tartalmaznak, mint az állattartással foglalkozó csoportok szállások sírjai.[3056]

Egy nyelvészeti hipotézis a Györffy-féle modelltől eltérően értelmezi a honfoglaló magyar társadalmat. Róna-Tas András szerint volt egy vezető réteg, amelyet a bő (török bég – „törzsfő") és úr („nemes, előkelő ifjú" jelentéssel) szavaink is mutatnak. Ezek „a törzsfők és nemzetségfők, akiket különösen gazdag mellékletekkel temettek el."[3057] A vezető réteg mögött állt a szabad fegyveres nép, amelynek fő foglalkozása a „hadjáratokban való részvétel volt, de természetesen ők irányították az állatok őrzését és a nomád földművelést is."[3058] Róna-Tas feltevése későbbi változata szerint „külön csoportot képezett a fejedelem és néhány törzsfő katonai kísérete. Ez a kíséret igen fontos szerepet játszott a belső harcokban."[3059] A módosított verzió értelmében a magyar társadalom túlnyomó többsége „a szabad közemberekből állt," akik közül egyesek a katonáskodást választhatták (kalandozó hadjáratok, otthoni őrök). A többség állattartással és földműveléssel foglalkozott.[3060] Róna-Tas külön szolgaréteggel számolt, akik a földművelést végezték. Helyzetük „nehezen megfogható ebben a forrástalan korban," és igen változó lehetett, a családokba befogadott rabszolgák „integrálódhattak is a családba (vö. a magyar család és cseléd szavak a szláv cseljad átvétele)." A kézművesek egy része a magyarokkal jött (ács, szűcs), mások szlávok (kovács, fazekas–gelencsér, takács, esztergályos, konyár-lóval foglalkozó, teszár-famunkával

[3053] Györffy 1977a. 139.; hasonlóan Györffy 1983b. 368.
[3054] Györffy 1983b. 368–369.
[3055] Györffy 1977a. 139.
[3056] Révész 2014. 37.
[3057] Róna-Tas 2007a. 58. – Megjegyzendő, hogy Róna-Tassal ellentétben Györffy az 'úr' szót hozta kapcsolatba a törzsfővel (s nem a bég-bő szavunkat), és a 'bő' (bég) szót a nemzetségfővel.
[3058] Róna-Tas 1996a. 277–278.
[3059] Róna-Tas 2007a. 58.
[3060] Róna-Tas 2007a. 58–59.

foglalkozó) lehettek a szókincs alapján.[3061] Róna-Tas nyelvészeti alapú modellje négy társadalmi csoportot tételezett fel: a törzsi-nemzetségi vezető réteget, egy formálódó katonai kíséretet, szabad köznépet vagy fegyvereseket, akik katonáskodással, állattartással és földműveléssel foglalkoztak vagy ezt irányították. Ebben a koncepcióban a szolgák idegen rabszolgák. Róna-Tas a kézművesek egy részét is idegennek (szlávnak) tekintette, bár szerinte kisebb részben magyarok is lehettek, hasonlóképpen foglalt állást a kereskedők tekintetében is.

Révész László erősen rétegzett magyar társadalommal számolt a 10. században. Ennek élén a fejedelem (fejedelmek), illetve a törzsfők álltak. A törzsek különböző vagyoni és társadalmi helyzetű nemzetségei alkották a társadalom zömét. E csoportból kerültek ki a törzs- és nemzetségfők katonai kíséretének tagjai, a kalandozó hadjáratok résztvevői. A közrendű szabad családok állattartó, földművelő életmódot folytattak, alkalmanként katonáskodtak. E réteghez tartoztak a csatlakozott idegen népelemek (kavarok stb.) is, akik határvédő feladatot is elláttak.[3062]

A magyarság nomadizmusát valló újabb nézet korabeli analógiák (türk, kazár, avar), a 11. századi magyar törvényekből levonható visszakövetkeztetések, a 10–11. századi kortárs írott források egyes passzusai alapján nomád társadalomként jellemezte a 10. századi magyarokat. Kristó Gyula hipotézisében utalt arra, hogy a muszlim források vagyonos embereknek mutatják be a magyarokat.[3063] Bölcs Leó megemlékezett arról, hogy „férfiakban gazdag és szabad ez a nép."[3064] Kristó szerint a lovasnomád magyarság rendelkezett egy előkelő vezető réteggel (fejedelem, törzsfők, nemzetségfők). A vezető réteg mellett kezdett formálódni egy katonai kíséret azokból, „akik nagyobb gyakorisággal csatlakoztak a seregvezérekhez a kalandozó hadjáratok során, mint mások." A társadalom túlnyomó többségét „a szabad nomádok alkották, akik egyszersmind harcosok is voltak, a portyázó hadjáratok tömegei."[3065] Kristó szerint a nomád magyar társadalomban az alapvető határvonal a szabadok és a szolgák között húzódott. Ezt a társadalmi különbséget nem társadalmi, hanem etnikai különbségként értékelte. A szabadok a magyar törzsszövetség tagjai voltak, a szolgák pedig idegen etnikumúak. A szolgák három csoportból tevődtek össze; a csatlakozott kavarok, az őslakosok többsége (szlávok, avarok, onogurok) és a kalandozó hadjáratok során ejtett különböző nemzetiségű hadifoglyok.[3066] A Kárpát-medencébe behurcolt keresztény hadifoglyokat és utódaikat Pilgrim passaui püspök a 970-es években a magyarok létszámánál is magasabbra becsülte.[3067] A szolgák fölött uruk rendelkezett, szolgáltatásaik differenciálták helyzetüket. Egy részüket megtanították lovagolni és nyilazni, illetve csatlósként elvitték magukkal hadjárataikra. Ez a szlávokra is

[3061] Róna-Tas 1996a. 279.
[3062] Révész 2014. 33.
[3063] Gardézi, HKÍF 38. (Zimonyi István); Hudūd al-Alām, HKÍF 42. (Zimonyi István); Marwazi, HKÍF 45. (Zimonyi István)
[3064] HKÍF 52. (Czeglédy Károly–Kmoskó Mihály)
[3065] Kristó 1995a. 223–224.
[3066] Kristó 1995a. 224.; Kristó–Makk 2001. 166–167.
[3067] Kristó 1995a. 151.

vonatkozott, nemcsak a törzsszövetségi rendszerbe betagolt kavarokra. Másoktól élelmiszeradót szedtek.[3068] Egyeseket a háztartásban alkalmaztak, a nemzetség állatállományának ellátásában.[3069] Kristó Gyula Györffy-modelljével szemben"kétosztatú" társadalmi modellt vázolt fel, amely egy szűk előkelő vezető réteggel és egy jogilag szabadokból álló, foglalkozását nézve pásztorkodó, de katonáskodással is foglalkozó többséggel számolt, amelyből lassan vált ki egy szűkebb katonai kíséret. A hét törzs népétől jól elkülönült a jogilag függő, nagy létszámú szolgaréteg, amely foglalkozását illetően katonáskodó, földművelő, pásztorkodó és a háztartásban alkalmazott, etnikumát tekintve pedig idegen volt.[3070] Kristó szerint változás csak a 10. század második felétől következett be a társadalomban, amikor abbamaradtak a portyázások és elmaradt a zsákmány. Ekkor a vezetők és a katonai kíséret a szabad közréteget kezdte adóztatni és szolgai helyzetbe süllyeszteni. A vezetői elitbe bekerültek idegenek is (szlávok, keleti elemek és németek).[3071] Vékony Gábor álláspontja szerint Árpád honfoglaló népe esetében nem helyes a Györffy-féle hármas rétegződés feltételezése. Szerinte a „honfoglaló magyarok régészeti jellemzői egységet mutatnak, s közöttük egyáltalán nem mutatkozik jelentős társadalmi különbség. A közrendűek nagy tömegű jelenlétére utaló temetők pedig csak a X. század hetvenes éveiben jelennek meg." Az egész társadalom a 9–10. század fordulóján „hódítottak és hódítók kettősségéből állt, s egy az uralkodó (kagán vagy első fő) körül kialakuló előkelő (primates, optimates) rétegen kívül más, határozottan elkülönülő réteg nem jött létre."[3072]

A 9–10. századi magyarság társadalmának jellemzését megnehezíti, hogy írott források alig állnak rendelkezésre, a régészeti és nyelvészeti adatok kronológiai és társadalomtörténeti értelmezése is vitatható. A 10. századi magyar társadalom vezető csoportját a törzsek és nemzetségek élén álló, azokat irányító törzsfők és nemzetségfők alkották. A törzsfőket nevezte Konsztantinosz vajdáknak (Boebodoi), fejedelmeknek (arkhóntes), a nyugati források királyoknak (reges) vagy vezéreknek (duces). A hét magyar törzs és a kavarok egy vagy három törzse – besenyő analógia alapján 5 nemzetséggel számolva törzsenként – kb. 40–50 nemzetséggel rendelkezhetett. A 40–50 nemzetségfő és (nagy)családjaik alkották a szűk vezetői réteget. Közülük kiemelkedett hét magyar és három kavar nemzetségfő, akik egyben törzsfők is lehettek. A 9. században két magyar fejedelem (nagyfejedelem és gyula) és a kavarok feje (kündü), a 10. században pedig három magyar vezető (nagyfejedelem, gyula, karha) és a kavarok fejedelme (kündü) funkcióval járó tisztséget is viselt. E vékony, családjaikkal együtt is csak néhányszáz főre rúgó, előkelő réteg gyarapodhatott a 10. században a beilleszkedő őslakosság (szláv, avar-onogur) vezető rétegének asszimilációja, majd a Géza és István alatt a bejövő idegen előkelők révén. Az államalapítás változtatott a vezető réteg összetételén, az alkalmazkodó nemzetségi–törzsi vezetők (pl. Abák) helyükön

[3068] Kristó 1995a. 224.
[3069] Kristó–Makk 2001. 167–168.
[3070] Kristó–Makk 2001. 169.
[3071] Kristó–Makk 2001. 170.
[3072] Vékony 2002. 194.

maradhattak, más vezetők elbukván, családjaikkal együtt kikerültek ebből a vezetői körből (Koppány, Gyula, Ajtony/Keán) és helyükre az állam tisztségviselői (ispánok) kerültek, a harmadik csoportot pedig az idegen előkelők (hospesek) képezték.[3073]

A vékony vezető réteg alatt helyezkedett el a magyar és kavar törzsek, nemzetségek túlnyomó többségét alkotó, vagyonilag már differenciált, de jogilag szabad, fegyverforgató, nomád állattartással és földműveléssel stb. foglalkozó közréteg. Ezt a népes csoportot, amely a társadalom többségét tette ki, becsülhették a muszlim források 20 ezer harcosra. Ez a 20 ezer magyar és kavar harcos, szabad ember alkotta a „középréteget" családjaikkal együtt. Egyes becslések 100–120 ezerre tették a honfoglaló magyarság összlétszámát.[3074] Mások csak a katonai kíséret, a harcos „jobbágyság", a középréteg létszámaként értékelve a 20 ezres létszámot, 80 ezres állattartó és földműves köznéppel számolva, családjaikkal együtt 400 ezer főre taksálták a honfoglaló magyarság összlétszámát.[3075] Valószínűnek vélem, a 20 ezres harcos feltételes elfogadása esetén, az alacsonyabb, kb. 100–150 ezres összlétszámot, amely azért is bizonytalan, mert nem tudhatjuk, hogy mekkora szorzótényezővel (1:4, 1:5, 1:6) kell számolnunk a magyarok felnőtt, katonáskodásra alkalmas férfilakossága és családjai (nők, gyermekek, öregek) között.[3076] A fegyveres köznép differenciált lehetett. Egy részük a zsákmányt hozó portyák vagy a gazdasági tevékenység révén meggazdagodhatott, mások elszegényedhettek. A köznép társadalmi, jogi státusa azonos volt, egyformán közszabadok voltak. Egy részük, a törzsi–nemzetségi arisztokráciához kapcsolódva, katonai kíséretet alkotva gyakran vett részt a kalandozó hadjáratokban. Mások a szállásterület védelmére hátra maradtak. Nem ismerjük a kalandozásokban résztvevők, és az otthon maradott köznép arányát. Konsztantinosz tudósításából az tűnik ki, hogy a magyarok hadjáraton voltak, amikor a besenyők támadtak, a szállásterületen pedig a magyarok családjai és a szállásterületet őrzők tartózkodtak.[3077] A 899. évi itáliai hadjárat magyar seregét az adatok összevetése alapján 5000 főre becsülték. Ezt összehasonlítva a muszlim források adatával, a kündüvel kivonuló 20 ezres harcossal, a magyarok egynegyede vehetett részt az itáliai kalandozásban. Ez az 1:4 arány a kalandozó és otthon maradó harcosok között ugyanakkor nem bizonyítható. Valószínű, hogy a fegyverforgatásra képes magyarok zöme elment a hadjáratokra, és kisebb része maradt otthon a családokkal együtt a szállásterület védelmére, a nomád állattartás és földművelés teendőinek ellátására, illetve a szolgák irányítására.[3078]

A társadalom legalján helyezkedtek el a szolgák, akik státusukat illetően nem számítottak szabadnak. Nem rendelkeztek állat- vagy más vagyonnal. A 9. században és a 10. század nagyobb részében is idegen etnikumúak voltak. A szolgák közé tartoztak azok a szláv foglyok, akiket a magyarok nem értékesítettek Kherszónban, hanem magukkal vittek új

---

[3073] A vezető vékony törzsfői, nemzetségfői rétegre összefoglalóan Tóth 2010. 120.
[3074] Kristó 1995a. 135.
[3075] Györffy 1963. 46–48.
[3076] A letelepedett és nomád népességnél alkalmazott szorzótényezők: 1:4, 1:5, 1:6 stb, vö. Kristó 1995a. 133–136.
[3077] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113v. vers. 8-14.; DAI 40,16-19.; DAI 2003. 176–177.
[3078] A katonai „középrétegre", közszabadokra vö. Tóth 2010. 120–121.

Kárpát-medencei hazájukba, illetőleg ezek leszármazottai. A szolgák közé vehetjük azokat is, akiket a magyarok az új hazában találtak. Ezek a frank Pannóniában élő avar–onogur és szláv csoportok, a felvidéki morvák, valamint a Dunától keletre és Erdélyben maradt avar–onogur, bolgárszláv stb. csoportok. Idevehetjük a 10. századi kalandozások során behurcolt nyugati, bizánci stb. hadifoglyokat. A szolgák egy részét magukkal vitték hadjárataikra, nagyobb részét szolgáltatásokra kötelezték, szántóföldjeiken dolgoztatták és az állattartásban foglalkoztatták. A portyázások lezárulása után, az államalapítás időszakában a lesüllyedt magyar közszabadok gyarapították az idegen eredetű szolgaréteget. *A 10. század második felére a magyar társadalom négy részre tagolódhatott: törzsi–nemzetségi előkelők, többé-kevésbé állandó fegyveres kíséreteik, a közszabadok nagyobb, még le nem süllyedő rétege és a szolgák etnikailag vegyes és egyre népesebb rétege*.[3079]

III. 1. 3. A honfoglalás kori magyarság szervezete, etnikai összetétele

III. 1. 3. 1. Nemzetségek, törzsek, törzsszövetség, nomád állam/ steppei állam

A magyarok a 9–10. században több, egymásra épülő csoportot alkottak. Ezek közé sorolható a kiscsalád, a nagycsalád, az aul, az aulcsoport (nemzetségi alcsoport), a nemzetség, az altörzs, a törzs és a törzsszövetség, illetve a nomád vagy steppei állam.

A legkisebb egységnek a szülők és gyermekek együttese által alkotott kiscsaládot tarthatjuk. Hóman Bálint szerint a „legalacsonyabb és legkezdetlegesebb társadalmi alakulat a család. A családi közösség természetes feje a családapa, ki korlátlan ura a vele teljes gazdasági és jogközösségben élő családtagoknak."[3080] A régebbi kutatás kevésbé számolt a kiscsaláddal, a nagycsaládot tekintette alapegységnek, amely három vagy négy nemzedék, generáció együttélését jelentette.[3081] A nagycsaládok, vagy több család együttlakásából szerveződött a török eredetű szóval aulnak nevezett szociális közösség.[3082] Feltételezik a nomádoknál a több aul egyesítéséből szerveződő aulcsoportot vagy nemzetségi alcsoportot.[3083] Mindezen kisebb egységeknek a léte lehetséges a honfoglaláskori magyaroknál is, de kimutatásuk az írott források alapján nem lehetséges, néprajzi–történeti analógiák alapján feltételezhetjük esetleges meglétüket.

A politikai szervezet legkisebb, alapvető „építőkockáját" a nemzetségek jelentették, amelyek kevésbé bomlékonynak számítottak, mint a törzsek. Egy-egy nemzetség 5–20 nagycsaládból álló közösség. A nemzetség alapja a vér szerinti mítikus leszármazás, de ez „kiegészült a mindig más nemzetségből hozott asszonyokkal, részben a befogadott személyekkel" (más nemzetségbeliek vagy idegenek).[3084] A magyar történeti kutatásban vitatottnak számít, hogy a magyaroknál a nemzetség vérségi vagy szervezett, mesterséges

[3079] A szolgarétegre vö. Tóth 2010. 121–122.
[3080] Hóman 1923. 25.
[3081] Kristó 1995a. 229.; Róna-Tas 1996a. 279.
[3082] Németh 1930. 20–21.; Németh 1991. 39.
[3083] Németh 1930. 30–31.; Németh 1991. 39.
[3084] Róna-Tas 1996a. 279.

politikai alakulat volt.[3085] Mivel a nomádoknál a vérségi szempont dominánsnak tekinthető, a magyaroknál is vérségi alapon szerveződhettek a nemzetségek.[3086] A nemzetségtagok közti összeköttetés sokszor már fiktív lehetett, de az összetartozás tudata rokonsági alapon jött létre.[3087] Volt olyan felfogás a 19. századi történeti kutatásban, amely azonosította egymással a nemzetséget és a törzset, és csak nemzetségekkel számolt.[3088] Vékony Gábor szerint Konsztantinosz császár a honfoglaló magyarok nemzetségeit sorolta fel. Úgy vélte, hogy a „törzsnevek" tehát személynévi eredetű nemzetségnevek, és „az egész honfoglaló magyarság egy törzs."[3089] A történeti kutatásban elterjedt az a felfogás, hogy a nemzetség nagycsaládokból álló, vérségi és politikai szerveződés, amely kisebb a törzsnél, de stabilabb lévén nagy jelentőséggel bír. Hóman Bálint szerint a nemzetség (nem) „közös őstől fiágon leszármazó rokoncsaládok természetes úton létrejött gazdasági és jogvédelmi célzatú társadalmi közössége."[3090] Máshol úgy fogalmazott, hogy „a néptudományi értelemben vett clan egy közös őstől fiágon leszármazó rokon családok természetes úton létrejött közössége és rendszerint a közös ős nevét viseli."[3091] Hóman szerint tehát a nemzetség gazdasági-, jogi- és kultuszközösség. Jellemzői között szerepel a közös nemzetségi vagyon, a nemzetségi bíráskodás és vérbosszú, a közös ősök vallásos tisztelete.[3092] Györffy György a honfoglaláskori nemzetségeket ún. totem-nemzetségeknek nevezte (totem-állatok, tamgák). Feltételezte a honfoglalás után a törzsek szétesését nemzetségekre, majd a nemzetségek átrendeződését.[3093] Kristó Gyula a honfoglalás kori nemzetségeket rokonsági alapon szerveződő csoportnak tekintette, ahol a „vérségi összeköttetés gyakran nem valóságos, hanem fiktív," és az idegen tagot szertartás keretében fogadták be a nemzetségbe (vérszerződés).[3094] Katona Imre meghatározása szerint a nemzetség „vélt (fiktív) őstől számított, de nagyon is valóságos vérrokonságon alapuló unilaterális exogám csoport; közös nevet viselő, egymást vérrokonnak tekintett tagjai rendszerint egy mitikus (totem-) ősre vezetik vissza eredetüket."[3095] Zsoldos Attila szerint a nemzetségek fiktív vérségi, kultikus és jogi közösségek. Álláspontja szerint a nemzetségek ugyan létezhettek önmagukban, törzsek viszont nemzetségek nélkül nem.[3096]

Miközben feltételezhetjük fel a nemzetségek létét a 9–10. századi magyarságnál, mint nagycsaládokból álló valós vagy fiktív vérközösséggé egyesülő csoportot, mégis kevéssé

[3085] A nemzetségekre összefoglalóan további irodalommal Hóman 1923. 15–16.; Györffy 1959. 1–36.; Mesterházy 1980. 70–143.; Kristó 1975. 953–967.; Kristó 1995a. 229–248.; Zsoldos 1996. 176–194.
[3086] Tóth 1998. 79.
[3087] A nemzetségek vérségi jellegére Hóman 1923. 15–17.; Hóman–Szekfű 1928. 97–98.; Deér 1938. 10–11, 74, 100.; Molnár 1949. 61, 122.; Kristó 1995a. 239–248.; nem vérségi, hanem szervezett, mesterséges csoportra Bartha 1968. 94.; Györffy 1983b. 371–373.
[3088] Nagy G. 1870. 534–551.; Szabó K. 1869. 20–23.
[3089] Vékony 2002. 193–194.
[3090] Hóman 1923. 15.
[3091] Hóman–Szekfű 1928. 97.
[3092] Hóman–Szekfű 1928. 97–98.; Hóman nemzetség-fogalmának gyökereire és bírálatára: az „osztályviszonyok fel nem ismerése," vö. Mesterházy 1980. 80–81.
[3093] Györffy 1959. 3–9.
[3094] Kristó 1995a. 239–240.
[3095] Katona 1977. 204.
[3096] Zsoldos 1996. 177–178.

ismerjük az államalapítás előtti magyar nemzetségeket. Zsoldos Attila hangsúlyozta, hogy „írott forrásaink mit sem tudnak e nemzetségekről.”[3097] Nagyon kevés forrás szól a honfoglalás korának magyar nemzetségeiről, míg a későbbi, 12–13. századi nemzetségekről, amelyekhez vékony szálak fűzik e korábbi nemzetségeket, sokkal több adatunk van. Györffy szerint 180 nemzetséget lehet kimutatni a kései Árpád-korból, amelyből a krónikás-hagyomány Kálmán korára vonatkozóan 108 nemzetségről tudott.[3098] Bölcs Leó szerint a magyarok „nemzetségek (gené) és törzsek (phülas) szerint szétszéledve legeltetik lovaikat folyvást, télen–nyáron.”[3099] Leó császár ezen az egy helyen használta a nemzetség szót. A forrásadat értékét csökkenti, hogy a türkökre vonatkozó leírást Leó császár a 600 körül írt Maurikiosz-féle Stratégikonból vette át. Ellenérvül az hozható fel, hogy a magyarok hasonló életmódot folytathattak, mint a türkök, ezért alkalmazhatta ezt a tudósítást rájuk. Konsztantinosz császár, apjával ellentétben, nem használta a magyarokra a törzs (phülé) szót, hanem kizárólag a nemzetség (genea) terminussal élt több értelemben is. Szerinte a magyarok népe (ethnous) hét vagy nyolc (kavarokkal együtt) geneára tagolódott, és fel is sorolja ezeket.[3100] A történeti kutatás a nemzetségeknél nagyobb egységeknek, törzseknek tekintette ezeket a geneákat. Hasonlóképpen a kavarok népénél (ethnous) szintén három geneáról emlékezett meg Konsztantinosz.[3101] Ezúttal is utalnom kell a besenyő analógia alkalmazásának lehetőségére. Konsztantinosz a besenyők nyolc nagyobb csoportját a tartomány jelentésű *’thema’* szóval illette. Ez a terminus arról tanúskodik, hogy a besenyők nagyobb csoportjai területi egységeket alkottak.[3102] Konsztantinosz a nyolc nagyobb besenyő tartományt a vérségi kapcsolatokra utaló, nemzetség, ’genea’ szóval is jelölte, a két fogalmat helyenként felváltva is használta.[3103] Ez arról tanúskodik, hogy nemcsak területi egységet, hanem vérségi csoportot is jelentett a ’genea’ szó. A bizánci császár szerint a nyolc nagyobb besenyő tartomány, nemzetség (thema, genea) negyven részre (meros) oszlik.[3104] Feltételezhetően a nagyobb csoportot jelölő kifejezések utalhattak a besenyő törzsekre, míg a kisebb csoportra vonatkozó ’meros’ (rész) terminus a besenyő nemzetségekre.[3105] Sajátságos, hogy a magyarok esetében a kisebb egység megnevezése hiányzik, és csak a ’genea’ kifejezés szerepel, amelyet azonban – besenyő analógiát alkalmazva – csak a törzsekre

---

[3097] Zsoldos 1996. 176

[3098] Györffy 1959. 15.

[3099] ÁMTBF 19.; HKÍF 106. (Moravcsik Gyula)

[3100] A hét geneára Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 8-9.; DAI 38,10-11.; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.; a nyolc geneára Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112v. vers. 15-16.; DAI 39,10-11.; DAI 2003. 174–175.; Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 8-9.; DAI 40, 44; DAI 2003. 178–179.; a nyolc genea felsorolására Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. vers. 2-7.; DAI 40,1-6; DAI 2003. 174–175.; ÁMTBF 46, 48.

[3101] A 3 kavar genea, Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112v. vers. 17.; DAI 39,13.; DAI 2003. 174–175.; ÁMTBF 46.

[3102] A thema, tartomány kifejezésre vö. DAI 37, 15,24,32; DAI 2003. 166–167.; a bizánci birodalomban tartományt, provinciát jelentett, vö. Jenkins 1962. 145.

[3103] A ’nemzetségek’, ’geneai’ szóra vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 106v. vers. 15-16.; DAI 37, 34,39.; vö. DAI 2003. 168–169.; a thema és a genea váltakozó használatára vö. Moravcsik 1936. 289.

[3104] A kisebb egységet jelentő ’rész’ ’meros’, pontosabban ’részek’, ’meré’ kifejezésre vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 106v. vers. 13.; DAI 37,33.; DAI 2003. 166–167.

[3105] Tóth 1998. 79–80.; Tóth 2010. 125.; Tóth 2011. 67.

érthetünk.[3106] Konsztantinosz a genea szót alkalmazta a kazárokkal kapcsolatban is, amikor utalt arra, hogy a kavarok a kazároktól származnak. Itt ez a szó nép jelentéssel bírt.[3107] Az Árpádtól leszármazókat is a genea szóval nevezte meg, amikor arra utalt, hogy tőle erednek a későbbi fejedelmek.[3108] Itt az Árpád nemzetséget, vagy családot jelölhette a kifejezés. Levedi fényes nemzetségéről (genea) is megemlékezett a bizánci császár.[3109] A genea szóval Konsztantinosz egyaránt utalhatott népre, törzsre, nemzetségre és családra.[3110] Kései magyar forrásokban is szerepelnek nemzetségek. A krónikakompozícióban és Kézai Simon krónikájában a hét vezér (törzsfő) mellett 108 nemzetség (generatio) szerepel, amelyet kései adat révén a honfoglalás kori viszonyokra aligha fogadhatunk el, legfeljebb a 12–13. századi viszonyokat tükrözheti. Törzsenként tehát kb. 17 nemzetséget tételezhetnénk fel, ami a besenyő analógia alapján túlzásnak tűnik. A kései magyar forrásokban a honfoglalók fegyveres ereje törzsenként 30 ezer ember, nemzetségenként pedig 2 ezer ember. Az így számítható 210 ezer, illetve 216 ezer fő fiktív adatnak és erős túlzásnak tekinthető,[3111] hiszen a Dzsajháni-hagyomány 20 ezer fős hadat említ. Közvetett adatok is alátámasztják a magyar nemzetségek létezését. A törzsi társadalmakban élő népeknél nemzetségekből formálódnak a törzsek. A nyolc besenyő törzs (thema, genea) negyven nemzetségre (meros) tagolódott. A besenyő „modellt" alkalmazva, Györffy felvetette, hogy a magyaroknál hasonló arány, azaz 1:5 lehetett a törzsek és nemzetségek között. Ezért a 7 törzsben 35, a kavaroknál egy vagy három törzsüknek megfelelően, 5–15 nemzetséget tételeztek fel, azaz összesen 40–50 nemzetséggel számoltak.[3112] A törzsszámok egyezése ellenére sem biztos, hogy a magyar törzsek ugyanannyi nemzetségre tagolódtak, mint a besenyők.[3113] Valószínű, hogy a katonai–területi szervezetként funkcionáló magyar törzsek azonos számú nemzetséggel rendelkeztek. Nem kételkedhetünk abban, hogy voltak nemzetségek a magyaroknál, de nem tudhatjuk, hogy egy törzs hány nemzetségből állt, és a besenyő analógia érvényes-e. A későbbi, 12–13. századi nemzetségek többnyire honfoglaló ősökre vezették vissza eredetüket (pl. Aba, Ákos, Csák, Kaplony, Maglód, Szemere, Zovárd stb. nemzetségek), de e nemzetségek névadó ősei legfeljebb Szent István-koriak.[3114] A honfoglalás kori, és a későbbi nemzetségek és csak vékony szálon kapcsolódhattak egymáshoz.[3115]

A 9. századi magyar nemzetségek vérségi–rokonsági alapon épülhettek fel, és a magyar törzsszövetség valamennyi tagját magukba foglalhatták. Valamennyi nemzetségnek volt saját neve, amely lehetett a nemzetség közös őseként tisztelt személy, vagy totemállat. A fejedelmi

---

[3106] Moravcsik 1936. 289.; Szabados 2011. 196–197.
[3107] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 13.; DAI 39,2; DAI 174–175.; ÁMTBF 46.
[3108] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 16-17.; DAI 2003. 172–173.; Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 15-16.; DAI 38, 55; DAI 40, 48.; vö. DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 45.
[3109] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109v. vers. 4-5.; DAI 38,18.; vö. DAI 2003. 170–171.
[3110] Györffy 1959. 7.
[3111] Kézai adatára SRH I. 253, 256.; a krónikakompozíció adatára SRH I. 287.
[3112] Györffy 1959. 7, 15.; vö. még erre Bartha 1987. 96.; Zsoldos 1996. 178.
[3113] A számmal kapcsolatos kételyre Csorba 1997. 83.
[3114] Zsoldos 1996. 185–194.
[3115] A honfoglaláskori és a későbbi „de genere" nemzetségek közti kapcsolatokra Hóman 1923. 15–16.; Györffy 1959. 1–36.; Kristó 1975. 953–967.; Zsoldos 1996. 176–194.

nemzetségnél a turult tekintették ilyen totemállatnak. Györffy szerint az Árpádok totemállatának az oroszlán tűnik.[3116] A nemzetség neve időről-időre változhatott, és a nemzetség egy-egy fontos személyisége lett az új „névadó." A 10. században még „Árpád nemzetségeként" említette Konsztantinosz a tőle leszármazókat,[3117] de az uralkodói családot a 12–13. században már elsősorban Szent Istvánra utalva a „szent királyok nemzetségének" nevezték.[3118] A nemzetség meghatározott, elkülönülő szállásterülettel rendelkezett a törzsi szállásterületen belül. Feltehető, hogy a nemzetségnéven, a közös ős tiszteletén, és a nemzetségi szállásterületen kívül egyéb megkülönböztető vonásai is voltak a nemzetségeknek. Obi–ugor analógia alapján feltételezhetjük, hogy a nemzetségnek saját jele (tamgája) volt, közös temetőt használt, közös nemzetségi kultuszai voltak, a nemzetségi vérbosszú érvényesülhetett, és a nemzetségen kívüli házasodás, az exogámia szokását alkalmazta.[3119] Valamennyi törzs rendelkezett vezető nemzetséggel, ilyen értelemben beszélhetünk Levedi, Álmos (Árpád), és Kuszán nemzetségéről.[3120]

Biztosabb alapokkal rendelkezhetünk törzseinket illetően. Hét magyar törzsről emlékezett meg Konsztantinosz a DAI 38. fejezetében, de a nemzetség (genea) szót használta velük kapcsolatban.[3121] A bizánci császár a DAI 40. fejezetében megnevezte a hét magyar törzset: mai olvasat szerint Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér és Keszi. E törzsnevek magyarországi helynevekben is szerepelnek (a Kürtgyarmat külön Kürt és Gyarmat formában).[3122] Egyes helyeken nyolc törzset említett Konsztantinosz, ezekben a passzusokban a törzsnévlistán első helyen lévő kavarokat is törzsként szerepeltette. A kavarok három törzsre tagolódtak, amelyek pontos nevét nem ismerjük.[3123] A kavar törzsnevek között felmerült olyan népnevek, mint a Székely és a Káliz, vagy helynevek alapján a Tárkány. a Varsány, az Oszlár–Eszlár, a Berény, a Ladány, a Ság és az Örs.[3124] Törzsekről (phülé) írt Taktika című munkájában Bölcs Leó császár, három passzusban is említette őket.[3125] Ibn Hajján 942–es kalandozásról szóló tudósítása is hét vezetőt (emír) említett a magyaroknál,[3126] az anonymusi „Hétmagyar" (Hetumoger) is ennek bizonyítéka lehet.[3127] Márki Sándor úgy vélte, hogy „a törzsszerkezet voltaképp katonai szervezet volt s

---

[3116] Györffy 1959. 5.
[3117] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 15-16.; DAI 40,48. (geneas tou Arpadé); vö. DAI 2003. 178–179.; vö. még Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 17-18.; DAI 38,54-55; DAI 2003. 172–173.
[3118] Zsoldos 1996. 184.
[3119] A nemzetség jellemzőire Györffy 1959. 1–6.; Katona 1977. 204–205.
[3120] Tóth 1998. 81–82.
[3121] A hét törzs/nemzetség említésére vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 8-9.; DAI 38,10-11.; DAI 2003. 170–171.
[3122] A magyar törzsnevekre vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. 113r. vers. 2-7.; DAI 40,1-6.; DAI 2003. 1950. 174–175.; ÁMTBF 46–47.; Moravcsik 1936. 288–292.; a törzsi helynevekre összefoglalóan Kristó–Makk–Szegfű 1973. 32–38.; Kristó 1977. 212.
[3123] A kavarok 3 törzsére vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112v. vers. 17.; DAI 39,13.; DAI 2003. 174–175.; ÁMTBF 46.; a vélt kavar törzsnevek összeállítására Kristó–Makk–Szegfű 1973. 12, 39–42.; magyar voltukat felvetette Németh 1991. 271.
[3124] A vélt kavar törzsnevekre Györffy–Török 1982. 986–1059.; Kristó–Makk–Szegfű 1973. 12, 39–42.; e feltevések elvetésére Tóth 1984. 108. o. 119. jegyzet; Tóth 1998. 73.; Tóth 2011. 62.
[3125] ÁMTBF 19.; HKÍF 106.; értelmezésére Györffy 1959. 7.; Kristó 1977.222.
[3126] Ibn Hajján adatára HKÍF 63. (Czeglédy Károly); legújabban Elter 2009. 87, 91–99.
[3127] SRH I. 33, 37.; HKÍF 283, 287. (Veszprémy László); Kristó 1977. 222.

nem szabad alatta a IX. század magyarjainál clanrendszert érteni."[3128] Hóman Bálint meghatározása szerint „a nem vérségi köteléken nyugvó primér alakulatával szemben a törzs önkényesen létrehozott szövetkezésen alapuló másodlagos alakulat. A törzs – mint kettős jelentésű neve (had) is kifejezi – korábban minden politikai kötelék nélkül egymás mellett élő, etnikailag rokon nemek katonai célú szövetkezése. A nem tisztán gazdasági és jogvédelmi célzatú, természetes társadalmi alakulás, a törzs jogvédelmi célokat is szolgáló, de elsősorban katonai célzatú, mesterséges politikai képződmény." Hóman hozzátette azt is, hogy „a törzs tehát politikai szerv. A közfelfogás azonban e korban még nem tesz különbséget a politikai és társadalmi szervezet fogalma közt."[3129] A nemzetségekből álló törzsek területi–politikai–katonai képződmények voltak, jóllehet a vérségiknek hitt nemzetségek révén még őrizhették a közös eredet mítoszát. A törzs jellemzői között említhetjük, hogy külön szállásterülettel rendelkezett, és a törzsszövetség közös ügyeit leszámítva, önállósággal bírt. Minden magyar törzsnek saját törzsfője volt.[3130] A törzs saját névvel rendelkezett, amely tükrözhette a törzs vezetőjének rangját, lehetett tulajdonságnév, kifejezhette a törzs hadrenden belül elfoglalt helyét stb. Bár a törzsnév tartós jellegű volt, ha a törzs feladatköre a törzsszövetségen belül változott, vagy más törzsszövetségbe került, elnevezése is módosulhatott.[3131] A törzsek egyesülhettek, szétválhattak, illetve új törzsek szerveződhettek.[3132] Az egyesülésre példa a Kürtgyarmat esete.[3133] Analógiaként említhető, hogy a 10. század közepén még 8 törzsből álló besenyők a 11. századra már 13 törzsre tagolódtak.[3134]

A törzsek vezetőjük rangjától függően meghatározott, időről-időre változó hellyel bírtak a törzsszövetségben és a hadrendben. A hierarchiában élen álló, funkciókkal bíró fejedelmek által vezetett törzseket vezértörzseknek tekinthetjük. Első számú forrásunk erre a DAI 40. fejezetének törzsnévlistája. Eszerint „első a kabaroknak a kazároktól elszakadt előbb említett törzse, második a Nyekié, harmadik a Megyerié, negyedik a Kürtügyermatué, ötödik a Tarjáné, hatodik Jeneh, hetedik Keri, nyolcadik Keszi."[3135] Moravcsik Gyula szerint „a görög szöveg azt a benyomást kelti, hogy a közölt nevek, melyeket genitivusi esetben jegyzett fel a szerző, személynevek, noha kétségtelen, hogy azok honfoglalás korabeli magyar törzsek nevei."[3136] A konsztantinoszi törzsnévlista, a törzsnevek etimológiája és egyéb szempontok alapján próbált a történeti kutatást választ adni arra a kérdésre, hogy mely törzset tekinthetjük főfejedelmi törzsnek, és mely törzsek élén állhatott a gyula, illetőleg a karha (karchas). Elsődleges ebben a vonatkozásban a törzsnévlista keletkezési ideje, a listában szereplő

[3128] Márki 1914. 73.
[3129] Hóman 1923. 17.; ezt a meghatározást idézte Szabados 2011. 195.
[3130] A törzsekre összefoglalóan Hóman 1923. 16–18.; a korábbi irodalom összefoglalásával Mesterházy 1980. 36–69.; újabban Kristó 1995a. 248–251.; Tóth 1998. 82–85.; Tóth 2010. 128–129.; Tóth 2011. 70.
[3131] A népnevek, illetve törzsnevek jellegére, típusaira összefoglalóan Németh 1930. 8–85.; Németh 1991. 55–108.; Györffy 1997a. 228–230.
[3132] Németh 1991. 46.
[3133] Németh 1991. 198–199.; Tóth 1984. 106–107.
[3134] Berta 1996. 35.; Pálóczi Horváth 1989. 115–126.; Balogh 2009. 102.
[3135] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. vers. 2-7.; DAI 40,3-6.; vö. DAI 2003. 174–175.; ÁMTBF 47.
[3136] Moravcsik 1936. 290–291.; ÁMTBF 47. o. 34. jegyzet

törzsek felsorolásának logikája. Kapitánffy István szerint a DAI 38–40. fejezete zömmel 9. századi kortárs bizánci feljegyzésekre épül. Feltételezése szerint „a törzsek névsora is még az etelközi magyarokról a 9. században gyűjtött bizánci információk sorába tartozhat."[3137] Bóna István elfogadta Kapitánffy feltevését a törzsnevek etelközi eredetéről, és azt állapította meg, hogy a 40. fejezetben „kettészakított forráscsoport" található. Bóna szerint „legelején szerepel a nyolc törzs neve, amely szervesen csak a passzus második felében folytatódik," ahol arról szól a bizánci császár, hogy ez a nyolc törzs nem engedelmeskedik a maga fejedelmeinek, de háborúban együttharcolnak. Bóna úgy vélte, hogy a magyar törzsek határait csak Etelközben képezték a folyók, így Etelközre vonatkozik a fenti konsztantinoszi tudósítás, és a törzsnévlista is.[3138] Kristó Gyula vitatta Kapitánffy feltevését arról, hogy a DAI 38. fejezetét 9. századi bizánci híradásokra menne vissza.[3139] Kristó szerint.a DAI a 40. fejezetben jelen időben szólt a magyar törzsekről és azok szembehelyezkedéséről a nomádállami centrummal."[3140] Nézetem szerint a törzsnévlista lejegyzése a 9. század végéhez, Nikétász 894–895-ös al-dunai követségéhez, vagy inkább *Gábriel klerikosz 10. század első évtizedéhez kapcsolható turkiai (kárpát-medencei) követségéhez kapcsolódik*. A harmadik lehetőség Termacsu és Bulcsú 948 körüli konstantinápolyi látogatása. Úgy vélem, hogy a törzsnévlistát tartalmazó rész kapcsolódik egy nagyobb egységhez. Ez magába foglalja a 39. fejezet kavar (kabar) történetét, majd a 40. fejezetben a törzsnévlista után egy mondatban összefoglalja a kavarok történetét, megemlíti a magyarok Leó császár szövetségében folytatott 894/895-re tehető bulgáriai hadjáratát, végül pedig megemlékezik a besenyők és bolgárok magyarok elleni támadásáról, a magyarok honfoglalásáról és új hazájáról. A 38. fejezet két párhuzamos története után ez a harmadik, „kavar történet" tartalmazza a törzsnévlistát. *A két keltezhető esemény alapján, a 9. század végéhez, 10. század első évtizedéhez, azaz Bölcs Leó császár időszakához köthetjük a magyar törzsnévlista bizánci lejegyzését.*[3141] *A törzsnévlista 10. század első évtizedére való keltezését tartom legvalószínűbbnek, azzal a megjegyzéssel, hogy a 10. század közepén is ez a törzsnévlista lehetett érvényben.* A másik probléma a törzsnévlista értelmezése. Felvethető kérdés, hogy a törzsek felsorolásának van-e belső logikája, vagy véletlenszerűnek tekinthetjük. Az eddig értelmezések jobbára feltételeztek valamiféle tudatosságot a magyar törzsnévlistában. Lokalizációs, hierarchikus és hadrendi magyarázat merült fel. A „lokalizációs modell" értelmében Konsztantinosz először a legnyugatibb törzset, a Bécsi-medencében lakó három kavar altörzset említette, és így haladt keleti irányba.[3142] Az etelközi magyar törzsek szállásterületei kapcsán a besenyő analógia alapján felvetettem a törzsnévlista és a törzsek elhelyezkedése közötti kapcsolat lehetőségét, és eszerint vázoltam a törzsek szállásterületeit a

[3137] Kapitánffy 1997. 41–42.
[3138] Bóna 2000. 16.
[3139] Kristó 2005. 3–9.
[3140] Kristó 2005. 4.
[3141] Bölcs Leó korára tette a magyar törzsi beosztást Váczy 1971. 74. o. 71. jegyzet
[3142] Moór 1944. 17–21, 83.

Don és az Al-Duna közötti területen, majd később a Kárpát-medencében.[3143] A következő modell a hierarchikus lista, amely rangsorként értékelte a konsztantinoszi törzsnévlistát. Eszerint a kavarok, a Nyék és a Megyer állhatott a nyolcas magyar–kavar törzsszövetség élén. A feltevés értelmében a kavarok Árpád népét/törzsét jelentik, a gyula-törzs a Nyék, a karha (karchas) törzse pedig a Megyer.[3144] Jómagam alternatív lehetőségként számoltam azzal, hogy „hierarchikus listánál az elején levő törzseket (Kavar, Nyék, Megyer) tekinthetjük vezértörzseknek."[3145] A kavarok azért kerültek a főfejedelem törzseként szóba, mert a DAI törzsnévlistája elején állnak.[3146] Ezt a hipotézist általában azzal az indoklással vetették el, hogy a kavarok első helye hadban való élenjárásukkal, katonai segédnépi szerepükkel áll kapcsolatban.[3147] A másik értelmezés hadrendi listának tartotta a konsztantinoszi törzsnévsort. Györffy György megkérdőjelezte azt a domináns feltevést, hogy a Megyer volt a vezértörzs, egyben az Árpádok törzse. Helyette a Tarján törzset kapcsolta az Árpádokhoz.[3148] Értelmezése szerint a magyar hadrend a derékhad (Tarján törzs) mellett három–három részre tagolt jobb (Nyék, Megyer, Kürtgyarmat) és bal (Jenő, Kér, Keszi) szárnyból állt.[3149] Berta Árpád turkológiai megfontolások miatt vélekedett úgy, hogy előbb a 'fő hely' jelentésű Megyer volt a vezértörzs, majd a Tarján ('alkirály' jelentéssel) lett az új vezértörzs, Árpád fejedelmi törzse.[3150] Korábbi hipotézisemben „a törzsnévlista közepén elhelyezkedő" törzseket emelve ki, Árpád fejedelmi törzsének a Megyert, a gyula törzsének a Nyéket vagy a Kürtgyarmatot, a karha törzsének pedig a Tarjánt tekintettem.[3151] Általában a történeti kutatásban csak Árpád törzsét próbálták azonosítani. Az eddigi feltevésekben a kavarokat és három magyar törzset, a Nyéket, a Megyert és a Tarjánt vették gyanúba a magyarság élén álló főfejedelem törzseként.[3152]Váczy Péter a Nyéket tekintette fejedelmi törzsnek. Érvelése szerint Konsztantinosz „a törzseket a pusztai népeknél szokásos rangsor szerint nevezte meg, az első helyen szereplő Nyék lehetett a vezérlő törzs."[3153] Logikailag elfogadható magyarázata, hiszen a hét magyar törzs között a Nyék foglalja el az első helyet. A Nyéket feltételezett etimológiája ('sövény', 'sövénnyel körülvett árok') alapján, a kavarokhoz hasonló, elővédi szerepkörrel bíró törzsnek tekintették.[3154] A legtöbb kutató a törzsnévlista harmadik helyén álló Megyert vélte vezértörzsnek, azzal az indoklással, hogy a fejedelem törzsének neve vált módosult formában népnévvé, illetőleg török 'fő hely'

[3143] Tóth 1995a. 471–485.; Tóth 1998. 55–60.; Tóth 2011. 47–52.
[3144] Várady 1989. 35–39.; Belke és Sonstal jegyzete, vö. DAI 1995. 196. o. 441. jegyzet
[3145] Tóth 1998. 85.; Tóth 2011. 71.
[3146] A kavarok fontos, vezető szerepének lehetőségére vö. Marquart 1903. 54.; Bury 1912. 426.; Grousset 1970. 178.; Tóth 1984. 111–112.; Várady 1989. 35–39.
[3147] Németh 1930. 234–235.; Kristó 1980. 115.; Golden 1980. I. 137.; Berta 1996. 34–35.
[3148] Györffy 1977c. 30–31.
[3149] Györffy 1977c. 30.
[3150] Berta 1996. 37, 39.
[3151] Tóth 1998. 85.; Tóth 2010. 130–131.; Tóth 2011. 71.
[3152] Kristó–Makk 2001. 173.
[3153] Váczy 1971. 59. – Váczy utalt arra is, hogy a görög forrás (György barát folytatója) „első helyen nevezi meg Árpádot,"ezért az első helyen említett Nyék törzset Árpád törzsének kell tekintenünk," uo. 74–75. o. 72. jegyzet
[3154] A Nyék „sövénnyel, árokkal bekerített hely" jelentésére Németh 1930. 241–145, főként 243–244.; Németh 1991. Berta 1996. 36–37.

etimológiáját hozták fel érvül.[3155] Újabban a Tarján vált a Megyer versenytársává. Egyrészt a törzsnév tisztségnév (tarhan) jelentésével („alkirály”), másrészt a hadrendi listaként értelmezett törzsnévlista „közepén” való elhelyezkedésével indokolták azt a feltevést, hogy ez lett volna a fejedelem törzse vagy az új vezértörzs.[3156] A Tarján törzset Róna-Tas András a fejedelmi kíséret parancsnoka törzsének feltételezte.[3157] Nem ismerjük a törzsnévlista kialakulásának hátterét, így ebből biztos következtetést nem vonhatunk le. A fejedelmek (nagyfejedelem, gyula és karha) a hét magyar törzsből kerültek ki, míg a kavaroknak saját fejedelmük (kündü vagy kagán/keán) volt. A konsztantinoszi történet alapján feltételezhetjük, hogy előbb Levedi törzse lehetett a hét magyar törzs élén, majd megválasztása után Álmos, illetve Árpád törzse. *Ha az anonymusi Hetumoger elnevezést és népnevet Levedi korából eredeztetjük, a második magyar törzset, a Megyert Levedihez kapcsolhatjuk. Ebben az esetben a hét törzs élén szereplő Nyék lehet a hierarchiában változást hozó fejedelemválasztás után Árpád fejedelmi törzse.*[3158] *A másik lehetőség, hogy a törzsnévlista tükrözi a korábbi állapotot, és a Nyék volt az első vajda (gyula), Levedi törzse, és a hét törzs között második helyen álló Megyer törzs a második vajda, Álmos törzse. A harmadik fejedelem, a karha törzseként pedig a listában következő Kürtgyarmat vagy a Tarján törzs* jöhet szóba.

A legnagyobb egységet, csoportot ebben a struktúrában a *törzsszövetség* jelentette. A történettudomány a leggyakrabban ezzel a fogalommal írta le a magyarok és a csatlakozott kavarok politikai szervezetét. Hóman Bálint meghatározása szerint „a törzsszövetség több törzs katonai célzatú szövetsége s az így szövetkezett törzsek hosszabb együttélése által létrehozott politikai alakulat.” Hóman hozzátette, hogy a törzsszövetség „legtöbbször etnikai rokonságon, de néha csak szomszédsági kapcsolatokon alapszik.”[3159] Törzsszövetség létrejöhetett egy erősebb törzs hódítása,[3160] vagy törzsek szövetkezése révén (anonymusi vérszerződés).[3161] A magyar törzsszövetség eredetét nem ismerjük, Konsztantinosz már kialakult állapotában mutatja be. Úgy tűnik, hogy nem hódítás révén jött létre, hanem a törzsek szövetségén alapulhatott. A kezdeti állapotnak a törzsszövetséget tekinthetjük, amelyet türk analógiával élve, a „bégek és nép” (begler bodun), Bölcs Leó szóhasználatával a „sok fő alatt álló népek” kategóriájába sorolhatunk. Konsztantinosz leírása szerint kezdetben a törzsek élén csak vajdák voltak, nem volt fejedelmük.[3162] A következő stádiumba akkor

---

[3155] A mancs (manysi) ember etimológiára Németh 1930. 40, 276.; a Megyert vezértörzsnek vélte pl. Hóman–Szekfű 1928. 66–67, 71, 122.; Bartha 1968. 149.; Róna-Tas 1996a. 275.; a ’fő hely’ etimológiára és a Megyer régebbi vezértörzs voltára Berta 1996. 38.

[3156] Tisztségnév volt, vö. Berta 1996. 37, 39.; a tarhan ’alkirály’ jelentésére Németh 1991. 203.; a hadrendben, középen való elhelyezkedés és helynévi indok alapján Györffy 1977c. 130–131.

[3157] Róna-Tas 1996a. 276.

[3158] Vö. Váczy 1971. 59, 74–75. o. 72. jegyzet

[3159] Hóman 1923. 19.

[3160] E modellre Németh 1930. 24–26.; 78–79.; Németh 1991. 30–32.

[3161] Vö. SRH I. 39–41.; HKÍF 285–287. (Veszprémy László)

[3162] Az orkhoni türk feliratok terminológiájának magyarokra való értelmezésére Deér 1938. 46–51.; Szűcs 1992. 194–212.; Kristó 1995a. 115–122.; Bölcs Leó információira vö. ÁMTBF 17–18.; a hét vajdára vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 8-12.; DAI 38,10-11, DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.

jutott el a magyarság, amikor élére fejedelmet (arkhón) választottak Árpád személyében. Ekkor türk terminológia szerint kagánnal rendelkező politikai szervezetre (el) tett szert. Bölcs Leó már „egy fő alatt álló" népként írta le a magyarságot a 10. század elején. Ez a két, egymástól elkülöníthető stádium Konsztantinosznál jól kirajzolódik.[3163] A törzsszövetség rendelkezett törzsszövetségi szervvel (törzsfők tanácsa), amely Hóman megfogalmazása szerint „az egész közösséget érdeklő külpolitikai – béke, szövetségi és hadi – kérdésekben" határozott.[3164] A törzsszövetség a közös feladatok ellátásáról gondoskodott, a szállásterület védelméről, közös katonai akciókról. Tehát a hadügyek és az ezekhez kapcsolódó külügyek tartoztak hatáskörébe. Ide sorolható a nemzetségi–törzsi normákat megsértőkkel szembeni fellépéssel kapcsolatos bíráskodás is.[3165]

A magyarság politikai életének második stádiumát nemcsak törzsszövetségnek, hanem fejedelemségnek, sőt korai államnak is nevezhetjük. Ekkor a magyarságot már nemcsak a törzsfői tanács irányította, hanem választott fejedelmei is. Több elnevezés is szerepelt a történeti kutatásban a törzsi–nemzetségi alapon létrejött magyar politikai szervezet megjelölésére. A törzsszövetség elnevezés arra utal, hogy nemzetségek és azokból felépülő törzsek alkotják a társadalmi–politikai szervezetet, amelynek meghatározott hierarchiája van, de érvényesül a törzsek relatív önállósága, és a fontos döntésekben valamennyi törzsfő részt vesz, a törzsfői tanács pedig lényeges szerepet játszik. A törzsszövetség megnevezésben a politikai szervezet katonai demokratikus és szövetségi (föderalisztikus) jellege tükröződik.[3166] Mivel a törzsszövetség élén álló vezetők, fejedelmek funkciókkal rendelkeznek, fejedelemségnek, vagy nagyfejedelemségnek is nevezhetjük a törzsszövetséget.[3167] Ez a megnevezés a politikai szervezet vezetése felől közelíti meg a magyarság uralmi rendszerét. Hóman Bálint megfogalmazása szerint „az örökös fejedelemség megalapítása egyértelmű volt a törzsszövetség állandóságának intézményes biztosításával." Hóman arra is utalt, hogy miképpen korábban a „fővezér, a fejedelem is csak reprezentánsa volt a nemzet egységének: hatalmának a törzsi autonómia s a hadnagyoknak [ti. a törzsfőknek – T. S. L.] minden fontosabb alkalommal meghallgatott tanácsa szabott korlátokat."[3168] Hóman felfogásában korábban – például Előd (Levedi) kende idejében – „laza törzsszövetség" volt, és ezt követte Árpád megválasztásával az „örökös fejedelemség," de mindkettőt törzsi szervezetnek értékelte. A nemzetségi–törzsi alapokon nyugvó korai államszervezet jellegzetességeire utalt a történeti irodalomban a nomád állam vagy „nomádállam", a félnomád állam vagy a steppei állam megnevezés. Mindegyik megnevezésben benne rejlik a nomád/félnomád vagy steppei életmódnak és társadalomnak megfelelő, specifikus politikai struktúra. Szekfű Gyula a honfoglalással kapcsolatban Árpád államalapításáról emlékezett meg. Ezt a 9. század végi,

---

[3163] Kristó 1980. 61–63.; Tóth 1996h. 163.
[3164] Hóman 1923. 19.
[3165] Tóth 1998. 86.
[3166] Törzsszövetségre utalt még a honfoglalás idején is, Székely 1976. 417.
[3167] Fejedelemségnek nevezte Hóman–Szekfű 1928. 103.; Magyar Fejedelemségnek Kristó Gyula, vö. Kristó–Makk 2001. 56, 58.; Magyar Nagyfejedelemség megjelöléssel Makk Ferenc, vö. Kristó–Makk 2001. 171–172.
[3168] Hóman–Szekfű 1928. 103.

10. századi magyar gazdasági–társadalmi szervezetet nomádnak tartotta, ezért elsőként ő minősítette *nomád államnak*. Ezt megkülönböztette a keresztény államtól, amelyet Szent István teremtett meg.[3169] Györffy György a türk–kazár államszervezetből vezette le a honfoglalás kori magyar államot, amelyet „*nomádállam*" névvel illetett. Györffy úgy foglalt állást, hogy „a magyar nomádállam az orchoni türk államszervezet utolsó hajtása."[3170] Györffy türk–kazár mintájú, magyar kettős fejedelemséggel számolt. Kazár eredetűnek tekintette a szakrális uralkodó tisztséget (kende), a gyulát türk nemzetségből származtatta, a törzsek élén álló törzsfők címét (úr) pedig a türk bujrukból vezette le.[3171] Később Györffy változtatott felfogásán és úgy vélekedett, hogy „a félnomád köznép felett katonai kísérettel uralmat gyakorló vezető réteg türk–kazár hagyományok szerint nomád módon élt."[3172] Györffy a nomadizmust a vezető elitre szűkítette le. A magyar politikai szervezet megjelölésére már nemcsak a *félnomád állam* megjelölést használta, hanem a német kutatásból a korai germán államalakulatokra használt, *'személyi kötöttségű állam' (Personenverbandstaat)* fogalmát is kölcsönözte, ennek barbárabb formájának tekintette. Ez olyan állam, amely „személyi kötelékeken, tekintélyen és alárendeltségen, vezetésen és kíséreten alapult." Györffy szerint az intézményi függéssel jellemezhető, keresztény magyar királyság korábbi előzménye a *félnomád állam*, amelyet a személyi kötöttség ereje tartott össze.[3173] Szűcs Jenő a népvándorlás germán alakulataihoz hasonló, „gentilis" (nemzetségi) struktúrát feltételezve, a korai magyar államra a „*barbár állam*" terminust alkalmazta.[3174] Kristó Gyula hangsúlyozta azt, hogy a korai germán államalakulatoknak nem volt nomád arculatuk, így a germán analógia nem alkalmazható a magyar politikai berendezkedésre.[3175]

Kristó Gyula jelentősen hozzájárult a magyarság politikai szervezetének vizsgálatához. Korábban azt hangsúlyozta, hogy „a katonai jellegű társadalom korát – amelyet általában katonai demokráciának szoktak nevezni – az állam kialakulása közvetlen első fokának tekintjük, de nem vonjuk az államiság korszakába."[3176] Kristó úgy vélekedett, hogy a törzsszövetségi keretek lazultak a 10. század első felében, és a 10. század második felében már csak formálisan létezett a törzsszövetség. Nézete szerint az ún. törzsi államok szintjéről indult meg a magyar állam felé vezető fejlődés.[3177] Kristó háromlépcsős fejlődési modellt rajzolt meg, amelynek első szakasza a törzsszövetség, a második fázis a lazuló törzsszövetségi keretek között a „törzsi államok," és a harmadik etap a fejedelem törzsi államából kialakuló keresztény állam. Kristó később változtatott ezen a modellen. Az első szakasz minősítése változatlan maradt. Eszerint a magyarság a 830-as években Levedi első

[3169] Szekfű 1917. 17–19, 24, 28.; Szekfű érdemeire a 'nomád állam' terminus megalkotásában vö. Kristó 1995a. 21–23.; Kristó 1996f.
[3170] Györffy 1959. 107.; ennek bírálatára vö. Kristó 1980. 437.
[3171] Györffy 1959. 80–83, 102–107.
[3172] Györffy 1983b. 373.
[3173] Györffy 1983b. 382–383, 390.
[3174] Szűcs 1992. 282–283.
[3175] Kristó 1996f. 8.
[3176] Kristó 1980. 430.
[3177] Kristó 1980. 435–491.

vajda vezetésével törzsszövetségként („Hétmagyar”) szerveződött meg.[3178] Kristó feltevése szerint a magyar „nomádállam” Álmos vezetésével, kazár vazallusként született meg a 850-es években.[3179] Úgy vélte, hogy a középkorban „az állam fogalmába szigorúan beletartozónak” nem tekinthetjük a teljes önállóságot, szuverenitást.[3180] Kristó a „nomádállam” virágkorának a 870-es évektől a 10. század elejéig tartó időszakot tekintette, amikor Álmos vezetésével a magyarok függetlenedtek a kazároktól, függésük alá vonták a kavarokat, adóztatták a keleti szlávokat, és talán Kijevet is fennhatóságuk alá vonták.[3181] Kristó úgy vélekedett, hogy a 10. század második évtizedétől a magyar nomádállam bomlásnak indult. Törzsi (nomád)államok alakultak, és ezekből jött létre Szent István állama.[3182] Kristó Gyula a „nomádállam” vagy birodalom általános ismérveit kilenc pontban sorolta fel.[3183] Az első ismérv, hogy nomád nemzetségek, törzsek hozták létre. A második, hogy különféle népelemeket foglalt magában, és nem bontotta meg népi, területi, foglalkozási kereteiket. A harmadik, hogy a „nomádállam” nem hozott létre a birodalom egészére kiterjedő ideológiát. A negyedik ismérv szerint a választóvonal a nomád törzsek szabadjai és a meghódított népelemek, szolgák között húzódott. Az ötödik, hogy adókat, szolgáltatásokat csak a birodalmon kívüli és a birodalmon belüli idegen elemektől hajtottak be, saját szabadjaiktól csak katonáskodást vártak el. A hatodik pont szerint a „nomádállam” társadalma azonos a nomád hadsereggel, minden szabad férfi egyben katona is. A hetedik ismérv értelmében a nomád birodalomban a magántulajdon legfeljebb az állatállományra terjed ki, de a legelőterületre, földre és vízre nem. A nyolcadik szerint a nomád birodalomban nincsenek szilárd határok, a területi szempontok nem játszanak szerepet. A kilencedik pont szerint a nomád birodalom rövid életű volt, gyorsan létrejött és gyorsan meg is szűnt.[3184] Kristó Gyula hangsúlyozta, hogy a fenti kilenc ismérv közül többnek a meglétét lehet igazolni a magyaroknál.[3185] Kristó második modellje négy szakaszt tartalmazott: törzsszövetség – nomádállam – törzsi (nomád)államok – keresztény állam. Kristó Gyula a honfoglaló magyarság gazdaságát és társadalmát nomádnak minősítette, és ennek megfelelő politikai szervezetként említette korábban a törzsszövetséget, majd a nomádállamot.

Legutóbb Szabados György dolgozott ki elméletet a 9–11. századi „magyar államalapítások” kapcsán. Szabados azt a definíciót adta, hogy „az állam egy meghatározott terület lakossága feletti tartós, intézményes és független hatalom.”[3186] Szabados államkoncepciója feltételez egy olyan politikai berendezkedést, amely territoriális jellegű, időben tartós, állandó intézményekre és tisztségviselőkre épül, és fontos jellemzője a szuverenitás. A magyarság politikai szervezettségének két fokozatát különböztette meg: a

[3178] Kristó 1995a. 122, 360.
[3179] A magyar nomádállamra összefoglalóan Kristó 1995a. 97–127.
[3180] Kristó 1995a. 125, 360.
[3181] Kristó 1995a. 125–126, 299.
[3182] Kristó 1995a. 127, 299–316, 305–310, 322, 361
[3183] Kristó 1996f. 18–19.
[3184] Kristó 1995a. 83–84.; Kristó 1996f. 18–19.
[3185] Kristó 1996f. 19.
[3186] Szabados 2011. 58.

vajdák többfejű kormányzatát és a monarchikus, egyeduralmi kormányzatot.[3187] A Levedi első vajda által vezetett, archaikusnak vélt berendezkedést bizonytalan keltezéssel a 630 és 830 közötti időszakba helyezte. Az akkori politikai szervezet minősítésére nem a törzsszövetség, hanem a „hetes tagozódású szövetségi elő-állam," a „független, arisztokratikus irányítású szövetségi elő-állam," illetve az „arisztokratikus irányítású magyar elő-állam" körülírást használta.[3188] Az „elő-állam" terminus nem tűnik szerencsés elnevezésnek, mindössze arra jó, hogy a szerző elkerülje a törzsszövetség megjelölést. Szabados a korai magyar politikai struktúra második szakaszának a monarchikus berendezkedést, a nomádállamot tekintette. Ez szerinte Álmos nagyfejedelem megválasztásával jött létre Etelközben a 850-es években, viszont a kazároktól független választást tételezett fel.[3189] Szabados használta a steppei birodalom, illetőleg a Magyar Nagyfejedelemség megjelölést is.[3190] Szerinte a magyar „nomádállam" „nem volt nomád állam, mert népessége vegyes, nagyállattartó és földművelő gazdálkodást folytatott," így „a gazdaságra és társadalomra a félnomád jelző illik."[3191] Szabados vitatható feltevése egy félnomádnak minősített gazdasági és társadalmi szerkezetre egy nomád típusú államot épített. Szabados a 10. század folyamán végig erős monarchiával számolt, és tagadta a „nomádállam" szétesését törzsi államokra.[3192] Érvelésében nem vette figyelembe, hogy az általa idézett források tanúskodnak nemcsak a központi hatalom, hanem a törzsek és törzsi vezetők meglétéről is a 10. század közepén. Szabados szerint a Géza és Szent István által megvalósított államalapítás keresztény állam újra-alapítás, amelynek belső oka „a Zolta-ág hatalom-kisajátítása," külső oka pedig „a keresztény monarchiák rendszerébe való beilleszkedés kényszere."[3193] Szabados annyiban változtatott Kristó Gyula modelljén, hogy Levedi törzsszövetsége helyett szövetségi pre-államot tételezett fel a távolabbi múltban, majd a 9. század közepétől az Álmos alapította dinasztia irányításával egy erős nomádállamot, amely domináns szerepet játszott Etelközben, majd a közép-európai térségben is. A Szabados-féle „birodalmi" koncepcióban a törzseknek és törzsi vezetőknek nincs szerepe, a Magyar Nagyfejedelemség minden nehézség nélkül átnő a keresztény Magyar Királyságba.

A szakirodalmi áttekintés után fel kell tennünk a kérdést, hogyan minősíthetjük a 9–10. századi etelközi és Kárpát-medencei magyar politikai szervezetet, amely megelőzte Szent István királyságát. Az alábbiakban kísérletet teszek, hogy egy valószínűsíthető hipotézist vázoljak fel a 9–10. századi magyarság politikai szervezetét illetően. Konsztantinosz a DAI 38. fejezetében a magyarok hét törzsét említette Levedi első vajda korában.[3194] A hét törzs élén vajdák álltak, akik közül Konsztantinosz első vajdaként említette Levedit, másik

[3187] Szabados 2011. 98–99, 113, 371.
[3188] Szabados 2011. 58, 95, 98, 101, 113, 190, 371.
[3189] Szabados 2011. 98–99, 113, 372.
[3190] Szabados 2011. 113, 134, 173.
[3191] Szabados 2011. 166, 173, 372.
[3192] Szabados 2011. 190–213.
[3193] Szabados 2011. 279–280, 372.
[3194] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 8-13.; DAI 38,10-13; vö. DAI 2003. 171–172.

vajdaként Álmost.[3195] A tudósítás alapján törzsfőket tételezhetünk fel a hét magyar törzs élén. A csatlakozott kazár kavarok szintén három törzsre tagolódtak, élükön egy fejedelemmel.[3196] A konsztantinoszi tudósítás föderalisztikus szervezetről tudósít, amely ugyanakkor hierarchikus jellegű, az élén álló vezetők (Levedi, Álmos és a kavar arkhón) kiemelkedtek a vajdák közül. Konsztantinosz tudósításának ellentmondása, hogy Levedit kiemelkedő vezetőnek mutatja be, akinek a kazár kagán előkelő feleséget ad, irányítja a külpolitikát és a hadügyeket, viszont a bizánci császár első vajdának nevezi, és csak egyszer illeti a fejedelem (arkhón) terminussal egyenértékű 'fővezér' (arkhégos) címmel. Nézetem szerint Levedi fejedelmi méltóságot viselhetett, a gyula tisztséget. Nem zárható ki a fejedelmi méltóság viselése a második helyen említett Álmos esetében sem, akit Levedi ajánlott a kagán által adományozott fejedelmi tisztségre. Az etelközi fejedelemválasztás alkalmával a vajdák/törzsfők által alkotott legfelső szövetségi intézmény, a törzsfői tanács döntött a fejedelem személyéről. Mindezen szempontok figyelembevételével minősíthetjük a legkorábbi magyar politikai szervezetet, a hét törzsből álló politikai alakulatot *törzsszövetségnek* vagy *steppei/nomád szövetségi államnak*. A szövetségi jelleget tükrözi az anonymusi 'Hétmagyar' (Hetumoger) elnevezés is. A politikai szervezet steppei állami jellege mellett szól a folyókkal meghatározott szállásterület (Levedia/Etelköz), ahol tartósan megtelepedett a hét magyar törzs, a 830-as évektől egészen a 9. század végi, Kárpát-medencei honfoglalásig. A steppei állam terminust igazolhatja a hierarchikus szervezet, Levedi és Álmos kiemelkedése, a törzsfők tanácsának, mint intézménynek a politikai szerepe. Konsztantinosz szerint Etelközben Álmos fia Árpádot választották meg fejedelemnek, így bizánci szemlélet szerint monarchikus politikai szervezet alakult. Konsztantinosz Turkia fejedelmének, illetve 'nagy fejedelmének' nevezi Árpádot, amely titulus hasonló a Kazária kagánja vagy Szvatopluk Morávia fejedelme (arkhónja) titulusához.[3197] Ez a terminus a steppei magyar állam uralkodóját jelölte. A kortárs Bölcs Leó szintén monarchikus szervezetet tulajdonított a magyaroknak, akárcsak a bolgároknak, szemben a sok fő alatt álló más szkíta népekkel.[3198] Mindezek alapján gyökeres változást tételezhetnénk fel a magyarság politikai szervezetében, hiszen fejedelem került élére. Türk analógiával élve kagánnal rendelkező birodalom (el) lett. Valójában bonyolultabb a képlet, hiszen a Dzsajháni-hagyomány szerint nem egy, hanem két fejedelme (kündü, gyula) volt a magyaroknak a 870/880 tájára keltezhető híradás értelmében. Szintén a magyarok két fejedelmével találkozott az Al-Dunánál Nikétász bizánci követ. A törzsek vezetői is megmaradtak.

[3195] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 16-17., fol. 109v. vers. 12-13., fol. 110v. vers. 14-15.; DAI 38,5-6, 38,12-13, 38,43; vö. DAI 2003. 170–173.

[3196] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112v. vers. 16-18.; DAI 39,13; vö. DAI 2003. 174–175.

[3197] Árpád, Turkia fejedelme titulusára vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 18.; DAI 38,55.; DAI 2003. 172–173.; Turkia nagy fejedelme titulusra, vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 4-5.; DAI 40,53; DAI 2003. 178–179.; a Kazária fejedelme, a kagán megjelölésre vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 16-17.; DAI 38,15.; DAI 2003. 170–171.; Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110r. vers. 12-13.; DAI 38,30–32.; DAI 2003. 172-173.; Morávia fejedelme megjelölésre vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 116r. vers. 8-9.; DAI 41,2.; DAI 2003. 180–181.

[3198] Bölcs Leó híradására, hogy „egy főnek az uralma alatt állnak", Taktika, XIV/44. vö. ÁMTBF 18.

Mindezek alapján a honfoglalás idején továbbra is törzsszövetségnek vagy steppei/nomád szövetségi államnak minősíthetjük a magyarság politikai szervezetét.[3199] Ezt tanúsíthatja a DAI 40. fejezete elején szereplő törzsnévlista is, amely tartalmazza a kavarok „törzse" után a hét magyar törzs nevét.[3200] Ez a törzsnévlista a 10. század első évtizedéből, Bölcs Leó korából származhat (Gábriel-jelentés). Gábriel jelentéséből kitűnik, hogy a bizánci császár ajánlatát a korábbi magyar szállásterület visszafoglalására a magyar fejedelmek közösen – valamennyi fejedelem (pantes arkhóntes) – utasították vissza.[3201] Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a törzsfők tanácsa, a törzsszövetség legfőbb intézménye a honfoglalás után továbbra is létezett.

A 10. század közepi magyar politikai szervezetről is vannak információink. Konsztantinosz a DAI 40. fejezetében közölt egy törzsfői listát. Eszerint „első fejük az Árpád nemzetségéből sorban következő fejedelem (arkhón], és van két másik is, a jila [ti. gyula] és a karcha, akik bírói tisztséget viselnek; de van fejedelme [arkhón] minden törzsnek [genea] is."[3202] A törzsek tehát továbbra is működtek, és vezetőik hasonló fejedelmi titulust viseltek, mint a törzsszövetség első számú vezetője, az Árpádtól leszármazó (nagy)fejedelem. Konsztantinosz két másik vezetőről is megemlékezett, akiket korábban nem említett, a gyuláról (gylas) és a karháról (karchas). A konkrét funkcióval (bíráskodás) rendelkező fejedelmek száma növekedhetett, ami azt jelentheti, hogy a steppei/nomád szövetségi állam fejlődhetett közös tisztségviselői gyarapodásával. A szövetségi állam vagy törzsszövetség működésére, a törzsek viszonyára vonatkozóan Konsztantinosz őrzött meg fontos híradást. A bizánci császár híradása szerint „a türköknek ez a nyolc törzse nem hunyászkodik meg a maga fejedelmei előtt, de megegyezésük van arra nézve, hogy a folyóknál, bármely részen üt ki a háború, teljes odaadással és buzgalommal együtt harcolnak".[3203] Ha a legkorábbi, 11. századi párizsi kéziratban szereplő „folyóknál" (potamous) kifejezés nem másolási hiba a „háborúkban" *(*polémous) helyett, a törzsszövetséget ért támadás esetére szólhatott a megegyezés.[3204] Marczali Henrik kicserélte a „folyók" jelentésű szót a „háborúk" szóra és a következő fordítást ajánlotta: „A turkoknak az a nyolc törzse pedig nem engedelmeskedik saját fejedelmeinek, hanem szövetségök van a háborúkra nézve, és a mely részt megtámadják, azt teljes tanáccsal és törekvéssel megsegítik."[3205] Ehhez hasonlóan értelmezte a passzust Rudolf Lüttich is, aki szerint „a hét törzsi fejedelem nem vetette alá magát neki [ti. a nagyfejedelemnek – T. S. L.], de háború esetén az egész nép az ő vezetése alatt állt."[3206] Moravcsik és Jenkins úgy foglaltak állást, hogy nincs szükség javításra. A passzus azt jelenti, hogy „a magyar nemzetségek, amelyeket egy laza konföderáció kapcsol össze, támadás

[3199] Törzsszövetséget említett a honfoglalás után is, vö. Székely 1976. 417.
[3200] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. vers. 2-7.; DAI 40,1-6; vö. DAI 2003. 174–175.
[3201] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 12v. vers. 6-7.; DAI 8,29.; DAI 2003. 56-57.; értelmezésére. Tóth 2013a. 688.
[3202] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 14. – fol. 115v. vers. 1.; DAI 40,47-50; vö. DAI 2003. 178–179.
[3203] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 8-14.; DAI 40,44–47.; DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 48.
[3204] Marczali Henrik javasolta a potamous helyett a polemous konjecturát, mivel az előbbinek szerinte nincs értelme, vö. MHK 127. o. 2. jegyzet; hasonlóan közölte a szöveget Lüttich 1910. 34. o. 8. jegyzet
[3205] Marczali fordítására, értelmezésére vö. MHK 127.; kritikájára Moravcsik 1936. 292–293.
[3206] Lüttich 1910. 34.

esetén egyesülni fognak, hogy megvédjék magukat a folyóknál, amelyek két partján a törzsek területe húzódik. A folyók nagy szerepet játszottak a magyarok életében, mint mindegyik nomád népnél."[3207] A DAI fordításai is ezt az értelmezést követték.[3208] A fenti konsztantinoszi passzust többféleképpen értékelték. Róna-Tas András szerint a törzsszövetségnek a 10. század közepére, vagy már a honfoglalás után, nem volt katonai funkciója, hiszen a törzsfőknek nem engedelmeskedtek.[3209] Többen is a (határ)folyóknál folytatott védelmi harcra gondoltak.[3210] Valamennyi törzsre vonatkozó katonai szövetségről van szó, és a hangsúly az „együtt harcolnak" kifejezésen van. Ennek értelmében valamennyi törzs köteles volt bárhol, „bármely részen" folyó háború esetén együtt harcolni.[3211] Ez az együttharcolási megállapodás (szümmakhia) érvényes lehetett már a honfoglalás előtt.[3212] Az idézetből az is kitűnik, hogy a törzsek nem engedelmeskedtek tulajdon fejedelmeiknek. Ennek kétfajta értelmezése alakult ki. Az egyik, Györffy György által képviselt álláspont szerint a 10. század közepén a törzsfőknek nem engedelmeskedtek saját törzseik, tehát Konsztantinosz a törzsek nemzetségekre való széthullásáról emlékezett meg a honfoglalás utáni időszakban.[3213] Mesterházy Károly szerint a „törzsek a tökéletes szétesés stádiumában voltak."[3214] Bóna István felvetette, hogy a törzsek csak Etelközben működhettek, hiszen ott volt funkciója a folyóvédelemnek, a Kárpát-medencében már a „kapuk, szorosok, hágók, legfeljebb a gyepűk" szolgáltak határul.[3215] Újabban Szabados György is úgy vélte, hogy a törzsek nem engedelmeskedtek fejeiknek, tehát szerinte a „központi hatalom [ti. a nagyfejedelem – T. S. L.] beárnyékolta a partikuláris kereteket [ti. a törzsfők hatalmát – T. S.

[3207] Jenkins 1962. 152. (a DAI 40,46-hoz); vö. még hasonló értelmezésre, a „folyóknál" való együtt harcolásra" korábban Moravcsik 1936. 292–293.

[3208] Angol fordítására vö. DAI 1967. „These eight clans of the Turks of the Turks do not obey their own particular princes, but have a joint agreement to fight together with all the earnestness and zeal upon the rivers, wheresoever war breaks out."; német, értelmező fordítására Belke–Soustal, DAI 1995. 196. „"Diese (oben genannten) acht Stämme der Türken gehorchen (im Frieden) nicht ihren eigenen (Stammes-) Archonten, sondern sie haben ein Abkommen, daß sie an den Flüssen, wo immer ein Krieg ausbricht, mit vollem Eifer und Aussatz zusammen kämpfen."; orosz fordítására vö. Litavrin–Novoszelcev, DAI 1991. 167.

[3209] Róna-Tas 1996a. 297.; kritikájára Makk 1997. 185.

[3210] Várady 1989. 28.; Litavrin–Novoszelcev, DAI 1991. 397. o. 22. jegyzet; Tóth 1998. 87.; Tóth 2010. 132–133.; Tóth 2011. 72.; sajátos védelmi célokat szolgáló megállapodásként említette Hölbling 2010. 195.

[3211] Véleményem szerint a következőképpen lehet szó szerint fordítani, értelmezni a mondatot: „Ez a nyolc törzse a turkoknak a saját fejedelmeinek nem engedelmeskedik, de egyezségük van, hogy [a folyóknál], bármely részen tör ki háború, együtt küzdenek teljes odaadással és fáradozással." A 'folyóknál' kifejezést zárójelbe tettem, mivel a szövegbe nem illeszkedik, ahogy azt Marczali jól látta, viszont a konjektúrát a 11. századi párizsi kézirat nem teszi lehetővé. Fontos lehet a 'meros' szó értelmezése, amely részt, területet, oldalt, földrajzi égtájat jelölhet. Az idézett passzus előtt például a négy égtáj alapján meghatározza Konsztantinosz a magyarok szomszédait, és megemlíti, hogy „keleti oldalon" (meros) vannak a bolgárok (DAI 40,41). Korábban a DAI 38. fejezetében nyugati és keleti részre (meros) szakadó népről emlékezett meg Konsztantinosz, a keleti néprész Perzsia vidékén (meros) telepedett le. Úgy vélem tehát, hogy a vonatkozó passzust úgy is lehet értelmezni, hogy a magyar törzsek együttharcolnak bármely irányba, részen folytatott háborúban és egyébként nem engedelmeskednek fejedelmeiknek. Ha ragaszkodunk a szövegben szereplő „folyóknál" kifejezéshez, mivel nem tekinthetünk el tőle másolói hibára hivatkozva sem, akkor a négy földrajzi irányba, a szomszédok felé folytatott harcokra gondolhatunk. A bolgárok esetében a Dunát említi meg határfolyóként Konsztantinosz.

[3212] Katonai szövetségre Bartha 1968. 148.; Szűcs 1992. 291.; Makk 1997. 185.; védelmi szövetségre Tóth 1996f. 29–30.; Tóth 1996h. 163.

[3213] Györffy 1959. 9–10.

[3214] Mesterházy 1980. 61.

[3215] Bóna 2000. 16.

L.].”[3216] A másik nézetet képviselő Kristó Gyula szerint a törzsek nem saját törzsfőiknek, hanem a hierarchia élén álló törzsszövetségi fejedelmeknek (nagyfejedelem, gyula, karha) nem engedelmeskedtek. Eszerint nem a törzsek estek szét alkotóelemeikre, hanem a törzsszövetség, illetve a magyar nomádállam átmeneti gyengüléséről adott hírt a bizánci császár a 10. század közepén.[3217] Nézetem szerint a bizánci császár, illetve forrása ezzel a híradással aligha arra akart célozni, hogy a törzsszövetség már nem működik, és fejedelmei névleges tisztségeket viselnek. Ha ez ugyanis így lenne, értelmetlenné válna, miért sorolta fel Konsztantinosz, hogy milyen fejedelmi méltóságok vannak, és azok milyen funkciót (bírói) látnak el. A meghatározott feladatot ellátó fejedelmek megléte kizárja, hogy a törzsek föderációja olyannyira szétesett volna, hogy csak védelmi, katonai feladatokra korlátozódott volna. Úgy vélem, hogy a konsztantinoszi passzus elsődleges jelentése az, hogy a *törzsek autonóm katonai–politikai alakulatok, amelyek nem mindenben vetik alá magukat a törzsszövetségnek, csak a legfontosabb közös ügyekben, elsősorban a háborúkban működnek együtt.* A kavarok kapcsán is utalt arra Konsztantinosz, hogy háborúkban a legvitézebbeknek és legbátrabbaknak mutatkoztak.[3218] Nézetem szerint Konsztantinosz idézett mondata, és a rá következő, amely felsorolja a törzsszövetségi vezetőket és a törzsfőket, egymást kiegészíti. Eszerint létezett *a törzsszövetség vagy steppei szövetségi állam, tényleges funkciókkal bíró fejedelmekkel, és a katonai szövetség (szümmakhia) kötelezettségével. Emellett a törzsek saját vezetőkkel és bizonyos fokú autonómiával rendelkeztek.*[3219] Ez a *kettős szerkezet, duális politikai struktúra* különösnek tűnhetett a bizánci udvarnak, ahol a tartományok nem élvezhettek ekkora önállóságot a centralizált bizánci birodalomban. Úgy vélem, hogy a magyarság politikai szervezete a 10. század első felében lényegileg nem változott, szerkezeti felépítését tekintve törzsszövetségnek minősíthetjük, illetőleg steppei/nomád szövetségi államnak.

A törzsek és törzsfőik meglétéről tanúskodik Konsztantinosz „De Cerimoniis aulae Byzantinae” című munkája, amely az idegeneknek küldendő levelek címeinek formuláját említi. Eszerint a „türkök fejedelmeihez (arkhóntas) két solidus értékű aranybulla küldendő,” csakúgy mint a besenyők fejedelmeinek, szemben a kazár kagánnak küldendő három solidus értékű aranybullával.[3220] Rudolf Lüttich úgy értelmezte ezt, hogy a bizánci császár számára „a hét fejedelem együttesen a magyar népet képviselte.”[3221] Székely György a törzsszövetség bizonyítékaként kezelte ezt az információt, hogy „a bizánci társcsászárok, Konstantinos és Romanos hivatalos leveleiket a magyarok fejedelmeihez címezték.”[3222] Kristó Gyula arra következtetett, hogy a magyar törzsfőkre vonatkozott a levélcímzés, és szerinte a magyarok

[3216] Szabados 2011. 199.
[3217] Erre Molnár 1953. 107.; Székely 1976. 417.; Kristó 1977. 223.; Kristó 1980. 350–352.; Szegfű 2008. 113.
[3218] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112v. vers. 12-15.; DAI 39,10-12; vö. DAI 2003. 174–175.
[3219] A törzsszövetség és a törzsi autonómia egymás mellett létező kettősségére Hóman 1923. 20.; Tóth 2013a. 688.; Tóth 2014. 358–359.
[3220] Reiske 1829. I. 691/2-4.; ÁMTBF 34.
[3221] Lüttich 1910. 33.
[3222] Székely 1976. 417.

ismét „a sok fő uralma alatt álló népek csoportjába kerültek át.”[3223] Nézetem szerint nincs arról szó, hogy a törzsszövetség vagy a steppei/nomád szövetségi állam rovására a törzsek vagy „törzsi államok” erősödtek volna meg. Úgy vélem, hogy a levélcímzés a nyolc törzs élén álló vezetőknek szólt, beleértve a törzsszövetség/steppei szövetségi állam élén álló három fejedelmet is.[3224] Másképpen kifejezve, a De Cerimoniis-ban feltüntetett magyar fejedelmek ugyanazok a fejedelmek, akiket hierarchikus sorrendben felsorolt Konsztantinosz a DAI 40. fejezetében. A magyarok politikai szervezete tehát már Levedi korában kialakult, és a lényeget tekintve nem változott Árpád és unokája, Falicsi fejedelemsége között sem. A DAI keletkezésekor, 950 táján, bizonnyal számolhatunk a ’Hétmagyar’ és a Kavar törzsszövetségekkel, amelyek a magyar törzsszövetséget, fejedelemséget vagy steppei/nomád szövetségi államot alkották.

Fel lehet tenni a kérdést, fennmaradt-e a törzsi szervezet 950 után is, vagy pedig bomlásnak indult. Egy besenyő analógia jelezheti, hogy korántsem biztos a magyar törzsszövetségi szervezet változatlan fennmaradása. Jóllehet a 9. század végén, és a 10. század közepén még nyolc törzsből álltak a besenyők (három kangar törzzsel), 1040 körüli bizánci forrás már 13 besenyő törzsről adott hírt, benne két teljesen új törzzsel.[3225] Bár egyes elméletek a törzsek felbomlását nemzetségekre a honfoglalás utánra tették, ez a hipotézis aligha fogadható el. A fentiekben felsorolt adatok – Gábriel klerikosz indulatos magyar fejedelmei, Konsztantinosz magyar törzsfőlistája és háborúban együttharcoló törzsei, és a De Cerimoniis magyar fejedelmeknek szóló címzése – a törzsek és fejedelmeik 950 körüli meglétéről és szerepéről tanúskodnak. A 955-ös katasztrofális augsburgi vereség, és a kalandozó hadjáratok leszűkülése után megindulhatott egy dezintegrálódási folyamat, amely paradox módon a törzsek átmeneti gyarapodásához vezethetett. Látensen nyolc törzs volt a szűkebb magyar törzsszövetségen belül, hiszen a Kürtgyarmat két törzsből állt, amelyeket 'altörzsnek’ is tekinthetünk. Helyneveink a 11. századtól csak külön Kürt és Gyarmat helyneveket mutatnak, ami a törzs kettéválását sejteti.[3226] Még egy közvetett érvet említhetünk a törzsek számának átmeneti gyarapodására. A magyarok követei 973. március közepén megjelentek az augsburgi győző, I. Ottó előtt Quedlinburgban. Az Annales Altahenses Maiores a magyarok XII előkelőjéről (XII primates Ungarorum) emlékezett meg.[3227] A történeti kutatás feltételezte, hogy Géza fejedelem küldhette a követséget. Felmerülhet az a kérdés, hogy miért 12 magyar előkelő járult a német–római császár elé. Székely György utalt arra, hogy „nem a megnevezett, bár hűbéresnek tekintett monarchák mellett említik őket, ezért még *a törzsi vezetők követeinek* [kiemelés tőlem – T. S. L.] is tekinthetnők őket.”[3228] Székely azonban arra is utalt, hogy „nem is a törzsi viszonyok között maradt szlávok mellett szerepelnek” a magyar követek, hanem a „kétségtelenül állami

[3223] Kristó 1980. 351.
[3224] Tóth 2013a. 688–689.; Tóth 2014. 359–360.
[3225] Moravcsik 1930b. 332.; Pálóczi Horváth 1989. 15.; Németh 1991. 32.; Balogh 2009. 102.
[3226] Németh 1930. 18–19, 245–250, 272.; Berta 1996. 35, 38.
[3227] MGH SS XX 782–824.; Gombos 1937–1938. I. 92.
[3228] Székely 1976. 417.

keretekben élők sorába kerültek." Ezért úgy vélte, hogy „a magyar államiság kialakult, túllépte a törzsszövetségi kereteket."[3229] Véleményem szerint feltehető, hogy ez a 12 előkelő saját törzsét képviselve járult Ottó császár elé, azaz a magyar és kavar törzsszövetség ekkor már 12 törzsre tagolódott. A Kürt és Gyarmat altörzsek különválása mellett tehát még egy magyar vagy kavar törzs válhatott ketté, vagy egy új törzs szerveződött meg. A vélt kavar törzsnevek nagy száma (Tárkány, Ladány, Ság, Eszlár–Oszlár, Berény, Örs) is utalhat ilyen lehetőségre.[3230] Felmerülhet, hogy ekkortájt költözhettek be a volgai bolgár eredetűnek is vélt székelyek, vagy ekkor váltak ki valamelyik törzsből.[3231] István király tíz, más forrás szerint tizenkét püspökséget tervezett.[3232] Mindez megfelelne a 10. század közepén a tíz magyar–kavar törzsnek, illetve a 973 táján feltételezett tizenkét törzsnek. Valószínű, hogy nem a megszűnőben levő törzsi szervezethez igazodott az egyházszervezet, hanem a korabeli jogszokást követték, és eszerint egy metropolita, érsek alá 10–12 alárendelt (suffraganeus) püspökségnek kellett tartoznia.[3233] A quedlinburgi magyar követek száma alapján megkockáztathatjuk azt a radikális feltevést, hogy a besenyő törzsszövetséghez hasonlóan, a *magyar törzsszövetség is tovább bomlott, és nem tíz, hanem tizenkét törzsre tagolódtak a 955-ös augsburgi vereség és a 973-as quedlinburgi követjárás között, és ez a változás tükröződhet helyneveinkben is.*[3234]

III. 1. 3. 2. A magyar törzsszövetség etnikai összetétele

A magyar steppei szövetségi állam bonyolult struktúrájú volt, hiszen két törzsszövetséget tartalmazott: a hét törzsre tagolódó „Hétmagyart" (Hetümoger) és a három törzsből álló „Háromkavart." A politikai alakulat részét képező „Háromkavar" összetételét illetően egyesek etnikai és nyelvi homogenitást tételeznek fel, és a három törzset egységesen török, vagy iráni eredetűnek tekintik.[3235] Egy másik felfogás többféle nép keverékének tartja a kavarokat.[3236] Konsztantinosz alapján az előbbi feltevés valószínűsíthető, hiszen a Kazáriából elmenekülőket a kazárok nemzetségéből származtatja, és kazár nyelvűeknek nevezi. Bár Kazáriában több nyelvet is beszélhettek, a bizánci császár tudósítása alapján aligha feltételezhetünk egy etnikailag és nyelvileg vegyes népet. A kavarok három törzse csuvasos, bolgár–török jellegű nyelvet beszélhetett, etnikailag pedig töröknek tekinthető.[3237]

Bonyolultabb problémát jelent a „Hétmagyar" etnikai összetétele. Az egyik feltevés szerint a hét magyar törzsön ugor eredetű nyelvet beszélő, és az ugorságból kiváló, magyar

---

[3229] Székely 1976. 417–418.
[3230] Vö. e vélt kavar törzsnevekre további irodalommal Tóth 1998. 73.
[3231] A székelyek eredetkérdésére további irodalommal vö. Kordé 1991.; Kristó 1996d.
[3232] A tíz püspökségre vö. Szent István nagyobbik legendája, SRH II. 383.; ÁKÍF 280. (Kisdi Klára), Hartvik-legenda, SRH II. 411.; ÁKÍF 321. (Kisdi Klára); tizenkét püspökségre vö. Gellért nagyobbik legendája, SRH II. 492.; ÁKÍF 417. (Almási Tibor)
[3233] Gerics 1995. 68–69.
[3234] E feltevésre vö. Tóth 2010. 136.
[3235] Kazárokra Kristó 1980. 114.; bolgár-törökre l. Fodor 1980. 33.; káliz (khorezmi) eredetükre Tolsztov 1950. 226–233.; Schönebaum 1957. 142–146.; iráni nyelvű alánokra Boba 1985. 162–166.; Boba 2005. 62–64.
[3236] Heterogén összetételre, török és iráni csoportokra Fodor 1988. 94.; Györffy–Török 1982. 1057–1059.
[3237] Tóth 2010. 137–138.

etnikumot érthetünk, amelyet erőteljes török hatás ért. Ebbe beleérthető kisebb török komponensek csatlakozása, amelyek feloldódtak a finnugor jellegű többségben.[3238] A másik nézet szerint a törzsek kisebb része volt finnugor nyelvű és etnikumú, a többséget a magyarokhoz csatlakozó török törzsek és törzstöredékek adták.[3239] Míg az előbbi elmélet azon alapult, hogy a magyarság nyelve zömében finnugor jellegű, amelyben vannak török jövevényszavak, addig az utóbbi törzsneveink etimológiájára épült. A finnugor eredetűnek tekintett Nyéken és Megyeren kívül más törzsnevekre (például Kürt, Kér, Keszi) is kerestek magyar etimológiát, de ezeket a próbálkozásokat elszigeteltnek tekinthetjük.[3240] Elfogadott értelmezés szerint törzsneveink java része török jellegű és jelentésű, sőt újabban valamennyi törzsnevünket töröknek vélték.[3241] A régebbi, Németh Gyula nevéhez fűződő értelmezés szerint törzsneveink jelentése a következő: Kabar = lázadó; Nyék = ösvény; Megyer = mancs (vö. manysi) ember; Kürt = hótorlasz; Gyarmat = fáradhatatlan; Tarján = alkirály; Jenő = miniszter; Kér = óriás; Keszi = töredék.[3242] Berta Árpád feltevése szerint törzsneveink az adott törzs hadrendben elfoglalt helyét tükrözik: Kabar = orr; Nyék = sövény; Megyer = fő hely; Kürt = Mell; Gyarmat = hát möge (mögötti); Tarján = tarhan (alkirály); Jenő = oldalka; Kér = hátsó, utolsó; Keszi = töredék.[3243] Noha a történeti kutatás tisztában volt azzal, hogy a törzsnevek etimológiájából nem vonhatunk le biztos következtetést a törzsek etnikumára és nyelvére vonatkozóan,[3244] a török törzsnevekből mégis török törzsek vagy törzstöredékek jelenlétére következtettek. Így magyarázatot kellett adni arra, hogyan olvaszthatott magába két finnugor törzs (Nyék, Megyer) öt török törzset. A magyarázatok az egyes törzsek eltérő létszámára épültek. Róna-Tas András azt vetette fel, hogy a két (finn)ugor törzs, főként a névadó Megyer, sokkal népesebb, erősebb volt, mint a csatlakozott kisebb török törzsek, töredéktörzsek.[3245] Szűcs Jenő azzal indokolta az ugor (magyar) nyelv felülkerekedését és a török nyelv felszívódását, hogy a török csoportok hosszú idő alatt olvadtak be.[3246] Mindkét feltevés vitatható. Ha a törzsnevet nem tekintjük nyelv- és etnikumjelölőnek, nincs jelentősége annak, hogy a Nyék és Megyer ugor eredetű törzsnevek-e vagy ezek is török etimológiával rendelkeznek, és mellékessé válik, hogy e két törzs népesebb-e, mint a többi törzs, vagy sem. A törzsek közül egyedül a Kürtgyarmatról tudjuk, elsősorban a helynevek tanúbizonysága alapján, hogy Kürt és Gyarmat törzsekből tevődött össze.[3247] Az egyesítés vagy egyesülés nem jelenti azt, hogy a Kürtgyarmat törzs kisebb lett volna, mint például a Megyer. Legfeljebb a Keszi törzsnév jelentése („rész, töredék”) utalhat feltételesen egy

---

[3238] Fodor 1975. 181–185.; Fodor 1977.106–109.; bírálatára l. Boba 1985. 162–166.
[3239] Németh 1930. 273–277; Deér 1943. 136.; Zichy 1939. 31–32.; Czeglédy 1943b. 121.: Kristó 1980. 55–59.; Németh 1991. 183–184, 188–192.; Szűcs 1992. 212–217.
[3240] Vö. pl. Pais 1955. 63.; Benkő 1977. 54.; Balázs 1980a. 75.
[3241] A 2 finnugor és 5 török törzsneves modellre l. Németh 1930. 273–277. – Egy-két etimológiát módosítva vö. Németh 1991. 183–184, 188–192.; valamennyi törzsnév török jellegét tételezte fel újabban Berta 1989. 3–17.
[3242] Németh 1930. 273–277.
[3243] Berta 1996. 37–39.
[3244] Berta 1996. 34.
[3245] Róna-Tas 1996a. 274–275.
[3246] Szűcs 1992. 217–218.
[3247] Németh 1930. 18–19, 245–250., 272.; Berta 1996. 35, 38.

kisebb törzsre. A törzsek népességi arányai mellett az sem ismert, hogy hosszú időt vett-e igénybe a hét törzs kialakulása.[3248]

Többféleképpen lehet csoportosítani a magyar törzseket. Az egyik csoportosítás etnikai alapon történt. Boba Imre a magyar törzsszövetség feltételezett nyelvi–etnikai kettősségére építve, három csoportot tételezett fel: egy finnugor jellegű mescser–szavárd népet (Levedi csoportja), egy törökös onogur népet (Álmos csoportja) és a szerinte kunokkal (polovecekkel) azonosítható, iráni nyelvű kazár–kavarokat. Boba szerint 889 után a hat egységből álló türk/onogur csoporthoz csatlakozott Levedi „hétmagyar" csoportja és a kavarok három törzse.[3249] Pritsak feltevésében szintén három komponenst különített el; a mongol eredetű szabírt, a türk–kazár eredetű kabart és az onogurt.[3250] Berta Árpád modellje szerint a hét törzsön belül időbeli megkülönböztetéseket tehetünk. Lehetett egy korai, négy vagy öt törzsből álló törzsszövetség (Nyék, Megyer, Kürt, Gyarmat és esetleg a Kér), amely más törzsek csatlakozásával kibővült.[3251] Térbeli és etnikai, nyelvi megkülönböztetést alkalmazott Kristó Gyula hipotézisében, amely szerint egyes finnugor (Nyék, Megyer) és török (Gyarmat, Jenő) törzsek Levedi vezetésével Magna Hungariából érkeztek, más onogur–török törzsek (például a Keszi) Kazáriából jöttek, és később csatlakoztak a szintén Kazáriától elszakadt kazár kavarok.[3252]

A fenti hipotézisekkel szemben utalnom kell arra, hogy a hét törzs homogén alakulatnak tűnik a konsztantinoszi tudósítás alapján. A bizánci császár szavárdnak (Sabartoi Asphaloi) és türknek (Tourkoi) nevezi őket, szerinte a türk nyelvet beszélik, annak ellenére, hogy a kavarok megtanították őket kazár nyelvükre is.[3253] Ez azt jelenheti, hogy a „Hétmagyar" etnikailag és nyelvileg egységes politikai alakulatnak számított, amelyhez kapcsolódott egy másik, etnikailag szintén homogénnek tűnő politikai alakulat, a kazár eredetű és nyelvű „Háromkavar." A két népen belül, etnikai vagy nyelvi alcsoportok kimutatása, jelen ismereteink alapján sem népnevek, sem törzsnevek alapján nem lehetséges, még ha etnikai sokszínűségüket nem is zárhatjuk ki.

III. 1. 3. 3. A fehér és fekete magyarok

Az etnikai összetételhez is kapcsolódhat a korai magyar történelem egyik megoldhatatlannak látszó rejtélye, a fehér és fekete magyarok (Ungri/ugri) problémaköre. Kérdés, hogy vajon etnikai, politikai vagy más eredetű-e ez a megkülönböztetés.[3254]

Előbb a fehér és fekete magyarokról szóló forrásokat tekintjük át. Időben legkorábbi keletkezésű a kortárs szász térítő püspök/érsek, Querfurti Brúnó (974 k–1009) két híradása az

---

[3248] Tóth 1998. 90–91.; Tóth 2011. 76.
[3249] Boba 1984. 32–34, 36–37.; Boba 2005. 61–66.
[3250] Pritsak 1976. 3–23.
[3251] Berta 1996. 40.; ehhez hasonlóan Kristó 1996g. 89.
[3252] Kristó 1980. 55–59.
[3253] Egységesen töröknek tartja őket ez alapján László 1978.; Sinor 1984. 1–12.
[3254] A fehér–fekete magyarokra vonatkozó tanulmányaim, Tóth 1983. 3–9; uő.: Tóth 1987. 23–29; Tóth 1997. 81–93.; Tóth 2010d. 5–14.; Tóth 2010. 140–158.; Tóth 2012a. 41–55.

1008 körüli időből.[3255] Brúnó 1003 és 1008 között jött Magyarországra, és a magyarok keresztény hitre térítését kísérelte meg. Később, 1008 második felében járt Lengyelországban, megfordult a kijevi nagyfejedelemnél, a besenyőknél, és végül 1009 márciusában a poroszoknál elnyerte a hőn óhajtott mártírhalált.[3256] Az 1006–1008 között készült munkájában, a lengyel remetetestvérek, Benedek, János és társaik életrajzában[3257] leírta, hogy Regensburgból Magyarországra ment. Híradása szerint „nem sikeres munkával és beteg vállal kezdtem az örömhírt [ti. az evangeliumot – T. S. L.] vinni a fekete magyarokhoz (Nigris Ungris), ahová akkoriban szálltam hajóra keleti irányban."[3258] Querfurti Brúnó másik tudósítása a II. Henrik német királyhoz 1008 végén vagy 1009 elején Lengyelországból írt levele.[3259] Ebben beszámolt arról, hogy „bizonyára már a napokat és a hónapokat is kitöltötte az egész év, [amióta] a magyarokat, ahol sokáig hiába időztünk, elhagytuk."[3260] Levele végén emlékezett meg újra a magyarokról: „hallottam a fekete magyarokról (Nigris Ungris), akikhez Szent Péter első követsége ment – amely sohasem jár hiába –, hogy megtérve keresztényekké lettek, jóllehet a mieink – Isten bocsássa meg ezt – némelyeket nagy bűnnel megvakítottak."[3261]

Querfurti Brúnó magyarországi térítőmunkájához kapcsolja a történeti kutatás a nagyobbik István-legenda tudósítását az Asztrikkal jött Bonifácról, akit „midőn Magyarország alsó részeibe küldte igét hirdetni a szent király, kardtól sebesült meg a nyakán, és bár még élt egy darabig, nem veszítette el a vértanúságot."[3262] Querfurti Brúnó a római Szent Bonifác és Elek apátságban is megfordult, ahol felvette a Bonifác nevet. A nagyobbik István-legenda utalása vértanúságára és megsebesülésére Bonifáccal való azonossága mellett szólhat.[3263] Brúnó 15. századi vitája és passiója említi Bonifác megsebesítését egy Prago nevű városnál.[3264]

[3255] Querfurti Brúnó alakjával egy konferenciakötet is foglalkozott, vö. Halmágyi 2012a.

[3256] Querfurti Brúnóra, tevékenységére összefoglalóan l. Voigt 1907; Halmágyi 2012a; Thoroczkay Gábor, in: ÁKÍF 78–79.; Font 2013b. 15–16.; a besenyőknél folytatott térítőmunkájára vö. még Galamb 2001. 181–185.; Balogh 2009. 101–102.

[3257] Vita quingue fratrum eremitarum / Vita vel passio Benedicti et Johannis sociorumque suroum címeket említi Thoroczkay Gábor, vö. ÁKÍF 85.

[3258] A szöveg idézett fordítására vö. ÁKÍF 87. (Thoroczkay Gábor); a magyar vonatkozású rész latin kiadására: Gombos 1937–1938. III.. 2569. „Et dimissis Pruzis, quo propter novum sanctum, Adalbertum, occisum, iustior me causa duxisset, Nigris Ungris, quo tunc versus in partes orientis navim conscendi, sinistro opere et infirmo humero evangelium portare cepi."

[3259] A levél keletkezési körülményeire, idejére l. Thoroczkay Gábor bevezetője, ÁKÍF 89.

[3260] Brúnó II. Henrikhez írt levelének latin kiadására vö. DHA I. 44–48. a teljes levél magyar fordítására vö. Szabó P. 2012. 137–142.; Querfurti Brúnó levelének fordítására vö. még ÁKÍF 89–91. (Thoroczkay Gábor); a vonatkozó szöveghely fordítására, vö. Szabó P. 2012. 138.

[3261] A vonatkozó rész latin kiadására Gombos 1937–1938. I. 430. „Audivi enim de nigris Ungris ad quos, que nunguam frustra vadit, sancti Petri prima legatio venit, quamvis nostri – quod deus indulgeat – cum peccato magno aliquos cecarent; quod conversi omnes facti sunt Christiani."; kiadására vö. még DHA I. 46. A vonatkozó rész fordítására vö. ÁKÍF 91. (Thoroczkay Gábor); más fordítására vö. Szabó P. 2012. 139.

[3262] Szent István nagyobbik legendájára vö. ÁKÍF 279. (Thoroczkay Gábor); SRH II. 382.

[3263] Vö. Kristó 1985b. 12. – e tanulmány gyűjteményes kiadásban is megjelent, vö. Kristó 2000b. 80.; a Querfurti Brúnó-Bonifác azonosításra l. még Györffy 1977c. 172–173.; Galamb 2001.181.

[3264] Vita et passio Sancti Brunoni episcopi et martyris Querfordensis, in: MGH SS XXX/2. 1363–1364.; vö. Györffy 1977c. 163.; ÁKÍF 87. o. 243. jegyz. (Thoroczkay Gábor)

Querfurti Brúnó híradásai után Chabannes-i Adémar (Ademarus Cabannensis, 988 k.–1034) a frankok történetét 1028-ig tárgyaló munkáját kell megemlítenünk, amely két passzust tartalmaz a fekete magyarokról. A Historia vagy Chronicon néven ismert mű négy változata közül a C-variánsban szerepel a fekete magyarokkal kapcsolatos két tudósítás.[3265] Míg a korábbi kutatás 12. századi interpolációnak tartotta a variánst,[3266] újabban hiteles forrásnak minősítették, amely fontos adatokat őrzött meg.[3267] Adémar szerint augsburgi Brúnó „alázatosan elment Magyarországra, amelyet Fehér Magyarországnak (Alba Ungria) mondanak megkülönböztetésül a másik, Fekete Magyarországtól (Ungrie Nigre), azért, mert a nép sötét színű az etiópokhoz hasonlóan."[3268] A másik passzusban említi Adémar azt, hogy „István, Magyarország királya háborúval támadta meg Fekete Magyarországot (Ungriam Nigram), s kiérdemelte részint erővel, részint pedig félelem és szeretet révén azt az egész földet az igazság hitére téríteni."[3269]

A fehér és fekete magyarokkal kapcsolatos legkésőbbi híradás az 1110 körül összeállított orosz őskrónikában (PVL) található, amely bizánci forrásokra visszamenő tudósításokat tartalmaz a fehér ugrokkal és a fekete ugrokkal kapcsolatban.[3270] A fehér ugrok kapcsán 7. századi szereplőket és eseményeket felsorolva megemlítette, hogy „azután fehér ugrok [ugri bjelii] jöttek, és örökölték a slovének földjét. Ezek pedig Hérakleios [610–641 – T. S. L.] császár idejében tűntek fel, akik haddal támadtak Hozdroj [Chosroes, 596–628 – T. S. L.] perzsa császárra. És abban az időben voltak az obrok [avarok – T. S. L.] is, akik harcoltak Hérakleios császárral."[3271] A fekete ugrok kapcsán 9. századi népet és történeti személyt említve azt írta a PVL, hogy „ezek után jöttek a pecsenegek [besenyők – T. S. L.], majd a fekete ugrok [ugri csjornii] vonultak Kijev mellett, aztán pedig Oleg [879–912 – T. S. L.] alatt."[3272] Az orosz őskrónika híradásait feltételesen értelmezhetjük magyarokra.[3273]

Felsorolt forrásaink alkotják a fekete és fehér magyarokra vonatkozó gyér és ellentmondásos forrásbázist. A három forráscsoport (Querfurti Brúnó, Adémar és orosz őskrónika) hat híradása alapján egyértelműnek tűnik, hogy a 11. század elején létezhetett a fekete magyar megjelölés. Ezt igazolja, hogy a három forrás hat passzusából öt említette a

---

[3265] Chabannes-i Adémarra, a Historia pontificum et comitum Engolismensium vagy Historia vagy Chronicon című művére, variánsaira l. ÁKÍF 163. (Makk Ferenc)
[3266] Vö. Ifj. Horváth 1967. 106.; Kristó 1985b. 11.
[3267] Gerics–Ladányi 1990. 3.; vö. még Veszprémy 459, 463.
[3268] Magyar vonatkozású részeinek kiadására Gombos 1937–1938. I. 16. „abiit in provintiam Ungriam, quae dicitur Alba Ungria, ad differentiam alteri Ungrie Nigre, pro eo quo populus est colore fusco velut Etiopes."; legújabb kiadására Ademari Cabannensis Chronicon 1999. 152.; magyar fordítására vö. ÁKÍF 165–166. (Makk Ferenc)
[3269] Magyar vonatkozású részeinek kiadására Gombos 1937–1938. I. 16. „Stephanus rex Ungrie bello appetens Ungriam Nigram, tam vi quam timore et amore ad fidem veritatis totam illam terram convertere meruit."; a szöveg újabb kiadására vö. Ademari Cabannensis Chronicon 1999. 155.; magyar fordítására ÁKÍF 168-169. (Makk Ferenc)
[3270] HKÍF 170–172. (Ferincz István); régebbi kiadására vö. Hodinka 1916. 33–35.; a vonatkozó szöveghely angol kiadására The Russian Primary Chronicle 1953. 55–56.
[3271] HKÍF 172. (Ferincz István); régebbi magyar fordítására vö. MEH 126. (Kniezsa István)
[3272] HKÍF 172. (Ferincz István); régebbi magyar fordítására vö. MEH 126. (Kniezsa István)
[3273] Mindkét csoportot magyarnak tekintette, Kristó–H. Tóth 1996. 24–27; a forrás nem alkalmas a kétféle csoport elkülönítésére, vö. Balogh 2005. 31–45.

fekete magyarokat (Ungri Nigri, ugri csjornii) vagy Fekete Magyarországot (Ungria Nigra). Az orosz őskrónika tudósított Kijev melletti elvonulásukról, Querfurti Brúnó térített közöttük, illetve hallott kereszténnyé térítésükről, Adémar pedig arról tudósított, hogy Szent István harcolt velük és kereszténnyé tette őket. A fehér magyarok (ugri bjelii), Fehér Magyarország (Alba Ungria) megjelölés a három forrás hat híradásában csak kétszer (orosz őskrónika, Adémar) fordul elő.[3274]

A történeti kutatás a forrásokban gyakrabban szereplő fekete magyarok azonosítására törekedett. A fekete magyarok meghatározásától függően következtettek a fehér magyarokra. Az egyik értelmezés *etnikai megkülönböztetésre* gondolt a fehér és fekete magyarok kapcsán. A fekete magyarokat a csatlakozott kavarokkal, következésképpen a fehér magyarokat a hét törzs népével azonosították.[3275] Györffy György az orosz őskrónika híradását úgy értelmezte, hogy a fehér ugorokon magyarokat kell érteni, akik az elköltöző bolgárok helyére húzódtak a Dnyepertől keletre levő térségben a 7. században, míg a kavarokkal azonosítható fekete ugorok Kijev mellett vonultak el a besenyők megjelenésekor, a 9. század végén.[3276] Querfurti Brúnó tudósításával kapcsolatban úgy vélekedett, hogy Brúnó–Bonifác 1003 tavaszán Ajtony vezér Maros és Al-Duna közötti territóriumán térített, amely a kavarok egyik lakhelye volt. Györffy összekötötte Brúnó II. Henrikhez levelét a fekete magyarok megtéréséről Adémar híradásával Fekete Magyarország megtámadásáról, ezért István király Ajtony fekete magyarjai elleni hadjáratát 1008-ra keltezte.[3277] Megfogalmazása szerint a „Fehér-Magyarország a hét magyar törzs Magyarországa volt, a szerecsen lakosságú Fekete-Magyarország pedig csatlakozott kabar törzsek, a szaracén kálizok és varsányok, a székelyek stb. országa."[3278] Szerinte a fehér és fekete megkülönböztetés nemcsak etnikai, hanem hierarchikus értelmezést is magában hordozott; az előkelőbb magyar törzsek a fehér magyar, az alávetett katonai segédnép, a sötétebb bőrszínű kavarok pedig a fekete magyar megjelölést viselték.

Kristó Gyula is etnikai megkülönböztetést látott a fehér és fekete magyar elnevezésekben, és a fekete magyarokat kavaroknak vélte. Querfurti Brúnó hajóútja és az alsó részeken való térítése alapján a fekete magyarok egyik lakhelyeként a Duna bodrogi szakaszától a Szörénységig terjedő tájékot említette. Brúnó levele erőszakos térítésre vonatkozó utalása alapján bevonta Adémar tudósítását István háborújáról Fekete Magyarország ellen, és azt 1008-ra tette. Kizárta azonban az Ajtony elleni háború lehetőségét, hiszen az Ajtony teritóriumán létrejött csanádi püspökséget csak 1030-ban szervezték meg. Úgy vélte, hogy a Brúnó levelében szereplő Szent Péter első legációja Azo pápai legátus megjelenésére utalt, aki a pécsi püspökség alapítólevelében is szerepelt

[3274] A fekete és fehér magyarok említésének 5:2-es arányára Tóth 1997. 82.; Tóth 2010d. 7.; Tóth 2012a. 43–44.
[3275] Györffy 1959. 75–76.; Györffy 1977c. 166, 172–173.; Györffy 1983a. 27–28.; Györffy 1990. 92.; Kristó 1985b. 12–16.; Makk 1996a. 56.
[3276] Györffy 1959. 75-76. o. 242. jegyzet, 78–79. o. 18. jegyzet; vö. még uő. In: MEH 284. o. 249–250. jegyzet
[3277] Györffy 1977c. 172–173.
[3278] Györffy 1959. 76.

(1009).[3279] Szerinte a fekete magyarok egyik lakhelye a későbbi pécsi püspökség területén, „a Duna mentén, a későbbi megyebeosztás szerint a folyó baranyai, valkói és szerémi szakaszán kereshető.” Kristó épített Adémar sötét (bőr)színre való utalására, amely alapján úgy vélekedett, hogy „Fekete Magyarország onnan kaphatta nevét, hogy lakói bőr- és hajszínük alapján sötétebbek voltak annál a népességnél, amely Magyarország más részét, az ún. Fehér Magyarországot lakta.” Mohamedán népelemekre (káliz, böszörmény, izmaelita) való utalások alapján úgy látta, hogy a pécsi püspökség Dráván inneni és túli részein kimutatható a hajdani kazár nép emléke, és a fekete magyarokkal azonosítható kavarok egyik lakhelye itt lehetett. Kristó Gyula szerint István király 1008-ban a fekete magyaroknak is nevezett kavarok egyik csoportja ellen indított háborút, akiknek megtérítése után került sor a pécsi püspökség megalapítására. [3280]

Más hipotézisek is etnikai eredetűnek vélték a fehér és fekete megjelölést. Karácsonyi János a Balatontól a Dráváig húzódó részre helyezte a kavarok (kházir-koórok) szállásterületét. Szerinte Koppány territóriumán laktak a fekete magyarok.[3281] Boba Imre úgy vélte, hogy a törzsszövetség türk/onogur komponense (Álmos és Árpád csoportja) sötétebb bőrszínnel (fekete magyarok), míg az iráni eredetűnek vélt kavarok (kunok, polovecek) világosabb arcszínnel (fehér magyarok) rendelkeztek.[3282] Boba értelmezése szakított a tradícionális, és kellőképpen nem indokolt felfogással, amely a kavarokat vélte sötét bőrszínűnek, és a kutatásban ugornak tekintett ’hétmagyart’ világosabb bőrszínűnek. „Kettős honfoglalás” elméletében László Gyula etnikai eredetűnek vélte a fekete és fehér magyar megkülönböztetést. Hipotézisében az orosz őskrónikából indult ki. László szerint a fehér ugrok a „dunai bolgár honfoglalás korában, tehát nagyjából a 670–680-as évek táján telepedtek a Kárpát-medencébe, de keleti hazájukban már Hérakleiosz császár korában feltűntek.” László Gyula úgy vélte, hogy „a Kárpát-medencében két rokon nép élt, az egyik – az orosz őskrónikák szerint – korábban, a bolgár honfoglalással egy időben került volna hazánkba (680 táján), a másik, az Árpád vezette fekete magyarság pedig Oleg idejében, azaz a IX. század fordulóján.”[3283] László Gyula szerint nemcsak etnikai eredetű különbségek (onogur és finnugor, illetve türk) lehettek a fehér és fekete magyarok között, hanem eltérő időben (670/680, 895) is kerültek a Kárpát-medencébe.

Egy másik csoportba sorolható elmélet *a hét törzsön belüli politikai, törzsi, területi megosztásnak t*ekinti a fehér–fekete magyar kettősséget. A kutatók említették az általános színszimbolikai jelentést, miszerint a fehér szín az előkelőségre, míg a fekete az alávetettségre utalt.[3284] Más színszimbolikai értelmezés szerint a színnevek az egyes törzsek égtájak szerinti földrajzi elhelyezkedésére, orientációjára vonatkoznak. A fehér szín a

[3279] A pécsi püspökség alapítólevelére – amelyet átiratokból ismerünk – vö. ÁKÍF 92–94. (Piti Ferenc)
[3280] Kristó 1985b. 12–16.; hasonlóan Makk 1996a. 56.
[3281] Karácsonyi 1926. 21, 32.
[3282] Boba 2005. 63.
[3283] László 1978. 137–146.
[3284] László 1978. 147.; Ifj. Horváth 1967. 108-110.; Golden 1980. 103, 142.

nyugatot, a fekete északot, a kék keletet, a vörös pedig a déli irányt jelölte.[3285] Korábbi hipotézisem szerint „nomád orientációs szimbólum esetén a gyula törzse lehetett fekete magyar," mivel Konsztantinosz határleírása szerint észak felé a besenyők voltak szomszédosak a magyarokkal, tehát az Erdélyben lakó gyula törzzsel, és a fekete szín északi égtáj szerinti elhelyezkedésre utalhatott. A nyugati orientációt és előkelőséget is jelentő fehér színnév a fejedelmi törzsre vonatkozott.[3286] Egyes kutatók egy-egy törzshöz kapcsolták a fehér és fekete magyarokat. Összevetették Adémar tudósítását az Altaichi Évkönyv bejegyzésével a Gyula elleni 1003. évi háborúról, és a fekete magyarokat a Gyula erdélyi territóriumára helyezték. A gyula törzsét azonosította a fekete magyarokkal ifj. Horváth János, aki szerint „a nyugati források Ungaria Alba, ill. Ungaria Nigra megkülönböztetése a magyar államalapítás ideje táján részint földrajzi elkülönülést, részint nyilvánvalóan hatalmi csoportosulást is jelentett."[3287] Más kutatókban is felmerült, hogy a gyulák törzsére, illetőleg a keleti, tiszántúli törzsekre vonatkozott a fekete magyar megjelölés.[3288] Ebben az értelmezésben Adémar híradása játszott szerepet, aki Szent István háborújáról emlékezett meg Fekete Magyarország ellen, amelyet többen is azonosítottak a Gyula és Ajtony elleni harcokkal.[3289] Klima László következtetése szerint olyan duális struktúrák jöttek létre, amelyben a vezető csoport a fehér színnevet használta, míg az alávetett csoportokat fekete színnévvel illette. Klima szerint a magyarság függő helyzetét az onogur és a kazár korszakban jól tükrözi szavárd („fekete fiúk") népnevük, amelyet a Perzsia vidékén letelepedett, kazároknak alávetett néprész továbbra is viselhetett. Klima úgy vélekedett, hogy az orosz őskrónika 7. századi fehér ugorjai az uralkodó onogurokat jelölték, a fekete ugorok pedig a magyarok voltak ebben a korszakban. A magyarság a honfoglalás után megszabadulván „függő helyzetéből és ennek bélyegétől, a fekete ugor névtől már önmagán belül különböztetett meg fehér és fekete magyarokat." Klima hipotézise nem adott választ arra, hogy a hét törzsön belül kell-e keresni a fekete magyarokat a 11. század elején vagy pedig a kavarokkal azonosíthatjuk őket. Egy általános, népvándorlás-kori logikai rendszerbe: a hatalom és az ellenzék, a jó és rossz, a kereszténység és a pogányság duális rendszerébe illesztette be a fehér és fekete színneveket, és ezeket adaptálta a magyarokra is. Klima szerint azon népek esetében (pl. fehér horvátok, fehér oroszok), ahol csak az egyik színnév maradt fenn, „csak gyanúnkat fogalmazhatjuk meg, de az általunk bizonyítani kívánt duális struktúrába nem illeszthetők be."[3290].A fehér és fekete kettősséget hadrendi alapon is értelmezték. László Gyula felvetése szerint az előkelőbb jobbszárnyat jelölték fehér színnel, míg a kevésbé előkelő balszárnyat a fekete színnel.[3291] Jómagam egy tanulmányomban a szállásterület keleti részében lakó magyar törzseket tekintettem fekete magyaroknak, és a

[3285] Tóth 1983. 7–8.; vö. még Saussure 1923. 235–297.; Ludat 1953. 138-155.; Pritsak 1953. 376–383.
[3286] Tóth 1983. 6–8.
[3287] Ifj. Horváth 1967. 107.
[3288] A Karának (=fekete) olvasott Kér törzsre gondolt Pauler 1899. I. 395. o. 88. jegyzet; Karácsonyi 1904. 20.
[3289] Gyula és Ajtony törzsére Balanyi 1938. 14.; Váczy 1938. 502.; Váczy 1958. 333.; Hóman–Szekfű 1928. 182–183.; Bónis 1956. 127.; Tóth 1997. 84, 87–88.
[3290] Klima 1993a. 115–126; Klima 1993b.1993. 185–191.
[3291] László 1944. 182–183, 202.

nyugati felében lakó törzseket fehér magyaroknak. A Kárpát-medencében ez elsősorban Gyula és Ajtony törzsét jelenthette. A fehér magyarokat (finn)ugor, a fekete magyarokat pedig török etnikumú csoportnak véltem.[3292]

Az etnikai, politikai–törzsi magyarázatok mellett még egy lehetőség merült fel a fehér–fekete dualizmus értelmezésére, a színnevek vallási értelmezése. Mind Querfurti Brúnó, mind pedig Adémar utalt a fekete magyarok pogány voltára, térítettek közöttük, végül erőszakkal kereszténnyé tették őket.[3293] Az 1046. évi Vata-féle pogánylázadás segítségével hatalomra kerülő, azt szigorú intézkedéssel felszámoló I. Andrást a 14. századi krónikakompozíció fehérnek és katolikusnak (Albus et Catholicus) nevezte.[3294] A fehér–fekete kettősség a magyaroknál a kereszténység és pogányság ellentétét is kifejezhette, hiszen Adémar szerint István Fehér Magyarország uralkodójaként indított háborút a pogány Fekete Magyarország ellen. Az Istvánnal szembenálló pogány magyar törzsek lehettek a fekete magyarok.[3295] Ezt az értelmezési lehetőséget Kosztolnyik Zoltán, és Koszta László is átvette.[3296]

A fehér és fekete magyarokkal kapcsolatban felvetett három alapvető értelmezés – etnikai (hétmagyar–kavarok), politikai/törzsi/területi (fejedelmi–Koppány/Gyula/Ajtony), és vallási (keresztény–pogány) különbségek mellett –, legújabban egy analógiára épülő, 'migrációs' magyarázatot is felvetettem a kortárs Konsztantinosz korabeli kelet-európai népekkel kapcsolatban említett színnevei alapján. Eszerint akkor használták ezt a megkülönböztetést, ha egy nép kettévált; a helyén maradó csoportot nevezték fehérnek, míg az eltávozók, az új területre költözők számítottak feketének.[3297] A bizánci császár két szláv nép esetében élt a fehér megjelöléssel; az egyik a szerb, a másik a horvát. A szerbekről azt írta, hogy a „kereszteletlen szerbektől származnak, akiket fehéreknek is neveznek, s akik Turkián túl azon a helyen laknak, melyet ők Boikinak neveznek."[3298] A fehér horvátokkal kapcsolatos több híradás is szerepel. Az első szerint a „horvátok akkortájt Bajivarián túl laktak, ahol most a fehér horvátok vannak."[3299] Egy második passzusban.az szerepel, hogy a horvátok egy része elvándorolt, legyőzte a dalmáciai avarokat, a „többi horvát Frankország táján maradt, és most belochrovátünak, azaz fehér horvátoknak nevezik őket, s saját fejedelmük van."[3300] Egy harmadik híradásban a dalmáciai horvátokról azt közölte, hogy „a kereszteletlen, s a fehérnek nevezett horvátoktól származnak, akik Turkián [Magyarország – T. S. L.] túl, Frankországhoz közel laknak és a kereszteletlen szerb szlávokkal

[3292] Tóth 1997. 84, 87–88.; Tóth 1998. 94.
[3293] Tóth 1983. 8.
[3294] SRH I. 344.
[3295] Tóth 1983. 8.; Tóth 1987. 28.: Andrást és Bélát is szár, azaz fehér jelző illette meg, vö. Ifj. Horváth 1967. 103–104.; más értelmezés szerint a központi hatalmat és kereszténységet megőrző Andrásnak és Bélának járt ki a fehér jelző, míg pogány testvérüknek, Leventének nem, Klima 1993a.; valójában a krónika csak Andrást nevezi fehérnek és katolikusnak (Albus et Catholicus), Bélát viszont kopasznak és barna színűnek (calvus et colore brunus), vö. SRH I. 344, 360, 180; ezt azt jelentheti, hogy a krónikás Andrást kereszténynek, Bélát pedig kopaszra nyírt pogánynak tüntette fel, vö. Tóth 1983. 8.
[3296] Kosztolnyik 2002. 99–100.; Koszta 2012. 26.
[3297] Erre az új teóriára, vö. Tóth 2010. 155–158.; Tóth 2010d. 11–14.; Tóth 2012a. 54.
[3298] Cod. Parisinus Gr. fol. 93r. vers. 1-2.; DAI 32,2-4.; vö. DAI 2003. 152–153.
[3299] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 84v. vers. 1-3.; DAI 30,61-63.; vö. DAI 2003. 142–143.
[3300] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 85r. vers. 1-4.; DAI 30,71-73.; DAI 2003. 142–143.

szomszédosak."[3301] Egy negyedik passzusban Konsztantinosz azt a lényegi információt adta, hogy „Nagy Horvátország, amelyet fehérnek is neveznek, a mai napig kereszteletlen."[3302] Egy ötödik szöveghelyen ugyanezt ismételte meg. Eszerint a kereszteletlen, fehér szerbekkel nemcsak Frankország szomszédos, hanem a „Fehérnek is nevezett kereszteletlen Nagy Horvátország is."[3303] A konsztantinoszi tudósítások szerint a 10. század közepén kétféle szerbet és horvátot különböztettek meg. Az eredeti lakhelyükön maradó, a magyar törzsszövetségtől északnyugatra lakó szerbeket fehér szerbeknek nevezték, míg az elköltözőket csak szerbeknek. Hasonlóképpen az eredeti lakhelyükön maradó, a magyar törzsszövetséggel északkelet felől szomszédos horvátokat fehér horvátoknak (Belokrobatoi) nevezték, míg az elvándorló, dalmáciai horvátokat csak horvátoknak. Fehér Horvátország másik megnevezése megalé Khróbatia, Nagy Horvátország volt. A 'nagy' jelző 'régi' jelentéssel bírt, és jelezte, hogy ez volt a horvátok eredeti lakhelye. A horvátok és a szerbek esetében Konsztantinosz császár a lakhelyükön maradókra vonatkoztatta a fehér jelzőt. A fehér jelzőnek bizonyosan nem volt vallási jelentése, hiszen sem az északi horvátok, sem pedig az északi szerbek (szorbok) nem voltak keresztények. A bizánci uralkodó ugyanakkor nem említette azt, hogy az elköltözőket fekete jelzővel illették volna. Konsztantinosz egy távoli nép esetében használja a DAI-ban a fekete jelzőt, ezek a bolgárok. A császár tudósítása szerint az úgynevezett Fekete Bulgária meg tudja támadni a kazárokat.[3304] Utalt arra is, hogy a Dnyeper folyón át az oroszok át tudnak járni Fekete Bulgáriába, Kazáriába és Szíriába.[3305] Fekete bulgárokra az orosz őskrónika is utalt.[3306] Elvileg a fekete bolgárok a volgai bolgárokkal is azonosíthatók.[3307] Wozniak feltevése szerint a fekete bolgárok a Dnyeper és a Don közötti steppe-régióban lakó, a 10. század első felében a Krím-félszigetet veszélyeztető bolgárok lehettek.[3308] Polgár Szabolcs szerint a Dnyeper és a Don/Kubán közti területen éltek a kutrigurok utódaiként, kazár fennhatóság alatt a fekete bolgárok.[3309] Ludat szerint a volgai Bulgáriát Fehér vagy Nagy Bulgáriának tekintették.[3310] A 13. században Julianus barát utazásakor (1236) a volgai magyarok területe, 'Nagy Magyarország' (Magna Hungaria) közelében levő volgai bolgár területet Nagy Bulgáriának (Magna Bulgaria) nevezték.[3311] Feltehető, hogy a horvátokhoz hasonlóan a régebbinek vélt volgai bolgár területet nevezték 'nagynak', azaz réginek és fehérnek, és az elköltöző, kazárokkal és szlávokkal szomszédos bolgár csoport kaphatta a fekete jelzőt.[3312] A konsztantinoszi analógia alapján tehát arra következtethetünk, hogy a 9–11. században a helyén maradó népességet illették fehér

[3301] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 88v. vers. 13-17.; DAI 31,3–6.; vö. DAI 2003. 146–147.
[3302] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 92v. vers. 16-18.; DAI 31,83-84.; DAI 2003. 152–153.
[3303] Megalé Khróbatia, vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 93r. vers. 3-4; DAI 32,5-6.; DAI 2003. 152–153.
[3304] „mauré Bulgaria", vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 20r. vers. 1-4.; DAI 12,3.; DAI 2003. 64–65.
[3305] „maurén Bulgarian", vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 121r. vers. 9-10.; DAI 42,77-78.; vö. DAI 186–187.
[3306] The Russian Primary Chronicle 1953. 76.
[3307] Szabados 2011. 111.
[3308] Wozniak 1979. 115–126.
[3309] Polgár 2014. 201–202, 208.
[3310] Ludat 1953. 153.
[3311] A Riccardus jelentésre vö. SRH II. 539.; fordítására vö. Györffy 1986. 67.
[3312] Tóth 2012a. 53.

jelzővel, míg az elköltözők kapták a fekete megnevezést. Így a közép-európai térségben, a magyar szállásterülettől északra levő, Nagy vagy Régi Horvátország „őslakói” voltak a fehér horvátok, és hasonlóan magyarázhatjuk a fehér szerb elnevezést is. A kelet-európai térségben, délen lakó fekete bolgárok onnan kaphatták nevüket, hogy máshonnan költöztek ide, az északi volgai Bulgária így tekinthető Fehér Bulgáriának.[3313] Az analógia alapján az orosz őskrónika fekete magyarjai arra a népességre vonatkozhattak, akik elhagyták egykori lakhelyüket, őshazájukat, a volgai Nagy/Régi Magyarországot (Magna Hungaria), amelyet feltételesen Fehér Magyarországnak is nevezhetünk, és beköltöztek a Kárpát-medencébe.[3314]

A források és az eltérő értelmezések (etnikai, politikai, vallási, migrációs) áttekintése után fel kell vetnünk a következő kérdéseket: meg tudjuk-e határozni forrásaink alapján, hogy milyen jelentést hordozhatott a fehér és a fekete ugor/ungri megjelölés, ugyanazon csoportokra vonatkoznak-e különböző forrásaink elnevezései. Querfurti Brúnó az egyetlen szemtanúnk, aki járt a fekete magyarok között, és egyik munkájában be is számolt a saját maga által eredménytelennek vélt térítő tevékenységéről.[3315] Brúnó a II. Henriknek írt levelében is megemlékezett a fekete magyarokról (Ungri Nigri), akiknek erőszakos megtérítéséről értesült.[3316] Querfurti Brúnó két tudósításából kevés érdemi információhoz jutunk a fekete magyarok kilétét illetően. Egyetlen fontos értesülést nyerünk róluk, ti. hogy pogányok voltak. Brúnó tudósításai nem támasztják alá a fekete magyarokra vonatkozó etnikai vagy politikai/területi/törzsi hipotézist, a migrációs modellt ugyan nem zárják ki, de valójában egyetlen feltevés mellett szólnak, a fekete magyarok megjelölés pogányságukra utalhatott.[3317] A vallási magyarázat megtévesztő is lehet, mert Querfurti Brúnót csak a térítés érdekelte. Brúnó tudósításának másik lényeges eleme a fekete magyarok megtérésének időpontjának kérdése, Szent Péter első követségéről való megemlékezése. A történeti kutatás okkal feltételezte, hogy a pécsi püspökség 1009. augusztus 23-i alapítólevelében szereplő Azo ostiai püspökhöz, pápai legátushoz kapcsolhatjuk a Brúnó által említett pápai követséget. Brúnó értesülhetett a követség megjelenéséről, amely kapcsolódott az egyházszervezéshez. Koszta László feltevése szerint 1009-ben új egyházmegyék alakultak, a pécsi, a kalocsai és az egri püspökségeket állították fel.[3318]

Másik alapvető forrásunk, a szintén kortárs, de nem szemtanú francia Adémar krónikája kevésbé egyoldalú, de vitatható tudósítást őrzött meg a fekete magyarokról. Nála is a fekete magyarok kaptak nagyobb hangsúlyt, de Fehér Magyarország megemlítésével megjelent egy másik csoport is. Szerinte tehát két ország volt. Az egyiket, amelynek István volt a királya, Magyarországnak vagy Fehér Magyarországnak, a másikat Fekete Magyarországnak hívták. A francia krónikás szerint Fekete Magyarország (Ungrie Nigre) népe, a fekete magyarok

[3313] Jenkins 1962. 62.; Ludat 1953. 153.; a fekete bolgárokra Wozniak 1979. 115–126.
[3314] Tóth 2010. 156–157.; Tóth 2010d.12.; Tóth 2012a. 53.
[3315] Querfurti Brúnó művében a fekete magyarokról, vö. Gombos 1937–1938. III. 2569.; ÁKÍF 87.
[3316] Querfurti Brúnó levelében a fekete magyarokról, vö. Gombos 1937–1938. I. 430.; ÁKÍF 91. (Thoroczkay Gábor); Szabó P. 2012. 139.
[3317] Legújabban a vallási magyarázatra vö. Koszta 2012. 26.
[3318] Koszta 1988. 183–186; legújabban Koszta 2012. 31–32.; a pécsi és kalocsai érsekséget említi Makk 1996a. 56.; vö. még Font 2013b. 26.

(bőr)színe sötét, mint az etiópoké.[3319] Adémar indoklása etnikai különbséget sejtet Fehér és Fekete Magyarország lakói között. Utalhatunk arra, hogy Konsztantinosz külön népként említette a magyarok (türkök) hét törzsét és a kazár kavarok három törzsét. Nem kizárt tehát, hogy a 'hétmagyar' néphez tartozó törzseken kívül a kavarokat is nevezhették magyaroknak. Utóbbi esetben a 'fekete' jelző megkülönböztethette őket a magyarok hét törzsétől. Nézetem szerint Adémar magyarázata a 'fekete magyarok' sötétebb bőrszínéről nem bizonyítja azt, hogy híradása csakis a délről, Kazáriából származó kavarokra vonatkozhatott. A francia krónikás magyarázata naív következtetésnek tűnik számomra.[3320] Párhuzamként említhetem Kézai Simon és a 14. századi krónikakompozíció állítását arról, hogy Szkítia lakóinak színe „inkább fekete, mint fehér."[3321] A Descriptio Europae Orientalis névtelen szerzője szerint a magyarok színe fekete.[3322] Adémar utalása Fekete Magyarország lakóinak bőrszínére és etióp hasonlata középkori krónikás toposznak tekinthető. Adémár másik passzusa szerint István, Magyarország királya háborúban legyőzte Fekete Magyarországot és keresztény hitre térítette. Itt nem pusztán térítésről, hanem két ország harcáról volt szó a francia krónikában, ami tükrözheti István küzdelmét a magyar törzsszövetség fejeivel. Ebben a beállításban, István országa (Fehér Magyarország) ellenfeleként tűnik fel a pogány Fekete Magyarország. Ez a második híradás hatalmi, politikai, továbbá vallási (keresztény–pogány) ellentétekre utal. Valójában bármelyik államszervező háborúval azonosíthatjuk ezt a háborút; a Koppány elleni 997-es harcra, a Gyula elleni 1003-as hadjáratra, vagy az Ajtony ellen folytatott, nem keltezhető támadásra is gondolhatunk. Külföldön, az Altaichi Évkönyv tanúbizonysága szerint a Gyula elleni hadjáratot ismerték, és az erdélyi territóriumot külön országnak (regnum) titulálták, ezért erre a hadjáratra vonatkozhat Adémar tudósítása.[3323]

Az orosz őskrónikában szereplő fehér és fekete ugorok kiléte is rejtély. A 7. században feltűnő ugorok az eredeti bizánci forrásban még bizonyára türk néven szerepeltek. Ez akkor jelölhette a türköket, kazárokat, bolgárokat is.[3324] A türk elnevezés a 9–10. században már a magyarokra vonatkozott, így a szlávok által nekik adott ugor név került be a Nesztor-krónikába.[3325] A krónikás próbálta elkülöníteni egymástól a két népet, ezért a korábbi ugor (türk) népet fehér ugornak, a későbbi, 9. század végi, Kijev mellett elvonuló, honfoglaló ugor (türk) népet pedig fekete ugornak nevezte. A PVL híradásai nem zárják ki azt, hogy mindkét nép betelepedett a Kárpát-medencébe; így e forrás alapján sem a kettős honfoglalás elmélete nem vethető el,[3326] sem pedig az, hogy a fehér és fekete ugorok 9. századi honfoglalását vonta össze a krónikás.[3327] Balogh László szövegkritikai elemzése szerint a szláv szöveg előképe

---

[3319] Gombos 1937–1938. I. 16.; Ademari Cabannensis Chronicon 1999. 152.; ÁKÍF 165–166.
[3320] Ifj. Horváth 1967. 106.
[3321] SRH I. 45, 252.
[3322] Anonymi Descriptio Europae Orientalis 49. – a forrás fordítására vö. Borzákné Nacsa 1985.
[3323] Az Altaichi Évkönyvek az elveszett Nagyobb Hildesheimi Évkönyvből vett tudósítására vö. ÁKÍF 238. (Makk Ferenc); Ifj. Horváth 1967. 107.
[3324] Hunokra vagy bolgárokra gondolt ifj. Horváth 1967. 101.
[3325] Vö. pl. Vernadsky–Ferdinandy 1957. 13.
[3326] Vö. László 1978. 137–140.
[3327] Erre l. Tóth 1983. 4-5; hasonlóképpen Tóth 1998. 92–93.; a fehér és fekete ugorokat egyaránt honfoglaló

Niképhoros pátriárka műve volt, és az idézett forrásban két szerkesztő munkáját lehet felfedezni. Az első szerkesztő tévesen kapcsolta a 7. század ugorjaihoz, valójában a türkökhöz, kazárokhoz a honfoglaló fehér ugorokat. A másik szerkesztő, átdolgozó „már nem volt tisztában azzal, hogy a fehér ugorokra vonatkozó mondat valójában honnan veszi eredetét," s mivel bekerült egy türkökre, avarokra vonatkozó betét is, ezért a besenyőkkel záruló rész végén „tett egy rájuk [ti. az ugrokra – T. S. L.] vonatkozó utalást." Így a fekete ugor elnevezés a kései szerkesztőtől származhat, a PVL „egy átdolgozójának figyelmetlenségéből adódó hírkettőződéséről van szó."[3328] Balogh László feltevése elfogadható, de kérdéses, hogy mindkét ugor elnevezés a magyarokra vonatkozik-e.[3329]

A ránk maradt kevés, ellentmondásosan értelmezhető forrás alapján nem állapítható meg pontosan, hogy mennyire tartós elnevezésnek tekinthetjük a fekete magyar megjelölést és párját, a fehér magyar nevet. Az államalapítás időszakában, a 10. század végén és a 11. század első évtizedeiben, bizonyosan használták a magyarokra, vagy egy csoportjukra, a fekete magyar elnevezést. Ez összefüggésben állhatott pogány, a nagyfejedelmi/királyi hatalommal szembenálló voltukkal, ami törzsi, politikai jellegű oppozíció is lehetett. Nem zárható ki etnikai különbözőségük sem, de ez a feltevés Adémar bőrszínre való, toposz-jellegű utalására épül. A fekete magyarok/Fekete Magyarország megnevezés mellett másodlagosnak tűnik a fehér magyarok/Fehér Magyarország megjelölés, ami a keresztény, nagyfejedelmi, királyi hatalomhoz és uralmi területhez kapcsolódik. Kétséges, hogy ezt az átmenetinek tűnő vallási, hatalmi szembenállást az orosz őskrónikára (PVL) alapozva vissza lehet-e vezetni a honfoglalás időszakára. Nézetem szerint a magyarság egészét tekinthetjük az őshazából kiszakadt „fekete magyarnak," illetőleg az államalapítás idején azok számíthattak annak, amely törzsek, törzsi csoportok még pogányok voltak, és nem álltak István király és keresztény „Fehér Magyarországa" uralma alatt. Átmeneti jellegű, elsősorban vallási és politikai, hatalmi tartalmú lehetett ez a megkülönböztetés, amely az állam- és egyházszervezet kiépülésével megszűnt.[3330] Fel kell vetnünk a fekete–fehér megnevezés többértelműségének lehetőségét is. *Az etnikai toposzt kizárva, ennek a megkülönböztetésnek a különböző szerzők által más- és más jelentéstartamot tulajdoníthatunk. A politikus császár a politikai élethez kötötte (migráció), a keresztény szerzők, más szimbolika alapján, pogány–keresztény ellentétként értelmezték ugyanazt a kifejezést.*

---

magyaroknak tekinti még Kristó–H. Tóth 1996. 26–27.

[3328] Balogh 2005. 34, 36–37, 45.

[3329] Kazárokra utalhatott a fehér ugor elnevezés, vö. Ludat 1953. 143. o. 18. jegyzet; Ifj. Horváth 1967. 101.; feltételesen fogadta csak el Macartney 1930. 175.; bolgárokra Moravcsik 1930a. 107.; onogurokra, mint fehér ugorokra Klima 1993a.

[3330] Font 2013b. 26.

III. 1. 4. A magyar törzsszövetség politikai vezetése, fejedelmei

III. 1. 4. 1. Törzsfői tanács, fejedelmi tisztségek

A magyar törzsszövetséget a nemzetségek és törzsek élén álló nemzetségfők és törzsfők irányították. A törzsfő nemcsak saját törzsét vezette, hanem tagja volt a törzsfői tanácsnak is, amely a törzsszövetség közös ügyeit intézte. A törzsfői vagy vezéri tanács működéséről négy forrás maradt ránk; ebből három a honfoglalás időszakára, egy már a 10. századra vonatkozik.

A 9. századra utal Konsztantinosz híradása, amely szerint a kazár kagán felajánlotta Levedinek a fejedelmi (arkhón) tisztséget, de az elhárította magától, és Álmost vagy Álmos fiát, Árpádot ajánlotta. A kagán elküldte Levedivel együtt követeit a magyarokhoz, akik Árpádot választották meg Levedi két jelöltje közül.[3331] A törzsfők, esetleg a nemzetségfők vehettek részt a fejedelemválasztásban.[3332] Míg a kagán a neki való engedelmességet kötötte ki feltételül, addig a magyar törzsfők Árpád személyes alkalmasságát (ikanos), idoneitását tartották szem előtt.[3333] A vezérek tanácsa egy új méltóságot létesített kazár kezdeményezésre, a két felmerült jelölt közül választott, és kazár ceremónia (pajzsra emelés) szerint beiktatta a fejedelmi méltóságba Árpádot.

Anonymus szerint a magyarok azért választottak maguknak fejedelmet, mert új hazába akartak költözni szűkössé vált régi hazájukból, Szkítiából. A hét vezér választása a kiváló tulajdonságokkal rendelkező Álmosra esett. A névtelen jegyző szerint öt pontból álló esküt tettek, s ezt vérszerződéssel pecsételték meg, „pogány módra vérüket egy edénybe folyatták.”[3334] Anonymusnál a fejedelemválasztás és a vérszerződés szertartása magyar kezdeményezés.[3335] P. mester verziójában a vezérek tanácsa illetékes egy fontos külpolitikai döntésben, a szállásterület elhagyását és az új hazába költözést illetően. Abban is ez a testület döntött, hogy e feladat végrehajtása érdekében egy új tisztséget, a fejedelmi méltóságot hoznak létre örökös jelleggel.[3336]

A harmadik forrás, a Zágrábi és Váradi Krónika szerint a 888 táján Pannóniát elfoglaló magyar vezérek Álmost választották meg „fővezérré, talán nemessége és erénye miatt.”[3337] Ez a kései forrás, Anonymushoz hasonlóan, a magyarok szuverén döntésének tünteti fel Álmos megválasztását. A választás csak közvetve kapcsolódik a honfoglaláshoz. A forrás nem említ semmilyen beiktatási szertartást.[3338]

[3331] ’Tourkoi’ (magyarok), vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 4-7.; DAI 38,47-49.; DAI 172–173.
[3332] Törzsfőkre értelmezte Hóman–Szekfű 1928. 72.; Tóth 1998a. 144.; nemzetségfőkre Molnár 1953. 109.
[3333] Árpád alkalmas (ikanos) voltára vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 10-11.; DAI 38,52.; DAI 2003. 72–173.; Tóth 2011. 100.
[3334] SRH I. 206; HKÍF 286–287. (Veszprémy László)
[3335] A vérszerződésre, mint szövetségkötésre Terplán 1996. 969–978.
[3336] Tóth 1998. 97–98.; Tóth 2011. 81.
[3337] SRH I. 206; HKÍF 366–367. (Kristó Gyula)
[3338] Tóth 1998a. 141–142.; Tóth 2010. 160.

Egy forrás kapcsolható a honfoglalás utáni időszakhoz a törzsfői tanács működésére vonatkozóan. Ez a DAI 8. fejezetében található, és Gábriel klerikosz jelentésére épül. Eszerint már Kárpát-medencei új hazájukban kereste fel a bizánci császár megbízásából Gábriel a magyarokat, akiket arra próbált meg rávenni, hogy foglalják vissza korábbi hazájukat a besenyőktől, hogy a császár rendelkezésére állhassanak, amikor szüksége van rájuk. A magyarok összes fejei (pantes arkhóntes) felháborodva utasították vissza az ajánlatot, azzal az indoklással, hogy a besenyőkkel nem bírnak harcolni. A Gábriel-jelentés alapján egyértelmű, hogy nem csak a funkcióval bíró fejedelmek tárgyaltak a bizánci követtel, hanem valamennyi törzsfő részt vett e kérdés megtárgyalásában.[3339] A törzsfői tanács vezetői testületként egyöntetűen elutasította a bizánci mesterkedést, hogy Bizánc érdekében kockázatos vállalkozást vezessenek a besenyők ellen.[3340] A honfoglalás után, a 10. század első évtizedében is a törzsfői tanács döntött az egész törzsszövetséget érintő kérdésben, amely egyrészt külpolitikai jellegű volt, háború indításához kapcsolódott, másrészt a régi haza visszafoglalását jelentette volna. A Kárpát-medencei új haza védelmét, a közös hadjáratokat szolgálta a DAI 40. fejezetében szereplő megállapodás a magyar törzsek katonai együttműködéséről. Eszerint a magyarok nyolc törzsének „megegyezésük van arra nézve, hogy a folyóknál, bármely részen üt ki a háború, teljes odaadással és buzgalommal együtt harcolnak.”[3341] Ezt az egyezséget is bizonyára a törzsfők kötötték.

A törzsfői tanács működése aligha változott érdemben a honfoglalás előtti, 9. századi időszakhoz képest a 10. század első felében. A magyar törzsszövetség legfőbb testületeként a legfontosabb kül- és belpolitikai döntéseket meghozó, a főbb tisztségeket létrehozó és a tisztségviselőket megválasztó testület maradt. A törzsfői tanács működése nem érintette a magyar törzsszövetséget irányító, a közös ügyeket intéző fejedelmek, illetve a törzsfők hatáskörét.[3342]

A magyar törzsszövetség vezető tisztségviselőiről két forráscsoport tudósításai maradtak ránk. Az egyiket az ún. Dzsajháni-hagyomány jelenti. E híradásokat a 895 előtti időre keltezhetjük, de nem kizárt, hogy az információk részben a 920-as évekből származnak.[3343] A másik alapvető forrást a DAI 40. fejezete jelenti. A 40. fejezet tisztségviselőkre vonatkozó információi származhattak Gábriel 10. század eleji jelentéséből, illetve a 948 körül Bizáncba látogató Bulcsú karha és Falicsi fejedelem unokaöccse, Termacsu szóbeli tájékoztatásából.[3344] A muszlim és a bizánci tudósítás lejegyzése között időbeli különbség is lehetett, illetve eltérő nézőpontból szemlélték a magyarok politikai berendezkedését.[3345]

Ibn Ruszta szerint a magyarok főnöke „20 ezer lovassal vonul ki. Főnökük neve K.nd.h. Ez azonban csak névleges címe királyuknak, minthogy azt az embert, aki királyként

[3339] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 12r. vers. 12 – fol. 12v. vers. 14.; DAI 8,23-33.; DAI 2003. 56–57.; ÁMTBF 36–37.; értékelésére vö. Lüttich 1910. 33.; Tóth 2010. 160–161.; Tóth 2011. 79.
[3340] Tóth 1998. 96.; Tóth 2010. 161.; Tóth 2011. 79.
[3341] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 10-14.; DAI 40,45-47.; DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 48.
[3342] Tóth 1998. 98.; Tóth 2010. 161.; Tóth 2011. 81.
[3343] A két időrendi rétegre (870, 920) vö. Zimonyi 1996a. 55–56.; Kmoskó 1997. 199–202.
[3344] A konsztantinoszi tudósítás vélhető forrásaira vö. Jenkins 1962. 146; Harmatta 1984. 425.
[3345] Tóth 2010. 162.

uralkodik felettük, G.l.h-nak hívják. Minden magyar a G.l.h nevű főnökük parancsait követi a háború dolgában, a védelemben és más ügyekben."[3346] Hasonló leírást találunk Gardézinél is: főnökük „20 ezer lovassal (vonul ki). Ennek a főnöknek neve K.nd.h. Ez a nagyobb királyuk neve. Azt a főnököt, aki az (állami) ügyeket intézi, G.l.h-nak nevezik. A magyarok azt teszik. amit a G.l.h. parancsol."[3347] A Dzsajháni hagyományhoz sorolt más források egyetlen főnökről tudósítanak: többségük (Al-Bakri, Marvazi, Aufi, Sukrallah) a K.nd.h-t említi, egy forrás (Hudūd al-Álam) pedig a G.l.h-val vélhetően azonos h.l.t. tisztséget.[3348] A Dzsajháni-hagyomány elemzéséből azt szűrhetjük le, hogy a honfoglalás előtti időszakban a magyarok két fejedelemmel rendelkeztek. Az Ibn Ruszta és Gardézi által elsőként említett tisztség a K.nd.h. volt, amelyet a történeti kutatás kündü, künde és kende alakban egyaránt említ. A kündü méltóság huzamosabb ideig való fennállását támasztja alá, hogy a kései magyar krónikás hagyományban és Anonymusnál egyaránt szerepel a hét honfoglaló vezér között Cundu.[3349] A hierarchiában a második helyet foglalta el az Ibn Ruszta és Gardézi által másodikként említett G.l.h (dzsila). Konsztantinosz, a DAI 40. fejezetében szintén a második helyen sorolta fel a G.l.h.-val azonosítható „gylas" méltóságot, amelyet a történeti kutatás gyula alakban használ. Ibn Hajján a 942-es kalandozás hét magyar emírje (fejedelme) között az első helyen egy 'Tyilah" nevű vezért szerepeltetett, akit a gyila/gyula vezérnévvel azonosíthatunk.[3350] A gyula tisztség hosszabb ideig való fennállása mellett érvként szolgálhat, hogy a 14. századi krónikakompozíció, Kézai Simon és Anonymus is említette a Gyulát, a Cunduhoz hasonlóan személynévként.[3351]

Konsztantinosz a DAI 38. fejezetében vajdának nevezte a magyar vezetőket (Levedit és Álmost), majd megválasztása után, fejedelemként (arkhón) Árpádot.[3352] Hasonlóképpen a 39. fejezetben a kavarok (kabarok) három törzse felett álló vezetőt is fejedelemnek (arkhón) titulálta.[3353] A DAI 40. fejezetében fejedelmi címmel illette Árpád fia, Liuntikát is, a 894/895-re tehető bolgár háború időszakában.[3354] A bizánci császár a legrészletesebben a 40. fejezetben emlékezett meg a magyarok tisztségviselőiről. Eszerint „Első fejük (próté kefalé) az Árpád nemzetségéből (geneas) sorban következő fejedelem, és van két másik is, a jila (gylas) és a karcha (karkhas), akik bírói tisztséget viselnek, de van fejedelme (arkhón) minden törzsnek is."[3355] Konsztantinosz utalt arra is, hogy a karha harmadik fejedelmi rang, és a gyula (gylas) nagyobb méltóság ennél, tehát második fejedelmi tisztség volt.[3356] Az

---

[3346] Ibn Ruszta híradására, vö. HKÍF 32–33. (Czeglédy Károly); Kmoskó 1997. 207–208.; Zimonyi 2005. 35.
[3347] Gardézi híradására vö. HKÍF 35. (Zimonyi István); Zimonyi 2005. 37.
[3348] HKÍF 39, 42, 44, 47. (Veszprémy László); vö. Tóth 2003. 24–25.
[3349] SRH I. 46, 166, 291.
[3350] Elter 2009. 62.
[3351] SRH I. 41, 166, 290.
[3352] Levedi és Álmos vajda (Boebodos/voevodos) titulusára Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 6-7.; fol. 109r. vers. 2.; fol. 110r. vers. 7.; fol. 110v. vers. 14.; DAI 38,5-7, 12, 16, 29, 43; vö. DAI 2003. 170–173.; ÁMTBF 42–44.; a szláv vajda címre vö. Gyóni 1943. 33. ; Árpád fejedelem/arkhón címére vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 12, 15, 18.; DAI 38,51. 53, 56; vö. DAI 2003. 172–173.; ÁMTBF 45.
[3353] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112v. vers. 16.; DAI 39,12.; vö. DAI 2003. 174–175.; ÁMTBF 46.
[3354] Cod. Parisinus Gr. 2009. vers. 113v. vers. 1-2.; DAI 40,12-13; DAI 2003. 176–177.; ÁMTBF 47.
[3355] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 14. – fol. 115v. vers. 1.; DAI 40,47-50.; vö. DAI 2003. 178–179.
[3356] MHK 128.; Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 116r. vers. 2-6.; DAI 40,67-68.; DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 49.

Árpádtól leszármazók genealógiai listáján Árpád „Turkia nagy fejedelme” (megas Turkias arkhón) címmel szerepel.[3357] A hagyományos értelmezés szerint a bizánci császár a hierarchiában első helyen álló méltóságként használta a megas arkhón kifejezést, ’nagy fejedelem’ értelemben.[3358] A másik lehetőség az, hogy a ’nagy fejedelem’ jelenthet „régi, időben első” fejedelmet, így Konsztantinosz szembeállította volna az elsőként megválasztott Árpádot, a „mostani fejedelemmel” (ton nüni arkhónta), Árpád unokájával, Falicsivel.[3359] Úgy vélem, hogy azért használhatta Árpád arkhóni címével kapcsolatban a ’megas’ jelzőt Konsztantinosz, mivel az idézett passzusban, a 40. fejezet címlistáján a törzsek élén álló vezetőket, törzsfőket is arkhónnak, fejedelemnek nevezte, így hangsúlyoznia kellett Árpád magasabb rangját ezzel a ’nagy’ jelzővel.[3360] Konsztantinosz ugyanakkor időben is a legelső fejedelemnek tekintette Árpádot.

A következőket állapíthatjuk meg a magyar törzsszövetség vezető tisztségviselőit illetően a 870/880–950 közötti időszakban. A muszlim Dzsajháni-hagyományt követve 895 előtt két fejedelem létét valószínűsíthetjük; a kündüét és a gyuláét. Nézetem szerint nem helytálló az a feltevés, amely a Dzsajháni-hagyomány kündü és a gyula méltóságai mellett a Konsztantinosznál szereplő karhát – mint a csatlakozó kavarok arkhónját – a honfoglalás előtt meglevő tisztségviselőnek tekinti.[3361] Konsztantinosz csak kortársát, Bulcsút és apját, Kált említette karhaként. A 10. század közepétől visszafelé számítva két generációra lehet visszavezetni e tisztséget, tehát néhány évtizeddel korábban, 900–910/20 táján hozhatták létre. Anonymus szerint a 907-ben elhunyt Árpád utóda, Zolta alatt létesítettek a fejedelem alá rendelt bírói (rector) és hadvezetői (ductor) tisztségeket.[3362] A karha cím Anonymusnál legfeljebb Tétény fia, Horca nevében tükröződhet, tehát kevésbé rögzült a magyar hagyományban, mint a kündü (Cundu) vagy gyula (Gyula) méltóságok, így rövidebb ideig fennálló tisztség lehetett.[3363] A karhát (horkát) azonosították a kazár kende (khender/kündür kagán) tisztséggel is, de ez kevéssé valószínű.[3364] A karha nem állhatott a kavarok élén, mivel Bulcsút a hét vezér (emír) egyikeként említette 942-re vonatkozóan Ibn Hajján mór krónikás.[3365] A görögös alakban lejegyzett karkhasz tisztségnév korabeli megfelelőjét nem tudjuk; karcha, horka, harka, karha, karhán stb. alakban fordul elő a szakirodalomban.[3366] Jómagam az eredeti karkhasz, illetőleg a karha alakot használom. Fel kell vetnünk azt a lehetőséget, hogy a muszlim források kündü tisztsége nem azonos a Konsztantinosznál

---

[3357] MHK 128.; Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 4-5.; DAI 40,56-58. vö. DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 49.
[3358] A nagyfejedelem, főfejedelem értelmezésre vö. Makk 1998a. 67–80.; Makk 1998c. 17–28; Szegfű 2008. 111.
[3359] Az arkhón szó előfordulásaira és a megas arkhón „régi fejedelem” értelmezésére vö. Tóth 1990. 228–230.
[3360] Tóth 1998. 101.
[3361] A három fejedelemre, vö. Deér 1945. 18–20; Bartha 1968. 93; Ligeti 1986. 485; Vékony 1987. 383; Róna-Tas 1996a. 272–274.
[3362] SRH I. 107; HKÍF 340. (Veszprémy László)
[3363] Az anonymusi Horca személyére, mint a hetedik vezér fiára, SRH I. 41; HKÍF 287. (Veszprémy László)
[3364] Pauler 1900. 139–140.; Bíró 2010. 189–204.
[3365] HKÍF 63–64. (Czeglédy Károly) – Bulcsú karhaként/karkhaszként a hét vezér egyikeként szerepel, így nyilván valamelyik magyar törzs élén állhatott, vö. Tóth 1998. 101.; Tóth 2011. 83.
[3366] Tóth 1998. 101.; Tóth 2011. 83.

arkhón/megas arkhón alakban megjelenő fejedelmi (nagyfejedelmi) méltósággal. Korábbi munkáimban magam is azt a feltevést képviseltem, hogy a Dzsajháni-hagyományban szereplő tisztség, a kündü az Árpád és utódai által betöltött, kazár eredetű méltóság lehet.[3367] Emellett szóló érv lehet, hogy a konsztantinoszi törzsfőlistán a törzsek első fejeként (kephalé próté) szerepel az Árpád-nemzetségéből származó arkhón.[3368] Korántsem biztos azonban az, hogy a más időszakra utaló Dzsajháni-hagyomány „személytelen" kündü és Konsztantinosz konkrét személyekhez köthető fejedelmi (Árpád, Liuntika, Falicsi) méltósága azonosítható egymással pusztán azért, mert mindkét forrásban az első helyen szerepelnek. Legutóbb Szabados György mutatott rá arra a rejtélyre, hogy „míg a második és harmadik magyar főméltóságot eredeti nyelvén is megjeleníti VII. Konsztantinosz, addig éppen az első hatalmi tényezőt, a tulajdonképpeni magyar államfőt kizárólag saját görög nyelvén írja le 'megas arkhon' formában." Szabados „relativizálta" a kündü címet: „a magyar uralkodó nem abszolút értékben [sic!] volt kündü, hanem csak a bokharai tudós elveszett munkája szerint."[3369] Ebből a megfogalmazásból nem derül ki, hogy a kündü tisztségnevet Álmoshoz és utódaihoz kapcsolja-e Szabados, vagy inkább megoldhatatlannak nyilvánítja a kündü méltósággal kapcsolatos kérdéseket. Álláspontja szerint nem állítható fel a steppei uralkodónevek abszolút hierarchiája, nem helyezhető el benne a kagán és a kündü. Míg fenti állításai vitathatóak, azzal egyetértek, hogy az Árpád tisztségével kapcsolatban említett 'megas arkhón' és később Árpád dédunokája, Géza esetében említett 'senior magnus' alapján „a nagyfejedelem kifejezéssel tiszteljük meg az első magyar uralkodóház 1000 előtti képviselőit." Abban is igaza lehet Szabadosnak, hogy nem lehet a statikus képet adó Dzsajháni-hagyomány köré rendezni a többi híranyagot.[3370] A muszlim tudósítás nem alkalmas arra, hogy más híradásokból ismert vezérnevekkel egyeztessük, és a tisztségekhez konkrét személyeket rendeljünk. A konsztantinoszi fejedelmi/nagyfejedelmi (arkhón/megas arkhón) tisztség független lehet mindkét, a Dzsajháni-hagyományban szereplő tisztségtől (kündü, gyula), különösképpen akkor, ha a tudósítás feltételezhető időpontja (870) után létesítették. Nézetem szerint a muszlim-hagyományban említett tisztségek egyikét, a kazár eredetű kündü méltóságot nem a 'hétmagyar'törzsszövetséghez, hanem a csatlakozott kavarokhoz kapcsolhatjuk. Nézetem szerint 870/880 táján a kündü a kavar, a gyula pedig a magyar törzsek élén álló tisztségviselő volt, és a honfoglalás előtt, 880 után nagyfejedelem került a hierarchia élére. A 10. század első évtizedeiben, 900/20 között a karha (karkhasz) tisztséget létesítették.

Az egyes tisztségek funkciói vonatkozásában a következőket állapíthatjuk meg. A korábbi kutatásban a hierarchiában élen álló kündüt 20 ezer lovassal való kivonulása alapján, kazár vazallus fővezérnek, a gyulát pedig Konsztantinosz híradását követve a magyar törzsek

[3367] Tóth 1998. 123, 214.; Tóth 2010. 165–166.; Tóth 201. 99, 177.
[3368] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 14-15.; DAI 40,48. vö. DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 48.
[3369] Szabados 2011. 188.
[3370] Szabados 2011. 189.

önállóságát képviselő főbírónak tekintették.[3371] Későbbi feltevés szerint a kündü szakrális (szent) fejedelem, míg a gyula tényleges uralkodó, elsősorban hadvezér volt.[3372] Ez utóbbi álláspont a muszlim híradásokra épített. A történeti kutatásban többen is elfogadták a kazár modell átvételét a honfoglalás előtti magyar kettős fejedelemség esetében, és szakrális fejedelemségről vagy szakrális kettős fejedelemségről emlékeztek meg.[3373] Ennek a feltevésnek az alapja, hogy a kazár kagán és a magyar kündü hatalmát a muszlim források névlegesnek mondják, míg a kazár másoduralkodó (isad/bég) és a magyar gyula esetében hangsúlyozzák hadvezéri és irányító szerepüket.[3374] Czeglédy Károly „a kazár és magyar szakrális királyság közötti történeti összefüggést" hangsúlyozta. Czeglédy érvként használta azt, hogy a magyar künde méltóságnév a kazárok harmadik méltóságnevével (k.nd.r.–kündü) egyezik meg.[3375] Szerinte „a szakrális nagyfejedelemség intézménye nem kapcsolódik elválaszthatatlanul a künde méltóságnévhez," hiszen a kazároknál csak a harmadik méltóságot jelölte.[3376] Hangsúlyozta, hogy míg Dzsajháni kündéje nagyhatalmú fejedelem volt, addig Levedit künde méltósága ellenére kazár vazallusnak tekinthetjük.[3377] Czeglédy Károly értelmezésében a hangsúly a kazároktól átvett künde méltóság szakrális jellegén van, amelyhez képest a kettős fejedelemség másik tisztsége, a gyula szerepe másodlagos. Czeglédyt követve, Kristó Gyula is a szakrális jelleget és a kazár analógiát emelte ki. Álláspontja annyiban különbözik Czeglédyétől, hogy nem a szakrális fejedelemség, hanem a „szakrális kettős fejedelemség" megnevezést használja.[3378] Kristó öt pontban foglalta össze a kazár típusú szakrális kettős fejedelemség meglétéről tanúskodó érveket. Első érvként a Dzsajháni-hagyomány (Ibn Ruszta) tudósítását említette a kazár és magyar kettős uralmi rendszerről, amelyben a „két főnök között pontosan meghatározott funkciómegosztás volt. A szakrális fejedelem uralma névleges, ugyanis a tényleges hatalom a másodkirályé."[3379] Kristó második érve szerint a kündü-künde tisztséget a magyarok a kazároktól vették át, a kagán a harmadik kazár méltóságot (kündür kagán) ruházta a magyarok vezetőjére.[3380] Harmadik érvként a krónika tudósítását említette Álmos Erdélyben történt megöléséről. Értelmezése szerint „Álmost, a magyarok szakrális fejedelmét éppen az etelközi csatavesztés miatt érte alattvalóinak büntetése."[3381] Negyedik érve az, hogy az Álmost követő Árpád neve hiányzik a forrásokból, ellenben Kusaly (Kurszán/Kuszán) több forrásban szerepel. Értelmezése szerint

[3371] Vö. Hóman 1923. 20; Fehér 1921 120.
[3372] Györffy 1959. 80–83; Kristó 1980. 217–220; Kristó 1997a. 75–79; Czeglédy 1985a. 214–215.
[3373] A kazár modell, a szakrális királyság átvételére vö. Czeglédy 1985a. 215.; Kristó 1980. 219–220.; Makk 1998a. 36.
[3374] A Dzsajháni-hagyomány (Ibn Ruszta, Gardézi) két magyar fejedelemre (kündü, gyula) vonatkozó tudósításaira vö. MHK (Ibn Roszteh és Gurdézi–Kuun Géza) 167–168.; MEH 86. (Czeglédy Károly); HKÍF 32–33. (Ibn Ruszta–Czeglédy Károly), 35. (Gardézi–Zimonyi István); Kmoskó 1997. 207–208. (Ibn Ruszta), Zimonyi 2005. 35. (Ibn Ruszta) 37. (Gardézi); a két kazár fejedelemre (kagán és isad) vonatkozó tudósítások vö. MHK (Ibn Roszteh és Gurdézi–Kuun Géza); MEH 90. (Czeglédy Károly); Kmoskó 1997. 203–205.
[3375] Czeglédy 1974. 16–17.; vö. még Czeglédy 1985a. 215–216.
[3376] Czeglédy 1975. 54.; Czeglédy 1985a. 124.
[3377] Czeglédy 1975. 50, 54., Czeglédy 1985a. 120, 124.
[3378] Kristó 1997a. 75–79.
[3379] Kristó 1997a. 76–77.
[3380] Kristó 1997a. 77.
[3381] Kristó 1977a. 77.

Kusaly volt a gyula.[3382] Ötödik érve a szakrális kettős fejedelemség 950 körüli, feltételezett megszűnésére vonatkozik. Kristó szerint az a konsztantinoszi híradás, amely a fejedelmen kívül két további tisztségről ad hírt, „a magyar szakrális kettős fejedelemség megszűntének biztos mutatója," jóllehet a kündü és gyula neveket megőrizte a krónikás hagyomány.[3383]

A magyar fejedelemség szakrális jellegét a történeti kutatásban többen vitatták.[3384] Györffy György azt hangsúlyozta, hogy a magyar fejlődés a főkirály szakrális jellegű, névleges uralma felé „nem érte el azt a fokot, amely a kazároknál bekövetkezett." Hangsúlyozta azt, hogy a magyaroknál fennállt a nomadizálás és a nemzetségi szervezet, míg a kazárok magasabb gazdasági, társadalmi szinten álltak.[3385] Györffy érvelésében hangoztatta azt, hogy a kazár kettős királyság hosszú idő alatt alakult ki, és fejlett félnomád gazdaságon alapuló, félnomád államszervezettel rendelkezett. Nézete szerint a honfoglalás előtti magyarság politikai szervezete nem a kazár modellhez hasonlítható, hanem a türk modellhez, „ahol megtalálható az égből eredeztetett kagán mellett az erőskezű hadvezér is."[3386] Györffy hangsúlyozta, hogy a magyar kündü nem vált a kazár kagánhoz hasonló szakrális királlyá, a hadvezetésben ugyan nem vett részt, de a diplomáciai érintkezésben szerepe volt.[3387] Györffy az időtényező és a fejletlenebb gazdasági–társadalmi viszonyok miatt a magyar politikai szervezetet nem tartotta szakrális jellegűnek, csak kettős fejedelemségnek minősítette. Róna-Tas András hangsúlyozta, hogy a kettős királyság és a szakrális királyság nem ugyanaz az uralmi forma. Szerinte, ahol „szakrális királyság van, ott kettős királyság is van, de ahol két vezető van, ott nincs okvetlenül szakrális királyság."[3388] A Dzsajháni-hagyomány tudósítását úgy értelmezte, hogy „a törzsszövetség katonai ügyei a gyula kezében voltak, és volt egy legitim uralkodó, akinek nem volt lényeges befolyása a katonai hatalom gyakorlására."[3389] Szerinte nem megalapozottak azok a feltevések, amelyek az „Árpád–Kurszán kettősből és Álmos meggyilkolásából arra a következtetésre jutottak, hogy a szakrális kettős királyság intézménye a kazárokhoz hasonló formában volt meg a honfoglaló magyarok között." Róna-Tas megkérdőjelezte a szakrális kettős királyság intézményét a honfoglaló magyarságnál, mivel „kialakulásához az Árpád-dinasztia hatalomra kerülése után nem volt elegendő idő, s a történelmi és társadalmi körülmények sem kedveztek."[3390]

Jómagam korábbi tanulmányaimban elfogadtam azt, hogy az Ibn Fadlán által később harmadik kazáriai rangként említett kündür kagán méltósággal ruházta fel a kagán Árpádot.[3391] A kündü kilovaglását a 20 ezer lovassal jelképes funkcióként értelmeztem, amelyet kazár analógiára alapoztam. Ibn Fadlán 921/22-ből származó híradása szerint, ha a

---

[3382] Kristó 1997a. 77–78.
[3383] Kristó 1997a. 78.
[3384] Györffy 1977b. 111.; Keszi 1995. 189–193.; Róna-Tas 1996a. 269–271.
[3385] Györffy 1959. 141–142.
[3386] Györffy 1977b. 111.
[3387] Györffy 1993. 222–223.
[3388] Róna-Tas 1996a. 269.
[3389] Róna-Tas 1996a. 269–270.
[3390] Róna-Tas 1996a. 270–271.
[3391] Tóth 1998. 109.; Tóth 2011. 88.

kagán kilovagolt, egész serege kivonult vele, de a csapatokat egy mérföld választotta el tőle, nem nézhettek rá.[3392] A kündü funkcióját úgy értelmeztem, hogy a hadsereg jelképes irányítása mellett, a külpolitika formálásában, a diplomáciában is juthatott szerep a kündünek. A Dzsajháni-hagyományban második számú tisztségként előforduló gyulát teljhatalmú, tényleges uralkodónak tekintettem, aki a hadügyeket intézte, továbbá bíráskodott. Szerepkörét a kazár másodfejedelemmel, a szakrális kagán helyettesével, az isaddal (illetve béggel) vetettem össze.[3393] A kettős fejedelemséget kazár mintájúnak tekintettem, de szakrális fejedelemséget nem tételeztem fel. [3394] A 10. század eleji változást úgy összegeztem, hogy a „kazár típusú magyar kettős fejedelemség a karha tisztség létrehozásával vált sajátosan magyarrá, hármas fejedelemséggé a honfoglalás után."[3395]

Újabban Szabados György azt a radikális álláspontot fogadta el, amely szerint szakrális fejedelemség volt ugyan a magyaroknál (az Álmoshoz kapcsolódó turul-monda), de nem bizonyítható, hogy ez kazár mintájú és kettős fejedelemség lett volna.[3396] Szabados vitatta Kristó Gyula szakrális kettős fejedelemségre vonatkozó öt pontját.[3397] A Dzsajháni-hagyomány kapcsán hangsúlyozta, hogy csak a „magyar kündü lovagolt ki húszezernyi harcos élén," míg a kazár kagán visszavonultan élt. Szabados úgy vélte, hogy a Dzsajháni-hagyományban első helyen előforduló magyar kündü azonosítása az Ibn Fadlánnál található harmadik kazár méltósággal, a kündür kagánnal kérdéses, mivel Ibn Fadlán a kazároknál nem kettes, hanem „négyes osztatú" uralmi rendszert említett. Álmos erdélyi megölését egyrészt azért vitatta Szabados, mert csak „analógiás érveléssel lehet a kazárok közt dívó rituális gyilkosság szokását iderendelni," másrészt az etelközi csatavesztést és Álmos „büntető áldozat" szerepét tagadta. Szabados szerint Árpád–Kurszán együttes szereplése idején még Álmos volt a nagyfejedelem, így szakrális nagyfejedelemként Árpád csak később vált láthatatlanná a külső szemlélők számára. Azt is megkérdőjelezte Szabados, hogy a Kündü és Gyula tisztségnevek krónikás hagyományban való továbbélését lehet-e érvként felhasználni. Feltevése szerint a 850-es évektől létező Magyar Nagyfejedelemség nem volt kettős fejedelemség. Monarchikus szervezettel számolt, élén a nagyfejedelemmel és két másik tisztségviselővel (gyula és horka), s a nyolc törzs élén álló, csekély szereppel bíró törzsfőkkel.[3398]

A 9–10. századi magyar törzsszövetség vezetői tisztségeivel, a politikai szervezet jellegével, változásaival kapcsolatban a források alapján a következő képet rajzolhatjuk meg. A konsztantinoszi történet szerint a magyaroknál előbb vajdák voltak, akik közül a bizánci császár Levedi első vajdát és fővezért (arkhégos), valamint Álmos második vajdát említette. A csatlakozott kavar törzsek élén is egy fejedelem (arkhón) állt. A későbbiekben,

[3392] MEH 98. (Czeglédy Károly)
[3393] Tóth 1998. 107–108.; Tóth 2011. 87–88.
[3394] Tóth 1998. 108–110.; Tóth 2011. 88–90.
[3395] Tóth 2010. 170.
[3396] Szabados 2011. 185.
[3397] Szabados 2011. 184–185.
[3398] Szabados 2011. 198.

Konsztantinosz szerint kazár kezdeményezésre, a magyarok fejedelmet (arkhón) választottak Árpád személyében. Ezzel megváltozott a korábbi hierarchia. A Dzsajháni-hagyomány két mérvadó képviselője, Ibn Ruszta és Gardézi szerint a magyaroknak két főnökük volt, a kündü és a gyula. A muszlim források szerint mind a kündü, mind pedig a gyula funkciója katonai jellegű volt. A kündü kilovagolt 20 ezer lovassal (2 tümen/tömény) míg a gyula „háború dolgában, védelemben" volt illetékes. A magyar kündü esetében szimbolikus is lehetett a kivonulás, vagy jelenthette a csapatok tényleges fővezérletét.[3399] Bár korábban a szimbolikus kivonulás mellett foglaltam állást, valószínűnek tűnik számomra, hogy a kündü tisztség a csapatok hadba vezetését, a fővezéri tisztséget jelölhette. Ibn Ruszta ugyanis a kazár másodfejedelem, az isad kapcsán emlékezett meg arról, hogy „10 000 lovassal vonul ki," és „maga vezeti a hadjáratokat, és katonáival maga is elmegy a portyákra."[3400] A magyar kündü feladata a haderővel való kivonulás volt, amelyből következik katonai funkciója, a sereg vezetése. Ebben a fővezéri minőségében a kündü nem a névleges hatalommal bíró kagánnal, hanem a kagán helyettesével, az isaddal rokonítható. Úgy vélem, hogy a homályos megfogalmazású passzusból, amely a kündü „névleges" hatalmára utalhat, nem lehet arra következtetni, hogy a kündü a kagánhoz hasonló szakrális uralkodó lenne.[3401] Logikusabb a magyar kündü feladatkörének kazár párhuzamát Ibn Ruszta magyar és kazár fejezetei alapján keresni, mint más muszlim források (pl. Ibn Fadlán) bevonásával. A gyula esetében a Dzsajháni-hagyományból kitűnik, hogy ő gyakorolja a tényleges hatalmat. Ibn Ruszta megfogalmazása szerint „királyként uralkodik felettük," és „minden magyar a gyula nevű főnökük parancsait követi a háború dolgában, a védelemben és más ügyekben."[3402] Ha összevetjük a magyar gyula katonai szerepkörét a kazár tisztségviselők funkcióival, szintén az isad jelenti a megfelelő párhuzamot. Ibn Ruszta leírása szerint „a valóságos hatalom az ʾ.j.sád kezében van, aki a kormányzásban és a hadsereg vezetésében olyan fontos helyet foglal el, hogy egyetlen nála magasabb méltóságviselő sincsen, akire tekintettel kellene lennie."[3403] Azt a következtetést vonhatjuk le, hogy jóllehet vannak hasonlóságok a kazár és a magyar vezetés között, a két uralmi rendszer nem azonos Ibn Ruszta leírása alapján. A kazároknál és a magyaroknál is két vezetőt említett a Dzsajháni-hagyomány, de a funkciókat tekintve a magyar kündü és gyula osztozott a kazár másodfejedelem, az isád által birtokolt kormányzási és katonai feladatkörön. A csapatokkal kivonuló, fővezéri teendőket ellátó kündü és a hadügyek legfőbb irányítójaként feltüntetett gyula lehetett 870–880 táján a kavarok csatlakozásával kibővült magyar törzsszövetség két legfőbb fejedelme. *A kazár kavarok fejedelme viselhette a kazár eredetű kündü (vagy kündü kagán) címet, a hétmagyar élén álló első vajda pedig a gyula méltóságot. A magyar kettős fejedelemség (kündü, gyula)*

[3399] Vö. e két variációra Tóth 1998. 105–106.
[3400] MEH 90. (Ibn Ruszta–Czeglédy Károly); Kmoskó 1997. 205. (Ibn Ruszta)
[3401] Ibn Ruszta: „Ez azonban csak névleges címe királyuknak", vö. Czeglédy Károly, MEH 86.; e név királyuk címe", vö. Kmoskó 1997. 207.; „ez a név királyuk címe", vö. Ibn Ruszta, In: Zimonyi 2005. 35.; Gardézi szerint „ez a nagyobbik királyuk neve", In: Zimonyi 2005. 37.
[3402] MEH 90. (Czeglédy Károly); Zimonyi 2005. 35.
[3403] MEH 90. (Czeglédy Károly); Kmoskó 1997. 203.

tehát megfelelhetett az etnikai kettősségnek, de nem jelentett a kazáriai szakrális kettős fejedelemséghez (szakrális kagán, hadvezér és uralkodó isad) hasonló uralmi rendszert. Változás akkor következett be a magyar politikai struktúrában, amikor kazár kezdeményezésre a magyarok Árpád személyében fejedelmet választottak. A szakirodalomban felmerült, hogy Árpád és utódai a kündü tisztségtől különböző fejedelmi méltóságot viseltek.[3404] Györffy György feltevése szerint Levedi kündü fia, Kurszán kündü 904. évi halála után Árpád gyula magához ragadta a hatalmat, és a kündü és gyula tisztségek funkcióit egyesítő nagyfejedelmi méltóságot hozta létre.[3405] Kristó Gyula szerint a nagyfejedelmi cím (megas arkhón) a szakrális kündü tisztség megfelelője lehet, de a szakrális jelleg csökkent, leépült.[3406] Úgy tűnik, hogy az Árpád nemzetség nem használta a kündü méltóságnevet. Györffy György okkal hangsúlyozta azt, hogy a magyar krónikás hagyományban és Anonymusnál nem Álmos vagy Árpád őseként jelenik meg Cundu, hanem a hét vezér egyikeként, és más nevű (Kusid és Kaplony, illetve Kurszán) leszármazottai vannak.[3407] Úgy vélem, hogy az etelközi fejedelemválasztás után három fejedelem állt a magyar törzsszövetség élén. *A korábbi kettős fejedelemséget tehát a honfoglalás előtt hármas fejedelemség válthatta fel. A hierarchia élén a Hétmagyar törzsszövetség új vezetője, a nagyfejedelem (Árpád) állt, őt követte a hadúr, a gyula (Levedi), és a harmadik helyre került a kavarok három törzse felett álló fejedelem, a kündü (Kurszán/Kuszán)*. Ha feltevésem helytálló, párhuzamot vonhatunk a magyarok 9. század végi és a kazárok 10. század első felében (Ibn Fadlán) kimutatható politikai vezetése között. Mindkettő élén állt egy nagyfejedelem (a kazároknál kagán címmel), másodikként egy tényleges uralkodó (isad/bég, illetve gyula), majd harmadik fejedelemként a kündü, illetve a kündür kagán.

A honfoglalás után újabb változások következett be a politikai vezetésben. A konsztantinoszi híradás szerint az Árpád nemzetségbeli fejedelem után a gyula (gylas) és a karha (karchas) tisztségek következtek. A muszlim forrásokhoz híradásához képest egy új tisztség jelent meg harmadik méltóságként, a karha (karchas).[3408] Konsztantinosz a karha tisztség két viselőjét említi, Kálit/Kált és fiáét, Bulcsút. Ezért úgy vélem, hogy ezt a tisztséget a honfoglalás után, a 900-920-as évek között létesíthették.[3409] Ha a kündüt a különálló kavar etnikum fejedelmének tekintjük, immár a Hétmagyar törzsszövetség élén három, az egész törzsszövetség élén pedig négy fejedelem állt. A fejedelmi tisztségek gyarapodásával párhuzamosan a történeti kutatás az egyes fejedelmek hatalmának csökkenésével, illetve funkcióinak változásával számolt. A kündü esetében Györffy György azt feltételezte, hogy Kuszán 904. évi halála után nemzetségét széttelepítették, a kündü méltóság bizonyos elemeit

[3404] Pauler 1900. 19, 25.; Zichy 1939. 16.
[3405] Györffy 1959. 142–143.
[3406] Kristó 1980. 227.; Kristó 1996g. 172–173.
[3407] Györffy 1993. 221–222.
[3408] A karha tisztségre vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 15, 17-18.; fol. 116r. vers. 2-6.; DAI 40,49, 51-52, 64-65, 66-68.; DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 48.
[3409] Korábban a 910-920-as éveket feltételeztem, vö. Tóth 1998. 101.; Tóth 2010. 164.; Tóth 2011. 83.

pedig átvette Árpád és nemzetsége.[3410] Ez a felfogás a kündü tisztség megszűnését, illetve a nagyfejedelmi méltóságba való beolvasztását tételezte fel. Ennek ellentmond, hogy a kései krónikás hagyományban személynévként fennmaradt a kündü méltóságnév (Cundu), ami a gyula tisztségnévhez hasonlóan, hosszú ideig meglévő méltóságra utal. Kristó Gyula feltevése szerint a szakrálissá váló kündü tisztséget Álmos kapta meg a kazár kagántól, ennek szakrális jellege halványult el a 10. század közepére, mivel egyre nagyobb részt vállalhatott az ügyek vitelében a kündü címet viselő nagyfejedelem.[3411] A muszlim források kündüje katonai funkcióval rendelkezett, így a szakralitás feltételezése nem kellőképpen bizonyított, tehát a szakralitás megszűnéséről sem beszélhetünk a kündü tisztség esetében. Úgy vélem, hogy a kavarok élén álló kündü esetében nem feltételezhetjük a funkció lényegi megváltozását, továbbra is a kavarok fejedelmeként és katonai vezetőként tevékenykedhetett. A nagyfejedelmi méltóság esetében sem egyértelműen bizonyítható a szakralitás, mivel kizárólag az Álmosra vonatkozó kései krónikás hagyományon alapul (turul-monda, meggyilkolása Erdélyben). A gyula tisztség esetében is számolt a történeti kutatás a hatáskör csökkenésével, illetve a funkció megváltozásával. Ennek hátterében az rejlik, hogy a Dzsajháni-hagyomány (Ibn Ruszta, Gardízi) teljhatalmú hadvezérnek mutatta be a gyulát, akinek minden magyar engedelmeskedik. Ehhez képest Konsztantinosz bírói tisztségét említette. Györffy György szerint Árpád hatalomátvétele során a gyula méltóságot csökkentett hatáskörrel adta át az Erdélybe költöző törzsfőnek (anonymusi Tuhutum/Tétény).[3412] Jómagam is feltételeztem azt a lehetőséget, hogy a gyula jóval szélesebb hatásköre bírói hatáskörre szűkülhetett le a 10. század közepére. Úgy véltem, hogy a harmadik fejedelmi méltóság, a karha tisztség létesítésével magyarázható a gyula méltóság funkcióinak relatív csökkenése. Ekkor ugyanis már három méltóság osztozott a szűkebb Hétmagyar törzsszövetség irányításában.[3413] Jelen álláspontom szerint, a törzsszövetségi fejedelmek számbeli gyarapodása ellenére sem beszélhetünk a 10. században a fejedelmi funkciók érdemi csökkenéséről. Jóllehet a muszlim források szerint a kündü és a gyula katonai funkciókat lát el, Konsztantinosz pedig bírói tisztséget említ a gyula és karcha méltóságok felsorolása után, a 10. század közepén hadvezéri funkcióik is lehettek a törzsszövetség élén álló fejedelmeknek. A fejedelmi nemzetségből Taksony kalandozást vezetett Itáliába 947-ben. Ibn Hajján hetes vezérnévlistája alapján feltételezhető, hogy 942-ben a gyula a hispániai kalandozó sereg élén állhatott, akárcsak az őt a rangsorban követő Bulcsú karha, aki haláláig vezető szerepet játszott a kalandozó hadjáratokban (954–955-ben). A fejedelmek katonai hatásköre mellett szóló közvetett érvként említhetjük a konsztantinoszi passzust, amely szerint a törzsek nem engedelmeskednek fejedelmeiknek, de háborúban együtt harcolnak, majd felsorolja hierarchikus sorban a fejedelmeket (Árpád nemzetségéből

[3410] Györffy 1959. 142–143.
[3411] Kristó 1980. 228.
[3412] Györffy 1959. 142–143.
[3413] E nézetre vö. Tóth 1998. 87.; Tóth 2010. 167–168.; Tóth 2011. 85.

származó fejedelem, gyula, karha, és a törzsek fejedelmei).[3414] A törzsfőlista hagyományos fordítása szerint „első fejük az Árpád nemzetségéből sorban következő fejedelem, és van két másik is, a jila és a karcha, akik bírói tisztséget viselnek.”[3415] Ungváry Jenő a következő szövegfordítást javasolta: „Főparancsnokuk az Árpád nemzetségből származó arkhón, és rangsorban két másik parancsnok a gyula és a karcha, akik bírói tisztséget viselnek; de van arkhónja minden törzsnek is.” Hipotézise szerint „volt egy fővezér: az Árpád nemzetségéből származó fejedelem, valamint két (al)vezér: a gyula és a karcha. Ezek hárman egyben állami funkciót is elláttak: az Árpád nemzetségéből származó arkhón uralkodott, a gyula és a karcha pedig bírói tisztet töltött be.”[3416] Ungváry kettős funkciót tulajdonított a hierarchiában élen álló három fejedelemnek; katonai (vezéri) és állami feladatkört. Az Árpád nemzetségbeli fejedelem esetében uralkodói, a gyula és a karha esetében pedig bírói funkciót feltételezett.[3417] Makk Ferenc szerint kizárólag törzsszövetségi hierarchiáról van szó. A rangsor élén az első fejedelem, nagyfejedelem áll (a kephalé próté megfelelője a megas arkhón), őt követi második helyen a gyula, harmadik helyen a karha, és mögöttük állnak a törzsfők.[3418] Nézetem szerint a törzsszövetségi hierarchia katonai hierarchia is, amely háborúkra vonatkozik. Ibn Hajján említett hetes vezérnévsora ezt a vezetési struktúrát tükrözheti, a 942-es hadjárat „parancsnoki karát.” *A törzsszövetség élén álló fejedelmeknek bizonyosan volt katonai funkciója is, miként az egyes törzsfőknek is. Emellett a törzsszövetségi fejedelmek más, bíráskodási funkcióval is rendelkezhettek Konsztantinosz híradása szerint*.[3419] A párizsi kéziratra épülő, az interpunkciókat követő, szószerinti értelmezésem szerint: „bírják [ti. a törzsek–T. S. L.] első fejükként a fejedelmet, Árpád nemzetségéből, sorrend szerint, két másikat is, a gyulát, és a karhát, akik bírnak bírói tisztséget.”[3420] A szöveg értelmezésében szerepe lehet a kéziratban szereplő interpunkcióknak, amelyeket a szövegkiadás elhagyott, és ezzel befolyásolta az értelmezést. Kulcsfontosságú ebből a szempontból a ’sorrend szerint’ (’kata akoluthian’) kifejezés, amely előtt és után vessző található. Moravcsik Gyula kiadásában elhagyta az elsőt, és így a fejedelmi tisztség Árpád nemzetségen belüli öröklési sorrendjére értelmezte a fenti kitételt.[3421] Moravcsik értelmezését követték mások is a görög szöveg fordításaiban.[3422]

[3414] Ungváry 1998b. 150.; Ungváry 2012a. 50. Konsztantinosz „előző mondata pontosan a háborúra érvényes megállapodást ismerteti.”

[3415] Moravcsik Gyula fordítására vö. DAI 2003. 177.; Marczali Henrik korábbi, értelmezésében hasonló fordítása szerint: „első fejedelmök az Árpád nemzetségéből sorrend szerint való uralkodó, van még két más fejedelmök is, a gülász és a karkhász, a kik bírói tisztet viselnek”, vö. MHK 127.

[3416] Ungváry 1998b. 150.; Ungváry 2012a. 50.

[3417] Uo.; vö. még Márki 1914. 73.

[3418] Makk 1998a. 79.; Makk 1999. 192.; Antonopoulos 1996. 143–144.

[3419] Márki 1914. 72–73. – a fejedelem „háborúban majdnem önkényuralmat gyakorolhatott,” békeidőben is „egy középpont körül forgott,” az igazságügyben a fő fejedelmen kívül még két főbíró volt (gyula, karha).

[3420] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 14–18.; a fentihez hasonló, de az interpunkciókat eltérően feltüntető fordításom szerint (vö. Tóth 2001b. 28.) „Bírják (ti. a nyolc törzs) első fejükként az arkhónt Árpád nemzetségéből és sorrend szerint két másikat, a gyulát és a karkhaszt, akik bírnak bírói tisztséget.”

[3421] DAI 1950. 178–179.; DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 48.

[3422] Vö. Jenkins, DAI 1967. 179. „They have for their first chief the prince who comes by succession of Arpad's family, and two others, the gylas and the karchas, who have the rank of judge.”; lényegében Litavrin és Nocvoszelcev is, bár egy gondolatjellel elválasztották a ’sorban következően’ kifejezést, DAI 1991. 167.;

Ungváry Jenő a ’sorrend szerint’ kitétel utáni interpunkciót fogadta el, továbbá szócserét és egy szó javítását javasolta. Ungváry értelmezése szerint a sorrendiség nem az Árpád nemzetség öröklésére, hanem a katonai, parancsnoki hierarchiára vonatkozott.[3423] Ungváry feltevésével annyiban egyetértek, hogy a sorrendiségre utaló kifejezés nem a fejedelmi méltóság öröklésére vonatkozott, ahogy azt Moravcsik nyomában a történeti kutatás vélte, hanem a törzsszövetség vezetőinek katonai és politikai hierarchiájára. Nem értek egyet ugyanakkor az interpunkciók és a szöveg önkényes javításával. A ’kata akoluthian’ kitétel egy közbevetés, amely előtt és után is vesszőt jelölt a kézirat. Ezt értelmezhetjük gondolatjelként is, tartalmilag pedig a magyar fejedelmek sorrendjére utal. A szöveg fordításában vitatható az a közkeletű felfogás, amely az ’akik’ (oitines) szóval bevezetett mellékmondatot, ezáltal a bírói funkciót is, kizárólag a gyulára és a karhára vonatkoztatta. Tény, hogy a szövegben ezek a méltóságok állnak a vonatkozói mellékmondathoz közelebb, de nézetem szerint az Árpád nemzetségéből származó fejedelemre is értelmezhetjük ezt. Logikusabb egy olyan értelmezést feltételezni, hogy *a magyar törzsek első fejedelmükként bírják az Árpád nemzetségből (családból) származó vezért, és sorrendben van két további fejedelem (gyula, karha) is. Ezek bírói tisztségek*. A bonyolult, interpunkciókkal tördelt szöveg értelme így világossá válik. Nem kell azt feltételeznünk, hogy éppen az Árpád-házi fejedelem esetében feledkezett volna meg Konsztantinosz annak funkciójáról. A *„választott (döntő)bírói” funkció tágabb értelemben vett bíráskodást jelenthet, amelybe a törzsek közötti viták eldöntése is beleérthető, és mindhárom vezető tisztségviselőre (nagyfejedelem, gyula, karha) vonatkozik*.[3424]

Álláspontom szerint a magyar törzsszövetség, lényegét tekintve, nem változott. A törzsek a 9. század második felében a háborúban engedelmeskedtek a gyulának, illetve kivonultak a hadjáratra kündüvel, mint fővezérrel. A 10. század első felében háború esetén engedelmeskedtek az Árpád nemzetségből származó (nagy)fejedelemnek, a gyulának és a karhának. A törzsszövetségi fejedelmek katonai vezetők voltak, és emellett bírói jogkörük is volt. A kezdeti „kettős fejedelemségi” rendszer – a kavar kündü és a magyar gyula tisztségekkel – már a 9. század végén hármas fejedelemségi rendszerré alakult át (nagyfejedelem, gyula, kündü), a 10. század első felében pedig már négy fejedelemmel számolhatunk (nagyfejedelem, gyula, karha és a kavarok élén a kündü).[3425] Párhuzamként említhetjük a besenyőknél a három kangar vezértörzset.[3426] Ibn Fadlán szerint a kazároknál

---

valamint Belke és Sonstal is, DAI 1995. 196. „Sie haben als erstes Oberhaupt den Archon aus dem Stamm des Arpades in Erbfolge, sowie zwei weitere, den Gylas (Yila) und den Karchas (karkha), die den Rang eines Richers haben.”

[3423] Ungváry 1998b. 150–151.

[3424] Utalt a (nagy)fejedelem bírói méltóságára Rohonyi 1896. 93.; Márki 1914. 73. „a főfejedelmen kívül még két főbírája (gülasz és karchas) volt a nemzetnek”; mindhárom fejedelem bírói funkciójára vö. Tóth 2001b. 28.; Tóth 2010. 169.

[3425] A 10. század második felében számolt négy fejedelemmel, „tartományurasággal” Váczy Péter. Szerinte „a kabarok fejedelmén kívül az Árpádok, a Gyulák és a Karhák,” vö. Váczy 1971. 59.

[3426] Czeglédy 1985a. 305.

négy fejedelem volt.[3427] A 16. századi Krími Kánságban a kán családjából két további fejedelem (kalga, nureddin) is kikerült; összesen tehát három fejedelem volt.[3428]

III. 1. 4. 2. A fejedelmi dinasztia és a fejedelmek (901–970)

A dinasztiaalapító Árpád fejedelemsége átnyúlhatott a 10. századba is. Anonymus kevéssé megbízható tudósítása szerint 907-ben hunyt el.[3429] A történeti kutatás ezt hallgatólagosan elfogadta, jóllehet becslésnél többnek aligha tekinthetjük. Györffy György a 10. század első évtizedére tette Árpád halálát, Heckenast Gusztáv a 910-es évek elejére, Kristó Gyula pedig Anonymus belső kronológiájára hivatkozva – az Anonymusnál tévesen 903-ban kezdődő honfoglalás valóságos idejéhez, 895–896-hoz négy évet hozzászámítva – 899/900-ra keltezte a honfoglaló fejedelem halálát.[3430] Árpád halálának időpontját nem áll módunkban megadni, csak feltevésszerűen becsülhetjük meg. Árpád egyik fiát, Liuntikát fejedelemként említette Konsztantinosz a honfoglalást megelőző bolgár háború (894/895), vagy tágabban értelmezve Bölcs Leó uralkodásának (886–912) időszakában.[3431] A másik idevonható adat az Árpád-nemzetség genealógiai listája, amelyből tudjuk, hogy 948 táján Árpád két idősebb fiától származó unokái (Tevel, Ezeleg) már nem éltek, további három unokáját (Falicsi, Tas és Taksony) viszont még élőként említette Konsztantinosz, egyikük (Falicsi) volt a fejedelem.[3432] Harmadik közvetett adat, hogy a 894-ben Árpáddal együtt említett fejedelemtárs, Kuszán tíz évvel később, 904-ben erőszakos halál áldozata lett, a bajorok megölték. Ha Árpád kortársának tekintjük Kuszánt, okkal feltételezhetjük, – függetlenül Anonymus 907-es halálozási évszámától – hogy a nagyfejedelem túlélhette fejedelemtársát, és a 10. század első évtizedének második felében vagy a 10. század második évtizedének elején halhatott meg.[3433] A genealógiai lista alapján feltételezem, hogy a 880-as években hatalomra került Árpád 904 és a 910-es évek eleje között hunyhatott el.

Az egyik fontos kérdés, hogy kik követték Árpádot fejedelemként, és kb. mikor uralkodhattak. A másik fontos kérdés, hogy volt-e valamilyen öröklési elv a magyar fejedelemségben, amely szabályozta a magyar nagyfejedelmi méltóság utódlását a 10. században. Konsztantinosz császár a DAI 38. fejezetében Árpád etelközi megválasztása után – vélhetően Árpád dédunokájának információira támaszkodva – hangsúlyozta, hogy „mindmáig ennek [ti. Árpádnak – T. S. L.] nemzetségéből (geneas) lesz Turkia fejedelme."[3434] Ugyanezt tükrözi a DAI 40. fejezet törzsfőlistája, amikor az Árpád nemzetségéből fejedelmet említi.[3435] Egyetlen szabály tükröződik a konsztantinoszi híradásban: a mindenkori fejedelemnek Árpád nemzetségéből kellett származnia. Ezzel függ

[3427] MEH 97.
[3428] Ivanics 1994. 27–28.
[3429] Vö. Anonymus híradására SRH I. 106.; vö. még MEH 176. (Pais Dezső), HKÍF 339. (Veszprémy László)
[3430] Györffy 1977b. 112.; Heckenast 1970. 37.; Kristó 1980. 354–355.
[3431] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113v. vers. 1-2.; DAI 40,12-13.; vö. DAI 2003. 176–177.; ÁMTBF 47.
[3432] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 13-17.; DAI 40,60–63.; vö. DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 49.
[3433] A 910-es évek elejére tette Árpád halálát Heckenast 1970. 37.
[3434] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 16-18.; DAI 38,53-55.; vö. DAI 2003. 171–172.; ÁMTBF 45.
[3435] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 14-16.; DAI 40,48.; vö. DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 48.

össze a DAI 40. fejezetének genealógiai listája: Konsztantinosz Árpáddal indítva ismerteti a családfát, Árpád négy fiát és azok egy-egy fiát. A bizánci császár híradása értelmében e körből kerültek ki a 10. század első felében az Árpádot követő fejedelmek.[3436] Kérdés, hogy volt-e még más szabályozó elve ennek az öröklésnek. A kutatók szabályt véltek felfedezni Konsztantinosz sorrendiségre utaló kifejezésében (kata akolouthian), és a besenyő öröklési rend analógiája, vagy az Árpád-utódok feltételezett személye alapján rekonstruálták az öröklési rendet.[3437] Meghatározott öröklési rend meglétére vonatkozó érvként szerepel a fentiekben már elemzett konsztantinoszi passzus. Moravcsik Gyula fordítása szerint „első fejük az Árpád nemzetségéből sorban következő fejedelem, és van két másik is, a jila és a karcha."[3438] Bár Moravcsik a „sorrend szerint" kitételt az Árpád nemzetségből származó fejedelemre vonatkoztatta, értelmezése problematikus. Ahogy azt a korábbiakban részletesen elemeztem, a kifejezést a magyar törzsszövetség az Árpád nemzetségből származó fejedelem, gyula, karha sorrendjére értelmezhetjük.[3439] Az analógiaként felvetett, a besenyőknél érvényesülő oldalági öröklés értelmében, a fejedelmet (törzsfőt) nem fia vagy testvére, hanem unokatestvére (hexadelphos) vagy annak fia (hexadelphos autón) követte már a 9. század végén is.[3440] A besenyő típusú öröklési rendet akkor lehet analógiaként használni, ha bizonyítani tudjuk, hogy a fejedelmet testvérei és fiai mellőzésével, unokatestvére vagy unokatestvére fia követte.

Az öröklési rend rekonstruálásának feltétele annak megállapítása, hogy kik voltak Árpád fejedelem-utódai a 10. században. A DAI 40. fejezete a bulgáriai kalandozás után említi, hogy „abban az időben Liuntika, Árpád fia volt a fejedelmük" (arkhón),[3441] aki ebben a névalakban nem szerepel Árpád négy fia között a genealógiai listán. Ugyancsak a bizánci császár említi a családfán, Jutocsa fiát, Falicsit, „a mostani fejedelmet" (ton nüni arkhónta), aki a 10. század közepén volt a magyar törzsszövetség fejedelme.[3442] Konsztantinosz Árpád négy fiának (Tarkacsu, Jelekh, Jutocsa, Zolta), öt unokájának (Teveli, Ezeleg, Falicsi, Tasi, Taksony), és egy dédunokájának (Termacsu) családfaszerű felsorolásával megadta azt a kört, ahol a kutatók többsége Árpád fejedelem-utódait kereshette. Liudprandnál szerepelt a 921. évi itáliai hadjárat kapcsán a magyarok egyik királyaként Dursac, akit Árpád legidősebb fiával, Tarkacsuval azonosítottak.[3443] Liudprand emlékezett meg arról is, hogy a 947. évi itáliai kalandozáskor Taksony volt a magyarok királya.[3444] Géza több kortárs külföldi

---

[3436] A genealógiai listára vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 4-16.; DAI 40, 53-62.; DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 49.; arra, hogy e lista tartalmazza a lehetséges fejedelmeket, vö. Tóth 1986. 5.

[3437] Tagadó álláspontra Ferdinandy 1913. 375.; Elekes 1964. 33.

[3438] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 14-18.; DAI 40,47–49., DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 49.; az Árpád nemzetségen belüli öröklési rendként való értelmezésére vö. pl. R. Kiss 1928. 735, 738, 865.; Tóth 1986. 4.

[3439] A törzsszövetségi fejedelmek sorrendjeként való értelmezésére Ungváry 1998b. 148–151.; Tóth 2001b. 28.

[3440] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 106r. vers. 14 – fol. 106v. vers. 12.; DAI 37, 24-32.; DAI 2003. 166–167.; az analógiára utalt pl. Tóth 1986. 7.; Kristó 1993a. 30.

[3441] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113v. vers. 1-2.; DAI 40, 12-13.; DAI 2003. 176–177.; ÁMTBF 47.

[3442] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 11-12.; DAI 40,58.; DAI 178–179.; ÁMTBF 49.

[3443] Liudprand tudósítására Dursacról 921-ben vö. Gombos 1937–1938. II. 1473.; vö. még MEH 231. (Horváth János); a Dursac–Tarkacsu azonosításra vö. pl. Nagy G. 1914. 23.; Vajay 1968. 89.; Tóth 1986. 6.

[3444] Liudprand tudósítására Taksonyról 947-ben, Gombos 1937–1938. II. 1474; MEH 233. (Horváth János)

forrásban is előfordult (Thietmar, Chabannes-i Adémar).[3445] Anonymus szerint Árpád utóda a kiskorú Zolta volt, Zoltát Taksony, Taksonyt pedig Géza követte.[3446] A Zágrábi és Váradi Krónika, a 14. századi krónikakompozíció és Kézai tévesen Taksonyt tekintették Árpád utódának, akit Taksony fia, Géza követett.[3447]

Számos nézettel találkozunk Árpád utódait és az öröklési rendszert illetően. Domanovszky Sándor és Csekey István, újabban pedig Hölbling Tamás primogenitúrával vagy fiúörökösödéssel számoló, a magyar krónikás hagyományra és Anonymusra építő feltevése szerint Árpádot három idősebb fia halála miatt, Zolta követte, akinek örököse Taksony volt, Taksonyé pedig Géza.[3448] Bartoniek Emma és Hóman Bálint szeniorátust, míg R. Kiss István rokonságfoki öröklést tételezett fel. A magyar hagyomány és Konsztantinosz kombinációjából arra következtettek, hogy Árpád utódja Zolta volt, őt Jutocsa fia, Falicsi váltotta, majd unokatestvére Taksony következett, végül az öröklési szabályt megtörve, Géza.[3449] Vajay Szabolcs a kortárs Liudprand adatát a kései krónikás hagyománnyal kombinálva, Tarkacsu–Zolta öröklési sorrendre következtetett.[3450] Nagy Géza szerint Árpádot két idősebb fia, Tarkacsu és Jelekh követte, a második generációból pedig Falicsi, Tas és unokatestvérük, Taksony is uralkodott.[3451] Korábban Liudprand adata (Dursac) alapján úgy véltem, hogy Árpádot legidősebb fia, Tarkacsu követte, aki még 921–922-ben is uralkodott.[3452] Ibn Hajján 942-es vezérnévlistájának első vezérneve, T.xx.la általam rekonstruált ’Tebeli’ alakja alapján feltettem, hogy Tarkacsut fia, Teveli, mint legidősebb unoka követhette egyeneságon.[3453] Ezt a feltevésemet átvette Várady Zoltán is, aki Tarkacsu fiát, ’Tibelét’ szintén fejedelemnek vélte.[3454] Konsztantinosz alapján, a következő fejedelemnek 948 táján Teveli unokaöccsét, Falicsit tekintettem, akit unokatestvére (hexadelphos), Taksony követett a magyar hagyomány szerint. Régebbi hipotézisem szerint tehát előbb egyeneságon (Tarkacsu, Teveli), majd oldalágon (Falicsi, Taksony) öröklődött a hatalom, és az utóbbi öröklési mód megfelelt a besenyő öröklési rendnek.[3455] Heckenast Gusztáv, újabban pedig Ungváry Jenő és jómagam is felvetettük, hogy Árpádot Jutocsa követte.[3456] E hipotézis szerint Jutocsa után fia, Falicsi, majd Falicsi unokatestvére, Taksony

---

[3445] Thietmár, In: ÁKÍF 112. (Thoroczkay Gábor); Chabannes-i Adémar, uo. 167. (Makk Ferenc)
[3446] SRH I. 106, 114, 116.; HKÍF 340, 346, 347. (Veszprémy László)
[3447] SRH I. 206, 285, II. 328.
[3448] Zolta, majd Taksony öröklésére és primogenitúrára Domanovszky 1913. 383; Csekey 1917. 44–45; fiúöröklésre Domanovszky 1929. 45–47, 52.; Hölbling 2010. 129, 199.
[3449] Zolta – Falicsi –Taksony öröklési sorrendre és szeniorátusra Bartoniek 1926. 803–804, 815; Hóman–Szekfű 1928. 103, 144; rokonságfoki öröklésre R. Kiss 1928. 737, 739.
[3450] Vajay 1968. 89.
[3451] Nagy 1914. 19–25.
[3452] Tóth 1986. 6.
[3453] Tóth 1986. 6–7.; a Teveli fejedelemségéről vallott feltevésem kritikájára vö. Györffy 1993. 225. o. 174. jegyzet
[3454] Várady 1989. 52.; kritikájára vö. Györffy 1993. 225. o. 174. jegyzet
[3455] Tóth 1986. 7.
[3456] Heckenast 1970. 39.; – Heckenast feltételesen Jelech rövid ideig tartó fejedelemségének lehetőségét is felvetette, vö. uo. 39. o. 82. jegyzet; csak Jutocsa fejedelemségére vö. Tóth 2004. 17–18.; Tóth 2010. 176–177.; Ungváry 2012a. 67–71.

uralkodott.[3457] Kristó Gyula Árpád utódának a Konsztantinosz által említett Liuntikát tartotta, akit Leventével azonosított.[3458] Úgy vélte, hogy mivel a Levente név később is előkerül az Árpádok családjában (Vazul fia Levente), ezért fejedelmi tisztséget viselő személyként feltételezhetjük. Kristó szerint Liuntika/Levente (Tarkacsu) Árpád 899. vagy 907. évi halála után vette át a fejedelmi hatalmat.[3459] Kristó egy másik munkájában azt feltételezte, hogy Árpád idősebb fiai közül a Tarkacsuval azonosított Liuntika–Levente és Jelekh is uralkodhatott. Az unokák generációjában a fiatalabb ágak részesültek a hatalomból, előbb a harmadik fiútól, Jutocsától származó Falicsi, majd a negyedik ágon Taksony volt a fejedelem, akit fia, Géza követett.[3460] Kristó az öröklési rendet illetően azt feltételezte, hogy a hatalom Árpád fiainak ágai között vándorolt, a besenyő típusú oldalági öröklés érvényesült. Györffy merész hipotézisében az Anonymus által említett második vezér, Előd fia Szabolcsot, Árpád unokaöccseként fejedelemutódának tekintette, és szeniorátusi öröklési rendet tételezett fel.[3461] Györffy feltevése szerint Szabolcsot követte a fejedelemségben a Konsztantinosz által említett Falicsi (Fajsz), majd a magyar hagyományban szereplő Taksony, illetve Taksony fia, Géza.[3462] Györffy elméletét Szabolcs fejedelemségéről egyes kutatók elfogadták,[3463] mások viszont jogos kritikával illették.[3464] Egyetlen kortárs forrásban sem szerepelt Szabolcs, vagy vele feltételesen azonosítható vezérnév, és a kései magyar forrásokban sem tekintették Árpád rokonának vagy utódjának, csak a vezérek egyikének. A 942-es ibériai kalandozást leíró Ibn Hajján hetes vezérnévlistáján szereplő „sana" közszóval kapcsolatban tévesen felmerült a kalandozások résztvevőjének tartható Csaba, illetőleg egy Sana nevű személy fejedelemsége is.[3465]

Árpádot halála után valamelyik fia követhette a fejedelemségben. A genealógiai lista alapján Árpádnak négy, felnőtt kort megélt fia volt, akiknek utóda is született. Ezek közül bármelyiket fejedelem-utódnak tarthatjuk, de nem egyenlő valószínűséggel. Árpád első fia, Tarkacsu–Tarhos (Tarkatzus) mellett szól legidősebb volta, és a vele feltételesen azonosított, a 921-es itáliai akció kapcsán Liudprand által említett Dursac név.[3466] A Konsztantinosz által Árpád fiaként és fejedelemként (arkhón) említett Liuntikát is próbálták kapcsolatba hozni Tarkacsuval, azzal érvelve, hogy azonos jelentésű magyar (Levente–'levő, létező') és török (Tarkacsu–'előjön, leszármazik, keletkezik') nevet viselt.[3467] Ez a nyelvészeti érv, tekintve

---

[3457] Heckenast 1970. 34–50.; Tóth 2004. 17.; Tóth 2010. 177.; Ungváry 2012a. 68.
[3458] Kristó 1980. 446.; Kristó 1993a. 50–52.
[3459] Kristó 1993a. 50–52.
[3460] Kristó 1987. 11–21.
[3461] Györffy kilenc pontban érvelt Szabolcs rokoni volta és fejedelemsége mellett, vö. Györffy 1970. 209–214.; Györffy 1977c. 33–34. Ezek kivétel nélkül közvetett érvek.
[3462] Györffy 1970. 209–214.; Herényi 1982. 87.
[3463] A Szabolcs-elméletet követte Herényi 1982. 87.; Jutocsát vagy Szabolcsot tekintette fejedelemnek Bakay 1978. 24.
[3464] Györffy Szabolcs-elméletének kritikájára vö. Kristó 1987. 14–16.; Kristó 1993a. 49.; Tóth 1986. 5.; Uhrman 1987–1988. 221.; Hölbling 2010. 127.
[3465] Csabára vö. Györffy 1980. 314.; Sanára l. Kristó 1982a. 470–471.
[3466] A Dursac–Tarkacsu azonosításra vö. pl. Nagy G. 1914. 23; Vajay 1968. 89; Tóth 1986. 6.
[3467] Az érvelésre l. Pais 1958. 94–95, 98. – Szerinte „Liüntik és Tarkacs(u) nemcsak személyében egy, hanem a két név is összefügg, ami az egyik magyarul, a másik az törökül."

mindkét név etimológiájának bizonytalanságát, aligha tartható.[3468] A második fiú, Jelekh (Üllő) esetében nevének török etimológiája, 'király, uralkodó' lehet közvetett érv a Vékony Gábor feltételezte fejedelemsége mellett.[3469] Jutocsa (Jutas) esetében Heckenast Gusztáv a helynevekre alapozta fejedelemségére vonatkozó hipotézisét. Szerinte Jutas (Jutocsa) kisajátította a Szalók nemzetség területét, a későbbi Veszprém megyét, és a veszprémi erősség tövében ütötte fel szállását.[3470] Jutas fejedelemségének időtartamát negyedszázadra becsülte, tehát a 910-es évektől a 930-as évekig, vagy a 940-es évekig tartó időszakra tette.[3471] A helynevek tanúsága bizonytalan, mivel ezek különböző időszakokban keletkeztek, és a névadási hátteret sem ismerjük. A helynevek alapján levont következtetés nem bizonyíthatja Jutocsa fejedelemségét. A másik érvelés Jutocsa Liuntikával való azonosságára építette fejedelemségének teóriáját. Ez annak függvénye, hogy ez az azonosítás helytálló-e.[3472] Árpád legkisebb fiát, Zoltát Anonymus Árpád utódának nevezte, de csak a negyedik, Zolta-ágat ismerte, és a kiskorú Zolta öröklését említette, ami nomád társadalmakra nem volt jellemző.[3473] Zolta csak akkor követhette Árpádot, ha idősebb testvérei korábban elhaláloztak.[3474]Ezért Zolta idősebb testvéreinek fejedelemsége valószínűbbnek tűnik.

Árpád közvetlen utóda vagy legidősebb fia, Tarkacsu vagy pedig a harmadik fiával, Jutocsával azonosítható Liuntika lehetett. Tarkacsu nevének görög alakjából (Tarkatzus) nem annyira egy Tarhos, hanem inkább egy Tarkacs, Tarkas névalakra lehet következtetni, amelyet a török tarqan méltóságnévből származtattak.[3475] Liudprand szerint a magyar fejedelmek (rex) egyike a Dursac nevet viselte.[3476] A latin szövegben előforduló Dursac névalak – számolva a lejegyzés során torzulással – takarhatott egy görögül lejegyzett magyar Tarkacs, Tarkas nevet. A másik kérdés, hogy a két magyar vezér (Dursac és Bugat) az itáliai kalandozó sereget vezette-e, vagy pedig csak tárgyaltak Berengár követeivel. Ha ez utóbbit tételezzük fel, akkor az előbb említett Dursac lehetett Árpád utódaként fejedelem. Tarkacsu/Tarkas mellett szólhat az is, hogy ő volt a legidősebb fia Árpádnak, így a szeniorátusi öröklési rend értelmében követhette apját a fejedelemségben. Tarkacsu/Tarkas 921 táján betölthette a fejedelmi méltóságot. Ebben az esetben Tarkacsu fejedelemségét a 910-es évek és a 930-as évek közé tehetjük. A feltevés gyenge pontja az, hogy a Liudprandnál szereplő Dursacról nem tudjuk biztosan, hogy Árpád fia lett volna, Tarkacsuval való azonossága csak feltevés.

[3468] A Liuntika névalak problémájára vö. Fehértói 1997a. 428–438.; a Pais-féle Tarkacsu-Liüntika névetimológiai egyezés bírálatára vö. Tóth 1994a. 173.

[3469] „Uralkodó, király" jelentésre a kazár-kabarnak tekintett Jelekh név esetében vö. Ligeti 1986. 486.; Jelekh fejedelemségére vö. Vékony 2002. 209.

[3470] Heckenast a Veszprém várának északi oldalán fekvő Jutast tekintette központnak, amelyet foglalkozásnévvel jelölt települések vettek körül, továbbá törzsnevekkel jelölt katonai települések, vö. Heckenast 1970. 38–40.

[3471] Heckenast 1970. 40.

[3472] Tóth 2004. 18.; Ungváry 2012a. 67–71.

[3473] Tóth 2004. 17.; Tóth 2010. 176.; Zolta öröklését elfogadta Hóman–Szekfű 1928. 103.; László 1944. 205, 207.

[3474] Hölbling 2010. 126-129.

[3475] Németh 1991. 277.

[3476] Gombos 1937–1938. II.1473.; MEH 231. (Horváth János)

A másik hipotézis, Árpád harmadik fiát, Jutocsát tekinti fejedelemnek. Jutocsa fia, Falicsi bizonyosan fejedelem volt Konsztantinosz kortársaként, 948 táján. Jutocsa – akinek görögül lejegyzett nevét (Iutotzas) Jutocs, Jutosa, Jutas formában is rekonstruálhatjuk – fejedelemsége mellett szóló legnyomósabb érv az lehet, ha azonos Liuntikával, akit Konsztantinosz említett a DAI 40. fejezetében. A passzust szó szerint úgy fordíthatjuk, hogy „abban az időben Liuntikát [Liountika], Árpád fiát bírták arkhonként."[3477] Mivel a kavarok magyarokkal való letelepedése és a bulgáriai háború lejegyzése után említette ezt a bizánci császár, a történeti kutatás az „abban az időben" kifejezést a bulgáriai háborúra vonatkoztatta. Ezért Liuntikát a bulgáriai háború seregvezérének tekintették. Korábbi munkámban úgy véltem, hogy az időhatározói kifejezés – mivel a megelőző passzusokban szerepel a kavarok csatlakozása és a bulgáriai hadjárat – „egy 895-ig terjedő bizonytalan időtartamú időszakot jelölhet; a kabar–magyar együttes letelepedéstől a bolgár háborúig."[3478] Arra következtettem, hogy Liuntika 895 előtt lehetett fejedelem, ezért nem Árpád fiának tartottam, hanem a 38. fejezetben szereplő Levedivel azonosítottam.[3479] Ungváry Jenő joggal mutatott rá arra, hogy míg Konsztantinosz az időpontban tévedhetett, abban viszont aligha, hogy „a Liuntika nevű archon Árpád fia volt."[3480] Ungváry úgy vélte, hogy mivel az előző mondatban, a bulgáriai kalandozás kapcsán Leó császár szerepel, ezért az ő uralkodásának (886–912) „egy szakaszát, annak is inkább a végét takarja" az „abban az időben" kifejezés.[3481] Kristó Gyula is úgy vélekedett, hogy Konsztantinosz kronológiai tévedéséről, „vagy szerkesztési zavarról" lehet szó, és Árpádot követően lett Levente fejedelem.[3482] Nézetem szerint a Liuntikára vonatkozó betoldás Bölcs Leó uralkodásának idejéből származhat, és arra utalhat, hogy Leó császár uralkodásának időszakában lehetett arkhón Árpád fia, Liuntika. Ez lehetett a bulgáriai háború (894) utáni időszak is, tehát nem kell feltétlenül seregvezérként értelmezni Liuntika arkhóni rangját. Arkhóni méltósága nem a kavarokra, hanem a magyarokra vonatkozott. Mivel Konsztantinosz szerint az arkhón mindig Árpád nemzetségéből származik, ezért joggal tekinthetjük az Árpád fiaként említett Liuntikát Árpád fejedelmi utódának. Árpád négy fia között azonban egyetlen egy sincs, aki Liuntika nevet viselne. Így felmerül a kérdés, vajon Árpádnak öt fia lett volna, vagy pedig a négy fiú egyikét Liuntikával tekinthetjük azonosnak. Úgy vélem, hogy eltérő forrásból származhat az Árpád négy fiát említő genealógiai lista és a Liuntikát említő passzus, de mindkét híradást helytállónak tekinthetjük. Árpádnak bizonyosan négy fia volt, ebben tévedést vagy ferdítést nem tételezhetünk fel Árpád dédunokája, Termacsu részéről. Árpád-fi lehetett Liuntika, így lehetett csak arkhón, ebben a másik, Bölcs Leó uralkodása idején keletkezett, bizánci híradásra (Gábriel-jelentés vagy

[3477] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113v. vers. 1-2.; DAI 40/12-13.; vö. DAI 2003. 176–177.; ÁMTBF 47.; Moravcsik pontosabb fordítása szerint „abban az időben Liüntika, Árpád fia volt a fejedelmük."
[3478] Tóth 1994a. 174–175.
[3479] Tóth 1994a. 175.
[3480] Ungváry 2012a. 67.
[3481] Ungváry 2012a. 67.
[3482] Szerkesztési zavarra vö. Kristó 1993a. 51.

Nikétász Szklérosz jelentése) visszamenő passzus sem tévedett.[3483] Így Liuntikának azonosnak kell lennie valamelyik Árpád-fival.[3484] Nevének helyes alakját a genealógiai listán kell keresnünk, nem a torzult Liuntika változatot kell alapul venni, és nem is Vazul fia, Levente nevével kell egyeztetni.[3485] A magyar nevek bizánci lejegyzésének és olvasatának problematikus voltát jelzi, hogy még az Árpád családfáján szereplő nevek egyike-másika is két változatban szerepel.[3486] Névalak alapján a harmadik Árpád-fi, Jutocsa (Ioutotzas) jöhet szóba Liuntika (Liountika) kapcsán. Az utóbbi névalak „Ljuntika, Juntika" formában hasonlít Jutocsa nevéhez; a nevek első fele hasonlóságot mutat, a nevek végén pedig két különböző kicsinyítő képzőt találunk.[3487] Ungváry Jenő korabeli párhuzamok (Suda lexikon „Liutor – iutor) alapján arra következtetett, hogy a „négy első betű (Liou) hangértéke ju," így olvashatjuk a Liuntika név „első négy betűjét is ju-nak liu ill. liü" helyett." A Liuntika név olvasatában a vt betűcsoport esetében nt, nd, vagy inkább d hanggal számolt, így Árpád fia esetében „juntika, jundika vagy judika" alakot feltételezett. Azt a következtetést vonta le, hogy a Judika/Jutika név azonosítható a Jutocsa/Jutosa névvel, csak a végük különbözik (-ika ill. -osa), amelyeket szláv személynévképzőnek tekintett. Ha a rejtélyes arkhón Árpád fia volt, „a genealógiai listán harmadik helyen szereplő Jutosával azonosíthatjuk." Ungváry szerint tehát Judika–Jutosa töltötte be Árpád után a fejedelmi tisztséget, sőt lehetséges, hogy Árpád és Falicsi között ő volt az egyetlen uralkodó.[3488]

Ha a Liudprandnál szereplő Dursac nem azonos Árpád legidősebb fiával, Tarkacsuval – Árpádot harmadik fia, Jutocsa (Liuntika/Juntika) követte a fejedelemségben. Liuntika/Jutocsa fejedelemségét a 907/910–930-as évek közé tehetjük. Liuntika/Jutocsa valószínűleg egyedül volt fejedelem Árpád négy fia közül. Őt a legfiatalabb Zolta követhette volna Árpád fiai közül. Anonymus kiskorú uralkodóként említette őt Árpád halála után. Egy Liuntika/Jutocsa – Zolta öröklési sorrendnek ugyanakkor kevés a valószínűsége.

Falicsi (Fali) már a második generációt, Árpád unokáinak nemzedékét képviselte. A konsztantinoszi genealógiai listán az szerepel, hogy „a harmadik fiú, Jutocsa nemzette fiát, Falicsit, a mostani fejedelmet."[3489] A „mostani fejedelem" (ton nüni arkhónta) kifejezés arra

---

[3483] A 895-ös háborúra vonatkozó bizánci feljegyzésekbõl eredeztette Liuntika nevét Makk 1985. 5. o. 9. jegyzet

[3484] Legutóbb Zoltával azonosította Hölbling Tamás, úgy vélve, hogy Liuntika kiskorúként került Árpád után hatalomra, és nagykorúként a Zoltán trónnevet vette fel, vö. Hölbling 2010. 186–187. Érvelése azonban kizárólag az anonymusi híradás igazolására épül, a kiskorú Zolta (Zoltán) öröklésének történetén, amelyet próbál igazolni az általa egyébként leértékelt konsztantinoszi híradással, Liuntika arkhóni címéről.

[3485] A Liuntika névre vö. Gyóni 1943. 82–83; Leventével való azonosításának elvetésére vö. Fehértói 1997b. 428–438.

[3486] Ilyen pl. Falicsi neve (Falitzin és Falés), vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 11, 15.; DAI 40, 58, 61; DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 49.; Jutocsa neve korábbi kiadásban szintén két alakot mutatott (Ioutotzan; Ioutotzas), vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 6, 10.; DAI 40, 55,58.; DAI 2003. 178-179.; ÁMTBF 49.

[3487] Mindkét név elején az i-t j-nek olvasva adódik a Jutocsa és Ljuntika-Juntika név; vö. Tóth 2004. 18.; Tóth 2010. 177.

[3488] Ungváry 2012a. 65–69.

[3489] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 11-12.; DAI 40,58; vö. DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 49.; megjegyzendő, hogy újabban Hölbling Tamás az értelmezői szerkezetet Zolta fiára, Taksonyra vonatkoztatta, kiiktatva a kéziratban és a kiadásban szereplő vesszőt. Értelmezése szerint „Jutocsa nemzette fiát, Falicsit, a mostani fejedelmet [,] a negyedik fiú, Zoltán nemzette, fiát, Taksonyt." (Hölbling 2010. 128–129, 199). Hozzátette azt is, hogy „magyarul ez a mondat erőltetettebb, mint a hagyományos fordítás," és talán görögül sem „szerencsésebb ez a fajta értelmezés." Hölbling ezzel együtt Konstantin „elképesztő kompilatív hajlamaira,

utal, hogy Jutocsa fia, Falicsi Konsztantinosz kortársa volt. Mivel a genealógiai lista forrása a 948 táján Bizáncba látogató Termacsu, Árpád dédunokája volt, így egyértelmű, hogy az Árpád családjára vonatkozó információkat erre az időre vonatkoztathatjuk. Ekkor, 948 táján Falicsi fejedelem lehetett a legidősebb tagja a második generációnak, hiszen a Termacsu közléseire épülő híradás szerint Árpád unokái közül csak Falicsi, Tas és unokatestvérük (hexadelphos), Taksony élt.[3490] Liudprand tudósítása szerint Taksony éppen ekkortájt, 947-ben hadjáratot vezetett Itáliába, ami igazolja a konsztantinoszi állítást.[3491] Falicsi hatalomra jutásában szenior volta is szerepet kapott.[3492] A konsztantinoszi tudósításban két névalakban is szereplő Fali/Falicsi (Phalés, Phalitzin) neve is problémát jelent. A történeti kutatásban Fajsz, Vál, Feli és Felicsi változatokkal találkozunk, amely jelzi a név kiejtése körüli bizonytalanságot. Ezért jómagam a görög alak betű szerinti átírásával a Falicsi alakot használom.[3493] A névben megkülönböztethető egy Fali-tő, amelyhez kicsinyítő képző, -csi járult. Falicsi fejedelemségét a 930-as évek második felétől, legkésőbb a 940-es évek elejétől számíthatjuk.[3494] Feltehetően két évtizedre tehetjük uralkodásának időtartamát, amely a 950-es évekig tarthatott. Falicsi fejedelem külpolitikáját illetően Makk Ferenc úgy fogalmazott, hogy „a nyugati kalandozásokat folytatva minden más irányban békés viszonyra törekedett.”[3495] A fejedelmi törzs aktív nyugati politikáját képviselte Falicsi fejedelem unokaöccse, Taksony. Liudprand szerint Taksony, a „magyarok királya nagy sereggel jött Itáliába,” és Berengár király arra kényszerült, hogy pénzzel váltsa meg a békét.[3496] Makk feltevése szerint Falicsi kelet felé, a besenyőkkel békés kapcsolatokra törekedett, és Taksonynak a 950-es évek elején besenyő feleséget szerzett.[3497] A feltevés Anonymus kétes hitelű híradására megy vissza, aki szerint „Zolta vezér fiának, Taksonynak feleséget hozott a kunok földjéről.”[3498] Vitatható, hogy Anonymus Zoltával kapcsolatos híradását vonatkoztathatjuk-e Falicsi keleti politikájára, és a kunok földjéről származó feleség besenyő volt-e vagy más keleti népből származott.[3499] A besenyőkkel való kapcsolat legalább a 934. évi Bizánc elleni közös kalandozás óta megfelelő lehetett. Ugyancsak Falicsi „békepolitikája” jeleként értékelte Makk Ferenc, hogy a fehér horvátok elleni háborúk véget értek, és a

---

elírásaira és tévedéseire” hivatkozva mégis elképzelhetőnek tartotta ezt az értelmezést. A kézirat, de a kiadás alapján is egyértelmű, hogy nem a bizánci császár tévedéséről, hanem Hölbling félreértelmezéséről van szó, amelyet a magyar krónikás hagyomány, Anonymus védelme miatt kockáztatott meg.

[3490] Erre vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 13-16.; DAI 40, 60-62.; DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 49.

[3491] Liudprand híradására vö. Gombos 1937–1938. II. 1473.; MEH 233. (Horváth János)

[3492] Tóth 2004. 18.; Tóth 2010. 177. – A Fali/Falicsi név olvasataira a szakirodalomban (Fajsz, Felicsi) vö. Kristó 1995b. 36–44.; Kristó–Makk 1996a. 23.; Kristó 2002a. 139–150.

[3493] A Fali/Falicsi olvasataira – Fajsz, Vál, Feli/Felicsi a szakirodalomban vö. Kristó 1995b. 35–44.

[3494] Fajsz „trónraléptét” a 930-as évekre, legkésőbb a 940-es évekre tette Heckenast 1970. 43.; a 940-es évek elejére Makk 1996a. 18.; uő. In: Kristó–Makk 2001. 133.

[3495] Falicsi „külpolitikájára” vö. Makk 1996a. 18.; uő. In: Kristó–Makk 2001. 133.

[3496] MEH 233. (Horváth János)

[3497] Makk 1996a. 18. Falicsi „fiának (sic!), Taksonynak– a 950-es évek elején – besenyő feleséget szerzett.”; uő.: In: Kristó–Makk 2001. 133. Felicsi „testvére fiának (sic!), Taksonynak a 950-es évek elején besenyő feleséget szerzett. – Nyilvánvaló az elírás, hiszen Falicsi unokatestvére, unokabátyja volt Taksonynak (Zolta fiának), akinek Anonymus szerint apja, Zolta fejedelem hozott feleséget a kunok (vélhetően a besenyők) földjéről, vö. MEH 181. (Pais Dezső)

[3498] MEH 181. (Pais Dezső)

[3499] Anonymus más értelmezésére vö. Kristó–Makk 1996a. 24.

„magyar dinasztia több tagja (talán maga a nagyfejedelem is) a fehér horvátok főembereivel létesített családi összeköttetést.”[3500] A fehér horvátokkal való kapcsolatokról szóló információk Konsztantinosztól származnak. A bizánci császár a magyarok és fehér horvátok viszonyáról két ellentétes értelmű tudósítást jegyzett fel. Az egyik szerint az északi Nagy vagy Fehér Horvátországot „folytonosan fosztogatják a frankok, türkök és besenyők.”[3501] A másik szerint a fehér horvátok „összeházasodnak a türkökkel, s velük jó barátságban élnek.”[3502] Ha feltételezzük, hogy a korábbi ellenséges viszonyt baráti, szövetséges kapcsolat váltotta fel, ezt a változást tehetjük Falicsi fejedelemségének időszakára, a 940-es évekre is. Makk Ferenc feltételezte, hogy „elődei példája nyomán Falicsi rendszeresen követeket váltott a Kaukázus vidékén élő szavárd magyarokkal.” Ennek kapcsán utalt arra, hogy ez a kapcsolat feltételezte a környező népekkel (oroszokkal, volgai bolgárokkal, kazárokkal, alánokkal stb.) való jó viszonyt is.[3503] A keleten maradt ún. szavárd-magyarokkal való kapcsolattartásról a 10. század közepén Konsztantinosz császár emlékezett meg: „a türköknek amaz előbb említett népéhez, amely kelet felé Perzsia vidékén telepedett le, ezek a nyugati vidéken lakó, előbb említett türkök mostanáig küldenek ügynököket, és meglátogatják őket és gyakran hoznak választ tőlük ezeknek.”[3504] A „mostanáig” kifejezés a jelenre, a „mostani fejedelem” (ton nüni arkhónta), Falicsi korára, a 940-es évekre utal. A nagy távolság ellenére Falicsi fejedelem tartotta a kapcsolatot a keleti magyarsággal, ami gyakori üzenetváltásokat jelenthetett mindkét fél részéről. A követek átengedése feltételezheti a megfelelő viszonyt a besenyőkkel, kazárokkal, alánokkal és volgai bolgárokkal. Falicsi, illetve a magyar törzsszövetség keleti politikáját jellemezhette a békés, jó viszonyra való törekvés. Bonyolultabb a helyzet a Balkán, illetve a bolgár és bizánci viszony vonatkozásában. A 940-es évek elején a magyarok még támadták a bolgárok és bizánciak területét. Változás akkor következett be, amikor a 943. évi magyar hadjárat után, a magyarok adófizetés fejében, 5 évre szóló békét kötöttek Bizánccal. Ez a békés viszony 15 évig tartott.[3505] Ez a szerződéses, évi bizánci adófizetéssel járó jó viszony jellemezte Falicsi fejedelem és Bíborbanszületett Konsztantinosz császár viszonyát. A bizánci–magyar béke meghosszabbítása céljából járt Bulcsú karha és Falicsi unokaöccse, Termacsu, 948-ban Konstantinápolyban, ahol magas méltóságokat nyertek el. Bulcsú a patrikiosz rangot, Termacsu a ’philos’(barát) kitüntető címet kapta. Öt évvel később, 953-ban fordulhatott meg a törzsszövetség második méltósága, a gyula Bizáncban a szerződés meghosszabbítása céljából, aki szintén magas rangot (patrikiosz*)* kapott, és magával vitte Hierotheosz térítő püspököt.[3506] Falicsi a bizánci birodalommal szembeni politikáját a szerződéses, békés viszony jellemezte. Ez Bizánc és a bolgárok számára is a biztonságot jelentette, amelyet a bizánci források szerint 955 előtt csak

[3500] Makk 1996a. 18.; Kristó–Makk 2001. 133.
[3501] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 93r. vers. 4-6.; DAI 31,83-87.; DAI 2003. 152–153.; ÁMTBF 39.
[3502] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 85r. vers. 6-10.; DAI 30,74-75.; DAI 2003. 142–143.; ÁMTBF 39.
[3503] Makk 1996a. 18.; Kristó–Makk 2001. 133.
[3504] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111v. vers. 12-18.; DAI 38,61-65.; vö. DAI 2003. 172–175.; ÁMTBF 45. vö. még Kristó–Makk 2001. 47.
[3505] Makk 1996a. 17.; Kristó–Makk 2001. 129.
[3506] Györffy 1977c. 47.; Makk 1996a. 17.

Bulcsú karha szegett meg. A bizánci béke a magyar törzsszövetség számára biztosította a rendszeres évi adót, továbbá szabad kezet a nyugati hadjáratokra. Míg Falicsi és a magyar törzsszövetség politikáját kelet és délkelet felé a békére való törekvés, nyugat felé az egyre fokozódó ellenállással szemben való fellépés, egyre nagyobb erőkkel való támadás jellemezte. Falicsi uralkodása vége felé eshetett a katasztrofális augsburgi vereség 955-ben. A történeti kutatás hajlott arra, hogy Falicsi fejedelemségét csak 955-ig vezesse, és a hatalomból való kiszorulását, leváltását, vagy lemondását tételezze fel a súlyos vereség miatt, amely három elfogott magyar vezér kivégzésével (Bulcsú, Lél és Sur) is járt.[3507] Kevesen feltételezték, hogy még az augsburgi csatavesztés előtt meghalt volna Falicsi, és így került volna helyébe Taksony.[3508] Valójában nem bizonyítható, hogy Falicsit leváltották, vagy lemondott volna az augsburgi vereség miatt. Falicsi leváltásának feltevésében benne rejlik a kazár típusú szakrális fejedelemség hipotézise, amely szerint katasztrófa esetén a kagánt vonják felelősségre, rituálisan feláldozzák.[3509] Falicsi fejedelemsége időhatárait nem ismerjük. Elhalálozhatott 955 előtt is, de valószínűbb, hogy ez csak 955 után következett be.

Falicsit *unokaöccse, Zolta fia, Taksony követte*. Konsztantinosz már említett tudósítása alapján egyértelmű, hogy Falicsi fejedelemsége idején, 948 körül a második generációból, az unokák nemzedékéből csak Tas és Taksony élt. Falicsi halálakor, a 950-es évek második felében Taksony lehetett a legidősebb tagja a fejedelmi nemzetségnek. Ezért a szeniorátus, illetve a besenyő típusú oldalági öröklés értelmében is Taksony lett unokabátyja örököse. Így a feltételezhető egyenesági (Jutocsa/Liuntika–Falicsi) öröklést oldalági öröklés váltotta fel. Taksonnyal a negyedik ág, Zolta ága került hatalomra.[3510] Taksony fejedelemsége a magyar krónikás hagyományban tükröződik. A 14. századi krónikakompozíció (Képes Krónika) kizárólag a Zolta ágat ismerte, és hosszú, fiktív genealógiai listája után egy rövidebb listán Álmos–Árpád–Zoltán–Taksony (Toxun) leszármazást közölt.[3511] A krónikakompozíció úgy tárgyalta a honfoglalás utáni kalandozások egy részét, mint a Taksony fejedelem idejebeli események történetét.[3512] Ugyancsak a krónika jegyezte meg a kalandozó hadjáratok leírása

---

[3507] „A főhatalom az uralkodó család Jutas-ágáról Zolta ágára szállt, becslésünk szerint 955 körül, s valószínűleg nem függetlenül az augsburgi vereségtől," vö. Heckenast 1970. 45.; a hatalomból való kiszorulást említette Györffy 1977a. 154.; Györffy 1977c. 49–50.; Fajsz száműzetésbe vonult vissza egy Küküllő-menti faluba, vö. Györffy 1984c. 953.; „a magyar törzsek vezetői az augsburgi kudarc miatt leváltották Falicsit, és Taksonyt helyezték a törzsszövetség élére," vö. Makk 1996a. 19.; hasonlóan uő. In: Kristó–Makk 2001. 143.; Kristó Gyula szerint „feltételezzük, hogy 955 táján, talán éppen a magyarokat ért súlyos augsburgi vereség hatására adta át posztját Taksonynak," vö. Kristó–Makk 1996a. 23.; Bóna István szerint „a vereség miatt detronizált Falicsi/Fajsz," vö. Bóna 2000. 55.

[3508] Pauler Gyula szerint 944-ben még Fáisz volt a fejedelem, ekkor jártak Bizáncban Bulcsú és Tormás, majd 946-ban a gyula. Ekkortájt halt meg „Fáisz és utódja lett Taksony, ki 947-ben nagy sereget vezetett Olaszországba," vö. Pauler 1900. 47, 74–76. – Ebből kitűnően Pauler szerint a váltás, Falicsi halála és Taksony hatalomra kerülése 944 után, 947 előtt következett be. Hölbling téves értelmezése szerint 948 táján Taksony volt a magyarok „mostani fejedelme," nem pedig Falicsi, vö. Hölbling 2010. 129, 199.

[3509] Falicsi „rituális feláldozás tárgya lett, mivel uralma alatt érte a magyarokat a sokkoló Lech-mezei vereség," vö. Uhrman 1987–1988. 222.

[3510] Vö. Tóth 1986. 7.

[3511] „Almus genuit Arpad, Arpad, Arpad genuit Zoltan, Zoltan genuit Toxun," vö. SRH I. 285.; magyar fordításban vö. Képes Krónika 75.

[3512] „Recitantur facta tempore Toxun ducis", XIV. századi krónikakompozíció 54. caput, vö. SRH I. 304.; vö. még magyarul: „A Taksony fejedelem idejebeli események története," Képes Krónika 86.

végén azt, „hogy a magyar község kapitányai, vagyis vezérei alatt ilyeneket és más efféléket cselekedett Taksony vezér idejéig."[3513] Taksony jelentőségét mutatja, hogy a krónika vele kapcsolatban is közölte a tőle leszármazók genealógiáját: Géza és Mihály, Mihály fiai Szár László és Vazul, Géza fia István, István fia Imre.[3514] Taksony fejedelem voltára utalhat közvetve, hogy Vazul fia, Levente Taksony sírja közelében temetkezett.[3515] Kézai Simon megemlítette krónikájában Taksony nevét egy Bizánc elleni kalandozás vezéreként (Botond-történet).[3516] A Zágrábi és Váradi Krónika szerint Árpádot a vezérségben fia követte, akit Taksonynak (Thoxon) hívtak.[3517] Árpád és Géza között csak Taksony emlékezete maradt fenn a krónikás hagyományban, ami valószínűsíti fejedelemségét. Anonymus bővebben tárgyalta Taksony fejedelemségét. Szerinte Zolta még saját életében vezérré és uralkodóvá tette Taksonyt, és fia uralkodásának harmadik évében halt meg.[3518] Taksony születését Anonymus 931-re tette,[3519] ami fiktív évszám, mivel aligha valószínű, hogy már 16 évesen hadjáratot vezetett volna Itáliába.[3520] Anonymus Zolta fejedelemségéhez kapcsolta a kalandozó hadjáratokat, és megjegyezte – a krónikához és Kézaihoz hasonló kifejezéssel –, hogy „a magyar vitézek ezeket meg az egyéb háborúkat egészen Taksony vezér idejéig viselték."[3521] A külföldi krónikákban közvetve tükröződik Taksony fejedelemsége. A kései, 16. századi bajor humanista történetíró, Aventinus szerint az augsburgi csatában Bulcsú (Bultzko) király (rex) vezérlete alatt négy alkirály (regulus) állt, közöttük volt Taksony (Toxus) is. Híradása szerint elfogták és kivégezték őket.[3522] A 13. századi Albericus krónikájában a 957-es évnél feljegyezte, hogy a magyarok három alkirályát a háborúban elfogták és felakasztották. Hozzátette, hogy a „hét magyar közül, aki megmaradt, az egyiket közülük királlyá tették."[3523] Albericus azt is elmondta, hogy a vesztes csatából megmenekülő hét magyar hazatérve a teljes népet szolgaságra vetette, ők maguk pedig nemesek lettek.[3524] Albericus híradásában keverednek a hiteles elemek (három elfogott vezér felakasztása), a magyar krónikás hagyomány hét vezérről és a csatából megmenekülő hét magyarról (gyászmagyarok) szóló tudósításaival. A történeti kutatás kombinálta Aventinus tudósítását

[3513] Képes Krónika 91.; „Conmunitas itaque Hungarorum cum suis capitaneis sive ducibus hec et alia huiusmodi usque ad tempora Toxun ducis gesisse perhibetur." vö. SRH I. 311.; Kézai szerint Géza fejedelem idejéig tartottak ezek az akciók: „usque tempora ducis Geichae," vö. SRH I. 172.; MEH 194. (Györffy György)
[3514] SRH I. 311–312.; Képes Krónika 91.
[3515] SRH I. 344.; Képes Krónika 116.
[3516] „Tunc Hungari cum Tocsun eorum duce consilio inito," vö. SRH I. 171.; „Erre a magyarok vezérükkel, Taksonnyal tanácsot tartottak," vö. MEH 193. (Györffy György) – Megjegyzendő, hogy a krónikakompozíció szerint Apor (Opour) volt a Bizánc elleni támadás vezére, vö. SRH I. 310.; vö. még Györffy jegyzete Kézai „tévedéséről," MEH 295. o. 426a. jegyzet
[3517] „Huic [ti. Arpad]) successit [filius suus in ducatu, qui nominabatur Tho]xon," vö. SRH I. 206.
[3518] SRH I. 114., MEH 181. (Pais Dezső); HKÍF 346. (Veszprémy László)
[3519] SRH I. 111; MEH 179. (Pais Dezső) HKÍF 343. (Veszprémy László)
[3520] Kristó–Makk 1996. 23.
[3521] Anonymus, 56. caput, SRH I. „quid milites Hungarorum hec et alia huismodi bella usque ad tempora Tucsun ducis gesserunt," a nyilvánvaló krónikás átvételre utaltak a kritikai kiadásban lapszéli utalással; a passzus magyar fordítására vö. MEH 180. (Pais Dezső); HKÍF 345. (Veszprémy László)
[3522] Aventinus híradására vö. Gombos 1937–1938. I. 353, 354. „Bultzko rex, eius quattuor reguli, Schabam Lelius, Sura, Toxus una cum paucis capti."
[3523] „Et de illis septem Ungaris, qui remanserunt, unus ab eis factus est rex," vö. Albericus monachus Trium Fontium Chronicon c. művére Gombos 1937–1938. I. 26.
[3524] Albericus, vö. Gombos 1937–1938. I. 26.

Taksony részvételéről az augsburgi csatában Albericus híradásával a hét megmenekülő magyarról, akik közül az egyiket királlyá tették.[3525] A két kései forrás kombinációja azonban vitatható, bár nem kizárt, hogy Taksony részese volt az augsburgi kudarcnak, és megmenekült, hiszen hiteles források csak három magyar vezér (Bulcsu, Lél és Sur) kivégzéséről emlékeznek meg. Amennyiben Taksony is részese lett volna a Lech-mezei katasztrofális vereségnek, érthetetlen, hogy miért váltották volna le Falicsit éppen az ő javára. A kései külföldi források kétes hitelű híradásai ellenére a magyar krónikás hagyomány alapján valószínűsíthetjük Taksony nagyfejedelemségét. Taksony esetében is bizonytalan uralmának kronológiai kerete. A történeti kutatás általában 955 és 970–972 között számította Taksony uralkodását.[3526] Nézetem szerint az augsburgi katasztrofális vereség nem eredményezett változást a törzsszövetség vezetésében. Ha Kézai híradását elfogadjuk a 958-ra tehető bizánci kalandozásról, és benne Taksony vezérségét, akkor még 958-ban is Falicsi lehetett a nagyfejedelem, és Taksony csak ezután kerülhetett hatalomra. Hasonlóképpen vitatható, hogy mikor váltotta Taksonyt Géza. Felmerült, hogy a 970 őszén elszenvedett arkadiopoliszi vereség miatt került sor a váltásra. Uhrman Iván felvetette Taksony szakrális feláldozása lehetőségét.[3527] Mivel az arkadiopoliszi vereség nem egyedül a magyar törzsszövetség kudarca volt, hiszen a bolgárokkal, ruszokkal és besenyőkkel együtt harcoltak a bizánciak ellen, nem tartom elfogadhatónak ezt a hipotézist.

A 950-es évek második felében és a 960-as években fejedelemként uralkodó Taksony politikája változásokat hozott Falicsi politikájához képest. Taksony véget vetett a nyugati kalandozásoknak, és nyugat felé védelemre rendezkedett be. Erre utalhat a magyar krónikás hagyomány, amikor megemlítette, hogy a hadjáratok Taksony idejéig tartottak. Nyugati krónikák megemlékeztek arról, hogy a magyarok „félelmükben földjüket fallal és mocsárral erősítették.”[3528] Györffy György szerint „gyepűakadályok építését és a mocsaraknak a védővonalba való bevonását kell érteni” a nyugati források híradásain.[3529] Makk Ferenc is Taksony védelmi politikájával hozta összefüggésbe a gyepűk megerősítését.[3530] Makk a védelmi intézkedések részeként említette, hogy Taksony fejedelem „Tonuzaba vezérlete alatt besenyő harcosokat hívott be, akiknek segítségére elsősorban a németekkel szemben számított.”[3531] Györffy a besenyő vezér bejövetelét összekapcsolta Taksony házasságával, ami szerinte védelmi politikáját szolgálta. Anonymus híradása alapján úgy vélte, hogy mivel Kunországból nősült, és Kunország 1050 előtt Besenyőország volt, „csaknem bizonyos, hogy egy besenyő törzsfő lányát vette feleségül.” Györffy a Hevesben birtokot nyert Tonuzabát Taksony sógorának tekintette. Feltevése szerint „Taksony a beköltözött besenyőket javarészt

[3525] Kristó–Makk 1996a. 24.
[3526] Kristó–Makk 1996a. 24, 26.; 955–963 között uralkodott Taksony, Kristó 1995c. 11–22.; Kristó 2002a. 199–211.
[3527] Uhrman 1987–1988. 222.
[3528] „pro se timentes terram suam vallo et palude munirent,” vö. Chronicon vetus ex libris Pentheon excerptum de imperatoribus Germanicis auctoris anonymi, Gombos 1937–1938. I. 690.
[3529] Györffy 1977a. 154–155.; vö. még Kristó–Makk 1996a. 25.
[3530] Makk 1996a. 19.; uő., In: Kristó–Makk 2001. 143–144.
[3531] Makk 1996a. 19.; uő. In: Kristó–Makk 2001. 144.

a határvidékre telepítette, ekkor kerülhetett jelentős csoportjuk a mosoni kapu tájára."[3532] A Tonuzaba-történet Anonymus tudósításán alapul, aki szerint a besenyők földjéről jött egy vezéri nemzetségből származó vitéz, Thonuzoba, akinek Taksony „a kemeji részeken adott a Tiszáig (Abád-rév)" lakóföldet.[3533] Az anonymusi történetből kitűnik, hogy egy besenyő csoport beköltözött Tonuzaba (Tonuzoba) vezérükkel Magyarországra. Anonymus híradásából azonban nem következik, hogy ez az esemény kapcsolódott volna Taksony házasságához, hiszen P. mester szerint Tonuzaba a besenyők földjéről jött, Taksony felesége pedig Kunországból. A beköltöző besenyőket Taksony nem a nyugati határok mentén, hanem az ország keleti felében, a kemeji részeken telepítette le. Nézetem szerint bizonytalan, hogy a besenyők betelepedése kapcsolható-e Taksony védelmi politikájához. A Tonuzaba-epizódból az tűnik ki, hogy a besenyőkkel való együttműködés jellemezte Taksony politikáját.[3534] Hasonlóképpen pozitív kapcsolatai voltak Taksonynak a volgai bolgárokkal is. Ennek jele lehet, hogy Anonymus híradása szerint bolgár földről (de terra Bular) nagy számban érkeztek izmaeliták Bille és Baks vezetésével. Ugyancsak innen érkezett egy nemes vitéz, Hetény is. Anonymus szerint Taksony birtokokat adott nekik, és Pest várát is átengedte nekik.[3535] A történeti kutatás arra következtetett, hogy mohamedán (izmaelita) kereskedők érkeztek a volgai Bulgáriából, akiket Taksony Pest vidékén telepített le.[3536] Sajátos módon csak a besenyők esetében vetették fel, hogy harcosok telepedtek be, akiket határvédelmi szolgálatra fogtak be. A muszlim hitre áttért volgai bolgárok esetében ez nem merült fel, holott Hetényt vitézként (miles) említette Anonymus, és Pest várának említése is harcos elemet sejtethet. Anonymus híradása Taksony uralkodása idején, a 960-as években jelentősebb besenyő és volgai bolgár beköltözést sejtet. Taksony tehát jó kapcsolatokat ápolt a közelebbi és távolabbi keleti szomszédokkal. Ebben a vonatkozásban Taksony folytatta elődje, Falicsi politikáját. Mégsem beszélhetünk teljes mértékben Taksony nagyfejedelem békepolitikájáról, ahogy azt a történeti kutatás jobbára tette, hiszen Bizánc felé folytatódtak a hadjáratok. Taksony nyugati irányban defenzív politikát folytatott, sőt a 960-as évek elején még a pápával is felvette egy Szalk/Szalók nevű követ útján a kapcsolatot, és térítő püspököt is kért tőle. Liudprand leírása szerint XII. János pápa 963 elején Zacheus személyében püspököt indított Magyarországra, de Ottó császár emberei elfogták őket.[3537]

Taksony halála után egyenesági öröklés következett idősebb fia, Géza utódlásával a 970-es évek elején (970 vagy 972).[3538] A 970-es évszám azzal magyarázható, hogy ekkor következett be a bizánciaktól elszenvedett arkadiopoliszi vereség, amely feltevés szerint a nagyfejedelem leváltását eredményezhette. A 972-es nyugati térítési kísérletet már Géza

[3532] Györffy 1977a. 154.; Györffy 1977c. 50–51.
[3533] SRH I. 116–117.; MEH 181. (Pais Dezső), HKÍF 347. (Veszprémy László)
[3534] Makk 1996a. 19.
[3535] Anonymus, 57. caput, vö. SRH I. 114–116.; MEH 181. (Pais Dezső); HKÍF 347. (Veszprémy László)
[3536] Györffy 1977a. 155.; Makk 1996a. 19–20.; Kristó–Makk 2001. 144.
[3537] Liudprand híradására vö. Gombos 1937–1938. II. 1475.; elemzésére és értékelésére vö. Györffy 1977a. 155.; Györffy 1977c. 51.; Makk 1996a. 21.; Kristó–Makk 2001. 145.
[3538] Kristó–Makk 1996a. 26.

uralkodásához szokták kapcsolni, amikor Brunó Gézát is megkeresztelte.[3539] Gézát fia, Vajk (István) követte utolsó törzsszövetségi nagyfejedelemként (997), amit hamarosan királyi méltóságra cserélt (1000/1001).

A pajzsra emeléssel megválasztott Árpád alapította meg a nagyfejedelmi dinasztiát. Fiai közül a harmadik, Jutocsa/Liuntika lehetett utóda (910–930-as évek) majd őt követte fia, Falicsi (a 930-as évektől a 950-es évekig) Ezután oldalági öröklés következett, a negyedik ágra került át a hatalom Zolta fia, Taksonnyal (950-es–960-as évek) és egyeneságon öröklődött tovább (Géza, Vajk-István). A fentiek alapján az Árpád-nemzetséghez tartozás volt az egyetlen feltétele a fejedelmi méltóság elnyerésének. Az utódlásnál számításba jött a szeniorátus elve is.[3540]

III. 1. 4. 3. Gyulák, karhák és más törzsfők a 10. században.

A honfoglalás időszakában, és a 10. század első évtizedében csak Árpád nagyfejedelem nevét tudjuk biztosan. Ismerjük a 894/895 táján a bizánci követtel az Al-Dunánál tárgyaló, a bajorok által 904-ben megölt Kuszán (Kuszál) vezért. Kuszán a kündü, más felfogás szerint a gyula tisztséget tölthette be, de felmerült karha tisztsége is.[3541] Feltételezem, hogy Kuszán a hadban élen járó kavarok fejedelme volt, és a kazár kündü (kündür kagán) tisztséget viselte.[3542] Más vezér neve kortárs forrásban nem szerepel, kései krónikáink híradásai pedig nem tekinthetők hitelesnek. Mind a 14. századi krónikakompozíció, és Kézai Simon, mind Anonymus személynévként említi Gyula nevét. A krónika harmadik honfoglaló vezérként, Anonymus a honfoglalástól számított harmadik generációban említette a Gyula nevet, a hetedik vezér, Tuhutum (Tétény) vezér unokájaként.[3543] Hasonlóképpen bizonytalan hitelességű mind krónikáink, mind pedig Anonymus gesztájának többi vezérneve, akik a kalandozások időszakában, vagy az államalapítás korában élhettek.

A 910–930-as közötti időszakban, a honfoglalás utáni első vezéri generációban a fejedelmi tisztség lehetséges betöltőire, Árpád négy fiára (Tarkacsu, Jelekh, Jutocsa, Zolta) már utaltam az előző alfejezetben. Liudprand emlékezett meg két vezérről a 921/922-re tehető itáliai kalandozás kapcsán.[3544] Eszerint a Rudolf és Berengár közti viszályba avatkoztak be a magyarok, akiknek „két fejedelme, Dursac és Bugat, igen jó barátságban voltak Berengárral."[3545] Dursac (Dursak/Dursacs) Árpád legidősebb fiával, Tarkacsuval való

[3539] Kristó–Makk 1996a. 27.
[3540] Tóth 2010. 178.
[3541] Kurszán/Kuszán/Kusál személyére és rangjára vonatkozóan a szakirodalomban összefoglalóan vö. Kristó 1993a. 53–93.; Tóth 1998. 125–127.; Tóth 2011. 101–103.
[3542] Vö. Tóth 2013b. 341.
[3543] A krónikakompozíció Gyula méltóságára vö. SRH I. 290.; HKÍF 363. (Kristó Gyula); Kézai Simon krónikája, vö. SRH I. 166.; MEH 189. (Györffy György); HKÍF 353. (Kristó Gyula); Anonymus szerint Tuhutum (Tétény) fia Horca volt, és az ő fiai voltak Gyula (Gyyla) és Zombor, vö. SRH I. 41.; MEH 140. (Pais Dezső); HKÍF 287. (Kristó Gyula)
[3544] A kalandozás keltezésére vö. Kristó 1980. 250–254.
[3545] Liudprand, Antapodosis II. 60–61, vö. Gombos 1937–1938. II. 1473.; MEH 231. (Horváth János); a két nevet említi torzított formában a 13. századi Albericus is, „Dursac et Busac" formában, vö. Gombos 1937–1938. I. 25.

azonossága lehetséges, de nem bizonyított.[3546] Ha kalandozó vezérről van szó, akkor Dursac nem azonosítható Árpád legidősebb fiával, aki követhette apját a fejedelmi méltóságban. Dursac lehetett a kavarok fejeként kündü, vagy gyula is, de esetleg csak törzsfői tisztet töltött be. Bugát (Bogát) más forrásból is ismert. Anonymus Bulcsú vezér apjaként említette, de más információt nem adott róla.[3547] A Bogát fia Bulcsú leszármaztatás téves, hiszen Konsztantinosz császár szerint Bulcsú apja Kál/Káli (καλῆ) volt.[3548] Bugát (Bogát) nevét tartották szláv ('gazdag') vagy török eredetűnek ('bika'). Az utóbbi etimológia tűnik valószínűnek.[3549] Bugát neves résztvevője volt a magyar portyázásoknak a 920-as évek elején, még ha rangját nem is tudjuk biztosan. Liudprand másodikként említi, tehát Dursacot tekinthetjük magasabb rangúnak. Bugát lehetett gyula, vagy karha is, ha ugyanabba a nemzetségbe tartozott, mint Kál (Káli) és Kál fia, Bulcsú. A harmadik fejedelmi méltóságot, a karha tisztséget a 910/920–930-as évek között a Konsztantinosz által említett Kál/Káli tölthette be.[3550] Liudprand megemlékezett egy 924-re tehető itáliai hadjárat kapcsán arról, hogy Berengár halála után a magyarok „Salardus vezetésével Itáliára törtek."[3551] Szalárd vezért a kutatás, egy 13. század óta ismert falu neve alapján, a szállásterület keleti felébe, Biharba lokalizálta.[3552] Nézetem szerint Szalárdot inkább hozhatjuk kapcsolatba az Anonymus által említett Hülek fiával, Szovárddal (Zuard),[3553] vagy a krónikakompozícióban és Kézainál Lél vezértől eredeztetett Zovárd-nemzetséggel (Zuard).[3554] A honfoglalás utáni első generáció, a 920-as évek vezérei közé sorolható *Dursac, Bugát/Bogát, Kál/Káli karha és Szalárd. Négy magyar törzsfő nevét és tevékenységét tudjuk kimutatni a honfoglalás utáni első generációban, 910–930 között***,** Jutocsa/Liuntika fejedelemsége alatt.[3555]

A honfoglalás utáni második generáció kora a 930–940/950-es időszak, amelyből a legnagyobb bőséggel rendelkezünk vezérnevekkel. Ibn Hajján (Hayyān) mór krónikás Al-Muqtabis című művében a 942-es ibériai kalandozással kapcsolatban említette, hogy a turkok (ti. a magyarok) „hét vezér alá tartoztak, egyikőjüket, közülük a legtekintélyesebbet tyila-nak [gyula?] hívták, őt követte h.r [Ecser?], (w)-l.h.w.d.y [Wulgūdi-Bulcsúdi?], n.s.m.ʾn [Basmān, Bosman?], l.(x).s. [Lēl, Lēs?], ʾ.r.w.d [Grud-Glad?], h.d.h.d.y [Harhadi, Harka?]."[3556] Legfeljebb a más forrásból ismert vezérek azonosítására van halvány lehetőségünk a mássalhangzókat feltüntető arab lejegyzésből eredő olvasati bizonytalanság miatt. A legbiztosabb a hét emir (vezér) között harmadikként szereplő Bulcsú(di)/Wulgūdī, akit

---

[3546] A Dursac–Tarhos azonosításra Györffy György jegyzete, MEH 300. o. 525. jegyzet); bizonytalannak vette Kristó 1980. 459.; Kristó–Makk 2001. 108.
[3547] SRH I. 82, 86.; MEH 164, 166, 177. (Pais Dezső)
[3548] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 116r. vers. 3-4.; DAI 40,66. ; vö. DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 49.
[3549] Bugát etimológiája vitatott; lehet szláv eredetű név („gazdag"), vö. Kristó 1980. 459.; totemisztikus török etimon (buga -„bika"), vö. Pais 1975. 316.; feltételesen Bogát és Kál azonosítására Szegfű 2008. 115.
[3550] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 116r. vers. 3-4.; DAI 40,66.; DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 49.
[3551] Gombos 1937–1938. II. 1473–1474.; MEH 232.
[3552] Györffy György, MEH 300. o. 526. jegyzet; ezt vitatta Kristó 1980. 460.
[3553] SRH I. 41, 74, 75, 76. stb.; MEH 140, 159, 160, 161. (Pais Dezső)
[3554] SRH I. 167., 292.; MEH 189. (Györffy György)
[3555] Tóth 2010. 180.; Tóth 2010c. 446–447.
[3556] Czeglédy Károly fenti névátírására és magyar fordítására HKÍF 63–64. a zárójelben levő olvasati lehetőségekre vö. uo. 176–182. jegyzetek; eltérő magyar fordítására Elter 2009. 62, 87, 90–99.

Konsztantinosz karhaként említett a DAI 40. fejezetében apja, Kál (Káli) utódaként.[3557] A krónikáinkban Vérbulcsúként is említett Bulcsú már 942-ben karha lehetett, 948 táján Bizáncban járt követként, ahol színleg megkeresztelkedett, és patrikioszi címet kapott. A nyugati hadjáratok közül a 954. évi és 955. évi hadjáratok kapcsán említették a nyugati források is. A 955. augusztus 10-i Lech-mezei, augsburgi csatavesztés után elfogták és kivégezték.[3558] Bulcsú legalább másfél évtizeden át kiemelkedő szerepet játszott a magyar törzsszövetségben, elhomályosítva Falicsi nagyfejedelmet. Az ötödikként felsorolt Lēs/Lēl emirt a magyar hagyományban szereplő Lél (Lehel) vezérrel azonosíthatjuk.[3559] Lél a krónikakompozícióban is ötödik, honfoglaló vezérként szerepel,[3560] míg Anonymus Tas fiának nevezte Lélt, Bulcsú vezértársát a hadjáratokban.[3561] Lélt feltételesen Szalárd (Salardus) utódjának tarthatjuk a krónikában említett, Nyitra vidékére helyezett Zoárd-nemzetség alapján. Lél részvételéről tudunk a 955. évi hadjáratban. Bulcsúval együtt elfogták és kivégezték.[3562] A történeti monda a kürtöt tekinti Lél jelvényének, amellyel bosszút áll Konrádon, és megöli.[3563] Elfogadhatjuk az Ibn Hajján listáján első helyen álló Tyila gyula méltóságnévvel való azonosítását is.[3564] A gyula annyira állandó tisztséggé vált a 10. század közepére, hogy a Bizáncba ellátogató gyulát is tisztségnevével említették a bizánci források. Anonymus Tétény fia Horka fiaiként emlékezett meg Gyuláról és Zomborról.[3565] Konsztantinosz császár Káli fiát, Bulcsú karhát, és a gyulát említette a fejedelmek közül.[3566] Nyugati forrásokban az augsburgi vereség kapcsán Sur vezér szerepel, akit Bulcsúhoz és Lélhez hasonlóan kivégeztek.[3567] Sur vezér nyugati kalandozó törzs törzsfője lehetett. Az időszak kalandozó vezére lehetett a krónikás irodalomban tévesen Attila fiaként említett, nyugati forrásban a 955-ös hadjáratban feltűnő Csaba vezért is.[3568]

A 930/940–950-es évek közötti második generációból ismerjük a 948 táján uralkodó Falicsi fejedelmet. Második méltóságként említhetjük Zombor/Zsombor gyulát, aki 942-ben kalandozást vezethetett, 953 táján Konstantinápolyban járt a békeszerződés meghosszabbítása céljából. Ő is patrikioszi címet kapott, megkeresztelkedett, és térítő püspököt vitt magával

---

[3557] Czeglédy 1985a. 136–137.; Elter 1981. 413–417.; Györffy 1993. 276. o. 1386. jegyzet

[3558] Sankt Galleni Évkönyvek, Gombos 1937–1938. I. 199–200.; MEH 256.; Bulcsúra Kristó 1980. 368–369, 453–454.; Szegfű 2008. 116–117.

[3559] A Léllel való azonosításra Czeglédy 1985a. 137.; Györffy 1993. 228–229.; Elter 2009. 97.; – Györffy Alpárral azonosítja, aki Anonymusnál szerepel. Az utóbbi olvasat kritikájára Makk 1995. 360–365.; Lél nevének etimológiai értelmezésére „lélekzet, lehellet" (kürt megfújásához kapcsolva), Pais 1975. 199–209.

[3560] SRH I. 291.; HKÍF 364. (Kristó Gyula); Kézainál hatodik vezér, SRH I. 166.; MEH 189. (Györffy György); HKÍF 354. (Kristó Gyula)

[3561] SRH I. 41, 61, 63, 82, 85–86, 107, 109–110.; MEH 140, 152–153, 164, 166–167, 177, 178–179. (Pais Dezső)

[3562] Sankt Galleni Évkönyvek, vö. Gombos 1937–1938. I. 199–200.; MEH 256. (Horváth János)

[3563] XIV. századi krónikakompozíció, SRH I. 308.; Kézai Simon, SRH I. 169.; MEH 191. (Györffy György)

[3564] HKÍF 63. o. 63. jegyzet; Czeglédy 1985a. 133.; Elter 2009. 91.

[3565] SRH I. 68–69.; MEH 157. (Pais Dezső)

[3566] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 116r. vers. 1-6.; DAI 40,64-68.; DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 49.

[3567] Surt királyként (rex) említi az Ebersbergi Krónika, Gombos 1937–1938. I. 553.; Assur néven a Vita Heinrici II. imperatoris, Gombos 1937–1938. III. 2359.; Sura néven Aventinus, Gombos 1937–1938. I. 353–354.; Kristó 1980. 461–462.

[3568] Csabára vezérként Aventinus, Gombos 1937–1938. I. 353–354.; trónörökös hercegként, aki hatalomra tört, és elbukott, Györffy 1993. 230–235.; kritikájára és a Csaba-kérdésre Makk 1995. 351–360.; Kordé 1996. 57–65.

szállásterületére.[3569] Harmadik fejedelem volt a 942–955 közötti kalandozásokban irányító szerepet játszó Bulcsú karha, Káli karha fia. Közismert törzsfőként említhetjük a 942. évi és a 955. évi hadjáratokban szereplő Lél vezért, és a 955-ös augsburgi vereségben részes Sur vezért. A magyar hagyományban és nyugati forrásban is előforduló Csaba vezér tartozhat még ide. A nagyfejedelmet beleszámítva hat személy – *Falicsi nagyfejedelem, Zsombor gyula, Bulcsú karha, Lél, Súr és Csaba – sorolható a 940–950-es évek vezérei közé*. Idevehetjük Ibn Hajján azonosíthatatlan vezéreit is.[3570]

A 960–970 körüli időszak vezéreiről jóval kevesebbet tudunk. Falicsi fejedelmet unokaöccse, Taksony követte. Ortilo de Lilienfeld krónikájában az augsburgi vereség után a magyarok vezérének Ursust nevezi, aki után Gézát választják meg.[3571] Ursust azonosíthatjuk a krónikakompozícióban és Kézai krónikájában szereplő Urs (Örs) vezérrel, illetőleg Anonymus kun vezérével, Örsurral (Ursur).[3572] Talán a 955. évi augsburgi csatában elfogott Sur és Urs vezérek között feltételezhetünk valamilyen rokoni kapcsolatot. A krónika említi még a Bizánc elleni hadjáratok során Botond és Apor vezéreket, akiket törzsi vezetőknek is tarthatunk.[3573]

A 970-es évek és a 990-es évek közötti időszakból kevés vezérnevet említhetünk. Taksony fia, Géza (Gyeücsa) vette át a fejedelemséget a 970-es évek elején (971/972). A gyula tisztség képviselőjét Anonymus ifjabb Gyulának nevezi,[3574] akit a kortárs Thietmar krónikájában Prokuj néven (Procui) említ.[3575] A korszak vezérei közül tudunk Tar (Calvus) Zerindről és fiáról, Koppány (Cupan) somogyi vezérről, aki Géza fejedelem halála (997) után igényt támasztott a fejedelmi címre, de alulmaradt a Vajk (István) elleni harcban.[3576] A krónikakompozíció szerint Géza fejedelem Gyula lányát, Saroltot Beliud tanácsára vette el. Beliud pedig Kulán lányát vette el feleségül és örökül kapta földjét jutalmul azért, mert Kulán testvére, Keán ellen harcolt.[3577] Beliud, Kulán és Keán a törzsszövetség valós szereplői lehettek.[3578] *A 10. század utolsó harmadának történeti szereplőinek tekinthetjük Géza nagyfejedelmet (majd utódát Vajk-Istvánt), Prokuj gyulát, Tar Zerindet és fiát, Koppányt, Beliudot, Kulánt és Keánt*.[3579]

[3569] Zombor/Zsombor gyulára Kristó 1980. 450, 454.; a szó szláv „bölény” jelentésére Pais 1975. 316.
[3570] Tóth 2010. 181–182.; Tóth 2010c. 447–449.
[3571] Gombos 1937–1938. III. 1753–1754.
[3572] A krónikakompozíció Örs (Urs) adatára vö. SRH I. 166.; MEH 189. (Györffy György); Kézaira vö. SRH I. 292. (Györffy György); Anonymus Örsúr (Ursur) adatára vö. SRH I. 46, 72–73.; MEH 143, 159. (Pais Dezső); Lilienfeld Ursus adatának Örs vezérre való kapcsolatára vö. Kristó 1980. 463–464.
[3573] Kézaira vö. SRH I. 171–172.; MEH 192–194. (Györffy György); krónikakompozícióra vö. SRH I. 310–311. vö. még Hóman–Szekfű 1928. 152.; Kristó 1980. 460.; Kosztolnyik 2002. 61–62.; Tóth 2010. 183.; Tóth 2010c. 449.
[3574] SRH I. 69.; HKÍF 311. (Veszprémy László)
[3575] Gombos 1937–1938. III. 2204.; ÁKÍF 112. (Thoroczkay Gábor)
[3576] SRH I. 312–314.; Kristó 1980. 483–484.
[3577] SRH I. 291.; HKÍF 363. (Kristó Gyula)
[3578] Kristó 1993b. 16–17.; Zsombor, Kulán és Beliud szövetségét tételezte fel Szegfű 2008. 122.
[3579] Tóth 2010. 183–184.; Tóth 2010c. 449–450.

III. 1. 5. A magyar törzsszövetség külkapcsolatai és hadjáratai (901–970)

III. 1. 5. 1. A magyar hadjáratok, kalandozások általános jellemzői

A honfoglalástól az államalapításig terjedő időszakban, legalábbis a 10. század nagyobb részében (970-ig) a magyar törzsszövetség külkapcsolatainak meghatározó részét a portyázó hadjáratok jelentették. Makk Ferenc megjegyzését idézve a nagyszabású hadjáratok „határozták meg a legegyértelműbben a magyaroknak a nemzetközi környezethez," Európához való viszonyát a 10. században.[3580]

A korabeli magyar hadjáratokat a magyar szakirodalom az archaikus és eufémisztikus jellegű *kalandozások* néven ismeri. Sokan hangoztatták, hogy szakítani kellene a 'kalandozás' fogalmának használatával, de a magyar történeti kutatásban és köztudatban mégis szinte kiirthatatlanul gyökeret vert. A kalandozás mellett a hadjárat, zsákmányoló hadjárat, portya, vállalkozás, katonai akció kifejezésekkel jelölöm e hadi cselekményeket, amelyek a magyar steppei szövetségi állam, törzsszövetség külpolitikájának legjellemzőbb megnyilvánulását jelentették.[3581] Alig volt olyan év, amikor a magyarok valamilyen irányba ne indítottak volna hadjáratot ebben a korszakban. Ezért a „*kalandozások koraként*" is emlegették a 895–955/970 közti időszakot. Valóban a honfoglalást követő bő fél évszázadból ismerjük a legtöbb magyar portyázást, ugyanakkor a magyarok a 830-as évektől kezdve a 9. század folyamán harcias, katonai vállalkozásokat lebonyolító népként váltak ismertté. A magyarok a Kárpát-medencei új haza megszállása, a letelepedés után ott folytatták, ahol Etelközben abbahagyták, rendszeresen támadták a környező és távolabbi népeket. Egy különbség: jóval több magyar akcióról van tudomásunk a 10. században, mint az előző században. Míg a honfoglalás lezárulásáig, 900-ig nyolc ismert kalandozásról van tudomásunk, addig a honfoglalás után kb. 47 ilyen akciót feltételezhetünk.[3582] Ezt azzal is magyarázhatjuk, hogy a magyarok közelebb kerültek az erősen megosztott, sok tartományra, államra bomló Európához a Kárpát-medencében való megtelepedésükkel, mint Etelközben való tartózkodásuk során. A másik ok az lehet, hogy jóval fejlettebb volt Európa nyugati felében az írásbeliség, mint Európa keleti, a steppével határos részén, így a kolostorok annaleseiben és krónikáiban, továbbá a bizánci szerzők műveiben sokkal több esélye volt a magyar hadjáratok megörökítésének, mint korábban..

A kalandozó hadjárat olyan katonai akció, hadjárat, amelynek során a magyar lovascsapatok, felkérésre, vagy anélkül, benyomultak más népek országába, ott dúltak, zsákmányt szereztek, esetleg csatát is vívtak, majd a hadjárat végén visszavonultak saját szállásterületükre. A kalandozás egy lovasnomád nép jellegzetes megnyilvánulása, olyan speciális hadjárat, amelynek fő célja javak elsajátítása erőszakos úton, azonban alapvetően nem irányul más népek területének elfoglalására. A katonai akciók azt is célozták, hogy a

[3580] Makk 1996a. 9.; Kristó–Makk 2001. 95.
[3581] Tóth 1996f. 4.
[3582] Makk 1996a. 9.; Tóth 1998. 163–164.

megtámadott népet rendszeres adófizetésre kényszerítsék. A portyázások megfelelő külpolitikai háttérrel is rendelkeztek, a magyarok igyekeztek szövetségere szert tenni, hogy biztosítsák hadjárataik sikerét.[3583]

A magyar kalandozások korabeli jelentőségének megfelelően a történeti kutatásban is sokan foglalkoztak ezekkel a hadjáratokkal.[3584] A hadjáratok vizsgálatát jelentősen megnehezíti, hogy noha sok korabeli, túlnyomórészt latin nyelvű forrás számolt be a magyarok pusztító akcióiról, mégis számos nehézséggel kell számolnunk egy-egy magyar kalandozás rekonstrukciójánál. A középkori források kronológiai szempontból nem mindig megbízhatóak, így sokszor még a hadjárat évét is nehéz megadni.[3585] Kevés forrás utal arra, hogy pontosan mikor jelentek meg egy adott területen a portyázó magyarok. További problémát jelent, hogy a magyarok egy-egy évben egymástól nagy távolságokra levő területeken bukkantak fel. A források alapján tehát csak feltételesen lehet megrajzolni egy-egy kalandozás útvonalát, hiszen nem tudhatjuk, hogy ugyanazon vagy más kalandozó csoportról van-e szó. A kalandozásokról szóló forrásainkból semmit sem tudhatunk meg a kalandozások résztvevőiről, társadalmi hátteréről vagy okairól, hiszen a feljegyzések szerzőit nem érdekelte a Kárpát-medencében élő magyarok társadalmi és politikai berendezkedése, sokkal inkább az ellenük való védekezés. Ezért a magyar kalandozások pontos számát nem ismerjük, a hadjáratok többségét csak hozzávetőlegesen tudjuk rekonstruálni, a katonai vállalkozások okait, kereteit és résztvevőit illetően pedig csak feltevéseink lehetnek.

A kalandozások időbeli keretét 836/838–955/970 között jelölhetjük ki. A kalandozó hadjáratok periodizációjában honfoglalás előtti, vagy 9. századi (836/838–895/900), illetőleg honfoglalás utáni, vagy 10. századi (895/901–970) nagy szakaszokat különíthetünk el.[3586] Az utóbbi hadjáratok történetében is két periódust szoktak megkülönböztetni, a 895/901–955, illetve a 955–970 közti időszakot.[3587] Vajay Szabolcs három szakaszt különített el a magyar hadjáratok történetében. Az első periódust 862–929 között számította, a másodikat a Riade-i csatától a Lechfeldi csatáig (933. március 15–955. augusztus 10), míg a harmadikat a Konsztantinosz császár halála utáni első betöréstől az arkadiopolisi csatáig (959 húsvétjától 970 nyaráig).[3588] Vajay periodizációjának második és harmadik szakasza egybeesik a történetírás hagyományos periodizációjával. Az első periódus esetében szokatlan, hogy nem az al-dunai kalandozással indít, hanem a 862. évi, német birodalomba való betöréssel. Vajay abban is eltér a megszokott periodizációtól, hogy a honfoglalást nem tekinti cezúrának a kalandozások történetében. A harmadik eltérés, hogy bár 933-ig vizsgálja a magyar

[3583] Tóth 1996f. 4.; Tóth 2010. 186.
[3584] Lüttich 1910.; Deér 1928.; Fasoli 1945.; Fasoli 1959. 29–33.; Bogyay 1955.; Bogyay 1966.; Musset 1965.; Vajay 1968.; Bálint 1970. 71–74.; Bálint 1983. 349–364.; Györffy 1977a. 142–156.; Kristó 1980. 229–392.; Kristó 1981. 37–53.; Kristó 1995a. 177–197.; Kordé–Petrovics 1989.; Cave 1995.; Makk 1996a. 9–29.; Tóth 1996f. 3–36.; Kellner 1997.; Tóth 1998. 145–168.; Tóth 1999a. 201–222.; Kristó–Makk 2001. 95–159.; Tóth 2010. 185–223.; Tóth 2011. 121–140.; Szabados 2011. 213–229.
[3585] A források kronológiai és egyéb problémáira, korrekciójára legújabban vö. Veszprémy 2014a. 77–90.
[3586] Tóth 2010. 188–189.
[3587] Tóth 2010. 189.
[3588] Vajay 1968. 82.

dc_952_14

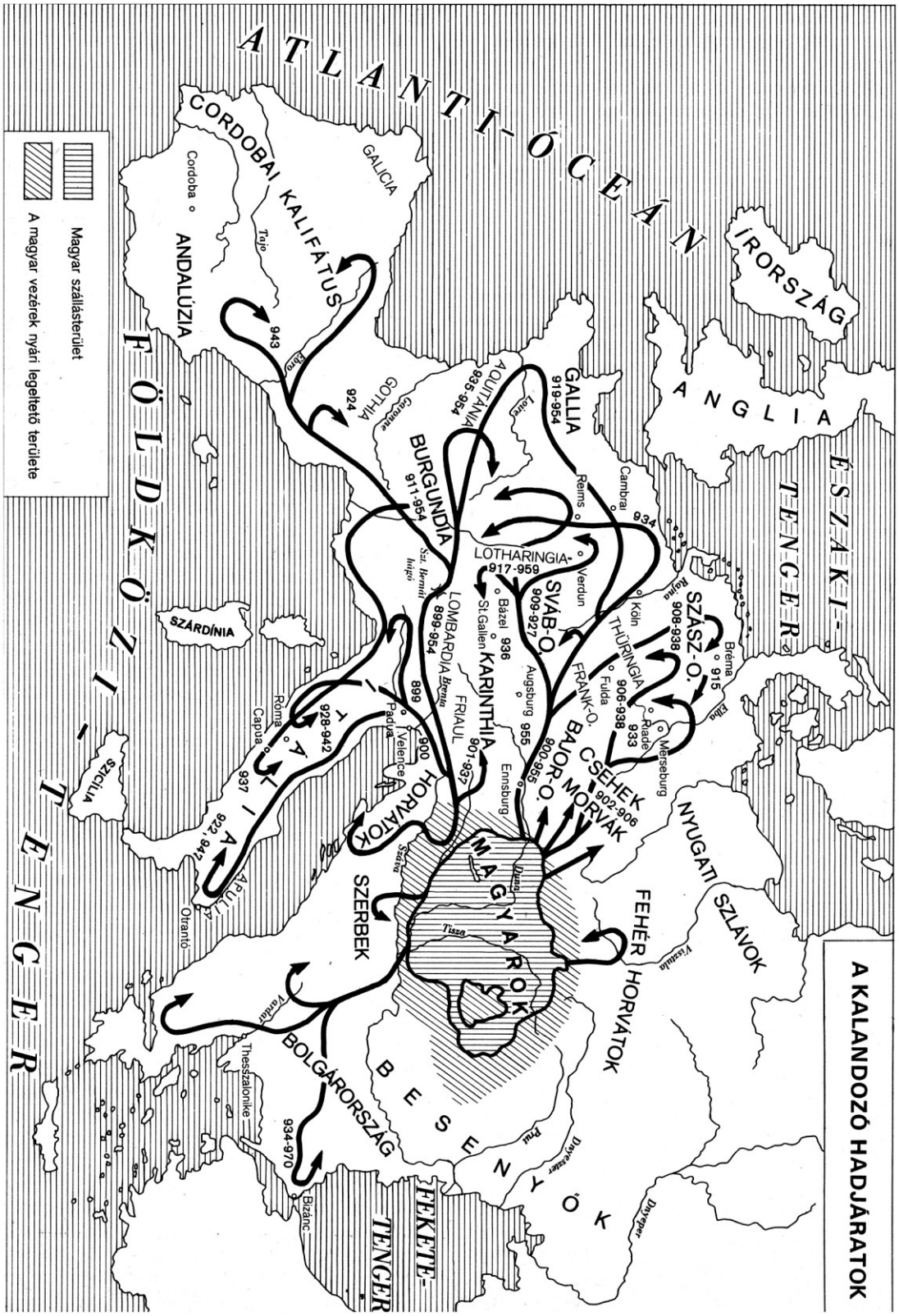

18. ábra: A kalandozó hadjáratok. In: Magyarország története I/1. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Bp. 1984. 665. o. 34. térkép

hadjáratok történetét, a periodizációban csak 929-ig számítja az első szakaszt, míg a merseburgi csatát már a második szakaszhoz veszi.

A magyar hadjáratok egyik jellemzője gyakoriságuk. Talán néhány évet leszámítva, 894/895–899 között, amikor a magyar törzseket az új szállásterület felosztása, a törzsenként és nemzetségenként való letelepedés foglalkoztathatta, a későbbiekben alig vannak olyan évek, amikor ne indítottak volna hadjáratot. A hadjárati év hosszúsága változó lehetett, attól is függően, hogy milyen közelre vagy távolra vezettek portyázást a magyarok. Kristó Gyula feltevése szerint a magyarok majdnem egész évben kalandoztak, hiszen a 10. századi hadjáratok többségét az év elején indíthatták és csak késő őszre fejezték be.[3589] Jómagam úgy vélekedtem, hogy zömmel nyárra és őszre esett a kalandozások ideje, legalábbis a 9. századi akciók esetében.[3590]

A gyakoriság mellett lenyűgöző a magyar hadjáratok térbeli kiterjedése is. A magyarok a 9. században Etelközből több akciójuk során (862, 881) elérték Ostmarkot, illetőleg a morva területet (892), a frank hűbéres Pannóniát (894) is. A 10. században nemcsak a közelebbi Ostmarkot vagy Észak-Itáliát és a keleti frank/német területeket támadták rendszeresen, de többször megjelentek nyugati frank/francia területen, sőt a távoli Hispániában is felbukkantak, a cordovai mór kalifátus területén (942), és nyugaton eljutottak egészen az Atlanti-óceánig (937). Egy-egy hadjárat során a magyarok hatalmas utat tettek meg, szállásterületüktől ezer kilométernél is távolabbra jutottak. Ráadásul egy-egy hadjárat alkalmával hatalmas területet barangoltak be, több országot is pusztítottak. A hadműveletek során a magyarok több csapatra oszlottak, amelyek nagyobb ellenállás esetén egyesültek.

A hadjáratok tehát nemcsak rendszeresek voltak, és az év nagyobb részében zajlottak, hanem nagy hatósugárral is rendelkeztek. Így nemcsak Európa középső, déli, hanem nyugati részét is fenyegették. A magyar kalandozások nagy hatósugarát két tényezővel magyarázhatjuk. Az egyik a magyarok lovasnomád harcmodora, amelynek következtében gyors volt a számos lóval portyázó magyarok haladási sebessége. A másik, hogy az év nagyobb részében képesek voltak hadjáratot indítani, nyáron és ősszel már a kiszemelt területen tudtak portyázni. A magyar kalandozások évente megújuló *„villámháborúknak”* tekinthetők, amelyekkel szemben a széttagolt Európa éppoly védtelen volt, mint az északról fenyegető viking veszedelemmel szemben.[3591]

A térbeli kiterjedés kapcsán foglalkoznunk kell a magyar kalandozó hadjáratok orientációjával is. A 9. századi portyázások zöme a magyar törzsekkel szomszédos keleti szláv törzsek ellen irányult, így az északi irányba vezetett vállalkozások dominálhattak.[3592] Aránylag kevés akciót vezettek nyugati, délnyugati irányba. A hadjáratok közül egyet az Al-Duna vidékére (836/838), egyet Bulgáriába (894/895), hármat a keleti frank birodalom Ostmark tartománya ellen (862, 881, 900), egyet Moráviába (892), egyet a frank hűbéres

[3589] Kristó 1996e. 11–15.
[3590] Tóth 1996f. 33.; Tóth 2010. 187.
[3591] Tóth 2010. 187–188.
[3592] Kristó 1981. 39.; Tóth 1996f. 26–27.; Tóth 1998. 164.; Tóth 2011. 136–137.

Pannóniába (894), egyet pedig Itáliába (899) indítottak.[3593] A 10. századi kalandozások időszakát 901–955 közti, a honfoglalás lezárulásától az augsburgi csatavesztésig húzódó, illetve 955–970 közti, az Augsburgtól az arkadiopolisi vereségig tartó nagyobb periódusokra bonthatjuk. Az első, jóval hosszabb, 55 éves periódusban, 41–42 hadjárattal számolhatunk. A hadjáratok túlnyomó többsége, 37–38 akció nyugat felé irányult, és mindössze 4 portyázást indítottak dél-délkeleti irányba. A második, 15 éves periódusban 5 hadjáratról van tudomásunk, kizárólag dél-délkeleti irányba, a Bizánci Birodalom felé támadtak a magyarok. A honfoglalás után a kalandozó akciók súlypontja tehát nyugatra helyeződött át.[3594] Vezethettek a magyarok portyákat a tőlük északra lakó népek ellen is, ahogy azt Konsztantinosz a fehér horvátokkal kapcsolatban meg is említette.[3595]

A honfoglalás lezárulása után, 901 és 970 között kb. 47 hadjáratról van tudomásunk, amelyből 38 irányult nyugatra, és 9 keletre.[3596] Az eltérést magyarázhatjuk Európa nyugati fele anarchiájával, illetőleg a bizánci birodalom erejével, és a bizánci udvar steppei népekről szerzett alaposabb ismereteivel.[3597] Összesítve a 9–10. századi magyar kalandozások számát, kb. 53 ismert hadjárattal számolhatunk, amelyet kiegészíthetünk a honfoglalás előtt a keleti szláv törzsek elleni nagyszámú portyákkal, illetve a 10. század pontosan nem keltezhető kalandozásaival (pl. fehér horvátok ellen). Így a 838–970 közötti kb. 130 éves időszakban átlagosan minden második évben számolhatunk magyar hadjárattal.

III. 1. 5. 2. A 10. századi magyar hadjáratok eseménymenete

III. 1. 5. 2. 1. Az új szállásterület biztosítására indított hadjáratok (901–907)

A 10. századi magyar kalandozások eseménymenetének áttekintését a honfoglalás 900. évi lezárulásától indíthatjuk.[3598] A 901–955-ig számított, nagy perióduson belül, a 901–907 közötti rövid időszakban a zsákmányszerzés mellett a megszerzett új szállásterület, nyugati határaik biztosítását is szolgálták a közelre vezetett hadjáratok a keleti frankok (bajorok) ellenében.[3599] Már 901-ben a Pannóniával szomszédos keleti frank tartományban, Karintiában dúltak. A Fuldai Évkönyv szerint „pusztítva megtámadták a karantánok országának déli részét.”[3600] Más források arról is megemlékeztek, hogy a húsvét előtti szombaton, április 11-én csatára is sor került. Ezt a magyarok elvesztették, Ebersbergi Ratold őrgróf győzte le őket.[3601] Más források alapján feltételezhető, hogy a hadjárat Észak-Itáliára is kiterjedt.[3602] A

[3593] A 9. századi magyar kalandozásokra vö. Lüttich 1910. 15–30. (az akkor még nem ismert 881. évit kivéve); Tóth 1996f. 3–34.; Tóth 1998. 145–168.; Tóth 2011. 121–140.
[3594] Kristó 1981. 40.; Makk 1996a. 9–10.; Tóth 1999a. 202.
[3595] DAI 2003. 152–153. (31. caput)
[3596] Kristó 2003b. 58.; legújabban erre az adatra Szabados 2011. 221.
[3597] Szabados 2011. 223–224.
[3598] Rövid áttekintésére, vö. Kristó 1986a. 21–45.; Tóth 1999a. 205–207.
[3599] Makk 1996a. 10.; 899–907 közötti alperiódussal számolt Kristó–Makk 2001. 96–100.; utóvédharcokként említette Veszprémy 2014b. 47.
[3600] Fuldai Évkönyv, vö. SRG AF 134–135.; fordítására HKÍF 193. (Géczi Lajos); vö. még Deér 1928. 23.
[3601] Vö. Annales Gradicenses, Annales Magdeburgenses, Annales Mellicenses, vö. Gombos 1937–1938. I. 133, 135, 148, 155.; Lüttich 1910. 47–48.; Deér 1928. 17.; Vajay 1968. 33–34.; Kristó 1980. 231.; Bóna 2000. 33.;

következő évben, 902-ben Morvaországra támadtak a magyarok. A Sváb Évkönyvek tudósítása szerint „háború Moráviában a magyarokkal és a haza legyőzetvén.”[3603] Az egyik értelmezés szerint – amely kapcsolódott későbbi évkönyvek vitatható híradásaihoz a magyarok vereségéről,[3604] – a bajorok békét kötöttek II. Mojmirral, és szövetkeztek vele. Vajay Szabolcs úgy vélte, hogy a támadó magyarokat Mojmir legyőzte, de a morvák bajor szövetségesei vereséget szenvedtek.[3605] Györffy György szerint a morvák szenvedtek vereséget a magyaroktól, akik elfoglalták Moráviát.[3606] Kristó Gyula szerint a magyarok 902. évi háborúja eredményeképpen „az északi morva állam nyugati – a Kárpát-medencén túli területe esett a magyar foglalás áldozatául.”[3607] Jómagam úgy értelmeztem a forrást, hogy a keleti frankok és magyarok háborúztak egymással az immár hadszíntérré vált Moráviában.[3608] Bóna István feltételezte, hogy „Kusaly (Kuszán) győzte le nagy csatában” a morvákat, „amelyben II. Mojmir is elesett.” Ez a hipotézis nem bizonyítható.[3609] A 902. évi magyar hadjárat hozzájárult Morávia függetlenségének megszűnéséhez, amelyet a korábbi kutatás későbbre (902/904–906 közé) tett.[3610] Morávia területén a keleti frankok (bajorok) és magyarok osztoztak. Ehhez az évhez kapcsolta Kuszán halálát a bajorokkal való konfliktus következtében több kutató is.[3611] A következő évben, 903-ban, a Sváb Évkönyv tömör bejegyzésében szerepelt „a bajorok háborúja a magyarokkal.”[3612] A bajor–magyar határháborúskodás fontos eseményére 904-ben került sor. Ekkor vélhetően egyezkedés vagy béketárgyalások alkalmából „a bajorok csellel lakomára hívják a magyarokat, s vezérüket, Chussalt és kíséretét legyilkolják.”[3613] Árpád vezértársa, Kuszán (Kuszál) kündü tehát ekkor vesztette el életét. A következő két évben, 904-ben és 905-ben a magyarok újra megfordultak

---

Kristó–Makk 2001. 98.

[3602] „Iterum Ungari in Italiam,” vö. Annales Alemannici (Sváb Évkönyv), vö. Gombos 1937–1938. I. 91.; HKÍF 201. (Lele József); értelmezésére Lüttich 1910. 48.; Gombos 1927. 495.; Fasoli 1945. 113.; Kristó 1980. 232.; Makk 1996a. 10.; Tóth 2010. 189–190.

[3603] Sváb Évkönyv (Annales Alemannici), „Bellum in Maraha cum Ungaris et patria victa.” vö. Gombos 1937–1938. I. 91.; magyar fordítására vö. HKÍF 202. (Lele József)

[3604] Herimanni Augiensis Chronicon: „Ungarii Marahenses petunt, pugnaque victi verga verterunt.”, vö. Gombos 1937–1938. I. 1142.; további példákra és a későbbi évkönyvek torzításaira vö. Györffy 1977a. 134–135. o. 57. jegyzet; Kristó 1980. 232.

[3605] Vajay 1968. 33.

[3606] Györffy 1977a. 134.

[3607] Kristó 1980. 232.; hasonlóan vö. még Makk 1996a. 10.; Kristó–Makk 2001. 98.

[3608] Tóth 2010. 190.

[3609] Bóna 2000. 33.

[3610] Morvaország bukását 904-906-ra tette pl. Dümmler 1888. 531–534.; Vajay 1968. 41.; 902–906-ra Pauler 1900. 44.; 906-ra Lüttich 1910. 52.; Fasoli 1945. 117.; összefoglalóan az idevonatkozó régebbi álláspontra Györffy 1977a. 134. o. 57. jegyzet

[3611] Annales Sangallenses Maiores, vö. Gombos 1937–1938. I. 199.; Vajay 1968. 33, 34. o. 34–35. o. 96. jegyzet; Bóna 2000. 33.; Szabados 2010. 220.

[3612] Sváb Évkönyv (Annales Alemannici) „Bellum Bauguariorum cum Ungaris,” vö. Gombos 1937–1938. I. 91.; HKÍF 202. (Lele József); értelmezésére Kristó 1980. 233.; Makk 1996a. 10–11.; Deér 1928. 23.; Tóth 2010. 190–191.

[3613] „Ungares (Ungari) in dolo ad convivium a Baugariis vocati, Chusdal dux eorum suique seqauces occisi sunt.” Vö. Sváb Évkönyv (Annales (Alemannici), Annales Heremi és Annales Einsidlenses, vö. Gombos 1937–1938. I. 91, 140, 346.; a Sváb Évkönyv fordítására vö. HKÍF 202. (Lele József) értelmezésére Lüttich 1910. 51.; Deér 1928. 23.; Hóman–Szekfű 1928. 133.; Kristó 1980. 234.; Kordé–Petrovics 1989. 27.; Kristó–Makk 2001. 99.; Tóth 2010. 191.

Itáliában.[3614] A magyarok beavatkoztak a III. (Provence-i) Lajos császár és Berengár közti küzdelembe, amelynek során Berengár elfogta Lajost és megvakíttatta (905. július).[3615] A 904. évi magyar dúlásról több forrás is említést tett. Az Annales Beneventani szerint „a magyarok mindenütt dúlnak és égetnek."[3616] Helinandus barát krónikája arról adott hírt, hogy „Lajos király a magyarokkal csatázva szánalmas vereséget szenved."[3617] A Chronicon Cavense a 905-ös évnél utalt arra Lajos megvakítása után, hogy a „magyarok megtámadták Itáliát."[3618] Deér József úgy vélekedett, hogy a magyarok kihasználták Lajos császár és Berengár küzdelmét, és 905-ben jelentek meg Itáliában. Ekkor Berengár „adófizetés és szabad átvonulás ellenében szövetséget kötött velük."[3619] Vajay Szabolcs rekonstrukciója szerint 904-ben Berengár szövetséget kötött az új magyar nagyfejedelemmel, Árpáddal az Itáliába betörő Lajossal szemben. A magyar segédcsapatok már 904-ben behatoltak Itáliába, és pusztították a Berengárral ellenséges területet. Berengár visszafoglalta Veronát, elfogta és megvakíttatta Lajost, aki a magyarok támadásai elöl visszahúzódott Provence-ba.[3620] Kristó Gyula feltételezte, hogy a Berengárral szövetséges magyarok 904. évben megkezdődő itáliai kalandozása áthúzódhatott a 905. évre is.[3621] Bóna István felfogása szerint Berengár 904-ben felfogadta a magyarokat, akik „irgalmatlanul végigpusztították a király ellenségeinek birtokát," a megvakított Lajos császár pedig „a magyaroktól tönkreverve még abban az évben (905-ben) kénytelen volt örökre elhagyni Itáliát."[3622] Berengár király 905 nyarán 10 mérő ezüspénzt fizetett a magyaroknak. Ez lehetett évente fizetett adó is, amely hosszabb időre, egy–másfél évtizedre, 904–919 között nyugalmat biztosított Itáliának.[3623] *A honfoglalás után ez a magyarokkal kötött első békeszerződés*. Berengár célja az lehetett, hogy a magyarok szövetségét és országa biztonságát rendszeres adóval (évpénzzel) megváltsa. A következő évben, 906-ban első ízben indítottak a magyarok hadjáratot Szászország ellen. Ekkor az Elba középső folyásánál lakó szláv dalamancok (dalemincek) hívására és szövetségében harcoltak Henrik szász herceg ellen. Két, egymástól független magyar sereg portyázott szász területen. Az egyik csapat előbb jelent meg, pusztított és nagy zsákmányt szerzett. A másik sereg később tört be, és majdnem összetűzésre került köztük sor. Végül a második sereg is végigdúlta Szászországot.[3624] A 906. évi szász hadjáratot két törzs egymástól független akciójának tekintette Kristó Gyula.[3625] Valószínű, hogy a hadjárat során szervezési hiba

[3614] Tóth 2010. 191.
[3615] Vajay 1968. 39.; Bóna 2000. 43.
[3616] Annales Beneventani, vö. Gombos 1937–1938. I. 110.; vö. Kristó 1980. 235.
[3617] Gombos 1937–1938. II. 1127.; vö. Kristó 1980. 235.
[3618] Chronicon Cavense, vö. Gombos 1937–1938. 544. „Ungri Italiam invaserunt."
[3619] Deér 1928. 17.
[3620] Vajay 1968. 39.
[3621] Erre a feltevésre Kristó 1980. 235.; vö. még Makk 1996a. 11.; Kristó–Makk 2001. 99.
[3622] Bóna 2000. 43.
[3623] A békére, fegyverszünetre Fasoli 1945. 116.; Deér 1928. 17.; Kristó–Makk 2001. 99.; Tóth 2010. 191.
[3624] Widukind tudósítására Gombos 1937–1938. III. 2040, 2660.; magyar fordítása Widukind 2009. 26.; vö. még HKÍF 220. (Almási Tibor); értelmezésére és az első szászországi hadjáratra Lüttich 1910. 53–54.; Deér 1928. 24.; Fasoli 1945. 117–118., Kristó 1980. 235–236.; Kordé–Petrovics 1989. 27–28.; Makk 1996a. 11.; Bóna 2000. 34.; Kristó–Makk 2001. 99–100.; Tóth 2010. 191.
[3625] Kristó 1980. 367.

történt. Nem egyeztettek az indulási időpont kérdésében, ezért támadt átmeneti konfliktus a két magyar csapat között, amely végül megoldódott.[3626] A szászországi hadjáratot követő évben, 907-ben a magyarok nem portyáztak idegen területen, mert a bajorok támadását kellett visszaverniük. A bajorok (Gyermek) Lajos névleges vezetésével június 17-én indultak meg; három hadoszlopban támadtak: a szárazföldi csapatok a Duna két oldalán haladtak, és hajóhad is támogatta a hadműveleteket. A bajorok célja az elvesztett, Bajorország részeként számontartott határvidék, Pannónia visszaszerzése volt. *Július 4–5 táján került sor a Brezalauspurchnál/Brazlavespurchnál (Pozsonynál)* vívott csatára. A magyarok július 4-én a Duna déli partján levő hadoszlopot, Theotmár salzburgi érsek táborát támadták meg. Alkalmazták a bekerítés és a színlelt megfutamodás taktikáját, és győzelmet arattak. Utána átkeltek a Dunán, és az északi oldalon levő Liutpold seregét győzték le. Július 5-én a Sieghard vezette dunai flotillára mértek vereséget. A kétnapos csatában életét vesztette Liutpold bajor herceg, Theotmár salzburgi érsek is. Idekapcsolható az ennsburgi győzelem is Gyermek Lajos és Aribo serege felett.[3627] A braslavespurchi/pozsonyi csatában aratott nagy magyar győzelem jelentette az új haza biztosítását, a gyepűelve nyugatra való kitolását, az Enns és a Fischa közti terület ellenőrzését.[3628] A 901–907 közötti első szakaszban a szállásterület védelmét is célzó közelebbi portyázások domináltak.

III. 1. 5. 2. 2. A sikeres magyar hadjáratok időszaka (908–933)

A következő, nagyobb időszakot 908 és 933 között számíthatjuk a kalandozások történetében, Brezalauspurchot (Pozsonyt) követően, egészen a merseburgi csatavesztésig.[3629] Ezt a szakaszt az eredményes hadjáratok korszakának tekinthetjük. Az első idevonható évben, 908-ban, a magyarok a német területek közül Thüringiát és Szászországot dúlták. Csatára is sor került talán Eisenach közelében. A magyarok győzelmet arattak, Burkhardt thüringiai őrgróf és Rudolf würzburgi püspök is elesett.[3630] A következő évben, 909-ben, Svábföldön portyáztak, nagy zsákmányt szereztek, emberek és állatok sokaságát vitték magukkal. Visszafelé vonulásuk alkalmával felégették Freisinget. Augusztus 11-én a Pozsonynál elesett Liutpold őrgróf fia, az ifjú (Gonosz) Arnulf herceg bajorjai az alsó-bajorországi, Inn folyóba ömlő Rottnál legyőzték őket.[3631] A magyarok a 910-es év folyamán

---

[3626] Révész 1999. 188.; Szabados 2011. 217.

[3627] A pozsonyi csata válogatott forrásainak magyar kiadására és fordítására vö. Szenthe–Veszprémy 2008. 211–219.; a csata elemzésére vö. Lüttich 1910. 54–55.; Hóman–Szekfű 1928. 133.; Fasoli 1945. 119–120.; Vajay 1968. 41–43.; Kristó 1980. 236–237.; Kordé–Petrovics 1989. 27.; Makk 1996a. 11.; Bóna 2000. 34–35.; Kristó–Makk 2001. 100.; Darkó 2007. 62–66.; Tóth 2010. 191–192.; részletesebb elemzésére Aventinus alapján, Veszprémy 2007. 1–17.; Veszprémy 2008b. 20–42.; legrészletesebb elemzése Torma 2008b. 11–173.; legújabban a pozsonyi és a kapcsolódó.ennsburgi győzelemre vö. Torma 2012. 463–464, 471–479.; Veszprémy 2014a. 79–80.; Veszprémy 2014b. 47–48.

[3628] Veszprémy 2014b. 48.

[3629] Több alperiódust iktat be Makk Ferenc; 908–915/6, 917–924, 924–933, vö. Kristó–Makk 2001. 100–118.

[3630] Sváb Évkönyv (Annales Alemannici) híradása, Gombos 1937–1938. I. 91.; Annales Heremi, vö. Gombos 1937–1938. I. 140.; értelmezésére Kristó 1980. 239.; a thüringiai és szászországi kalandozásra vö. Lüttich 1910. 56.; Deér 1928. 24.; Hóman–Szekfű 1928. 134., Makk 1996a. 11.; Bóna 2000. 36.; Kristó–Makk 2001. 100.; Tóth 2010. 192–193.; legújabban Veszprémy 2014a. 80.

[3631] A magyar sikerre vö. Sváb Évkönyv, Gombos 1937–1938. I. 91.; magyar fordítására vö. HKÍF 202. (Lele József); a visszatérő magyarok vereségére utal a freisingi martyrologium és a necrologiumok, vö. Gombos 1937–

újfent a német területek felé vették útjukat, és két csatát is vívtak. Maga a fiatal, ekkor 17 éves (Gyermek) Lajos állt újra az összegyűjtött sereg élére és próbálta megállítani a magyar előrenyomulást. Liudprand leírása szerint Augsburgnál került erre sor az első összecsapásra június 12-én. Az újabb kutatás az augsburgi helyszínt vitatta, és Leichling bei Dingolfing (Liuhhinga) mellé tette az ütközetet.[3632] Felvetették azt is, hogy Liudprand leírása a 907. évi ennsburgi csatára vonatkozik.[3633] *A történeti kutatásban első Lech-mezei csataként is számontartott 910. június 12-i csatában* a magyarok a lesvetés taktikáját alkalmazva, nagy győzelmet arattak.[3634] Liudprand leírása szerint „a leszálló nap már hét órát jelzett, és a hadiszerencse Lajos seregének kedvezett, midőn a felettébb ravasz türkök – szemtől szembe csapdát készítve – futást színleltek. Amikor a királynak cselre nem gondoló népe igen nagy lendülettel üldözni kezdte őket, a lesben állók, akiket legyőzötteknek véltek, minden oldalról rájuk törtek és legyilkolták a magukat győztesnek tartó keresztényeket."[3635] A győztes magyarok nagy zsákmányt szereztek, és ezután a frankok ellen fordultak. Az újabb csatára *június 22-én* került sor, a bajor és frank területek határán, talán a Rednitz folyó közelében. Ekkor újabb győzelmet arattak a magyarok a frankok és bajorok felett.[3636] Míg a kutatás korábban a június 12-i győzelmet emelte ki, újabban ezt a csatát tartotta fontosabbnak Veszprémy László. A június 22-i csatában elesett a frank-bajor sereg fővezére, Gebhard herceg is.[3637] A 910. évi sikeres, két győzelmet hozó frank–bajor hadjáratból zsákmánnyal visszatérő magyar sereget az Erding melletti Neuchingnál megtámadta egy bajor sereg. A két nagy győzelem után elszenvedett kisebb kudarcnak nem volt jelentősége, továbbra is adót fizettek a német hercegségek.[3638]

A 911-es év egyre messzebb találja a kalandozó magyarokat, immár nemcsak Svábföldet és Frankföldet pusztították, de a Rajnán átkelve, Burgundiában is portyáztak.[3639] Még 911-ben uralkodóváltás történt a keleti frankoknál. Az utolsó Karoling-uralkodó, (Gyermek) Lajos 18 évesen bekövetkezett halála után a frank Konrádot választották királlyá (911–918).[3640] Az új király sem tudta megállítani a magyar kalandozásokat. A 912-es esztendőben éppen az ő tartományát, Frankföldet, valamint Thüringiát járták be a magyar csapatok.[3641] A

1938. II. 1577, 1671.; értelmezésükre Lüttich 1910. 57.; Vajay 1968. 48., Kristó 1980. 239.; Makk 1996a. 11.; Bóna 2000. 37.; Kristó–Makk 2001. 100.; Tóth 2010. 193.; Veszprémy 2014a. 80.

[3632] Az újabb kutatásra vö. Veszprémy 2014a. 81–82.

[3633] A kései humanista történetíró alapján erre a következtetésre vö. Torma 2012. 464–466, 474–475.

[3634] Liudprand, vö. Gombos 1937–1938. II. 469–470; magyar fordítására vö. MEH 225–226. (Horváth János); HKÍF 214–216. (Sebők Ferenc); a 910. évi magyar kalandozás és az ún. első Lech-mezei csata további forrásaira és elemzésére vö. Lüttich 1910. 58–59.; Deér 1928. 23.; Hóman–Szekfű 1928. 134.; Kristó 1980. 239–241.; Kordé–Petrovics 1989. 28–29.; Bóna 2000. 37.; Kristó–Makk 2001. 101.; Tóth 2010. 193.

[3635] Liudprand fordítása, vö. HKÍF 215. (Sebők Ferenc); egy másik fordításra vö. MEH 225–226. (Horváth János)

[3636] Dümmler 1888. 558. o. 64. jegyzet; Lüttich 1910. 59.; Kristó 1980. 240.; Kordé–Petrovics 1989. 28.; Bóna 2000. 37.; Tóth 2010. 193.

[3637] Veszprémy 2014a. 82.

[3638] Vajay 1968. 49.; Kristó 1980. 241.; Kordé–Petrovics 1989. 28–29.; Kristó–Makk 2001. 101.; Veszprémy 2014a. 82.

[3639] A 911-es hadjáratra vö. Annales Laubancenses, vö. Gombos 1937–1938. I. 146.; Annales Prumienses vö. Gombos 1937–1938. I. 185.; a hadjáratra vö. Lüttich 1910. 60–61.; Fasoli 1945. 124.; Vajay 1968. 49–50.; Kristó 1980. 241.; Makk 1996a. 12.; Kristó–Makk 2001. 101–102.; Tóth 2010. 193–194.; Veszprémy 2014a. 82.

[3640] Lüttich 1910. 59.; Deér 1928. 23.; Makk 1996a. 12.; Bóna 2000. 38.

[3641] Continuatio Reginonis, vö. Gombos 1937–1938. I. 781.; a hadjáratra vö. Lüttich 1910. 61.; Vajay 1968. 51.;

913-as év folyamán a magyar csapatok Bajorországon keresztül haladva Svábföld egy részét pusztították. A magyar portyázó lovasok ismét a messzi Burgundiáig nyomultak előre. Visszatérőben meglepték őket a sváb és bajor csapatok. A sváb Erchanger őrgróf és testvére, Bertold vezette sváb csapat egyesült (Gonosz) Arnulf herceg bajor hadával. Az egyesült keresztény sereg az Inn folyó mellett, talán Aschbach közelében győzte le a magyarokat. A győzelemben jelentős szerepe lehetett Arnulf hercegnek, aki elleste a magyar haditaktikát. Arnulf kisebb csapatával futást színlelt, majd közelben elrejtett nagyobb seregével rajtaütött a győzelmet ünneplő magyarokon. A 913. évi, Inn melletti csata volt a honfoglalás után az első jelentősebb magyar vereség, hiszen a források erősen túlzó híradása szerint alig 30 magyar menekült el.[3642] A 914-es év az első, amikor nincs feljegyzésünk magyar akcióról. Arnulf herceget ugyanakkor megtámadta és legyőzte Konrád király, mire az feleségével és két gyermekével a magyarokhoz menekült. Szövetséget kötöttek, amelyet később, 927-ben meg is újítottak. Mindez a bajor területek védelmét szolgálta, amelyen keresztül szabadon mehettek portyázni a magyarok.[3643] A bajorokkal kötött megegyezést követően 915-ben újra jártak magyar csapatok német földön. Ezúttal Svábföldet, Thüringiát és Szászországot pusztították, északon Bréma városát égették fel, sőt északon a dániai területeket is elérték.[3644] Bizonytalan, hogy a következő évben, 916-ban volt-e magyar kalandozás. Egyes feltevések szerint a magyarok Arnulf bajor hercegnek nyújthattak támogatást, hogy visszaszerezze hercegségét, de nem jártak sikerrel.[3645] A rákövetkező évben, 917-ben viszont tudunk magyar hadjáratról. Ekkor előbb Svábföldet, majd Elzászt és Lotharingiát támadták meg.[3646] Arnulf herceg magyar segítséggel foglalta vissza 917 húsvétjára Bajorországot, visszavette fővárosát, Regensburgot és elűzte testvérét, a Konrád király által bajor herceggé tett Eberhardot.[3647] A 917. évi kalandozó hadjárat során a magyarok ügyesen használták ki a keleti frank (német) és nyugati frank (francia) belviszályokat.[3648] Ugyanebben az évben, 917-ben Bizánc felé is kalandozhattak a magyarok a bolgárok szövetségeseként. Egy forrás a bolgárok mellett a türköket (magyarokat) is említette. A Fekete-tenger parti Ankhialosz (Akheolosz-folyó) mellett 917. augusztus 20-án csatára került sor, Simeon bolgár uralkodó

Kristó 1980. 241–242.; Makk 1996a. 12.; Kristó–Makk 2001. 102–103.; Tóth 2010. 194.

[3642] Sváb Évkönyv (Annales Alemannici), vö. Gombos 1937–1938. I. 91.; magyar fordítására HKÍF 203. (Lele József); a 913-as hadjáratra, és az Inn-folyó menti csatára Lüttich 1910, 61–62.; Deér 1928. 23.; Hóman–Szekfű 1928. 135.; Fasoli 1945. 125–126.; Vajay 1968. 52.; Kristó 1980. 242–243.; Kordé–Petrovics 1989. 29.; Makk 1996a. 12.; Bóna 2000. 38.; Tóth 2010. 194.

[3643] Lüttich 1910. 62–63.; Deér 1928. 23.; Fasoli 1945. 126.; Vajay 1968. 53.; Bóna 2000. 38.; Kristó–Makk 2001. 103.; Tóth 2010. 194.

[3644] Lüttich 1910. 63–64.; Fasoli 1945. 126. o. 91. jegyzet; Vajay 1968. 55–56.; Kristó 1980. 244–245.; Kordé–Petrovics 1989. 29.; Makk 1996a. 12.; Kristó–Makk 2001. 104.; Tóth 2010. 194.; Veszprémy 2014a. 83–84.

[3645] Vajay 1968. 56.; Kristó 1980. 245.; Makk 1996a. 13.; Bóna 2000. 38.; Kristó–Makk 2001. 104.; Tóth 2010. 194.

[3646] Lüttich 1910. 66–67.; Kristó 1980. 245–247.; Fasoli 1945. 81. o. 147. jegyzet; Bóna 2000. 38.; Kristó–Makk 2001. 104.; Tóth 2010. 194–195.

[3647] Hóman–Szekfű 1928. 137.; Bóna 2000. 38.; Kristó–Makk 2001. 104.

[3648] Vajay 1968. 57, 60–61. – Konrád király és nagybátyja, a sváb Erchanger őrgróf ellentétére vezette vissza a magyarok német beavatkozását; illetőleg a francia belügyekben a törvényes Karolingok és a lázadó Robertinusok ellentétére; ennek megkérdőjelezésére vö. Kristó 1980. 246–247.; Kristó–Makk 2001. 105.

legyőzte a bizánciakat.[3649] A 918-as év a második ebben az alperiódusban, amikor nem tudunk magyar hadjáratról. Ugyanakkor német területen folytatódott a belháború. A magyarokkal együttműködő és őket átengedő Arnulf bajor herceg ellen támadott Konrád király. Konrád nem járt sikerrel, sőt 918 decemberében belehalt a csatában szerzett sebesülésébe.[3650] A következő évben, 919-ben újfent vannak adataink magyar támadásról.[3651] Előbb német területre törtek be a magyarok, ahol hatalomváltás volt. Konrádot I. (Madarász) Henrik (919–936) követte Germania trónján. Ellenkirályként a bajorok Arnulfot választották meg. Vélhetően ezt a hatalomváltást használták ki a magyarok a beavatkozásra, és az új király elleni fellépésre. Előbb Szászországot dúlták és nagy zsákmányt szereztek.[3652] Henrik király vereséget szenvedett Püchsennél, a Weser folyó forrásvidékén a magyaroktól.[3653] A magyar csapatok ismét benyomultak Lotharingiába és Franciaországba, és ott is pusztítottak.[3654]

A 920-as évek elején Itáliába helyeződtek át az eddig inkább német területekre koncentrálódó magyar portyák. Feltehetően 921–922-ben, a magyarok Berengár király kérésére nagyszabású hadjáratot vezettek Itáliába. 921 végén Berengár szövetséget kötött a magyarok két „királyával," Dursaccal és Bogáttal.[3655] A Berengár ellen összeesküvők II. Rudolfot, Burgundia királyát hívták Berengár ellen, aki szorult helyzetében folyamodott a magyarok segítségéhez.[3656] A magyar had szinte egész Itáliát pusztíthatta, a dél-itáliai Apuliáig hatoltak.[3657] A 921–922-es év fordulója táján Brescia közelében a magyarok győzelmes csatát vívtak Berengár ellenségeivel.[3658] Vajay Szabolcs feltevése szerint a magyarok előbb Burgundiába, majd Lotharingiába törtek be, és Verdun városát is felgyújtották 921 tavaszán.[3659] Ez a feltevés kétséges, a lotharingiai akcióra korábban, például 917-ben kerülhetett sor.[3660] Bizonytalan, hogy 923-ban folytatódott-e az itáliai vállalkozás.[3661] Nagyszabású itáliai portyázásra került sor 924-ben, amikor a magyar csapatokat Szalárd (Salardus) vezette.[3662] Flodoardus híradása szerint a magyarok a langobárdok által elűzött Berengár király szövetségében támadtak, Pávia városát felégették.

[3649] Miracula Sancti Georgii (Szent György csodái), vö. ÁMTBF 78–79.; értelmezésére vö. Kristó 1980. 248.; Makk 1996a. 15.; Kristó–Makk 2001. 105–106.; az ankhialosi csatára vö. Balogh 2007. 7–20.; nem említi a magyar részvételt Bóna 2000. 62.
[3650] Bóna 2000. 38.
[3651] Összefoglalóan a 919. évi kalandozásra vö. Lüttich 1910. 68–70.; Kristó 1980. 248–250.; Makk 1996a. 12.
[3652] Vö. Annales Corbeienses, Gombos 1937–1938. I. 120.; vö. Lüttich 1910. 70.
[3653] Fasoli 1945. 132.; Vajay 1968. 61.; Bóna 2000. 38.; Kristó–Makk 2001. 107.
[3654] Brémai Ádám, vö. Gombos 1937–1938. I. 12.; vö. Lüttich 1910. 68–69.
[3655] Liudprand, vö. Gombos 1937–1938. II. 1473.; MEH 231. (Horváth János)
[3656] Deér 1928. 18.
[3657] A 921-922-re keltezhető itáliai kalandozásra vö. Lüttich 1910. 127., Deér 1928. 18.; Hóman–Szekfű 1928. 138.; Kristó 1980. 251–252.; Makk 1996a. 12.; Kristó–Makk 2001. 107–108.; Tóth 2010. 196.; Veszprémy 2014a. 85–86.; Veszprémy 2014b. 49.; 919-920-ra tette Vajay 1968. 62.; Bóna 2000. 44.; 920–921-re tette Fasoli 1945. 137.
[3658] Kristó 1980. 254.
[3659] Vajay 1968. 62.
[3660] Kristó 1980. 253–254.
[3661] 923-ra tette Dursac és Bogát hadjáratát Szalárd támogatására és a Brescia melletti győzelmet Bóna 2000. 44.
[3662] A 924. évi itáliai hadjáratra vö. Lüttich 1910. 129.; Hóman–Szekfű 1928. 138–139.; Kristó 1980. 255–259.; Kordé–Petrovics 1989. 29.; Makk 1996a. 12.; Kristó–Makk 2001. 109.; Tóth 2010. 196–197.; 922-924-re tette Szalárdus hadjáratát Fasoli 1945. 138–140.; Bóna 2000. 44.

Később átkeltek az Alpokon, Gallia ellen támadtak, benyomultak Dél-Franciaországba. Közben Berengárt, szövetségesüket, az itáliaiak megölték. Flodoardus szerint a magyar hadjárat rosszul végződött, mert a magyarokat Rudolf, Gallia királya és Provence-i Hugo üldözte, és egy részüket elpusztították. A Gothiára támadó magyarok zöme betegségben pusztult el.[3663] Liudprand leírása szerint a magyarok Berengár halála után és Rudolf távollétében támadtak Itáliára, Páviát körülvették és március 15-én felégették. Ezután a magyarok Itáliát dúlva nagy zsákmányukkal visszatértek saját országukba.[3664] A magyarok itáliai akcióját az itáliai belháború váltotta ki, Berengár szövetségeseként harcoltak. A magyarok galliai betörését a francia belharcok – Együgyű Károly és Róbert, majd Radulf között – is motiválhatták. Lehet, hogy a Karolingok hívták be őket Radulf ellenkirállyal szemben, de ez nem bizonyítható.[3665] A 924-es évben más irányba is folyt kalandozás, Szászországba tört be egy másik magyar sereg. Widukind leírása szerint a magyarok „ismét végigpusztították egész Szászországot, várakat és városokat perzseltek föl, és akkora mészárlást vittek véghez, hogy teljes elnéptelenedés fenyegetett immár." Madarász Henrik király Werla várába húzódott meg, nem merte felvenni a harcot a magyarokkal. A magyar akció azonban mégsem volt sikeres, hiszen egy magyar vezért a szászok elfogtak. Widukind szerint „a magyarok annyira becsülték ezt a vezérüket, hogy váltságdíjul töménytelen aranyat és ezüstöt ajánlottak fel. A király azonban visszautasította az aranyat, inkább békét követelt cserébe, amit végül el is ért, így hát a foglyot egyéb ajándékok kíséretében visszaszolgáltatva, kilenc évre sikerült is megszilárdítania a békét."[3666] Henrik király kilencéves békét kapott cserébe a magyar vezérért. A magyar fejedelem elengedése mellett a német uralkodó vállalta, hogy évi adót fizet a magyaroknak.[3667] Így Itália mellett Germania, vagy csak Szászország is a magyar törzsszövetség adófizetője lett.

A béke a szász területre vonatkozott, de a 926-os év kivételével, más német terület elleni hadjáratról sem tudunk. A békét jól használta fel Henrik király, hiszen a wormsi diétán kiadott 926-os „várrendelete" értelmében Szászországban és máshol várakat (mentsvárak) kell építeni. Emellett létrehozta az első nehézpáncélos lovasságot, amely zárt csatarendben harcolt.[3668] Henrik reformjai a nomád magyar könnyűlovasság feltartóztatását célozták. A szász területeket megkímélték a magyarok, 926-ban előbb Bajorországot és Svábföldet dúlták, majd Augsburgot ostromolták sikertelenül, végül a Rajnán átkelve francia területeken portyáztak (Verdun megtámadása és felégetése).[3669] Augsburg ostroma után történt meg a

---

[3663] Flodoardus, vö. Gombos 1937–1938. II. 926.
[3664] Liudprand, vö. Gombos 1937–1938. II. 1473–1474.; MEH 231. (Horváth János)
[3665] A franciaországi belharcokra és a magyarok behívásának feltevésére vö. Vajay 1968. 67–68.; megkérdőjelezésére vö. Kristó 1980. 256–259.; Kristó–Makk 2001. 109–110.; a magyarok galliai hadjáratára, Lotharingia irányba való támadására vö. Lüttich 1910. 72–73.
[3666] Widukind XXXII. vö. Widukind 2009. 35.
[3667] A 924. évi hadjáratra vö. Lüttich 1910. 71–72.; Deér 1928. 24.; Hóman–Szekfű 1928. 139.; Kristó 1980. 259.; Kordé–Petrovics 1989. 30.; Makk 1996a. 12.; Bóna 2000. 39.; Kristó–Makk 2001. 110–111.; Tóth 2010. 196.
[3668] Lüttich 1910. 78.; Bóna 2000. 39.; Kristó–Makk 2001. 117.; Veszprémy 2014b. 48.
[3669] A 926-os hadjáratra Lüttich 1910. 77.; Deér 1928. 20.; Hóman–Szekfű 1928. 139.; Kristó 1980. 259–262.; Makk 1996a. 12.; Kristó–Makk 2001. 111–112.; Tóth 2010. 198.; Verdun felégetése vö. Veszprémy 2014a. 86.

híres Sankt Gallen-i kaland. A magyarok 926. május elején megszállták a kolostort, és az ottani vidám táborozásuk emlékét az egyedül ott rekedt, együgyű Heribald barát elmondása alapján feljegyezte a kortárs Ekkehard.[3670] Lehetséges, hogy a svábföldi dúlás mögött is a burgundiai Rudolf és Provence-i Hugo közötti itáliai belviszály rejlett. Majd a francia belharcokba kapcsolódtak be a magyarok, és a Karoling-párt szövetségeseként harcoltak.[3671] E hadjárat végén, 926-ban jutottak el a magyarok első ízben az Atlanti-óceánig.[3672] A következő évben, 927-ben Itáliába törtek be X. János pápa testvére, Péter felkérésére. A magyarok feldúlták Toscanát, egészen Apuliáig kalandoztak.[3673] A dél-itáliai területek feldúlása Bizánccal való konfliktust is jelentett, hiszen ez a terület bizánci fennhatóság alatt állt.[3674] A következő hat évben nincs adatunk magyar kalandozásra. Ezt magyarázhatjuk a Henrik királlyal kötött békével is, amelynek következtében elkerülték a magyar kalandozások Szászföldet, és a 926. évi hadjárat kivételével a német területeket is. Itáliából is kaptak évpénzt. Valószínűleg ezekben az években nem kaptak a magyarok felkérést sem Itáliából, sem pedig francia területről. Lehetséges, hogy déli, délnyugati, vagy északi irányba folytak portyák, csak nem jegyezték fel őket. Györffy György szerint az „eseménytelennek" tűnő időszak a „magyar fejedelemség legvirágzóbb korszaka: Magyarországtól nyugatra, Lombardiától fel az Északi-tengerig egy 500 km széles szövetségi övezet húzódott, amelynek országai adóval váltották meg a békét, és ellenfeleikkel szemben a magyarok segítségét kérhették."[3675] Ez a „relatív" békeidőszak kedvező volt a magyaroknak, hiszen évpénzt kaptak Itáliából és Germaniából is.

A korszakhatárt a 933-as év jelölheti, amikor lejárt a Henrik német királlyal kötött kilencéves béke. A magyarok követeket küldtek Henrikhez a szerződés meghosszabbítása miatt.[3676] Mivel az adót megtagadta a német király, a magyarok hadjáratot vezettek ellene, és Thüringia pusztítása után megrohanták Szászországot. A magyarok kétfelé osztották seregüket, és két irányba támadtak. Az egyik magyar sereg Thüringia keleti részébe tört be, a másik pedig nyugatról és délről Szászországba.[3677] Widukind szász történetíró szerint „a szászok azonban, összefogva a türingekkel, csatába bocsátkoztak velük, vezéreiket megölték, a nyugati sereg többi harcosát pedig szerteszét szórták az egész tartományban."[3678] Widukind megemlítette, hogy a másik magyar csapat, a keleti sereg egy várat kezdett el ostromolni. Ennek felmentésére érkezett Henrik király, aki a Riade folyó mellett táborozott le. Henrik taktikája a páncélos csapatra épült és a cselvetésre. A „páncélzattal gyöngén felszerelt türing légiót küldte ki tehát csalétekként, hogy az ellenséget a fősereg elé csalják. Így is tettek, és a

[3670] A Sankt Galleni kalandra vö. Gombos 1937–1938. I. 448–452.; magyar fordítására HKÍF 246–256. (Dér Terézia–Galántai Erzsébet); vö. még Kordé–Petrovics 1989. 30–35.; Kristó–Makk 2001. 112–113.
[3671] A feltevésre Vajay 1968. 73–77, 107.; a feltevés elutasítására Kristó 1980. 262–265.; Kristó–Makk 2001. 115.
[3672] Makk 1996a. 12.; Kristó–Makk 2001. 114.; Tóth 2010. 198.
[3673] Kristó 1980. 265. 368.; Kristó–Makk 2001. 115–116.; Tóth 2010. 198.
[3674] Kristó–Makk 2001. 115.
[3675] Györffy 1977a. 148.
[3676] A magyar követség e két lehetséges céljára vö. Lüttich 1910. 79.
[3677] Lüttich 1910. 80.
[3678] Widukind 2009. 41.; HKÍF 220. (Almási Tibor)

magyarok, mihelyt megpillantották a páncélossereget, valóban úgy megfutamodtak, hogy nyolc mérföldön belül alig esett el vagy került fogságba közülük." A magyar táborban levő foglyokat kiszabadították.[3679] Liudprand tudósítása szerint Merseburg mellett került sor a döntő ütközetre, ahol a szászok rendezett hadsorokban egyszerre rohamoztak, és pajzsaikkal felfogták a magyarok nyílzáporát. Végül a magyarok elmenekültek a csatatérről, eldobálták fegyvereiket. A győztes szászok kiszabadították a foglyokat.[3680] *Henrik király 933. március 15-én aratta győzelmét, Riade (Ritterburg?) mellett, Merseburg város közelében*, vagy az Unstrut–Helme folyók találkozásánál. [3681] A német uralkodó győzelmét a nehézpáncélos lovasságnak, a zárt hadrendnek köszönhette. Bóna István szerint nem került sor csatára, és „amikor a szász páncéloslovasság rendezett sorokban megindult, az éhségtől és hidegtől amúgy is visszavonulásban levő magyarok táborukat, málhájukat, foglyaikat hátrahagyva pánikszerűen elmenekültek Szászországból és Türingiából."[3682] Az idézett források ezt az értelmezést nem támasztják alá. A források szerint a magyarok megkísérelték seregük összegyűjtését, a thüringiai csapatot meg is futamíthatták, a zárt csatarendben előrenyomuló szász páncélosok elől, a sikertelen nyílzápor után, azonban megfutamodtak. Ez a merseburgi vagy Riade melletti vereség nem okozott komoly sokkot a magyaroknak, hiszen a következő években töretlenül folytak a magyar portyák. Ugyanebben az évben, 933-ben egy magyar sereg Itáliában is portyázott.[3683] Ebben az alperiódusban egyre messzebb jutottak el a magyar csapatok, egy hadjárati évben több tartományba is betörtek, különböző irányokba is vezettek akciókat. Az intenzívebb hadjáratok növelték az ellenállást.[3684]

III. 1. 5. 2. 3. A váltakozó sikerű magyar hadjáratok (933–955)

A következő alperiódust Merseburgtól számíthatjuk Augsburgig, azaz 933-at követően 955-ig, a Lech-mezei vereségig.[3685] A 933-as merseburgi csatavesztés magyarázhatja, hogy a következő évben, 934-ben a magyarok nem nyugat, hanem délkelet felé koncentrálták erőiket és Bizánc ellen indítottak támadást.[3686] Bizánci híradás szerint 934. április havában támadtak a türkök (magyarok) és egész Konstantinápolyig pusztítottak. Végül egyezséget kötöttek velük, a foglyokat kiváltották.[3687] Az arab Maszúdi részletes leírása szerint a magyarok szövetkeztek a besenyőkkel Bizánc ellen. Tudósítása szerint egy mohamedán kereskedő sérelme miatt, továbbá egy bizánci város (W.l.n.d.r.) lakóinak támadása miatt indították a

---

[3679] Widukind 2009. 41–42.; HKÍF 222. (Almási Tibor)
[3680] Liudprand, Antapodosis II. 30, 31.; Gombos 1937–1938. II. 1473–1474.; MEH 231–231. (Horváth János)
[3681] A 933. évi magyar kalandozásra és a merseburgi, Riade-i vereségre vö. Lüttich 1910. 79–85.; Deér 1928. 24.; Hóman–Szekfű 1928. 140–141.; Darkó 1934. 67.; Fasoli 1945. 157–158.; Vajay 1968. 77.; Kristó 1980. 266–268.; Kordé–Petrovics 1989. 35–36.; Makk 1996a. 13.; Kovács 1996a. 87–88.; Kristó–Makk 2001. 117–118.; Veszprémy 2008b. 91–93.; Tóth 2010. 199.; Veszprémy 2014b. 48.; a csata helyszínére vö. legújabban Veszprémy 2014a. 87.
[3682] Bóna 2000. 39.
[3683] Vajay 1968. 79–80.; Kristó 1980. 266.; Makk 1996a. 13.; Kristó–Makk 2001. 118.
[3684] Tóth 2010. 200.
[3685] Ezt az időszakot számította második periódusnak Vajay Szabolcs is, vö. Vajay 1968. 82. o. 309. jegyzet
[3686] Összefoglalóan a 934. évi bizánci kalandozásra Deér 1928. 27.; Fasoli 1945. 161–162.; Kristó 1980. 268–271.; Kordé–Petrovics 1989. 36–38.; Makk 1996a. 16–17.; Bóna 2000. 62.; Tóth 2010. 200.
[3687] Georgius Monachos Continuatus, ÁMTBF 61.

háborút. A 60 ezerre becsült besenyő és magyar sereg csatát vívott a bizánci sereggel, amelynek létszámát, némi túlzással, 65 ezer főre (50 ezer bizánci és 15 ezer mohamedán) tette a muszlim történetíró. A csatában a nyílzáport alkalmazó nomád szövetségesek nagy vereséget mértek a bizánci hadra. Ezután elfoglalták a bizánci uralom alatt álló várost, és egészen Konstantinápolyig nyomultak, ahol a foglyokat kiválttatták a bizánciakkal ruháért, brokátért, selyemért.[3688] Györffy György feltevése szerint „ettől a hadjárattól kezdve számítható Bizánc és a vele szövetséges Bulgária évi adóztatása a magyar fejedelem részéről."[3689] A sikeres bizánci kalandozás mellett egy másik sereg nyugaton is portyázott, és a lotharingiai Metzig hatolt.[3690] A következő évben, 935-ben, ismét nyugatra helyeződött át a súlypont. Burgundiát, Aquitániát pusztították és Észak-Itáliára is rátámadtak. Itáliában Brescia városáig nyomultak, amely azonban visszaverte támadásukat.[3691] Míg a 936-os évben nincs adatunk magyar akcióra, a 937-es év ismét nagyszabású magyar hadjáratot hozott. Ez a 937. évi vállalkozás kapcsolatban áll azzal, hogy Németországban hatalomváltásra került sor. I. Henrik királyt, a merseburgi győzőt 23 éves fia, I. (Nagy) Ottó (936–973) követte Germania trónján.[3692] A magyarok az új király ellen próbálkoztak, adófizetést szerettek volna tőle kicsikarni. A német területek megtámadása azonban nem hozott eredményt. A magyarok Bajorországon áthaladva Frankföldet és Svábföldet dúlták, majd Frankföld keleti feléből betörtek Szászországba. Ottó király erős sereggel fellépett ellenük és nyugat felé, Metzig űzte őket. Germania után a kalandozók Franciaország felé fordultak, ahol szintén hatalomváltás következett be. Radulf halála (936) után a Provencei Hugo által támogatott Lajos, Együgyű Károly fia lépett a trónra. A magyarok előbb Lotharingiát, majd Burgundiát és Aquitániát dúlták. A portyák során ismét eljutottak az Atlanti-óceánig. Ezután Itália következett. A nagyszabású hadjáratsorozat bizonnyal nemcsak egy kalandozó sereg műve volt. A magyarok egészen Dél-Itáliáig, Capuáig és Nápolyig nyomultak. Sok kincset raboltak, foglyokat ejtettek, akiket kiválttattak.[3693] A következő évben, 938-ban újabb kísérletet tettek a magyarok Ottó király ellen az adó kikényszerítése érdekében. A magyarok nyáron támadtak, Thüringiát pusztították. Ezután Thüringia felől betörtek Szászországba, és Minden városáig hatoltak. A magyarok a Bode folyónál táboroztak le, és két irányba támadtak. Az egyik magyar seregrész Steterburg felé tört, de a városiak kitörtek és megfutamították a támadókat (938. szeptember). A másik seregrész északra vonult, ahol egy szláv kalauz egy mocsaras helyhez, Drömlinghez vezette őket, ahol bekerítették és elpusztították őket. Egy vezérüket elfogták, Ottó király elé vitték, aki nagy váltságdíjat kért érte. A magyarok ezután nem

---

[3688] Maszúdi híradására HKÍF 53–56. (Zimonyi István); MEH 100–103.(Czeglédy Károly); HKÍF 53–56. (Czeglédy Károly–Kmoskó Mihály)

[3689] Györffy 1977a. 149.

[3690] Annales Mettenses, Gombos 1937–1938. I. 158.; vö. Kristó 1980. 268.; Kordé–Petrovics 1989. 38.; Makk 1996a. 13.

[3691] A 935. évi hadjáratra vö. Flodoardus, Gombos 1937–1938. II. 927.; a kalandozásra Lüttich 1910. 85–86.; Kristó 1980. 271.; Makk 1996a. 13., Bóna 2000. 45.; Kristó–Makk 2001. 122.; Tóth 2010. 200–201.

[3692] Lüttich 1910. 87–88.

[3693] A 937. évi kalandozásra vö. Widukind, 2009. 52.; elemzésére vö. Lüttich 1910. 88–94.; Hóman–Szekfű 1928. 141–142.; Fasoli 1945. 164–171.; Kristó 1980. 271–275.; Kordé–Petrovics 1989. 38–41.; Makk 1996a. 13.; Kristó–Makk 2001. 122–123.; Tóth 2010. 201.

próbálkoztak tovább Szászország megtámadásával.[3694] Nemcsak katonai, hanem politikai szempontból is kedvezőtlen változások történtek 937–938-ban. A magyarokkal együttműködő Arnulf.bajor herceg meghalt (937), és Ottó király ellen lázadó fiát, Eberhardot elűzték. Az új bajor herceg, az Ottó királlyal együttműködő Berthold lett.[3695] Így a magyarok nem számíthattak tovább a bajorok együttműködésére. A 939-as évnél nem jegyeztek fel magyar akciót a források.[3696] A következő évben, 940-ben Itáliába törtek be a magyarok, de itt is vereségek érték őket. Róma közelében a rómaiakkal, majd Rietinél a langobárdokkal ütköztek meg, és vereséget szenvedtek.[3697] A 941-es évben nem tudunk magyar hadjáratról, bár tettek egy kísérletet balkáni (bizánci) kalandozásra, de a dunai átkelés nem járt sikerrel.[3698] A következő, 942. évben nagyobb vállalkozásra került sor. Egy magyar kalandozó sereg Itália ellen indult, de Hugó király a béke fejében 10 mérő pénzt ajánlott fel nekik, és vezetőt is adva melléjük, az Ibériai-félsziget felé küldte őket. A magyarok Dél-Franciaország felől támadtak, Katalónián keresztül vonultak. Előbb az északi keresztény területen pusztítottak, majd június 10-e táján betörtek a cordobai kalifátus területére. Városokat ostromoltak, pusztítottak. Június 25-e táján értek Barbastro városához, elfogták Barbastro várának urát, akit később kiváltottak. Június végén Huesca városát érték el, július 7-én pedig Léridához érkeztek, amelyet nyolc napig ostromoltak sikertelenül. Ezután július végén visszavonultak. A visszavonulókat vagy az egyesült katalán erők tizedelték meg, vagy a frankok Dél-Franciaországban.[3699] A 943-as évben két irányba is indult kalandozó had. Betörtek az immár ellenséges bajor területre, de vereséget szenvedtek augusztus 12-én Welsnél, a Traun folyó mellett Berthold herceg bajor és karantán csapataitól.[3700] Egy másik kalandozó had a Bizánci Birodalomra támadt 943 áprilisában. Theophanész patrikiosz békeszerződést kötött velük, amely öt évre szólt.[3701] A növekvő németországi ellenállás, illetve az itáliai (946–947) és bizánci (947–948) békekötések magyarázhatják, hogy négy évig, 947-ig nem tudunk újabb magyar kalandozó akcióról. Ekkor az itáliai belharcokba ismét beavatkoztak a magyarok. Provence-i Hugo lemondott itáliai királyságáról fia, Lothar javára, akit összeházasított II. Burgundiai Rudolf lányával. Lothar ellen I. Berengár unokája, II. Berengár lépett fel, aki a magyarokat segítségül hívta. Falicsi fejedelem unokaöccse, Taksony vezetésével nagy sereggel megjelentek a magyarok, akik három hónapig dúltak

---

[3694] A 938. évi kalandozásra vö. Widukind 2009. 56–57.; HKÍF 223. (Almási Tibor); elemzésére Lüttich 1910. 94–97.; Hóman–Szekfű 1928. 142.; Kristó 1980. 275–276.; Kordé–Petrovics 1989. 42.; Makk 1996a. 13.; Bóna 2000. 39–40.; Kristó–Makk 2001. 123–124.; Tóth 2010. 201.

[3695] Lüttich 1910. 94–95.; Kristó 1980. 279.; Bóna 2000. 40.; Kristó–Makk 2001. 124.

[3696] Bóna az általában 940-re tett itáliai akciót kapcsolta ehhez az évhez, Bóna 2000. 46.

[3697] Pauler 1900. 73.; 173. o. 110. jegyzet; Kristó 1980. 276–277. ; Makk 1996a. 13.; Kristó–Makk 2001. 124.

[3698] Kristó 1980. 277.; Kristó–Makk 2001. 125.

[3699] A 942. évi itáliai kalandozásra vö. Liudprand, Gombos 1937–1938. II. 1474.; MEH 233. (Horváth János); a 942. évi ibériai kalandozásra Ibn Hajján, vö. HKÍF 61–63. (Czeglédy Károly); Elter 2009. 61–64, 86–89.; elemzésére legutóbb vö. Makk 2010. 21–26.; vö. még Kordé–Petrovics 1989. 42–43.; Makk 1996a. 13.; Bóna 2000. 49–50.; Kristó–Makk 2001. 125.; Tóth 2010. 202.; Veszprémy 2014b. 49.;.a nyugati források alapján korábban tévesen 943-ra tette az itáliai és ibériai kalandozást Hóman–Szekfű 1928. 142.; Kristó 1980. 279–280.

[3700] Kristó 1980. 277–279.; Kordé–Petrovics 1989. 43.; Makk 1996a. 103–14.; Bóna 2000. 40.

[3701] Georgius Monachus Continuatus, ÁMTBF 61–62.; vö. még Kristó 1980. 280.; Kordé–Petrovics 1989. 43.; Makk 1996a. 17.; Kristó–Makk 2001. 125–126.

Itáliában, egészen Apuliáig fosztogatva. A magyarokat behívó II. Berengár 10 mérő pénzt adott nekik a béke fejében.[3702] A következő évben, 948-ban bajor területre törtek be a magyarok. Támadásuk kiváltó oka az volt, hogy elhunyt Ottó király szövetségese, Berthold herceg, akinek helyébe Henrik lépett. A magyarok szerettek volna újra befolyást szerezni Bajorországban, de a Taksony vezette sereg Nordgowe (Nordgau) területén, Flozzunnál (oberpfalzi Floss?) vereséget szenvedett a bajoroktól.[3703] A bajor–magyar összecsapások folytatódtak 949–950-ben, jobbára bajor sikerekkel.[3704] Henrik bajor herceg az Enns folyón túli magyar szállásterületre is betört.[3705]

951-ben a magyarok szokatlan útvonalat kényszerültek választani. Mivel az ellenséges bajorok elzárták az utat Németország felé, Itálián keresztül törtek be Franciaország területére, Aquitániába. Aquitániát nyáron pusztították, majd Itálián keresztül tértek haza. Így is kudarc érte őket. Henrik bajor herceg 951 novemberében a Ticino folyó mellett vereséget mért rájuk.[3706] Mivel I. Ottó német király uralmát kiterjesztette Észak-Itáliára, és a magyar–bajor határvidékekre korlátozódó, közeli kalandozások pedig egyre inkább vereséggel végződtek, a nyugati portyákra kevesebb lehetőség nyílt. A „Kelet-Ausztriából nyugatra vezető utak sok száz kilométer szélességben elzáródtak a magyarok előtt."[3707] A magyaroknak csak akkor lett volna esélyük hadjárataik folytatására, ha fokozott erőfeszítéssel, nagy erők mozgósításával kitörnek ebből az elszigeteltségből. Az I. Ottó ellen kitört 953. évi belső lázadás – fia, Liudolf sváb herceg és veje, Vörös Konrád lotharingiai herceg, akiket főleg Ottó itáliai politikája fordított az uralkodó ellen – lehetőséget biztosított a magyaroknak arra, hogy bekapcsolódjanak a német belháborúba. A kalandozó sereg Bulcsú vezetésével 954-ben a fellázadt német hercegek kérésére tört be német területre. A magyarok Karintián keresztül nyomultak be Bajorországba, majd Frankföldre. Az ellenük vonuló Ottó király elől kitértek, és Liudolf herceg tovább irányította őket nyugat felé. A magyarok március elején már átkeltek a Rajnán. Ezután Wormsban, a másik lázadó herceg, Vörös Konrád támogatását élvezték, aki saját ellenfelei ellen küldte őket. Később a magyarok elváltak Konrádtól, és Gembloux, Tournai (mai Belgium – T. S. L.) területén pusztítottak. Április 6-án Cambrai városát vették ostrom alá. Az ostrom során Bulcsú rokonát megölték, fejét kitűzték a városfalra. A magyarok minden zsákmányt és foglyot hajlandóak lettek volna a fejért cserébe átadni, de a városiak elutasították az ajánlatot. Ezután Franciaország területén (Reims, Metz stb.) pusztítottak, majd Burgundiába mentek, és Észak-Itálián át tértek vissza hazájukba.[3708]

[3702] A 947. évi itáliai kalandozásra vö. Liudprand, In: Gombos 1937–1938.1474., MEH 233. (Horváth János); Fasoli 1945. 179., Kristó 1980. 280–281.; Kordé–Petrovics 1989. 43.; Makk 1996a. 14.; Bóna 2000. 46.; Kristó–Makk 2001. 126–127.; Tóth 2010. 203.

[3703] Fasoli 1945. 182–183.; Kristó 1980. 281–282.; Kordé–Petrovics 1989. 44.; Makk 1996a. 14.; Bóna 2000. 40.; Kristó–Makk 2001. 128.

[3704] A 949-951 közti bajor-magyar harcokra vö. Fasoli 1945. 183.; Kristó 1980. 282–283.; Kristó–Makk 2001. 128.; Tóth 2010. 203.

[3705] Kristó 1980. 283.; Makk 1996a. 14.; Kristó–Makk 2001. 128.

[3706] A 951. évi kalandozásra Lüttich 1910. 97–98.; Kristó 1980. 283–284.; Kordé–Petrovics 1989. 44.; Makk 1996a. 14.; Kristó–Makk 2001. 129.; Tóth 2010. 203.

[3707] Kristó 1985a. 78.

[3708] A 954-es hadjáratra Lüttich 1910. 98–101.; Kristó 1980. 284–288.; Kristó 1985a. 78–80.; Kordé–Petrovics

A 954. évi kalandozás sikerén felbuzdulva 955-ben újabb nagyszabású hadjáratra került sor. A cél valószínűleg Franciaország lett volna, de ehhez keresztül kellett vonulni Németországon. A magyarok júliusban követeket küldtek Ottó királyhoz, de megegyezésre nem került sor, bár a király ajándékkal küldte el a követeket. A tavasz folyamán, Ottó királynak meghódolt lázadó fia, Liudolf és veje, Vörös Konrád. A lázadó bajor grófokat Ottó legyőzte a mühldorfi csatában, Regensburg városát bevette. Ottó király kemény kézzel rendet teremtett, a német polgárháború véget ért. Így a támadó magyarok szövetséges nélkül maradtak. Bulcsú fővezérletével nagy sereggel támadtak július közepén. Egy kései forrás, Aventinus szerint Bulcsú vezetése alatt négy magyar alvezér (Lél, Sur, Csaba és Taksony) tevékenykedett.[3709] Valószínű, hogy nagyszabású vállalkozásról lehetett szó, amelyben legalább négy–öt törzs, vagy akár az egész magyar törzsszövetség haderejének részvételét feltételezhetjük.[3710] A Sankt Gallen-i Évkönyvek szerint a magyarok száma „százezerre rúgott", ami erős túlzás.[3711] A magyarok Bajorországban dúltak, a Dunától a Fekete-Erdőig, majd átkeltek a Lech-folyón, és Svábföldet pusztították.[3712] Ezután, augusztus elején ostrom alá vették Augsburg városát, amelyet Udalrich (Ulrich) püspök védelmezett. A magyarok gyors rohamokkal próbálták meglepni a védőket, és kicsalni őket. Majd augusztus 8-án a város keleti kapuján próbáltak rohammal behatolni. A rohamot vezető magyar vezér eleste után a magyarok visszatértek táborukba. Augusztus 9-án ostromgépekkel is támadtak a magyarok, hogy előkészítsék az újabb rohamot a város ellen. Ekkor jelent meg Augsburg városa közelében Ottó király nyolc légióból (bajor, frank, sváb, cseh és szász) álló felmentő seregével. Widukind leírása szerint a felvonuló had első három légióját Henrik herceg bajorjai alkották, a negyedik légiót a Vörös Konrád herceg vezette frankok, az ötödik, a szász királyi légiót maga Ottó király irányította, a hatodik és hetedik légió svábokból állt, és leghátul, a cseh légió válogatott ezer vitéze haladt a málhával.[3713] Összességében Ottó seregét legkevesebb 3–4 ezerre, de inkább 8 ezer főre becsülhetjük. A magyarok ellene fordultak és *augusztus 10-én, Szent Lőrinc napján, az Augsburg melletti Lech-mezején döntő csatára került sor*. Widukind tudósítása szerint a magyarok indították a csatát, „átkeltek a Lech folyón, és a hadsereget megkerülve az utolsó légiót [ti. a cseheket] kezdték el nyugtalanítani nyilaikkal, majd hatalmas kiáltozások közepette rohamot indítottak, s miután egyeseket levágtak, másokat foglyul ejtettek, a légió többi fegyveresét – a teljes málhát hatalmukba kerítve – megfutamították."[3714] A magyarok tehát kezdetben váratlan támadásukkal sikereket értek el. Ott támadtak, ahol nem számítottak rájuk, megfutamították az utóvédet képező cseh légiót, amely átmenekült a Lech folyón. Ezután szétszórták a svábok kétlégiónyi seregét is.

1989. 44–45.; Makk 1996a. 14.; Bóna 2000. 51–52.; Kristó–Makk 2001. 130–133.; Tóth 2010. 204.; Veszprémy 2014b. 50–51.

[3709] Aventinus, vö. Gombos 1937–1938. I. 355, 356.

[3710] Kristó 1985a. 95.

[3711] Sankt Galleni Évkönyvek, vö. Gombos 1937–1938. I. 199.; MEH 256. (Horváth János)

[3712] Augsburgi Gerhard, vö. Gombos 1937–1938. III. 2615.; MEH 258. (Horváth János); HKÍF 234. (Sebők Ferenc)

[3713] Widukind, vö. Gombos 1937–1938. III. 2663.; MEH 253. (Horváth János); HKÍF 224–225. Almási Tibor)

[3714] Widukind, Gombos 1937–1938. III. 2263.; HKÍF 225. (Almási Tibor); Kristó 1985a. 90., Kristó 1980. 290.

Ekkor Ottó király, felismervén, hogy „az ütközet az ellenkező oldalon zajlik, s hogy az utóvédcsapatok veszélyben forognak, oda irányította Konrád herceget a negyedik légióval, aki a foglyokat kiszabadította, kiragadta a zsákmányt birtokukból, s messzire űzte az ellenfél fosztogató csapatait."[3715] A leírásból kitűnik, hogy a magyarok a hátvédet képező cseh és a két sváb légió legyőzése után zsákmányolni kezdtek. Ezt használta ki Ottó király, aki ellentámadásra küldte Konráddal a frank légiót. Konrád herceg sikerrel járt, megfutamította a zsákmányoló magyarokat, és kiszabadította a magyarok által ejtett foglyokat. Widukind leírása szerint maga Ottó király is beavatkozott a küzdelembe, támadást indított a magyarok ellen. A szász történetíró leírása szerint Ottó király buzdító beszédet is intézett katonáihoz, és ezután „a legbátrabb katona és a legjobb hadvezér kötelességét teljesítve ő fordította elsőként lovát az ellenség felé."[3716] Közelharcra került sor, amelyben a magyarok alulmaradtak. A magyarok a Lech folyó túlsó partjára átkelve, táboruk irányába menekültek. Ottó csapataival üldözte a megfutamodó magyarokat, akik közül sokan a vízbe vesztek. A német uralkodó elrendelte, hogy a gázlókat és réveket őrizzék az ellenséggel szemben. Az üldözés során, és a következő napokban érte a menekülő magyarokat a legnagyobb veszteség.[3717] Sok foglyot ejtettek, köztük volt Bulcsú, Lél és Súr, akiket Henrik bajor herceg megtorlásul felakasztott Regensburgban.[3718] A győztes német seregnek jelentős veszteségei voltak, Vörös Konrád frank herceg, és más előkelők is elestek a véres csatában.[3719] A vereség, három vezérük kivégzése lélektani sokkot okozott a magyaroknak, elrettentette őket a nyugati kalandozásoktól. Ebben az alperiódusban szaporodtak a katonai kudarcok, főleg Németország ellenállása fokozódott. Augsburg e folyamat betetőzése volt.

III. 1. 5. 2. 4. A kalandozó hadjáratok visszaszorulása (955–970)

Az utolsó másfél évtizedben, az Augsburgtól Arkadiopoliszig (955–970) tartó időszakban a kalandozások száma erősen gyérült. Ebben az időszakban csak déli–délkeleti, a Bizánci Birodalom irányába folytatott akciókról van tudomásunk. Először 959-ben, húsvétkor indult egy magyar hadjárat, amelynek során Bizáncig hatolt egy magyar sereg és sok zsákmányt szerzett. Bíborbanszületett Konsztantinosz hadvezérét, Pothor Argyrosz patrikioszt küldte el egy sereggel ellenük. A bizánciak éjszaka a magyarokra törtek és levágták őket.[3720] A krónikakompozíció Aport említette a Bizánc elleni portyázó sereg

---

[3715] Widukind, Gombos 1937-1938. 2263., HKÍF 225–226. (Almási Tibor); MEH 253–254. (Horváth János)
[3716] Widukind, Gombos 1937–1938. 2263.; HKÍF 226–227. (Almási Tibor); MEH 254. (Horváth János)
[3717] Kristó 1985a. 92–93.
[3718] Widukind 2009. 90–93.; Augsburg ostromára vö. Medieval Warfare 2010. 96–97. (Bowlus, Ch. A.); a 955-ös hadjáratra és az augsburgi, Lech-mezei csatára vö. Lüttich 1910. 150–165., Hóman–Szekfű 1928. 150–151.; Darkó 1934. 67–73.; Bogyay 1955.; Kristó 1980. 288–292.; Kristó 1985a. 81–102.; Kordé–Petrovics 1989. 46–59., Makk 1996a. 14.; Kellner 1997.; Bóna 2000. 53–55.; Kristó–Makk 2001. 133–143.; Bowlus 2006.; Veszprémy 2008b. 95–97.; Tóth 2010. 204–205.; Veszprémy 2014b. 51.
[3719] Bóna 2000. 54.
[3720] Theophanész Continuatus, ÁMTBF 69.; a Botond-törzshöz kapcsolta Deér 1928. 28., a 959-es bizánci kalandozásra vö. Kristó 1980. 293–294.; Kordé–Petrovics 1989. 59–60.; Makk 1996a. 23.; 958-ra tette Bóna 2000. 63.; Kristó–Makk 2001. 147–148.; Tóth 2010. 205.

vezéreként.[3721] Anonymus szerint Botond Bizánc kapuját törte be.[3722] Kézai Simon is megemlékezett Botond hőstettéről, aki legyőzött egy görög vitézt, és bárdjával rést ütött Bizánc kapuján.[3723] A két évvel későbbi, 961. évi magyar hadjárat nem volt sikeres. Ekkor a magyarok Thrákia ellen támadtak, és Marianosz Argyrosz patrikiosz, a thrákiai thema főparancsnoka győzte le őket, sok foglyot ejtett.[3724] Felmerült, hogy 964-ben és 965-ben is sor került egy-egy kalandozó akcióra Bizánc ellen. Péter bolgár uralkodó engedte át a magyarokat Bizánc felé.[3725] 968-ban kisebb magyar hadjárat folyt, amelynek során foglyokat ejtettek bizánci területen, Makedóniában. Egy újabb akció során a kalandozó magyarok közül is többen fogságba estek.[3726] Egyes feltevések szerint, 969-ben is volt egy magyar támadás Bizánc ellen.[3727] A következő évben, 970-ben, nagyszabású vállalkozásra került sor Bizánc ellen. A magyarok szövetségesként vettek részt a hadjáratban. Szvjatoszláv kijevi rusz uralkodó 968–969-ben Bulgáriát támadta, majd 970-ben Bizánc ellen vonult. Szvjatoszláv seregéhez csatlakoztak a bolgárok, a besenyők és a magyarok is. Az oroszokból, besenyőkből, bolgárokból és magyarokból álló, 30 ezer főre tehető, szövetséges had 970 őszén döntő vereséget szenvedett Arkadiopolisz (Arkadiopolis) váránál a 12 ezer fős felmentő bizánci hadtól, amelyet Joannesz Tzimiszkész császár hadvezére, Bardasz Szklérosz vezetett. A bizánci had előbb cselvetéssel, színlelt meneküléssel a besenyőket győzte le. Majd hosszabb ideig eldöntetlen volt a csata kimenetele, végül a szövetségesek megfutamodtak és nagy vereséget szenvedtek. A bizánci források túlzó leírása szerint a több tízezernyi barbárból mindössze néhány menekült meg.[3728] Az *arkadiopoliszi vereség* a magyarokat is sújtotta, a veszteséget az augsburgi kudarchoz hasonlították,[3729] és 970-ben végleg lezárult a kalandozó hadjáratok korszaka.

III. 1. 5. 3. A magyar hadjáratok okai, keretei

A magyar kalandozások túlnyomó többségükben sikeresek voltak, bár olykor-olykor kisebb-nagyobb kudarcok, vereségek is értek egy-egy csapatot vagy akár nagyobb sereget is. Megtévesztő lenne azonban kudarcokat hangsúlyozni, mert sikeres vállalkozás esetén a források jobbára csak a pusztításról, a magyarok megjelenéséről emlékeztek meg. A magyar sikerek egyik oka a korabeli Európában szokatlannak mondható *könnyűlovas, nomád*

[3721] A krónikakompozíció mondájára vö. SRH I. 310.; MEH 192–193. (Györffy György)
[3722] Anonymus Botond-mondájára vö. SRH I. 87.; MEH 167. (Pais Dezső)
[3723] Kézai Simon Botond-mondájára. SRH I. 171–172. 310–311.; MEH 192–193. (Györffy György)
[3724]Theophanész Continuatus, ÁMTBF 69.; Leon Diakonos, ÁMTBF 72.; a 961-es kalandozásra összefoglalóan vö. Kristó 1980. 294–295.; Kordé–Petrovics 1989. 60.; Makk 1996a. 23.; Bóna 2000. 64.; Kristó–Makk 2001. 149.; Tóth 2010. 205.
[3725] Kristó–Makk 2001. 149.
[3726] Liudprand, Gombos 1937–1938. II. 1475–1476.; vö. még Kristó 1980. 295–296.; Kristó–Makk 2001. 150.
[3727] Kristó–Makk 2001. 150.
[3728] Az arkadiopoliszi csatára, Ióannész Szkülitzész tudósítására vö. ÁMTBF 86–89.; összefoglalóan Deér 1928. 28.; Hóman–Szekfű 1928. 152.; Kristó 1980. 298.; Kordé–Petrovics 1989. 61.; Makk 1992. 18.; Makk 1996a. 25.; Bóna 2000. 64.; Kristó–Makk 2001. 151.; Makk 2001. 130–138.; Tősér 2004. 595–611.; Medieval Warfare 2010. 58–59. (Sullia, D. F.)
[3729] Kristó–Makk 2001. 151.

harcmodorban rejlik. A bizánciak által türköknek nevezett magyarok hadviselését VI. (Bölcs) Leó Taktika című művében úgy jellemezte, hogy „jobbára a távolharcban, a lesbenállásban, az ellenség bekerítésében, a színlelt meghátrálásban és visszafordulásban és a szétszóródó harci alakulatokban lelik kedvüket.”[3730]A nomád magyar harcosok négyféle támadó fegyverrel rendelkeztek; íjjal/nyíllal, kopjával és szablyával/karddal, továbbá harci baltával. Egyedüli védőfegyverük a felsőtesthez simuló bőrvért volt.[3731] E keleti, steppei harcmodor legfontosabb kelléke a távolsági harcra kiválóan alkalmas, kb. 110 cm húrhosszúságú, összetett–visszacsapó íj volt, amellyel a magyarok mesterien tudtak bánni. Jellemző volt a lapos, kétélű, hosszúkás, vagy a széles, rombusz vagy deltoid alakú nyíl. A nyilakat a lapos, hengeralakú nyíltartó tegezben tartották.[3732] E nyilakkal kb. 200 méter távolságból tudtak nyílzáport zúdítani az ellenségre. Egy íjász kb. 12–15 lövést adhatott le percenként.[3733] A fegyverhez kapcsolódó rekonstrukciós kísérletek alapján megállapítható, hogy a korabeli harcászat csúcsát jelentette. [3734] A könnyűlovas magyar íjászok sorozatlövéseikkel az ellenséges sereget megbontották, és nagy veszteségeket okoztak ellenfeleiknek, megsebesítették vagy megölték őket, illetve lovaikat. Regino krónikájában azt írta a honfoglaló magyarokról, hogy több ezer embert „nyilakkal pusztítottak el, amelyeket oly gyakorlottsággal lőnek ki szaruíjaikból, hogy lövéseiket bajosan lehet elhárítani.”[3735] Ha a magyarok íjaikat valamilyen ok miatt nem tudták használni, könnyen pánikba estek. Ez történt a 954. évi kalandozás során, amikor „nagy eső következett, amely megakadályozta a nyilazásban jártas népet az íjhúrok kifeszítésében.”[3736] A távolharc példájaként Maszúdi 934. évre vonatkozó leírását idézhetjük. Eszerint a bizánciak ellen vívott csatában a „nyílzápor lett az oka a bizánciak megfutamodásának,” a magyar és besenyő lovasosztagok jobbról és balról száguldozva, felváltva nyilazták a bizánci hadrend két szárnyát és derékhadát. Ez a bizánci hadrend felborulásához és vereségéhez vezetett.[3737] A távolharc másik fegyvere a kopja volt. Ez két részből állt, a kétszárnyú, kb. 30 cm-es vaspengéből és a kerek/szögletes köpüből, amelybe a kopja nyelét, a farudat helyezték el.[3738] Egy másik nézet szerint hajító- vagy dobólándzsáról lehet szó, amelyet a közelharcban használtak.[3739] A közelharc legfőbb fegyvere a szablya volt. A magyar szablya ferde markolatú, enyhén görbülő, és kétélű volt, vagy fokéllel látták el.[3740] A közelharcban „kétkarú” harci baltákat is használhattak.[3741]

[3730] ÁMTBF 20.; HKÍF 106. (Moravcsik Gyula)
[3731] A magyarok fegyverzetére összefoglalóan Darkó 1934. 29–41.; Kovács 1996a. 92–106.; Töll 2008. 17–24.
[3732] Darkó 1934. 34, 37.; Kovács 1986. 224–230.; Kovács 1996a. 94–98.; Töll 2008. 17–20.
[3733] Töll 2008. 18–19.; vö. még Veszprémy 2014b. 52–53.
[3734] Igaz 2010. 290–291.
[3735] SRG Regino 133.; HKÍF 199. (Kordé Zoltán)
[3736] Folcuin, vö. MGH SS IV. 67.; HKÍF 231. (Kordé Zoltán); a 954. évi kalandozásra vö. Fasoli 1945. 186–195.; Kristó 1980. 284–288.
[3737] Maszúdi tudósítására vö. HKÍF 54–56. (Czeglédy Károly–Kmoskó Mihály); a 934. évi kalandozásra vö. Fasoli 1945. 161–162.; Kristó 1980. 268–271.
[3738] Darkó 1934. 38.
[3739] Kovács 1986. 230–231.; Kovács 1996a. 98.; Töll 2008. 22.
[3740] Darkó 1934. 30–34.; Kovács 1986. 232–234.; Kovács 1996a. 98–100.; Töll 2008. 20–21.
[3741] Kovács 1986. 237–238.; Kovács 1996a. 100–101.; Töll 2008. 22.

A magyarok sereg felállításában az egyik elv az volt, hogy csata előtt tömör és egyenletes arcvonalat alkottak, hogy az ellenség ne észlelje tagolásukat. Az egyenes első harcvonal mögött volt második, sőt néha harmadik harcvonal is. A hátulsó részeket, harcvonalakat néha dombok, erdők, bozótok mögött rejtették el.[3742] A csatában ék alakú harcrendet is alkalmaztak. A csata bevezetésekor ezek az ékek egymást felváltva támadtak az ellenség harcvonalára, és nyílzáporral próbálták azt megbontani.[3743] Fontos része volt a magyar lovasnomád haditaktikának a színlelt megfutamodás, a cselvetés. Az első vonalban levők színleg megfutottak, majd visszavonulás közben hátrafelé nyilaztak, hogy kellő távolságban tartsák az üldözőket. Majd előjöttek rejtekhelyeikről a lesben álló csapatok, oldalba és hátba támadták az ellenséget. Az üldözöttek is megfordultak, és újra támadtak.[3744] A magyarok sokszor a lesvetéssel arattak győzelmet. Regino szerint „gyakran tettetnek menekülést," s „általában a heves küzdelem közepette abbahagyják a harcot, s kevéssel ezután a menekülésből visszatérnek az ütközetbe, úgyhogy amikor már győztesnek hinnéd magadat, akkor kerülsz a legnagyobb veszélybe."[3745] A magyar lesvetésre Liudprand szolgáltat kiváló példát a 910. június 12-i, magyar győzelemmel végződő, ún. első augsburgi csata leírásában.[3746] A magyarok lovasnomád harcmodorával függ össze, hogy nagyszámú lóval vonultak hadjárataikra. Bölcs Leó császár leírása szerint „követi őket nagy csapat ló, mén és kanca, részint táplálékul és tejivás végett, részint pedig sokaság látszatának keltése végett." Csata esetén „egy kötélre vévén a felesleges lovakat, hátul a csatasor mögött annak védelmére helyezik el."[3747] A magyarok szinte összenőttek lovaikkal. Regino némi túlzással azt említette, hogy „minden idejüket lovaikon töltik; azokon szoktak utazni, tartózkodni, gondolkodni és beszélgetni."[3748] A lovak fontosságát jelzi, hogy Bölcs Leó szerint a magyaroknak „hátrányos a legelő hiánya, tekintve a magukkal vitt lovak sokaságát." A lovasnomád harcmodor gyengéire is rámutatott a bizánci császár. Eszerint „ütközet idején főleg a hadirendben álló gyalogos alakulat fog nagy kárt tenni bennük, amely ártalmukra van nekik, akik lovasok és lóról le nem szállnak, mert gyalogosan nem képesek helytállni, minthogy lóháton nőttek fel." A magyarok a közelharcban sem tűnhettek ki, hiszen Bölcs Leó szerint „hátrányos nekik a fegyveres kézitusa is."[3749] A magyarok nem jeleskedtek várak, erődített városok ostromában sem. Regino szerint a magyarok nem tudnak „körülzárt városokat ostrommal bevenni."[3750] A magyarok ritkán vették ostrom alá a fallal körülvett városokat, és ezek az ostromok is jobbára sikertelenek voltak. Így például 942-ben nem tudták elfoglalni az ibériai Lérida városát, 954-ben Cambrait, 955-ben Augsburgot. A

[3742] Darkó 1934. 45–46.
[3743] Darkó 1934. 48–49.; Kovács 1996a. 86.
[3744] Darkó 1934. 49.; Kovács 1996a. 85–86.
[3745] SRG Regino 133.; HKÍF 198. (Kordé Zoltán)
[3746] Liudprand, Antapodosis II. 4. vö. SRG Liudprand 38-39.; a 910. évi hadjáratra összefoglalóan vö. Fasoli 1945. 122–125.; Vajay 1968. 48–49.; Kristó 1980. 239–241.; Torma 2012. 466–467.; Veszprémy 2014. 81–82.
[3747] ÁMTBF 19, 20.; HKÍF 105, 106. (52, 57. caput)
[3748] SRG Regino 133.; HKÍF 199. (Kordé Zoltán)
[3749] ÁMTBF 21.; HKÍF 107. (62, 63. caput–Moravcsik Gyula)
[3750] SRG Regino 133.; HKÍF 198. (Kordé Zoltán)

portyázó magyar hadviselésnek része volt a falvak, települések felégetése. A 899. évi itáliai kalandozás során a Velencéhez tartozó „Cittanuovát, ahonnan elmenekült a lakosság, hamvasztották el tűzzel, azután Equiliót, Finét, Chioggiát és Capo d'Arginét perzselték fel."[3751] A 926. évi kalandozás során, a magyar sereg egészen a Bodeni-tóig „mindenfelől tűz gyújtásával a falvak összes épületét elpusztította."[3752] A 955. évi kalandozás idején „az Iller folyóig terjedő igen nagy részt" tették a tűz martalékává.[3753] Gyakran estek a gyújtogatás áldozatául a templomok. Ennek oka az volt, hogy a lakosság a templomokba menekült, illetve a magyarok a templomok felhalmozott kincseit próbálták megszerezni. Cambrai sikertelen ostromán felbőszülve, a templomot igyekeztek felgyújtani, és „égő nyílvesszőket lőttek a templom tetejére."[3754]

A magyar kalandozások sikereinek másik okát a *keresztény Európa megosztottságában* kereshetjük, amely miatt sokáig képtelen volt eredményes ellenállást kifejteni a kalandozó magyar lovasokkal szemben. A 843 után felbomló Frank Birodalom helyébe lépő nyugati (francia) és keleti frank (német) állam, valamint Itália belviszonyait állandó anarchia, belviszály jellemezte. Az állandó belháborúk kedveztek a portyázó magyaroknak, akik szívesen ajánlkoztak fel szövetségesként a szállásterületüktől távoli vidéken viselt kalandozás esetén, hiszen ez megkönnyítette dolgukat. Már a 9. század végi frank–morva háborúk során mind Arnulf király, mind pedig a vele szemben álló Szvatopluk morva fejedelem felbérelte a magyarokat egy-egy hadjárat erejéig.[3755] Bölcs Leó császár a 894-ben kiújuló bizánci–bolgár háborúban alkalmazta szövetségesként a magyarokat.[3756] 899-ben Arnulf császár Itáliába irányította magyar szövetségeseit, Berengár itáliai király ellen.[3757] Később, 921–922-ben már Berengár szövetségeseiként harcoltak a magyarok Itáliában.[3758] Valószínűleg a francia belviszályokba is beavatkoztak (917, 919, 924).[3759] 954-ben az I. Ottó ellen lázadó német hercegek felkérésére indították meg kalandozó hadjáratukat.[3760] Az uralkodók gyakran alkalmaztak magyar szövetséges csapatokat a belháborúk során. A kaotikus európai politika szerves részévé váltak a magyar portyázások. Az egymással vetélkedő uralkodók rászorultak a veszedelmes szövetséges segítségére, jóllehet tisztában lehettek ennek veszélyeivel.

[3751] Johannes diaconus Venetus, vö. MGH SS VII. 22.; Gombos 1937–1938. II. 1313.; HKÍF 240. (Szegfű László); a 899-900. évi itáliai hadjáratra vö. Fasoli 1945. 91–111.; Vajay 1968. 29–31.; Kristó 1980. 205–212.; Cave 1995. 138–140.

[3752] Hartmann, Vita sancti Wiborada, vö. MGH SS IV. 454.; HKÍF 204. (Blazovich László); a 926. évi kalandozásra Vajay 1968. 74–77.; Kristó 1980. 259–265.

[3753] Gerhard, Vita sancti Udalrici, vö. MGH SS IV. 401.; HKÍF 234–254. (Sebők Ferenc)

[3754] Gesta episcoporum Cameracensium, vö. MGH SS VII. 429.; HKÍF 244. (Kordé Zoltán)

[3755] A magyarok 892. évi felbérelésére vö. Fuldai Évkönyv, SRG AF 121.; HKÍF 188. (Géczi Lajos); a szakirodalomban Vajay 1968. 21–22.; Kristó 1980. 151–152.; Tóth 1996f. 10–11.; a 894. évi kalandozásra vö. Fuldai Évkönyv, SRG AF 125.; HKÍF 190. (Géczi Lajos); a magyarok 894. évi morva felbérelésére vö. Györffy 1977c. 128–129.; Kristó 1996g. 177–178.

[3756] A magyarok felbérelésére a bolgárok ellen vö. Georgius Monachus Continuatus, vö. ÁMTBF 59, 63.; Macartney 1930. 178.; Kristó 1980. 175–189.; Cave 1995. 114–117.; Tóth 1996f. 13–19.

[3757] Theotmár salzburgi érsek 900 tavaszán írott levele alapján, Györffy 1977c. 132.; Kristó 1996g. 198.

[3758] Liudprand, Antapodosis, vö. SRG Liudprand 64–65.; Gombos 1937–1938. II. 1473.; MEH 231. (Horváth János); a 921-922. évi kalandozásra összefoglalóan vö. Vajay 1968. 64.; Kristó 1980. 250–254.

[3759] E feltevésre Vajay 1968. 60–61, 62, 67–68.; megkérdőjelezésére Kristó 1980. 247, 250, 253–254, 257–259.

[3760] Folcuinus, vö. Gombos 1937–1938. II. 932.; vö. még Kristó 1980. 284–285.

Liudprand Arnulf császár magyarokkal való szövetkezését olyan bűnnek tekintette, amely „egész Európa pusztulását okozta.”[3761] Újabban Veszprémy László hangsúlyozta, hogy a helyei politikai erőkkel is együtt tudtak működni.[3762]

Fontos kérdés e *hadjáratok motivációja*, azaz hogy milyen okok késztették a magyarokat a rendszeres, ismétlődő *periódikus mozgásra*: a szállásterületről való kirajzásra az év első hónapjaiban, majd az oda való visszatérésre az év vége felé. A történetírásban több magyarázat is felmerült. A marxista felfogás szerint az új, Kárpát-medencei hazában jóval kisebb területre szorult vissza a fő gazdasági tevékenység, a legeltető állattartás. A pásztortársadalom válsága eredményezte a kalandozásokat, amelyekben a termelésből kiszorult elemek vettek részt.[3763] Egy másik hipotézis azt hangsúlyozta, hogy a magyar hadjáratok diplomáciailag jól előkészített, tudatos vállalkozások voltak. A magyarok felkérésre vonultak hadba, és szövetségeseiket igyekeztek jól megválasztani. Ezek az akciók előkészítették az új haza birtokba vételét, majd annak megvédését célozták, a későbbiekben pedig az európai politikában való tevékeny részvételt szolgáló vállalkozásokká váltak.[3764] Egy elmélet szerint a kalandozók nem azonosíthatók a félnomád állattartó és földművelő magyar köznéppel, hanem inkább a harcos középréteggel, a „jobbágyokkal.” A kalandozók hada a főemberek katonai kíséretéből, a nagyobb állatvagyonnal, legelővel és szállással rendelkező „bőség” ifjaiból és a katonai segédnépekből (kabarok) állt össze. „A kalandozásoknak zsoldpótló és közvetve a fejedelmi hatalmat biztosító szerepe volt.”[3765] Egy felfogás szerint a kalandozások zsákmányszerző portyák voltak, amelyekben minden szabad harcos részt vehetett. Ezek a hadjáratok a nomád társadalmakra jellemzőek voltak.[3766].Kevéssé valószínű, hogy a magyarok azért kalandoztak volna, mert összeszűkült a legelőterület, és így sokan megélhetési válságba kerültek volna. Tény, hogy a magyarok jóval nagyobb etelközi szállásterületükről is vezettek hadjáratokat, holott ekkor bőségesen állhattak rendelkezésükre legelőterületek. Ami a kalandozások külpolitikai motivációját illeti, a magyarok sokszor felkért szövetségesként harcoltak, mégha ez a kalandozások zöme esetében nem is bizonyítható.[3767] A magyar hadjáratokat nem az ekkor még aligha feltehető válsághelyzetből való kiútkeresés, az európai politikában való tevékeny részvétel motiválta, hanem az anyagi javak megszerzése. A 9–10. századi magyar gazdaság nomád jellegű volt, amelyben az állattartás dominált. A magyarok törekedtek olyan termékek és javak beszerzésére, amelyeket maguk nem állítottak elő. A hadjáratokkal biztosított adók és

[3761] Liudprand, Antapodosis I. 13.; vö. SRG Liudprand 15.; Gombos 1937–1938. II. 1469.; HKÍF 213–214. (Sebők Ferenc)
[3762] Veszprémy 2014a. 88.
[3763] Molnár 1949. 87, 116–118.
[3764] Karácsonyi 1925. 30.; Vajay 1968. 81–85.; Dienes 1978. 68–72.
[3765] Györffy 1977a. 143, 147.
[3766] Fasoli 1959. 29–33.; Musset 1965. 44, 60, 63–64.; Kristó 1980. 335–349.; Bogyay 1966. 32–36.; Kristó–Makk 2001. 154.
[3767] Veszprémy 2014b. 49.

zsákmány a törzsszövetség működésének alapját jelentette, a vezetők és résztvevők anyagi érdekeltségére épültek ezek a hadjáratok. [3768]

Az alábbiakban a *hadjáratokkal megszerezhető anyagi javakat* vázolom. A hadjárat sokszor felkéréssel indult, a kalandozások irányítói ajándékokat kaptak. Biztosan tudjuk, hogy a honfoglalás előtti bulgáriai hadjáratot megelőzően, Nikétász Szklérosz bizánci követ ajándékokat adott a magyarok vezetőinek, Árpádnak és Kuszánnak.[3769] A 954. évi németországi kalandozás során Konrád herceg ajándékozta meg szövetségeseit arany és ezüstkincsekkel.[3770] A vezetőknek adott ajándéknál fontosabb lehetett a magyarok számára a hadjárat során szerzett zsákmány. Bölcs Leó császár szerint a türkök (magyarok) törzseit „telhetetlen kincsszomj" jellemzi, és a 6. századi türkökre vonatkozó, a császár által átvett híradást vonatkoztathatjuk a korabeli magyar harcosokra is.[3771] A magyarok nemesfémeket, aranyat és ezüstöt, illetve ezekből készült tárgyakat igyekeztek zsákmányolni. Gyakran támadtak meg egyházakat, ahonnan elrabolták a nemesfémből készült kegytárgyakat. A nagyszámú hadjárat során jelentős nemesfémmennyiség, tezaurált kincs került a magyarok birtokába. A kincseket beolvasztották, és saját használati cikkeket készíttettek ötvöseikkel. A gazdag zsákmány valóban a fejedelmek hatalmát, a nomád elitet gazdagította, az öltözetben és tárgyakban kifejeződő reprezentációt szolgálta.[3772] Hadjárataik során a magyarok nagy számban ejtettek foglyokat is. Néha csak a nőket és gyerekeket ejtették foglyul, a férfiakat megölték. A 894. évi pannóniai kalandozás során „a férfiakat és az idős nőket mind egy szálig legyilkolták," és a fiatal nőket magukkal hurcolták.[3773] A 933. évi szászországi portya során a magyaroknak „gyermekekből és asszonyokból nem csekély zsákmányuk" volt, „a férfiak körében meg iszonyú öldöklést vittek végbe."[3774] A 934. évi bizánci kalandozáskor a „férfiak között nagy öldöklést vittek végbe és egyet sem hagytak élve közülük, bár néha leöldösték az asszonyokat és gyermekeket is."[3775] Máskor nem tettek ilyen különbséget, és a férfiakat is fogságba hurcolták. A kalandozó magyarok a hadjáraton ejtett foglyaikat általában nem vitték el szállásterületükre, hanem értékesíteni igyekeztek. A honfoglalás előtt a Krím-félszigeti bizánci, kherszóni rabszolgapiacon adták el szláv foglyaikat, és cserébe bizánci brokátot, gyapjúszőnyegeket és más bizánci árukat kaptak.[3776] A magyarok foglyaikat szövetségeseikkel is próbálták megvásároltatni. A 894/895. évi bolgár háború során arra kérték a bizánci császárt, hogy váltsa ki a bolgár hadifoglyokat, ami meg is történt.[3777] Többnyire a magyarok ellenfelei kényszerültek a foglyok kiváltására. A 934. évi Bizánc elleni hadjáraton fogságba ejtett nőket és gyermekeket Bizánc alatt „szövetdarabokból

[3768] Tóth 2010. 213–216.; Veszprémy 2014b. 50.
[3769] Georgius Monachus Continuatus, vö. ÁMTBF 59, 63.
[3770] Widukind III. 30. vö. MGH SS III. 456.; Gombos 1937–1938. III.. 2663.
[3771] ÁMTBF 18. (47. caput); HKÍF 105.
[3772] Kovács 1996. 111–112.; Kristó 1980. 335–339.; Kristó–Makk 2001. 154–155.; Fodor 2014. 4–5.
[3773] SRG AF 125.; HKÍF 190. (Géczi Lajos)
[3774] Liudprand, Antapodosis II. 28.; vö. SRG Liudprand 51.; Gombos 1937–1938. II. 1472.; MEH 230. (Horváth János); a 933. évi szászországi kalandozásra összefoglalóan l. Fasoli 1945. 153–161.; Kristó 1980. 266–268.
[3775] Maszúdi leírására l. MEH 103. (Czeglédy Károly); HKÍF 56. (Czeglédy Károly–Kmoskó Mihály)
[3776] Wiet 1955. 160.; HKÍF 34. (Ibn Ruszta), 38. (Gardézi)
[3777] Georgius Monachus Continuatus, vö. ÁMTBF 60, 63.

készült ruhákért, valamint brokát- és selyemárukért" váltották ki.[3778] A 937. évi itáliai kalandozás foglyait a monte cassino-i apátság értékes, nemesfémből készült tárgyakkal, pénzzel, ruhákkal és szőnyegekkel vásárolta vissza a magyaroktól.[3779] A magyarok foglyaikon igyekeztek túladni a helyszínen, és cserébe luxuscikkeket, nemesfémeket követeltek. Kiváltatlan foglyaikat megölték, így szabadultak meg tőlük. A foglyok meg nem határozható hányadát ugyanakkor hazahozták. A 909. évi sváb portyájuk végén a magyarok „emberek és állatok megszámlálhatatlan zsákmányával tértek vissza."[3780] A Kárpát-medencébe behurcolt foglyok számát Pilgrim passaui püspök 974-ben magasabbra becsülte a magyarokénál.[3781] E túlzó állítás is jelezheti, hogy sok fogoly került Magyarországra. Ezeket házi rabszolgaként foglalkoztatták, illetőleg földművelésre foghatták be őket.[3782] A fogoly férfiakat hadi szolgálatra is kötelezték. Regino szerint a magyarok nemcsak gyermekeiket, hanem szolgáikat is tanították nyilazni.[3783] A magyarok a korabeli középkori viszonyok között rendkívülinek mondható zsákmányra tettek szert egy-egy hadjáratban, mind nemesfémben, luxuscikkben, mind pedig az előbbiekre becserélhető foglyokban. Alkalmanként pénz egészítette ki a zsákmányt. Pénzhez a magyarok foglyaik kiváltásakor jutottak, illetve akkor, ha béke fejében egy-egy uralkodó évpénzt fizetett a magyaroknak, hogy kerüljék el országát. Berengár király 899-ben ajándékokat adott a magyaroknak, hogy hagyják el Itáliát.[3784] Később, 924-ben Henrik német király kilenc évre kötött békét évi adó fejében.[3785] 942-ban Hugó itáliai király tíz mérő pénzzel bírta távozásra a kalandozó magyarokat.[3786] Négy évvel később, 947-ben ugyanennyi pénzért vásárolta meg Itália nyugalmát II. Berengár.[3787] A nemesfémeket kincsként tezaurálták a magyarok.[3788] A zsákmány részét képezte a kalandozás helyszínén talált élelem is, amely eltartásukat szolgálta. A magyarok a honfoglalás előtt a környező szláv népeket élelmiszeradóra kötelezték.[3789]

Fontos kérdés, hogy milyen *politikai keretek* között folytak a kalandozások; az egész magyarság vállalkozásának tekinthetjük-e őket, vagy pedig csak törzsi szinten szervezett akciók voltak. Erre azért nehéz felelni, mert a portyázásokat leíró forrásaink nem voltak

---

[3778] Maszúdi, MEH 103. (Czeglédy Károly) HKÍF 56. (Czeglédy Károly–Kmoskó Mihály)
[3779] Leo Marsicanus I. 55. vö. MGH SS VII. 619.; Gombos 1937–1938. II. 1449.; MEH 244–245. (Horváth János); HKÍF 259–260. (Szegfű László); a 937. évi itáliai kalandozásra vö. Fasoli 1945. 164–171.; Kristó 1980. 271–275.
[3780] Annales Alemannici, vö. MGH SS I. 54.; Gombos 1937–1938. I. 91.; HKÍF 202 (Lele József)
[3781] Pilgrim levelére vö. ÁKÍF 25. (Dér Terézia–Sz. Galántai Erzsébet); Kristó 1980. 346.
[3782] Kristó 1980. 346–348.
[3783] SRG Regino 133.; HKÍF 199. (Kordé Zoltán)
[3784] Johannes diaconus Venetus, vö. MGH SS VII. 22.; Gombos 1937–1938. II. 1313.; MEH 216. Horváth János)
[3785] Widukind I. 32. vö. MGH SS III. 431.; Gombos 1937–1938. III.. 2661.; HKÍF 221. (Almási Tibor)
[3786] Liudprand, Antapodosis V. 19. vö. SRG Liudprand 141.; Gombos 1937–1938. II. 1474.; MEH 233. (Horváth János)
[3787] Liudprand, Antapodosis V. 33., vö. SRG Liudprand 151.; Gombos 1937–1938. II. 1474.; MEH 233. (Horváth János)
[3788] Erre összefoglalóan Kovács 1996. 113, 115–121.
[3789] Vö. Ibn Ruszta, in: Wiet 1955. 160.; HKÍF 33. (Czeglédy Károly); Gardézi, HKÍF 38. (Zimonyi István); a X. századi magyar kalandozások élelmiszerzsákmányára Fasoli 1959. 30.; Kristó 1980. 339.; Kovács 1996. 109.; Kristó–Makk 2001. 154.

tisztában a magyarok politikai struktúrájával. A 9. században a törzsszövetségi vállalkozások jelentősek lehettek.[3790] Konsztantinosz császár szerint a honfoglalást kiváltó besenyő támadás a magyarok családjait és a szállásterületen maradt őrzőket érte, mert a magyarok hadjáraton voltak.[3791] Néhány honfoglalás előtti hadjáratról feltételezhetjük, hogy az egész törzsszövetség közös vállalkozása lehetett. A 881. évi ausztriai portyázásban a magyarokat és a kavarokat is említi forrás.[3792] 894-ben Nikétász Szklérosz bizánci követ két magyar vezetővel, Árpáddal és Kuszánnal egyezett meg Bulgária megtámadásáról. Ezt vélhetjük törzsszövetségi hadjáratnak, a kavarok vállalkozásának, vagy csak két törzs akciójának.[3793] Nehéz megítélni a 10. századi kalandozásokat is a vállalkozások politikai keretei szempontjából. A portyázások központi irányítására, egyeztetésre utalhat például az, hogy miután 924-ben a kalandozó magyarok egyik vezérét elfogták, elengedése fejében a magyarok kilencéves békét kötöttek Henrik német királlyal, és ezt be is tartották.[3794] Valószínűleg a 942. évi ibériai kalandozás is törzsszövetségi keretekben folyt. Erre utalhat a magyarok hét vezérének név szerinti említése.[3795] Törzsszövetségi jellegű hadjáratnak tűnik az augsburgi vereséggel végződő, 955. évi kalandozás, hiszen a törzsszövetség harmadik fejedelme, Bulcsú karha vezette, két törzsfő (Lél és Súr) bizonyosan részt vett benne, de valószínűsíthető két további vezér (Csaba, Taksony) jelenléte is.[3796] Más jelekből arra lehet következtetni, hogy törzsi kalandozásokat is vezettek a magyarok a 10. században. Több évben (pl. 917, 919, 924, 934, 943) is van tudomásunk különböző irányokba indított vállalkozásokról, amelyek nem lehettek törzsszövetségi keretben folytatott hadjáratok.[3797] Más törzsek lehettek érdekeltek a nyugati, és megint más törzsek a déli–délkeleti irányú portyákban.[3798] Nézetem szerint minden törzsnek volt a szállásterületen belül való elhelyezkedésétől függő, kalandozási útvonala. Távolabbra irányuló, nagyobb akciók esetén összefogott több törzs, illetőleg törzsszövetségi hadjáratra került sor.[3799]

A kalandozó seregek kereteihez kapcsolódik a *portyázó csapatok nagysága, létszáma*. A honfoglalás előtti magyar haderőt a muszlim források 20 ezer főre becsülték.[3800] Ez a toposzszerű adat más népekkel való összevetésben jelezheti a magyar haderő nagyságát. Még

---

[3790] A törzsszövetségi hadjáratok dominálására l. Kristó 1980. 349.; Kristó 1981. 44. – a távolabbra vezetett akciók lehettek több törzs részvételével folyó portyák, egyébként törzsi szintű vállalkozások is folyhattak, vö. Tóth 1996f. 32.

[3791] Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113v. vers. 8-14.; DAI 40, 16-19.; DAI 2003. 176–177.; értelmezésére vö. Tóth 1996f. 33–34.

[3792] A 881. évi hadjáratra vö. MGH SS XXX/2. 742.; elemzésére vö. Vajay 1968. 15–16.; Tóth 1996f. 8–10.; törzsszövetségi akcióként való értelmezésére l. Györffy 1977a. 143–144.; Kristó 1996g. 175.; egy vagy több „nyugati" magyar törzs és a kavarok kalandozásaként való értelmezésére l. Tóth 1996f. 9–10, 31.

[3793] Törzsszövetségi akcióra l. Kristó 1980. 182.; csak a kavarok akciója volt, Györffy 1977a.128.; két törzs akciójára vö. Tóth 1996f. 20–21.

[3794] Vö. Widukind Antapodosis I. 32., l. MGH SS III. 431.; Gombos 1937–1938. III.. 2661.; HKÍF 220–221. (Almási Tibor); a 924. évi kalandozásra összefoglalóan l. Fasoli 1945. 141–143.; Vajay 1968. 71–72.; Kristó 1980. 259.

[3795] HKÍF 63–64. (Czeglédy Károly); Elter 2009. 87.

[3796] A 955. évi kalandozásra l. Fasoli 1945. 202–212; Bogyay 1955.; Kristó 1980. 288–293.; Kristó 1985a.

[3797] Erre vö. Kristó 1980. 362–368.

[3798] Vö. Deér 1928. 30–31.; ennek megkérdőjelezésére vö. Makk Ferenc, in: Kristó–Makk 2001. 155.

[3799] Töszsszövetségi, központosított akciókat feltételezett újabban Veszprémy 2014b. 50.

[3800] Vö. Wiet 1955. 160.; HKÍF 32. (Ibn Ruszta), 35. (Gardézi), 44. (Marvazi)

törzsszövetségi szintű kalandozás esetén sem valószínű, hogy valamennyi harcos elmehetett volna portyára, hiszen akkor a szállásterület védelem nélkül maradt volna. A 899. évi itáliai hadjárat esetében közvetett adataink vannak a szeptember 24-i brentai csatában részt vevő magyar csapatok létszámára vonatkozóan. Ekkor egy forrás szerint Berengár itáliai király serege háromszoros túlerőben volt a magyarokkal szemben, míg egy másik forrás szerint az itáliai uralkodó 15 ezer fős sereggel rendelkezett. A két információ kombinálása alapján 5 ezer főre tehetjük a csatában győzedelmeskedő magyar hadat.[3801] Ez egynegyede a muszlim forrásokban szereplő 20 ezer fős haderőnek. Mivel hét magyar és három kavar törzs szerepel a konsztantinoszi törzsnévlistán, a tíz törzs mindegyikére átlagosan 2 ezer főt számíthatunk. Így 2–3 törzs részvételére gondolhatunk az itáliai vállalkozásban. Becslésszerű adatokról van azonban szó mind az összlétszám, mind az itáliai kalandozók esetében. A legtöbb hadjárat esetében párezres kalandozó magyar seregekkel számolhatunk, amelyek kisebb csoportokra bomolhattak, és csak nagyobb ellenállás esetén egyesültek. A 926. évi kalandozásról beszámoló Ekkehard szerint az ellenség „nem együtt vonult, hanem csapatonként támadta meg a városokat és falvakat."[3802] A 933. évi merseburgi csata előtt „hatalmas tűz- és füstjelek révén" vonták össze a szétszóródott csapatokat.[3803]

A magyar kalandozások *társadalmi hátteréről* is szót kell ejteni. A kérdést úgy is megfogalmazhatjuk, hogy mely rétegek vettek részt e portyázó vállalkozásokban. A válasz attól függ, hogy miképpen vélekedünk a 9–10. századi magyar törzsszövetség gazdaságáról és társadalmáról. A történeti irodalomban két fő hipotézis fogalmazódott meg ezzel kapcsolatban. Az egyik szerint a kalandozó magyarok olyan félnomád típusú gazdasággal rendelkeztek, amelyben az állattartás mellett már komoly szerepet játszott a földművelés is. Ennek megfelelően, a magyar társadalmat három alapvető rétegre osztották, földet is művelő köznépre, harcos középrétegre és a törzsi–nemzetségi vezetőkre, előkelőkre. E feltevés szerint a kalandozásokban a harcos középréteg, a törzsi–nemzetségi arisztokrácia kísérete, a „jobbágyság" vett részt.[3804] A másik nézet szerint a magyarok gazdasága nomád jellegű volt, és a földművelést jobbára az alávetett idegen népesség végezte. A magyar társadalom törzsi–nemzetségi előkelőkre és közrendű szabadokra tagozódott. Elkülönült, állandó kíséret még nem alakult ki, valamennyi felnőtt, fegyverfogásra alkalmas férfi egyben harcosnak tekinthető, aki részt vehetett a kalandozásokban.[3805] Vitatott kérdés, hogy mekkora magyar népesség állíthatott ki 20 ezer főre becsült haderőt. A magyarokat félnomádnak vélő, és jelentős köznépi réteget feltételező álláspont 200 ezer és 500 ezer közé tette létszámukat, míg

[3801] Berengár 15 ezres seregére vö. Johannes diaconus Venetus, vö. MGH SS. VII. 22.; Gombos 1937–1938. II. 1313.; Berengár serege háromszorosa volt a magyarokénak, l. Liudprand, Gombos 1937–1938. II. 1471.; a két adat alapján a feltevésre Pauler 1900. 36.
[3802] Vö. Casus sancti Galli, Ekkehardus, l. MGH SS II. 105.; Gombos 1937–1938. I. 149.; HKÍF 247. (Dér Terézia–Sz. Galántai Erzsébet)
[3803] Widukind, vö. MGH SS III. 434.; Gombos 1937–1938. III. 2662.; HKÍF 222. (Almási Tibor)
[3804] Szőke 1962. 11.; Györffy 1977a. 138–139, 144–145.; Révész 1996. 203–204,; vegyes (földműves-állattartó és nomád) gazdálkodást tételezett fel a honfoglalás kori magyaroknál Róna-Tas 1996a. 284.
[3805] Kristó 1995a. 207–227, 277–297.

a magyarokat nomádnak tekintő nézet legfeljebb 100 ezer fő körüli létszámot feltételezett.[3806] Az írott források alapján a magyarok nomadizmusa valószínűsíthető, jóllehet kétségtelen a földművelés ismerete. Más kérdés, hogy e földeket kik művelték, az itt talált helyi (avar, szláv stb.) népesség, a később behurcolt foglyok és a magyarok családjai, házi rabszolgái, vagy volt egy olyan gyarapodó magyar közréteg, amely nemcsak állattartással, hanem földműveléssel is foglalkozott.[3807] A magyarok nomád életmódjából következően a szabad közrendűek jártak kalandozni a nemzetségi–törzsi vezetők irányításával, és az otthon maradók – akiknek feladata volt a szállásterület védelme is – foglalkoztak állattartással, és mellette földműveléssel is.

A *kalandozó hadjáratok lezárulásának okait* is vizsgálnunk kell. Az egyik tényező a magyarok által módszeresen támadott, sarcolt *Európa önvédelmi reakciójából*, illetőleg *politikai változásokból* vezethető le. A széttagolt Európa hozzászokott a magyarok keleti, nomád harcmodorához, és lassanként megtalálta annak ellenszerét. Katonai téren ez azt jelentette, hogy a mozgékony, cselvetésre és távolharcra építő harcászat elleni védelmet a páncélos nehézlovasságon és közelharcon alapuló taktika alkalmazásában találták meg. Politikai téren a magyarok portyázásainak része volt abban, hogy a decentralizáció helyébe az egységesítés, a hatalmi koncentráció lépett. A széthulló Karoling-birodalom keleti utódállamában, német területen haladt előre ez a folyamat, amelyhez hozzájárult az, hogy a magyarok leggyakrabban éppen ezeket a részeket támadták. A vázolt folyamat eredményeképpen, 962-ben megalakult az augsburgi győző, I. Ottó császár vezetésével a Német-római Birodalom. Keleten is megerősödött a makedón dinasztia uralma alatt a Keletrómai vagy Bizánci Birodalom, és Bulgária fölé kerekedett. A kalandozó magyarság a 10. század utolsó harmadára két, egymással is vetélkedő, katonai és politikai nagyhatalom harapófogójába került, ami a portyázások végét jelentette.[3808] Ezért a magyaroknak egyre nagyobb erőket kellett egy-egy portyára mozgósítani, mégis egyre több vereséget szenvedtek el, a kalandozási lehetőségek szűkültek. A kalandozások kockázati tényezője növekedett, ami oda vezetett, hogy a magyaroknak fel kellett hagyniuk a dús zsákmánnyal immár nem kecsegtető, hanem inkább veszteségekkel járó vállalkozásokkal.

III. 1. 5. 4. A magyar hadjáratok európai, világtörténeti jelentősége

A hunok 5. és az avarok 6–7. századi inváziója után, a 9. század végén a Kárpát-medencében megtelepedő magyarok jelentették a harmadik nomád hullámot, amely komoly megpróbáltatást jelentett Európának. A 9. század folyamán a Kárpát-medencétől keletre lakó magyarság betörései sporadikusak voltak, és meghívásra avatkoztak be a frank–morva, illetve a bizánci–bolgár konfliktusba. A honfoglalással a magyarok közelebb kerültek a belső viszályok miatt ellenállásra képtelen keresztény Európához, és szinte minden évben

[3806] 400-500 ezer körüli létszámra vö. Fodor 1975. 237.; 400–450 ezer főre Bartha 1968. 149.
[3807] A magyarok földművelését tételezte fel Szabó I. 1966. 23–29.; Bartha 1968. 87–89.; a szlávokra gondolt Kristó 1995a. 193–194.
[3808] E politikai folyamatra vö. Makk 1996a. 29–31.

hadjáratokat indítottak. Vajay Szabolcs pozitív értékelést adva a morálisan általában elítélt magyar kalandozásoknak, joggal minősítette ezeket a hadjáratokat „gyakorta európai jelentőségű és nagy súllyal bíró stratégiai vállalkozásoknak," amelyek „hozzátartoztak a korai középkor európai politikájának történetéhez."[3809] A hatalmi harcokat folytató európai államok egyszerre féltek a magyaroktól, ugyanakkor respektálva katonai erejüket, szövetségesként próbálták őket felhasználni ellenfeleikkel szemben, magukat pedig biztosítani támadásaik ellen. Ennek érdekében, hajlandóak voltak a pogány magyarokkal szövetséget kötni, rendszeres adót fizetni nekik évpénz formájában. A magyarok szívesen szövetkeztek bármelyik féllel, mert ez átvonulási területet, katonai támogatást jelentett, és növelte a hadjárat sikerének esélyét. A katonai vállalkozások eredményességéhez hozzájárult a magyarok szokatlan lovasnomád harcmodora. A magyar portyák sikerei, a pusztítások ellenhatást váltottak ki, és a fokozódó ellenállás következtében elszenvedett vereségek a kalandozások lezárulásához vezettek.

A 830-as évektől 970-ig tartó, közel másfél évszázadot felölelő magyar kalandozások ugyanúgy belső motivációból fakadtak, mint korábban a hunok, avarok, e korszakban a besenyők vagy a normannok esetében. A nomád jellegű, szabadokból álló magyar törzsi–nemzetségi társadalom háborúkat folytatott, hogy a szerzett zsákmány, a foglyok cseréje révén szerezzen be olyan termékeket, amelyeket önmaga nem tudott előállítani. E háborúkkal a magyar törzsszövetség fennmaradását és jólétét igyekezett biztosítani, amely azt jelentette, hogy más népekre hárult eltartása. Vajay Szabolcs állítása, miszerint „a magyarok katonai vállalkozásai nem ösztönös rabló- vagy zsákmányszerző hadjáratok" voltak, nem fedi teljesen a valóságot, akkor sem, ha egyértelmű, hogy a magyarok bekapcsolódtak az európai politikába, szövetségeseket találtak az egymással vetélkedő európai államokban.[3810] A portyázó hadjáratok gyakoriságuknál, intenzitásuknál fogva nagy szenvedést hoztak Európa népeinek, még ha túlzások is rejlenek a pogány magyarok pusztításait leíró tudósításokban.[3811] Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a számos államra és tartományra tagolódó, 9–10. századi Európában mindennaposak voltak a háborúskodások és belviszályok, amelyeket tetéztek a normannok betörései. A vízi úton támadó normannok már a 9. században is, a szárazföldön hadakozó magyarok pedig a 10. században jelentették a fő veszélyt. E portyázó hadjáratok azzal a pozitívnak mondható következménnyel jártak, hogy a széttagolódó Európa az egységesülés útjára kényszerült lépni, amelyet elsősorban a Német-római Birodalom létrejötte jelképez. Hosszú távon Európának sikerült felülkerekedni mind az északról jövő normann, mind pedig a keletről jövő magyar kihíváson. A normannoknak és a magyaroknak is alkalmazkodniuk kellett a keresztény Európa hűbéres struktúrájához. A skandináv államok, illetve a magyar állam megalakulása e folyamat végét jelzi.

[3809] Vajay 1968. 82.
[3810] Vajay 1968. 82.
[3811] A kutatásban egyaránt fellelhető a magyarok pusztításait „minimalizáló", illetve annak nagyságát növelő álláspont, erre további szakirodalommal vö. Veszprémy 2014a. 77–78, 90.; Veszprémy 2014b. 53–54.

III. 2. A TÖRZSSZÖVETSÉG HANYATLÁSA, A KERESZTÉNY ÁLLAM MEGALAPÍTÁSA (972–1000/1008)

III. 2. 1. Géza fejedelem uralkodása (972–997)

III. 2. 1. 1. Géza hatalomra kerülése

Taksony halála után fia, Géza (Gyeücsa) lett a magyar nagyfejedelem. Géza öröklése szakítás volt a nomád öröklési gyakorlattal, hiszen Taksony saját fiára, nem pedig egy másik ág leszármazottjára hagyta a fejedelmi méltóságot.[3812] Géza 940 táján vagy 940–945 között születhetett.[3813] Neve utólagos, téves olvasat, eredeti alakja Gyeücsa, Gyécsa lehetett, amely helynevekben Décs, Décse, Győ alakban jelentkezhetett.[3814] Az egyik értelmezés türk feliratok alapján 'fő uralkodó' vagy 'nemes származású' értelmezést adott.[3815] Másik magyarázat szerint az eredeti Gyeücsa, Gyeüsa olvasat régi magyar alakváltozatai a Gyejcsa, Gyejsa voltak, amelyek egy török méltóságnévre mennek vissza, a keleti türk yabgu (nyugati türk dzebu) címre.[3816] Kazár közvetítéssel számolhatunk a név esetében, amely Gézának címből származó neve volt.[3817]

Géza fejedelme lett a magyar törzsszövetségnek. Querfurti Brúnó a magyarok „nagyurának" (Ungarorum senior magnus) nevezte Gézát.[3818] E titulus jelentheti a többi részfejedelem, törzsfő feletti nagyfejedelmet.[3819] Egy értelmezés szerint Árpád görög megas arkhón és Géza senior magnus címzése ugyanazt a nagyfejedelmi címet takarja, amelynek magyar megfelelője a „nagyúr" ('nagyuram') lehetett.[3820]

Géza hatalomra kerülésének dátumát sem tudjuk pontosan, csak következtetések alapján lehet hipotézist felállítani. Legkorábbra Kristó Gyula tette, feltevése szerint már 962/963-ban Géza lett volna a nagyfejedelem.[3821] Ez a hipotézis Géza apja, Taksony fejedelemségét szűkre szabta, hiszen 955-től uralkodott volna 962-ig vagy 963-ig. Taksony így „legfeljebb alig tíz évig állt nagyfejedelemként a Magyar Fejedelemség élén," ezért nem maradt emléke az Árpádok későbbi névadásában.[3822] A Zágrábi Krónika szolgál alapul ehhez a keltezéshez. Eszerint „Taksony fia, a fentebb említett Géza herceg az Úr megtestesülésének 963. évében – isteni érintéstől megérintve – a pogányság szertartásainak megsemmisítéséről és az Isten

---

[3812] Kristó–Makk 2001. 178.
[3813] 940 tájára vö. Kristó–Makk 1995. 27.; 940–945 között Vajay 1967. 64.
[3814] Thietmárnál Devieux, ÁKIF 112. o. 333. jegyzet (Thoroczkay Gábor), Pozsonyi Krónika: Geyza, SRH I. 126.; Kézai Simon: Geicha, SRH I. 172.; Zágrábi Krónika: Geycha, SRH I. 207.; XIV. századi krónikakompozíció: Geycha, SRH I. 311.; a Géza név változataira, kiejtésére vö. Vajay 1967. 63. o. 1. jegyzet; Ligeti 1986. 485.
[3815] Németh 1991. 257-259.
[3816] Czeglédy 1956b. 325–333.; Czeglédy 1985a. 64–72.; Györffy 1977c. 59.
[3817] Ligeti 1986. 485–486.
[3818] Querfurti Brúnó: Szent Adalbert prágai püspök és vértanú második életrajza, ÁKÍF 83. (Thoroczkay Gábor); vö. Vajay 1967. 63-64. o. 1. jegyzet
[3819] KMTL 215. (fejedelem címszó–Tóth Sándor László)
[3820] ÁKÍF 83. o. 231. jegyzet (Thoroczkay Gábor); Makk 1998a. 79–80.; Szegfű 2008. 111.
[3821] Kristó 1995c. 11–22.; Kristó 2002a. 199–211.
[3822] Kristó 1995c. 22.; Kristó 2002a. 211.

iránti tisztelet gyarapodásáról kezdett gondolkodni, megkereszteltette magát."[3823] Az évszámmal kapcsolatban már Pauler Gyula felvetette, hogy a dátum „a 973-at akarja jelölni."[3824] Pauler szerint a Zágrábi Krónika megőrzött értékes bejegyzéseket, évszámai „általjában véve elfogadhatók,"[3825] mégsem biztos, hogy ez a 963. évi keltezés hiteles lenne.[3826] Idekapcsolható egy Liudprandnál szereplő történet. Liudprand 963 májusában említi, hogy I. Ottó császár Ravennában fogadta XII. János pápa követeit. A császár tudott arról, hogy Konstantinápolyba készültek, hogy a német–római császár ártalmára legyenek. „Elfogták velük együtt a származása szerint bolgár, de magyar neveltetésű Saleccust [Szalk, Szalók? – T. S. L.], ezt a minden gazságra kapható, az isteni és emberi tudományokban egyaránt járatlan férfiút, akit nemrégiben a pápa úr püspökké szentelt fel, és elküldött a magyarokhoz, hogy hirdesse nekik, és hogy azok lerohanjanak bennünket."[3827] Györffy György értelmezése szerint Szalk (Saleccus) Magyarországról érkezett a pápához, aki a magyarok püspökévé is szentelte Zacheust, el is küldte őket, de Ottó császár emberei elfogták Capuában a küldöttséget.[3828] Zacheus missziójára bizonyíték lehet Liudprand idézett szövege mellett, hogy a 964. február 24-én tartott itáliai zsinaton Zacheus mint a pogányok (gentium) püspöke vett részt.[3829] Kérdéses, hogy ki küldte Szalkot a pápához; Taksonyhoz vagy pedig Gézához kapcsolhatjuk-e a korai térítési kísérletet. Általában Taksonyra gondoltak a misszió kapcsán.[3830] Makk Ferenc szerint „Taksonyék joggal tartottak attól, hogy alkalmas időpontban a német uralkodó szent háború ürügyén indít hadat a pogány magyarok ellen. Ennek elhárítása céljából a 960-as évek legelején a nagyfejedelem felvette a kapcsolatot a pápával és térítő püspököt kért tőle." A térítési kísérlet összekapcsolódott volna egy merész pápai tervvel, amely „magyar–bizánci–pápai koalíciót" akart szervezni I. Ottó császár ellen.[3831] Kristó Gyula arra hívta fel a figyelmet, hogy a Taksonynak tulajdonított római kezdeményezés és a későbbi, 972. évi, Gézához kötött magyarországi térítés egyazon folyamat része. Hipotézise értelmében a nyugat felé elzárkózó és kelet felé nyitó Taksony kevésbé kezdeményezhetett a pápa felé, mint az új nagyfejedelem, Taksony fia, Géza.[3832] A magyarországi térítés szempontjából torzó maradt ez a kísérlet, mert Ottó emberei nemcsak elfogták a pápa küldötteit, de Zacheus sem utazhatott Magyarországra. Ottó császár 963 végén behatolt Rómába, és egy zsinattal le is tetette a pápai trónusról az ellene szervezkedő XII. János pápát.[3833] Egészében véve nem látom bizonyítottnak, hogy 962-ben vagy 963-ban nem Taksony, hanem már fia, Géza uralkodott volna.[3834]

[3823] ÁKÍF 403. (Kristó Gyula); SRH I. 207.
[3824] Pauler 1899. I. 381. o. 31. jegyzet
[3825] Pauler 1899. I. 431. o. 225. jegyzet
[3826] A Zágrábi Krónika 963-as bejegyzése melletti érvelésre vö. Kristó 2002a. 205–209.
[3827] ÁKÍF 15–16. (Almási Tibor); magyar vonatkozású részeinek kiadására Gombos 1937–1938. II. 1474–1475.
[3828] Györffy 1977c. 51.
[3829] Gombos 1937–1938. III. 2185–2186.
[3830] Bogyay 1988. 15.
[3831] Makk 1996a. 21.
[3832] Kristó 1980. 471–472.; Kristó 2002a. 203–204.
[3833] Makk 1996a. 21.; Bóna 2000. 67.
[3834] Géza 962/963-as uralkodása mellett érvelt Kristó 2001. 19–21.; Kristó 2002a. 203–205, 209–211.

Sokkal valószínűbb az a feltevés, amely a 970–972-es évek valamelyikére tette Géza hatalomra jutását.[3835] Az egyik feltevés már 970-től számolt Géza fejedelemségével.[3836] A legtöbb kutató 971-re vagy a 970-es évek elejére helyezte Géza fejedelemségének kezdetét.[3837] Találkozunk olyan nézettel is, amely 972-től számította Géza fejedelem uralkodását.[3838] Egyetlen közvetlen adat van Géza utódlásának dátumára. Ortilo de Lilienfeld krónikája szerint „a magyarok Urzus halála után Gézát választották meg" 972-ben.[3839] E forrásadat nem tekinthető kétségtelen bizonyítéknak. A kutatók a 970/972 körüli hatalmi váltást vélték kikövetkeztetni a 970-es őszi arkadiopoliszi csatavesztésből.[3840] Feltételezték azt, hogy a magyarság két expanzív birodalom harapófogójába került. Az egyik az Arkadiopolisznál győztes Bizánc volt, amely szövetségre lépett a besenyőkkel, ugyanakkor a ruszok kiürítették Bulgáriát, és kötelezték magukat arra, hogy Bizánc szövetségesei lesznek.[3841] Ugyanekkor 971-ben Ioannész Tzimiszkész császár bekebelezte Bulgáriát, és feltevés szerint „a Száva–Duna mentén elérték a Magyar Nagyfejedelemség határait."[3842] Közeledés jött létre Bizánc és a Német–római Birodalom között. Ezt jelezte 972 áprilisában I. Ottó császár fia, II. Ottó társcsászár és Theophanu bizánci hercegnő házassága.[3843] A kétoldali fenyegetés és elszigeteltség komoly veszélyt jelenthetett, amelyet el kellett hárítania az új fejedelemnek.[3844] Bóna István vitatta, hogy ilyen kettős fenyegetés egyáltalán létezett volna. Szerinte Tzimiszkész császár Kelet-Bulgária 972-es elfoglalása után a status quo alapján békét akart kötni az Ottókkal, mert keleten kellett háborúznia.[3845] A kutatásban a 972-es keresztény térítést már ahhoz kötötték, hogy az új nagyfejedelem, Géza I. Ottó császárhoz követeket küldött.[3846] Hasonlóképpen Gézához kapcsolták a 12 magyar előkelő (primates) megjelenését 973 húsvétján I. Ottó császár előtt Quedlinburgban.[3847] A közvetlen és közvetett adatok arra vallanak, hogy 970–972 között következhetett be a hatalmi váltás, amely külpolitikai orientációváltással járt együtt. Taksony kelet felé aktív, nyugat felé pedig defenzív külpolitikáját Géza nyugati orientációjú, békés külpolitikája váltotta fel. Nézetem szerint 972 tavaszára tehetjük Géza utódlását, nemcsak Ortilo de Lilienfeld kétséges évszáma, de a 972-es térítési kísérlet, és a 973-as quedlinburgi követküldés alapján.

[3835] 970–972 közötti időre tette Heckenast 1970. 48.; Tóth 2010. 226–228.
[3836] Hóman–Szekfű 1928. 171.; Eckhart 1933. 29.; Kosztolnyik 1981. 2.; Kosztolnyik 2002. 15.
[3837] 971-re tette Pauler 1900. 99, 185. o. 141. jegyzet; 971-re, legkésőbb 972 tavaszára Vajay 1967. 64.; 971 körülre Györffy 1984c. 725.; a 970-es évek elejére Bónis 1956. 23.
[3838] 972-re Pauler 1899. 16, 381. o. 31. jegyzet; Balanyi 1938. 4.; 971 végétől, 972 tavaszától Vajay 1967. 64.
[3839] Gombos 1937–1938. III. 1754. – Aloldus krónikáját a XII. század végi Ortilo Lilienfeld őrizte meg, másolta, illetve átírta, vö. Vajay 1967. 64. o. 4. jegyzet.
[3840] A csatavesztésre vö. Makk 1996a. 24–25.
[3841] Makk 1996a. 29.
[3842] Makk 1996a. 30.; Kristó–Makk 2001. 179–180.
[3843] Györffy 1977c. 68.; Makk 1996a. 29–30.; Kristó–Makk 2001. 179.
[3844] Hóman 1938. 91.; Makk 2001. 120–138.
[3845] Bóna 2000. 66, 69.; e felfogás bírálatára vö. Makk 2001. 130–138.
[3846] Kristó–Makk 2001. 179–180.
[3847] Bóna 2000. 38.

III. 2. 1. 2. Géza fejedelem külpolitikája, orientációváltása

A Géza fejedelem beleegyezésével induló nyugati keresztény térítés 972-ben kezdődött. Ekkor Einsidelni Wolfgang barát I. Ottó császár tudtával a magyarok megtérítésére indult, de a határ közelében Pilgrim (Piligrim) passaui püspök megakadályozta ebben és visszarendelte.[3848] A hamisításoktól sem visszariadó, túlbuzgó passaui püspöknek Frigyes salzburgi érsekkel és Willigis mainzi érsekkel kellett megmérkőznie.[3849] A magyarok feletti missziós püspökség megszerzéséért folytatott egyházi küzdelemben az I. Ottó támogatását élvező Willigis mainzi érsek kerekedett felül. Az ő megbízásából érkezett Magyarországra Géza nagyfejedelemhez Brúnó sankt galleni szerzetes, akit 972 szeptembere előtt a mainzi érsek a magyarok térítő püspökévé szentelt fel.[3850] A fejedelmet családjával együtt ő keresztelte meg: a keresztségben Géza az István (Stephanus), öccse pedig a Mihály (Michael) nevet kapta.[3851] Sankt Galleni Brúnó 972–974 közötti térítőmunkáját eredményesnek ítélték.[3852] Pilgrim 974-ben kelt levelében VI. Benedek pápának azt írta, hogy „mintegy 5 ezren Krisztus hívei lettek a mindkét nemű, nemesebb magyarok közül, akiket eltöltött a katolikus hit, s a szent keresztségben részesültek.” Hozzátette, hogy „szinte az egész magyar nép hajlandó a szent hit befogadására.”[3853] Bár a történeti kutatás elfogadta Pilgrim tudósítását Géza és környezete megkeresztelkedéséről, az ötezres létszám magasnak tűnhet. A térítés a fejedelmi családra, legfeljebb nemzetségre–törzsre terjedhetett ki. Pilgrim túlzásának minősíthetjük az egész magyar nép hajlandóságát a megtérésre. Pilgrim a magyarországi térítést szerette volna Passau részére kisajátítani és a leendő magyar egyháztartományt odacsatolni. Pilgrim ugyanakkor kénytelen volt Brúnó püspököt segíteni, hiszen maga a császár intette őt arra, hogy juttassa el a magyar határhoz, hogy „azok királya [ti. Géza fejedelem – T. S. L.] mielőbb csatlakozzék tervünkhöz.”[3854]

Géza fejedelem tehát 972-ben családjával együtt a nyugati, latin rítusú kereszténységet vette fel. Géza azért a német császárság közvetítette római katolikus hitet fogadta el, mert szállásterülete közelebb volt a Német-római Birodalomhoz, mint Bizánchoz.[3855] Döntésének másik okát abban látta a kutatás, hogy feleségének, Saroltnak a családjában, a gyula nemzetségében az ortodox, bizánci rítusú kereszténység terjedt el a 10. század közepe óta, így Géza már csak második lehetett volna a bizánci császár szemében.[3856] Valószínű, hogy Géza a veszélyesebbnek tűnő bizánci inváziót elkerülendő választotta a nyugati császárral, I.

[3848] Pauler 1900. 103.; Hóman–Szekfű 1928. 171.; Hóman 1938. 91–92.; Györffy 1977c. 72.; Kristó 2001. 25.; Kristó–Makk 2001. 182. ; Wolfgangra és magyar küldetésére összefoglalóan vö. Jákli 1992.
[3849] Eckhart 1933. 30–31.; Pilgrim hamisítására a legújabban vö. Bowlus 2010. 37–48.
[3850] Bogyay 1988.17. Györffy 1977c. 68–69.; Kristó–Makk 2001. 180–181.
[3851] Pilgrim térítői tevékenységére, Géza és Vajk megkeresztelését kapcsolta hozzá Pauler 1899. I. 18.; Eckhart 1933. 31.; másképpen, Brúnóhoz kapcsolva e térítést Györffy 1977c. 70.; Kristó–Makk 2001. 80.; Kosztolnyik 2002. 113.
[3852] 974 körülre tette Pauler 1899. I. 18.
[3853] ÁKÍF 24–25. (Dér Terézia–Galántai Erzsébet); értelmezésére vö. Pauler 1900. 105.; Györffy 1977c. 72.
[3854] ÁKÍF 21–22. (Dér Terézia); vö. Kristó–Makk 2001. 180.
[3855] E tényezőre vö. Makk 1992. 26.; Kristó–Makk 2001. 182–183.
[3856] Györffy 1977c. 67.; Makk 1992. 26.; Kristó–Makk 2001. 183.

Ottóval való kiegyezést, aki megelégedett a magyarok távoltartásával, és kísérletet sem tett a magyar szállásterület elfoglalására. A Bizánctól elszenvedett 970 őszi arkadiopoliszi kudarc időben jóval közelebb volt a 972-es politikai „sakkhúzáshoz", mint a 17 évvel korábbi augsburgi vereség. Géza nyugati nyitása nem a pápának szólt, hanem a német uralkodónak és a német birodalmi egyháznak.[3857] Mindez politikai döntés volt. Géza ugyanakkor nem vált a keresztény vallás hívévé, nem szakított a magyarság sámánisztikus hitével sem. Ezt fejezi ki a kortárs Thietmar története, hogy Géza nemcsak a „mindenható Istennek, de [más] istenségek különféle hiú képzeteinek is áldozott, s midőn főpapjától szemrehányást kapott ezért, magáról azt állította, elég gazdag és hatalmas ahhoz, hogy ezt megtehesse."[3858] A keresztény térítési hullám Géza uralmi körzetében 972 és 974 között volt jelentős. Utána a térítés lendülete alább hagyott. Brúnó térítő püspök elhagyta az országot. Pilgrim 985 táján már azt panaszolta el, hogy püspöksége keleti határait a barbárok pusztítják, ami a magyarokra vonatkozó utalás lehet, és összefüggésben állhat az akkor éppen élesedő bajor–magyar konfliktussal.[3859]

Géza nyugati politikai nyitása nemcsak Sankt Galleni Brúnó 972–974 közé tehető, a fejedelmi családot és nemzetséget krisztianizáló tevékenységében merült ki. Brúnó püspök közvetítésével politikai kapcsolat jött létre I. Ottó császár és Géza nagyfejedelem között, azaz a Német-római Birodalom és a Magyar Nagyfejedelemség között. Ennek világos jele mutatkozott meg a következő év húsvétján, a *973. március 23-án Quedlinburgban, Ottó császár udvarában rendezett nemzetközi „csúcstalálkozón," amelyen a magyarok küldöttei is részt vettek*.[3860] I. Ottó és fia, II. Ottó társcsászár (973–983) mellett személyesen jelent meg a hűbéres II. Boleszláv cseh király (967/72–999), és I. Mieszko lengyel fejedelem (960–992) fia, Vitéz Boleszláv. Követekkel képviseltette magát Vasfejű Pandulf itáliai, beneventumi herceg és Kékfogú Harald dán fejedelem (950–986). Ezek a „német birodalom érdekkörébe tartozó kisebb népek," hűbéres uralkodók voltak.[3861] A kor másik nagyhatalma, a Bizánci Birodalom baszileusza Ioannész Tzimiszkész császár (969–976) követei szintén jelen voltak. A csúcstalálkozó igazi színfoltját az addig Európát fenyegető magyarok követeinek megjelenése jelenthette. Egyes források csak a magyarok követeit említették, egyedül az Altaichi Évkönyv emlékezett meg arról, hogy a magyarok 12 főembere (XII primates Ungarorum) jött Quedlinburgba.[3862] A magyar előkelők saját törzseik képviselői is lehettek.[3863] A magyar követek ugyanakkor Géza nagyfejedelem tudtával és akaratából

---

[3857] Kristó–Makk 2001. 183.
[3858] ÁKÍF 113. (Thoroczkay Gábor); Kristó–Makk 2001. 187.
[3859] Kristó 2001. 28.
[3860] A quedlinburgi követségekre vö. Altaichi Évkönyvek, Gombos 1937–1938. I. 92. ÁKÍF 237–238. (Makk Ferenc); Hildesheimi Évkönyv, Gombos 1937–1938. I. 140.; ÁKÍF 214. (Thoroczkay Gábor)
[3861] Erre a megjegyzésre vö. Eckhart 1933. 31.
[3862] Az Altaichi Évkönyv tudósítására vö. Gombos 1937–1938. I. 92.; ÁKÍF 237–238. (Makk Ferenc); a Hildesheimi Évkönyv tudósítására vö. Gombos 1937–1938. I. 140.; ÁKÍF 214. (Thoroczkay Gábor); Thietmar híradására ÁKÍF 109. (Thoroczkay Gábor)
[3863] Nem pusztán fejedelmi követeknek („not merely princely envoys") minősítette a 12 magyar előkelőt (primates), hanem a főnemesség tagjainak is („members of high nobility"), Kosztolnyik 2002. 97.; feltételesen tartotta őket a törzsek képviselőinek Székely 1976. 17.; a törzsek képviselőiként említette Tóth 2010. 232.

jelentek meg I. Ottó császár udvarában a legnagyobb keresztény ünnepen, Húsvétkor.[3864] A népes magyar küldöttség részvétele azt jelképezte, hogy a Lech-mezei vereség után 18 évvel békés kapcsolat lépett az addigi ellenséges és rendezetlen magyar–német viszony helyébe. A magyar előkelők megjelenése nem jelentette az alárendeltségi viszony vállalását.[3865] Míg a hűbéri függésben levő „dán, cseh és lengyel uralkodók személyesen vagy trónörökösük révén képviseltették magukat, addig Géza és családtagjai távol maradtak," ami azt jelezte, hogy Magyarország „független idegen hatalmaktól."[3866] A *Német-római Birodalommal való 972–973. évi „kiegyezés*" azt biztosította Géza fejedelem és a magyar törzsszövetség számára, hogy nyugatról nem kell támadástól tartania. Így a magyarság elkerülte azt a bekerítést, amely Kárpát-medencei előde, az Avar Kaganátus bukását idézte elő a 8. század végén és a 9. század elején, amikor Nagy Károly Frank Birodalma nyugatról, a bolgárok pedig délkelet felől támadtak az avarokra. A németekkel való kiegyezés Bizáncnak is szólt, amely a magyarok elleni támadás esetén szembekerülhetett volna a Német Birodalommal.[3867] Magyarország szerencséjére Bizánc nem tudott támadni, mert Nyugat-Bulgáriában (Makedóniában) felkelés tört ki a bizánciak ellen és a 970-es évek elején egyre inkább kiterjedt. Emellett 971-ben arab támadás indult, amely 972 őszétől elhúzódó háborúvá szélesült.[3868] Így a „Turkia" elleni bizánci invázió veszélye – már ha egyáltalán a Quedlinburgban magát követekkel képviseltető és a magyarok németekkel való kiegyezéséről értesülő Ioannész Tzimiszkész császár egyáltalán gondolt erre – lekerült a napirendről.[3869]

Géza tehát uralkodása kezdetén elhárította a Német-római Birodalom és a Bizánci Birodalom felől fenyegető bekerítés veszélyét, a nyugati kapcsolatokat konszolidálta. Ennek érdekében a latin rítusú kereszténység felvételére is hajlandó volt, holott lelke mélyén pogány maradt, ősei hitét nem adta fel. Kereszténységét formálisnak tekinthetjük, akárcsak korábban a Bizáncban megkeresztelkedett törzsszövetségi vezetőkét (Zsombor gyula, Bulcsú karha).[3870]

Géza külpolitikájában élete végéig a békés külpolitika híve maradt. E külpolitika meghatározó eleme volt a házassági–dinasztikus kapcsolatrendszer kiépítése a szomszédos államokkal. Öccse, Mihály orosz (rusz) házasságára a 980-as években kerülhetett sor Nagy (Szent) Vlagyimir fejedelemsége alatt. Ebből a házasságból származott Vászoly (Vazul) és Szár László.[3871] Mieszko (Mesko) lengyel uralkodó fia, a Quedlinburgban is megjelenő trónörökös, Vitéz Boleszláv 985/986 táján elvette Géza egyik lányát.[3872] Más nézet szerint az Árpád-nemzetségből származhatott ez a leány, jóllehet korántsem biztos, hogy Géza lánya

[3864] Hóman 1938. 91.; Hóman–Szekfű 1928. 171.; Makk 1992. 27.; Kristó–Makk 2001. 184.
[3865] Györffy 1977c. 70.; Makk 1992. 27.
[3866] Györffy 1977c. 71.
[3867] Makk 1992. 27.; Kristó–Makk 2001. 184.
[3868] Makk 1996a. 38.; Kristó–Makk 2001. 185.
[3869] Makk 1996a. 38.; Kristó–Makk 2001. 185.; Tóth 2010. 233.
[3870] Vajay 1967. 65–65.
[3871] Györffy 1977c. 91.; Makk 1992. 28.; Makk 1996a. 38.; Kristó–Makk 2001. 185.
[3872] Hóman 1938. 108.; Vajay 1967. 69.; Makk 1996a. 39.; Kristó–Makk 2001. 186.

lett volna.[3873] Az első magyar–lengyel dinasztikus kapcsolat kérészéletűnek bizonyult, mert néhány év múlva, 989 táján Boleszláv elküldte magyar feleségét, aki Beszprém nevű fiával apja, Géza udvarába költözött.[3874] A szakítás hátterében az is meghúzódhatott, hogy Géza semleges maradt a cseh–lengyel konfliktusban.[3875] A dinasztikus külpolitika újabb megnyilvánulása volt, hogy 995 táján, Géza egy másik lányát a bolgár trónörököshöz, Gavril Radomirhez adta feleségül.[3876] Géza ezen lépése a Bizánc elleni védelmi taktika része lehetett, amely Quedlinburggal kezdődött. Ugyanakkor nem avatkozott be a bizánci–bolgár háborúba, a bolgárok felkelését a jelek szerint nem támogatta.[3877] Géza egyik lányáról Vajay Szabolcs azt tételezte fel, hogy a thüringiai gróf vette el feleségül.[3878] Géza másik, fiatalabb lányát, Orseolo Ottó velencei doge vette el Géza halála után.[3879] Géza dinasztikus politikája nyugatbarát és Bizánc-ellenes volt. Emellett a szomszédos országokkal való békés kapcsolatra való törekvés is kimutatható. Ebbe a sorba illeszkedik Géza legfontosabb lépése, amelyre uralkodása utolsó éveiben került sor. Ekkor fiának és kiszemelt örökösének, Vajknak (Istvánnak) feleségül szerezte a bajor Civakodó Henrik herceg lányát, IV. Henrik bajor herceg (995–1004) húgát, az ekkor 11 év körüli Gizellát.[3880] Magával a herceggel, Civakodó Henrikkel Gézának is gyakran meggyűlt a baja, hiszen voltak háborúskodások a bajorok és magyarok között. Előbb magyar részről került sor a támadásra, 983-ban Géza szállta meg Melk várát. Két év múlva, 985-ben a herceg visszafoglalta Melket. Hat év elteltével, 991-ben Henrik herceg elfoglalta a Bécsig terjedő vidéket. Civakodó Henrik többször fellépett II. Ottó (973–983) és kiskorú utóda, III. Ottó (983/996–1002) császár ellen is, a konfliktusokba Géza nem avatkozott be.[3881] Civakodó Henrik halála, 995 után, Géza fejedelemnek sikerült a Német Birodalomban a szeparatizmust képviselő bajor szomszédokkal békés viszonyt kialakítania. Ezt jelképezte Vajk (István) említett házassága, ami az öregedő fejedelem utolsó külpolitikai lépése lehetett. A kiskorú Gizellával német lovagok és papok jöttek. Mindez erősítette Géza politikai és katonai hatalmát, amelynek utóda, Vajk (István) vette hasznát.

III. 2. 1. 3. Géza fejedelem belpolitikája

Géza döntően békés, dinasztikus külpolitikája hátterében egy *erőteljes, rendteremtő és „központosító” belpolitika* rejlett, amelynek célja a fejedelmi méltóság tekintélyének növelése, és egyben saját nemzetsége-törzse uralmának kiterjesztése volt. Ezzel a magyar törzsszövetség bomlási folyamatához, későbbi „bukásához” maga is hozzájárult. A folyamat elhúzódott, és még Géza utóda, Vajk (István) uralkodásának kezdetén sem zárult le teljesen. Géza belső „rendcsináló” belpolitikája során vegyes eszközöket alkalmazott. Források

[3873] Györffy 1977c. 88.
[3874] Thietmar híradására vö. ÁKÍF 109. (Thoroczkay Gábor)
[3875] Györffy 1977c. 88.; Makk 1996a. 39.; Kristó–Makk 2001. 185–186.
[3876] Hóman 1938. 108.; 987-re tette a bolgár trónörökös magyar házasságát Vajay 1967. 66.
[3877] Makk 1996a. 40.; Kristó–Makk 2001. 186.
[3878] Vajay 1967. 67–68.
[3879] 1009-re tette Orseolo Ottó doge és Géza lányának házasságát Vajay 1967. 70.
[3880] Pauler 1899. I. 21.
[3881] Makk 1992. 29.; Makk 1996a. 40–41.; Kristó–Makk 2001. 186.

utalnak arra, hogy Géza „véres kézzel” teremtett rendet, amely állítást a szakirodalom is elfogadta.[3882] Thietmar szerint Géza „igencsak kegyetlen volt, és sokakat megölt hirtelen felindulásból.”[3883] Hozzátette, hogy „amikor kereszténnyé lett, indulatosan lépett fel tusakodó alattvalóival szemben e hit megerősítéséért.”[3884] Szent István kisebbik legendája szerint „katonaságából valamennyi elöljárót az igaz Isten tiszteletére térithetett. Akiket pedig másféle utak követésén kapott rajta, azokat fenyegetéssel és megfélemlítéssel törte meg.”[3885] István nagyobbik legendája szerint Géza „övéivel erős kézzel bánt,” és „nagy gondot fordított a lázadók megfékezésére, a szentségtörő szertartások megsemmisítésére.”[3886] Hartvik legendája „szigorúnak és kegyetlennek ismert” fejedelemnek nevezte Gézát.[3887] A Képes Krónika szerint Géza fejedelem „a magyarok népét a keresztény hitre kezdte téríteni. És minthogy azokat, akik a pogány szertartásoknak hódoltak és buzgólkodtak, intéssel nem tudta megtéríteni, némelyeket fegyverrel kellett megzabolázni.”[3888] A kései magyar források Géza belső térítő munkájára helyezték a hangsúlyt, de a fejedelem fegyveres fellépése az ellenálló törzsfőknek is szólhatott.[3889] Valószínűleg a Kárpát-medence nyugati felében Gézának sikerült a törzsek vagy törzsi csoportosulások fölé kerekedni.[3890]

Géza szövetséges viszonyt is kialakított egyes törzsfőkkel. Konkurens hatalmat képviselhetett a Kárpát-medence nyugati felében Tar Zerind (Calvus Zyrind) és fia, Koppány (Cupan). Utóbbiról a krónikakompozíció azt állította, hogy „Tar Zerind fia volt, aki Szent István király apja, Géza herceg [dux] életében hercegséget viselt [ducatum tenebat],” és „somogyi herceg [dux] volt.”[3891] A fenti passzus értelmezési problémát rejt magában. Nem derül ki belőle, hogy vajon Tar Zerindre vonatkozik-e az értelmezői mellékmondat, vagy pedig fiára, Koppányra. A mondat szerkezete alapján Tar Zerindre gyanakodhatunk, logikai-tartalmi szempontból pedig fiára, Koppányra. A másik nehézséget a „ducatum tenebat” kifejezés jelenti. A ducatus egyrészt jelentett méltóságot, másrészt ehhez kapcsolódó területet, tartományt. Méltóságként a dux sok jelentéssel bírt, jelölhetett vezért, herceget, fejedelmet, a ducatus pedig vezéri, hercegi, fejedelmi tisztséget.[3892] Az idézett fordítás annyiban vitatható, hogy aligha hercegi tisztségként értelmezendő, inkább vezéri, fejedelmi rangot feltételezhetünk.[3893] Szabados György szerint a hatalmas Ős-Somogy fejét, Koppányt érdemes ’vezér’, avagy ’nagyúr’ címmel számon tartani.”[3894] Tar Zerind vagy Koppány

---

[3882] Balanyi 1938. 6.; Györffy 1977c. 59, 93.; Kristó 2001. 27–28.
[3883] Thietmar krónikája, vö. ÁKÍF 112. (Thoroczkay Gábor)
[3884] ÁKIF 112. (Thoroczkay Gábor)
[3885] István kisebbik legendája, SRH II. 394.; ÁKÍF 303. (Kisdi Klára)
[3886] István nagyobbik legendája, SRH II. 378–380.; ÁKÍF 271-273. (Kisdi Klára) – tévesen püspökségek felállítását is tulajdonítja Gézának.
[3887] Hartvik legendája, SRH II. 403.; ÁKÍF 318. (Kisdi Klára)
[3888] SRH I. 295.; ÁKÍF 362. (Kristó Gyula)
[3889] Györffy 1977c. 92.
[3890] Kristó–Makk 2001. 187.
[3891] „Erat autem Cupan filius Calvi Zyrind, qui etiam vivente Geycha duce, patre Sancti Stephani regis ducatum tenabat.” „Hic fuerat dux Symigiensis,” vö. SRH I. 313.; magyar fordítására vö, ÁKÍF 369. (Kristó Gyula)
[3892] Legújabban a dux és a ducatus értelmezéseire vö. Szabados 2011. 256.
[3893] Kristó Gyula herceg fordítását vitatta legutóbb Szabados 2011. 256. o. 817. jegyzet
[3894] Szabados 2011. 256.

ugyanúgy a dux címet viselte, mint Géza. Géza halála után Koppány István ducatusát akarta megszerezni. Mindebből arra következtetnék, hogy a még mindig létező törzsszövetség fejedelmi méltóságait viselte Géza (majd István), illetve Koppány. A törzsszövetségen belüli hatalmi megosztásról lehet szó. Zerindről és Koppányról feltételezte a történeti kutatás, hogy az Árpád-nemzetségbe tartozhattak, annak valamelyik ágához kapcsolódva osztozhattak a hatalmon Gézával. Ezért tarthatott igényt később Koppány Géza özvegye, Sarolt kezére és a nagyfejedelmi hatalomra. Mindenképpen Géza riválisainak számíthattak a Kárpát-medence nyugati felében, a Dél-Dunántúlon. Tar Zerind és Koppány territóriumába Somogy és Zala megye is beletartozhatott. Váczy Péter szerint Koppány karha „Somogyban székelt, de tartományúri hatalma nyilván kiterjedt a Balatontól keletre eső területre is."[3895] Hasonlóan vélekedett Zsoldos Attila is, akinek feltevése kései forrásokon (Laskai Osvát, Karthauzi névtelen) alapul, amelyek szerint Koppány vezér Somogy és Zala felett uralkodott.[3896] Zsoldos hangsúlyozta, hogy krónikáink szerint Bulcsú karha szállásterülete a Balaton körül, illetve Zalában, a Balaton táján volt.[3897] A feltevést a kései források miatt vitatták, és a krónikakompozícióra építve csak Somogyot tartották Koppány terrritóriumának.[3898] Szabados elfogadta azt, hogy „egy nagy kiterjedésű délnyugat-dunántúli országrészen" érvényesült a Zerind-ág uralma.[3899] Hóman Bálint ugyanakkor azt is feltételezte, hogy Tar Zerind és Koppány a karha tisztséget viselhették.[3900] Magam is úgy vélem, hogy Bulcsú utóda a karha tisztségben Tar Zerind lehetett, majd őt követően fia, Koppány viselhette ezt a méltóságot.[3901] Tar Zerind és Koppány somogyi, esetleg Zalára is kiterjedő szállásterülete miatt valószínűsíthetjük azt, hogy Bulcsú karha utódai lehettek, aki krónikáink szerint a Balaton környékén rendelkezett szállással.

A Kárpát-medence keleti felében levő törzsek jelentettek több problémát Géza, majd István számára is. Egyes keleti törzseket megnyerhetett Géza, ilyen szövetséges lehetett az Abák törzse.[3902] Egy elterjedt nézet szerint Aba Sámuel István sógora volt, tehát Géza egyik lányát, István fiatalabb hugát vette volna feleségül.[3903] Györffy György úgy vélte, hogy Aba Sámuel inkább István nővérének a fia lehetett.[3904] Konkurens hatalom lehetett a Kárpát-medence keleti felében Ajtony, aki megőrizte hatalmát István uralkodása alatt is. Ajtonyt feltételesen azonosították a krónikakompozíció Kean (Keanus) vezérével, aki a „bolgárok és szlávok hercege" volt.[3905] A krónika idegennek tekinti Keánt, hasonlóképpen Anonymus is a

---

[3895] Váczy 1971. 60.
[3896] Laskai Osvát vonatkozó forráshelyére Historiae Hungaricae I. 83.; a Karthauzi Névtelenre vö. A néma barát 387–388.; a fenti forráshelyeket idézi Zsoldos 2002a. 433.
[3897] Zsoldos 1998. 37–50.; Zsoldos 2001. 44–50.; Zsoldos 2002a. 431–439. Zsoldos 2002b. 454–461.
[3898] Kristó 2000d. 1–5.; Kertész 2008. 481–489.
[3899] Szabados 2011. 253.
[3900] E feltevésre Hóman 1938. 114.
[3901] Tóth 2010. 236–237.
[3902] Györffy 1977c. 100.; Kristó 1980. 481, 485.
[3903] Vajay 1967. 70.
[3904] Györffy 1977c. 100.
[3905] A krónikakompozíció tudósítására vö. SRH I. 315. ÁKÍF 372. (Kristó Gyula)

magyaroknak ellenálló Glad utódától származtatja Ajtonyt.[3906] Mindez arról tanúskodhat, hogy a magyar törzsektől független hatalom képviselője volt, akinek rangja keán, azaz kagán volt. Nézetem szerint Ajtony a kavarok három törzsének fejedelme lehetett. Mindez megmagyarázhatná, hogy miért maradhatott meg ilyen hosszú ideig territóriumán Ajtony, és miért őt verte le utoljára István. Gézával közel egyenrangú hatalommal bírhatott a gyula a Kárpát-medence keleti felében. Géza szövetséges viszonyban lehetett vele, mivel Géza felesége, Sarolt a gyula családból származott.

Itt kell megemlékeznünk Géza házasságáról. A gyula lányával, Sarolttal kötött házasságát említik forrásaink. Anonymus megemlékezett arról, hogy a Gyulának két lánya volt, Sarolt (Saroldu) és Karold, és Sarolt volt Szent István anyja.[3907] A krónikakompozíció szerint is a gyula lánya volt Sarolta, akinek szépségéről a „tartományi főnökök hosszabb időn keresztül beszéltek," és akit Géza fejedelem vett törvényes feleségül Beliud tanácsára és segítségével.[3908] Thietmar szerint Géza felesége „Beleknegini, azaz szlávul szép úrasszony" volt. A szász történetíró Géza feleségéről negatív portrét festett: „mértéktelenül ivott, és katona módjára ülve meg a lovat, egy embert hirtelen haragjának túlzott hevességében megölt."[3909] Querfurti Brúnó Adalbertről szóló életrajzában azt állította, hogy a magyarok nagyfejedelmének hitvese „az egész országot egy férfi kezével tartotta hatalmában, és mindazt, ami a férjéé volt, maga irányította."[3910] A bolgártörök Sarolt név ('fehér hölgymenyét') azonosítható Belekneginivel ('fehér úrasszony').[3911] Sarolt bizonnyal fiatalabb lehetett Gézánál. Házasságukra a 960-as évek végén, vagy 970 táján kerülhetett sor.[3912] Ebben az esetben Géza apjának, Taksony fejedelemnek lehetett szerepe a belső szövetség kiépítésében. Más nézet szerint Géza uralkodása alatt, a 970-es években került sor a házasság megkötésére.[3913] A gyula lánya, a szép Sarolt erőteljes karaktere az öregedő Géza mellett a 990-es években érvényesülhetett. A magyar–lengyel krónika tudósít arról, hogy Géza fejedelem Mieszkó lengyel uralkodó nővérét, Adelhaidot vette feleségül, aki megtérítette, és Istvánt szülte a fejedelemnek.[3914] E kétes hitelű forrás alapján aligha számolhatunk azzal, hogy Adelhaid Gézának első vagy akár második felesége lett volna.[3915] Kevésbé valószínű az, hogy Géza eltaszította volna első feleségét, Saroltot, és utána vette volna el második feleségként Adelhaidot.[3916]

[3906] Anonymus tudósítására vö. SRH I. 49–50, 88–90.; HKÍF 295. 327–329. (Veszprémy László)
[3907] SRH I. 69.; ÁKÍF 359. (Kristó Gyula)
[3908] SRH I. 291.; HKÍF 363. (Kristó Gyula)
[3909] Thietmár, vö. ÁKÍF 113. (Thoroczkay Gábor)
[3910] Querfurti Brúnó, vö. ÁKÍF 83. (Thoroczkay Gábor)
[3911] Györffy 1977c. 63.
[3912] A 960-as évek végére vö. Makk 1996a. 25.; a 970-es házasságkötésre vö. Györffy 1977c. 64.
[3913] Kristó 2001. 28.
[3914] SRH II. 306.
[3915] A lengyel Adelhaidra, mint feleségre utal, de ezt a feltevést elveti pl. Györffy 1977c. 61–62.; Szegfű 1988. 17–27.; első és egyetlen feleségnek tekintette Karácsonyi 1904. 6–7.; második feleségnek tartotta Adelhaidot Vajay 1967. 77–80.; Kosztolnyik 2002. 97, 115.; a feltevés kritikájára legújabban vö. Szabados 2011. 261–262.
[3916] E feltevésre vö. Vajay 1967. 75–80.

A belpolitika kapcsán meg kell emlékeznünk a törzsek viszálykodásáról Géza uralkodásának kezdetén, vagy még Taksony fejedelemsége alatt. Kevés forrásunk van az egyes törzsek és vezérek közti ellentétekre. Ezek egyike a Csaba-történet, amely szerint Csaba népével együtt elköltözött.[3917] Makk Ferenc feltételezte, hogy Csaba állt a Bulcsú vezette törzsi csoportosulás élére az augsburgi vereség és Bulcsú kivégzése után. Csaba ellen lépett fel Taksony, és ebben a küzdelemben alulmaradva menekült Csaba népe, törzse egy részével ('Soba Mogera'–'Csaba Magyarja', illetve 'vardarióta türkök') a Balkánra. Makk szerint Taksony megszállta Bulcsú karha földjét, és törzse egy részét áttelepítette a Balatontól északra és nyugatra fekvő részekre. Ezt a belső harcot 955–958 közé tette.[3918] Nem ismerjük a Csaba-történet hátterét, időrendileg sem lehet pontosan keltezni. Nem lehetetlen ugyanakkor, hogy egy belső felkeléssel számolhatunk Csaba esetében, amelyet talán még Taksony levert. A Taksony uralmának végére, vagy Géza uralmának elejére tehető belharcról a krónikakompozíció számolt be Géza házasságával kapcsolatban. Eszerint a gyula leányát Beliud tanácsára vette el Géza, aki „Kulán földjét birtokolta. Kulán ennek a Beliudnek adta tulajdon lányát, hogy testvére Keán ellen harcoljon. És halála után e Kulán földjét Beliudnak örökítette el."[3919] A történetből az derül ki, hogy Kulán és Keán viszályában Beliud Kulán oldalára állt, és területét örökölte. A gyulák említése kapcsán valószínűsíthető, hogy a keleti törzsek közötti viszályról lehet szó. A történet szerint Beliud Géza szövetségese volt, hiszen a gyula lányával való házasságkötést támogatta.[3920]

Géza erős nagyfejedelmi hatalmat épített ki, békés külpolitikájával és a kereszténység felvételével biztosította a magyar törzsszövetség területének biztonságát. Belpolitikájának fő érdeme a belső „központosítás." Egy korábbi nézet szerint a törzseket, egy újabb álláspont szerint a törzsi államokat „törte meg."[3921] Valójában Géza megegyezett a legerősebb fejedelmekkel, a gyulával és a karhával, a többi törzsfőt fennhatósága alá vonta. Nézetem szerint ez nem jelentette sem a törzsszövetség, sem pedig a törzsek megszűnését. Géza az alapokat teremtette meg a kereszténység felvételével, korlátozott mérvű elterjesztésével, a nagyfejedelmi hatalom tekintélyének helyreállításával fia számára a keresztény állam kialakításához.[3922] A folyamat befejezése Istvánra és István utódaira maradt.

[3917] A Csaba-történetre vö. krónikakompozíció, SRH I. 278–279.
[3918] Makk 2004. 124–125.
[3919] „Beliud, qui terram Kulan possiderat." … „Isti Beliud Kulan dedit filiam suam, ut contra fratrem suum Kean debellaret. Et post obitum suum terram suam idem Kulan Beliud hereditavit.", vö. SRH I. 291.; idézett fordítására HKÍF 363. (Kristó Gyula)
[3920] Tóth 2010. 183.
[3921] Törzsi államok kialakulására a X. század második felében vö. Kristó 1980. 478.; Kristó 1995a. 307–310.
[3922] Hóman 1938. 113.

III. 2. 2. Vajk (István) utódlása, államszervező harcai, a törzsszövetség bukása

III. 2. 2. 1. Vajk (István) hatalomra kerülése, harca Koppánnyal

Géza nagyfejedelem valószínűleg 997-ben halálozott el,[3923] jóllehet a forrásokban a 998-as év is szerepel.[3924] Valószínűbb az előbbi dátum, és a szakirodalom szinte általánosan a 997-es évet fogadta el Géza halálának és Vajk (István) hatalomra kerülésének időpontjaként. Ezt valószínűsíti, hogy a helyes keltezést fenntartó nagyobbik legenda egymás mellett szerepelteti Géza és a vértanú Adalbert prágai püspök halálhírét. Adalbert 997. április 23-án hunyt el.[3925]

Az utódlás problematikus kérdéssé vált, mivel Géza fiára akarta örökíteni a fejedelmi méltóságot. István nagyobbik legendája szerint „atyja magához hívta Magyarország főembereit és közös tanácskozásuk határozatával fiát, Istvánt jelölte ki utódául a nép kormányzásában."[3926] A kiszemelt utódot, Vajkot Géza egyetlen fiaként ismerjük. Egyedül a kortárs Thietmar krónikájában szerepel István pogány neve „Waic" (Vajk) alakban.[3927] Apja, Gyeücsa, Gyécsa/Géza nevéhez hasonlóan, török eredetű névnek tekinthetjük István pogány nevét, amelynek jelentése „hős, vezér" lehetett.[3928] Mind pogány, mind pedig keresztneve ismert lehetett. Az utóbbi hosszú uralkodása során szoríthatta ki a születésekor kapott és hosszabb ideig viselt pogány nevét. Ebből következően Vajkot nem közvetlenül születése után keresztelték meg.[3929]

Első probléma Vajk születésének és keresztelésének kérdése. A 14. századi krónikakompozíció ezt 969-re tette.[3930] Mindenképpen korai Kézai adata, amely 967-re keltezte István születését,[3931] a lengyel krónikákban (kamienieci krónika) pedig néhány évvel későbbi, 975-ös év szerepelt.[3932] István legendái, a krónika egyaránt minősítették Istvánt gyermeknek (puer), serdülőnek (adolescens) és ifjúnak (iuvenis). Ezért joggal gondolt a kutatás arra, hogy fiatal lehetett. A középkorban nagy tekintélyűnek minősített Sevillai Izidor életkorszakai (infantia 7 éves korig, pueritia 14 éves korig, adolescentia 28 éves korig, iuventus 50 éves korig),[3933] és a forrásokban szereplő gyermek, serdülő és ifjú minősítések alapján is próbálták meghatározni István születésének időpontját.[3934] Ebbe belefért a

---

[3923] A 997-es dátumra vö. István nagyobbik legendája, SRH I. 381.; ÁKÍF 277. (Kristó Gyula)
[3924] A 998-as évre vö. Pozsonyi Krónika, SRH I. 125.; ÁKÍF 354. (Kristó Gyula)
[3925] Kristó 2001. 43.
[3926] SRH II. 381.; ÁKÍF 276. (Kisdi Klára)
[3927] ÁKÍF 110. (Thoroczkay Gábor)
[3928] Deér 1938. 80.; Németh 1991. 281–282.; Kristó 2001. 32.; „kisebbik fejedelem" jelentéssel Jákli 1996. 27.
[3929] Kristó 2001. 32.; Tóth 2002a. 10.
[3930] A krónika adatára vö. SRH I. 312.; ÁKÍF 368. (Kristó Gyula)
[3931] Kézai adatára SRH I. 172.
[3932] Gombos 1937–1938. I. 145.
[3933] Isidorus, Etymologiae c. művének vonatkozó része kiadására vö. Lindsay 1911. XI. 2, 1–8.; idézi Mályusz 1968. 202. o. 24. jegyzet; Kristó 1999. 5. o. 14. jegyzet; Tóth 2002a. 17.
[3934] A forrásokban levő eltérő életkori minősítések hátterére vö. még Veszprémy 1989. 11–13.; Veszprémy 2008b. 75–77.

„serdülő” vagy „ifjú” megnevezés alapján a legkorábbi, 969. évi időpont is.[3935] A „gyermek” vagy a „serdülőkor első lépcsőfoka” említése alapján jóval későbbi keltezés is (981) felmerült.[3936] Mivel e fogalmak értelmezése vitatható, István születésének pontos időpontját nem adhatjuk meg. Szerintem a 975-ös keltezés állhat a legközelebb a valósághoz, amikor Géza és Sarolt házasságára már bizonnyal sor került. Vajk Géza halálakor húsz év körüli lehetett, talán ezt valamivel meghaladta.[3937] Megkeresztelésére csak akkor kerülhetett volna sor a 972–974-es első térítési hullám idején, ha valóban 969-ben született volna. A Stephanus/István nevet kapta apja, Géza is keresztény névként István protomártír tiszteletére. Mivel nemcsak Vajk apja Géza, hanem a gyula is Stephanus nevet kapott a bizánci keresztségben a 950-es években, nem kell Vajk megkeresztelését 972–974 közé tenni. Ráadásul Vajk hosszabb ideig viselhette pogány nevét, így István nagyobbik legendájának adhatunk igazat, amely nem a 972–974 között térítő Sankt Galleni Brúnóhoz, hanem Adalberthez kapcsolta István megkeresztelését.[3938] Querfurti Brúnó, Szent Adalbert tanítványa a püspök életrajzában utalt is arra, hogy Adalbert elment a magyarokhoz, és „miután kissé eltávolította őket a bűntől, a kereszténység árnyékát nyomta rájuk.”[3939] Adalbert 983–989, 992–994 között és 995-ben fordulhatott meg Magyarországon és végzett térítői tevékenységet. A prágai püspök szerepe a magyarországi krisztianizációban vitathatatlan. Emellett szól, hogy az esztergomi érsekséget István a vértanú Szent Adalbert tiszteletére hozta létre. Később I. Béla király (1060–1063) keresztény neve is Adalbert volt. Valószínű, hogy nem a 980-as években, hanem inkább a 990-es években keresztelte meg Géza fiát, Vajkot Adalbert prágai püspök.[3940]

A következő fontos esemény Vajk/István életében házassága, amelyet apja, Géza életében kötött. Ezt a házasságot 995 tájára tették, amikor Géza megöregedett, és Thietmar leírása szerint felesége, Sarolt irányította helyette az ügyeket. Az Istvánt megkeresztelő, vagy bérmáló[3941] Adalbert aktív szerepet játszhatott a bajor Gizellával való házasság megkötésében.[3942] Querfurti Brúnó szerint apai ágon rokonság volt Adalbert és a szász uralkodó dinasztia között, és a prágai püspök István lelkiatyjaként szem előtt tartotta Magyarország kereszténységre térítésének ügyét.[3943] Kétségtelenül döntő volt Géza akarata és hozzájárulása a bajor hercegnővel való házassághoz. Az ő követei kérték meg Regensburgban Henrik bajor hercegtől húga kezét.[3944] Nem kérdőjelezhető meg a tevékeny

---

[3935] Hóman–Szekfű 1928. 171.; Hóman 1938. 95.; Csapody 1938. 19.; Mályusz 1968. 199–203.
[3936] A 979-981-es időpont mellett érvelt az életkori meghatározás alapján Kristó 1999. 8–9.; Kristó 2001. 30–31.
[3937] 972-973-ra tette Romei 2003. 50.; 977-re Pauler 1899. I. 20.; 975 után néhány évre Györffy 1977c. 112.; a 970-es évek második felére, 980 tájára Makk Ferenc, vö. Kristó–Makk 2001. 188.; 975-re Karácsonyi 1904. 7.; Heckenast 1970. 48.; 975 tájára, a 970-es évek második felére Tóth 2002a. 18.; Tóth 2010. 241.; 979–981 közé Kristó 1999. 8–9.
[3938] István nagyobbik legendájára vö. SRH I. 380.; ÁKÍF 275.
[3939] ÁKÍF 81. (Thoroczkay Gábor)
[3940] Kristó 2001. 34.
[3941] Hóman–Szekfű 1928. 177.; Bogyay 1988. 31.
[3942] Adalbert közvetítői szerepére Hóman–Szekfű 1928. 177.; Hóman 1938. 112.; Kristó 2001. 38–39.
[3943] Kristó 2001. 39.
[3944] Hóman 1938. 112.

fejedelemasszony, Sarolt beleegyezésének fontossága sem. Nyugati részről szükséges volt Adalbert közvetítése a régóta szemben álló bajorok és magyarok között, amelyre csak Civakodó Henrik 995-ös halála után kerülhetett sor. Az időpontot Reichenaui Hermann krónikája alapján állapíthatjuk meg. Hermann a 997-es évnél azt jegyezte fel, hogy az elhunyt Civakodó Henrik leányát, Gizellát „feleségül adták a magyarok királyához, miután az Krisztus hitére tért."[3945] A krónikás feljegyzés a házasságkötés előfeltételeként a magyarok királyának megkeresztelését említette. Így a latin rítusú keresztség felvétele tehető 995-re is – ez magyarázná a Waic/Vajk név hosszú idejű fennmaradását – és a házasságkötés 995-re vagy 996-ra datálható.[3946] Ekkor alapították a pannonhalmi bencés apátságot, amelyet 1001/1002-es kiváltságlevele szerint még István apja kezdett el építeni. Ebben is része volt Adalbertnek és körének, aki Csehországban (Brevnov) és Lengyelországban (Meseritz) is alapított 992–994-ben, illetve 996–997-ben egy-egy bencés apátságot.[3947] A kutatás kevésbé figyelt fel arra, hogy Reichenaui Hermann szerint a magyarok megkeresztelkedett királya kapta feleségül Gizellát. Vajk/István ekkor csak trónörökös volt, nem király. A krónikások gyakran nevezték a kalandozó magyarok vezéreit is királynak (rex), vagy hercegnek (dux), így e kitételnek nincs jelentősége.[3948] Gizella kíséretében német (bajor) lovagok és papok jöttek Magyarországra. A bajor lovagok közül Hont, Pázmány, Orci és Vecelin nevét őrizte meg a hagyomány.[3949]

Géza 997-es halála után azonnal kibontakozott a belháború. Géza végakarata, Vajk/István hatalomátvétele nehézségekbe ütközött. A főhatalomra bejelentette igényét Tar Zerind (Szerénd) fia, *Koppány* (Cupan).[3950] Koppány a Balatontól délre eső dunántúli területeket, Somogyot és talán Zalát birtokolta, amit minősíthetünk törzsi területnek, territóriumnak.[3951] Vitatható, hogy Tar Zerind és Koppány mely nemzetséghez tartoztak. A krónika Koppány Saroltával való vérfertőző házassági szándékára utalt.[3952] Ehhez kapcsolódóan a történeti kutatás Árpád leszármazottainak tekintette őket. Leggyakrabban az első ágon (Tarkacsu ága),[3953] vagy a harmadik ágon (Falicsi) tételezték fel Tar Zerindet és Koppányt.[3954] A Zolta ágon is keresték őket; Géza öccsével, Mihállyal is azonosítva Tar

---

[3945] Reichenaui Hermann, vö. ÁKÍF 220–221. (Kristó Gyula); Kristó 2001. 40.
[3946] A házasságkötés 996. évi dátumára Hóman–Szekfű 1928. 178.; Hóman 1938. 112.; Kristó 2001. 41.; 995-996-ra Tóth 2010. 243.
[3947] Bogyay 1988. 30.; Kristó 2001. 41.
[3948] Tóth 2010. 243.
[3949] Makk 1996a. 44.; Kristó 2000a. 61–64.
[3950] Koppány fellépésére, harcára Istvánnal a főhatalomért vö. Hóman–Szekfű 1928. 181–182.; Hóman 1938. 114–116.; Balanyi 1938. 11–12., Bónis 1956. 40–41.; Györffy 1977c. 110–121.; Kristó 1980. 483–484.; Bogyay 1988. 37–40.; Piti 2000. 439–443.; Kristó 2001. 43–51.; Kosztolnyik 2002. 139–140.; Romei 2003. 54–55.; Tóth 2010. 243–248.; Szabados 2011. 240–279.
[3951] Törzsi területre pl. Kosztolnyik 1981. 4.; törzsi területre, „törzsi államra" vö. Tóth 2010. 243.; tartományra (ducatus) vö. Váczy 1971. 59.
[3952] „Mortuo autem Geycha duce Cupan voluit matrem Sancti Stephani regis sibi per incestuosum copulare connubium," vö. SRH I. 313. „Géza herceg halála után Koppány vérfertőző házasságot akart kötni Szent István király anyjával," vö. HKÍF 369–370. (Kristó Gyula)
[3953] Tarhos (Tarkacsu) ágát említette Hóman–Szekfű 1928. 181.; Balanyi 1938. 11.; Györffy 1977c. 111.; Piti 2000. 440.; Tarkacsu unokája, Termacsu fivérének tekintette Zerindet Kristó 2001. 24, 43.; Koppányt feltételesen Tarkacsu „vérvonalához" kötötte legutóbb Szabados 2011. 251.
[3954] Fajsz (Falicsi) ágát feltételezte Györffy 1959. 85.; Vajay 1967. 74.; Bogyay 1988. 37.

Zerindet, Mihály fiával, Szár Lászlóval pedig Koppányt. Utóbbi nézet szerint Koppány István unokatestvére lett volna.[3955] Ez a felfogás vitatható, hiszen akkor Koppány unokaöccsként fiatalabb lett volna Istvánnál, illetőleg a krónika beállítása szerint Szár László, azaz Koppány lett volna András, Béla és Levente apja. Ranzanus 15. századi humanista író művében Koppányról (Cupa) azt állította, hogy Saroltnak volt közeli vérrokona.[3956] Így a kései humanista forrás szerint Koppány nem az Árpád-nemzetséggel, hanem az erdélyi gyula-nemzetséggel lehetett anyai ágon rokonságban.[3957] A történeti kutatásban kevesen gondoltak arra, hogy Koppány egy másik törzshöz–nemzetséghez tartozott volna. Kosztolnyik Zoltán úgy vélte, hogy egy „másik magyar törzs feje" volt Koppány.[3958] Jómagam a Bulcsú-nemzetségéhez tartozónak véltem Koppányt.[3959] Felmerült ugyanakkor az a lehetőség, hogy Koppány volt a karha (karkhasz) tisztség viselője, jóllehet az Árpád-nemzetséghez tartozott.[3960] Ha a két hipotézist összekapcsoljuk, Tar Zerind és Koppány a Bulcsú-nemzetségbe tartozóként birtokolhatta a karha-tisztséget, és Koppány anyai ágon (gyula-nemzetség) lehetett Sarolt vérrokona. Koppány felkelésének okát a pannonhalmi alapítólevél abban jelölte meg, hogy „egy bizonyos Somogy nevű megye akart engem elűzni az atyai székből."[3961] A nagyfejedelmi hatalomra vonatkozott a pannonhalmi oklevél utalása; a vezér neve helyett pedig a terület (megye – comitatus) későbbi elnevezését használta az oklevél későbbi átírója. A Képes Krónika arra utalt Koppány támadása kapcsán, hogy „Géza fejedelem halála után Koppány vérfertőző házasságot akart kötni Szent István király anyjával, meg akarta ölni Szent Istvánt, hercegségét [ducatum eius] pedig hatalma alá akarta vetni."[3962] A krónika szerint Koppány célja István területének és fejedelmi hatalmának megszerzése volt, ennek érdekében Géza özvegyével házasságra akart lépni, Istvánt pedig el akarta tenni láb alól. Érdemes felhívni arra a figyelmet, hogy mind Tar Zerind és Koppány, mind István területével kapcsolatban a „ducatus" kifejezés szerepel. Itt a nagyfejedelem, illetve a karha saját tartományáról van szó.[3963] Nem értek egyet azzal a nézettel, amely a később létrehozott bihari-al-dunai dukátust és a nyitrai dukátust visszavetíti a 10. századba, illetve a somogyi területet hercegi javadalomként, amolyan harmadik dukátusként értékeli.[3964] Korántsem lehet véletlen, hogy a harmadik fejedelmi méltóság birtokosaként, és a fejedelmi törzs szomszédaként éppen Koppány akarta Istvánt megfosztani életétől és hatalmától. A vérfertőző házasságra való utalás kifejezheti azt, hogy vérrokonságban állhatott

---

[3955] Karácsonyi 1913. 1066–1068.; Bakay 1978. 46–48.; Gutheil 2000. 64.; legújabban kizárta azt a lehetőséget, hogy Koppány Árpád legkisebb fia, Zolta leszármazottja lett volna, Szabados 2011. 248.
[3956] Ransanus 1985. 116, 198; feltehetően erre a forrásra utalt Bónis 1956. 41.
[3957] Vö. Gutheil 2000. 64–65.
[3958] Kosztolnyik 1981. 4..
[3959] Tóth 2010. 244.
[3960] Koppány karha méltóságára vö. Hóman 1938. 114–115.; Váczy 1971. 60.; Zsoldos 1998. 37–50.; Zsoldos 2002a. 431–436.
[3961] A pannonhalmi alapítólevél, ÁKÍF 40. (Piti Ferenc)
[3962] A krónika adatára, SRH I. 313.; ÁKÍF 369–370.(Kristó Gyula)
[3963] Váczy 1971. 59–60.; Tóth 2010. 245.
[3964] A dukátus elméletre, és Somogy harmadik dukátusként való értelmezésére vö. Györffy 1977c. 111.; a karha méltóság birtokosának, de az Árpád-nemzetséghez tartozónak tartja Tar Szeréndet, akit az utódlásban való mellőzöttsége miatt kárpótolnak a somogyi-zalai territóriummal, hercegséggel, Zsoldos 2002a. 433, 436–437.

Gézával, és a levirátus (sógorházasság) pogány intézményét akarta érvényesíteni, legidősebb férfirokonként (szeniorátus elve) akart hatalomra kerülni a keresztény Istvánnal szemben, aki elsőszülöttként (primogenitúra) a keresztény jogszokás és Géza utódjelölési joga alapján követte apját.[3965] A másik lehetőség, hogy Sarolt rokonaként tört a nagyfejedelmi hatalomra. Koppány fellépését értelmezhetjük egyfajta lázadásként a Géza által megteremtett belső rend, és a kereszténység ellen.[3966] Piti Ferenc megfogalmazása szerint Koppány „a főhatalomért való fellépésekor egyúttal felvállalta az ősi pogány hit és a nomád közszabadság képviseletét is."[3967] Szabados György inkább Koppány steppei pogány hagyományra építő trónharcaként értékelte fellépését a Zolta-ág uralom kisajátítása ellen.[3968] *Nézetem szerint a hanyatló törzsszövetség uralmi válságát tükrözte ez a belharc, amely a törzsszövetség két vezetője, a fiatal Vajk (István) fejedelem és Koppány karha között folyt a főhatalomért, a törzsszövetség nagyfejedelmi posztjáért*. Az avar birodalom bukása idején hasonló hatalmi harc folyt a vezetők között. Koppány karha fellépését Vajkkal szemben keltezhetjük 997-re, esetleg 998-ra, későbbre aligha.[3969] Mindez Géza halála dátumának függvénye is. Aurillaci Gerbert reimsi érsek – feltehetően 997 júniusában–júliusában írt III. Ottó császárnak – hogy „Szkítia csak növeli gondjaimat, Itália sokasítja; a gondolatra, hogy [cserben]hagyjuk a szkítákat, és nem megyünk Itáliába, megborzongok." E levélre – feltehetően 997 júliusában–augusztusában – válaszolt egy német főpap Gerbertnek, hogy még nem döntötték el; a császár a szkíták vagy Itália ellen megy, mivel a szkíták számos törzse a császár birodalmának akarja magát alávetni.[3970] Mivel a szkíta megnevezés a nyugati forrásokban általában ungriként, hunokként vagy avarokként emlegetett magyarokra vonatkozhat, a relatív kronológia alapján Koppány felkelése 997 első felében zajlott le. A pannonhalmi oklevél a Koppány elleni háborút „a magyarok és a németek" közötti viszályként jellemezte.[3971] A németek kifejezés alatt az István mellett felsorakozó német/bajor lovagok értendők; Pázmány, Hont, Orci és Vecelin.[3972] Mellettük a Hermány-nemzetségről állítja forrás, hogy Gizella királynéval jöttek be.[3973] Mások esetében is feltehető, hogy támogatták Vajkot/Istvánt a Koppány elleni harcban.[3974]

A háborút Koppány indította el, amikor magyarokból álló seregével ostrom alá vette Veszprémet. Ennek okát István kisebbik legendája abban jelölte meg, hogy Istvánnak „még nagyobb gyalázatára legyenek, amennyiben székhelyüket épp arra a helyre tennék, ahol a

---

[3965] Hóman–Szekfű 1928. 181.; Hóman 1938. 114–115.; Bakay 1978. 46.; Piti 2000. 439–440.; Kristó 2001. 44.; Font 2009. 26.
[3966] Ellenforradalomnak nevezi Balanyi 1938. 11.
[3967] Piti 2000. 441.
[3968] Szabados 2011. 275–279.
[3969] 998-ra tette Bakay 1978. 56.; Engel 2001. 17.; a kései 990-es évekre, feltételesen 999-re vö. Kosztolnyik 1981. 5.
[3970] Kristó 2001. 44–45.
[3971] Pannonhalmi alapítólevél, vö. ÁKÍF 40. (Piti Ferenc)
[3972] Az első hármat, Pázmányt, Hontot és Orcit említi a pannonhalmi alapítólevél, ÁKÍF 40. (Piti Ferenc); Vecelint a krónikakompozíció, ÁKÍF 364. (Kristó Gyula)
[3973] SRH I. 300.; ÁKÍF 366. (Kristó Gyula)
[3974] Gizella német kíséretére vö. Váczy 1971. 60.; Kristó 2000a. 61–64.

király megszállni és tartózkodni szokott, s ahonnét a többi erősség elfoglalására is könnyebben út nyílott."[3975] A legenda utalásából nem derül ki, hogy mely erősségek elfoglalására készülhetett Koppány. Ezek azok a helyek lehettek, amelyek a fejedelmi törzs/nemzetség kezén voltak, és ahova később István legyőzött ellenfelei csonkjait elküldhette: Győr, Esztergom és maga Veszprém.[3976] Veszprém azért lehetett Koppány első célpontja, mert ez volt Somogyhoz (Somogyvár) a legközelebbi erőssége Gézának. Ráadásul a bakonyi település Géza özvegyének, Sarolt fejedelemasszonynak is székvárosa lehetett. Itt jött létre egy görög rítusú apácakolostor, amely a bizánci–ortodox keresztséget felvevő, a gyula nemzetségébe tartozó Sarolthoz kapcsolódhat.[3977] A későbbiekben István felesége, Gizella is székhelyét itt tartotta. Feltevés szerint Veszprémben lehetett az első püspöki székhely. Mind az útvonal, mind Sarolt feleségül vételének szándéka miatt Veszprém alá vitte Koppány seregét. Koppány támadásának hírére István Esztergomból vonult Veszprém felmentésére. A krónikakompozíció szerint elindulása előtt „a Garam folyónál karddal felövezték."[3978] A karddal való felövezés jelenthette az érett ifjúvá avatást, a csatába indulást, és a fejedelemválasztást.[3979] Az egyik álláspont szerint ez a Karoling-kor óta bevett szokás, amellyel felnőtté, fegyverforgatásra érettté nyilvánították a keresztény előkelőket.[3980] A másik felfogás fejedelemavatási szertartásként értelmezte.[3981] A rítust, a krónikakompozíció híradása alapján, Hont és Pázmán lovagokhoz, illetve a pannonhalmi oklevélben szereplő Domonkos érsekhez is kapcsolták.[3982] Valószínű, hogy a Garam folyó, amely Esztergomnál ömlik a Dunába, a németül Gran néven ismert településre vonatkozhat, tehát az esztergomi székhelyen történt meg a fiatal, 20 év körüli Vajk felavatása.[3983] Veszprémy László a krónika fenti epizódját kései és nem hiteles betoldásnak minősítette.[3984] A döntő összecsapásról keveset tudunk. István seregében fontos szerepet játszottak a németek, de István törzsének magyar harcosai is.[3985] Emellett Györffy György feltételezte a besenyők és kavarok részvételét, amely viszont aligha helytálló feltevés.[3986] A krónika leírása szerint „mindkét oldalon sokáig és bátran harcoltak, de az isteni irgalmasság segítségével Szent István herceg dicsőséges győzelmet aratott."[3987] Koppány maga is eleshetett a csatában. A krónikakompozíció két passzusában is azt állította, hogy Vecelin, aki a csata napján a sereg

---

[3975] SRH II. 395.; ÁKÍF 305. (Kisdi Klára)
[3976] Győrt és Esztergomot tekintette az Árpádok székhelyeinek Váczy 1971. 60, 75. o. 82. jegyzet
[3977] Kristó–Makk 2001. 46.
[3978] A XIV. századi krónikakompozíció, SRH I. 313.; ÁKÍF 370. (Kristó Gyula); vö. Váczy 1971. 59–60.
[3979] Györffy 1977c. 117.
[3980] Kristó–Makk 2001. 47.
[3981] Györffy 1977c. 117.
[3982] A krónikakompozíció adatára SRH I. 297, 312.; ez alapján Hontot és Pázmánt említi Pauler 1899. I. 27.; a pannonhalmi oklevél alapján Domonkos érseket Györffy 1977c. 116.
[3983] Györffy 1977c. 117.
[3984] Veszprémy 1989. 3–13.; Veszprémy 2008b. 66–77. – István életkora, a felövezésben résztvevők vazallus volta miatt stb. sem valószínű egy ilyen beiktatási szertartás, amely a német birodalomban is későbbi ceremónia.
[3985] Makk 1992. 37–38.; Makk 1996a. 43.; Kristó 2001. 47–49.
[3986] Györffy 1977c. 117.
[3987] SRH I. 312.; ÁKÍF 370. (Kristó Gyula)

vezére volt, ölte meg Koppányt.[3988] Az egyik passzus szerint „Somogyban” (in Symigio), tehát Koppány territóriumán ölte meg Vecelin Koppányt.[3989] A másik krónikás helyen nem szerepel a csata helyszíne. A szakirodalom, általában István kisebbik legendája alapján, Veszprém közelébe helyezte az ütközetet, hiszen ennek ostromával próbálkozott Koppány.[3990] Legutóbb Szabados György, egyeztetve a két passzust, úgy vélekedett, hogy „Koppány előbb Veszprém alatt szenvedett súlyos vereséget, onnan Somogyba vonult vissza, végül az őt üldöző Istvánnal utoljára szembefordulva saját szállásterületén, talán éppen Somogyvárott szenvedett halálos csapást Vecelintől.”[3991] Az ellentmondó források alapján Koppány halálának helyszíne biztosan nem állapítható meg. Ez lehetett Veszprém vagy Koppány területe, székhelye. A győztes csata után az elesett Koppányt felnégyelték, és testét négy vár kapujára tűzték ki. Bogyay Tamás találó megfogalmazása szerint „Koppányt tehát a keresztény fejedelem mondta ki bűnösnek, de egy félnomád társadalom szabta ki rá az elrettentő büntetést.”[3992] A krónikakompozíció szerint „az első részt az esztergomi, a második részt a veszprémi, a harmadikat a győri kapuhoz küldte, a negyediket pedig Erdélybe.”[3993] Többféleképpen értelmezték azt, hogy mi célból és miért ezekre a helyekre küldte el István a felnégyelt Koppány csonkjait.[3994] Egyetérthetünk azzal a nézettel, hogy István odaküldte ezeket a csonkokat, ahol érvényesült uralma (Veszprém, Győr, Esztergom), tehát saját uralmi területének fontos váraiba, illetőleg oda, ahol anyja, Sarolt révén érvényesíteni szerette volna a hatalmát (Erdély).[3995] Szabados György szerint a csonkok szétküldésének kettős üzenete volt: „István keresztény táborát nyilván megnyugvással tölthette el, míg a pogány többséget bénító erővel félemlíthette meg.”[3996] Az első államszervező harc István sikerével zárult. Leverte Koppány karhát, és ezzel biztosította nagyfejedelmi méltóságát. Uralmi területét tovább terjesztett délre, és Koppány somogyi territóriumát bekebelezte. Ez korántsem jelentette azt, hogy István rendelkezett volna az ország egészével.[3997] A fiatal István győzelme jelezte a központi hatalom erősödését a törzsszövetség rovására. Kérdés volt, hogy István mikor tudja hatalmát kiterjeszteni a szemben álló fejedelmekre, amely a törzsszövetség megszűnését eredményezi.

III. 2. 2. 2. István koronázása – átmenet: királyság és törzsszövetség

A politikai szervezet átalakulásának látványos megnyilvánulása volt *István koronázása*. Ekkor vált *Vajk, a Magyar Törzsszövetség nagyfejedelme István királyként keresztény*

[3988] SRH I. 296, 312.; ÁKÍF 364, 370. (Kristó Gyula)
[3989] SRH I. 296.; ÁKÍF 364. (Kristó Gyula)
[3990] Veszprémnél folyt a csata, Hóman–Szekfű 1928. 182.; Hóman 1938. 116.; Balanyi 1938. 12.; Györffy 1977c. 119.; Kosztolnyik 2002. 139.
[3991] Szabados 2011. 267–268, 275.
[3992] Bogyay 1988. 40.
[3993] SRH I. 313.; ÁKÍF 370–371. (Kristó Gyula)
[3994] Váczy 1971. 60.; Kristó 1982b. 959–968.; Kristó 1983. 77–92.; Kristó 2000b. 49–62.
[3995] Váczy 1971. 60.; Kristó 1983. 83–84.; Font 2009. 27.
[3996] Szabados 2011. 272–273.
[3997] Kristó 1983. 92.

uralkodóvá (rex). István hatalma külső és belső megszilárdítása érdekében keresztény legitimációt és uralmi jelvényt keresett. Feltevések szerint már 996 óta (bajor házassága) rendelkezhetett egy ilyen jelvénnyel, a lándzsával, amelyet Szent Móric-lándzsájából eredeztettek.[3998] Ez német birodalmi jelvényként a vazallitás veszélyét hordozta magában. Ezért István más keresztény uralkodói szimbólumot keresett és talált a koronában, amelyet a pápától kért. Ebben szerepet játszhatott az, hogy István nem akart a császártól függésbe kerülni, ezért fordult kérésével a pápához.[3999] István szerencséjére a magyar kereszténység ügyét már korábban is szívén viselő Aurillaci Gerbert került II. Szilveszter néven (999–1003) a pápai trónra, aki a fiatal III. Ottó német császár (983/996–1002) nevelője volt. Így István a pápa és a császár közös akaratából nyerhette el a királyi koronát.[4000] István a Hartvik-legenda szerint Asztrik apátot küldte Rómába, hogy „eszközölje ki Szent Péternek, az apostolok fejedelmének utódától bőséges áldását a kereszténység Pannónia vidékein sarjadt új hajtására, s hogy az esztergomi egyházat aláírásának tekintélyével metropolitai székké szentelje, a többi püspökséget pedig áldásával megszilárdítsa.”[4001] István nagyobbik legendájában egymástól elválasztva szerepel István egyházszervezése és megkoronázása. Eszerint István „a megyéket tíz püspökségre osztotta be és a római szék apostoli urának egyetértése és aláírása közbejöttével az esztergomi egyházat tette a többiek metropolitai székévé.” A legenda szerint az István atyja halála utáni ötödik évben „megérkezett az apostoli áldást tartalmazó levél, a főpapok és a papság, az ispánok és a nép hangos dicsőítésének kíséretében Istvánt, az Isten kedveltjét királynak kiáltották ki, és felkenték a krizma kenetével, majd a királyi méltóság koronájával szerencsésen megkoronázták.”[4002] István 997 után indította meg az egyházszervezést, ami kapcsolódhatott koronakéréséhez. István saját uralmi területén kezdte meg a püspökségek szervezését 997–1001 között. Veszprém mellett a győri püspökség és az esztergomi érsekség alapjait vethette meg.[4003] Thietmar tudósítása szerint „az említett császár (III. Ottó – T. S. L.) kegyéből és biztatására pedig a bajorok hercegének sógora, a saját országában püspöki székekeket létesítő Vajk, koronát és áldást nyert.”[4004] Thietmar megerősítette a legendák híradását István püspöki székeket felállító tevékenységéről. Ezt honorálta II. Szilveszter pápa, amikor a császár tudtával koronát küldött a magyar fejedelemnek. A szász krónikás utalt arra, hogy Vajk azért is élvezhette III. Ottó császár kegyét, mert Henrik bajor herceg sógora volt. A Gizellával 996 táján megkötött házasság hozzájárult ahhoz, hogy Istvánt keresztény királyként ismerje el a nyugati kereszténység feje, a pápa, és a nyugati kereszténység ura, a Német-római Birodalom császára. Az is István malmára hajthatta a vizet, hogy Ottó császár tisztában lehetett vele, hogy elutasító válasz

[3998] Makk 1992. 34–35.; Gerics 1995. 43–50.; Makk 1996a. 47.; Kristó 2001. 53.; újabban Szabados 2011. 283–285.
[3999] Makk 1996a. 48.; másként Makk 2012.
[4000] Makk 1996a. 49.; Romei 2003. 61–65.; Szabados 2011. 282.
[4001] SRH II. 412.; ÁKÍF 322. (Kisdi Klára)
[4002] SRH II. 383, 384.; ÁKÍF 280, 284. (Kisdi Klára)
[4003] Kristó 2001. 57–58.
[4004] ÁKÍF 110. (Thoroczkay Gábor)

esetén István a keleti kereszténység urához, a baszileuszhoz fordulhat elismerésért.[4005] A koronaküldés külpolitikai sikerként könyvelhető el, amely megerősítette mind István helyzetét, mind pedig a keresztény királyságként (regnum) elismert Magyarországot. A koronázás pontos idejét nem tudjuk. Az egyik álláspont szerint 1000 karácsonyára,[4006] a másik szerint 1001. január 1-re,[4007] vagy 1000. december 25-e és 1001. január 1. közé keltezhetjük.[4008] Lehetséges, hogy valamely nagy egyházi ünnepre, pünkösdre vagy Nagyboldogasszony ünnepére tehetjük, ami 1001. június 1-re, illetve augusztus 15-re esett.[4009] Esztergomban történt a koronázás, amelynek szertartásrendjét nem ismerjük, talán a mainzi szertartás szerint történt.[4010] A koronahozó Asztrik–Anasztáz fontos szerepet játszhatott a ceremónián.

István Koppány legyőzésével, püspökségek felállításával fontos lépést tett a keresztény közösségbe, mai fogalmak szerint Európába való befogadás felé. Hivatalosan *1000/1001 a keresztény Magyar Királyság megszületésének dátuma,* amelyet István koronázása szimbolizál. A keleti steppe törzsszövetsége helyébe a modern keresztény monarchia lépett.[4011] Egy másik felfogás szerint az ún. nomádállamot vagy törzsi nomádállamokat a keresztény vagy feudális állam váltotta fel.[4012] Valójában a helyzet bonyolultabb volt. A Kárpát-medence jelentős részére kiterjedően, a nyugati és északi részeken érvényesülő hatáskörrel létrejött a törzsi–nemzetségi alapokon nyugvó, de új típusú, közigazgatási (megyék) és egyházszervezeti egységekre (püspökségek) tagolódó Magyar Királyság. Emellett a törzsszövetség is létezett a Kárpát-medence keleti felében (gyula, Keán, Ajtony). Így *hatalmi dualizmus* keletkezett. Istvánnak ki kellett terjeszteni hatalmát az egész Kárpát-medencére, az összes magyar és kavar törzsre, fegyveres vagy békés úton. A hatalmi dualizmus felszámolása hosszabb időt emészthetett fel; az egyik feltevés szerint kb. a 11. század első évtizede végéig (1008), egy másik felfogás szerint egészen az 1020-as évek második feléig (1028) elhúzódhatott. A közigazgatási, területi és egyházszervezési reform is hosszabb időt vett igénybe, Szent István a korai magyar állam szükséges alapjait rakta le, amelyet utódai tovább építhettek.[4013]

III. 2. 2. 3. István államszervező harcai és a törzsszövetség végnapjai

István következő ellenfele a törzsszövetség második számú méltósága, az erdélyi gyula volt.[4014] Már Koppány csonkjának Erdélybe küldésével jelezte István uralmi igényét

---

[4005] Makk 1996a. 48–49.
[4006] A Pozsonyi Évkönyv 1000-re tette, SRH I. 125.; ÁKÍF 355. (Kristó Gyula); vö. még ÁKÍF 111. o. 319. jegyzet (Thoroczkay Gábor); Hóman–Szekfű 1928. 184.; Hóman 1938. 119.; Kosztolnyik 1981. 8.
[4007] Bogyay 1988. 48.; Györffy 1977c. 148–149.; Kristó 2001. 38.; Kosztolnyik 2002. 139.
[4008] Makk 1996a. 49.; Font 2009. 37.
[4009] Kristó 2001. 58.
[4010] Györffy 1977c. 158–161.
[4011] Makk 1996a. 51.
[4012] Kristó 1995a. 361.
[4013] Tóth 2010. 251.
[4014] A gyula elleni háborúra vö. Pauler 1899. I. 41.; Hóman–Szekfű 1928. 182–183.; Hóman 1938. 117.; Váczy

nagybátyja, Gyula területére. A 14. századi krónikakompozíció szerint a háború oka az volt, hogy Gyula károkat okozott a magyaroknak.[4015] Anonymus szerint Gyula, „annak ellenére, hogy anyja rokonságából való volt, sok mindenben szembeszállt a szent királlyal, Istvánnal."[4016] A Hildesheimi Évkönyv (Annales Hildesheimenses) és a tudósítást átvevő Altaichi Évkönyv (Annales Altahenses Maiores) szerint 1003-ban „István magyar király sereggel ment atyai nagybátyja, Gyula király ellen; miután őt feleségével és két fiával együtt elfogta, országát erőszakkal a keresztény hitre térítette."[4017] Ez a külföldi hírforrás Istvánt tüntette fel a háború kezdeményezőjének, ami megfelelhet a valóságnak. István keresztény monarchiájában nem volt helye egy független törzsi területnek, illetve törzsszövetségi fejedelemnek, még akkor sem, ha a gyula legalább formálisan keresztény lehetett. A krónikakompozíció úgy foglalta össze az eseményeket, hogy István 1002-ben „Gyula országát [ti. egész Erdélyországot – T. S. L.], amely igen tágas és gazdag volt, a Magyar Királysághoz csatolta."[4018] A kortárs Thietmar úgy tudta, hogy István nagybátyjának neve Prokuj (Procui) volt. Thietmar arról tudósított, hogy István nagybátyját szállásterületéről elűzte, és az a lengyel uralkodónál, Vitéz Boleszlávnál talált menedéket, aki egy várat bízott rá. Thietmar hozzátette, hogy István elengedte nagybátyja feleségét.[4019] Egy másik forrásból tudjuk, hogy a gyula két fia – akiket Anonymus is említett, Bolya (Bue) és Bonyha (Bucne) néven –, az 1040-es években is szerepeltek a forrásokban Péter király ellenfeleiként, tehát István őket is elengedhette Prokuj gyula feleségével együtt.[4020] Lehetséges, hogy Ademarus krónikájának egyik passzusa is a gyula elleni háborúra vonatkozik. Eszerint „István, Magyarország királya háborúval támadta meg Fekete Magyarországot, s kiérdemelte azt részint erővel, részint pedig félelem és szeretet révén azt az egész földet az igazság hitére téríteni."[4021] A gyula elleni háború időpontjául a Hildesheimi Évkönyv 1003-as, és nem a 14. századi krónikakompozíció 1002. évi keltezését fogadhatjuk el.[4022] A háború lefolyásáról nem tudunk részleteket. István serege legyőzte a gyula seregét, de csatára vonatkozó információnk nincs. Csak bizonytalan kombináció, hogy Doboka, Csanád apja lehetett István hadvezére, akiről később egy vármegye kapta a nevét.[4023] Míg a német évkönyvek a gyula és családjának elfogását említették, Thietmar a gyula elűzéséről és a gyula feleségének

---

1938. 475–506.; Györffy 1977c. 169–171.; Bakay 1978. 50–51.; Bogyay 1988. 50.; Petrovics 1988. 71–74.; Makk 1992. 59–60.; Kristó 2001. 60–62.; Kosztolnyik 2002. 265–267.; Szegfű 2008. 145–146.; Tóth 2010. 251–252.; Szabados 2011. 301–306.

[4015] SRH I. 314–315.; ÁKÍF 371–372. (Kristó Gyula)

[4016] SRH I. 69.; HKÍF 312. (Veszprémy László)

[4017] A Hildesheimi Évkönyv tudósítására vö. Gombos 1937–1938. I. 141.; ÁKÍF 214–215. (Thoroczkay Gábor); az Altaichi Évkönyv tudósítására vö. Gombos 1937–1938. I. 92.; ÁKÍF 238. (Makk Ferenc)

[4018] SRH I. 315.; ÁKÍF 372. (Kristó Gyula)

[4019] Gombos 1937–1938. III. 2203.; ÁKÍF 112. (Thoroczkay Gábor)

[4020] Anonymus adatára, SRH I. 69.; HKÍF 312. (Veszprémy László); a krónika adatára Bua és Buhna nevekkel SRH I. 336.; az információ, Bolya és Bonyha származásának megkérdőjelezésére vö. Uhrman 2003. 325.

[4021] Adémar (Ademar Cabannensis) híradására Gombos 1937–1938. I. 16.; ÁKÍF 168–169. (Makk Ferenc); a gyula elleni háborúra értelmezte ifj. Horváth 1967. 107.

[4022] Koronázás előtti eseménynek tekintette a gyula elleni harcot Kosztolnyik 1981. 6.; az Ajtony utáni háborúnak vagy azzal egyidejűnek tekintette Hóman 1938. 117.; Romei 2003. 55–56.; 1003-ra tette Györffy 1977c. 170.; Kristó 2001. 61.; Szabados 2011. 301.

[4023] A feltevésre vö. Kristó 2001. 62.

elfogásáról emlékezett meg. A gyula elleni győztes háború következményeként a német krónikák és Ademarus a gyula országának (regnum) keresztény hitre térítését említették, a krónikakompozíció pedig Magyarországhoz való csatolását. A gyula feletti győzelem döntő lépés lehetett az államszervezés körüli harcokban.[4024] István király a második törzsszövetségi méltóságot, a gyulát is legyűrte. Így, ha Koppány valóban karha volt, 1003-ra már a magyar törzsszövetség két konkurens fejedelmével is leszámolt István. Ezzel megvetette lábát az ország keleti felében, és a legjelentősebb territóriumot szerezte meg a Gyula országának elfoglalásával.

A 14. századi krónikakompozíció Gyula után *Keánt* említette István ellenségeként.[4025] Eszerint „aztán hadat vezetett Keán, a bolgárok és szlávok vezére ellen, amely népek természetes fekvésénél fogva igen megerősített helyen laktak.” István Keánt „nagy nehézségek árán legyőzte, megölte, hatalmas mennyiségű kincseit megszerezte. A király ősét [proavus], Zoltánt helyezte oda, aki ezen erdélyi részeket örökölte, és ezért viselte az Erdélyi Zoltán nevet.”[4026] A magyar forrásokban még két helyen találkozunk a Keán méltóságnévvel. Anonymus szerint Attila király és a magyar honfoglalás közti időben Nagy Keán (Keanus magnus), Bolgária vezére foglalta el a Duna–Tisza közi földet a görög császár segítségével, és szlávokat, bolgárokat telepített oda. E ’nagy’ vagy ’régi’, időben első Keán leszármazottja volt Salán, a honfoglaló Árpád ellenfele.[4027] A 14. századi krónikakompozíció Géza korára vonatkozóan említette Keánt, akivel testvére, Kulán és Kulán veje, Beliud harcolt.[4028] Három Keán szerepelt tehát a magyar forrásokban. Az időben harmadik István kortársa, akit a király Prokuj gyula után győzött le. Kristó Gyula feltevése szerint a Kulánnal és Géza fejedelemmel is szembenálló Keán azonos lehet az István által legyőzött Keánnal.[4029] Nézetem szerint lehetséges, hogy időben egymást követő két Keánról van szó. A Keán név – a Gyula névhez és a Képes Krónikában vagy Anonymusnál is szereplő Cundu (Kundu-Kündü) névhez hasonlóan – méltóságnévből származik, és a türk kagán tisztség származéka.[4030] Fel kell tenni a kérdést, hogy ki lehetett a keán (kagán), akit Istvánnak fegyverrel kellett alávetnie. Az egyik feltevés, amely Keán bolgár származására és alattvalói bolgár–szláv jellegére épített, idegen és Kárpát-medencén kívüli területtel bíró uralkodónak tekintette. Ennek megfelelően többen is Sámuel bolgár cárral azonosították, aki ellen 1004 táján, vagy 1014–1018 között, bizánci szövetségben harcolhatott István király.[4031] E nézet problémája, hogy a források nem Bulgáriába helyezik egyik Keán területét sem, hanem a Duna–Tisza közén vagy Erdélyben tekintik őket a honfoglaló Árpád, Géza vagy István ellenfeleinek. A másik feltevés szintén

[4024] Font 2009. 27, 29.
[4025] A Keán elleni harcra vö. Karácsonyi 1904. 20–21.; Györffy 1977c. 288–289.; Petrovics 1988. 75–78.; Kristó 1993b. 13–27.; Kristó 2000b. 63–77.; Kristó 2001. 62–63.; Kosztolnyik 2002. 268–269.; Tóth 2010. 253–255.; Szabados 2011. 301–306.
[4026] SRH I. 315–316.; ÁKÍF 372. (Kristó Gyula)
[4027] SRH I. 48, 51, 86.; HKÍF 294. (Veszprémy László)
[4028] SRH I. 281.; HKÍF 363–364. (Kristó Gyula)
[4029] Kristó 1993b. 21, 25–26.; Kristó 2000b. 70, 75–76.
[4030] Melich 1925-1929. 40–42.; Szegfű 2008. 148.
[4031] Marczali 1895. 276. o. 2. jegyzet, 295–296.; Váczy 1938. 503–506.; Györffy 1948. 156.; Györffy 1977c. 288–289.; Szabados 2011. 303, 306.

dc_952_14

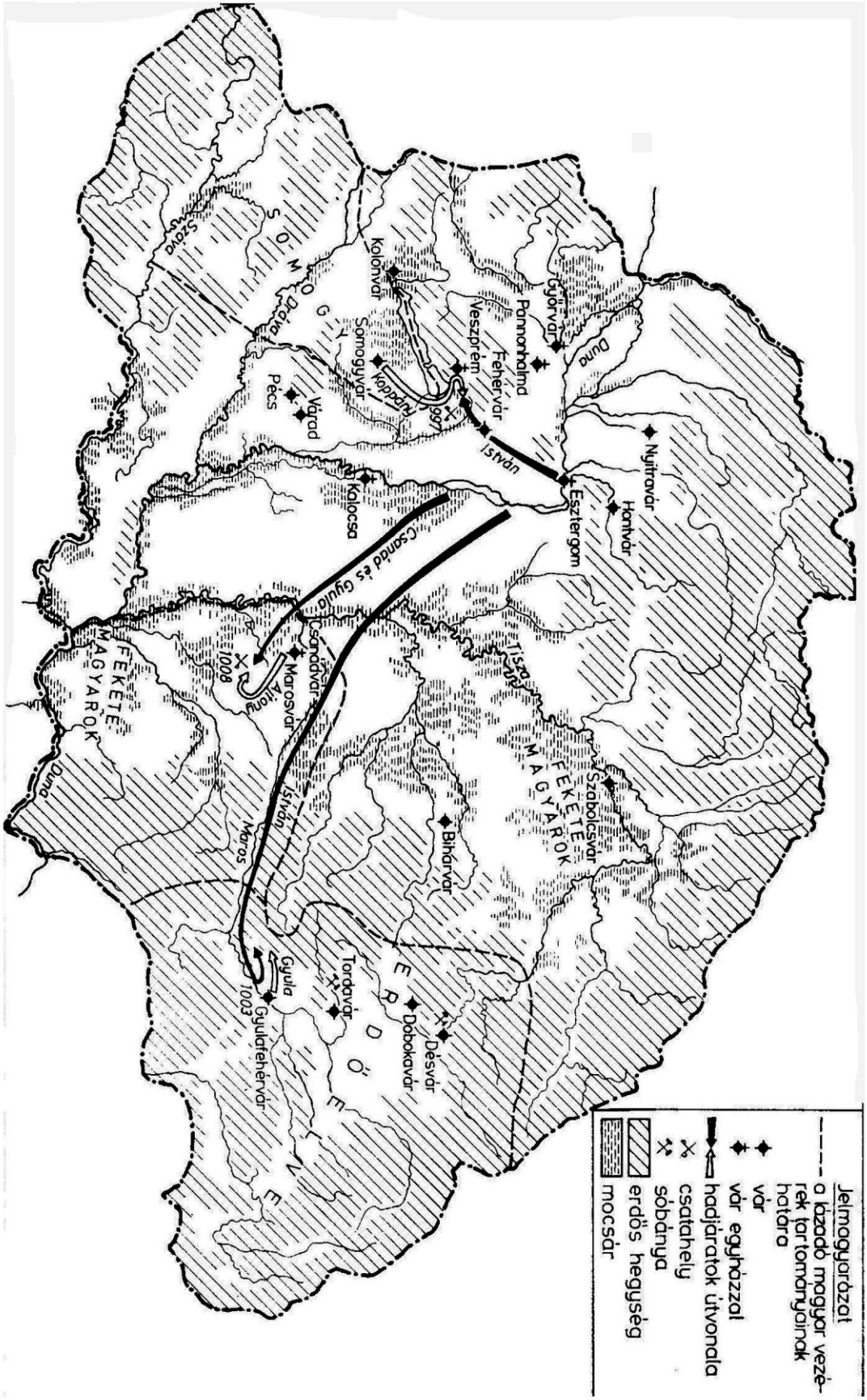

19. ábra: István államszervezői harcai. In: Magyarország története I/1. Bp. 1984. 766. o. 37. térkép

idegennek tartotta Keánt, de a Kárpát-medencén belülre, Dél-Erdélybe lokalizálta territóriumát. E nézet szerint a magyar honfoglalás dacára az egész 10. században fennmaradt egy bolgárszláv fejedelemség, amely élén Keán állt, akit végül István győzött le még 1003-ban.[4032] Makk Ferenc úgy vélte, hogy „Keán dél-erdélyi kaganátusa a Kárpát-medencében egykor meglevő bolgár uralom maradványa volt," és „legkésőbb Taksony nagyfejedelemsége idejében teljesen magyar uralom alá került, de a terület irányítását a helyi kagán tartotta kezében." Makk szerint „Keán kagán" a gyulát támogatta és mindketten Sámuel bolgár uralkodó szövetségesei voltak, akiket István 1003-ban vert le.[4033] Györffy György szerint kizárt, hogy a 10. században fennmaradhatott volna a Kárpát-medencében egy önálló bolgár állam.[4034] Szegfű László Keánt a Kárpát-medence délkeleti, erdélyi részében bolgár fennhatóság alatt álló maradék Avar Kaganátus fejének tekintette.[4035] Egy másik hipotézis a magyar törzsszövetségen belüli ellenfélként kezelte Keánt. Alátámaszthatja ezt a nézetet az, hogy a krónikakompozíció a gyula-család kapcsán emlékezik meg a Kulán–Keán belharcról, István pedig a gyula elleni háború után támadja meg Keánt, azaz belső ellenfélként szerepel. Az egyik feltevés szerint Keán Gyulával tekinthető azonosnak.[4036] Ez kevéssé valószínű, mert a krónika megkülönbözteti a Gyula elleni második és a Keán elleni harmadik háborút. A közös vonás legfeljebb az, hogy a krónikás mindkét esetben Erdélyt jelölte meg szállásterületként. Valószínűsíthető, hogy két különböző nemzetségből származtak, és talán Keántól származtatható a 13. századi Kán nemzetség.[4037] Egy másik nézet értelmében Keán Ajtonnyal azonosítható.[4038] Alátámaszthatja ezt, hogy Ajtony egyáltalán nem fordul elő a krónikakompozícióban. Így lehetséges, hogy az Anonymusnál és a Gellért nagyobbik legendájában szereplő Ajtony volt István harmadik ellenfele, aki a keán (kagán) méltóságnevet viselte. Ahogy a krónikakompozícióban Keán, Anonymusnál az Ajtony elődének feltüntetett Glad (Galád) idegenként szerepel, aki kun, bolgár és vlach segédcsapatokat is felvonultat a honfoglaló magyarokkal szemben.[4039] Gellért nagyobbik legendája ugyanakkor nem említette Ajtony idegen voltát, csak Istvánnal való szembeszegülését.[4040] Nézetem szerint a kavar törzsek élén állhatott kagán/keán.vagy kündü/kündür kagán méltóságnévvel egy saját fejedelem.[4041] Ez magyarázhatná, hogy miért tekintette a krónikakompozíció és Anonymus is idegennek Keánt és elődeit, miért tették meg más etnikumok (bolgárok és szlávok) uralkodójává.

[4032] Karácsonyi 1904. 20–21.; Kristó 1979. 109.; Kristó 1993b. 19–26.; Makk 1996a. 53.; Petrovics 1988. 75–78.; Font 2009. 29.
[4033] Makk 1992. 60–61.; Makk 1996a. 53–54.
[4034] Györffy 1990. 174.; Györffy, Magyarország története I/2. 1634.
[4035] Szegfű 2008. 131, 143.
[4036] Acsády 1903. 77.
[4037] Kristó 1993b. 22–24.
[4038] Pauler 1899. I. 44.; 398–399. o. 94. jegyzet; Kosztolnyik 1981. 5–6.
[4039] Anonymus adatára SRH I. 49–50, 90–92; magyar fordítására HKÍF 295, 327–329. (Veszprémy László)
[4040] Gellért nagyobb legendája vonatkozó részére vö. SRH II. 489–490.; ÁKÍF 411–412. (Almási Tibor)
[4041] Tóth 2010. 253.

Szent István utolsó ellenfelének – Keánnal való azonosságától vagy különbözőségétől függetlenül – *Ajtonyt (Achtum/Ohtum)* tekinthetjük.[4042] Nevét török eredetűnek tekintették, és „arany" jelentésűnek (altyn) tartották.[4043] Ajtony két kései magyar forrásban szerepelt. Anonymus a honfoglalókkal szembeszálló Galád/Glad utódának tekintette, és utalt legyőzésére. A nagyobbik Gellért-legenda részletesebben mutatta be a marosvári székhellyel uralkodó, Körös–Al-Duna közötti hatalmas szállásterülettel bíró nagyurat. A leírás szerint Ajtony görög rítus szerint megkeresztelkedett, Marosvárott görög szertartású kolostort is emelt Keresztelő Szent János tiszteletére. Emellett azonban, a „hitben nem volt tökéletes," többnejűség jellemezte, hét feleséget tartott.[4044] Ajtony pogány és keresztény hitet egyaránt valló fejedelem lehetett. Tekintették az utolsó gyulának,[4045] illetőleg az államalapítás korában legyőzött erdélyi maradék Avar Kaganátus élére István király által megtett vezetőnek is.[4046] Nézetem szerint Ajtony a kavar törzsek utolsó kagánja (Keán) volt.[4047] Nemcsak szuverén módon uralkodott hatalmas szállásterületén, hanem a legenda szerint nagy állatvagyonnal rendelkezett, uradalmai és udvarházai voltak, és megvámolta István király Maroson leúsztatott sóját.[4048] A királyi sereget István rokona, Doboka fia Csanád vezette. Gellért nagyobbik legendája szerint az első csata Ajtony győzelmével zárult, a nagyőszi csata azonban Csanád diadalával. A legenda szerint „Ajtonyt pedig Csanád serege a csatatéren megölte."[4049] Anonymus ugyanakkor azt közölte, hogy Csanád a Maros melletti várában ölte meg Ajtonyt.[4050] Érdemes arra emlékeztetni, hogy a krónikakompozíció szerint Keánt is megölte István, míg a Gyula esetében csak elfogását említette. Ez is az Ajtony–Keán azonosítás mellett szólhat, és kizárja, hogy Gyula és Keán ugyanazon személyek lehettek volna.[4051] Keán legyőzését 1003–1015 közé helyezték, míg Ajtony esetében nemcsak 1003 és 1008. évi keltezéssel számoltak, hanem 1015 utáni, 1018-as és 1028 körüli időpontokkal is.[4052] Az Ajtony elleni háborút azért tette több kutató is 1003-ra, mert közvetlenül a Gyula legyőzése utáni időpontot tételeztek fel.[4053] Querfurti Brúnó és Adémar krónikájának kombinációja alapján 1008-ra tették István fekete magyarok elleni háborúját, amelyet az Ajtony elleni támadással azonosítottak.[4054] István Ajtony elleni háborúját 1028-ra keltezte

---

[4042] Az Ajtony elleni harcra összefoglalóan Pauler 1899. I. 44.; Hóman 1938. 116–117.; Szegfű 1972. 20–42; Györffy 1977c. 172–176.; Bakay 1978. 51–55.; Bogyay 1988. 51–52.; Petrovics 1988. 78–83.; Makk 1992. 62–63.; Makk 1996a. 62–63.; Kristó 2001. 66–67.; Kosztolnyik 2002. 273, 275, 286–287.; Romei 2003. 55.; Szegfű 2008. 143–162.; Tóth 2010. 256–258.; Szabados 2011. 302–306.
[4043] Györffy 1977c. 164.; Ajtonyt szlávul Zoltánnak hívták, erre vö. Szegfű 2008. 143–144.
[4044] Gellért nagyobbik legendája, SRH II. 489–490; ÁKÍF 411–412. (Almási Tibor)
[4045] Váczy 1938. 475–506.
[4046] Szegfű 2008. 148.
[4047] Tóth 2010. 256.; vö. még Kosztolnyik 2002. 273, 275.
[4048] SRH II. 490–491.
; ÁKÍF 413–415. (Almási Tibor)
[4049] Csanád és Ajtony harcára, vö. SRH II. 490–491.; ÁKÍF 413–414.; Kristó 2001. 67.
[4050] Ajtony megölésére „in castro suo iuxta Morisium," SRH I. 50, 89.; HKÍF 295, 327. (Veszprémy László)
[4051] Kosztolnyik 1981. 5–6.
[4052] Összefoglalóan legújabban Font 2009. 30–31.
[4053] A Gyula elleni támadás elé helyezte, és 1003-ra tette az Ajtony elleni akciót Hóman–Szekfű 1928. 183.; Hóman 1938. 117.; Romei 2003. 55.; az 1003-as keltezésre vö. újabban Szabados 2011. 306.; 1003-ra vagy 1004-re tette Bogyay 1988. 51.
[4054] Györffy 1977c. 173.

egy hipotézis.[4055] Kristó Gyula feltevésének fő érve, hogy Ajtony területén csak 1030-ban szervezték meg a marosvári/csanádi püspökséget, első püspöke a velencei származású szent Gellért volt, Imre herceg nevelője.[4056] Bár elfogadott adatnak tekintjük a csanádi püspökség 1030. évi megalapítását, korántsem biztos, hogy a püspökség megszervezése és valamely ellenfél legyőzése szorosan összekapcsolódott volna. Bár a legyőzött Koppány csonkjait 997-ben elküldték Győrbe, Esztergomba, Veszprémbe és Erdélybe, és mind a négy helyen létrejött egy-egy püspökség, de korántsem egyazon időben. A veszprémit 997–1000 között, az esztergomit az 1000/1001-es koronázáshoz kötődően, a győrit pedig 1009 előtt állították fel, de vitatott, hogy még az első hullámban, 997–1001 között vagy később.[4057] Az erdélyi püspökséget Gyula leverése (1003) után alapíthatták.[4058] A második alapítási hullámban, 1009-ben jött létre a pécsi püspökség, a kalocsai püspökség (érsekség) és az egri püspökség.[4059] Nézetem szerint e három püspökség egyike sem kapcsolódik államszervező harchoz. Az egri püspökség az Istvánnal szövetséges Abák szállásterületén létesült. Véleményem szerint a csanádi püspökség alapítása akkor történt, amikor egy ideje Csanád volt már a megye ispánja. Addig a megyei krisztianizációt elláthatta a kalocsai püspökség is, amelyről 1030-ban válhatott le Csanád.[4060] Szabados György szerint „a dinasztikus eredetű régi, valamint a korona adta új legitimitással felvértezve Istvánról nem hihető, hogy 1028-ig várt volna az országán belüli utolsó hatalmi góc felszámolásával."[4061] Nézetem szerint a Keánnal azonosítható Ajtonyt, a kavarok fejedelmét a gyula elleni hadjárat után, 1003 és 1008 között győzte le Csanád.[4062]

Egyes törzsfők már Géza uralma alatt, vagy pedig István uralkodása idején alárendelték magukat a fejedelem, illetve a király hatalmának. Ebben az esetben István jóváhagyásával immár nem törzsfőként, hanem a király által kinevezett tisztségviselőként (ispán) gyakorolhatták hatalmukat. Ez történhetett az Abák esetében, hiszen Aba Sámuel feleségül kapta István húgát vagy leányát, és nádorispáni funkciót nyert el.[4063] Nézetem szerint nem bizonyított az a feltevés, amely az Abák kavar eredetét vallotta, és Sámuelt zsidó hitből áttért kereszténynek minősítette.[4064] Ez a nézet azon alapul, hogy a krónikakompozíció és Kézai Simon az Abákat khorezmi eredetűnek tartotta.[4065] Az Aba-nemzetséget ugyan tekinthetjük törzsfői nemzetségnek, de korántsem biztos, hogy ez a törzs valamelyik kavar törzs lett

---

[4055] 1028-ra tette Pauler 1899. I. 44.; Balanyi 1938. 15.; Kosztolnyik 1981. 6.; Makk 1992. 63.; Makk 1996a. 62–63.; Petrovics 1988. 78–83.; Shepard 1999. 65.; Kristó 2001. 67.; Kosztolnyik 2002. 33–34.; Szegfű 2008. 153.
[4056] Gellért püspökké szentelésére vö. Annales Posonienses, „1030. Gerardus episcopus ordinatur," SRH I. 125.; az Ajtony elleni háborúval való összekapcsolására vö. pl. Kristó 2001. 67.
[4057] Az egyházszervezésre vö. Hóman 1938. 169.; Koszta 1988. 175–182.; Bogyay 1988. 74–75.; Kristó 2001. 88–93.; Thoroczkay 2009. 33–50.; Koszta 2010. 70–71.
[4058] Font 2009. 52.; Koszta 1988. 180–182.; Koszta 2010. 70.
[4059] Koszta 1988. 182–185.; Koszta 2010. 70–71.; Font 2009. 52–53.
[4060] Az Ajtony uralta országrészt 1009-től a kalocsai egyházmegyéhez sorolta Györffy 1977c. 183.; ezt megkérdőjelezte Thoroczkay 2009. 52.
[4061] Szabados 2011. 305.
[4062] Az utolsó kavar fejedelemnek tekintette Ajtonyt Kosztolnyik 2002. 275.; Tóth 2010. 258.
[4063] Györffy 1977c. 100, 241.
[4064] Kristó 2001. 65.
[4065] SRH I. 163, 280.; MEH 187.(Györffy György)

volna. Vitatható az 1046-os pogánylázadás egyik vezetőjének, Vatának az esete, akit egykori törzsfőnek/nemzetségfőnek tekintettek.[4066] Vatát a krónikakompozíció Selus/Belus várából (de castro Selus/Belus) eredeztette, amelyet a történeti kutatásban később Békés várával is azonosítottak, de korántsem bizonyos ez a feltevés.[4067] Vata aligha rendelkezett az Abákhoz hasonló törzsfői/nemzetségfői státussal, inkább a Selus/Belus várból származó vitéz, várjobbágy lehetett.[4068]

István államszervezői küzdelme teremtette meg az egységes Magyar Királyság létrejöttének alapjait.[4069] Először 997-ben a fejedelmi méltóságért kellett megküzdeni a vérrokonnak tartott Koppány karhával. A királlyá koronázás után nagybátyjával, az erdélyi Prokuj gyulával számolt le 1003-ban. Végül Ajtony következett, a kavarok fejedelme 1003 és 1008 között. A belháborúkat István a magyar törzsszövetség legfőbb vezetői ellen vívta, a többi törzsfő alárendelődött a Magyar Királyság uralkodójának. Az államszervezési harcok kapcsolódtak a szláv eredetű szóval megyéknek (comitatus) nevezett közigazgatási, területi egységek felülről való megszervezéséhez.[4070] A megye (mega) „határ" jelentéssel bírt, és az ekkor épített várak határát, hozzá tartozó területét jelentette.[4071] Először a Dunántúlon, István területén szerveződtek vármegyék; a veszprémi püspökség alapítólevelében (1009) négy vár szerepelt (Veszprém, Fehérvár, Kolon, Visegrád).[4072] Majd ez a szervezet kiterjedt az ország többi részére is. Ezzel párhuzamosan sor került a magyar egyházszervezet több hullámban történő megalapítására. A folyamat kronológiája nem ismert, de István uralkodásának végére sem zárult le teljesen. István egyes források szerint tíz,[4073] mások szerint tizenkét püspökséget tervezett,[4074] de tíznél kevesebb jött létre uralkodása alatt.[4075] *A törzsszövetség és királyság hatalmi dualizmusa legkésőbb 1008–1009-re megszűnt. A Magyar Törzsszövetség törzsi fejedelmeivel (karha, gyula, kean) együtt „elbukott," és felváltotta a nagyfejedelem helyébe lépő király vezetése alatt álló, közigazgatásilag eleinte nagyobb megyékre tagolódó, egyházszervezetileg pedig önálló egyházszervezettel bíró – az esztergomi érsekség alatt levő püspökségekből álló – Magyar Királyság*.[4076]

[4066] Kristó 1980. 458–459.; Vatára összefoglalóan vö. Szegfű 1980. 11–19.
[4067] SRH I. 338. –a szövegben „Vatha de castro Selus" szerepel, az emendatio „Belus"-ra javítja.; Békés várára értelmezte Karácsonyi 1896. I. 120.; az azonosítás bizonytalanságára vö. Uhrman 2010. 66–67.
[4068] Legújabban Vata törzsfői/nemzetségfői volta ellen Uhrman 2010. 64–68.; Tóth 2010. 259.
[4069] Összefoglalóan legutóbb Font 2009. 26–32.
[4070] A vármegyékről összefoglalóan Kristó 1988a.; István alatti szervezési folyamatára vö. Kristó 2001. 70–75.
[4071] A vármegye eredetére vö. Kristó 1988a. 21–99.; Kristó 2001. 70.
[4072] Kristó 2001. 70.
[4073] A tíz püspökségre vö. Szent István nagyobbik legendája, SRH II. 383.; ÁKÍF 280. (Kisdi Klára); Hartvik-legenda, SRH II. 411.; ÁKÍF 321. (Kisdi Klára); a 9. századi Pseudo-Isidorus-i joggyűjtemény szerint egy független országban egy királynak, egy érsek-metropolitának és 10-12 alárendelt püspökségnek kell léteznie, vö. Gerics 1995. 68–69.
[4074] A 12 püspökség tervezésére vö. Gellért nagyobbik legendája, SRH II. 492.; ÁKÍF 417. (Almási Tibor)
[4075] Nyolc püspökség létrejöttére István alatt vö. Koszta 1988. 175–187.; Koszta 1996. 108–111.
[4076] Tóth 2010. 260.

ÖSSZEGZÉS

A jelen munkában a magyar törzsszövetség politikai életrajzát tekintettem át „megszületésétől” (830-as évek vége) egészen „elhalásáig”, amikor új politikai szervezetté, keresztény királysággá alakult át. A témaválasztásból is adódóan az írott történeti forrásokra építettem munkámat. Konsztantinosz császár munkája, a DAI magyar fejezeteinek több vonatkozásban újszerű elemzése (a legkorábbi párizsi kézirat alapján) jelentette az alapot, amelyhez bizánci görög, latin, szláv, arab nyelvű forrásokat használtam fel a magyar törzsszövetség történetének rekonstrukciójához. A társtudományok (nyelvészet, régészet, néprajz stb.) eredményeit is lehetőség szerint igyekeztem hasznosítani.

A magyar törzsszövetség előzményeit, az etnogenezis kérdéseit vizsgáltam egy bevezető fejezetben. Feleletet kerestem arra a kérdésre, hogy mikortól beszélhetünk magyar ethnoszról, meghatározhatjuk-e az „ethnogenetikai nulla pontot.” Az újabb kutatások két körülményt hangsúlyoztak. Az egyik, hogy nem tehetünk egyenlőségjelet a nyelv és az etnikum közé. A másik, hogy több ágon ment végbe az ethnosz kialakulása. A magyarság esetében feltételezhetünk egy ugor nyelvi közösséget, amelyből Kr. e. 500 és 1000 között kivált egy ősmagyar nyelvet beszélő közösség, amely a Volga és Káma vidékén élt. Az etnikai kritériumok közül ki lehet emelni a saját népnevet (s a ’mi-tudatot’) és az eredethagyományt. A magyar (magyer/mogyer) népnevet két elemre bontotta a kutatás; a ’magy’ előtagot ugor, az ’er’ utótagot ugor, vagy török eredetűnek tekintette. A magyar népnév torzult formában (madzsgher) a 870-880-es időre vonatkoztatható Dzsajháni-hagyományban bukkan fel. Az eredetmondának tekintett csodaszarvas-monda vándormonda. A motívumok (szarvasüldözés) és nevek (Belár, Dulo alán király, Hunor és Magor) alapján a monda keltezése az ugor korszakot, illetve a török népek megjelenésének korát, az 5–9. századot is magában foglalja, pontosan nem meghatározható. A magyarságot akkor tudjuk történeti mivoltában megragadni, amikor már politikai szervezettel rendelkezik, és tevékenységéről beszámolnak írott történeti források. A magyar ethnoszt alkotó komponensek létezhettek korábban is. A történeti kutatás a magyarokra használt idegen népnevek (hun, türk, szabír/szavárd, ungri) alapján a 9. század előtti időszakban is megkísérelte fellelni a magyarok elődeit. Már Hérodotosz Kr. e. 5. századból származó jurkai népnevét kapcsolatba hozták az ugorokkal vagy az ősmagyarokkal. Priszkosz Kr. u. 463 körüli tudósításában beszámolt egy népvándorlásról, amely török nyelvű népeket sodort a Kaukázustól északra levő vidékre. Közülük az onogurokról tételezték fel a kutatásban, hogy kapcsolatba kerültek a magyarok elődeivel. A Theophanész/Malalasz művében szereplő, 527/528 táján a Krím-félsziget közelében felbukkanó ’hun’ nép királya, Muagerisz kapcsán merült fel, hogy az általa vezetett nép magyar lett volna. A Theophülaktosz Szümokattész munkájában 587 táján, Kisázsiában említett Matzarón erődöt és az onnan származó szabír vitézt kapcsolatba hozta egy hipotézis a szavartoi aszfaloi néven is említett magyarokkal. A Theophanész krónikájában szereplő, a 670-es években szétvándorló onogur-bolgár csoportok

egyike-másika mögött is magyarokat kerestek. Leginkább a Baján vezette, kazároknak behódoló onogurokhoz kapcsolták a magyarokat. Feltevés szerint a dunai bolgár-onogur csoporthoz csatlakozó ’hét törzs’ (hepta geneai) a hét magyar törzzsel azonosítható. A „kettős honfoglalás” elmélete az avar kaganátusba beköltöző onogur csoportot tekintette magyarnak. Nézetem szerint feltételesen Kotragosz Dontól nyugatra költöző, onogur-bolgár csoportját vehetjük gyanúba a magyar törzsszövetség egyik komponenseként. A magyarok nem költöztek le az 5–8. században a kaukázusi, Kubán folyó menti területre, hanem a Volga melletti őshazában, a később Magna Hungariának nevezett szállásaikon éltek. Innen vándorolt zömük a Don és az Al-Duna közötti területre, de csak a 890-es évek besenyő támadása szakította el egymástól a két csoportot. A volgai néprészt találta meg Julianus 1236 táján. A magyarok a 830-as évek végén jelentek meg az írott forrásokban. Bolgár szövetségben harcoltak 838 táján az Al-Dunánál a bizánci birodalom területére visszatérni akaró makedón hadifoglyok ellen. A magyarok azok a ’népek’, akik a 838-ban Bizáncba eljutó rusz követség visszafelé vezető útját elzárták. A magyarokkal szemben a kazárok sáncokkal (árkokkal) védekeztek, és bizánci segítséggel 838 táján felépítették a Don mellett Sarkel várát. A bizánciak a Krím-félszigeti birtokaik védelme érdekében Kherszónt katonai-közigazgatási körzetté (thema) szervezték a 830-as évek végén.

A DAI 38. fejezetének kronológiai értelmezése meghatározza a magyarság korai történetéről alkotott képet. A kutatásban az a ’lineáris’ felfogás dominál, amely szerint a konsztantinoszi történet a legrégebbi múlttól halad a jelen felé. Legfeljebb azt vitatták, hogy a 38. caput folyamatos történeti elbeszélés-e, vagy régebbi és újabb rétegeket különböztethetünk meg. Feltevésem szerint a 38. fejezetben két magyar hagyományt ötvöztek egybe. Ezek ugyanarról az időszakról szólnak, ugyanazokat az eseményeket, történeti személyeket, népeket említik. A konsztantinoszi időmeghatározások többsége (’régen’, ’abban az időben’, ’kevés idő múlva’, ’néhány év múlva’/’bizonyos idő múlva’) relatív, és nem ad abszolút időrendet. Egyedül a kazárokkal való „három éves” együttlakás és együttharcolás passzusa kivétel. Ezt jóval nagyobb időszakra értelmezték (30/33, 200, 300 év). A DAI legrégebbi kéziratában betűvel kiírt hármas (treis) szám szerepel a szövegben. A 38. fejezet mindkét története tartalmaz egy letelepedés-történetet (Levedia–Etelköz), kazárokkal való kapcsolatot, és a besenyők támadása zárja le ezeket. A harmadik variánst a 39. és 40. fejezet kavar története jelenti. A párhuzamos szerkesztésmód miatt külön-külön elemeztem Levedi és népe, Álmos és Árpád törzsszövetsége, és a kavarok történetét, amelyek együttesen rajzolják meg a magyarság 9. századi történetét.

A magyar törzsszövetség, a Hétmagyar (Hetumoger) fiatal, a 9. században felbukkanó politikai alakulat, amelyet sem az írott források, sem pedig a régészeti leletek alapján nem tudunk visszavezetni a 9. század közepe előtti időre. A DAI 38. fejezete alapján két vezetői generáció – Levedi és Álmos, illetve Árpád és Kuszán (Kuszál) tevékenykedett a honfoglalás előtti fél évszázadban. A kazárokkal való együttharcolás, a fejedelemválasztás, a besenyő támadás, és a honfoglalás szerepel a caputban. A DAI 39. és 40. fejezete a 881 előttre tehető

kazáriai polgárháború, a kavar csatlakozás, a 894/895. évi bolgáriai háború, a bolgár–besenyő támadás, és a honfoglalás eseményeit tartalmazza. A muszlim Dzsajháni-hagyomány a honfoglalás előtti, 870 körüli állapotokat rögzítette. Más források magyarokhoz kapcsolható 9. századi hadjáratokat említettek a 830-as évek végén, 861/862-ben, 881-ben, és a 890-es években.

A DAI 38. fejezetének nagyobb része (38,3-47) Levedi és törzsszövetsége történetét tartalmazza. Ezt két Levedi-epizódra lehet bontani. Az első Levedi-történet tartalmazza a szavartoi aszfaloi és türk néven említett magyarok Kazáriához közeli letelepedését, kazárokkal való szövetségét, Levedi vajdájuk kazár házasságát, és a kangar-besenyőktől elszenvedett vereséget. A második Levedi-történet szerint a Levedi vezette néprész Etelközben telepedett le, a kazár kagán magához hívatta Levedit, fejedelmi méltóságot ajánlott fel neki, aki maga helyett Álmost vagy Árpádot ajánlotta. A hét törzs vezetője, Levedi ugor jellegű ('levő, lövő') nevet viselhetett, de ez nem kellően bizonyított. Levedit Konsztantinosz 'első vajda' ('prótos voévodos'), és 'vezér, fejedelem' ('arkhégos') címmel említette. Rangban első törzsfőnek, vagy a Dzsajháni-hagyományban szereplő kündünek tekintették. A konsztantinoszi tudósítás alapján a háborúkban (kazárokkal együttharcolás) és a külügyekben (kazáriai követség) vezető szerepe volt. Ezt megfelel a Dzsajháni-hagyományban a gyula funkcióinak, akinek minden magyar engedelmeskedik „háborúban, védelemben és más ügyekben." A konsztantinoszi történet Levedi kiváló tulajdonságait (nemes, vitéz, értelmes) említi, amelyek toposzszerű fejedelmi erénykatalógust alkotnak. Levedit a korai magyar történelem kiemelkedő személyiségének tekintem, aki a 850-es évektől 870/880 tájáig, 20-30 éven át vezette a magyar törzseket gyulaként. A kazár–magyar viszonyt illetően Ibn Ruszta és Konsztantinosz híradásait vehetjük számításba. Ibn Ruszta a kazárok védekezését említi (körülárkolás/sáncolás) a magyarokkal szemben, de hitelessége az interpoláció gyanúja miatt vitatott. A Dzsajháni-hagyomány semmit sem közöl a kazár–magyar viszonyról az Ibn Ruszta-passzust kivéve. Nézetem szerint lehetett kazár–magyar szembenállás a 830-as évek vége felé (Sarkel), vagy a kavarok magyarokhoz való csatlakozása idején (kb. 862–881 között). A konsztantinoszi történet szerint a magyarok együtt laktak és harcoltak a kazárokkal három évig. Ezt a 850-es évek végére, 860-as évek elejére tehetjük. A magyarok és a kazárok a keleti szláv törzsek ellen léptek fel közösen, illetve a Krím-félszigeti bizánci birtokokat támadták, ahogy ezt források (orosz őskrónika, Dzsajháni-hagyomány, Konstantin-Cyrill-legenda) kombinációjából kikövetkeztethetjük. A kagán előkelő kazár nőt adott feleségül Levedinek, de nem született Levedinek utóda a kazár házasságból. A második Levedi-történet tartalmazza az ún. kagáni ajánlatot. A kagán célja az volt, hogy fejedelmi cím fejében a magyar vazallus fejedelem a kazár uralkodónak engedelmeskedjen, és a magyar törzsek katonai szövetségét biztosítsa. A kutatásban több téves feltevés terjedt el a kagán ajánlata kapcsán. Az egyik a hosszú kazár fennhatóság, amelyet írott forrás nem igazol. A másik egy elíráshoz kapcsolódik, eszerint Levedi hajón (khelandia) utazott volna a kagánhoz. Már Moravcsik Gyula Levedi nevére javította a szót. A

harmadik téves hipotézis, hogy azért volt szükség a kazár–magyar szövetségre, mert a besenyők beékelődtek a kazárok és magyarok közé. A 38. fejezet párhuzamos szerkesztésmódja rovására írandó a besenyők két támadásának feltevése, így beékelődésük és Levedi hajón való utazása sem több téves hipotézisnél. A magyar törzsszövetség nem integrálódott be a kazár birodalomba, ezért nem beszélhetünk szorosan vett függésről. A magyar törzsek katonai ereje (20 ezer lovas) – legalább a kavar csatlakozás után – felülmúlhatta a kazárokét (10 ezer lovas). Ezért a kagán politikai eszközökkel (előkelő feleség, fejedelmi méltóság) igyekezett megnyerni a magyarok vezetőit. A magyarok közreműködtek a kazárok háborúiban, de független nyugati portyázásokat is folytattak. A törzsszövetség szállásterületét a Don és az Al-Duna közé helyezhetjük. Levedi szűkebb nemzetségi/törzsi szállásterülete, Levedia a Déli-Bug vidékén lehetett, a Khidmasz (Kodüma) és Khingilusz (Ingul) folyók közelében.

Levedi mellett Álmos és Árpád is feltűnik a DAI 38. fejezetének második részében. Levedi másik vajdaként ajánlotta Álmost, vagy annak fiát, Árpádot a fejedelmi méltóságra. és a magyarok Árpádot választották fejedelemmé. A tudósítás szerint a besenyők a magyarokat Árpád fejedelmükkel együtt űzték el. A DAI 40. fejezete már Árpád fia, Liuntikát említi fejedelemként a bolgár háború időszakában. Ugyancsak a 40. fejezet genealógiai listája emlékezik meg Árpád fejedelem leszármazottairól. Georgius Monachus Continuatus a bolgár háború idején említette a magyarok fejeiként Árpádot és Kuszánt. A kései, 13-14. századi magyar hagyomány Álmos születéséhez kapcsolta a totemisztikus turul-mondát, a krónikakompozíció Erdélyben való megölését említette. A Kárpát-medencei honfoglalást a magyar hagyomány Árpádhoz kötötte, egyedül a 13. századi Albericus vélte Álmost (Alino) honfoglalónak. A kései magyar hagyományban egyes verziók Álmost (Anonymus, Zágrábi-Váradi krónikák), mások (Kézai Simon, 14. századi krónikakompozíció) pedig Árpádot tartották első fejedelemnek. A történettudomány ezt a polémiát folytatta. Míg kezdetben alig kételkedtek abban, hogy a magyar törzsszövetség első fejedelme Árpád volt, a későbbiekben előtérbe került Álmos személye. Vita folyt az általuk betöltött méltóságról is. A bizánci források Árpád tisztségét az arkhón, megas arkhón, kephalé, a latin nyelvű magyarországi források pedig capitaneus, primus capitaneus, dux titulusokkal jelölték. Álmos tisztsége Konsztantinosznál vajda (voévodos), míg a magyar hagyományban dux, primus dux. A fenti címeket fejedelem, vezér, első vezér stb. jelentéssel fordíthatjuk. A kutatásban vita folyt arról is, hogy a Dzsajháni-hagyomány kündü vagy gyula tisztségét vonatkoztathatjuk-e Álmosra és Árpádra. A Konsztantinosznál megőrzött, 10. század első évtizedére keltezhető (Gábriel-klerikosz jelentése) és a 10. század közepi magyar tradícióból kitűnik, hogy a fejedelmi dinasztia a pajzsra emeléssel beiktatott Árpádot tekintette időben első, nagy fejedelemnek (arkhón, megas arkhón), tőle származtatta hatalmát. Jóllehet korábban magam is feltételeztem, hogy Árpád a kazár eredetű kündü tisztséget nyerte el, valószínűnek tartom, hogy olyan főfejedelmi méltóságot töltött be, amely cím megfelelőjét nem adta meg Konsztantinosz, mint a második (gyula) vagy harmadik fejedelmi méltóság (karkhasz)

esetében. Elsősorban a 10. századi bizánci forrásokból (etelközi fejedelemválasztás, bulgáriai háború, honfoglalás, Árpád leszármazói listája) lehet visszakövetkeztetni Álmos és Árpád tevékenységének idejére. Álmos Levedivel lehetett egykorú, születését a 820-830-as évekre, második vajdai működését a 850-880 közötti időszakra tehetjük. Árpád 850-860 között születhetett, és a 880-as években választhatták fejedelemmé, amelyet a 10. század első évtizede végéig tölthetett be. Levediához hasonlóan az egy folyóról elnevezett Etelköz is törzsi szállásterületnek tekintendő, amely az öt folyó, a Dnyeper–Szeret vidékén belülre lokalizálható. Feltételesen azonosíthatjuk a Bug–Dnyeper folyók környékén levő Chidmasz-Chingilusz folyók vidékével, tehát Levediával. A magyar törzsszövetség szállásterülete ugyanúgy a Don és az Al-Duna között volt, mint később az őket elüldöző besenyőké. A besenyő törzsek elhelyezkedése alapján megkíséreltem rekonstruálni az egyes magyar törzsek szállásterületeit is. Négy törzset (Kér, Megyer, Tarján és Kavar) tételeztem fel a Dnyepertől nyugatra, négyet (Nyék, Kürtgyarmat, Jenő és Keszi) pedig attól keletre. Hipotézisem vitatható, hiszen egy analógiára (besenyő törzsek szállásai) építek, és ezt kapcsolom össze a 9. századi magyarokra vonatkozó forrásokkal. A levediai-etelközi régészeti leletek gyér száma arról tanúskodhat, hogy a magyar törzsek 50-70 évnél tovább aligha tartózkodtak a Don és az Al-Duna közti szállásterületeiken, mielőtt a Kárpát-medencébe költöztek volna. A Kazár Kaganátus anyagi műveltségének tekintett, Don-Donyec vidéki szaltovo-majackaja kultúra az újabb kutatások szerint jóval kisebb hatást gyakorolhatott a magyarságra, mint ahogy azt korábban feltételezték. Felvethető az, hogy a Levedinél kulcsfontosságú kazár kapcsolat fennmaradt-e, vagy függetlenedést tételezhetünk fel. A konsztantinoszi történet szerint a fejedelemválasztásra Etelközben került sor. A kazár követek aktív jelenléte, a beiktatási ceremónia kazár volta a kagán hűbérúri törekvéseit jelzik. A magyar törzsfők döntése, és Árpád pajzsra emelése a magyar törzsek önállósági igényét tükrözik. A pajzsra emelésnek vannak germán, római, frank, bizánci és keleti (türk) párhuzamai. Idegen szertartással új személyt iktattak be egy új, fejedelmi méltóságba. Árpád pajzsra emelésével a hétmagyar törzsszövetség saját fejedelemmel rendelkező politikai alakulattá vált. Árpád etelközi pajzsra emelése jelentőségben összemérhető Szent István koronázásával. A pajzsra emelés tradíciója a szájhagyomány útján megőrződhetett, hiszen 1705-ben II. Rákóczi Ferencet széke megemelésével iktatták be vezérlő fejedelemnek (dux) a szécsényi országgyűlésen. Árpád időszakában sem feltételezhetjük a kazár kapcsolatok leépülését. Előtérbe kerülhetett a nyugati orientáció, a magyarok beavatkoztak felkérésre a közép-európai (frank–morva), és a balkáni konfliktusokba. Az új fejedelmi generáció képviselői, Árpád és Kuszán kiváló képességekkel rendelkező vezetők voltak, válságos történelmi helyzetekben is megtalálták a legmegfelelőbb megoldást.

A hét magyar törzshöz csatlakozó kazár kavarok (kabarok) két hiteles forrásban szerepelnek. A Salzburgi Évkönyv magyarokkal (ungri) való közös, 881. évi ausztriai (Ostmark) kalandozásukat jegyezte fel, Konsztantinosz pedig beszámolt történetükről a 39. fejezetben. A kavar/kabar név etimológiája vitatott. A kazáriai polgárháborút nem vallási

vagy etnikai ellentétek váltották ki, hanem hatalmi harc lehetett. A kagán és a bég képviselte kormányzattal szemben alulmaradó három kazár törzs a magyarok szállásterületére költözött 862–881 között. A kavar törzsek nem alakítottak önálló törzsszövetséget, de autonómiájukat megőrizték a magyar törzsszövetségen belül. A kutatásban elterjedt közvélekedés ellenére a magyarok nem egyesítették a kavarok három törzsét. A 'nyolcas' magyar törzsszövetségen belül volt egy hetes magyar törzsszövetség, és egy három törzsből álló kavar törzsszövetség. A három kavar törzs nevét nem ismerjük. A kavarok viszonya tisztázatlan az Árpád-kori Magyarországon élő, és a 12. századtól kimutatható székelyekkel, illetve kálizokkal. A kavarok saját fejedelemmel rendelkeztek, akinek címe kagán ('Keán') vagy kündü/kündür kagán volt. A kündü címet viselhette a Georgius Monachus Continuatusnál Árpád vezértársaként megjelenő Kuszán (Kurszán), aki a kavarok fejedelme volt. Konsztantinosz hangsúlyozta a kavarok háborúkban játszott kiemelkedő szerepét, és harcban való élenjárását. Ibn Ruszta szerint a kündü 20 ezer lovassal vonul ki. A két híradás kombinációja alapján feltételezem, hogy a harcban kitűnő kavarok fejedelme, a kündü vezette a magyar törzsszövetségi haderőt. A kavarok részt vettek a magyar hadjáratokban. A kavarok nem törzstöredékekből egyesített, vagy egyesült jelentéktelen katonai segédnép volt, hanem a magyar törzsszövetségben katonai és politikai szereppel bíró törzsszövetség. Konsztantinosz utalt a magyarok és kavarok kétnyelvűségére, amit a kavarok esetében elfogadott, a magyarok esetében vitatott a kutatás. Véleményem szerint a magyarokkal a Kárpát-medencei hazában is együtt élő kavaroknak jelentős része volt a kazáriai kultúra közvetítésében, amely nagyszámú török és jóval kevesebb alán jövevényszavunkban tükröződik.

A fiatal magyar törzsszövetség legnagyobb próbatétele a 9. század végi szállásváltás, a honfoglalás volt. A „tudatos honfoglalás" feltevése szerint a magyarok megtervezett hadműveletekkel szállták meg a kedvező gazdasági, klimatikus adottságokkal rendelkező Kárpát-medencét. A másik hipotézis szerint egy népvándorlási hullám, azon belül a besenyők támadása vezetett a honfoglaláshoz. A történeti források (Tabari, Maszúdi, Isztakhri, Konsztantinosz, Regino) az utóbbi feltevést teszik valószínűvé, jóllehet időről-időre megkérdőjelezik ezt. Konsztantinosz a DAI négy passzusában is beszámolt besenyő-magyar háborúskodásról más-más nézőpontból. Regino a 889-es évnél említette meg, hogy a magyarokat a velük szomszédos, népesebb és erősebb besenyők elűzték. A források eltérően írják le a besenyő–magyar háborút. Az egyik verzió szerint a besenyők azért támadták meg a magyarokat, mert az úzok elfoglalták szállásaikat, és új hazára volt szükségük. A másik változat szerint Simeon bolgár uralkodó bérelte fel a besenyőket a magyarok megtámadására, hogy bosszút álljon a bizánciakkal ellene szövetkező magyarokon. A honfoglalás nyugati előzményét a magyarok kalandozó hadjáratai jelentették, amelyek során felmérték a Kárpát-medence politikai megosztottságát. A magyarok felváltva szövetkeztek Arnulf keleti frank uralkodóval (892. évi morva hadjárat) és Szvatopluk morva fejedelemmel (894. évi pannóniai hadjárat). A 894 tavaszára-nyarára tehető bulgáriai hadjárat során a magyarok Bölcs Leó bizánci császár szövetségeseként pusztították Bulgáriát, és legyőzték Simeon bolgár uralkodó

seregét. Újszerű rekonstrukcióm szerint a kezdeti magyar sikerek után Simeon békét kötött a bizánciakkal, és felbérelte a besenyőket. Simeon délnyugat felől, a besenyők pedig kelet felől támadtak 894 őszén az etelközi magyar szállásterületre. Simeon ugyanúgy feldúlta a magyarok vele szomszédos szállásait, ahogy azt a magyarok tették Bulgáriában, és legyőzte a határvédő csapatokat. A besenyők is ezt tették az etelközi szállásterület keleti felében, csak támadásuk intenzitása felülmúlhatta a bolgárokét, hiszen új szállásterületre volt szükségük. A magyarok serege akkor, 894 nyarán-őszén kalandozott Pannóniában, amikor a kettős támadás bekövetkezett. A szállásterületet védelmező csapatokat, családokat és az állatállományt veszteségek érték. Indokoltnak tartom az etelközi vész megjelölést, jóllehet a források leírásai túlzásokat tartalmaznak. A szállásterületen maradt népesség Árpád fejedelem vezetésével az erdélyi és más hágókon át behúzódott a Kárpát-medencébe 894 végén, 895 elején, és birtokba vette keleti felét. Ezt követte a 899. évi itáliai és 900. évi bajor kalandozás után 900 őszén a Kárpát-medence nyugati fele, Pannónia megszállása. A következő években a kalandozások az új szállásterület biztosítását szolgálták. A legfontosabb esemény a 907. július 4-5-i pozsonyi (brezalauspurchi) csata volt, amikor a magyarok részenként megverték Arnulf utóda, Gyermek Lajos keleti frank seregét, amely Pannónia visszafoglalására készült.

A magyar törzsszövetség Kárpát-medencei szállásterületét Konsztantinosz császár és Ibn Hajján tudósításai alapján lehet vázolni. Konsztantinosz – Gábriel klerikosz Bölcs Leó-korabeli, 10. század első évtizedéből származó jelentésére építve – ’Turkia’ egész szállásterületét öt folyó vidékére (Temes, Tútisz, Maros, Körös és Tisza) tette, és megadta szomszédait (besenyők, bolgárok, frankok és horvátok) is. Utalt arra, hogy a Duna és a Száva között is laknak magyarok. Ibn Hajján 942. évre vonatkozó tudósításában a Duna folyó mellékére helyezte a nomád magyarok szállásait. A magyar törzsszövetség a Duna folyótól keletre, a Tisza és mellékfolyói vidékén, illetve a Dunától nyugatra és északra, a nomád életformának megfelelő, alföldi és dombvidéki helyeken lakott. Az etelközi megszállás modelljét alkalmazva négy törzs lakhatott a Dunától keletre, négy pedig attól nyugatra és északra. Árpád és utódai fejedelmi törzsét a Duna-Tisza köze északi részére, illetve a Dunántúl északi részére helyezhetjük. A gyula-törzs keleten lakott, és a 10. század második felében Erdélybe költözött be. A karha törzsét a Dél-Dunántúlra lokalizálhatjuk. A Dunától északra, a Nyírségben, a Duna-Tisza köze déli részén, és a Körös/Maros–Temes vidéken (kavarok) is körvonalazhatunk törzseket.

A Kárpát-medencében letelepedő magyar törzsszövetség 10. századi történetének első szakasza a kalandozó hadjáratok kora (900–970), amelynek első fél évszázada a magyar törzsszövetség zenitjét jelenti. A második szakasz a törzsszövetség válsága, és a fejedelmi hatalom erősödése Géza és Vajk (István) uralkodása alatt. E fejezetben vizsgáltam a magyar törzsszövetség gazdaságát és társadalmát a 870–950 közti időszakban. Az írott források (Dzsajháni-hagyomány, Bölcs Leó, Regino, PVL, Maszúdi, Ibn Hajján, Konsztantinosz) alapján a honfoglaló magyarság sátrakban élő, pásztorkodó nomád életformát folytatott. Legfontosabb gazdasági tevékenysége a nomád állattartás volt. Kiegészítő gazdasági

tevékenységként a folyók mellett földműveléssel foglalkozott, illetve halászattal. Életmódjához hozzátartoztak a portyák, amelyeken zsákmányt szereztek, foglyokat ejtettek, akiket a kereskedelem útján értékesítettek. Az írott forrásokból nyerhető képet a magyar nyelv szókincse (török, iráni és szláv jövevényszavak) alapján finomíthatjuk. A régészeti feltárások, a Kárpát-medencei leletanyag (temetők, sírok, illetve telepek) segítségével árnyalhatjuk az írott forrásokból nyert képet. A gyarapodó, de nem mindig kielégítően dokumentált leletanyag (kb. 20-30 ezer sír) komplexebb életformáról tanúskodik. A problémát nem a jóval kisebb számú, gazdag mellékletes sírok etnikai és társadalmi besorolása (magyar, illetve vezéri, katonai kíséret tagja) jelenti, hanem a jóval nagyobb számú, szegényebb mellékletű síroké ('szláv', vagy magyar köznépi). A régészet előbb etnikai (hódító magyar, alávetett szláv), később társadalmi (vezető réteg, középréteg, köznép) különbségeket vélt felfedezni. A jelenlegi, helyes tendencia az, hogy régiónként vizsgálják a kérdést, és sokszínű gazdaságot és társadalmat tételeznek fel. A török jövevényszavak alapján a földművelés és állattartás magas szintű ismeretét tételezte fel a nyelvészeti kutatás. A kutatók a nomád és félnomád minősítéseket használták az életmódra, gazdaságra és társadalomra. Nézetem szerint a nomád terminus jobban tükrözi a korabeli állapotot, ami nem zárja ki a földművelés meglétét a magyaroknál. A kézművesség bizonyos ágai is fejlettek voltak (kovácsok, íjkészítők, fazekasok, ötvösök stb.). A társadalom is nomád jellegű volt. A társadalom csúcsán a fejedelmek (nagyfejedelem, gyula, karha, kündü), a törzsfők és nemzetségfők álltak (40-50 család). Alattuk a szabadok és családjaik helyezkedtek el, akik közül kiemelkedtek a portyázó hadjáratokban rendszeresen résztvevő, alakuló katonai kíséret tagjai. A társadalom alján az idegen (őslakosok és behurcolt foglyok) szolgaréteg állt.

A magyarok társadalmi, politikai szerveződése több egymásra épülő csoporton alapult. A politikai szervezet alapvető egységét a nagycsaládokból álló, vérséginek-rokonságinak tekintett nemzetség (genea) jelentette. A korabeli források közül csak Bölcs Leó utalt nemzetségekre. A magyar krónikás hagyomány 108 nemzetségről (generatio) emlékezett meg. Korabeli besenyő analógia alapján valószínű, hogy a hét magyar és a három kavar törzs legfeljebb kb. 40–50 nemzetségre tagolódott. A törzs nemzetségekből álló, nagyobb területi–politikai–katonai csoport. Konsztantinosz a törzsnévlistában felsorolta a hét magyar törzset (genea), és megemlítette, hogy a kavarok népe három törzsből (genea) áll. A történeti kutatásban a Kavar, a Nyék, a Megyer és a Tarján merült fel Árpád fejedelmi törzseként. Ha a 'hétmagyar' népnév Levedihez kötődik, akkor Levedi a Megyer törzs, Álmos és Árpád a hét törzs között élen álló Nyék feje lehetett. Ha a törzsnévlista a régebbi állapotot tükrözi, akkor Levedi a Nyék, Árpád pedig a Megyer főnöke volt. A törzsszövetség a törzsek katonai és politikai föderációja, amely rendelkezett törzsfői tanáccsal, és funkciókkal bíró fejedelmekkel. A törzsszövetség megnevezésben a politikai szervezet demokratikus és föderalisztikus jellege tükröződik. Bölcs Leó császár megkülönböztette a „sok fő" alatt álló népektől az „egy fő" vezette, monarchikus szervezetű népeket, s az utóbbihoz sorolta a magyarságot is. Konsztantinosznál jól kirajzolódik a két stádium. Levedi vezetése idején

vajdák állnak a magyarok élén, majd Árpád személyében fejedelmet választanak. Ez megfelelni látszik a türk politikai szervezetnek, amelynek egyik változata „a bégek és nép” (begler bodun), a másik verziója a kagánnal rendelkező hatalmi szervezet (el). A kutatásban a korai politikai szervezettel kapcsolatban a fejedelemség (nagyfejedelemség), a nomád, félnomád állam, illetőleg steppei állam minősítés merült fel. A hasonló politikai alakulatok (avarok, kazárok stb.) mintájára a magyarok politikai szervezetét nevezhetjük nomád/steppei szövetségi államnak. A nomád vagy steppei jelző a gazdaság és társadalom nomád, illetve steppei jellegére vonatkozik. A szövetségi jelző a nemzetségi-törzsi struktúrára utal, az állam fogalom pedig olyan korai típust jelöl, amelyben a fejedelmek, törzsfők és nemzetségfők részesednek a hatalomból. A törzsszövetségi struktúra sajátos kettősséget mutatott. A törzsek megőrizték autonómiájukat, a közös háborúkban viszont részt vettek. Ezt igazolja Konsztantinosz császár híres, sokszor félreértelmezett passzusa is, amely arról számol be, hogy a törzsek nem engedelmeskednek fejedelmeiknek, de egyezségük van arra, hogy háború esetén együtt harcoljanak. A kalandozások lezárulása után a törzsszövetség lassú felbomlását tételezhetjük fel. Ez tükröződhet abban a híradásban, amely szerint 972-ben 12 magyar előkelő jelent meg I. Ottó császár előtt Quedlinburgban. A 12 előkelő nemcsak Géza nagyfejedelmet, hanem saját törzsét is képviselhette. A hét magyar törzs közül kettészakadt a Kürtgyarmat, – a Kürt és Gyarmat helynevek igazolják ezt – így legalább nyolc magyar és három kavar törzzsel számolhatunk. Konsztantinosz népnek (ethnosz) nevezte mind a magyarokat (’hétmagyar’), mind pedig a kavarokat (’háromkavar’), akik saját nyelvvel rendelkeztek. A bizánci császár törzsneveinek értelmezése alapján korábban felmerült, hogy két finnugor törzs (Nyék, Megyer) asszimilált török törzseket, illetve törzstöredékeket. Ezek az etimológiai kísérletek az etnikum és a nyelv azonosítására épültek. Törzsnevek etimológiája és népnevek alapján nem állapíthatunk meg etnikai csoportokat a hét magyar törzsön belül. A fehér és fekete magyarok problematikáját is idevehetjük. Három, 11-12. századi forrás (Querfurti Brúnó, Adémar, orosz őskrónika) hat passzusában találunk fehér és fekete magyarokra (ugri, ungri) vagy Magyarországra (Ungria) való utalást. Querfurti Brúnó a 11. század elején sikertelenül térített a fekete magyarok között, majd hallott erőszakos megtérítésükről. Adémar szerint István legyőzte és megtérítette Fekete Magyarországot. A fekete magyarokról úgy vélte, hogy sötét bőrszínükről kapták nevüket. Az orosz őskrónika szerint Kijev mellett vonultak el a fekete magyarok a 9. század végén. Adémar arról tett említést, hogy Brúnó Fehér Magyarországba ment. Az orosz őskrónika a fehér ugrokról azt állította, hogy elfoglalták a szlávok földjét, megjelenésüket a 7. századra tette. A történeti kutatásban a fehér–fekete dualizmus magyarázatára felmerült az etnikai (magyar–kavar, ugor–török), hét törzsön belüli politikai/törzsi (nagyfejedelem–Koppány, Gyula vagy Ajtony), vallási (keresztény–pogány) különbségek lehetősége. Konsztantinoszi analógia alapján a helyén maradó és eltávozó csoportok kettősségét véltem felfedezni a fehér és fekete magyarok megjelölésben. Forrásaink különböző színszimbolikát használhattak. A fekete magyar elnevezés a 11. századi keresztény szerzőknél a magyarok pogányságát jelölhette. A

bőrszínre való utalás toposznak tekintendő. A fehér–fekete ugri megjelölés az orosz őskrónikában időbeli különbségre utalhat. Átmeneti jellegűnek tartom a fehér–fekete megkülönböztetést, amely az állam és egyházszervezet kiépülésével megszűnt.

A magyar törzsszövetség irányítását a törzsfői (fejedelmi) tanács, és egyes fejedelmek végezték. A törzsfői tanács a legfontosabb kül- és belpolitikai döntéseket meghozó alkalmi szerv volt. Feladata volt az egész törzsszövetséget érintő közös vállalkozás, háború, vagy új hazába való költözés eldöntése, új fejedelmi méltóság létesítése. A törzsfők saját törzseiket vezették szuverén módon. A törzsfők közül kiemelkedtek a funkcióval rendelkező fejedelmek, akik végrehajtói hatalommal bírtak. A Dzsajháni-hagyományban a 20 ezer lovassal kivonuló kündü, és a háborúban, védelemben irányító gyula szerepel. Konsztantinosz az Árpád nemzetségéből származó fejedelmet (arkhón) vagy nagyfejedelmet (megas arkhón) említette első helyen, sorrendben másodikként a gyulát (gylas), harmadikként pedig a karhát (karkhasz). A bizánci császár szerint bírói tisztségük volt. A kutatásban elterjedt felfogással szemben úgy vélem, hogy a bírói funkció mindhárom tisztségviselőre vonatkozott, nemcsak a két utóbbira. A honfoglalás előtt kettős vagy szakrális kettős fejedelemséget tételezett fel a történeti kutatás. Nézetem szerint a kündü a csatlakozó kavarok fejedelme, a gyula pedig a hét magyar törzs vezetője volt. Mindkét vezetőnek katonai funkciója volt. A szakrális fejedelemség koncepcióját kizárólag Álmos személyére és kései híradásokra alapozták (Turul-monda, Erdélyben való megölése), ezért ennek megléte nem bizonyítható. Árpád megválasztásával nagyfejedelem került a magyar törzsszövetség élére, őt követte a gyula, valamint a kündü. A 10. század első felében a karha méltóság tünt fel.

A nagyfejedelmi dinasztia megalapítóját, Árpádot négy fia (Tarkacsu, Jelekh, Jutocsa, Zolta) közül a legidősebb Tarkacsu, vagy inkább a harmadik Árpád-fi, Jutocsa követte. Jutocsa azonosítható a Bölcs Leó időszakában fejedelemként (arkhón) említett Liuntikával (Jutika-Jutocsa). Liuntika-Jutocsa a 910-930-as évek között uralkodhatott, amikor a magyarok sikeres hadjáratokat folytattak. Jutocsát fia, Falicsi követte, aki a 930-as évektől a 950-es évekig vezette a törzsszövetséget. Aktív nyugati külpolitikát folytatott, kelet felé pedig békés kapcsolatokra törekedett. Falicsi uralkodását a 955. évi augsburgi vereségig számította a kutatás, ekkor leváltását (feláldozását?) feltételezték. Szerintem nincs kapcsolat az augsburgi kudarc és az utódlási kérdés között. Falicsi fejedelemutóda unokaöccse, Zolta fia, Taksony volt, aki a 950-es második felétől uralkodott 972-ig. Véget vetett a nyugati kalandozásoknak, és védelemre rendezkedett be. Keleti politikáját a szövetségkeresés jellemezte. Taksony uralkodásának vége felé következett be a 970. évi arkadiopoliszi vereség, amelyet kapcsolatba hoztak az uralomban bekövetkezett változással. Nézetem szerint ettől függetlenül lépett Taksony örökébe fia, Géza.

A 920-as évekre vonatkozóan több vezér nevét is feljegyezték a külföldi források. A 921/922-es itáliai hadjárat során Dursac és Bugát (Bogát), a 924-es évben Szalárd vezették a magyar csapatokat. Konsztantinosz megemlékezett Bulcsú karha apjáról, Kál (Káli) karháról. A 940-es években Falicsi nagyfejedelem mellett tevékenykedett Zsombor (Zombor) gyula,

Bulcsú karha, Lél, Súr és Csaba. A 955–970 közti időszakból, Taksony korából Urs (Örs?), Botond és Apor vezérek nevét őrizték meg a források. Géza és Vajk/István korából, a 10. század utolsó negyedéből Beliud, Kulán, Keán, Tar Zerind és fia, Koppány, valamint Prokuj gyula és Ajtony neve maradt fenn.

A honfoglalás után a magyar törzsszövetség aktív külpolitikát folytatott, amelynek legfontosabb részét a helytelenül kalandozásoknak nevezett hadjáratok jelentették. A magyarok segítségnyújtásuk vagy a béke fejében adóztatták (évpénz formájában) Itáliát, Germániát és Bizáncot. A magyar törzsszövetség regionális nagyhatalom szerepét játszotta a 10. század első fele európai politikájában. A portyázások rendszeresek voltak, alig volt év, amikor a magyarok sehova sem vezettek hadjáratot. A kalandozó hadjáratok az év nagyobb részében folytak, legalább tavasztól késő őszig portyáztak a magyarok. A hadjáratok hatósugara nagy volt; Európa nyugati, déli, délkeleti részét egyaránt elérték a magyar lovascsapatok. A hadjáratok során a seregek szétváltak kisebb csapatokra, nagyobb ellenállás esetén egyesültek. Az egyes hadjáratok rekonstrukciója nehéz, jóllehet számos korabeli forrásban feljegyezték az akciókat. A kalandozások évenként megújuló villámhadjáratoknak tekinthetők, amelyekkel szemben a megosztott Európa sokáig tehetetlennek bizonyult. A magyar sikereket lovasnomád harcmodoruknak (cselvetések, hatékony íjak) tulajdoníthatjuk, és Európa belső anarchiájának. A honfoglalás után, a 10. században kb. 47 hadjárattal számolhatunk. Ezek zöme (kb. 38 hadjárat) nyugat felé, kisebb része (kb. 9) pedig délkelet felé irányult. A jól szervezett hadjáratok központi irányítást tételeznek fel, jóllehet kevés hadjárat esetében (pl. 942, 955) valószínűsíthetjük az egész törzsszövetség részvételét. Ezek mellett törzsi, vagy néhány törzs összefogásával indított kisebb hadjáratok is folyhattak. A muszlim források által 20 ezer harcosra becsült magyar haderő negyede, maximum fele (5-10 ezer fő) vehetett részt ezekben a portyázásokban. A kalandozó hadjáratok zsákmányszerző vállalkozások (nemesfémek/pénz, luxuscikkek, foglyok, élelmiszer) voltak, és politikai céljai is lehettek a törzsszövetség vezetőinek. A 10. századi kalandozó akciókat szakaszokra osztottam, és elemeztem az egyes hadjáratok lefolyását. Az első periódus a Kárpát-medencei szállásterület biztosítására indított hadjáratok időszaka (901–907). Ebben a szakaszban vesztette életét Kuszán (Kuszál), akit a bajorok csaltak tőrbe (904). A periódus végén a magyarok visszaverték a keleti frankok nagyszabású ellentámadását Pozsonynál (brezalauspurchi csata, 907. július 4-5). A következő periódust (908–933) a sikeres magyar hadjáratok korának nevezhetjük. Nemcsak egy-egy kiszemelt területet pusztítottak, hanem egy hadjárati évben több tartományba is betörtek, és különböző irányokba vezettek akciókat. Az intenzívebb hadjáratok növelték az ellenállást is. Madarász Henrik német uralkodó aratott 9 éves béke után győzelmet a magyarok felett Merseburgnál (Riade, 933. március 15.). A következő periódust a váltakozó sikerű magyar hadjáratok időszaka (933–955) jelenti. Ekkor a magyarok egyre nagyobb erőfeszítéssel érték el sikereiket a növekvő ellenállással szemben, szaporodtak a kudarcok. Az időszak végén Madarász Henrik utóda, I. (Nagy) Ottó legyőzte a magyarokat Augsburgnál, Lech-mezején (955. augusztus 10). A magyar sereg három

vezetőjét (Bulcsú, Lél és Sur) kivégezték. A veszteségek és a vezérek kivégzése sokkszerű hatást gyakorolt a magyar törzsszövetségre. Az utolsó szakaszban (955–970) csak Bizánc ellen vezetett akciókról van tudomásunk. A magyarok egy koalíciós sereg – rusz, bolgár, besenyő és magyar – részeként szenvedtek el vereséget a bizánci hadtól 970 őszén (arkadiopoliszi csata). Ezzel lezárultak a világtörténeti jelentőségű magyar portyázások.

A kalandozások megszűnésével a törzsszövetség belső válságba került, amelyet Géza fejedelem (972–997) és fia, Vajk/István (997–1038) oldott meg. Géza külpolitikájában váltást hajtott végre. A német-római és a bizánci birodalom harapófogójából úgy keresett kiutat, hogy nyugat felé nyitott. Elküldte követeit az augsburgi győzőhöz, I. Ottó császárhoz (Quedlinburg 973. március), és felvette a latin rítusú kereszténységet. Békés külpolitikájának része volt a házassági-dinasztikus kapcsolatrendszer kiépítése a szomszéd államokkal (rusz, lengyel, bolgár, velencei és bajor). Fiának megszerezte feleségül a bajor herceg lányát, Gizellát (995 táján). Géza belpolitikájában a fejedelmi hatalom növelésére törekedett. Szövetséges viszonyt alakított ki a gyulákkal (felesége, Sarolt révén), az Abákkal, továbbá a karha méltóságot viselő Tar Zerinddel és Koppánnyal. Más törzseket befolyása alá vont. A törzsszövetség bomlását jelzik azok a krónikás híradások, amelyek hatalmi harcokról szólnak Taksony vagy Géza időszakában (Csaba-történet; belharc Beliud, Kulán és Keán között). Géza a kereszténység felvételével, dinasztikus külpolitikájával a magyar törzsszövetség fennmaradását biztosította, és megerősítette a fejedelmi hatalmat. Géza halála után, utóda, Vajk (István) ellen fellépett Koppány somogyi vezér, aki feleségül akarta venni Géza özvegyét, Saroltot, igényt tartott István uralmi területére és fejedelmi méltóságára. A történeti kutatás Koppányt István vérrokonának tekintette, aki a szeniorátus és levirátus alapján formált jogcímet a főhatalomra. Nézetem szerint Koppány a karha méltóság birtokosa lehetett, és korántsem biztos, hogy az Árpád-nemzetségből származott. A törzsszövetség felbomlásának jeleként is értelmezhető a belső harc a nagyfejedelmi hatalomért. A fiatal (975 táján született) Vajk (István) a Gizellával jött bajor előkelőkre is támaszkodva legyőzte Koppányt Veszprém közelében, vagy Koppány territóriumán, Somogyban. A hagyomány szerint István a megölt Koppányt négybe vágatta, és egy-egy csonkot küldött Veszprémbe, Esztergomba, Győrbe és Erdélybe. István sikerével biztosította nagyfejedelmi hatalmát, bekebelezte Koppány somogyi territóriumát. Három évvel később István keresztény hatalmi szimbólumot, koronát kért II. Szilveszter pápától, aki III. Ottó császár jóváhagyásával elküldte ezt neki. Ezzel a koronával 1000 karácsonyán vagy 1001. január elején királlyá koronázták Istvánt. Ezzel létrejött a keresztény Magyar Királyság. Az ország keleti felében még létezett a magyar törzsszövetség (gyula, Keán, Ajtony), hatalmi dualizmus keletkezett. Istvánnak ki kellett terjesztenie hatalmát a magyar törzsszövetség egész területére. Az államszervező harcok következő állomását nagybátyja, az erdélyi Gyula (Prokuj) elleni sikeres háború jelentette 1003-ban. István a magyar törzsszövetség második méltóságát győzte le, területét (Erdélyt) elfoglalta. A következő ellenfél Keán volt, akit azonosíthatunk Ajtonnyal. Nézetem szerint Ajtony a kavar törzsek utolsó kagánja vagy kündüje (kündür

kagán) lehetett. Ajtonyt István hadvezére, Csanád győzte le 1003 és 1008 között. A törzsszövetség fő tisztségviselői (Koppány karha, Prokuj gyula, Ajtony kündü) legyőzésével István felszámolta a törzsszövetséget. Államszervezése során létrehozta területi alapon a megyéket, és püspökségeket alapított. A steppei eredetű magyar törzsszövetség vagy steppei szövetséges állam helyébe az európai típusú, keresztény állam lépett.

BIBLIOGRÁFIA

Rövidítések

AAA = Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AÉrt = Akadémiai Értesítő
AOH = Acta Orientalia Hungarica
ArchÉrt = Archaeologiai Értesítő
AT = Antik Tanulmányok
AUSz = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica
BSz = Budapesti Szemle
BZ = Byzantinische Zeitschrift
CSHB = Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
EMÉ = az Egri Múzeum Évkönyve
EPhK = Egyetemes Philológiai Közlemények
FK = Filológiai Közlemények
HK = Hadtörténelmi Közlemények
GMS = Gibb Memorial Series. New Series.
HBMMK = Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei
HOMÉ = A Hermann Ottó Múzeum Évkönyvei
IJCT = International Journal of the Classical Tradition
KCsA = Kőrösi Csoma Archivum
LK = Levéltári Közlemények
LSz = Levéltári Szemle
MFMÉ = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyvei
MGH SRG = Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum
Migne PG = Migne Patrologia Graecae
MNy = Magyar Nyelv
MNyTK = Magyar Nyelvtudományi Társaság Közleményei
MŐK = Magyar Őstörténeti Könyvtár
MT = Magyar Tudomány
NyK = Nyelvtudományi Közlemények
REB = Revue des Etudes Byzantines
SMK = Somogyi Múzeumok Közleményei
SRG = Scriptores rerum Germanicarum ad usum scholarum
Sz = Századok
SzKK = Szegedi Középkortörténeti Könyvtár
TSz = Történelmi Szemle
UAJb = Ural-Altaische Jahrbücher

UJb = Ungarn Jahrbücher

VSz = Vasi Szemle

ZDMG = Zeitschrift der Deutschen Morgänlandischen Gesellschaft

Források és forráskiadások

A néma barát = A néma barát megszólal. Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből. Vál. Madas Edit. Budapest, 1985.

Ademari Cabannensis Chronicon 1999 = Ademari Cabannensis Chronicon. Cura et studio Bourgain, P. iuvamen praestantibus Landes, R. – Pon, G. Turnhout, 1999.

ÁKÍF = Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. SzKK 15. Szeged, 1999.

ÁMTBF = Moravcsik Gyula: Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásai. Budapest, 1984.

Ammianus Marcellinus 1993 = Ammianus Marcellinus: Róma története, ford.: Szepesy Gyula. Európa Könyvkiadó. Budapest, 1993.

Anonymi Descriptio Europae Orientalis = Anonymi Descriptio Europae Orientalis = Anonymi Descriptio Europae Orientalis. Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia anno MCCCVIII exarata. Ed. Górka, I. Cracoviae, 1916.

Bekker 1838 = Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniatae, Symeon Magister, Georgius Monachus. (rec.) Bekker, I. Bonnae, 1838.

Bekker 1839 = Geórgiosz Kedrénosz. Georgius Cedrenus. I–II. ed. Bekker, I. Bonn 1838–1839 (újranyomva: Migne PG, Band 121–122, Paris 1884–1889).

Berta 2004 = Berta Árpád: szavaimat jól halljátok… A türk és az ujgur rovásírásos emlékek kritikai kiadása. Szeged, 2004.

Bolsakov–Mongajt 1985 = Bolsakov, O. G.–Mongajt, A. L.: Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet-és Közép-Európában 1131-1153. Budapest, 1985.

Chalmeta–Corriente–Subh 1979 = Ibn Hayyan: Al-Muqtabas. V. Ed. Chalmata, P. – Corriente, F. – Subh, M. Madrid, 1979.

Chavannes 1903 = Chavannes, É.: Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux. St. Petersburg, 1903.

Cod. Parisinus Gr. 2009. = Codex Parisinus Graecus 2009. saec. XI. (Bibliotheque Nationale de France–departement de la Reproduction), fol. 3r–211v.

Corriente 1981 = Ibn Hayyan de Córdoba: Crónica del Califa Abderraman III An-Nasir entre los anos 912 y 942 (al-Muqtabis V). Trad., notas e indices par Corriente, F. Zaragoza, 1981.

DAI 1950 = Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. A görög szöveget magyarra fordította Moravcsik Gyula. Bp. 1950.

DAI 1967 = Jenkins–Moravcsik 1967 = Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio. Greek text ed. Gy. Moravcsik, English transl. R. J. H. Jenkins. Washington, 1967.

DAI 1991 = Litavrin–Novoszelcev, DAI 1991 = Litavrin, G. G. – Novoszelcev, A. D. (red.): Konstantin Bagrjanarodnij: Ob upravlenii imperiej. Tekst, perevod, kommentarii. Moszkva, 1991.[2]

DAI 1995 = Die Byzantiner und ihre Nachbarn. Die de administrando imperio genannte Lehrschrift des Kaisers Konstantinos Porphyrogennetos für seinen Sohn Romanos. Übersetzt von Belke, K. – Soustal, P. Wien, 1995.

DAI 2003 = Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula. Olajos Terézia bevezető tanulmányával. Reprint, Budapest, 2003.

DHA I. = Diplomata Hungariae Antiquissima I. Szerk. Györffy György. Budapest, 1992.

Elter 2009 = Elter István: Ibn Hayyān a kalandozó magyarokról. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 24. Szeged, 2009.

Florianus 1884 = M. Florianus: Historiae Hungaricae fontes domestici III. Quinque-ecclesiis, 1884.

Genesius 1834 = Genesius ex recognitione Caroli Lachmanni. CSHB Weber, Bonnae. 1834.

Gesta Hungarorum = Gesta Hungarorum: The deeds of the Hungarians; Simon of Kéza; edited and translated by László Veszprémy and Frank Schaer; with a study by Jenő Szűcs. Central European University Press, 1999.

Goeje, BGA VII. = Bibliotheca Geographorum Arabicorum I–VIII. Ed. Goeje, M. J. Lugduni–Batavorum, 1870–1894. vol. VII. 1–229.

Gombos 1937–1938= Gombos, F. Albin: Catalogus fontium Historiae Hungaricae I–III. Budapestini, 1937–1938.

Györffy 1986 = Julianus barát és Napkelet felfedezése. Válogatta Györffy György, fordította Györffy György – Gy. Ruitz Izabella. Budapest, 1986.

HKÍF = A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula (Olajos Teréz, H. Tóth Imre és Zimonyi István közreműködésével). SZKK 7. Szeged, 1995.

Hodinka 1916 = Hodinka Antal: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Budapest, 1916.

Hvolson 1869 = Hvolson, D. A.: Izvestia Ibn Dasta – Izvestija o Hazarah, Burtasa, Bolgarah, Mad'jarah, Slavjana i Russah Abu-Ali Ahmada Ben Omar Ibn-Dasta. Sankt Peterburg, 1869.

Ibn Fadlán 2007 = Ibn Fadlán: Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról. Fordította Simon Róbert. é. n. (2007)

Képes Krónika = Képes Krónika. Ford. Bollók J., jegyz. Szovák K. –Veszprémy L. Budapest, 2004.

Kmoskó 1997 = Kmoskó Mihály: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. I/1. MŐK 10. Szerk. Zimonyi István. Budapest, 1997.

Kmoskó 2000 = Kmoskó Mihály: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/2. Szerk. Zimonyi István. MŐK 13. Budapest, 2000.

Kohn 1881 = Kohn Sámuel: Héber kutforrások és adatok Magyarország történetéhez. Budapest, 1881. (Reprint 1990)

Kokovcov 1932 = Kokovcov, P. K.: Jevrejsko-hazarskaja perepiska v X. veke. Leningrad, 1932.

Kramers–Wiet 1964 = Ibn Hawqal: Configuration de la terre I–II (Kitab surat al-ard). Intr. et trad. Kramers, J. H. – Wiet, G. Bayreuth–Paris, 1964.

Lindsay 1911 = Isidorus Hispalensis: Ethymologiae. Ed. Lindsay, W. M. Oxonii–Londini–Nova Eboraci, 1911.

Liudprand = Liudprand: Antapodosis. Jurkovich Emil, Gombos F. Albin és Gaál Lajos fordításait felhasználva ford. Süttő Szilárd. In: Peter Classen – Cremonai Liudprand: A Nyugat és Bizánc a 8–10. században. Budapest, 2005.

MGH SS = Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. I–XXXIV. Hannoverae–Lipsiae 1826–1934. (Reprint 1963–1964)

MEH = A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Sajtó alá rendezte Györffy György. Budapest, 1975.[2]

MHK = A magyar honfoglalás kútfői. Szerk. Pauler Gyula – Szilágyi Sándor. Budapest, 1900.

Minorsky 1937 = Minorsky, V.: Hudūd al-Alām. The regions of the world: a Persian geography, 372 A. H – 982 A. D. GMS XL. London, 1937. (Reprint 1976).

Minorsky 1942 = Minorsky, V. (ed.): Sharaf al-Zamān Tāhīr. Marvazi on China, the Turks and India. London, 1942.

Pannóniai legendák = Pannóniai legendák. Cirill és Metód szláv apostolok élete. Európa–Madách, Budapest, 1978.

PVL = Повесть Временных Лет. Приложения. Статьи и комментарии Д. С. Лихачева. Издво Академии Наук СССР, М-Л. 1950.

Ransanus 1985 = Petrus Ranzanus: A magyarok történetének rövid foglalata. Közreadja Blazovich László és Sz. Galántai Erzsébet. Budapest, 1985.

Reiske 1829 = Constantini Porphyrogeniti imperatoris De cerimoniis aulae Byzantinae, rec. Reiske, I. I. Bonn, 1829.

Silagi–Veszprémy 1991 = Silagi, G. – Veszprémy, L.: Die „Gesta Hungarorum" des anonymen Notars. Sigmaringen, 1991.

Spitzer–Komoróczy 2003 = Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig. Sajtó alá rendezte Shlomo J. Spitzer, a kötetet szerkesztette Komoróczy Géza. Budapest, 2003.

SRG AB = SRG Annales Bertiniani. Rec. Waitz, G. Hannoverae, 1883.

SRG AF = SRG Annales Fuldenses. Rec. Kurze, F. Hannoverae, 1891.

SRG AH = SRG Annales Hildesheimenses. Rec. Waitz, G. Hannoverae, 1878.

SRG Liudprand = SRG Liudprand. Rec. Becker, J. Hannoverae, 1915.[3]

SRG Regino = SRG Reginonis Abbatis Prumiensis Chronicon. Rec. Kurze, F. Hannoverae, 1890.

SRG Widukind = Scriptores rerum Gemanicarum ad usum scholarum. Widukind. Rec. Waitz, G.– Pertz, G. H. Hannoverae, 1839.

SRH = Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Ed. Emericus Szentpétery. I–II. Bp. 1937–1938.

Tacitus 1980 = Tacitus összes művei, I–II. Budapest, 1980.

The Russian Primary Chronicle 1953 = The Russian Primary Chronicle. Laurentian Text. Transl. and ed. by Cross, S. H. – Sherbowitz-Wetzor, O. P. Cambridge, 1953.

Theophanes 1838= Theophanész Continuatus = Theophanes Continuatus, Chronographia. ed. Bekker, I. CSHB Weber, Bonn, 1838.

Theophülaktosz Szimokattész 2012 = Theophylaktos Simokattes Oikumeniké historia. Világtörténelem/Theophülaktosz Szimokattész. Ford., a bev. és a jegyzeteket írta Olajos Teréz. Budapest 2012.

Tours-i Gergely 2010 = Tours-i Gergely: Korunk története. Ford. Adamik Tamás és Mezey Mónika. Pozsony, 2010.

Whitby–Whitby 1997 = Whitby, Michael–Whitby, Mary: The History of Thophylact Simocatta. An English Translation with Introduction and Notes. Oxford Clarendon Press, Oxford. 1997.

Widukind 2009 = Widukindus Corbeius: A szász történet három könyve. Ford. Magyar László András. Szerk. Lőkös Péter. Budapest, 2009.

Wiet 1955 = Wiet, G.: Ibn Rusteh. Les autours précieux. Le Caire, 1955.

Felhasznált irodalom

A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság = A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság. szerk. Rokai P. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1997.

Acsády 1903 = Acsády Ignácz: A magyar birodalom története. Budapest, 1903.

Almási–Révész–Szabados 2010 = Almási Tibor–Révész Éva–Szabados György (szerk.) : Fons, skepsis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendős Makk Ferenc tiszteletére. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2010.

Antonopoulos 1996 = Antonopoulos, P.: The Emperor Constantine VII. Porphyrogennetus and the Hungarians. Historical Publications St. D. Basilopopoulos, 1996.

Artamonov 1962 = Artamonov, M. I.: Istorija Hazar. Leningrad, 1962.

Bakay 1978 = Bakay Kornél: A magyar államalapítás. Budapest, 1978.

Bakay 1994 = Bakay Kornél: Kik vagyunk? Honnan jöttünk? Szombathely, 1994.

Balanyi 1938 = Balanyi György: Szent István. Budapest, 1938.

Balázs 1980a = Balázs János: A magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell. Budapest, 1980.

Balázs 1980b = Balázs János: Levédia, Nyék és a székelyek eredete. In: Balázs 1980a. 245–273.

Bálint 1970 = Bálint Csanád: A kalandozó hadjáratok újabb értelmezéséhez. Valóság 1970/2. sz. 71–74.

Bálint 1971 = Bálint Csanád: A honfoglaláskori lovastemetkezések. MFMÉ 1971/2. 85–108.

Bálint 1975 = Bálint Csanád: Dél-Magyarország a X. században. Kéziratos kandidátusi értekezés. Budapest, 1975.

Bálint 1980 = Bálint Csanád: Természeti földrajzi tényezők a honfoglaló magyarok megtelepedésében. Ethnographia 91 (1980) 48–49.

Bálint 1983 = Bálint Csanád: A kalandozások néhány kérdéséhez. In: Tőkei 1983. 349–364.

Bálint 1989 = Bálint, Csanád: Die Archaologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis 10. Jahrhundert. Wien–Köln, 1989.

Bálint 1994 = Bálint Csanád: A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka. In: Kovács 1994. 39–46.

Bálint 1995 = Bálint Csanád: Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai. Régészeti tanulmányok. MŐK 8. Szeged, 1995.

Bálint 1996 = Bálint Csanád: A kora középkori steppe régészete és a 9–10. századi magyarok. MT 1996/8. 937–947.

Bálint 1997 = Bálint Csanád: A honfoglaló magyarok és Európa. In: Makkai –Kobály 1997. 5–38.

Bálint 2006 = Bálint Csanád: Az ethnosz a kora középkorban. (A kutatás lehetőségei és korlátai). Sz 140 (2006) 277–347.

Balogh 2002 = Balogh László: Árpád "pajzsra emelésének" keleti párhuzamai. AUSz 112 (2002) 37–47.

Balogh 2004 = Balogh László: Az Annales Bertiniani 839. évi bejegyzése és a magyarok. In: Balogh–Keller 2004. 112–123.

Balogh 2005 = Balogh László: Megjegyzések a PVL fehér és fekete magyarjaihoz. AUSz 121 (2005) 31–45.

Balogh 2007 = Balogh László: A 917. évi ankhialosi csata és a magyarság. In: Révész–Halmágyi 2007. 7–21.

Balogh 2009 = Balogh László: A besenyők hitvilága és a világvallások. In: Balogh–Kovács 2009. 93–108.

Balogh–Keller 2004 = Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. III. Szegedi Steppetörténeti Konferencia. Szeged, 2002. szeptember 9–10. Szerk. Balogh László–Keller László. MŐK 21. Budapest, 2004.

Balogh–Kovács 2009 = Térítés – megtérés. A világvallások terjedése Kelet-Európa népei között. Szerk. Balogh László–Kovács Szilvia. MŐK 25. Budapest, 2009.

Bánlaky 1929 = Bánlaky József (Doberdói Breit József): A magyar nemzet hadtörténelme. I. Budapest, 1929.

Bárczi 1941 = Bárczi Géza: Magyar szófejtő szótár. Budapest, 1941.

Bárczi 1954 = Bárczi Géza: Tevel. MNy 51 (1954) 2–3. 375–379.

Bartha 1968 = Bartha Antal: A IX–X. századi magyar társadalom. Budapest, 1968.

Bartha 1983 = Bartha Antal: Türk-ősmagyar etnogenetikai kérdések. In: Tőkei 1983. 67–79.

Bartha 1984 = Bartha Antal: A magyar nép őstörténete. in: Magyarország története I/1. 375–574.

Bartha 1987 = Bartha Antal: A magyar honalapítás. Budapest, 1987.

Bartha 1988 = Bartha Antal: A magyar nép őstörténete. Budapest,1988.

Bartoniek 1926 = Bartoniek Emma: Az Árpádok trónöröklési joga. Sz 59–60 (1925–1926) 785–841.

Belitzky 1938 = Belitzky János: Sopron vármegye története I. Budapest, 1938. 154–170.

Bendefy 1936 = Bendefy László: Az ismeretlen Juliánusz. Budapest,1936.

Bendefy 1941 = Bendefy László: Kummagyaria. A kaukázusi magyarság története- Budapest, 1941. (Reprint, Nyíregyháza, 2002)

Bendefy 1942 = Bendefy László: A magyarság kaukázusi őshazája. Gyertyám országa. Budapest, 1942. (Reprint, Budapest, 1999)

Benkő 1977 = Benkő Loránd: Magyar nyelvtörténet–magyar történet. In: MŐT 45–57.

Benkő 1984 = Benkő Loránd: A magyarság honfoglalás előtti történetéhez Levëd és Etëlköz kapcsán. MNy 80 (1984) 389–419.

Benkő 1985 = Benkő Loránd = A magyarság honfoglalás előtti történetéhez Levëd és Etëlköz kapcsán. In: Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből. MNyTK 172 (1985) 7–37.

Benkő 2009 = Benkő Loránd: A Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből. Budapest, 2009.

Berta 1992 = Berta Árpád: Die chasarische Benennung der Ungarn. Festgabe an Josef Matuz. Osmanistik – Turkologie – Diplomatik. ed. C. Fragner, K. Schwartz. Islamkundliche Untersuchungen 150. Berlin, 1992. 7–11.

Berta 1996 = Berta Árpád: Magyarok a steppe országútján (törzsek és törzsnevek). In: Kristó–Makk 1996. 31–41.

Berta 2001 = Berta Árpád: Álmos és táltos. Shaman 9. (2001) 2. sz. 99–117.

Berze Nagy 1927 = Berze-Nagy János: A csodaszarvas mondája (I., II.) Ethnographia 38 (1927) 1–36.

Bíró 2010 = Bíró Teofil: A magyar szakrális fejedelemség problematikájának kritikai jellegű áttekintése. VSz 2010/ 2. sz. 189–204.

Boak 1919 = Boak, A. E. R.: Coronation Ceremonies of the Fifth and Sixth Centuries. Harvard Studies in Philology 30 (1919) 37–47.

Boba 1967 = Boba, I.: Nomads, Northmen and Slavs: Eastern Europe in the Ninth Century. The Hague–Wiesbaden, 1967.

Boba 1971 = Boba, I.: Moravia's History Reconsidered. A Reinterpretation of Medieval Sources. The Hague, 1971.

Boba 1984 = Boba, I.: A Twofold Conquest of Hungary or Secundus Ingressus. UJb 12 (1982–1983). 23–41.

Boba 1985 = Boba, I. (rec.): Fodor I.: In Search of a New Homeland. The Prehistory of the Hungarian People and the Conquest. Budapest, 1982. UAJb 52 (1985) 162–166.

Boba 1991 = Boba, I.: The Federal Structure of the Earliest Hungarian Polity, The Role of the „Covenant of Blood". UAJb 63 (1991) 99–113.

Boba 1996 = Boba Imre: Morávia története új megvilágításban. Kísérlet a középkori források újraértelmezésére. METEM-könyvek 11. Szerk. Zombori István, fordította Petrovics István. Budapest, 1996.

Boba 2005 = Boba Imre: Három tanulmány a magyar őstörténetről. In: Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére. Szerk. Petrovics István. METEM-könyvek 50. Budapest, 2005.

Bogyay 1955 = Bogyay, T.: Lechfeld. Ende und Anfang. Geschichtliche Hintergründe, ideller Inhalt und Folgen der Ungarnzüge. München, 1955.

Bogyay 1966 = Thomas de Bogyay: L'homme de l' Occident en face des incursions hongroises. Miscellanea di studi dedicati a Emerico Várady. Modena, 1966. 32–36.

Bogyay 1988 = Bogyay Tamás: Stephanus rex. Budapest, 1988.

Bokij – Pletnjowa 1989 = Bokij, M. N. –Pletnjowa, S. A.: Nomád harcos család 10. századi sírja az Ingul folyó völgyében. ArchÉrt 116 (1989) 86–98.

Bollók 2004 = Bollók Ádám: „Inter barbaras et nimiae feritatis gentes". Az Annales Bertiniani 839. évi rhos követsége és a magyarok. Sz 138 (2004) 349–380.

Bóna 1996 = Bóna István: Régészetünk és a honfoglalás. MT 41 (1996) 8. sz. 927–936.

Bóna 2000 = Bóna István: A magyarok és Európa a 9–10. században. Budapest, 2000.

Bónis 1956 = Bónis György: István király. Budapest, 1956.

Borosy 1984= Borosy András: Magyarország hadügye és háborúi a honfoglalástól az Árpád-ház kihalásáig. In: Magyarország hadtörténete I. 13–25.

Borosy 1992= Borosy András: Hadsereglétszámok a X–XIV. században. HK 105/4 (1992) 3–32.

Borovszky 1894 = Borovszky Samu: A honfoglalás története. Budapest, 1894.

Borzákné Nacsa 1985 = Borzákné Nacsa Mária: A Descriptio Europae Orientalis eszmei háttere és politikai célzatossága (Bölcsészdoktori értekezés). Kecskemét, 1985.

Bowlus 1995 = Bowlus, C. R.: Franks, Moravians and Magyars. The Struggle for the Middle Danube, 788–907. University of Pennsylvanian Press, 1995.

Bowlus 2006 = Bowlus, C. R.: The Battle of Lechfeld and its Aftermath, August 955. The End of the Age of Migrations in the Latin West. Aldershot, 2006.

Bowlus 2010 = Bowlus, C. R.: Pilgrim of Passau, Frederick of Salzburg, and Their Dreams of Archiepiscopal Primacy in the Carpathian Basin. In: Capitulum VI. 37–48.

Bromlej 1976 = Bromlej, J. V.: Etnosz és néprajz. Budapest, 1976.

Brook 1999 = Brook, K. A.: The Jews of Khazaria. New Yersey–Jerusalem, 1999.

Bury 1906 = Bury, J. B.: The treatise de administrando imperio. BZ 15 (1906) 517–557.

Bury 1912 = Bury, J. B.: A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I. (A. D. 862–867). London, 1912.

Bury 1958= Bury, J. B.: History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I. to the Death of Justinian. I–II. New York 1958.

Capitulum VI = „In My Spirit and Thought I Remained a European of Hungarian Origin." Medieval Historical Studies in Memory of Zoltan J. Kosztolnyik. Ed. by Petrovics, I.–Tóth, S. L.–Congdon, E. A. Capitulum VI. Szeged, 2010.

Cave 1995 = Cave, C: L'arrivo degli ungheresi in Europa e la Conquista della Patria. Fonti e letteratura critica. Spoleto, 1995.

Ciocîltan 2011 = Ciocîltan, V.: Khalisen, Kabaren, Khasaren. Stamm oder Stand? Chronica 11. (2011) 186–188.

CMH = The Cambridge Medieval History I. Ed. Gwathain, H. M.–Whitney, J. P. Cambridge, 1975 (Reprint)

Czebe 1925 = Czebe Gyula: Konstantinos Porphyrogennetos, De administrando imperio 37. capitel über die Petschenegen. In: KCsA I. Budapest,1921–1925. 209–219.

Czeglédy 1943a = Czeglédy Károly: Magna Hungaria. Sz LXXVII (1943) 277–306.

Czeglédy 1943b = Czeglédy Károly: A magyarság Dél-Oroszországban. In: Ligeti 1943. 100–122.

Czeglédy 1943c = Czeglédy Károly: Keleten maradó magyar töredékek. In: Ligeti 1943. 154–177.

Czeglédy 1956a = Czeglédy Károly: A magyar népnév legrégebbi előfordulása a forrásokban. In: Pais Dezső Emlékkönyv. Budapest, 1956. 268–275.

Czeglédy 1956b = Czeglédy Károly: Géza nevünk eredete. MNy 52 (1956) 325–333.

Czeglédy 1959 = Czeglédy Károly: A szavárd-kérdés Thury József előtt és után. MNy 55 (1959) 373–385.

Czeglédy 1967 = Czeglédy Károly: Megjegyzések a honfoglalás előtti magyar királyság intézményéhez. A magyar nyelv története és rendszere. Szerk. Imre S. – Szathmári I. NyÉrt. 58 (1967) 83–87.

Czeglédy 1970 = Czeglédy Károly: Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. NyÉrt. 1970. 254–259.

Czeglédy 1974 = Czeglédy Károly: A szakrális királyság a steppei népeknél (a kazároknál és a magyaroknál) MNy 70 (1974) 11–17.

Czeglédy 1975 = Czeglédy Károly: Árpád és Kurszán (Az Árpád-ház megalapításához): (Pais Dezső Emlékünnepség, Zalaegerszeg, 1974). Zalai Tükör 1975/II. 43–58.

Czeglédy 1976 = Czeglédy Károly: Etimológia és filológia (bolgár-török jövevényszavaink átvételének történeti hátteréről). NyÉrt. 89 (1976) 82–89.

Czeglédy 1979 = Czeglédy Károly: Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról. MNy 85 (1979) 273–282.

Czeglédy 1985a = Czeglédy Károly: Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest, 1985.

Czeglédy 1985b = Czeglédy Károly: Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. In: Czeglédy 1985a. 99–104.

Czeglédy 1985c = Czeglédy Károly: Árpád és Kurszán (Az Árpád-ház megalapításához). In: Czeglédy 1985a. 113–128.

Czeglédy 1985d = Czeglédy Károly: Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról. In: Czeglédy 1985a. 129–138.

Czeglédy 1985e = Czeglédy Károly: A kangarok (besenyők) a VI. századi szír forrásokban. In: Czeglédy 1985a. 246–279.

Csánki 1907 = Csánki Dezső (szerk.): Árpád és az Árpádok. Budapest, 1907.

Csapody 1938 = Csapody Csaba: Szent István élete és uralkodása. In: Szent István. Első királyunk élete és alkotása. Budapest, 1938. 19–29.

Csapody 1978 = Csapody Csaba: Az Anonymus-kérdés története. Budapest, 1978.

Csekey 1917 = Csekey István: A magyar trónöröklési jog. Budapest, 1917.

Csorba 1997 = Csorba Csaba: Árpád népe. Budapest, 1997.

Darkó 1910 = Darkó Jenő: A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánci íróknál. Budapest, 1910.

Darkó 1934 = Darkó Jenő: Az ősmagyar hadművészet fejlődése és hatása Nyugateurópára. Budapest–Pécs 1934. (Reprint Máriabesnyő–Gödöllő 2007)

Darkó 1996 = (Ifj.) Darkó Jenő: A IX. század időrendjéhez. In: Tanulmányok, közlemények a honfoglalás emlékére 896–1996. szerk. Németh P. Nyíregyháza–Szabolcs, 1996. 179–187.

Darkó 1997 = (Ifj.) Darkó Jenő: A magyar-besenyő konfliktus bizánci toposza. In: Magyar őstörténeti konferencia, Budapest, 1995. november 20–21. Szerk. Erdélyi István. Budapest, 1997. 133–145.

Deér 1928 = Deér József: A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája. Kaposvár, 1928.

Deér 1934 = Deér József: Közösségérzés és nemzettudat a XI–XIII. századi Magyarországon. Klebelsberg Kuno Magyar Történeti Intézet Évkönyve. 4. (1934) 93–111.

Deér 1938 = Deér József: Pogány magyarság – keresztény magyarság. Budapest, 1938.

Deér 1939 = Deér József: A magyarság a nomád kultúrközösségben. In: Domanovszky 1939. 20–90

Deér 1943 = Deér József: A honfoglaló magyarság. In: Ligeti 1943. 123–153.

Deér 1945 = Deér József: A IX. századi magyar történet időrendjéhez. Sz 79–80 (1945–1946) 3–20.

Dénes 1988 = Dénes József: A honfoglalás időpontjáról. Életünk 1988/1. sz. 93–96.

Dénes 1991 = Dénes József: A magyarok hét neme és hét országa (A magyar „törzsek” elhelyezkedése a Kárpát-medencében). MFMÉ 1984/85–2. Szeged, 1991. 571–580.

Diaconu 1970 = Diaconu, P.: Les Petcheneques au Bas Danube. Bucuresti, 1970.

Dienes 1978 = Dienes István: A honfoglaló magyarok. Budapest, 1978.[3]

Domanovszky 1907 = Domanovszky Sándor: A kútfők. In: Csánki 1907. 3–16.

Domanovszky 1913 = Domanovszky Sándor: A trónöröklés kérdéséhez az Árpádok korában. BSz 154 (1913) 367–372.

Domanovszky 1938 = Domanovszky Sándor: A mezőgazdaság Szent István korában. In: SZIE II.

Domanovszky 1939 = Magyar művelődéstörténet I. Őskori és középkori kultúra. szerk. Domanovszky S. Budapest, é.n. [1939].

Dunlop 1954 = Dunlop, D. M.: The History of the Jewish Khazars. Princeton, 1954.

Dümmerth 1971 = Dümmerth Dezső: Álmos fejedelem mítosza és valósága. FK 17 (1971) 404–430.

Dümmerth 1977 = Dümmerth Dezső: Az Árpádok nyomában. Budapest, 1977.

Dümmerth 1986 = Dümmerth Dezső: Álmos, az áldozat. Budapest, 1986.

Dümmler 1888 = Dümmler, E.: Geschichte des ostfränkischen Reiches. III. Leipzig, 1888.[2]

Eckhart 1933 = Eckhart Ferenc: Magyarország története. Budapest, 1933.

Eckhart 1946 = Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Budapest, 1946.

Eggers 1995 = Eggers, M.: Des „grossmährische Reich” Realität oder Fiktion? Eine Neuinterpretation der Quellen zur Geschichte des mittleren Donaurames im 9. Jahrhundert. Stuttgart, 1995.

Elekes 1964 = Elekes Lajos: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Budapest, 1964.

Elter 1981 = Elter István: Néhány megjegyzés Ibn Hayyánnak a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról szóló tudósításához. MNy 88 (1981) 413–419.

Engel 1990 = Engel Pál: Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig. Magyarok Európában I. Budapest, 1990.

Engel 2001 = Engel Pál: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. História Könyvtár, Monográfiák 17. Budapest, 2001.

Ennslin 1942 = Ennslin, W.: Zur Torqueskrönung und Schilderhebung bei der Kaiserwahl. Klio 1942. 268–298.

Erdei–Nagy 2004 = Változatok a magyar történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Szerk. Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs. Monumenta Historica Budapestinensia XIV. Budapest, 2004. 119–127.

Erdély története I. = Erdély története három kötetben. Főszerk. Köpeczi Béla. I. A kezdetektől 1606-ig. Szerk. Makkai László–Mócsy András. Budapest, 1988.[3]

Erdélyi 1933 = Erdélyi László: Magyar történelem. Művelődés—államtörténet. I–II. Budapest,1933.

Erdélyi 1961 = Erdélyi István: „Bolsaja Vengrija”. AAH 13 (1961) 307–319.

Erdélyi 1977 = Erdélyi István: Az ősmagyarság régészeti emlékei Kelet-Európában. In: MŐT 65–77.

Erdélyi 1986 = Erdélyi István: A magyar honfoglalás és előzményei. Budapest, 1986.

Erdélyi 1994 = Erdélyi István: Bevezetés a magyar őstörténetbe. Budapest, 1994.

Erdélyi 2012 = Erdélyi István: Magyar őstörténeti minilexikon. Napkút Kiadó, 2012.

Éry 1994 = Éry Kinga: A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában. In: Kovács 1994. 217–224.

Farkas 2005 = Farkas, Gyula: Biological anthropology/human biology and the prehistory of Hungarians. In: Mende 2005. 9–32.

Farkas 2013 = Farkas Zoltán: A magyar honfoglalás korának bizánci forrásai. In: Magyar őstörténet, Tudomány és hagyományőrzés. MTA BTK Kutatócsoportjának konferenciája. MTA Székház, 2013. április 18. In: http://videotorium.hu/hu/recordings/details/6489,A_magyar_honfoglalas_koranak_bizanci_forrasai.

Fasoli 1945 = Fasoli, G.: Le incursioni ungare in Europa nel secolo X. Firenze, 1945.

Fasoli 1959 = Fasoli, G.: Points de vue sur les incursions hongroises en Europe an X-e siecle. In: Cahiers de civilisation Médievale, 1959. 29–33.

Fehér 1913 = Fehér Géza: Atelkuzu területe és neve. Sz 47 (1913) 577–590, 670–685.

Fehér 1921 = Fehér, Géza: Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V–XI. Jahrhunderten. Keleti Szemle 19 (1921) 2. sz. 5–190.

Fehér 1921–1922 = Fehér Géza: Magyarország területe a X. század közepén Konstantinos Porphyrogennetos De administrando imperiója alapján. Sz 55–56 (1921–1922) 351–380.

Fehértói 1997a = Fehértói Katalin: Árpád-kori Levente és Leue, Lewedi személyneveink eredete. MNy 93 (1997) 426–441.

Fehértói 1997b = Fehértói Katalin: Eltérő nézetek legrégibb személyneveink eredetéről. In: Kovács–Veszprémy 1997. 235–246.

Fehértói 1999 = Fehértói Katalin: Lebediasz vajda. MNy 95 (1999) 320–323.

Fehértói 2004 = Fehértói Katalin: Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Budapest, 2004.

Felföldi–Sinkovics 2001 = Magyar vándorlások, magyar honfoglalás. Szerk. Felföldi Szabolcs –Sinkovics Balázs. MŐK 15. Budapest, 2001.

Ferdinandy 1913= Ferdinandy Géza: A trónbetöltés kérdése az Árpád-házbeli királyok korában. BSz 154 (1913) 356–363.

Ferdinandy 1941 = Ferdinandy Mihály: Mi magyarok. Tíz tanulmány a magyar történelemből. Budapest,1941.

Fettich 1933 = Fettich Nándor: A levédiai magyarság a régészet megvilágításában. Sz 67 (1933) 369–399.

Fettich 1937 = Fettich Nándor: A honfoglaló magyarok fémművessége 137 táblával. Arch. Hung. 21. Budapest, 1937.

Fettich 1969 = Fettich Nándor: Válasz a zempléni fejedelmi sírlelet ügyében az ArchÉrt 93, 1966, 278–283. o. megjelent hozzászólásokra. ArchÉrt 96 (1969) 109–113.

Fiók 1896 = Fiók Károly: Sabartoiasfaloi. Sz 30 (1896) 607–616.

Fiók 1897 = Fiók Károly: Megint a ’Sabartoiasfaloi’ névről. Sz 31 (1897) 611–617, 699–706.

Fiók 1899 = Fiók Károly: Nulla dies sine linea. Sz 33 (1899) 9–20.

Fodor 1975 = Fodor István: Verecke híres útján. A magyar nép őstörténete és a honfoglalás. Budapest,1975.

Fodor 1975b = Fodor, István: In Search of a New Homeland. The Prehistory of the Hungarian People and the Carpathian Basin. Corvina, Budapest, 1975.

Fodor 1976 = Fodor István: Megjegyzések a zempléni sírról. ArchÉrt 103 (1976) 282–285.

Fodor 1977 = Fodor István: Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet. In: MŐT 1977. 79–114.

Fodor 1980 = Fodor István: A magyar–bolgár–török kapcsolatok hátteréről. In: Bolgár tanulmányok III. szerk. Darkó Imre. HBMMK 37 (1980) 9–48.

Fodor 1986 = Fodor István: Néhány régészeti észrevétel a kabar-kérdésről. In: Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról. Folklór és etnográfia. Szerk. Németh Péter. Debrecen, 1986. 99–114.

Fodor 1988 = Fodor István: Kazárok és kabarok. In: László–Szombathy 1988. 61–105.

Fodor 1990 = Fodor István: A régészeti kutatások félszázados történetéről. MT 1990/4. 276–282.

Fodor 1992 = Fodor István: A magyarság születése. Budapest, 1992.

Fodor 1993 = Fodor István: Magyar jellegű régészeti leletek Moldvában. In: Tanulmányok Domokos Pál Péter emlékére. Szerk. Halász Péter. Budapest, 1993. 17–38.

Fodor 1994 = Fodor István: Leletek Magna Hungáriától Etelközig. In: Kovács 1994. 47–66.

Fodor 2009 = Fodor István: Őstörténet és honfoglalás. Magyarország története 1. Főszerk. Romsics Ignác. Budapest, 2009.

Fodor 2014 = Fodor István: A rejtélyes 10. század. Korunk XXXV/8 (2014. augusztus) 3–11.

Font 1996 = Font Márta: Az óorosz évkönyvek első szerkesztése és forrásai. In: Kovács–Veszprémy 1996. 119–129.

Font 2009 = Font Márta: Államalapítás 970–1038. Magyarország története 2. Főszerk. Romsics Ignác. Budapest, 2009.

Font 2013a = Font, Márta: Völker – Kultur – Beziehungen. Zur Enstehung der Regionen in der Mitte des Mittelalterlichen Europa. Hamburg, 2013.

Font 2013b = Font, M.: Zum problem der Christianiserung Ungarns. In: Font 2013a. 15–26.

Font–Fedeles–Kiss 2010 = Aktualitások a magyar középkorkutatásban. Szerk. Font Márta, Fedeles Tamás, Kiss Gergely. PTE BTK Törttud. Int., Pécs, 2010.

Fóthi 2005 = Fóthi Erzsébet: Comment on Gyula Farkas' Study. In: Mende 2005. 39–43.

Fraknói 1861 = Fraknói (Frankl) Vilmos: A magyar nemzet műveltségi állásának vázlata az első fejedelmek korában. Pest, 1861.

Galamb 2001 = Galamb György: Megjegyzések Querfurti Brúnó besenyők közötti térítési kísérletéhez. In: Márton 2001. 181–185.

Gerics 1995 = Gerics József: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Budapest, 1995.

Gerics–Ladányi 1990 = Gerics József–Ladányi Erzsébet: A Szent István lándzsájára és koronájára vonatkozó források értelmezése. LSz 40/2 (1990) 3–14.

Gibbon 1995 = Gibbon, E.: The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. I–III. London–New York, 1995. (reprint)

Giesler 1981 = Giesler, J.: Untersuchungen zur Chronologie das Bijelo Brdo-Kultur. Prähistorische Zeitschrift 1981. 151–153.

Golb–Pritsak 1982 = Golb, N. – Pritsak, O.: Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century. Ithaca–London, 1982.

Golden 1980 = Golden, P. B.: Khazar Studies. A Historico-Philological Inquiry into the History of the Khazars. I–II. Budapest, 1980.

Golden 1990 = Golden, P. B.: The peoples of the south Russian steppes. In: The Cambridge History of Early Inner Asia.(ed. Sinor, D.) New York, 1990. 156–284.

Golden 1992 = Golden, P. B.: An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. Wiesbaden, 1992.

Golden 2007 = Golden, P. B.: The Conversion of the Khazars to Judaism. In: Golden – Ben-Shammai – Róna-Tas 2007. 123–162.

Golden–Ben-Shammai–Róna-Tas 2007 = The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium hosted by the Ben Zvi Institute. Ed. P. B. Golden, H. Ben-Shammai, A. Róna-Tas. Leiden – Boston, 2007.

Gombocz 1912 = Gombocz, Zoltán: Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Helsingfors, 1912.

Gombocz 1915 = Gombocz Zoltán: Árpádkori török személyneveink. MNYTK 16. Budapest, 1915. 21

Gombocz 1916 = Gombocz Zoltán: Levente. MNy 12 (1916) 305–310.; MNy 13 (1917) 237.

Gombocz 1921 = Gombocz Zoltán: A bolgár kérdés és a magyar hun-monda. MNy 17 (1921) 15–21.

Gombocz 1960 = Gombocz Zoltán: Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. NyTud. Ért. 24. (Közzéteszi Ligeti Lajos) Budapest, 1960.

Gombocz–Melich 1914–1930 = Gombocz Zoltán–Melich János: Magyar etymologiai szótár. Budapest, 1914–1930.

Gombos 1927 = Gombos F. Albin: A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása (898–904). HK 28 (1927) 429–519.

Göckenjan 1972 = Göckenjan, H.: Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn. Wiesbaden, 1972

Göckenjan–Zimonyi 2001 = Göckenjan, H. – Zimonyi, I.: Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter: Die Ǧayhani-Tradition (Ibn Rusta, Gardīzī, Hudūd al-Ālam, al-Bakrī und al-Marwazī). Veröffentlichung der Societas Uralo-Altaica 54. Wiesbaden, 2001.

Grégoire 1937 = Grégoire, H.: Le nom et l'origine des Hongrois. ZDMG 91 (1937) 630–642.

Gregoire 1938 = Grégoire, H.: L'habitat primitif des Magyars et les sabartoiasphaloi. Byzantion 13/1 (1938) 267–278.

Grousset 1970 = Grousset, R.: The Empire of the Steppes. A History of Central Asia. New Brunswick, 1970.

Grumel 1958 = Grumel, V.: La Chronologia (Traité de Etudes Byzantine I.) Paris, 1958.

Gutheil 2000 = Gutheil Jenő: Koppány lázadása. In: Koszta–Homonnai 2000. 64–65.

Gyenis 2005 = Gyenis, Gyula: Comment on Gyula Farkas'Study. In: Mende 2005. 33–38.

Gyomlay 1898 = Gyomlay Gyula: A magyaroknak Constantinus Porphyrogenitus-féle ősi nevéről. EPhK. 22 (1898) 305–324.

Gyóni 1938 = Gyóni Mátyás: Gyóni Mátyás: Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok. MNy 34 (1938) 86–96, 159–168.

Gyóni 1943 = Gyóni Mátyás: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Budapest, 1943.

Györffy 1948 = Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Budapest, 1948.

Györffy 1959 = Györffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Kurszán és Kurszán vára. Budapest, 1959.

Györffy 1963 = Györffy György: Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. In: Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1919-ig. Szerk. Kovacsics József. Budapest, 1963.

Györffy 1970 = Györffy György: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. ArchÉrt 97 (1970) 191–242.

Györffy 1971 = Györffy György: A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez. TSz 14 (1971) 281–288.

Györffy 1972 = Györffy György: Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. TSz 15 (1972) 261–320.

Györffy 1973 = Györffy György: A honfoglalásról újabb történeti kutatások tükrében. Valóság 1973/7. sz. 1–16.

Györffy 1977a = Györffy György: Honfoglalás, megtelepedés, kalandozások. In: MŐT 123–156.

Györffy 1977b = Györffy György: Legenda és valóság Árpád személye körül. Kortárs 1977/1. sz. 103–113.

Györffy 1977c = Györffy György: István király és műve. Budapest, 1977.

Györffy 1980 = Györffy György: A 942. évi magyar vezérnévsor kérdéséhez. MNy 76 (1980) 308–317.

Györffy 1983a = Györffy György: A kabar kérdés. Forrás 15 (1983) 3. sz. 20–28.

Györffy 1983b = Györffy György: A magyar állam félnomád előzményei. In: Tőkei 1983. 365–390.

Györffy 1984a = Györffy György: Honfoglalás és megtelepedés. A kalandozások kora. In: Magyarország története I/1. 575–650, 651–716.

Györffy 1984b = Györffy György: Levedia és Etelköz kérdéséhez. MNy 80 (1984) 385–389.

Györffy 1984c = Györffy György: Államszervezés. In: Magyarország története I/1. 717–834.

Györffy 1985 = Györffy György: Levedia és Etelköz kérdéséhez. MNyTK 172 (1985) 3–7.

Györffy 1990 = Györffy György: A magyarság keleti elemei. Budapest, 1990.

Györffy 1990a = Györffy György: A kabar kérdés. In: Györffy 1990. 83–93.

Györffy 1990b = Györffy György: A csatlakozott népek. In: Györffy 1990. 43–79.

Györffy 1993 = Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések és új válaszok. Budapest, 1993.

Györffy 1996a = Györffy György: Anonymus Gesta Hungaroruma. In: Kovács–Veszprémy 1996. 193–213.

Györffy 1996b = Györffy György: Az Árpád-kori magyar krónikák. In: Kovács–Veszprémy 1996. 181–191.

Györffy 1996c = Györffy György: Népek és nyelvek a honfoglalás térségében. Sz 130 (1996) 965–969.

Györffy 1997a = Györffy György: A magyar törzsnevek és törzsi helynevek. In: Kovács–Veszprémy 1997. 221–234.

Györffy 1997b = Györffy György: Korai személy- és méltóságneveink kérdéshez. In: Kovács–Veszprémy 1997. 247–254.

Györffy–Török 1982 = Györffy György–Török Sándor: Mi volt a neve a három kabar törzsnek? Sz 116 (1982) 986–1059.

Györffy–Zólyomi 1998 = Györffy György – Zólyomi Bálint: A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. MT 41 (1998) 889–918.

H. Tóth 1981 = H. Tóth Imre: Konstantin-Cirill és Metód élete és működése. Budapest, 1981.

H. Tóth 1994 = Hungaro-Bulgarica V. Szegedi bolgarisztika. Főszerk. H. Tóth Imre. Szeged, 1994.

H. Tóth 1997a = H. Tóth Imre: Metód találkozása a magyar királlyal. In: A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság. 113–117.

Halasi Kun 1943 = Halasi Kun Tibor: A magyarság kaukázusi története. In: Ligeti 1943. 71–99.

Halmágyi 2012a = Hittérítők és pogányok. Querfurti Brúnó – egy vértanú Szent István korában. Szerk. Halmágyi Miklós. Belvedere Meridionale XXIV. 4. (2012 Tél)

Halmágyi 2012b = Halmágyi Miklós: Querfurti Brúnó, egy hittérítő közép-Európában. In: Halmágyi 2012a. 6–21.

Hampel 1905 = Hampel, J.: Alterthümer das frühen Mittelalter in Ungarn I–III. Braunschweig, 1905.

Hampel 1907 = Hampel József: Újabb tanulmányok a honfoglalás kor emlékeiről. Budapest, 1907.

Hanga 2013 = Hanga Máté: A déli vagy kaukázusi őshaza elmélet. (Diákköri dolgozat, konzulens: Tóth Sándor László). Szeged, 2013.

Harmatta 1984 = Harmatta János: Lebedia és Atelkuzu. MNy 80 (1984) 419–431.

Harmatta 1985 = Harmatta János: Lebedia és Atelkuzu. MNyTK 172. (1985) 38–49.

Harmatta 1990 = Harmatta János: A magyarság őstörténete. MT 97 (1990) 243–261.

Harmatta 1996 = Harmatta János: Konstantinos Porphyrogennetos magyar vonatkozású művei. In: Kovács–Veszprémy 1996. 105–111.

Harmatta 1997 = Harmatta János: A magyarok nevei a görög nyelvi forrásokban. In: Kovács Veszprémy 1997. 119–140.

Harmatta 1998 = Harmatta János: A honfoglalás mai szemmel. MNy 91 (1998) 129–151.

Harmatta 2001 = Harmatta J.: A Volgától a Dunáig. A honfoglaló magyarság történeti útja. MNy 97 (2001) 1–14.

Heckenast 1970 = Heckenast Gusztáv: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Budapest, 1970.

Herényi 1982 = Herényi István: A magyar törzsszövetség törzsei és törzsfői. Sz 116 (1982) 62–92.

Herényi, Sz 1971 = Herényi István: Bulcsú nemzetségének nyári szállása az Árpádok korában. Sz 105 (1971) 361–385.

Hiestand 1994 = Hiestand, R.: Pressburg 907. Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte. 57 (1994) 1–20.

Hóman 1908a = Hóman Bálint: Őstörténetünk keleti forrásai. Budapest, 1908.

Hóman 1908b = Hóman Bálint: A magyar őstörténet keleti forrásai. Sz 42 (1908) 865–883.

Hóman 1923 = Hóman Bálint: A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I. 7. Budapest, 1923.

Hóman 1925a = Hóman Bálint: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és hún-monda. Budapest, 1925.

Hóman 1925b = Hóman Bálint: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XII. századi leszármazói. Budapest, 1925.

Hóman 1938 = Hóman Bálint: Szent István király. Budapest, 1938.

Hóman 2001 = Hóman Bálint: Ősemberek– ősmagyarok. Szentendre, 2001.

Hóman–Szekfű 1928 = Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar Történet I. Őstörténet–törzsszervezet–keresztény királyság. Írta Hóman Bálint. Budapest, 1928.

Honti 2005 = Honti, László: Research on the prehistory of the Hungarian languege. In: Mende 2005. 157–169.

Hopp 1979 = Rákóczi Ferenc: Vallomások, emlékiratok. Szerk. Hopp Lajos. Budapest, 1979.

Horváth 1871= Horváth Mihály: Magyarország történelme. I. Pest, 1871.

Horváth J. 1954 = Horváth János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest,1954.

Howard-Johnston 2007 = Howard-Johnston, J.: Byzantine sources for Khazar history. In: Golden 1992–Ben-Shammai–Róna-Tas 2007. 163–194.

Hozzászólások, ArchÉrt 1966 = Bartha Antal– Bartucz Lajos– Bóna István–Dienes István–Györffy György – L. Korrig Ilona –László Gyula– Oroszlán Zoltán – Pais Dezső: Hozzászólások Fettich Nándor: Das altungarische Fürstengrab von Zemplin című könyve kéziratához. ArchÉrt 93 (1966) 278-283.

Hölbling 2010 = Hölbling Tamás: A honfoglalás forráskritikája I. A külföldi kútfők. Budapest, 2010.

Ifj. Horváth 1967 = Ifj. Horváth János: Székesfehérvár korai történetének néhány kérdése az írásos források alapján. In: Székesfehérvár évszázadai 1. 101–116.

Igaz 2010 = Igaz Levente: Néhány kísérlet X. századi magyar íj- és nyílvessző-rekonstrukciókkal. Eredmények, kérdések és kételyek a rekonstrukciók hadi- és vadászati alkalmazhatóságának témakörében. HK 123 (2010) 1–2. sz. 269–328.

Illés 1907 = Illés József: A magyar társadalom és állam szervezete a honfoglaláskor. In: Csánki 1907. 45–59.

Irmscher 1957 = Aus der byzantinischen Arbeit der Deutscher Demokratischen Republik. Hrg. Irmscher, J. Berlin, 1957.

Ivanics 1994 = Ivanics Mária: A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban. Budapest, 1994.

Jákli 1992 = Jákli István: „a magyarokhoz küldetett.” Budapest, 1992.

Jákli 1996 = Jákli István: Szent István, az ember. Budapest, 1996.

Jakubovich 1918 = Jakubovich Emil: Lél és Lebedias. MNy 14 (1918) 225–230.

Jakubovich 1932 = Jakubovich Emil: Két új Anonymus-jelölt. MNy 28 (1932) 198.

Jenkins 1962 = Jenkins, R. J. H. (szerk.): Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio. vol. II. Commentary. London, 1962.

Káldy-Nagy 1976 = Káldy-Nagy, Gy. (szerk.): Hungaro–Turcica. Studies in Honour of Julius Németh. Budapest, 1976.

Kapitánffy 1997 = Kapitánffy István: Bíborbanszületett Konstantin császár a magyarokról. In: A honfoglalás 1000 éve és a Vajdaság. 38–43.

Karácsonyi 1896 I. = Karácsonyi János: Békésvármegye története I. Gyula, 1896.

Karácsonyi 1904 = Karácsonyi János: Szent István király élete. Budapest, 1904.

Karácsonyi 1913 = Karácsonyi János: Még egy szó Koppány lázadásáról. Katholikus Szemle 27 (1913) 1064–1068.

Karácsonyi 1924 = Karácsonyi János: A magyar nemzet őstörténete 896-ig. Oradea Mare–Nagyvárad, 1924.

Karácsonyi 1925 = Karácsonyi János: A magyar nemzet honalapítása 896–997-ig. Oradea Mare–Nagyvárad, 1925.

Karácsonyi 1926 = Karácsonyi János: A magyar nemzet áttérése a keleti kereszténységre 997–1055. Oradea Mare–Nagyvárad, 1926.

Katona 1778 = Katona, Stephanus: Historia Critica Primorum Hungariae Ducum. Ex fide domesticorum et externarum scriptorum concinnata. Pestini, 1778.

Katona 1977 = Katona Imre: Őstörténetünk kérdései a szociál-antropológia megvilágításából. In: MŐT 189–210.

Katona-Kiss 2010 = Katona-Kiss Atilla: A Bolgár Kánság és a Kárpát-medence a IX. században. HK 123 (2010) 1-2. sz. 168–214.

Kellner 1997 = Kellner, M. G.: Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150. Von der „Gens destenda" zur „Gens ad fidem conversa". Studia Hungarica 46. Schriften des Ungarischen Instituts München. München, 1997.

Kertész 2008 = Kertész Balázs: Laskai Osvát és a Karthauzi Névtelen magyarországi forrásairól. Feltételezett elbeszélő művek használatának problémája. Sz 142 (2008) 474–490.

Keszi 1995 = Keszi Tamás: Az úgynevezett magyar szakrális kettős királyságról. SMMK 11 (1995) 189–193.

Király 1974 = Király Péter: A magyarok említése a Konstantin-legendában. MNy 70 (1974) 1–11, 157–173, 269–285.

Király 1976 = Király Péter: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásban. MNy 72 (1976) 136–148, 257–268, 408–422.

Király 1977 = Király Péter: Az óbolgár krónikák ogre népneve. MNy 73 (1977) 31–49.

Király 1984 = Király Péter: Levedia–Etelköz a szlavisztikai irodalom tükrében. MNy 80 (1984) 431–438.

Király 2006 = Király Péter: A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve. Nyíregyháza, 2006.

Kiss 1973 = Kiss Attila: Zur Frage der Bjelo Brdo Kultur. Besuchungen zu den etnischen Verthälnissen des heutigen Slawonien und Syrmien im 10–11. Jahrhundert. AAA 1973. 327–340.

Kiss 1996 = Kiss Lajos: A honfoglalás és a letelepedés a földrajzi nevek tükrében. MT 1996/8. 964–971.

Klaniczay–Nagy 1999 = A középkor szeretete: történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. Szerk. Klaniczay Gábor–Nagy Balázs. Budapest, 1999.

Klebel 1921 = Klebel, Ernst: Eine neu aufgefundene Salzburger Geschichtquelle. Mitteilunger der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde, 61 (1921) 123–143.

Klima 1993a = Klima László: Fehér és fekete. Duális társadalmi struktúrák a népvándorlás kori népeknél. HOMÉ XXX–XXXII (1987–1989). Miskolc, 1993. 115–126.

Klima 1993b = Klima László: Fehérvár, Fejéregyháza, Fehértemplom. Névtani Értesítő 15 (1993) 185–191.

KMTL = Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Budapest, 1994.

Kniezsa 1938 = Kniezsa István: Magyarország népei a XI. században. In: SZIE II. 365–477.

Kocsis–Majoros 2012 = Legendák, kódexek, források. Tanulmányok a 80 esztendős H. Tóth Imre tiszteletére. Szerk. Kocsis M.–Majoros H. Szeged, 2012.

Kordé 1991 = Kordé Zoltán: A székelykérdés története. Székelyudvarhely, 1991.

Kordé 1996 = Kordé Zoltán: Néhány gondolat a Csaba-problémáról. AUSz 103 (1996) 57–65.

Kordé–Petrovics 1989 = Kordé Zoltán–Petrovics István: A magyar kalandozások. Budapest, 1989.

Koszta 1988 = Koszta László: A kereszténység kezdetei és az egyházszervezés Magyarországon. In: Kristó 1988b. 153–207.

Koszta 1995 = Koszta László (szerk.): Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szeged, 1995.

Koszta 1996 = Koszta László: A keresztény egyházszervezet kialakulása. In: Kristó–Makk 1996. 105–115.

Koszta 2010 = Koszta, László: State Power and Ecclesiastical System in Eleventh Century Hungary (An Outline to the Dynamics of the Development of Hungarian Christian Church). In Capitulum VI. 67–78.

Koszta 2012 = Koszta László: Querfurti Brúnó és Azo ostiai püspök. Két külföldi klerikus és a püspökségi szervezet továbbépítése 1009-ben. In: Halmágyi 2012a. 22–40.

Koszta–Homonnai 2000 = Gizella királyné (985 k.–1060). Vár ucca 17. VIII. évf. (2000) 1. sz. Főszerk. Géczi János, szerk. Koszta László–Homonnai Sarolta. Veszprém, 2000.

Kosztolnyik 1981 = Kosztolnyik, J. Z.: Five Eleventh Century Hungarian Kings: Their Policies and Their Relations with Rome. New York, 1981.

Kosztolnyik 1996 = Kosztolnyik, J. Z.: Hungary in the Thirteenth Century. New York, 1996.

Kosztolnyik 2002 = Kosztolnyik, J. Z.: Hungary under the early Árpáds, 890s to 1063. New York, 2002.

Kovács 1986 = Kovács László: Viselet, fegyverek. In: Kristó 1986a. 216–256.

Kovács 1989 = Kovács, László: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts. Fontes Archaelogici Hungariae 1989.

Kovács 1994a = Kovács László (szerk.): Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel 1. Főszerk. Györffy György. Budapest, 1994.

Kovács 1994b = Kovács László: Fegyverek és pénzek. In: Kovács 1994a. 181–194.

Kovács 1996a = Kovács László: Fegyver s vitéz. In: Veszprémy 1996. 81–108.

Kovács 1996b = Kovács László: Ami a zsákmányból megmaradt. In: Veszprémy 1996. 109–127.

Kovács 2005 = Kovács László: Remarks on the archaeological Remains of the 9th–10th Century Hungarians. In: Mende 2005. 351–368.

Kovács 2011 = Kovács László: A magyar kalandozások zsákmányáról. Budapest, 2011.

Kovács 2013 = Kovács László: A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre. Vázlat. In: Révész–Wolf 2013. 511–604.

Kovács B. 1969 = Kovács Béla: Kavarok és palócok. EMÉ 7 (1969) 159–178.

Kovács–Veszprémy 1996 = Kovács László – Veszprémy László (szerk.): A honfoglaláskor írott forrásai. A honfoglalásról sok szemmel 2. Főszerk. Györffy György. Budapest, 1996.

Kovács–Veszprémy 1997 = Kovács László – Veszprémy László (szerk.): Honfoglalás és nyelvészet. A honfoglalásról sok szemmel 3. Főszerk. Györffy György. Budapest, 1997.

Köpeczi–R. Várkonyi 1973 = Köpeczy Béla–R. Várkonyi Ágnes (szerk.): Rákóczi tükör I–II. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. Budapest, 1973.

Köpeczi–R. Várkonyi 1976 = Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Budapest, 1976.

Kristó 1965 = Kristó Gyula: Megjegyzések az ún. „pogánylázadások” kora történetéhez. AUSZ 18 (1965)

Kristó 1970 = Kristó Gyula: Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány. Ethnographia 81 (1970) 113–135.

Kristó 1975 = Kristó Gyula: Néhány megjegyzés a magyar nemzetségekről. Sz 109 (1975) 953–967.

Kristó 1977 = Kristó Gyula: Törzsek és törzsnévi helynevek. In: MŐT 211–223.

Kristó 1979 = Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon. Budapest, 1979.

Kristó 1980 = Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest, 1980.

Kristó 1981 = Kristó Gyula: Magyar kalandozások – kalandozó magyarok. In: Makk 1981. 37–53.

Kristó 1982a = Kristó Gyula: A X. század közepi magyarság „nomadizmusának kérdéséhez. Etnographia 93 (1982) 463–484.

Kristó 1982b = Kristó Gyula: Koppány felnégyelése. Sz 116 (1982) 959–968.

Kristó 1983 = Kristó Gyula: Tanulmányok az Árpád-korról. Budapest, 1983.

Kristó 1985a = Kristó Gyula: Az augsburgi csata. Budapest, 1985.

Kristó 1985b = Kristó Gyula: A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása. AUSz 82 (1985) 11–17.

Kristó 1986a = Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Budapest, 1986.

Kristó 1986b = Kristó Gyula: A Képes Krónika szerzője és szövege. In: Képes Krónika. Bp., 1986. 475–478.

Kristó 1987 = Kristó Gyula: Árpád fejedelemutódai. AUSz 84 (1987) 11–21.

Kristó 1988a = Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása. Budapest, 1988.

Kristó 1988b = Kristó Gyula (szerk.): Az államalapító. Budapest, 1988.

Kristó 1993a = Kristó Gyula: Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán. Szeged, 1993.

Kristó 1993b = Kristó Gyula: Keán, Szent István ellenfele. AUSz 101 (1993) 15–28.

Kristó 1995a = Kristó Gyula: A magyar állam megszületése. SzKTK8. Szeged, 1995.

Kristó 1995b = Kristó Gyula: Falicsi és Fajsz. MNy 91 (1995) 36–44.

Kristó 1995c = Kristó Gyula: Mikor lett fejedelem Géza? AUSz 102 (1995) 11–22.

Kristó 1995d = Kristó Gyula: A honfoglaló magyarok életmódjáról (Írott források alapján) Századok 129 (1995) 3–62.

Kristó 1996a = Kristó Gyula: Magyar honfoglalás, honfoglaló magyarok. Budapest,1996.

Kristó 1996b = Kristó Gyula: Honfoglalás és társadalom. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 16. Budapest,1996.

Kristó 1996c = Kristó Gyula: A honfoglalók megtelepedése a Kárpát-medencében. In: Veszprémy 1996. 207–222.

Kristó 1996d = Kristó Gyula: A székelyek eredetéről. SzKTK10. Szeged, 1996.

Kristó 1996e = Kristó Gyula: A magyar kalandozó hadjáratok szezonalitása. In: Pálfi–Farkas–Molnár 1996. 11–16.

Kristó 1996f = Kristó Gyula: A korai magyar államról. História Könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1996.

Kristó 1996g = Kristó, Gyula: Hungarian History in the Ninth Century. Szeged, 1996. (translated by Novák, György)

Kristó 1996h = Kristó Gyula: A honfoglalás az írott forrásokban. Korunk VII (1996) 8. sz. 113–121.

Kristó 1997a = Kristó Gyula: A honfoglaló magyarok politikai szervezete. In: A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság. 75–79.

Kristó 1997b = Kristó Gyula: A honfoglalók régészeti hagyatékának keltezéséről. (Rendhagyó válasz bírálóimnak). Sz 131 (1997) 234–275.

Kristó 1998a = Kristó Gyula: Levedia és Etelköz. MNy 94 (1998) 151–157.

Kristó 1998b = Kristó Gyula: Levedi, Liuntika, Levente. MNy 94 (1998) 187–188.

Kristó 1999 = Kristó Gyula: Szent István születési ideje és megkeresztelése. AUSz 110 (1999) 3–10.

Kristó 2000a = Kristó Gyula: Gizella királyné magyarországi kísérete. In: Koszta–Homonnai 2000. 61–64.

Kristó 2000b = Kristó Gyula: Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged, 2000.

Kristó 2000c = Kristó Gyula: Elődd. Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. Budapest, 2000

Kristó 2000d = Kristó Gyula: Joghatóság Somogy felett Szent István korában. Turul 73 (2000) 1–2. sz. 1–5.

Kristó 2001 = Kristó Gyula: Szent István király. Budapest, 2001.

Kristó 2002a = Kristó Gyula: Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig. 20 tanulmány a 10. századi magyar történelemről. Budapest, 2002.

Kristó 2002b = Kristó Gyula: Városok és folyók a DAI-ban. AUSz CXVI (2002) 3–8.

Kristó 2003a = Kristó Gyula: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Budapest, 2003.

Kristó 2003b = Kristó Gyula: Háborúk és hadviselés az Árpádok korában. Szeged, 2003.

Kristó 2005 = Kristó Gyula: A DAI 38. fejezetének forrásáról. AUSz CXXII (2005) 3–9.

Kristó–H. Tóth 1977 = Kristó Gyula–H. Tóth Imre: A legrégibb Naum-legenda és a magyar honfoglalás. AUSz 58 (1977) 3–20.

Kristó–H. Tóth 1996 = Kristó Gyula–H. Tóth Imre: Az orosz évkönyvek néhány magyar vonatkozásáról. AUSz 103 (1996) 21–27.

Kristó–Makk 1996a = Kristó Gyula–Makk Ferenc: Az Árpád-ház uralkodói. Budapest, 1996.

Kristó–Makk 1996b = Kristó Gyula–Makk Ferenc (szerk.): Árpád előtt és után. Budapest, 1996.

Kristó–Makk 2001 = Kristó Gyula–Makk Ferenc: A 9. és a 10. század története. Pannonica Kiadó, 2001.

Kristó–Makk–Szegfű 1973 = Kristó Gyula–Makk Ferenc–Szegfű Gyula: Adatok korai helyneveink ismeretéhez. AUSz 44 (1973)

Krumbacher 1897 = Krumbacher, K.: Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis Ende der Oströmischen Reiches. München, 1897.

Kuun 1892 = Kuun, Géza: Relationum Hungarorum cum oriente gentibusque orientalis originis. I—II. Claudiopoli, 1892, 1895.

Kürti–Szegfű 1983 = Kürti Béla–Szegfű László: Honfoglalás, megtelepedés, államalapítás (895– kb. 1030). In: Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig. Szerk. Kristó Gyula, Szeged, 1983. 221–277.

Langó 2005 = Langó, Péter: Archeological research on the conquering Hungarians: A review. In: Mende 2005. 175–340.

Langó 2007 = Langó Péter: Amit elrejt a föld. A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében. Budapest, 2007.

László 1944 = László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1944. (Reprint 1988)

László 1954 = László Gyula: A magyar őstörténet régészete. A Magyar Tudományos Akedémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei. 5 (1954) 459–479.

László 1961 = László Gyula: Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. Budapest, 1961.

László 1977 = László Gyula: Kovrat kagán fiainak történetéhez. In: MŐT 225–230.

László 1978 = László Gyula: A „kettős honfoglalás”. Budapest,1978.

László–Szombathy 1988 = László Gyula–Szombathy Viktor (szerk.): Magyarrá lett keleti népek, Budapest, 1988.

Latzkovits 1934 = Latzkovits László: Alberik világkrónikájának magyar adatai. Szeged, 1934.

Liddel–Scott 1883 = Liddell, H. G.–Scott, R.: A Greek-English lexicon. New York, 1883.

Ligeti 1926 = Ligeti Lajos: Álmos. MNy 22 (1926) 80–82.

Ligeti 1943 = Ligeti Lajos (szerk.): A magyarság őstörténete. Budapest, 1943.

Ligeti 1979 = Ligeti Lajos: Régi török eredetű szavaink. MNy 75 (1979) 26–42, 129–141, 259–273.

Ligeti 1985a = Ligeti Lajos: Levédia és Etelköz. MNy 81 (1985) 1–19.

Ligeti 1985b = Ligeti Lajos: Levédia és Etelköz. MNyTK 172. (1985) 57–76.

Ligeti 1986 = Ligeti Lajos: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest, 1986.

Ludat 1953 = Ludat, H.: Farbenzeichnungen in Völkernamen. Saeculum 4 (1953) 138–155.

Ludwig 1982 = Ludwig, D.: Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches in Licht des schriftlichen Quellen. Westphälischen Wilhelms-Universität zu Münster, 1982.

Lüttich 1910 = Lüttich, R.: Ungarnzüge in Europa im 10. Jahrhundert, Berlin, 1910.

Macartney 1930 = Macartney, C. A. = The Magyars in the Ninth Century. Cambridge, 1930.

Madaras 1997 = Madaras László: Törzsek, nemzetségek az Alföldön. In: Makkai–Kobály 1997. 110–125.

Madaras 2013 = Madaras László: Egy méltatlanul elfelejtett törzsfői sír. Régészeti adatok egyik honfoglaló törzsünk és annak törzsfőnöke temetkezéséhez. In: Révész –Wolf 2013. 161–184.

Mader 1989 = Mader Béla (szerk.): Tanulmányok Karácsonyi Béla 70. születésnapjára. Szeged, 1989.

Magyarország hadtörténete I. = Magyarország hadtörténete I. A honfoglalástól a kiegyezésig. Főszerk. Liptai Ervin, szerk. Borus József. Budapest,1984.

Magyarország története I/1-2. = Magyarország története tíz kötetben. I/1–2. A kezdetektől 1242-ig. Főszerk. Székely György, szerk. Bartha Antal. Budapest, 1986.

Makk 1981 = Makk Ferenc (szerk) Fejezetek a régebbi magyar történelemből I. Budapest,1981.

Makk 1985 = Makk Ferenc: Kiknek az élén állott Levente? (egy konsztantinoszi hely értelmezéséhez). AUSz 82 (1985) 3–9.

Makk 1992 = Makk Ferenc: A királyság első évszázada. Magyarország krónikája. 2. Budapest, 1992.

Makk 1995 = Makk Ferenc: Csaba és Alpár. In: Koszta 1995. 351–365.

Makk 1996a = Makk Ferenc: Magyar külpolitika 896–1196. SzKTK 2. Szeged, 1996.[2]

Makk 1996b = Makk Ferenc: Hozzászólása a vitához. In: Kristó 1996f. 31–32.

Makk 1997 = Makk Ferenc: Egy őstörténeti kézikönyv margójára. Aetas 1997/2-3. sz. (szerk. Koszta László) 161–188.

Makk 1998a = Makk Ferenc: A turulmadártól a kettős keresztig. Szeged, 1998.

Makk 1998b = Makk Ferenc: A korai magyar történelemről. In: Makk 1998a. 9–44.

Makk 1998c = Makk Ferenc: Megas arkhon. AUSz 107 (1998) 17–28.

Makk 1999 = Makk Ferenc: Levedi, a fővajda. In: Klaniczay–Nagy 1999. 189–196.

Makk 2001 = Makk Ferenc: A bizánci fenyegetés árnyékában. HK 2001/1. sz. 130–138.

Makk 2003 = Makk Ferenc: Turkia egész szállásterülete. AUSz 117 (2003) 1–13.

Makk 2004 = Makk Ferenc: A vezéri törzsek szálláshelyei a 10. században. In: Erdei–Nagy 2004. 119–127.

Makk 2010 = Makk, Ferenc: Some Chronological Observations on the Magyar raid in Hispania in 942 A. D. In: Capitulum VI. 21–26.

Makk 2012 = Makk Ferenc: Vom Mythischen Vogel Turul bis zum Doppelkreuz. Gabriel Schäfer Verlag, 2012.

Makkai 1988 = Makkai László: Erdély a középkori Magyar Királyságban 896-1526. In: Erdély története I. 235–408.

Makkay 1993 = Makkay János: A magyarság keltezése. Budapest, 1993.

Makkay–Kobály 1997 = Honfoglalás és Árpád-kor. A Verecke híres útján tudományos konferencia anyagai. Szerk. Makkay János – Kobály József. Ungvár, 1997.

Mályusz 1968 = Mályusz Elemér: I. István születési éve. LK 1968. 199–203.

Mándoky Kongur 1976 = Mándoky Kongur István: Magyar eredetű törzsnevek a baskíroknál. Tiszatáj 1976/10. sz. 41–44.

Marczali 1895 = Marczali Henrik: A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: MNT I. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1895.

Márki 1907 = Márki Sándor: Európa és Magyarország a honfoglalás korában. In: Csánki 1907. 63–80.

Márki 1914 = Márki Sándor: Magyar középkor. Budapest, 1914.

Marquart 1903 = Marquart, J.: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903.

Márton 2001 = A Kárpát-medence és a steppe. Szerk. Márton Alfréd. MŐK 14. Budapest, 2001.

Mátyás 1898 = Mátyás Flórián: Chronológiai bírálat egy honfoglalás előtti magyar hadjáratról Németországban. AÉrt 1898. 382–387.

Medieval Warfare 2010 = The Oxford Encyclopedia. Medieval Warfare and Military Technology. Ed. Rogers, C. J. vol. 1. Oxford, 2010.

Megjegyzések, ArchÉrt 1969 = Bartha Antal–Bóna István–Dienes István– Györffy György–László Gyula–Pais Dezső: Megjegyzések Fettich Nándor válaszához. ArchÉrt 96 (1969) 114–125.

Melich 1925–1929 = Melich János: A honfoglaláskori Magyarország. Budapest, 1925–1929. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I. 6.

Mende 2005 = Mende, Balázs Gusztáv (szerk.): Research on the Prehistory of the Hungarians: A Review. Varia Archeologica Hungarica XVIII. Red. Bálint, Csanád. Budapest, 2005.

Mesterházy 1980 = Mesterházy Károly: Nemzetségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyaroknál. Budapest, 1980.

Mesterházy 1991 = Mesterházy Károly: A Felső-Tisza vidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje. Agria 25–26 (1990-1991) 235–274.

Mesterházy 1993 = Mesterházy Károly: A magyar honfoglalás kor régészetének ötven éve. Sz 127 (1993) 270–311.

Mikesy–Pais 1960 = Mikesy Sándor–Pais Dezső (szerk.): Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája. 1958. Budapest, 1960.

Millenárium 1883 = Millenárium az Akadémiában. Sz 17 (1883) 185–215.

MNT I. = A Magyar Nemzet Története. I. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1895.

Molnár 1949 = Molnár Erik: A magyar nép története az Árpád-korban. Budapest, 1949.[2]

Molnár 1953 = Molnár Erik: A magyar nép őstörténete. Budapest, 1953.

Moór 1943 = Moór Elemér: A magyar őstörténet főproblémái. Szeged, 1943.

Moór 1944 = Moór Elemér: A honfoglaló magyarok megtelepedése és a székelyek eredete. Szeged, 1944.

Moravcsik 1926 = Moravcsik Gyula: Levente és Álmos. MNy 22 (1926) 82–84.

Moravcsik 1927 = Moravcsik Gyula: Muagerisz király. MNy 23 (1927) 258–271.

Moravcsik 1930a = Moravcsik Gyula: Az onogurok történetéhez. MNy 26 (1930) 4–18, 89–109.

Moravcsik 1930b = Moravcsik Gyula: Zur Geschichte des Onoguren. UAJb 10 (1930) 53–90.

Moravcsik 1930c = Moravcsik Gyula: Az onogurok történetéhez. MNyTK 27. Budapest, 1930.

Moravcsik 1936 = Moravcsik Gyula: Szövegkritikai megjegyzések Konstantinos Porphyrogennetos magyar fejezeteihez. NyK 50 (1936) 285–293.

Moravcsik 1953 = Moravcsik Gyula: Bizánc és a magyarság. Budapest, 1953.

Moravcsik 1957 = Moravcsik Gyula: Bizánci krónikaírók a honfoglalás előtti magyarságról. AT 4 (1957) 275–288.

Moravcsik 1983 = Moravcsik, Gyula: Byzantinoturcica I–II. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkenvölker. Berlin, 1983.[3]

MŐT = Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. Bartha Antal – Czeglédy Károly – Róna-Tas András. Budapest, 1977.

Musset 1965 = Musset, Lucien: Les invasions. Le second assault contre l'Europe chrétienne (VIIe–XIe siècle). Paris, 1965.

Nagy G. 1870 = Nagy Géza: A magyar nemzetségekről. Sz 4 (1870) 534–551.

Nagy G. 1914 = Nagy Géza: Trónöröklés az Árpádok alatt. Turul 37 (1914) 19–25.

Nagy Gy. 1984 = Nagy Gyula: Az ellopott magyar őstörténet. Budapest–Zürich 1984.

Nagy K. 2005 = Nagy, Kornél: The Seawordik' in Armenia: an Attempt to Identify an Armeo-Greek Ethnonym. AOH 58 (2005) 233–241.

Nagy K. 1998 = Nagy Kálmán: A honfoglalás hadtörténete. Budapest,1998.

Négyesi 2013 = Négyesi Lajos: Árpád pajzsra emelése. HK 126/ 2. sz (2013) 583–592.

Németh 1930 = Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1930.

Németh 1966 = Németh Gyula: Magyar törzsnevek a baskíroknál. NyK 1966. 35–50.

Németh 1990 = Németh Gyula: Törökök és magyarok. I–II. Szerk. Róna-Tas András. Budapest,1990.

Németh 1991 = Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Második, bővített kiadás. Közzéteszi Berta Árpád. Budapest, 1991.

Novoszelcev 1990 = Novoszelcev, A. P.: Hazarskoe gosudarsztvo i ego rol v istorii vostocnoj Evropy i Kavkaza. Moszkva, 1990.

Nyitrai 1996 = Nyitrai István: A magyar őstörténet perzsa nyelvű forrásai. In: Kovács–Veszprémy 1996. 61–76.

Obolensky 1971 = Obolensky, D.: The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500–1453. London, 1971.

Obolensky 1999 = Obolensky, D.: A Bizánci Nemzetközösség. Kelet-Európa 500–1453. Budapest, 1999.

Olajos 1969 = Olajos Teréz: Adalék a (H)ung(a)rii népnév és a késői avarkori etnikum történetéhez. AT 16 (1969) 87–90.

Olajos 1995 = Olajos Terézia: Néhány nyelvi észrevétel a „De administrando imperio" magyar vonatkozású részleteihez. MNy 91 (1995) 1. sz. 44–52.

Olajos 2012 = Olajos Terézia: Bizánci mozaikok. Avarok, szlávok, bolgárok, magyarok. Válogatott tanulmányok. Szeged, 2012.

Olajos 2014 = Olajos Terézia (szerk.): A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc. (The Carpathian Basin, the Hungarians and Byzantium). Acta Universitatis Szegediensis. Opuscula Byzantina XI. Szeged, 2014.

Ormos 2005 = Ormos István: A magyar őstörténet arab forrásainak újabb irodalma. Kmoskó Mihály, Hansgerd Göckenjan és Zimonyi István műve. HK 118 (2005) 733–781.

Ormos 2009 = Ormos István: A magyar őstörténet arab forrásainak újabb irodalma. Kmoskó Mihály, Hansgerd Göckenjan és Zimonyi István művei című írásomhoz. HK 122 (2009) 1129–1158.

Ormos 2010a = Ormos István: Adalékok a magyar őstörténet arab forrásainak kutatásában. Tüzetes viszontválasz Zimonyi Istvánnak. Budapest, 2010. (Szerzői kiadás)

Ormos 2010b = Ormos István: Rövid viszontválasz Zimonyi Istvánnak. HK 123 (2010/3.) 699–700.

Ostrogorsky 1955 = Ostrogorsky, G.: Zur Kaisersalbung und Schilderhebung im spätbyzantinischen Krönungszeremoniell. Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. (1955), 246–256.

Padányi 1989 = Padányi Viktor: Dentu-Magyaria. Veszprém, 1989. (Reprint)

Pais 1911 = Pais Dezső: Helynévmagyarázatok. MNy 7 (1911) 167.

Pais 1921 = Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana. MNy 17 (1921) 158–160.

Pais 1931 = Pais Dezső: A gyula és a kündüh. MNy 27 (1931) 170–176.

Pais 1953 = Pais Dezső: Nyék törzsnevünk és ami körülötte lehetett. MNy 49 (1953) 278–293.

Pais 1955 = Pais Dezső: A magyar őstörténet vitás kérdései. NyÉrt. 5 (1955) 42–53.

Pais 1956 = Pais Dezső: Bulcsú. MNy 51 (1955), 433–446, 52 (1956), 139–144.

Pais 1958 = Pais Dezső: Árpád nemzetségének személynevei. In: Pais–Mikesy 1958. 90–95.

Pais 1960 = Pais Dezső: Szempontok Árpád-kori személyneveink vizsgálatához. In: Mikesy–Pais 1960. 93–105.

Pais 1966 = Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana. MNyTK 115. sz. Budapest, 1966.

Pais 1975 = Pais Dezső: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Budapest, 1975.

Pálfi–Farkas–Molnár 1996 = Pálfy György – Farkas L. Gyula – Molnár Erika (szerk.): Honfoglaló magyarság–Árpád kori magyarság. Antropológia–régészet–történelem. Szeged, 1996.

Pálóczi Horváth 1988 = Pálóczi Horváth András: Besenyők, úzok, kunok. In: László–Szombathy 1988. 106–163.

Pálóczi Horváth 1989 = Pálóczi Horváth András: Besenyők, kunok, jászok. Budapest, 1989.

Pasternak 1937 = Pasternak, J.: A krylosi (Galícia) magyar sírleletek. In: Fettich 1937. 137–141.

Pauler 1880 = Pauler Gyula: Lebedia, Etelköz, Millenarium. Sz 14 (1880) 1–21, 97–117.

Pauler 1899 = Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I–II. Budapest, 1899.

Pauler 1900 = Pauler Gyula: A magyar nemzet honalapítása Szent Istvánig. Budapest, 1900.

Pecz 1896 = Pecz Vilmos: A magyarok ősi neve Konstantinos Porphyrogennetosnál. EPhK 20 (1896) 385–389.

Pecz 1896 = Pecz Vilmos: Még egyszer a magyarok ősi nevéről. EPhK 20 (1896) 800–806..

Pecz 1898 = A magyarok ősi nevéről Konstantinos Porphyrogennetosnál. EPhK 22 (1898) 209–221.

Pekkanen 1973 = Pekkanen, T.: On the Oldest Relationship between the Hungarian and Sarmatians. From Spali to Asphali. UAJb 45 (1973) 1–64.

Perényi 1956 = Perényi József: A magyarok és a keleti szlávok kapcsolatai a honfoglalás előtt. In: Kovács Endre (szerk.): Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. Budapest, 1956. 5–34.

Petrik 2008 = Petrik [Erdélyi] István: Rejtélyek országa. Budapest, 2008.

Petrovics 1988 = Petrovics István: Szent István államszervezése. In: Kristó 1988b. 45–90.

Piti 2000 = Piti Ferenc: „Keresztúton”. (A pogányság társadalmi-politikai jelenléte I. István korában). In: Piti–Szabados 2000. 435–450.

Piti–Szabados 2000 = „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendős Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc–Szabados György. Szeged, 2000.

Pletnjowa 1978 = Pletnjowa, S. A.: Die Chasaren. Mittelalterliche Reich an Don und Wolga. Leipzig, 1978.

Polgár 2000 = Polgár Szabolcs: Kereskedelem a Fekete-tenger északi partvidékén a 9–10. században. Heves Megyei Régészeti Közlemények 2. Eger, 2000. 193–206.

Polgár 2001 = Polgár Szabolcs: Sarkel. In: Márton 2001. 106–126.

Polgár 2014 = Polgár, Szabolcs: Black Bulgaria and the Black Bulgar. In: Olajos 2014. 199-214.

Pray 1761 = Pray, Georgius: Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum. Vindobonae, 1761.

Pray 1801 = Pray, Georgius: Historia Regum Hungariae. I. Cum notitiis praeviis. Budae, 1801.

Prinzing–Salamon 1999 = Prinzing, G. –Salamon, M. (szerk.) : Byzanz und Ostmitteleuropa 950-1453. Beiträge einer table-ronde während des XIX. International Congress of Byzantine Studies, Coppenhagen 1996. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1999.

Pritsak 1951 = Pritsak, O.: Von den Karluk zu den Karachaniden. ZDMG 101 (1951) 270–300.

Pritsak 1952 = Pritsak, O.: Stammesnamen und Titulaturen der Altaichen Völker. UAJb 24 (1952) 49–104.

Pritsak 1953 = Pritsak, O.: Orientirung und Farbsymbolik. Saeculum 4 (1953) 376–383.

Pritsak 1955 = Pritsak, O.: Die bulgarische Fürstenliste und die sprache der Protobulgaren, Wiesbaden 1955.

Pritsak 1965 = Pritsak, O.: Yowar und Kawar. UAJb 36 (1965) 378–393.

Pritsak 1976 = Pritsak, O.: From the Säbirs to the Hungarians. In: Káldy-Nagy 1976. 17–30.

Pritsak 1978 = Pritsak, O.: The Kazar Kingdom's Conversion to Judaism. Harvard Ukrainian Studies 2. (1978) 261–281.

Püspöki Nagy 1969 = Püspöki Nagy Péter: Piacok és vásárok kezdetei Nagyarországon 1000–1301. I. Bratislava, 1989.

Püspöki Nagy 1978 = Püspöki Nagy Péter: Nagymorávia fekvéséről. Valóság 21 (1978) 11. sz. 60–82.

R. Kiss 1928 = R. Kiss István: Trónbetöltés és ducatus az Árpád-korban. Sz 62 (1927–1928) 733–765, 849–868.

Ránki 1984 = Ránki, Gy. (szerk.): Hungarian History–World History. Budapest, 1984.

Rásonyi 1927 = Rásonyi Nagy László: Taksony. MNy 23 (1927) 274–284.

Rédei 2005 = Rédei, Károly: Comments on Enikő Szíj's Study. In: Mende 2005. 171–173.

Reindel 1953 = Reindel, K.: Die bayerischen Luitpoldinger 893-989. Quellen und Erörterungen zur bayerischen Geschichte.11. München, 1953.

Révész 1996 = Révész László: A karosi honfoglaláskori temetők. Miskolc, 1996.

Révész 1997 = Révész László: Kristó Gyula könyvéről. Sz 131 (1997) 215–233.

Révész 1999 = Révész László: Emlékezzetek utatok kezdetére. Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában. Budapest, 1999.

Révész 2005 = Révész, László: Remarks on the evalutation of the 10th–11th century cemeteries of the Carpathian Basin. In: Mende 2005. 341–350.

Révész 2008 = Révész László: Heves megye 10–11. századi temetői. Budapest, 2008.

Révész 2008a = Révész László: A pozsonyi csata egyik lehetséges résztvevőjének sírja Karoson. In: Torma–Veszprémy 2008. 175–200.

Révész 2013 = Révész László: Erdély a magyar honfoglalás korában. Szempontok a székelyek betelepedésének kérdéséhez. In: Révész–Wolf 2013. 605–628.

Révész 2014 = Révész László: A honfoglaló magyarok régészeti hagyatéka. Korunk XXV/8 (2014. augusztus) 31–39.

Révész–Wolf 2013 = A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Szerk. Révész László – Wolf Mária. Szeged, 2013.

Révész–Halmágyi 2007 = Középkortörténeti tanulmányok 5. Szerk. Révész Éva–Halmágyi Miklós. Szeged, 2007.

Roesler 1874 = Roesler, E.: Romanische Studien. Leipzig, 1874.

Róheim 1917 = Róheim Géza: A kazár nagyfejedelem és a turulmonda. Etnographia 28 (1917) 58–99.

Róheim 1984 = Róheim Géza: A bűvös tükör. Válogatás Róheim Géza tanulmányaiból. Budapest, 1984.

Rohonyi 1896 = Rohonyi Gyula: A honfoglalás története. Budapest, 1896.

Romei 2003 = Romei, P. D.: Triumph of Survival. The Origins of Hungary's Foreign Policy, 890–1038. Budapest, 2003.

Rónai Horváth 1895 = Rónai Horváth Jenő: Magyar hadi krónika, a magyar nemzet ezeréves küzdelmeinek katonai története I. A honfoglalástól a mohácsi vészig. Budapest, 1895.

Rónai Horváth 1907 = Rónai Horváth Jenő: A magyar hadművészet Árpád korában. Honfoglalás és hadjáratok. In: Csánki 1907. 83–102.

Róna-Tas 1991 = Róna-Tas András: A honfoglaláskori magyarság. Akadémiai székfoglaló. 1990. június 10. Akadémiai, Budapest, 1990.

Róna-Tas 1995 = Róna-Tas András: A magyarság korai története (Tanulmányok). Szerk. Kincsesné Nagy Éva. MŐK 9. Szeged, 1995.

Róna-Tas 1996a = Róna-Tas András: A honfoglaló magyar nép. Budapest, 1996.

Róna-Tas 1996b = Róna-Tas András: A magyar őstörténet hátterének keleti török (türk) forrásai. In: Kovács–Veszprémy 1996. 11–22.

Róna-Tas 1996c = Róna-Tas András: A honfoglalás előzményei. MT 1996/8. 919–926.

Róna-Tas 1998 = Róna-Tas, András: Ethnogenese und Staatsgründung. Die türkische Komponente des Ungarntums. Wiesbaden, 1998.

Róna-Tas 1999 = Róna-Tas, András: Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History. Central European Press, Budapest, 1999.

Róna-Tas 2001 = Források a korai magyar történelem ismeretéhez. Szerk. Róna-Tas András. MŐK 16. Budapest, 2001.

Róna-Tas 2004 = Róna-Tas András: Néhány megjegyzés faneveinkről I-II. (bükk, dió, gyertyán, gyümölcsény, éger, kőris, mogyoró, tölgy). MNy 100 (2004) 260–273, 419–438.

Róna-Tas 2005a = Róna-Tas András: Remarks on the Research on the Prehistory of the Hungarians. In: Mende 2005. 393–399.

Róna-Tas 2005b = Róna-Tas, András: Turkic–Alanian–Hungarian Contacts. AOH 58 (2005) 205–213.

Róna-Tas 2007a = Róna-Tas András: Kis magyar őstörténet. Budapest, 2007.

Róna-Tas 2007b = Róna-Tas András: The Khazars and the Magyar. In: Golden – Ben-Shammai – Róna-Tas 2007. 269–278.

Róna-Tas–Berta 2011 = Róna-Tas András – Berta Árpád: West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. I–II. Wiesbaden, 2011.

Róna-Tas 2014 = Róna-Tas András: A magyar őstörténet néhány vitás kérdése. Korunk XXV/8 (2014. augusztus) 12–20.

Sándor 2011 = Sándor Klára: Nyelvrokonság és hunhagyomány. Budapest, 2011.

Saussure 1923 = Saussure, L.: Le systeme cosmologique Sino-Iranien. Journal Asiatique 1923. 235–297.

Schönebaum 1957 = Schönebaum, H.: Zur Kabarenfrage. In: Irmscher 1957. 142–146.

Schünemann 1922 = Schünemann, K.: Die Kenntnis der byzantinischen Geschichtsschreiber von der ältesten Geschichte der Ungarn vor der Landnahme. Vereinigung wissenschaftlicher Verleger, Berlin, 1922.

Senga 1983 = Senga, Toru: Moravia bukása és a honfoglaló magyarok. Sz 117 (1983) 307–345.

Senga 1992 = Senga, Toru: A besenyők a 8. században. Sz 126 (1992) 503–516.

Ševčenko 2006 = Ševčenko, I.: Bíborbanszületett Konstantin újraolvasása. In: Shepard – Franklin 2006. 225–269.

Shepard 1995 = Shepard, J.: The Rhos guests of Louis the Pious: whence and wherefor? Early Medieval Europe 4 (1995) 48–59.

Shepard 1999 = Shepard, J.: Byzantium and the Steppe-Nomads: the Hungarian Dimension. In: Prinzing–Salamon 1999. 55–83.

Shepard – Franklin 2006 = Shepard, J. – Franklin, S.: A bizánci diplomácia. Varia Byzantin, Bizánc világa XI. Szerk. Baán István. Budapest, 2006.

Sinor 1976 = Sinor, Denis: History of Hungary. Westport, Greenwood, 1976.

Sinor 1984 = Sinor, Denis: The Earliest Period of Hungarian–Turkic Relations. In: Ránki 1984. 1–12.

Sinor 1990 = The Cambridge History of early Inner Asia. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

Sophocles 1900 = Sophocles, E. A.: Greek lexicon of the Roman and Byzantine periods (from B.C. 146 to A.D. 1100). New York, 1900.

Studia varia = Studia varia. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára. Szerk. Makk Ferenc – Tar Ibolya – Wojtilla Gyula. Szeged, 1998.

Szabados 2010 = Szabados György: A magyarok bejövetelének hadtörténeti szempontú újraértékelése. HK 123 (2010) 1–2. sz. 215–231.

Szabados 2011 = Szabados György: Magyar államalapítások a IX–XI. században. SzKTK 26. Szeged, 2011.

Szabados 2013 = Szabados György: Állam és ethnosz a IX–X. századi magyar történelemben. AUSz 135 (2013) 3–24.

Szabados 2014 = Szabados György: A legyőzött magyarok mint hódítók? A De administrando imperio és a népvándorlások antik modellje. In: Olajos 2014. 259–275.

Szabó K. 1860 = Szabó Károly: Bíborbanszületett Konstantin császár munkái magyar történeti szempontból ismertetve. AÉrt I (1860) 61–167.

Szabó K. 1869 = Szabó Károly: A magyar vezérek kora Árpádtól Szent Istvánig. Pest, 1869.

Szabó K. 1873 = Szabó Károly: Elődd vajda. In: Szabó Károly kisebb történelmi munkái. I. Budapest, 1873. 129–140.

Szabó K. 1878 = Szabó Károly kisebb történelmi munkái. I. Budapest, 1878.

Szabó I. 1941 = Szabó István: A magyarság életrajza. Budapest, 1941.

Szabó I. 1966 = Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század). Budapest, 1966.

Szabó P. 2012 = Querfurti Bruno levele II. Henrik német királyhoz. Fordította és jegyzetekkel ellátta: Szabó Pál. In: Halmágyi 2012a. 137–142.

Szádeczky 1898 = Szádeczky Lajos: A cserkeszekről. Erdélyi Múzeum 15/1. (1898) 1–20.

Szádeczky-Kardoss 1970 = Szádeczky-Kardoss Samu: Hitvalló Theophanész az avarokról. AT 17 (1970) 121–147.

Szádeczky-Kardoss 1975 = Szádeczky-Kardoss Samu: A magyar őstörténet görög és latin forrásainak néhány problémájáról. AT 22 (1975) 148–154.

Szádeczky-Kardoss 1977 = Szádeczky-Kardoss Samu: Adalék a szavárd magyarság problematikájához. In: MŐT 277–282.

Szádeczky-Kardoss 1992 = Szádeczky-Kardoss Samu: Az avar történelem forrásai. MŐK 5. Szeged, 1992.

Szegfű 1972 = Szegfű László: Az Ajtony-monda. AUSz 40 (1972) 20–42.

Szegfű 1980 = Szegfű László: Vata népe. AUSz 67 (1980) 11–19.

Szegfű 1988 = Szegfű László: Szent István családja. In: Kristó 1988b. 17–43.

Szegfű 1989 = Szegfű László: Equus fabulosus. In: Máder 1989. 31–46.

Szegfű 2008 = Szegfű László: A Marosvidék a fejlődés élvonalában. In: Kiszombor története I–II. Szerk. Marosvári Attila. I. 107–162.

Székely 1976 = Székely György: Törzsek alkonya – népek születése. Közép- és Kelet-Európa a magyar honfoglalás után. Sz 110 (1976) 415–432.

Székesfehérvár évszázadai 1 = Székesfehérvár évszázadai 1. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1967.

Szekfű 1917 = Szekfű Gyula: A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány. Budapest, 1917.

Szent István és az államalapítás = Szent István és az államalapítás. Szerk. Veszprémy László. Budapest, 2002.

Szenthe–Veszprémy 2008 = Szenthe Gergely – Veszprémy László: Válogatott források. In: Torma–Veszprémy 2008. 211–219.

Szentkatolnai 1901 = Szentkatolnai Bálint Gábor: A honfoglalás revíziója. Kolozsvár, 1901.

SZIE = Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára. Szerk. Serédy Jusztinián. Budapest, 1938.

Szíj 2005 = Szíj, Enikő: Research on the prehistory of the Hungarians and Finno-Ugric studies. In: Mende 2005. 115–156.

Szőke 1962 = Szőke Béla: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti tanulmányok I. Budapest, 1962.

SZÖM I:2 = Hajdú Péter – Kristó Gyula – Róna-Tas András (szerk.): Bevezetés a magyar őstörténet kutatásainak forrásaiba és irodalmába. Szegedi Őstörténeti Munkaközösség. I:2. Budapest, 1976–1977.

Szűcs 1992 = Szűcs Jenő: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből. Szerk. Zimonyi István. Szeged, 1992.

Takács 1997 = Takács Miklós: A 10. századi magyar–szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról. (Néhány megjegyzés Kristó Gyula: A magyar állam megszületése című könyvéről). Sz 131 (1997) 168–215.

Takács Z. 2003 = Takács Zoltán Bálint = A magyar honfoglalás besenyő háttere. In: Függőkert. Orientalisztikai tanulmányok. Szerk. Csirkés Ferenc – Csorba György – Sudár Balázs – Takács Zoltán. Budapest, 2003. 15–34.

Takács Z. 2004a = Takács Zoltán Bálint: A kabar törzsek csatlakozása a honfoglaló magyarokhoz. In: Birtalan Ágnes–Yamaji Masanori (szerk.): Orientalisztikai Nap. Budapest 2004. 119–125.

Takács Z. 2004b = Takács Zoltán Bálint: A magyarok turk elnevezése Bíborbanszületett Konstantinos De administrando imperio című munkájában. Savaria 2004. 317–333.

Teitler 2002 = Teitler, Hans: “Raising on a Shield: Origin and Afterlife of a Coronation Ceremony,"IJCT 8/4 (2001-2002) 501–521.

Terplán 1996 = Terplán Zoltán: Az etelközi fejedelemválasztás és vérszerződés kérdéseiről. Sz 130 (1996) 969–978.

TESz = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótár. I-III. szerk.: Benkő Loránd, Kiss Lajos és Papp László. Budapest, 1967, 1970, 1976.

Thoroczkay 1994 = Thoroczkay Gábor: Az Anonymus-kérdés kutatástörténeti áttekintése (1977–1993). Fons 1 (1994) 93–149.

Thoroczkay 1995 = Thoroczkay Gábor: Az Anonymus-kérdés kutatástörténeti áttekintése (1977–1993). Fons 2 (1995) 117–174.

Thoroczkay 2009 = Thoroczkay Gábor: Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok. Budapest, 2009.

Thúry 1891 = Thúry József: A régi magyar és török hadviselés. HK (1888) 562–600.

Togan 1943 = Togan, Z. V.: Völkerschaften das Chazarenreiches im Neunten Jahrhundert. In: KCsA. III. Budapest,1941–1943. 40–76.

Tolsztov 1950 = Tolsztov, Sz. P.: Az ősi Khorezm. Budapest, 1950.

Torma 2008a = Torma Béla: Csata a Brenta folyónál, 899. HK 121 (2008) 425–447.

Torma 2008b = Torma Béla: A 907. évi pozsonyi csata katonapolitikai háttere és hadművészeti modellezése. In: Torma–Veszprémy 2008. 11–166.

Torma 2012 = Torma Béla Gyula: Megjegyzések a 907. és 910. évi maygar kalandozások időrendjéhez. HK 125 (2012) 2. sz. 463–482.

Torma–Veszprémy 2008 = Torma Béla Gyula–Veszprémy László (szerk.): Egy elfeledett diadal. A 907. évi pozsonyi csata. Budapest, 2008.

Tóth 1981 = Tóth Sándor: Megjegyzések Toynbee magyar őstörténeti koncepciójához. AUSz 71 (1981) 13–19.

Tóth 1983 = Tóth Sándor: A fehér és fekete magyarok kérdéséhez. AUSz 75 (1983) 3–9.

Tóth 1984 = Tóth Sándor: Kabarok (kavarok) a 9. századi magyar törzsszövetségben. Sz 118 (1984) 1. sz. 92–113.

Tóth 1986 = Tóth Sándor: A magyar fejedelmi méltóság öröklődése. AUSz 83 (1986) 3–9.

Tóth 1987 = Tóth Sándor: Kabarok és fekete magyarok. AUSz 84 (1987) 23–29.

Tóth 1988 = Tóth Sándor László: Az etelközi magyar-besenyő háború. Sz 122 (1988) 541–576.

Tóth 1990 = Tóth, Sándor László: Árpád megasz arkhón címéhez. MNy 86 (1990) 228–230.

Tóth 1992 = Tóth, Sándor László: A konsztantinoszi Tas személyéhez. In: MNy LXXXVIII (1992) 469–474.

Tóth 1993 = Tóth Sándor László: A magyarok etelközi honfoglalása. AUSZ 98 (1993) 3–14.

Tóth 1994a = Tóth Sándor László: A Liuntika-rejtély. MNy 90 (1994) 168–176.

Tóth 1994b = Tóth Sándor László: Hungarian-Bulgarian Contacts in the Ninth Century. In: H. Tóth Imre1994. 71–78.

Tóth 1995a = Tóth Sándor László: Az etelközi magyar törzsek szállásterületei. In: Koszta 1995. 471–485.

Tóth 1995b = Tóth Sándor László: A honfoglalás időpontja. AUSz 102 (1995) 3–10.

Tóth 1996 = Tóth Sándor László: A honfoglaló magyarok politikai szervezete és vezetői. In: Veszprémy 1996. 161–175.

Tóth 1996a = Tóth Sándor László: A honfoglalás. In: Kristó–Makk 1996b. 43–54.

Tóth 1996b = Tóth Sándor László: A honfoglaló magyar törzsek szállásterületei. In: Pálfi–Farkas–Molnár 1996. 17–22.

Tóth 1996c = Tóth Sándor László: Megjegyzések a honfoglalás szakaszaihoz. Sz 130 (1996) 4. sz. 877–906.

Tóth 1996d = Tóth Sándor László: Az első fejedelem: Árpád vagy Álmos. AUSz 103 (1996) 31–42.

Tóth 1996e = Tóth Sándor László: Birodalmak, államok és népek a IX. századi Kelet-Európában. Életünk 1996/6–7. 571–598.

Tóth 1996f = Tóth Sándor László: A honfoglalás előtti magyar kalandozások. HK 109 (1996) 4. sz. 3–34.

Tóth 1996g = Tóth Sándor László: A konsztantinoszi „Turkia” értelmezéséhez. MNy 92 (1996) 4. sz. 54–63.

Tóth 1997 = Tóth Sándor László: A fehér és fekete magyarok problematikájához. In: A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság. 81–93.

Tóth 1998 = Tóth Sándor László: Levediától a Kárpát-medencéig. SzKK14. Szeged, 1998.

Tóth 1998a = Tóth Sándor László: Az etelközi magyar fejedelemválasztás. In: Studia varia 141–151.

Tóth 1998b = Tóth Sándor László: Levedi és Árpád személyisége. AUSz 107 (1998) 11–16.

Tóth 1999a = Tóth, Sándor László: Les Incursions des Magyars en Europe. In: Les Hongrois et l'Europe: Conquête et intégration. Ed. Csernus, S.–Korompay, K. Szeged–Paris, 1999. 201–222.

Tóth 1999b = Tóth, Sándor László: The Territories of the Hungarian Tribal Federation around 950 (Some Observations on Constantine VII's „Tourkia"). In: Prinzing–Salamon 1999. 23–34.

Tóth 2000 = Tóth Sándor László: Szövetség vagy vazallitás? Megjegyzések a magyar-kazár kapcsolatokhoz). In: Piti–Szabados 2000. 637–654.

Tóth 2001a = Tóth Sándor László: Megjegyzések a Levedia-Etelköz problémához. In: Márton 2001. 127–136.

Tóth 2001b = Tóth Sándor László: Magyar törzsszövetségi méltóságok 870–950 között. AUSz 113 (2001) 21–29.

Tóth 2002a = Tóth Sándor László: Vajk–István születésének kronológiai problémái. AUSz 116 (2002) 9–19.

Tóth 2002b = Tóth Sándor László: Kristó Gyula–Makk Ferenc: A kilencedik és a tizedik század története. Magyar Századok. Pannonica Kiadó, 2001. (ismertetés) Sz 136 (2002) 2. sz. 494–499.

Tóth 2003 = Tóth, Sándor László: Princes and dignitaries in the ninth-tenth century Magyar tribal federation. Chronica 3 (2003) 21–36.

Tóth 2004 = Tóth Sándor László: A magyar fejedelmi méltóság megalapítása és öröklődése. AUSz 119 (2004) 11–19.

Tóth 2005 = Tóth Sándor László: The Past and Present of the Research on the Prehistory of the Hungarians. Historiography. In: Mende 2005. 45–86.

Tóth 2010 = Tóth Sándor László: A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a X. században. Szeged, 2010.

Tóth 2010a = Tóth, Sándor László: The Research of Hungarian Prehistory outside Hungary. In: Capitulum VI. 27–36.

Tóth 2010b = Tóth Sándor László: A magyar kalandozások és a honfoglalás. In: Font–Fedeles–Kiss 2010. 183–201.

Tóth 2010c = Tóth, Sándor László: X. századi magyar fejedelmek és törzsfők. In: Almási – Révész – Szabados 2010. 445–451.

Tóth 2010d = Tóth, Sándor László: The White and Black Hungarians. Chronica 9-10 (2009–2010) 5–14.

Tóth 2011 = Tóth Sándor László: Levediától a Kárpát-medencéig. Második, javított kiadás. Budapest, 2011.

Tóth 2012a = Tóth Sándor László: Querfurti Brúnó és a fekete magyarok. In: Halmágyi 2012a. 41–55.

Tóth 2012b = Tóth Sándor László = A IX–X. századi magyar törzsszövetség szláv kapcsolatai. In: Kocsis–Majoros 2012. 339–353.

Tóth 2013a = Tóth Sándor László: A 9-10. századi magyarság politikai szervezete bizánci szemszögből. In: Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára. Szerk. Balogh Elemér–Homoki-Nagy Mária. Szeged, 2013. 679–690.

Tóth 2013b = Tóth Sándor László: A kavarok (kabarok) katonai és politikai szerepe. HK 126 (2013) 2. sz. pp. 315–352.

Tóth 2014 = Tóth, Sándor László: The Political Organisation of the Ninth and Tenth Century Hungarians from Byzantine Aspect. In: Olajos 2014. 351–365.

Toynbee 1973 = Toynbee, A.: Constantine Porphyrogenitus and His World. London, 1973.

Tőkei 1983 = Tőkei Ferenc (szerk.): Nomád társadalmak és államalakulatok. Tanulmányok. Budapest, 1983.

Töll 2008 = Töll László: Élet és halál urai a csatatereken – elődeink fegyverei. In: Veszprémy 2008a. 17–56.

Tősér 2004 = Tősér Márton: Az arkadiopolisi csata – Az utolsó kalandozó hadjárat, 970. Hadtörténelmi Közlemények 117 (2004) 595–611.

Türk 2009 = Türk Attila Antal: Adatok és szempontok a Kárpát-medence 10–11. századi hagyatékában megfigyelt sírformák és temetkezési szokások klasszifikációjához. In: Vincze F. (szerk.): Avarok, bolgárok, magyarok. Konferenciakötet. Budapest, 2009. 87–128.

Türk 2010 = Türk Attila Antal: A szaltovói kultúrkör és a magyar őstörténet régészeti kutatása. In: Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4-5.) előadásai. Szerk. G. Tóth Péter–Szabó Pál. Szeged, 2010. 261–306.

Türk 2011 = Türk Attila Antal: A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör. Doktori (PhD) disszertáció (SZTE, Történettudományi Iskola, Medievisztika Program) Kézirat. Szeged, 2011.

Uhrman 1987–1988 = Uhrman Iván: Az ősmagyar kettős fejedelemség kérdéséhez. TSz 30 (1987–1988) 206–226.

Uhrman 2003 = Uhrman Iván: A gyula-dinasztia, a kabarok és Szent István intelmei. HK 116 (2003) 267–366.

Uhrman 2010 = Uhrman Iván: Az utolsó törzsfő vagy az első parasztvezér? Az úgynevezett Vata-felkelés. HK 123 (2010) 1–2. sz. 44–111.

Ungváry 1997 = Ungváry Jenő: „...qui ungri vocantur”. MNy 93 (1997) 441–446.

Ungváry 1998a = Ungváry Jenő: Πρῶτος βοέβοδος. MNy 94 (1998) 188–191.

Ungváry 1998b = Ungváry Jenő: Κεφαλή. In: Studia varia 148–152.

Ungváry 1999 = Rendíthetetlen szavárdok? Aetas, 1999. (14. évf.) 3. sz. 5–11.

Ungváry 2012a = Ungváry Jenő: Magyar őstörténet. Magyar középkor. Tanulmányok. A szerző kiadása, Pákozd, 2012. In: http://mek.oszk.hu/11100/11195/11195.pdf

Ungváry 2012b = Ungváry Jenő: Makk Ferenc esete a fővajdával. Válasz Makk Ferenc: Levedi, a fővajda c. cikkére. In: Ungváry 2012a. 29–45.

UMTSz = Új magyar tájszótár I–V. főszerk. B. Lőrinczy Éva. Budapest, 1979–2010.

Váczy 1938 = Váczy Péter: Gyula és Ajtony. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Budapest 1938. 475–506.

Váczy 1958 = Váczy Péter: A korai magyar történet néhány kérdéséhez. Sz 92 (1958) 265–345.

Váczy 1971 = Váczy Péter: A város az ókor és a középkor fordulóján. In: Győr: várostörténeti tanulmányok. Szerk. Dávid Lajos–Lengyel Alfréd–Z. Szabó László. Győr, 1971. 51–78.

Váczy 1994 = Váczy Péter: A magyar történelem korai századaiból. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest,1994.

Vajay 1967 = Vajay Szabolcs: Géza nagyfejedelem és családja. In: Székesfehérvár évszázadai 1. 63–100.

Vajay 1968 = Vajay Szabolcs: Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–933). München, 1968.

Vajda 1995 = Vajda László: A népvándorlások kérdéséhez. Sz 129 (1995) 107–143.

Vámbéry 1895 = Vámbéry Ármin: A magyarság keletkezése és gyarapodása. Budapest,1895.

Várady 1989 = Várady, László: Revision des Ungarn-Image von Konstantinos Porphyrogennetos. BZ 90 (1989) 22–58.

Vásáry 1993 = Vásáry István: A Régi Belső-Ázsia története. MŐK 7. Szeged, 1993.

Vasiliev 1946 = Vasiliev, A. A.: The Russian Attack on Constantinople in 860. Cambridge, 1946.

Vékony 1986 = Vékony Gábor: Levedia meg Atel és Kuzu. MNy 82 (1986) 41–53.

Vékony 1987 = Vékony Gábor: Egy kazár felirat a Kárpát-medencében. Életünk 1987/4. sz. 378–384.

Vékony 1992 = Vékony Gábor: A kazár kérdés I–II. Életünk 1992 915–938, 1034–1046.

Vékony 1997= Vékony Gábor: A Kárpát-medence népi-politikai viszonyai a IX. században. Életünk 1997/10. 1145–1170.

Vékony 2002 = Vékony Gábor: Magyar őstörténet – magyar honfoglalás. Budapest, 2002.

Veres 1972 = Veres Péter Tibor: A magyar nép etnikai történetének vázlata. Valóság 15 (1972) 5. sz. 1–12.

Veres 1995 = Veres Péter: Újabb adatok a „kaukázusi őshaza" kérdéséhez. MNy 81 (1985) 93–96.

Veres 1996 = Veres, Péter: The Ethnogenesis and Ethnic History of the Hungarian People. Budapest, 1996.

Veres 2009 = Veres Péter: Mérföldkövek a magyar őstörténetben. Budapest, 2009.

Vernadsky–Ferdinandy 1957 = Vernadsky, G. – Ferdinandy, M.: Studien zur ungarische Frühgeschichte. I. Lebedia. II. Álmos. München, 1957.

Veszprémy 1989 = Veszprémy László: Szent István felövezéséről. HK 102 (1989) 3–13.

Veszprémy 2003 = Veszprémy László: Adémar de Chabannes krónikájának magyar vonatkozásai. Textus és Contextus. Századok 137 (2003) 459–467.

Veszprémy 1990 = Veszprémy László: A magyar honfoglalás útirányának hagyománya elbeszélő forrásainkban. HK 1990/2. sz. 1–21.

Veszprémy 1996 = Veszprémy László (szerk.): Honfoglaló őseink. Budapest, 1996.

Veszprémy 2007 = Veszprémy László: Aventinus híradása a magyarok 907. évi győzelméről. Csata Pozsonynál. TSz 49 (2007) 1–17.

Veszprémy 2008a = Veszprémy László: Az Árpád- és Anjou-kor csatái, hadjáratai. Budapest, 2008.

Veszprémy 2008b = Veszprémy László: Lovagvilág Magyarországon. Lovagok, keresztesek, hadmérnökök a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok. Budapest, 2008.

Veszprémy 2014a = Veszprémy László: Itt a magyar, hol a magyar? Megjegyzések a korai nyugati magyar kalandozások (907–933) forrásaihoz és időrendjéhez. HK 127 (2014) 1. sz. 77–90.

Veszprémy 2014b = Veszprémy László: Kalandozások. Ősi magyar virtus vagy puszta fosztogatás? Korunk XXV/8 (2014. augusztus) 46–54.

Voigt 1907 = Voigt, D. H. G.: Brun von Querfurt. Stuttgart, 1907.

Walter 1975 = Walter, Ch.: Raising on a shield in Byzantine iconography. REB 33 (1975) 140–176.

Wenskus 1961 = Wenskus, R.: Stammesbildung und Verfassung, Köln, Böhlau, 1961.

Wolf 2008 = Wolf Mária: A borsodi földvár. Egy államalapítás kori megyeszékhelyünk. Kéziratos PhD értekezés tézisei. Szeged, 2008.

Wolf 2010 = Wolf Mária = Adatok a X. századi magyarság gazdálkodáshoz és életmódjához. in: Almási–Révész–Szabados 2010. 483–492.

Wozniak 1979 = Wozniak, F. E.: The Crimean question, the Black Bulgarians, and the Russo-Byzantine treaty of 944. Journal of Medieval History. vol. 5. issue 2 (1979) 115–126.

Wozniak, BS 1975 = Wozniak, F. E.: Byzantine Policy on the Black Sea on Russian Steppe in the late 830's. BS 2 (1975) 56–62.

Zacharow-Arendt 1935 = Zacharow, A. – Arendt, V. V.: Studia Levedica. Régészeti adatok a magyarság IX. századi történetéhez. (Archaeologia Hungarica XVI.) Magyar Történeti Múzeum. Budapest, 1935.

Zichy 1923 = Zichy István: A magyarság története és műveltsége a honfoglalásig. Budapest, 1923. (Reprint: Máriabesnyő–Gödöllő 2005)

Zichy 1926 = Zichy István: Levédia és Etelköz. Akadémiai székfoglaló. AÉrt, 1926.

Zichy 1939 = Zichy István: Magyar őstörténet. Budapest, 1939.

Zimonyi 1990 = Zimonyi, István: The Origins of the Volga Bulgars. Studia Uralo-Altaica 32. Szeged, 1990.

Zimonyi 1996a = Zimonyi István: A 9. századi magyarokra vonatkozó arab források. A Dzsajháni-hagyomány. In: Kovács–Veszprémy 1996. 49–59.

Zimonyi 1996b = Zimonyi István: A kazárok szerepe Kelet-Európában. MT 1996/8. 952–957.

Zimonyi 1997 = Zimonyi, István: The Concept of Nomadic Polity in the Hungarian Chapter of Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio. In: Studia Uralo-Altaica. Ed. Berta, Á. Szeged, 1997. 459–471.

Zimonyi 1998 = Zimonyi, István: Constantinus Porphyrogenitus De administrando imperio magyar fejezetének török hátteréről. In: Studia varia 159–166.

Zimonyi 1999 = Zimonyi István: Préhistoire hongroise: méthodes de recherche et vue d'ensemble. In: Sándor Csernus, Klára Korompay (szerk.): Les Hongrois et l'Europe:

Conquête et intégration Paris; Szeged: Université de Szeged (JATE), Paris III - Sorbonne Nouvelle (CIEH) Institut Hongrois de Paris, 1999. 29–43.

Zimonyi 2004 = Zimonyi István: A honfoglaló magyar haderő létszáma. In: Balogh–Keller 2004. 101–111.

Zimonyi 2005 = Zimonyi István: Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ǧayhānī-hagyomány magyar fejezete. MŐK 22. Budapest, 2005.

Zimonyi 2005a = Zimonyi, István: The State of the research on the prehistory of the Hungarians. Historiography (Oriental sources, history of the steppe). In: Mende 2005. 87–102.

Zimonyi 2012a = Zimonyi István: Középkori nomádok - korai magyarok. Budapest, 2012.

Zimonyi 2012b = Constantinus Porphyrogenitus De administrando imperio magyar fejezetének török hátteréről. In: Zimonyi 2012a. 39–46.

Zimonyi 2012c = Zimonyi István: A besenyők nyugatra vándorlásának oka. In: Zimonyi 2012a. 47–61.

Zimonyi 2012d = A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében. (Akadémiai doktori értekezés, kézirat). Szeged, 2012.

Zlatarski 1927 = Zlatarski, V. N.: Istorija na blgarskata drsava prez srednite vekove. Tom. I/2. Szófia, 1927.

Zuckerman 1995 = Zuckerman, C.: On the Date of the Khazars, Conversion to Judaism and the Chronology of the Rus Kings, Oleg and Igor. REB 53 (1995) 237–270.

Zuckerman 1997 = Zuckerman, C.: Two Notes on the Early History of the Thema Cherson. Byzantine and Modern Greek Studies 21 (1997) 210–222.

Zsoldos 1996 = Zsoldos Attila: Nemzetségek és honfoglalók. In: Veszprémy 1996. 176–194.

Zsoldos 1998 = Zsoldos Attila: Somogy vármegye kialakulásáról. In: Stamler Imre (szerk.): A honfoglaló magyarság állama, kultúrája és az ősi vastermelés. II. konferencia, Somogyfajsz 1998. Dunaújváros, 1998. 37–50.

Zsoldos 2001 = Zsoldos Attila: Somogy megye korai történetének forrásairól. Turul 74 (2001) 1–12. sz. 44–50.

Zsoldos 2002a = Zsoldos Attila: Somogy vármegye kialakulásáról. In: Szent István és az államalapítás. Budapest, 2002. 431–439.

Zsoldos 2002b = Zsoldos Attila: Somogy megye korai történetének forrásairól. In: Szent István és az államalapítás. 454–461.

TÉRKÉPEK, ÁBRÁK JEGYZÉKE

1. ábra: Kelet-Európa népei. In: Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. 18. o. 1. ábra
2. ábra: Az uráli őshaza. In: Ligeti Lajos (szerk.) A magyarság őstörténete. Bp. 1943. 49. o.
3. ábra: Kaukázusi és baskíriai őshaza. In: Ligeti Lajos (szerk.). A magyarság őstörténete. Bp. 1943. 115. o. (A magyarok a Kaukázusban és Dél-Oroszországban. c. ábra, Olbrich K.)
4. ábra: A magyarok megjelenése a 830-as években
5. ábra: Sarkel alaprajza. In: Fodor István: Magyarország története 1, Őstörténet és honfoglalás. Bp. 2009. 57. o.
6. ábra: A DAI 38. fejezete a kazárokkal való 3 éves együttélésről, és Levedia Chidmasz és Chingilusz folyóiról (Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r)
7. ábra: Levedia szállásterülete. In: Benkő Loránd: A magyarság honfoglalás előtti történetéhez Levëd és Etëlköz kapcsán. In: Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből. MNyTK 172 (1985) 15. o.
8. ábra: A 10. századi besenyő törzsek elhelyezkedése (In: Györffy György: A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez. Történelmi Szemle 14 (1971) 3-4. sz. 287. o. 1. ábra)
9. ábra: A magyar törzsek elhelyezkedése Etelközben (az előző ábra felhasználásával tervezte Tóth Sándor László, készítette T. Horváth Ágnes)
10. ábra: Magyar jellegű régészeti leletek Levediában és Etelközben. In: Fodor István: Leletek Magna Hungáriától Etelközig. In: Honfoglalás és régészet. Szerk. Kovács László. Bp. 1994. 55. o. ábra
11. ábra: A Kazár Birodalom. (Készült Zimonyi István: A kazárok szerepe Kelet-Európában. Magyar Tudomány 1996/8. 955. o. térképe felhasználásával)
12. ábra: 9. századi nyugati magyar kalandozások. (Készítette: T. Horváth Ágnes)
13. ábra: Európa a 9–10. században. (Készítette: T. Horváth Ágnes)
14. ábra: A Kárpát-medence a magyar honfoglalás előtt. In: Fodor István: Magyarország története I. Őstörténet és honfoglalás. Bp. 2009. 65. o.
15. ábra: A 9. század végi steppei népvándorlás. In: Fodor István: Magyarország története I. Őstörténet és honfoglalás. Bp. 2009. 71. o.
16. ábra: A magyar honfoglalás előzményei és harcai. In: Magyarország története. I/1. Bp. 1984. 583. o. 31. térkép
17. ábra: Tarsolylemezek lelőhelyei a Kárpát-medencében. In: Révész László: A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Miskolc, 1996. 151. o.
18. ábra: A kalandozó hadjáratok. In: Magyarország története I/1. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Bp. 1984. 665. o. 34. térkép
19. ábra: István államszervezői harcai. In: Magyarország története I/1. Bp. 1984. 766. o. 37. térkép